

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्ये नमः ॥

॥ अथ लघुशब्देन्दुशेखरः ॥

पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिचयः ।
शिवभट्टसुतो धीमान् सतीदेव्यास्तु गर्भजः ॥
याचकानां कल्पतरोररिकतद्भुताशनात् ।
शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥
नत्वा फलीशं नागेशस्सनुतेर्षप्रकाशकम् ।
मनोरमोमातृदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम् ॥

यन्यसमाप्तियन्यप्रचारादिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय समुचितचित्रय-
नमस्काररूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृत्रोत्रात्मनुषङ्गतो मङ्गलाय
च निबध्नाति । मुनित्रयमिति । कारकविभक्तैर्बलवत्त्वाद् द्वितीया । परिभाष्यति ।
तच्छब्दस्य बुद्धिस्यपरामर्शकत्वात् प्राचामुक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थः । मुनित्रयोक्ती-
र्विचार्येत्यर्थो वा । परिभाष्यस्तिरस्क्रियेति काशास्तिरस्कारार्थकस्य धातोर्विचा-
रार्थकत्वेपि न बाधकम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अत एव परौ भुवो उवजानदिति
सङ्गच्छते । इति न स्वयन्यस्य प्राचीनयन्यैरगतार्थता समलत्वञ्च ध्वनितम् ।
भाविनोपि बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति निवृत्तः । सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनाति-
दुरुह्यन्यान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जायमानस्य केशरूपसन्तापस्य शासकत्वेन च
कौमदीसावृश्यम् । अनेन वैयाकरणसिद्धान्ता विषयाः, तज्ज्ञानं धर्योक्तं, तज्जि-
ज्ञासुरधिकारीत्यादि सूचितम् । अदुर्वण । एषां कृमिबाधकत्वप्यादिरन्येन-
त्यनेनैकवाक्यतया कृत्तिपरिच्छेदकत्वेन सज्ञासूत्रत्वम् । क्रमस्य सज्ञाद्वार-
वैपयोगात् । एकवाक्यता चादिरकारादिरन्यनेता सदृशेन यकारादिना
सहोच्चार्यमात्र आद्यन्ताविप्लानां सञ्ज्ञेति । स्वोक्तसित्यादीनामप्येतदेक-
वाक्यतया सुबादिसज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वञ्चेति बोद्धव्यम् । एषु
संहिताया अविबलया न संहिताकार्यम् । अनुकारत्वेन सान्त्वत्वाच्च
वर्षाभ्यां न विभक्त्यस्त्विति । कारप्रत्ययोपि न, बाहुलकात् । यत्तुपुत्रीव्य
विरोधात् सन्धिर्न । तथा यज्ञादिसज्ञाबहकाले आद्युक्त्वा इत्यादीनाम-
निबन्धस्या तदप्रवृत्तावविज्ञतरूपकारादिषु शरीतात्रादिपदशक्तिः परत्वादच्-

Handwritten marginal notes in Devanagari script, including the name 'श्रीगणेशाय नमः' and other annotations.

Handwritten notes at the bottom of the page, including the name 'श्रीगणेशाय नमः' and other annotations.

प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रे भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणोभ्यस्मि
 खल्विममसरसमान्वायमित्याचक्षते न भूत्वा न नक्तं प्रवृत्त्यात् ब्रह्मराशि-
 रिति। ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः । तत्त्वञ्च नन्दिकोत्तरकाशिकायां
 स्पष्टम् । अत एव वृत्तिसमवायाद्यो वर्णानामुपदेशः कर्तव्य इति भाष्ये
 उक्तम् । पाणिनेलाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानां क्रमेण सञ्चि-
 वेशस्तदर्थ इति तदर्थः । स चाणादिप्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ।
 एवञ्चायामुपदेशः पाणिनेरन्यज्ञत इति स्पष्टमेवोक्तम् । मन्त्रोपदेश इतिवच्चा-
 न्नोपदेशोपयोगो ऽत एवास्य ज्ञान सर्ववदपरायणञ्च पुण्य फलमिति भाष्ये उ-
 क्तम् । व्याकरणमुपक्रम्य वेदानां वेद इति छन्दोगधतिरप्येतत्परिवेति दिक् । त-
 त्पयोजनमाह । सूञ्चार्यनीति । एतच्छोपपादितम् । सञ्चार्यप्रणयनञ्च लाघवेन
 शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । सञ्चार्येच्छोपपत्तये आह । एवमिति । अकारश्चे-
 ति । तेन रप्रत्याहारसिद्धिः । अनन्यत्वात्पृथगुक्तिः । इदं तस्यास्यसूत्रस्यकिय-
 टानुरोधेन । परे त्वस्यानुनासिकत्वे ऽतोत्थितसूत्रे पाणिनिलेकारं नोच्चार-
 येत् । प्रत्याहारेणैव निवाहात् । किञ्चास्येत्सञ्चार्ये बहुषु यद्यद्यदिसञ्च-
 ख्यमात्रालाघवानुरोधेन यप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत् । किञ्चानुबन्धानामच-
 प्रत्याहारं बहुधाभावे आचारादप्रधानत्वात्लापरश्च बलवत्तर इति भाष्योक्तस्य
 वृत्तीयहताख्यापकत्वापत्तिः । तत्र लोपस्य बलवत्त्वाप हलप्रत्याहारासिद्धिः
 प्रागुपपदार्थनिष्पत्त्यभावेनोपदेशेऽन्यस्य वाक्यार्थभावेन लक्षण्यकारस्यत्स-
 ज्ञानापायाभावने, प्रत्याहारेण जातिपक्षपक्षस्यैव भाष्यद्वयता सिद्धान्तत-
 त्वेन हलप्रत्याहारे लक्षण्यकारप्रवेशे मामास्तायस्वेत्यनुनासिकप-
 त्ते ऽनुस्वारपत्तिद्वारा, सोस्तीत्यादी सुलोपाख्यापत्तिश्च । अत एव प्रत्याहारे
 ऽनुबन्धानां कथमन्यहणेन नेत्यनेन प्रत्याहारे वर्णसमान्वाये यस्मि ऽनु सञ्-
 वाधकसूत्रेषु प्रत्याहारयो अनुबन्धाः क्रियन्ते तेषामन्यहणेन यद्वयं
 कस्मान्व्यथेकेन च प्रत्याहारे शङ्का कृता न हलप्रत्याहारे । भाष्ये चारु-
 णित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवास्य प्रवृत्तिर्दिशता । तत्र प्राधान्यं प्रत्या-
 हारेषु बहुकार्यत्वरूपं हलषु च त्रयोपदेशस्तेषाम् । अत्र तु स्वराणामेव त्रयोप-
 देश इति प्राधान्यात्तेषामेव सञ्चित्त्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । न, च ह्यादि प्र-
 त्याहारे ऽयहलस्यापत्तिरिति वाच्यम् । हकारादिषु पुनः पुनरकारोच्चारणे-
 न उच्चारणाद्यर्थोहितहलां तद्वर्षटिसप्रत्याहारे बहुधाभावस्य वक्तं शक्य-
 त्वात् । तद्विषयप्रयोगाकामनभिधानाच्च । तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रीमाणी-
 कम् । उरूपर इत्यत्र लघुहलं कर्तव्यमेव । अनवकायोः सावर्ण्यवदित्याहुः ।
 ननु ह्येत्यादावकारोच्चारणेन तस्य ह्यस्यप्रसङ्गेत आह । हकारादिव्यति ।

(Marginal notes in Devanagari script, partially illegible due to image quality and bleed-through.)

(Footnote or additional notes at the bottom of the page, also in Devanagari script.)

Handwritten text at the top of the page, partially obscured by a dark border.

लघुशब्दसंज्ञाः ।

न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवतीत्युच्येददात्त इति सूत्रस्यभाष्यात् ।
 एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते, यत्तुल्यजातीयास्तुल्यजातीयेषूपदिशति, अत्रो
 ऽनु हलो हलस्यति प्रत्याहारेनुबन्धानामित्यत्र भाष्याच्चेतिभावः । स्यादेतत् ।
 न विभक्त्याविर्त्यादेः सार्धक्याय हलन्त्यमित्यस्योपदेशेन्यं हलित्दित्यर्थावश्यक-
 त्वेन हलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोः परस्परपेक्षत्वेनान्योन्याश्रयाल्लकारे इत्सञ्जा-
 मबोधयित्वा हलामित्सञ्जाबोधनं पाणिनेरयुक्तम् । न च हयवरेत्यादेरावृत्त्या
 शबसरित्यन्त समुदायमुद्दिश्य हलित्यनेन हलसञ्जापि विधेयेति वाच्यम् । दश-
 सूत्रावृत्तौ गौरवात् । ननूपदेशे इदन्त्यम्, अच्, अनुनासिक इति सूत्रत्रयमस्तु, अ-
 जित्यनन्त्याद्यम् । तृतीयेजित्यनुवृत्तिस्मामर्थ्यादच्चेद्विद्ववति तद्दाननासिक एवेति
 नियमाश्रयाद्बुभृत्तौ न दोषः । योगविभागसामर्थ्याच्चानन्तरस्येति न्यायं बाधि-
 त्वाद्यवहितस्यापि तेन नियमः । मिद्वचान्यादिति ज्ञापकाच्च न विपरीतनिय-
 मः । एवञ्च हल्यहणमपि व्यर्थमन्यान्याश्रयश्च न । न च पाणिनिसूत्रभेदे पारा-
 यणादावदृष्टहानिः । तथा च तत्र तत्र भाष्यमपाणिनीयन्तु भवतीति वाच्यम् ।
 कल्प्यमानन्यासस्य लघुत्वे ऽस्यादोषत्वात् । सूत्रभेदन्तमुपाचरन्ति यत्र तदेवान्यत्
 सूत्रं क्रियते भूयो वा, यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेद इत्यत्र उपसर्गात्
 इति सूत्रभाष्यात् । नासौ सूत्रभेद इत्यस्य दोषायोति शेषः । सति सम्भवे दृष्ट-
 द्वारैवाङ्गानामदृष्टार्थत्वमिति तदाशयः । अत एव तत्र तत्र ज्ञापकपरसक-
 लभाष्याच्छेदा नेति चेन्न । योगविभाजनियमज्ञापकाश्रयणे ऽतिगौरवात् ।
 नहि वर्णाभिष्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवाऽर्त्तव्यं न तु ज्ञानजनक-
 मन्नेष्यापारगौरवमिति राजाज्ञास्ति । न च सह आसमन्ताद् एति गच्छतीति
 सहेता मद्रामा वणे इत्यथ इत्यता नान्यान्याश्रय इति वाच्यम् । अन्यान्याश्रय-
 त्परिहारादीन्वदता भाष्यकारेण कटीकृत्यत्र प्रश्लिष्टादोहगतवित्यत्र इणग-
 तावित्यत्रश्च सहाङ्गपूर्वात्तत्रभावबोधनात् । किञ्च योगमयादया तत् उक्ताया-
 लाभः । आसमन्तादित्यस्यानन्वताशंस्वं व्यर्थत्वञ्च । हृदो तु न मानमतः सूत्रा-
 वृत्त्या तं परिहरति । हलन्त्यमिति । भाष्येन्योन्याश्रयमाशङ्क्य हलन्त्यमित्सञ्ज
 भवति लकारस्वेदुवतीति वक्तव्यमित्यन्वैकशेषनिर्देशाद् सिद्धम् । हल च हल
 च हल हलन्त्यमिदित्युक्तम् । तस्यायं भावः । कृतकशेषण हल्यदेन संबन्धसा-
 मान्यवृष्ट्या समासोन्त्यशब्दस्य च द्वन्द्वान्ते श्रयमाश्रयैवोभयत्रान्वयः । एवञ्च
 हलसूत्रान्यं हलरूपान्यं चेति बोधः । अन्ये राहोः शिर इतिवत् वृष्टीति ।
 अत्रोच्चारितुरेकशेषनिर्देशो बोधुस्वावृत्त्या बोधः । हसुमापो लकार इत् हल
 रूपान्त्यञ्चेति कैयटोक्तव्याख्यायां तु हलित्सञ्जभवति हलन्त्यञ्चेदिति
 वदेदित्युक्तम् । नन्वेवमपि न विभक्त्याविति विभक्तिपदबोद्धुसुपतिहबोधो

Vertical handwritten text on the left margin, likely a commentary or reference.

Handwritten text at the top of the page, likely a title or introductory note.

लघुशब्दनुसंधारः ।

हलन्त्यमिति वाक्यार्थबोधोत्तरं तद्विधत्वापवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्य-
 न्यान्याश्रयस्तदवस्थ एवेति चेत् । अपवादावाक्यार्थबोधोत्तरं पदपदाग्रा-
 पस्थितावत्सर्गवाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावात् । नह्यभावज्ञाने प्रतियो-
 गिज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञाने भावज्ञानस्य कारयता कस्यापि सम्मता । प्रतियो-
 गिज्ञानं विना निषेधवाक्यार्थसम्भवाच्च । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते
 पश्चादुत्सर्गा इत्यस्य स्वयं भावः । लक्षणैकवृत्तस्य उद्देश्यतावच्छेदका-
 वच्छिन्नं सर्वत्रोत्सर्गकृतसंस्कारबुद्ध्यावत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापस्या भुक्त-
 वन्तमिति मा भुङ्क्था इति वाक्यस्यैवापवादशास्त्रवैयर्थ्यापस्या चापवादशा-
 स्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलत्यसंस्कारं निर्णयं तद्विषयं तत्सल्लस्यं तत्-
 द्विषयवाक्योपप्लव्णुत्सर्गं संस्कारोति अन्यथा विकल्पापत्तिरिति ।
 यद्यपि भुक्तवन्तं प्रतीति न्यायो जगादिना जातनिवृत्तेष्वभिधारितस्तथापि
 तत्राप्यनुत्पत्तिरिति न दोषः । न्यायानङ्गीकारेपि विकल्पापत्तेः सत्त्वाच्च ।
 अभिनिविशन्तइत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । लक्ष्यैकवृत्तस्य तत्सच्छास्त्र-
 पर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परित्यज्यात्सर्गं लत्यसंस्कारज्ञा-
 नीते तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोगश्च धर्मात्पत्तेः । तदुक्तम् ।
 प्रकृत्यु चापवादविषयं तत् उत्सर्गः प्रवर्तते इति । प्रकृत्यु परित्यज्य ।
 यत् प्रकृत्यु चेत्यस्य (युमथः) । यथा न संपसारणइति वचनात् परस्य यथाः
 पूर्व सन्प्रसारणं पूर्वव्य तु तत्राभिपत्तेः प्रतिषेध इति अभ्यस्तसंज्ञासूत्रं कैयटः
 तत्र । न संपसारणइति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र हि एतदेव ज्ञापयति
 परस्य न पूर्वस्यति । यद्वा सन्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्याद्युक्तम् । नहि
 न्यायेन सिद्धे एवमुक्तिरचिता । तस्मात् न्यायस्य मदुक्त एव विषय इति
 बोध्यम् । यदप्यपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थं इति तदर्थस्तदपि न ।
 उक्तयुक्तः । न विभक्ता तुस्मा इति शास्त्रे तुत्सपदार्थज्ञानमात्रेण पाद्रीना-
 मेव तद्विषयत्वाभावबुद्ध्या तेषु हलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्या सुपतिरूपविभक्तिपदाद्यं-
 ज्ञानं सुलभमिति द्विक । अत्राप्युपदेश इति सम्बुद्धते तदुल्लभ्यमाह ।
 सूत्रइति । आदिरन्त्येन । आदिरिति किम् । अन्यशब्देन पूर्ववामातेपादिगा-
 दिप्रत्याहारे ङकारादियदृशं मा भूदिति । एवमादिरुद्धेन पूर्ववामातेपाद्
 इणादिप्रत्याहारेषु आदीनाइयदृशं मा भूदिति । आदिः अन्येन्यभयोपा-
 दाने तु अयमादिरन्त्यो वेत्युक्ते ङशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः ।
 परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वा नास्ति स आदिः । पूर्वस्मिन् सति यस्मात्परो
 नास्ति सेन्य इति अकारादियदृशे इकारणकारादीनामाद्यन्तस्वयैवाना-
 पत्तेः । अत्राद्यन्ताभ्यामवयवत्वेन बोधकाभ्यां स्वर्घटितः समुदाय आदित्तः

Vertical handwritten notes on the right margin.

Handwritten text at the bottom of the page, likely a footer or concluding note.

सूत्रे कैयट्टे च । तेन हाणलादाविशादौ च न दोषः । अत एवोपदेशे ऽजिति
सूत्रे उपदेशग्रहणं चरितार्थं । तद्वि अक्षरां अटित इत्यादावादिदशचेतीट्ट
प्रतिषेधाभावाय । अनेकान्तत्वे हि तत्प्राप्तिरित्याहुः । परे त्वेकान्ता एव
शास्त्रे तत्रापलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च । अनवयवो हि काकादिरैकजातीयसंघ-
न्धेन एहद्वत्तादिपुपलभ्यते नैवमयम् । किञ्चान्नयवत्त्वे शाशकप्रत्ययादौ षादे-
रित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात् । एवमन्त्यत्वाभावादिशादेः शस्यत्वा-
नापत्तिः, उकार्यन्तात्तिकात्त्वे तु लतणैव दोषः । किञ्च दध्वश्चकारवैयर्थ्या
पत्यावयवत्वमेव न्याय्यम् । अत एव ध्रुजकृष्णकठजिति सूत्रावहितके णित्त्वप्रयुक्त-
वृद्धिर्न । तस्य लोप इति भाष्ये एकान्तत्वमेव न्याय्यमित्युक्तेष्वोपदेशोजिति
सूत्रे उपदेशग्रहणन्तु स्पष्टाणामेवत्याहुः । सर्वानुबन्धसहितनिर्देशे मन्त्रावधौ
गुणप्रज्जिकित्वादौ नकारेत्सञ्ज्ञकः सो भवतीत्यादिक्रमेण बोधः । अनुषादे
सन्त्यते इत्यादौ च न क्तारेत्सञ्ज्ञके सूशब्दे, परे इत्यादिक्रमेण बोधः । स्पष्ट-
ञ्चेदं निष्ठासञ्ज्ञामूत्रं भाष्ये । अत एषाटश्चेत्यादेर्नासङ्गतिः, अन्यथा यत्राट्ट
सूत्रे तत्र नाच्यरो नेष्यते च तत्र वृद्धिः, यत्र प्रयोगे इष्यते वृद्धिस्तत्र नाहिति
तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अन्यङ्गम्, वाचालः । हत्किम्, चिरिणोतीत्यादौ धातो-
रन्त्यस्य मा भूत् । आद्याच्चारणमिति । आद्यमुच्चारणमित्यर्थः । भावे घञिति
भावः । तच्च प्रत्यामन्त्यत्वे ष्वास्त्रप्रवर्तकाचार्याणामेव ष्वाद्यत्वञ्चाज्ञातस्वस्वरू-
पज्ञापकत्वम् । उपस्थादयत्वाद्देशरुच्चारणक्रियत्वात् । अत एव एकाच उपदेश-
इति सूत्रे कैयटेनाक्तमित्प्रज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्ह्यते इति ।
आदेव इति सूत्रेपि येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणन्तेपामिवोपदेशव्यव-
हार इति । तत्र सूत्रे भाष्येपि, उद्देशश्च प्रार्तिपदिकानां नेपदेश इति ।
प्रकृतसूत्रे भाष्येपि, प्रत्ययमाख्यानमुपदेश इत्युक्तम् । तस्य धाक्त एवार्थः । परे
तु उपदेश इति किमर्थमक्षरां अपः, कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेष इति भाष्ये
उक्तम् । यादं प्रत्ययमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशस्तर्हि लटः सद्वा
निष्ठेति विहितानां शतृशानचक्रकवतनामवयवस्येत्सञ्ज्ञानापत्तिः । तथा राज-
सूयसूर्यचित्र्याग्निचित्र्येत्यादिनिपातनानुमितक्यबादीनां पादिरित्वानापत्तिः ।
वदः सुपीत्यत्राच्चारितस्तु नैतत्संबन्धी । अत एव तस्यापत्यमत इजिति
न्यासे ऽन्यशब्दसंबन्धापत्याद्येभ्योऽनुत्तरूपशेषत्वमुक्तमाकरे । तस्मादत्र सूत्रे उप-
देशशब्देनोद्देशस्यार्थग्रहणं वक्तव्यम् । एवं अक्षरां इत्यादावपि प्राप्तातीति
तेषां सद्व्यहो ऽस्यव्यावृत्तिर्भवति येन स विशेषः क इति प्रश्नः । तत्सद्व्य-
हार्यमेव नाक्यवहारणापि तयोः सद्व्यवृत्तमपपाद्यतव्यावृत्तये तत्सद्व्यहाय
चापदेशनजननासिक इति वक्तव्यङ्गं पुनरुपदेशेन शास्त्रमित्युक्तं धार्तिककृतम् ।

This is a handwritten note in Devanagari script, likely a commentary or correction related to the text on the page. It is written in the right margin.

This is a handwritten note at the bottom of the page, possibly a reference or a note about the manuscript. It is written in Devanagari script.

तत्र शास्त्रपदेन प्रयोगशासनकरणभूता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा
हलन्त्यसूत्रे व्यसितपदाथत्वन भाष्ये उक्ता गृह्यन्ते । एवञ्च तत्सङ्ग्रहा-
ऽध्याया इत्येतद्व्यावृत्तिश्च सिद्धा, तस्य च वार्तिकस्य बाहुलकात्कारणे घञा
प्रत्याख्यानं भगवता कृतम् । किञ्च हलन्त्यसूत्रे भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ
भवत्पठकृत्सावित्यादिविहितेष्वित्सञ्ज्ञानार्पितः । परस्य सत्त्वेन कादरेत्य-
त्वाभावात् । यदि तूपदेश प्रत्ययत्वादिवाशिष्टान्त्य इदित्यथे उच्यते तदा-
पदेशइति व्यर्थम् । अन्त्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभात् । अत एवात्र सूत्रे उप-
देशयहणस्यानुबन्धा अनेकान्ता इत्यास्यत्पत्त ऽध्याया अटित इति प्रयोजन-
मुक्तं न तूत्तरार्थमित्युक्तम् । न च करणसाधनेपदेशशब्दानुवृत्त्या सिद्धे हल-
न्त्यसूत्रे व्यसितान्त्यमिति वक्तव्ये पुनर्व्यसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्यय-
निपातागमादेशा इति वार्तिकानुत्थानमिति वाच्यम् । समुदायद्वारावयवस्या-
प्युपदेशकरणत्वात्तदन्त्यस्यापि लापापत्तिरित्याशयात् । भाष्यकृता चान्त्य-
यहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम् । तत्रानुबन्धाविशिष्टानां धातुत्वादि तु धातु-
त्वादिवाग्यघटितत्वाद्वाध्यम् । निपातानां टातिकत्वेन ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन
च पृथक् यहणं व्यसितत्वञ्च धातुत्वादिना परिच्छिन्नत्वाद् इति कैयटः ।
क्व चिच्चादिविद्वादिप्रातिपदिकान्यस्यापि लापः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानां
प्रातिषेधा वाच्या ऽकृत्तद्विद्वान्तानामिति वार्तिककृताकडुम्भकार इत्यादौ अप-
वादां वयपरिहारेणात्सर्गप्रवृत्तेः पत्रं प्रातिपदिकत्वेणादिलोपो न स्यादिति
अर्थादित्यादि । तच्च फलाभावात्सञ्ज्ञेत्यादिना भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अत्रा-
टोच्चारणार्थकपदेशपदानुवृत्तौ त्वस्य वार्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् । उद्वे-
शश्च प्रातिपदिकानां नापदेश इत्यादेव इति सूत्रभाष्ये उक्तः । एतद्भाष्यैकवा-
क्यतया पश्यशान्तिरुक्तस्य ऽयहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्त्तव्यो मञ्चको
मञ्चक इति मा भूदिति भाष्ये उपदेशशब्दायहणं कर्त्तव्यमित्यर्थकः । तच्चा-
नुवादरूपमेव सन्दर्शनवर्त्तकमिति बोध्यम् । नन्वेवं तस्मिन्निति निर्दिष्टइति
सूत्रे षष्ठीप्रकृत्यक्तत्वं तस्यैति पत्रं गुणित्वात्किञ्च इत्यादावपि षष्ठीप्रकृत्या-
र्पितः । न च सनः सनेवादेशो भविष्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम् । उपदेश-
इत्युच्यमाने इत्सञ्ज्ञा न प्रकल्पेत्युक्तं भाष्ये तद्विरुद्धेनात्रापदेशपदाननुवृत्ता-
र्थात् चेत् । तस्यैकदेश्यक्तत्वेनासाधकत्वात् । तथा हि । तत्र इमा इस्वा-
दवीत्यादौ यत्र सप्तमी पञ्चमी चेत्युभयं निर्दिश्यते, तत्र किं पूर्वस्य कार्य-
मथ परस्येति सन्देहे परत्वानवकाशत्वाभ्यां पञ्चमीनिर्देशो बलवानिति
सिद्धान्तिनाक्तं तत एकदेशिना यथायं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्य इति समा-
धानान्तरमुक्तम् । यथाविषय प्रागुक्तेषु कारिणः षष्ठा निर्दिष्टव्या इति तद-

थः । तेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्व चित्पक्षे च क्व चिदुत्तरत्रावश्यकत्वेनाभयान-
 देशे गौरवणैकदेश्युक्तिः, ततः परणैकदेशिना पशुपदानवृत्त्या तस्मिच्चित्पा-
 देरेव षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य यथाथं वा षष्ठीत्येकदेश्युक्तिः प्रत्याख्याता ।
 षष्ठीपदानुवृत्तौ गौरवादुभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवैकाशत्वयोरेकः
 पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकस्य चावश्यक-
 त्वाच्चयमप्येकदेश्युक्तिः । ततः पूर्वणैकदेशिना तत्पक्षे गुणित्तिजत्यादौ दोषः
 शङ्कितः, ततः षष्ठीप्रकृतिवार्तिनेर्कदेशिनोक्तं स्यादेष दोषो यदौत्सज्जा आ-
 देशं प्रतीतेत तत्र खलु कृतापामित्सज्जायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति
 उपदेशइति हीत्सज्जाच्यते इति । एवञ्च त्वदुक्तिर्व्याहृतेत्याशयः । तदप्ये
 उपदेशपदाननुवृत्तिप्रभेदप्राथम्यात् नानुत्पन्ने सति प्रकृत्या भवितव्यं यदा
 चोत्पन्नः सन् तदा कृतमामर्थ्या पञ्चमीति प्रकृतिर्न भविष्यतीति समाधा-
 नान्तरङ्गत्वं, तत्र परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने पञ्चम्या उपत्तयात्प्रवृत्त्यन्त-
 राभावाच्चास्ति तस्याः प्रकल्पकत्वमिति तदर्थं कैयट आह । एवञ्च प्रकृतमूत्र-
 म्यस्य सूत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्यवार्तिकस्यैकदेश्युक्ततदाव्यञ्जन
 प्राडिशादत्वकल्पनं नाचितं लत्यामिदृश्व । अइडोणत्यादीनामपि क्रमबोध
 कत्वेनाथंयन्वान प्रातिपदिकत्व चित्रङ्गत्वाः कुरित्यादिरपि प्रातिपदिकत्वम् ।
 लापग्न्यत्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वमनुबन्धानामेका-
 न्तस्य तु लापो योत्यतो लापग्रहणानुवृत्तमाने पुनर्लापग्रहणात्संवादेशत्व
 वाद्युमकाच्च उपदेशइत्यत्रन्यः कैयटोपि चिन्त्य एव अन्येपि तुज्जातोयिश्च-
 ल्य एव । एकाच्च उपदेश आदेश उपदेशे इत्यादौ तु भावसाधन एवेति सुधियो
 विभावयन्त्वित्याहुः । ननु शास्त्रे ऽनुनामिकाच्चारणाभावात्तत्त्वज्ञानं दुर्लभ-
 मत आह । प्रतिजति । प्रतिज्ञाविषयानुनामिक्यवन्त इत्यर्थः । पाणिनीया
 इत्यस्य पाणिनिप्रभृतिसोक्तावर्णा इत्यर्थः । प्रतिज्ञा चायमेवमिति कथने, वर्णा
 न्त्वज्ञापका व्यवहारश्च । ताभ्यान्तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः । प्रतिज्ञातारश्च
 प्रत्यामन्त्यंतच्छास्त्रकर्तार एवेति दिक् । निर्देशादिति । तेषां तत्र यद्गणे हि
 नासिकादौ यणापत्तिरिति भावः । न चेत्स्वविधानमामर्थ्याद्यगभावः मिदुः ।
 तस्यापि प्रत्याहारोऽनुबन्धाग्रहणज्ञापनद्वयैव यगभावकल्पकत्वाच्चित्पात्सा-
 ताच्छास्त्रबाधकल्पनापत्तयोप्याथस्याच्चिन्त्यान् । निर्देशादित्यस्य तन्मूलभत-
 त्वविधानमामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यम् । आदिना नृपिमृपिकृपरेकैः पूव-
 त्यादिमङ्गहः । ननु प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमत्रग्रहणेषु नेति वार्तिके
 प्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमावाये प्रमिदुः प्रत्याहारोऽस्वतामित्यनपपञ्चमत आह ।
 आदिरन्येनेतीति । वार्तिके तादृश्यात्ताच्छब्दमिति भावः । ऊकाला ऽच ।

178 श्री लघुशब्दनुशेखरः । त्रिपुरारामायणस्य अष्टमस्कन्धे १०० श्लोके । त्रिपुरारामायणस्य अष्टमस्कन्धे १०० श्लोके । त्रिपुरारामायणस्य अष्टमस्कन्धे १०० श्लोके ।

१० अथोच्चाराणां प्रथमोऽध्यायः ।

कुक्कुटरेते उकार एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेकारादयो नोक्ताः । ऊइति एकद्वित्रि-
मात्राणाङ्गमेण प्रश्लेषनिदेशो व्याख्यानात् । तेन स्वोच्चारणकालसदृशो लक्ष्यते,
सकालो यस्यति बहुव्रीहस्तत्फलितमाह । उश्चऊश्चउश्चेति । ननु उकालो ह्रस्व
इति वाक्ये ऽण्वात्सवर्णयहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसंज्ञायां प्रदाय प्रलयेत्या-
दौ ह्रस्वस्यति तुभस्यादिति चेत् । ऊञ्जित्येवाञ्चहणसामर्थ्यादुसदृशो ऽजित्यर्थे
सादृश्यस्य व्याख्यानात्कालकृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणमु-
च्चारितसम्बन्धिकालसदृशकालस्यैव संज्ञा न तु तेन एहीतसम्बन्धिकालस-
दृशकालस्यापीत्यर्थनादोपात् तदुक्तं भाष्ये, यावत्परकरणन्तावदत्र काल-
ग्रहणमिति । न चाजिति वर्णग्रहणे जातियहणस्य दुर्वारत्वात्तित उच्चत्रमि-
त्यत्र दीर्घात्पदान्ताद्वैति तुगापरितरिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्यासा-
र्वात्रकत्वात् । अन्तरङ्गत्वेन ह्रस्वत्वनिमित्तनित्यतुक्तं एव प्राप्तेश्च । अज्य-
ग्रहणं प्रत्येत्यादौ ह्रस्वस्यति तुभ्यात्त्यर्थम् । उच्चैह । नात्र श्रुतिकृतमुञ्चै-
स्त्वमुपांशुप्रयोगे ऽद्यात्ते श्रुतिप्रकर्षस्याव्यस्यितत्वाच्च, किन्तु स्थानकृतं
उच्चैरित्याधिकरणशाक्तिप्रधानमधिकरणत्वञ्चाच्चारणं प्रति तच्च तान्वादानीं
सुभागत्वं गवत्याशीयनाह । ताल्लादिति । इदं प्राचामनुरोधेन । वर्णसमा-
न्वाये ऽकारस्य प्राथम्यात्कण्ठादाति वक्तुमुचितम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।
प्रयत्नप्रेरिता वायुयं दोर्ध्वभागे प्रतिहता ऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्त इति
भावः । अजिति । ऊकाल इत्यतस्तदनुवर्तते । उदात्तत्वादीनामज्जधर्मताया
एव लोकप्रसिद्धत्वेन ह्रस्वप्राप्ते व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चदं स्वरूपकथ-
नपरं बोध्यम् । आये इति । यच्छब्दः फियोन्त इत्यन्तोदात्तः, जस्मृत्वादानु-
दात्तः, एकादेश उदात्तेनेत्येकार उदात्तः । अर्धाङ्गिति । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं
फियोन्त इत्यन्तोदात्तं आद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अर्धन्तमञ्चतीत्यर्थं
कृद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तादात्तत्वम् । एकास्मिन्नप्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणो-
र्मेलनाबरोधादाह । वर्णधर्मोर्वाति । बाहुलकादाधिकरणे घञ् । अशंआद्यजि-
त्यर्थः । इयन्त्रिसूत्री स्पष्टायां लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात् ।
ह्रस्वग्रहणमिति । ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः । अतन्त्रमिति । स्वशास्त्रस-
ङ्कृतितरूपेणाबोधकमित्यर्थः । किन्त्वधंमात्रारूपायंबोधकमिति भावः ।
एवञ्च दीर्घाद्विष्यधंमात्रेवादान्ता । इत आरभ्य नवमूत्र्या अ अ इत्यतः
प्रागुत्कर्षणास्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तः सर्वञ्चदं भाष्ये स्पष्टम् । अधंमुदात्त-
मिति वृत्तित्तु सत्या सत्यभामेतिवत् व्याख्याया । उतरार्धमित्यस्य चार्धमा-
चरिता उर्वाशष्ट उत्तरोभाग इत्यर्थः । वेदे तु यथा प्रयोगं प्रतिशब्दादस्माच्च
व्यवस्था । तस्य चेति । अनुदात्तस्येत्यर्थः । उदात्तेति । उदात्तस्वरितयोः परत्व

सतीत्यर्थः । तयोः परत्वञ्चोपस्थितानुदात्तापेतयैव । अन्यत्र । उदात्तस्वरितयोः परत्वाभावे । प्रतिशाख्ये इति । लोके त्वनुदात्त एवेति भावः । इत्स्वस्वरितमुदाहरति । क्वेति । क्रिमोदित्यत् क्वातीति क्वादेशे, तित्स्वरितमिति स्वरितः । दीर्घन्तमुदाहरति । रथानामिति । येराइति । स्वीरितो वानुदात्तपदादावित्येकारः स्वरितः । नोदात्तस्वरितोदयामिति निषेधस्तुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्यैवानन्तरस्येति न्यायात् । स्वरितपरमुदाहरति । शतचक्रमिति । अहेरित्यर्थं ऽहः वृत्रस्येत्यर्थः । ऊन्दसि वा वचनं प्राङ्णौचङ्युपधाया इति वचनानुणाभावः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः । उदात्तयोगाह्लर्पूर्वादिति तु न. द्वान्दसत्त्वात् यच्छब्दः फिष इत्यन्तोदात्तस्त्वोदादेशश्च वा स्वरितः । स इति । उदात्तादिह्रस्वादिमञ्जक इत्यर्थः । मुख उच्यते ऽसौ वचनः । बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । मुखसहितानामिकेति विग्रहः । तथा वचन इति साधनं कृतेति समासस्तदाह । मुखसहितेत्यादि । मुखेति क्रिम् । यमान् स्वाराणामेव प्रसज्येत । एवञ्चाडो ऽनुनासिक इत्यत्रानुस्वारः स्यात् । नासिकेति क्रिम् । शक्त्यादावनुदात्तापदेशेत्यादिना कलोपो मा भूत् । अष्टादशति । यद्वापादं न व्यक्तेत व्यक्तीनामानन्त्यात् । तथाष्यष्टादशधर्मवत्त्रमकारजातीयोदरित्यर्थः । ह्रस्वत्यादीनान्तत्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनाञ्च भेदमाश्रित्यद्वयोद्गम एवमर्थापि । लक्षणास्येति । विवृतस्येत्यर्थः । तेन न्वति न्वेति विधेयस्येपत्स्यट्स्य दीर्घत्वे ऽपि न त्तिः । दीर्घाभावादिति । अत एव तुल्यास्यमूत्रे भाष्ये न्वति सवर्णा इत्यनेन पत्ते द्विलकारकाभावे ऽकः सवर्ण इति दीर्घत्वे होतृकार इति ऋकारघटितप्रयोगः सङ्गच्छते । ह्रस्वाभावादिति । इदमत्रोडित्यादीं भाष्ये स्पष्टम् । गानरोदनादौ चतुर्मात्रार्धमात्रार्दीनामुपलभ्ये ऽपि शास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावाल्लोके प्रयोगेष्वप्रयोगान्च नोक्ताः । अत एवानुदात्ततरम्यानुक्तिः । एकश्रुतेः स्वरान्तरत्वे इदमुपलक्षणान्तस्या लोकेऽपि सत्त्वात् । तुल्यास्य । तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः । आस्ये भवमास्यं व्याख्यानेत् । तच्च वर्णोपयोगात्त्वात्स्थानमेव । प्रयत्नस्य पृथगुपादानात् । प्रकृष्टो यत्र आभ्यन्तरः तस्य वर्णात्यल्पवर्षाहितप्राभास्त्रिरूपप्रकर्षवत्त्वात् । जनकत्व यदर्थः । तत्तत्कार्यगतभेदं स्थानध्वारोष्यभेदघटिततुल्यत्वस्य निर्वाहः । वस्तुतः सादृश्यञ्च भेदघटितमिति भाष्यसम्मतमिति न कश्चिद्व्यायः । स्पष्टञ्चैवं भाष्ये तदाह । तान्वादीति । शित्तायाङ्गुठोदोनाङ्गुठत्वादिनैव स्थानतोक्ता तद्रूपेणैवास्यभवशब्देन यद्गणमिति तद्वागभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यभङ्ग इति बोद्धव्यम् । यस्मैतद्वयं येन यदीयेनैतद्वयेन तुल्यमित्यर्थः । यजुष्येकेषामिति निर्देशाद्व्यावदास्यभवस्तु-

Handwritten notes and signatures at the bottom of the page, including a signature that appears to be 'S. S. S.' and some illegible text.

ल्यत्वं याह्यम् । अत एवैवोः सावर्ण्यमाशङ्क्यनैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये समा-
 हितम् । अत एव वलयोर्न सावर्ण्यन्नेन तद्वानासामित्यादौ तोलीति न ।
 अत एव प्रयत्नशब्देन यत्न मात्रयहणमिति पत्ते यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे यत्कि-
 ञ्चित्प्रयत्नैक्यमात्राद्य सवर्णसञ्ज्ञेत्यर्थो भरो भ्रि सवर्ण इति सवर्णग्रहणेन
 जापकेन साधितो भाष्ये तेन स्थानांशे यावत्स्थानसाम्ये इत्येव स्वारसिको
 ऽर्थ इति प्रतीयते । न च यावदास्यभवतुल्यत्वविवक्षणे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं,
 प्रयत्नस्याप्यास्य भवत्वादिति वाच्यम् । ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः । तयो-
 जनकानामास्यभवानां वायुसंयोगानामतुल्यत्वात् । तस्मादास्यभवानाङ्क-
 णटादीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यात् । आस्येति किम् । तप्ता,
 भरोभ्रितीति लोपो मा भूत् । प्रयत्नेति किम् । वाक्श्वेतिति, प्रेति किम् । शचयोः
 श्वासाद्येषां विधाराख्यवाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात् । कस्य किं स्थानमि-
 त्याशङ्कयामाह । अक्रुहेति । यद्यपि सञ्चवर्णाञ्चारेण कण्ठव्यापार आवश्यकस्त-
 र्थापि चकाराद्यञ्चारेण ताल्वादिव्यापारोपि तथा ऽकारादीनामुच्चारेण तु
 नेति भावः । कचयोस्तु न सावर्ण्यं यावत्स्थानसाम्याभावात् । भिन्नस्थान-
 कथनवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र कण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समीर्षजिह्वामूलस्थानाभय-
 परम् । तेन कण्ठाद्यहो जिह्वामूले तु कुः प्राक्त इति शिक्तया न विरोधः ।
 जिह्वामूलीयपदस्य च वर्णविशेष रूढिरिति न व्यवहारान्तिप्रसङ्गः । अत एवा-
 यागवाहपु जिह्वामूलीयगणन भाष्ये । तत्तद्वर्णात्पत्तः प्राक् तत्तत्स्थानादौ
 जिह्वाम्पशाद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां तत्तत्स्थानत्वनिर्णये ऽप्यकुहेत्यादिकथनं
 साधारणधर्मबोधनायानुवादकम् । न त्वनदेव कण्ठादिस्थानविधायकमिति
 भ्रमितव्यं, विसर्जनीयपदेनात्र साहचर्यादकाराश्रयस्य ग्रहणमतएवायागवाहा-
 विज्ञेया आश्रयस्थानभागेन इति शिक्तया न विरोधः । दन्ता इति । दन्तसंयु-
 क्तदेश इत्यर्थः । अतो भग्नदन्तस्याप्युच्चारेण भवत्येव । उश्च पश्च ध्यायेते
 ऽनेन तत्र भव इति योगेनेपध्मानीयस्याप्रत्यमित्याह । उपपत्तिः । ह्रस्वत्वाच्च न
 व्यवहारान्तिप्रसङ्गः । नासिका चेति । चेत् स्वस्वत्रगानकलं ताल्वादि एह्यते ।
 अत एवैषां प्रातिशाख्ये नामिकायां भव इत्यर्थकनासिक्यशब्देन व्यवहारः ।
 यत्वनुस्वारयमाना च नासिकास्थानामिष्यतइति शिक्ताक्षरेषां नासिकाकरणम्,
 किञ्च स्थानत्वे कडयोः सावर्ण्यानापत्तिः यावत्स्थानैक्याभावात् । यत्किञ्चि-
 त्स्थानैक्येन तत्त्वं तु जमामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति तत्र । कण्ठादीना-
 मपि करणत्वस्यैवास्यन्यनेन वर्णानिति भाष्यात्वतीतेः । स्थानत्वव्यवहारस्तु
 वर्णाभिध्याक्त्जनकतात्वाद्वा । वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण ।
 तत्तत्स्थानजिह्वायादिसंबन्धेन वर्णात्पत्त्या जिह्वायादौ तत्संबन्धजनकप्रयत्न-

विशेषे स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः । षष्ठीभिर्व्यक्त्यनन्तरभावी सावर्ण्यानु-
पयुक्त आन्तरतम्यपरीतोपयुक्तश्च कण्ठविवरादिनिष्ठविकासोदेरास्यर्वाहर्दशा-
वच्छिन्नकार्यस्य जनको यत्रो गुणशब्देनोच्यते । अकारादिनिष्ठानुनासिक्यस्य
भेदकत्वाद्गुणस्येत्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कण्ठादवच्छिन्नवायुसयोगेनात्प-
त्रेषु नासावच्छिन्नवायुसयोगेन तद्रूपधर्मात्पत्त्या । एवञ्च नासिकायास्तत्र गुणज-
नकत्वादननासिकाकारादीनां नासिकास्थानं नोक्तं मूले । एकायमात्मादकत्वात्
तस्य गुणभेदादन्यत्वे भवति अन्यद्विदं शीतमन्याद्विदमृष्णमिति दृष्टान्तपरभा-
ष्येण तथैव प्रतीतेः । आत्मात्र द्वयं उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु
सावर्ण्यानुपयुक्तत्वात्तरतम्यपरीतोपयोगित्वरूपमादृश्येनेति बाह्यम् । डादौ-
नान्तु तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भेनाभयावच्छेदेन वायुसयोगोत्तरमेव स्वरूपा-
त्पत्त्या विनिगमनाविरेहेणाभयाः स्यान्त्वम्, अनुस्वारयमानाञ्चेति शिखाया-
ञ्चन डादौनामपि मध्यह इति युक्तम् । अत एव अगत्याकार इत्याद्युक्त्वा नामि-
क्यान्नामिक्ययमानुस्वारानिति स्यान्नानीत्युक्तं प्रातिशाख्ये । नासिक्या इत्रग-
नमा इति तद्ग्राह्यातारः । कडयो सावर्ण्यान्तु भवत्येव । आस्ये तुल्यदेशप्रयवर्षा-
तिवर्तित्तके क्रिमास्यापादाने प्रयाजनमिति प्रश्ने प्रयवर्षविशेषणमास्यापादानमि-
त्युक्त्वा तद्ग्राह्यत्वेन बाह्यप्रयवान्दर्श्यं यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आन-
नामिक्यमेवामधिको गुण इति भाष्येण तस्य बाह्यप्रयवर्षत्वात्क्यात्र सूत्रे नामि-
काया आस्यगच्छेन तत्रत्यप्रयवर्षस्य च प्रयवर्षश्चेनायहणबाधनात् । नासिका
आस्यवर्षाति वदतां मते तद्व्यहणाभावाच्च । अत एव बाह्य प्रयवानुपक्रम्य

अमा ऽनुनासिका न ह्रा नादिना ह्रस्वः स्मृताः ।

इंपचादा यगश्चैव श्यांसिनस्तु खफादयः ॥

इंपच्छ्रामाश्चरो विद्यादित्युक्तं शिखायाम् । नादेति संवारघोषयोक्त-
पलक्षणं, श्यामिति विवाराघोषयोः । न ह्रावित्युपलक्षणं गेचः संयस्य प्रतल-
कारस्य च अनुनासिकस्यादर्शनादित्यलम् । गदंतीरित्यादि । लोकांनुभर्षामदृ-
र्यानुवादके ऽत्र तपरशास्त्रापवृत्त्या प्रुतानामपि तत्स्थानस्य बोध्यम् ।

तथा च पाणिनीर्यगिता ।

कण्ठावहाविद्युगाम्नालव्या आष्टजावुपू ।

स्युमूंथन्या च्चदुरपा दन्त्या न्तुनमाः स्मृताः ॥

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योश्चो वः स्मृता बुधैः ।

ए ए तु कण्ठतालव्याश्चै चो कण्ठाष्टजा स्मृता ॥ •

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्याभिश्च संयुतम् ।

उरस्यन्तं विज्ञानीयात्कण्ठप्रमाहुरसंयुतम् ॥

इति । यत्तुदन्तोष्ठादि समुदितं स्थानमिति तत्र । शिखायां दन्त्योष्ण कण्ठप्रतालव्यावित्यादौ तत्र भव इत्यधिकारविहितयतः प्रत्येकमनन्त्युत्पाप्तेः । दन्तोष्णमित्यादि त्वसुद्धतमेव । स्वादुममद्रायस्य स्वादुत्वाभाववच्छरीरावयवममद्रायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । एतेन दन्तोष्ठरूपमतिरिक्तं स्थानमित्यपास्तम् । अष्टौ स्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक् । सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणार्थबोधेपि लोके यत्रप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह । प्रयत्ना द्विधेति । क्व चिद्व्यञ्ज इत्येव पाठः । चतुर्धेति । यत् ।

स्वराणामूष्णणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।

तेभ्योपि विवृतावेडौ ताभ्यामैवौ तथैव च ॥

इति शिखा वाक्याद्विवृततरविवृततमयोः प्रतीत्या नाञ्जफलाविति सूत्रभाष्यादूष्णणामीषद्विवृतत्वस्य प्रतीत्या चतुर्धेत्यसङ्गतमिति तत्र । नाञ्जफलाविति सूत्रेण विवृतत्वव्याप्यानामेषां सवर्णसञ्ज्ञानुपयुक्तत्व बोधनमित्याशयात् । भाष्यमते तु सन्तु सप्त प्रयत्नाः । एवञ्चैतेश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः । प्रयत्नभेदादिति बोद्धव्यम् । नाफलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्तस्यैव बोधकमत एव भाष्यं तत्र वक्तव्यमिति नाकम् । स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वन्त्वाष्टप्रभृतिकाकलकपयन्तरूपास्यान्तगततत्तत्स्थानेषु जिह्वापादीनां स्पर्शपत्स्यशंद्रावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वाद्गुणोत्पत्त्यवर्हितप्राग्भावित्वाच्च बोद्धव्यम् । तत्र बहूनामेकस्थानत्वेपि कस्य चिदुच्चारण सम्यक्स्पर्शः कस्य चिद्रीपदिति शिखाकारोक्तिमनुभवं चानुसृत्य विवेक्तव्यम् । प्रयतनमिति नपुंसके भावे ल्युट् । प्रयत्नामित्यपपाठः । नङन्तस्य पुंस्त्वात् । तथा च शिखा स्वराणामूष्णणाञ्चेत्याद्यनन्तरम् ।

अथोऽस्पृष्टायणस्त्रीपक्षेमस्पृष्टाः शनः स्मृताः ।

शेषाः स्पृष्टा इलः प्राक्ता, इति ।

अथोऽस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणमत्वीपदित्यनेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वञ्च बोधितम् । नेम इत्यर्थं तेन शलामीषद्विवृतत्व यणपक्षयाधिकविवृतत्वं चेति बोद्धव्यम् । अत्र शिखाक्तव्याप्यधर्मवतां व्याप.

विश्वेश्वरः
शिवः
शिवः

कधर्ममादाय न सावर्ण्यमिति, यथास्वर्गान्दिभिर्न सावर्ण्यं तेनाञ्चित
इत्यादौ न यादिः परस्वर्गः । विश्वतमेवेति । प्रक्रियादशायां विश्वत्वमिति-
ज्ञेयमित्यर्थः । तेन दण्डाढकादौ दीर्घसिद्धिः । अन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य
विश्वतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्स न स्यादिति भावः । दीर्घाकारस्य विश्वत-
तरत्वन्तु पार्श्वनिशितानुक्तत्वाच्चैतच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति दिक् । तस्य प्रयोगे
संवृतत्वं मानमाह । अ अ । प्रयवभेदाद्दीर्घाभावः । अत्राद्विषये सवर्णयहणं
जातिनिर्देशो वा न व्याख्यानात् । अधिकारत्वं फलमाह । त्रिपाद्यामपीति ।
अन्यथा गोधुडमानित्यत्र घत्वज्ञशत्वाननुमिकेष भयभाशानापत्तिरिति भावः ।
वस्तुता घत्व कृते भय इति वत्त्वापत्तिदायः । न च ततः परत्वाज्ज्ञशत्वानु-
नार्नामिकत्वयोस्तदप्राप्तिरिति वाच्यम् । विप्रतिषेधे परमित्यस्य यथाद्वेषत्वम्
त्रिपाद्यामप्रवृत्तः । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येत्यनेन तस्या
यथाद्वेषत्वस्यैव बाधनात् । अन्यथा परस्यासिद्धत्वं विप्रतिषेधमूत्रस्य सिद्धु-
त्वात्परिभाषान्तराणामिवास्यापि कार्यकालपते तेनाकर्षणापत्तेरत एव भाष्ये
वत्वमेवापादितम् । अधिकारत्वादेव शुत्व धुटि मिदुं वाच्यमित्यादि
चरितार्थम् । एवं च यत्रानुवृत्तिस्तस्यासिद्धत्वं पूर्ववत्त्वं क्वचित्मपादमत्ता-
ध्यायाः क्वचित्मत्तान्तरसहितायाः । तत्रायमर्थः । होठ इत्यादावस्याप-
स्यितौ वाक्यभेदान्त्वयः । इम्य ठो भवति इदञ्च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्ध
मित्यत एव न मुने इत्यादिभिस्तांत्तरेषु उपपद्यते । पूर्वत्रेति मद्ग्याहकमेव
शुद्ध्याहिकमेव तु तच्छास्त्रं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते । तेनापवादस्य
ए प्रत्यपवादत्व तत्रासिद्धत्वाभावे व्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव । आसिद्धमिति ।
सिद्धे निष्यञ्चं प्रवृत्त सिद्धश्च प्रत्ययविधाविन्यादौ तथा दण्डानात् तदुच्यम्-
सिद्धमनिष्यञ्चमप्रवृत्तम् । यत्रापि लोके ऽनुहायंजानमेव प्रवृत्तकत्वं दृष्टं
तथापीह शास्त्रप्रामाण्यादाहायारोपेपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्ता च नियामक
इति बोध्यम् । अत्र कार्यासिद्धत्वं ऽत्र इत्याद्यासिद्धिः । अत्र अथौ इति
स्यिते परत्वान्मत्वे तस्य सपादमत्ताध्यायीस्यकार्यदृष्ट्या ऽसिद्धत्वेपि देवदण-
हन्तृहन्त्यायेनाकाराभावेन परत्वापत्त्यापत्तिः । अतितदेशस्यारोपरूपत्वाच्चर-
धिष्ठानारोपामभवेन कार्यप्रवृत्तेरत्र पते आवश्यकत्वात् । शास्त्रासिद्धत्वे तु
यत्राप्यन्तर्द्वत्वाच्चैपार्तिकं प्रवृत्तं तत्रापि तच्छास्त्रे एवाभावादिपेण तां
वृत्तिवृद्धेरभावश्चादेशवृद्धभावा लत्ये जातत्वबुध्यभाषयत् । जायमानकार्ये
त्वादेशेणैव स्यानिबुद्ध्या प्रवृत्तं । नहि रजनभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शक्तिं न
गोचरयतीति न दोषः यत्र तु सह प्रसङ्गस्तत्राप्रवृत्तिरेवाभावारोपात् । न च
पूर्वत्र नेत्येव मूत्रमस्तिवति वाच्यम् । पूर्वशास्त्रप्रामाण्ये निषेध इत्यर्थं नलोपः

शिवः
शिवः
शिवः

सुबिति सूत्रामङ्गतेः । तद्वि नियमार्थम् । त्वद्वीत्या राजनशब्दस्य दशा-
याङ्गस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्यैतन्निषेधाप्रवृत्तौ नलोपे जाते भक्तवन्तमिति
न्यायेनैतदप्रवृत्तौ राजशब्दे दीर्घसिद्ध्या नियमानुयोगात् । राजभ्यामित्यादा-
वपि दीर्घापत्तेश्च । पूर्वशास्त्रविषयसम्भावनायामित्यर्थे राजभ्यामित्यादौ
नलोपे सुच्चिद्विदीर्घविषयसम्भावनाया सर्वथा नलोपानापत्तेरिति द्विक्र । बाह्य-
प्रयत्न इति । काकलकाधस्ताद्गलविवरसङ्कोचविकासश्चासौत्पत्तिध्वनिविशेष-
रूपनादतद्विशेषरूपघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्त्वरूपकार्यकरत्वमेवाम् । तथा-
हि ।

आत्मा बुध्या समेत्यर्थान्मनो युक्ते विवक्षया ।

मनः कार्याग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

सोदीर्घो मूर्ध्यभिहते वत्क्रमापद्य मारुतः ।

वर्णान् जनयते, इति शिखायामुक्तम् ॥

आत्मान्तः करणं सस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुध्या स्ववृत्त्या समे-
त्येकवृत्तिविषयान् कृत्वा तद्वाधनेच्छया मनो युक्तं करोति तदिच्छावन्मनः
कार्याग्निञ्जाठरमग्निमभिहन्ति । स कार्याग्निः । सोदीर्घः । स मारुतः
उदात्तः । ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिस्तदर्थः । एवञ्च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पत्त्यवा-
भिहताग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरिता वायुवर्गान्मूर्ध्यपन्तङ्गत्वा प्रतिनिवृत्ता वत्क्र
प्राय उक्तयवसहायेन तत्तत्स्यानेषु जिह्वायादिम्यर्शपूर्वकं तत्तत्स्यानान्याहृत्य
वर्णानाभिध्यनक्ति । ततो यन्नाविशेषेण गर्लविवरविक्रामादीन्करोति तत्र
यं तत्तत्स्यानाभिघातका यवास्ते आस्यान्तगततत्कार्यकारित्वादाभ्यन्तरा
इत्युच्यन्ते । गर्लविवरविक्रामादिकराश्चास्यर्वाहर्भूतदेशे कर्षकरत्वावाद्या
इति । मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकन्तु वाध्यत्वमहत्त्वकृतमिति
नाभिप्रदेशात्प्रेरकयव एव कर्षित्विल्लतलोत्पं वायुं प्रेरयति कर्षित्वाधिकमिति
तस्य वायुप्रेरणारूपङ्कार्यमास्यबाह्यदेशमिति तदपि बाह्यमेवात एवाह उक्तमूत्रे
भाष्ये ह्रस्वत्वादिजनकयवस्यास्य विशेषणं सर्वगमूत्रे ऽयहणमित्युक्तम् ।
यद्यप्येक एव यवः सर्वकार्यजनको वर्णानाशकर्चति परः संविकर्षे इति सूत्रे
भाष्ये उक्तन्तथापि तत्तत्कार्यगोपाधिना एकस्मिन्नपि भेदमारोप्य तथा तथा
व्यवहार इति बोध्यम् । उदात्तादिजनकयवस्याभ्यन्तरकार्यकरत्वेपि उदा-
त्तादिशब्दार्थना बाधिताना तेषामनुदुदात्त इत्यनेनाविवृत्ताबाधनात् सर्वगं
सञ्ज्ञानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरात्तोपयुक्तत्वरूपसादृश्येन बाह्येषु गणनम् । इदं-
ह्रस्वत्वादेरानुनासिक्यस्य चोपलक्षणम् । शर इति । शपसा अनुप्रदान बाह्य-

प्रयत्नः । विवृण्वते इति । तदभिव्यक्त्युत्तरस्त्रायमाने कण्ठविषयविक्रमसे
 तेवाङ्कर्तृत्वविवृता बोध्या । विव्वार एषा प्रयत्न इति भावः । अन्ये त्विति ।
 वर्गावृत्तीयवतुथंपञ्चमास्तद्वामा हकारानुस्वारौ यरत्वा इत्यर्थः । नादभागिन-
 स्तत्प्रयत्नकाः । यद्यपि खर्याद्वेषु घोषाघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणैव प्रक्रियांश
 निर्वाहस्तथापि शिवानुरोधेनान्येषामुक्तिः । अल्पासत्रोऽल्पप्रणाः । यत इत-
 दुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिष भवति । वर्गेष्विति । विव्वमानानामिति
 शेषः । चतुर्थमिति । निर्धारणे षष्ठी अन्यतमादिति शेषः । पूर्वसदृश इति ।
 सादृश्यं यत्कृतम् । अत एवायोगवाहेषु यमानां गणनं भाष्ये चत्वारश्च
 यमाः स्मृता इति पाणिनिशब्दा च सङ्गच्छते । अयञ्च षडे एष तदाह ।
 प्रातिशाख्ये इति । अन्येषामिति । अत्रामुक्तान्यहलास्त्वैत्यर्थः । यरलवा-
 श्चेति । चेनाचामप यरणम् । सुपां सुलुगिति सूत्रे इकारस्यान्तर्येणो इकार
 इति भाष्यात् । घोषसंवारनादान्यप्राणत्वमचाम् । अन्यथा तदौ पर्यायेण
 स्याताम् । अल्पप्राणत्वानङ्गीकारे द्वौ पर्यायेण स्याताम् । अत्रां घोषत्वं
 परःसंचिकषं इति सूत्रे भाष्ये ऽपि स्पष्टम् । अन्ये इति । द्वितीयवतुर्थो तद्वामो
 शषसहा अयोगवाहाश्चेत्यर्थः । जिह्वामृत्तीययमादीनां स्थानवाहप्रयत्नकथनं
 तु स्वरूपनिर्णयाय न तु स.षण्यन्तरतम्यपरीक्षादावुपयोगीति बोद्धव्यम् ।
 अनुपयुक्ता इति । तुल्यास्यसूत्रे प्रशब्दयहणान् । उपयुक्तत्वे हि शब्दयोरपि
 सावश्यं स्यादिति भावः । आन्तरतम्यपरीक्षा च घोषवत् इत्यादिना तच्च
 तत्र स्फुटीभविष्यति । स्पर्शाः तत्पठव्यवहायाः । अन्तस्थाशब्द आदन्तः ।
 स्पर्शाष्पशारन्तमध्ये तिष्ठन्तीति तदर्थः । ऊष्माण इति । ऊष्मा वायुस्तत्प्र-
 धाना इत्यर्थः । एवं साष्माण इत्यस्य वायुना मह वर्तन्ते इत्यर्थे इति
 प्रातिशाख्यभाष्ये स्पष्टम् । यद्यपि वर्गाद्वितीयवतुर्थयोरपि स्थानन्तरतमसूत्र-
 भाष्याद्रूपत्वं तथापि विवृतमृष्यणामित्यत्रैतन्न एवमन्ते । अन्यथा कण्ठा
 दीनां सावर्ण्यानापत्तौ नाऽऽभक्तावित्यादिनिर्देशासङ्गतिरिति भावः । अत्रः
 स्वरा इति । उदात्तादिभिः स्वयमेव राजन्तइति व्युत्पत्तेः तद्वृत्तत्वाद्बुदात्ता-
 दयोऽपि स्वरा इत्युच्यन्ते । कपाभ्यामिति खफयोरप्यपलक्षणं अत्र इत्युपल-
 क्षणमिकारादेरपि तदाहावः पराविति । अन्वर्णयोरिति । आ च लक्षणश्चे-
 ति विवहः अत्यन्त इति प्रकृतभावः । अन्वर्णमेव वर्णापदेशे लकारपाठः ।
 अन्यथा तस्यामत्त्वशङ्कास्य वचनस्यैवाशङ्क्यत्वं स्यात् । ध्वनितस्त्वदमेवा-
 इति सूत्रशेषे भाष्ये । तत्र हि मय्यन्तेत्यादौ हलानन्तरा इति सूत्रे प्रत्या-
 हारघटकत्वापि यहणकशाम्प्रवृत्त्या मात्राकालस्य यद्यदादेरनुदित्सूत्रेण याद-
 यहणेन यहणाद् द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य मात्रिकव्यञ्जनानुप-

Handwritten notes in Devanagari script at the bottom of the page, including the name 'श्रीमद्गणेशाय नमः' and other illegible text.

देशादनुषङ्गिण्यस्यासत्त्वात् । असत्प्रतिपत्तेरशक्यत्वाच्च अणुद्विसूत्रेण तद्वहण-
मित्युक्तम् । न च क्लृप्तशिखेत्यादावनृत इति निषेधात् प्रतानापत्तिः । अन्त-
वर्षयोः पृथगनुबन्धत्वकरणेन क्वचित्परस्परयाहाकत्वकल्पनेनादोषात् । अकार-
रहकारयोरिति । एकारस्यतालघ्यत्वमोकारस्यौघत्वमिति मते एकारशकारा-
दीनामप्युपलक्षणमिदम् । एतेन नाकशलावित्येवसूत्रयितुमुचितमित्यपास्तम् ।
हृशित्येव सिद्धे उतोरारित्याकारे व्यावृत्त्यर्थम् । सूत्रे द्विवचनोपपत्तये मध्य-
मपदलोपिसमासं दर्शयति । आकारसहित इति । अत एव वेलास्वितिर्निर्देश-
उपपद्यते । समाहारद्वन्द्वे तु टच्प्रसङ्गे भर्त्सितं समाहारद्वन्द्वङ्कत्वात् आप-
देन द्वन्द्वे तु अजभिरप्याकारस्य सावर्ण्यं न स्यादिति भावः । अत एव भाष्ये
प्रयत्नभेदेनैषां सावर्ण्याभावः साधितः । एतेषु परेष्विति । इदमुपलक्षणम्,
एतेषु विद्यमानस्येत्यपि बोद्धव्यम् । तेन हकारादीनामकारादिषु परतो दीर्घा-
दिसङ्ग्रहः । अत्स्य स्यादिति । अत्पदबोद्धव्यत्वं स्यादित्यर्थः । इदं प्रत्याहा-
रघटकेष्वपि याहकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मते व्यक्तपते च बोद्धव्यम् । अणुद्वि ॥
अणुमद्विशय सर्वणोबाधकताच्च विधीयते । सर्वणस्येत्यस्य बोधक इति शेषः ।
आदेशादौ सर्वणयज्ञहारणायहा । प्रतीयते इति । परे तु प्रत्यययज्ञहा-
मकदेशानुमत्या भाष्यमानेन सर्वणानां ग्रहणं नेति परिभाषां ज्ञापयतीति
युक्तम् । प्रत्ययपदस्य तदर्थत्वन्तु न युक्तं वाचिककृता टित्किन्मित्सपसं-
ख्यानाक्तेः । भाष्यकृता चाप्रत्यययज्ञहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः । ज्यादा-
दीयस इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदम् । तत्र हि किमर्थमादित्युच्यते ज्याद
इत्येवाच्यतां, कारुपासद्भिः आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति । एवन्त-
र्हीदमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाष्यमानेनेत्यादि । त्वदक्तव्याख्याने
हि पूर्वपत्तिसिद्धान्तयोर्भयोरपि निद्वलत्वापत्तिः । जातिपक्षे ऽप्यनयैव परि-
भाषया सर्वणयज्ञां चारणीयम् । व्यक्तपते गणाभेदकत्वप्रान्तञ्च चारणीय-
न्तेन घटवदित्यादौ नानुनासिको वकारः एतन्नाजुदित्येव सिद्धे ऽणयज्ञ-
खानाणसु गणभेदकत्वं ज्ञाप्यते इति परास्तमित्याहुः । ननु चोरित्यादावनु-
षादे कथमुदित्त्वमिति चेत् । व्याकरणान्तरं एषामुदित्त्वात्कस्विनादोषात् ।
उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वेन शास्त्रपरत्वे ऽस्यापि शास्त्रत्वेनेत्वप्रवृत्तेः
सुलभत्वाच्च । वो भिन्नक्रम इत्याह उदित्त्विति । यद्यपि समुदायसर्वणिना
ऽप्रसिद्धास्तथापि तदवयवचादिसवर्णा एवाच तत्सवर्णा बोद्धाः । इत्स्वाकारा-
द्यारपि कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्यानेषु भेदमारोप्य तुल्यस्यानन्तं सूपपादम् ।
अत्रेति याहकसूत्रग्रन्थत्यर्थः । व्याख्यानादिति भावः उपसंगादृतीत्यादि तपर-
करणादिति तु न युक्तम् । अकाररहणेन चारिताख्यात् । एवमित्यापि परेष्वेव ।

Handwritten text at the top of the page, likely a library or archival stamp, partially legible.

अथि चिन्वति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे व्यारिति गुरुनिर्देशाद्याख्यानाच्चेति लक्ष-
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नन्वेवमस्य व्याधित्यादौ सवर्णयहणं न प्राप्नोति । अण-
यहणेन वर्णसमान्वायस्थानामेव यहणेन शकारादिविन्हेन प्रत्याहारे तत्प्र-
त्याभिज्ञानेन तत्रत्याद्यवर्णोपस्थितेषु उच्चारिताभेदेन एहीतिषु सूत्रस्य चारि-
ताद्येन व्यक्तपक्षे तत्रत्यात्रत्यव्यत्योर्भेदेन प्रकृते प्रत्याहारघटकद्वितीयव-
र्णादौ चोच्चारितस्यैव याहकत्वादप्रवृत्तेरिति चेत् । जातिपक्षाद्ययणेनादा-
यात् । अत एवानेकतकारादीनां भ्रूलत्वादिसिद्धिः । सूत्रे ऽणयहणं च न
कायम् । अलवर्णायोः सावर्ण्यमित्यनेन समानजातित्वस्यैवातिदेशेनोपसर्गा-
द्वितीत्यादौ न दोषः । एतद्व्यतिरिक्तसवर्णं समानजातित्वसत्त्वात्, एषगनुब-
न्धकरणाच्च न अदिल्लदित्ययुक्तकायंसकरः । अत्र पक्षे अरुणसूत्रशेषोक्त
भाष्यरीत्या तपरसूत्रस्य जातियहणप्राप्तसवर्णयहणनियामकत्ववदप्रत्यय इ-
त्यस्य योगधिशेधेन तत्प्राप्तसवर्णयहणनिषेधकत्वात् त्यदादीनाम इत्यादौ
विधये न दोषः । एवं गुणाभेदकत्वप्राप्तसवर्णयहणनिषेधकत्वमप्यस्य बाध्यम् ।
अत एव घटवदित्यादौ मतामस्य नाननासिको वकारः । सामर्थ्यादिति ।
एवौ ऽयवायाव इत्यादौ स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैव निहाह इति वक्ष्यते । न
व्याध्यामित्यत्र ऐश्वीस्वरूपेण पाठ्या । वृद्धिरादीनित्यत्राप्यङित्येव पाठ्यम् ।
तत्र गुणसूत्रे च परस्परसवर्णमञ्जावदिमते चतुर्णां यहणसत्त्वात् । अत्रत-
त्सूत्रवैयर्थ्यापन्यासेन तन्मूलकस्य गुणवृद्धिसञ्जाविधौ प्रत्याहारद्वययहणवैय-
र्थ्यस्य प्रतावैव एवौ प्रहस्यत्यत्र तद्वहणवैयर्थ्यस्य च मङ्गलौ बाध्यः ।
प्रयवभेदेनाप्यसावर्ण्यमेतयोः प्रागुक्तव विस्मर्तव्यम् । यद्यपीति । इदं व्यक्ति-
पक्षे । वर्णानामुपदेशस्त्वावदुपदेशात्तरकालेत्सञ्जा तदुत्तरकालमादिरन्त्येनेति
प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णमञ्जा तदुत्तरकालभर्णादिति, एतेन सवर्णं समु-
दितेन वाक्येनात्यत्र सवर्णानाद्यहणं भवति । न चात्रकारः शकारं एहा-
तीति नाज्जफलाविति सूत्रभाष्याक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । अथ
भावः । चादिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाज्जफलावित्येतद्वाक्यार्थशेधे मति
निर्णयितेतिद्विषयपरिहारेण सवर्णमञ्जाबोद्धानश्चये अणद्विस्मृतेण तावतां य-
हणं बोधनीयमन्यथा बाधकमभावनया तुल्यास्यसूत्रजर्गाक्तवहे ऽप्रामाण्यस-
न्देहेनाणद्विच्छास्त्रजबोधानार्पितः । न चैतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक्चिद्वय इति ।
हाठ इति । हकारेणाकारयहणे मति यद्यन्याप्राप्ति तस्य सर्वस्याप्युपलक्षण-
मिदम् । ननु यणसवर्णानामप्रसिद्धैरज्यहणेनैव सिद्धे ऽणयहणं व्यर्थमत आह ।
यवला इति । अमेऽनुनासिका नडाविति शिक्तोक्त्येण इति नोक्तम् । तेन
संयन्तेत्यादौ परसवर्णानिष्यवानुनासिकयवलानामनवि चेति द्विषं सिद्धति ।

Handwritten marginal notes on the right side of the page.

Handwritten text at the bottom of the page, likely a library or archival stamp.

हलो यमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः । अत्रेदं बोद्धव्यम् । व्यक्तिः पदार्थां गुणा-
भेदका इत्यभिमानेनात्र सूत्रे ऽण्यहणमिति । अतो भिस इत्यादौ तपरकरणा-
त्सहिवहोरिति सूत्रस्यवर्णयहणाद्वाख्यानाच्च तपरपदे बहुव्रीहियञ्चमीतत्पु-
रुषाधित्याह । तः पर इत्यादिना वर्णयहणे तु तत्सामर्थ्यादत्वावच्छिन्नवर्ण-
यहणबोधनेन तपरसूत्रप्रवृत्तिः । आद्योदाहरणमतो भिस इति, अन्त्योदाह-
रणं वृद्धिरादैर्जिति । यद्यप्यत्र सञ्जा तात्परा, न च तत्समकालस्तत्सवर्णो
वा प्रसिद्धस्तथापि तपरकरणाद् भाष्यप्रामाण्याच्च तात्परशब्दबोद्धो वर्णः
स्वसमकालयाहक इत्यर्थेनादोषः । इदं च विद्वयर्थमेषाण्यहणाननुवृत्तेः ।
गुणानां भेदकतयानि विधित्वे ऽपि वृद्धिरादैर्जित्यादावाकारांशे सावकाशे-
नानेनातो भिस इत्यादौ पूर्वत्वेनाणुदित्सूत्रबाधः । संख्याकृतव्यवहारस्य पर-
स्परपरिहारणव दृष्टतयैह विरोधस्य सत्त्वात् । गुणानामभेदकत्वे ऽनवका-
शत्वाद्बाध इति बोद्धव्यम् । अत्रावद्वयविधिमतोः साजात्येन वर्णस्यैव सञ्जा
त्वेऽपि विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिः सौत्रत्वाद्वाद्वा । तत्कालस्येत्यस्य तदुच्चारण-
कालसमकालस्येत्यर्थस्तदाह । समकालस्यैवेति । एवकारो न्यार्थसिद्धबाद्वा
धकभावस्यानुषाङ्क इति भावः । जातिपते तु नियमार्थमेव सर्वण्यहणानु-
वृत्तेः । एवं गुणानामभेदकत्वमिति वृद्धिरादैर्जिति सूत्रभाष्यसम्मतसिद्धान्त-
पतेऽपि नियमार्थमेव । इदमात्रेण इत्यादौ विभक्तिकारे न प्रवर्तते । उप-
सर्गादुतीति तपरकरणात् । अदोरभित्यादौ दकार एवेति न दोषः । स च
पञ्चमीसमामाभावे तकार इवोच्चारणार्थां मुखसुखायां वा । तपरसूत्रे दका-
रप्रश्लेषपत्त त धकारादिस्थानिको दकारो बोद्धः । वृद्धिरा वृद्धिः आत् ऐजिति
पदत्रयमिति न समासान्तादिप्रवृत्तिशङ्का । तपरकरणमसन्देहार्थतया पूर्वा-
र्थम् । प्रकृतसूत्रे भाष्ये ऽत्र शास्त्रे गुणानामभेदकत्वज्ञापकादाश्रित्य सर्वण्य-
हणार्थत्वाभावस्याक्तत्वात् । कृष्यात्कण्ठं गङ्गौघ इत्यादौ त्रिमात्रव्यावृ-
त्तये परार्थमपि । वृद्धिशब्दो ऽत्र पदपरो ऽर्थपरत्वासम्भवात् । आदैचो वृद्धि-
पदाभिवा इति वाक्यार्थः । पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्याङ्गीकारात् । 'रामेति
द्वयतरं नाम मानभङ्गः पिनाकिन' इत्यादौ तयोरभेदप्रतीतिरेनुभवसिद्धत्वा-
दित्यन्यत्र विस्तरः । वृद्धिशब्दस्य सञ्जात्वं तु व्याख्यानात् । विधेयत्वेऽपि
तस्य पूर्वपाठो मङ्गलार्थः । अपृक्त एकालित्यादौ तथा करणं विधेयस्य प्रथम
प्रयोगे ऽमाधुत्वधमवाराणापेति भाष्ये स्पष्टम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचक-
त्वेऽपि वाचकत्वस्य शुद्धीतस्यैव बोधजनकतया सञ्जासूत्राणामज्ञातशक्तिज्ञा-
पकतया विधित्वम् । किञ्च सर्व सर्वाया इत्यभ्युपगमो योगिदृष्ट्या नास्म-
द्दृष्ट्या सर्वशब्दानामर्थानाञ्च विशिष्य ज्ञानाभावात् सामान्यतस्तथा ज्ञानञ्च

न बोधोपयोगि शास्त्रं त्वस्मदाद्युद्देशेनैव प्रवृत्तमिति बोद्धम् । तत्रैव सङ्के-
 तबाहकशास्त्रकरणं स्वेच्छयैवेत्येषां यदृक्काशब्दत्वेन व्यवहारः स्वेच्छया
 सञ्ज्ञाः क्रियन्तइति च । एतदुपदेशरूपसङ्केतात्मकं तत्र सञ्ज्ञात्वावहेण
 तासामान्यत्वव्यवहारः । अत एव तत्तत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्या-
 र्थावहाररूपनियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायप्रलतयोक्तः संख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये ।
 आर्थिकमेवामुं नियममादाय सञ्ज्ञासूत्रेषु नियमत्वव्यवहारो व्यवहाराय नियमः
 सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञानि क्व विदित्यादिना कृतः । वाचकताबोधकत्वे ऽपि तद-
 नत्याद्रक्तत्वाच्च शाब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिः । आमाश्व शिष्टप्रयुक्तत्वात्सा-
 धत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । कार्यकालपते ऽपि मूजेवृत्तिरित्यादौ वृत्तिपदार्थजि-
 ज्ञासायां वृत्तिरादेजित्युपास्यत्या तदर्थबोधरूपं शक्तिरहितं वृत्त विधिवान्वया-
 र्थबोधः । अत एव व्यङ्गः संसारणमिति सूत्रे भाष्ये कार्यकालं सञ्ज्ञापरि-
 भाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यच्च भिमितीत्युक्तम् । इदूदेदिति सूत्रे भाष्ये ऽपि
 कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं प्रवृत्तः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति इदूदेदद्विवचनं
 प्रवृत्तमिति । निष्ठेति सूत्रे कैयटे ऽपि निष्ठेत्युक्ते सञ्ज्ञावाक्यं । क्वचन नि-
 ष्ठिति स्मर्यतइत्याह । अत्र पदे एकत्र शक्तिरहितं वृत्तं ऽपि तत्प्रदेशस्यैव
 तत्रार्थं शक्तिरिति सम्भावनया प्रदेशान्तरस्य बोधोन स्यादिति सर्वप्रदेशेषु
 तत्तत्प्रदेशशक्तिरूपवर्षकं विधिवान्वयार्थबोधः । यद्योद्देशे तु एकदेव शक्तिरहा-
 त्सर्वत्र बोध इति विशेषः । एतेन कार्यकालपते तपरत्वे स्पष्टार्थमेवादेव
 पदार्थस्य वृत्तिविशेषणतया विधेयत्वेन सर्वणेषहणाप्रसक्तेः । यत्र वृत्तिपदं
 तत्रादेजित्युपनिष्ठतइति क्रमेण सञ्ज्ञासूत्राणामर्थोदित्युपास्यमित्यन्यत्र वि-
 स्तरः । अत्रातद्वाचितानामपि आदेवां ग्रहणं तेन शालीयादिसिद्धिः । भूवाद-
 यो ॥ क्रियावाचिनः किम् । विकल्पार्थकवाशब्दस्य निपातस्य धातुत्वे ऽप्रातिपदि-
 कत्वात्सुबभावे पदत्वानापत्तेः । तद्व्युत्पत्तौ तु न दोषः । धार्यव्य विकल्पस्य
 भूतभविष्यत्कालसंबन्धाभावेन क्रियात्वाभावात् । अस्याग्रथस्यापि तत्त्वं
 भूतभविष्यत्कालसंबन्धात् । भ्यादयः किम् । आणवयति वट्टयतीत्यादीनां
 धातुत्वे शास्त्रोच्यतया साधुत्वापत्तेः । सूत्रशब्दं भाष्यं स्फुटमेतत् । स्म
 भ्यादीनामप्रतिष्ठेन धात्वधिकारत्रि इतकार्योद्देश्यत्वादिना स्थितपाठभंशान-
 मानाच्च तेषु दोषः । प्राथीश्व ॥ अधिरीश्वरइत्यभिध्याय्य प्राणिपाता इत्यधि-
 कारः । प्राक् निपाताः सन्तो गत्यादिसञ्ज्ञा इत्यर्थः । तेन ताभिः समावेशः ।
 अधिरीश्वरे विभाषा कृत्रीत्यत्र निपातपदसंबन्धश्च सिद्धः । एषां व्यातकत्वं
 वाचकत्वञ्च यथाकार्यं यथाप्रयोगं बोद्धमित्यन्यत्र विस्तरः । असत्त्वं इति
 पर्युदासो लाघवादित्याह । अद्रव्येति । विशेष्यतया द्रव्यभिचार्यो इत्यर्थः ।

For the text of the page, see the main text above. The page contains a detailed Sanskrit commentary on the 'Laghu Shabdendushikhar' text, discussing grammatical concepts like 'Samskara', 'Bodha', and 'Kriya'. The text is written in a traditional style with many marginal notes and corrections.

तेन क्रियात्रिशिष्टद्रव्यवाचिनां त्रिप्रादिघटकादीनां न । चादयः किम् । स्वर-
द्विपठितानामन्वयश्रुतित्वे चाद्युदात्तत्वं मा भूदिति । उपसर्गः ॥ योगयज्ञं
यदर्थं प्रादीनामन्वयस्मिन्प्रत्ययेपमगंत्वादीत्यर्थे । धनाय । तेन विगताः सेचका
अस्माद्विसेचका याम इत्यादौ बन्धव । गतिश्चेति । च उपसर्गसञ्ज्ञाममावे-
क्षार्थे । तेन प्रतिप्रगांतामन्यादौ गतिस्वाद्गतिरनन्तर इति स्वर उपसर्गत्वात्
णत्वश्च सिद्धति । प्रादय इति । योगविभागस्तु क्रियायोगाभावे ऽपि निपा-
तत्वाय । एतास्मिदृशेषमगं प्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यन्तुर्गणसूत्रेणेति
टिक् । प्रपेत्यादावनुकायां नकारगयोरभेदविषयतया सन्नन्त्यनिः । निसर्गमि-
ति । अत्र च चाद्यम् । सान्तग्रहणं सान्तम्याग्रहणमत्र । यत्र तु हत्वमामिदु-
त्तत्र सान्तग्रहणे ऽपि न सान्तग्रहणं तदुप्या हत्वम्यामिदुत्त्वात् । यत्र तु हत्व-
स्य मिदुत्त्वं यथा बन्धगात्वयोस्माद्विषयापमगंत्वप्रतिषेधपरि दुरः बन्धगात्वयोरि-
ति धातुसंज्ञकसंज्ञकसामान्तम्यापि यद्गमम् । बन्धगात्वयोरित्यस्य तद्विधायकशा-
स्त्रधारित्यर्थान् । अत एव सुपामादिषु दुष्ट, शब्दपाठः सार्थकः । स हि
अपदु सुष म्यः कुरीति दुस्यवकम्याधातोः कुप्रत्यये साधुः । अन्यथा दुस्यव-
कात्कुप्रत्यये उपसर्गादित्यत्र बन्धे मिदु नदुयर्थं स्पष्टमेव । न चाप्य हठ-
स्वनाश्रयवाशांभावात् उपसर्गत्वाभावः । अन्यन्तकठेषु प्रतिष्ठानिष्ठादिषु बन्धा-
नापत्तेः । अथ चन्दारपणे चेत्युक्ते ऽपि दुमः पाठस्तु दुरयतइत्यादौ हत्वा-
सिद्ध्या नत्वाभावात् इति टिक् । न वेति । इतिनांके ऽयंपटाद्यं कस्य शब्दप-
टाद्यं कस्य कृतं । यथा गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणे । इत्तर तु स्वं रूपमिति
परिभाषणाच्छब्दपटाद्यं कस्य कृतं । क्व चिदितने पटाद्यं विषयामकत्वं यथा ऽनु-
षादवाक्ये । स च नवाशब्दाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते व्याख्यानात् । तेन नवा-
शब्दयोर्धा मजिनैः स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्यानं त्विति शब्दो व्यर्थे एवार्थे
कायस्यात्राधानं । तयोश्च मजित्वे तु विभाषा श्वरित्यादौ नवाशब्दावादेशो
स्याताम् । प्राप्ताविभाषाम् नास्यापयोगः, तामां पत्ते निश्चिन्तात्रफलक-
त्वात् । अवाप्रविभाषास्वापि न, तामा पत्ते विधिमात्रार्थत्वात्, अप्राप्तत्वेन
निषेधामंभवात् । तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदम् । विभाषा श्वरित्यादौ
एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्माहं पिरस्वैत्र विकल्पः स्यात् । किन्तु
तु नित्यमेव संप्रसारणं स्यात् । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ किन्त्वैत्र प्रवर्तते
न पिन्सु उभयथा प्रवृत्तिस्तु वैहय्याद्वाक्यभेदापत्तेश्चाशक्या । सञ्ज्ञाकरणे तु
अतस्मान्नोधात्पुत्रे किन्तु निषेधस्ततः किदाकिदूषे सर्वास्मिन् लिटि षेककथं
प्रापिते सति पत्ते भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः । भाष्यकृतस्तु एवं
हि हूकारान्यतरस्यामित्यादावनुपपत्तिविभाषापटाभावात् * इतिशब्दस्य

ननु सञ्ज्ञात्वं विभाषात्वं च न युक्तं अर्थे सञ्ज्ञात्वं व्यादृष्टत्वात् । अर्थात्प्रशब्दमात्रं सञ्ज्ञेत्यपि न युक्तं एकवचनस्य समानफलकानेकसञ्ज्ञाकरणस्यानाकृतिः सञ्ज्ञेति वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्याभाष्येण तिरस्कारात् । तस्मात्तत्र लत्यानुसारेणैवोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्येति विभाषापदघटिते ऽपि तथैवास्तु, किं सूत्रेणेति जातिव्यक्तिपक्षयोर्भयोरपि सूत्रप्रत्याचक्ष्यः । स्वं रूपं शब्दः स्वरूपमित्यस्य बोद्धव्यमिति शेषो व्याख्यानात्साह । सञ्ज्ञीति । राज्ञा यदित्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्यापार्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात्प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासंभवाच्च तदर्थकशब्दमात्रयहणापत्तौ नियमार्थं सूत्रम् । तत्र स्वशब्द आत्मीयत्वेनार्थमाह । रूपशब्देन शब्दस्वरूपमेतदुभयं सञ्ज्ञीत्यर्थः । तत्रार्थो न विशेष्य उक्तयुक्तः । किं तु शब्दविशेषणम् । एवञ्चार्थविशेषः शब्दः सञ्ज्ञीत्यर्थवदयहणपरिभाषा सिद्धा । अत्र चार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिबोद्धुः शास्त्रीयो ऽपि । स च मुख्यः प्रसिद्धश्चेति गौणमुख्यन्यायो ऽभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायश्च सिद्धः । अत एवेयं विशिष्टरूपोपादाने एव इदं सूत्रञ्च तत्रैवाथोपस्थितेस्तत्रैवानियमप्रसक्तेश्च न तु वर्णयहणे इत्याकरे स्पष्टम् । दौर्धाख्यस्यैहल्यघोरित्यादौ चारिताख्येनोपसर्गं घोरित्यादौ स्वं रूपमित्यनेन परत्वाद्वाधशङ्कावारणार्थमशब्दसञ्ज्ञेति । नात्र षष्ठीतत्पुरुषः । कर्मसञ्ज्ञादेरर्थसञ्ज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यादौ स्वरूपयहणापत्तः । किं तु सप्तमीतत्पुरुषः । शब्दपदेन च शब्दशास्त्रं तदाह । शब्दशास्त्रं इति । भाष्ये तु अर्थे कार्यस्य बाधे व्युत्पत्त्यतत्त्वाद्वाञ्छ इत्यादौ तज्जन्यबाधे प्रकारतया भासमानस्य राजन्शब्दस्यैव यहणं भावयतीति व्यर्थं सूत्रम् । उपस्थितार्थत्यागे मानाभावेन तस्य त्रिगणतया ऽन्वयसंभवेन चार्थवत्परिभाषापि सिद्धा । लत्यानुसारात् तत्तत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणाच्च षान्तसख्यावाचकवचनशब्दस्य षट्सञ्ज्ञाकरणेन शब्दशास्त्रीयमञ्ज्ञायां स्वरूपयहणञ्ज्ञापनाच्चापसर्गं घोरित्यादात्रदोषेणाशब्दसञ्ज्ञेत्यपि व्यर्थमित्युक्तम् । अत एव जनपदापत्यपशुदेवतादिशब्देषु न दोषो ऽत एव वृत्तादिषु विशेषाणां यहणं स्वे पुष इत्यत्र पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च यहणं सभा राज्ञेत्यत्र पर्यायाणामेव यहणं पत्तिमत्स्यमृगान्धन्तीत्यादौ मृगपत्तिणाः पर्यायाणां विशेषाणां स्वरूपस्य च यहणं मत्स्यपदेन स्वरूपस्य विशेषाणां मीनरूपपर्यायस्य च यहणं सिद्धमिति । अन्यथा तदर्थं यवः कर्त्तव्यः परेश्व घातुयोरित्यत्र घशब्देन स्वरूपयहणं नदीपौर्णमासीत्यत्र नदीपदेन स्वरूपयहणं सिद्धमिति । लत्यानुसारिव्याख्यानेन च मम सर्वेष्टसिद्धिः । ज्ञापकपक्षे ऽपि

ज्ञापकमितृष्यामार्वाचिकत्वात् टोषः । अत एव भगवता ज्ञापकेन सिद्धं वचनं
 प्रत्याख्यातामिति टिक् । येन वि ॥ येनेति करणे तृतीयाविधिरिति भावे किः ।
 कर्मात्र विधेयं कर्त्ता चाचार्यः प्रसिद्धत्वान्प्रत्ययत्वम् । यस्तु करणं कर्त्तृपर
 तन्नामिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लभ्यते, तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति
 विशेषणमिति लभ्यमिति तत्र । सुबुद्धिभक्तौ न लक्षणेत्यस्य सर्वसम्मत-
 त्वान् । किं बहुना येषां प्रत्ययानामन्येषां वा शब्दानामर्थं विधानं कृतं
 शास्त्रेण तेषामन्यत्रार्थं तदर्थं चान्येषां लक्षणया ऽपि साधुत्वाभावस्य प्रत्ययः
 पृथगादिन्यादिभाष्यतो लाभात् । करणस्य व्यापारवत्त्वं नयमादन्येषाञ्च
 व्यापाराभावाद्दिशेषणमत्र करणतृतीयान्तेनोच्यते तस्य चेतरेत्यावृत्तिकरण-
 मेष व्यापारः । तदुक्तं भाष्ये । येनेति करणणा तृतीया ऽन्येन चान्यस्य
 विधिर्भवेति यथा चैवस्य मह्यम हस्यश्वादिर्भवेति एवमत्रो यदिति
 अत्र धातोर्यत् विधत्ते इति अन्येन चान्यस्येत्यनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परत-
 न्त तयोरकरणत्वं दर्शितम् । अन्यस्येत्यन्यास्मिन्नित्यस्याप्यलक्षणं तत्र
 शब्दार्थास्यतविशेष्यस्य तादृशं विशेषणमेष तदन्तयाहकम् । क्व चित्सति
 गमकतादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादावापि तदन्तविधिः । तच्चान्तरङ्गत्वा-
 त्समानाधिकरणमेष । तत्र तदन्तविधौ सति तथा विशेषणत्वयोग्यताप्येत
 तत्पक्षो निर्मितम् । अत एवेन्हेनित्यादौ इनशे तदन्तविधिर्न हीनङ्गमित्य-
 न्यथा भवति तदन्तस्येत्यस्य तदन्तशब्दस्येत्यर्थः । नन्वेतरेरजित्यय इत्यत्र
 न स्यादत आह । स्वस्य चेति । स्वमित्यनुवृत्तं षष्ठा विपरिणाम्यतरति
 भावः । स्व रूपामित्यस्य प्रत्याख्याने तु तदन्तस्य चेति पाठ्यमिति बोद्धव्यम् ।
 समासमेति । विशेषणविशेष्यभावश्चास्यामे तात्ययशाहकमित्यम् । एवञ्च
 द्वितीयाश्रितेत्यादौ अन्तादयो ऽधिकारप्राप्तसमर्थरित्यस्य विशेष्यभूता इति
 न तदन्तविधिः । तस्य तत्पक्षकत्वे लक्षणया सुपेत्यनेनान्वयः । तेन कृष्णं
 परमश्रित इत्यत्र न समासः । नडादिभ्यः फगित्यादावापि नडादिविशेष्य
 प्रातिपदिकं विशेषणमिति सौत्रनार्हादित्यत्र न फक् । उगिदिति । तेनाति-
 भङ्गतीत्यत्रागितश्चेति ङीप् दार्ढ्यरित्यत्रात इञ्च सिद्धुः । एवञ्चोक्तनिषेधः
 प्रत्ययाश्च एहमागप्रातिपदिकविषये, प्रत्ययविधिविषयेण एहमागप्रातिपदि-
 केन तदन्तविधिर्नास्तौत्यनेनैकशक्यत्वलाभात् । उगिदुर्गति त्वेकदेशानुवादा
 इति बोद्धव्यम् । अत एव अनोरचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्य
 नायं निषेध इति टिक् खिरामः ॥ भावे घञ् । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह ।
 खणानामिति । उच्चारणाभाव इत्यर्थः । स च व्याख्यानात्किं चिदुच्चार-
 णान्तरकालिक एव एह्यते । प्रदेशा वाचसानइत्यादयः । अभावस्यापि

बहुकृतं पौर्वापर्यं वर्णयत् । परशब्दे नान्यार्थाऽन्यत्स्वस्याध्यभिचरितत्वाद्न
 आह । अतिशयित इति । स्वभावसिद्धार्थमात्रातिरिक्तकालव्यवहारे रक्षितः ।
 तेन तद्व्यवहारे वाच्योच्चारणे सञ्जा न । सर्वकर्षश्च प्रायः परेण । क
 विन्युर्वेषापि । अत एवावसानकार्येषां संहिताधिकारे पाठः । न चावसा
 नसञ्ज्ञया परस्त्वे सावकाशायाः संहितासञ्ज्ञायाः सत्यपि सम्भवे बाधनं
 भवतीति न्यायेन विषयभेदे ऽपि बाधः स्यादिति तदसङ्गतिरेवेति वाच्यम् ।
 तदधिकारे तेषां पाठेनाकृद्वारसूत्रस्य स्वशास्त्रीयसञ्ज्ञामात्रविषयत्वकृत्य
 नात् । एते तु न तथा लोके ऽपि सत्त्वात् । तदुक्तं वार्तिककृता । महि
 तावसानयोर्लोकविदितत्वादिति । न चावसानकार्येषु संहिताधिकारासंज्ञान्य
 एवास्तु अथे च मण्डूकप्रतिरस्त्विति वाच्यम् । सत्यामुपपत्ता मण्डूकानु
 वृत्तेरयुक्तत्वात् । ध्वनितञ्चेदं विसर्जनीयस्य स इति सूत्रं भाष्ये । सर्व
 कर्षः सामीप्यम् । मुनिङ् ॥ मुञ्जिति मुपः पकारेण प्रत्याहारा व्यख्या
 नात् । यत्रापि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्तं शब्दरूपं विगेष्यमादाय
 तदन्तग्रहणं सिद्धम् । प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकममुदायस्य तत्पार्श्वनिशेपणत्वेन
 तदन्तविधिरेति न युक्तम् । इयानित्यादौ तस्य तादृशममुदायेन व्यभिच
 रेणातिपामभवात् । आतन्तस्य शब्दं जनन्वयाच्च तथापि सञ्ज्ञाविधौ
 प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावज्ञापनार्थमन्तग्रहणम् । तेन घसञ्ज्ञातरत्नमपो
 ष न तदन्तस्य । तेन गौरीवास्त्राणतरत्यत्रै न ह्रस्वः । एतावन्तधमामां
 देषु प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः । न च ज्ञापिते ऽपि व्यर्थम्, पदप्रदेशे
 प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणेनैव मिद्वरेति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रकृतमाधारण
 तथा पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावात् । तस्मात्प्रत्ययविधिरेत्याद्यनुवृत्तः
 पदसमुदायस्य न पदत्वम् । इयानित्यादौ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादित्वात्
 तान्तत्वं व्यपदेशिषद्भावेन बाध्यम् । तेनाशास्त्रीयस्य व्यकाचत्वेतरतिदेशात् ।
 विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि असहाये ऽपि कर्त्तव्यानीति तदर्थम् ।
 अत एवयन्मात्रमित्यादौ वस्त्वन्तास्वार्थे इति मात्रात्सिद्धिः । हरिष इत्यादौ
 सोस्तु नैव पदत्वं हलि सर्वेषामिति निदेशेन असहायं तदप्रवृत्तं । निजा
 चत्वार एकाव इति भाष्यन्त्वभ्युपेत्य वादेन ध्वनितञ्चेदमादेव उपदेशे
 तास्यनुदात्तदित्यादौ भाष्ये । तत्र हि ठौकतइत्यौकारस्य इत् इत्यादाव
 कारस्यैजन्तापदेशस्वकारान्तापदेशस्वैव्यपदेशिषद्भावेनाशङ्क्याथंशना व्य
 देशिषद्भाव इत्युक्तम् । यो वर्णा ऽथंवास्तेन व्यपदेशिषद्भावः । वर्णम्याथं
 स्वस्त्रेयायेत्यादावसहाये एव न तु प्रकृते इति तदर्थः । एषस्त्रैकर्मिन्वत्य
 म्याथंशतेत्यनेनाक्त इति द्विक्र । हलो ऽनन्तराः । गणाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्र

निघण्टुशब्दशुद्धिः

समुदाये शतदण्डहनवदत्र समुदायस्यैव सञ्ज्ञा न प्रत्येकं, अनन्तरा इत्युक्तेश्च । तस्य विशेषणताया एवोचित्यात् । यत्तु संयुज्यन्ते वर्णा यत्रेत्यन्वयसञ्ज्ञाव स्वाव प्रत्येकं सति तत्र । घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयुज्यमानपदार्था त्तिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतिव्यत्यक्तत्वेन तदतिरिक्ततद्वृत्तपदवाक्य- रूपममुदायस्य सञ्ज्ञापत्तावनिष्ठापत्तेः । महासञ्ज्ञा तु प्राचामनुरोधदेव । तेन मनुपदार्थान्यत्र संयोगान्तलोपो नेत्यन्वय विस्तरः । हल इति बहुव- चन सारम् । यद्वा । हलौ च हलश्चेत्येकशब्दः । स्वरितात्संहितायामिति सूत्रे ऽनुदात्तानामिति पदे तथैकशेषस्य भाष्ये करणात् । तेन द्वयोरपीति शितेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्ध्यति । यत्रापि बहुवः श्लिष्टास्त- चापि द्वयोर्द्वयोरिव न बहूनाम् । भ्रूलि परे संयोगादिलोपविधानाद् बहूनामत्यपि चिन्त्यमेव फलाभावात् । तत्र तत्राङ्गपदधात्ववयवसंयोग- म्यवशाश्रयणेन तादृशस्य च त्रयाणां संयोगस्याभवाद्दिति भाष्ये स्पष्टम् । अनन्तये व्यवधानाभावे व्यवधानञ्च विज्ञातीयनैवेत्याशयेनाह । अत्रभिरिति । अत्र कृत्व न्याय्यम् । अत एव हयवदसूत्रे ऽचो ऽत्त्विति भाष्यप्रयोगे कृत्वं दृश्यते स्वरैरव्यवहितता इति तूचिता वृत्तिः । हलः किम् । तितउ देव । अत्र गुरोरिति प्रतः स्यात् । अनन्तराः किम् । द्रूपसम् । अत्र सकार- मकारयोः संयोगत्वे स्कारिति लोपः स्यात् । संयोगे गुरु ॥ भेत्तव्यादौ गुणान्तु काः किञ्चसामर्थ्येन भूतपूर्वत्वधुपधयङ्गानाद्वाद्वाः । इति सञ्ज्ञेति । प्रथमाध्यायस्यानां सन्धिकार्यापयोगीनां सञ्ज्ञानां प्रकरणमिति समाप्त- मित्यर्थः । तेनाभिहितप्रश्नस्य सञ्ज्ञालोपसञ्ज्ञाद्यनुपन्यासे ऽपि न वृत्तिः ।

अथ इत्याद्युपन्यासस्तु प्रामादिकः ॥ इति सञ्ज्ञाप्रकरणम् ॥
इका गुणा ॥ परिभाषये, व्याख्यानात् । गुणवृत्तिशब्दाभ्यामिति । गुण- वृत्तिपरिभाषणानुस्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृत्तिपरिभाषणसामर्थ्यादिति भावः । अनवर्त्तमा- नञ्च सञ्ज्ञापरमेव स्यात् । सञ्ज्ञाकरणान्येव सञ्ज्ञापरत्वात् । यद्वा तदप्य- नुवर्त्य गुणा वृत्तिरिति योजनयेतन्लाभः । स्वादिष्विति सूत्रे ऽनुवृत्त- पदपदस्य सञ्ज्ञापरताया एव दृष्टत्वात् । ष्वान्ति सूत्रे संख्यापदस्य तदन्तत्वासांभवादर्थपरत्वेति बोद्धव्यम् । लक्षणप्रतिपदाङ्कपरिभाषया तु नात्र निर्बाहः । तत्र प्रतिपदाक्रम्यत्यस्य सात्तादृश्वारितस्यैति सात्तात्समच्छब्दा- नुवादेन विहितस्येति वार्थान । ध्वमितञ्चदमत्रैव भाष्ये । अस्याश्च विधे- यसमर्थकगुणवृत्तिपदश्रुतिनिङ्गु तदाह । विधीयते इति । अत एवातो गुणे वृत्तिर्यस्येत्यादौ न वाचः । एतेन शब्दपरयोः पूर्वयोगेणवृत्तिपदयोरनुवृत्त्या यच्च ते पदे तत्रैवमुपनिष्ठते इत्यर्थेन त्यदादीनाम इत्यादिव्यावृत्तौ सिद्धा-

यामिह गुणवृद्धी इति व्यर्थमित्यपास्तम् । एतन्मूलक एव विधौ परिभाषोपासि-
 छते नानुवादे इत्युद्घोषः । एवञ्च पदोपस्थापकपरिभाषाविषये विधीयत-
 इत्यस्यैवाध्याहारो बोद्धव्यः । एवञ्च तस्मिन्निर्दिष्टे षष्ठीस्थाने इत्यादेरनु-
 वादे ऽपि प्रवृत्तिः । तेन प्रत्ययस्यात्कात्पृथस्यादासस्वरितयोरेण इत्यादौ न
 दावः । उदीचामातः स्थाने इति स्थाने बह्वगन्तु स्पष्टार्थमेव । तत्र विधिव्याक्ये
 प्रथमाया विधेयविभक्तिखेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः । अत एव
 गुणादिपदानामिकपदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता । तद-
 र्थस्य तदनन्वयित्वे विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः । इयञ्च
 षष्ठितेत्यादौ व्यञ्जनानां गुणव्यावृत्त्यर्थं भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इत्यत-
 यत्त्वसंपत्त्यर्थञ्चेति द्विक्र । प्रुतशब्दैरिति । ऊकाल इति सूत्रात् इत्युदीचप्रुत
 इत्यत्रिति चानुवर्त्तते इत्येत्यादिपदञ्च तृतीयया विपरिणामिति भावः ।
 तेन द्विव उदत्तन आ विभक्तावित्यादावेतदनुपस्थितिः । शेषं प्राखत् ।
 आद्यन्तौ ॥ यद्यप्यत्र मिलितस्य नैकत्रान्वय इति द्रुद्धौ न प्राप्नोति तथापि
 समूहयोरन्वयवैधोक्तं यथासंख्यमिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पुनः प्रत्येकान्वयः ।
 लोके त्वत्र रीत्या प्रयोगो ऽसाधुरेवेति भाष्ये स्पष्टम् । अत्रैव यथासंख्यम-
 त्रापन्यासा युक्तः । द्रुद्धान्तं श्रूयमाणस्यैकैकस्य प्रत्येकं सवन्धः । पुरस्ता-
 दपवादन्वायेन स्थाने योगत्वस्यायमपवादः । प्रत्ययपरत्वन्त परत्वादम् बाधने
 तेन चरेष्टादयः परा एव भवन्ति । अत एव यत्रैतदभावे स्थानवष्टौमम्भा-
 वना तत्रैवैतं प्रवर्त्तते तदाह । यस्याक्ताविति । आद्यन्तात्तिलो ऽवयवो यच्छ-
 ङ्कार्थः । यथासंख्यासिद्धुमर्थमाह । क्रमादिति । इताविति क्रम । टुक् पर्यायेणा-
 द्यन्तयोर्मा भूत् । मिदत्रे ॥ अयं बाध्यमामान्यावन्तया स्थानेयोगत्वप्रत्य-
 यपरत्वयोरपवादः नृगह इति निर्देशात् । निर्धारणे इति । यस्य समुदायस्य
 मिद्विहित स्तस्यावां मध्ये इत्यर्थः । सौत्रमेकवचनमिति भावः । तस्यैवेति ।
 यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः । अत एव समुदायभक्ता नात्सहते ऽवयवस्येगन्त-
 तां विहन्तुमिति भाष्ये मद्गच्छते । अन्तावयव इति । पूर्वसूत्रात्समसमण्य-
 न्नपदमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाश्रलादनुवर्त्तते इति भावः । मुञ्चतीत्यादि-
 विषये तु फलाभावादयेऽथत्वाच्चान्तावयव इत्यशाप्रवृत्तिः । परिभाषाया-
 मनियमे नियमकारिणीत्वादाह । अनिधारेणिति । तेनादुपधाया गौर इत्यत्र
 स्थानेयोगत्वं न । उपधापदमन्निधानेनावयवषष्ठीत्वनिर्णयात् । स्थानेयोगेन्यस्य
 स्थानपदार्थनिर्दिष्टसंबन्धार्थिकेन्यर्थः । स्थानेन योगो यस्या इति विषये
 निपातनात्साधुत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् । अस्तेरनन्तरे इत्यादेरपि अनन्तरादि-
 निर्दिष्टसंबन्धे इत्येवार्थः । षष्ठीमन्त्रेच्छा(खे) स्थानपदाद्युदाहार इत्यन्यत्र

नानुवादे इत्युद्घोषः । एवञ्च तस्मिन्निर्दिष्टे षष्ठीस्थाने इत्यादेरनुवादे ऽपि प्रवृत्तिः । तेन प्रत्ययस्यात्कात्पृथस्यादासस्वरितयोरेण इत्यादौ न दावः । उदीचामातः स्थाने इति स्थाने बह्वगन्तु स्पष्टार्थमेव । तत्र विधिव्याक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तिखेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः । अत एव गुणादिपदानामिकपदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता । तदर्थस्य तदनन्वयित्वे विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः । इयञ्च षष्ठितेत्यादौ व्यञ्जनानां गुणव्यावृत्त्यर्थं भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इत्यतयत्त्वसंपत्त्यर्थञ्चेति द्विक्र । प्रुतशब्दैरिति । ऊकाल इति सूत्रात् इत्युदीचप्रुत इत्यत्रिति चानुवर्त्तते इत्येत्यादिपदञ्च तृतीयया विपरिणामिति भावः । तेन द्विव उदत्तन आ विभक्तावित्यादावेतदनुपस्थितिः । शेषं प्राखत् । आद्यन्तौ ॥ यद्यप्यत्र मिलितस्य नैकत्रान्वय इति द्रुद्धौ न प्राप्नोति तथापि समूहयोरन्वयवैधोक्तं यथासंख्यमिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पुनः प्रत्येकान्वयः । लोके त्वत्र रीत्या प्रयोगो ऽसाधुरेवेति भाष्ये स्पष्टम् । अत्रैव यथासंख्यमत्रापन्यासा युक्तः । द्रुद्धान्तं श्रूयमाणस्यैकैकस्य प्रत्येकं सवन्धः । पुरस्तादपवादन्वायेन स्थाने योगत्वस्यायमपवादः । प्रत्ययपरत्वन्त परत्वादम् बाधने तेन चरेष्टादयः परा एव भवन्ति । अत एव यत्रैतदभावे स्थानवष्टौमम्भावना तत्रैवैतं प्रवर्त्तते तदाह । यस्याक्ताविति । आद्यन्तात्तिलो ऽवयवो यच्छङ्कार्थः । यथासंख्यासिद्धुमर्थमाह । क्रमादिति । इताविति क्रम । टुक् पर्यायेणाद्यन्तयोर्मा भूत् । मिदत्रे ॥ अयं बाध्यमामान्यावन्तया स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः नृगह इति निर्देशात् । निर्धारणे इति । यस्य समुदायस्य मिद्विहित स्तस्यावां मध्ये इत्यर्थः । सौत्रमेकवचनमिति भावः । तस्यैवेति । यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः । अत एव समुदायभक्ता नात्सहते ऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति भाष्ये मद्गच्छते । अन्तावयव इति । पूर्वसूत्रात्समसमण्यन्नपदमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाश्रलादनुवर्त्तते इति भावः । मुञ्चतीत्यादिविषये तु फलाभावादयेऽथत्वाच्चान्तावयव इत्यशाप्रवृत्तिः । परिभाषाया मनियमे नियमकारिणीत्वादाह । अनिधारेणिति । तेनादुपधाया गौर इत्यत्र स्थानेयोगत्वं न । उपधापदमन्निधानेनावयवषष्ठीत्वनिर्णयात् । स्थानेयोगेन्यस्य स्थानपदार्थनिर्दिष्टसंबन्धार्थिकेन्यर्थः । स्थानेन योगो यस्या इति विषये निपातनात्साधुत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् । अस्तेरनन्तरे इत्यादेरपि अनन्तरादिनिर्दिष्टसंबन्धे इत्येवार्थः । षष्ठीमन्त्रेच्छा(खे) स्थानपदाद्युदाहार इत्यन्यत्र

Handwritten text at the top of the page, likely a title or reference, partially obscured and difficult to read.

लघुशब्देन्दुशेखरः ।

विप्नरः । प्रसङ्ग इति । दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ तथा दर्शनात् । भावे ल्युट् स्थानशब्दे । प्रसङ्गश्च सति सम्भवे ऽर्थावत एव । अर्थप्रत्या-
यनाथं शब्दप्रयोगात् । इको यणित्यादेरच्यकारघटितशब्दस्यार्थबोधनाय प्रसङ्गे तन्प्रायकारघटितः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एहरित्यादेश्च तेस्तुरिति,
अतो न शब्दनिन्यताहानिः । किं चेकारबुद्धिप्रसङ्गे यकारबुद्धिरित्यप्यर्थः ।
अत एवान्नः परस्मिन्नित्यादि सङ्गच्छते । स्पष्टञ्चदे द्राधाघ्निति सूत्रस्थानि-
वन्मन्त्रयोभाष्ये । स्थाने ऽन्त ॥ षष्ठीत्यनुवृत्त्या यत्र स्थानषष्ठी तत्रेदमुपति-
ष्ठते इति विद्वान्कृत्वाच्यनयवास्य नियामकत्व न तु विहितानां नियमः ।
भूकश्चन्तमिति न्यायविरोधात् । फलितमाह । प्रसङ्गइति । सदृशतम इति ।
अथात्प्राप्यमाणानां मध्यग्व । अत एव गङ्गादकमित्यादौ चिमात्रे न । तमप-
क्रिम । वाघ्यरित्यादौ महाप्राणत्वसाम्येन जायमानः पूर्वसवर्णां वर्गद्वितीयो
मा भूत । किं तु नादवान् महाप्राणत्वतुर्थो घ एव यथा स्यादिति । स्थाने
ऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तशठस्त दीर्घेण यणिसिद्ध्या दृष्ट इति भाष्ये स्पष्टम् ।
यत्रानेकाति । स्थानेयहणे एकदशानुवृत्त्या अनुवृत्तमाने पुनः स्थानेयहणे तृती-
यया त्रिपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसङ्गे सति संभवे स्थानत एवान्तरतम
इत्यर्थमिति भावः । स्थानत इति । स्थानेनेत्यर्थः । तत्र स्थानत इको यण-
वीति अर्थतस्त्वकाटुरिति । इह काटुशब्दस्थाने पक्षशब्दा नादेशः ।
गुणतस्तु वाघ्यरित्यादौ । प्रमाणतो ऽदमा ऽसित्यादौ । तस्मिन्निति ।
अत्र तस्मिन्निति उत्तरत्र तस्मादिति सप्तम्यन्तपदपञ्चम्यन्तपदार्थकः स्वत-
न्त्रस्य मधनाम्ना निर्देशो व्याख्यानात् । बहुलत्वसंस्कारानुरोधाच्च । न तु
तत्सपदपरमन्यया तस्मिन्नाण च तस्माच्चुडाव तस्माच्छसो न इत्यत्रैव प्र-
संघातात् । सप्तमी तु सप्तम्यन्तानामेष तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय तद्व्या-
ख्यायंम्य निर्दिष्टइत्यनेन सामानाधिकारणाय च । इतिशब्दः पुनस्तस्य
सदृशपरत्व बोधयति । नि.शब्दा नैन्त्ये द्विशिख्कारणे । एवञ्च सप्तम्य-
न्ताद्य ऽवधारिताञ्चारिति उपश्लेषस्य पूर्वस्य कार्यमिति वाच्या ऽर्थः ।
एवञ्चतत्परिभाषादुयोर्पास्यनौ सप्तम्यन्तपदस्य पञ्चम्यन्तपदस्य चाद्या
लिङ्गम् । अत्र सूत्रे उपश्लेषपदाद्याहारेण निर्दिष्टइति औपश्लेषिके ऽधि-
करणे सप्तम्यंशवता, उपपदत्रिभक्तेरिति न्यायात् न तु सतिसप्तमीति तत्र
च दीपते इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । सुक्रमारिति सूत्रे च कैयट आह
तस्मिन्निति परिभाषाया सत्यां सत्सप्तम्याश्रयणमशक्यमिति । उपश्लेषः
समीपशक्तत्व तच्च वर्णयोर्बानुन्द्रशृङ्गम् । एवमिको यणचीत्यादावपीयमे-
वेति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये । तत्रोपश्लेषः पूर्वस्यैव परस्याश्वहितस्यैव

अवहितस्य चेति पूर्वस्यैवेति नियमार्यमिदमव्यवहितस्यैवेति च । अत एव
लक्ष्यानुसारात् क्वचित्सतीत्यद्याहारात्सप्रम्याश्रयणेऽप्याः प्रवृत्तिरिति श्नाव-
लोप इत्यत्र भाष्ये उक्तम् । अत एव कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र नास्याः प्रवृत्तः,
कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थेः कर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थान् । तस्मा-
दिति सूत्रे निर्दिष्ट इति निर्दिष्टादित्यर्थकं विभक्तिविपरिणामात् । सा
चाक्षरस्येति द्विग्योगलक्षणं द्विग्योगलक्षणपञ्चम्यामेव तत्प्रवृत्तः । उदः
स्या इत्यादौ चोद इति द्विग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्रानियतदिकशब्दाद्या-
हारे प्रसक्ते परशब्दस्यैवाद्याहार इति तस्मादित्यनेन नियम्यते । अव्यवहि-
तोच्चारितात्यञ्चम्यन्तात्परस्येति तदर्थस्तत्फलितमाह । सप्रमीनिर्देशनेत्या-
दि । यदि तु अर्धमात्राधिकं कालेन षणान्तरेण वा व्यवधाने उपश्लेष एव ने-
त्युच्यते तदा निर्दिष्टपदं संहिताधिकाश्च विफल इति संहितायामिति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अवयवे च सप्रदाय एव शरणमिति आनर्डाद्विषये आ-
देशोक्तमेवावयवहेन्यत्र ततः प्राक् । अङ्गनञ्परिभाषात्स्वित्या नास्त्वैव वा ।
न लैतणेन पदकारा अनुवत्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवत्यमिति भाष्येण तदनु-
रोधेन शास्त्रासङ्कावस्य शास्त्रकरणाभावस्य च स्पष्टमुक्तत्वाच्च । एतेन
संहिताधिकारस्तद्विभूतानामर्धमात्राधिककालव्यवाये प्रवृत्तजापनायन्तेना-
ग्नाविष्णो इत्यादाववयवे आनर्डाद्विभूतिरित्यपास्तम् । प्रत्ययः परञ्चन्यादौ
तूत्तरांशविकला तस्मादिति परिभाषा प्रवर्तते । तेन न प्रत्यया व्यवहिताः ।
अत एव कुन्दमिपरे ऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्रे मर्थकम् । आगमविधावप्यने
मुगिन्यादौ तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वमर्थान्धित्वानगणयः । अत एवात्र पूर्व
स्यन्याद्वि न स्यान्वषष्ठी । तत्तद्विधिभिरेव संबन्धस्य निर्णयत्वेन षष्ठीस्या-
नइत्यस्याप्रवृत्तः । गाङ्कुटादिभ्य इत्यादावपि षष्ठांशविकलैतत्परिभाषाप्रव-
त्तिर्वाद्या । परिभाषाणां नियमत्वन्तु यदि परिभाषामुत्र न स्यात्तदा व्यव-
हितादावपि प्रवृत्तिः स्यादित्येतावनेति द्विक । अना इत्यस्य ॥ षष्ठी स्याने
इत्यनुवर्तते तदाह । षष्ठीत्यादि । स्याने विधीयमानः स्यान्वषष्ठीनिर्दिष्टान्य-
स्यत्यर्थः । स्यानेत्यादि किम् । इट् नृव अकारात्पूर्वा मा भूदिति । अन्यस्येति ।
माहचर्यादल इति षष्णन्तमन्यस्याल इत्यर्थः । अल इति किम् । पदस्येति
विधीयमानं वसुसंस्थिति दत्त्वं स्वनहुद्भ्यामित्यादावन्यस्य पदस्य मा
भूत् । स्याने विधीयमान इति प्रत्यासत्तिलक्ष्यम् । एवञ्चाल एवेति
अन्यस्यैवेति नियमद्वयमत्र । अस्समुद्रायोत्तरं स्यान्वषष्ठाया लिङ्गम् ।
अत एवेतोदित्यादौ नास्याः प्रवृत्तः । षष्ठादीनामित्यस्यावयवषष्ठीत्वा-
दिति इत्यस्यात्समुद्रायोत्तरत्वाभावाच्च । इच्छ ॥ अनेकालर्थमिदम् ।

Handwritten signature or note at the bottom of the page.

आदेरिति । आदेरल इत्यर्थः । तेन द्वीपमित्यदौ पान्तसमुद्रायस्य नेत्वम् ।
 अत्र परम्यन्यावर्त्तते तेन परबोधकशब्देन यत्र परम्य स्थाने विधानं तत्रैवेद-
 म् । तेन नित्य इति इत्यादौ न दोषः । तत्र विकरणव्यवधाने प्रवृत्तये
 धातारित्यस्य विहितविशेषणत्वात् । अनेकाल् शित् ॥ शित उदाहरणम्
 इदम् इश । ननु शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतपूर्वनेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वे
 सिद्धे शिदिति व्यर्थम् । किं च । सानुबन्धकनिर्देशे यथा नालः स्थानित्वं
 भाभगो इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्, तथादेशत्वमपि सूत्रोपासस्यैवेति तद्व्यर्थम् ।
 विधा निर्दिष्टे यो ऽनेकाल्त्व सर्वस्येति सूत्रार्थः । उद्देश्यत्वविधेयत्वाव्य-
 विशेष्यतया बाधविषयता न अनुबन्धाविनिर्मुक्तस्येति नाणुदित्सूत्रभाष्यविरोधः ।
 व्यभारिति लोपस्य लोपो र्थाति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धिः ।
 अनुबन्धानामेकाल्त्वमेव न्यार्यामित्युक्तमिति चेत् । नानुबन्धकृतमनेका-
 ल्त्वामात ज्ञापनेन चार्तिताख्यात् । तेन दिव औदित्यादीनां न सर्वादेशत्वम् ।
 अथ च यथेत्प्रजा तथा वृत्त्यते । नानेकाल् शिदिति तु नेक्तम् । अनन्त-
 र्स्याति न्यायेनाद्रेः परस्येत्यस्येव निषेधापत्तेः । परत्वादिति । आदेः पर-
 म्येत्यस्यावकाशः । द्युन्तरूपमर्गभ्यां द्वीपम् । शित्स्येत्स्येदम् इश । अथमतो
 भिम इत्यादिर्वावर्षये ऽनेकालित्यनेनाद्रेः परस्येति परत्वाद्वाद्यते । एतेन
 इदञ्चैव च इद्रेवानेकालन्येत्येति नियमेन सिद्धे ऽनेकाल्ग्रहणं व्यर्थमि-
 त्यपास्तम् । स्वरितेन ॥ इत्य भूतलक्षणे तृतीया । स्वरितत्वज्ञाप्या-
 धिकारो विनियोग इत्यर्थः । स्वरितत्वञ्चदं दोषविशेषरूपमङ्गलसाधारण
 स्वररूपमधिक्रयमाणपदघटकाञ्जिष्ठ वा । तच्चानुनामिक्यवत्प्रतिज्ञागम्य
 विनियोगश्च प्रायणोत्तरत्रापाम्यति । क्व चित्यर्थेनापि । कियद् दूरमधिकार
 इत्यत्रामात गमके व्याख्यानमेव शरणम् । किं च, स्वरितेनाधिकारगतिः ।
 तेन गोल्लोपोरित्यादौ स्वर्याधिकारस्यप्रत्ययग्रहणमित्याद्याकरादवसेयम् ।
 एतेन व्याख्यानान्देष निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि भविष्यति आकाङ्क्षायान्तु सत्याम-
 द्युत्तकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्छ्रुतापेक्षणस्य न्याय्यत्वाच्च किं सूत्रेणेत्यपास्तम् ।
 स्पष्ट चेत् भाष्ये । परानेत्यति । परं विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत् । नित्य कृताकृत-
 तपरमङ्ग तादृपरोतमनित्यम् । तत्राकृताभावकल्प्याभावकल्पनापेक्षया कृताभा-
 वकल्प्येव तत्कल्पन युक्तमिति तस्य बलवत्त्वे बीजम् । अन्तर्मध्ये बाहिरङ्गशा-
 स्त्रीयानामित्तसमुद्रायमद्वे ऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् ।
 तदीयनिमित्तसमुद्रायानन्तर्भूताङ्गकं बाहिरङ्गम् । तस्य बलवत्त्वे बीजमाह ।
 चासिद्धमिति । इयञ्च वाहकदूसूत्रेण ज्ञापिता । यद्यपि प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको
 दृश्यते । मनुष्या ऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदा-

नतः संबन्धनामिति न्यायमूलकत्वमस्या अत्रः परस्मिन्निति भाष्ये उक्तं तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वैव स्यात् । ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोद्धव्यमिति वाहकसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अन्यथा वाहः समसारेण पूर्वरूपे च कृते एवाश्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ प्रष्टौह इत्यादिमद्वाच्यविधानं व्यर्थं स्यात् । नाज्ञानन्तर्यपरिभाषा तु नास्त्विति नायज्ञे इन्द्रामत्यादौ द्वाष इति परिभाषेन्दुशब्दे विस्तरः । अपवादस्तु वृत्तप्रामाण्यदुल्लेखान् । अङ्ग-
तेति । न कृता विशिष्ट ऊह स्तकां निर्मात्तावनाशे ऽपि कार्यस्यातिरूपः । यथा दण्डविनाशे ऽपि घटास्थितिः, स यैस्सदन्त्यर्थेस्तदाह । निर्मात्तामत्या-
दि । तत्प्रयुक्तं कार्यं ज्ञातमपि न कुर्वन्ति नोच्चारयन्तीत्यर्थे इति कैयटा-
दयः । अन्ये तु व्यज्ञे ऽन्तरङ्गशास्त्रं बहिरङ्गपोहनरूपत्वात् । तर्निर्मात्ताव-
नाशे दृष्ट्वा पूर्वमपि न कुर्वन्तीत्यर्थे इत्याहुः । इय परिभाषा निष्फला निर्म-
नेति परिभाषेन्दुशब्दे निरूपितम् ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

स्यादिति । कार्यशब्दवादे इदम् । संहितार्या विषयइति । कार्यनि-
मित्तयोः संहिताया विषयभतायामित्यर्थः । स्यान्नत इति । इदं यथासख्य
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ज्ञातिपत्रं यथासख्यनापि निवाह इति स्यान्ऽन्तर-
तमसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अनुनासिकस्थाने ऽपि निरनुनासिक एव । विधी-
यमानत्वेन मन्त्रणायाहकत्वात् । गुणाभेदकत्वपक्षे ऽपि न विधीयात्विषय-
दोषादीनामिगादिपदैरुपास्थितये प्रत्याहारेण ज्ञातिपत्रे एवेत्यादिमसूत्रभाष्ये
स्पष्टम् । अत एव सर्वतकारादीनां फलत्वादिसिद्धिर्न्यादय इत्यादीनादंशा-
दयश्च ज्ञात्याश्रयेण मानमिति द्विक । व्याकरणस्य साधनशासनत्वेन शब्द-
नित्यतापत्ते शब्दानां सिद्धत्वेन शास्त्रवैपथ्यापत्त्या मृत्प्रसङ्गे मार्जः साधु-
भवतीत्यादिदृष्टिसंज्ञामसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन यदिह परिनिष्ठतत्वेन ज्ञाय-
न्तन्साधित्यथापत्तकल्प्यवाक्येन बोद्धव्यम् । कार्यशब्दवादे तु पूर्वभाष्यावा-
तानादिनात्यधेशात्कल्पनं बोद्धव्यम् । एतेन स्यान्प्रमाणाभयान्तरतम
हृष्यकारे चरितायां यण दीर्घे कथं स्यादित्यपास्तम् । स्यान्नत आन्तयस्य
मन्त्रता बलवत्त्वात्स्थानन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्य चेतद्वदपणनेव
भाष्ये दूषितत्वादिति भावः । सा विद्वेषां ध्वनितश्चेदमेवाङ्गसूत्रे भाष्ये
तदाह । द्वे वा स्त इति । सूत्रज्ञता शाकल्यमते सर्वत्र द्वित्वाभावात्त-
रिति भावः । अद्यमाने द्वित्वसिद्धये ऽनचीति प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह । न
त्वचीति । इदं द्वित्वं षाष्टद्वित्ववद्विः प्रयोग एव । पर इत्यादेरद्व्याहृतो-
च्चारणक्रियानिरूपितकर्मषष्ठीत्वस्यैवचित्यात् । इति धर्म्येति । न तु द्वित्वे
पूर्वधस्थाने जश्वनिष्यच्चदस्यापि । लत्येनलणम्येति न्यायात् । विकारान्यत्वेन

विषयशब्दोऽन्वयः

न लक्ष्यभेद इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । स्यान्वादेशोभेदात्स्व रूपमित्यक्तेश्च तस्यानापेक्षत्वं लभते यथा गुरोः स्याने शिष्या याज्यकुलानि गत्वा

ऽशामनादीनि लभतइति लोकन्यायेन स्यान्निर्वाहमादेशे न स्यादतः स्यान्निव-

स्मत्रम् । न तु स्यान्वलेति । प्रत्यासत्तिन्यायलक्ष्यमितम् । आदेशस्य स्यान्नि-

भत्ता यो ऽन तत्स्यान्निवन्त्या च यो ऽन तद्विधिमाश्रयनेत्यर्थः । अत

एव रफस्यान्निवन्त्यास्य रशब्दस्य न स्यान्निवक्तृनेति भोभगो इत्यत्र

भाष्ये स्पष्टम् । अधानादित्ये ऽध्यासस्योदत्त्वे इतिरस्य इत्यादिः शुभस्त

कारत्यस्य पुनः पश्चात्प्रास इत्यनेनाध्यासत्वात् । तस्यापि द्विरुक्धातुपञ्च

भागत्वात् । प्रकृत्याज्ञानवता तथा ज्ञानस्य सलभत्वात् । अत एव ध्वन्व-

न्त्याद्यावन्न न । उकारस्योद्घातुक्त्वस्य वकारे ऽनतिदेशात् । यत्त्वत्रेणन-

दत्तय स्वावधार्याप स्यान्निवत्त्वमपरावधार्याविति न्यासेन साधितं भाष्ये

सात्त्विकदेश्याक्तिः । अमिद्वत्त्वमत्रेण सिद्धम्यायनासचित्याद्रेस्तत्फलत्वेनोपन्या-

सत । अस्यापि अचुः पश्चाद्विज्ञानादिति वार्तिके पञ्चमीसमासेन सिद्धेः

कथं नोक्तत्वाच्च । प्रदीव्यत्यादा च वलादिलक्षण इण । स्यान्वलेत्युक्तेष्व-

भविष्यत्यादा वलादिलक्षणटमिदं न हि तत्र वलादित्वं स्यान्निता लभ्य कि

त स्याश्रयम् । यत्रोपनिवक्तृप्रयुक्तापदेशापवृत्तावतिदेशा मृष्यते तस्य

निमित्तस्यस्यान्यलभधारणधर्मत्वस्य निषेधप्रवृत्तः । प्रकृतं चादधातुक्त्वव-

क्त्यप्रयुक्ता ऽप्राप्तिर तत्स्यान्वल्साधारणं यच्च तादृशवन्त्वद्यादत वला-

दित्ये त तदुक्त्यप्रयुक्ता ऽप्राप्तिरिति बोद्धव्यम् । प्रत्यासत्त्या च शास्त्रोपका

युष्य स्यान्निवक्तृ तन नायर्कासादृः । प्राधान्यात्काप्रातिदेशा ऽयम् । शास्त्रा-

तिदेशस्य कर्णातिदेशादाभिव्यक्तः । तस्यापि कार्यफलकत्वादिति वृत्त्वत्सत्रे

कथं । भाष्ये ऽपि तत्राङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धमाह यत्कार्यं तदतिदेशयत्-

इत्युक्त्या तयाराभिव्यक्तत्वं साचितम् । तत्रानपेक्षितायसंचिधानस्तत्ताचाम-

त्तरूपकयश्च वकारेणाननः कार्यं तु स्वशास्त्रगोत्रेति । अत एवराभायेत्यादी

स्यान्निवत्त्वेन मृष्यात्सपि चेति दोष इति मद्भक्तं । परिवीरित्यादौ परत्वा-

द्वाद्य इति च मद्भक्तं । यदा किं चिच्चिन्तयकस्य ऽपि दोषादिकार्यमनेन

कृत्यते तच्च कार्यद्विमत्याकाङ्क्षाया तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधेशास्त्रमूलकत्वेन

तद्वशेन परशास्त्रावहितस्वरूप परत्वं तेषां बोद्धव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्यातिदि-

श्यमानकार्याणामपदेशेण एव देश इत्यभिप्रेत्याः । अत्राद्यं पक्ष एव भाष्यसमुत्तः ।

अत एव स्यान्वल् साधपतिषेध कृत्वधापिषा प्रतिपक्षा वक्तव्य इत्यतदुपपादना

वमर स्यान्निवत्त्वाद्दङ्गमत्ता स्वाश्रय च लघूपधत्वादि तत्र लघूपधगुणादिः

प्राप्तितीत्यादिभाष्याकारिति बोद्धव्यम् । एवं यच्चिन्तयकस्यप्रयुक्तापदेशाप्र-

Handwritten notes at the top of the page, including a reference to 'Laghushabdnu' and other illegible text.

लघुशब्दनुशब्दः

तिस्रविमिसातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापि । अत एवेष्टवद्वारेणाति-
दिष्टभूत्वस्य वशाश्रयत्वमित्यादिव्यवहारः । सर्वातिदेशोऽत्र तस्य यन्निमित्त-
वैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तस्तच्चिमिसं शास्त्रीयमेव प्रत्यासत्तः । स्यानिवदित्युक्तः
संबन्धिशब्दमहिम्नैवतिशलाभे आदेशयवहण आतस्यान्यादेशभावस्यैव ग्रहण-
मिति शङ्काधारणद्वारा ग्रहरित्यादौ शब्दानित्यत्वधारणाय सर्वं सर्वपदादेशा
इति न्यायेन कल्प्यमानस्य तस्त्वरित्यानुमानिकादेशस्य सह्यहार्थम् । तेन पव-
त्स्वित्यादः पदत्वमित्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु तास्त्विति द्विषुपेक्षे शुनि
श्वत्वव्यवहारवन्लाकन्यायेनैव सिद्धम् । तदुक्तं द्वादीव्यतोऽङ्गात् सूत्र भाष्ये
दीव्यतिशब्देऽकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिदेश
एतदेवजापयस्याचार्या भूवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यशब्दिति, अत
एवात्र विकारोशास्त्रीयोऽपि । अत एव श्रायसशब्दादणन्ताद्विषयने श्रायसा-
वित्यत्र वृद्धा कृताया सान्तस्योऽङ्गत्वेनानेन न्यायेनाङ्गत्वया प्राप्ता नम पूर्वसं-
बन्धिर्वाधत्वेनावः परस्मिन्वाति स्यानिवत्त्वेन वारिताऽवः परस्मिन्वाति सूत्रे
भाष्ये । एतद्यायानाश्रयैण त्वङ्गत्वमेव दुर्लभं अन्ताद्विषयसूत्रे भाष्यकैवटयोरपि
गुडादकमित्यादावेकादेशे कृतं दकशब्दस्यानेन न्यायेनादकशब्दत्वमाश्रत्या-
दकं केवलमिति पूर्वपदान्तादासत्वमुक्तम् । शब्दानित्यत्व रेखागवयन्यायेन
समाधेयम् । अनन्यवदित्यस्यान्यवत्वर्थः । तत्रान्यमात्रुश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः
मन्तरामिति चेत् । अदृष्टान्यथात्वे जातिव्यञ्जकभूयावयवदशनाभावेन तौ
तित्वप्रतीतिन्यायानुपपादनात् । किं च तद्व्यञ्जकभूयावयवदशनाभावेन तौ
चित्त्वपरिमाणानिष्ठतया परिच्छिन्नपरिमाणार्थेवावक्रशब्दाना न्येन ऽधिके वा
शास्त्रव्यापार विना ऽप्रवृत्तयेन विधिर्न सूत्रे ऽङ्ग संज्ञा सूत्रे च भाष्ये उक्ततया
तत्रभावात् । न्यनाधिकत्वञ्च वैकल्प्यस्यापलक्षणम् । न च तगङ्गानित्यादौ
स्यानिवद्वारेण प्रत्ययान्तत्वे ऽपि स्वतः प्रत्ययान्त भवत्वात्प्रातिपदिकत्वाप-
र्तिर्निति वाच्यम् । अतिदेशस्वभावेनातिदेश्यमानधर्मवद्वृत्त्वाश्रयकार्याभा-
वात् । अत एव त्रहोत्यादौ कादेशस्यामिदृशत्वे स्वाश्रयो हेलुम् । मिदृ-
त्वामिदृशत्वोपरोधात् । अमिदृशत्वञ्च तु शार्धोत्यादौ स्यानिप्रयुक्तधिभाष-
मयादनेन चरितार्थम् । न चाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वे शास्त्रीयकार्याभाषा-
स्यानिवत्त्वदुर्लभमिति वाच्यम् । वेः स्कन्देरनिष्ठायांमिति वत्त्वविधायके
तिङ्गन्तेषु वत्त्वाभाषायावश्यकेन न्यायेन चानिष्ठायांमिति पर्युदासेन वृत्त्या-
दिसम्भवेन पर्युदासलभ्याशास्त्रीये ऽपि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्रीयवदतिदे-
शबोधनात् । त्रिस्त्व इत्यादौ हि निष्ठानित्यस्य नित्यतया स्यानिवत्त्वेनैव
निष्ठात्वस्य वक्तव्यत्वात् । तस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु नत्यानुसारि-

Handwritten notes at the bottom of the page, including a reference to 'Laghushabdnu' and other illegible text.

व्याख्यानादेशोकार्यसिद्धिरिति बोद्धव्यम् । केचित्तु भाष्ये तस्यानापत्ते तदुभ-
 लाभस्य तत्कार्यस्य च लोकन्यायेनैव सिद्धेरयमतिदेशः स्वं रूपमित्येतच्छा-
 म्भवन्त्यादन्तेः कार्यं वधा न स्यादिति त्युक्तमेव स्वं रूपमिति शास्त्राविषये
 तेन सिद्धिरिति सूचितमेवं चाशास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशो भवत्येवाति-
 प्रमङ्गस्य लभ्यानुमारेण क्व त्रिलोकन्यायानाश्रयणेन परिहरणीयो यदि
 प्राप्नोति एवञ्च न कश्चिद्दोषः । न पदान्तेति सूत्रे ब्राह्मणकण्डूतिरित्युदा-
 हरणाच्च क्व चित्तदनाश्रयणम् । तत्र हि कण्डूयतेः क्विच्च तत्राल्लोपे तस्य
 स्थानिषत्त्वादुवाङ् योणो बानादिटादचः पूर्वत्वे स्थानिद्वारेके एह्यमाणे
 ऊठे न स्यादित्याहुः । अत एवार्थस्त्वसूत्रशेषे उपत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वमेवाकं
 भाष्ये । तत्र पठे च काण्डे इत्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन प्रत्ययान्तभित्तत्वाद्दोषः
 शङ्कना न तु स्वाश्रयाप्रत्ययान्तत्वेन । त्रियो दिर्घादिति सूत्रे भाष्ये ऽपि
 र्णातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभाव इति स्फुटम् । तत्र हि त्रिय
 ऽत्यत्रयदर्थे प्रकृतिस्रदातिदेशे स्वाद्यनुव्यत्तिमाशङ्क्यैव तर्हि अतिदेशिकानां
 स्वाश्रयाण न निवर्त्तन्ते इति समाधायतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयनिवृ-
 त्तेरावश्यकत्वाभिप्रायेणाशाय्यन्तेत्याशङ्क्य निदंशमार्थ्याद्विभक्तिरित्युक्तम् ।
 र्णासिद्धस्त्वञ्च च कैयटे स्फुटमेतत् । यत्तु गाङ्कुटादिमूत्रे भाष्ये सृजिद्गो-
 रित्यर्जाकतीति पर्युदासात्समृत्ततीत्यत्र हलन्ताच्चेति किञ्चातिदेशे ऽपि
 अमागममाशङ्क्य प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन समाहितं तत्तु वार्त्तिककण्डुकमुपा-
 यान्तां बोद्धव्यम् । अनन्विधाविति । विधियहणादलाश्रये विधावित्यर्थोत्
 यत्र विधौ शब्दतः स्थानिम्यान्यवयवान्यतरालङ्घितधर्मवतस्तेन तस्मात्तस्य
 तस्मिन्सदादेरित्यादिप्रकारेण विश्लेष्यतया विशेषणतया वा आश्रयणं तत्र
 निषेधः । व्यूढारश्केन द्वाभ्यां कइष्टः प्रपठेत्युदाहरणानि । शब्दत इत्यु-
 क्तपक्षोदित्यादाविति इटोति सिद्धयति । द्वीषविधावत्र चेट इति समुदा-
 याश्रयणात् । अन्यथा टप्यानुबन्धत्वादिकरस्यैवोभयत्राश्रयणमित्यन्विधिस्थ
 स्यात् । अत्र सूत्रे विशेषातिदेशो ऽपि । अन्यथा इहादेरपि ङ्कः सत्त्वात्
 घलादित्त्वस्य तद्विशेषधर्मत्वात् उपस्थितधर्मैस्तदुपापकधर्मैश्च विध्याकाङ्क्षा-
 पूरणे मति तदातिरिक्तविशेष्यहणे मानाभाव इत्यन्वयायमलकेन सामान्या-
 तिदेशे विशेषणानातिदेशेन सिद्धौ विशेषणतया ऽलाश्रयणे निषेध इत्यन्तत्प्रति-
 पादकस्यानल इत्येव सिद्धे कृतस्य विधिग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । इलादि-
 क्तिविमिलकत्वप्रतिषेधकाव ल्यपीति लिङ्गाच्च अनुबन्धकार्यं स्वनन्विधाविति
 निषेधो न अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् । एकान्तत्वे ऽपि शिद्धहणेन तेषा-
 मलक्ष्यशराराभावज्ञापनात् । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापयतीति भाष्ये

१. लृत्वव्यवहारभावबोधनद्वारेति शेषः । ध्वनितस्वेदकृति च गाड् लिटि हलः
 इन इति सूत्रेषु भाष्ये । तत्रात्रो यामुटो द्विवचनान्दिदादेशाङ्गितो नेति
 ज्ञाप्यते इत्युक्तान्तुतीये गाडो द्वित्वस्य सानुबन्धाकारेशदत्कार्याभावज्ञापक-
 तोक्ता, तिबाद्यादेशेषु पिस्वादिभ्यां दृषितञ्च ज्ञापकम् । अन्ये शानचः शित्वस्य
 सार्धधातुकादेशे अनुबन्धास्यानिवृत्तज्ञापकत्वमुक्तं उक्तदूषणैरेष दूषितञ्च ।
 अन्यथा १. नल्विधाविति निषेधेन तस्वाप्राप्या ज्ञापकत्वासङ्गतिः, तिबाद्यादे-
 शेषु पिस्वादिभ्यामिदृश्वेति बोद्धम् । अचः पर ॥ आदेशपङ्कगमनुबन्धने तदनुरो-
 धादञ्च इति स्यात्पठो, परस्मिन्विधादेशविशेषणं तदाह । परस्मिन्वि-
 दित्यादि । अच एवादेश इत्यर्थः । तेन मरुनमाचष्टे मारयतीत्यादौ वृद्धिः ।
 अत्र सूत्रे प्रयोगे यो ऽचः स्यान्निक इत्यर्थः । न तु सूत्रे स्यानिवृत्तेनापात्तादस्या-
 निक इत्यर्थस्तेन णिलोपादेरेनेन स्यानिवृत्तं मिदृशति अत एव चङ्परिनिर्हासे
 एयन्नात् णिवि अवीवर्दादित्यादिमिदृशो निषेधः सार्थकः । अच इति
 किम् । आगत्य । मलोपस्य स्यानिवृत्त्वात् ह्रस्वस्येति तुन स्यात् । परस्मिन्वि-
 ति किम् । युञ्जानिः । निङः स्यानिवृत्तेन यलोपो न स्यादिति । पूर्वविधावि-
 ति किम् । नैधुयः । निषेधात्तत्रः क्विप्रत्यये आतो लोपे तस्य स्यानिवृत्तावा-
 द्वाचत्वत्रपदेशाद्योधात्स्वाश्रयद्वाचत्वानिवृत्तेः ङगनापत्तिरिति दिक् । अच
 स्यानिनि मति यदुच्यते तदादेशे ऽपि भवति स्यानिनि यत्र भवति तदादेशे
 ऽपि नेति भाष्याभावयोरुभयोरप्यतिदेशः । तत्र भाष्यादाहरणं निगात्पते
 इति, अन्यथादाहरणं पठयतीत्यादि । स्यानिनिमित्तकं भवत्यादेशनिमित्तकं
 निति च तदर्थः । लघुपञ्चममप्यादनद्वारा लापनिमात्रका वृद्धिरित्याहुः ।
 स्यानिभूतादञ्च इति । सूत्रे अथगात्यानाञ्च तस्यैव पूर्वस्यविधित्वामिति
 भाषः । पूर्वविधाविन्यस्य पूर्वसर्वान्धन्यत्र शास्त्रविधये कर्तव्य इत्यर्थस्तेन
 पूर्वपरयोर्विधौ न । तेनानुत्तरित्यादौ च्छ्रुत्युत्तरामिति गुणस्य सवर्णदोषं
 न स्यानिवृत्तम् । वस्तुतो ऽत्र पूर्वविधिशब्दं तन्त्रमकस्याकार्थः । द्वितीये भाष्ये
 किः । सर्वान्धमामान्यपद्मन्तपूर्वशब्देन समामः । विधिभाव पूर्वसर्वान्धभावे तत्
 स्यितौ स्यानिवृत्तित्यर्थः । अत एवेनेय इत्यादौ यस्येति चेति लोपे तस्य स्यानि-
 वृत्तात्मविधोर्गाश्लत्यायप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबन्धेन नकारस्यितिः । अत एव न-
 पदान्तसूत्रे पञ्चेन्द्राण्या देवता अस्य पञ्चेन्द्र इति लुकि न स्यानिवृत्तित्यस्यो-
 दाहरणं दत्तं भाष्ये । अन्यथा तत्र पूर्वस्येन दृष्टस्य सर्वान्धनः कस्य चिद्वि-
 धेयस्याभावात्स्यानिवृत्ताप्राप्तित्वात् तदसङ्गतिः स्यटैव । प्रकृतसूत्रे ऽपि
 भाष्ये कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्यापादानेन सर्वमिदं संवृत्तामिति भावसा-
 धनो विज्ञाप्यते पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भाषं प्रति स्यानिवृत्तिति उक्तम् ।

This is a manuscript page from the 'Laghu Shabdachandrika' (Laghu Shabdachandrika). The page contains a detailed Sanskrit text discussing grammatical rules, particularly those related to the 'L' (लृ) and 'D' (दृ) vowels, and the 'N' (न) and 'D' (दृ) consonants. The text is written in a traditional style, with some words underlined or highlighted. The page number is 35.

Handwritten notes at the top of the page, including the title 'लघुशब्दन्तशब्दः' and some introductory text.

लघुशब्दन्तशब्दः ।

तत्र भावसाधन इत्यस्य सा ऽपीत्यर्थः । पूर्वस्वञ्च व्यवहिताव्यवहितसाधा-

रणमश्वरहितयहणो मानभावात्स्वरे निषेधाच्च तेन पठयतीति मिदुम् ।

प्रकृते च द्वित्वानिषेधे म्यानिवस्त्वमिति । न पदान्त ॥ अत्र द्विष्वनसवर्णा-

दिवरणं घतिघटितान्यातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिबोधनार्थत्वेन राम-

न्यादौ विमर्गादिमिदुः । अत्र विधिशब्दे भावसाधनः । पदान्तेन्यत्रान्त-

शब्दश्चरमाशयववाची कर्मवशा समासः । तेनैषा ऽयन्सतीत्यादावन्तत्तदो-

रिति मलोपो न । इणः शतरि यच्चित रूपम् । तत्र यणः स्यानिवस्त्वानुत्वे च न

स्यानिघन् अनेन निषेधात् । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपेऽपि निक-

पितम् । अत्र पदे ऽन्त इति मयमीसमामो भाष्ये उक्तस्तेन प्रत्यासत्या प्र-

पदस्यान्तादेशम्येवानेन स्यानिवस्त्वानिषेध इति घेतस्वानिन्यादौ न दोषः ।

न चैवमपि पूर्वत्रामिदुःषे न स्य निवर्तित निषेधो ऽत्र दुर्वारः । पदे ऽन्त

इत्यर्थेन तत्रस्यानिवस्त्वनिषेधकारित्वात्परिभाष्येण पूर्वत्रामिदुः इत्यत्र

पदचरमाशयववाधायकारित्वात्कर्म्येव त्रिपादिकम्येव यहणात् । अत एव मङ्ग-

व्यानित्यत्र जशत्व न । सूत्रे जशपदेन भलाञ्जाशत्यस्येव यहणं चरमचि-

हितस्येव यहणोचिन्यात् । कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषा न

प्रयत्नत इति वक्ष्यते इति न तयाम्य मिदुः । गोचर्यादौ गतिकारकोपपदा-

नामन्यस्यानित्यत्वेन सुकृत्यन्तनन्तरमेव प्रथमः । उत्तरपदत्वे चेति प्रत्यय-

लक्षणप्रतिषेधश्च प्रत्यासत्यान्तरपदस्य कार्यित्वे ऽप्येति न दोषः । पदे इति

तस्मान्नपु इत्यत्र क्रिपो ऽदर्शनसत्त्वेन प्रत्ययलक्षणेन तुगापत्तिर्दोषः । कृत्प्रत्य-
येन प्रकृत्यात्तपस्तु न । अत्रैव प्रकृति विना ऽतिदेशतः प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभि-
चारात्तदात्तेपासभवात् । इति पठे इति । विनिगमनाविरहादिति भावः ।
द्वित्वस्य त्रैपादिकत्वात्तत्र न यणो बहिरङ्गासिद्धत्वं । अत एव दध्यत्रेति
भाष्ये उदाहृतम् । धकारयकारयोरिति । तेन विसर्गादिद्वित्वेनाधिक्ये ऽपि न
क्षतिः । द्विधर्मिति । द्विधत्व प्रक्रियायां बोद्धुम् । एकस्या आकृतिश्चरति
प्रयोगो न द्वितीयस्या भविष्यतीति ह्रन्वानुप्रयुज्यतइति सूत्रभाष्याकृत्या-
ग्नैकस्य द्वित्व परस्य तदभावे ऽनुचित इति न वाच्यम् । सार्थका
नकविपये तव्यापाङ्गीकारात् । यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्वि-
षयत्वाच्च । हलो यमामिति लोपे द्वित्वाभावे चैतदेव रूपम् ।
नाद्विन्या ॥ यरो ऽनुनासिक इत्यतो यर इति घर्षते पुत्रशब्दे-
त्यवयवप्रपञ्चो । आदिर्नीशब्द परइति च प्राधान्याद्वर एव विशेष
णम् । सूत्रे आदिर्नाति इत्यन्तानुकरण लुप्तमप्तमीक अत एव सत्परं चेत्यस्यादि-
र्नीशब्दा यस्मात्परस्मिन् परे इत्यर्थे हरदत्ता व्याख्यत । अत्रातो माधवो
ऽप्यवमेव । इदृश क्राशम्य स्त्रीष्वव दशनाच्च । आक्राशा निन्दा तदाह ।
पुत्रादिर्नाति । तादृशक्राशम्य स्त्रीष्वव दशनादाह पुत्रहतीति । अन-
वि चेति मिद्रे पुत्रम्य कान्त चेतनजग्धयोराक्राशणवेति नियमार्थमिदम् ।
सयुक्तेष्विति । त्रिप्रभृतीष्विति सूत्रे षष्ठांशु मजातीयानामेष यद्वय
परस्परसाहचर्यात् । न च तथाव. सभवेति । अत एवात्रो रहाभ्यामिति
सार्थकम् । निर्धारणे सप्तमी । अत्र इत्यनुवर्षते त्रिप्रभृतिमयुक्तवर्षमध्य
ऽव परस्य यरो द्वु वा न स्त इत्यर्थं । तेनन्दः राष्ट्रमित्यत्र नकारवकारयो
प्राप्रद्वित्वस्य निषेधावकल्प । अनचि च सर्वत्रगाकल्पस्यैव मिदु इव
सूत्रद्वय विकल्पस्य मतभेदप्राख्यवस्यात्रे धनार्थमिति बोद्धुम् । यरो ऽनुना-
सिकइत्यतो घेत्यनुवृत्त्या ऽनवीन्यव सिद्धे तु सूत्रत्रयमपि तथेति बोद्धुम्
अत्रो र ॥ अत्र इति अनुत्स्य द्याव्यानाच्च रहाभ्या सञ्जुते । तस्माद्विन्युत्तर
स्यैवतल्लभ्यमाह । अत्रः पराभ्यामिति । वा यमीति । कथं ह इत्यतो ऽन्यतर
स्यामित्यनुवृत्तिरिति भावः । दीघादावायाणामित्युत्तरमनुस्वारस्य ययि
वा पदान्तस्य, तार्लि, उदस्या, भयोरो, शङ्क(टी)ति षट्सूत्रीपाठोक्त
कला जग भृशि, अय्यासे चर्च खरि च, वाचसाने अणो ऽप्रयुक्त
स्येति षट्सूत्र्या पाठ इति भाष्यसमताष्टाद्व्यायीपाठे तु वाचसाने इत्यतो
ऽनुवृत्तिर्बोद्ध्या । षट्सूत्र्यास्य वैकल्पिकत्व लघुसूत्रे भाष्ये । आदित्य इति ।
आदित्यशब्दाच्छेषार्थेयन्ताद्वेवतार्थे एयः यस्येति चेत्यल्लोपे ऽनेन यलोप ।

चापत्यस्येति तु न । चापत्यत्वाभावात् । हल इति किम् । शय्या ।
 यमामिति किम् । चाध्नात् । यमीति किम् । रामाभ्याम् । एवो ऽय ॥ इचौ
 ऽचि यणयवायावः अत्रावौ यि प्रत्यये इति सूत्रयितुमुचितमित्याहुः ।
 यथासंख्यमूत्रनञ्चमर्थमाह । क्रमादिति । उदात्तादिगणयकानामन्यगणक-
 ष्याश्चित्तु स्यानेऽन्तरतमपरिभाषया बोद्ध्या । एतद्व्याभिप्रेत्य यथासंख्य-
 सूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे स्यानेऽन्तरतमसूत्रेण व्यवस्थाक्ता संवृताश्रणस्य
 संवृताश्रणां विशृताश्रणस्य विशृताश्रण इति । एतद्व्याप्यप्रमाण्येन एकोऽत्य-
 नयोरकाराणे संवृतत्व इतरांशे विशृततरत्वं तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य
 पृथग्य ग्रहणम् । ऐचौ इत्यनयोऽस्त्वकारांशे ऽपि विशृतत्वमेवेति बोद्धुम् ।
 तस्य लो ॥ उपदेशे ऽजित्यत इदित्यनुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च सिद्धौ
 तस्य ग्रहणं मर्षनापाद्यं तेन प्रिटुडुनामन्त्यस्य लोपो न । नानर्थके इति
 परिभाषा न भाष्ये प्रत्याख्यातिश्रान्तिं दिक् । न भवतीति । फलाभावादिति
 भाषः । खान्ता ॥ येन विधिरित्यप्यापशब्दभूतया तस्माच्चुद्धीत्याद्यर्थमात्र
 शिष्यकथा धारानक्या यस्मिन्वाश्रित्यत्वात्तत्रान्यग्रहणइति धारिर्कुरुवृत्तपरि-
 भाषया लक्ष्यमर्थमाह । यकारादाविति । चोटातोर्गिन । चोटातो रात वक्त
 व्यमिति धारिर्कुरुवृत्तान्ताद्यानादिति भाषः । पूर्वसूत्रे खान्ता प्रति तयोरेश
 स्यानिर्वाणोपादिति स्यानेऽन्तरतमसूत्रस्यैवैकैयटाक्ते तु न युक्तम् ।
 खान्तज्ञानाय सूत्रे यथोलाचनस्यावश्यकत्वे ऽपि तद्व्याख्यार्थेऽप्यालोचने
 मानाभावात् । यथामंख्यमूत्रमहकारेण बोधोत्तरं तयोन्तत्वनिरणोपात् ।
 खान्तरतमपरिभाषया निर्वाहो न लक्ष्ययथोलाचनकाले तन्निरणोपः । अत एव
 पूर्वसूत्रे स्यानिर्वाणोपनाभा यथामंख्यसंख्यत्वादिह तु निमित्तभावात्तन्ला-
 भाभाष इति षष्ठे प्रकृतसूत्रे कैयटः । गद्यमिति । भत्वाटुलोपो न । यीति
 किम् । गोभ्याम् । प्रत्यये किम् । गोदानम् । ननु गद्यतिरित्यत्र षस्य हलि सर्वथा
 मिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत आह । खान्त इत्यत्रेति । न च
 विशेषविहितेन कार्यत्वेन लोपे षस्य निमित्तत्वत्वात् इति वाच्यम् ।
 निमित्तत्वानाक्रान्त विषये कार्यत्वस्य चारिनाख्यात् । तत्रकौण्डिन्याय-
 खानवकाशविषये विधयविषयत्वेति स्पष्टं तदितेष्वचामिति सूत्रे यद्वि-
 धावके च भाष्ये अन्त्ये उत्तरपाविग्रहणं विशेषसंप्रत्ययाविन्ययहणानर्थक्य
 क्रियासमाभिहारं च नैतेभ्या यदा भवितव्यमिति भाष्यं चेन विशेषा-
 संप्रत्ययादित्यनुकुर्यते अन्यथा तत्रकौण्डिन्यायेन सिद्धे विशेषसंप्रत्यया-
 दित्यनुकुर्यकारवैयध्यापानः । निरूपयिष्यते चेदं यदन्ते । तस्य च धारिर्कौ
 ऽनुवृत्त्या यतो अयमावृत्तकारान्त आदेश इत्यर्थः । सूत्रे तु न फलं

...

...

गद्यादौ भवेन वान्तस्य पदत्वाभावान्नख्ये स्वत एव तदभावात्लोपा-
 प्राप्तेः । गोशब्दादिभ्यः क्यजादावपि नः क्ये इति नियमेन पूर्वस्य
 पदत्वाभावात् । एवन्तर्हि धार्तिकेषु प्रश्लेष उचित इत्याशयेनाह ।
 ककाराद्वेति । लोपो व्यारिति सूत्रे वकारप्रत्याख्यानं तु लौकिकोदाहर-
 णाभावेन तदर्थतया बोद्धव्यम् । अत एवेको गुणोति सूत्रे ऽतो वान्तस्येत्यत्र
 लुप्तनिर्देशेषु वकार इत्युक्तभाष्ये । शास्त्रीयसौत्रप्रयोगार्थं तदिति तदाशयः ।
 न चेवं विधायै इत्यादौ तस्य लोप इति तुकारं गध्यतावुच्चारणस्य
 धारितार्थादिति वाच्यम् । गश्च च युक्ते इत्यादिनिर्देशोपारणात् । परे तु
 सा पूर्वपत्त्युक्तिरिति न वकारप्रश्लेषो लोपेनोचितः । किञ्च क्वन्तिसि सर्वं
 विधीनां व्यर्थास्यतत्वात् वलोपप्रसक्तिसत्त्वत्वे गध्यतौ + अक्षपरिमाणे ऽपि +
 सञ्ज्ञाशब्दा ऽयम् । तत्र सञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तर्न वलोपः । यथा रघुनाथेति सञ्ज्ञाशब्द-
 नित्यम्यापि गत्वस्याभावः । सर्वनामशब्दे गत्वाशब्दा तु तस्य सञ्ज्ञविशेषे
 आधुनिकविनियोगात् शास्त्रानुमारिशब्दस्यैव विनियोग उचित इत्याभिप्रा-
 येण । निरूपितत्वेतत्सर्वादिमूत्रे भाष्यप्रदीपोद्घाते इत्याहुः । निरूपयिष्यते
 चेत् पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति सूत्रे । धातोस्त ॥ धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदि-
 कमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गद्यमित्यत्र न स्यात् । श्रायतइत्यत्र च स्यात्
 तत्रभावे सामान्यता नियमापादनन्तु योगविभागे वकारवैषम्यापसरयुक्तम् ।
 तर्वाप्रसक्तस्य चतुर्तात्पर्यान् नियमे बाधव्यामिदृस्तद्वारणायैवकारः । लज्यमि-
 त्यादि । अत्र गुणशृङ्गापदगुणविप्रसक्तत्वेनैवा यादिप्रत्ययनिमित्तकता ।
 तर्वाप्रसक्तस्यै किमिति । सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः । श्रायतइति । वज्रः
 कर्मणि लटि यकि यज् । द्विस्वात्मप्रसारेण ऽकृत्सार्धेति दीर्घं आडा महा-
 द्रुणः । नधातुलोपमूत्रभाष्यतोत्या बहिर्भूतधातूपमर्गायस्य बहिरङ्गत्वाद्वा-
 न्तादेश गुणो ऽपिदृ इत्यकृत्वेराह । श्रायतात् । तस्मादेष कर्मणि लट्
 आडागमे वृद्धिः । शेषं पूर्वप्रत् । तय्यज ॥ तितये, जिजय, इत्यनयोरेव यज्ञो
 न तु लोप हिमायादौ नै तयइत्यनयोश्चाख्यानात् । अत एव तित्यारोवेव
 इति भाष्य उक्तम् । तस्मै प्रेति । क्रयार्थं वस्तुनि क्रय्य इति निपात्यतइत्यर्था
 ख्याख्यानात् । गुणभूतस्यापि तदा परामशः । क्रयायत्वस्य फलापधानरूप
 तदर्थं इति विशेषणालाहाह । क्रनार इति । योभ्यतामात्रयज्ञे त्वश्यावसंके
 तस्यादिति भावः । के वितु स्वोयन्यात्यादि दत्त्वा यत्र तन्मन्थ्यहणं तत्र
 धान्यं क्रय्यम् । यत्र तु स्वयं द्रव्यं दत्त्वा परकीयधान्यादियहणं तत्र
 धान्यं क्रयम् । द्रव्यं तु न क्रय्यत्व नापि क्रयत्व किं तु धान्यादरेव शक्ति
 स्वभावात् । भाष्यस्वरसा ऽप्यत्रमेवेत्याहुः । लोपः शा ॥ भोभगोऽघोऽपुवं

Handwritten notes at the top of the page, including the name 'लघुशब्दन्तः शबरः' and other illegible scribbles.

स्येशीति चानुवर्त्तते तत्रोकारान्तेष्वीतो गार्ग्यस्येति बाधकमित्याशयेनाह ।
 अथर्वणंशंभारिति । व्यारित्यनुवृत्तावपि वर्णसमान्वाये यकारस्य प्राक्याटात्तत्कमे-
 षाह । यत्रयेरिति । स तस्मात्प्राचटइत्यादिभाष्यप्रयोगादत्र रोरित्यस्या
 सन्न्यः । इदं सूत्रं लघुप्रयत्ने न । शाकटायनमते तयोर्विधानेन शाकल्यमते
 तद्वभावात् । अथर्वीति किम् । गौर्यत्र । पदान्तयोः किम् । हरये । अशि
 किम् । वृत्तं वर्तीति वृत्तवीः, क्रिप् तमाचटे इति एयन्ताद्विच् । वृत्तव् करोति ।
 क्रिपि तृट् स्यात् । विज्जिमित्तको लोपो व्यारिति लोपस्तु न । णिलोपटि-
 लोपयोः स्यानिवन्धात् प्रातिपदिकाणिजुत्यस्या पदत्वाभावेन परपदस्था
 जाद्रेशाभावेन च लोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन च न पदान्तेति
 निषेधाप्रवृत्तं । एतेन कर्नामित्तको वलोपो ऽत्र दुर्वार इत्यपास्तम् । कि
 व स्यानिवन्धनिषेधं विनास्य पदान्तत्वासिद्ध्याच निषेधाप्रवृत्तः ।
 स्यानिवन्धनिषेधज्ञाने पदान्तत्वज्ञानं तद्विषये च स्यानिवन्धाभावज्ञानमि-
 त्यन्यान्याश्रयस्मत्प्राप्रवृत्तौ मानमिदं न पदान्तसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च
 पदसप्रज्ञाया टिलोपस्य स्यानिवन्धादस्य पदान्तत्वमेव नास्तीत्यशीति
 व्यर्थोऽस्तीति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीयदिति निषेधात्सातात्पदत्वादिद्वारकपर-
 परया वा पूर्वत्रासिद्धीयप्रापकस्य प्रतिबन्धकस्य वा ऽतिदेशस्य तेन निषेधादिति
 कं चित् । परं तु न पदान्ता इला ऽणः सन्तीति लघुसूत्रस्यभाव्यावृत्तवा-
 दानभिधानमेव । भाष्ये इति सूत्रे ऽशयहणमनर्थकमन्यत्राभावादिति
 वाच्यं । अगा ऽन्यत्र तद्विमित्तकार्यकारिणा ऽभावादिति तदर्थः । न
 ह्यन्यत्र हस्तीति तद्व्याख्यानभाष्ये रुयहणमुपलक्षणम् । एतदाशयमज्ञाना-
 नेकर्ताशेनाकारणं ज्ञान सर्वेषामिति वृत्तव् करोतीत्यत्र मा भूदित्युक्तम् ।
 अस्य चकदेश्याक्तत्वं लघुसूत्रस्याक्तभाष्यावरोधेन स्पष्टमेव कैयटेनाक्तम् ।
 अत एव भाष्ये उत्तरार्थमित्युक्त्वा हलि सर्वेषामित्यत्रैव प्रयोजनमुक्तम् ।
 हलि सर्वेषामित्यत्र वकारनिवृत्त्येवात्र तद्वारणमभवात् तत्राप्यशयहणस्य
 प्रयोजनमिति तद्व्याख्यमकदेश्याक्तिवन्त्याहुः । कानि सन्तीति । वाक्यसंस्का-
 रपते ऽपि पूर्वार्थास्यतानिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृ-
 त्तिरिति कारादेः स्यानिभूतादचः पूषत्व बाध्यम् । एकः पूष ॥ गुण इत्यादेर्विधे-
 यसमर्पकत्वेन तत्रैकत्वपख्याया विवक्षणेनाभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यतयैव
 विधेयान्वयेन चानयोः पूषयोः कटं कुर्वित्यादित इवोभयसंबन्धकविधेयस्यैव
 प्रतीतिरेकवहणं स्पष्टार्थम् । उर्यु ॥ उः स्थाने इति षष्ठी स्थाने इतिपरिभाष-
 लब्धम् । उदात्तस्वार्तियार्थेण इतिवत् । स्थाने ऽन्तरतम इत्यतः स्थाने-
 वहणमनुवर्त्तते तस्य लक्षणया प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थस्तदाह, परः सखेवेति ।

Handwritten notes at the bottom of the page, including the name 'लघुशब्दन्तः शबरः' and other illegible scribbles.

(Handwritten note in small script above the main text)

रपर इत्यवयवव्यञ्जिना परशब्देन बह्वर्था बहुव्रीहिसंज्ञानाम्नायवयवत्वात्
यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धित्वेन चकारस्य गुणवृद्धी
अरारावेवेति नियमोपपत्तिरत एव रदाभ्यामिति सूत्रे णि च सेटीति
सूत्रे च भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसञ्ज्ञका ऽभि-
निर्वर्ततइत्युक्तम् । उः स्याने ऽण प्रसज्यमान एव रपरो भवति, पूर्वभक्तञ्च
रेफ इत्ययं गुण इति कैयटः । अवयवत्व वाचनिकमेव तत्सादृश्यबोधन-
पर्यवसायि । अन्यथा वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्व हलन्ताञ्चेति सूत्रभाष्यात्करीत्या
ऽसङ्गतं स्यात् । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिणा ऽनवयवत्वे तु गुणवृद्धिशब्देनाकारा-
दरेव रेफपरत्वेतद्वैकवाक्यतया विधानं स्यात् । गुणवृद्धिकन्वकारादिनि-
ष्टमेव स्यादित्युक्तनियमानुपपत्तः । अत एव वृत्ते इत्यादौ हलादिः-
शेषमिद्विरभ्यामावयवम्येषानादिस्तेन निवृत्तः । एतेनाणमनृद्य रपरत्व
विधीयत इति परास्तम्, उक्तनियमानुपपत्तः । अत्र पते क् रपरत्व क्
लपरत्वमिति व्यवस्थानुपपत्तिस्तु न । रेफवत्स्थानिकस्य रेफपरत्व लकार-
वत्स्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्थामभवात् । तत्रान्तरतम्यादिति ।
स्यानत इति भावः । रेफादिद्रुमा ऽऽदेशस्यापि मूर्द्धादिम्यान त्वात् । तत्र
तत्रादेशानेव रनपरानुच्चार्यद्रु सूत्रं न कार्यमिति तु न वाच्यम् । आप्त
प्यधामोत् भ्रामामिद्वित्यादौ दावापत्तः । अत्राण पूर्वणैश्च प्रशास्तुणामिति
निर्देशात् । वस्तुतो रप्रत्याहाराभावेन रपर इत्यस्य म्याने लपर इति पठनी-
यमिति लपरत्व वक्ष्यामीति तुल्यास्यसूत्रभाष्याल्लभ्यते । भरो भ् ॥ भयो
ह इत्यतो वा ऽवसाने इत्यतो वा विकल्या ऽनुवर्तते । हयव्राट्मृचशये भाष्ये
म्यटामिदम् । नापे इति । अधधाताभर इति भावः । अमतीति । द्वित्वाभाव
इत्यनुकुर्यते । त्रिधमिति । त्रिधकारत्वं प्रक्रियाभिप्रायेण । न च द्वित्वाभिधे
पूञ्च कर्त्तव्य परामिमूर्द्धामत्यर्थेकेन पूञ्चामिदृमिद्वित्वे इत्यनेन धातुधकारस्य
जशत्वे इत्ये द्वित्वमितीदमयुक्तमिति वाच्यम् । फल विशेषाभावेन तदना-
दरणात् । न ह्यत्र जशत्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषो ऽस्ति ।
तदनन्तरञ्जशत्वप्रवृत्तिस्य परिभाषात्वेन फलविशेषे एव प्रवृत्तिरित्यन्यत्र
विस्तरः । पञ्चमीति । विनिगमकाभावादिति भावः । अत एवास्य
वैकल्पिकत्वम् । कृष्णेकेति । कृष्णति संवृत्त्यन्तं पृथक्पदमिति कश्चित्
इत्येध ॥ कठ अत्रादेश एव व्याख्यानात् । एवीति नेटा विशेषणमठ-
त्वाभंभवात् । इत्येधत्वारिति योगं विभज्य तयोरेवैवीति विशेषणस्य भाष्ये
कतत्वाच्च तदाह, एजाद्यारिति । एतिरेञ्जेव प्रसिद्धत्वात् । उपैतीत्यादौ
वृद्धिरेवीत्यनेन गतार्थत्वमाशङ्काह । पररूपगुणेति । इत्येधत्वारोऽह पररूप-

Handwritten marginal notes on the right side of the page.

Handwritten marginal notes at the bottom right of the page.

स्यात् चानुगम्यति विशेकः । उपैधतइति । अत्र न सर्वादेशः । एत्यधत्या-
 द्यवयवेवीत्यङ्गुणं सूत्राणामर्थत् । अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य-
 भाष्यम्बरः । वृत्तावितिषद्वेत्यधत्त्यट्स्थिति सप्तमी बोध्या । प्रष्टौह
 इति । प्रष्टं वदतीत्यर्थं वदनेर्वा ततः शष्पटि संप्रसारणे पूर्वरूपे ऽनेन
 वृत्तः । प्रेतिधत्ति । परे स्थिणीकारादौ प्रतिषेध इति वार्तिके एधत्यनु-
 पादानाम न स्वधनेरन्यभिवारार्थित वृत्तश्चास्यानभिधानमेव । एत्यधत्या-
 रेनीति विशेषणमिति भाष्यम्यधत्यंशे संभ्रममात्रेणोपरऽजकतया विशेषणमि-
 त्यागय इत्याहुः । उपैधयतइत्यादावपि वृत्तिभ्रंशस्येव । प्रकृतिभागस्येधूप-
 त्वात् । किं च एत्यधत्यवयवे ऽवीत्यर्थः प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यममत इति
 अत्र न दोषः । पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादो अनन्तरान्विधीन्वाधने
 नान्तर्गतमिति न्यायः । अत्रशय स्वपरस्मिन्वाधनीये भेदेनापेक्षायां प्रथमो-
 पस्थितवाधेनाकाङ्क्षानवृत्तिर्वाहं तद्वीजम् । असाधुर्वेति । आङिणारेकादेशस्य
 पश्चान्तप्राङ्पररूपेण वाधादिति भावः । अथेवदुहणइति । अस्या बीजं
 स्य रूपमिति सूत्र उक्तम् । पररूपं प्राप्त इति । पूर्वन्वान्तः साधनेन युज्यत-
 इति मिदान्तादिति भावः । उपसर्गादिति ॥ तपरकरणादुपसर्कारीयतीत्यादौ
 वा सर्वाति न वृत्तः । मात्रवृत्तिस्तु न वृहते व्याख्यानात् । अदित्यनुवृत्तेन
 तदन्तर्वाधित्याह, अशर्णान्तादिति । यस्मिन्वाधिरिति परिभाषयाह ।
 चकारादाविति । पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरन्याद्व्याख्यानोपकारादेश
 इत्यर्थः । उपसर्गावयवाकारादावत्यवयवे चकारे तयोः पूर्वपरयोर्वृत्तिरित्युचि-
 तम् । गतेरिति तु नो+म् । अच्छकृतीत्यादौ दोषात् । अन्ता ॥ इह
 पूर्वपरयोरिति वृत्तं यथासक्यञ्च अन्तादिशब्दावुपर्यस्तेकादेशस्यानपरा ।
 पूर्वपरशब्दे च तद्वर्तितममुदाययोः । एवञ्च पूर्वस्य परस्य समुदायस्या-
 न्तादिभ्यां वणाभ्यां पथगवांस्यताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसंबन्त-
 स्वप्रत्ययत्वादिपक्षे कृतेकादेशस्य भवन्ति न तु तद्वर्णमात्रवृत्तयोः स्वह्रस्व-
 त्वादेव इत्यथस्तत्फलितमाह । योऽयमित्यादि । तेन रामावित्यादौ
 परादिष्वन्वो इत्यस्य मुखे पूर्वमन्त्येकादेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे यस्मा-
 द्द्विहितमन्तादितदन्तस्वमाथममाजयस्तामिति पदत्वसिद्धिः । तद्वर्णमात्र-
 वृत्तधर्मानतिदेशात् खट्वाभिरित्यत्रात्वनिबन्धन ऐक्ये, अयजे इन्द्रमित्यादौ
 सवर्ण्यदोषश्च न । अत एव तुभ्यसिजुषचनं चरितार्थमन्यथा ऽवीत्येत्या-
 दावार्दिवत्त्वेन ह्रस्वत्वप्रयुक्तसिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तदुक्तं वर्णा-
 न्ये वान्तादिवत्त्वप्रतिषेधा वक्तव्या न वा ऽनादृष्यातिदेशादिति । अन्ता-
 दिवर्णमात्रवृत्तधर्मानतिदेशादिति तदर्थः । तीरेणेत्यादावकारवशिष्टे

एकाक्षरपदत्वं भवत्येव । स्यान्नित्यद्वारेण तु नैतत्त्वस्य अपाधान्यनाशाय-

प्रातः । किं च एकादेशे वर्णयोरेव स्यान्नित्यं न समुदायस्येति भी ईभिय इत्या-

द्वारेकादेशविशिष्टे धातुत्वानापत्तिः । धातुत्वस्यैकादेशस्यानिधमत्वाभावात्

आनुमानिकादेशकल्पकत्राज्यमन्तादिघाटितसमुदायस्यैकादेशघाटित आदेश

इत्येव न तु प्रत्येकं तयोः स्यान्नित्यशोधकं तथा सति स्वाश्वशब्दस्य स्या-

निवृत्तेन स्वशब्दतया तत इति शब्दे वृत्त्यापत्तेः । किं च भवत्समताभ्याभयत

आश्रयणान्तादिषादित्यस्यैवैता भवत्समताभ्यादित्याद्यासिद्धिः । स्या

निवृत्त्येव तभयत आश्रयण इत्यतएव अन्यथा ऽपि परस्मिन्विन्यस्याप्यभयत आ-

श्रयणे ऽप्रवृत्त्यापत्तेः प्रायतइत्याद्यासिद्धिरिति द्विक्र । निदृशादिनात् । न च

कर्त्तरि घर्षात्प्रादौ गुणस्य पदद्वयसंबन्धिषण्णद्वयाश्रितत्वेन बाह्वरङ्गत्वद्रुफा-

भावेन न विसर्ग इति वाच्यम् । गुणस्यैव पदद्वयसंबन्धिषण्णस्वरात्मकशब्दो-

याश्रित्वेन विसर्गस्यापि तस्याता परानिमित्तकत्वमप्यभयोः समम् । किं च

कार्यकालपत्ते त्रिपाद्यां तदुपस्थितावपि पूर्व प्रति परम्यासिद्धत्वादनन्तरा

भावेन पूर्वस्यान्तरङ्गनिरूपितर्षाह्वरङ्गत्वाभावात्कथं तस्यासिद्धत्वात्प्रतिपादनम् ।

न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वाद्भावेन त प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्रत्यनेन शक्यमशक्य

मिति वाच्यम् । अत्र हि विनिगमनात्त्रिराहुभयोरप्यपत्तेः विसर्गो दुर्घारः

एवञ्च विरोधात्कार्यकालपत्ते ऽपि तदनपर्यान्तरेव त्रिपादीस्ये ऽन्तरङ्ग उ-

चिता । अत एव विसर्जनीयमत्र भाष्ये इमामश्रयान्कमत्वा अयन्ता ऽपि परि-

हारो न वा बाह्वरङ्गलक्षणत्वादिन्यक्तम् । एवञ्च तत्र तत्र वचनान्येव कार्याणि

ज्ञापकानुसराणा वा कर्त्तव्याम् । अत एव निगान्यतइत्यादौ नत्वाद्याः तस्य-

दोष इत वचनमेवाराध्यम् अन्यथात्तरङ्गत्वात् गान्तापात्येव शक्यकलत्वे

चक्ष्यत्र मापवपनीत्यादौ बाह्वरङ्गासिद्धत्वेन च सिद्धे तद्वयथं स्पष्टमेष । यत्

नत्यानुरोधात्कार्यकालपत्ते उपास्यतयान्तरङ्गपरिभाषयानमानिक्या प्रत्येसासिद्ध

स्यापि पूर्वत्रत्यस्य बाध इति । तत्र लक्षणकवत्तुपामादरणीयमत गवाराणात्

सूत्रे रक्षस्य पूर्वान्तवत्त्वं विसर्जनीयप्रतिषेधा वक्तव्या नाकुटादयोऽप्यन्यक्त भाष्ये

इति द्विक्र । उपसर्गणोवति । तत्सप्रजायाः क्रियायोगानिमित्तत्वादिन्यथः ।

यदर्थं क्रियारूपे प्रादीनामन्वयस्य प्रत्येवोपसर्गत्वमिति भावः । प्रकृतं च

प्रत्यासत्त्या अकारादिनिमित्तापसर्गवद्गणात्प्रगतः अट्टुः प्रट्टु इत्यत्र न । पुनरिति ।

प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्फुटमतन । सुश्रुताविति । सुबन्तप्रकृतिके धातावित्यर्थः ।

सुन्यास्यसूत्रे उपाकारणीयतीत्यादौ तद्वदाहरणत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् । शास्त्रे

सुबन्तस्य धातुप्रकृतत्वनाक्ततया तत्प्रकृतिक इति व्याख्यानमेषावितम् ।

अथभ्य समीपमुपसर्गं तदिच्छति उपसर्गणीयतीत्यत्र तु न वृत्तिः । उपस्यस्या-

नपुमंगन्वात् । अत्रापि धातावित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन सुध्याता-
 र्वापि न प्रकृतभाष्ये । प्रायधीयतीति । अत्र शरोचीत्यस्यानुपन्यासेन व्यञ्जना-
 त्परस्यकस्यानिक्रम्य वान्त्कारणे विशेषाभावेनात्रो र्हाद्यामित्यस्य तत्रिषेधस्य
 खानावश्यकता सूचिता । वाक्यभेदेनेति । इदं वृत्तौ स्पष्टं, भाष्ये तु न
 दृश्यते । एवं चेति वाच्यं सत्रे धातावित्यनुवृत्तेरारम्भम् । अथधारणं नियमः ।
 एवमशब्दस्य आत्यमप्यदुष्यमवधारणमसंभवरूपानवरूप्यादि च तयोरेत्येव-
 शब्दाद्यं इत्यभिप्रेत्याह अनवरूपतावेषेति । क्लेशभोक्तृस्य इत्युक्तेः स्थलसङ्कीर्ण-
 स्त्वादित्ना नास्ति मभवस्तत्र भोजनस्येति गम्यते । अत्रो ऽन्या ॥ अत्र इति निर्धा-
 रणे पठ्यते । अन्ते भवेऽन्यः । अन्यादीति गमकत्वाद्बहुव्रीहः । मात्तैण्ड
 इति । मृताण्डादागता मात्तैण्डः । अण्ववयव एव पररूपम् । ननु मार्त्तशब्दा
 न्यात्र तकाराकारः स आदिर्द्येत्येत्यपदायां दुर्लभ इति चेत् । एकस्मिन्नेव
 समुदायरूपत्वारेपेण तदवयवत्वारेपेण च तदुपपत्तः । एतन्मूलकमेव व्यपदे-
 शिशब्देकस्मिन्निर्वाते पठ्यते इत्यलम् । वस्तुत आरोपस्य नात्रापयोगः । "शब्दता-
 नानुपातो वस्तुशून्या विकल्प" इति पतञ्जल्युक्तेरर्थाभावे ऽपि विकल्प्यात्मकं
 ज्ञानमत्र तदापि लत्यानुरोधेच्छान्प्रवृत्त्युपयोगीति बोध्यम् । पतञ्जलारित
 तु अञ्जनेः पतित इति श्रियरे मयूरव्यमकादित्वात्समासे तत्रैव निपात
 नादितशब्दस्य लापे एषादरादित्वाद्वा तन्लापे साधु । गोतददेशे कस्य विद्वे-
 रञ्जनेः मन्थाकारणमप्ये पतित इत्येतच्छ्रुतम् । आत्वाटयोः । अत्र समर्थप
 रिभाषा नापि पठने समासे ऽहुतः सङ्ग इत्यादौ समास्यहणान् पदाविधारित
 मृत्रस्वामेन भाष्यार्थस्वाम्येन च पदत्वेन सुवन्तत्वेन वा यत्र सातादुद्वे-
 श्यता तत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात् आत्वाट्यादिमात्रस्य पदत्वाभावात्
 अत्रांशोत्वाटयोर्वाच तद्वृत्तममास इत्येतादृन्त्याहो वः स्मृत इति
 प्रयोगमिदं । अन्यथा प्रत्यासत्त्वाट्यान्तरपदकसमासएव प्रवृत्त्यापत्तौ तद-
 सकृतिः स्पष्टम् । आनुबिडालः । आमाहोः ॥ अत्रैहीति नानुवर्त्तते तेनेपदर्थ-
 काहा सह अथमशब्दस्य समासे ऽप्यथर्षभ इत्यत्र पररूपे ऽप्यथर्षभसिद्धिः । न
 चात्र परत्वाद्वाच्यप्रसङ्गः । प्रतिपदविधित्वञ्च निरवकाशत्वं सन्धेय बाधकत्वं
 प्रयोजकमित्त्वञ्च मध्यपक्षादन्यायेनाश्रयतादौ वृत्तेरेव बाधकं स्यादिति वा-
 ख्यम् । लत्यानुरोधेनात्र बाध्यमामान्यविन्ताश्रयणान् । अन्यत्र प्रतिपदविधि-
 त्वस्य बलवत्त्वं प्रयोजकतादर्शनेन परदीघात्पत्रं पररूपप्रवृत्तेरव । अथ्यक्तशब्दा
 यो धनेरिति । अविद्यमानकत्वादिशब्दस्यत्यर्थः । तस्य चाच्छब्दे ऽनुकरणे
 एव सम्भवतीत्याह । अनकरणस्येति । अत्रालान्त्यस्येति न प्रवर्त्तते नानर्थ इति
 निर्दिष्टम् । आदिहितस्य वाति वक्तव्यं नामेहितस्येत्यारम्भाद्वा । अत इति

... ..

किम् । षट्गति । नाशेडित अथक्त्वनुकरणस्येत्यत इति च षत्ते ।
 अथक्त्वनुकरणावप्रीभूतासि डित षयथाच्छ्रव्येत्यर्थः । नाशेडितस्य तस्य
 वेति न सूत्रितं वैविच्यार्थं फलकल्पनाभिनिवेशस्तु न युक्ता भाष्यानुक्तेः ।
 अत एव तदधीति तद्वेदति सूत्रं द्विस्तद्वहणं प्रमादकृतमाचार्यस्येति भाष्ये
 उक्तम् । लाघवानवधानलक्षणा ऽत्र प्रमाद इति कैपटः । क्व तदवधानं
 क्व तदवधानमिति तु भाष्यकृदुक्तमयोत्तरेण तदवधानमन्यत्रान्यदिति निर्णयं
 यम् । ननु इत्था ऽभावादेतदधीतिरत आह । बहुलवचनादिति । तस्य परम् ॥
 अथयद्वेषाद्विपरशब्दयोगे ऽत एव ज्ञापकात् षष्ठी । तस्य ग्रहणं स्पष्टार्थं तु इ-
 त्यनुवच्यं षष्ठा विपरिणामेन मिद्वेः । अन्यद्विहक्तपरस्य तु न सञ्ज्ञा अष्टमे
 सर्वव्यत्येतत्प्रकरणे संज्ञाकरणात् । कलां ज । अन्तग्रहणं कर्त्तव्यं निवृत्त्यर्थम् ।
 सर्वोपकारकतया च प्रकरणान्ते ऽस्य लेखः । एतेन अदित्यत्र लेख उचित
 इत्यपास्तम् । अशकलाः माशयानिपेधादाह । अत्र किंमिति । अनिषत्कारिते ।
 नाशकलाविति सूत्रं षयनिर्णयं ऽपवादविषयपरिहारणं तत्तद्वर्णयिसवर्णपद-
 व, अनिर्णयोत्तरं तावता ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्राद्गतयैतद्वाधकाले ग्रहणक-
 शास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वानिषत्कारित्यर्थः । सूत्रस्यमवर्णपदानुसर्गसमभि-
 प्रेत्याह । अति सवर्ण इति । तत्फलेन ददृकारादावतदप्रवृत्तिः । एतादृशय-
 योरइदममत्रानन्तरं पाठादुक्तं । तेन तयोः स्थाने प्रतीतिद्विस्तयोश्च न
 रपरत्वम् । द्विमात्रमिति । अत एवाकः सवर्ण इत्यनेनेव अकारद्वयस्य स्थाने
 रेफद्वयस्त्वारूपगुणकृतान्तरेण कदा चिद्वद्वयगभस्य विवृतत्वान्तरेण कदा
 त्वाद्वृतस्य लकारवत्त्वान्तरेण कदा चिद्विलकारस्य कदा चिद्विवृत-
 त्वमस्येन रेफत्वमस्येन च तादृशस्य अकारस्य मिद्व्या विकल्पफलमिद्वि-
 माश्रित्येनद्वृत्तद्वयन्तुन्यास्येति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । द्वा रेफाविति ।
 अत्रापि तदत्र भाष्यं मानं द्विरेफत्वं हि रेफद्वयवति स्थानिन्ययं लकारवत्य-
 पर इति व्यवस्था मिद्व्याति । अभित इति । द्वा रेफावित्यनुपपद्यते तच्च
 द्वितीयान्तम् । अभितः पदयोगात् । एवम् सूत्रे भाष्ये मातृणामित्यादिं गत्या-
 दिमिद्वयमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यं वर्णकदेगा वर्णग्रहणेन ग्रहन्त इति पक्षे प्रनृप
 अट्टाभिर्वावा तरनीत्यादौ तुगैमद्वृत्तनतगठानां शङ्काया दीर्घादिति तांश्वधा-
 नसामर्थ्यं तपरकरणसामर्थ्येनां द्युव इति सूत्रस्यनोपग्रहणसामर्थ्येभेदनाप्रतिभास-
 मानेषु वर्णावयवेषु अथयवमदृगस्यतन्त्रवर्णाश्रयकायांभाष्यज्ञापनरूपसमाधा-
 नस्य च करणवत् प्रातश्चेतिमित्यत्र रोगीत्यस्य तदन्वकार इत्यादौ तालीत्यस्य
 च शङ्काममाधानाकरणेन यत्तद्वेफान्यं भक्तिरिति ह्यवद्वृत्तस्यभाष्येण च
 चन्वकमस्ययोरर्धमात्रांशभागस्याभितः कृतत्वेन तथैवाश्रितत्वादिति भावः ।

द्वे। लकारादिति । ह्रस्वद्वयव्युत्पन्नाहर्चयादिति भावः । अत्र ह्रस्वश्चकारद्वय-
 म्यानि कौकाले गघ पृथग्य साधुत्वं ह्रस्वश्चकारलकारस्थानिकौकालेशेषोत्तरस्य
 साधुत्वमत एव नृति न चकारो नाप्यति लकारः । अत एव वार्तिके चतीति
 तपरकरामुत्तरवार्तिके नृतीति च चारतार्थम् । तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये यदेतदृतीति
 एतदृत् इति वत्यामीत्येतदृत्तनाश्रयणेन चन्दवर्णयोः सावर्ण्यं न कार्यमिति च
 मङ्कृते । उपमित्यन्तरेण यप्रयत्न्यागे मानाभावादीषत्स्युटाविमौ विवृतत्वे हि
 विवृतश्चकारलकाराभ्यामनयोरपि ग्रहणे एक सवर्णद्वयनेनैव सिद्धे वार्तिकस्यैव
 वैयर्थ्यापत्तेः । गङ्कः प ॥ पदान्तात् किम् । भवति । सवत्र वि ॥ प्रकृत्यान्त इति
 मृत्रात्प्रकृत्यन्तनुवर्त्तते । प्रकृतिशब्दात् स्वभाववशात् दुस्त्यजा प्रकृतिरित्यादौ
 तथा दर्शनात् । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः । अत एव प्रकृतिभावेन पूर्व-
 रूपे नाप्ययादय इति भावः । नान्तः पादात्मिति पाठे त्वनेन सूत्रेण गोशब्दस्य
 यन्प्राप्त तन्वति व्याख्यानेन नान्तः पादात्म्यनेनैव पूर्वरूपत्वादिकं विकल्पेन
 नापद्यमनइति बोध्यम् । अथङ् ॥ स्फाटो ऽयनं यस्य स स्फाटप्रतिपादक
 इत्यर्थः । स्फाटाऽयनस्यतिपाठे नडादित्थ कल्प्यम् । स्फाटायना ऽथङ्कः स्पर्शा
 ऽयस्सु तद्रभावस्यति स्मृत्यन्तरानुमन्यानद्वारेणात्र विकल्प्या बोद्धुः । निवृ-
 त्तमिति । अत एवेन्द्र इति सामर्थ्यान्वित्यमिति भाष्यादावुक्तम् । गवाय-
 मिति । मन्त्रिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्दीर्घ इति बोध्यम् । व्यवस्थितेति ।
 देशत्राता गन्ता शर इतियोगे च स द्विधिः । मिथस्तेन विभाव्यन्ते गवातः
 सागतव्रतस्तेन प्राणयव्यवनेति शाश्वतेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अग्नीत्पेणे
 इति सूत्रे अग्नीदग्नीन्वहरोत्यत्र एतद्व्यावृत्त्यर्थं वार्तिककृद्बहुलग्रहणार्थात्
 न्याम कृतवान् । तत्प्रत्याख्यानार्थं भाष्ये कृतेन विभाषितं योगविभागेन
 विभाषेत्स्य व्यवस्थितविभाषात्वं ध्वनितं तथा अजेव्यघञोपरिति च
 व्यवस्थितविभाषितं अजेव्यंतिमूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च व्यवस्थितविभाषयेन्द्रे
 नित्यावर्त्तं मिद्रे इन्द्रे चेति व्यर्थमिति वाच्यम् । भाष्याक्तातिरिक्तव्यवस्थित-
 विभाषाणामप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थं तत्सत्त्वादित्याहुः । इन्द्रे च ॥ क्व चिद्वा-
 प्यपुस्तके च शब्दार्हतः पाठः । इन्द्रावयवे ऽवीत्यर्थस्तेन षठीतत्पुरुषोक्त
 रपटपठोतत्पुरुषे गवेन्द्रेपञ्च इत्यादावथङ्कमित्तिः । अन्यथा वाच्ये गोशब्द-
 स्येन्द्रपरत्वात्समवेन समामात्तपादिन्द्रशब्दस्यान्तरपटत्वेष्व प्रवृत्तिः स्यात् ।
 प्रुतप्रशङ्गा इत्यस्य प्रकृत्यति पाठएव सामञ्जस्य मत्वाह । अथ प्रकृतीति । न
 चेतद् घटकपटार्थज्ञानाय प्रशङ्कत्वादिकथनं पूर्वं युक्तमिति वाच्यम् । इन्द्रे चे-
 त्यत्र प्राचीनपरिचितनित्ययत्नस्य प्रामादिकत्वं बोधयितुं तदव्यवहितमेतत्सू-

त्रलेखनात् तत्र नित्यग्रहणे तद्व्यवहितोत्तरैतस्मिन् तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याश-
येनाह । प्रुताः प्रवृत्त्याश्च वत्यन्ते इति । अतीत्यनुवर्त्तमाने पुनरग्रहणे
प्रत्यासक्त्या यत्रावि अनयोः प्रकृतिभावस्तद्विजिमितकार्यस्यैव तेनाभाव
इत्यर्थलाभाय तेन ज्ञान उच्यस्य रुजति ज्ञान अत्यत्यादौ सवर्णदीर्घरूपम-
न्धिर्भवत्येव । एहि कृष्यति । दूराद्गृते चेति प्रुतः । अत्र प्रुतस्याश्रयात्स-
दृत्व बोद्धव्यम् । नित्यमिति किमिति । वा यद्गणनिवृत्त्यै तन्लाभ इति
प्रश्नः । मा भूदिति । नित्यग्रहणसामर्थ्येन पुनर्विधानाद्वाधकविषये ऽप्य-
मेवेति भावः । इको ऽसवर्णः । एङ् इत्यतः पदान्तादित्यनुवृत्तं प्रथमया
विपरिणाम्यतइत्याह । पदान्ता इति । वेति । ह्रस्वयणार्थिधानसामर्थ्यात् न
विकल्पमिति । अपदान्तादौ यणश्चरितार्थत्वात् । सामर्थ्यादेवेति चेन्न
प्रकृतिभावाकृषणे ऽमिच्छत्यक इत्यत्र चानुगतत्वेन तदसंबन्ध इति तदर्थं
ह्रस्वविधानसामर्थ्यावश्यकत्वेन च कारो व्यर्थ इति भावः । भाष्ये स्यित-
मिति । प्रकृतमूत्रे इति शेषः । गतेन ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावाय चकार इति
न्यासाद्युक्तमपास्तम् । चक्रौ अचेति तु महताया अविद्यताया बोद्धव्यम् । न
समासे, मिति चेति वार्तिकम् । पार्श्वमिति । पश्वाणाम्प्रकृत्य इति णास्मिति
चेति पदत्वम् । अत्यकः ॥ सवर्णाथर्मनिगद्यञ्चैटम् । होतृचकारः । ब्रह्म-
र्चापः । आहुतिरिति । आटो धात्ववयवत्वनापदीन्त्वार्थोदिति भावः । एते-
नाटश्चेति पुनर्वृत्तिविधानार्थं चेनाम्यामादत्तु पररूपवाधवत्प्रकृतिभावस्यापि
बाधनेष्टमिदृशित्यपास्तम् । समामे ऽपीति । ध्याम्यानादिति भावः । सप्र-
रूपीणामिति । द्विकल्प्ये इति समामः । प्रकरणशुद्धये प्रकृतिभावाविधायक-
मूत्रद्वयमुपन्यस्य प्रुतप्रवृत्त्या इतिमूत्राकाङ्क्षितप्रुतप्रवृत्त्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्त-
त्वात् प्रुतप्रकरणमारभते । वाक्यस्य टेः ॥ वाक्यस्येत्यभाषे पदस्य टिरित्यर्थं
ऽनन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्रुतः स्यात् । तत्सन्धे तु वाक्यस्य टिरित्यपदव्येव
संभवतीति न दोषः । टियहणाभावे प्रुतशून्यापव्यतात्परिभाषया ऽनन्त्यव्येव
स्यात् । टियहणे तु सामर्थ्याद्विनाचो विगणनाद्वाऽननान्तस्यापि भवति ।
प्रत्यभिवादे ॥ प्रणामाद्विभिराशयं वाच्यमानो गुर्वादिद्यत्प्रातिमभाषते तत्प्र-
त्यभिवाद्ः । न त्वार्गावचनं शूद्रे आर्गावाद्दरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशूद्रे
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव भाष्ये ऽशूद्रे इति किं कुशल्यसि तुषजकेत्यु-
क्तम् । अभिवाद्ये इति । नमस्कारपूर्वमाशीरादि वाच्ययामोत्यर्थः । आयुष्मा-
नित्यायुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात्संवाधनविभक्त्यभावः । एधीति भवेत्यस्याप्युप-
लब्धं प्रत्यभिवादे शर्मादिप्रयोगो न नियतः । एवो प्रवृत्त्येति सूत्रे प्रत्य-

भिवादे ऽन्तम्यैवः प्रुतविधानात् । आयुष्मानेधि अग्निभूता इति भाष्ये
 तदुदाहरणान् । शर्मादिप्रयोगे तु तद्वैरेव प्रुतः । शर्मन्तं नाम ब्राह्मणस्ये-
 न्यादिस्मृत्या तस्य नामावयवत्वबोधनात् । स्त्रियां नेति । स्त्रिया अपि
 नाम्नाभिवादप्रत्यभिवादे इत्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वादिति भावः । नामगोत्रं
 वेति । अभिवादप्रत्यभिवादे नामगोत्राभ्यामेव स्मृतिषु प्रसिद्धे । तत्राधिकृतस्य
 पदस्येत्यस्य प्रत्याभिवादे इत्यनेन विशेषणात्प्रत्यासत्त्या प्रत्यभ्युद्यमानार्थवा-
 चकर्म्येव प्रुत इति भावः । तत्र नामशब्देन द्वादशे ऽन्हि पित्रादिकृतं
 एव्यते । अत एवायुष्मान्भव द्रगिद्वित्रियादौ प्रुतो नेति स्पष्टं भाष्ये । भोरा-
 लन्येति । भोशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नश्च टेः प्रुत इत्यर्थः । भोश-
 ब्दस्यापान्ते इतरयोस्तु नामत्वात्पान्ते विभाषेयम् । दूरादृते ॥ यावति देशे
 प्राकृतप्रयत्नाच्चारितं संबोद्धमानो न शृणोति किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावद्
 दूरम् । दूरादाह्वानञ्च दूराद्बोधनस्यापलक्षणं, न तु संबोधनविभक्तिनियामक-
 स्याभिमुखीकृत्य बोधनरूपस्य संबोधनस्यापलक्षणम् । आगच्छतु भवान्देवदत्त
 इत्येवमाह्वानमपि संभवात् । अत एवाकडारमूत्रं नदीगुरुसज्जयोः समावेशे
 वात्मीवन्भुगित्यत्र गुरोरारितं प्रुतो नदीवन्भुनीति पूर्वपदान्तादात्तत्वञ्च फलमुक्तं
 भाष्ये ऽन्यथात्र संबोधनाभावेन गुरोर्गित्यस्याप्राप्या तदमङ्गतिः स्पष्टैव । उपल-
 क्षणात्प्राप्तमन्यप्याह्वाने भवति तदाह मङ्गलिन्यादि । अत्रापि दूरादृतइत्येतद-
 नुगुणस्य पदस्येत्यस्य विशेषणं तेन हूयमानार्थवाचिनः पदस्यैव टेः प्रुतः । तच्च
 कृत् यौगिकं वेत्यन्यत् । हैहये ॥ हैहयोः संबोधनद्वयानकत्वेन केवलाभ्यामपि
 ताभ्यां संबोधनदर्शनेन च तयोर्पि हूयमानार्थपरत्वाद् गुरोरनृत इत्येव सिद्धे
 नियमार्थमद्रमिन्याह । हैहयोरिति । हैहेन्त इत्येव सिद्धे प्रयोगग्रहणादन-
 न्ययोरपि तदाह हे३ रामेति । के चित्तु एकं हैहयग्रहणमनन्त्यार्थम् ।
 अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्ययोरैव तयोः स्यात्तदाह । हे३ रामेति ।
 प्रयोगइति तु यत्र संबोधनोत्तरं तयोः प्रयोगस्तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य
 द्वांशितत्वेन द्वात्याभावादनर्थक्योरपि तयोः प्रुतार्थं तदाह । राम है३ इति ।
 अन्यथा प्रयुक्तयोः प्रुतासंभवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । हैहयोरिति तु तयोर्हूयमा-
 नार्थपदत्वाभावादपान्ते विध्यर्थं, नियमे तु न मानं, तेनात्र प्रुतसमावेशः,
 एतत्सर्वं भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिन्याहुः । यत्तु अथ हूयमानार्थपदस्य टेः
 प्रुतस्य बाधकस्तत्कौण्डिन्यायादिति तत्र । शिव हे इत्यादौ तस्यापान्ते-
 स्तव्यायविषयाभावात् । गुरोर ॥ दूरादृतइत्यनुवर्तते तेन दूराद् बोधन-

एव प्रवृत्तिस्तदाह । दूराद्भूतइति । दूरत्वञ्चात्राविधत्तितं तेन प्रत्यभिवादे
 भेराजन्त्येतस्य विषये ऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तद्विषये ऽप्युपलक्ष्य बोधनसत्वात् ।
 सर्वप्रुतप्रकरणस्य तु न शेषः । तथा हि सति वाक्यस्य टेरित्यनेन महैवा-
 स्याध्यधिकारत्वमेव कुर्यात् । एतन्नयविषयमेवेदमिति प्रकृतसूत्रे ऽनुदात्तं
 प्रश्नान्तेति सूत्रे च शृत्वा स्पष्टम् । अपिशब्दे यथाप्राप्तिसमुच्चयार्थः ।
 यदि तु गुरोः सन्निधानादन्या गुरोरेव समुच्चयते तदान्यलघुमिति
 अनन्यगुरोरेतस्यान्यलघौ दूराद्भूते चेत्यादीनां दुर्बलत्वेन प्रुतसमावेशार्थः ।
 एकैक्यरूपं त्वन्तद्विहितानामेव पर्यायार्थं स्यात् । तेन यत्रान्त्या ऽपि
 गुरोरनन्यगुरुद्वयं वा तत्रैव पर्यायः स्याद्वाख्यानञ्चैतदर्थलाभः । अनन्य
 स्यातीति । अपिनान्त्यस्य गुरोरगुरोश्चेत्यर्थः । पर्यायार्थमिति । अन्यथा
 समावेश स्यादिति भावः । अनुदात्तं पदमिति तु त्रिधाद्या न प्रवृत्तइति
 तत्रैव वक्ष्यते । प्राचापिति तु पते सर्वेषां प्रुताभावायम् । विकल्पतइति ।
 मा च ऊर्ध्वाम्यन्विभाषा । तेनाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादावग्नीत्वेपणइति
 न । भाष्ये तु विभाषा पृष्टेति सूत्रे विभाषेति योगविभागे दर्शितः । मा
 ऊर्ध्वाम्यन्विभाषेति कैयटः । अत एव आश्रायणे परम्यति वक्तव्यमिति
 वचनस्याग्नीदग्नीन् इत्यादौ प्रुतनिवृत्तये कृतस्य विभाषेति योगविभागेन
 प्रत्याख्यान भाष्याक्तं मङ्गच्छते । एवञ्च भाष्यसमतेषां ऊर्ध्वाम्यन्विभाषे-
 त्याहुः । अप्रुतवर्तित्युक्त्या प्रुत इत्यद्वयारम्भटाह । प्रुता ऽप्रुतवर्तित् ।
 प्रुत एव निवृत्तइति । तस्याने अप्रुतस्य विधानेन स एव निवृत्तइत्यर्थः ।
 प्रमज्य प्रतिषेधेन व्याख्यानं तु न युक्तम्, गावात् । किं च । तथा सति
 प्रुतप्रकरणे एव नोपस्थितइति श्रुतेः । न च पर्युदासे ऽग्नी इतीत्यादौ
 प्रुत्याश्रयप्रकृतभाव प्राधित्वा परत्वात्प्रुतवद्भावे दीर्घादिकं स्यादिति
 वाच्यम् । शब्दत इति शब्दमापेताप्रुतवद्भावापेतया वर्णमात्रापेत्प्रकृतभा-
 वस्यान्तरङ्गत्वान् । अप्रुतवर्तित्यस्य प्रुतकार्यं नेत्यर्थस्तु न शब्दमयादालभ्यः ।
 प्रुते ऽप्रुतमादृश्यविधानस्यैव शब्दता लाभात् । भाष्ये प्रुतकार्यप्रतिषेधार्थं
 मित्याक्तस्तु फलितार्थाभिप्रायेणैवेति वाच्यम् । प्रुत्याश्रये इति । प्रुते कृते
 ऽपि तस्यामिदृत्वाद्दीर्घत्ववृत्तिवत् तद्गतं प्रुत्याश्रयमनुकार्यं मुलभ मनुकरणं
 तु प्रकृतवदनुकरणमित्यतिदेशात्प्रुतमिति भावः । किं मया कर्तव्यमिति
 पृष्ट आह । विनुहरेव इदमिति । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति प्रुतः । इद-
 शब्दे ऽत्र वाक्यान्तरस्य इति हेरिकारस्य वाक्याटित्वम् । उभयत्र विभाषे

र्यामिति । उपास्यति प्राप्ते ऽनुपस्यति चाप्राप्ते इत्यर्थः । विभाष्यते विकल्प्य-
तर्हि विभाषा गुणोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप् । न वेति विभाषायामिति
भाष्यप्रयोगात् । भाष्ये तु क्रियार्थमिदमुच्यते ऽनुपस्यितार्थं तत्र ईयहणेन
नार्थः । अविशेषण चाक्रवमणस्याप्राप्तवदित्येवेदमपि सिद्धं वशा इयं वश-
र्यामित्युक्तं तदुल्लेखोपास्यते पूर्वविप्रतिषेधेन ईयहणे ऽपि नित्याप्राप्तवद्भाव
गवेष्टः । प्रत्याख्याने नित्याप्राप्तवद्भावस्य येननाप्राप्तिन्यायेन वैकल्पिकत-
द्वाधिनाभावाश्रयाधकत्वात् : उपास्यतइत्यस्य निवृत्त्या परविप्रतिषेधाद्बुभ-
यत्र विभाष्येति कियटस्य प्रमादः । मूलं तु इति शब्दाभिचे वैदिकेतिशब्दे
नेत्यत्र परतया कथं चिद्भाष्येतिमित्यन्ये । उद्वेश्यप्रतिनिर्देश्योरैक्यमादाय यत्स-
खेनाम परयाणं तत्तल्लिङ्गभागीर्यामिति निर्देशः । विशेषणेन तदन्तविधि-
माश्रित्याह । इददन्तर्माति । द्विवचनमिति । सज्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तर्माधिनयोर्मादिति भावः । तदन्तमिति व्याख्याने फलमाह पचेत इति ।
निपात ग ॥ निपात इति क्रिम । चकारात् । प्रत्ययस्य शास्त्रकल्पितार्थ-
वत्त्वात् । ण्कारजिति कर्मधारयोत्रात्तपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वाद्ग्राह्येति
मग इत्यादिनिर्देशाच्च । तेन प्रेदामत्यादौ न दौपस्तदाहैको ऽजिति ।
आडयज्ञे इति पर्युदासम्याच्चित्यात् । अत गवेकाञ्जादिति नामूत्रि । वा
सुद्वेषवानक्रस्य अशब्दस्य आडा सहाय्ययोभावे आ आत् अमित्यादौ
सत्याभिधाने स्वत आडभित्त्वेन पूर्वान्तवत्त्वेन निपातत्वे ऽपि प्रष्टव्यत्वेन ।
पूर्वान्तवत्त्वेनादत्त्वादिदेशे ऽतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यनि-
वृत्तानिर्देशस्यभाष्यसिद्धत्वात् । आदिति सूत्रे आ उ आ इत्यत्रानादिति
प्रतिषेधार्था ऽप्यमारम्भ इति भाष्यं तु पर्युदासे ऽपि गम्यस्य प्रतिषेधस्य
मत्वाच्चानुपपन्नम् । अनादिति पर्युदासादेव निपातैकाञ्जपत्वे लब्धे निपातैका-
ञ्जग्रहणं स्पष्टार्थम् । स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववद्वचसमुदाये ऽवत्त्वाभावा-
द्विजत्येवावचसमुदायग्रहणाभावे सिद्धे ण्कारग्रहणमन्यत्र वर्णग्रहणे जातियहणार्थं
तेन धिष्मन्तोत्यादिर्माद्विरिति भाष्यं स्पष्टम् । जातियहणार्थमित्यस्यापात्तजा-
त्याश्रयैकानेक्याङ्कग्रहणार्थमित्यर्थेस्तेन तितउशब्देकदेशस्याऽउइत्यास्यानुक-
रणे अउ अकरोदित्यत्रानुकरणे चानिर्नाति निपातत्वे ऽपि प्रष्टव्यत्वाभाव
ण्कारग्रहणफलं बोध्यम् । ननु डकारस्य क्वाप्यश्रवणेन डिदिडिद्विवेका दुर्ज्ञेय-
इत्यत आह । वाक्यस्मरणयोरिति । वाक्यशब्देन स्वायंगतमनभिमत-
स्वम् । स्मरणं विस्मृतस्य स्मृतिविषयता । एवं किल तदिति स्मृतार्थनि-
र्देशः । निपात इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यतइत्याह । आदन्त इति । निपात-
मप्रज्ञा चादिपदोपास्यतचादीना मिति संभवे ऽर्धवतामेवेति सार्थकनिपा-

तानां निपातपदेन तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति गौणमुख्यायेन प्रकृतसूत्रस्यानिपातपदेन गौणार्थानां न ग्रहणमिति गोभवदित्यादौ च्यवन्ते नामस्य प्रवृत्तिः । अथञ्च कार्यकालपक्षे ऽपि च्यवन्ता निपाता इत्यस्यानुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात् । अत्रयसत्रज्ञादौ तु नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरित्युक्त्वाद्देन गवानर्थके ऽपि निपाते सा सत्रज्ञा सिद्धति । उपो इतीत्यादौ प्रवृत्त्यायाह । मञ्जुद्विनिमित्तक इति । संवृत्तिपर इतिव्याख्याने तु सालकालुप्रत्येन तत्परत्वाभावाच्च स्यात् । न लुपतेति निषेधानित्यस्य त्वगति-कगतः । इतीति किम् । पटो ऽत्र । अनर्पे किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्र-वीत् । मंहिताया विवतायामप्यवादिर्भूतप्रयोगार्थमिदं तद्विश्रुता च वर्णाञ्चरणे नियतेनार्धमात्राकालव्ययायेनोच्चरणेच्छा । तदधिकार्द्धमात्राकालव्ययायेनोच्चरणेच्छा च तदर्थवलेति बोध्यम् । उत्रः ॥ अत्रानिपात एव उत्र ऊं इत्येकसूत्रस्य तु शाकल्यग्रहणानुवृत्ता ऊं इतीत्येकमत्र स्यात् । प्रवृत्त्यसत्रज्ञाप्रकरणेन प्रवृत्त्यस्यैवमादेशस्य च सह विधानात् । उ इति वि-वीति च न स्यात् । आदेशे प्रवृत्त्यस्यैव न स्यान्नियमविवेकबोध्यम् । प्रवृत्त्यस्य मातादुद्देश्यमत्रस्यैव कृततयात्र विधेयविवेकस्यैव मानाभा-वान् । शाकल्यग्रहणानुवृत्ताऽपि प्रवृत्त्यस्यैव उमादेशस्यैव विकल्पे ऊं इति वितीति सिद्धति न तु उ इतीति प्रवृत्त्यस्यैव विकल्पेन पक्षे तदभावे ऽपि अस्य तात्पर्यात् । तदभावे निपात एकाज्ञित्यस्याप्रवृत्तः । तदुक्तं भाष्ये योगविभागं प्रदर्शय क्रमयो योगविभागः । शाकल्यमते ऊं विभाषा यथा स्यात् । ऊं इति उ इति । अन्यथाभानायाणां मतेन वितीति । अनेन हि योगविभागस्य उ इति इति रूपमिति । फलमिति स्पष्टमेव लभ्यते । एता याव-विभागेन व्याचष्टे । उत्र इति । उत्रा वाक् प्रवृत्त्यपदमित्यर्थः । शाकल्य-स्येता प्रवृत्त्यामित्यनुवृत्तं तदाह । उत्र इतीति इत्यादि । विकल्पानुवृत्ता हि निपात एकेत्यत्र सिद्धे इदं व्यर्थमेव स्यादेवञ्च प्राप्तिविभाषेयम् । ऊं इत्यत्र शाकल्यप्रवृत्त्यपदयोरसंबन्ध उत्र इत्यर्थधिकारात्प्रवृत्त्यस्यैवादेशे तस्यैका र्याणति यानि ऊं इतीत्यस्यैवमिति । दीर्घाञ्चाराण्येयार्थानिषत् । विकल्पमा-त्रसंबन्धे ऽपि ऊं इतीत्यस्यैवमिति विधानसामर्थ्यात्प्रवृत्त्यपदसंबन्धः प्र-वृत्त्यपदमात्रसंबन्धे ऽर्थधिकारात्प्रवृत्त्यस्यैव नित्ये ऊं आदेशे ऊं इतीति प्रवृत्त्यस्य उइतीति सिद्धे ऽपि वितीति न सिद्धेत् तदाह । उत्र इतीति दीर्घा ऽनुनासिक इत्यादि । अत्र विशिष्टस्य विधीयति न वाक्यभेदः । न च प्रवृत्त्य-मादेशश्च शाकल्यमते इति तथैवप्रयोगश्च प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमते एव भावाभावकल्पनात् । वस्तुत उत्रनु-

Handwritten notes at the top of the page, including a date and some illegible text.

लघुशब्देन्दुशेखरः ।

वादेन सञ्ज्ञादेशयोः सहविधानमेव न्याय्यमादेशे स्थानिवद्वावात्मएत्सुकार्यं
 भाष्ये प्रश्नसमञ्जसत्वेत्यापि स्थानिवद्वावलम्ब्यार्थस्वरूपकथनमिति न्याय
 विदा विचारयन्तु । मय उक्ता ॥ व्याख्यानादत्र मय प्रत्याहारः । अस्य
 त्रैपादिकत्वनामिदृत्वाच्च प्रुतप्रश्न्या इत्यनेन बाधः । नानुस्वार इति ।
 किंविनात्यादा प्रश्नसमञ्जाभावे ऽस्यासिद्धत्वादिको यणिति यणि अनुस्वारो
 भवत्येव । ननु यः गिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन गौरीशब्दस्य
 सप्तम्यर्थवर्तित्वे ऽपि कारस्य तत्त्वाभावा ऽत आह । ईदूदन्तमिति । शब्दस्वरू-
 पस्य विगेष्यत्वात्तदन्तं च धरति भावः । मामकी तनू इति । प्रश्नोऽपि वि-
 शब्दप्रयोगस्य पदकारैर्निर्याप्तत्वात्पदपाठे प्रश्नत्वफलमत्र बोद्धुम् । ईदूतो
 क्रिम् । अना भवति । सप्तम्या डादेशः । तपरत्वमसन्देहाय । सप्रमं ति
 क्रिम् । धीतो, मतो । ह्रस्वान्ताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः ।
 अर्थहरणं क्रिमिति । न च तदभावे ईदूदेदिति वदोदूदन्ता या सप्तमीत्य-
 र्थापत्तिः । तथा च यथोक्त्यादावेव स्यात्, एकादेशस्य परादिवद्वावेन सप्त-
 मीत्याच्च न गौरी ऽदावेत तत्सिद्धये तदावश्यकमिति वाच्यम् । ईदूतो
 सप्तमी प्रश्न, अदम, मन्त्रद्विवचनमित्येव मिदृ गुरुभूतन्यामकारेण तत्प्र-
 करणापेतया वैजात्यबोधनादूकाराणे ऽसमभवाच्च सञ्ज्ञाविधाविति तदन्तय-
 हर्णानपेक्षाप्रश्न्या ईदूदन्त सप्तम्यन्तमित्यर्थेनेऽसिद्धेरिति प्रश्नः । यथोक्त्या-
 देरनभिधानमेवेति परे । वृत्ताविति । अर्थहरणसामर्थ्यात्मत्सप्तम्यर्थं च पर्यञ्च-
 मर्थामित्यर्थेनात्र तत्समृष्टाधेयाथं ऽपि वृत्तेन द्रापः । सञ्ज्ञायामिति समास
 अहत्स्वार्थाया वृत्ता पूर्वपदस्मानर्थक्ये ऽपि सुप्पेति समासे अजहत्स्वा-
 र्थाया प्रसक्तद्रापस्याक्तरोत्येव वारणामिति भवः । गौरी आधांश्रत इत्यत्रा-
 धिश्रयणाक्रियायामेव गौरीपदबोद्ध्याधिकरणत्वात्त्वय इति गौरीधिकरणक
 लतणाया मानाभाव इति न तत्र द्रापः । व्याप्यामश्च इति । सुप्पेति समासः ।
 सञ्ज्ञायामिति च । ननु सञ्ज्ञायामिति समासे वाक्येन सञ्ज्ञानवृत्तमात्रित्य-
 समासत्वेन विग्रहा ऽनुवित इति चेत् । तेषु समाससमानाधिक्याक्याभावेन
 नित्यसमासमदृशत्वे ऽपि नित्यसमासत्वाभावात् । विभाषाधिकारबाधे
 मानाभावात् । नित्यसमासे हि वृत्तिघटकपदाना पृथक् प्रयोगाभाव एव, अत्र
 तु पृथक्प्रयोगे ऽपि तद्वोद्ध्याविशिष्टार्थाप्रतीतिमात्रमित्याहुः । अणा ऽप्र ॥
 अण इति क्रिम् । कर्त्तुं हर्त्तुं । अत्रापपूर्वमेव व्याख्यानात् । आगच्छतमग्नी
 इत्यादौ प्रुतस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव यद्योद्धेशत्वात् जाते प्रश्नत्वत्वे पश्चा-
 द्प्रुते तस्यापि अनुनासिकप्रतिबन्धार्थं पुनः सञ्ज्ञेति नानुनासिकः । सञ्ज्ञायाः
 कार्यार्थत्वात्पुनः प्रश्नो कार्यमेव बीजम् । स्थानिवत्त्वं न, एतत्स्थान्य-

लृत्तिधर्मत्वेनालविधित्वात् । पूर्वसवणे कृते द्विवचनत्वन्तु परादिवद्भावेन ।
 तेन ताद्रूप्यानिदिदेशे ऽप्येतद्वृत्तान्दिदेशाङ्गीकारात् । अत एव रामाविभवाद्वा
 परादिवद्भावेन सुप्तत्वात्पदत्वं साधितमन्तादिवदित्यत्र भाष्ये इति स्पष्टमा-
 करे । अस्मिन्निधिरिति । सिद्धमनस्त्वादिति धार्त्तिकप्रयोगेण अन्वयान्तरमिति
 सौत्रप्रयोगेण कथमनस्त्वमिति भाष्यप्रयोगेण च घृत्तिघटकाद्यपदे पदान्तका-
 र्यस्य तत्सन्निधानेन श्चुत्वस्य चाभावाद् बोध्यते इति क्वचित् ॥ इति स्वरसन्धिः ॥

स्ताश्च ॥ सिन् शिति च लप्त्विभक्ते भिन्नं पदे । योगइति । संया-
 गइति तदर्थः । तेन वितमित्यादौ न दोषः । अत्र पदस्येत्याधकृतमपि न
 संबध्यते । शादिति ज्ञापकात् । तेन याञ्चा सिद्धा । शास्त्रस्य स्ताः श्चुत्व
 निषेधकात् शादिति लिङ्गादेव निमित्तकारिणोऽयं शाम्ब्यं न । एवमुत्तरसूत्रे
 ऽपि ताः पीति ज्ञापकाच्च तत् । शकारचवर्गा स्त इति । यथासख्यमिति शेषः ।
 हारश्चेतइति । या शरीति विमर्गाभावे शः । मच्छिदिति । चुत्वस्यासिद्ध-
 त्वाज्जश्वेन दृश्ये तस्य चुत्वेन जकारे चत्वं मिति बोध्यम् । तयोरान्तोवस्तु
 वैचित्र्यायः । विशन इति । यजयात्रयतविच्छप्रच्छरता नडिति नडि द्वारिति
 शादेगे ङित्वाद् गुणाभावः । प्रशने चामत्रकालइति निदेशशास्त्रप्रसारणाभावः ।
 न पदान्ता ॥ पदाट्टारित्वेष मिद्धे ऽन्तयहणं स्पृष्टार्थम् । टाः क्रिमिति ।
 पकारस्यापि पदान्त जश्वे वधानात्प्रशनः । इत्यात्तादार्थिनि पत्वस्यासि-
 द्धत्वाज्जश्वभाव इत्युत्तरम् । पणसर्वातिरिति । षडुधिका नशतिरिति शिष्यः ।
 पण गणपे इति पृथक्पदे । योनौ ॥ पदान्तस्येति क्रिम् । वंद्धु । वध्नाति ।
 स्पशं चरिताये इति । उपनतर्गामिटं वलपौरपि प्रशसः । एतच्च जातिपक्षे
 स्पष्टमेव । आक्षिप्तं ऽपि ताद्रूप्यत्वाच्चरितायं स्पशं चरितायप्युत्तरं प्रवृत्तं एव
 नेति बोध्यम् । स्पष्टत्वेत्तद्विक्रमको यणचीत्यत्र प्रैयटे । परे तु स्यानेऽन्तरतम-
 सूत्रे मप्यन्तपाटस्य भाष्यकृता दृषितत्वनेतदुक्तकर्मिभवे एव न । तस्मा-
 दनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णप्रकारमपकृत्य परः सवर्णा ऽनुनासिको भवतीत्य-
 योत्र दोषः तद्रूप भाष्ये, रेफे ऽनुनासिकपरमसवर्णत्वयोः प्रतीपेधा वक्तव्या
 न वक्तव्या रेफोष्मणां सवर्णा न मन्तीति । चिन्मयमिति । स्वार्थिकमत्व-
 कृतवचने इति मयट् । तत्र तदिति वा वाक्यभेदेन क्वचित्प्राचुर्यरूपप्रकृतवच-
 नाभावः ऽपि मयड्प्रथमे एव चिन्मय इत्येति सामानाधि करणम् । चिन्मा-
 चमिति क्वाचित्को ऽपपाठः । मात्रवः प्रत्ययस्यात्रापपत्वभावात् । मयुर्थ-
 सकाद्विषयार्थमात्रशब्देनात्र समामस्य वक्ष्यमाणत्वान् । निपातनादिति ।
 यवादिगणे ककुद्भूनिनि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पठ्यतइति मतेनदम् । उदः
 स्या ॥ तस्मादिद्युत्तरस्येति परिभाषानभ्यमर्थमाह । उदः परयोरिति ।

अत्राघोषस्यति । समनियतत्वेनान्यतमाग्रहणे बाधकाभावेन श्वासविवारयो-
 स्त्यागे ऽपि न न्यूनतेति बोध्यम् । यस्यासिद्धत्वादिति । त्रिपाद्यां परत्वा-
 दिति भाषः । हला यमार्मिति सूत्राक्तभाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठे तु यस्यासि-
 द्दत्वाभावेन चत्वं भवत्येवात एवात्पृथक्स्कन्दे रोगे उपसख्यानम् उत्कन्दो रोगे
 इति भाष्यं सङ्गच्छते । मूलन्तु प्राचामनुरोधेनेति परे । न चेदं सूत्रं व्यर्थं
 क्लृप्ता क्लृप्त्यनेन मस्य लोपे उत्थानस्य मिदुरिति वाच्यम् । क्लृप्तादौ प्रत्यये
 तेन लोप इत्यर्थस्यानेन ज्ञापनात् । उदस्यादित्यत्र, तं निर्दिश्यमानपरिभा-
 षया निर्दिश्यमानादौरेव स्यान्निस्त्वात् टोपः । भ्रय इति पञ्चमीत्याह ।
 भ्रयः परस्यति । पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते । घोषवत इति । समनियतत्वं ऽपि विनिगम-
 नाशिरहास्वरूपप्रतिपादनाय च त्रितयग्रहणम् । भ्रय इति । पदान्तादित्यपि
 बोध्यम् । तेन शिरपर्शामत्यादौ कृत्वं न । जकारे कृते इति कृत्वमिति शेषः ।
 पृथक्भाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठे चत्वंस्य कृत्वं प्रत्यासिद्धत्वात् । मानु ॥ पद-
 म्यत्प्राधिकृतं म इत्यनेन विशेष्यतइत्याह मान्तस्यति । हलं सर्वेषामित्यनेन
 हलीत्यनुवर्त्तते । कालि क्रिम् । राममाशय । नश्चा ॥ चेन मा ऽनुकृष्यते ।
 अपदान्तस्य क्रिम् । राजन्याह यशार्मिति । यशसण्डे जम. शौ नपुंसक-
 र्थमिति नुमि सान्ति दीर्घः । आक्रम्यतइति । क्रमेण्टु आङ् उद्गमनइति तड-
 म्पः । अनुस्वारस्य ॥ परेति लुप्रपठोक्तं पृथक्पदम् । अत एवादः स्यत्यादौ
 सवर्णग्रहणानुवर्त्तयरा ऽनुनासिके इत्यत्र तदपकृष्यत् मिदुः । यथीति
 म्य षांम । टगर्नामत्यादौ तु न टोपः । शकारमवर्णाप्रमिदुः । प्रयत्रभेदेना-
 क्लृप्ताः माशयभावात् । आंश्च अनुस्वाराभावात् मा राज्ञि ॥ नेति मिदु-
 म इत्युक्ते मपरइत्यतद्विषये प्रशाम् स्तलयीत्यादौ मा नो धातरिति
 नत्वशाधनायांनिषेधस्वरनन्तरत्वादनुस्वारस्येव स्यात् । ध्वनितञ्चदमंतदा
 ऽनमो मर्गाति सूत्रयोर्भाष्ये । हे मपर ॥ मपर इति बहुव्रीहिः । न तु तस्य-
 र्थो ऽसंभवात् । मा नुस्वार इत्येता म इत्यनुवर्त्तते । यथामव्य ॥ सम्यक्
 स्थानं संख्या क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञानम् । यत्साध्यः प्राप्यते स्यान्निमित्यत्र संख्याश-
 ब्दस्य ज्ञानार्थयो दृष्टत्वात् तमनतिक्रम्य यथामव्य अनुदेशः पश्चाद्-
 षष्ठाक्ष्यांशोर्धकालिकः संबन्धः साम्य संख्यया योयत्त्वाद्वाख्यानाच्च ।
 एवञ्च समसख्याने संबन्धा येन क्रमेण पदज्ञानं पदादुर्पास्यतिवा तेनैव
 क्रमेण वाक्यार्थोर्धविषयः संबन्धस्तिथामित्यर्थः, फलितमाह । समस
 बन्धीति । यद्यपि स्थानाख्यलौकिकप्रमाणादेष सिद्धं तथापि परस्मैपदा
 नुमेत्वा ऽपुत्रायाव इत्यादौ गञ्जत सूत्रान्तरस्यक्रममादाय संबन्धोर्धार्थ-
 साध्यत्वा टकिताश्रित्यादौ समसनिर्देशे साहचर्ये द्वन्द्वविधानादप्राप्तक्रमव

न्यबोधनार्थञ्चेदं एषञ्च तत्र यथासंख्येनान्यबोधकवाक्यकल्पनेतन्मा-
 प्राण्यात्ततश्च बोध इति बोद्धुम् । अत्र स्वरितेनेत्यपहृष्यतइति ख्यत्यादि-
 त्यादौ नातिप्रसङ्गः । तत्र प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यमेतच्छास्त्रप्रवृत्त्यु-
 पयोगीति जमङ्गानमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एते यवला निरनुनासिका
 एव । विधीयमानत्वेन सवर्णायाहकत्वात् जातिग्रहणाप्राप्तस्यैव गुणाभेदक-
 त्वप्राप्तस्यापि अपत्यय इत्यनेन निषेधाच्च । एवं मय उग्र इत्यत्रापि । अत
 एव मतोर्मस्य नानुनासिका वकारः । अन्यथा तद्वानामाप्रित्यादौ नित्यानु-
 नासिकापत्त्या तावद्विज्ञामङ्गत्यापत्तिरित्याहुः । चयो द्वितीया इति । नादित्या-
 क्राशदित्यत्र भाष्ये इदं एतत्सामर्थ्यादेतत्कृतद्वितीयस्य न चत्वंम् । ऊष्मादयं
 प्रथमं स्पर्शमेकं द्वितीयमाहुरपदान्तभार्जामतिप्रातिशाख्ये उपदान्तभार्जामति
 चत्वांसिदृत्वलन्थायांनुवादः । पदान्ते जशत्वप्रवृत्त्या चत्वं विना चयो ऽला-
 भात् । अत्र तु कृते न जशत्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वात् । अफसरा वशमा इति
 भाष्यादाहृते ह्यन्तमत्वाच्चत्वंप्यांसिदृत्वं नैवञ्च प्रातिशाख्ये उपदान्तभाज
 मित्युत्सर्गः । यद्वा तयोर्युत्पन्नत्वं न लघ्व्यान् सन्तारामवेदः साधन्यत्र
 विश्वरः । डः सि । सीति सप्तमी पष्ठार्थं व्याख्यानात् तदाह मर्त्यात् । पद-
 म्यत्यनुवृत्तमानस्य वैषधिकरण्येनान्वयात्पटावयवस्य सम्यत्यर्थः । पट् त्सन्त
 इति । ध्रुष्टि धम्य चत्वं लघुभेदात्युनईस्य चत्वंम् । नञ्चा ॥ नकारान्ताद्वात् ।
 पदस्यत्यनुवृत्त पञ्चम्या विपरिणाम्यतइति भावः । वैषधिकरण्येनैवान्वय
 इति इमृष्टमृत्रस्यभाष्यस्वरमः । नम्य पदान्तस्यात् । अपदान्तनकारे ऽनुम्या
 रप्रवृत्त्या फानितायंप्रदशंनमिदम् । नान्तस्य पदस्यत्यनुवृत्तम् । चतुष्टयामिति ।
 वक्ष्यमाणविकल्पारिति भावः । तेन तुकञ्चत्वं कृत्यस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया
 इति एते चस्य कृत्वेन ककारकृकारशकारघ्राटतरूपदुपाधिक्यं जगानुम्यार
 विमगंगान्दुत्वाविकल्पनाधिक्ये ऽपि न ततिः । इमं ॥ पदस्यत्यनुवृत्त मामा
 नाधिकरण्यानुरोधात्यञ्चम्या विपरिणाम्यते इत्याह । तदन्त यत्यड तस्मा-
 दिति । तत्र इम्व्यय ह्रस्वादिति विगणमसंबन्धमनभय पदविगणान्त्व
 तदन्तर इति भावः । इम इति पञ्चमी वनाद्वतीति सप्तमी पष्ठार्थं
 तदाह । अत्र इति । सप्तमीतिदशसु लाघवायः । इम उत्तरम्यात्र इति
 तस्मादिति मृत्रस्यभाष्यात् । इमन्त यत्यदमिति क्रिम् । अनितोत्यादौ
 इमगमा भूदिति । भाष्ये तु विभाक्त्यन्ययकल्पने गौरवात्पटावयवइमः
 परम्यति वैषधिकरण्यमेवोक्तम् । टाण्डनेत्यत्र इमडभाषा मङ्गकप्रत्या
 र्त्तत्र च पट् इत्यतः पट् इत्यनुवृत्त्यांजादः पदस्य इमांइत्यर्थेन बोद्धुः । पद
 स्यत्यन्यन्या संबन्धे ऽपि विगणार्थाविगण्ययोःभयोः मप्रम्यन्त्यण्य तदादि

[Handwritten notes and scribbles at the bottom of the page, including some illegible text and a signature-like mark.]

विधिप्रवृत्त्या तदनाभः स्यात् । एतदर्थमेवाचीति, सुप्तमीनिर्देशः । इमन्तं
 यत्पटमिव्यर्थं ^{ननु} परिमर्दादनेत्यादावितद्वारणाय पट इत्यनुवृत्तिरावश्यक्ये
 वान्तर्धत्तविभक्त्या दागडविव्यस्य पदत्वात् । उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षण-
 निषेधस्तु न । मापकुम्भवापनेत्यादौ पदव्यवाये ऽपीति निषेधसिद्धये तस्य
 यत्रान्तपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृत्तः । तेन निषेधेन सिद्धिमिव्यतसूत्रस्य-
 भाष्याक्तस्विकर्तृशेन इति टिक् । इका यगचीति सौत्रे निर्देशः । रूपकरण-
 इति । अत एव ममः सुटीत्यादौ प्रक्षेपेण सविधानमिति भाष्ये उक्तम् । रोः
 पूर्वस्यपलक्षणं रूपकरणविधेयस्य । एवमुत्तरत्र रोः पूर्वस्मादित्यपि । अय-
 मधिकारः । तेनाक्षरसूत्रविषये एवास्य प्रवृत्तिः । न तु मतुवसोरित्यत्र
 तन्मन्त्रव्यवहारेणैकयोगश्च । अत्रेति तु रूपकरणगवास्य संबन्धो न त्वये ठा ठे
 लाप इत्यादाविव्यर्थमन्वनाथं स्पष्टार्थमेव । तुशब्दः परस्य नित्यं कृत्वं
 पूर्वस्य वानुनामिक इति विगेषद्वयातनार्थः । रोः पूर्वस्येत्यस्य च क्स्यानिनः
 पूर्वस्येत्यर्थो वादः । अनुनामिकात्पर इत्यत्रानुनामिकादिति ल्यबलापे
 पञ्चमी व्याख्यानात् । अयमागमा ऽनुवृत्त एवावयवत्वं मानाभावात् ।
 वीर्येति । विमर्गातिप्लव्याप्यवसानस्य न संबन्धो व्याख्यानात् । सो वक्तव्य
 इति । ममः सुटीत्यादिसूत्रत्रये म इत्युपपत्त्याय ममः सुटीत्यत्र सकारं
 प्राग्लप्य वेतः सकार एव विधेय इत्यर्थः । एवञ्चाभ्यासिदृत्वाद्दुत्वभावेन
 विमर्गाभावे तर्नाद्विधीनामप्राप्तिरेवेति भावः । स्पष्ट चेदं भाष्ये । विम-
 र्गस्यानेन सत्त्वाविधाने तु गौरव स्फुटम् । लापस्यापीति । यत्तु 'उपधारञ्जनकू-
 याचमा ककरणे मिति । लापे प्रकृतिभावे वा नापधारञ्जनं मतम्' । उप-
 धारञ्जनमनुनामिकानुस्वारागमरूपम् । नमानकारमकारयोः । प्रकृतिभावे-
 दाहरणं नून्याहीति । तत्तु प्रातिशाख्यत्वान्नाच्छावामात्रविषयमिति भावः ।
 अत एव भाष्ये ममादिषु सत्व वक्तव्यमित्युक्तम् । कृत्वपते वानुनामिकाद्राप-
 त्तिद्वेषत्वेन नाका । ननु लापपते एव द्वित्वेन द्विमकारस्य सिद्धत्वात्समः सुटीति
 व्यर्थमित्यत आह त्रिसकारकमपीति । स्कारिति लापस्तु नास्यासिद्धत्वात् ।
 पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य सिद्धिरिति तु न युक्तं, लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायात् ।
 एतेन ममः सुटीत्यत्र वेति पाठेनैव पते मा ऽनुस्वारेण सिद्धे ऽनुनामिका-
 त्यर इति व्यर्थमित्यपास्तम् । ननु व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वाच्चा-
 रणे विशेषाभावे ऽत आह । अनुनामिकवनामिति । तत्राच्चारणे विशेषाभाव-
 कल्पने इदं वचनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । इयवट्मूत्रभाव्याक्तशर्पप-
 ल्लाने फलमाह । अनुस्वारवनामिति । अपिना कस्य सङ्ग्रहः । लक्ष्ये लक्षणस्य
 सकृदेव प्रवृत्तेराह । वचनान्तरेणेति । यतो मय इत्यनेन । एकस्यैव शास्त्रस्य

पुनः प्रवृत्तौ हि स न्याय इति भावः । पूर्वत्रासिद्धत्वेन पूर्वसिद्धत्वस्य पूर्व
 प्रवृत्त्या तेन द्वितीयस्य साधुत्वं बोधिते तदनन्तरं परसिद्धत्वप्रवृत्त्या तयोर्मध्ये
 पुनरन्यस्य साधुत्वं बोधयति त्रितयस्य निर्वाहो बोद्धव्यः । अर्नाच चेत्यत्र यगा
 मय इत्यस्यापसव्यानादत्रो रहाभ्यामित्यतस्तस्य परत्वं द्वाद्दम । पुमः च ॥
 अम्यरः इति बहुव्रीहिः । ऋकूपयोरिति । कुष्वोरिति मूर्त्रविधेययोरित्यर्थः । इदु-
 पधस्येति सूत्रे ऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययावयवर्थाभन्नस्येत्यर्थोऽदिति भावः ।
 अय्यत्यन्तीति । तत्पते प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादिनि भावः । पत्वेति ।
 इदमनुनासिकपते । अनुस्वारपते त् कुष्वोरित्यस्यैव प्राप्तिः । अनुस्वारव्यव-
 धानेनादुपधत्वाभावात् । पुंतीरामिति । तरधातेरुपधाया इत्ये ऽप्रत्यये
 तीरामिति भावः । नशर्त्वात् ॥ अप्रगर्णिति पशुर्थे प्रथमा । नृत्ये ॥ नृनिनि
 द्वितीयान्तानुकरणम् । यथाः सौत्रा लुक् । नलोपस्तु सौत्रत्यात्र । ण्य
 कानित्यत्रापि । चादिमगं इति । शर्पे इति सूत्रान्तदनुकरणेनेति भावः ।
 येन नेति । येन नापाने यो विधिराप्यते स तस्य बाधक इति न्यायेनेत्यर्थः ।
 येन नेत्यादिप्रत्ययस्य श्यप्रतिनिधि यर्थः । नत्रदुपस्य प्रकृतार्थदास्यबाधक
 त्वात् । प्राप्ते इति भावे कल्पदप्राप्तयोगे विषये ऽवार्तितायै हि बाधकत्वं
 बांजम् । तदुक्तं शर्पे इति सूत्रे भाष्ये शर्पे इत्यन्तदनुनासिकपस्य बाध-
 कम । इदन्तावयव प्रलब्धे योऽत्र तवाच्येन किमिह स्यात् इति शर्पेने
 नापाने तांस्मिन्नास्मादिदन्तावदुपधकं भविष्यतीति अत्र द्वादितीयस्येति सूत्रे
 भाष्ये ऽपि स्फुटमेतत् । न तु शर्पे इति । न चास्य विमगस्य ऋकूपो दुवोरा कि
 चास्यैव तां स्यातां स्ववमानयेति विहितस्य तु गतये रीमदृत्वात्मत्वमेव
 स्यादिति वाच्यम् । शर्पे इति सूत्रे कुष्वोरित्यन्तनुवत्यं शर्पेयोः कुष्वोः ऋकूप-
 पयोरपवादो विमगस्य विमगं इति वाच्यमेतत् व्याख्यानेनादोषात्पल्लवद
 भाष्ये । वार्तिके काव्यरहणं शक्यमकर्तुमित्याह । यद्वृत्तिः । ण्य समग्रहणमपि
 त्यक्तं शक्यम् । पुमग्रहणं त्वावग्यं कर्मव । अनुनासिकपते इणः परत्वेन पत्वा
 पत्नः । गण्डिण इति । गणे कृतमत्वपत्वानामेव पाठोऽदिति भावः । अकूप-
 योरपवाद इति । तादृज्ज्ञानविमगस्योपात्त्यपि बोद्धव्यम् । को म्कार्नाति वीष्माया
 द्वित्वम् । मरिहतायाम् ॥ मरिहता च स्यारमि कथंमात्राकालव्यवायेनाञ्जारणम् ।
 ततो ऽधिक्काधमात्राकालेनाञ्जारणे अथपहं एतदधिकाराककार्यव्याप्तये
 इदं तदधिक्कालव्यवाये तु न साधुत्वं नापि बोध इष्यते इति वृद्धा इति
 तेषां शास्त्रविषयतेव नेति भावः । हे च ॥ हे इत्याकार उच्चारणार्थेना-
 च्छिन्नामित्यत्र तुक् ह्रस्वस्य पितात्यन्ता ह्रस्वस्येति तुर्गाति च धत्तं । जश्व-
 नेति । स्वशब्दे उपपदे कृतः के स्वच्छशब्दो निर्मले कठः । एव नत्रपूर्वाच्छादय-

[Handwritten notes and signatures at the bottom of the page.]

Handwritten notes at the top of the page, likely a reference or index, containing various numbers and symbols.

तेहं अक्षुण्ड इति पदान्तत्व बोद्धव्यम् । स्पष्टञ्चेदममरटिप्यणे । आङ्मा ॥
आङ्माहत्रयान्माहत्रयमेव । दीर्घस्यायमिति । वन्यमागजापकाद्याख्यानाद्वा
दीर्घादिति पद्यर्थे पञ्चमीति भावः । एत्राङ्मूत्रभाष्ये ध्वनितमेतत् ।
चेच्छ्रुयते इति । तुक्का हनादिः शेषस्तु नाभ्यामसञ्जापवृत्तिकाले स्थानिद्वारा
साताद्वा सांज्ञानां हलामेव तेन निवृत्तेः । अत एव नुगत इत्यादि चरि-
तायम् । दीर्घात्पदान्तादिति । पदान्तस्य दीर्घस्यैत्यर्थः । योगविभागे ऽन-
घांश्चाङ्गिति मूत्र भाष्ये स्पष्टः । दीर्घान्तस्य पदस्येत्यर्थेन सिद्धे ऽन्तग्रहणं
पदान्तिविधित्वमस्य न पदाविधित्वात्मात्रे वाधनद्वारा समर्थपरिभाषानुपस्यत्य-
र्थन्तेनासामर्थ्येप्यथ प्रवृत्तिरिति समर्थमूत्रे कैपठः ॥ इति हल्सन्धः ॥

विमर्जनीयस्य सः ॥ प्राग्व्याख्यातमपि विमर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय
स्मारितम् । शर्पे इति बहुव्रीहिः । विगण्य चावृत्तिविधिमताः साजात्याद्विम-
र्जनीयातिपत्तः खर्व । विमर्गस्य विमर्गाविधौ फलमाह । न त्वन्यदिति । अन्य-
देव श्रुयान्ति । इहेति । रेहृष्यामिति । विकृत्यदुपमास्यार्थादिति भावः । सौष ॥
अपदाद्यार्गिति मूत्रे सांज्ञत्यादकवचनम् । अनन्यस्येति । अत्राश्रयीभावानि-
रिक्ताश्रयस्यैव यज्ञेन व्याख्यानात् तिनोपयुक्त्याम्यतीत्यादौ सत्त्वामिद्विरिति
स्पष्टमश्रयीभावत्रेत्यत्र भाष्ये । गीः काम्यतीति । वाः क्रम्यतीत्यस्याप्युपल-
त्तार्थमिदम् । इणः पः ॥ इदुदुपध्वन्यस्यामिदृत्त्वात्सामिप्यार्थमिदं । सत्त्वनि-
वृत्त्यर्थं दीप्याशब्दात्कल्पामित्याद्यर्थञ्चेदम । अत्रानश्रयस्येत्यपदादाविति काम्य
इति च सन्नद्यते । तेनात्रः कल्पं दौ पश्य, गीः काम्यतीत्यादौ पत्वं न । अत
एवात्र प्रकरणे मयैत्र सत्त्वमेव विधायिमाण उत्तरस्य विमर्गस्यानिकमस्यानेन पत्त्व-
मिति भाष्यात्कपतान्तरं मङ्गच्छते । विमर्जनीयस्यानिकल्पुक्त्या पुंस्यु- इत्यादौ
न टोषः । तत्र हि स्यात्सामिकः सः । अत्र विमर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्येतदर्थेनाश्रयः ।
अनश्रयस्येत्यादि त्वत्र पते ऽत्र न सन्नद्यते तेन द्विकृतं दुष्काम्यतीत्यादौ
पत्त्वामिद्विः । गीः काम्यतीत्यादौ सकाराभावादेव न टोषः । अपादादाविति
न न सन्नद्यते तेन दुष्करोतीति पत्त्वामिद्विः । परत्त्वयं पते ऽमङ्गुतः ।
उत्तरमत्त्वस्यामिदृत्त्वेन निष्कर्तामित्यादौ पत्त्वामिद्विः । प्रकरणे प्रकरणमिद्वि
न योगे योगे इति पतस्तु नाभ्यत्र जापकासभवादिद्वयुपसर्गादमस्यसंपदीत्यत्र
निरूपीयणामः । विमर्जनीयस्यैव पत्त्वामिति । मूलात्कपत्तं तु सकारपकारयोः
स्वारितत्वे ऽपि यथायोगे सन्नद्या मण्डकप्लुत्येत्यत्र विस्तरः । नमस्यु ॥
इत उत्तरमपदादाविति न सन्नद्यते व्याख्यानात् । सातात्प्रभृतित्वादिति ।
ऊर्धादित्वाद्गातित्वं स्वरादिपठितस्य तु गतित्वाभावस्तत्र सातात्प्रभृतिपु-
ज्यर्थवचने ऽपि न तर्तिरित्यस्य । इदुदु । अपत्यस्येति पर्युदासो नाश्रवात् ।

Handwritten notes at the bottom of the page, continuing the commentary or providing additional examples.

तत्र प्रत्ययपदं तत्संबन्धिपरं तेन प्रत्ययसंबन्धिभिरस्येत्यर्था इति एष सर्वभिः
 कृतमित्यादौ न पत्व स्पृष्ट्वेद भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः । एकादेशशास्त्रेति ।
 एकादेशशास्त्रमपचरोफस्यानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तत्वात्
 बोद्धव्यम् । स्पृष्ट्वेदमत्र सूत्रे उरण् रपर इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ।
 प्रत्ययभिन्नसंबन्धेन इति तु नार्थः । अग्निः करोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नस
 मुद्रायमसंबन्धेन पत्वापत्तेः । तपरकारणं किम् । गाः करोति । उपधायहण
 व्यर्थम् । उपधायहणं न कार्ष्यते इदुद्गा तु पर विसर्जनीय विगेषायष्याम
 इति ह्यवरट्मृत्रभाष्याक्तिः । तिरसा इत्य् ॥ अत्र गतिरहणं नानुवर्त्तते परा
 भवे तिरस्कारशब्दप्रयोगान् । अन्तर्भावश्च तिरसा गतित्वात् । द्विस्त्रि ॥
 कृत्वा इति न विसर्गविगेषणं चतुःशब्दे उपभवात् किं तु द्विरादौ
 नार्थमित्याह । वर्त्तमानानामेषामिति । समुसारति मृत्रवत्यमणरीत्या मुत्र इति
 मृत्रयितुमुचितम् । मुज्जन्तान्तस्य पदस्येवार्थान् । चतुष्कपान इति । इदुद्
 गप्रस्यति नित्य षः । चतुःशब्दा इत्युत्पन्न इति अपत्ययस्योत्त पद्यतामा
 न । अत एव चतुष्पाद्वा ठात्रित्यादिनिर्देशाः मङ्गच्छन्ते । चतुष्पञ्चागदि
 त्यत्रापि पत्व भवत्येव । न चेदुद्गुपधस्य मस्य या विसर्ग इति ह्यवरट्-
 मृत्रभाष्याक्तिः कथमत्र पत्वापत्तिं वाच्यम् । विसर्गस्य पाठ भावनापधाल्या-
 मभवान्तस्यार्थनिर्निवृत्तमुपधात्व यास्यामिति भाष्यतात्पर्यात् । अत एव ममः
 मुद्राति मृत्रभाष्ये नपुद्गानामित्यनेन सांवाभरवार्थमेष यागद्वयं पुत्र्यामत्यत्र
 पत्वापाठेन मङ्गच्छन्ते न च कृत्वाये इत्येव कृत्वाये विद्यमानस्य पदस्यदुद्-
 गपधस्य या विसर्ग इत्येवैव पञ्चकृत्वः करोतीत्यादौ दोषो नापि चतुष्क-
 रोतीत्यादावव्यापिर्गति द्विस्त्रिश्चतुर्गति व्यर्थमिति वाच्यम् । कृत्वा इति
 इत्यव्यापिमृत्वेन चतुःशब्दे इदुद्गुपधस्योत्त नित्यपत्वापत्तेः प्रकारेण प्रका-
 रणमिदृशमिति पदस्यपमगादसमाम् इति सूत्रे कैवटे पूर्वपदादिति सूत्र
 भाष्ये च दृषिते एव । उपमगादित सूत्रे चोपपादयिष्यते । किं च पूर्वपदात्
 पूर्वशब्देन प्रकारावरहणं इत्यव्यञ्जनप्रकारेण एव विषयात्समदृश्यं स्याच्च नपणाम
 प्राद्याप्याम् । किं चास्यधिकारत्वात्प्रतिमृत्रभुष्यन्त्या प्रतियोगमामदृश्यं
 दुवारमित्यन्यत्र विस्तरः । इमुमाः ॥ अत्रमुमाः प्रातिपदिकाशयवशेषोऽर्थमिति
 पाठः । तेन पञ्च काष्ठः मस्य पाक इत्यादौ पत्व न । नित्यं समासार्थान्
 मृत्रादाहरणविषयं तयोरेव सभवेनाथाधिकारानुरोधात्साहचर्याच्च इममन्तप
 दाशयवविमर्गस्येत्यर्थः । पदस्येत्यधिकारान् । न च प्रत्ययवहणपरिभाषया पर
 मसर्पिष्करोतीत्यादौ पत्वानार्थानवयवस्यमुमन्तस्ये इति उत्तरपदस्ये नति
 निषेधनापदत्वार्थान् वाच्यम् । अनन्तरपदस्येति निषेधेन क्व चिदुपाचयिग

यमत्वे ऽपि शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिज्ञापनेन शब्दरूपविशेष्यमा-
 दाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धतदन्तार्थकस्य पदविशेषणतयमुसन्तान्तस्ये-
 त्यर्थनादायात् । अत एव वनोरचेत्यादौ न दोषः । ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोती-
 त्यादौ सापेतत्वेनामामर्थ्यं नागङ्गु तस्यैकार्याभावसामर्थ्यविषयत्वात् । अधा-
 त्वाभिहितं ममानाधिकरणमममर्थवदित्युक्तेः सर्पिःकालकमित्यादौ न पत्वम् ।
 अधात्वाभिहितमित्युक्तेः सर्पिष्यीयतइत्यत्र पत्वमिदृष्टः । धातुसहवृत्तप्रत्य-
 याभिहितत्वेन ममानाधिकरणमममर्थवदिति तदर्थः । यदा तु सर्पिरादिक्रम-
 व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पाणिनेरुणादिष्वव्युत्पत्तिपत्त एवेति आयेनेयीनीति सूत्रे
 भाष्ये स्पष्टमुक्तं । तत्र हि शब्द इत्यादावादेशानाशङ्क्याणादीनां प्रतिषेधा-
 यकथः । प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमित्युक्तम्, अयामन्ता-
 न्वाव्यतिशयान्वाति सूत्रं पाणिनेरव्युत्पत्तिपत्तस्यापि स्वीकार इत्यस्य गमकं
 व्योकरणान्तराव्ययं वा तत्सूत्रं, सर्वनामस्यानामिति महामञ्जावत् । अत
 एव भाष्ये व्युत्पन्नान्वायेवाक्तम् । न त्वनेकार्या अपि धातव इति वद-
 व्युत्पन्नान्वायेत्युक्तं, तदा इदुदुपधस्येति नित्ये पत्व प्राप्ते ऽनेन विकृत्य
 इति प्रत्ययग्रहणाभावात्परिभाषानुपस्थितेः परमसर्पिष्करोतीत्यादौ पत्व-
 विकृत्यः सिद्धः । नित्यं समामे इति सूत्रमनुत्तरपदस्येति प्रतिषेधार्थं
 नित्यग्रहणं तु न कर्तव्यमेव । समामे नित्यपत्वस्य इदुदुपधस्येति सिद्धे ।
 सापेत्त्यादौ पत्व त्वत्र पते क्व विदन्त्यदेवेत्यर्थकादुहलनग्रहणादिति स्पष्टं
 भाष्ये । अपेताति । व्याख्यानात् । गकार्याभावमामर्थ्यग्रहणे परमसर्पिः
 कुण्डिकाद्यादौ समामे विकृत्यापत्तिः । अनुत्तरपदस्येति निषेधादुत्तर-
 सूत्रस्य न प्रतीतिरिति भावः । नन्वेतेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिका-
 शब्दादौ व्यर्थं इत्यत आह । कस्कादिष्विति । एतेन तत्समर्थ्यादुत्तर-
 पदस्यस्यापि पत्वमित्यपास्तम् । अपेताविज्ञे ऽपीति । आनय सर्पिः
 कुण्डिका निष्करोतीत्यादौ । अपेतायामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्र ।
 प्रत्ययाभिहितमममर्थवदित्यर्थमिदुदुपधस्येत्यत्र व्यावृत्तागाना व्याख्यादशङ्कां मते
 ऽप्यपेताया तेन सिद्धिरिति भावः । एतेन कस्कादिपाठस्याप्यपेतायां चारिना-
 थ्यंन अपेतायां तस्यासिद्धत्वाद्दिकृत्य एवाचित इत्यपास्तम् । प्रत्ययमञ्जन्धि
 भिन्नविमगस्येत्यर्थं तु तदपान्तिरेवेति अपेतायां विकृत्य एवेति बोद्धव्यम् ।
 अतः क्व ॥ क्वञ्चैन तदादिग्रहणं ममासातिप्तात्तरपदस्य विशेष्यत्वात् ।
 विश्वभद्रव्योचरिति सूत्रे वप्रत्ययग्रहणेन धाताविशेषणत्वे तदादिविधिज्ञाप-
 नात् । अयस्कुभीत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्त्वं बोद्धव्यम् । भास्कर
 इति । तपरकरणादतः क्व इत्यस्यापत्तिः ॥ इतिविसर्गसन्धिः ॥

यत्तु स्वाजसित्यत्र ह्रैव पाठः । सर्वत्र सुयहणे ह्यहणमेवाभित्वति
 तव । यशोत्रय्यादौ रोरसिदृत्वादुत्वानापत्तेरौ रोरित्यस्य प्रथमेकवचने चारि-
 तार्थ्यात्तद्वनयवाह । स्वाजसिति । पदस्येत्यनुवृत्तं समजूभ्यां विशिष्यते तेन
 तदन्तविधिरादेशस्त्वलोन्यप्येत्यन्यस्य तत्फलिनमाह । पदान्तप्येत्या-
 दिना । सञ्जूरित्यत्र अपदेशिवद्वाद्येन मिट्टिः । अपदेशिवद्वाद्येऽप्रातिपदि-
 केन ग्रहणवना प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्निति परिभाषाद्वयं प्रत्ययविधिष्वि-
 यामित्यसमामे निष्कारिष्य इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । इदञ्जशत्वापवादः ।
 श्रेयानित्यदौ त्वस्यामिदृत्वात्संयोगान्तेनाप गर्वति टिक्र । यत्त्वस्यापवाद-
 इति यदाद न स्यात्तर्हि यत्त्व प्राप्नोतीत्यतावता । कृते त्वाम्भत् यत्त्वस्या-
 मिदृत्वाद्बुद्बुगणयोर्वत्वाप्राप्तिरेवेति भावः । प्रथमयोः ॥ व्याख्यानाः प्रथम-
 योऽन्येन प्रथमाद्वितीयात्प्रसुवर्गविभक्त्यर्थेहण तदाह । प्रथमाद्वितीया
 योऽिति । पूर्वग्रहण क्रिम । अग्नी इत्यत्र पते परमवर्गा मा भूदिति ।
 द्वीयग्रहणं तु त्रिमात्रस्य स्यान्निस्रमात्रा मा भूदिति । सवर्णग्रहणं
 न स्पष्टायम् । पूर्वस्याद्वीयत्वात्पूर्वजातीय इत्यर्थेनेष्टमिदृत्वात् स्पष्टं
 भाष्ये । आदुण इति । तौ मर्दति निदेशेन भ्रष्टावपरत्यायम्यात्र शास्त्र-
 ऽनाश्रयणादितान् भावः । देवदत्तहन्तहन्त्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः ।
 देवदत्तहन्तहन्ते हि ने ज्जीवनं देवदत्तहन्तप्रमक्तहन्ते त्वस्यैव देवदत्त
 जीवनं प्रकृते तु न हन्तस्यातीया वृद्धिहन्तः पूर्वमवर्णद्वीयस्य नस्य प्रवृत्तिः
 किं तु हन्ताद्यप्रमज्जातीय प्रमाकिमात्र प्रमक्तस्य निषेधे चाध्याज्जावने न
 बाधकमिति स्पष्ट चेद स्यादितिप्रतिपत्तौ केषुटे । मुञ्जात इति ।
 मुञ्जातम् शब्दः कस्य विन्मज्जा मयुष्टा दृगादृते चेति प्रुतः । तन्मामथ्या-
 दिति । प्रतिपत्तित्वेन तदाश्रयणमामथ्यादित्यर्थः । आश्रयाः-मिदृ इति
 भाष्योक्तेः । पःस्यटिति पयो दृडातीत्यर्थे आगच्छ रे पयोउट आगच्छ
 पयोउटेत्यादावपदस्यवर्णद्वयमापेतमन्ताङ्गमन्त्य प्रति वाक्यसंपादक-
 पदान्तरमापेतप्रुत ग्यामिदृत्वात्तुत्वे प्रुर्तामिदृरन्यथा प्रुतस्यान्त्यदृष्ट्या मिदृ-
 त्वात्प्रात्वात्प्रुते आश्रे ऽप्रुतपरत्वाभावात्तन्त्ये ऽप्रुनात्परत्वाभावात्तुत्वे
 न स्यात् परिभाषादृष्ट्या ब्रह्मरङ्गामिदृत्वे ऽपि न तति । स्वदृष्ट्या ऽमिदृ-
 स्यापि परं प्रत्यामिदृत्वप्रतिपादनमभवान् स्वदृष्ट्या ऽविद्यमानस्य परं
 प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादानात् । अन्तरङ्गस्यामिदृत्वे तु प्रतिपाद्याभावे इष-
 कं प्रत्यामिदृत्वं प्रतिपाद्यते तत्राद्ये वाक्यस्य टोरित्यट् शब्दकारः प्रुता
 ऽन्ये रेकटकारमयोगपरत्वेनाकारस्य गुह्यत्वात् गुरोरिति प्रुतः । आश्रयणा

मिदृत्वात्तुत्वे प्रुर्तामिदृरन्यथा प्रुतस्यान्त्यदृष्ट्या मिदृत्वात्प्रात्वात्प्रुते आश्रे ऽप्रुतपरत्वाभावात्तन्त्ये ऽप्रुनात्परत्वाभावात्तुत्वे न स्यात् परिभाषादृष्ट्या ब्रह्मरङ्गामिदृत्वे ऽपि न तति । स्वदृष्ट्या ऽमिदृस्यापि परं प्रत्यामिदृत्वप्रतिपादनमभवान् स्वदृष्ट्या ऽविद्यमानस्य परं प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादानात् । अन्तरङ्गस्यामिदृत्वे तु प्रतिपाद्याभावे इषकं प्रत्यामिदृत्वं प्रतिपाद्यते तत्राद्ये वाक्यस्य टोरित्यट् शब्दकारः प्रुता ऽन्ये रेकटकारमयोगपरत्वेनाकारस्य गुह्यत्वात् गुरोरिति प्रुतः । आश्रयणा

तु येन नाप्राप्तिन्यायेन प्रत्ययत्वेन च पूर्वत्रामिदृत्वमेव बाध्यते न त्विदम् ।
 मुञ्जाता इत्यादौ त्यक्त्वाक्यमात्रसापेक्षत्वात् प्रुतोऽन्तरङ्गे भिन्नवाक्य-
 म्याकारमापेतत्वं दुत्वं बहिरङ्गमिति स्पष्टं भाष्ये । उकारानुबन्धेति ।
 उकारोत्सक्तकर्मण्यर्थे इति भावस्तेन देव रूहीत्यादौ न दोषः । भो
 भगो ॥ रोः सुपीत्यतो रोरिति वर्त्तते न तु रोरौत्यतो र इति प्रातरच्चेत्या-
 द्वावतिप्रसङ्गात् । अणष्टान्तद्वन्द्वेन पूर्वशब्दस्य बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह । ऐतत्पूर्व-
 म्याति । नन्वेवं पूर्वरूपान्निरत आह, असन्धिरिति । भगोऽघोशब्दोऽकार-
 योऽकाराभ्यां प्राप्पूर्वरूपतात्मकसन्धिकार्याभाव इत्यर्थः । इदं प्राचामनुरोधेन ।
 वस्तुतः सूत्रे रान्तानामेवानुकरणमसन्धिन्याय्य एवेति बोद्धव्यम् । न ह्यय-
 मिति । इदमन्तानामनुसारेण । भाष्ये तु रेफस्य विसर्गस्यानित्वेन तद्वृत्तिरु-
 त्याश्रयमपीदमर्त्वाधरेण । स्यान्न्यलृत्तिधर्माश्रयत्वात् । अयहीदित्यत्र च
 द्वाये लापे चेटत्वेनेव निवेश इति विशेषोऽतः पयःस्वित्यादौ दोषः ।
 तत्र हि रोः सुपीति विसर्गः । नियमशास्त्राणि च विधायकान्येव वाच्यवृ-
 त्त्याश्रयकार्यमादाय तु निषेधकार्णाति तत्रापि रो रेफस्य विसर्ग इत्यर्थे
 त्यगग्रहणं अर्थमित्युक्तम् । नन्वेव हे रामेत्यादौ संबुद्धवयवस्य हल सस्य
 लापे तद्वृत्तिमुख्यत्वात्तधर्मत्वेन स्यान्नित्यत्वाभावे पदत्वामिद्विरिति चेत् ।
 आनुमानिकादेशस्य रामेत्यस्य स्यान्नित्यत्वात्वेन सुबन्तत्वस्य तत्प्रयुक्तकार्यस्य
 वा लाभेन तत्सिद्धेः । प्रत्ययलक्षणानां न प्रत्ययवृत्तिधर्मलाभः । लक्षण-
 पदोपादानेन प्रत्ययनिमित्तककार्यस्य तन्निमित्तकव्यवहारस्य वातिदेशात् ।
 एव दीर्घांता निदाघेऽन्त्यादौ हल्ङ्यादिलापे उक्तान्त्या स्यान्निति जायमान-
 म्यामुपीति रत्वाविधस्यादेशे दीर्घाहन्शब्देऽतिदेशेन प्रवृत्त्या न रेफ
 इति टिक् । तेषां रोरिति । इदञ्च निपातानाख्याय विभाषा भवदिति
 वार्त्तिके प्रत्यावृत्ताणाम्य वृत्तिकृता मतेन, परे तु तेषामपि रोरित्यर्थः ।
 आपिना विभाषा भवद्गुणवदघवतःमोच्चावस्येति वार्त्तिकेनियन्त्रसङ्ग्रहः ।
 गङ्गामन्यस्य ऋः स्यादस्य चोकारः । संबुद्धाविति तदर्थः । अवयवहणसा-
 मर्थ्यादलान्यस्यति नेति बोद्धव्यम् । वार्त्तिकेनियन्त्रानान्त्रयाणां भोशब्दनिपा-
 तस्य चावयवत्वमन्यत्र स्पष्टमित्याहुः । व्योर्लघु ॥ यद्यपि वर्णसमावाये
 यस्य प्राथम्यात् प्यारित्युचितं तथापि लापो व्यारिति लापव्यारणाय सौत्र-
 स्वमाश्रयणीयं स्यादतो व्यारित्युक्तम् । लघुतरः प्रथमा यस्याच्चारणे स लघुप्र-
 यत्तरः । अन्यपदार्थसंबन्धात्तरं वृत्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया साधुः । प्रथमे लघुत-
 रत्वं तेषां शैथिल्यजनकत्वमेव । लघुच्चारणाविति । लघुतरौच्चारणावित्यर्थः ।
 सूत्रे सौत्रत्वादेकं वचनम् । घकारोदाहरणमसावादित्य इति वृत्तिः । ज्ञोतो ॥

व्यारित्यत्र यकारसाहचर्यादुकारोपिधात्वन्वयस्य एवात्राप्यर्थाधिकारात्तथैव तेन
 स्मृता वच्यतेत्यादौ न दोषस्तदाह । यस्येति । तादृशवस्यासंभवादिति भावः ।
 भोभगो इति तु नानुवर्त्तने विक्लेदात्तद् ध्वनयन्वत्यति । पदान्तस्य किं तोपमि
 ति । इदं लघुप्रयत्नयोर्न गार्ग्यश्रुतेस्तदाह, अलघुप्रयत्नस्येति । पूजार्थमिति ।
 व्याख्यानादिति भावः । तादृशश्च भोसादिपूर्वक एवेत्याशयेनाह । भो अच्यु-
 तेति । भाष्यानुसारिणस्तु भो इत्याद्यनुवृत्तेः स्मृतौवित्यादौ न दोषः । तस्याऽ-
 नभिधानाच्च । पूर्वस्येति त्वान इत्यनेन विरोधाच्च संबध्यते । लोपः शाकन्य-
 स्येत्येष भो भगो इत्याद्यनुवृत्त्या सिद्धे नित्यत्वार्थमिदमित्याहुः । उत्र च ॥
 भो इत्यादिपूर्वस्य पूर्वण सिद्धे राज्ञ, अघर्णपूर्वयोरिति । एतदपि नित्यमेव ।
 अत्रापि गार्ग्यसहणानुवृत्त्या ऽलघुप्रत्ययस्यैव लोपः । एतेन भो इत्यादौ पूर्व
 लघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापि तदनुवृत्तिरित्यपास्तम् । वकारोदाहरणान्वयमात्र एका-
 निरिति वृत्तिः । उत्तरार्थमिति । इमां ह्रस्वादीन्वृत्तमित्यर्थः । एतत्तत्रैव निरु-
 पितम् । हलि तत्रैवामित्यादौ तु न संबध्यते । व्यर्थात्ते इम इत्यत्रैव प्रया-
 जनकधनपरभाष्यप्रामाण्यात् । अत एव लिट्सु इत्यादौ धुहादयः । अन्यथा
 सादौ पदे इत्येतां च स्युः । अत एव माभ्यामित्यादौ हलि सर्वेषामिति लोप
 साद्वृत्तिरिति द्विक्र । हलिम् ॥ भो भगो इत्याद्यनुवर्त्तने तत्राकारात्परस्य
 लघुञ्चारणस्यैवानेन लोपः । अलघुञ्चारणस्य त्वान इत्येष सिद्धे अपूर्वे तभ-
 योरपि । न चापूर्वः लघुप्रयत्ने अस्यासिद्धत्वाल्लोपः शाकन्यस्येति प्राप्नोतीति
 वाच्यम् । लघुप्रयत्नस्यैवानेन लोपे व्यारिति सूत्र ऽतीति कारणेन हलि विधा-
 नाभावेनैव सिद्धावप्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्वाधात् । न चालघुप्रयत्नयोरेव
 लोपः स्यात् । व्यारित्यर्थाधिकारादिति वाच्यम् । अपिमात्रसहणार्थस्य सर्व-
 षामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । त्रिकन्यस्य त्रिक्लृत्त्वेन नित्यत्वसिद्धेः । अत्र च
 यकार एवानुवर्त्तने न वकारो वृत्ता तथैवाक्तेः फलाभावाद् व्यपरे इत्यादिनि-
 र्देशाच्च । अन्यथा तत्र सात्रत्वाद्वाश्रयणीयं स्यात्तदाह । लघ्वलघुञ्चारण
 स्येति । न तु सृपीति । पर्युदासे हि मुष्पदृशेन प्रत्ययस्य स्यादेवञ्चाहभा-
 तीत्यत्र न स्यात् । यदि तु सूत्राभेदे शब्दे स्यात् । दीर्घाद्वा निदाघेत्यत्रापि
 स्यात् । सुब्रन्तइति अर्थस्तु न । उत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशैः सप्रमीनिर्दि-
 ष्टे प्रत्यये तदन्तविद्युभावज्ञापनात् । लत्यानुरोधेन क्व चित्प्रत्ययसहणे शब्द-
 स्वरूपस्य विशेषणताया एवाश्रयणाच्च । अत एव रदाभ्यां निष्टेत्यादौ न
 दोषः । अहरह इति । नित्यव्योम्पयोरिति द्वित्वम् । न लुप्तमिति निषेधात्सुप्-
 रत्वाभावः । गतमहो रार्त्तिरिति । केचित्तु भाष्ये आतिदेशिकस्याहोरात्रस्य-
 षोडाहरणात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रे न हि रूपरात्रयन्तरेषु

रौ रे वा विशेषो ऽस्तीत्यत्र प्रायेण रात्रेति पाठाच्चदृशानामनभिधानमेवेत्याहुः ।
 अनन्यत्व इति । रात्रिशब्दान्तात् समासादत्र समासान्ते यस्येति चेति लोपे
 ऽपि रात्रिशब्दत्वत्तर्तिरिति भावः । अनुवादे रेफविशिष्टस्यापादानाद्रेफस्य
 रेफविधानं व्यर्थमत्र आह । विमर्गापवाद इति । कूलोपे ॥ नायन्तत्पुरुषो
 ऽनीयारि चत्वारेत्यादौ च दोषापत्तेर्नापि बहुव्रीहिव्यधिकरणत्वादतो गिज-
 न्तात्कर्मण्यपदसमाम इत्याह । ठरेफावित्यादि । भाष्ये तु व्यधिकरणबहुव्री-
 हिरिव दांशतः । न चाजघा इत्यादौ मिपि धातो रिति स्वस्य लीठ इत्यादौ
 ठत्वादीनां पित् राज्यमन्यादौ सयोगान्तनापस्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति
 वाच्यम् । ठयहणन लग्नत्रे ऽजघा इति भाष्यादाहरणेन च तत्तच्छास्त्रैकवा-
 क्यनापत्त्वपूर्वत्रामिदृमिति सूत्रस्यपूर्वग्रहणेनैतत्सूत्रग्रहणबोधनात् । अणः
 कर्मिति । अत्र इत्येव मिदृमिति प्रश्नः । तृहू इति पाठे नकरजावनुस्वारप-
 च्चमाधिति वृद्धात्कारिनादितामिति नलोपे वृठ इति रूपम् । अत्राणपूर्वणैव
 व्याख्यानात् । विप्रतिषेधे विप्रतिपूर्वात्कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानात्सधतेर्घञि पर-
 स्परविरोधार्थां विप्रतिषेधशब्दस्तत्र नित्यस्यावश्यकतयान्तरङ्गस्य ज्ञापकादिना
 ऽपवादस्य अचनप्रामाण्याद्वाधकत्वे स्थिते तद्विज्ञे ऽस्य विषय इत्याह ।
 तुल्यवर्त्तते । द्रुयोः शास्त्रयोः क्व चिल्लश्यावकाशयारेकत्र प्रयोगे युगपदसंभवि
 स्वकायमपराणश्च सः । तत्र प्रायेणैकस्य कार्यद्रुययोगकृते ऽसंभवगतस्य प्रवृत्तः ।
 यथा वृत्तस्य इति । तत्र हि दीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्ता स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवः ।
 क्व चित्केवलासंभवे ऽपि यथा शिष्टादित्यादौ । तत्र हि तातङ्शाभावयोर्यु-
 गपत्प्रवृत्ता स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवः । यत्रापि तातङ्गादेः स्यानिवत्त्वेना-
 स्यैव तत । तथापि अतिदेशे आदेशप्रवृत्त्युत्तरमेव न तु तत्प्रवृत्तिकाले इति
 युगपदसंभवे ऽन्येव त परत्वात्तातङ्गि सङ्गर्तितन्यायेन न शादेशः । स्पष्टश्चेदं
 सर्वं प्रकृतं सूत्रे इको गुणोद्गी अदसामादित्यादावाकरे । तत्र युगपदभयोः
 कार्ययोरसंभवात्पर्यायेण वृत्तादिवच्छास्त्रद्रुयप्रसङ्गे नियमार्थमिदम् । परम-
 वेति । तेन तिसृणामित्यत्र यौगपत्यासंभवेन परत्वानिसादेशे पुनः स्यानि-
 वत्त्वेन त्रयादेशे पुनः स्यानिवत्त्वेन त्रयादेशे न । तत्पत्रते सङ्गर्तौ विप-
 तिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेवेति । यद्वा यथा तुल्यवलयारेकः प्रेष्या भवति स
 तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तसुभौ युगपत्प्रवृत्तौ नानादित्तु च कार्यं
 भवत्संभवेभयानं करोति यौगपत्यासंभवात्तथा शास्त्रयोनित्ये प्रेष्ययोः क्व
 चिल्लस्ये यौगपत्यासंभवादपतित्ये प्राप्तायामिदं परं भवतीति विदुष्यं
 तत्र कृते यद्विदुष्यापि निमित्तमस्ति तदा तदपि भवत्येव तत्पत्रते पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । यथा भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङ्गि पुनर्धिर्भवति ।

अत्र तातद्धिभावयोर्युगपदेकस्यानिसंबन्धस्याङ्गहूपनिमित्तानन्तर्यस्य वा न
संभव इति भाष्ये स्पष्टम् । कार्यं परत्वञ्च परशास्त्रविहितत्वम् । कार्यकालपते
ऽप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमेव नियामकमत एव उच्यते इत्यादित्यादौ त्रिपा-
दीस्ये कार्यकालपतएव परिभाषयोः प्रवृत्त्या एकदेशस्यत्वे ऽपि परत्वात्-
स्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैव व्यवस्यति सङ्गच्छते । त्रिपादीस्येन शास्त्रेण विदु-
परिभाषाद्वयमद्वये परैव काल्यते आकृष्यते न पूर्वति तत्त्वम् । सञ्ज्ञानां तु
कार्यकालपते प्रदेशेषु वाक्यार्थेन तद्वाधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं कार्य-
ज्ञानञ्चेति तत्रत्यपरत्वमेवैतत्सूत्रप्रवृत्तौ बीजमत एव कार्यकालपते ऽया
द्विभ्यः परैव प्रवृत्तसञ्ज्ञिति अटसोमादिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । परिभाषाणां
तु तत्पते ऽपि स्वस्वदेशे ऽर्थबोधो ऽस्त्येवेति तासां पाठकृतमेष तदेतत्सू-
त्रप्रवृत्तौ नियामकमिति बोद्धव्यम् । यद्यपीयं परिभाषा तथापि कार्यग्रहणेन
कार्यमात्रग्रहणात्तस्मिन् इति तस्मादिति परिभाषयोरपि व्यवस्थार्पका
कार्यकालपतेऽपि त्रैव्यपरिभाषादिवद्विद्वेकवाक्यताङ्गत्वात्स्वकार्यनिष्पादिका
किं तु वाक्यभेदेनैव कार्यं व्यवस्थापयति यथा वृत्तभ्य इत्यत्रेत्वदीर्घत्वयोः
प्राप्तयोः परमेत्वं प्रवर्तयति । एवमसिद्धं बहिरङ्गमित्यादयो ऽपीति खरवसान-
योरित्यत्र कैयटे स्पष्टम् । तत्रञ्च विप्रतिषेध इत्येषा यथोद्वेगैवेति स्थितम् ।
त्रिपाद्यां कार्यकालपते ऽप्यप्रवृत्तेः । पूर्वदृष्ट्या परावस्थानाभावादित्यन्यत्र
विस्तरः । इतिलोपे इति । उत्वं नित्यमिति तु न । भाभगोइति सूत्रोक्तरीत्या
लोपस्याल्लिखित्वात् । स्थानित्वत्वेन तदुमांतिदेशे ऽपि उच्चारणप्रसङ्गरूप-
स्थानपक्षयोभावेन लोपे तदप्रान्तश्च । एतत्तदोः ॥ अनुकार्यस्वरूपभङ्गाभया
कोशे इवैक शेषाभावः । एतत्तदोरनन्तर इत्यर्थः । तेन परमस ददाती-
त्यादौ न द्वापः । गौणे तु न द्वापः । तत्र त्यदाव्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलो-
पस्य दुर्वारत्वात् । सुइति प्रथमैकवचनमेव व्याख्यानात् । अनप्रसमास
किमिति । तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्प्रदाव्यत्वाभावेन हल्ङ्या-
दिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः । उत्तरपदार्थप्रधानः स इत्युत्तरम् । सो ऽपि ॥
ससिति प्रथमान्तस्य लुप्तपटीकमनुकरणम् । सेमार्त्विहीति । द्वादशाक्षर-
पद्धा जगती छन्दः । स एवमुक्कति । लोपे ऽत्र पार्त्पूर्तनं लोप इति भावः ।
अवधारणान्विति । 'वृद्धैर्व्याख्यातमवधारणान्वित्यर्थः । बहुलैत्यादिगमका-
न्तराभावादिति भावः । एवञ्च तदनुवृत्त्यैव क्व चिदप्रवृत्तौ मित्रायावधधा-
रणपरतया व्याख्यानं व्यर्थमिति भावः । सर्वमेतदवधारणान्विति तुना
सूचितमित्यलम् ॥ इति स्वादिसन्धिः ॥

Handwritten notes at the top of the page, including the title 'लघुशब्दशुद्धिः' and other scribbles.

लघुशब्दशुद्धिः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः ॥ श्रीकृष्णो जयतितराम ॥
 स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तां सञ्ज्ञामाह । अर्थवदिति ॥ अधातुरि-
 त्यादिः पर्युदासो लघुवात् । प्रत्ययान्तमिति । आवर्तिते प्रत्ययपदे प्रत्ययस्य
 हणपरिभाषया तदन्त्यहणम् । सञ्ज्ञाविधिविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र
 सञ्ज्ञा तद्विषय इति भावः । अत्र सञ्ज्ञे उत्तरसञ्ज्ञे चार्थवत्त्वं मेतत्सञ्ज्ञाफलभ-
 तविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेतयो लोकं ऽर्थावषयकबाधजनकत्वं, अन्यथा
 ऽधातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यग्रहणो न सिद्धुत्तरसञ्ज्ञे
 कृदादीनामनर्थकानामप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात् । न च नञिव्युक्तन्यायानि-
 त्यत्वज्ञापनाद्यं तत् । तदानित्यत्वज्ञापने भाष्यसमतद्वृद्धतरफलाभावात् । अहन्
 काण्डे इत्यादिवेतत्साद्युविभक्त्यनपेतत्वे ऽपि तद्वितरानपेतत्वमस्त्येवेति
 तत्पर्युदासः साधकः । न च तत्कथनप्रत्ययस्य, तदुक्तं सख्याया अतिशदन्ताया
 इति सूत्रे भाष्ये न हि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिके-
 नेति । हरिरप्याह । 'धात्वादीनां विगुदानां लौकिको ऽर्थो न विद्यते ।
 कृतवितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः । प्राविभक्तेस्तदन्त्यस्य तथेवाथा न
 विद्यते' इति । अत एव पदसञ्ज्ञामूत्रे ऽन्त्यहणस्य सञ्ज्ञाविधौ तदन्तवि-
 द्युभावज्ञापकत्वे "कृतवृत्तिति सूत्रे ऽन्त्यहणं कर्तव्यं न कर्तव्यमर्थवदिति
 वर्तते कृतवृत्तान्तप्रवेवाथवत् न केवलाः कृतवृत्ता वेति" भाष्यमपादाव
 शास्त्रीयाथग्रहणे ऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्लौकिकाथप्र-
 ष्यासञ्ज्ञा ऽभिष्यक्तरो यो थः प्रत्ययान्तेषु लत्यते स आश्रीयतइति कैषटेनाक्तं
 लौकिकं यत्पदन्तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रज्ञकल्पितस्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्यया-
 न्तेषु सुबन्तेषु यो ऽभिष्यक्तरो लत्यते बोद्धुमि. स इत्यन्वयः । यत्तु प्रत्य-
 यान्तेष्वित्यस्य कृदाद्यन्तेष्वित्यर्थे इति । तत्र । तावन्मात्रेण कप्याप्यर्थस्या-
 भिष्यक्तार्यभावेनाभिष्यक्ततरत्वस्य सुतरामभावात् । अर्थवत्सूत्रे ऽप्येवमेवेति ।
 अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचितम् । अन्यथा तत्सामर्थ्यादित्येव वदेत् ।
 एवसूत्रे यादृशाथवत्त्वग्रहे ऽत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशाथस्यैव ग्रहः । शास्त्री-
 याथग्रहे तु तदनुवृत्तित्यर्थो स्यादिति तद्भावः । किं च पूर्वसूत्रे सामान्यतो
 ऽर्थवत्त्वग्रहणं न किं चिन्फलं प्रत्ययेष्वतिव्याप्तिदानातिरिक्तम् । अत एव
 तद्वृत्तग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेन इत्थो नपुंसके यत्तस्येति न्यासेन काण्डे
 इत्यादौ इत्थवारणात्फलाभावेन वा भाष्यात्कृतं तत्प्रत्याख्यानं पञ्चनात्र-
 प्रिय इत्यादौ पञ्चनावेष्यस्यानेन न प्रातिपदिकत्वं नाप्यस्तरसञ्ज्ञे । प्रातिप-
 दिकत्वं तु टाबापीतः । एवग्रह प्रत्ययस्य प्राप्तिरथ नेति केवलेप्रत्ययपर्युदासा
 विफलः । दश टाडिमानि षड्पूपा इत्यादिनिरर्थकपदसमुदायश्चावृत्तिरर्थव-

Handwritten marginal notes on the left side of the page.

Handwritten marginal notes on the left side of the page.

Handwritten marginal notes on the left side of the page.

Handwritten marginal notes on the left side of the page.

Handwritten notes at the bottom of the page, including a signature and date.

लघुशब्दस्य शक्तिः ।

दृष्यत्वस्य फलं तत्र हि सुपो धात्विति लुगापरि रिति भाष्ये स्पष्टमिति
 दिक् । पूर्वसूत्रेणेति । प्रत्यययज्ञो यस्मादिति प्रत्ययान्तास्वाभावादिति भावः ।
 नियमस्य सजातीयविषयत्वात्साजात्यं दर्शयित्वाह । पश्चाद्भाग इति । एतेन
 यत्तच्छब्दायथारननगतत्वेन शब्दानगमम्याप्रयाजकत्वेन व्यवहृत्यानगम
 ऽपि ज्ञान्यभावेन च यत्र सङ्गतइत्यादिव्ययमेवत्यपास्तम् । पदशब्दोऽत्र स्वात-
 न्त्यगा प प्रयोगाहमर्थवद् दृश्यते । अत एवाद्येवत्समुदायानां समासयज्ञो नि-
 यमार्थमित्युक्तमत्र भाष्ये । भाष्ये सुबन्तानामित्यनेन प्रेससंगठारकोषयन्ते
 उपलक्ष्यन्ते इति कैयटेन स्पष्टमेवोक्तम् । तेन गवित्ययमाहत्यादौ गारत्यादौना
 सुबन्तास्वाभावे ऽपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम् । अनुकरणस्यानिर्नातपर-
 स्यापि प्रयोगसत्त्वेन तावान्मात्रस्यापि पृथक्प्रयोगाहत्यात् । बहुपदेषु इत्या-
 दौ प्रातिपदिकत्वमित्युच्ये स्यातल्येणेति । तत्र पृथ इत्यादिपरपेयामपि स्वात-
 न्त्येण प्रयोगाहारायत्रतामेव यद्गतात्यत्रकाम्येत्यादौ न दोषः । अत एवाहमसंज्ञासूत्र
 भाष्ये प्रत्यययज्ञो यस्मात्स विहितस्तद्विस्तदन्तस्य यद्गर्माति परिभाषायाः
 फलनिरूपणावसरे दृश्यता गाग्यति समुदायस्य यत्रान्त्वन् प्राप्तप्रातिपदिक-
 संज्ञाभावः फलत्वनाकः । यथाश्रुतमूलाकनियमे तु नियमनेव तत्र तदप्राप्या
 भाष्यामङ्गतिः स्यटैव । एतेन दृष्यत्वस्यारित्यादौ पूर्वभागस्य भवत्वात्पश्चाद्भागः
 पदमित्ययुक्तमित्यपास्तम् । वाच्यस्य निति । प्रातिपदिकत्व हि सुपोः श्रवणा-
 नापत्तिः । पिण्डीमित्यादौ वाक्यैकदेशप्रयोगे लुक्प्रमामे चाङ्गाधिकारविहित-
 तसुप्रत्ययनिर्मात्तककायाणां सुबादेशानाप्रव चारितार्थं विकल्पेन समासवि-
 धानप्रव स्वराद्यर्थमिति भावः । शशद्यदादिपदानाप्रव बाहु शशद्यदादौ
 शक्तिरिति पूर्वगोत्र प्रातिपदिकत्व मितुम् । स्वप्राप्त्यनाराधन च बाहुपदाद्य-
 स्यावश्यकत्वम् । अष्टाह्रिगौरयन्तरादिपदेषु श्रवयवानामत्यन्तनिरयकानाम-
 प्यन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वमुत्पत्त्यादिना यथा कथञ्चित्स्माधुत्वा-
 न्वाख्यानं बोध्यम् । आधिकारोपमिति । संज्ञाधिकार इत्यर्थः । संज्ञास्वा-
 यमस्तु व्याख्यानात् । विकारागमानान्तु न तस्मिन्ना प्रत्यय इति महाम-
 ज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यत्र तस्मिन्नाकत्वात् । स्वप्रकृत्यर्थत्वप्रव-
 धातुपाठकाशादौ तमुच्चार्य्यं बोधितत्वम् । अत एव नभयथाद्यादेशानां न
 संज्ञा तेषां स्यान्त्यर्थेनवायंत्रत्वं न तु स्याथा ऽस्ति । अत एव काशादौ तद-
 र्थाकथनम् । एतदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थ प्रत्याययन्तीति विवक्षे स्वीयपदा-
 पादानं भाष्यप्रमाण्याच्च तदर्थान्तभेदेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः । यत्तु विका-
 रागमद्वेषानां देशांशे निराकाङ्क्षत्वात्परश्चत्यम्यानुपस्थितौ तस्मिन्निवागिशब्-
 दप्रत्ययसंज्ञाया अपवृत्तिरिति तत्र । उनमकञ्चबहुत्वप्रवृत्त्यापत्तः । किं च तत्रि-

अत्रान्यत्रादिपदानां प्रातिपदिकत्वमिति भाष्ये स्पष्टमिति दिक् । पूर्वसूत्रेणेति । प्रत्यययज्ञो यस्मादिति प्रत्ययान्तास्वाभावादिति भावः । नियमस्य सजातीयविषयत्वात्साजात्यं दर्शयित्वाह । पश्चाद्भाग इति । एतेन यत्तच्छब्दायथारननगतत्वेन शब्दानगमम्याप्रयाजकत्वेन व्यवहृत्यानगम ऽपि ज्ञान्यभावेन च यत्र सङ्गतइत्यादिव्ययमेवत्यपास्तम् । पदशब्दोऽत्र स्वात- न्त्यगा प प्रयोगाहमर्थवद् दृश्यते । अत एवाद्येवत्समुदायानां समासयज्ञो नि- यमार्थमित्युक्तमत्र भाष्ये । भाष्ये सुबन्तानामित्यनेन प्रेससंगठारकोषयन्ते उपलक्ष्यन्ते इति कैयटेन स्पष्टमेवोक्तम् । तेन गवित्ययमाहत्यादौ गारत्यादौना सुबन्तास्वाभावे ऽपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम् । अनुकरणस्यानिर्नातपर- स्यापि प्रयोगसत्त्वेन तावान्मात्रस्यापि पृथक्प्रयोगाहत्यात् । बहुपदेषु इत्या- दौ प्रातिपदिकत्वमित्युच्ये स्यातल्येणेति । तत्र पृथ इत्यादिपरपेयामपि स्वात- न्त्येण प्रयोगाहारायत्रतामेव यद्गतात्यत्रकाम्येत्यादौ न दोषः । अत एवाहमसंज्ञासूत्र भाष्ये प्रत्यययज्ञो यस्मात्स विहितस्तद्विस्तदन्तस्य यद्गर्माति परिभाषायाः फलनिरूपणावसरे दृश्यता गाग्यति समुदायस्य यत्रान्त्वन् प्राप्तप्रातिपदिक- संज्ञाभावः फलत्वनाकः । यथाश्रुतमूलाकनियमे तु नियमनेव तत्र तदप्राप्या भाष्यामङ्गतिः स्यटैव । एतेन दृष्यत्वस्यारित्यादौ पूर्वभागस्य भवत्वात्पश्चाद्भागः पदमित्ययुक्तमित्यपास्तम् । वाच्यस्य निति । प्रातिपदिकत्व हि सुपोः श्रवणा- नापत्तिः । पिण्डीमित्यादौ वाक्यैकदेशप्रयोगे लुक्प्रमामे चाङ्गाधिकारविहित- तसुप्रत्ययनिर्मात्तककायाणां सुबादेशानाप्रव चारितार्थं विकल्पेन समासवि- धानप्रव स्वराद्यर्थमिति भावः । शशद्यदादिपदानाप्रव बाहु शशद्यदादौ शक्तिरिति पूर्वगोत्र प्रातिपदिकत्व मितुम् । स्वप्राप्त्यनाराधन च बाहुपदाद्य- स्यावश्यकत्वम् । अष्टाह्रिगौरयन्तरादिपदेषु श्रवयवानामत्यन्तनिरयकानाम- प्यन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वमुत्पत्त्यादिना यथा कथञ्चित्स्माधुत्वा- न्वाख्यानं बोध्यम् । आधिकारोपमिति । संज्ञाधिकार इत्यर्थः । संज्ञास्वा- यमस्तु व्याख्यानात् । विकारागमानान्तु न तस्मिन्ना प्रत्यय इति महाम- ज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यत्र तस्मिन्नाकत्वात् । स्वप्रकृत्यर्थत्वप्रव- धातुपाठकाशादौ तमुच्चार्य्यं बोधितत्वम् । अत एव नभयथाद्यादेशानां न संज्ञा तेषां स्यान्त्यर्थेनवायंत्रत्वं न तु स्याथा ऽस्ति । अत एव काशादौ तद- र्थाकथनम् । एतदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थ प्रत्याययन्तीति विवक्षे स्वीयपदा- पादानं भाष्यप्रमाण्याच्च तदर्थान्तभेदेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः । यत्तु विका- रागमद्वेषानां देशांशे निराकाङ्क्षत्वात्परश्चत्यम्यानुपस्थितौ तस्मिन्निवागिशब्- दप्रत्ययसंज्ञाया अपवृत्तिरिति तत्र । उनमकञ्चबहुत्वप्रवृत्त्यापत्तः । किं च तत्रि-

पीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च पूर्वं सीयुटि ततो लादेशे प्रत्ययसञ्जा-
 सन्धियोगेनटो विधीयमानमाद्युदात्तत्वं सीयुट एव स्यादत आगमानुदात्तत्वं
 षक्त्यामित्याद्युदात्तश्चेति सूत्रस्यभाष्यकैयटासङ्गतः । लस्यानिकत्वेन
 देशांशे निराकाङ्क्षेन परश्चेत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्यय इत्यप्याप्यवृत्तौ तत्सन्धियो-
 गकथनासङ्गतेरिति दिक् । परश्च ॥ गुर्प्रिज्जिद्वा इत्यादावपादानत्वासम्भवा-
 द्विध्यागलत्वात् पञ्चमी तत्र परः पूर्वा वेत्यत्र नियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर
 ग्वन्ति नियमार्थमिदम् । गापोष्टगित्यादावपि षष्ठ्यर्थ आनन्तर्यं पूर्वपरसा-
 धारणमित्यनियमोऽस्त्येव । अत्र तस्मादिति परिभाषोत्तराङ्गविकला प्रवर्तते
 इत्यश्वत्थिता एव प्रत्ययाः । न चैवं षष्ठ्यंशविकलं संपूर्णं सूत्रमुपनिष्ठताङ्गं
 परश्चेत्यनेनेति वाच्यम् । प्रकृत्यर्थमात्रविधत्तायां केवलप्रकृतेः पक्षपदित्यादिः
 प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो भवतीत्येवेति नियमार्थत्वात्तेन न केवला प्रकृ-
 तिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्यय इति सिद्धम् । अनुकरणे तु अभेदाव-
 धत्तया ऽर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वात्तद्विध्यावित्ययमाहेत्या-
 दा नानुपपत्तः । प्रकृतित्वं प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाङ्कान्तत्वम् । अयं
 न्यायः शास्त्राद्यधिगतान्यतरप्रयोगविषये । अत एव लिट्द्वयानित्यादौ न
 दोषोऽत्र प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानान्नापि केवल इति न्यायमू-
 लकम् । एतन्मूलकमेव पठ्यते ऽपदं न प्रयञ्जीति । अपरिनिष्ठतुमिति
 तदर्थः । परिनिष्ठतत्त्वप्रवाप्रवृत्तानित्यवधुद्देश्यतावच्छेदकानाङ्कान्तत्वम् ।
 निहते तिङन्तादावध्याप्रिवारणाय प्रवृत्तेति । वैकल्पिकेडागमाद्देश्यतावच्छे-
 दकाङ्कान्ते सेद्व्यादावध्याप्रिवारणाय नित्यतीति दिक् । इति प्रातिपदि-
 कात् ॥ समाहारद्वन्द्वः । नन परश्चेत्यनेन प्रकृतरात्प्राप्तात्पदिकाधिकारो-
 ध्यर्थः । तिङन्तात् न द्वितीयादिः । सव्याभावात् । सव्यायास्तडाङ्कत्वाच्च ।
 धातुभ्यस्तु न । तिङामपवादत्वात् । तस्यत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्तम-
 ष्विधो तिङश्चेति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्विद्विद्याशृत्यर्थ इति चेत् । तदभावे
 स्वार्थद्वयानिङ्गमस्यकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोग इति
 कृत्स्नतइति सूत्रभाष्योक्तन्यायेन तस्यापत्यमित्यादौ तत्संबन्धपत्यमित्याद्यर्थ
 प्रथमोच्चारितबोधात्प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्त्वेन च सार्धकतद्वितानां सुबन्तादु-
 त्यस्यानुदात्तादेरित्यस्य प्रधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वापत्तौ सर्वस्य वि-
 कारः सार्व इत्यत्राप्रनापत्तेः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात् । तदधिकारसा-
 मर्थ्यात् प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति न दोषः । सर्वशब्दस्योऽङ्कादिपा-
 ठेनान्तादात्तत्वात् । स्पष्टप्रवेदमत्र भाष्ये । न चान्तरङ्गनपीति न्यायेन
 लङ्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्ताप्राप्या तस्य सुबन्तविशेषणत्वेपि न दोष

तिङन्तादावध्याप्रिवारणाय प्रवृत्तेति । वैकल्पिकेडागमाद्देश्यतावच्छे-
 दकाङ्कान्ते सेद्व्यादावध्याप्रिवारणाय नित्यतीति दिक् । इति प्रातिपदि-
 कात् ॥ समाहारद्वन्द्वः । नन परश्चेत्यनेन प्रकृतरात्प्राप्तात्पदिकाधिकारो-
 ध्यर्थः । तिङन्तात् न द्वितीयादिः । सव्याभावात् । सव्यायास्तडाङ्कत्वाच्च ।
 धातुभ्यस्तु न । तिङामपवादत्वात् । तस्यत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्तम-
 ष्विधो तिङश्चेति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्विद्विद्याशृत्यर्थ इति चेत् । तदभावे
 स्वार्थद्वयानिङ्गमस्यकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोग इति
 कृत्स्नतइति सूत्रभाष्योक्तन्यायेन तस्यापत्यमित्यादौ तत्संबन्धपत्यमित्याद्यर्थ
 प्रथमोच्चारितबोधात्प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्त्वेन च सार्धकतद्वितानां सुबन्तादु-
 त्यस्यानुदात्तादेरित्यस्य प्रधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वापत्तौ सर्वस्य वि-
 कारः सार्व इत्यत्राप्रनापत्तेः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात् । तदधिकारसा-
 मर्थ्यात् प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति न दोषः । सर्वशब्दस्योऽङ्कादिपा-
 ठेनान्तादात्तत्वात् । स्पष्टप्रवेदमत्र भाष्ये । न चान्तरङ्गनपीति न्यायेन
 लङ्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्ताप्राप्या तस्य सुबन्तविशेषणत्वेपि न दोष

तिङन्तादावध्याप्रिवारणाय प्रवृत्तेति । वैकल्पिकेडागमाद्देश्यतावच्छे-
 दकाङ्कान्ते सेद्व्यादावध्याप्रिवारणाय नित्यतीति दिक् । इति प्रातिपदि-
 कात् ॥ समाहारद्वन्द्वः । नन परश्चेत्यनेन प्रकृतरात्प्राप्तात्पदिकाधिकारो-
 ध्यर्थः । तिङन्तात् न द्वितीयादिः । सव्याभावात् । सव्यायास्तडाङ्कत्वाच्च ।
 धातुभ्यस्तु न । तिङामपवादत्वात् । तस्यत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्तम-
 ष्विधो तिङश्चेति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्विद्विद्याशृत्यर्थ इति चेत् । तदभावे
 स्वार्थद्वयानिङ्गमस्यकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोग इति
 कृत्स्नतइति सूत्रभाष्योक्तन्यायेन तस्यापत्यमित्यादौ तत्संबन्धपत्यमित्याद्यर्थ
 प्रथमोच्चारितबोधात्प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्त्वेन च सार्धकतद्वितानां सुबन्तादु-
 त्यस्यानुदात्तादेरित्यस्य प्रधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वापत्तौ सर्वस्य वि-
 कारः सार्व इत्यत्राप्रनापत्तेः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात् । तदधिकारसा-
 मर्थ्यात् प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति न दोषः । सर्वशब्दस्योऽङ्कादिपा-
 ठेनान्तादात्तत्वात् । स्पष्टप्रवेदमत्र भाष्ये । न चान्तरङ्गनपीति न्यायेन
 लङ्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्ताप्राप्या तस्य सुबन्तविशेषणत्वेपि न दोष

इति वाच्यम् । तेन न्यायेन धर्मिणाहकमानादन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुरु एव
 प्राञ्चल्यत्रोधनेनादोषात् । सर्वस्य सुपीत्यत्र सौखरीणां सप्रमीनां तदन्तसप्त-
 मीत्वात् । प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वाभावेन न लुप्ततेत्यस्याप्राप्तौ प्रत्यय-
 लक्षणोऽन सुबन्ततया तस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावात् । अत एव सप्त-
 म्नामादिबहुव्रीहेराद्युदान्तर्वासिद्धिः । न चानुदात्तादिप्रकृतिकषण्णान्तादित्य-
 र्थेन न दोष इति वाच्यम् । गर्गादिभ्य इत्यादौ सुबन्तं प्रति गर्गादीनां वि-
 शेषणत्वामंभवाद्गत्या लक्षणाम्बोकारेपि प्रकृते लक्षणायां मानाभावात् ।
 वस्तुतस्तत्रापि न लक्षणा । गर्गादिरूपात्प्रातिपदिकात्तत्सबन्धपत्यमित्यर्थे
 प्रत्यय इत्यर्थे प्रातिपदिकात्परत्व तद्बुधधानेन भविष्यति । तदर्थ्यतिरिक्तव्य-
 वधाने तु न मानाभावात् । एतच्च मनुष्यत्र कैषटे स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः ।
 लिङ्गविशिष्टमिति । इयप्रत्र प्रातिपदिकमामान्यग्रहणे तद्विशेषयत्वे च ।
 अनया परिभाषया द्याप्यग्रहणवैयर्थ्यस्य भाष्ये शङ्कितत्वात् । विशेषविषये
 बहुसरोद्राहरणादानाच्च । स्त्रीप्रत्ययसमाभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्भाष्यध-
 र्मा विशिष्टेऽनेनार्तिदिश्यन्ते । अत एव बहुव्रीहेरुधस इति सूत्रभाष्ये नञ्-
 तश्चेत्यप्य नञ्प्रत्ययबहुव्रीहेरित्यर्थे कुण्डोधीत्यत्र क्त्वावाहितः । अन्यथा तु
 इत्यन्तस्य बहुव्रीहेरित्वाभावात्तदमङ्गतिः । नञ्प्रत्ययानां यो बहुव्रीहेरित्यर्थेन च
 परिहृत इत्यन्यत् । समामान्तेषु तत्परिभाषाभावात्सु द्यापसूत्रभाष्याक्ता ऽवयव-
 विषयक एव । समुदायावयवेषु तत्प्रवृत्तावपि दोषाभावेन तदर्थे तदप्रवृत्तौ न
 मानमित्याशयः । द्यावन्तादिति । द्यावयवहणां स्त्रीप्रत्ययमात्रोपनलक्षणम् । तेन
 वस्त्वन्तरा युवतितरेत्यादेः सिद्धिः । जातिश्चेति निषेधाच्च पूर्वस्वम् ।
 वयोवाचिना वक्रान्त्यकजातिकायस्य वैयर्थ्यमागत्वात् । तद्वृत्त इति । एत-
 च्च समामान्तिप्रत्ययाद्यतिरिक्तपरं व्याख्यानात् । एतेन यूनातिबहुगा-
 मर्ताकेति स्यादित्यपास्तम् । एषत्रैव स्त्रीप्रत्ययेषु अन्यन्तस्वार्थिकानारभ्य
 तद्वृत्तेषु च द्याप्यग्रहणामंत्रेण व्याख्यानात् । अत एव लोहिनिकेत्येतिस्मिन्वृत्ते
 लोहिनान्तिङ्गवाधेन वेति चरितार्थमन्यन्तस्वार्थिकानां सुबन्ततः पूर्वमुत्प-
 त्तिरिति सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैषटे च । तत्र हि पदस्येत्यस्य
 प्रयोजनान्द्विपदिकेत्यादौ द्वित्वमन्व्यायुक्तपदार्थस्य स्त्रीत्वित्वात् स्त्रीत्वायामे-
 कत्वनलक्षणमन्व्याया अनन्तभावात्समामाद्विभक्त्यभावेन पदत्वाभावात्प्राक्त
 द्वितोत्पत्तद्विवचनाभाव इत्युक्तम् । पुंयोगादिति सूत्रे भाष्ये ऽप्येतस्फु-
 टम् । तत्र हि गतिकारकापदानामित्यस्याः साङ्कटिनमिति प्रयोजन-
 मुक्तम् । तत्र हि आभिविधा भाषडनुषि कूटिन्शब्दाद्वगप्रत्ययविभक्त्याः

Handwritten notes at the bottom of the page, including a signature and some illegible text.

प्राप्नोः स्वार्यक्तवनान्तरङ्गत्वाद्गण कूटिनित्यस्यैव वृद्धिः स्यादित्युक्तम् ।
 तस्यापि मुञ्चनादुत्पत्तौ तु पूर्वं सुपि इनुणन्तत्वरूपाधिकसापेत्त्वेन
 बहिरङ्गताया ऽगः पूर्वं समासे विशिष्टाद्गण रूपसिद्धौ भाष्यासङ्गतिः
 प्राक्मुञ्चत्यन्तः समासे तु उक्तरीत्यैवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासे ततो विशिष्टा
 द्गणिति साङ्गतिर्नामिदृरित्यन्यत्र विस्तरः । स्वौजस ॥ सूत्रे समाहारदुन्दुः ।
 तदुपाश्वेत इति । न च फलाभावः । लोपस्यैव फलत्वात् । तत्र तत्रेतर-
 व्यावृत्त्या चरितार्थानां लोपफलकत्वस्वीकारे बाधकाभावात् । काम्यजादौ
 तु लोपे मति यर्गोच्चारणवैयर्थ्याच्च तन्मात्रफलिकेत्सञ्ज्ञेति बोद्धव्यम् । न
 विभक्त्याविति निषेधापयोगिनीं विभक्तिमञ्जामाह । विभक्तिश्च ॥ चकार एक
 मञ्जाधिकारोप पुरुषवचनमञ्जाम्भ्यां समावेशार्था ऽन्यथा पर्यायः स्यात् । सुप
 इति सूत्रं तिङ्श्लोणीति सूत्रात्तिङ् इति चानुवर्तते । प्रथमयोःरित्यादौ
 व्याख्यानात्प्राचां वैयाकरणानां प्रथमाद्वितीयापदवाच्येयोर्यहणं बोद्धव्यम् ।
 अन्यथा औजसोः पूर्वन्त्येव वदेत् । विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङिति न वक्तुं
 शक्यम् । यत्र तत्रत्यादौत्यदात्तत्वानापत्तेः । तेषां सप्तमञ्जा त्वशक्या
 एतदन्त्यादौ सापि चात दोषापत्तेः । सप्तम्यन्ता इति । स्त्रीलङ्गा इति
 शेषः । प्राचा वैयाकरणान्तराणामि । इहापि । अस्मिन् व्याकरणे ऽपि । सुपः ॥
 सुप्तिव प्रत्याहारात्पृथक् । ट्ठकयो ॥ नियमार्थे इमे । इह सूत्रे ट्ठकशब्दे
 सख्यापरौ न संख्येयपरौ बहुवचनापत्तेस्तदाह । द्वित्वैकत्वयोरिति ।
 लौकिकप्रयोगे त्वादशतः संख्याः संख्येयइति कोशभाष्याद्युक्तेः संख्येयपरत्वे
 एव प्रायः साधुत्वं क्व चित्संख्यापरत्वे ऽपि संख्येयगतसंख्यारोपेण साधुत्वम् ।
 अत एव कस्य द्वित्वे इत्याद्यर्थं कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति भाष्ये प्रयुक्त-
 मिति बोद्धव्यम् । एकशब्दे द्विशब्दसाहचर्यात्संख्यावाच्येव । एकग्रहणन्त्य
 त्कैकवचनमुत्सर्गः कतव्यस्तेनाव्ययेभ्यः पचतित्कल्पामित्यादौ च व्यर्थेकवच-
 नप्रयोगसिद्धिरिति तद्विदुश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । बहुषु ॥ बहुशब्देन
 त्रित्वादिपराद्वान्तसंख्यानां व्यापके । यो धर्मविशेषो बहुत्वन्तत्परः ।
 बहुवचनन्वाश्रयगतं बहुत्व धर्म आरोप्य कृतम् । तेन वैपुल्यवाचिनो न
 ग्रहणम् । दारा इत्यादौ त्वप्रयवादिगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपो बोद्धः ।
 स च कोशवृद्ध्यवहारानुसारेणैवैति नातिप्रसङ्गः । भर्तृदारयोरप्रतेजसो
 रित्यादौ वृत्तौ तु द्विवचनमेव । आरोपे मानाभावात् । अत एव ट्ठकयो-
 रिति सङ्गच्छते । एतेनैकस्मिन्नपि गुरुवः समागता इत्यादि समर्थितम् ।
 अन्वर्थसञ्ज्ञयैव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं स्पष्टार्थम् । राम इति । इत्वे एकदेश-

विकृतन्यायन सुबन्ततया पदत्वाद्भ्रमः । सरूपाणाम् ॥ वृद्धी यूनाति सूत्रादेव
 कारोपकृष्यतइत्याह । सरूपाण्येवेति । तेन जननीपरिच्छेत्पृथाचिनेर्मानोशु-
 ष्टयोभ्यामि नैकशेषः । न चैकविभक्त्याविति व्यर्थम् । यानि सरूपाण्येवत्यु-
 क्त्येवोक्तदोषवारणादिति वाच्यम् । हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य हरितव-
 र्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः । पुंशुद्वारेण तद्विज्ञादौ
 वैकृत्यात् । दृष्टानीति । लौकिके प्रयोगे इति शेषः । एकशेषश्चायमनैम-
 सिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्बिभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति एतद्विषये दृष्टुं प्राप्तिरेव नेति
 बोद्धव्यम् । ननु तन्त्रेणैव सिद्धेरिदं व्यर्थम् । यथा अज्ञा भज्यन्तां भुज्यन्तान्दी-
 व्यन्तामित्यत्राज्ञा इति कारकस्य सकृदुपादाने ऽपि सर्वत्रान्वयः । तन्त्रका-
 रणान्तु शब्दानान्तुत्यरूपता । एवमज्ञा भज्यतां भुज्यतान्दीव्यतामित्यपि ।
 तन्त्रेणैव शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रञ्च । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहस्ये चाद्यम् ।
 यथा ऽज्ञा इत्यादौ । तत्सहस्ये त्वन्यम् । यथा पटा इत्यादौ । तत्राज्ञा-
 भज्यन्तां भुज्यन्तामित्यादावन्वयिपदार्थभेदाद्वाद्गुरावृत्त्यैव बोधः । उच्चार-
 णान्तु तन्त्रेण । अन्ययिपदार्थस्यैकत्वे तु एकापिस्यत्यैवान्वयो यथा ऽज्ञा-
 न्यस्य पटान्यस्येत्यादाविति चेत्सत्यम् । सरूपाणामेकशेष एवेति नियमार्थ-
 त्वात् । तत्फलान्तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनं कदाचित्तादृशप्रयोगे
 प्राग्दृष्टस्य निवृत्तिः । स चायं नियमो विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तद्वि-
 षयः सहविवक्षताविषयश्च । अत एव विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पते
 दृष्टुं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशङ्क्यानवकाश गकशेषो दृष्टुं बाधियते इति
 भाष्ये उक्तम् । किं चासहविवक्षतायामपि तत्प्रशंसो सहविवक्षतायान्दृष्टस्यैव
 ऽन्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ सारवमारवोर्मिञ्च इत्यादिप्रयोगविरो-
 धापत्तिः । असहविवक्षताविषयेण विभक्त्यन्ततन्त्रेण ब्राह्मणाभ्याङ्कतन्त्रेण
 पयो ज्ञपतीत्यादि नीलात्यलस्पर्धिनीं नेत्रे तनुवां हरेरिति वदितुं नानसह-
 सेति वच्छेदमेवेति बोद्धव्यम् । न चामहविवक्षतायान्त्रमस्त्व इति इति
 गुरुनिर्देशो व्यर्थः । अन्यपदार्थावगतये तत्सत्त्वात् । इदमस्य धातोरिति
 करणे तु गौरवम् । एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अर्थावयौ प्रति
 यदर्थानर्थान्यति च यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्याश्रयणेन । अनेकघटादिपदानां
 साहित्ये वृत्तिरेव नानभिधानात् । एकस्यैव त्वनकार्यस्य तत्र वृत्तिरभिधान-
 स्वाभावादिति तदाशयः द्विवचनेदोत्यादावैकशेषशब्दस्य भाष्ये तन्त्रपरः ।
 स चाच्चारयितुं वा दृष्ट्वावृत्तिरेवेति बोद्धव्यम् ॥ एकविभक्त्यावित्यनेकपदन्तु
 स्पष्टार्थम् । एकस्यामपि विभक्तौ यानि विकृपाणि नेत्यर्थं स्पष्टं बोधयितुम् ।
 ध्वनितप्रचेदं विभक्तिः साहचर्ये उपनततामिति भाष्ये एकपदानुच्चारणेन ।

समाहरद्वन्द्वविषयं तु नैकशेषः । एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविष-
यपदानां समाहारे वृत्त्यभावबोधनात् । न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ तु
जातिपक्षगौत्र निर्वाहः । अत एव तत्र व्यक्तिपक्षे यं कञ्चिद्ब्राह्मणमहत्त्वा
कृती स्यादिति दूषणं भाष्ये उक्तम् । शेषशब्दाद्येत्तरनिवृत्तिपूर्वकमव-
स्थानन्तदाह । एक एवेति । एकैति लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक्पदम् । अत एव
तत्र सरूपाणामित्यस्यान्वयः । तत्रावस्थानस्य सिद्धतया निवृत्तिरेव
विधेया । तत्र शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रयमाणपदवृत्त्या
बोधः । धातुषु नास्य प्रवृत्तिः । एकनिष्ठानि कव्यापाराणां मिवानेकनिष्ठा-
नामप्येकधातुत एव निवृत्तिभेदानां प्रतीत्या ऽनेकधातुप्रयोगाऽप्रसक्तेः ।
सरूपाणां किम् । घटपटौ । शेष इत्येतन्मात्रोक्ता द्विवचनारपि शेषः प्रसज्येत
एक इत्येतावदुक्तौ त्वेक आदेश इत्यर्थः स्यात् । तथा चाश्वश्चाश्वश्चे-
त्यादौ कदाचित् द्वादशवत्त्वं द्वादशवत्त्वरूपसाम्यमादायोभयस्वर्तिकादेशः
प्रसज्येत । न चातस्यादेव नम्येति फिटमूत्रेण शकटात् आद्युदात्तस्य
द्वेषनाने फिष इत्यन्तोदात्तस्य चैकशेषे कदाचिदन्तोदात्तस्यापि शेषः
स्यादिति ब्राह्म्यम् । स्वरभिधानां यस्यात्तरस्वरविधिरिति वचनेनैव निर्वा-
हात् । एकादिदशान्तसख्यावाचिनामिकशेषद्वन्द्वानभिधानाव भवतः ।
त्रिशत्यादौ त्विष्ट एवैकशेष इत्यलम् ॥ चुटू ॥ आदिर्प्रिटुडव इत्यत
आदिरिति यः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह । प्रत्ययाद्वा-
चिति । तेन वाचाटे नेत्वम् । प्रत्ययसि किम् । चामरादावित्वं मा भूदिति ।
चुप्रचुपचणपोर्यादित्वात्परनिमित्तयलोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वात्प्रत्ययादित्वा-
भावाच्चेत्वम् ॥ न विभक्तौ ॥ हलन्त्यमित्यस्य निषेधोपयम् । अनित्यमिद-
न्वमामंकारपरित्राणाद्यादुदित्करणात् । तेन किमोत्कृति सिद्धं प्राग्दिशीय-
त्वादयं विभक्तिः । अत एवेदानीमामस्य नेत्वमिति नञ्याः । भाष्ये तु
प्राग्दिशीयेष्वस्यप्रवृत्तावृदित्त्व ज्ञापकमित्युक्त्वा दानीप्रवृत्ति सूत्रे लोपो
व्यारिति लोपेन यकारं प्रश्लष्येत्सञ्जा वारिता । अन्यत्रानित्यत्वस्य फला-
भावाच्चेव मवेक्तं लोपस्यासिद्धत्वाच्च नान्त्यत्वमिति बोद्धव्यम् । विभक्तौ-
किम् । अत्रो यत् ॥ अतो गुणे ॥ उभयपदान्तादित्यतो ऽपदान्तादिति शङ्-
पररूपमित्यतः पररूपमिति चानुवर्तते । पुस्तान्दिति । अत एव नादि-
चीतीज्जबहणञ्चरितार्थं, तद्वि रामाः रामानित्यादौ निषेधाभावाय पररूपेण
पूर्वसवर्णदोषबाधे हि तद्व्यर्थं स्पष्टमेव । नोत्तरानिति । अनन्तरापेतयो-
त्तरान् व्यवहितानित्यर्थः । एकवचन सम् ॥ सुः संबुद्धिरित्युचितम्, संबोधने-
चेत्यतः संबोधन इत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचने न दोषः । संबुद्धौ अङ्गस्य

गुण इति व्यवहाराच्च तदन्तस्य सञ्जा । तस्मात्पारायणादावदृष्टार्थमेव
 न्यास इति बोध्यम् । संबुद्ध्यात्तित्त्वेति । संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स वि-
 हितस्तदात्रीत्यज्ञापस्यतिः । स चात्र योग्यतया पञ्चम्यन्त इति भावः ।
 प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विहित इत्याद्युपतिष्ठतइति प्रत्ययग्रहणे यस्मा-
 त्स विहित इत्यादिपरिभाषार्थं इत्यङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनुमान-
 रूपात्तपस्तु नात्र कलाभावात् यथा पीनत्वानुपपत्त्या ऽनुमीयमानरात्रि-
 भोजनस्य पीनत्वापपत्तिः फलं न तथा एतन्सूत्रे तदनुमानेन संबुद्ध्युपपत्ति
 भवति किं च प्रत्ययस्यात्यन्तावकाशेऽपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रे
 तदात्तपे मानाभावः । अत एवाङ्गस्येति सूत्रे तत्स्थाने प्रत्यय इत्यधिकारः
 कार्य इति पक्षे प्राकरोदित्यादौ उपसर्गात्पूर्वमडादितः स्यादित्याशङ्क्य
 प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादिरिति परिभाषापस्यत्या समाहितं भा-
 ष्ये न त्वङ्गात्तपमेति द्विक ॥ अङ्गस्य उक्तायस्यै हलङ्काराविति सूत्राद्-
 नित्यनुवर्तते । हेकारादिति । प्रकृत्यकारस्य टिलोपेनापहारादिति भावः ।
 न हलङ्कारात्परस्याः संबुद्धेरवयवस्य हला लोप इत्यवितम् संबुद्ध्यात्-
 प्रस्य संबुद्ध्यान्वयस्यावितत्वात्त आह । कुलेतीति । अत्र परत्वात्परवत्प
 उभयत आश्रयणे ऽन्तादिषुद्वावाभावात्तत्स्वीकारे ऽपि इत्थंसंबुद्ध्याः पी-
 वापर्यव्यवहारसंभवात्तदूष्णान्तदृशाच्च ह्रस्वान्ताङ्गात्परसंबुद्धेरभावान्म-
 लोपो न स्यादेवञ्च लत्वानुरोधादन्यात्तित्त्वाप्यन्यत्रान्वय इति भावः ।
 एतदर्थमत्र हल्लप्यते संबुद्धेश्चेदिति व्याख्यातम् अस्य संबुद्धि-
 त्वासंभवाद् । अट्टविकारेणैकदेशविभक्तन्यायेनापि न संबुद्धित्वम् । एक-
 वचनसञ्ज्ञासंबुद्धिसंज्ञयोरुक्तपरिमाणनिष्ठतया तयोस्तेन न्यायेनालाभाच्च ।
 मकारस्यादेशत्वाभावाच्च नात्र स्थानिवद्भावः । अत एव राममित्यादौ
 सुपि चेति दाघान । न च संबुद्धित्वस्य सकारिमात्रनिष्ठत्वेन स्थानिभूतात्तदध-
 त्वेनामः संबुद्धित्वाभावे कथमस्य संबुद्ध्यवयवत्वमिति वाच्यम् । सुप्सञ्ज्ञाया
 उकारावशिष्टे मत्वेन तदुपस्थाप्ये जायमानैकवचनसञ्ज्ञाया विशिष्टे मत्वेन
 संबुद्धिसञ्ज्ञायामित्सञ्ज्ञाकारावशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्यानन्वाधित्वात् ।
 एतेनादहादेशेनैव नपुंसकत्वाभिप्रेत्यै कुलेतीति व्यर्थमित्यपास्तम् । गृह्यहण
 किमिति । हरे विष्णो इत्यादौ अङ्गाधिकारस्यात्परनिमित्तापेक्षत्वाच्च गुणा-
 त्पक्षे ह्रस्वान्तत्वादेव सिद्धिः । संप्रभूतीनां सम्बोधने प्रयोगसत्त्वं च ग्रहणेनेव
 सिद्धेः प्रत्याहारग्रहण व्यर्थमिति प्रश्नः । हरे इति । सामर्थ्यादेवात्र सान्नि-
 पातपरिभाषान । गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये गृह्यहणसामर्थ्याच्च । अत
 एव हे लोप इत्यादौ लोपसिद्धिः । परत्वादिति । अभ्युच्चयः । नित्यत्वा-

ज्ञेति । चेनाऽनवकाशत्वसङ्ग्रहः । नपुंसके ऋपो इत्यादावस्यापि लुका बाध
 इत्यन्यत् ॥ अमि पूर्वः ॥ पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैश्च सिद्धे पूर्वग्रहणन्तु राममित्यादौ
 द्विमात्रधारणाय ॥ लशकु ॥ समाहारद्वन्द्वः । अतद्विदुते किम् । कर्णललाटा-
 त्कनलङ्कारे कर्णिका । कित्त्वफलन्त्वादिवृद्धिः स्यात् । आदियहणादृद्धः
 षाक्रना न । तस्य कित्त्वे गुणो न स्यात् । तस्माच्छ ॥ पुंसीति पञ्चम्यर्थे
 मपनमो पुंसां विहितस्येत्यर्थः । तत्र विद्यमानाद्विहितस्येत्येषां वा । तस्मा-
 र्दिति किम् । गतान् गाः पश्य । पुंसि किम् । मतीः । अद्भु ॥ बाधितुमिति । तेन
 पर्याणद्विमित्यत्रापसर्गादममासेपीति णत्वसिद्धिरिति भावः । अयोगवाहाना-
 मिति । न विद्यते योगो वर्णममान्वाये येषान्ते ऽयोगाः । अनुपदिष्टत्वादुपदि-
 ष्टरग्रहोतत्वाच्चैत्यर्थस्ते च ते बाह्वयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्ति ते बाहाः । ते
 चानुस्वारविभक्तज्ञामूर्त्तयोपध्मानीययमाः ॥ अत एवोरः केणेत्यादौ विस-
 र्गव्यवधाने ऽपि णत्वसिद्धिः । तदुक्तं भाष्ये । नार्था नुमयग्रहणानुस्वारे ह्रते-
 ऽह्यव्याये इत्येव सिद्धमिति । आदर्शनेत्यादौ तु नातिप्रसङ्गः । अदतिरि-
 क्तव्यायात् । तस्मादित्युपसर्ग्यतं निर्दिष्टग्रहणमेतत्समभिव्याहारे ऽडादिव्य-
 त्तिरिक्ताव्यवहितपरम् । तदुक्तम् । णत्वे ऽव्याये प्रतिषेधा वक्तव्या न वा
 ऽन्येन व्यवहितत्वादिति अन्येन । एतदुत्तरमटा व्यवायसत्वात्प्राप्त्येव ।
 अटैश्च व्यवाय इत्यर्थादित्यादि भाष्यमेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरम् । चुटु
 तुलशब्दव्याये नेति प्रतियोगिज्ञानसापेक्षनिषेधबोधकगहन्यासेन सिद्धे ऽटकुव्या-
 दिव्युक्त्या एतरेव व्यवाये इत्यर्थे वदता तस्यास्तदुक्तिव्यवधननात् । एतद्वार्ति-
 कमतम् । भाष्ये तु रपाभ्यामिति सूत्रे चवर्णात्रस्य प्रत्याख्यानानां व्यवाये
 इति योगं शिभज्याटकुष्याङ्नुमभिरित्येतेरेवात्तरसमान्वायिकैर्ब्याये नान्यैरि-
 त्यर्थकं व्याख्यातम् ॥ तदा त्वादशनेत्यादौ प्राप्तरेव नेति बोद्धव्यम् । णत्वे
 इति णकार इत्यर्थः । पदान्तस्य ॥ नभाभूप इति सूत्राच्चैति वर्त्तते । अत्र
 सूत्रे ऽनन्तरस्यत्यादिव्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्बोद्धव्या । अपदान्तस्येत्यनुवृत्त्यं
 तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानानात् । यस्मात्प्र ॥ यस्मादिति । तदादीति तच्छब्दाका-
 ङ्गापूर्णाया । तदादीति । तत्प्रकृतिरूपमादियस्येत्यर्थः । प्रत्यासत्तिन्यायलब्धार्थ-
 माह । तस्मिन्त्यये इति । गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेनात्रापि तस्मि-
 न्चिति परिभाषाप्रवृत्तिः । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वं
 बोद्धव्यम् । स्वीयतीति । इदम्शब्दाद्भुतुपि वस्य किमिदंभ्यां वा च इति
 आदेशे तस्येयादेशे इदम्किमोरितीति यस्येति लोपे ङीपि ईयतीति रूपम् ।
 न च तत्र परतः स्त्रीशब्दस्येयडाद्यापतिरूपोदाहो न यस्येति लोपस्याभीय-

त्वादसिद्धत्वेनात्र तदपानेरिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वापानेः
 तत्र हि समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसंबन्धिनिसिद्धममुद्रायान्यनानित-
 रिक्ताश्रयकत्वमस्ति च यस्येति लोपापेतया स्त्रिया इति सूत्रे ऽधिकस्य
 स्त्रीशब्दस्यापेता प्रत्यासत्या ऽजाद्विप्रत्ययनिरूपिताङ्गे एषेयङ्प्रवृत्त्या स्त्रीश-
 ब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वे ऽपि न दोषः । विधियहणादेव भिन्नकृत्यादावत-
 दीर्घा यत्रीति न । तदादियहणं करोमीत्यादौ विकरणस्य गुणार्थम् ।
 प्रत्ययविशिष्टस्येति । तथा सति अङ्गेन प्रत्ययपरत्वलाभानापत्ता वन्नश्चेत्यस्या-
 सिद्धिः । किं च राजपुरुष इत्यादौ न लुभतेति निषेधात्पथपदे पदत्वाभावेन
 न लोपानापत्तिरिति भावः । ततो ऽप्यधिकस्य वेति । देवदत्तस्य आत्रनमपात्तो-
 दिव्यादौ देवदत्तादिशब्दात्तस्युपनिमित्तोक्तस्य लुङ्पर्यन्तमङ्गत्वात्तस्य लुङ्प-
 रत्वेन देवात्पथमप्यडापत्तिः । अङ्गमञ्जायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङा-
 दिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दूरेण भत्वादिनां भावः ॥ टाडासि ॥ अङ्गस्येति पश्चा-
 अतोभिः इत्यतो ऽनुवृत्तनात् इत्यङ्गेन पञ्चम्यन्तन् सामानाधिकरण्यानुरो-
 धात्पञ्चम्या विपरिणाम इत्याह । अकारान्तादिति । अकारात्परिणामाङ्गस-
 ञ्जानिमित्ततादीनामित्यर्थे इति पदान्तरं भाष्ये, किं चादन्तादङ्गादित्यर्थेऽपि
 ब्राह्मणभिस्सत्यादाविति प्रमङ्गः । ब्राह्मणस्यस्यापि युवोरनाकाविति सूत्रभा-
 ष्याक्तरीत्या ऽन्तर्वातिविभक्त्याङ्गत्वात् । अथंयत्परिभाषया प्रत्यययहणपरिभा-
 षया ङा प्रत्ययस्यैव भिन्ना यहणे त्वेषामङ्गाधिकारे पाठो व्यर्थः । भिः
 प्रत्ययस्यैव यहणे हि प्रत्यासत्या तात्रकृपाताङ्गस्य यहणांमिति युज्यते वक्तु-
 नान्यथा । इदमेव हि अतोभिः इत्यत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं दर्शयित्वा-
 लम् । सुपि च ॥ अतो दीर्घा यत्रीत्यनुवृत्तेन । यत्रीत्यनेनानल्ल्वात्तदादित्रि-
 धिरित्याह । यत्रादाविति । हेयः ॥ चतुर्थ्यङ्गचनस्यैव यहणे व्याख्यानादि-
 त्याह । इ इत्येतस्येति । मन्त्रिपातेति । उपजांश्विरोधन्यायमनेया । सत्र-
 पातः संश्लेषस्तांश्विमन्त्रका यो विधिः स तं मन्त्रिपातं यो विद्वान्ति स तद्वि-
 घातस्तस्यानिमित्तमित्यर्थः । न च यत्रादित्वमापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गताया
 ऽसिद्धत्वाच्चात्र सन्निपातविघात इति वाच्यम् । आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तु-
 तस्तद्विघातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तः । किं चान्तराङ्गकस्य बहिरङ्गासिद्ध-
 त्वेऽपि तत्र कृते ऽसिद्धत्वे मानाभावः । किं चातिदेशिकमनिपाताविघाता-
 भावमादायैतदप्रवृत्ता गौराव्यादौ मञ्जुवृत्तेऽपि स्यानिवृत्तिर्न ह्यस्वनिमि-
 त्तविघाताभावात्तत्रैतस्या अतिव्यापिपरभाष्याऽमङ्गतिः । सन्निपातस्याशा-
 स्त्रीयत्वाच्चात्र स्यानिवृत्तिरिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति वद । कार्यस्य
 निमित्तं ययोः सन्निपातस्तयोः सूत्रे उपादानमपेक्षितमिति तु नायहः । अत

Handwritten notes and bleed-through from the reverse side of the page, including various lines of text and markings.

एव द्वात्रित्यत्राकारान्तप्रकृतौप्रसञ्चिपातनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञा ऽनया परिभाषया
 ऽन्लोपस्य निर्मितत्वं स्यादित्याशङ्कानित्यत्वेन समाहितं भाष्ये कृन्नेजन्तसूत्रं,
 न ह्यङ्गमञ्जायामदन्तस्याङ्गसञ्ज्ञेत्युक्तमस्ति । न च कष्टायेत्यस्याङ्गत्सार्धंति
 दीर्घाणापपत्तेरनित्यताज्ञापकत्वं कथमिति वाच्यम् । तस्यापि सञ्चिपातपरि-
 भाषया ऽप्राप्तेः शिरोधाभावात्फले विशेषाभावाच्च । परत्वेष्यङ्गादिति नोपन्य-
 स्तम् । तस्याङ्गादित्यादिप्रपुंदासेनामुष्येव प्रवृत्तिरित्यन्ये । भ्रूलि क्रिमिति ।
 उक्ता वृद्धीत्येता हलौत्थवानुवर्त्य सञ्चिपातपरिभाषया रामाणामित्यत्र न दोष
 इति प्रश्नः । भ्रूल्यहणमत्वं सञ्चिपातपरिभाषया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेन
 सर्वेषामित्यादावेत्त्वामिट्टिरित्युत्तरम् । एतेन बहुवचने किं रामस्येति व्याख्या-
 तम् । रामाभ्यामित्यपि प्रत्युदाहरण बोद्धम् । बहुवचने भ्रूलौगिति तु न
 मूर्जितम् । ज्ञानयोरित्यादौ नुमापत्तेः । इटि तु गङ्गे इत्यादौ गुणे तस्य पञ्च-
 मीममामेन स्यानिवत्त्वादेड इत्यस्याप्राप्तौ व्यञ्जधानादुलङ्घ्यात्रित्यस्याप्राप्तौ
 संशुद्धिलोपानापत्तञ्च । जश्त्वमिति । बाधित्वेति शेषः । अत्रसाने चत्वस्य
 पदान्तजशत्वापवादत्वात् । द्वित्व रूपाति । पूर्वत्रामिट्टमिट्टस्वे इति न्याया-
 च्छत्वात्तारान्दुत्व बोद्धम् । तादेश इति । अन्यथा खरि चेति चत्वंन सिद्धा-
 वित् व्यर्थं स्यादिति भावः । ह्रस्वन । ह्रस्वनञ्चाप इति पञ्चमी आमि
 सर्वनाम् इत्यत आमीति वृत्ते । तच्च पठ्या त्रिपरिणम्यते नामीति लिङ्गा-
 दित्याह । ह्रस्वान्तादित्यादि । आमत्र षष्ठीबहुवचनमेव न तु डेरामादौति
 स्पष्ट भाष्ये । यत्तु नुडिति विभज्य सामान्येन नुडिधेयः । नञ्चाप इति दीर्घा-
 न्ताच्चवञ्चाप सर्वान् नियमार्थमिति दीर्घेषु न दोषः । हलन्ताच्चवट्चतुर्थं
 एवेति नियम इति हलन्तेषु न दोषः । एवञ्च ह्रस्वपहणं न कार्यमिति
 तत्र । नञ्चाप इत्यस्य स्त्रीलिङ्गानाञ्चवञ्चाप एवेति नियमपरतया ऽपि
 व्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीत्वापत्वयोर्ह्रस्वेषु वृष्टत्वेन त्वदुक्तनियमे वृठत-
 रमानाभावेन च मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेः ॥ नामि ॥ वृत्तापइत्येता
 दीर्घ इत्यनवृत्ते । अङ्गस्येति किम् । चमणाम् । नत्वामोत्यवास्तु नित्य-
 स्त्वात्पृथ दीर्घ कृत ऽपि ह्रस्वान्तावृडित्येतत्सामर्थ्यात् भूतपूर्वह्रस्वान्तत्व-
 मादाय नुटामिट्टेः । न च नृ चेति दीर्घविकल्पावृणामित्यत्र नुट् चरितार्थः
 नृनञ्चाप इत्येव मिट्टेः । तदुक्त भाष्ये "नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयती"ति ॥
 तिसृणामिति षडित्यत्र चरित्यनुवृत्त्या सिद्धमिति भाष्ये एव स्पष्टम् एतेन
 षडञ्चाप इति न्यास भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तम् । चतसृणा प्रियचतसृणामि-
 त्यत्र षट्चतुर्थं इति सिद्धाणो तद्रप्रवृत्तौ तु न मानं बहुवचनन्तु लाघवाथं
 द्विवचने हि चतुर्भ्यामिति गृहनिर्देशः स्यात् । नैकमुदाहरणमिति प्रकृतमू-

त्रस्यभाष्यविरोधश्च, समाहारद्वन्द्वेन निर्देशे कार्यं बहुवचननिर्देशस्सदर्थं इति तु न युक्तम् । अस्यिदधि, तिसृभ्योजस, इत्यादौ व्यभिचारात् । न चाङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते श्लक्ष्णविभक्तेस्तद्वचतीति सर्वादिसूत्रभाष्यात् श्लक्ष्णमाणाद्विहितविभक्तेरित्यर्थकादस्य नुटो गौणे ऽप्रवृत्तिः षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन परमपञ्चेत्यादौ लुगभावमाशङ्क्य षट्प्रधान एष समास इत्युक्तं समासस्य षट्प्रधानत्वेन संख्याप्रकारकसंख्ययावशेष्यकबोधजनकत्वेन षट्त्वसत्त्वाच्च दोष इति तदर्थः । णान्तत्वेन लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानं प्रकृते ऽपि तथैव, षड्भ्य इत्यादौ पञ्चम्या विरुद्धविभक्तित्वाद्भङ्गस्येत्यनेन सबन्धायोगत्वात् विहितेत्यङ्गाहारेण प्रत्ययविशेषणतैवेति भाष्यात्तेरिति गौणे नुटो ऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नामीति सूत्रस्याक्तभाष्यप्रामाण्याच्चुद्विधायके विहितपदानङ्गाहारेण षडादिभ्यः परस्याङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यामे। नुडित्यर्थेन गौणे ऽपि प्रवृत्तिः । अतो भिम इत्यादावङ्गस्येत्यस्यैवमन्वयस्यैवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्, इत एव परमत्र तुर्णामित्यादौ नुट । यदप्येव षड्भ्यो, ऽहुत्तरादिभ्य इत्यनयोरपि वक्तुं शक्यं तथापि लत्यानुसारात्तत्र विहितविशेषणं, विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्याक्त युक्तिस्त्वेकदेशिन इति बोध्यम् । अहुत्तरादिभ्यः षड्भ्यालुगित्यनयोरिव सर्वादिसूत्रे भाष्ये उपन्यासान्त्र । षड्भ्य इत्यादौ षडर्थगतसंख्याभिधायिज्ञरशसारित्यादिक्रमेणार्थ इति कैयटोक्तं तु अहुत्तरादिभ्य इति सूत्रे भाष्यावरोधादिभिर्दूषयिष्यते । न च पदां दनार्थमित्यादावतिप्रमङ्गः । इत्यस्त्व नाम मात्राकालिकारत्वं तत्र सामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राकालिकान्त्वांशेष भूतपूर्वगत्याश्रयणं न तु विशेष्यभूतान्त्वांशपीत्यदोषादिति चेन्न । नापधाया इत्युत्तरार्थत्वात् । तेन चर्मणामित्यादौ दांघाभावः सिद्ध इति दिक् । परिभाषाविरोधादिति । सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभाव इति भावः । कृताकृतप्रमाङ्गत्वाच्चासीति नित्यम् । न च विशेषाभावेन फलाभावश्च कृते तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । विशेषाभावे ऽपि पर्जन्यन्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेरिक्तो कलिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । आयादय इति सूत्रे भाष्ये स्यादिभिः परत्वादायादिविधाधमाशङ्क्यानवकाशत्वादायादयः । न च गोपायतीत्यादिवकाशः । अत्रापि शपः स्यादेः प्राप्तेः । न च नास्ति विशेषः अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति विशेष इति । तदुक्तं आयादीनां स्याद्विभिरव्याप्ताऽवकाश इति सनाम्यवकाश इति भाष्यात्तेत्वेत्यपि बोध्यम् । आरभ्येति । यत्तु कतीनामित्यत्र षट्चतुर्थं इति नुटि सन्निपातपरिभाषाया अप्राप्तेः सावकाशत्वमभ्येति, तन्न । न ह्यकमित्युक्त्यायेन कतेर्नामीत्यत्र सिद्धे सामान्यसूत्रारम्भेत्यर्थात् । एषश्च न

निम्नतस्मिन्त्यकरणेन लाघवमिति भावः । नृटीति तु नोक्तम् । अपदान्तस्य
 च इत्यत्र सिद्धे मृद्वन्त्यग्रहणं इणः षीध्रमित्यत्र ठविधानार्थं रषाभ्यामित्यत्रा
 नुशुल्यर्थं चैवत्र तत्र गायहणं पदान्तस्येति च न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
 इणकाः ॥ अगयहस्त्वन्त्यामित्युत्थात् सत्वित्याद्यर्थम् । अ. देश ॥ प्रत्ययशब्द
 स्तद्वयवपरोः व्याख्याना, स्तानिः षत्वनिषेधांलिङ्गाच्च तदाह । प्रत्ययावयव्ये-
 त्यादि । विवृताघोषस्येति । विवृतत्वरूपाभ्यान्तरप्रयववतो ऽघोषरूपबाह्यप्रय-
 ववतग्वेत्यर्थः । ठकारवाराणयाद्यम् । अकारवाराणाय द्वितीयम् ।
 रामस्येति । टाडमीति सूत्रे सकारोच्चारणं त्विणकारित्यनुवृत्तावेव ता-
 ल्ययंषाहकमिति भावः । सर्वादीनि ॥ तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहः । आदि-
 गच्छे । ऽवयववाची तेन सर्वशब्दप्रतिष्ठ उद्वृतावयवभेदः समूहः समासार्थ
 इति बहुवचनम् । उद्वृतावयवभेद इत्यस्यारोपितावयवगतसंख्य इत्यर्थः तत्र
 वैयर्थ्यात्प्रवृत्तावपि अवयवेषु प्रवर्त्तमाना ऽविशेषात्सर्वशब्दे ऽपि भवति । सर्व
 नामानान्यत्र पूर्वपदादिति गाल्वमनण्व निपातनाच्च । नापान्ते गत्व कृतस्य
 निपातनस्य तद्वाधकत्वान्न गत्वमहितममाधु इति स्पष्टं भाष्ये । प्रयोजनं
 सर्वनामाश्रयमज्ञायामिति वार्त्तिकेनात् शब्दरूपविशेष्यमात्राय ज्ञापकात्तदन्त
 विधिहित्याह । द्वन्द्वे चेतीति । प्रथमार्थं सप्तमी द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञा नेति
 तदर्थः ॥ न हि तदन्तर्विधिं विना समुदाये मज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिद्धी
 नेति भावः । ननु तदन्तव्यापि सर्वनामत्वे सर्वनाम्बः स्मा इत्यादिषु सर्वनाम्बा
 विहितस्य डेः स्म इत्यंशप्रयोगेनाति सर्वादौ दोषाभावात्पुनर्मज्ञनप्रतिषेधा
 न काव्यं इति भाष्ये मूलितं त्रिरुद्धेनेति चेत् । प्रयोजनं सर्वनामाश्रयस-
 ज्ञायामिति तदन्तर्विधिसूत्रस्यवार्त्तिकभाष्यविरोधेनास्य भाष्यस्यैकदेश्युक्ति-
 त्वात् । इत एवार्त्तिकभाष्ये प्रतान्तरौपादानम् । न च अण्युक्तपतेषु नास्ति
 रिति धर्मतत्त्वम् । वृत्तिस्मृतासूत्रे ऽपरितुष्यन् खन्वपि भवाननाकृतिर्लिङ्गे
 न वेत्याहिति वार्त्तिककारं प्रति भाष्याक्तेः । अकञ्चेति । कुत्सितइति सूत्रोक्त-
 भाष्यादीत्या सव्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्यंतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्वृत्तित्यन्तेः
 प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिसुबन्तात्तदर्थगतकुत्साविवृतायां सर्वनामावयवभेदः
 प्रागर्कत्रत्ययात्तदन्तसज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः । एवमेव चलाद्यसि-
 द्विर्वाद्या । एतेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरित्यपास्तम् । जसः
 शी ॥ दीर्घाच्चारणमुत्तार्थं वारणी इति । अदन्तादिति परस्येत्यनेनाम्बेति ।
 अत इत्यस्याङ्गविशेषणतया अदन्तादङ्गादित्यर्थः । सर्वनाम्ब इति तु विहि
 तविशेषणन्तस्य तु नाङ्ग विशेष्यमाश्रुता मानभावात् । तेन वर्याश्रमेतरा

मासपूर्वा इत्यत्र । न अत एव विभाषाजसीति चरितार्थम् । अङ्गसञ्ज्ञानिमि
 तस्यादन्तात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न । तेषामित्याद्यसिद्धेः । अन्तर्विधा
 विषयसंप्रती तु न । तस्मिन्निति परिभाषाबाधे मानाभावात् । प्रागित्स-
 ज्ञाया इति । प्रत्ययादित्वज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभावं इति भावः । परे तु
 अनुबन्धत्वयोग्यतया अत्रापि तत्रिषेधप्रवृत्त्या शिष्वोदेश सर्वोदेशः । इत्स-
 ज्ञायोग्यशकारवस्त्वैव तत्सूत्रे शिष्वम् । अत एव काणोर्विषये नानुबन्ध-
 क्रतुमसारूप्यमिति विकल्पाभावः । अन्यथा उक्तादीनां कादेशाकार्यबोधोक्तं
 प्रत्ययत्वज्ञाने इत्सप्रजादेः प्रवृत्त्या वाक्यार्थबोधरूपतत्प्रवृत्तिकाले अनुबन्धज्ञा-
 नाभावेन विकल्पा दुर्वारः । पश्चादनुबन्धत्वज्ञाने ऽपि जातनिवृत्त्ययोगात् ।
 यदि तत्र पश्चात्तज्ज्ञाने तत्रिचृत्तिस्तर्ह्यत्रापि पश्चात्तज्ज्ञाने सर्वोदेशत्व-
 स्यापि निवृत्त्यापत्तिः । ध्वनितश्चेदं लुटः प्रथमस्थाने काल्गिदित्यादि सूत्रेषु
 भाष्ये इति प्राहुः । अतः सर्वनाम् इति । अदन्तादङ्गात्परम्य सर्वनाम्नो
 विहितस्येत्यर्थः । तेन मासपूर्वायेत्यत्र स्मे न ॥ डामिड्याः ॥ स्मार्त्स्मिनां
 लन्त्यामिति न । न विभक्त्याविति निषेधात् । यत्रापि इत्त्वप्रवृत्तिकाले न विभ-
 क्तिव्यज्ञानं तथापि विभक्त्यावित्यस्य विभक्तिव्ययोगे इत्येतां त्रयोः । अत एव
 सूत्रे तुषहणं चरितार्थम् । अमिमे ॥ आज्ञसरसुगन्यत आदिति घञ्ते ।
 पञ्चान्नगदिति । तेन सर्वार्थप्रतिपादकत्वे ऽपि कृत्वप्रकृतादिगच्छानां नेति-
 भावः । सर्वविशेषां बुद्धिस्याऽनेकमेव्याकाशयश्वरभ्रममुदाये शक्ते तस्य
 समुदायस्यानुद्गतावयवभेदत्वे एकवचने यथा सर्वो लोक इति तादृक्समुदा-
 यद्वयादिष्ववतायान्द्विवचनानि, सर्वो व्यदौ सर्वं व्यहा इति । यदा ऽप्युद्गता-
 वयवभेदसमुदायाविवता तदापि बहुवचनं सर्वं घटा इति । पृथंपराशर ॥
 व्यवस्थान्तर्वाचिनं षष्ठमे सर्वोदय इत्यर्थः । एव मुत्तरमत्रद्वये ऽपि । नित्यं
 द्विवचनान्त इति । द्विवचनान्त एवेत्यर्थः । अक्रत्रथ इति । ननु काकत्रोः
 का विशेषः । प्रत्ययप्यारवित्स्वराभ्यामन्तोदात्तत्वस्यैवमत्वात् । न च मुञ्च-
 न्तात्तद्विन्तोत्पत्त्या चित्त्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौ सुब्रान्तस्य के
 तु प्रकृतेरिति विशेष इति वाच्यम् । तद्विन्तावधा प्रातिपदिकान्दित्याधिकारिण
 प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात् । स च ज्ञायमानो न्यायात्म्यवन्तात्पर्य इत्य-
 न्यत् । युष्यदम्भद्विषये तु सुब्रान्तात्सर्वन्तस्यैव प्रकृतित्वं तस्यैव टेः प्राग-
 कृति बोद्धव्यम् । न चाकच तन्मद्व्यपतितन्यायेन तस्योभयहणेन यहणे उभका
 वयवयो यस्येत्यर्थं उभकगच्छादयच्युभकय इति रूपं के तु नेति विशेषः ।
 कश्चिदानो काकत्रोः विशेष इति भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानादिति गङ्गे

... ..

न चेति । द्विवचनपरत्वाभावेनेति । अकचि तन्मद्वुपतितन्यायेनाभशब्दस्य
 द्विवचनपरत्वं किं तु तेन व्यवधानाच्च तस्य तत्त्वमित्यर्थः । उभाददात्त इति
 मत्र भाष्यकृता ऽयच्चः प्रत्यायन्तरत्वेन व्याख्यानात्महाविभाषासंबन्धस्यावश्य-
 कत्वेन नित्यग्रहणमयोग्यं सत् योगविभागोनाभशब्दाद्वृत्तविषये ऽत्यन्तस्वा-
 र्थिकार्यज्विधानार्थं, अयञ्च तद्विषये सबत्पत्तेः पूर्वमेव स्वार्थिकत्वेनान्त-
 र्दत्त्वात् । अत एवाभ्यासोऽश्लेषाभ्यस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसप्त-
 म्याद्यन्तत्वेन ज्ञानाद्युत्पत्तिः । अत्र नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधान्महावि-
 भाषाया असंबन्धः । अयमप्यादात्त एवोदात्तग्रहणानवृत्तेः । अयञ्च वार्ति-
 कप्रामाणयादत्राभशब्दस्याभयशब्दस्य वा द्विवचनविषयत्वाभावसंभावना
 तत्रैव । अत एवाभयावास इत्यादा शयवासित्यलुकि नायच्च, तत् ध्वनयन्
 वार्तिकमाह उभयोन्यत्रेति । द्विवचनपरत्वाभावे इति । तत्परत्विषयत्वाभावे
 इत्यर्थः । उभयो मणिरत्यादा तु न । नित्यभ्यासस्योभयपामितिनिर्देशेन
 योगविभागस्येष्टमित्यर्थत्वेन च तस्य क्वचिदप्रवृत्तेः । अतो रूपाद्यन्ते नायच्च,
 रूपादेरस्मादनभिधानमेष वा । अयञ्चकृत्तेन वाच्यः उपज्ञोव्यत्वेन कस्यैव
 प्राप्तः । अपवादस्त्वयञ्च वीरतायः । अत्रद्वे नित्ये, अकचिज्जिधाववाभयग्रहणन
 मित्ते मत्रज्ञाप्रणयनं, किमर्थम् । अभिव्यक्तपदार्थकत्वात्संज्ञाव्यावृत्तिः । सर्व-
 नामसाहचर्याच्च । अत एवापसर्जनव्यावृत्तिरिति उभयोन्यत्रेति वार्तिके तय-
 समानार्थको ऽप्ययच्च गृह्यते । उभयो मणिरुभये देवमनप्या इति भाष्ये तदुदा-
 हरणात् स्वार्थिकस्य च ग्रहणम् तदुपक्रमेण वार्तिकप्रवृत्तेः । एवञ्चावयवद्वया-
 रब्धमणित्वयवित्तयोद्गतावयवभेदविषयता वा द्विवचनमस्याऽसाधेव ।
 एतन्मूलकमवोभयस्याऽसंबन्धित्वन्तद्विदुतश्चेति मत्र कैयटेनाक्तं तदाह ॥
 कैयट इति । हरदत्त इति । अत्रारुविज्ञेजं प्रागक्तभाष्यावरोधः भाष्ये तभ-
 शब्दपाठः प्रत्याख्यातः कप्रत्ययस्याज्ञानादर्थविविश्लेषार्थं विधानेन द्वित्वसं-
 ख्याप्रकारकसंख्यार्यावश्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्तिके
 द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणमभशब्दग्रहणवत् । अत एवाभयारुभाव-
 भोभाषित्यादौ नायच्च । तदुक्तं भाष्ये कप्यन्तरेणवचनन्द्विवचनपरो भविष्यति
 कथं स्वार्थिकाः प्रत्यायाः प्रकृतितो, विशिष्टाभवन्तीति प्रकृतियग्रहणेन स्वार्थि-
 जानामपि ग्रहणं भवतीति । इति हेतोः प्रकृतेः कादिप्रकृतेरुभशब्दस्य याहकेण
 द्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रहणमिति तदर्थः । अतसिलौ तु द्विभक्त्यन्तस्य
 स्वार्थं विहिताविति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेषेति न तयोक्तद्विवचनत्वमिति ।
 तस्मात् । उभयशब्दात् । जसौति । अवयवद्वयारब्धसमुदायबहुत्वविषयतायामि-

त्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वेन न तत्कृतं नित्यसञ्ज्ञाया बहिरङ्गत्वम् । अत एव सञ्ज्ञापसर्जनप्रथमादिशब्दे न विकल्पः, अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेति भावः । इदमर्थाचामनुरोधेन । परे तु अस्य पक्षे ऽभावबोधकतया निषेधाश्च बलीयांस इत्यनेनास्य प्राप्तिः, किं च नान्तरङ्ग बलीय इत्यस्य अत्र विषयो युगपत्प्राप्त्यभावात् । सञ्ज्ञानां बाह्यबाधकभावाभावेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेव सर्वनामसञ्ज्ञापशृत्तेः । अत एवोभयवत्यत्र सर्वनाम्ना विहितत्वेन शीभावसिद्धिः । पूर्वापरेत्यादि पक्षे तदभावमात्रबोधकम् ॥ असिद्धं बहिरङ्गमित्यपि नान्तरङ्गात्तरं बहिरङ्गप्राप्तेः । अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरङ्गप्रवृत्तेरनया वारयितुमशक्यत्वात् । बहुशस्तथा दृष्टत्वात्तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पूर्वोद्विष्येव पक्षे तदभावविशिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात् । जसोति विषयसप्तमीति पक्षेपि प्रातिपदिकादिसञ्ज्ञोत्तरमेवास्याः प्रवृत्तिसत्तदुत्तरमेव तद्विषयात्, स्यानिषद्वृत्तिदेशप्रापिताया निरवकाशत्वाच्च, प्रत्यतस्य स्यानिषद्भावस्यानुमानिक्या नया बाधायोगाच्च, सर्वनामसञ्ज्ञायामुक्तयुक्त्या यथोद्देशपक्षस्यैवाचित्यात्, अत एव तयादेशे उभयप्रतिषेधः । तयपयङ्गणेन यद्गणाञ्जसि विभाषा प्राप्नोतीति स्यानिषत्सत्रस्यं धार्त्तिकमयच प्रत्ययान्तरमिति सूत्राशयप्रदर्शनेन भाष्ये प्रत्याख्यातं, न त्वन्तरङ्गन्यायबलेन । उभयोत्यत्र डीप्नु टिड्णुति सूत्रे मात्रशब्दाद्गाराभ्यायचश्चकारात्प्रत्याहाराश्रयणेन सिद्धः । अत इत्यनुवृत्त्या चकतीत्यादौ नातिप्रमङ्गः । तयपयङ्गणान्त सूत्रे ऽवयवत्यानवादाः । द्वित्रिशब्दप्रकृतिक्रायज्ञस्य जसः शोषणयं जनिभधानमेव पुम्येव वा जनिभधानमिति तदशयं इति वदन्ति । तथापि ज्ञानं । प्रत्यययद्गणे तदन्तयद्गणमिति प्रयोजनं सर्वनामाश्रयसञ्ज्ञायामिति च तदन्तविधित्वादेन इतरान्तान्तेत्याद्यर्थे परमकतरस्य व्यपदेशिषद्भावेन कतरस्य च सञ्ज्ञामिद्वेति भावः । तत्र मानमाह । केवलयोरिति । प्रयोजनाभावात्फलाभावादित्यर्थः । अदन्ताद्गुण्यस्य सर्वनाम्ना विहितमप्येव जमः शोल्यादेरर्थादिति भावः । ननु इतरयद्गणेनैव सिद्धे ऽन्यतरशब्दशब्दात् व्यर्थो ऽत आह, अन्यतरिति । क्रियत्तदृष्य तयोर्विधानादिति भावः । अपुरीति । पू. शब्दस्य विशिष्यत्वेनत्यर्थः । तद् ध्वनयन् स्त्रियामुदाहरति । अन्तरायामिति । 'एका ऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समाने ऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते' इति केचित्, केवले ऽसहाये । तत्र संख्याऽन्यार्थामहायवाची षणान्तापट् बहुषु बहुवचनमकादाकिनिच्चेत्यादि सूत्रेषु भाष्ये म्यट्मुक्तः । एका गोत्रे इति सूत्रशेषे भाष्ये प्रथमार्थोपि उक्तः साधारणसमानार्थयोः संख्यावाचिन एवार्थतः पर्यवसानं

Handwritten notes at the top of the page, including the name 'B. S. Srinivasan' and other illegible text.

यथा तेनैकद्रिक् चैत्रमैत्रयोरेका मातेत्यादौ । सर्वस्य द्वे इति सूत्रे एकैकश इति भाष्यमुपादाय के चिदाहरत्यार्थोप्येकशब्दोऽस्तीति वदता कैयटेन के चिदित्युक्त्या तदर्थकाभावो ध्वनित एव । एवं च प्रधानार्थे न दृढं मानम् । स्वाभिधेयापेक्षावर्धाति । समस्तः पाठः । नियमेनावधिसापेक्षेर्धे वर्त्तमानपूर्वादीनामित्यर्थः । दक्षिणा गायका इति । उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वात् च व्यवस्थास्मीत्याहरे तु उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इति प्रत्युदाहरणं बोद्धम् । उत्तराः कुरव इति । समर्षवधिकपरदेशरूपोपाधिविशिष्टकुरूपत्तरशब्दः शब्दप्रवृत्तिर्नामत्तीकृत्य वर्त्तते इति व्यवस्थाविषयत्वं बोद्धम् । दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां मट्ट्याहूमयसंयोगदेशावधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितदेशतत्कालिकमयंसमुखावद्वेगतत्कालिकतत्पृष्ठस्ययावद्वेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिर्नामत्तीकृत्य प्रवृत्तिरिति उपाद्धान्तर्गततया व्यवस्थास्त्येव, मट्ट्याह्ने मयस्यादहमुत्वत्वात् । देशवृत्तीनान्तत्तदवधिकोदयाचलसविहितत्वादिप्रवृत्तिर्नामत्तीकृत्य न्यत्र विस्तरः । अन्तरमत्रकाशावधिपरिधानान्तादृभेदतादर्थ्यं । छिद्रात्मोर्वाविनाशहरवसरमट्ट्येन्तरात्मनिचेति कोशाक्ताथोन्तरश्रुतासाधंमाह, अन्तरंश्चिह्नयोगेति । अयं त्रिसूत्र्या क्रियमाणाः सञ्ज्ञाविकल्पो जसाधारे शीभाषणव नत्वक्रजाद्युदात्तत्वादाविति बोद्धम् । न बहु-
 घोषो ॥ चिकीर्षितइत्युदाहारलभ्यं प्राचीनवृत्तिज्ञद्वीत्येदं व्याख्याम् । नेदं सूत्रं बहुव्रीहस्तस्त्वनिषेधकं उपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः । प्रक्रियावाक्ये इति । अलौकिके इत्यर्थः । न चालौकिके समासप्रवृत्त्येकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव समासइव तत्रापि निषेधः सिद्ध इति वाच्यम् । तत्रैकार्थीभावस्यारोपे ऽपि स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावि-
 नातिभयकानित्यत्रैव प्राप्तस्याकचा ऽभावात् सञ्ज्ञानिषेध इत्यत्र तात्पर्यात् । लौकिके तु नास्य प्रवृत्तिस्तत्र समासस्य चिकीर्षितत्वाभावात् । अतिक्रान्त इत्यादिना पूर्वाक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अकृतव्यहृपरिभाषा तु नासत्येवेति भावः । भाष्यकारसत्विति । अकृतस्व-
 रौतु कर्त्तव्या प्रत्यङ्गं मुक्तमंशयमिति भाष्यात्केवृत्तिज्ञद्वीत्येदं व्याख्यानप्रयुक्तमिति भावः । न नु स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो ऽस्तु कथं प्रत्याख्यानमत-
 साह । यथात्तरमिति ॥ एतच्च धिन्विहृणव्यार चेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । एवञ्च वृत्तिज्ञदुक्तार्थकं नेदम् । तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकम् । यद्वा वार्त्तिकज्ञता तु तस्य कृतत्वात्सूत्रकृतेदमारब्धम् । सञ्ज्ञाया अनर्थत्वमपि भाष्य-
 क्तदूहितमेव न सूत्रकृतद्वैतमिति विभाषादिगिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । सूत्रे सप्तमीनिर्देशः प्रथमार्थेण । अतएव वृत्तिज्ञदुक्तः प्रक्रियावाक्ये निषेध

Handwritten notes at the bottom of the page, including the name 'B. S. Srinivasan' and other illegible text.

इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थावश्यक्यपदलक्षणया साधितः ।
 अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशलक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्यादिति तत्त्वम् ।
 तदनुगुणानामेवैत । प्रधान्येनोपस्थितिर्विषयप्रसिद्धस्वीयसर्वाथवाचकत्वसमा-
 नाधिकरणासर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासञ्ज्ञया सर्वाथोपस्थापकसर्वादीना-
 मनकरणावश्यकत्वेनेतेरामनुकरणे मानाभावः । नामपदस्वास्त्वेन प्राधान्य-
 मित्यस्य लाभः उपसर्जनं हीतरविशेषणतयैवापस्थापकमिति तेन तद्व्यावृत्तिः
 पूर्वादिसङ्ग्रहय स्वीयसर्वाथिति । सञ्ज्ञाव्यावृत्तय ऽभिध्यतेति न्यायमूलकं
 प्रसिद्धेतीति भावः । सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः । सर्वादीनि तदन्तानि वाक्तस-
 र्वाथवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीति तत्र प्राप्ताप्राविशकन्यायन
 सर्वनामपदवत्त्वांशे एव विधिः सर्वाथवाचकत्वस्य लाकतः सिद्धेः । एतेना-
 न्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वाथवाचकस्य विशेष्यतया सर्वादीनीत्यस्य तद्विशेषणत्वा-
 त्तदन्तविधिरित्यपास्तम् । एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावे-
 नान्वयस्याऽप्युत्पन्नत्वात् । इत्यर्थयोगार्थयान्यतरवियोगनान्वययोगात् ।
 तदन्ते सर्वाथवाचकत्वं त्ववयवद्वारा बोध्यम् । एतेन तदातिप्तस्य विशेष्यते-
 त्यपास्तम् । तद्विनाऽनुपपत्त्यभावेनातेपायोगादातिप्तस्य शाब्देऽन्वये माना-
 भावाच्च । केचित्त आवृत्त्या एकस्याद्देश्यता परस्य विधेयतेति वदन्ति । पर-
 न्वाद्यः पक्ष इति लघुरिति बोध्यम् । सच्चिबशादिति । तदनमानादित्यर्थः ।
 अत्रोपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनाथोपस्थापकत्वम् । तदाः स इति सूत्रे अदस-
 एव दस्य नान्यस्येति नियमेन द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्ताति स्व इति चेष्यते
 यथा लक्षणमप्रयुक्त इति भाष्यन्तु प्रकृतमूत्रतत्सञ्ज्ञानेकभाष्यविरोधादेक-
 देश्यकिरिति न तद्विरोधः । तृतीया समासे ॥ द्वन्द्वे चेति सूत्रस्याकरोक्तरीत्या
 न बहुव्रीह्याविति सूत्रस्याकरोक्तरीत्या च प्रथमार्थं सप्तम्ययमपि समासस्यैव
 निषेधो नावयवानाम् । समुदायस्येति । अकचस्वरौ त कर्तव्यौ प्रत्यङ्
 मुक्तसंशयमिति भाष्यात्क्या प्रकारणविषयस्युत्पत्त्या एतत्प्रकरणस्यमपत्तमानिदेशानां
 प्रथमार्थकत्वमिति तस्यावयवसञ्ज्ञानिषेधकत्वाभाव उचितः । किं चावयव-
 मात्रस्य निषेधे वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वाथवाचकसर्वाद्यन्तत्वेन समुदाय-
 सञ्ज्ञायां सुहापत्तिस्तस्य सञ्ज्ञानिषेधे ऽपि सर्वाथवाचकसर्वादित्त्वानपायात् ।
 अवयवस्य व्यपदेशिवद्भावेन समुदायस्य च द्वन्द्वे विद्यमानत्वेन निषेधे तु
 अवयवस्य निषेधे फलाभावः । न च त्वच्छब्दस्य तान्तत्वे काकदोर्विशेषण-
 फलम् । द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कृत्सादिश्रवणाया
 सभावात् । समुदाये तद्विषयतां समुदायोत्तरप्रत्ययेनावयवगतकृत्सादेरपि,
 बोधेनाकार्यत्वादवयवव्येः पृथक्तदनुत्पत्तेः । अन्यथा तत्र प्रत्येकद्वन्द्वप्रत्ययोत्पत्ति-

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ अर्जुनस्य वचनम् ॥ १०० ॥

रत एवोक्तं भाष्ये ऽकञ्चि न भवति विभाषाजसीति सूत्रे समुदायकृत्साविव-
 क्षायामिति तदर्थः । कृताकृत्वा समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वार्थत्वाद्नेन
 विकल्पो भवत्येव । त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति जयदेवप्रयोगबलेना-
 न्यार्थत्वच्छब्दस्य मत्स्येपि तस्य सर्वनामत्वे मानाभावात् बहुसंमतत्वाच्च ।
 एतेन न बहुव्रीह्यावितिषदस्यापि द्वन्द्वे चिकीर्षितइत्यर्थ इत्यपास्तम् । फला-
 भावात् । जमाधारे शीभावे एव विकल्पविधायकस्य विभाषा जसीत्यस्यास-
 दन्तेति भावः । उदात्तावयवभेदसमूहस्य द्वन्द्वे विशेष्यतयोपसर्जनं सज्जाया
 अप्राप्या द्वन्द्वे चेत्यापि न बहुव्रीह्याविति वादति तत्त्वम् । अत एव गोस्त्रि-
 योरिति सूत्रे कुकुटमयूर्यावित्यादौ ह्रस्वधारणाय द्वन्द्वेनेति वचनमारब्धमिति
 द्विक्र । नार्काजाति । समुदायनिष्ठकृत्साविक्रो ऽकञ्च नैत्यर्थः । प्रथमचरम् ॥
 अत्र सूत्रे नेति न संबध्यते प्रथमादिव्यसभवात् । जसीत्यनुवृत्तेरर्थाधिकारा-
 दयमपि शीभावे एव विकल्पस्तदाह । जसः कार्यं प्रतीति । तयः । संख्याया
 अवयवतयविति । तदन्ता इत्यत्र हेतुरुक्तः । द्वितीयतृतीया द्वस्तोयस्तः संप्र-
 सारणं चेति माधु । अर्थवदिति । प्रतिपदोक्तस्यैवपि बोद्धुम् । तेनानन्ते
 आद्युदात्तस्य द्वितीयायभागायेत्यवानभावे तु स्मै भवत्येव । जराया ॥
 अटन इत्यतो विभक्त्यावित्यादिर इत्यतो ऽचीति अनुवर्त्तते तदादिविधि-
 श्चन्याह, अजादाविति । जरमावित्यादौ तस्यपदेशिवदावेन । विभक्तौ किम् ।
 जराया इदञ्जाम । प्रतिपत्तिलाघवाय जराया असुद्ध कृतः । पदा-
 द्वाधिकारे इति । पदमद्वं विशेष्यं विशेषणो न तदन्तविधिरिति भावः ।
 पदशब्देनाक्षरपदाधिकारः कवलपदाधिकारश्च एव्यतइति येनविधिरि-
 त्यत्राकरे स्पष्टम् । निर्दिश्यमानस्येति । षष्ठी स्यानेयोगेति सूत्रमावर्त्तते
 आद्युत्तस्य चायमर्थः । षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्यानेन युज्यते न प्रतीय-
 मानमिति तेनेदं सिद्धमिति भावः । नन्वयं जरशब्दो न जराशब्दो ऽत
 आह, एकदेशेति । स्यानिवत्सूत्रेणिति भावः । जरा इत्यक्तपरिमाणस्य
 ब्रह्मात् । अनेन स्यानिवत्सूत्रेण कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधा-
 भाषो बोद्धुः । येन विधिसदन्तस्यैवस्य तु सज्जासूत्रत्वात् सूत्रस्यजराश-
 ब्दो जराशब्दान्तपर इति तदन्ते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषावितोषः स्पष्ट एवेति
 द्विक्र । निर्जामेति । अत्र स्वाद्विष्विति पदत्वेन ह्रस्वं न । भत्वे पदत्व-
 बाधात्सूत्रेषुत्तरस्यस्य पूर्वत्रापकर्षत् अथ लेखो वैचित्र्यायेति बोद्धुम् । पते
 इति । जरादेशाभावपत्ते इति भावः । इदमवाचामनुरोधेन । परं तु विभ-
 क्त्यादेशेभ्यः परत्वाजरासित्यसङ्गतं विभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्ट-
 त्वात् । अत एव जराया इति सूत्रे ऽजरासीत्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रति

वेधेन जरसिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते, इत्यथा त्वद्वीत्या शिभावात्पूर्वमेव जरसः
 प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्यानत्वाभावाच्चुमाविप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । मम
 तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते तत्सङ्गतिः स्पष्टैव अत एव
 टाडसीति सूत्रे कैयटेनेक्तं भाष्यकारः सच्चिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्यु-
 पयन्नतिजरणातिजरादिति भाष्यं न त्वतिजरसिनातिजरासादितीति गौरव-
 मुद्भावितवानिति । भवद्वीत्या पूर्वं जरसादेशे इनात्प्रप्राप्त्या तदभावपक्षे
 च तस्याप्राप्त्या सच्चिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिः
 स्पष्टैव । वृत्तिकारोप्याह । अतिजरसिन अतिजरासादिति केचिद्विच्छन्ति यथा
 तु भाष्यं तथा नैतद्विषयतइति लेत्यतइति नपुंसकद्वितीयैकवचने ऽपि लुक्बा-
 धेनातोमित्यमि सच्चिपातपरिभाषया जरसभावः । न च तत्र नाऽकारान्तसच्चि-
 पातकृत एवाजार्द्रः किं तु तदभावे ऽपि । एषा तु सच्चिपातलक्षणविधिं धिना
 न यम्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति अत्र भवत्येव जरसिति घाञ्यम् । मानाभा-
 वात्, टाडसीति सूत्रस्थनातिजरणेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्च । ध्वनित-
 ज्वेद जराया इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि पूर्वपक्षिणा अतिजरसं पश्यत्यत्र
 लुक् कस्मान्नेति पृष्टे परेण प्रथमैकवचनेप्यतिजरसनिष्ठतीत्यत्रापि कुतो लुक्
 न शक्यते इति पृष्टे पूर्वपक्षिणा प्रथमैकवचने ऽम्भावात्तरमेव जरम् तत्र जरमि
 कृते सच्चिपातपरिभाषया न लुक् इति विशेष उक्तः । यद्वा ऽम्भावे कृते सच्चि-
 पातपरिभाषया न जरसिति पाठभेदेन विशेष उक्तस्ततः परेण यद्देशमतिज-
 रसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति जरसिति द्वितीयैकवचनाद्वा शङ्कते मिद्वा-
 न्तिना इष्टमेवैतदतिजरसमतिजरसैरिति भवितव्यमिति । अत्र विशेषोपादाने
 न्यपाठ एव युक्तः । अन्यथा लुक्ः प्रथमैकवचने तेनाभावे उपपादिते द्वितीयैक-
 वचने ऽपि तेन न्यायेन लुके ऽप्राप्ते विशेषोक्तिरसङ्गतेति वाच्यम् । एवं स्त्रि-
 याऽजरसादेशे कृते याडाप इत्यादीनामाकारप्रग्लेषेण वारणं विफलमेव तेषां
 परत्वात् । अतिखट्टशब्दे तेषां वारणाय तु प्रग्लेष आवश्यक इत्याहुः । परे
 तु जरसादेशात् विभक्तिमन्विक्तार्थमात्रं पूर्वाविप्रतिषेधेन तेन जराणामि-
 त्यादावामि पूर्वं नुटि जरसो ऽभाव एव । एवं इत्यनद्वयाप इत्यत्राकारप्रग्लेषे
 न फलं नापि मानम् । अत एव द्याप्प्रहणे ऽदोर्घ इति वत् जरसादेशस्य
 स्यानिवृत्त्यप्रतिषेधा वार्तिककृता नारथ्य इत्याहुः । परिभाषाया अनित्यत्व-
 मिति । इनातिरिक्कारदोर्घाच्चारणमेषि कर्त्तव्ये गस्कारणञ्च तद्वनित्यत्वे मूल-
 मिति तद्वभिमानः । यद्येकवचने इति । एकसूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशविषये ऽपि
 पूर्वाविप्रतिषेध इति तद्भावः । एतच्च भाष्येति । इनातिरिक्कारदोर्घाच्चारण-
 प्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः । इष्टमेवैतत्सङ्गहीतमतिजरसमतिजरसैरिति भवितव्य-

Handwritten notes at the top of the page, including the title 'लघुशब्दशेखरः' and other illegible text.

लघुशब्दशेखरः ।

मिति जराया इति सूत्रस्य भाष्येऽपीति चार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ पट्टचो ॥
 आदेशैः स्वररूपाः स्यान्निन आत्तिष्यन्ते इत्याह । पाददन्तेति । अनुदात्तस्य
 वर्तुपधस्यन्त्याऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । अत एव तुल्यास्यसूत्रादिभाष्ये आस्ये
 तुल्यः पादेनोपहृतं मासेन पूर्वायेत्यादिप्रयोगा हृदयस्य प्रिय इति सौत्रप्रयोगा-
 श्चापपन्ना भवन्ति । ये च तद्वृत्ते इति सूत्रस्य वा केशेऽखिति वार्तिके वाग्रह-
 णन्तु तत्र सूत्रे वाग्रहणासंबन्धबोधकम् । यद्यपि निशाशब्दस्य निशशब्दप्र-
 कृतिकत्वेन भागुरिमतसिद्धतया वैकल्पिकत्वेन च वाक्त्राचेत्युभयवच्चरि-
 शयोः सूत्रे निशग्रहणं त्रिनापि सिद्धिस्तथापि सुटि हलन्तस्यासाधुत्वबोधना-
 यात्र ग्रहणमिति वृत्त्यनुसारिणः । परे तु अनुदात्तस्येति सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य
 स्वरितत्वं नास्ति । अत एव शीर्षेऽखन्दसीति सूत्रे शीर्षेऽखिति प्रकृत्यन्तर-
 टव्यं आदेशत्वे हि छन्दसि शिरसशब्दस्य प्रयोगो न स्यादित्युक्तं भाष्ये ।
 अन्यथा विकल्पानुश्रुत्यादेशत्वेऽपि दोषाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । ये च
 तद्वृत्तदन्त्यत्र चादेशत्वाय शिरसोऽग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं, वा केशेऽखिति च वक्त-
 व्यमित्युक्तं, तस्माच्छ्रुत्वादिष्वप्याणि, प्रकृत्यन्तराण्येव पदादयः । एवं मासृ-
 त्त्वोऽपि । अत एव नस्पृताः स्यान्निवद्वावादाबन्तत्वमादाय नसां पृतामि-
 त्यादौ न नडादिः । नासिकाया नस यत्सत्तद्वेऽखिति वार्तिके आदेशत्वमेव ।
 नासिकाया इत्युक्तं । अत एव तद्वृषये नासिकात्तद् इत्यादि न । अत एव
 पदादिषु मांस्पृत्सनामुपसंख्यानमिति वार्तिके स्यान्निनिर्देशो न कृत इत्याहुः ।
 प्रत्याहार इति । व्याख्यानादौट्टकारेणेति भावः । अक्षीबस्येति । पर्युदासप-
 रतयाऽप्यस्य भाष्ये व्याख्यानात् लघुत्वाच्चेति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधेन व्या-
 ख्यानेऽत एव ज्ञापकात्केशां विद्वसमर्थसमासानां साधुत्वं बोद्धव्यम् । स्वादिषु ॥
 सुरत्र प्रथमैकवचनं आदिरहणेन कबन्तानादग्रहणं व्याख्यानात् तदाह ।
 कपप्रत्ययावधीति । तदन्तेऽखित्यर्थः । यच्च भम् ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वाच्च
 टश्च यचीत्यनेन स्वादेर्विशेषणान्तदादित्रिविधः । असर्वनामेति । तेन सुपादा-
 खित्यादौ पादः पञ्च । भसञ्जा पदत्वकार्यप्रतिबन्धरूपेऽशास्त्रीयोपि कार्य
 भवति, न पदान्तसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् । आकडारा ॥ आकडारादिति
 भाष्येऽपि तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गात्समावेशार्थं हि तदित्याह । कडारा
 इत्यादि । व्याप्यंकाडा आचार्यादिति वक्तुं युक्तम् । एकैवेति । संख्यावा-
 च्यकेशश्चापादानादबधारणं संपद्यतइति भावः । या परेति । द्वयोः साव-
 काशयोः परा निरवकाशत्वे तु सैवेत्यर्थः । आभ्यामेव बाधिसिद्धिस्तु न, अन्यत्र
 तद्यदादौ कृतकृत्यप्रत्ययसञ्जादीनां समावेशदर्शनेन विरोधाभावात् विप्रतिषे-
 धाप्रवृत्तेः । लौकिकम्य तत्ककारिण्डिन्यायस्यापि लोके सञ्जात्रिषयेऽदर्शनेन शा-

Vertical handwritten notes on the left margin of the page.

स्त्रेपि संज्ञाविषये ऽप्रवृत्तेश्च । तेनेति । अनवकाशत्वेनेत्यर्थः । परोदाहरणान्ध-
पादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्तइत्याद्याकरे स्पष्टम् । विरोधाद्याभावेन
विप्रतिषेधसूत्राद्यप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतयात्रापि तेन
व्यवस्था । अपादानादिसञ्ज्ञानां समावेशे तु तत्कार्ययोः पर्यायापत्तिर्दोषः ।
भपदसञ्ज्ञयोः समावेशे तु राज्ञ इत्यादौ नलोपाद्यापत्तिर्बाध्या । न च राज्ञ्य
इत्यादौ सुप्तिङन्तमिति पदत्वन्दुर्बारं परया भसञ्ज्ञया तु न बाधस्तस्या
अन्तरङ्गत्वादिति वाच्यम् । समानावधिकाया अन्तरङ्गाया अप्यनया बाध्यसा-
मान्यचिन्तया ऽपवादत्वेनैव बाधादित्याहुः । आकडारस्यसञ्ज्ञासु च यथोद्वेश-
पत एवेत्यदद्गुशब्दे निरूपयिष्यते । भपदसञ्ज्ञाविधावङ्गप्रकरणे भस्येत्यस्य
पाठेनाङ्गमित्यनुवर्त्याङ्गं सत्पदम्भवति भं भवतीत्यर्थेन ताभ्यान्तस्य समावेश
एव न पर्याय इति बोध्यम् । पुरुषसञ्ज्ञापरस्मैपदसञ्ज्ञयोरपि गलुत्तमो वेति
ज्ञापकात्समावेशः । गुरुलघुमञ्जे वर्णस्य नदीघिसञ्ज्ञे तदन्तस्येति भिन्नावधि-
कत्वात्समावेशत उभे अपि वर्णस्येति पते आकरे उपलभ्यमानोप्येकदेशेन
एव समावेशानुपपादनादिति दिक् । यलोपइति । हलि सर्वेषामित्येनेत्यर्थः ।
अन्लोपो ऽनः ॥ तपरकरणं किम् । अनितेः क्रिप्यान इत्यादौ लोपाभावायान्-
त्वन्तत्रैकदेशविकृतन्यायनत्यन्यत्र विस्तरः । पूर्वस्मादिति । अचः परस्मिन्नि-
त्यत्र पूर्वविधावित्यस्यावृत्त्या पञ्चमीसमासाश्रयणादयमर्था लभ्यते इति भावः ।
तेन प्रत्येपिषवित्यादिसिद्धिरन्यथा जुम् स्यात् । अत एवाभे अथ्यस्मिति
सूत्रे उभेयहणं यत्राभे श्रयेते तत्रैवाभ्यस्तसञ्ज्ञार्थं, हेत्सन् इत्यत्राभ्यस्तलक्षणा
जुस्माभूदिति उक्ते शपेकादेशस्य पूर्वविधाविति पञ्चमीसमासेन स्यानिव-
त्त्वान्जुसोपान्तेरमिति प्रयोजनेन उभेयहणं सहाय्यमित्युक्तन्तेन । उभे यत्र श्रयेते
इत्यर्थेपि प्रत्येपिषविति सिद्धये आवश्यकं पञ्चमीसमासेन तत्सिद्धावुभेयहण
सहाय्यमिति तद्भावः । इति पते त्विति । तुनास्यानित्यत्वं सूचितं, प्रविगण-
य्यति भाष्यादाहरणमपि तदनित्यत्वे एव सङ्गच्छते । अत एव हे गौरित्यत्र
वृद्धेः स्यानिवत्त्वाच्च संवृद्धिलोपः । पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्याने
तु न मानम् (के चित्तु पूर्वस्मादव्यवहितपरस्य कार्यण्य स्यानिवत्त्वं, प्रवि-
गणय्येत्यादौ तु स्यानिवत्त्वबलव्याकारव्यव्य व्यपदेशिशब्दादेन लघुपर्यत्वमा-
दाय न दोषः तदनित्यत्वे न मानमित्याहुः) पूर्वनामितुर्नाति । अतदशदृ-
ष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यार्यामद्वानुवादेऽप्य तत्फलं स्यातिदेशान्तराणां वाति-
घटितानान्त्रिपाद्या प्रवृत्तबाधनम् । अत एवामीत्तोरपेणत्यादौ मीत्वणत्वं
भवतः । अत्रैकारस्यादस्मन्नित्यस्य ये इत्यस्यैकारुत्तरपदत्वश्र्वान्तवद्वाधाधी-
नम् । तस्य दोष इति । इदं वाचनिकमत्र न मुने इति सूत्रे नति योग-

विभागस्तु भाष्ये न दृश्यते । अत एव सिद्धकाण्डं वार्तिककृतारब्धं न लोपः
सुबिति सूत्रञ्च सूत्रकृतम् । प्रकारार्थमिति । प्रकारः सादृश्यं तच्च सुखेन
मांस्यवनीत्यादावपि न लुप्तमिति निषेधानित्यत्वाच्छसादिपरत्वं बोद्धव्यम् ।
शब्दत्वेन । सादृश्यमित्यन्ते । तत्र । वा शोकष्यजुरोगेष्वित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
नासिकाया यत्तन्मूत्रेषु नमिति भाष्यपठितवार्तिककस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । आ-
सन्न्यं प्राणामूर्चुरित्यत्रापि तद्दृष्टेयं शसादिपरत्वं । अत्र सुप्रभृतिष्विति वाच्ये
शस्मभृतिष्वित्युक्त्या ऽन्यत्र क्वचित्तेव प्रवृत्तिर्बोद्धव्येते । अत एव यत्तद्दृष्टिशाड्-
यहणं चरितार्थं, तेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धतया तत्र व्यवस्थार्थताया
एव वक्तव्यतया सुप्रप्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्या असंभवेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह । भाष्ये इति । तत्र हि शस्मभृतिष्वित्युच्यते शस्म-
भृतिष्वपि दृश्यते शलाकादापणीककुट्टोपणीयाचते महादेव इत्युक्तं, आद्य-
स्याधिगुणेषु पठ्यमानस्य शलाकाकारे दापणी इत्यर्थः । ह्यन्दसः कादि-
लोपः । एतेन दाप इत्यकारान्तस्य दूषणवाचिना दापनादेश इत्यपास्तम् ।
तेन पदङ्घ्रिरिति । न च कोशस्यपदादीनां पादाद्यादेशत्वे पादादिभ्यः
पृथक्पदादिष्वचनं तत्र व्यर्थं न हि स्यान्त्यादेशयोः पृथगुपादाने प्रयोजन-
मस्ति स्यान्त्यापादानेनैव तदर्थ्याभिधानसमर्थ्यादेशस्याप्यर्थबोधनान् । अत
एव नसाद्यादेशानाङ्गोऽनुपन्यास इति वाच्यम् । पदादीनां भाष्यरीत्या
ऽनादेशत्वात् । तत्त्वेपि तृज्जत्काण्डोरितिविश्रुवस्यार्थमस्यावश्यकत्वेन सौ
परतो हृदादीनां प्रयोगार्थं प्रकारार्थत्वस्यावश्यकत्वात् । स्पष्टं चेदं वा
शोकेति सूत्रे मूले । कोशे शब्दा अथपरा एव । शक्तियहस्तु पदत्वहेतुकान-
नुमानेन सामान्यत् एव । एतच्च विष्णुनारायण इत्यादौ विष्णुपदाद्याभिन्ने-
नारायणपदार्थ इति क्रमेण बोध इत्यादि मञ्जुषायां नामार्थवादे विस्तरेण
निर्हृतम् । एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तियहस्तु स्वस्वप्रसिद्धमादाय तस्य
त्पुरुषस्यानियतः पश्चान्मनसैव । अत्र ये द्वेवि सरस्वति इडे काव्ये त्रिहव्ये एतानि
ते ऽत्रये नामानीत्यादौ यत एतानि तत्र नामानि अतस्त्वदभिवा एषामर्थ्या
इति बोधा, ऽत एव नामन्विते समानाधिकरणे इति सूत्रभाष्ये सामान्यव-
चनमित्यस्येदं प्रत्युदाहरणं दत्तमन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्या-
प्यभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एकशेषस्तु न । तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य
सम्पक्बोधानापत्तेः । अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने कोशता-
त्पर्यात् । अत एव यत्तदेतेभ्य इत्यादौ पाणिनेकशेषो न कृतः । एतेन कोशे
शब्दानां शब्दपरता । अत एवैकशेषो न । अर्थपरत्वन्तु न सम्भवति इतः
पूर्वं शक्तियहाभावात् । एते शब्दा एकार्था इति बोधः एवञ्चात्र प्रकारार्थ-

अत्र चोक्तं ॥ अत्र चोक्तं ॥ अत्र चोक्तं ॥ अत्र चोक्तं ॥ अत्र चोक्तं ॥

अत्र चोक्तं ॥ अत्र चोक्तं ॥ अत्र चोक्तं ॥ अत्र चोक्तं ॥ अत्र चोक्तं ॥

त्वाभावे ऽपि न वतिरित्यपास्तमितिदिक् । संख्याधि ॥ सायेभ्य इति वक्तव्ये
 पूर्वग्रहणमुत्तरपदइत्यधिक्तस्य षष्ठ्यन्तत्वलाभाय । एतेन दृढप्रिय इत्येवैतदु-
 द्राहरणमित्यपास्तम् । विश्वपा इति । विश्वं पातीति विश्वे आतोनुपस-
 गेइति प्राप्ते वासरूपन्यायेनातो मनिन्कनिञ्चनिपश्चेति चेन विश्व । स चा-
 दन्तेभ्यो लोकेपि कीलालपश्चात्तमिति विभाषा पूर्वाहणेति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् ।
 क्तिपस्त्वादन्तेभ्यो भाष्यानुक्तक्लिबभ्यो ऽनभिधानमेव । अत एव यू स्याद्यावि-
 त्यत्र विजुक्तो भाष्ये न तु क्तिप् । अत एव शंस्या इत्यादिप्रयोगेषु भाष्य-
 कृता ईत्वं न कृतमिति केचित् । अन्ये क्तिपमेवाहुः । दीर्घाञ्ज ॥ चेनेधीत्यनु-
 कर्षः दीर्घाच्छस्येति नियमपरं दीर्घाच्छमीत्येव तु न सूत्रितं दीर्घादेश-
 शसीति विपरीतनियमापत्तेः । प्रत्याहारेषु जातिप्रताश्रयणादत्र प्राप्तिः ।
 न्याय्यत्वादिति । जसि पूर्वसवर्णेदीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः । धातोः
 क्रिम् । हाहानिति । अय्युत्यर्चामिदम् । अस्य क्रियाशब्दत्वे तु मानिति प्रत्युदा-
 हरणम् । परं तु क्तः श्नः इत्यादिसिद्धार्थमातो ऽनाप इति वक्तव्यमित्युक्ते
 आत इति योगविभागेन तत्संसाद्वा तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये एवञ्च साशब्दादि-
 यंश्रुभिधानं तदा योगविभागेन लाप इष्ट एव सूत्रे धातुग्रहणमावन्तानवृ-
 त्यर्थमेव । भाष्यवार्तिककृतोरज्ञानकल्पनापत्तयेदृशाश्रयकल्पनस्यैवावित्यात् ।
 आवन्तादाचारक्लिबेव न । तत् क्लिबन्ताद्वा कर्तृक्लिप्रानभिधानादिति न तत्र
 सूत्रवार्तिकयोर्विरोधः । अत एव प्रथमयोरिति सूत्रभाष्ये पररूपं बाद्वासा-
 मान्यचिन्तया दीर्घमात्रस्य बाधकमिति पत्रे रामानित्यादिर्मद्वयमन्ता दीर्घ-
 इति सुपि चेति चानुवर्त्तमाने बहुवचने कल्प्यदिति सूत्रे बहुवचने इति योग-
 विभागेन पररूपबाधकं दीर्घं विधाय रामाणामित्यादावनेन दीर्घं परत्वा-
 त्कृते ऽनीनामित्यादौ सावकाशस्य नुटा ऽर्णाप्रमाशङ्क्य इत्यनत्राप इति सूत्रे
 आज्ञसेरित्यत आद्ग्रहणानुवृत्त्या समाधाय कीलालपरामित्यादौ नुद्ग्रहायके
 आतो धातोःरित्यनुवृत्त्यं लापेन नुद्ग्रहायकेन समाहितम् । नुद्ग्रहायके आप्य-
 हणं न कार्यमिति तदाशयः । अधात्वप्रयथाकारान्तानां लापाभावे तु तद-
 सङ्गतिः स्पष्टेवेत्याहुः । क्तः श्नः इति । क्त्वाप्रत्ययस्यैदित्याद्यर्थकं क्त इष्ट
 श्नः शस्यत्वमित्यादिप्रयोगस्यत्रोद्गाहरणं, एतेनाचारक्लिबन्तात् कर्तृक्लिपैत-
 प्रयोगा निर्वाह्या इत्यपास्तम् । आचारक्लिबन्तप्रकृतिकर्तृक्लिबन्तस्य भाष्ये
 क्त्वाप्यनुपन्यासेन तेभ्यः कर्तृक्लिपो ऽनभिधानस्यैव लाभाच्च ॥ इत्यादन्ताः ॥

जसि च ॥ ह्रस्वस्य गुण इति वर्त्तते । ह्रस्वस्य ॥ संशुद्धौ चेत्यतः संशुद्धा-
 विति वर्त्तते । शेषोद्य ॥ यूम्याग्यावित्यतो यू इति इति ह्रस्वस्वेत्यतो ह्रस्व-
 इति च वर्त्तते शेषपदार्थमाह, अनदीत्यादि । तदन्तमिति । अनुवृत्तयूभ्यां शेष-

Handwritten notes at the top of the page, including the name 'लघुशब्दन्दुशेखरः' and other illegible scribbles.

पदार्थस्य विशेषणान्तदन्तलाभ इति भावः । ननु मत्स्ये इत्यत्राजवकाशत्वाच्चदी-
सत्रज्ञैव भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत आह, एकसत्रज्ञेति । अधिकारादिति ।
कहाराः कर्मधारये इत्येतत्पर्यन्तं तस्य बुद्धिस्यत्वादित्यर्थः । स्पष्टार्थमिति ।
स्पष्टतया तदन्तविधिलाभार्थमिति भावः । मात्रे इति । अतो डीति तु यू इत्य-
नुवृत्तावेष तात्पर्यथाहकमिति भावः । आडो ना ॥ पुंसीति तु नोक्तम् । अमुना कुले-
नेत्यत्र मन्वस्यामितृत्वाच्चमनापत्तौ पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तौ रूपा-
मितृः । न मु ने इति निषेधस्तु न नुमि नमुटादेश इति वार्त्तिकविरोधात् । अत
एव सूत्रकृता त्कीति वन् नीति नोक्तम् । तथा सति तन्त्रेण नकारनिर्देशोपि
मभाष्यत आगन्तुनाकारेण तस्यापि ने इति निर्देशेन तन्त्रस्वीकारे त्वत्यन्तं ज्ञा-
नगौरवमिति न किंचिल्लाघवमिति स्पष्टं भाष्ये । आडितीति । इकारविशिष्टा
सप्रजा न त्वस्य इत्येत्वम् । अत एव हरिणा मत्स्येत्यादौ न गुणः । एवमौड-
आप इत्यत्रापि । अत एवासंभवे एवापवादत्वमिति वार्त्तिकमते ऽपि रमे
इत्यादौ न याट् । घोडिति ॥ मुपि चेत्यतः मुपीति वर्त्तते तेन पट्टीति सिद्धम् ।
न च घेड्डीति सूत्रं कार्यं इकारादादित्यर्थः प्रवाहवैत्यत्राड्याजयारा-
मुपमख्यानमित्याडादेशस्तु डीत्येव वक्तुं शक्य इति वाच्यम् । मत्यामित्यादावा-
णनद्या इत्यस्यानापत्तः । अन्वित्वेन स्यानिवत्त्वाभावात् । इदृग्रहणे त्वनुब-
न्धकार्यत्वात्स्यानिवत्त्वं स्पष्टमिति दिक् । इमि इ ॥ एडो द्वित्वेपि अस्वित
त्वात्प्रथामस्य न । इतश्चेति तु नामूत्रि, अत उदित्यत्र अदन्ताडितो ऽति परे
पूर्वरूपमित्यर्थं जायतीत्यादौ दोषः स्यादिति । इसारित्येव सिद्धे इंसिग्रहण
स्पष्टार्थम् । अत्रघेः ॥ इदुद्यामितिकिं घेः परस्य डेरौदञ्चेति डिप्रकृतेघोरौ-
दञ्चेति वा ऽघां मा भूदिति । अदौतोस्तपरत्वं मुखसुखार्थं इत्स ज्ञायां च तस्य
लोप इति तयोर्लोपः । न चोतो विभक्तित्वाच्च विभक्ताविति निषेधात्कथ-
मित्सञ्ज्ञेति वाच्यम् । मुखसुखार्थमित्यस्य तदेव प्रयोजनञ्च तु कार्यान्तरं
नापि प्रयोगे अश्रवणमित्यर्थोत्त्वप्रतिज्ञयैव न विभक्तावित्यस्य तत्राप्रवृत्तेः ।
अत एवदुदौ पत्यावैश्वर्यं इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । यदि तूच्चारणार्थानां
विनैव शास्त्रमपगमः स्यात्तदेत्सञ्ज्ञकानामपि तदुदेव निर्वृत्तिस्तु किन्तस्य
लोप इत्यनेन । स्वभावादस्योभयत्रापि समत्वात् । ध्वनितश्चेदन्तस्य लोप
इत्यत्र भाष्यइति दिव शौत्सूत्रे निरूपयिष्यामः । न चैवमनावित्यत्रैतः
स्वरितत्वार्षित् । न च प्रत्ययप्रत्यययोरित्येव सिद्धे पुनस्ति प्रत्ययग्रहणं
कर्मत्वमिति वार्त्तिकेदौपदेशकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
तस्याः परिभाषाया लक्ष्यसिद्धये भाष्यकृता क्वाप्यनाश्रयणात् । स्पष्टञ्चेदं
तिस्वरितमित्यत्र कैपटे । अङ्गस्यति सूत्रे भाष्ये तु तत्प्रत्याख्यानार्थकदेशिना

सोक्ता न तु सिद्धान्तिनेति स्पष्टं तद्विदां, श्नाचलोप इति सूत्रे भाष्येपि
 ध्वनितस्तदभाव इति वाच्यम् । प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधानकालिकप्रत्यय-
 त्वग्रहणमित्यर्थात् । अत एवादेशेषु द्वित्वमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानेन फल-
 भेदा नेति द्विक् । अनङ् सौ ॥ साविति प्रथमैकवचनमसंबुद्धाविति पर्युदा-
 सात् । नकाराकारस्तुच्चारणार्थं इत्सञ्ज्ञकः । अलो ऽन्त्यात् ॥ अथद्व्यधिमतोः
 साजात्यादाह । पूर्वावर्णे इति । अत एव शिष्ट इत्यादौ शा इति समुदा-
 यस्य शास इद्वितीत्वं न । पञ्चम्यन्ताल्यग्रहणाच्च शस्य न । सर्वनामस्थाने ॥
 नोपधाया इति कूलोपदस्यतो दीर्घ इति चानुवर्त्तते । अपृक्त ॥ अपृक्त इति
 पुंस्त्वमधिवृत्तितम् । अत एवापृक्तं हलिति मङ्गच्छते अपृक्तप्रदेशेषु हलग्रह-
 णेनैव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानमदृष्टार्थम् । हल्ङ्याप् ॥ सुतिसीति पृथक् पदम् ।
 हलन्तादिति । सुतिसीनां प्रत्ययत्वेनोपस्थितस्य यस्मात्सर्विहितस्तदादेरि-
 त्यस्य विशेष्यत्वेन तदन्तलाभ इति भावः । एवं इयावशे द्वेषा तदुपस्थित्या
 इयावन्तादित्यर्था द्रष्टव्यः । हल्ङ्यावभ्यः किमिति । राम इत्यादौ
 दीर्घान्तत्वाभावाच्च दोष इति प्रश्नः । दीर्घात्किं निष्काशाश्रित्यद्वृत् इत्या-
 रभ्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यन्ता ऽपपाठः मनोरमायां दर्शनात् । सखे-
 ति । यद्यप्यत्रैव सख्युरमबुद्धाविति लेश उचितस्तर्यापि नान्तलक्षणदीर्घणैव
 सिद्धेरत उपधाया इत्यपेक्षया नित्यत्वेन तस्यैवाचित्याच्चानेकम् । अत्रो ऽर्ण ॥
 मृजेवृद्विरित्यतो वृद्विरित्यनुवर्त्तते ऽङ्गम्येति वाधिभ्रतन्तादाह । अङ्गम्य वृद्विरिति ।
 ख्यत्यादिति । उच्चारणार्थाकारेण कृतयगाः प्रयोगस्यम्यानुकरणाद्विशेषणो-
 भयोर्ग्रहणमित्याह । खितीत्यादि । इमाद्विपरस्तादृशः खिखीतितीशब्द-
 प्रकृतिक एव संभवतीति भावः । मुमखेति । न पूजनादिति निषेधाद्वाजाहः-
 सखिभ्य इति टञ् न् । समुदायस्येति । अमखीत्यस्य सखिभिन्नावयवार्थविति
 वर्णसञ्ज्ञापत्ते ऽर्थः । अत्र पक्षे पर्युदासेन तद्विद्विप्रातिपदिकान्येवशांदिरेव
 ग्रहणात्कृतं सख्येति वाक्ये न दोषः । सिद्धान्तिसंमते तदन्तमप्रज्ञापत्ते
 सखिभिन्नावित्यर्थः । पर्युदस्यमानममर्षकमखिशब्दे ऽस्य तदन्तग्रहणान्तु न
 विशेष्यामन्निधानादिति भावः । एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन । यस्येति
 सूत्रभाष्यात्तु सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरित्युतारित्यर्थः ।
 यथा अस्वमन्तस्येति सूत्रे ऽधातेरित्येतद्घटकधातुपदस्य पिण्डव्य इत्यादि-
 सिद्धार्थं धात्ववयवे लक्षणाकरे दृश्यते । तदन्तमप्रज्ञापत्तेष्वसर्वाति व्यारेव
 विशेषणान्तस्तदन्तविधिः । उतश्च प्रत्ययादिति वत् । ततश्च सख्यवयव-
 भिन्नवर्णाद्यन्तमित्यर्थः । तदन्तविधिश्च जेषपटार्थविशेषणतया अवश्यं प्रकृत-
 नैव घिसप्रज्ञेति लभ्यते । तत्र हि भाष्ये इवर्णास्य किमुदाहरणं अतिमखे-

रागच्छति यद्यत्र लोपो न स्यात्तदा कृतदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्द
 त्वात् अतिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषया अपवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वे कृते ऽपि
 घिसत्रज्ञा न स्यात् । लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोष इत्युक्तं, भव-
 द्दीन्या हि विशिष्टस्य सखिभक्तत्वेन घिसत्रज्ञा निर्बाधैवेति तदसङ्गतिः
 स्पष्टैव । न च लोपेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः सखिशब्दस्य तदवयवप-
 रत्वेन प्रातिपदिकग्रहणाभावात् । प्रातिपदिकत्ववदुपस्यापकपदोपादानं हि
 प्रातिपदिकग्रहणं ख्यन्यात्मन्ने किमर्थं विकृतनिर्देशो न सखिपतिभ्यामित्येवो-
 च्यतातिमखिरित्यत्र मा भूदिति भाष्ये इत्यन्तप्रकृतिक एवायं विहितविशेषणा
 नाश्रयणेनैव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणेनैवेतत् भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोध
 इत्यलम् । पतिः समा ॥ गवकार इष्टतो ऽवधारणार्थः । स्मृतिपुराणेषु पतये
 सखिनेत्यादिश्याकरणानिष्यत्त्वेनामाध्वेव । शिशुङ्काद्याज्ययाजनादाविव
 तपोमाहान्यनामाधुप्रयोगेपि ऋषीणां दोषाभावात् । याज्ञ कर्मण्येवासाधुप्र-
 योगे दोषान्त्र । अस्माकमपि स्मृतिपुराणाद्ययनविधिबलात्तेपान्तपोबलाच्च
 यज्ञमद्येपि तदन्तगततत्पाठे दोषाभावः । स्वातन्त्र्येणैतदृशं प्रयुञ्जाना अस्म-
 दादयः प्रत्यवयन्त्येव । अत एव नदीसत्रज्ञामूत्रे भाष्ये कृन्दावत्कवयः
 कुन्तीत्युक्त्वा न ह्योपेष्टारस्तीत्युक्तम् । यू स्याद्याविति मूत्रे हरदत्तयन्ये
 स्पष्टतरञ्चैतस्ममाम इत्युक्तेर्बहुत्वे न घित्वम् । अत एव पतिवृत्तावेवेति
 नामूत्रि । वर्णमसत्रज्ञापते पत्यवयवेकारइत्यर्थः । तदन्तमसत्रज्ञापते पत्यवय-
 वेकारान्तइत्यर्थः । मूत्रे पतिशब्दश्च तदवयवेकारे लातणिकः । गतेन
 शेषोध्यमखिपती, पतिमर्षी ममासएवेति वा सूत्र्यतामित्यपास्तम् । यस्येति-
 चेति सूत्रम्यभाष्यरीत्या सुपतिना सुमुख्येत्यादीष्टासिद्ध्या तथा न्यामस्य
 कसुंमशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति दिक् । नित्यं बहुवचनान्त इति । किमः
 संख्यापरिमाणइत्यनेन किं शब्दाद्बहुत्वमख्यावाञ्छेत्तस्यैवविषयप्रशरणे
 इतिरिति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः । बहुगण ॥ संख्याप्रदेशेष्वित्सत्रज्ञा-
 करणरूपप्रकरणसत्त्वेपि तन्मन्त्रमाहुत्रिमन्यायस्य, न प्रवृत्तिः कर्त्तरि
 कर्मन्यादाविश्व । अत एव संख्याया अतिशदन्ताया इति शदन्तपर्युदासः
 सङ्गच्छते । न हि शदन्ता कृत्रिमा संख्यास्ति । तस्मात्संख्याप्रदेशेषुभय-
 गतिः । किं च लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्याप्यत्रग-
 तिरिति स्पष्टं भाष्ये । अत एव पञ्चकृत्य इत्यादिसिद्धिः । एतद्यायोप-
 योगस्त्वभ्यासादितादिसत्रज्ञाविषये द्रष्टव्यः । मूत्रे बहुगणग्रहणन्तु तयो-
 र्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात् । बहुत्वादि हि आदिसंख्या-
 व्यापको धर्मविशेषः । अत एव भाष्ये एतस्मिन्प्रतिदेशार्थं यदयमसंख्या-

संख्येत्याहेत्युक्तम् । यत्तु भाष्ये एकादिकया चापि संख्यायते इत्युक्तं तस्याय-
 मर्थः । बहुादिकयापि स्वव्याप्यत्रित्वादिसंख्यया संख्यायते । कतिशब्देऽपि
 संख्यानकारणीभूतार्थविषयप्रशार्थकतया संख्यानकरणं एवं वत्वन्तेषु द्यम् ।
 यद्वा चापिशब्दो वाक्यान्कारे एकादिकया संख्यायते सापि प्रदेशेषु यथा
 एहेतेति लोकप्रसिद्धमहासप्रज्ञाकरणमिति तदर्थः । एतेनार्थान्तरवाचित्व
 मति बहुत्ववाचिनश्चेत्संख्याकार्यन्तर्हि बहुगणयोरवेति नियमार्थं तत् तेन
 भूयादीना न तेषां वैपुल्यादर्थान्तरवाचित्वात् वैपुल्यं त्रिशालता विशेष्यवि-
 शेषणादलाभ्यामबहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बहुयमात्रवाचिनात्यादीनाञ्च
 न व्यावृत्तिः । यद्वा । अनियतसंख्यावाचिनाञ्चदुहुगणयोरवेति नियमः ।
 अनन्तशब्दवदनन्तवाचिशतशब्दस्य संख्याकार्यभाव इष्ट एवेत्यपास्तम् ।
 मघवैपुल्यवाचकयोर्नैहयहणं परस्परसाहचर्येण चादिसंख्याख्यापाकधर्मवाचि-
 नोरेव यहणात् वतु इति मानवन्धनिदेशो ब्राह्मणवदित्यादिव्यावृत्त्यर्थः ।
 इतिस्तिद्रुत एव वतुमाहवयोदित्यलम् । षणान्तत्यतः षडिति वचनेन संख्यति
 च प्रकृतं तदाह । इत्यन्तेति । अत एव षडुतीति डडनुवादेन युक्तिहितः ।
 अत एव सप्रज्ञाविधाषोप प्रत्ययपरणे तदन्तयहणम् । संख्याति क्रिम् ।
 पतयः । प्रत्ययस्य ॥ अनेकमज्ञाकरणात् आवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च
 तद्वाचितमप्रज्ञाश्रयणमता न मङ्कुरः । तेन हन्तीत्यादौ श्लाघिति द्वित्वं
 न तदाह लुक्ग्लुलुपगञ्जिति । अदशनेन लाप इत्येतादशनेमित्यनुवर्त्तते ।
 प्रदेशेषु भाविमप्रज्ञाविज्ञानावाच्यान्याश्रयः । एकमप्रज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्यस्वेन
 लापमज्ञया आसां समावेशः । तेन प्रत्ययलक्षणमित्तिः । षड्भ्या ॥
 जशसाः शिरित्येता जशशमारिति वचनेन । षड्भ्य इति विहितविशेषणान्तेन
 गौणे न । परमपञ्चन्यादौ तु विगिण्टस्यापि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकज्ञो
 धजनकत्वेन संख्यावाचितया षड्त्वमन्त्येवेति न दोषः । स्पष्टञ्चैतं षट्प्र-
 धान एव समाम इत्यादिना मर्थादिमूत्रे भाष्ये । कैपटस्य तु प्रमाद
 इत्यन्यत्र निरूपितम् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या मिदु आद्यप्रत्यय-
 यहणमवयवलोपे मा भूत् । तेनाप्रीयेत्यादौ नाननासिकलोप इति स्पष्ट
 भाष्ये । इदमेव प्रत्ययहणप्रज्ञापकमवयवोप प्रत्ययत्वशब्दहारस्य ।
 एवञ्चादेशप्रत्यययोर्दुदुपधम्येत्यनयोर्नतणादि नाश्रयणीयं सात्यदाद्वोरिति
 च चरितार्थम् । स्थानिवन्सूत्रेण मिदु इदं सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यम् ।
 प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्राश्रीयते तत्रैवेति । न चैवं दाधतीति सूत्रं
 तेतिक्ते इति किं निपात्यते आत्मनेपदं नैतदस्ति अनुदात्तहित इत्येव मिदु
 नियमार्थं तर्हि भविष्यत्यत्रैव यद्गुगन्तस्य नात्यत्र बेभिदीतीत्युक्तम् । अस्य

संख्याशब्दोत्पत्तिः ।

नियमस्वैतेनात्मनेपदं दुर्लभं द्विन्द्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वादिति वाच्यम् ।
 आत्मनेपदमित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वात्ततो विद्वार्थमिदमिति वार्तिकानुसारि-
 गानुदात्तङित इत्येव सिद्धमिति शङ्किते तदनुसार्थकदेशेन एव तत्समाधा-
 नमित्यदोषादित्यन्यत्र विस्तरः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदिति सिद्धे लक्षणग्रहणे
 प्रत्ययनिमित्तक्रमेव न तु प्रत्ययस्यानिकमित्यर्थलाभार्थं तेन नखभिच इत्या-
 दावैसादिकं नेत्येके । अतिदेशेनाहार्यतद्दु द्विसंपादनेषुच्चारणप्रसङ्गरूपप्र-
 षांभावाच्चसाद्रीति तद्व्यर्थमित्यपरं । कार्यमिति प्राधान्यात् कार्यातिदेशो-
 र्यामिति भावः । इहापि परिवीरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं
 भाव्यतीति भाष्येण वृज्वत्सूत्रे शास्त्रकार्यातिदेशयोरैक्यकथनेन चातिदि-
 श्यमानकार्याणामुप्यतिदेश एव देश इत्यङ्गीकारात्परिवीरित्यत्र तुग्दीर्घा पर्या-
 येण न । किं तु दीर्घ एव परत्वात् । अन्यथाननैवाभयोर्विधानात्परत्वाभावेन
 पर्यायोद्वार इति बोद्धुं तदाह, जसि चेति गुणे प्राप्ते इति । जसि चेति विहितेऽ-
 नेन गुणे प्राप्ते इत्यर्थः । न लुमता ॥ लुशब्दयुक्ता लुमन्तस्तदाह, लुगित्यादि ।
 अङ्गकार्यमिति । लुप्रप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसञ्ज्ञकस्तदु-
 द्देश्यकं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्ग वेत्यर्थः । तेन पञ्चेत्यादौ पदसञ्ज्ञा भवति । राजपु-
 र्णादौ भसञ्ज्ञा च न । अङ्गसञ्ज्ञा तु यथोद्देशत्वात्प्रत्ययसत्ताकाले जाता ति-
 ष्ठत्येव । तत्काले कार्याभावादप्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन सा । तस्या लब्धाङ्गसञ्-
 ज्ञकार्यत्वाभावेन निषेधाप्रकृतेः स्पष्टचेदं युवोरनाकौ इत्यत्र कैयटे । न लुम-
 तेत्यस्यानित्यत्वादाङ्गसञ्ज्ञायामप्रवृत्तिरिति तत्त्वमिति कश्चित् । अत एव
 पञ्चभिः क्राप्राभिः क्रीते कुलमिति तद्विद्वार्थं समासे ठको ऽद्भुद्वेति लुकि
 लुकाद्विद्वेति स्त्रीप्रत्ययलुकि पञ्चक्राए इत्यत्र वृज्वत्त्वम् । तदुक्तं भाष्ये वृज्व-
 दिति सूत्रे न चापरं निमित्तमाश्रीयते किं तर्ह्यङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वदिति अङ्ग-
 सञ्ज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति । न चोदरत्ववत् वृज्वत्त्वोपि परनिमित्ता-
 श्रयणमिति पञ्चक्रोष्ट इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम् । उरदित्यत्र शब्दतः परस्य
 निमित्तत्वानाश्रयणेपि अङ्गसञ्ज्ञादारोदत्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्या-
 निवस्त्वप्रवृत्तिरित्येव नित्यभ्यासस्यात् सूत्रस्य भाष्याशयात् । नियमतः परबुद्धेः
 पूर्ववृत्तितया परनिमित्तत्वात् । अत एव चकरोत्यजर्घा इत्यादावप्रवृत्तिरिति श्नु
 इत्यादावजादिप्रत्ययइत्यर्थस्तु अङ्गस्येति वक्ष्या निमित्ते इत्यद्व्याहारेण तस्य
 विशेषतया यथा कर्थाश्चदुपपादाः । आकडाराधिकारस्थेषु कार्यकालत्वस्याभा-
 वाच्च । एतेन कार्यकालपक्षेपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्यये ऽङ्गसञ्ज्ञा भवत्यङ्गसञ्ज्ञ
 कस्य च तस्य वृज्वत्त्वं स्त्रियामित्येवार्थः । उरदित्यादौ तु आश्रया ऽत्वं
 प्रति निमित्ततापि वक्ष्येति लत्यानुरोधाच्च तथा प्रकृते लत्यानुरोधादेवेति तदा-

अङ्गसञ्ज्ञायां लुकि पञ्चक्रोष्ट इत्यत्र वृज्वत्त्वम् । तदुक्तं भाष्ये वृज्व-
 दिति सूत्रे न चापरं निमित्तमाश्रीयते किं तर्ह्यङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वदिति अङ्ग-
 सञ्ज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति । न चोदरत्ववत् वृज्वत्त्वोपि परनिमित्ता-
 श्रयणमिति पञ्चक्रोष्ट इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम् । उरदित्यत्र शब्दतः परस्य
 निमित्तत्वानाश्रयणेपि अङ्गसञ्ज्ञादारोदत्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्या-
 निवस्त्वप्रवृत्तिरित्येव नित्यभ्यासस्यात् सूत्रस्य भाष्याशयात् । नियमतः परबुद्धेः
 पूर्ववृत्तितया परनिमित्तत्वात् । अत एव चकरोत्यजर्घा इत्यादावप्रवृत्तिरिति श्नु
 इत्यादावजादिप्रत्ययइत्यर्थस्तु अङ्गस्येति वक्ष्या निमित्ते इत्यद्व्याहारेण तस्य
 विशेषतया यथा कर्थाश्चदुपपादाः । आकडाराधिकारस्थेषु कार्यकालत्वस्याभा-
 वाच्च । एतेन कार्यकालपक्षेपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्यये ऽङ्गसञ्ज्ञा भवत्यङ्गसञ्ज्ञ
 कस्य च तस्य वृज्वत्त्वं स्त्रियामित्येवार्थः । उरदित्यादौ तु आश्रया ऽत्वं
 प्रति निमित्ततापि वक्ष्येति लत्यानुरोधाच्च तथा प्रकृते लत्यानुरोधादेवेति तदा-

शयः । पदैकवाक्यतयान्वयस्तु सप्रज्ञासूत्राणान्दुर्लभ इत्यन्यत्र निरूपितम् ।
 चर्करीत्यजघा इत्यादौ तु न लुमतेति निषेधानित्यत्वात्प्रवृत्तिस्त्रयो इत्यादौ
 गुणवत् । अङ्गाद्विप्लवप्रत्ययनिमित्तं लुकि भवत्येवेति तु भुवे हितं भूहितमि-
 त्यादावुवडापत्या चिन्त्यमित्यपास्तम्* । त्रिषुसरूपा इति । डे प्रथमयोरिति
 सूत्रे युष्मानित्यादौ तस्माच्छ्रुते न इत्युपन्यासपरेणभा ष्येण स्वमोर्नपुंसका-
 दिति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्त्तिकेन
 तद्वाष्येण च न षडिति निषेधेन च लिङ्गसत्ताबोधनेपि लिङ्गबोधकप्रत्ययानु-
 त्यत्या रूपे न विशेष इत्यर्थः । साम आकमिति सूत्रस्यस्यालिङ्गे युष्मदस्मदी
 इति भाष्यस्य पदान्तरसंविधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्राच्च प्र-
 तीयतइत्यर्थ इति टिक् । त्रैस्तयः ॥ अयं न सान्तो निजान्त्रयाणामिति निर्दे-
 शात् । त्रयइ न कृतः । अयइ यीत्यादाविवोच्चारणार्थत्वशङ्कावारणाय ।
 के चिदिति । आमि सर्वनाम्न इतिसाहचर्यादिति भावः । वस्तिवति । साहच-
 र्यस्यासार्वात्रिकत्वात्सूत्रान्तरस्यतदाश्रयणे दृढतरत्प्रमाणाभावाच्चेति भावः ।
 न च गौणमुख्यन्यायेनात्र नेति वाच्यम् । अप्रसिद्धत्वगौणलाक्षणिकत्वान्यतर-
 रूपगौणत्वाभावात् । अत एवोपमर्जनानां सर्वनामत्वनिषेध आरब्धो वार्त्तिक-
 ककृता इतरविशेषणतामात्रेण तत्त्वाभावात् । पदकार्येण तत्प्रवृत्तेश्चेत्य-
 न्यत्र विस्तरः । द्विशब्दो नित्यन्विवचनान्त इति । संख्यापरत्वपीत्यर्थः । अत
 एव कस्य द्वित्वे इत्यर्थं कस्य द्वयोरिति भाष्ये बहुष्विति सूत्रे प्रयुक्तम् । त्यदा-
 दौ ॥ अष्टन इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्तते तत्फनन्तत्कुलम् । मालुंक्ष्यत्वं न ।
 इष्टिरिति । भाष्यकारस्येति भावः । द्विपर्यन्तानां क्रिमिति । युष्मदस्मदोरात्वय-
 त्वलापैर्वाधात्किमः कादेशविधानाच्च प्रश्नः । भवाम्भवन्तावित्यभ्युच्चयः ।
 हेतु तु सवर्णदीर्घ इति । इदं संभावनामात्रेण । एषां हेतु इदूतौ च सप्तम्यर्थं
 इति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनानभिधानात् । क्विञ्चन्तवातेति । इत्त्वमवकारा-
 दाविति वार्त्तिकस्य पाठान इत्यादीनां अनिपा साधनरूपस्य तत्प्रत्याख्यान-
 भाष्यस्य च फलैक्यापेक्षेभ्यः क्विपो ऽनभिधानमाश्रयकार्मिति धीवरीपीवरी-
 त्यादि द्वाष्योः संप्रसारणञ्च क्विप् क्विनिप् च नेत्यर्थकाञ्चनसनखनां सञ् भ-

* वस्तुतस्तु कार्यकानपक्षेपि कोट्टशब्दः प्रत्यये ङ्गसंज्ञो भवत्यङ्गसंज्ञकस्य च तस्य
 नृत्तत्वं स्वियार्थमित्येवायं इतिनृत्तत्वमनेमितिक्रमेण उगदित्यादौ तु गतिरुक्तैव । पदैक-
 वाक्यतयान्वयस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्यत्र निरूपितम् । एतेन उरार्दित्यादौ । स्वाद्युत्वात्वं
 प्रतिक्रियन्ततापे वद्वश्चेति नह्यानुराधा, च तथा प्रकृते नह्यानुराधादेवेति तदाशयः । चर्क-
 रीत्यजघा इत्यादौ तु न लुमतेति निषेधानित्यत्वात्प्रवृत्तिस्त्रयो इत्यादौ गुणवत् । अङ्गा-
 दिप्रप्रत्ययनिमित्तं लुकि भवत्येवेति च भुवे हितं भूहितमित्या दावुवडापत्या चिन्त्यमित्यपा-
 स्तम् । इति पाठान्तरम् २ पुस्तके ।

नान्युमास्यागपेति सूत्रभाष्यपर्यालोचनया सिद्धाद्वार्त्तिकेतिस्त्विद्व्यायतेदे-
 धानेर्वीति क्विप्श्चीति वार्त्तिकस्यभाष्ये दधातेवेत्युक्तेरकदेशिनः । शंस्या
 इत्यत्र विज्ञेवेति न दोषः । मीड् माने इतीकारान्तीत् क्विबित्येके । घातप्रमीर्निः
 शृङ्गे मृगाकर्त्तजन्तुविशेषः । बहुश्रेयसीति । ईयसो बहुव्रीहेनेति निषेधाच्चा
 पमज्जनह्रस्वः । घृस्व्या ॥ दीर्घयोरेवग्रहणं व्याख्यानात् । वा इन्द्रसीति पूर्वस-
 वर्णादीर्घः । र्याकम् । मात्रे । आगनद्या इति नास्त्रियमावताति स्त्याख्यौ मूल-
 विभुजादित्वात्कः । स्त्याख्यावित्युपस्यतस्त्रीवाचकशब्दस्य विशेष्यत्वात्तद-
 न्तविधिरित्याह, इंदूदन्ताविति । आच्छीनद्योरित्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे
 लक्षणा बोद्धा । आख्यायहणान्नित्यत्वलाभस्तदाह नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ।
 तत्फनन्तु यामण्यादेव्यावृत्तिः । नित्यस्त्रीत्वञ्च प्रवृत्तिनिमित्तक्ये लिङ्गान्त-
 र्विशिष्टायांनभिधायकत्वं व्यन्तकुमायादीनाङ्कुचि निवृत्तेन त्रिलिङ्गेन समा-
 नाकारतया नित्यस्त्रीत्वाभाववारणाय प्रवृत्तिनिमित्तक्ये इति । नन्वेवं बहु-
 श्रेयमीशब्दस्य नदीत्व न स्यादत आह । प्रथमेति । अर्थान्तरसङ्गमात्पूर्वं
 विश्रामानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तरमंक्रमे ऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।
 यथादृशे पत्रप्रवृत्तमंजामादायैव कार्यं कार्यकालपक्षेपि कुमारीत्यादौ प्रकृति-
 भूतकुमारीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन वृत्तावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गह्रस्वा-
 थशोधकत्वेन नदीमञ्जा । समामे तु स्पष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः । तन्मा-
 त्रबोधकत्वनिवेशे प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशे वा न मानम् । तदुक्तं भाष्ये
 अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमवयवा, ऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसञ्जा भवि-
 ष्यतीति आकङ्कारस्यमञ्जानां कार्यकालत्वाभावादित्यथा तत्तद्विद्येकवाक्यत्वा-
 पक्षयोः कथं चाद्युवाधभावः स्यादिति बोद्धामित्यपि केचित् । हे बहुश्रेयसी-
 ति । ह्रस्वे कृते गुणस्तु न । प्रक्रियानाघत्रायाम्बार्थेनां ह्रस्वः, ह्रस्वनद्योगुण,
 इत्येष वाच्ये ह्रस्वविधानमामर्थात् । जसि चेत्यत्रकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया
 ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् । अम्बार्थानामपि गुणस्तु वक्तुमशक्यः ।
 अतः क्लोबञ्जले शोके मानुस्यन्दनयोरपीति रभसाद्युक्तानःशब्दस्याम्बार्थत्वेन
 गुणापत्तेः । ह्रस्वग्रहणे त्वत्र इत्युपस्यन्याजन्ताम्बार्थग्रहणाच्च दोषः तस्य नपुंस-
 कत्वेषि हे वारे इति वृत्ते गुणा स्यादेव गुणश्रुत्येकपरिभाषोपस्थितौ त्वम्बेत्या-
 दावप्यनापत्तिः । अयं ह्रस्वानन्तरस्येतिन्यायाद्वृत्त्वस्य गुण इत्यस्यैव बाधकस्तेन
 मातरित्यत्र कृता डीति गुणो भवत्येवेति द्विक् । आटश्च ॥ न माड्योगइति सूत्र-
 स्यभाष्योक्ते ऽटश्चेति न्यासे तु वृत्तिरेचीति बोद्धम् । अत्राट् तु वक्तुमशक्यः ।
 अस्वपोहसर्वित्यत्र वृत्तिवारणायाटश्चेत्यत्र धातावित्यपकर्षणं वृत्तनापत्तेः ।
 वृत्तिरेचीत्यस्य तु पररूपं बाधकमिति बोद्धम् । डेरिति सप्रम्येकवचनं व्याख्यानात्

इह परत्वादिति । सकृन्नूतिन्यायाचयणादिति भावः । स्पष्टञ्चेदं ह्रस्व-
नद्याप इत्यत्र भाष्ये । यद्यपीहाऽऽपवादो नद्यां सर्वेषानवकाशत्वात् ।
अपवादो नुदीर्घत्वस्येति दीर्घांकित इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनागमादेश-
योरपि तत्त्वसत्त्वात्, तथापि अनवकाशत्वेन बाधे ऽपवादप्रवृत्त्यन्तरमुत्स-
र्गप्रवृत्तेर्न दोषः । अत एव न गणोटीत्वमपवादत्वाद्गुलादिःशेषं बाधते किं
तद्दानवकाशत्वादिति गुणोयङ्लुकोरिति सूत्रभाष्ये उक्तम् । पादः पदिति सूत्रस्यं
शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्ययोरान्ताः परत्वादांमिति भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति
बोद्धव्यम् । अद्यन्तत्वादिति ॥ लतेर्मुट् चेत्याणादिकप्रत्ययान्तत्वादिति भावः ।
कुमारीति । ह्रस्वविधायके शास्त्रीयोपसर्जनपहणाद् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो
न । अचि श्नु ॥ भूशब्दे ऽश्रुत्यत्र प्रातिपदिकं धमेर्ङप्रत्ययान्तो वा । इह य्वे-
रिति धातोः समानाधिकरणं विशेषणान्तद्राह । इवणोवणान्तधातोरेति । इत्य-
स्येति । इत्यन्तस्येत्यर्थस्तेन सुभ्रुवाविति सिद्धम् । आन्तरेति । स्थानत इति
भावः । य्वेरिति किम् । वत्रे । अचिक्रिम् । युयात् । इतीयङीति । सुधी-
शब्दे यणिवेधारम्भात्प्रकरणे धातोः स्वरूपग्रहणे इति परिभाषाया अप-
वृत्तिरिति भावः । एनेकाचो ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वा न भवतीति । धात्व-
वयवसंयोगपूर्वभिन्न इत्यर्थः । तद्विचरश्च धात्ववयवपूर्वं व्रजेति उदियात्रित्यादौ
न दोषः । असंयोगाद्विचरश्च धात्ववयवसंयोगभिन्नात्प्रत्ययार्थेन सिद्धे पूर्वव-
हणं स्पष्टार्थम् । एः किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिष्येति विशेषणं यथास्यादङ्-
विशेषणं मा भूदिति । तेन यश्क्रियात्रित्यादौ नाति प्रसङ्गः । लुनुवतुत्प्यादौ
तु नातिप्रसङ्गोः सुपीति नियमात्, विपरीतनियमस्तु न । सुधीशब्दे ऽवि
सुपि यणिवेधारम्भात् । कुमायाविति । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाच्छा-
कलं त्वत्र न । नः क्ये इति निवेधात् । प्रधीरिति । प्रकृष्ट ध्यायतीति
विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावाच्च नदीत्वं प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे तु नदीत्वंम् ।
यामकीरिति । अययामायां नयतेरिति णत्वम् । गतिकारकपूर्वस्येति
भाष्ये पठ्यते स च नियमस्तेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्य नेति फलति ।
तद्विचरश्च तत्सदृशं संपूर्णपदमेव तेन नित्यनुत्प्यादौ यण् तद्राह । गति-
कारकेतरिति । यत्त्वत्र गतिसमाप्ते नित्याधिकारस्य एव प्रतिपदोक्तत्वाद्गुह्यते
इति । तच्च भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समाप्त्यस्थितेराभावेन विशिष्टरूपो-
पादानविषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अपवृत्तः । अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रस्यः प्रक-
ृष्टा धीर्यस्या इति त्रिवहाधिप्रायेण प्रवृत्तः प्रकृष्टे वास्त्वयै इति भाष्यप्रयोगः
पद्वृत्तते । शुद्धधियाविति । शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः । शुद्धं ध्यायतीति
विग्रहे यत्वेव । आद्ये सत्वभूतार्थविशेषणत्वात् शुद्धत्वस्य कथमपि न

कारकत्वमिति भावः । कथन्तर्हीति । दुर्द्यायतीति दुष्टा धीर्द्यानं येषामिति
 वृश्चिकार्द्धीरिति विग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः । दुःस्थितेति । दुःशब्देऽपात्तदुष्ट-
 त्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः । प्रकृष्टा धीरित्यादौ प्रकृष्टः प्रश-
 द्धाया धीगच्छापात्तधात्वयं विशेषणमिति यण भवत्येव । यत्कुर्येति । या
 चासौ क्रियेत्यर्थः । त प्रति । तद्वाचकं प्रति । यद्वा यस्य धातोर्वाच्यया क्रियया
 युक्ता इत्यर्थः । नेहेति । ततश्च संबन्धसामान्यबन्धैव समासः । भीत्रार्थाना
 मिति हेतुत्वप्रकारकयोधे नृतीयावाधनार्थं विभक्तिप्रकरणे त न कृत कारक
 त्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरिति भावः । किं च हेतुत्वाविवताया संबन्धत्वन विव-
 तया सूत्रारम्भपीति बोद्धव्यम् । अभ्युच्चयेनाह । वृश्चिकसंबन्धिनीति । अत्र
 पृथपदान्तगतात्तरपदलोपः शाकपार्थिवादित्वात् । न भू ॥ अनन्तरस्येति-
 न्यायनैरेकैवाव, चोः सुपीत्यनयोरेव निषेधः । सुपीति चानुवर्तते तदाह
 सुपीति । लोपाविति । अतो लोपः, लोपोऽव्यवर्तीति आभ्यामिति भावः ।
 यलोपे निषेधादन्लोपो न स्थानिवत् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं बलिलोप इत्यते ।
 स्थानिवत्त्वादिति । ष्वन्त् यणादेशे यलोपे सख इति स्यादिति भावः ।
 अन्तर्धर्तविभक्त्या पदत्वाच्च पदान्तेति निषेधस्तु न । स्थानिवत्त्वस्य नः क्ये
 र्ति सामान्यापेक्षानियमेनास्यापदत्वात् । परपदस्याजादेशस्यैव तेन स्थानि
 वत्त्वनिषेधाच्च । क्लिषपेक्षसंबन्धिपदलोपस्य यण बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु नानि
 त्यत्वात् । क्लौ लुप्रमिति भावे क्तः । लोप इत्यर्थः । गोमत्यन्तरप्रत्यये गोमा
 निति भाष्यान्तरस्याप्यर्थस्य क्वचिदङ्गीकारः, क्लौ विधिं प्रति नेत्येव तु सार्धं
 चिक्रमित्यन्यत्र विस्तरः । अनङिति । अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायस्तु गौण-
 मुख्यन्यायवत्पदकार्यविषयगणविति भावः । दीर्घस्यापीति । प्रयोगस्यपकारा-
 न्तानुकरण सूत्रे ऽकारग्वोच्चारणार्थ इति भावः । लूनीरित्यादि । ल्वादिभ्यः,
 तापो मः, प्रस्त्यान्तरस्या, मिति नत्वमत्वे । शुषः कः, पचो व, इति कत्व-
 वत्त्वे । व्याख्यानात् पाधान्याच्च रूपातिदेशोयमित्याह । क्लौशब्द
 इति । तच्छोदात्तश्चकारविशिष्टमिति द्रव्यते तृञ्चदिति चकारोच्चारणात् ।
 तेन त्रोटित्यादावुदात्तयण इति स्वरमिदृञ्चोद्गा । पत्काद्रेस्तु नातिदेशः ।
 अर्थेन आन्तर्धाभावात् । इदं सूत्रं स्त्रियाञ्चति च प्रयोगानियमफलकमिति
 बोद्धव्यम् । अप्तन् ॥ ननु व्युत्पत्तिपक्षे तृनन्तत्वात्तृजन्तत्वं द्वा दीर्घं सिद्धे
 नप्यादियहणं व्यर्थमत आह । नियमार्थमिति । अन्येषामुक्तादिव्युत्पत्तयानां
 सञ्ज्ञाशब्दानां नेति । नेद्वादयोप्युणादय एवेति भावः । तेषां तृबितिसूच-
 स्यवात्तिकेन व्युत्पादनाच्चप्रादीत्यादियहखेन प्रशास्त्रशब्दस्यैव यहणमित्यन्ये ।
 व्युत्पत्तिपक्षे तु विद्व्यर्थमेवेति बोद्धव्यम् । भाष्यप्रयोगादिति । एवञ्चोक्तादिवत्त्वस्य

व्यत्यादनमप्रामाण्यकमिति भावः । पङ्कजादिवद्योगरूढोपम् । ये स्वौणादिक-
 त्वमेवास्य स्वीकृत्य भाष्यप्रयोगादेव दार्ढ्यत्वमिच्छन्ति ते मान्याः । भाष्यकृता-
 न्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेन दानेष्यस्य भाष्यप्रयोगत्वाभावात् । गुत्तुर्नृचाश्रिति
 भाष्ये तु नृचशब्दकारो व्यर्थः । न चाप्तुर्नृजित्यादौ विशेषणार्थः । नृ इत्येष
 मिद्वेः । न च नृ इत्युच्यमाने मातरौ पितराश्च यादौ प्राप्नोति तत्र हि
 नृप्रत्ययो निरनुबन्धक इति वाच्यम् । नप्प्रत्ययस्य योनिबंधध्वाचिनाश्वे-
 दस्यैव नान्येषां योनिबंधध्वाचिनामिति नियमादित्युक्तम् । नेष्ट्वष्टत्तुहेतु-
 पोत्तृणान्तृचन्तत्वस्य प्रशास्तुस्तृजन्तत्वस्य नृचितिसूत्रे भाष्यवार्तिक्यास्तुत्वेन
 तेषु इत्यहणं प्रपञ्चार्यमेव । एवञ्च यथान्यासे नियमफलं विदित्यम् ।
 क्राटेरिति । अत्रैव सर्वनामस्याने चेति दीर्घः । प्रथमोपस्थितत्वात् ।
 क्राटाराविन्याद्वर्त्यन्तु तल्लेखः । यद्वा विगेरश्विहित्वाक्क्रोघ्रापस्थिति र्मत्वेर्-
 स एव न्याय्यः । विभाषा नृ ॥ अयमपि नियम एव । तृतीयादावच्येयोभयमिति
 तेन ध्यामादौ शशि क्राटुपुत्र इत्यादौ च न दोषः । सर्वत्र विशिष्टाभावस्य
 मुलभत्वात् । नृत्वत्क्राटुः स्त्रियाश्वेत्याभ्यां सर्वनामस्याने स्त्रियाश्व
 नृजन्तरूपविधानेन तयोः प्रयोगनियमार्थत्वं फलति । एतेन नृत्वत्सर्वनाम-
 स्यानेतद्वेति नियमाद्विदं विद्वर्गमिति परास्तम् । न चैवमपि क्राटुर्नित्य-
 सङ्गतमन्यत्र नृजन्तस्यैव प्रयोगेणाप्युक्तनियमस्य चारितार्थादिति वाच्यम् ।
 नृत्वत्क्राटुरिति योगविभागस्यैवं मति वैयर्थ्यापत्तेः । न च तद्वृत्तेष्ववामादे-
 रिको गुणवृद्धौ इति सूत्रयोः क्राटुः क्राटुंया इति भाष्यप्रयोगासङ्गतिरिति
 वाच्यम् । अकारान्तस्यैव अविशाव र्मत्वेनादोषान् । इदं सूत्रचयन्तु
 शृगानवात्रिक्राटुक्राटुगृह्यं गम्यार्थमित्यवधेयम् । तदुक्तं भाष्ये नृत्व-
 द्वावविषये एतत् नृजन्त मृगवातीति तृतीयोदाहरणविशक्तिषु नृजन्त
 न्तृचन्तश्च मृगवातीति च । अनेन हि अन्यत्र तु नान्तमेवेत्यपि सूचितमिति
 दिक् । अत उक्तं ॥ तपरत्वं भाष्यमानप्यारि क्वचित्सवर्णवाहकताज्ञापनद्वारा-
 न्तर्पेता द्विमात्रनिवृत्त्यर्थेनेनाम् इत्यादिसद्विरिति द्वारिति सूत्रे कैयटः ।
 यत् तपरत्वं तुलोपइति दीर्घबाधनार्थमिति तत्र । "सुपत्रवर्जता बाणा
 ज्वलिता इव पद्मगाः । नैवन्तारम्यभामन्त सर्वितु रथमयो यथे"ति रामा-
 यणप्रयोगविरोधान् । उरुणपर इति सूत्रे ऽण्यहणाभावे ऊपर इति भाष्य
 प्रयोगविरोधाच्च । सस्यवेति । संयोगान्तलोपेन सिद्धे नियमार्थम् । तेनेर्गि-
 त्यादौ नेति भावः । शिपरौतनियमस्तु न पुमान् स्त्रियेति निर्देशात् । एतेका-
 च इति सूत्रमेरिति पदरहितं सानुवृत्तावृत्तविशेषणं सर्वात्मिकत्वानुवृत्ततदव्याह
 धात्ववयवेत्यादि । गतीति च । सङ्कलत्याचित्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वा-

षड् । न भूसुधियोरिति निषेधे प्राप्ते चाह । वर्षाभ्यश्चेति । वर्षाभूदेदुं
 पुमान् । स्वार्थक इति । स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थस्तत्र भव इत्यर्थे ऽध्यात्मादि-
 त्वात्प्र । द्वारादिषु स्वयामस्वः द्यापयेः पाठेन स्वशब्दादेश्चेदेतयोरेवेति निय-
 मार्थके ज्ञागमो न । पुनर्भूशब्दस्य कृत्स्य नित्यस्त्रीत्वादाह । यौगिक इति । इत्यु-
 दन्ताः । वर्षकदेशानां वर्षयहसं रेफाभावादाह अत्रर्थादिति । व्युत्पत्तिपत्ते
 इति । अश्रुत्यतिपत्ते ऽत्रादिष्वपाठादीर्घशङ्कैव नेति भावः । व्युत्पत्तिपत्ते निरनु-
 बन्धकृत्प्रत्ययान्ता एवेति एषुन्नृवा वति भाष्यस्वरसः । इत्युदन्ताः । वैक-
 ल्यिकेति । यत्तदेतेभ्य इत्यत्र त्यदात्मत्वकरणादतिदेशस्य त्रिय इत्यादौ
 धात्वनुकरणे विभक्तिकरणेन वैकल्यकृत्व य च ज्ञापनादिति भावः । अनुक-
 रणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपमात्रमर्थ इति प्रातिपदिकृत्व अनुकार्यञ्चानुकरणा-
 द्वित्रमेवेति मतो ह इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ईषदानुपूर्वीव्यचयेपि वाचकसा-
 दृश्यादर्थपस्यापकृत्वमित्यत्र कैपटे प्राग्दीव्यतेतिणित्यत्र भाष्ये च स्पष्टम् ।
 अत एव किर इत्यादित कृधानुरिति बोधः । भू सत्तायामित्यादौ त्वित
 एव निर्देशात्कदाचिदनुकरणाद्विभक्त्यभावोपि/स च सूत्रेष्वेतेनि प्रामाणिकाः-
 गतिस्त्वयमाहेति वान्त्यैवानुकरणमनुकार्यस्वरूपभङ्गमिषा च न वलोपः । क-
 लाञ्जशित्यादौ ज्ञत्वाभावादित्याहुः । इत्व इति । किरश्च पञ्चभ्य इति निर्दे-
 शादधातुप्रत्ययोप तत्प्रवृत्तिरिति भावः । कीरिति । कृधानुरित्यर्थः । गुणा नेति ।
 अत्र ठादित्युत्पन्नमप्यत एव नात एवयो यदोति सूत्रनिर्देशः सङ्गच्छते । इत्युदन्ताः ।
 अनर्हिति । अलवर्णयो सावर्ण्योदिति भावः । यमृनिति । लवर्णस्य दीर्घाभा-
 वादृषणं एवेति भावः । ननु तुन्यास्यसूत्रे भाष्यकृता अति अवेत्यादिषिधे-
 ययो रेफद्वयगर्भलद्वयगर्भयोश्चत्त्वदीर्घत्वाङ्गीकारेणात्र द्विलकार ईषत्स्युटा
 दुर्वाः । अस्मि च तथा धातृणामित्यत्र रेफद्वयगर्भापीति चेत् । अकः सवर्ण-
 इति सूत्रे उक्तात्तरत्वात् । गच्छति । यत्तु लणसूत्रे उरुपर इत्यत्राजिति वक्त-
 व्येऽप्यनृणसामर्थ्यात्पूर्वोपेत्यक्तं भाष्ये लकारस्य यणि हि तत्र लपरत्वाद्यं
 परेणाद्यदृषणं स्यादिति सामर्थ्यात्किरसङ्गता अकारस्य यणि तु रोपीति लोपेन
 न विशेष इति मत्तः । अकारांशे हलरूपाणि रोपीति प्रवृत्त्या फलाभावेना-
 ब्रह्मण्या तत्साहचर्याद् लकारांशोप हलरूपाण्यप्रवृत्तिरित्याशयात् । अस्मिन्
 ईदृशानामभिधाने वृत्तं मान विन्यम् । स इति । इना सहेत्यर्थः । बोधसर्जन
 स्यात् सत्त्वम् । एकादेशस्यपूर्वान्तत्वेपि लिङ्गात्प्रत्ययार्थप्रतिपादकत्वाद्-
 व्ययमिति महासञ्जयास्यानश्रयत्वात् विभक्तिलुक् । सादेशात्पुत्रमात्रुखस्तु
 क । नेदृश्वेति ज्ञापके न पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यत्पर्वमेकादेशप्रवृत्तेः । न च
 मान्तः पादमिति सूत्रत्वेन न वैकः पदान्तात्परो इरस्तीति भाष्ये च विरो

धात्वादीदृशानां प्रयोगो ऽनुचितः । सावपि पदत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । योन-
विभागसिद्धस्य सौ पदत्वस्य क्वाचित्कत्वेनादोषात्सावप्रयोग एवेत्यन्ये । सप
इति । न चास्यान्तर्ज्ञेतिविभक्त्या पदत्वाद्देहः पदान्तादित्वादि दुर्वारमिति
वाच्यम् । भाष्ये स्वादिच्छित्तियोगं विभज्य स्वादिषु पूर्वं पदमित्यर्थः । ततो-
ऽसर्वनामस्थाने ऽपिच सुब्रन्तमिति अनुवर्त्तते । अथवीति प्रसज्यप्रतिषेध ।
तेन यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न मद्ये चेत्सुब्रन्तत्तदपि पदं नेति
व्याख्यानेनादोषात् । आतिदेशिकस्याप्ययं निषेध इति स्पष्टमेव । उत्तरपदत्वे
चापदादिविधाकिति प्रतिषेधाच्च । उत्तरपदस्य तदृघटितस्य वा पदत्वे कर्त्त-
व्येऽन्तर्वर्त्तविभक्ते प्रत्ययलक्षणं नेति तदर्थो ऽतो न योगविभागपूलकप्रत्या-
ख्यानेन फलभेद इति केचित् । इतोदित्यतो ऽनुवृत्तं सर्वनामस्थाने इति प्रथ
मया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह, सर्वनामस्थान-
मिति । तत्र णितः कार्यस्यासंभवात् णिति यत्कार्यन्तदितिद्रिश्यते ।
शसेति । अवीत्यधिकारान्तद्वितशसो न ग्रहणमिति भावः । गामिति । पर-
त्वाद्ब्र वृद्धिस्तु न । अनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वात् । तदाह । गोतो
णिदिति । सूत्रे तपरकरणेन गस्याविश्रितत्वमिति भावः । तेन चित्रगु-
रित्यादौ न दोषः । अन्यथा ऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन स्यानिवत्त्वेन
गोन्तत्वाद्वावः स्यादेव । मम त्वाकारान्ताभावादत्त्वित्थैः स्यानिवत्त्वाभावाच्च
न दोषः । परे तु गोतो णिदिति सूत्रे भाष्ये तपरत्व प्रत्याख्यातम् । चित्रगु-
रित्यादौ तु न दोषः । गोः पूर्वत्वणित्वात्स्वरेषु स्यानिवत्प्रतिषेधात् ।
हे चित्रगो इत्यादौ तु लातणिकत्वाच्च दोष इति अत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
दोः सर्वनामस्थाने णित्व वक्तव्यमिति गोतो ऽमित्यत्र भाष्ये उक्तमि-
त्याहुः । सुद्वोरिति । केवलदोः शब्दस्य । स्तोत्यादुद्गुह्रीहृशदाहृतः । बिहित
मिति । यदि तु षण्येद्दोषोऽपि प्रतिपदेत्कपरिभाषा प्रवर्त्तते तदा व्यर्थोयं
यवः । स्मृतोरिति । स्मृत उर्थेनेत्यर्थः । यत्त्वयथायावादिष्वेकादेश उदात्तनो-
दात्त इत्यस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं तस्य निकायादीनामस्वरितत्वायेति वार्त्तिके
व्याशसरे ऽत्रादेशे नान्युदाहरणमिति स्वरितो वेति सूत्रस्याभाष्यवरोधः ।
वृत्तते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्मृतस्यान्तादात्तत्वं शेषनिघातेन उशब्दस्यानुदात्त-
त्वात्पूर्वस्यैकादेश उदात्तनेत्युदात्तत्वं स्मृतवत्यादौ तदुदाहरणसंभवादिदिति
तत्र । तृतीयादिष्वनभिधानेपि अन्यत्र तत्सत्त्वे बाधकाभावात् । न च गोत
इति सूत्रे दोःश्च वृद्धिर्वाच्येति वार्त्तिके दोःशब्दस्यैषोषादानादन्योकारा-
न्ताभाव इति वाच्यम् । उपलक्षयतया व्याख्यानेनादोषात् । परे स्वीदृशाना-

मनभिधानेपि न क्षतिरित्याहुः । रायो हलि ॥ अष्टन आ इत्यत आ विभ-
क्तावित्यनुवर्त्तते ॥ श्रीः ॥ इत्यजन्ताः पुञ्जिङ्गाः ॥ श्रीः ॥

श्रीः ॥ रमेति । रमयतेः पलाद्यच् टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन प्राति-
पदिकत्वात्स्वाद्यः । वाचेत्यादौ तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्त्वः । आप
इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद्भ्रूयति पञ्चम्या विपरिणम्यते विशेष-
णेन तदन्ताधि रित्याह । आबन्तादिति । जसः शीत्यतः शीति वत्तते ।
रमे इति । यस्येति लोपो नाभत्वात् । सम्बुद्धौ च ॥ बहुवचने भ्रूलित्यत
एदिति आङि चाप इत्यत आप इति चानुवर्त्तते । इद्भ्रूस्वादिति । संबुद्धौ
प्रतिपदाकृत्त्वेन शांघ्रापस्यतिकतया हलङ्या दलोपः । प्रथममेत्वे ऽनेन संबु-
द्धिलोप इति भावः । सन्निपातपरिभाषा त्वन्त्यत्वात्त्राच प्रवर्त्तते । आङि
षा ॥ चेन प्रकृतमोसि चेति परामृश्यते घेर्ङीत्यन्तेनुवृत्तं ङिनीन्याप इति
पञ्चम्या पष्ठ्या विपरिणम्यते इत्याशयेनाह । ङिद्वचनस्येति ॥ सर्वनाम्नः स्या ॥
आबन्तपरस्य सर्वनाम्नाविहितस्येत्यर्थस्तेन मासपूर्वायै इति भिदम् । अत्र
ह्रस्वा न स्याटस्तस्य विधेयत्वेनेद्रेश्यत्वासम्भवात् । नाप ङिद्वचनस्य व्याख्या
नादत आपो ह्रस्व इत्याह आपश्चेति । आबन्तस्य गणे पाठाभावेन सर्वनामत्वा-
भावादाह एकादेशस्येति । यद्गणादिति । सर्वनामशब्देनेत्यर्थः । न च वचम
प्याबन्तत्वाभावः । एकादेशनिष्पत्त्यात्प्रतिभाषात् । अत एव सिद्ध्यादा परा-
दिवद्वावेनामत्वमाश्रित्याबन्तादिति सोलौप उक्तः । परादिवद्वावेन तत्त्वं तु
न लभ्यमुभयत आश्रयणेन । दिवत्त्वाभावात्तिति वाच्यम् । उभयत आश्रयणे
तदभावस्य भाव्ये एकादेश्युक्तत्वे ऽपि सिद्धान्तममतत्वाभावात् । एतच्च तिङन्ते
इण्पातौ वक्ष्यामः । परं तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ऽऽबन्तस्य सर्वनामत्वम् ।
आबन्तत्वन्तु परादिवद्वावेनेत्याहुः । सर्वम्यामिति । इह परत्वात्प्याटि कृते
सङ्गुत्तित्यायात्सुण ॥ प्रतिपदाकृम्येति । दिक्कृत्तुमुच्चार्यविहितत्वात्स्य
तत्त्वम् । योत्तरेति । अनेकमन्यपट्टार्थं इति बहुव्रीहिः । सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रः इति
मात्रवदगतात्संप्रत्यसर्वनामत्वेपि पुंत्वम् । योत्तरेति । यत्कृत्तुमुच्चार्यविहितत्वात्
धेयत्वप्रतीत्या योत्तरात्प्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यथा इत्यर्थेना-
त्तरापटस्य गुणवाचकत्वात्पुंशनिपात इत्यन्यत्र त्रिस्तरः । स्पष्टार्थमिति । दिङ्गा-
मानोत्पस्य बहुव्रीह्याधिकारं सत्त्वादिति भावः । अन्तरायै नगर्थं इति । अपुरी-
त्यस्य पूः इच्छार्थस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थं इति भावः । अत्र मानमन्वेष्यम् । हे
अर्थेति । ह्रस्वे कृते संबुद्धौ चेत्यत्वं न आच्चावति प्रश्लेषात् । दृष्टं यदीति
पठितत्वाद् दृष्ट्वाक्याद्येकत्वैव ह्रस्व इति नियममाश्रित्य हलकवतां ह्रस्वा ने-
त्यस्य भाव्ये प्रत्याख्यानात्कलाभेदाय सामान्यतेःपि वार्तिकमसंयुक्तावधारयमि-

मनभिधानेपि न क्षतिरित्याहुः । रायो हलि ॥ अष्टन आ इत्यत आ विभ-
क्तावित्यनुवर्त्तते ॥ श्रीः ॥ इत्यजन्ताः पुञ्जिङ्गाः ॥ श्रीः ॥

त्याशयेनाह असंयुक्ता इति । द्युतरं यदीत्यस्याङ्गत्वाद् द्युतराम्बाधकन्तास्य
 ह्रस्व इति नियमशरीरान्जगदम्बेत्यादौ ह्रस्वो भवत्येव । यद्यपि जरसादे-
 शस्येति । एवञ्चैत्वशीनुद्याहमा नित्यत्वात्पूर्वेषु क्व चिदजादित्वाभावा-
 त्क्व चित्सचिपातपरिभाषया जरसो ऽनार्पात्तरिति भावः । यद्यपि याहावोर्जर-
 सपेतया परत्वात्तयोः कृतयोगाद्दे ऽजादित्वविघातादन्ये सचिपातपरिभा-
 षया न जरसः प्रतिरेवमेत्वेपि तथापि तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह । एव-
 मिति । अत्र यदङ्कव्यन्तविर्जरशब्दे उक्तम् । स्वाश्रयमिति । स्वं श्रयमाण
 आकारः । स्यानिवद्वावनाश्रयमिति । न च इयाञ्च ग्रहणे ऽदीघ आदेशो न
 स्यानिवदिति ह्रस्व आष्वस्य विच्छेदात्कथं दीर्घं स्यानिवत्त्वे न तुल्लाभः ।
 इयाप्यनिको दीर्घमिच आदेशो न स्यानिवदिति तदर्थे इति वाच्यम् ।
 याडाप, आड आप, आडवापो, डेराश्रय्याप, हलइयावि, त्यतेष्वाकारप्रश्लेषमा-
 श्रय्य स्यानिवत्त्विनिषेधप्रयाख्यातृभाष्यनये शङ्कासत्त्वनोदाघात् । अत्र
 यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्यवार्तिकानां फलभेद आश्रयति तेषामनभिधानम् ।
 यथा ऽतिखट्टस्य अः अतिखट्टा इत्यादेः वत्यमाणरोत्या दीर्घात्पूर्वं फलाभा-
 वेन स्यानिवत्त्वाऽपश्चत्ता फलभेदस्यैवाभावाच्च । यत्त्वाकारान्तरं प्रश्लि-
 ष्याकाररूप एव यो न कदाचिद्वृत्तान्तरं प्राप्त इत्यर्थे इति तत्र । मानाभा-
 वात् । भाष्ये तस्यानुक्तेश्च । आबन्तं यदङ्गमिति । प्रत्ययग्रहण इति परिभाष-
 या ऽतिखट्टस्य नाबन्तत्वं यच्चाबन्तं खट्टेति न तदङ्गमिति भावः । न चानया
 ऽबन्तग्रहणे तेनाङ्गविशेषणादाबन्तान्तं यदङ्गमित्यथादतिखट्टायेत्यादौ दोष-
 स्तदवस्य इति वाच्यम् । अङ्गस्य विशेषणत्वात् । इतेन श्रुतमाकारमा-
 दाय स्मृतमनुबन्धमादाय आष्वानुमन्यानात्स्यदेव यादित्यपास्तम् । तस्य
 लाक्षणिकत्वाच्च । ननु स्त्रीप्रत्यये धावनिकस्तदादिबिधिनियेधा भाष्ये पठि-
 तस्तत्कथमस्य तत्र प्राप्तरत आह, उपमर्जनेति । स्त्रीप्रत्यये धानुपस-
 र्जनेनेति वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति भावः । अत्रापसर्जनत्वं लाक्षणिक-
 मेव । स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वासम्भवात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययान्त
 शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति तथापि न तेन प्रत्ययग्रहण इति तदादिनियमप्रसक्तिः ।
 एतत्सर्वं व्याख्यादशाद्यनुवाचेन । परे त्वस्याकारस्य लाक्षणिकत्वाच्च याट्
 वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्तोरित्यादौ भाष्ये स्पष्टत्वात् । न च खट्टाये इत्यत्र
 याहनापत्तिः सूत्रन्तु निशाये इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् ॥ यस्य रूपस्य
 लक्षणपर्युक्तिं विना न समवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य तत्परिभाषाविषयत्वात् ।
 न चेह तथा । एकदशतः प्रागपि तद्वृत्तत्वात् । पदाङ्गाधिकारे इति
 वार्तिकेनाङ्गस्य विशेष्यताया एवैवित्यबोधनाच्च । अत एवाबन्तान्तं यद-

[Faint handwritten notes at the bottom of the page, likely a student's commentary or corrections.]

भाष्ये । युक्तवद्वाशादिप्रत्याख्यानेपि यथा दारादिशब्दैः पुंस्त्वेन स्त्रीरूपा-
 थस्य भान तथा प्रकृते स्त्रीत्वेन पुंसो भानमिति न तत्त्वम् । पुंस्त्वे वाच्ये
 नत्वमित्यथात् । नचैवं खरकुट्यै इत्यत्रापि युक्तवद्वाशेन नित्यस्त्रीत्वात्सूत्रे
 षौष मिट्टमिति वाच्यम् । स्त्र्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आहृत्य-
 थात् । न चाय तथा । स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुनः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात् ।
 यद्यपि पदार्थमात्रं शास्त्रीर्यालङ्कारयमस्ति तथापि व्यक्तवस्तुपदार्थादिबो-
 द्धात्वकालं तत्तल्लिङ्गोपजननेपि स्त्रीपदादिबोद्धात्वदशायान्तत्सत्त्वे माना-
 भावात् । प्रकृतं तु ब्राह्मणायेत्यादिविशेषदर्शनेन तत्सत्तानुमानात् । स्पष्ट
 चेद भाष्यकैपट्योरैव श्रीशब्दात्कनि लुपि श्रिये ब्राह्मणायेत्यादौ विक-
 ल्यार्पितः, युक्तवद्वाशेन स्त्रियामङ्गस्य वर्त्तनात् । अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वानिवे-
 शाज्जाति चेत् । सत्यभिधाने इष्टापत्तेः । भाष्ये दृश्यमानं श्रिये ब्राह्मणाये-
 त्यादि तु व्यजन्तात्किं च बोद्धम् । विपरीतनित्यस्त्रीत्वानिवेशवादिने
 लुबन्ताश्रय ब्राह्मणायेत्यादौ तदनापत्तिर्द्रोष इत्याहुः । यू किम् । मात्रे ।
 यद्यपि यू इति द्वाघ्नपरं तथापि विभक्तिविपरिणामेन ख्योर्ह्रस्वावित्यन्वयो
 बोद्धः । एतत्सर्वं वार्मान्यत्रापि बोद्धम् । इदुद्गामौदच्चघेरिति सूत्रं
 योगावभागेन व्याचष्टे, इदुद्गामिति । अनदीमत्तकेषु अन्नघोरैरित्याभ्या
 बाधान । डेरामिति सूत्राच्चद्वीयहणानुत्तत्त्वाद् । नदीसञ्जकाभ्यामिति ।
 मन्यामिति । सचिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्गणं । त्रिचतुराः ॥ अष्टन आ
 इत्यतो विभक्ताविति वर्त्तने । तत्फलान्त्रिभार्यः । तृतीयान्तेन समासः भाष्यो
 भरणीयः । अचिर ॥ अलान्यपरिभाषयैव सिद्धे अत इति अनुवर्त्तमानतिसृ-
 चतसृ इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्त्वकन्यानायान्यथा त्रिचतुरोरित्यस्यैवानुवृत्त्यापत्तो
 रादेशेन तिसृचतस्रोऽन्धापात्त रीति द्विक्र । नुमचिरिति । अत्र चिरांशे न
 तिर्ज्ञाति निषेधा मूलम् । एतेन स्त्रीत्वरूपार्थविशेषविभक्तिसञ्ज्ञानिमित्त
 तिस्त्राद्यपत्तया नुदन्ताङ्ग इत्यपास्तम् । अतो निषेधादेवार्थसञ्ज्ञाकृतबहिर-
 क्तत्वानाश्रयणादन्यथाभिंति प्रत्ययविशेषापत्तत्वेपि संज्ञार्थविशेषानपत्तत्वे
 नान्तरङ्गत्वाच्चपादेशे तदमङ्गतिः स्पष्टं । वस्तुतः स्वरूपेणोपादाने न
 बहिरङ्गस्य किं तु केनचिद्द्विशेषधर्मोपादनपठेति विशेषापत्तस्य बहिरङ्गत्वमेव
 नेति च इदधाता निरूपयिष्यामः । तृज्यत्सूत्रे भाष्ये तु न तिस्त्रितिज्ञा-
 काद्वादेशो नुद्वावपयेन, पृषांशप्रतिषेधेन तु न सिद्धयति । अपवाद्रविषये
 विवर्त्तितपथाप्रवृत्तः । रादेशस्य सवापवाद्रत्वदित्युक्तम् । त्रिचतुरोर्विशेषका-
 दिति । स्त्रीनिष्ठसख्याया वर्त्तमानयोरित्यर्थ इति भावः । नेहेति । त्रिशब्द-
 स्य पुंनपुंसकवृत्तत्वापि समुदायस्य स्त्रिया वृत्तः क्वविशेषकत्वे आदेशः स्यादिति

भावः । आमित्विति । तत्राम् षष्ठीबहुवचनमेवार्थोधिकारादतो न हेरासि
त्रयादेश इति बोद्धव्यम् । प्रियतिसेति । अङ्गविशेषणत्वेचाव्याप्तिः स्यादिति
भावः । प्रिया जसु चित्रमिति स्थितेऽन्तरङ्गानपीतिन्यायेन विभक्तिकुक्ति पुनः
सुपि तदन्तविधिना निर्दिश्यमानपरिभाषया त्रिशब्दस्यादेशः ततो नञ्
श्चति कप्तु न । समासायांलौत्रिवाक्ये चकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् । अदु
शनेत्यनङ् । प्रियतिसुणी इत्यदि । अत्र नुमः परत्वात्तिसादेशे पुनः प्रमङ्गवि-
ज्ञानेन नुम्बतिस्र्ति ज्ञापकेन सामान्यत आगमविषये रादेशे नेति ज्ञाप्यते ।
प्रत्ययोत्तरति सूत्रे चेमौ भाष्ये प्रयोगौ । द्वेस्त्व इति । बहिरङ्गसिद्धत्वन्तु
न यास्योरिति निर्देशेनान्यत्वात् प्रवर्त्तते । विभक्ताविति । युञ्जनाका
वित्यत्र भ.ष्ये पाठः । व्याप्त्रे तत्परिभाषादोषेषु पाठाच्च । सख्यं श-
खीति डीप् । यस्यतिचेतीकारलोपः । लत्मीरिति । कृदिकाविति डीपि
लत्मीत्यपि । स्थायतेस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री स्यायतेड्रुट् टिले पयलोपौ
टिस्वा-डीप् । इयडिति । स्त्रीशब्दस्यकारान्तत्वात्पुङ्गवानुवर्त्तते इति
भावः । गुणनेति । जसि चेति गुणः । अ.डोना, अचछे हं प्यनद्याप इत्येतिर-
त्यर्थः । ब.द्व्यते इति । स्त्रीशब्दस्यपुङ्गवनेनान्वयः । नुमिकाविति । पूष-
कारिके क्तव्ये मति यस्फनितं तदाह । आ.व्याविति । अजाटा य इया-
देशो विहितः स उपसर्जने पुंषि विद्यमानस्य स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्योमादिषु
चतुष्वव न त्वन्वय गुणादिभिर्वाधादिति भावः । पुं.द्व्याव.दिति । तृतीया
दिषु भाषितपुंस्कामित्यनेनेति भावः । ननु ह्रस्ववाक्यप्यस्त्रीत्यस्य संशब्धेन
स्त्रीशब्दावयवभ्रं ह्रस्ववर्णान्त.दित्यर्थेन क्रयमत्र प्राप्नरत आह । स्त्रीति
तत्र बीजमाह । तत्संबद्धस्येति । प्रमज्यप्रतिपेधस्तु न वाक्यभेदाद्व्यापत्तः ।
नान्वयहस्यानावित्यनेनापि ह्रस्वस्य निषेधः किं नन्यत आह । दीघस्याय
मिति । तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः । अयन्येनामिति श्रीः । क्विप्चो
न्यादिना वागित्यत्र कर्मणि क्विपदीर्घा अयन्तत्वात् सुनापः । नेयद् ॥
इन्द्रयोच्चारणं स्पष्टार्थम् । म्यानशब्दा भ.वत्युङन्तः । इयद्बुद्धाः स्यान
स्थितियेवोरिति बहुव्रीहिः । सा च आधकावयय एव । तेन प्रकृष्टाधीः प्रधी.
प्रद्वे इत्यादौ न निषेधः । सा चोपलक्षणं व्याख्यानात् । तेन हे श्रीरित्यादौ
निषेधमिदुः श्रियावित्यादौ तत्स्थितिसत्त्वात् । यत्र नदीकार्याश्रये ङ्ङ् बाध
काबाधितेपहादिस्यात्तः क्वचित् दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलि-
तमत एव प्रकृष्टार्थायस्या यस्य वा प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्व भव-
त्येव । तदुक्तं भा.ष्ये अत्रयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियं म्यानप्रतिपेधं यथा
म्यानयोरेपि प्थः प्रतिषेधः प्राप्निति अवयवस्येयद्बुद्धस्यानत्वात् । आद्ये

प्रद्वै सिद्धन्वङ्गुपवहकाद्यास्याङ्गुस्येयुवौ भवतस्तस्येदं यद्वहम् । न चैतस्याङ्गु
 स्येयङ्गुवहो भवत इति । श्रिये इति । हिति इस्वश्चेति विकल्पः । वामि ॥
 वामीति श्लेष्टः । पधांशब्दस्येति । प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थक्येत्यर्थः । वृत्तिका-
 राद्रीनामिति । अयं भावः । भाष्ये चाद्वै प्रद्वै इत्यादावियङ्गुस्यानत्वाच्च-
 वेधमाशङ्क्य यत्र नदीकायांश्रयेङ्गुइत्युक्तीत्या समाहितं तत्र न बहुव्रीहिः
 क्वापत्तेः । किं तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकं तत् । तत्र कैपटोक्तनित्यस्त्रीत्वा-
 भावेन नदीत्वापाया भाष्यासङ्गतिरतः स्त्रीविषयत्वेव यौ यु नित्यमित्यत्र
 भाष्ये एवकारो भिन्नक्रमः । नित्यमेव यौ स्त्रीविषयवित्यर्थः । नित्यमेवेत्यस्य
 पदान्तरं विनापीत्यर्थः । खलपूकटप्रयामणीनां क्रियाशब्दतया पुंसि ब्रुव्या वृत्तिः
 पुंसः खल्वयमुचिता धर्मः शक्तत्वं द्रुवरहितत्वाच्च । अतस्तेषां न पदान्तरं
 विना स्त्रीवृत्तित्वम् । ध्यानादि तु स्त्रीं पुंससाधारणमिति । अत्राहचिबौजन्तु
 सूत्रभाष्यादतरैरीदृशनित्यस्त्रीत्वालाभः । भाष्यादाहरणे बहुव्रीहिरिव । कण्ठ
 न एकारसाहचर्येण यस्य वृत्तेः प्राग्भद्रीत्वं तदुत्तरपदके एव तत्पवृत्तिः ।
 धीशब्दस्येयङ्गुस्यानत्वेन प्राङ्गुद्रीत्वनिषेधात् । गतिपूर्वकत्वाद्यणपि सुलभः ।
 चाद्वै इति चिन्यमेतत् क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावादिति कैपटस्य
 चिन्य एवेति टिक । लक्ष्मीवदिति । स्त्रियामिति शेषः । पुंश्रुपमिति ।
 उक्तविषये नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंमीत्र स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः । प्रकृ-
 ष्टा धीरिति विषये इति । इदृशपदघटितविषये इत्यर्थः । तेन कर्मधारये
 बहुव्रीहौ च सर्वान्तेपि मतद्वये ऽपि लक्ष्मीवत् प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेत्यवयवधी
 शब्दस्य नदीत्वात् । नेपाडिति निषेधस्योक्तीत्या प्राप्यभावादिति भावः ।
 विशेष इति । लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः । श्रीवदिति । स्त्रियामिति शेषः ।
 विशिष्टस्येयङ्गुस्यानत्वेन द्विदामाविकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेरिति
 भावः । पुंसि स्त्रीदृशबहुव्रीहावपि न नदीत्वं नेपाडित्यवयवस्य निषेधात्स
 मुदायस्याप्राप्तेश्च । पुंश्रुवदिति । सुष्टुध्यायतीति विषये इति शेषस्तस्य नित्य-
 स्त्रीत्वाभावेन पुंमीत्र स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः । इतिविषये त्विति ।
 इदृशपदघटितविषयहके स्त्रीलिङ्गबहुव्रीहौ कर्मधारये चेत्यर्थः । तत्र बहुव्रीहा
 अवयवस्य नेपाडिति निषेधः । हिति तु समुदायस्य विकल्प इति
 बोध्यम् । स्त्रियाञ्च ॥ अत्रासंबुद्धौ सर्वनामस्यानइति न संबुद्धते आरम्भ-
 साम्यत्वात् । अचेभ्य इति । तदन्तशब्दानां बहुत्वाद् बहुवचनं प्रातिपदिक-
 कविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । स्त्रियामिति चाधिकारः क्वासि हे सुभु इति
 रावणेन सीतापहारोत्तरं रामत्रिलापोयं विधिना त्वया ह्यापत्तस्याजितः स
 हे सुभु क्वासीत्येवं बहु विनलापेत्यर्थः । नेपाडित्यनेनावयवस्य समुदायस्य च

अतोम ॥ अत इत्यतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणम् । स्वपोर्नपुंसका- दिति चानुवर्त्तते । अम् लुब्धका येनन.प्राप्तइति न्यायात् । अमिति छेदो न तु मिति । ज्ञानमित्यादौ मुपि चेति दीर्घापत्तेः । सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे तु हेतानेन्यादौ मञ्जुट्टिलोपस्यानार्षत्तः । मनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्य- यसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात् । अत्र एषेद्दृष्ट्यादिति सूत्रे ज्ञाने यादौ मज्ञोपाय कतरदित्यादौ लोपाभावो वाङ्गातेपश्चाधिकरणान्त्वग्रहणद्वानुवृत्तय आस्थिता भाष्ये न तु मिति छेद उक्त इत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनयति दिक् । असः शो शौड आप इत्याभ्या शो शौड इति चानुवर्त्तते तद्र.इ क्रीषादित्यादि । यस्येति च ॥ इश्वाश्चयन्तस्येत्यर्थो व्याख्यानात् । भस्येत्यधिकारश्च नस्त- द्वितइत्यतस्तद्वितानुक्रुष्यते तदाह । भस्येत्यादि । भस्येति क्रिम । गगंरुष्यम् । शौड. श्यामिति । इत एव निर्देशादस्य नित्यस्त्रीत्व बोध्यम् । शौड इति स्वक- पकथनं/सर्व इत्यस्य भाधिकारण सिद्धेः । जशसा ॥ शसत्र सुबव व्याख्या- नात् । नपुंसकस्य ॥ इदितो नुमिति सशनामस्थानइति चानुवर्त्तते । अङ्गस्ये- ति च प्रकृतम् । तच्च कलत्राभ्या विशेष्यते । नपुंसकस्येति दृष्टमागस्याभा- वाद्दङ्गस्यैव विशेषणम् । अस्विदधीत्यादौ तु दृष्टमागस्यैव प्रकरणात् अति.

अतोम ॥ अत इत्यतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणम् । स्वपोर्नपुंसका- दिति चानुवर्त्तते । अम् लुब्धका येनन.प्राप्तइति न्यायात् । अमिति छेदो न तु मिति । ज्ञानमित्यादौ मुपि चेति दीर्घापत्तेः । सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे तु हेतानेन्यादौ मञ्जुट्टिलोपस्यानार्षत्तः । मनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्य- यसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात् । अत्र एषेद्दृष्ट्यादिति सूत्रे ज्ञाने यादौ मज्ञोपाय कतरदित्यादौ लोपाभावो वाङ्गातेपश्चाधिकरणान्त्वग्रहणद्वानुवृत्तय आस्थिता भाष्ये न तु मिति छेद उक्त इत्यलं भाष्यविरुद्धकल्पनयति दिक् । असः शो शौड आप इत्याभ्या शो शौड इति चानुवर्त्तते तद्र.इ क्रीषादित्यादि । यस्येति च ॥ इश्वाश्चयन्तस्येत्यर्थो व्याख्यानात् । भस्येत्यधिकारश्च नस्त- द्वितइत्यतस्तद्वितानुक्रुष्यते तदाह । भस्येत्यादि । भस्येति क्रिम । गगंरुष्यम् । शौड. श्यामिति । इत एव निर्देशादस्य नित्यस्त्रीत्व बोध्यम् । शौड इति स्वक- पकथनं/सर्व इत्यस्य भाधिकारण सिद्धेः । जशसा ॥ शसत्र सुबव व्याख्या- नात् । नपुंसकस्य ॥ इदितो नुमिति सशनामस्थानइति चानुवर्त्तते । अङ्गस्ये- ति च प्रकृतम् । तच्च कलत्राभ्या विशेष्यते । नपुंसकस्येति दृष्टमागस्याभा- वाद्दङ्गस्यैव विशेषणम् । अस्विदधीत्यादौ तु दृष्टमागस्यैव प्रकरणात् अति.

क्लियस्वात् । अत्र एव त्रिचतुरित्यत्र स्त्रियामिति तयोरेव विशेषणमित्या-
 करः । उपधादीर्घ इति । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेनेति भावः । शेष-
 मिति कर्मणि घञ् । घञ्प्रत्ययः पुंसीति प्रायोवाद् । अहु । द्ङेति पाठः ।
 द्रव्यं द्रव्यं इत्यमोयान्तनापश्चादेशस्वरूपभङ्गभिया न कृत इति कैयटः ।
 पञ्चम इति । अधिकव्यञ्जेदाय अस्य सर्वाद्यन्तगणत्वात् । परे तु इतरा-
 दिभ्य इति विकृत्यभिक्तिपञ्चम्यन्तत्वाद्दङ्गस्येत्यनेनाख्यानहंमिति इतरा-
 दिभ्यो विहितयोः स्वमाङ्गमंजानिमित्तयोरित्यर्थे इति भाष्ये सर्वाद्रिसूत्रे
 म्यटम । एवञ्च परकीकर्तारं कुलमित्यादौ नादङ् । यत्तु कैयटेनार्थद्वारकं
 विधानमाश्रितव्यम् । तेन पामकतरद्रित्युक्तं तत्र । तस्य यदि इतराद्यर्थग-
 तमेव्याभिधायित इत्यर्थेस्तदा पञ्चम्यन्तात्तादृशाथप्रतीत्यसंभवः । यदि ष-
 ष्ठ्यर्थे पञ्चमी तदा विकृत्यभिक्तित्वादिति भाष्यासङ्गतिर्विधानस्य सर्वथाना-
 श्रयणानार्थद्वारकं विधानमिति तद्व्यासङ्गतिश्च । न चैतदर्थे उपमर्जनप्रतिषे-
 धारम्भा ख्यं स्पष्टमिति वाच्यम् । तत्र न्याय्यानाथैवद्वेष्यप्रवृत्तेः । परम-
 कतरादिव्यावृत्तये ऽवश्याश्रयणीयविहितविशेषणेनैवातिकतरादिव्यावृत्तौ स-
 ष्ठ्यर्थे इति तदाशयः । त्यदादीनाम इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वात्पदादीनामित्यर्थद्वारकं
 विकृतिविशेषणं अस्मिन्नाद्य इत्यादावङ्ग तथा तद्विशेषणं व्याख्यानादित्यपि
 तत्रैव भाष्ये म्यटमित्याहुः । इत्त्वफनमाह । टे ॥ त्रिविधेतिरित्यतो डितीति
 धर्त्तने भव्यति चाधिकृतम् । पञ्चम इति । डेटो मटि भत्वाभाव इति भावः ।
 अन्यतमस्यति । इतरादिष्वपाठादिति भावः । एकतरमिति । एकाच्च प्रावा-
 मिति इतरच् । एकतरमस्य त्वेकतरमिति त्वेव । परत्वादिति । नुमपेतयेति शेषः ।
 शब्दान्तप्राप्ता क्लन्ताजन्तनतणभेदाच्च नुमप्यनित्य इति भावः । केचित्तु
 शिभात्प्राप्ताज्जरीम ततः शौ क्लन्तत्वात्तुमित्यर्थमाहुः । अत्र यदुक्तञ्च
 त्रिविधं गच्छेत् उक्तम् । सान्तमहत् ॥ सान्तेति लुतपठौकं पृथक् पदम् ।
 संयोगव्यत्यनेन समानाधिकरणम् । नोपधायाः, सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावि-
 त्यनुवृत्तेन तदाह । सान्तमयोगव्यत्यादि । उपधायहणञ्च पूर्वत्वमात्रं पल-
 लणम् । पारिभाषिकार्थस्यैवामभवात् । सर्वनामस्थानइति सान्तसंयोगस्य
 विशेषणम् । अत्र एव हंसशिशांसित्यादौ न टोषः । यद्वा ऽनन्त्यविकारे ऽन्य-
 सदेशस्येति न टोषः । मास्यस्य इति । मांसस्य पचनीत्यर्थः । मांसस्य पचि-
 युद्घप्रारित्यप्येतस्मिन्प्राथम्येननुवाद एव । शब्दत्वेन च सादृश्यं ननुमते त्यस्य च
 नित्यत्वमिदंभिमानः । वृत्ताविति । भाष्यस्वरसमत्वाननुवृत्ताविति भावः ।
 मासश्चन्दसीति । मासस्तकारः स्याद्वादौ प्रत्यये चन्दसीत्यर्थः । माद्वि-
 शरद्विदुरादरं तव इत्युदाहरणम् । इत्स्वा नपुंसके ॥ क्लीबवदर्थे वर्तमानस्था-

जन्तस्येत्येव सामर्थ्यात्प्रातिपदिकलाभे प्रातिपदिकस्ये येतत्सत्त्वप्रधानस्येत्य-
 र्थक्रम । तेन काण्डे इत्यादौ अन्तश्चुवावेन प्रातिपदिकस्येपि न ह्रस्वः । विभक्त्य-
 र्थस्य संसर्गस्येपि प्रकृत्यर्थेपेतया प्राधान्यमस्त्यत्र । प्रथमाया अपि अन्याभिहित-
 शक्तिरर्थे इति तत्रापि तत्संसर्गको बोध इति तस्याः प्राधान्यम् । काण्डे तिष्ठ-
 त इत्यादावाख्यातार्थकर्तुः कर्तृक्रियाभावेन क्रियायामन्वये तदाभिचप्रथमा-
 न्तार्थस्यापि तेन संन्धेनान्वयात्तस्य प्राधान्यं स्पष्टञ्चंद्रं भाष्ये । ज्ञानवदिति ।
 दीर्घान्तत्वप्रयुक्ता न कश्चिद्विशेष इति भावः । श्रीपाणीत्यादावैकाजुस्तर-
 पदेति गत्वं भवत्येवेति बोद्धव्यम् । इकोचि ॥ सुपीतवक्तव्यं विभक्त्याविति चि-
 न्त्यप्रयोजनम् । विभक्तौ क्रिम् । मधुन इदं माधवम् । हेवारे हेवारीति ।
 अत एवेकोचीति सूत्रस्यमिह किंविच्यपो इति एङ्ह्रस्वादिति सूत्रस्यं हेचपु
 इति च भाष्यं सङ्गच्छते । वृद्ध्यात्विति । वृद्ध्यादीनां क्रमेण गावां हरो क्राष्टा
 हरये इत्यवकाशः । नमो धारिणी इति । नृनीयादिषु ॥ भाषितः पुमान्येन
 शब्देनेत्यर्थं पीलुशब्दे ऽतिप्रमङ्गस्तस्माद्भाषितः पुमान्यस्मिन्प्रातिपदिकरूपेण
 इति बहुव्रीहिः । भाषणाक्रियया स्वकरणतयातिप्रमङ्गश्च क्लीबेन समानान्ते
 पूर्वाक् समानार्थश्च एहते प्रत्यासत्तः ततो ऽंशाच्च तत्कनितमाह ।
 प्रवृत्तिनिमित्तेत्ये इति । इकोचीति नपुंसकस्येति चानुवर्तते । तेन तत्र
 पठन्ते अत्र र्थात्प्रथमान्ते । इक इति क्रिम् । श्रीपेण/टादे। क्रिम् । अनार्दनी ।
 अयञ्च ह्रस्वन्मोरभावातिदेशः । क्लीबत्वाविशिष्टार्थवाचकस्य पुंशिशिष्टार्थवा-
 चकरूपातिदेशे क्लीबत्वरूपार्थनिवृत्तस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्याप्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ।
 अस्त्यदधि ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः । अनङ् उदात्तस्योच्चारणेन सि-
 द्धावुदात्तपदान् अस्ति यत्र उदात्तादि शब्दरूपान्ता गुणे ऽविद्यतितइति ज्ञाप-
 नार्थम् । अत्रनुरारिति सूत्रे निसृचतस्त्रित्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेनादात्ते कर्त्तव्ये आद्यु-
 दात्तनिपातन विद्यतार्थम् । निपातनं नामान्यादृशे प्रयागे प्राप्ते ऽन्यादृगप्रयोग-
 करणम् । अर्थादेशेपि ह्रस्वनुरूपेनादात्ते ऽनुदात्तस्योच्चारणार्थे आद्युदात्ता-
 च्चारणं द्विवर्तायं तदुक्तमस्ति यत्र इति । परमाप्त्यशब्दादावन्तेदात्त उदात्त
 गुणस्यापि स्य नित्वेनात्र तद्विषयायां न मानमिति भाष्यं स्पष्टम् । उदात्तस्य
 फलं दधेत्यादावन्लापे उदात्तनिवृत्तिस्यरेण विभक्त्युदात्तत्वम् । दधनीत्यादौ
 श्रवणश्च ज्ञापनफलन्तु नृनृजन्तानां भिन्नस्वरकान्तानां अदृशनेत्यनेन तत्स्वर
 कानङ्मिद्विरिति द्विक्र । तदन्तेति । आङ्गस्वादितिभावः । अत्रापि नपुंस-
 कस्येति संबद्धते । तेन धात्र आदृगमहनेतिकप्रत्यये दधिनेत्यादौ न ।
 एत्च्च एहमात्रस्यैव विशेषणम् । तेनातिदधा द्वास्वणनेत्यादि सिद्धम् ।
 सुधीवेति । शोभनज्ञानवत्स्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पुंशत् । प्रधीशब्दे प्रकृष्टं

इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति ।
 रूपनिर्घञ्श्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं, तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे
 सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते को सा-
 नुपदेशो नामिति । अनुबन्धप्रस्तावात्सानुबन्धकेष्वित्युक्तम् । न्यायस्यान्यत्रापि
 तुल्यत्वादिति बोद्धव्यम् । एकाचो ॥ भूष भूषन्तस्येति वक्तुं युक्तम् । भूषपदा-
 शक्तिरूपेण लाघवात् । निवृत्तमिति । धुभ्यामित्यादौ पदान्तत्वादेव सि-
 द्विरिति भावः । सामर्थ्यादिति । सध्वोर्यहणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वे तु तदनुवृत्तौ
 फलाभाव इति भावः । धातोः किम् तद्वाडित्यादि । ननु दुहेर्धत्वे धात्व
 घयघमेकान्नपं दुडिति उर्ध्विति च तत्राद्यो न भूषन्तो ऽन्त्ये न बश् दुर्धिति
 तु नावयव इति कथं भूषभाषो ऽतत्राह व्यपदेशिर्वादिति । विशिष्टापदेशो
 मुख्यव्यवहारः सास्यास्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः । इदमाद्यन्तवत्सूत्रे
 भाष्ये स्पष्टम् । गकाचः किम् । टामलिट् । ब्रशः किम् । क्रात्स्यति । भूष
 न्तस्य किम् । टाम्पति । धुगिति । अत्वसन्तस्येति सूत्रे ऽधातेरिति निषे-
 धेन कारकं प्रत्यप्रधानभूतक्रियावाचकस्यापि धातुत्वादिति भावः । नच धा-
 तोरुच्यमानङ्कार्यन्तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषया कथमत्र घत्वादिति तत्प्रत्ययो
 धातु मशब्दनेन विहितः प्रत्यय इति वाच्यम् । अस्य पदान्त निमित्तत्वेन प्रत्यय
 निर्मात्तत्वा भावात् । अत एवाप्रशानिति चरितार्थम् । अन्यथा मो नो धातो-
 रित्यत्रापि तत्सूत्रे नत्वानापत्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । वा दुह ॥ दुहेः
 प्राप्तेरन्येषामप्राप्तेरुभयत्र विभाषेयम् । इयणः ॥ यणः स्थाने इति । नन्वे-
 घमदुर्धितरामित्यादौ लस्यात्तमैकवचने इटि तस्य संप्रसारणत्वादुल इति दीर्घा-
 पत्तिः । न च यथासंख्यसञ्चय्याददेवः अल्लक्सूत्रे लकारोपदेशः किमर्थं इत्या-
 दि भाष्यविरोधादिति चेन्न । विधिप्रदेशेषु यण इगित्येव सिद्धे सञ्ज्ञाविधान-
 सामर्थ्येन तद्वाचनपताश्रयणाच्च देवः । वाक्यस्य सञ्ज्ञेति पक्षे भाष्ये संप्र-
 सारणस्येत्यादौ संप्रसारणजातस्य संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणमित्युक्ततया तदेक-
 वाक्यतया ऽत्र पक्षे तद्वाचितस्य सञ्ज्ञेति भाष्ये सूचितम् । तेन व्युभ्यामित्यादा-
 वपि न दीर्घं प्राप्तिः । अत एव अतद्वृत्तासावहणश्च अतद्वृत्तव्य इत्यादौ
 पूर्वरूपं न, समानाङ्गग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाच भाष्यं शकदुर्धमित्य-
 त्यादौ पूर्वरूपाभाषाय समानाङ्गग्रहणं कार्यं न कार्यमसंप्रसारणत्वादन्त्यायं
 संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते यदि नेदं संप्रसारणं हल इति
 दीर्घत्वं न प्राप्नोति वचनप्रामाण्याद्भविष्यतीति नसंप्रसारणइति निषेधोऽपि
 वचनप्रामाण्यत्पुर्वरूपोत्तरम् । नच यु उ अन् अस् इति स्थितेतरङ्गत्वादीर्घं
 पूर्वरूपं न स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनेहाप्रवृत्तः ।

न चैवं तत्र सवर्णदीर्घांतरं न संप्रसारण इति निषेधो न स्यादिति वाच्यम् ।
 अचः परिस्मिच्चिति स्थानिवत्त्वादिति दिक् । वाह ऊठ् ॥ भस्येत्य-
 धिकारः वसोः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते तच्चोठो विशेष-
 षणम् । तेनालोऽन्त्यस्येति न तदाह । भस्येत्यादि । ह्रस्व उठ् न हतः
 वृद्धनापत्तेः । वृद्धिविधावपि ह्रस्वग्रहणे जनौरित्याद्यासिद्धिः । क्त्वाः शूडि-
 त्यत्रापि ह्रस्वकरणे ऽतद्भूरित्याद्यासिद्धिः । अतद्वाचितत्वेन तस्यासंप्रसा-
 णत्वादृल इति दीर्घाप्रोपेः । संप्रसा ॥ अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इति रको
 यणित्यतो अवीति एकः पूर्वपरयोरिति चानुवर्त्तते तदाह । संप्रसारणादवी-
 त्यादि । ऊठ्ठित्त्वमेत्येधतीत्यत्र विशेषणार्थम् । ह्रन्दस्येति । ह्रन्दीत्य-
 नुवर्त्तमाने वहश्चेत्यनेनेति भावः । णिजन्ताद्विजिति । अनेन लोके विश्ववाट-
 शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते । न स्वस्याठ्णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् अङ्
 भसंज्ञातिप्रप्रत्ययेन वाहो विशेषणात् । विज्यग्रहणं क्रिपोप्युपलक्षणम् । वच्यादिभ्या
 विहिते क्तितीति व्याख्यानस्याचः परिस्मिच्चित्यत्र काम्यचसूत्रे च भाष्ये उक्त-
 त्वेन ग्यन्तात्त्वौ संप्रसारणाप्राप्तेः । प्रतिपदोक्तया क्रिशब्दमुच्चार्य विहि-
 तविधेरेव क्त्वा विधिं प्रति न स्थानिवदित्यत्र ग्रहणेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च ।
 तेन काम्यचसूत्राक्तविहितविशेषणपक्षतदितरपक्षयोर्न फलभेदः । वस्तुतो
 विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामितिसूत्रे प्रष्टौह आगतं प्रष्टवाङ्गुप्यमिति भाष्ये
 लौकिकविषयव्याख्ये प्रष्टौह इति प्रयोगादन्यत्रापि णिषः । तदुक्तमिति पक्षे
 इति । चतुरनु ॥ इतोत्सर्वनामस्याने इत्यतः सर्वनामस्याने इति वर्त्तते ।
 सावन ॥ आच्छान्दोरित्यतो नुमनुवर्त्तते आदिति च तदाह । आदित्यधीति ।
 विशेषविहिते नेति । यामुटा सौर्यादिवेत्यर्थः । न बाट्यते इति । उपजी-
 व्यत्त्वादिति भावः । अमा चेति । अम्मंशुट्टाविति विशेषविहितेनामेत्यर्थः ।
 नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्ततः प्राक् तस्याप्राप्तेश्चेति भावः । क्वचित्तु
 अमा च नुम् बाट्यत इति पाठः । तत्रापमर्थः । बहूनद्वांहीत्यादौ नपुं-
 सकस्येति नुम् परत्वाद्रामा बाट्येत पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् न बाट्यत इति ।
 दत्वं नेति । अनद्वांस्तत्रेत्यत्र हत्वं भवत्येष । तत्रापदेशवैयर्थ्याभावात् ।
 संयोगान्तलोपस्येति । हस्यानिकम्येत्यर्थः । एषश्च नम्य प्रातिपदिकान्तत्वा-
 भाव इति भावः । अनद्वांनिति । अनः शकटं वहतीत्यर्थं वहेः क्रिन्नसि
 अनसो हश्च यत्रादित्वात्मप्रसारणम् । ननु हे ऽतद्दु न इत्यत्र संशुद्धिलोपे
 ऽवश्यं प्राप्ते अम आरम्भाद्रमोपवादत्वेन तद्विषये संशुद्धिलोपानापत्तिः ।
 विषयभेदेप्यपि रादेशस्य नुडपवादत्वमाशङ्कितं सप्तमे भाष्ये इति चेत् ।
 प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वस्यैवासंभवात् ।

प्रेव द्वित्वमिति भावः । रोः सुपि ॥ अत्र खरीत्यनुवर्त्तते । तेन सप्तमी बहु-
 वचनप्रेषाच्च सुप् । एवञ्च खरवमानयोरिति सिद्धे इतरनिवृत्तिफलक एवैष वि-
 धिरित्याह रोरेवेति । विपरीतनियमस्तु न । हलो ऽनन्तराः संयोग इति
 निर्देशात् । द्वित्वे इति । अचोरहाभ्यामित्यनेन । अचो रहेत्यतो द्वे इति
 नादिनीत्यतो नेति च वर्त्तते तदाह । न द्वे स्त इति । भरो भरीति लोपस्तु
 वैकल्पिकः । प्रियचत्वार इति । आङ्गत्वात्तदन्तस्यापि चतुरनुङ्गोरित्याम् ।
 गौणत्वे स्थिति । अत्र यदुक्तं तत्रामीत्यत्रोक्तम् । यत्तु षणान्तेत्यत्र संख्या-
 पदानुवृत्तेः तस्य च संख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानन्यायेन संख्यारूपार्थ-
 स्यानुपसर्जनस्यैव ग्रहणेनोपसर्जने षट्त्वमेव न संख्यापदेन च संख्ययमुच्यते
 ऽतः संख्येयपरमपञ्चादौ तस्य प्राधान्यात् संज्ञा सिद्धा । यद्वा षडित्यन्वर्थ-
 संज्ञाति न गौणे सेति । तत्र । प्रियपञ्चा द्वौपदीत्यत्र न षडिति डाप्निषेधा-
 नापत्तेः । आकडारमूत्रे भाष्ये ऽस्या हुमञ्जया व्यवहाराच्च । सर्वनामसंज्ञाव-
 दचोपसर्जनप्रतिषेधानारम्भाच्च । सर्वनामसंज्ञासूत्रस्येन षड्भ्य इति सूत्र
 विषयभाष्येण विरोधापत्तेश्चेत्यलम् । कमलिति । तदाचष्टइति णिवीष्टव-
 द्वाघाटिलोपे कर्त्तरि क्विपि षोरनिटीति णिलोपः । वस्तुतो लणसूत्रे न हि
 पदान्ताः परे ऽणाः सन्ति नन्वयमस्ति कर्त्तुं हर्त्तुं इति भाष्यात्, भोभगो
 इति सूत्रे वृत्तञ्च करोति इति भाष्यप्येकदेश्युक्तत्वात्, कमल वृत्तवित्यादेर-
 नभिधानमेवोचितम् । यान्तास्तु नैव सन्ति । क्विपि लोपोऽयोरिति यला-
 पात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न, यलोपे तच्चिषेधात् । प्रशानिति । शाम्यतेः
 क्विप् अनुनासिकस्येति दीर्घः । अयंशान्तिसामान्यतरवाचकः सत्त्ववाची ।
 स्वरादिपाठेष्यस्य नाध्ययत्वम् । साम्यवाचिन्यसत्त्वार्थके तु स पाठः सार्थक
 इति द्विक । विभक्ताविति । अष्टन आ इत्यतो ऽनुवृत्तेरिति भावः । अकच्-
 सहितस्यापीति । तन्मद्व्यपतितन्यायेन तस्यापि किंशब्दत्वात् । अङ्गान-
 पेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादादेशात्पूर्वमकच् । यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न
 प्राप्नोति । अत एव भिन्धकीत्यत्राकचि धित्वच्चप्राप्नोतीति भाष्ये पूर्वपक्षं कृ-
 त्वान्तरङ्गत्वात्द्वित्वे ऽकजित्याद्युक्तम् । तथापि आङ्गत्वात्प्रयणेन साकच्-
 स्यादेश इति कैयटः । इदमो मः ॥ तदोः सस्सावित्यतो ऽनुवृत्तेराह सावि-
 ति । इदोय ॥ यः सावित्यतः साविति वर्त्तते । दश्च ॥ इहाष्टन इत्यतो
 विभक्तावित्यनुवर्त्तते साविदमोदस्यासंभवात् तदाह । विभक्ताविति । हला-
 दाविति । आपीति वर्त्तते । हल्यशिति वक्तुं युक्तम् । अक इति पर्युसादिदं-
 गौणे न प्रवर्त्तते इत्याहुः । नन्विदोन्त्यस्य लोपः स्यादत आह नानर्थके इति ।
 इयमुपधासंज्ञा सूत्रे भाष्ये स्पष्टा, फलानामन्ययोपपादनेन भाष्ये प्रत्याख्या-

ता च । प्रत्याख्याने ऽनापीत्यतो ऽनित्यनुवर्त्य हलीति सप्तम्या षष्ठौ प्रक-
 ल्यान् एवालान्त्यस्येति लोपे पररूपे चेष्टसिद्धिर्बाद्धा । ननु दीर्घापेक्षया
 लोपस्य नित्यत्वात्पूर्वं लोपे अभ्यामिति स्थिते ऽङ्गस्याकाररूपत्वेनादन्तत्वा
 भावादीर्घा न स्यादित्यत आह । आद्यन्तवदिति । आदिरन्त्येनेति सूत्राक्तरी-
 त्याद्यन्तशब्दयोर्विशिष्टशक्त तया तत्प्रयुक्तकार्याण्यसहाये न स्यु रित्यय-
 मारम्भः । एकस्मिन्निति । असहाये इत्यर्थः । तदादितदन्तयोः क्रियमाणं
 कार्यन्तदादौ तदन्तइवासहाये ऽपि स्यादित्यन्वयः । उपमेये सप्तमी दर्श-
 नात्सप्तम्यन्ताद्विद्यार्थवतिस्सदाह । आदाविवेति । एकस्मिन्नित्युक्तेर्द्विरा-
 तेरिवर्णान्तलक्षणोच्च । आदिवत्त्वफलमौपगवे ऽण आद्युदात्तत्वम् । कार्यस्य
 प्राधान्यादपमपि कार्यातिदेश एव तदाह । कार्यमिति । नन्विद ए इति-
 स्थिते स्मै भावात्परत्वादनदेशे मङ्गद्वनाविति न्यायेन स्मै न स्यादत आह
 नित्यत्वादिति । स्मै आदेशे तु न अनादेशो हलि लोपेन बाधात् । नत्या-
 नुरोधेन बाधकाबाधितकृताकृतप्रसङ्गस्यैवात्र यदणात् । अकारित्यनयोः
 फलमाह । ककारयोगे त्विति । अथ्यमर्वनाम्नामित्युक्त्वाति भावः ।
 अस्यानवयवत्वे ऽपि तन्मद्भ्यपतितन्यायात्तद्विशिष्टे प्राप्तिरिति बोद्धव्यम् ।
 इदमेवा ॥ अनुदात्तत्वन्वाभ्यामित्यादावृद्धिर्दमिति सावकाच इति
 वा विभक्त्युदात्तत्वाभावायोभयत्राप्यनुवृत्त्यपक्रुषाभ्यामन्तादात्तादित्यस्य संश-
 न्यात् । एषञ्चाभ्यामित्यादि सर्वानुदात्ते एभिर्गते प्रेणान्तदंषामित्यादौ
 तथा श्रवणात् । नन्वेवमप्यत्वे हलि लोपेनाभ्यामित्यादेरनुदात्तत्वेनैव सिद्धा-
 वशविधानं व्यर्थमत आह । साकृन्वार्थमिति । शिष्यात्संवादेश इति
 भावः । संज्ञापसर्जनयोस्तु नेदम् । एतदन्तरसोरित्युत्तरसूत्रसाहचर्यात् ।
 न च त्यदाद्यत्वेन सिद्धे ऽकारविधानमेव साकंच संवादेशार्थं भविष्यति
 किं शिष्येनेति वाच्यम् । अन्यायता पत्तेः । द्वितीयादौ ॥ पूर्वसूत्राद्विदम् इति
 एतदस्त्रतरसोरित्यत एतद इति चानुवर्तते अनुदात्त इति च । विधातु-
 मिति । विधानमत्राज्ञातज्ञापनमेव न तु प्रवर्त्तनाविषयत्वं तच्चैदम् एवेति नापहः
 स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ॥ मुगण्ट्वास्विति । हुणोरिति टुक् तस्यासिद्धत्वाच्च
 जश्त्वम् । लोप इति । नकारलोप इत्यर्थः । न चात्र प्रत्ययान्तत्वादप्रत्यय
 इति निषेधेन प्रातिपदिकत्वाभावात्कथं नलोप इति वाच्यम् । पर्युदासे
 यद्योद्वेशेन सिद्धेः । न च कार्यकालपत्ते दौषः । व्यर्थास्यतपत्तद्वयमध्यं
 एकतरपत्तेण लत्वमित्या पतान्तरेण दौषदानस्य क्वाप्यदृष्टत्वात् । ध्वनित-
 ञ्चैदं प्रवृत्तमज्ञापकरणे भाष्ये । न च प्रमज्य प्रतिषेधे दौषः । तत्पत्ते
 लोपेनेव ज्ञातानुवृत्तराप तेन वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । न हि संभुट्या-

रिति निषेधेन प्रत्ययनतणेन प्रत्ययान्तत्वमादाय निषेधाप्रवृत्त्या दोषाभा-
वात् । स्पष्टञ्चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये । न डि ॥ डौ तु च्छन्दसीति । राजनीत्यादौ
भत्वाबलोपाप्राप्तेः । राजनीवाचरतीत्यर्थे ऽधिकरणाच्चेति क्यच् तु लोके ना-
स्त्येष । अनभिधानात् । अत एव परमे व्योमचित्यादावपस्मयादित्वाद्भुत्वेन
सूत्रस्यङ्घ्रणप्रत्याख्यानं भाष्याक्तं सङ्गच्छते इति भावः । सामर्थ्यादिति ।
न लुमतेति निषेधानित्यत्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः । एतद्वनित्यत्वबलबन्धमेव
वा नपुंसकानामिति बोध्यम् । न च परमेव्योमचित्यत्र घोषत्वात्प्रपञ्चत्वा-
दिमादृश्येन पूर्वसवर्णं दकारे स्वादिष्विति पूर्वस्यपदत्वात्प्राप्तनलोपनिषेधे-
नेदं चरितार्थमिति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन संयोगान्तलोपस्यासि-
दृत्वेन च पूर्वसवर्णं ऽपि लुक् एव प्राप्या प्रक्रियालाघवाय लुक् एवाचित्य-
मित्याशयात् स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । डौवुत्तरपदे इति । एतद्वलबन्धमेव डौतु
छन्दस्युदाहरणमित्युक्तम् । न चेति । पञ्चमीसमासेन प्राप्तिः । षाष्टीमिति ।
बाह ऊहित्यत्र ज्ञापित्वेन तद्वेशस्यत्वादिति भावः । कार्यकालपत्ते ऽपि
त्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता । जत्राज्ञ इति । जत्रयोगे लोकवेदसिद्धि-
तादृशध्वनेर्लिपिषिशेषस्य धानुवाटकमभियुक्तवचनं न त्वितं वर्णान्तरं शिवा-
दाशपरिगणितत्वेन तत्सत्त्वं मानाभावात् । अत एव तज्ज्ञानमित्यादौ श्चुत्व
सिद्धिः । सुञ्चिधार्वाति । सर्वविभक्त्यन्तावयवकः समास इति भाष्ये
स्पष्टम् । विधिश्चेद् भावसाधनः कर्मसाधनश्च । तत्र स्वरादिविषये
भावसाधनः । सुञ्चिषये कर्मसाधनः कृतान्त्यन्तस्मार्थ्यात्तुक् एव विशेष-
णमित्याह कृति तुगिति । पूर्वत्रासिद्धमित्येव सिद्धे ऽन्यनिवृत्तफलक्रायं
तदाह । नान्यत्रेति । अन्यनिवृत्तफलकसिद्धिविषयकविधित्वमेव नियम-
त्वम् । अत एव पस्मशाया भाष्ये पञ्च पञ्चनवा भत्या इत्यत्र भत्यनियमे
ऽभस्य प्रतिषेधा गम्यत इत्युक्तं तदाह । इत्यसिद्धत्वादिति । इत्यन्यत्र विस्त-
रः । सुञ्चिधिशब्देन सुखतद्याप्यधर्माशब्देनोद्देश्यकविधेरङ्गणम् । एतेन
दण्डिष्वत्यादौ पृथक्पदपरिवर्धे अप्राप्तसिद्धत्वविधानार्थमिदमित्यपा-
स्तम् । वृहस्प्यपत्तरव । सञ्जाविधा दण्डित्तौ दत्तदण्डिनौ अत्र नलोपे
दण्डिशब्दस्य घित्वे पूर्वनिपातापत्तिः । इष्यते त्वनियमः । असिद्धत्वे तु
अघित्वात्सिद्ध्याति । न च पूर्वनिपाते नलोपो नलोपेवा घित्वे पूर्वनिपात इत्य-
युक्तम् । यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भवति तत्पदमेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थात्
दोषः । न च घित्वं बहिरङ्गतया नलोपो ऽसिद्ध इति वाच्यम् । सञ्जाकृतब-
हिरङ्गत्वस्यानाशयणात् । कृतितुगिधौ वृत्रहभिः । कृतीति किम् । वृत्रह-
च्छब्दम् । अस्मादेश सञ्जाकृतं बहिर्भूतनिमित्तकसञ्जाकृतञ्च बहिरङ्गत्वं

परिभाषायां नाश्रीयते । अन्यथा वृत्रहभिरित्यादौ बहिर्भूतभिस्त्रिमित्तकप-
 दत्वनिमित्ता नलोपोसिद्धः स्यादिति तद्वैयर्थ्यं स्यात् । भाष्ये तु सन्निपातप-
 रिभाषया वृत्रहभिरित्यादौ तुक्तं व्याख्येयं प्रत्याख्यातम् । पदत्वद्वारा लोपस्य
 भिस्सन्निपातनिमित्तकत्वात् । सन्निपातनिमित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहधन
 मित्यादीनामनभिधानमिति तद्राशयः । तदभावे कृतीत्यपि व्यर्थमेव । न च
 सन्निपातपरिभाषया तुम्भात्रव्यावृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थं कृतीति कृति तुगेव
 नान्यस्तु भवत्येवेति वाच्यम् । वृत्रहच्छत्रमित्यत्र नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वा-
 भावात् इति दिक् । राजनीति । विभाषा दिश्येरित्यन्लोपविकल्पः ।
 प्रतिदिवेति । कनिनन्तम् । हलि च ॥ वारूपधाया इति सूत्रं सिपि धातो-
 रित्यतो धातेरिति चानुवर्त्तते । वारिति च धाताविशेषणम् । पदस्येति संज्ञ-
 द्यमानमपीक एव व्यधिकरणं विशेषणं तद्वनयवाह । प्रतिद्वीप्न इति । अत्र वा-
 न्तस्य भत्वाभावात् भकुर्कुंगामिति निषेधो न । धताः किं । अग्निः
 कोति । न संयोगा ॥ अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । संयोगस्य वमाभ्यां विशेषणेन
 तदन्तनाभात् । सर्वनामस्याने चामबुद्धावित्येव मिद्वे नियमोपमित्याह ।
 शावेवेति । उपधाया इति । तेनानुनासिकम्येत्यस्यापि नियम इति भावः । अत्र
 सर्वनामस्यानग्रहणं न संबद्ध्यते । तेन वृत्रहणी वृत्रघ्नः वृत्रघ्नोत्यादौ नानुना-
 सिकम्येति दीर्घः । इति निषेधे इति । गतत्फलभूते निषेधे इत्यर्थः ।
 शिस्वारिति वक्तव्ये सौ चेति योगविभाग उच्यते । हो हन्ते ॥ प्रणिञ्च-
 कारा हस्येव विशेषणम् । तत्र प्रणिञ्चिपये येननाश्रयधानन्यायेन द्वाभ्यां
 व्यवाये घातक इत्यादावेव न तु हननीयते एवंन्यनेकव्यवधाने । इदं धाताः
 कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया धातुसंशब्देन विहित प्रत्ययणव । तेन
 वृत्रहणमाचष्टे वृत्रहयतात्यादा न । नतु परं वृत्रघ्नइत्यादावेव स्यान्नव-
 त्वकृतव्यवधानेपि श्रौताश्रयधानसत्वात् । न तु हननमित्यादौ श्रौतश्रव-
 धाने इति स्पष्टं भाष्ये । वृत्रघ्न इत्यादौ शब्दशरणाय हन्तरित्येवम्येति
 विभज्य आचष्टे । हन्तेरिति । उपसर्गादसमासेपीत्यनउपसर्गादिति वृत्तंते
 रषाभ्यामिति च तात्पर्यात्ताच्छब्दम् इत्याह । उपसर्गस्यार्थेति । प्रकृ-
 तापयुक्तमाह । अत्यवस्येति । अत इति सिद्धे पूर्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । अत्रा-
 पसर्गादित्यस्य निवृत्त्या शब्दमात्रस्यायं नियम इत्याह । एकात्रुत्तरति ।
 शब्दमपीति । अपिना प्रातिपदिकान्तेत्यस्य कुर्मात् चेत्यस्य च सङ्ग्रहः ।
 बाहुसामान्यचिन्ताश्रयणात्संबन्धः । इदमत्यवग्रहणं ह्यन्यनिककवगा-
 भाववृत्तन्तर्हपलक्षणम् । अतो बहुवृत्रहार्थोत्यत्र प्राधान्यं प्रघनाघन इत्यत्र च

नदाद्य इत्यन्यत्र विस्तरः । यत्तु कार्यकालपक्षे बहिरङ्गदीर्घासिद्धत्वाद्बहुवृत्त-
हाणीत्यादौ न द्वेषः प्राधान्याद्यादौ यथोद्देश एव लत्वानुरोधात् इति तच्च ।
तस्यक्षेपि त्रिपाद्यान्त्यरिभाषायां अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । प्रघनाघन इत्यत्र
द्रोषाच्च । माधवेनाक्तमिति । वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति रूपद्वयन्तेनाक्तम् ।
तद्भाष्येति । कुव्यत्राये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राधान्ये
हन्तरन्त्यवस्येत्यत्रयहणं न कर्त्तव्यं भवतीति भाष्ये इत्यर्थः । अन्त्यवस्यहणस्य
तादृशापलक्षिताद्यत्वं मानाभाव इति तदाशयः । अनिनिमित्तं । एतच्च ये-
नधिधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अन्यत्र तु अलैवानर्थकेन तदन्तविधिर्न
तत्समुदायेर्नात हन्यहणे ग्रीहन् ग्रहणं न । मघवा ब ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा कृ
इति च वृत्तेन । अर्द्धादिति । तेनानेकालत्वाभावात् सर्वादेशः । उगिदचाम् ।
अचामित्यञ्चुधातोर्यहणं व्याख्यानात् । नलोपिन इति । अकारलोपाकरण
पूर्वकं नलोपकरणस्य विवक्षार्थत्वादिति भावः । अत्रागित् फलन् एव
व्याख्यानात् । तेन शमी शमिनाधित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति युवोरनाकै
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । उपधादीर्घं इति । सर्वनामस्थाने चेत्यनेन । असिद्ध
त्वाभावकल्पने मानमाह । तथा चेति । निपातनादिति । वनो रचेति सूत्रे
भाष्ये तु मघवन्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमित्युक्तम् । मघशब्दादिति । धना-
द्यादित्यर्थः । भाषायामपीति । अपिना क्कन्दसि मघवानमोमहइति मद्रो-
दात्तं च निति बोद्धव्यम् । आकर इति । केशाद् इति सूत्रे कैयटे इत्यर्थः । एवञ्च
मनुष्यत्वमन्तर्व्याप्तं दीर्घमस्त्विन चादेशे तदभावे फलभेदे प्रत्याख्यानासंभव
इति भावः । नन्वत्रमप्यन्तेदात्तस्य चादेशे वकाराकारस्योदात्तत्वं मनुषि तु ह-
स्वनुद्भ्यामिति प्रात्स्य मनुषुदात्तत्वस्य नगोश्वत्रिति प्रतिषेधेन पित्वादन-
दात्तत्वं घकाराकारस्यादात्तत्वमिति फलभेदास्त्येवेति चेत् । चादेशपक्षे
दीर्घवत् बहुलग्रहणेन घकारोदात्तत्वस्याप्यङ्गीकारात् । तत्रैव मानान्तरमाह ।
हविरिति । मघवानृजोपीत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । अर्धणस्तु मघोऽनश्च न शि-
ष्यश्चान्दसं हि तत् । मनुष्यन्यांश्चिधानाच्च क्कन्दस्युभयदर्शनादित्यत्र वार्तिके
रीत्या मघवन्शब्दस्य लोके ऽमाधुत्वं लभ्यते । तथा च नृत्वसूत्रे भाष्यम् ।
अविशेषविहता अपि शब्दा नियतं विषया दृश्यन्तइत्यन्यत्र विस्तरः । क्कन्द-
स्येवेति । न च वनिबन्तस्य सप्रसारणे यस्येति लोपे मघोऽन इत्यसिद्धिः । व्याश्र-
यत्वात्तानीयासिद्धत्वं लोपे सप्रसारणस्य नापि बहिरङ्गासिद्धत्वम् । तस्यां
वाह ऊठसूत्रस्यतयाभीयत्वेनाभीयान्तादस्य तद्व्या ऽसिद्धत्वेनात्र तस्या अ-
प्रवृत्तः । अन्ताङ्गशास्त्राश्रय एव तदाश्रय इति समानाश्रयत्वमग्याहृतमिति
वाच्यम् । निपातितान्तेदात्तमघवन् शब्दमादाय सिद्धुः । एकादेश उदात्तेना-

दात्त इत्यस्य प्रवृत्त्या तत्र स्वरे विशेषाभावात् । कृन्दस्यापाठ्यरूपाभावात्-
निष्ठापादनम् । आन्तोदात्तं त्विति । कन्यन्तत्वाद्रव्यत्वञ्चत्वाद्वा तत्त्वम् ।
अवन्तानामिति । अल्लोपो न इत्यपह्नव्यते । तत्र नकारे प्रश्लिष्य नान्ताव-
न्तानामित्यर्थः । तेन मघवन् इत्यादौ नाल्लोपसंप्रसारणे । धीवरीत्यादौ च
नाल्लोपः । स्पष्टञ्चेदं चन्द्रसूत्रे भाष्ये । परे तु नकारप्रश्लेषाभावे ऽपि
न दोषः । अलो ऽन्त्यस्येत्यस्य सत्वानानः स्यादित्वाभावेन स्यानिवत्सूत्रेणा-
चन्तत्वालाभात् ! सर्वं सर्वपदादेशा इत्यनेनापि मघवन्शब्दस्यैव स्यादित्वं
नानः । अर्द्धविकारे प्रत्यभिज्ञाभावाच्चैकदेशविकृतन्यायावमरो ध्वनितञ्चेदं
श्वयुवेत्यत्र भाष्ये इत्याहुः । मघवतीति । पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तावुगितश्चेति
ङीप् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणाच्च । शुन इति । ननु संप्रसारणे घाणा-
दाङ्गस्य बलीयस्त्वेन पूर्वत्वं बाधित्वाल्लोपो न इति लोपे शुनेति सघो नुदात्तः
स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तादात्तं घा स्यात् । पूर्वरूपेणाद्युदात्तमिष्यते ।
तत्र हि षकारस्यानिकोकारस्य संसनधर्महल्स्यानिकत्वाननुदात्ततया
श्वन्शब्दस्यान्तोदात्ततया ऽकारस्यादात्तत्वेन तयोः स्याने जातस्यैकादेश-
स्यादात्तत्वात् । किं च लोपे स्यादित्वत्वेन यणप्रसङ्गः । अतेः शुन इत्यादि-
निर्देशैस्तद्वारणे तु बहुश्वा बहुमघवा बहुयुवेत्यत्रान उपधालोपिन इति
ङीप्ष्विकल्प्यापत्तिः । मघान इत्यादावन्तादात्तप्रकृतिके उदात्तनिवृत्त-
स्वरापत्तिश्चेति चेत् । वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वेन क्व चिदप्रवृत्त्या ऽदो-
षात् । श्वन्शब्दे आभीयतया संप्रसारणामिवृत्त्वेन न संयोगादिति निषे-
धाच्च । न संप्रसारणे ॥ अनश्रुत्पैव निषेद्यममपेके लक्ष्यं पुनः संप्रसारणग्रहण-
सामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेध इति दूरस्यस्यास्य व्यथा । लिटौत्यस्य च निषेधः । न च
व्यधिव्यद्वादावस्य चारितार्थ्येन यून इत्यादौ पूर्वं सत्रणंदाघंरूपैकादेशे तस्यावः
परिस्मृतिरिति स्यादित्वत्वेन संप्रसारणत्वे ऽपि तेनैव स्यादित्वत्वेनोकारव्यवधाना-
त्कथं निषेध इति वाच्यम् । व्यथ इति सूत्रे यथग्रणेनैव सिद्धा संप्रसारणग्रहण-
स्येत्तन्निषेधकतयैव चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वेन व्यग्रहिते ऽपि प्रवृत्तयूनस्तिरिति
निर्देशाच्चेत्याशयेनाह इति यकारस्यति । न च कार्यकालपत्ते इयण इत्युप-
स्थितस्य पदैकवाक्यतयान्वये निमित्तस्य यणान्वयेन येननाव्यधानन्यायेन
पूर्वस्य संप्रसारणप्राप्तेरिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं । तत्पत्रेऽपि सञ्ज्ञामूत्राणां
वाक्यभेदेनैव संबन्धम्याक्ततया विधायकेषु यण इत्यस्याभावात् । अत्र चंद्र-
मपि ऋपकं बोद्धव्यम् । ननु सङ्गत्ववृत्त्यैवाभयोः संप्रसारणे जाते निषेधा
व्यथा निमित्तत्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह । अत एव ज्ञापकादिति । तदुक्तं
भाष्ये इहेङ्गितेन चेष्टितेन निर्मितेन महता वा सूत्रप्रबन्धनाद्यायोगामभि-

प्रायो गम्यते । एतदेव ज्ञापयति परस्य पूर्वं भविष्यतीति । लक्ष्ये लक्षण
 स्यति न्यायस्य तु नायं विषयः । कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् । सर्व-
 णस्तु ॥ न तु भाविति । पर्युदास एव सूचितः प्रत्ययत्वेन च सादृश्यम् । अनञ्
 इति बहुव्रीहिवर्वाजमर्थस्त्विति प्रयोगात् । तत्पुरुषे ह्यनञः परस्यार्थेण इत्यर्थे
 ऽत्र न स्यात् । सूरत्र प्रथमैकवचनम् । अनञ्; किमिति । अनञ् इत्यस्य कः
 शब्दा व्यावर्त्य इति प्रश्नः । उत्तरमनेविति । यञ्चनशब्दसदृशा ऽनवन्शब्दा
 व्यावर्त्य इत्यर्थः । नान्वह निरनुनासिकोच्चारणे ऽपि तपरसूत्रस्यानणीव
 विधीयमाने ऽपि विद्व्यर्थत्वाच्चस्यान्तरतम्यादनुनासिकः स्यात् तपर सूत्रे
 ऽप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौ च मानाभावात्त आह । आयादिति । विशेष्यविशेषण-
 भावेनान्वयात् सत्त्वादेश इति भावः । भाष्ये त्वनुनासिकविधाने प्रातिपत्ति-
 नाघवाय तस्यैवाच्चारणे कार्यं तदनुच्चारणात् शुद्धस्यैव विधानमित्युक्तम् ।
 के विसु इदं सर्वहुणाभेदका इति पते । वृद्धिरादेशसूत्रभाष्यसंमते सिद्धान्त-
 भूते गुणा अभेदका इति पते जातिपते च तन्प्राप्तस्यापि सर्वणग्रहण-
 म्याप्रत्ययग्रहणेन निषेधेनादोषात् । अत एव भाष्ये तपरस्तत्कालस्येति
 प्राप्नोतीत्युक्तम् । अप्रत्यय इति वाक्यभेदेन सर्वं प्रतिषेधकम् । अण ग्रहणस्य
 च तत्रामबन्ध इति तदाशयः । अत एव भाष्ये भाष्यमानेन सर्वणानाङ्ग्र-
 हणं नेत्येव पठितं न त्वणिति । एतदेवाभिप्रेत्याणादित्सूत्रे ऽनया परिभा-
 षयाऽप्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्क्याप्रत्ययग्रहणस्य तत्परिभाषाज्ञापकत्वमकम् ।
 तेन च तस्याश्रयकत्वं सूचितम् । अप्रत्ययग्रहणस्य मद्रुक्तीत्या व्याख्यानञ्च
 सूचितम् । तेन जातियहणप्राप्तस्य गुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तस्यानया ऽणनणसा-
 धारण्येन निषेध इति सूचितम् । वस्तुतो ऽणादित्सूत्रस्याप्रत्ययग्रहणज्ञापक-
 त्वपरभाष्यस्यैकदेशानुमतिद्वारा परिभाषा बोद्धव्यइत्यर्थः । प्रतीयतइत्यप्य
 विधीयतइत्यर्थाप्रसिद्ध्या कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या । परिभाषायां सर्वणपदेन
 समानजातीयो भिन्नधर्मो उच्यते । तेन जशादिषुधौ जत्वादिजात्याश्रयसर्वज-
 कारादिग्रहणमिदृशित्याहुः । एतेन पथीयतेः क्विपि पन्था इत्यादीत्यपा-
 स्तम् । अत्र शुद्धार्थन्तदनुच्चारणस्याश्रयकत्वेन भाष्यासङ्गतेः । तस्मात्तदनु-
 भिधानमेवोचितम् । न च अदित्येवास्तु नकारेकारयोस्त्वे सर्वणोदीर्घं
 रूपमिदृः पररूपन्तु न । पाँचमथ्यभुतां ज्ञापः, भस्य टेः, इतोत्सर्वनाम
 स्थाने, इति न्यासेन नकाराश्रयणसिद्धाघकारविधानसामर्थ्यादिति वाच्यम् ।
 ज्ञानगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमाकारोच्चारणात् । इतोत् ॥ आदित्यनुवृत्त्यैव
 सिद्धे ऽनुवचनं अभुवणमित्यादौ वा पपूर्वस्येति दीर्घविकल्पे पते ह्रस्वश्रवणा-
 र्थम् । इत इत्यादिति च तपरत्व मुख्यसुखार्थम् । एरदित्युक्तौ ततो नाघवाभा-

वात् । अन्यथा विधेयोपि तपरकरणात्कुरुतइत्यादौ गुणाभावव्यन्यानावि
त्यादौ दीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । यो न्यः ॥ यो नुडिति नोक्तम् ।
इत्संज्ञाया आद्यन्तावित्यस्य चानुसन्धाने प्रक्रियागौरवात् । भस्य टेः ॥ भस्य
क्रिम् । पयिभ्याम् । संबुद्धौ नपुंसकानामिति । इदं न लुमतेति निषेधा-
नित्यत्वमूलकमित्युक्तम् । यद्यपि भाष्ये वा नपुंसकानामित्येव पठितं तथापि
सूत्रे डिबह्वणस्य प्रत्याख्यातत्वेन हे चर्मन् हे चर्मति संबुद्धावशेदाहरणत्वेन
तावन्मात्रविषयतास्येति भावः । षणान्ता ॥ विशेष्यसाकाङ्क्षात् स्त्रीलिङ्गनिर्दे-
शात् प्रकृतं संख्येत्याहुष्यते । संख्याशब्देन च संख्याप्रकारकत्रोधजनकाः पञ्चा-
दयो वृहन्ते । संख्येतिशब्दे बह्वगणइतिप च तदन्तत्वासभवात्तदाह ।
संख्येति । सन्निपातेति । बाह्वर्द्धासिद्धत्वं न । संज्ञायाः कायापत्तत्वेन सम-
त्वात् । स्पष्टश्चैवं भाष्ये । नापथा ॥ ननोपम्यासिद्धत्वात्तामीति दीर्घा-
प्राप्तेरयमारम्भः । नामीत्यस्याङ्गविशेषणतैव न्याय्या । नामः प्रत्ययत्वादेवञ्च
पञ्चानामित्यादौ पकाराकारस्य दीर्घवारणायोपधायह्वगम् । नेति क्रिम् ।
चतुर्णाम् । नामि क्रिम् । चर्मणाम् । नलोप इति । ब्रुवः पञ्चाना-
मिति लिङ्गाच्च सन्निपातपरिभाषाविरोधः । अटन आ ॥ अनणत्वाच्चानुना-
सिक इति भाष्ये स्पष्टम् । ज्ञातिवहणेन गुणाभेदकत्वेन तु न सः । भाष्य-
मानत्वात् । शृङ्गाञ्चारणादिति तु नात्र शक्तुं शक्यम् । रायो हनीत्युत्तरा-
यन्तस्य चारिताख्यात् । प्रश्लेषेणापि न निर्वाहः । वाच्यवृत्त्यानुनासिकव्यावृ-
त्तेस्तेनालाभात् । प्रत्युत तत्रापि गुणाभेदकत्वादेर्दुर्गतरत्वेनान्तरत्वात्तदनुना-
सिकस्यैव प्राप्तेः प्रश्लेषस्य पर्यायेण मरुलाकारविधानायत्वं स्यात् । एवम-
न्यत्रापि बोद्धव्यम् । रायो ह न इत्येता हनीत्यपहृष्यते । अष्टाभ्य चौग ॥
उडिति तु नोक्तम् । मकारम्याकारे अष्टा अ उ इति स्थिते इगङ्गिगीना-
माद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति न्यायेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घं तत आद्गुणे ऽटा-
वित्यस्यामिड्यापत्तेः । हनीत्यपकृष्टं कृताकारादित्यनुपपन्नमत आह । कृता-
त्वेति । कृतात्वानुकरणात्प्रत्ययः । लतगावशमपचत्वे हि तस्य वैकल्पिकतया
लाघवादादटभ्य इत्येव वदेत् इति भावः । जापयतीति । अयं भावः । हनीत्यपहृष्य-
माणं वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थम् । तेनाटन इत्यस्य क्व चिद्वत्स्यपि प्रवृत्तिरिति ।
आत्वमिति । आत्वमात्रमित्यर्थः । सूत्रे इति । दीर्घान्तादटनः परा ऽम-
र्वेनामस्यानविभक्तिरुदात्तेति तदर्थः । जापकादिति । तद्वि अष्टाभिरिति ह्रस्व-
ऽन्तोदात्तव्यावृत्त्यर्थम् । एवञ्च ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थद्वियमाणं दीर्घवह्वगमात्सवैक-
ल्पिकत्वे ज्ञापकम् । न चाटाभिरित्यत्र सावकाशम्याटन इति सूत्रम्याट-
भिरित्यत्र परत्वात् ह्रस्वपातममित्यनेन बाधे सङ्गत्तित्यायेन पुनरवृत्तेः

व्यर्थमेतत् न झटाभिरित्यत्र भ्रूयुपोतममिति प्राप्नोति । कार्यकालपत्ते
 ऽनान्तत्वेन षट्स्वाभावात् । अल्विधित्वेन स्थानिवस्वाभावाच्चेति वाच्यम् ।
 पुनः प्रसङ्गविज्ञानबोधनद्वारैतद्विषये यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारा वा
 तद्विकल्पं ज्ञापकत्वमित्याशयादित्यन्यत्र विस्तरः । अष्टानामिति । हलीत्यु-
 क्तेरादौ नुट तत आत्वम् । यत्तु सच्चिपातपरिभाषया ऽत्र नात्वं किन्तु नोप-
 धाया इति दीर्घं नलोपः । अन्नोदात्तत्वन्तु षट्त्रीत्येव सिद्धम् । नलोपे तु न
 सच्चिपातपरिभाषा नलोपस्यासिद्धत्वादिति । तत्र । पूर्वत्र कर्त्तव्ये नलोपा-
 सिद्धत्वेपि तत्र कृते ऽसिद्धत्वे मानाभावात् । सच्चिपातस्याशश्लीयत्वेन तस्य
 नलोपासिद्धत्वेनालाभाच्च । आरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतो नलोपे तद्विघातस्य-
 ज्ञायमानत्वेन नलोपे ऽपि तस्या दुर्वारत्वाच्च । अत एव गव्यता नाव्यते-
 त्यादौ सच्चिपातपरिभाषया यलोपो न । अन्यथा यस्य हल इति यलोपस्य
 बहिरुत्तृज्जनिमित्तकत्वेन बहिरुत्तृतयान्तरङ्गावदेशं प्रत्यासिद्धतया निमित्त-
 विघाताभावः स्पष्ट गव । तस्माच्चनोपस्यापि परिभाषानित्यत्वेनैव साद्भ्यतया
 तस्यासिद्धत्वादात्वमेव युक्तन्तद्वनित्यत्वेन । किं च षट्मच्चिपातेन ज्ञातस्य
 नुट आत्वं नलोपे वा न तद्विघातकत्वम् । स्थानिवद्भावेन कृतात्वेपि षट्त्व-
 मस्वात् । कार्यकालपत्ते तत्सिद्धयेकवाक्यतापत्रषट्त्वस्य बहिरुत्तृत्ये
 कृते ऽनान्तत्वेन षट्स्वाभावाच्च न स्यादिति हलीत्यपकर्षः । दीर्घग्रहणाज्जा-
 पकादाकारान्तस्य षट्संज्ञाश्रयणे ऽत्र यथोद्देशस्यैवाश्रयणेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं
 षट्त्वे नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य स्थान्य-
 ल्धर्मत्वाभावेन स्थानिवद्भावादाकारान्ते आश्रयणे च प्रतिपत्तिगौरवमिति
 बोध्यम् । घृत्याद्यनुसारेणाह । गौणत्वे त्वित्यादि । स्थानिवद्भावादिति ।
 पूर्वचामिद्रे इति तु तस्य दोष इत्यनेन निषिद्धमिति भावः । कार्यकालपत्ते
 इत्यादि तु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तम् । प्राधान्यण्वेति । बहुवचननिर्देशात् ।
 एवञ्च गौणे आदेशाप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्यात्वमपि नेति भावः । परे तु ष्णान्तेति
 सूत्रे भाष्ये अष्टानामित्येतत्सिद्धये हलीत्यपकर्षमुक्त्वा तत्र पक्षे प्रियाष्टौ
 प्रियाष्टा इति न सिद्ध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोति इति शङ्कते
 यथालक्षणमप्रयुक्ते इति समाहितं तत्र यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय
 यस्य विशिष्टप्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिस्तद्वथालक्षणमनु-
 गन्तव्यन्तदत्र मा भूदात्वामित्यर्थं इत्येकमर्थमुक्त्वा नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते वर्त्तते ।
 प्रयुक्तानामेव लक्षणान्वाख्यानादिति व्याख्यानन्तमुक्तम् । तत्रान्यथाख्यानमेव
 व्यायः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसङ्गतेः ।
 आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इति वाक्यशेषासङ्गतिः प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमात् ।

प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यन्यत्र भाष्योक्तेश्च । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्ये कचतुष्कतया इत्यमेव व्याख्याचिता । एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनैचित्याच्च । न वेति सूत्रे भाष्ये पत्रभेदेनैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्काराच्च । अत एव हल्द्वयादिसूत्रादावस्याप्रयुक्ते लक्षणभावे इत्येव व्याख्यादृता कैपटेन नामेदितस्येति सूत्रेपि कैयटः प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावेनप्रवृत्तिरिति । एवञ्चैषामनभिधानमेवोचितम् । अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे भाष्ये विभाषा आत्वं यदयमात्वंभूतस्य ग्रहणङ्कुरोति अष्टाभ्य इति अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयादित्युक्तम् । कैयटरीत्या गौणे प्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवञ्च तत्प्रयोगविचारः सर्वोपि निष्फल एवेत्याहुः । निरूपपदादिति । नमो ऽसमासएव विधानेन सोपपदे चोः कुरिति कुत्वेनैव सिद्धत्वेन क्तिनि क्तिपि च विशेषाभावादिति भावः । कनाविति । इदमुपलक्षणं उच्चारणार्थकारस्यापि । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । नकारः क्तिन्मित्यस्येत्यत्र विशेषणार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । सचिहिते इति । तत्फलत्वे णिजादीनां संज्ञाभावः । अतिङ् किम् । हर्हादिवेत्यादौ नेद्विशि कृतीति निषेधा मा भूत् इति । ज्ञापकेन निर्वाहस्तु व्याख्यानादुरं करणामिति न्यायाननुग्रहीत इति सूत्राशयः । युजेर ॥ उगिदवामित्यतः सर्वनामस्यानददितो नुमित्यतो नुमिति चानुवर्त्तते । क्तिन्मित्यय ॥ प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहिः । न च तदभावे वस्य कृत्वापत्तिः । तथा सति र्क्त्वा घ इत्येव अदेत् । नशेषेत्यत्र घानुष्वात्त्वयादावादिति बोद्धव्यम् । चोः कुः ॥ स्कारित्यतोन्तइति क्लो क्लोत्यतो क्लोति चानुवर्त्तते पदस्येति चाधिकारः । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । अतद्गुणबहुव्रीह्याश्रयणात्प्राप्तिः । सुयुगिति । मत्सूद्विषेति क्तिप् । धातुपाठेति । व्याख्यानादिति भावः । युगिति । क्तिप् चेति क्तिप् । इहेति । सृजिदृशोरिति सूत्रे रञ्जसृद्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात्काम्यत्सूत्रे भाष्ये उपपदकाम्यतीति प्रयोगात्क्तिन्मित्यस्येति कुत्वं नेत्यर्थः । परिमृडिति । धातोश्च्यमानं कार्यन्तत्पये इति परिभाषया ऽत्र सुपनिमित्तिका मृत्रेवृत्तिर्न । क्तिन्मित्तिका तु क्ण्डिति चेति निषेधाच्च । परौ प्रत्तेः । क्तिञ्चवीत्युणाद्विपठितमिति मते ततः क्तिप्रीर्धावनुवर्त्तते व्याख्यानाच्च ताभ्यां पदान्तरित्यस्यासंबन्धः किन्तुपेणैवेत्याह । क्तिन्मित्यादि । विश्वस्य ॥ क्लोपइत्यतो दीर्घ इति वर्त्तते । ननु वत्यादीनामसिद्धत्वेन राट्शब्दपरत्वाभावे ऽत आह । पदान्तेति । तेन विश्वराजावित्यादौ न विश्वाराड्भ्यामित्यत्र च भवति । आदित्यविश्ववसव इत्यत्र तु न दीर्घः । नरं संज्ञायामित्यतः संज्ञापदापकर्षणात् । स्क्वाः सं ॥ क्लो लोपः संयोगान्तलोप इति

भाष्येतिरत्र क्लृप्त इत्यस्यासंज्ञम् । तेन क्लृप्तपरयोः स्कोलाप इति नार्थ इत्यन्यत्र
 प्रयञ्चितम् । क्लृप्तान्यन्यवर्तमानं क्लृप्तादिप्रत्ययपरं क्लृप्ते क्लृप्तत्वत्रोटः स्यादिति
 त्पारम्भेण तदर्थकृतयोर्वाधकागात् । तेन प्रथक्कृत्याता पयःस्थितिरित्यादौ न
 दोषः । मडोति वार्त्तिकान्च मनस्सकारमारमारभ्यामहिङो डकारात्सङ्घिति
 प्रत्याहारः । भ्रयास्तामित्यादौ न व्यञ्जनपरम्येति न्यायेन लोपाभावेपि न
 क्षतिः । केचित्त्वप्रत्यये संयोगादिलोपप्राप्तिप्रयोगोदाहरणानामभिधानमेवो
 चितम् मडोति वक्तव्यं काष्ठशकस्यातेति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानपरेण कष्ठशगेव
 नास्ति कुतः काष्ठशकस्यातेति भाष्येण तथैव बोधनादित्याहुः । प्रत्याख्यानमे-
 कदंशुक्तिः मडोति वक्तव्यमेवेति परे । चोः कुरित्येतनपत्वेनापवादत्वाद्वाद्युते
 क्लृप्तान्ययव्यन्यस्य तु क्लृप्तविधानमाप्यादेव न बाध इत्याह । क्लृप्तत्वत्वा
 दिति । क्लृप्तत्वकण्ठो यज्ञमन्त्रिपुत्राविगेषे कठः । त्यदादीनामित्यनुवृ
 त्तरह । त्यदादीनामिति । तेनातप इत्यादौ न । तदोः किम् । या । तारिति
 तु नाक्त्म् । अनेपेत्यादौ नन्याप्यापत्तेः । न च नुटो बहिरङ्गत्वेनामित्यु-
 त्वम् । बहिरभेतमुनिमित्तकत्वेनास्यैव बहिरङ्गत्वात् । इदञ्च तस्माच्चुड-
 चांति सूत्रं भाष्ये ध्वनितम् । मौक्तम् । ता । अत्वमत्वे नेति । गणकार्यत्वा-
 दिति भावः । इ प्रथम ॥ युष्मदस्मद्भ्यां डमार्गान्यतो युष्मदस्मद्भ्यामिति
 वक्षते । इ इति प्रथक्पठम् । अत एव प्रथमयोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोः
 विभक्त्या, घञनयोस्तु न यत्तुणं शमोनेति लिङ्गादिति भाष्यं महच्छते । स्वाहो
 यत्रापि युष्मदस्मद्भ्यांदेशस्त्वमात्रेकवचनइति मिदुः तथापि युष्मानतिक्रान्ता
 ऽतिस्वामित्यमत्र विधानम् । न चैव तत्रास्य चारितायांत्कञ्चले परत्वात्त्व-
 माभ्या भाष्यमिति वाच्यम् । त्वमात्रेपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत इत्यस्य
 वक्ष्यमाणत्वात् । युष्मदस्मदोरनादेशइत्यतो युष्मदस्मदोरिति वक्षते । शेषे
 आस्थयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्तादाह ।
 आस्थयत्वत्वादि । स्पृष्ट्वेद युष्मदस्मद्भ्यां डस इत्यत्र प्रकृतमूत्रं च भाष्यं ।
 अत एव साम आर्कामिति ममुद्गुनिनिदेशः सङ्गच्छते । एवञ्च शेषयहणं
 स्पृष्टार्थम् । विशेषविहितनाभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वाधपये बाधसंभवात् । अन्य-
 थ्येति । अलान्यपरिभाष्येति भावः । स्वाहादयो ऽकारान्ता इति वृत्त्याद्य-
 नुसारेणाह । अतो गुणे इति । त्यदादीनाम इति सूत्रभाष्यकैयटाभ्यां क्लृ-
 त्ता एवादेश इति लभ्यते तदा पररूपस्य प्राप्तिरेव न । यद्यप्युच्चारणार्थानाम-
 पीत्सञ्जालोपाभ्यां निर्वातः कार्थं तथाप्यतो गुणे इत्यस्याप्रवर्त्तनेन प्रक्रियालाघ-
 वमत्र पते इत्सञ्जालोपास्तु सूत्रेण प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसाधुत्वज्ञाने गौरवम् ।
 स्वाहो सार्विति गुरुनिदेशस्तु श्वेतवहोऽप्यसिति वक्ष्यार्थसाधकः । किञ्च

१२९ पृष्ठे ९ पङ्क्तयाम् अयं ग्रन्थः ।

कैयटेनात्रैवोक्तत्वेनादोषात् । शेषइत्यस्य सामर्थ्यात्तत्रायाप्रवृत्तिरत्रेत्यन्ये ।
तत्र । युष्मभ्यं युष्मत् युष्माकमित्यादौ टान्निवृत्त्या चारितार्थात् तस्माद-
नित्यत्वात्तदप्रवृत्तिरित्येके तदाह । अतो गुणे कृते इति । अत्र वर्दान्ति ।
तत्तद्भाष्यप्रामाण्याच्छेषग्रहणसमुद्गुनिर्देशाभ्याञ्चाम्य सूत्रस्याश्रुत्यार्थद्वये तात्प-
र्यम् । तच्च लत्यानुरोधाद् व्यवस्थितन्तेन भ्यामि टिलोपे युष्मभ्यामिति न ।
अत एव भ्यसोभ्यामिति सूत्रे यदि भ्यमादेशः शेषेनोपोन्त्यलोप इति एत्वं
प्राप्नोति । अथाभ्यमादेशः शेषे लोपटिलोप इत्यन्तस्यादात्तनिवृत्तिस्वरः
प्राप्नोतीति यथेच्छसि तथास्तु इत्येवोक्तं न तु भ्यमादेशे टिलोपमात्राय
फलभेद उक्तः । वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः । अत एव लिङ्गभावाट्टिलोपवचना-
नार्थक्यमिति साम चाकमित्यत्र भाष्ये उक्तम् । अत्र लिङ्गभावाट्टिलोपलक्ष-
णम् । शिर्शानुङ्गनुम्विधिभ्यां युष्मदस्मदोर्वाचिभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति नेत-
राच्छन्दसीति सूत्रस्यभाष्यशान्तिरुचनेन लिङ्गवत्त्वेऽपि सविपातपरिभाषया
टाडभाष्योपपादायतु शक्यत्वम् । अत एव सविपातपरिभाषया बुद्धवित्यत्र
टाडभावः कृन्मजन्तसूत्रे भाष्ये उक्तः । शेषग्रहणान्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव ।
त्यदादीनाम इति सूत्रस्य टिलोपष्टाडभाष्यार्थं इति तु वार्तिकैकदेशवच-
नमिति न दोषः । एतच्च भाष्यप्रदापोद्घोषानि निरूपितम् । अथ्यसूत्रे यथेच्छसि
तथास्त्विति प्रौढ्यात्प्रा भ्यामिति च्छेदस्य प्रौढिवात्स्य भगवतैव मूर्धितं त्वं
यथेच्छसि तथास्तु तत्र दोषोद्घाते मया मुक्क इति तत्तात्पर्यात् । अथ्यमित्ये-
व तु च्छेदो न्याय्यः । अत एव युष्मदस्मदोर्नादेशइति सूत्रे न चादेशो इना-

द्विरस्तीति भाष्योक्तिः सङ्गच्छतइति ॥ परमत्वमिति ॥ आङ्गत्वात्तदन्तवि-
धिरिति भावः गौणोऽप्रश्लो बीजाभावादाहातित्वमिति । युषावौ ॥
द्विवचनशब्देन यौगिको व्याख्यानात् । द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोप्यु-
ष्मदस्मदोरित्ययो भाष्यप्रमाण्याञ्च तद्गुणमागयुष्मदस्मदोरिव विशेषणं न-
तदन्तस्याङ्गाधिकाराद्द्वि तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह । द्वयोरुक्ताविति । एत-
त्फलङ्गौणोदाहरणेषु मूलएवस्फुटम् ॥ मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्र-
किमर्थमिति प्रश्नः । ननु समुदायादेशत्वेप्योकारसकारभकारादौ सुपि सर्व-
नाम्बुटेः प्रागकत्रत्यत्र तु सुब्रन्तस्यटेः प्रागिति व्यवस्थाया युष्मदस्मद्विषये त्व-
यकेत्याटिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात्तदन्तरङ्गत्वाद्गुणमित्येतत्सिद्धुत्तरमकत्रिति-
युष्मकामित्यत्र न दोषो ऽतश्चाह । श्येति । नन्वत्राप्यस्ये इति न्यासेनैका-
रादेशे च सिद्धुराह । युष्काध्यामिति । हलन्ता आदेशा इति पक्षे तु त्वयेत्या-
देरसिद्धिरेवमादेशस्य सर्वदेशत्वञ्च न स्यादिति बोद्धव्यम् । नन्वेवमपि
मान्तस्येत्येवोच्यतां किं परिवहणेनेति चेन्न । युष्मयत्यादेः क्विपि सुप्यादेशा-
भावार्थन्तस्सत्वात्पर्यन्तशब्देन मान्तापेतया शेषस्य लाभात् । कटिपर्यन्त-
वाम इत्युक्ते ऽप्ये किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतिः । एषञ्च मान्ताद्व्यत्राप्ये
किञ्चिदवशिष्टन्त्रैव युष्मदस्मदोरादेशाः । अत एव भाष्ये ऽवधिद्व्योतनार्थं
परिवहणं कर्तव्यं मान्तस्येत्युच्यमाने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः
स्युः क्व च मान्ते युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्यये इति उक्तम् । अवधिद्व्योतनार्थ-
मित्यस्यान्तशब्दस्यावधिभावकृताद्व्योतनार्थमित्यर्थः । पर्यन्तशब्दस्य लोके-
तयैव प्रयोगात् । अथे किञ्चित्सन्त्वे देशकालयोरवधित्वव्यवहारस्य लोकेद-
र्शनाच्च । तत्रैवेत्यस्यानिष्टएवेत्यर्थः । परिवहणाभावे तु यतः पूर्वोक्ति पर-

इत् नस्ति सोऽन्त्य इति भाष्योक्तेर्मान्तपदस्य मुख्यार्थत्वलाभायाचैव
स्यात् । कौ लुप्रमित्यस्य प्रवृत्तिश्च स्यात् । अभिव्यक्तपदायां इति न्यायश्च
पदकार्यविषय इति तदाशयः । अत एव भाष्ये प्रयोगदर्शनं न कृतम् । यत्
परिग्रहणाभावे मान्ते यत्र ते तत्रैव स्यात्सामानाधिकरण्येनान्वयस्यैवित्था-
स्सति तु तस्मिन्सामर्थ्याद्युष्मदस्मदौषो मपर्यन्ताविति व्याख्यानात् दान्ते व्यप-
देशिषद्भावेन युष्मयत्यादिः क्विपि च सिद्धति । व्यपदेशिषद्भावोऽप्रातिपदि-
केनेति तु प्रत्ययत्रिधिविषयमिति तत्र परिग्रहणस्य वैयधिकरणयान्वये मणि-
मन्त्रादिन्यायेन नियामकत्वकल्पानापेतयोक्तस्यैव न्याय्यत्वात् । तत्र हि
सामानाधिकरण्यसम्भवाद्द्वैयधिकरणयान्वय इत्यन्यत् । किं चात्र व्याख्याने
ऽवधिञ्जातनार्थमिति भाष्याहारास्वारम्यम् । मपर्यन्तस्येति च तद्गणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिरिति द्विक । अङ्गकार्यं इति । अङ्गाधिकारस्य इत्यर्थः । मकारा-
न्तरमिति । शमानेत्यनेन सहितया पाठे इति शेषः ॥ परे तु शेषावभक्तिभू-
तामादियुष्मदादिमन्त्रिपातेन ज्ञातस्य ज्ञापस्य तद्विघातकर्यादिनिमित्तत्वं
नेति मन्त्रिपातपरिभाषयैश्च श्याद्यभावः ॥ सुट्स्त्वाक्रमवयवत्वाच्च तेन मन्त्रि-
पातविघात इति मकारनिर्देशः साम आक्रमित्यत्र । अत एव कृन्मेजन्तसूत्रे
ह्रस्वस्वन्तुम्बिधेयाम्गिकुर्नामिति मन्त्रिपातपरिभाषाप्रयोजनव्याख्यावसरे यत्रा
ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तस्य तदेदं प्रयोजनमिति व्याख्यातं कैय
टेन । मूलोक्तं तु न युक्तं भाष्यानुक्तेः ॥ अत एव नेतराच्छन्दमीति सूत्रे नपुं-
सकादेशेभ्यो युष्मदस्मदादिभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिक व्याख्याय
तेषु पुनः प्रसङ्गाच्छीलुम्बिधयः कस्माच्च भवन्ति सङ्गतिन्यायादित्युक्तम् ।
स्वद्रीत्या पुनः प्रसङ्गस्यैवाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव च तत्र युष्म-

दादेर्विभक्त्यादेशस्य यूयं ब्राह्मणा इत्याद्यावकाशप्रदर्शनं कृतम् । अन्यथा
 तत्रापि जसः शीप्राप्या तदसङ्गतिः । यूयमित्यादिप्रयोगकरणेन तत्र श्यादि-
 शङ्कासमाधानाकरणेन च भाष्यकृतात्र सचिपातपरिभाषाविषयत्वं सूचितम् ।
 अङ्गवृत्तपरिभाषया वारणमपि चिन्त्यम् । तस्या अङ्गमंबन्धिकार्यविषय-
 त्वात् सूत्रभाष्यस्वरसोप्यधमेव । वस्तुतो नैषा लत्यसंस्कारिका । द्वयोरित्या-
 दिनिर्देशासङ्गतेः । अत एव भाष्ये किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनमिति प्रश्ने
 पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तं न तु प्रयोगसिद्धिः प्रयोज-
 नमुक्तमित्याहुः । त्वमाविति । अत्रापि विभक्त्याविति संबद्ध्यते । अन्यथा
 प्रत्ययान्तरपटयोरिति व्यर्थं स्यात् । तत्फनन्तु त्व मुन्दरः पुत्रो यस्य
 युष्मत्सुन्दरपुत्र इति त्रिपदबहुव्रीहौ नादेश इति । अत्रैकवचनशब्दो
 योगिको व्याख्यानात् । तदाहैकस्येति । अविभक्तिकामिति । व्याख्यानात् ।
 यो ऽवि ॥ अनादेशइति किम् । त्वत् मत् । पञ्चम्या अदित्यदादेशः ।
 आर्त्वाविधापके व भ्यम् आवत्यः । वस्तुत उत्तरार्थमेव तदभ्यामित्यत्र क्ले-
 दादिति भाष्ये स्पष्टम् । हलादाविति परिशेषलक्ष्य हलीत्यनुश्रुतौ तु
 योवीत्यज्बहणा मास्तु । भ्यसोभ्य ॥ अत्र यदुक्तव्य तदुक्तम् । पत्तद्वयेपीति ।
 तत्रान्यलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे एकादेश उदात्तेनेत्यभ्यम आद्याकार उ-
 दात्तः । टिलोपेपि यत्रानुदात्ते वर्णं परे उदात्ते लुप्यते स वर्ण उदात्त इत्य-
 र्थकेनानुदात्तस्य च यत्रेत्यनेन स उदात्त एवेति न विशेष इति भावः । नन्वा-
 क्तमः पूर्व लोपाभावेनादन्तत्वाभावात्सुहागमाप्रसक्तेः समुद्रनिर्देशो व्यर्थः
 सूत्रासङ्गतिश्चेत्यत आह । भाविन इति । आकामि शेषे लोपे कृते प्राप्नस्ये-
 त्यर्थः । अयं भावः । सामः प्रसङ्गे आकामित्यनेन सुहागोरत्र विषयैत्यन्तमवयोगो

न्तान्क्रिये युष्मच्चस्मिति प्रातिपदिकयोरादेशा एव नेति तदाशये मपर्यन्त
 स्येति भाष्यसमतश्चायमर्थ इत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति । अन्तरङ्गत्वादिति ।
 परनिमित्तानपेक्षत्वेन तत्त्वमिति भावः । अलिङ्गे इति । एवञ्च स्त्रियामन-
 योरवृत्तेर्न टाविति भावः । इदं साम आकर्मित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । यद्वृत्तिः ।
 इदन्त्यदादीनाम इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं मामआकर्मित्यत्र च । मपर्यन्ताच्छे-
 षस्येति । इदमुपलक्षणत्वेन त्वमित्यादौ नापवृत्तिविलायां मपर्यन्ताच्छे-
 षत्वाभावेऽपि न त्वातः । ननु अदन्तस्व आदेशानां वाणांदाङ्गमिति परिभाष-
 या पररूपात्पुंसस्य टिलोपे टावभाव उपपादयितुमशक्यः अकारस्य काव्यंद्-
 र्थेऽपि स्यान्नित्वेन समानस्थानिकत्वमस्तीति चेत् । इलन्ता एवादेशा इति
 बोध्यते । स्यान्त्यादेशभावावयवे मर्षत्रयमेव यथाद्वैधातुकावयवे ऽस्त्रप्रयोगो
 भूप्रयोगश्चास्तेभ्योऽन्येन प्रातिपाद्यते न तु मता निवृत्तिः । शब्दानित्यत्वप्र-
 मङ्गात् । किं तु प्रमत्तवृत्तेषु निवृत्तिः सकारवृत्तप्रमत्तश्च प्रकृते मापतिशया
 अमभवाद्वाचिन्या यत्तमे मकारोच्चारणमामश्यादिति प्रथमप्रत्ययं च मृटा निवृ-
 त्तिर्न तु प्रत्यन्तरकन्यनर्गेति भाष्ये स्पष्टम् । त्विवृत्तिरुचामाभावात् । अत्र
 सामः स्यान्नित्याक्त्या स्यान्नित्येन सामत्वमेव न त्यामत्व उक्तीत्या च न
 स्यान्नित्यद्वयप्रमत्तं स्यात्प्रमत्तं समुद्रानिर्देशेन बोध्यते इति बोध्यम् । अत
 गानित्याकामत्यादौ प्रत्ययान्तरपर्यायिनि भाष्यादाहृतं आकम्बुद्भावा
 मिदृशः । आभ्येव सामत्वस्याहायोगोपेगादेशः । आदेशस्यामत्वाभावाच्च न
 नट । न च यत्र सामभावात् तत्रयादौ सामो भावित्वस्य मर्षशा दुरुपपादत्वा-
 त्त्वात्त्वस्यागान्तीयत्वेनातिदेशानव्यत्वादिति भाष्यावकृत्कन्यना व्यर्थति
 द्विक । इत्यादिकम्पु न कृतः । अन्यनापे षकारस्यत्वात्प्रत्ययाचारित्याद्येन
 पररूपापेक्षा युष्माकर्मित्यमिदृशापत्तः द्विवचनेकवचनशब्दयोरप्यपरतया व्या-
 ख्याने फल दर्शयति । द्वैकत्वात् । द्वित्वकृत्यावृत्तिशब्दाविवनो इत्यर्थः ।
 समासायां । मुल्यावृत्तयम् । अन्यमर्थः । युष्मदाद्यर्थगतमर्थतरसंख्यायुक्त-
 श्चेदित्यर्थः । स्म इति । अथपरत्वाश्रयणादिति भावः । एते इति कस्युपदम् ।
 युवावाविति कर्मपदम् । गवन्त्वमावित्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधत इति । विप्रति-
 षेधे पूर्वमिति सुप्पुषेति सामामः । अत एव प्रत्ययान्तरपर्यायिनि सूत्रभाष्ये
 त्वमाविति सूत्रे शेषइत्यनुवच्यं मुञ्जमड्डमर्थनिर्कावभक्तावेतार्थानि व्याख्या-
 तम् ॥ स्वमो न त्वाति । अथपरत्वाश्रयणादिति भावः ॥ इति विवदने इति ।
 एवं विवदने यादृशुपाणि तानि प्रत्यन्तरानि शेषः । अतिस्वाकर्मिनि । अत्र
 यथाकम्बुद्भावा तयोक्तम् । पदस्य ॥ अपदान्तस्य मृदुन्य इत्यतः प्रागयम-
 धिकारः तत्कलन्तु राजानावित्यादौ न लोपाभावः । इयं क्व वित्स्थानपठो

क्व चिदवषष्टी होठ इत्यादावाद्या मादुपधाया इत्यादावन्त्या तेन वृत्त-
 न्तावित्यादौ वत्वमिदृः । अन्यथा मत्वन्तपदत्वाभावात् स्यात् । अत एव
 नलोप इति सूत्रेऽन्तग्रहणं चरितार्थमिति स्पष्टं भाष्ये । नः संख्याया इत्यत्र
 नलोपाभावस्तु भलाञ्जश् भृशीत्यत्र जश्त्वाभाववद्दोषः । पदा ॥ कुत्सने च
 सुपीत्यत्रः प्रागयमधिकारः । अनुदासं सर्वमित्यादिपदत्रयमापादसमाप्तेः
 सर्वग्रहणान्तु तिङ्गुतिङ् इत्यादौ सर्वानुदासत्वस्य त्रिनिगमनाविरहान्ताभेपि
 स्पष्टतया तन्ताभार्थमित्याकरे स्पष्टम् । आदेः परस्यालान्त्यस्येत्यनयोस्तु न
 प्राप्तिः । पदस्येत्यस्यानुदासन्तिङित्यादिश्रुतप्रथमान्तानुरोधेन प्रथमया त्रिपरि-
 णामेन स्यान्पद्यभावात् । तत्र पादशब्देन च्छपादः श्लोकपादश्चाविशेषात्
 एतत्ते अपदादिशब्देन पादान्तपादमद्वयस्यत् कन्दोहीनवाक्यस्यस्यापि ग्रह-
 णाद्युपमे क्खलो मे स्वमिति भाष्यात् । षष्ठादीति । सर्वस्य पदस्येत्युभयाधि-
 कारसामर्थ्यादित्त्रं लयतइत्यन्यत्र विस्तरः ॥ तौ चानुदासाविति । अनुदा-
 सत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादिति भावः । उक्तविधयोरिति । पदात्परयोरपा-
 दादौ स्थितयोरित्यर्थः । द्वितीयायान्त्वामयोरपवादत्वादाह । षष्ठीचतु-
 र्यंकेति ॥ विभक्तिरूपकृत्तद्विनीयादिक्रमणोदाहरति । श्रीश इति । दत्तादि-
 त्यनेन चतुर्थ्यन्तत्व स्फुटीकृतम् । सर्वेद्यास्मानिति । नन्वत्र सन्धभावे न
 वातरत्वेनानुप्युत्वात्त्वानापत्तिः सन्ध्या तु उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभा-
 वेन कथमादेशप्रतिरिति चेत् । सर्वेद्या इत्यकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तत्वत्वेन
 पदत्वान । स्मानित्यस्य चैकदेशविक्रान्त्यायेन द्वितीयायान्तास्मच्छब्दत्वेन तस्या-
 प्रिरित्याशयात् । सन्धिरचान्तरङ्गत्वादादेशात्वंमेव । आदेशे सति नः कृष्णः
 सर्वेद्याऽविति पादादित्वापस्यापञ्जीश्विरोधात्वादेश इत्यन्ये । उभयत आ-
 श्रयणोपि तस्य स्वीकार इति इणधातौ निरूपयिष्याम इति परे । ननूकरी-
 त्या षष्ठाग्रन्तानामेवादेशा भविष्यन्ति किं स्यग्रहणानात् आह । स्यति । अहानौ
 स्यशब्द इति भावः । युष्मत्युत्र इति । युषयोर्युष्माकं वा पुत्र इत्यर्थः ।
 यद्यपि वृत्ता मन्व्याविशेषानुव्रगम इति भाष्ये स्पष्टं तथापि संज्ञाद्युत्वेनैवाने-
 कस्यत्पद्यगतित्ने तु द्वित्वादिभानं नाप्येकत्वस्येति त्वमौ न कृतौ विग्रहे तु
 संख्याविशेषभानान्तु द्विवचनादि भवस्येव । तस्य लुक्परिप प्रत्ययलक्षणो न द्विव-
 चनाद्यन्तत्वम् अत एव वध्वारगारं वध्वगारमिति प्रहृष्टसञ्जामूत्रे भाष्ये
 प्रयुक्तम् । वचनद्वयविषयसूत्रप्रत्युदाहरणलाभायेति त्वत्युत्र इति न प्रत्युदाह-
 रतम् । समानवाक्ये इति । निमित्तनिमित्तिनारेकवाक्यस्यत्वे इत्यर्थकं समा-
 नवाक्ये इति प्रकृत्याविधेया इत्यर्थः । निघातो नामानुदासः । एकतिङिति ।
 बहुव्रीहिरितिङन्तर्घटितमित्यर्थः । तेन पचतीत्यन्तात्त्रस्य न वाक्यत्वं

१३२
 लघुशब्दसंख्यः
 १३२

प्रणिन्यायेन तन्त्रेणाभयत्रान्वयः । तिन स इत्यस्यापि समानवाक्यस्येन विद्यमा
 नपूर्वत्व बोद्धव्यम् । सामन्त्रितम् ॥ संबोधने चेत्यतः संबोधने इति वर्त्तते । सत्य-
 नेन प्रथमा परामृश्यते । आमन्त्रणमामन्त्रितमिति महामञ्जाबलात्तदन्तविधि-
 रित्याह । तदन्तमिति । अत एव हेहभो इत्यादीनामपि संज्ञासिद्धिः । अन्य-
 थान्तरङ्गानर्थात् न्यायेन पूर्वं विभक्तिलुकि प्रथमाया अभावेन नखनिर्भिव
 इत्यत्रसमावयवदत्र संज्ञा न स्यात् । यद्यप्येषां संबोधने शक्तेः प्रातिपदिकार्थ-
 सूत्रेणैव प्रथमा तथापि संबोधविषयप्रथमासत्त्वात् टोपः । एतदर्थमेव प्रथ
 मत्यनवसंमाने मिति पदम् । अन्ये तु संबोधने चेत्यस्य तत्र वर्त्तमानादित्यर्थं
 अन्यत्रवात्रापि संबोधने चेत्येव प्रथमा प्रातिपदिकोक्तव्याव्यावर्त्तकत्वेन
 विभक्त्यप्रतिबन्धकत्वात् । तिङ्कृतसिद्धितममामैरिति परिगणनाच्च । मिति तु
 विधेयसमर्पिकाया अनुवादात्त्वाय स्पृष्टार्थमित्याहुः । अविद्यमानवदिति ।
 गोतागार्तात्तर्वात्मिदृ वत्करणमार्तिदृश्यमानविरुद्धस्याश्रयस्यापि लाभायन्ते-
 नाम्भा देवदत्तेत्यादावाम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइति एकान्तरत्वप्रयुक्ता-
 मन्त्रितनिघातनिषेधार्थमिति स्पष्ट भाष्ये । न चात्र नामान्त्रिते समानार्थ-
 करणे इत्यनेन निषेधादाविद्यमानवत्वमेव नीत वाच्यम् । अस्य संबोधनमात्र
 द्यातकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात् । देवदत्तस्यैव विशेष्यत्वाच्च ॥ इहेति ।
 अने तव देवाम्मानि यत्रादेशा, अने नयेत्यत्र तिङ्कृतितङ् इतिनिघात अनेइन्द्रे-
 त्यत्रामन्त्रितस्य चेति निघात इति विवेकः । अत्र पूर्वमित्यनेन परम्यत्तपात्
 पूर्वं परम्यकाप विद्यमानवदित्यर्थेस्तेन देवाम्मानित्यत्र द्वैत्यस्यामन्त्रिता-
 न्त्रितत्व भवत्येव । एवं किम् । पाद देवात्रामन्त्रितनिघाते भवत्येव ।
 प्राचीननिघात एवमेव लक्ष्मणापनेते इहाप्रियुगं स्मरामान्त्रितमिति । नृमहा-
 श्रम तव्यान्त्रित्यादा, गेयं क्तं विनीता वामित्यादाविव विभक्त्यन्तप्रतिरूपक-
 निपाताभ्यां टोप । अयं समार्थः प्रकृतपि । न इत्यस्य विभक्तिप्रतिरूप-
 कत्वात् । अन्यायेन्तु प्रले ककल्पनावश्यकत्वन्तदाह । सर्वमिति । सर्वेषां निघात
 इति । अस्य प्राप्त इति शेषस्तत्र यमुने मरुत्वतात्यनयेवाधकाभावाद्भवति
 शुतुद्रीत्यस्य तु न पादादिस्यत्वान् । एतेनादिभ्यः सर्वेषामिति बहुवचन-
 ममद्वृत्तात्प्रत्ययास्तम् । अने तत्रमिच्छति । अनुदात्तसर्वमित्यनयोः सवन्धान-
 हन्त्वन निवृत्त्या तस्मात्तद्वेगणापदादावित्यस्याप्यविद्यमानवत्वस्यैव निवृत्तिरिति
 भावः । आमन्त्रिते किम् । देव करोपि । सामान्यवचन किम् । अद्यै देवि
 सरस्वति इहे काव्ये इत्यादा पर्यायेषु परेषु निषेधा मा भूत्सामानाधिकरण्य-
 स्वेकार्थविशेष्यकवाधजनकत्वमेव न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमिति टिक्र ॥
 सुपार्दिति । शोभने पादावस्मिति बहुव्राहिः । सख्यासुपूर्वस्यत्यकारलापः

१३२
 लघुशब्दसंख्यः
 १३२

ममामान्तः अच्चेः सुपीति निपातनैः साहचर्यादिति भावः । अनिद्रिताम् ॥
इत्सन्नेकारवद्विधानामत्यर्थः । अङ्गुप्यत्यधिकारः । अञ्चतेर्भष्येति । अल्लोपोन
इतिवृद्धस्यापि प्रत्यञ्चमञ्चति तत्र प्रत्यञ्चयादौ पूर्वाकारे न प्रवृत्तिः ।
अच इत्यञ्चतेर्लुप्तनस्य ग्रहणं व्याख्यानात् । भष्य क्रिम् । प्रत्यञ्चौ । लुप्त-
नस्येति क्रिम् । पूजाया प्रत्यञ्चा । चै ॥ नेदं उग्यग्रहणं व्याख्यानात् ।
तदाह लुप्तेत्यादि । अण इति । कर्तुव इत्यादीनामुनभिधानामिति भावः ।
गवञ्चाणग्रहणमुत्तरत्र सप्रसारणस्येत्यत्र तृतीय इत्येतद्ग्राह्यस्यमात्रग्यक्रमि-
हापि मबद्भूते न त्वत्राम्य व्यावर्त्यमस्ति इत्याकारे स्पष्टम् । अङ्कनेति ।
तत्परिभाषाभावे तु चै प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधा वक्तव्य इति वचनमेव भाष्याक्तं
शरणम् । विष्यष्टे ॥ चाट्टामत्रेनाम् इत्यतः सर्वेनाम् इत्याङ्कयते । सामर्थ्याद्
पसजने प्रवृत्तिः । अप्रत्यये इति पाठे ऽविद्यमानः प्रत्ययः क्तिञ्चिद्विपर्ययः ।
वप्रत्ययइति पाठेष्यकारव्यवहितत्वात्स गवायः । अट्टादशमध्यादे-
शावन्ताडात्ता निपातनादिति स्पष्टं भाष्ये । अट्टो ॥ अमोर्तोकार उच्चा-
रणायः । अट्टम इत्यवयवपठौ मयदण तत्पर्याप्तिकोकाराकारण्युपपत्तौ
न्तेनाट्टस्यति अट्टात्राट्ट इत्यादौ न टोषः । टाडितं क्रिम् । अमोर्तित्य-
त्रान्यस्य मा भूदिति । ममाहारद्वन्द्व इति । इदमर्थोचामनुरोधेन । वस्सु-
तो ऽयुक्तमेतत् । उमक्तमदिति द्वन्द्वे मुनेपे च्यन्त्यस्य दृष्यस्य पूर्वनिपाते
नपुमकङ्क्ष्यमवर्णदीर्घयोः प्राप्तायोर्दीर्घस्य गञ्जान्तरप्राप्त्या ऽनित्यत्वेन नित्य-
त्वाटपरिनिमित्तकत्वात्तान्तरद्वन्द्वत्वाच्च इत्येत्य तत्र मवर्णदीर्घउर्दीर्घा
मिद्वेरेत गवाकाल इत्यत्र काल इति न कृतलम्पाट्टिव उत अत उदिति च
तपरत्वेन भाष्यमानाकारस्य मवर्णद्यादृक्त्यात्सिद्धीर्मान् जोड्यम् । ष्यङ्ः
सप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये ऽनन्त्यावकारेण्यमट्टेगस्यति परिभाषाः पाठितान्य-
मट्टेगानन्यमट्टेगयारेकप्रयोगे युगपत् प्राप्तावन्यमट्टेगस्येति तदर्थे । अन-
न्याविकारइति निङ्गुतामर्थतः पठति । अन्यवाधे इति । अन्यस्य वाधे
कार्यप्राप्तावर्थाट्टनेकानन्यस्य प्राप्तावित्यर्थः । अन्यथा गो न इत्यादि नेते-
त्यादावैव स्यान्न नमर्तात्यादाविति भाष्ये स्पष्टम् । अल्लोपोनावः मान्ने-
त्यादावनेकङ्क्षिकल्पनापेतयेय न्याय्या । किं च भमजायां कार्यकालपत्ताश्च
यगमगक्यम् । परत्वेन पदमजावाधकत्वात्पपत्तः । राज इत्यादौ नलोप
स्यामिदृत्वात्पुत्रमल्लोपोन इति लोपे पञ्चात्प्राप्तनलोपैकवाक्यतापत्पदस्य-
स्येतद्वैकवाक्यतापत्तन्त्वेन बाधायोमात्रलोपापत्तञ्च । तम्पाटाकडारस्यम-
जामु यथाद्वेशाश्चयगमेशवर्णकार्माति यजादिव्यादिवो योनित्यर्थस्य न तत्र
लाभः । ष्यङ्ः सप्रसारणमिति सूत्रस्य कार्यकाल मज्जापरिभाषं भवत्युप-

विद्यतमिदं भवति । यत्र भूमिति तत्र यजादिपरतया उन्कारं विशेषयिष्यामः
 अनाकारमिति भाष्यत्वेऋदेश्युक्तिः । यजादिप्रत्ययस्याङ्गाशे उन्थिताकाङ्क-
 तया तेनानि विशेषणयोगान्त्र । अत एव सर्वफलानामन्यथामिदं प्रदर्श्यापि
 तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा कर्तव्येति उपसंहृतं
 भाष्ये इति भाष्यः । अन्यमदेशस्येति । अन्येन समानो देशो यस्येत्यर्थः तत्त्व-
 ज्ञान्यवर्णनदुर्णयोरितराद्यवधाने भवति चलीकृष्यत इत्यादौ अकारान्तगं-
 तारफस्यात्ताराजभागेन व्यवधानावान्यमदेशमभव इति न तत्रैतत्परिभाषा-
 प्रवृत्तित एव न मप्रमारणइत्युदाहरणोभूतस्य विदु इत्यादेनानयामिदुः । अत
 एव न मप्रमारणइति सूत्रे सार्थकम् । नैतस्या परिभाषायाः प्रयोजना
 नीति तत्सूत्रस्यभाष्यस्य त्वयमर्थः । तत्सूत्रमाद्यानि विदु इत्यादीत्युदाहर-
 णानि नैतस्याः परिभाषाया भवन्तीति अन्यमदेशत्वाभावादिति च तद्भावः ॥
 परम्येवेति । दृगञ्चम्येवेत्यर्थः । अः सारिति । अत्र अकारेण आकारस्यापि
 यदणन्तनामदृगित्यादिमिदुः । तत्रह्यमवनाम् इति पूर्वपदान्तस्यात्वम् ।
 त्यदाद्यत्वेति । त्यदादीनामन्वविषयइत्यर्थः । पक्षे इति । अत्र तन्त्रिणाद्यदृष्येपि
 सूत्रतात्ययेन्तत्र लत्यानुरोधान्न्यथा अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति । उक्तञ्चेति ।
 लत्ववर्ति । चलीकृष्यते इत्यत्र यथा लत्व रीत्यकारयोर्भवति तथेत्यर्थः । अत्रा-
 दमुर्थाङ्गति रूपवर्तिमत न्याययुतम् । लत्व उक्तीत्यन्वयायाप्रवृत्ताद्यापि अत्र
 तदप्रवृत्ता मानाभावात् । अत एव भाष्ये उदमानोस्विति वार्तिकप्रत्याख्या-
 नायाशयाः सारिति पक्षमुक्त्वा यद्वैषम्यमुर्थाङ्गति न मिथ्याति । अदवर्तिङ्गति
 प्राप्नोति अदमुर्थाङ्गति भावितव्यम् अनन्त्याशकारइति उक्तम् । अत्रानि प्राप्नोता-
 त्युक्त्या च तत्रामर्थाङ्गता इति भावितव्यमित्यनेन एथक् सुत्वमिति पक्षम-
 स्यभाषो दर्शित । इति भावितव्यमित्युक्त्या च तत्र गच्छे उपयुक्तत्व मन्विताम
 त्याहुः । शिष्यदेवयो किमिति । चम्याप्युपलक्षणांमदम् । ननुत्तरपदाधिकार-
 रादञ्चरूपे उत्तरपदे इत्यथाद्विष्यगञ्चनीमत्याद्व्यावृत्ता व्यथमप्रत्ययपरहण-
 मत आह । अप्रत्ययेति । तेनेति । अन्यथानः कृ इत्यत्र नित्य समास इत्यतो
 नुवृत्तसमामयहणेनोत्तरपदात्तेर्पि कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यथापत्तावयस्कादि-
 त्यादावेष स्पर्तिङ्गति भाष्यः । उद इत् ॥ अत्रात्र इत्यनुवर्तते । ममः म ॥ समो
 मिङ्गिति मम इतिगति वा न कृतम् । परिभाषाज्ञानकृतगौरवापत्तः । निर-
 र्मास्ति ॥ अलोपइत्यत्र शकन्त्वादित्वात्पररूपेणाकारः प्राग्लभ्यते । अस्य
 अलोपो लोपाभाषो यस्मिन्त्वतावित्यर्थस्तदाह । अनुपनाकारेति । निरश्चेति ।
 श्रुत्वैऽलोपस्य स्थानित्वत्वनुन पूर्वत्रामिदुर्थाये तविवंधात् । पूजायंस्याति ।
 पञ्जरूपार्थस्य गम्यत्वे इत्यर्थः । अत एवाव्याकूलं गच्छतोत्यर्थंकाञ्चित्तं गच्छ

तीत्यादौ नलोपो न । अद्याकुलगमनेन च पूजा गम्यते न त्वञ्चतरेष सोर्धे
इति स्पष्टमञ्चानपादाने इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । प्राच इत्यादि चिरन्त-
नाद्रिहृत्स्येति बोद्धम् । एतेनाञ्चगताविति नियमेनैव सिद्धौ नाञ्चः पूजाया-
मिति व्यर्थमित्यपास्तम् । नलोपाभाष इति । आपथस्वबोधनद्वारेत्यर्थः ।
स्पष्टञ्चदं परेश घेति सूत्रे भाष्ये । अपिना च समवधाने चोः कुरिति कुत्वा-
भावा निरूपपदात्कृत्वात् च निपात्यतइति बोद्धम् । सङ्गीति घचनाद्वा कु-
त्वाभावः । पत्व स्कारितीति । सलोपे षत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपे कृते षत्वम् ।
वश्चेः क्विपि शक्तिर्ज्योति सममारणे पूर्वत्वे श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपः । सुवृ-
ट्स्त्विति । चत्वंस्यासिद्धत्वाद् डः मीति वा ध्रुट् । निपात्यन्ते इति । अतिप्रत्य-
यान्ता इति शेषः । तत्र एषद्वृद्धतागुणाभावश्च गमर्जगादेशश्च महेः कर्मण्य
प्रत्ययश्च निपातनात् । शतृष्विति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया शतृप्रत्ययान्त
वदित्यर्थः । शतृनुम इति सूत्रे ष्वन्महतारूपसमवधानमिति तु एषदाद्रिह्या-
वृत्तये नियमार्थमिति बोद्धम् । अस्वमन्त ॥ चत्वर्यं अतु इति लुप्तपठोक्तं
एथक् पठ अधातेरित्यमन्तस्यैव विशेषणान्तुशब्दात्तदाह । धातुभिर्वाति ।
अत एवागिद्वर्त्तमिति सूत्रे गोमन्त्यन्तरप्रत्यये गोमार्त्तमिति प्रयोगो भाष्ये मङ्ग-
च्छने । अङ्गावशेषणतया ऽर्थमिदं तदन्तविधेवानुवाद्कमन्तग्रहणम् । पर-
मिति । अवनमामध्यादुपधापदाम्बन्धन चार्त्ताद्यादित्यभिमानः । अयम
भ्युच्चय इत्याह । नित्यार्त्तमिति । कृताकृतप्रमाङ्गत्वमात्रेणेत्यर्थः । सामर्थ्यादि
ति । वाक्यायंत्राधिकाले विरोधाभावेनापधामबन्धे कृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्र
वृत्तिरेव कल्प्यतइति भावः । धीमार्त्तमिति । न चैकानुबन्धकपरिभाषया मनु
पो ऽत्रायहण सूत्रन्तु सर्वादिर्पाठते ऽनुनामिकोकारार्वाशिष्टे भवतुशब्दे चरि-
तायार्त्तमिति वाच्यम् । पकारादेः समुदायानुबन्धत्वे ऽप्येताद्वानुबन्धकत्वाभा-
वात् । अत्रयवाना नान्तरीयकतया समुदायापदेशगण्य अर्चितान्यर्थमित्यर्थ-
स्यादेव उपदेशइति सूत्रस्यभाष्यसमतत्वेन यदुपदेशप्रयुक्ता यस्यत्सजा तस्य
तदनुबन्धनाया अथ स्याकारात् । न चोकारलोपे ऽत्यन्तत्वस्याप्यभावः । उका-
रस्याश्रयणेन तदंशे भूतपूर्वगतिस्योकारात् । एतेन तदाश्रयणे ऽनुबन्धमेतच्चा
त्यन्तमित्यपास्तम् । तदाश्रयणाभावात् । तस्मादनुनामिकोकारार्वाशिष्टो य
उपदेशे ऽत तदन्तस्य प्रयोगस्य दीर्घ इति सूत्रार्थ इति न दोषः । नियमा-
र्थमिति । धाताश्चदुगित्कायन्तदि नलोपिनोञ्चतरेविति नियम इति भावः ।
तेनाम्बान्तु ब्राह्मणोऽन्यादौ नुमर्त्तौ न न्यायप्रदानान्नापाकरणपूर्वकं नलो-
पकरणस्य विवक्षार्थत्वमित्याशयः । यद्यपि अञ्चतरेचबलोपिन एवैति निय
मेप्यञ्चतिपदस्य चरितार्थं तथापि भाष्यप्रामाण्येन सामान्यापेक्ष उक्तनियमः ।

युक्त इति बोद्धव्यम् । नन्वत्र धातुत्वात्कथं नुमत आह र्धधातोर्गिति । न चै
 प-गिकधानुविषयक एव नियमोऽस्तु किमनेनेति वाच्यम् । औपदेशिकत्वान्
 न्तर्भावोऽपि सामान्यापेक्षानियमज्ञापनायंत्वात्तत्फलं पर्यध्वद्वित्यादाविव गोमा
 नित्यादि नामधातुवर्गितश्चेति इंभ्रात्र इति द्विक् । क्यच्पक्षे ऽल्लोपो न
 स्यान्नित्यं क्त्वा लुप्तत्वान् । अत्राचारिक्रिययोर्वीनमतेन । वस्तुतो हलन्तेभ्य-
 स्तदभाव इति ह्रस्वनद्याप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । उभे अथ ॥ लक्ष्यानुमा-
 रेण गगंदगहनन्यायादत्र समुदाये वाक्यमर्माप्तरित्याह । उभे समुदाये
 इति । द्वे इत्यनुवृत्त्यैव मिद्वे उभेयहरणं स्पष्टार्थम् । यदुभेयहरणं सामर्थ्या-
 त्महभावापमर्जनदृष्ट्याविशिष्टार्थकत्वेन समुदाये इत्यर्थलाभ इति तत्र ।
 अगच्छायंत्वात् । गच्छाधिक्यादर्थाधिक्यस्य बहुशो भाष्यकृतोपहमितत्वाच्च ।
 ध्वान्तश्चदन्तदमति प्रयोक्तरे उभे यहरणं महार्थं विज्ञाप्यते इति यन्वेन
 भाष्ये । अत एव सूत्रगणे भाष्ये गगंदगहनन्यायेनेतदर्थमिदृमार्थित्य महयहरणं
 कर्त्तव्यमिति शान्तिक प्रत्याख्यानन्तुन्यन्यायात्तदर्थकत्वेन पराभिमतमुभे य-
 गाच्च प्रत्याख्यानमेवेति मुद्रिया विभावयन्तु । तत्र द्यादिगच्छानामैकापा-
 ये ऽप्रयत्तरेन्मन्त्रित्यादावभ्यासलोपे कायंकानपक्षे न सजेति न जुम् ।
 एकादेशान्पूर्वमायत्तादिषूपदेशवदुचनेनान्तरद्वत्वात्तन्नादिगोपि सर्वे सर्वप-
 दादेशा इति न्यायेन स्यान्नित्यद्वारात् भित्त्वन जुमापत्तिः । कि
 चैकादेशे जुमापवादविषयस्य जायमानत्वेन प्रकल्प्य चापवादविषयमिति
 न्यायेन पूर्वमन्त्रिभावाप्रवृत्ता एकादेशे जुमापत्तिः । यथाद्वेगे पूर्व समुदाये
 प्रयत्तमज्ञायाः स्यान्नित्यद्वारात्तन्मन्त्रिभावे मन्त्रापि पञ्चमाममामनेकादेशस्य
 स्यान्नित्यत्वाच्च तत्प्रवृत्तित एव प्रत्ययपठित्यादौ न द्राप इत्यलम् । नाभ्य-
 स्ता ॥ बहुयोग्यार्थाच्छेत्वापि नुमिदानुवृत्तेन सामर्थ्यात्तदाहनस्येति । द्रायः
 शनरिशपः श्ला श्लाविति द्वित्वे ऽभ्यासह्रस्वत्वे श्नाभ्यन्तयोर्न्यानापे द्र-
 दिति । त्यदाद्रेपु ॥ आनात्रनामहजानमात्रम् । आम ॥ द्रदृगवतुष्विति
 सूत्रमनुवर्षते । पत्वापवादत्वादिनि । कुः क्लियन्त इति न्यायेन द्रट इत्य
 द्याहारणं च बहुव्रीहिकले मिद्वे प्रत्यययहरणान्यपदार्थं शि वीष्मागर्भवहुव्री-
 हिणा लभ्यन्तादृगादिक्लिनन्तविषयं लक्षणप्रचरितार्थमिति भावः । खकार
 इति । अघोषमहाप्राणानुन्यत्वादिनि भावः । कैपटेति । क्लियन्त्ययस्यानि
 सूत्रस्येत्यादिः । आसदृत्वादिनि । यद्यपि जगत्त्वापवादोपि कुत्स तथापि
 शस्यानिक्रजश्वस्यैव न तु स्वस्यानिक्रम्यापत्ति भावः । वस्तुन इदं चिन्त्य
 प्रत्यययहरणस्य बहुव्रीहिमात्रफलकताया एव भाष्यकृतोक्तं । तस्माद्बृहृक्
 अश्वयुजिङ्गुषु अस्य चारितार्थेन जगत्त्वत्त्वापवादना न युक्ति तन्मतइति

घटना सूचितमिति दिक् । नगिति । पङ्ककाः प्राखत् । नदुभ्यामिति ।
 मस्त्रिनशरिति नुम्तु न धानुप्रत्यये तद्विधानात् । स्पृगो ऽनु ॥ अनुदके
 क्रिम् । उदकम्पणः । अन्ते टान्तत्वमिति । निन्व्याटाट्टान्तत्व प्राप्तम् ।
 कुत्वस्य जश्वं प्रत्यमिदृत्वादाह । कुत्वात्परमिति । वांरु ॥ सिपि धाता-
 रित्यतो धातारिति वृत्ते तच्च वाप्या विशेष्यते पिपाडपतेः क्रिपि अतो
 नापे प्रातिपादकत्वात्सा हन्द्यादिलेपे प्रत्ययनतगेन पदान्तत्वाद् ।
 रुत्व ऽल्लोपो न स्यानिषत् पूर्वत्रामिदृ तत्रिपेधानु । नुमिष्य ॥ इणकार्ति
 वृत्ते छवधाने प्राप्तेरिटम् । अयमर्थाधिकार अत एव निम्बे यत्र धाताः
 मस्य नानेन पत्वम् । छषायणञ्चस्य प्रत्येक मवन्था व्याख्यानात्तदाह ।
 प्रत्येकमिति । अपिना ऽव्यवधानेपि । नुम्यानिर्कति । चक्रतमृत्रस्य हयशरट्
 मृत्रस्यञ्च भाष्यमत्र मानम् ॥ वृत्तेति प इति । सपादप्रधात्वाद्योस्यकार्यप्र
 वृत्तियोगतायान्त्रिपादोस्यप्राप्त्यप्रवृत्तेहन्द्यादिलोपोत्तरे विशेषण इत्यवस्थाय
 पत्वमिति त्वात्सयोगान्तलोपे प इत्यर्थः । कलाप इति । पदान्तप्रयोगा-
 द्दिलोपस्य मयोगान्तलोपापवादत्वादिर्न भावः । ताडान । तत्प्राति । क्रिपि
 ग्यन्ताप्यामिति । गिलापस्य स्यानिन्व्यात्तकस्यान्त्यादा मयोगादिलोपाप्राप्तः
 काष्ठगणेश नास्ति कुतः काष्ठकस्यान्ती । परेण वा दूधाराति मृत्रस्यभाष्येण न
 विशेष । तत्र कलपरमयोगादिलोपमागदु तयो रूप । तस्य टोप इति । क्वा लु
 प्तिमिति तु न मात्राचरुमिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः । कुत्वप्यापदृत्वादिर्न ।
 पिपन्मिव्यवस्थायान्कुत्वप्यामिदृत्वात्तदभाव स्कारित्यप्याप्राप्तः मयोगान्त
 लोप इति भावः । दिधार्ति । टाट् इति घ । गकाच इति भषभावाः । विद्रा-
 रिति । विद्रः गनुप्रमायदादित्वात्कपो लीरु गनुदित्वाद्गुणाभावे उागत्याचुप ।
 माल्नेति टोर्ति मयोगान्तलोपे तस्यामिदृत्वात्तलोपो न । यमाः ॥ प्रत्यययरणे
 तदन्त्ययरण भस्यर्थाधिकारस्तदाह । यम्यन्त्येत्यादि । न च विद्रः गनुष-
 मारेकानुबन्धकत्वात्तस्यवाच यरण स्यात् लिहादेगकुमारिति वाच्यम् । यमुमा-
 देगेन तस्यापि द्यनुबन्धत्वात् इति भाष्ये म्यष्टम् । विद्रुष इति । संप्रसार
 णपूर्वत्वस्य पत्वन्तुकारित्यामिदृत्वात् न । पदान्तपदाद्येकारेणस्यैव तनार्तामदृ-
 त्वात् । संद्वानिति । पदप्रधानाभाषाया मदेति लिटः क्रमा द्वित्वे ऽत एक-
 ल्यात्वाभ्यामलोपयोऽस्यैकारादिर्नो । अकृतेति । परे त पदाद्यधिकृत्याप्याने
 सेदुमश्चित् म्यने इटमप्रसारणयो प्राप्ते प्रातिपदाधीत्वन गोत्रापर्या
 तिकत्वात्पुत्रं संप्रसारणे अन्तदित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति सेदुष इत्यादि-
 ामिदृत्वात्त्यक्तव्यहपरिभाषा निष्कला न्त्यानुगधादत्र पदाद्याधिकमेवात्वा-

व्यानमित्याहुः । साहचर्यादिति । न च महत्यतेः क्विप् महतोपि धातुत्वसंभव इति वाच्यम् । औपदेशिकधातुत्वामंभवेन तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभ्रवमान्तसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात् । मुहिनिति नान्तलक्षणदीर्घन्तु संयोगान्तलोपस्यामितृत्वाच्च । हिमीत्यस्येदित्वाद्नितामिति लोपो न । ध्वदिति । स्रमु ध्वमु ऋध्रस्रमने क्विप् । अनिदित्वानलोपः । वसिस्विति दत्वम् । विश्वित्तइति । भाष्ये अमुड्युपदेशिवद्बुचनं स्वरमित्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिन्युक्तेरिति भावः । वसुतो वचनमेव न्यायः विवक्षितसप्रम्यार्षा विभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वान्तः पूर्व परमपुमानित्यादौ स्वरप्रवृत्तौ दोषात् । बह्रुपमिति । विभक्ता लिङ्गविशेषाग्रहणान्नामुद् । विभक्तिविवक्षाया लिङ्गकार्यात्तरमेव सत्त्वेन न दीपः प्रागमुडिति भावः । पूत्र इति । पातेरिति पाठान्तरम् । स्त्रियामिति मूत्रे भाष्ये तु मूत्रेः सम्य पः ह्रस्वः म्मुक्त्यपइत्युक्तम् । वसुत उच्चारणार्थानामपीत्मज्जावश्यकत्वाद्वयमुक्तिर्नष्फला । पुमानिति । मान्ति दीर्घः । उगनेति । वगः कर्नाम र्वाहज्येति सप्रमाणम् । अस्य मधुर्दासिति । गतञ्च वृत्ता वाचानक पर्णतं वगधातो माधवन्तु "मबोधने तृगनमस्त्रिरूप मान्त तथा नान्तमथाप्यदन्त"मिति श्लाकवार्तिकमित्याहुः । भाष्यान्कत्वादितृमप्रमाणमेवेति प्रमाणकाः । उशना शुकः अनेहा कालः । नत्र हन गहनेत्यमनहन गहादेशश्च । सुव इति । अधातोऽरित्यस्य धात्ववयवविभ्रामन्तव्यत्यर्थ इति भावः अन्यथा समुदायस्य धातुभ्रवत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति वादुम् । अद्रमचौ ॥ अद्रम इति षष्ठी । तद्रोः स इत्यतः माश्रिति वर्त्तते । औत्वं षट्ठाग्रत्वापवादः । न नु सोडा इत्येवास्तु इति चेन्न अमावित्यत्र िलोपे कृते नित्यत्वात्मत्व बाधित्वा स्यदाग्रत्वं सावित्यमितृः । अमुक इति । अमुक इत्यादौ त्वञ्युत्पन्नादःशब्दपर्यायो ऽमुकशब्द इत्याहुः । एत इत् ॥ बहुवचनशब्दा यौगिक इत्याहुः । बहुर्थेति । तनामो इति मितृम् । पश्चादुत्थात् । उत्थेन्युपलक्षणमीत्वस्यापि । ननु मुत्वस्यामितृत्वात्कथं नाभाव इत्यत आह । नमुने इति । कर्त्तव्यं कृते चेति । एषञ्च न इति विषयमन्तमिति भावः । भाष्ये तु नेयत्कार्यं तत्रामितृत्व नेत्यर्थेनैव नाभावोप्यातिष्ठ इति व्याख्यातम् । मु इति समाहारद्वन्द्वे कृते चन्युक्तेमुत्वं सुपि चेति दीर्घो न । अमीभिरेति । नेद्रमद्रमोरित्येह ॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

नहो ध ॥ कृला कृलीति पदस्येति स्कारित्येतान् इति वानुवर्त्तते कृलि परे षटान्ते विद्यमानस्येत्यर्थः । अलान्त्यस्येत्यतन्लञ्च हस्यति उपपुं वाङ्महबन्धनइत्यतः क्विप् । नहिदृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः । सोह्रद्व्यादिलोपे धात्वञ्जशत्वत्त्वादिति । दलोपस्य इति । पूर्वपदान्तस्य लोपो धातोः सम्य

पत्वम् । आदेशप्रत्यययोरिति तु न पत्वं पदादादिरिति पते सात्पदाद्यो-
रिति निषेधान् । ह्यस्य घ इति कैयटादिमते पत्वस्यैव ढत्वस्यापि कुत्वेन
बाधादिति भावः । उष्णिगस्त्विति निर्देशात्कुत्वस्य जशत्वेनासिद्धत्वं स्वरात्या
तु षड्गका इति बोध्यम् । द्यौरिति । द्विष चोदित्यात्वं यण् । चतस्र
इति । परत्वादासं बाधित्वा चतस्रादेशे सङ्गृह्णतिन्यायात्पुनरासृति स्यात्ति-
वत्सूत्रे भाष्ये । चतसृणांमिति । नतिस्मितिदीर्घनिषेधः । संयोगश्चर्वादि
त्यर्थः । अत एव सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रइति न पुंस्त्वम् । शब्दपरस्य कदा-
पि सर्वनामत्वाभावादिति भावः । य. सौ ॥ पुम्यपात्राधान् क्त्विञ् सोऽनुका
नापारिस्त्रयामिदम् ॥ घागिति । वच्चेः इत्त्वञ्चन्यादिना क्विप् दीर्घाऽ-
सुप्रसारणञ्च । अपोभि ॥ अच् उपसर्गान् इत्यनुवर्तते । अर्चयति न प्रत्यया
व्याख्यानात् । टिगिति । दिश अतिमत्तन क्विप् । षड्गकाः प्राश्रत । त्यिषग-
ताश्रम्यात् क्विप् जशत्ववत्त्वं । जुषांप्रतीत्यतः क्विप् । मरुस्य मभावे सजृः । अम
भिरिति । अटलत्वाभावाद्वत्वाभावेनेन दीर्घव्यम्याभाव मत्वमेष ॥ इति हल
न्ताः स्त्रीनिङ्गा ॥

दत्त्वामिति । वसुसाम्यन्त्यस्य पदाधिकारम्यत्वात्तदन्तोप दत्वमेषमा
द्वन्त्वादासपि । एवंपदस्यैविति । प्रत्ययलक्षणमिति भावः । अत एव राजपुरु
पाटो नलोपादांमिदुः । उत्तरपदत्व्ये चिति । उत्तरशब्देनाक्षरपद लक्ष्यते उत्तरप
दशब्दश्च ममामत्रमात्रवत्त्वं कृत् । तेन तस्य पदत्व्य तत्प्रयुक्तकार्यं कर्तुं
नुमना लक्ष्णे प्रत्ययलक्षणं न पदादिर्विधा त्वय निषेधा नृत्यर्थः । तेन परम-
धात्रत्याटो न कुत्व दीर्घमेनाश्रित्याटो सात्पदाद्योरिति पत्वानपेक्षञ्च । निरु-
पपदादेशे वाचि च पठोममासो ऽत्र सापपदादिभ्यां उनांभधानमिति कैयटः । मेव
यति क्विचित्यन्त्ये । पदादिर्विधिञ्च प्रतिपदाकृत्वात्सात्पदाद्योरित्येव । तेन
परमबुधाश्रित्याटो भयभाषा न । उत्तरपदादिः कणावगणनतर्गादित्याटो
तृत्तरपदशब्दस्य ममात्रमात्रवत्त्वमात्र कृतेन दीर्घः । अथञ्च निषेध उत्तरप
दस्य कार्यत्वं गच्छति इमुटमत्र उक्तम् । बहुवच्येकं बहुधाचो बहुमेवाश्रित्यादा-
र्षपिनदीपः । बहुवच्येस्य च पदादिर्विधास्य प्रत्ययलक्षणमिति वचनान्तर्गतं
पुंस्त्वान्तिरूपमपि उत्तरपदत्व्ये च पदादिर्विधाश्रित्येव पाठनम् । घर्त्तव्यत्याख्याना-
प्रकारस्तु गृह्णत इति न युक्त इति भाष्ये ध्वनिन प्रत्याख्यानात्तर पुनर्नञ्चपाठने
तद्वचनपाठनेति न मर्त्तवितः । उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्व्यानाक्रान्ताक्षरप
दस्य ग्रहण व्याख्यानात् । तेन पुंस्त्वान्तिरिति इत्यादाश्रित्यात्तस्यरूपोक्षरप
देपि नलोपादिमिदुः । कादेशनेति । इटमगञ्च य. साविति च नत्यां
बोध्यम् । वक्तव्य इति । द्विनां पाटोस्त्विति अत्र संबद्धान्ते । अथञ्च सामर्थ्या

ल्लुकालुप्तेऽपि भवति । गनादेशोऽपि गनदित्यादिसिद्धार्थं वक्तव्यः येननाप्रा
 प्रिन्यायेनेतदल्पद्राद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते त्यद्राद्यत्वाप्राप्तेरित एव भाष्ये
 नपुंसकैकवचने गनदृक्तव्यः कुण्डमानय प्रत्तलयेनदित्युक्तम् । अत्र नपुंसकैकवचने
 इत्युक्त्या ऽन्यत्रेना वक्तव्य इति स्पष्टमेवोक्तवार्तिककृता मिट्टान्तिना । अप-
 घाटत्वप्रज्ञानत गकटोऽगने यद्येनादित्यादिरुक्तिर्यदिगर्भवाक्ये पूर्वपदत्यक्ति-
 त्वस्यैवाचन्यात् । भाष्यकृता तु फलत्वावात्रात्तरमुक्त मिट्टान्ति तु किमु-
 च्यते नपुंसकैकवचनदृति मवत्र गनदेव वक्तव्य इत्येवंगच्छेः प्रत्याख्यानं
 कुर्यात् । अनयोऽप्यादेशयोरेतदस्मृतमारित्येतत्माहर्चयोगोपमर्जने न प्रवृत्तिः
 त्यद्राद्यत्वेन मिट्टामिति भाष्यामङ्गनिश्च । गनतमादायैनादेशप्रत्याख्यानपरं यद्ये-
 नात्कथनइत्यादि भाष्य त्वेवदृश्युक्तिरिति भाष्यप्रदोपाद्योने निरूपितम् ।
 अन्वादेशविषयदमेतदोः ममामभ्यानभिधानमेव । यद्येनात्कथयते एते न
 यक्तव्य । कथमेनामत्यादि त्यद्राद्यत्वेन मिट्टं यद्येवमेतच्छ्रुतको न मिट्टामिति ।
 गनाच्छ्रुतक इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्त इति भाष्यात् । ब्रह्मणी
 इति । न मयोगादिर्नाति निषेधादल्लोपा न । रोमुष्यहर्भातीति ।
 अहर्नाति रुत्वे ऽहो भातीति स्यादिति भावः । नलोपे प्राप्नोति ।
 न च नलोपे ऽकारस्य रो रेवाविगेषाभावेनान्यतरैरेवोपपत्तावुभयविधान-
 मामर्थादिव लोपा नेति वाच्यम् । मबुट्टा नलोपनिषेधनाहगच्छेत्यादावुत्वा
 भावेन दीर्घाहो निदाघेत्यादावुत्वमपादनेन चारितार्थात् । न च नका-
 रोच्चारणमामर्थ्यनञ्चन नकारान्तानुकरणेन नान्तस्याहन्शब्दस्येति व्याख्या-
 नाचलोपा नेति वाच्यम् । दीर्घाहो निदाघेत्यादा मबुट्टा प्रवृत्त्या भ्यामादौ
 व्याश्रुत्या च नकारस्य चारितार्थात्तेन नलोपवाधे मानाभावादिर्नाति भावः ।
 आश्रुत्यांति । आश्रुता मान च रूपरात्राति वार्तिकमवाव्यया नलोपे ऽकारस्य
 रेफादेशेनैव मिट्टं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । भाष्यप्रामाण्यान्न तस्य मबुट्टावप्र-
 वृत्तिः । तज्जापकमिदृशवचनकल्पनापेतया आश्रुत्तिलघीयमाति भावः । आश्रु-
 तस्य पदान्ते ऽहर्नाति निपात्यतइत्यर्थं । इदममभवगवापवादत्वामिति वार्तिके
 कमते ऽहर्नात्यस्य नलोपात्तराश्चरितार्थाभिमानेन । वस्तुतः सत्यपि संभवे
 बाधनं भवतीति भाष्यमिट्टान्तात् रुत्वात्वे नलोपापवादभूते एव निषेधावि-
 षयेपि प्राप्तिमात्रेण येननाप्राप्रिन्यार्थावयसन्त्वाविषेधेनापि तस्य बाध इत्य-
 न्यत् । गतेन मबुट्टा चारितार्थमिन्वपास्तम् । ध्वनितश्चेदमपवादो रुन्लोपं
 बाधिष्यतइत्यर्थकभाष्येण । गतदश नलोपे कृतेकारेमावकाशत्वगङ्गा तत्स-
 माधानादि वार्तिकानुसारिणोऽतिव्यलम् । तदन्तस्यापीति । पदाधिकारस्या
 त्वात् । बहववतीति निषेधस्तु प्रत्यर्थाविधाविषय इत्यममामे निष्कादिभ्य इति

मूत्रे भाष्यकैषटयोः स्पृष्टमिति भावः । तस्यासिद्धत्वादिति । अकृतव्यूहपरि-
 भाषया दीर्घाप्रशान्तः स्यादित्यभिमानेनेदम् । दीर्घस्तु परत्वाद्बुद्ध्यादि-
 लोपात्पूर्वमेव बोध्यः । संज्ञेदौ त्विति । सुपोत्र हल्ङ्यादिलोपादमसुद्धाद्यित्यु-
 क्तेर्दीर्घाभावे इत्वे हांशे चेत्युत्वे आद्गुणः । स्रग्धीर्गीति । इत्यरहणेनयंकस्यापि
 ग्रहणादीर्घ इति भावः । बहुवृत्रहाणीति । अत्र यदुक्तव्यन्तदुक्तम् । पदान्ते
 कृत्वामिति । क्रियत्ययस्यैत्यामिदृत्वाद्गुश्चेति पत्वे कृत्वामित्यर्थः पत्वंन्तु
 सुष्टमित्यादौ सावकाशमिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति । अनेन भाष्यप्र-
 योगेणानव्ययपुत्रपदे कृत्वाभावो बोध्यते ननासृगत्यत्र न टोपः कृत्वापवाद
 इति । सृजियज्याः पूर्वोत्तरमाहवर्षेण पदान्तेपि विग्रह्य पत्वबोधनेन तत्सा-
 मर्थ्यात्कृत्वबाध इति भावः । अत्र एवापयट्काम्यतीति काम्यन्मत्रस्याभाष्य-
 प्रयोगः मद्गच्छति । निपातनाद्वेति । निपातनेन त्वनयोपधादाप्रशान्तमा-
 त्रबोधनं कुल्यन्तु शास्त्रेणैव । एतेन निपातनादपदान्तोप कृत्वापान्तराति
 निरस्तम् । अमृकगुट्टमित्यिति । इदमेव न्याय्यम् । कांमिति । अयं पुल्लङ्कापि
 नपुमकर्म्यति मूत्रे बहुवचने कृत्ते इति कैयटात् । नरजानामिति । वर्द्धां-
 न्मरानिपेध इति वार्त्तिकेर्लाव्यदम् । अत्र परा यो भक्त तदन्तस्य नामिति तत्प-
 त्याख्यानुभाष्यमते तं नमात्रं प्रार्थित्वेति बोध्यम् । न च यं कृण्वतीत्य-
 िमिदृः । तर्कात् इति मूत्रे षचः सर्वनामस्यान इत्यनुश्ल्या ऽनुर्गतिभामर्थ्यादिक
 इत्येतत्साहचर्योक्तं सर्वनामस्यानइति मत्तस्या षट्ठा प्रकृत्य वाक्यभेदेना-
 जन्तस्य क्रीयस्य तत्र भाष्यध्यानादटोप इति भाष्यं स्पष्टं काष्ठतुलीत्यादौ द्विष-
 श्चादिति मूत्रभाष्ये दाहत्तदुव परकलत्वेनांतराश्रयणान्नटोपः । अन्यथादिति ।
 इदं वार्त्तिकमेव बहुजगत्प्रकारविषयकम् । वर्द्धांमिति । गन्त्वस्यामिदृ-
 त्वादनुस्यारि परमशर्मा बोध्यः । श्यानिशल्यादिति । का लुप्तं नीति च्यमा
 वृत्तिकामिति भावः स्पष्टत्वादं दीर्घावधीर्गामिति मूत्रकैषट् । ज्ञायन्ते नव
 सौ तथाऽमि च नव ध्यानिमध्यमा मद्गमे षट्मल्यानि नवैव मुख्यं जमि
 चोत्पद्ये तदुक्तमि । चत्वाद्येन्यवचं कृष्यं शिवुधा. गच्छस्य रूपाणि तज्जा-
 नन्तु प्रतिभांस्तु चोत्पद्येत्तु पाण्मांसिकोत्पद्ये धारं इति प्रावानस्य गच्छप्र-
 क्रियानांकिंकर्म्यं प्रश्ने तदनुसारणश्च ग्ल. रुदुपनात्तरमाह । गवाकगच्छस्यति ।
 गच्छपरत्वेनापजायंकृत्वाद्यस्य लोपः । भेदेन इति । आद्यादित्यानामः भेदेन-
 त्यर्थः । नवति । दुन्दुान् श्रयमाणन्वात्प्रत्ययक नवत्यर्थः । अयंपि प्रत्यकमेव म
 श्यान्त्यर्थः । गवांमिति । मानका लुप्तत्वात्तुम् । पाण्मांसमिति । कृकपत्तं चयाणा
 गतौ चयाणामित्यर्थः । चत्वाप्येति । तेन गते चयाणामाधिक्ये नवत्यर्थः ।
 ककपत्ते इति । पञ्जायामित्यर्थः । अग्यातीति । मत्तविशगत्याधिक्यं पत्त्वग-

तीत्यर्थः । यः शनिति । शतृप्रत्यय इत्यर्थः । आच्छीन ॥ वेति वर्त्तते उत्तर-
 सूत्रे नित्यग्रहणात् । नाभ्यस्तादित्यनेनेति तु नानुवर्त्तते निषेधस्य प्राप्ति-
 पूर्वकत्वात्तत्र च प्राप्यभावात् । नुमग्रहणान्तु स्पष्टार्थम् । शतुरवयव इति ।
 परो यः शनिति तु नोक्तत्वं दन्तीत्यादावैकादेशे उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्वा
 वाभावेन तेन व्यपवर्गालाभेन च नुमभावापत्तेः । अथर्वणश्च शतृभिन्नावयव
 णश्च गृह्यते ग्यवकारेणाव्यभिचारात् । शप्श्यनोः ॥ आदितिकिम् । भातीत्यादौ
 नित्यनुमभावाय । अन्यथा प्रत्ययलक्षणं न स्यादादित्युक्तौ तु वर्णप्राधान्याच्च
 प्रत्ययलक्षणं ननुमतेति निषेधस्तु प्रत्यासत्त्या लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गस्य कार्यं
 गवति भावः । पचन्तीत्यादि । बहुवचने नपुंसकस्य भलच इति नुम् । निरवका-
 शत्वमिति ॥ इदच्छब्दादिरूपधिवर्तिर्जाति सूत्रे शेषाद्विभाषेति सूत्रे च भाष्ये
 स्पष्टम् । परो तु निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्य बाधकताप्रयोजकत्व प्रकृ-
 ते तदभावेनात्राधकत्वापि प्रतिपदावधिन्वेन शीघ्रापस्मितकतया पूर्वं प्रवृत्तौ
 नियामकत्वं बाधकाभावेन पूर्वं दीर्घं ततो नुमि स्वामीत्येवेत्याहुः । धनु-
 रिति । वारिति दीर्घस्तु न रेफान्मयाधातुत्वात् । श्रियामीत्यादौ युगपदद्वयार-
 न्यादत्र परत्यायोगाद्विगोघेन परत्याज्भलन्तलक्षणे नुमि कृते उगल्लक्षणे न
 मङ्गुर्जातन्यायत् । किं चान्यादत्रः परो मित्ययोक्तव्य इति मिदत्रइत्यस्यार्थेन
 द्वयोरामिलनयोरन्यादत्रः परप्रयोगामभवेन नात्र नुम्द्वयप्रसक्तिः पुनः प्रसङ्गावि-
 ज्ञानेपि । किञ्च मत्यापि नुम्द्वये परम्यान्स्वारे तस्य भन्त्यग्रहणं यद्गणान्यर्थं
 प्यानुस्वारे द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतौ न विगेष इति नपुंसकम्यति सूत्रे भाष्ये
 स्पष्टम् ॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादौ ॥ स्वरादीनामपि निपातमञ्जैव तु न कृता स्वरादौ निपाता
 आशुदात्ता इत्यापत्तेः । गतेन चादीनामप्यव्ययञ्जैव कार्यन्त्यपास्तमित्यन्यत्र
 विस्तरः । स्वार्त्यादौ । अनुकरणान्यतानि तत्रैत एव निर्देशाच्च स्वाश्रयण
 सिस्तेन विशर्गादिक न । स्वरादीनामनेकर्गात्प्रधानता । स्व आगत
 स्वास्यत. स्वः पश्यन्त्यादौदृशनात् । गणे च तन्त्रेण सर्वेषामुच्चारणम् ।
 उच्चरित्यादीन्याधिकरणार्थात्प्रधानानि शब्दशक्तिस्वभावात् । हिरुगादीनि
 क्रियाप्रधानानि क्रियाप्राधान्यञ्चैवार्थाङ्गुयागामेव विगेषणत्वेन स्पष्टञ्चेदन्त-
 र्वृत्तग्वेति सूत्रे कैपटे मार्याञ्चरं मान्ते अव्यये मार्याञ्चरमिति सूत्रस्यभा-
 ष्यप्रामाण्यञ्चरमित्यव्ययत्वमप्रामाणिकमिति परे । वदिति । तेन तुन्यन्तत्र
 तस्यैव तदर्थमिति विहितः उपसर्गाच्छन्दसीति विहितस्य च्छान्दमत्वादिव
 न संज्ञा । वस्तुनस्तद्वृत्तग्वेत्येव मिदृशं दृश्यमाणं व्यर्थम् । अन्तरान्तरेणेति ।
 अन्तरान्तरेण यत्के इति सूत्रे भाष्ये ऽनयोर्निपातत्वात्केः स्वरादिव्यनयोः पाठः

प्रतिपत्तः । अस्तीति । धनवानित्यर्थके अस्तिमानित्यादौ धनवाचिनः सत्त्व-
 वचनस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न मिट्टिरित्यस्य पाठः । विनिगमनाविरहेण
 विभक्तिप्रतिरूपकस्य शब्दतोर्थतश्च यद्गणात् तेनैव मिट्टिरिति तु मत्तुप्सु
 भाष्यकैयटयोः । सत्ताकतृत्वेनैव धनवाधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमिति
 तद्भावः । एवञ्चास्तीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्त्वम् । नमसिति । महसां
 नमसामिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोद्धव्यः । प्रताम् प्रशामिति । प्रतानिति
 नान्ताद्ययस्य पृथक् पाठमाम्यादपदान्तत्वाच्चास्य नत्वाभावः । प्रशानिति
 नान्तपाठोऽपामप्रदायिकः । मान्तान्करणे नत्वाप्राप्तेः स्वरान्तौ कृत्वादित्यत् ।
 कृन्मेजन्तमृत्रस्यभाष्यस्वरमोष्यत्रमेव । नत्र स्वरान्तिष्वप्रामाणिकः पाठः ।
 अथ्यये नऽकुनिपातानामत्यत्र पृथक् नत्रयद्गणत्वस्वरगणित्यादौ परस्यापि
 कृत्स्वरस्य बाधनार्थमित्याकरः । एव माहोपि स्वरान्तौ प्रतिपत्तः पाठः । याव-
 तावच्छब्दाव्युत्पन्ना । उपमर्गविभक्तिः । अत्र प्रतिरूपकत्वे विनिगमनावि-
 रहादर्थतः शब्दतश्च गृह्यते । "गेषु के नविर्नातौ वा"मित्यत्रापि वामित्यस्य
 युष्मत्प्रकृतिकविभक्त्यन्तममानार्थत्वमस्यैव । स्वरान्तौ तु नार्थतासम्भवात् ।
 एतेन युग पतन्तीत्यादिभ्युत्पत्त्याश्रयणेन युगर्पादित्यादीनां विभक्तिप्रतिरूपक-
 त्वादेव मिट्टे तेषां गणो पाठो व्यर्थ इत्यप्यात्मनः । एवन्तीत्यादिप्रत्ययस्य लप्रत्ययस्य
 विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अत एवा विद्यानाञ्जनायां गन्तव्यविभाग इत्या-
 दौ त्यदादीनां नैऋण्यः । अथर्त्नामिति । अत्र क्रियायोगोपि "अथर्त्नञ्च विद-
 तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि । मुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति वेप्यते इति भाष्य-
 वचनेनेपमगन्त्याभावशोधनद्वारा तादृशाभावात् शब्दतद्गण्यः । आह्वनी-
 ति । अह इत्यहनीत्यर्थः । आर्त्नामिति च स्वरान्तिषु तच्चाग्न उच्यते चेति
 व्युत्पत्त्या गिर्वादिवाचकम् । अथर्त्नादलोपश्चान्ति मिट्टे वस्त्रगयङ्गाकारे च
 उभयोरपि स्वरान्तिष्वप्याख्यानात् । अन्ये कृन्मेजन्त इति तु न मिट्ट्यात्
 च्छिराद्यर्थमित्युगार्दिर्पाठेन नियमादप्राप्तेः । उगार्दिभ्युत्पत्त्यानाञ्चैच्चादि
 स्वरान्तिर्पाठानां भवति तर्हि व्यन्तानामेवेति तदर्थः । अन्यथा व्यन्तानां
 निपातत्वादेव मिट्टे तद्गुण्यं स्पष्टमेव । स्वरान्तिनिपातमित्यत्र निपात-
 पदे गौणमुच्यन्त्यायाप्रवृत्तारनित्यत्वात् । अन्यथादिति प्रगृह्यत्वात्संश्लेषमाप-
 न म्यात् । एवमितिगयेन माधुरान्यर्थं माधीय इत्यापि । मयंगश्चैत्र
 मयंगः पटो दग्ध इतिवदवयवकात्वं इत्याशयेनाह । यस्मान्मेवेति ।
 वचनत्रयान्मिकेत्यर्थः । निति । किन्त्वकवचनमेवेत्यर्थः । ननु मव्या-
 कारकवाधकैरकवाच्यतया मुपा विधानमिति पत्त इत्यथायं मव्याका-
 रकयोरभावात्कथं विभक्तिः । अथ्ययादाप्सुप इति ज्ञापकाश्रयणे च मवापि

किं च विहितानां नियमपत्ते ऽपि नास्यापपत्तिस्तत्पत्ते सर्वेष्वर्थेषु विधेयतया प्रधानप्रत्ययानुरोधेन ^{सम्पत्तेः} गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनेन सर्वावभक्त्युत्पत्तौ तापेनेव ज्ञानस्य निवृत्तिः । तच्चिह्ना च कल्पितगुणस्वरूपं स्वतः गव निवृत्तते नियमश्च द्विविधार्थानियमः प्रत्ययानियमो वा । अन्त्यापि द्विविधः प्रकृतार्थापेतः सामान्यापेता वा । तत्र कर्माद्यर्थयोग्यप्रतिपादिकाञ्चत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयायैव । कर्मादिरहिततद्योग्यप्रतिपादिकार्थं प्रतिपादिकात्प्रथमैवेत्यादिरर्थानियमः । अत्र पते सर्वः सर्वापि विभक्तयो ऽव्ययेभ्यो विभक्तीनामनियतत्वात् । कर्माद्यर्थयोग्यप्रतिपादिकाञ्चद्वितीया तदा कर्मण्येव न कारणादौ । कर्मादियोग्ये तद्रहितप्रतिपादिकार्थं गव प्रथमा न कर्मादौ मन्व्यावदर्थयोग्यप्रतिपादिकादिकत्यादावेवैकवचनार्थं न द्वित्वादावित्यादिः प्रकृतार्थापेतप्रत्ययानियमः । अत्रापि पते सर्वः सर्वापि विभक्तयो ऽव्ययेभ्यो लभ्यन्ते । अथ प्रतिपादिकाञ्चद्वितीया तदा कर्मण्येव नान्यत्र प्रतिपादिकाञ्चत्प्रथमा तदा मात्रयहणात्प्राप्त्यामन्यायेन कर्मादियोग्यतद्रहितप्रतिपादिकार्थं गवत्यादि सामान्यापेतः प्रत्ययानियमस्तदाव्ययेभ्यो विभक्तिप्रतिपादितेनैव पृथक्कृत्यापेतादेव मेति सर्वार्थः । यत्रापि सुपान्तिडा मन्व्याकर्माभयार्थकत्वेन कर्मण्येव नान्यत्रेति वक्तव्यमत्र तथापि कर्मण्येव न तु तदभावे इत्याकारो वक्तुं शक्यः स्पष्टशब्दे सर्वं वर्णयित्वादिमूत्रेषु भाष्ये । तत्र हि अर्थानियमं प्रकृतार्थापेतप्रत्ययानियमं च सर्वापि विभक्तयः संपूर्णा उक्ताः । सामान्यापेतप्रत्ययानियमं च सुपो ऽप्राप्तेरैवाक्ता अत्रयादाप्सुप इति मूत्रे भाष्ये ऽपि स्फुटमिदमिति चेदत्र तादृशमेति मूत्रे भाष्यकृतः एकवचनमित्येव मूत्रे कार्यमैक्यहणाञ्च न कार्यं विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकार्वाञ्चत्वादेकवचनमित्युत्सर्गस्तस्य द्वित्वबहुत्वयोगितरे प्राधक्यं भविष्यन् एवत्रैकत्ववर्त्यापि भविष्यति । अलिङ्गामन्व्येभ्यो ऽव्ययेभ्यश्चैकवचनम, द्विवचनार्थाविधायकयोर्द्विवचनयहणामाश्रयान्वाहामंजाबोद्धे कत्याभार्थापि तन्वचन । द्विवचनयोर्द्विवचनयहचननोकावथादेकवचनस्यैकवचनमित्यन्तद्वचनं विनापि द्वित्वाद्भावे कर्मणो मिदृशेन सामान्यादप्राप्त्यापणार्थमेतादृशं कर्माद्यभावयन्तवचनेने इति विनिगमनार्थावहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन । अत एवात्रयादाप्सुप इति प्रत्याहास्यहणं चानि, यं तृतीयासप्तम्यार्थितं च । प्रथमापि मात्रयहणात्प्रतिपादिकार्थस्य कर्मत्वाद्भिष्यसंभावनातत्रेति तस्याऽव्यप्रतिपादित्येभ्यः । पक्षितकन्वामत्यादौ तु नानेन सर्वैकवचनम । सर्वथा ऽप्राप्त्यावेव तस्य विद्वयत्वात् । अत्र च न तथा कर्तृत्वकर्मत्वमत्वेन क्रियाया स्वतः एकत्वमत्वेन सर्वथा तदप्राप्त्यभावादिनिबोद्धम् । यत्तु कैपटेन प्रथमांतक्रमे कारणाभावात्तदनेकनियमत्राये गौरवाच्च

प्रथमैकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वं बोद्धव्ये इति तद्वृत्तश्चेति सूत्रे रूपसूत्रे
 वाक्यम् । तत्र । स्वादिमूत्रे प्रथमायाः प्राथम्येपि नियमशास्त्रार्थलोचनया
 द्वितीयाया अपि तत्त्वेन तस्याविनिगमकत्वात् । निजान्तराणांमिन्त्यत्र त्रया-
 णाद्व्यहणेनाद्भुदात्तश्चेति सूत्रे आद्व्यहणेन पाणिनिना स्वशास्त्रे एतच्चा-
 यानाश्रयणज्ञापनाच्च । अत्र प्रथमा संपूर्णाव्ययेभ्यः प्रथमाया एवैकवचन-
 मित्यादि पदान्तराणि अर्थावीनयन्ये दृश्यन्ते तान्यसङ्गतानि उक्तीत्या
 तेषामुक्तिमभवाभावात् । घट इत्युक्ते एकत्वनिश्चयस्तु द्विवचनाद्यभावेन
 द्वित्वाद्यप्रतीतौ सख्यावदर्थत्वेन मन्वभूतत्वात् प्रकरणाच्च । बहुष्वित्यादिसू-
 त्रभाष्योक्तात्पस्वैकदेशेना न सिद्धान्तिन इति तत्त्वम् । असर्वविभक्तिरिति ।
 बहुव्रीहिलभ्यो विशेष्य इत्याह । तद्वृत्तान्त इति । केषलस्य तस्य तद्वृत्तस्य
 प्रयोगाभावेन फनाभावात्सजाविधावपि तदन्तर्विधिरिति भावः । नन्वेवमपि
 पर्वतकल्पमित्यादावतिव्याप्तिः । उक्तीत्या तेषामसर्वविभक्तित्वात् । उभय-
 शब्दे चातिव्याप्तिस्ततो द्विवचनानुत्पादादत आह । परिगणनमिति । एवञ्च सूत्रं
 न कार्यमिति भावः । तामनादय इति । पञ्चम्यास्तामित्यारभ्य द्विव्याश्व
 धमुप्रत्यन्ता इत्यर्थः । गम्भ्रनय इति । बहुव्याप्येच्छमित्यारभ्याव्यक्तानुक्-
 रणादिति दाजन्ता । याम्बुवप्रतिरुतावित्यधिकारे प्रवृत्तार्थव्येमात्यान्कन्द-
 मीति थान्तस्यस्वरादाव्यानाविनि पाठेनाव्ययत्वन्तरेण आसित्युणादि-
 मूर्त्तव्रह्मत्वादि अया इत्युदाहरण आसित्विधायकं कन्दमीति नानुवर्त्तते एष-
 च्च लोके विभक्तिरहितप्रयोगादाव्ययत्वमावश्यकम् । अत्र च स्यादावसिपाठ
 एव निद्रुम । अयाभाववर्त्तते तु क्दान्दमम । अम आसिति । अम च कन्दसि
 क्रिमात्तद्विनिविर्त्तते । क्त्वयाद्यो इति । क्त्वमुच्चमुचधाः । तामिषतीति । तेनैक-
 दिक् तामिश्च तेन तुन्यमित्यादिना विरहितौ । एवञ्च स्वराद्विषु वर्त्तते पाठे
 फन चिन्त्यम् । नानाप्रतिविति । विनुभ्या नानाप्रा न मर्त्तते विरहितौ ।
 क्त्वन्तन्तः ॥ क्त्वा मान्त इति । कारयामित्यामन्ते आम इति लुक्पूर्वमिद्वरिति
 भाव इत्याकरे विस्मरः । क्त्वन्तस्य तु नैतद्विशेषण गणे प्रशास्यत्वात्पाठान् ।
 अन्यथा श्रुत्या मान्तत्वेन प्रत्ययलक्षणं क्त्वन्तत्वं चानेनैव मिद्वृत्तत्वाटवैयर्थ्यं
 स्पष्टमेव । तेन प्रतामौ लवमावताणा लोभित्यादौ नान्तप्रसङ्गः । न चाधये
 हे आधे कुम्भकारेभ्य इत्यादौ गणे एतत्वं च क्वन क्वन एजन्तत्वेन मज्जापत्तिः ।
 न च बहिरङ्गत्व गुणादेः मज्जायाः कार्यायत्वात्मज्जाकार्यस्य तत्त्वेन मज्जा
 या अपि तत्त्वात् निद्रुमव्याप्त्यवित्त्वप्यव्ययीभावादावत्राप्यापत्तेरिति वा-
 च्यम् । सविपातपरिभाषया बाधान् । न च तथा सविपातविघातकलुका
 बाधेपि सज्जाबाधे मानाभाव इति वाच्यम् । गर्ज्यपये सविपातनिमित्तकस्यो-

यस्त्रिपातविघातकस्य कृति चेति निषेधस्य तथा निवृत्तावपि उपादास्तेत्यत्र-
 कित्वापत्तेः । कित्त्वफलन्तु तस्मिन्त्रियोगशिष्टेत्वासिद्धिरेवञ्चोपादेस्तेति स्यात् ।
 तत्र हि किदिति व्यपदेशातिदेशएवेत्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्यस्यातिदेश्य-
 स्याभावात् । तस्मादनया सत्रिपातविघातकशास्त्रस्यैव तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिनिर्म-
 तातिदेशसञ्ज्ञानामपि निवृत्तिरवश्यं वाच्या । साक्षात्परम्परया वा स्वसत्रिपा-
 तविघातकस्य स्वयमनिमित्तमिति परिभाषार्थः । एतेनात्राकजादि स्यादित्यपा-
 स्तम् । अकजाद्येकवाक्यतापञ्चाव्ययसञ्ज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्च । लुगेकवा-
 क्यतापञ्चा तु न गुणादितो ऽन्तरङ्गा उभयोरपि शब्दतः सुब्राश्यस्यत्वात् । अय-
 यादा ॥ एतन्नियेत्यतो लुगनुवर्त्तते । विहितेति । अङ्गसञ्ज्ञायां विहितत्वां
 शप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपिताङ्गविशेषणादित्यर्थः । आप्प्रथ्यामातिप्ताङ्ग-
 स्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति भावः । तेन कम्भकारभ्य इत्यादौ
 सत्रिपातपरिभाषया ऽव्ययसञ्ज्ञानिवृत्तिद्वारा लुगिनिवृत्तिपरिभाष्येण न विरोधः ।
 अन्यञ्चैसाविति । अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्युच्चैःशब्दस्य शक्तिविषये
 शक्तिप्रधानत्वाद् द्वितीयान्ततया ऽन्यादयः क्रान्तादर्थे इति ममामि अवयव-
 भूतोच्चैःशब्दादव्याप्यत्वेन लुक् स्यात्समुदायस्य तु नाव्ययत्वं लिङ्गाद्य-
 न्वयित्वादित्यभिमानः । समुदायस्यापि तत्त्वमाशङ्क्य समाधत्ते । यदपीति ।
 तदन्तेति । शब्दस्य विगेष्यत्वात्प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामिति वाचनि-
 कस्तदन्तर्विधिरिति भावः । न गौणे इति । अयं भावः । सामानाधि-
 कारण्यसम्बन्धेन लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थबोधकत्वाविशिष्टाव्ययपदवत्त्वेन अत्रव्ययपदं
 बोधकमिति तादृशमहामञ्जाकरणात्तादृशार्थानां गणे ऽनुकरणावश्यकत्वं इत-
 रेषामनुकरणे मानाभावेन समुदायस्य नाव्ययत्वमिति भावः । वस्तुतो
 ऽत्रार्थस्य प्रधानाप्रधानन्यायेन सर्वनामसञ्ज्ञामाहव्ययं च प्रमिष्टान्तरङ्ग-
 पदान्तरानपेतानुपसर्जनीभूतस्यलिङ्गाद्यनन्वयिनो ग्रहणेन न समुदायस्य
 नाव्ययव्ययस्य सञ्ज्ञा । अत एव भाष्ये सर्वनामसञ्ज्ञामूत्रस्यापसर्जनप्रतिषेधानुवृ-
 त्त्यात्युच्चैसावित्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानरीत्यत्राव्ययत्वस्या-
 ख्यानमुक्तमेवञ्च विहितविगेषणमङ्गात्तेपो वा व्यर्थ एवाव्याप्यत्वस्याप्यभा-
 वात् । उच्चैरौ उच्चैराभ्यामित्यादेरभिधाने तु न मानम् । अत एव भाष्ये
 एतच्चोक्तम् । अलिङ्गत्वादिति । नन्विदं सदृशन्विष्विति विरुद्धमत आह
 लिङ्गत्वादि । अयं भावः । यथोपक्रमापसंहाराभ्यां ब्रह्मपराया अण्यस्याः
 अन्तेर्भाष्यप्रामाण्यादत्रोपसंहारस्तथा तत्रामाण्यादेव लिङ्गाद्यभावपरतापीति
 विभक्तिप्रचनशब्दो कारकसंख्यापरो प्रत्ययपरत्वेन्यतरवैषम्यापत्तेः । लिङ्ग-
 च्छित्वादिविषयसंप्रमो । तत्तद्विषये सादृश्यञ्च लिङ्गाद्यभाषाश्रयत्वेन ।

लिङ्गाभावेन सादृश्यमव्ययीभावातिरिक्तविषयं तस्य लिङ्गयोगसत्त्वासंख्या-
भावस्तु सर्वधारणः । तदभावादिमादृश्यादेव वद्विषिधं रूपं तत्र प्राप्नोती-
त्यर्थः । प्रसङ्गादाह । वष्टीति । वशेष्टान्दसत्त्वेनेह प्रयोगश्चिन्त्यः । भागु-
रिराचार्यः । अपिमहद्वयादिवेष्यादेरकारस्यैव लोपः । इत् भाष्ये न दृश्यते
निश्चिद्विशोरिमुपधलत्तणे के ऽदन्तत्त्वादेव टाप । किनिदिगित्यपि अत एव
व्याप्रातिपदिकादिति सूत्रे अप्यहणं न कार्यप्रकारान्ताट्पात् तन्मान्तप्रद्वया-
त्प्रातिपदिकत्वेनैव सिद्धं यस्तहानकारान्तात् क्रुञ्जा उष्णहा द्वेषविशेषि,
अनाप्यकारान्तादेव क्रुञ्जानालभेत उष्णहककुभौ द्वेषविशेषि । अन्ये कप्प्र-
त्यय एव विषय इत्युक्त्वा बहुराजेति डावन्तायंमाप्यहणामिति भाष्ये उक्तं
सङ्गच्छते तस्माद्वाचेत्यसाध्वेवेति शिष्यम् ॥ इति अथ्ययानि ॥

स्त्रियाम् ॥ अचेतनत्वद्वारादिसाधारणं लिङ्गन्तु सत्त्वादीनां गुणाना-
मुपचयापचयस्वातिरुपक्रमेण पुंस्त्रीनपुंसकाख्यमेकायं शब्दाप्यत्त्वाद्दृष्टं लिङ्गा-
स्यत्वमिति भाष्यात्केरुणित् केषलान्वायि । इयं व्याक्तिदि वस्त्वयं पदायं इति
त्रिविधव्यवहारस्य पदायंमात्रे सत्यात् केन विच्छेदेन किंचिदुस्तु एकैकविशि-
ष्टमेव केन चित्यर्थायेण लिङ्गद्वयविशिष्टं केन चिल्लिङ्गत्रयविशिष्टमिति लिङ्गा-
नुशासनादितो निर्णयम् । तत्र स्तनकेशवती स्त्री स्यात्स्लामशः पुरुषः स्मृत इत्या-
दिलौकिकालङ्कारम्भवे शास्त्रीयं कार्यं शास्त्रीये उक्त एव । तत्प्रभवतु शास्त्री-
यविशिष्टं लौकिके शास्त्रीयमपि गच्छते वृत्ताने तथा ऽनुभवतः । उपचयाप-
चययोः स्थितेरपि सत्त्वेन तन्मात्रविषयताया सामान्यं नपुंसकमिति प्रवाद इत्य-
न्यत्र विस्तरः । अत इति वर्णपरिणामदन्तविधिस्तदाह । अकारान्तस्य चेति ।
वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति । तद्वान्यायगतं यत्तद्वान्य स्त्रीत्वमित्यर्थः । एवं व्याख्याने
फलमथे स्फुटम् । तत्र व्याख्ये इति । प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशेष्यतापरितः ।
व्योत्यस्य तु विशेषणत्वमेवेति स्पष्टमाकरे । वागादिषु बिनापि टायादिकं तस्य
बोधाच्च । अत एव व्यावक्रागोत्यादौ कर्मव्यतिहारं गच्छ स्त्रियामिति गति-
णचः स्त्रियामित्याप्रि च ङीष्पट्टिः । व्यतिनूनीतइत्यादौ द्विवद्वु मुश्चदु भवतीति
न्यायेन व्योतकसमुच्चयस्य दृष्टत्वात् । टाप्यादिति । स चाधिकारात्प्रातिप-
दिकादेश तच्च सांविधानादत्रादिरूपमेव । नन्वजादिव्यकारान्तपाठो व्यर्थोत
इत्येष सिद्धेरत आह । अजाश्रुक्तिरिति । येन नाप्राप्तिव्यायादिति भावः ।
एतेन हीप कृतेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया टाप चरितार्थं इत्यपास्तम् । ननु
प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्तत्वेनार्जादिव्यपाठोऽप्यस्त्वो व्योत्य इत्यर्थे एव युक्तः ।
स्त्रीत्वञ्च प्रत्यामस्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवत्यत आह । अजादिभिरिति । व्याख्याना-
देतत् बहुवन्तमिति भावः । अन्यत्र तु स्त्रियामिति तदन्तम्यापि विशेषणं व्याख्या-

नादेव एवञ्च पञ्च सुत्वानो यस्यां सा पञ्चसुत्वरीत्येव । पञ्चाजीति । पञ्चानां
 प्रज्ञानां समाहार इति द्विगात्रकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगेरिति डीप् ।
 अजाद्विध्य इति व्याख्यानं उमहृत्यर्थग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च घनोर चेत्यत्र
 वात्रापि तदन्तविधिसंभव इति भावः । न च तदन्तविधावपि श्रुतत्वास्त्रिया
 मित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यम् । अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तग्रह-
 णेष्वेव स्त्रियामित्यस्य तदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात् । अत्र हीति ।
 सामामे उत्रशब्दमत्वेपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं समुदायवाच्यं नात्रशब्दमात्र
 वाच्यम् । सामान्यनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वमेव ग्रहणादिति भावः । चटकेति ।
 त्रिपकादित्वादित्त्वं न । इत्स्व इति । अमंजायान्तु भस्त्राफलेत्येव । संभस्त्रेति
 सदृजिति मूलावत्र इति च पाककर्णति प्राप्तस्य डीषो वाधनार्थम् । एवञ्च
 श्वेतफला त्रिफलेत्यप्यत्र बोध्यम् । शूद्रा चेति । जातिनतणडीषोपवादः ।
 जातिशब्देद्रुच्येत्यर्थः । पञ्चशूद्रीति समाहारे जातिवाक्यत्वाभावात्, शूद्र-
 शब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्च न दोषः । जातिश्चेदित्यस्य कृत्यमाह । पुंयोगे
 त्विति । न चात्र गौणत्वम् । सदृशलाङ्गिकस्यैव गौणत्वात् । गौणमुख्य-
 न्यायस्य पदकार्यविषयत्वान्नेति भावः । अमहृत्यर्थेत्यत्रापि जातिश्चेदिति
 संशयदृष्टेः । महृत्यर्थो न टापे लभते जातिश्चेद्रुच्येति तदर्थः । तत्फलन्तु
 ज्ञान्यन्तरनिश्चिपरत्वे पूर्वज्ञातिमात्रविवतया महञ्चञ्चस्य शूद्रशब्देन मृगतो
 रक्कुटाण्डवत्प्रमामे ततः स्त्रीत्वविवतायां महतो शूद्रत्यर्थं महाशूद्रेति टाञ्चैव
 अमहृत्यर्थेत्यत्र जातिरित्यस्यामंशब्देऽनुपसर्जनाधिकारेण प्रधानेन तदन्तवि-
 धिसत्त्वाज्जातिरिति डीप् स्यात् शूद्रशब्दे जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे, शूद्रशब्दा-
 र्थसमवेतत्वस्यापि सत्त्वेनात्र टापे निर्बाध इति भाव्यप्रतीपोऽनेति निरूपितम् ।
 महाशूद्रीति । आभीरी तु महाशूद्रीत्यमरः । वाच्यणादुपकृत्यायामाभीरः ।
 नृपाच्छूद्रायामुत्पन्नोऽजातकन्या । अत्रानुलोममङ्कराणां मातृजातिवृत्तित्वात्तत्र
 ति जातिमारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इत्ययं शूद्रशब्देऽर्थवानेवेति शूद्रशब्दार्थस-
 मवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति तदर्थसमवेतस्त्रीत्वमपि शूद्रशब्दादेव टाप्याच्च तदन्तात्
 ग्रहणवतीति निषेधादिति तदन्तविधिजापकता नामङ्गना । अत एव शङ्ख-
 स्मृतौ वास्त्वणतत्रियवैश्यः तत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः तत्रियवैश्यशूद्रा एव
 भवन्तीत्युक्तमिति भावः । यत्तु शूद्राभीरमित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वात्
 हुन्नुभाषमाशूद्राभीराजान्यन्ताणाति त्यदादीनीति सूत्रे भाष्ये उक्तं तस्य-
 नारोषाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः । अजादिवाक्यतमणः । तेन न मु न इति सूत्रे
 टाप्यामादेश इति भाव्यप्रयोगः सिद्धः । प्रथमाध्यायवचनार्थपादे चमसवद्विशेषोपा-
 दिति सूत्रे शाङ्करभाष्यवाचस्पत्यारजायाश्चागेति टाबन्तप्रयोगो दृश्यतेऽतश्चा-

गाशब्दोप्यजादिविधिति केचित् । उगितश्च ॥ उगिच्छब्देन प्रातिपदिकस्य विशेष-
 षणात्तदन्तविधिः । प्रत्ययविधाविति निषेधस्तु न । उगिद्वयैर्यदहणवर्जमित्यु-
 क्तैस्सदाह । उगिदन्तादिति । भवतीति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति
 निषेधस्तु सूत्रोपात्तान्तादिगच्छविषय एवेति भावः । भवतु इति उगितः
 प्रातिपदिकस्यापि सत्त्वात् प्रत्ययमात्रयहणाभावेन प्रत्यययहणइति परिभाषाया
 अपवृत्त्या निषेधप्रतीत्यादौ न दोषः । अञ्चतेस्त्विति । नलोपिनोञ्चतेरित्यर्थः ।
 नियमोपि नलोप्यञ्चतिविषयएवेति निरूपितम् । व्यपदेशिवद्भावबलमर्थे स्पष्ट-
 प्रतिपत्तये आह । वचन्तादिति । नन्वेष प्रत्ययहणपरिभाषया बहुधीवरी न
 सिद्धेदत आह तदन्ताञ्चेति । तत्परिभाषानश्वचन्तेन प्रातिपदिकस्य विशेष-
 णादिति भावः । सामान्येति । सूत्रे ऽनुबन्धानुच्चारणात्तदनुबन्धरूपपरिभाषाया
 विषयो नेति भावः । इदं मतुषमाज्ञाया वीति सूत्रेषु भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।
 इदं सूत्रं न ङीञ्चविधायकं किं तु अच्य इति प्राप्तङीञ्चनुवादेन तस्मिन्नियोग-
 शिष्टरभावमात्रविधायकरुमभयविधौ गौरवात् । गर्यतीति । यथातारान्येभ्योपि
 दृश्यतइति वनिष् । एतस्मिन्मूयमाह । इहान्तादिहृत इति । अर्पेवृत्ते
 यहणाच्चह मघोनो कनिप्रत्ययान्तिनप्रातिपदितस्यदम । बहुव्रीहौ वा ॥ अना
 बहुव्रीहोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते इदम् । एतच्च वार्तिकमन उपधिति मिदृङीञ्चनुवा-
 देन रात्रेगविधायकम् । अत्र एवदमनुपधानोपानि मयश्च्येदेति विकल्पो-
 र्यासिद्धौ वनारि चेत्यतस्तु अच्य इत्यतनेङीपविषयमवत्युक्तम् । पत्त इति ।
 तेन द्विवचने रूपत्रयम् । कृतममामान्त इति । उत्तरमूत्र अच्यभिधेयायां
 तस्यैव मभवेनार्याधिकारानुरोधार्थादिति भावः । तेन पादयतेः क्विञ्चन्तस्य यदृशं
 न । द्विपदाति । द्वा पादावस्या इति बहुव्रीहौ संख्यामुपश्रयति पादशब्दा-
 न्तलोपमन्ता ङीपि पादः पत् । टाङीचि ॥ पूर्वमूत्रपान्ताङीपपश्चात् इति
 प्राञ्चन्ताञ्चन्त्यम् । गेपादिभाषेति सूत्रस्यभाष्यविरोधान् । तत्र हि प्रतिपद-
 विहितसमामान्तानाङ्गोपा वैकल्पिकत्वेन कत्रभावे सावकाशत्वमुक्तन्तरीत्या
 ऽस्यापि पूर्वमूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तत्रभावे सावकाशत्वात् । बहुव्रीहेरुपध-
 इत्यत्रापि भाष्ये स्पष्टमनन । अत्र एव द्यापप्रातिपदिकार्थादिति सूत्रे पादशब्द-
 समानार्थमकारान्त पदशब्दमङ्गीकृत्येतत्प्रत्याख्यातम् । श्रूयते च क्वन्दासि
 तस्याः सप्तात्तरमेक पदमेकः पाद इत्यर्थे इति च भाष्याक्त सङ्गच्छते तदा
 हि अच्यपि एकपदी एकप्रातिपदीत्यनर्थ । एवञ्चैकपादृगतस्य सूत्रमते
 सिद्धये टाङ्गीन्यत्राप्यन्यतरन्याङ्गहणमनुवत्यम् । पादन्तस्य अच्यनभिधान-
 मिति तु न भाष्याशयः । ङीञ्चन्तप्रयोगस्य सूत्ररीत्येष्टस्यासिद्ध्यापत्तरिति बो-
 द्यम् । केवलपाच्छब्दस्य स्त्रियां अचि वा ऽमभवेनात्र तदन्तविधिः । चासिद्ध-

त्वादिति । आपः परिगणितेष्वभावात् तत्र नलोपासिद्धत्वम् । इदञ्च का-
 र्यकालपत्ते । अयं निषेधः प्रियपञ्चा द्वापत्रीत्यादौ तदन्ते ऽपि । स्त्रियां
 यत्प्राप्नोति तच्चैव्यथाद्रन उपधेति ङीबपि नेति बोद्धव्यम् । ध्वनितस्वेदं भा-
 ष्ये । परे त्वञ्च बहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तः । नलोपस्य तत्त्वाभावात् । संज्ञाङ्-
 तबहिरङ्गत्वानाश्रयणात्पञ्चेत्यत्र तु स्त्रियां यत्प्राप्नोति तच्चैव्यथाश्रयणात्त्वा-
 द्भूतपूर्वपट्त्वाश्रयो निषेधः । अत एव पट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न
 फलमिति न लोपः सुबित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः । मनः ॥ न ङीबिति ।
 अयमन इति चोक्तरीत्या टाङ्ङीपोरुभयोरपि निषेधः । एतेन सीमभ्यां बहु-
 ल्यभ्यां बहुधीवभ्यामित्यत्र डापङ्गीपोरभावे नलोपे टाप् दुर्वार इत्यपास्तम् ।
 हाबुभा ॥ उभाभ्यां यहणाभावे संनिहितस्यान एवानुवृत्तः संभाव्येत । अत्र
 नसामर्थ्यात् हाप्निषेधयोः पर्याये सिद्धे ऽन्यतरस्यामिति स्पष्टार्थम् । भाष्ये
 स्वन्यतरस्याद्दृष्टं वाक्यभेदेनानो बहुव्रीहेरित्यनुवर्ष्य ततः पत्ते अक्षेभ्य इति
 ङीबर्थम् । एवञ्चान उपधेति मूत्रं नियमार्थमिति बहुधीवरीत्यत्र अक्षेभ्य
 इति ङीबिति तत्सन्धियोगेन रफादेशः सिद्धतीति बहुव्रीहौ वेति अत्र न
 प्रत्याख्यातम् । अनउपधेति अक्षेभ्य इत्यस्यैवानुवाद इति नियमस्य त्रिधिम-
 खेन प्रवृत्तावपि न दोषः । अन उपधेति । बहुव्रीहेरुभय इत्यतो बहुव्रीहे-
 रिति संख्याश्रयादेरित्यतो ङीबिति चानुवर्त्तते । अनुपमर्जनद्वित्यनुवृत्तम-
 प्यत्र न संवृत्तते तस्य शृङ्गमाणाश्रयणतया शृङ्गमाणाप्य चाञ्चनबहुव्रीहा-
 ननुपमर्जनस्यासम्भवात् । ध्वनितस्वेदं अनोर चैत सूत्रे भाष्ये । तत्र ह्यने-
 बहुव्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः । त्रिट्ठयमिदम् । अन्य-
 तरस्याद्दृष्टव्यन्त्यनुपधालोपि सुपर्वत्यादौ सावकाशयोहांप्रतिषेधयोहपधा-
 लोपिन्यनवकाशेन ङीपा बाधो मा भूदिति । अन्यथा विधानमाश्रयेन अया-
 कां पर्यायसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ककारादिति । अनेन वर्णमात्रं त्रिवर्त्त-
 तमकार उच्चारणार्थं इति सूचयति । स च कारिकेत्यत्राकारेण व्यवधानादा-
 प्यरककाराभावेनेत्यानापत्तरेकादेशेऽप्यत्रः परस्मिच्चिति स्थानिषत्त्वाद्भूषधानमे-
 वापि परतो ऽकारस्य कात्पूर्वस्येत्यर्थेपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितेश्चर्वाहिते न
 प्राप्नोतीति वाच्यम् । आनन्तर्याणोपस्थितावपि येन नाश्रयधानमिति न्याये-
 नाकारव्यवधानेपि प्रवृत्तेः । रथकृत्यादौ च नातिप्रसङ्गः । केति मद्भूतयहणे
 त्वेति का इत्यादावसिद्धः । अकच्यकारस्योच्चारणार्थतया कशब्दाभावात् । न
 यासयोरिति ज्ञापकेन वर्णवहणमित्यत्र ज्ञाप्यते । अकच्यधायकस्यमकारवैशि-
 ष्ट्यमादायेत्वप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु गौरवम् । तावतापि प्रत्ययस्यत्वांशानु-
 पपत्तेश्च । न च वर्णवहणपत्ते इतिका इत्यादावकारद्वयव्यवधानादित्वाप्रा-

प्लिः । द्वयोरकारयोरैकादेशे टापा सहैकादेशस्य स्यानिवृत्तावादेकेनैवाकारेण व्यवधानात् । पुनः स्यानिवृत्त्यन्तु न । लत्ये लक्षणस्य सकृदेवप्रवृत्तः टापा सहैकादेशस्य स्यानिवृत्तं च विना पूर्वैकादेशस्य स्यानिवृत्त्यन्तु सकृदप्रवृत्तम् । तस्य टावैकादेशेनापहारेणादर्शनात् । अत एव न यामयोरिति निषेधसार्थक्यम् । स्यग्रहणान्तु स्पष्टार्थेऽत्रलक्षकारस्य प्रत्ययस्याभावात् । अमप इति बहु-
 व्रीहिणानाङ्गविशेषण बहुव्रीहिकेत्यादावित्यानापत्तः । प्रत्ययलक्षणानाङ्गस्य सुपशब्दान्तः । ननुमतेति तु नात्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गन्तस्य कार्ये तन्निषेधप्रवृत्तः । इदन्तु टाप्यङ्गमिति टिक् । सार्धिकेति । अथ्यमसर्धान्नामि-
 त्यकच् । कारिकेति । करोतिर्गुन् । नैगच्छात्स्वार्थं क् । मपः पपो नेति प्रस-
 न्य प्रतिषेधेन ध्याव्याने फलमाह । बहुपरिव्राजकेति । पर्युदासे हि समुदा-
 यस्य सुब्रभिव्रत्वेन सुब्रन्ताभिव्रत्वेन च ततः परत्वादित्य दुर्गामिति
 भावः । परिपूर्वाङ्गेषुलि बहुव्रीहौ मुपो लुक्प्रति प्रत्ययलक्षणेनापः सुब्रन्ता-
 त्यस्य षोडशम् । कटुकैति । आपा मरु मधुगण्डीघास्यैवं घाणाङ्गस्य श्लो-
 यस्यादपवादत्वान्त्रान्यककारादुत्तरस्याकारभ्यस्य स्यादिति भावः । माम-
 क्कैति । कप्य प्रत्ययस्यत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । ममेयांमिति चिधरे युष्-
 दस्मदोरन्यतरस्यामित्यणि तत्रक्रममकारव्यवहारे इति ममकादेशे आदि-
 र्भट्टः । नरानिति । कै गच्छ इत्यस्यादेव उपदेशइत्यात्ये आतोनुपसर्ग-
 इति के आतो नोप इति चेत्यालोपः । न यामयोः ॥ प्रत्ययस्यादिति प्राप्ते निषे-
 धायम् । यकैति । यत्तदोरकत्वं त्यदाद्यत्वे टाप । सन्निपातपरिभाषा ऽस्मादेव
 निषेधाच्चिदंशान्त्वानित्येति तादुरोधात्कथं टाविति न शक्यम् । त्यकनश्चे-
 ति । मृदास्मिकैर्नाति इत्यभूतनिर्देशेन ज्ञापकेनास्यत्वं धारायतुं शक्यमिति
 भाष्यकृतः । पञ्चभिर्मूर्त्तिकर्माभिः क्रांत इत्यर्थे पञ्चमूर्त्तिक इत्यस्यानभिधा-
 नमिति तदाशयः अत्रान्त्यिकनि कर्त्तव्ये ऽकारोच्चारणादित्यं नेति न वक्तुं
 शक्यम् । पञ्चापत्यको याम इत्यादायकारश्रवणानापत्तेः । टापो लुक् प्रत्य-
 यलक्षणं स्यानिवृत्त्यन्तु न उभयोरपि न लुमतेत्यनेन निषेधात् । अत एव कृती-
 त्यादौ धार्त्तिक्रमते ऽपि न गुण इत्यन्यत्र चिस्वरः । आशिपि वु ॥ आशिपि
 विहितस्य वुनोस्यस्य नेत्यर्थः । शीघ्रतादित्यर्थे आशिपि चेति वुन् । देवदत्त
 शब्दादनुकम्पायाङ्गन्यनजादौ घ विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य
 लोपः । देवदत्तिकेत्युपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तम् । धुवकैति । धु, म्येयं
 पचाव्यचि कुटादित्वात् गुणाभावे उवत् तनटाप्यज्ञाताद्यर्थं कः । केण इति
 ह्रस्वः पुनटाप् । चटेः संज्ञाया कुन् धार्त्तिकोका गणा आङ्गितगणाः । तेन
 कन्यका धुवका अलका इष्टकादयः साधवः । उदीचान्त्विति । अत्रापि शक्यं

नाविति संबद्धान्ते । तेनान्यत्र नित्यमेवेत्वम् । सूतका पुत्रि ॥ पुत्रकेत्यकार
 सहितः पाठापपाठः । कैयटाद्यसंमतेः । सूत शब्दास्वार्थं कन् । वृन्दशब्दा-
 ष्टुङ्गशब्दाभ्यामारकन् इति मत्वर्थीय आरकन् । वृन्दारकशब्दे मुख्यवा-
 ची त्रिलिङ्ग इति भावः । डीन इति । शाङ्करवादित्राज्जातस्येति भावः ।
 अन्यत्र । सूतकादौ । उदीवाम् ॥ यकपूर्वत्वञ्चाश्वहितमेव एवं प्रत्यय-
 स्यादिति सूत्रे कान्तपूर्वत्वमपि । उदात्तस्वरितयोरित्यादाविवानुवादे ऽपि
 निर्दिष्टपरिभाषापवृत्तस्तेन कृशराशब्दात्के ह्रस्वे इत्वविकल्पे न । नेत्यनु-
 वृत्ताद्यपि निषेधविकल्पे विधिर्विकल्पस्य फलितत्वादाह इद्वेति । आतः
 किमिति । उदीवां यकपूर्वाया इत्येवास्तु । यकपूर्वस्त्रीबोधकाकारस्येत्यर्थः ।
 सांकाश्यके च नातिप्रमङ्गः । प्रत्ययाद्यवत्त्वेनाकारस्य स्त्रीबोधकत्वाभावा-
 दिति प्रश्नः । बहुलत्यमंस्कारानुरोधादवयवषष्ठेव स्यात् । न च प्रति-
 पदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवात्र यद्गणं विशिष्य तदनुपादानादित्युत्तरम् । स्त्रीप्रत्य-
 यस्य किमिति । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थं इति प्रश्नः ।
 धात्वन्तेति । धात्वन्तयकारककारपूर्वधारकारयोरित्यर्थः । इत्वमिति शेषः ।
 भस्त्रेया ॥ अयमपि निषेधविकल्प इत्याह अत इति । अत्रातः स्यान्इत्यनुव-
 र्त्तते । तदन्तेति । येनविधिरिति सूत्रे त्यदादिविधिभस्त्रादिप्रहणञ्च
 प्रयोजनमिति भाष्यात् । अपिना नञ्प्रभिवपूर्वाणामपूर्वाणाञ्च सङ्ग्रहः ।
 नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । पदाङ्गाधिकारे तस्य चेति सिद्धेः । उपसर्ज-
 नार्थमिति । षष्ठ्यानुपसर्जने आदाद्यायाणामित्यात्व भवत्येवोपसर्जने ऽस्य
 चारितार्थ्येन बाधे मानाभावात् । अन्यस्य । अनुपसर्जनस्य । उत्तरसूत्रमभा-
 धितपुंस्काञ्चेति । अन्तर्वर्तिनामिति । न एतद् मु इति स्मिते अकचि कृते
 अकृते वा नञ् तत्पुरुषे ऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन त्यदाद्यत्वात्प्राक् सुपो लुकि
 ततो ऽकचि वा पुनर्विशिष्टात्सुपि त्यदाद्यत्वे टापि समामात्पूर्वात्यवसुपः
 पर षष्ठ टाविति भावः । बहुव्रीहौ तु प्रियैतत्का प्रियैतत्का वा कश्चभावे
 प्रियैतत्कदित्येव सर्वथा नेत्वप्राप्तिः । अनेपकृति । अज्ञातैषैकान् न एपकृति
 विग्रहः पूर्वं नञ् समासे ऽज्ञाता ऽनेपेति । असभवादिति । एषाद्विति निर्देशा-
 त्संज्ञापसर्जनप्राप्तेरिति भावः । अकजहं इति । षष्ठञ्च तदकारस्यातः
 स्थानिकत्वाभावात् इति भावः । अर्थान्तरे त्विति । आत्मज्ञानिधनेष्वित्यर्थः ।
 स्त्री ज्ञातावात्मनि स्वन्निष्वात्मीये स्त्री ऽस्त्रियान्धने इति कोशादिति भावः ।
 कप्रत्ययान्तत्वादिति । तत्र च नान्तर्वर्तिविभक्त्या सुपः परत्वं केन व्यवधा-
 नादिति भावः । संज्ञापरणयोश्चेति निषेधेन संज्ञाया अपि भाषितपुंस्त्व-
 बोधनेन संज्ञाभूतेनाभाषितपुंस्काञ्चेत्यनेन सिद्धिः । आत्मीयत्वपरस्कारणैव

सजाकरणादिति बोद्धुम् । नित्यमेवेति । तत्र स्यकचि कृते ज्ञातः स्यान्निक-
 त्वाभावः । एवमत्यन्तस्वार्थिककाले ऽपि नित्यमेवेत्वम् । अकचो ऽत्यन्त-
 स्वार्थिकापवादत्वाभावात् । नि.स्वकेति । स्वम्या निष्कान्तिरिति विषयः । उप-
 सर्जनह्रस्वः टाप् अज्ञातादेशः कः । अभाषित ॥ स्त्रीविषयाञ्चेति नोक्तं स्त्री-
 नपुंसकदामशब्दात् डाप्यज्ञाता दामा दामिका दामाका दामकेत्यभिद्ध्या-
 पत्तेः । विहितम्येति व्याख्याने फलमाह । बहुव्रीहर्गत । अविद्यमाना खट्वा
 यस्या इति विषये पातिकाकचभावे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्व्ये ऽखट्वाशब्दा-
 दापि सुप्यज्ञातादेशे के मुब्लुकि केण इति ह्रस्व्ये पुनप्राप्यभाषितपुष्काद्वि-
 हिताकारस्यानिकाकाराभावेनेनाद्विकृत्याशान्तावृत्तमंगेण नित्यमेवेत्व, परिवशे-
 पणत्वे तु तादृशखट्वाशब्दात्परत्वेन टाप् स्यादवेति भावः । शापके कर्पो-
 ति । न खट्वास्मित्यधस्याया कपि मुब्लुकि प्रत्ययलक्षणं भागद्वयस्य सुबल-
 त्वात्ममामसजाया समामान्ता इति शास्त्रवृत्तात्कचन्तस्यैव समामत्वेना-
 पसर्जनह्रस्वाप्रत्ययान्तममामरूपप्रतिपादिकाभावात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वा-
 भावे केण इति ह्रस्व्ये न कर्पोति निषिद्धे आपो ऽत्यन्तस्वार्थिकेति ह्रस्व्ये क्-
 पावर्तितः खट्वाशब्दात्परस्यापो ऽभाषितपुष्काद्विहितत्वेन तत्स्यान्निकाका-
 रम्याय विकृत्या ह्रस्वाभाव तु अखट्वाकृतीति भावः । अयमेति । आचारिक-
 यन्तप्रकृतिककर्तृकचन्तानामनभिधानमेव स्त्रियामित्वाप्यप्राप्तगयात् । पञ्च
 स्त्री गोव्यक्तयो धन यस्य स पञ्चगवधन इत्यत्रायैवस्त्रोत्राकार्यवत्त्वाभावा-
 दृत्तन्तस्य प्रतिपादिकत्वाभावेन न टाप् । आपिगमितेना प्र.कमधेति आपिशला
 ब्राह्मणीत्यत्र तु न टाप् । प्राक्काण स्त्रियामधन्तेत । अष्ट्यत्रणु लुप्तः ।
 अण्योकार इति व्याख्यानेन यणाशये प्रत्ययलक्षणभावात् । अष्ट्यत्रयगत
 स्त्रीत्वमादाय तद्वर्तिनामत्तकस्य न प्राप्तिः । स्त्रियामित्यस्य एतन्माणाविशे-
 पणत्वान्नदण गनन स्त्रोत्ये वृत्तनात् । अत एव कागकृत्स्त्रिप्राक्ता मी
 मामामधेति कागकृत्स्त्रा ब्राह्मणीत्यत्रापि न टाप् । प्राक्तायेगतस्त्रीत्व-
 मादाय तु पुनर्न टाप् लक्ष्यलक्षणम्येति न्यायान् । तस्माद्बहुकुरुवरेण्येष
 तद्व्यावर्त्यम् । तत्र च तदन्तविधिं विना प्राप्तिरेव न । ज्ञापित तु तद-
 न्तविधौ प्राधान्यादेतद्वारम्भाच्च स्त्रियामिति टापप्रकृतिविशेषणमेवात
 एव धीवानमनिकान्तानिधोवरीति मिट्टम् । एवञ्चापिगनेत्याद्यप्यस्यैव
 व्यावर्त्यम् । अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्यात् एतन्माणाविशेषणमेवेति भावः ।
 तदन्तविधिर्मिति । अणान्तादेः प्रातिपादिकविशेषणत्वनाणन्तान् इत्येव
 रूपमित्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययविधा प्रतिषेधात्म दुर्लभः स्यात् । प्रत्ययवचन-
 परिभाषानध्यस्य त नायं निषेधः । प्रातिपादिकादित्यनेन महानन्वया-

पत्तेः । तत्फलं कौम्भकारेयमिति । अन्यथा कुम्भकारेय इत्यापद्येत
 कुम्भेन समामे ङीपि कुम्भविशिष्टस्यापत्येन योगे कार्यर्थे तदयोगस्य वक्तु-
 मशक्यत्वात्कदाचित्ततो ऽपि ठकि कुम्भशब्दाकारे वृद्धभाषस्याप्यापत्तेः ।
 निष्कष्येकार्थोभाव एव वृत्तिनिमित्तमिति तु वक्तुमशक्यम् । तद्वितीर्थन्यतर-
 पदे समामविधानात्समुदायेनैकार्थोभावे ऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात् । ऋदु-
 हणपरिभाषायाः ऋन्मात्रग्रहणे प्रवृत्त्या न तथा विशिष्टादेव ङीबुत्पत्तिं
 प्रत्याशा न च तदन्तग्रहणे ऽपि कारशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेनाणन्तान्तत्वा-
 त्ततो ऽपि कदाचिन्ङीपि कुम्भकारेया दुर्धरः । किं च समुदायान्ङीप्यपि स्त्री
 प्रत्यये तदादिनियमाभावेन केवलादपि कदाचिदुक्तिं स दुर्धर इति वा-
 च्यम् । एतदाधिकारादेव ज्ञापकादसंहाय एव व्यपदेशिवद्भाव प्रवृत्तः । अथव-
 त्सत्रोक्ताशेषस्वाभावेनाणन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च तदादि नियमाभावेना-
 धिकस्य कार्यं बोध्यते न तु न्यूनस्येत्यदोषाच्च । अन्यथा तदन्तग्रहणे फला-
 भावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एत देवाभिप्रेत्यात्र भाष्ये उक्तं समासे च कृते
 ऽवयवाद्युत्पत्तावयवस्य वृद्धिः स्यादिति । येनविधिरिति सूत्रे च प्रत्ययग्र-
 हणे तदादितदन्तविधेः प्रयोजनं गार्ग्यायणः परमगार्ग्यायण इति उक्तं भा-
 ष्ये । तत्रकृतेशात्प्रत्ययाभावे परमश्चासौ गार्ग्यायण इति तदर्थो वाच्यस्त-
 दामति नैव परमगार्ग्यात्परिक्लृप्तं तत्प्रयोजनत्वात्किमङ्गता स्यात् मम-
 तु परमगार्ग्यापत्यमित्यर्थं ऽप्युक्त्यायाद्गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न तु परम
 गार्ग्यात्तथा मति परमगार्ग्यायणः इति स्यादिति तत्प्रयोजनत्वात्किमङ्गताः
 कैयटोऽपि तदादि नियमावश्यकत्वप्रदर्शनाय परमगार्ग्यायण इत्यपत्यास
 इत्युक्तवान् यत्तु सर्वादि सूत्र भाष्ये ऽनुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायत
 इत्युक्तं तत्त्वत्र वार्तिककृता तस्य प्रत्याख्यानात्तदभिप्रायकामिति भाष्यप्रद्वीपा-
 द्योति विस्तरः । टिट्टा ॥ ठेत्येष सिद्धे ठक् ठञोरुपादानं ठन् त्रिठञोर्यावृत्त्यर्थम् ।
 अदन्तमिति । प्रत्यामस्या टिट्टाद्यवयवाकारान्तमित्यर्थः तेन पञ्चाश्वेत्यादौ
 ठग्निमित्तोऽपि न ङीप् । कुरु चरति । कुरुषु चरतीत्यधिकरणे उपपदे चरेटः
 टित्तो ऽप्रत्ययस्यापि सत्त्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्यात्र टिट्टन्तत्वं कुरु-
 खरशब्दस्येति बोध्यम् । घत्यमाणेति । वचनेऽन्टः शानच् । टित्त्वादिति । स्यानि-
 षत्त्वेनेत्यादिः । नल्पणीति लिङ्गाट्टिस्वादेशास्त्रीयस्याप्यतिदेशो ऽनुबन्धकार्यं
 ऽनलिङ्गधारिणिति निषेधाप्रवृत्तिश्चेति भाषः । इत्थमेति । लिङ्गादेशानां स्यानि-
 षत्त्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तद्वि अथयवे ऽवगितार्थतया समुदायेपकार-
 कम् । न चेदं इत्थं स्तुयादित्यादावनिम्लरणावृद्धिनिषेधार्थमिति वाच्यम् । वि-
 निगमनाविरहात् । उत चोदिति वक्तव्यं वृद्धिग्रहणेन स्यानिनिर्देशोपीकार-

भाषोपस्थित्या तस्या अपि इगलतगत्वाच्च । नन्वेवं ब्रूतादित्यत्र ब्रूव ईट् प्राप्नोति । लाश्रयानुबन्धकार्यस्य तदादेशेऽप्यभावे ऽपि त्रिपः पितृस्य तदादेशे तातद्व्यभावकल्पने मानाभावादत आह एन इति । क्वचित् इति । लत्या-
 नुरोधेन च व्यथस्या । परे तु यामुटो ङित्स्व न ज्ञापकस्य दृष्टं ङित्स्वमिति
 भाष्यात् । सार्धधातुर्कर्मिणं सूत्रे ऽपि ङित्स्वस्य प्रसज्यप्रतिषेधमिद्वेन
 ङित्स्व पितृ पितृ ङित्स्वनेन हनः एन इति सूत्र भाष्यात्केन पितृस्य ङित्स्वप्र-
 सक्तेः । शानचः शित्स्वमपि तत्सूत्रे एव भाष्ये प्रत्याख्यानम् । हेरपितृस्य
 तातदो ङित्स्वस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च ज्ञापकस्य दृष्टमप्युक्त भाष्ये । तस्मान्नु-
 त्त्यमाणेत्यादौ सन्त्यभिधाने ऽजादिपाठाट्टाप् । यत्तु कृति चेति सूत्रभाष्ये
 यामुटो ङित्स्वचनस्य ङित्स्वदेशानां ङित्स्वमित्यर्थं ज्ञापकताक्ता तत्तु वार्त्तिक-
 कर्मत ङित्स्व पितृस्योद्वेगानुक्तेः यदापि गाड् निर्णीतं सूत्रे गाडो ङित्स्व
 सानुबन्धकादेशे ऽनुबन्धाभ्यां नवस्वस्य ज्ञापकस्यमुक्त वार्त्तिककृता तदापि
 प्रयोजनाभावादित्यादिना भाष्ये दृषितान्वयाद्गुः । निरनुबन्धकस्य स्त्रियां
 वृत्तेरसम्भवात्सानुबन्धकस्य ठक्का वृत्तहर्णमित्याह । सौपणोर्णीति । सुपणो-
 शब्दादपत्ये स्त्राभ्यां ठर्गिति ठक् स्पष्टञ्चैव भाष्ये । गेन्द्रीति । साम्येद्वेषते
 त्यण । कुरुद्वीत्यादि । प्रमाणे द्वयमनदधज्जाचरः सख्याया चक्षयश्च
 तयप् । मात्राजिति मात्र शब्दादारभ्यायवग्नकारण प्रत्याहार इत्युभयोर्णीति
 मिद्विः । तत्र ह्ययत्र प्रत्ययान्तरम् । अत एवामप्यशब्दस्य ज्ञानं सधेनामत्व-
 विशकल्पानेति नवेतीत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । आर्त्तिकीति । तेन दीश्रतांति ठक्
 तदस्य पश्यमित्याधिकारे लशगाट्टुञ् । यादृगीति । त्यदादिपु वृग इति कञ् ।
 इत्सोर्णीति । इगनगर्जीति कुरप । अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । वरुश्या-
 वृत्तेरन्यतरणोर्णीति मिद्विः । चोर्णीति । नुरा शीनमस्या इत्यर्थः । नऽन् । तरुण
 तलुनयोश्चस्यचामर्दति ह्योर्णीति मिद्विः ऽपि गौरादिपाठात्प्राप्त्यात्प्राप्तेन हीषा
 बाधाभावाय पुनरत्र वृत्तं तयोश्च स्वरे त्रिगणः । गौं हि चोराश्रुला वेत्युन
 नन्तत्वादाद्गुदात्तो । स्त्रोपुमाभ्यां नऽन्मर्त्ता । प्रहरणमित्याधिकारे शक्तियपूर्वा-
 रीकञ् । आश्रमभ्रगेति ख्युन् । यत्राच ॥ प्राचा ङ् इत्यत्र यत्र एषानुश्रुत्ये
 योगविभागः । हनस्त ॥ हन इति पञ्चमी यस्येति सूत्रादीतीत्यनुवर्त्तते
 सूर्यातव्येत्येतो य उपधाया इति च । यत्नापे ऽल्लापम्याभोर्वाभिमृत्वात्प्र-
 स्यकारपरत्वाभावाद्वचनमायं क्ययोपधायहृणानुश्रुतः । अनपत्याधिकारस्या-
 दिति । अपत्याधिकारस्यभिन्नादित्यर्थः । यत्रशब्देन व्याख्यानादपत्याधि-
 कारस्यैव यहर्णमिति भावः । प्राचा ङ् ॥ यत्र इति वर्त्तते । अत इति च
 यत्रो यो ऽकार इति चार्थः । तेन वतपठ्ठीत्यत्रोदीचां मने सावकागं शाङ्कर-

वादिहीनं बाधित्वा आवट्यायनीत्यादाविव सर्वत्रयहणात्प्राचां मते प्राप्नो
 ऽपि फ्फा नात्र हि वतण्डाञ्चति यज्ञो लुक् स्त्रियामिति लुक् वर्णाश्रयत्वाच्च
 न प्रत्ययनतगम् । पः प्र ॥ आदिर्जिडुडव इति मृत्रादादिरित्यनुवर्तते ।
 प्रत्ययस्येति क्रिम् । षोडश । पप उत्वमित्यत्र पपशब्दस्य निपातनादुपदे-
 शस्योप पकारः । वस्तुत उपदेश इत्यस्य स्वरितत्वमेव नेति पूर्वं निरूपित
 आदिरिति तृत्तरत्रावश्यकमुपरऽज्जकृतयात्रापि सबन्धितम् । आयेने ॥ आयेनो
 नस्य नेत्स्य फिना नित्करणात् । तत्साहचर्यादिना ऽपि नस्य नेत्वम् । आदि-
 यहणं क्रिम् । ऊरुदग्रम् । प्रत्ययेति क्रिम् । फक्कति खनति । खच्चञादौ
 घिणयतोः खित्यनव्ययस्यत्यादिनिङ्गादित्सञ्जनादेशाः । उणादीनां बहुल-
 वचनादादेशाः घचश्चित्त्वमामर्यादेते प्रत्ययसबन्ध्यादेशा उपदेशसन्धियोग-
 शिष्टक्रायादपि पूर्वमेव । तेनान्तादात्तत्वाय चित्त्व सफलमन्यथाद्युदात्तत्वे-
 नैव सिद्धे तद्द्वयस्य म्यटमेव । ननु स्त्रियामेव फ्फविधानात् उक्तार्थानामप्र-
 योग इति डीप न म्यादत्त आह पित्त्वमामर्यादिति । फ्फणोक्ते ऽपीति ।
 द्योतिते ऽपीत्यर्थः । द्विवृत्तं सुवृत्तं भवतीति न्यायेन क्वचित्समुच्चयस्य वृट-
 त्वात् पित्त्वमपि तदाश्रयणे ज्ञापकम् । सर्वत्र ॥ सर्वेषां मते इत्यर्थस्तदाह ।
 नित्यमिति । प्राचामित्यस्य निवृत्त्या नित्यत्वं सिद्धे ऽपि प्राचां फ्फ इत्यस्य
 सर्वत्रयहणापकरणेण बाधकविषये ऽपि प्रवृत्त्यर्थं तत् । तेनावट्यायनीत्यत्रा-
 वट्याञ्चति चापं बाधित्वा प्राचा मते फ्फ एव । अष्टौ गंगादिः । चापु
 उदीचां मते प्राप्नोदीपत्राधनेन चरितार्थः सर्वत्रयहणात्तद्बाधकत्वमेव
 चापो न तु अनन्तरफ्फशब्दकत्वम् । चापि कृते तु न फ्फप्राप्तिरत इत्य-
 धिकारत् । लोहनादिगंगाद्यन्तर्गणः । यत्रापि तत्र कृत शकल कण्वेति
 पाठात् शकलस्य लोहतादिकण्वादिर्बाहिर्भतत्वात् फ्फणौ न ततः प्राप्नुतस्त-
 र्थापि कतन्तभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि षष्ठोत्पुरुषबहुव्रीहोरेकशेषेण
 न दोषः । कतन्तशब्दे शकन्त्वादित्वात्पररूपम् । तेन शाकल्यायनी शाक-
 ल्यस्य क्वात्राः शाकला इति सिद्धम् । टाप्डोपीति । कौरव्यशब्दे
 योपधप्रतिषेधाट्टाप् माण्डुकशब्दे ज्ञातित्वान् डीपिति भावः । टाप्डोपीरपवाद
 इति पाठस्तु प्रामादिकः । वयमि ॥ प्राणिना कालकृतावस्याविशेषो वयः । वय-
 मीत्यस्य वयोरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थस्तदाह । प्रथमवयोवाचिन इति ।
 तेनोत्तानशयेत्यादौ न । प्रकरणादिना वयःप्रतीतावपि नायनद्वयचक्रः याऽपि
 व्याध्यादिषशादुत्तना गते तस्या अपि प्रतीतिः । द्विवर्षस्यादिरपि न वयोवाची ।
 शालादावपि प्रयोगात् । कौमार यौवन वृद्धत्व भेदात् त्रीणि वयसि चायुष-
 श्चतुर्भागैस्त्वत्वारि वा । ज्योतीका । समाहारे तद्वितार्थेति द्विगुः । अकारान्ता-

नरापदत्वात् स्त्रीत्वम् । अपरिमाण ॥ अत्र परिमाणशब्देन परिमाणन्तु सर्वत
 इति पारिभाषिकमेव गृह्यते । सुवर्णबिस्ते हेमन्ति कम्बल्यमर्गापलशतमिति
 क्रोशबलेनोन्मानभूतविस्तकम्बल्यग्रहणन्त उन्मानस्य चेद्विस्तकम्बल्यपारे-
 वेति नियमार्थम् । तेन द्विनष्की मिट्टा । द्विर्षं भूता द्वाभ्यां शताभ्याङ्कीतेत्यर्थे
 द्विवर्षा द्विशता । तिर्यङ्माने द्विरुस्ता । भित्तिरित्यादेा च निषेधः सिद्धः ।
 काण्डान्तादिति तु क्षेत्रे गवेति नियमार्थम् । तेन द्विकाण्ठी रज्जुरित्यत्र न ।
 द्वौ बिस्ते पचतीति । पचेद्व्यंभावात्कृता व्यापाराप्यर्थः । अनान्मानत्वा-
 ट्को लुक् । आचितः शाकटो भर इत्येकारचितः परिमाणमित्येकं । आचितो
 दशभाराः स्युरित्येकं उन्मानमेतदिति एतदपि नियमार्थमित्यस्य । प्रमाणे इति ।
 षोडशहस्तप्रमाणदण्डवच्चक्रकाण्डगजस्यायाममात्रपरिच्छेदकत्वेन प्रमाण-
 त्वमिति भावः । पुरुषात्प्रमाणे ॥ पुरुषस्याध्याध्यादिगवस्येत्यस्मात्प्रपरि-
 च्छेदकत्वेनोन्मानत्वादुन्मानस्य चेद्विस्तारोवेति नियमाधिपेधाप्राया नित्यं
 ङीप् प्राप्ते विकल्पार्थमित्यम् । अत्र प्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपरा न
 त्वायामपरिच्छेदकवाची अत एव तस्य पुरुषविशेषणता नामङ्गता । जाति-
 वचनस्यपि पुरुषशब्दस्य पञ्चार्थः पुरुषः इति शुन्यपरादत्र प्रमाण
 इति विशेषणान्नेकशब्दकाराच्च परिच्छेदकवाचित्वमपि । द्विपुरुषोति ।
 द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति प्रत्ययस्याङ्गुतीति लुकि
 उदाहरणम् । तत्र हि परिमाणशब्देन ताम्ब्रानुरोधात्परिच्छेदकमात्रस्य
 ग्रहणमिति मिट्टान्तः । ऊर्ध्वम् ॥ ममामानायाम् । तत्र स्त्रियामित्युपमख्याना-
 दाह स्त्रियामिति । बहुव्रीहौ सकृद्यत्नोत्तरित्येता यद्ब्रूँ हांश्च यत्नवसेत इत्वा
 च्छाम्यादेगत्वम् । हापङीप्प्रपञ्चिव्यति । ममामानानामनोःकृक वाच्ये गद्य
 प्रवृत्त्या पूर्वमनद्येग प्राप्तिः । अन उपधानापि न इत्यत्रास्यानुवृत्त्या ङीपो ङिपि
 बाधः । एते न मद्येपवादन्यायाहार्त्प्रपञ्चपरिद बाधकमित्यपाम्मिति भावः ।
 ङीषिति । ङीप् तु कुण्डोधनशब्द प्रपञ्चप्रकृतम्यरेण धकाराकारस्यान्-
 दात्तत्त्वः दुदात्तनिवृत्तिम्यगप्राप्तान्तादात्तत्वच मिश्रित । कुण्डमिशोधा यस्या
 इति विशेषः । बहुव्रीहेः किरः ऊर्ध्वः प्राप्ता प्राप्ताधा प्राप्तापञ्चेति ममामः ।
 अथयग्रहणाननुवृत्तिरिति । अस्वमित्यादिति भावः । निषेधावपीति । आपिना
 ङन उपधेति ङीप् । अनयत्नं ङनयंक्रम्यापि यद्गणान् । द्विहायनी वानेति ।
 द्विहायनी द्विवर्षा गौरिति प्रायेवाद् इत्येकं । वानेत्यस्य गौरित्यर्थे इत्यस्य ।
 नित्यं सञ्जा ॥ ननु सञ्जाशब्दा नियतानुपूर्वाका अनादयशकृत्ताम च द्रष्ट-
 स्यैव विधानमिति ङीवभावाविशिष्टस्य तत्र प्रयोगामम्भवादन उपधेत्येव
 सिद्धे इदं व्यर्थमिति चेदुत्तरायत्यात् । योगविभागस्तु व्यर्थं एव तद्वनयन्

लक्षणान्तरमद्विमुदाहरति वेदे पञ्चदामीति । क्व चित्तु शतमूर्ध्नीति पाठः ।
 केवल मासक ॥ अस्मच्छब्दादणि तत्रकममकात्रेकवचनइति ममकादेशः ।
 भागशब्दात्पुल्लिङ्गात्स्वार्थे ऽभिधेये स्वार्थिकेषु लिङ्गातिवृत्तेरपि सत्व.स्त्रीत्व
 म् । पापशब्दा ऽशंशाद्यत्रा तद्वृत्ति वर्त्तमानः स्त्रियाम् । अपरः पवर्गमद्व्यो घृता
 द्वित्वादान्तादानः । उतापरं यत्तिदेषानित्यादौ उतापरीभ्यो मघवेत्यादौ
 चान्तादात्तपाठात् । पूर्वमनयच्चापरमित्यादौ पठ्यमानमाद्युदात्तत्वमपि वृषा-
 द्वित्वात् । अपराः पूर्वामभ्यतीत्यादावजादिपाठाट्टाबपि । आर्येण कृते-
 तिप्राक् सुब्रुत्यन्तः समासे ऽदन्तत्वम् । भेषजशब्दे ऽव्युत्पन्न चौराग्ने रुठः ।
 भिषज इदमित्यणि भेषज शब्दे ऽपि तत्र । सुमङ्गलीरियं वधूरिति तु मत्व-
 र्थायि बोद्धव्यम् । प्रकृतिभागाविति । नृकसच्चियोगेनेति भावः । मतुबिति ।
 वत्वन्तु मादुपधाया इति मिद्वम् । यत्नेन संबन्ध इति । स्त्रिया इत्यर्थः । संयो-
 गपदं सबन्धापलक्षणम् । संबन्धश्च यज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यवत्वन्तदाह ।
 तत्कृतृकेति । विभाषा ॥ महशब्दे विद्यमानवाची पूर्वशब्दे ऽवयववाची
 शास्त्रानात् । तत्र केवलपतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वावयवत्वासम्भवादव्यभि-
 चाराच्च पतिशब्दन तदन्तं शृङ्गतइत्याह पतिशब्दान्तस्येत्यादि । न पत्यु-
 रिति । सपूर्वस्येत्यनेन पत्यन्तस्य शृङ्गमाणात्वादिति भावः । बहवो वृष-
 लपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ धारणायेहायांयनुपसर्जन-
 पदसबन्ध इत्यन्वयः । बहुव्रीहौ वत्युपसर्जनोपलक्षणं तेन पतिप्रतिक्रान्ता
 ऽति पक्षीत्यपि । व्यस्ते इति । विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र यज्ञसंयोगइति
 न सबद्धते भाष्ये कथन्तुपत्रकस्य पक्षीति व्यस्ते एव प्रश्नात् । वृष-
 लत्वेन यज्ञमयोगाभावात्पत्राणां प्राप्तेः सपूर्वत्वाभावाच्चेतदप्राप्तेरिति भावः ।
 उपचारादिति । पाणिग्रहणाश्रयादिति भावः । यद्वृत्ति । इदं प्रौढ्या
 तत्प्रकृतिककृत्तृक्किपि दृढमानाभावात् । पूर्वमूत्रे यज्ञमयोगइति तु वृष-
 लस्य पतिः स्त्रीति प्रयोगसाधनार्थम् । सपूर्वस्य किमिति । अत्रय
 ववाची पूर्वशब्दः किमर्थ इति प्रश्नः । गवां पातिरिति । स्वामिनैत्यर्थः ।
 निपात्यत इति । तेन चोदात्तसादेशस्यैव प्रवृत्त्या सपक्षीशब्दस्याद्युदात्तत्व-
 मपि सिद्धम् । किं च समानस्वामिकृत्त्रांविशेषस्यैव रुढ्या बोधनार्थं हीन-
 कारविशिष्टोच्चारणम् । अत एव समानस्वामिकृत्तामीभूष्यादौ सप-
 त्तिरित्येव । सामानस्य चैकस्यैव तत्तत्पक्षीसंबन्धेन भेदमारोप्य बोद्धव्यम् ।
 मुख्यसादृश्यव्यतिक्रासु तु न तथा प्रयोग इष्यते । त्रिमूर्तीति । आख्याना-
 द्विति भावः । सच्चियोगांशुष्ट इति । तेन तदभावे हीनपि नेति भावः ।
 नितान्तानामित्यत्राकार उच्चारणार्थः । नितान्तानामिति पाठे जशत्वाभावः

सौत्रः । श्रीण्येतानीति । अत्रैतशब्दस्यापसर्जनस्थे ऽपि तदन्तमनुपसर्जनमेवानु-
 पसर्जनादिति चान्न तदन्तविशेषणम् । अत एव वृत्तशक्तिकृता नारायण-
 नात्र बहुव्रीहिं कृत्वा ऽनेन ङीञित्युक्तं तदनुमारेण चेदम् । परे तु उपमा-
 नानीति सूत्रस्यभाष्यस्वरसात् टिठ्ठाणप्रित्यादौ वृत्तमाणाचिशेणत्वस्य कृप्र
 त्वाच्चात्रापि तथैवाचितम् । तत्र हि शस्त्रीश्यामेत्यादौ श्यामागच्छः शस्त्र्या-
 मेष उपमेयन्तु समामशाच्यमिति पक्षे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्व-
 च सिद्ध्यति । यद्युपसर्जनस्यैत ह्रस्वत्वन्तदा कुम्भकपाललोहनीत्यत्रानुपस-
 र्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्युक्तम् । अण्येयस्य त्रिषु स्थानेषु ह्यत्यर्थ्या
 बोद्धु इत्याहुः । आर्षमत्र गत्वम् । वर्णात्कम् । प्रकृता । गतिरनन्तर इत्या-
 द्युदात्तः । अलोदात्त इति । श्वेतो वाजी जायते इत्यादौ तथा पाठार्थादिति
 भावः । ह्रन्दिमि क्रमिति नादेशापवादस्तेन उत्सर्गममानदेशा अपवादो इति
 न्यायात्तत्स्थानिकत्व ङीष्नियोगशिष्टत्वञ्चाम्य बोद्धुम् । विगृह्णातीति
 पाठे तत्त्वर्थात्तन्निमित्तक इत्यर्थः । अन्यतो ॥ मानिधानाद्याख्यानाञ्च तापध-
 म्येष प्रतियोगित्वेनान्वय इत्याह तापधर्मिर्वादीति । वर्णात्कम् । खट्वा ।
 आद्युदात्तः । नर्त्तकीति । शिल्पिनि प्लुन् । गौरशब्दे षण्णव्यप्यन्तादात्त
 इतीह पाठः । अनद्वाहीति । आमनुदुरः स्त्रिया वेति घञनात्येते आम ।
 मूर्ध्नीति । स चेद्य इति मूर्धादीनामङ्गानामपधाया इति व्याख्याने तु सौरी
 कलाकृति न सिद्ध्यत । मूर्ध्नीकादिमित्यगन्तान ङीप् अगन्तमङ्ग न मूर्धशब्द
 इति तदामिट्टिः । घञनन्तु मूर्धा कुन्नात्यत्र चारतायम् । अगो जापण्याभा-
 यत्वेन सो ऽसिद्धो ऽगानिर्मित्तकाल्नापस्तु व्याश्रयत्वाच्चासिद्ध इति यस्यापधा-
 त्वमुपधापरगादेश्च भाधिकारमभिजाप्याभायासिद्धत्वमिति बोद्धुम् । य-
 हणान्ततरायम् । इयमिति निर्देशात्मत्वात्प्रत्ययचनपरहणम् । नत्तराणीति ।
 नत्तरवाचकाश्चो ऽगो तत्रत्यर्थस्तेन तिष्यण युक्तन्तपमर्हन्तिष्य भवन्तेष इत्या-
 दि सिद्धम् । मानार पिच्छति । पिनामर्हामिद्भार्यमितम् । दृष्टुति । दशेदो
 शीशमेति करणे प्लुन् । अयमजादिषु पठ्यते । गौरादिषु मातामर्होशब्द-
 पाठो ऽनापं इत्यन्य । ज्ञानपटीति । जनपदे भवत्यर्थः । उन्मादित्यादत्र ङी-
 प्याद्युदात्तत्वे प्राप्तं ऽन्तादानार्थं घञनम् । श्रुत्तानुच्छेद्या ज्ञाधिकारः । अघ्न्यय
 इति । तथाच क्रियाशब्दाद्यमिति भावः । अमत्र । कमणहनुकूपे । कुण्डी-
 कमण्डलौ ज्वारात्पानिषशी मुने पुमानिति मर्दिनांकेशात्म तत्र नित्यस्त्रांलिङ्ग
 इति भावः । यदि तु पिठर तु नानाकुण्डमिति विश्वकोशे तस्य नपुंसक
 त्वमप्युक्तं पिठरामत्रशब्दे च पर्यायो पिठरः स्यान्त्युवा कुण्डमित्यमरे न पुं-
 कत्वमात्रोक्तिस्त्वययुत्यानुषाद इत्युच्यते तदनेकाविधमस्यानेषु अमत्रेषु कुण्ड-

व्यवहारेण कुण्डल्ये जातित्वाभावादप्राप्तो ङीषिति बोद्धम् । स्त्रीविषय
 त्वात्तदनुपलक्षणमिति बहवः । कमण्डलुमस्यानस्यानुगतत्वात्तद्रूपानत्रवा-
 विनो जातित्वमप्यस्ति सूत्रन्तु नियमार्थमेव अमृते जारजायां कुण्डल्येवेत्य-
 परे । आश्रपने च नित्यस्त्र त्वादप्राप्तस्य ङीषो विधिः । आश्रपनामिति सामा-
 न्ये नपुंसकम् । गुणयोगादिति । गौणत्वेष्यपदकार्यत्वात्प्रवृत्तिरिति भावः ।
 विधित्वापुराधाद् गौणगवाभ्य प्रवृत्तिः । वर्णश्चेदिति । तद्वृत्तिशब्दश्चेदि-
 त्यर्थः । अन्यथा गुणे शुक्लादयः पुंसीत्युक्त्या ऽसङ्गतं स्यादिति बोद्धम् । सूत्रे
 वर्णशब्दे ऽशंभ्राद्यजन्तः । कानान्येति । क्रार्यगुणयुक्त्यर्थः । नील्या
 अर्निति । वृत्त्यनुसारेणोऽटम् । प्रतिपदेनात्त्वादन्प्रकृतिङीषन्तप्रविष्टनील-
 शब्दस्त्वात्र यरणं न त्वस्य लाक्षणिकत्वात् । अनाच्छादने इति नीलवर्ण-
 वती शाटीत्यर्थं नीलीति धारणाय चरितार्थं नील्यारक्ता गौरित्यर्थं नीलित्य-
 वाचनमिति परे । मैथुने च्छाशब्दे ऽशंभ्राद्यजन्तस्तद्रुतीत्यर्थः । अन्येति । मैथु-
 नादन्वयञ्च कृति कमेलापतेत्युक्तम् । शाणशब्दे वर्णवाची वर्णानान्तसोऽप्यु-
 दात्तः । अन्यत इति मित्ते विकल्पार्थमिदम् । वेति ॥ अत्र गुणवचनशब्देन ममस्त
 कृदन्त तद्वृत्तान्त सर्वनाम जाति संख्यामञ्जा शब्दातिरिक्त शब्दे रहते ।
 आकृष्टारमृत्रभाष्यपर्यालोचनया तादृशानामेव तत्सञ्ज्ञानाभात् । तत्र
 हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनमञ्जामुक्त्वापि तद्राधकत्वेनताः क्रमेण
 पाठनाः । गुणवचनेत्यन्वयमञ्जया गुणोपमञ्जनगुणवचकानामेव तादृशाना-
 मा सञ्ज्ञेति न रूपादीनां यरणम् । जातिपदेनाकर्तियरणद्रव्यवृत्ति जाति
 वाचकानामेव तत्र यरणम् । कर्तादिशावाध्यनृणाञ्च तद्वृत्तान्तत्वा-
 देश व्यावृत्तिः । एतत्सूत्रभाष्यात् 'सत्त्वं निविशते ऽपेति पृथग्जातिषु
 दृश्यते । आधिपत्याक्रियज्ञश्च सामन्त्यप्रकृतिगुण इति गुणनक्षण त्वेकदे-
 श्युत्तिर्षु विशेषणाना वैयर्थ्यात् । भाष्यकृता ऽप्याख्यानाञ्च । तस्मादाकृष्टार
 सूत्रोक्तमेव भाष्यममतामिति भाष्यप्रदीपाश्चानि निरूपितम् । शुर्विति ।
 शुर्वैरौणादिकः किदित् । उत इत्यस्याभावे ऽपि खरुमयोगोपधाच्चत्यतस्मा-
 ध्येनात् इत्यस्यात्रामबन्धः । उणादीनामप्युत्पन्नत्वात्कर्तादिकारित्यस्यात्राप-
 र्त्तिरित्याभिमानः । शुक्लित् त् प्रत्युदाहरणमुचितम् । तपरः किम् । षधूः
 कामूः । षधूः सुश नषाडा स्त्री कामृशिकल वाविष्यादिति कोशबलेन न-
 षाडात्वस्य शिकलवाक्यस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन खरुशब्दवद्गुणवचन-
 त्वात् । पतिवरेति । पतिनामेत्काटावतीत्यर्थः । षद्वादि ॥ बहुशब्दस्यो-
 क्तीत्या गुणवचनत्वाभावेन यरणम् । कृदिति सञ्ज्ञे इति च गुणसूत्रे ।
 अकृत्तोपीत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कृच्चिच्च सुगन्धिः । प्रियकृतिवश्ये ।

त्याद्रीति श्रुतिः । पुराणशब्दे ऽत्र पठ्यते स यद्यपि 'अयं पन्थानुचितः पुराण'
 इत्यादावन्नादात्तदर्शनेन घृतादिपाटादन्नादात्त इत्युदात्तनिश्चितस्वरत्न
 ततो ङाप्ङीषोः स्वरे विशेषाभावस्तथाप्यत्र पाठमामर्थात्पत्रे टाब्रवेति
 ब्राह्मम् । अजननिर्नारति । आक्रागे नर्यानिर्नारति जनैरतिः । अहनशब्दे ऽत्र
 पठ्यते सामर्थादुपमजंनानधिकारबाधः । दीघाङ्गी प्रार्शदिति दीप्यन्तादात्तम् ।
 ब्रह्मादिराकृति गण इति गणरथकृत ॥ पुंयोगाटा ॥ हेता पञ्चमी । आख्या
 यामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । आख्याशब्दे बाधकपरः आख्या लोपाम्यन्त्या
 त्युम एव न स्त्रियाः स्त्रिया वत्तमानस्य स्त्याख्यत्यार्थाभिचारादाख्यापदवैय
 र्थापत्तः पुंस्त्वैव यः प्रामदृः शब्द इत्यर्थः । पुंयोगाटोता प्रजासंनिमित्तारोपेण
 स्त्रिया वत्तमानान्यबाधकच्छेदाद्वीषित्यर्थः । योगः मद्यन्तः । पुंयोगा-
 त्कम । देवदत्ता । आख्यायां किम । प्रसूता । तदभावे हि स्त्रिया वत्तमान
 यत्प्रातिपदिक पुंयोगहेतुकप्रश्रुतिनिमित्तसाम्यर्थो ऽपि सम्भाव्यत आम्नि
 हि तत्प्रश्रुतिनिमित्त प्रसवे पुंयोगहेतुकत्व उक्तप्राप्त्या तु नेषति भावः ।
 पुंयोगे ऽत्र द्राम्यन्तरूप एवेति भाष्यस्वरमः । यथैव भक्षणापकृतान वन्तः-
 दात् लभते एव तच्छब्दमप्राति भष्याक्ते । देवकान्यादि तु गौरादिषु बाह्य
 मिति केचित् । गोपानिकानि । गा पालयन्तीति गोपालः स एव गोपालक
 म्त्वस्य स्त्रीत्यर्थः एवमन्तस्य तु कारकपश्या समामिनपेभाक्त्वपश्या समामि
 चापः सृपः परत्वादिद्वन्द्वनभम । वस्तुतः शेषपश्या अण्यत्र कारकत्वात्सु
 युत्यन् पूर्वमेव तत्रापि समामि यथाकथितत्कारकपश्या ऽपि कथितत्कार-
 कत्वमाटाय गानकारकापपदासामिन्यस्य प्रश्रुतत्रत्यभाष्यात् उपपदमनि-
 दिति सूत्रभाष्याच्च लाभात् । यदा तांविषेधस्यानिन्यत्यादप्रश्रुता कारकपश्या
 सुवृत्त्यन्तः पूर्व समामिन तत्राप्यन्त्य मुनभम । सृपेति । सन्तः कथय्यादुदात्त
 मृपेणशब्दाञ्छान्तादात्तमित्थम् । गतन दारिद्र्येधेन टापैव मिदृरित्यपा
 स्तम् । सृपेति । मृपेस्य स्त्री या कुन्तीय मानुषी न देवतेत्यर्थः । मरत्ये
 इति । तत्रागि एवेषा स्त्रीत्यमिति भावः । यद्यनान्त्वर्थासिति । लिप्यर्थका
 ऽत्र ङीप तथ्यद्राम्यन्तबाधक इति श्रवणः । निपरतरविन्यामः । मानुनेति ।
 मानुलात्रय प्राप्त उपाट्यायादप्राप्ते विभाषेयम् । या तु स्वयमेवेति । अपा
 दाने स्त्रिया ब्रत्र उपमव्यान तदस्माच्च वा दारिद्र्येन नृनीय इङ्गुत्तिति सूत्र
 वार्तिकारिदिति भावः । उपन्याधीयते यस्या इति विग्रहः । अर्थानि ह्रस्वादि
 स्तदाह स्वामिनानि । अयं स्वामिवेश्ययोरित्युक्तः । आर्षेति पाठस्तु कैय
 टाश्रममतः । स्वायं इति । अत एव भाष्ये ऽयोगो अयंयथाक्रमः । पुंयोग
 एव प्रश्रुता तु उपाट्याप्राति वदर्थानि पञ्च ङीपमेवादाहरेत । क्रमगर्थागत ।

मूर्त्तन्वित्वादि व्यावृत्त्यर्थमिति भावः ॥ क्रीतात् ॥ करणादिति वक्तव्ये पूर्वप्र
 हणादनुवृत्तप्रतिपादिकरूपान्यपदार्थे ऽवयवव्यतिष्वपवशब्देन बहुव्रीहिः तेन
 वस्त्रेण क्रीतेति वाक्ये न । अत इति चानुवर्त्तते । करणेऽक्रिम् । मुक्रीता । धन-
 क्रीतेति । कर्त्तृकरणे इत्यत्र बहुलयहणेन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्य-
 ल्यादत्र मुवृत्त्यनन्तरमेव ममाम इति भावः । इदमुपपदमतिङिति सूत्रे
 क्रयटे स्पष्टम् । अथमजादिष्वित्यन्ये । गवञ्च गतीत्यादेरनित्यत्वे न मान
 मिति तद्वागवः । अत गवेनत्कर्त्तृकरणे इति सूत्रे बहुलयहणफलत्वेन भाष्ये
 नाक्रम । अस्यास्त्विति सूत्रे गवर्वादयहणान्तु नियमार्थन्तेन हृदिस्य इत्यादौ
 पत्व निति टिक् । अभ्रान्तीति । कृद्गुहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति विशिष्टस्य
 कान्तत्वम् । अन्याख्यायांमिति समुदायोपाधिः । अन्यात्वं करणगतद्वया-
 गत वा । कान्तादिति । कान्तान्तादित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषा लब्ध
 कान्तेन प्रातिपादिकस्य विशेषणान् । ऊरुभिर्त्तानि । जानिकालमुखादिभ्यः
 परा निष्टेति भिन्नशब्दस्य परानिपातः । पाणिशुद्धीतीति । अग्निमातिक
 तथा शुद्धीतपाणिकेत्यर्थः । भाष्ये तु पाणिशुद्धान्यादीनां विशेष इत्युक्तम् ॥
 अस्याङ्गं पूर्व ॥ न स्याङ्गमस्याङ्गं पूर्वञ्च तत्पदञ्च पूर्वपदे पुनः कर्मधारयः ।
 अस्याङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत कान्तान्तदन्तबहुव्रीहिरित्यर्थः । उत्तरसूत्रे
 भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादौ तन्प्रवृत्तिवारणाय तत्रतदनुवृत्त्यं कर्मधारय-
 स्याश्रयणान्तरापि तथैवाचिन्त्यात् । तत्र यदुपमर्जनं पाणिपादादिति समुदा-
 यो न म स्याङ्गं, स्याङ्गममुदायञ्च न स्याङ्गशब्देन गृह्यते यञ्च स्याङ्गं
 पादेति न तदस्याङ्गरूपपूर्वपदात्परमित्युक्तम् । गवञ्च करमुवीत्याद्यमाधेव ।
 जानिपूर्वादितीर्हापि मवृत्त्यते ऽन्यथा बहुनत्रादीनामस्य ङ्गत्वं न विकल्प्य
 तत्पूर्वकं दुवारत्वात् तदाह नित्ये प्राप्ते इति । वस्त्रञ्चैति । बहुव्रीहि-
 त्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेनानुदानान्तरायम् । पुत्रादिनीत्यादौ
 मुष्यजाता इति निदर्शनेनाहृतिग्रहणत्वाद्यभावेन च पुत्रशब्दस्य जानि-
 वचनत्वाभावे ऽतिपुत्रहतीत्यादौ गौरादृङीपिति बोध्यम् । अस्याङ्गा
 दित्येष मिदृ पूर्वपदग्रहण स्पष्टायम् । किञ्च । तदभावे ऽस्याङ्गादिति प्राधा-
 न्यादृहुव्रीहिशेषणस्य स्यादिति ॥ स्याङ्गाच्चा ॥ तदन्तादित्युपमर्जनग्रहण
 लब्धं बहुव्रीहिरित्यनुवृत्तमाने उपमर्जनग्रहणफलमाह, अतिक्रमेति । एक
 विभक्तीति केशानामुपमर्जनत्वमपधानत्वञ्च । शिषेति । इदमेव प्रत्युदा-
 हरण शोभनेत्यादि मुंशिखान्त प्रतिप्लम् । विशिष्टे ऽदन्तत्वाभावेनाप्राप्तः
 यद्यापि भाष्ये ऽशिषेति प्रत्युदाहृतं तस्याप्येकदेशे गव तात्पर्यम् । नऽपूर्वं मह
 निति निषेधेन प्राप्ताभावान् । एते न क्राडादिषु शिखाशब्दपाठ इत्यपा

स्तम् । ननु स्वमङ्ग स्वाङ्गस्वेत्सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् मुखस्यापि शालाङ्ग
 त्वात्सुकेशी रथेत्यत्र च न स्यात् । केशानान्तदङ्गलाभावात् न आह, अत्र
 मिति । स्पशंवद्द्वयपरमाण मतिः । रथ्यति । इदानीं प्राणिम्यत्वाभावा-
 त्यंलतगोनामिदृः । एवञ्च पृथंलतगे प्राणिम्यत्वमपलतगामित्यत्र
 तान्यर्थयाहकमिति भावः । प्रतिमादिगतस्ननस्य प्राणिनि कदाप्यदृष्टत्वादाह
 तेन चेदिति । अप्राणिना ऽपि स्वाङ्गं यद्वि तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी
 यथा सबृह्मथा ऽप्राणी सबृह्मचेदित्यर्थः । अत एव तस्य चेतनया युत
 मित्यस्याप्राणिना ऽपि स्वाङ्गमिति शेषो भाव्ये दर्शित । पुरस्तादिति । सद्य-
 नन्तम्यव बाधकः । मद्ये इति । मदि पृथंमव बाधकः । प्रामाणिका इति ।
 एवञ्च मुगात्रीत्यादयो ऽपप्रयोगा एवेति भावः । उर क्रोडिति । टाबन्ता ऽय
 म्भावना विगेषविषयः । शृपंगयति । पृषपदात्मजायामिति गत्वम् ।
 केवलयोगिकत्वे तु शृपंगवत्येव । न चेति । अस्वारितत्वादिर् इति भावः ।
 इतिगच्छ इति । एवञ्च भाषायामिति अर्थे कृन्तमान्यस्य टिकपृषपदा-
 दित्यत्रामबन्धेनास्वारितत्वादमबन्धमिद्रेः । परे तु दिङ्गति सूत्रे वाह
 इत्यत्र च कृन्तमानि वसन्ते लोकत्वन्तादात्म्येव । प्रादमर्वाति । एवञ्च तत्र
 र्जातिवाधनाय भाषापरण, इतिगच्छे तेन कृन्तम्यपि अत एव हेरामिति
 सूत्रे कैपटे सव्यांग्र्यां च भाषायामिति पाठा दृश्यते इत्याह । कर्त्तव्येति ।
 मवैवधाना कृन्तमि वैकल्पिकत्वेन मया मप्लपदा भवति मिदृम । न
 विद्यते शिगुरम्या इत्यांग्र्या । कृन्तम्यादात्तत्वेन कृन्तमस्यात् ।
 ज्ञातिगच्छेन अर्थे कायामवधानात्प्राचक्रयणामित्याह । ज्ञातिवाचीति ।
 अनन्यभावे विषयगच्छ इत्याह । न च स्त्रिया नियतमिति । भिन्नेषु
 भिन्नाभिधानप्रत्ययानामत्र ज्ञाति, नियमेकमनेकानुगत सामान्यमित्यस्य
 च गुक्कारिगुण्येकत्वानन्यत्वपक्षे तत्रातिशयान्न जननेन प्राप्यते मा ज्ञा
 तिर्गति च युवत्वादावव्याप्तमत आह । आकृतीति । यद्वर्णमिति करणे
 ल्युट् सामान्य नपुमकम् । आकृतिव्ययमत्रिवगः । आकृतिपरण यथा
 इति विपरस्नदार अनुगतेति । हेतुगाकारो गौरस्याकृत्यपदेगादकृत्य
 इत्यर्थः । न च बालाश्रयस्याभेदाभिधानेकद्वेषीकदेवदत्तत्वाद्गोर्जातिगच्छेन
 तत्रातिशयान्नमिदमिति वाच्यम् । समानकालिकानेकर्याङ्गानुगतमस्यात्
 अङ्गान्यथात् । अथस्याभेदे ऽपि तद्भेदाप्रतीतिश्च स एवायामिति प्रतीतिश्च
 तज्जातीया ऽयमित्यप्रतीतिश्च । अत एवन्तुल्यार्थक न ज्ञातिः पञ्चन्द्रापाय्या-
 नादिभिरेकेषा समकालिकत्वे ऽपि सर्वेषा मस्यान्यैकत्वे मानाभावात् ।
 दुगा ऽपठन्त्यादौ स्त्रीविषयत्वादपि न हीप् । तर्थाति । अनुगतमस्यान्य-

द्यमेतत् जनममीपदेशविशेषो हि तटम् । नन्वेवं वृषलत्वादीनां जातित्व
 न स्यात् । अत्रयवमस्यानस्य ब्राह्मणादिमाधाययन तस्या आह्नतियह-
 गात्वाभावात्किं तु साक्षादुपदेशगम्या सेव्यत आह लिङ्गानामिति । इयमपि
 जातिरित्यर्थः लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी मर्वाणि लिङ्गानि न भजति इति
 मंत्रंशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वे ऽपि भाष्यप्रमाणयादुजो णिषः समासश्च । आख्यात-
 प्राख्यानमुपदेशः । कथनान् । उपदेशात् । एकत्रेन्द्र इत्युपदिष्टे अन्यत्र तद्गृहे
 मानाभावाच्चेन्द्रत्वादि तथा । ब्राह्मणत्वन्तु एकत्रोपदिष्टे तत्तत्पित्रादिषु
 मुखम् । वृषलत्वन्तदपत्यतन्महोदरादौ मुखम् । अत्राह्नतियहणेति ।
 निन्यानिन्यसाधारणामिति युवत्वादिक्रमपि जातिरेतन्मतम् । अपर आह-
 त्यादिना यावद्दृशभाषित्वाप्रत्ययान्यव्यावृत्ते लक्षणान्तरं भाष्ये दर्शितम् ।
 गवश्च भिन्नकृषिकर्तृकनतणद्रूपप्रामाण्येन कुमारदिशब्दे जातिकार्याव
 कल्पः । अत गश्च युवजानिरित्यत्र पुंस्त्व युवतिनरेत्यत्र तटभावश्च भाष्ये
 उदाहृतः । नन्वेताभ्यामप्यपगवी कठिन्यादरेमद्ग्रहेतुगतमस्यानच्छू-
 त्वाभावात्सर्वलिङ्गत्वान्नित्यत आह । गोत्रञ्चेति । शास्त्रीयमत्रगोत्रमत
 गश्च गोत्राद्यां प्रत्यया भवति स्त्रियां लुगिति न्यामे औपगवी माणाविके
 त्यत्राण्योनुपमर्जनाप्रत्ययानुपमर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति मा भूदेवमण-
 न्तादनुपमर्जनादित्येष भविष्यतीति प्राच्या पूर्वप्रतिषेधोक्तं तदङ्गाङ्गत्वैव इह
 तस्त्रौपगवीभाष्यः जातिलक्षणः पुंस्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति मा भूदेव वृद्धि-
 निमित्तमित्येवं भाष्यति एवन्तर्हि लुचुकायनीभाष्ये दोष इत्येका गोत्र-
 इति सूत्रस्यभाष्ये युत्रापत्यत्वस्य जातित्वाभावकथनं सङ्गच्छते अन्यथा
 जातिलक्षणदोष गश्च परत्वाद्गुं युक्तत्वं पुंस्त्व प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्य-
 मङ्गतिश्च । लुचुकायनीभाष्ये दोषस्तु दोषपुंस्त्वप्रतिषेधयोरमिद्विरूपो
 बोध्यः । सर्वतोक्तिवर्थादिति दोषि तु पुंस्त्वप्रतिषेधोर्मिद्विरेष दोषः । अत
 गश्च ब्राह्म्याजाताविति सूत्रे ऽपत्ये जातो नैत्यर्थः सङ्गच्छते तदपत्यस्य
 जातित्वाद्यर्थाभिवारात्तदमङ्गतिः ब्राह्म्या नारद इत्यामिद्विरुतः सामर्थ्यानात्र
 शास्त्रीयगोत्रस्यैव यद्वातुमौचित्यम् । अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते ऽवन्ती
 त्यत्र वृत्तिप्रयुक्ता हीपत्यनुपमर्जनादिति सूत्रभाष्यन्त्वनन्तरेष्वत्यांश्च
 द्वौणायानशुद्धात्रत्वारोप इत्याभिप्रायेण । यत्र तु न शास्त्रीयगोत्रत्वा
 रोपस्तत्र युषश्च न गोत्रमिति नियमेन तस्मिन्जातिविधात्तदाह । अपत्यप्रत्ययान्ते
 इति । अपत्ये पौत्रप्रभृतीति परिभाषित इति शेषः । शास्त्राद्येति । षष्ठी
 तत्पुरुषः शाखायामस्त्री विषयत्वाभावात् । जाति कारये लभते इति । अनेना-
 स्यातिदेशत्व बोधयति । कठेन प्रोक्तमधीतइति वैशम्पायनान्तेषा-स

स्वात्प्राकारेण णिनेः कठवरकादिति लुक् । अद्वैतः प्रोक्तान्नुक् । बहूनां
 च्चोऽद्वैतव्या यस्या इति विषये च्चकारित्यप्यमामान्तः स्त्रिया अद्वैत-
 नाभावे ऽपि तदृश्यत्वात्ताच्छब्दः, यथा ऽनधीयाने प्राणवक्त्रे । ब्राह्मणान्य
 चाप्ये ऽपि ब्राह्मजातावित्युक्तेऽलोपाभावः । परे तु आकृतियह-
 णोऽयं नतणमाकृतिपदमुपदेश्यापलक्षणमाकृतिद्वारा साताद्वैतपदेशनयाह्या
 जातिरित्यर्थः । तत्रदृशाकारो गौरित्याकृत्युपदेश्यायां गौत्वात् जातिः ।
 अथ ब्राह्मण इति साताद्वैतपदेश्यायां ब्राह्मणत्वात्विजातिः । यद्वा
 आकृतियहणं जातिशब्दकापदेश्याप्यपलक्षणं लिङ्गानाम् न सर्वभागितं
 तत्स्वरूपानुषाङ्कं, तेन शब्दादिगुणानामेकत्वं ऽपि जातित्वाभावात् बोधि-
 तः । अत एव विशेषणानाम्भेति सूत्रं जातेर्वाविर्त्तलङ्गस्य भाष्ये उक्तम् ।
 आविर्त्तलङ्गस्य नियतलिङ्गत्वमिति कैपटः । तच्च प्रायिकमिति कावने ।
 भाष्ये प्रामाण्याज्जातरेकं शब्दं वाच्याया न त्रिभङ्गना, तदन्वेष्यत्यादि-
 कांशकृता प्रमाद इत्यन्ये, मङ्गलाख्यातानिपद्यन्-यनेनकल्पमनेकानुगतत्व-
 योऽधेतम् । मङ्गलेश्वरं कृतित्वात् साताद्वैतद्वारा बोधादिषु व्यत्यन्तरे
 यज्ञानु शक्येति तदर्थः गोत्रस्येत्यादिप्राग्भेदे । अत एव प्रादुर्भावादिना
 शब्दा मन्वस्य युगपद्वैतः । अमर्षलिङ्गाद्बहुधांता जाति कथया विदुर्गिति
 नतणान्तर भाष्ये उक्तम् । मन्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावादिनाशाब्दा या तां प्रा-
 धीतिं साजातिरिति नतणाम् । यावद्द्रव्यभावादीति तदर्थः । अनेन गौत्वब्रह्म-
 णत्वाद्योरुभयोर्वापमदयद्गुणोपपत्तद्व्येग मन्वस्येति यथा निगणस्य द्रव्यस्य
 नापलम्भतथाजातिरिति नतणाम्पान्यर्थे इति कैपटः । इदं मन्वस्यकथनमेव ।
 अत्र नतणं ऽमर्षलिङ्गमित्येतन्मदुक्तायैकमेव न तु नतणान्तरमनुपयोगान् ।
 बहुधा सर्वथाकृत्यापनोमित्यर्थः । गतदकवाच्यतया पूर्वलतणं ऽपि मदुक्-
 त्वाच्चैवातिता । अत एव कः पुनरनयोर्जातिलतणया विशेषः । यथा
 पूर्वलतणं तथा कुमारभाष्ये इति भाषितव्यं यथापरं तथा कुमारभाष्ये इति
 भाष्ये नतणमित्येकवचनमेव प्रयुक्तम् । अत एवाकृतासूत्रेण आकृतियहणा
 जातिरित्येवाक भाष्ये इत्याहुः । बलाकति । अथञ्च विमर्काण्टकापद-
 वाच्यजाति विशेषवाची । म त् बकत्ययाप्या ऽप्या बन्धन्यत् । अस्मां
 विशेषादित्यस्य प्रवर्णनमित्येकं लिङ्गान्तररहितमिवादित्यर्थः । एतेन
 बला कथयतीति यौगिकस्य सर्वलिङ्गस्याऽनुनाका सकर्षाद्गुः स्यादनुनाका विम-
 र्काण्टका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बला मने इति कांशं पुत्रिङ्ग-
 स्याप्यभिधानाच्च नेद युक्तमित्यपास्तम् । अत एव पाकृतांता सूत्रं धी-
 तां, तद्वि स्त्री विशेषार्थमन्यथा तेषामपि यौगिके ऽपि लिङ्गान्तरमभयेन

पूर्वण मिट्टे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ पाककरणं ॥ जातिवाचिनः किम् । बहुपुष्पा
 शाखा । स्त्रीविषयादधीति । अजात्यर्थन्तु न । प्राकपुष्पादिषु जातिवचनेषु
 नित्यस्त्रीलिङ्गेषु मटरकाण्डेत्यादिनिषेधात् । योपधादधीति । पुनर्जाति-
 यद्गणादधीति भावः । अस्त्रीविषयादधीति तु पूर्वमूत्रेण विच्छेदम् । तित्तिरि-
 रिति । 'स्त्रीपुंमयोःपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोःस्ये' इत्यमरादयं स्त्रियामधीति
 भावः । इतः किम् । दरन् । दृष्टमगधेयस्यो ऽनञ्चेति लुक् ॥ ऊडुतः ॥
 इकारो नाङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः । अन्यथा यवावेत्यादावपि निषेधः
 स्यात् । दीर्घाञ्छरणं प्रश्लेषेणाकारद्वयविधानद्वारा ब्रह्मबन्धुरित्यादि
 श्रुत्यांशौ परकपनिवृत्त्यर्थम् । रूपाणां सवर्णदीर्घेण मिट्टेरिति भाष्ये
 स्पष्टम् । श्वशुरिति तु श्वशुरः श्वश्वेति निर्देशात्सिद्धम् । कुरुरिति ।
 गक्रादेशस्य पूर्वान्तब्रह्मात्स्यादयः । अध्वर्युरिति । अध्वर्युशाखाद्यापि
 वंशादुच्येयर्थः । रज्ज्वादीति । उत इति तु नेह संबद्ध्यते अनाशुरिति
 भाष्यादाहरणादधीति भावः । कृकवाकुरित्यत्र मन्थजातित्वाभावात्सर्व-
 गापि न ॥ पद्मेगञ्च ॥ पद्मेगञ्चो गुणवाचीति पूर्वणाप्राप्तिः । श्वशुरस्येति ।
 श्वश्वेति निर्देशादन्त्याकारस्य लोपः । तन्निर्देश मिट्टेमेवै तत । भाष्ये त्विदं
 न दृश्यते इति श्रितं मूत्रस्य भाष्यस्वरमात्वयमनृत्तो ऽप्युत्पन्नं प्रातिपदि-
 कर्मिति ॥ ऊरुत्त ॥ उपमीयते ऽनयेत्युपमापमानं तद्वाच्यं औपम्यमुपमानत्वम् ।
 एव च तद्वाच्यकारुत्तरपदार्थादित्यर्थः । उत्तरपदार्थात्तत्पर्यपदं प्रत्यामत्या-
 पमानवाच्येव । अतः करभोपमोरुत्तरं न । तदाह, उपमानवाचीति ।
 करभेति । मणित्रय्यादाकनिष्ठं करत्रिंशद्भागः करभस्तद्वृद्धं यस्या इत्यर्थः ।
 उपचारादधीति । शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यारूपदार्थं आगोपादित्यर्थः । एव-
 ष्टं समामस्यापमानोपमेयभावाद्वाच्यत्वेन न पूर्वमूत्रप्राप्तिस्तदारोपे च
 न निमित्तमित्यन्यथादधीति भावः । ननु महशब्दप्रयोगे व्यर्थं सर्वस्यारुमत्त्वेन
 महशब्दप्रयोगस्य तन्ममभिध्याहारि व्यर्थत्वेन महोरुत्तरिति प्रयोगस्यैवा-
 भावात्तत् आह, महते इति । रतिश्रममिति शेषः । महं विद्यमानावृद्धं यस्या
 इत्यर्थे इति कैपटः । अतिरमणीयावित्यर्थे इति तदाशयः । कमलानि
 कमलानोनिवन् । कट्टरिति नागमानुः मज्जा । अच्छन्दार्थमिति । छन्दमि-
 कट्टुकमण्डल्यां षष्ठ्यन्तमन्तमत्र सिद्धिरिति भावः । अत्रो य इति । शाङ्क-
 रवादीति लुप्तपञ्चम्यन्तमत्र इति च षष्ठी अनुपमजननादिति विभक्ति-
 विपरिणामेनास्य विशेषणमेव तिङ्गुण्यत्रापि सुवचम् । तदुदत्र पञ्चम्यन्त-
 स्वमपि सुवचम् । अयोकार इत्यापि पाठः क्वाचत् । शाङ्कर्या जातितन्तणे

हीपि प्राप्ते वचनम् । अण्यदिदृष्टोपगौ । पुत्रशब्देन पठ्यते तस्य पाठ-
 सामर्थ्याज्जन्तित्वाभावे ऽपि हीन् । नृनयोर्नि । यद्यपि नारीति
 नृशब्देन सिद्धं नरीति तु पुंगवे हीषा दुर्वारं जातिग्रहणानुश्रुत्या तत्रा-
 प्यापश्रुतेरिति नश्यत्तु अर्थे तथा ऽपि नस्त्वजातिमात्रपरिभाषाद-
 पिषाया नरीति व्यावृत्त्यर्थे तद्वहणम् । अत्राद्याकारस्यैव वृत्तिर्नत्वानुसारि-
 व्याख्यानात् । वस्तुत इदं गणसूत्रमनापं ननेरस्य च धर्म्या नारीति चेतो
 ऽत्र तं सूत्रेण नस्य चेतं वक्तव्यमिति शक्तिंकेन चाशुद्रात्तनायाः सिद्धः ।
 कृत्वा योपपत्तया तद्वृत्त्या नस्त्वजातिर्वागच्छेत्तु वृत्त्ये । अत एव वसन्-
 व्यक्तोरिति गिच्छेति वचनं वास्तुनि भेदा वास्तव्य इति त्रिणाटित्वात्म-
 माद्य प्रत्याख्यात भाव्ये । नित्याना शब्दाना यथा कथं नित्यत्वाप्यात कायं-
 मिति केषुतः । कृत्वा सर्वतोपरिपरिहार इति तद्वहणः ॥ यद्वहणम् ॥ पकारो
 यादाप इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्य श्रुतवचन्यत्त्वमप्यादनद्वारा
 सामान्यग्रहणाविधानत्वेन चारितार्थ्ये ऽपि आस्य ग्रा आश्रयं यदा परत्वा-
 ल्लिन्व्यः पिस्वरं वाधते इति शोध्यम् । यादात्र इति । गव्यन्त गौकृत्य
 शब्दस्य गौर्वादि यन्तन्मोदीना मनेतिव भावः सिद्धः स क्राद्यादिषु न
 पाद्यः । सप्रमाणान्तं तस्य नेटमिति स्पष्ट भाव्ये ॥ यन्तन् ॥ अन्त्य
 इति हीषोपवादः । उत्तरार्थे इति । इह काण तदतिनित्यत्वज्ञापनार्थमिति
 केचित् ॥ इति स्त्रीप्रत्यया ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

स्या जममांइति विहितस्यादीनामर्थोपपत्तयस्यां दर्शयितुमाह,
 प्रातिपदिकार्थेति ॥ इदमपि सूत्रं क्रियायोगस्य प्रयत्नेतं ऽन्तेता ऽस्मि
 क्रियायाः मध्येन मन्त्रेन । आख्यातार्थेकरादिना भेदान्त्रयेन तद्वारक-
 क्रियायोगो शोध्यः । प्रथमान्तायंस्यापि क्रियाजनकत्वात्तस्याः कारकाश्रय-
 क्तिन्वेन भाव्ये व्यवहारः । ननु कृणादिशब्देषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थ-
 स्वाल्लिङ्गग्रहणमनयेरुमन आह नियतेति । याम्पन्त्यातिपदिके उच्चारिते
 यज्यायंभ्य नियमेनार्थस्पर्शिनः स तदर्थे इत्यर्थः । अन्यथात्पत्तिर्पार्थिका
 लक्षणा पठे यत्र । प्रत्ययोत्थिनः मध्येन गक्यायं पठे । गक्यताशब्दद्वारापण्य
 च लक्षणेति न लक्षामदहा शेषः । तदादिशब्दानःलक्षन्त्ययमर्थाभ्याहारं
 सकललिङ्गशाश्रुकतया न किमपि लिङ्गन्तानियतेनार्थस्पर्शिनिकर्मिति न तदाद्य-
 लिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति लिङ्गग्रहणमिति भावः ।
 लिङ्गवाचनं । लिङ्गस्यशाश्रुक्ये इति क्रमेणार्थः । यद्यपि त्रिगण्यश्रिगण-
 भाषीष्यधिको भामत तथापि तस्य वाक्यायंत्वेन वदिरङ्गतया न स्यात्तमात्र-
 निर्मितरूपप्रथमप्रवृत्तमस्कारशाश्रुकत्वमिति शोध्यम् । अभेदेन समगंगेति ।

इतरसंबन्धानप्रच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गगत्यर्थः । अभेदस्तु न समं
 इत्यन्यत्र प्रच्छिन्नतम् । इहाकार्यत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोगान् । प्राति-
 पदिकप्रतिपादितमव्याविशिष्टे संख्यान्तराभावाच्च तदप्राप्तिः । अनन्वि-
 तायेकविभक्त्यपेक्षयानुवादकार्यभक्तेरेव न्यायत्वाच्च दृग्दिग्भ्यः सर्वविभक्त्या-
 पर्त्तिरिति भावः । लिङ्गशिष्टपरिभाषयेन्द्राणीत्यादौ प्रथमासिद्धिः ।
 परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकपर इत्युन्मानादिष्वपि प्रथमासिद्धिरिति
 ब्राह्मणम् । परे त्वत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च ।
 स च मुख्य इवारोपिततदाश्रयो ऽपि । अत एव गोपीत्यादौ स्वादिप्रकृते
 लोतार्णकत्वे ऽपि न दोषः । अत एव लिङ्गयहणं मायंकमस्यथा स्वमानं
 पुंसकारित्वादिशास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्व्येयं
 म्यष्टमेव । अत एव स्त्रियासिद्धिं सूत्रे स्त्रीत्वे द्वाये इत्यर्थे इति भाष्य
 सिद्धान्ततम । तस्माच्छ्रम इत्यत्र पुंमीत्यस्य पुमशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्य-
 वार्थः । अभिहिते प्रथमेति वार्तिकस्य तत्त्व्यातिपदिकार्थगतकारकत्वा-
 वन्त्याभिहितयां स्वार्थं प्रातिपदिकत्वात्प्रथमेत्यर्थे इति न तद्विरोधः । गतेन
 तच्चये कारकस्य प्रत्ययायत्वन्तत्र तु तच्चेति विरोध इत्यपोस्तम् । तटादि-
 शब्दानामपि लिङ्ग वाच्यमेव द्वातकास्तु विमगादयः । पूर्व तत्तल्लिङ्ग
 वृत्तिस्योक्त्यस्य तस्य तस्य विमगादेः साधुत्वात्वाव्यानम् । नियमाशनिवे-
 शे तु न मान, इदमेवाभिप्रेत्य वृत्ता प्रातिपदिकार्थः सत्तत्पुक्तम् । सत्तति
 प्रवृत्तिनिमित्तापलक्षण आश्रयस्तु तदातिनत्वाच्च प्रथमुक्तः । एवञ्च प्राति-
 पदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चाश्रयपुमादय उदाहर-
 णम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीशब्दाप्यप्येवादाहरणम् । अन्ये मत्रं
 लिङ्गधिक्ये इत्यस्य । द्वाणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकानान्द्राणादिशब्दानां परि-
 माणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गवृत्तियेयान्वय्यर्थः । एवञ्च तस्य लिङ्गव्याति-
 पदिकार्थत्वाभावात्परिमाणपरणम् । द्वाणः परिमाणमित्येव तु द्वा ब्राह्मणा
 त्रिति वत्प्रयोग द्वाणशब्दस्यानकार्यत्वाद्वा । म्लोक्तं तु न युक्तम् । द्वाणा
 त्रिहितानयेत्यस्यापत्तेः । किञ्च लिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकैक
 वाच्यतया भेदान्वये द्वाणा त्रिहितित्यनिष्टम् । न च यदा परिमये द्वाणा-
 दीनां वृत्तस्तदा तस्यानेकत्वेन परिमाणमात्रपरत्वं तद्व्येयेन च व्यभिचा-
 रान्मयस्य नियतोपास्यातिकत्वाभावेन प्रातिपदिकार्थत्वासिद्धौ कमञ्चु-
 त्यस्या प्रमेयार्थक परिमाणवहणमिति कैयटोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । सिद्धा
 प्राणवक् इत्यस्यासिद्धापत्तेस्तद्व्यापि सिद्धेश्च । नियमाशनिवेशे माना
 भावाच्च । एका द्वाविश्यादिसिद्धये तु वचनपरणम् । अन्यथैतत्सूत्रार्था-

तानभिहित इत्यम्यात्र फलाभावादेकवाक्यनापचसव्यावाक्यान्वयित्वेन तदप्राप्तिः । रामावित्यादौ मध्याधिक्ये प्रथमा तु द्व्येक्योर्वात्याद्येकवाक्यत्वेति बोध्यम् । मात्रयहणति यथा कर्मणि द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाज्ञानसमानकालिकायान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तज्ज्ञानभमानकालिकायान्तरस्यात् एव गान्धारिधपय इत्यादावपादानत्वादिबोधोऽपि द्वितीया । एषश्च कर्मणि सत्येव द्वितीया । न तु तदमत्त्वे इति नियमाकारस्तयानेनापि प्रातिपदिकाशंसत्वे एव प्रथमा न तु तदमत्त्वे इत्येव नियमः स्यात् । एषश्चानर्थकनिपातेभ्यः प्रथमा नैव स्यात् एषश्च तत्सर्माभिख्याहारो सपञ्चाया प्रथमस्यादशास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात् तत्सत्त्वे कूर्मादयोभ्यायंकप्रातिपदिकाञ्चत्तद्रहितस्यायं इत्यथात्र दोषः । इदमेव मात्रयहण कर्मणि द्वितीयेत्यादमदुक्ता तारानियमस्य मानम् । मात्रयहणाच्च सूत्रकारस्य प्रत्ययानियमपत्त एवाभिमत इति गम्यते । तदकरण लाघवेन तु कर्मणि द्वितीयेत्येव नियम उक्ता भाष्यादौ । स्पष्टञ्चद सव भाष्य इति भाष्य प्रदीपाद्येति निर्दिष्टमितिहाः ॥

सत्राधने च ॥ तत्र वनेमानादित्ययं । सत्राधनेर्माभिमूर्त्तिकरण तन्फलप्रतिनिधनी मध्याधनेवच्छेदककृपेण मध्वोद्युष्यमिर्मादृ विना तत्सामभवादनवाद्ये एवैषा विभक्ति । अत एव विधेयभर्ताक्रियायामेवेतद्विधान्वय उद्देश्यतया । अत एव राजा भव युद्धस्य राजन्यदुस्वयनयोश्चस्ययश्च प्रथाः । राम पाहात्यादौ चाभिमूर्त्तीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवृत्तनांशपथा रत्नार्गमिति बोध । व्रजानं देवदत्तस्यादावपि ज्ञानीः इत्यादः शेषो बोध्यः । तत्र व्रजनपथ कर्मत्वाद्देवदत्तस्याद्देश्यत्वाद्दुभेयाः समानवाक्यम्यत्वम् । एकीकृतः वाक्यामत्यध्य न श्रूयमाणकानांइत्यर्थ इति न दोष । उद्देश्यविधेयभावा वाक्यायः चाभिमूर्त्तीभवतानुकूलव्यापारश्च सत्राधनेर्माभक्त्यन्तगष्टप्रयोगरूपः । व्रजानीति प्राप्तकाल नाट । अत एव गच्छन्त्याद्युदाहारं धिक् मूख स्यादौ प्रथमा अनद्याहारं तु द्वितीयेति टिक ॥ इति प्रथमा ॥

कारक ॥ कारस्य क्रियाजनकत्वम् । भाय करोति क्रियां निवृत्तेपतीति व्युत्पत्तिप्रदशेनात् । आस्यणस्य पुत्र पत्न्यान् प्रकृतौत्यादौ आस्यणस्य न कारकस्य पुत्रेणान्यर्थासद्व्यातस्वाभावान् । अत एवैषा क्रियायामेवान्वयः । क्रियाजनकमिति ज्ञाते का मा क्रियत्याकाङ्क्षादयेन क्रियाया जनकाकाङ्क्षा च तत्रैवान्वयस्यैवित्यात् । मंत्रेण कारकाणा म्यस्यावान्तराक्रियाद्वारा प्रधानक्रिया निष्पादकत्व बोध्यम् । समविहित सप्रदानस्यार्थे टानुर्वाद्दृमत्वावश्यकत्वेन स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनेव जनकत्वम् । एव स्नाकम्पत्तनात्यादौ फलस्यार्थे घटं करोति स्मरति इत्यादौ बाट्टघटादः पूर्वकालत्वेन स्मृत्यादः

निष्पादकत्व बोद्धम् ॥ कर्तारोऽस्मिन् ॥ ईप्सितशब्दे ऽत्र क्रियापरो नाभि-
 प्रेतपरो ऋः । स्पष्टञ्चेद वारणार्थानामित्यत्र भाष्यकैपटयोः । कर्तुरिति-
 कस्य च वर्त्तमान इति कर्तारपटो । आप्नोतिः सन्नन्तान्मतिबुद्धीति वर्त्तमाने
 कर्मणि क्तः । मर्नित्च्छेति तत्राकरः । एवञ्च कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मत्वर्थः ।
 आप्नोतिश्च संबन्धः । स च कर्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारद्वारक एव ।
 उपास्यतपरित्यागेनानुपस्यतकल्पने मानाभावात् । एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठ
 व्यापारप्रयोज्यफलेन सन्नन्तुमिष्यमाणमित्यर्थः यथा तण्डुलं पचती-
 त्यादौ । फलस्यापि व्यपदेशवद्भावेन फलसंबन्धित्वात्कर्मत्वम् । अत एव
 तन्ममानाधिकरणे स्तोत्रकर्मचर्तव्यादौ कर्मत्वसिद्धिः । क्तप्रत्ययोपात्तवर्त्त-
 मानत्वन्तु न विवर्त्तितं तेन कटं कृतवान्कारिष्यतीत्यादिमिद्धिः ।
 कारक कर्मसंज्ञास्यार्थात् । कारकइति प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी । तेन कारकं
 सत्कर्मसंज्ञामित्यर्थः । संज्ञितः क्रियाजनकत्वन्तु महामज्ञयातिप्तम् । यद्वा सप्तमी
 यथाश्रुतं च कारकपदञ्च क्रियापरं करोति कर्तृकर्मोद्विष्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः ।
 जनकमित्यद्याहारः । विषयत्व मस्यर्थः । कारकग्रहणे च स्वरितत्व रतिज्ञया
 एतदाधिकारोक्तकर्त्रादिपदक्रमेव तेन नटश्रवणमित्यादौ न कृतुत्तपदप्रकृति-
 म्बरः । यामेवाम इत्यादौ च तत्स्वरसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः । कर्तुः किमिति ।
 तदभावे ऽपि केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कारकाधिकाराद्यापारलाभ इति प्रश्नः ।
 मापेऽप्यति । मापेषु प्रसक्तमश्र मापनाशा माभूदित्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थः ।
 तदाह । कर्मण इति । तमव्यग्रहणं किमिति । अव्यग्रहणं समुदायस्य
 प्रश्नः । कर्तृकृत्य कर्मत्वव्यतिर्वात भावः । पयसौदनमिति । यदा कृत-
 भोजनो ऽपि पयोलाभेनौदनभोजने प्रवर्त्तते तदेदं प्रत्युदाहरणं तात्क्रियायाः
 पयस्त्रैश्यकत्वात् । ईप्सिततमशब्दस्य तु क्रिया शब्दत्वात्पयसस्तदा फलाश्र-
 यत्वेनाश्रयतणाच्च दोष इति भावः । तमस्य फलं त्वग्नेर्माणवक वारयतीति ।
 तदभावे हि वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यात् । एवञ्च माणवकस्य
 कर्मत्वञ्च स्यात् । न चग्नेौ तच्चरितार्थम् । तस्यापि तदुपस्थाप्यसयोग
 रूपफलाश्रयत्वाद्, वारयतेश्च सयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापा-
 रार्थः । एष एव प्रवृत्तिविघातः । ईप्सितशब्दे उभयत्रापि क्रियाशब्द एव ।
 न च सयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्य इति तत्र कर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यम् ।
 कर्तृव्यापारवाचकधानुपात्तफलाश्रयत्वात्प्रत्यर्थस्यैव तेन लाभात् । तमव्य-
 ग्रहणे त्वीप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमे अनेन बाधः ।
 ईप्सिततमत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्र-
 यत्वेनोद्देश्यत्वम् । तच्च नान्यादौ । फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वन्तु

प्रत्यामत्तिलभ्यन्तेन यदा पुष्ट्यर्थं मापभक्षणाय मापक्षेत्रे एवाश्वबन्धनन्तदा
 मापेष्वश्वं बन्धातीत्यादौ मापानां न कर्मत्वम् । बन्धनप्रयोज्यभक्षणफ-
 लाश्रयत्वे ऽपि भक्षणस्य बध्नात्यर्थत्वाभावात् । प्रयोज्यत्वनिवेशाद्ग-
 टाधीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकद्रुहयोगे पयसः कर्म-
 त्वमिद्विरिति स्पष्टं भाष्ये । कर्मत्यनुत्ताविति । अधिशीङ्स्यासां
 कर्मति सूत्रात् । आधारेति । कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयो हि सः । तदाह, गेहमि-
 त्यादि । अनुक्ते कर्मणीति । कर्मपदेनैतच्छास्त्रबोधितकर्मसंज्ञक कर्मत्वशक्ति-
 मद्रुह्यते । सर्वकर्मविहितद्वितीयोदीनां कर्मत्वशक्तिमानर्थः । क्रिया कारक-
 भावः मबन्धश्च तदर्थः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषयो मबन्धस्य षष्ठी
 वाचिका कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोः मबन्धस्य द्वितीया वाचिकेति समर्थ-
 सूत्रस्य भाष्यात् । एवञ्च हरिं भजतीत्यादौ हरिकर्मक भजनमिति बोधः । अभि-
 हिते त्विति । अनभिहिताधिकारादिति भावः । पञ्चक प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे
 कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्द्व्यंक्रयोरित्यादेश्च नियमत्वमेतदभावे ऽपि स्वादिसूत्रे
 णानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे इति कर्मादौ मख्यायाञ्च स्वादीनां मिदुः ।
 तत्र यदा कर्मणीत्यादेर् द्व्यंक्रयोरित्यादेश्चैकवाक्यतायामेकास्मन्कर्मणीत्यन्व-
 येन सूत्रजबोधे कर्माद्यर्थस्य प्राधान्यन्तदा नार्थानेन । सूत्रजबोधविषय
 प्रधानविषयेणाकार्थानामिति न्यायेन मिदुः । यद्यपि द्विवद्वं सुबद्धमिति
 न्यायेन द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिलुनीतइत्यादौ द्यातकवाचकयोर्द्व्यातकयोश्च
 समुच्चयो द्रष्टस्तथापि प्रकृते लत्यानुमारादुक्कार्थानामिति न्यायानुसरणस्यैव
 वक्तुं शक्यत्वात् । एवञ्च कर्मादीना द्यात्यत्वमेव । यदा तु कर्मगतकत्व-
 इत्यन्वयेन संख्यायास्त त्वं तदा सूत्रमारब्धम् । भाष्ये णु विभक्त्यर्थत्व-
 क्वहारा द्यात्यतयैव न त्वतावता तच्छक्यत्वमेवां भ्रमितव्यं नियमत्वानुपप-
 त्तिरिति स्पष्टं बहुष्विति सूत्रे भाष्यादिषु । द्यातकविषयेषुक्कार्थानामिति
 न्यायो ऽधिपरीति सूत्रे भाष्ये दृश्यते । तत्र हि अध्यागच्छतीत्यादावागच्छ-
 तीत्येतानधिकार्ययोरधिपरीयाः प्रयोगस्योक्कार्थानामिति न्यायेनाभावमाशङ्क्या
 पूर्वा द्वावित्यादावुक्कार्थाना प्रयोगदर्शनेन समाधानं कृतम् । तत्र हि द्विशब्दा-
 पृषशब्दयोर्वाचकयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वावित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समु-
 च्चयः । अत एव द्विदशा इत्यादौ समासेन सूत्रयस्योक्तत्वाच्च मुञ्जति भाष्ये
 उक्तम् । तत्र हि समासः सुच्चैत्यभयमपि द्यातकं मुञ्जयञ्च जन्मति तत्रैव
 वक्ष्यते । तथा तद्वितद्विवचनयोर्द्व्यातकयोस्तादृतेनोक्तत्वाद्दीप्सायां न द्विव-
 चनं मापश इत्यादाविति सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । एव च धाना-
 रपि क्रियात्वक्रियाकालकारकसंख्यारूप पञ्चकमर्थः । अत एव तद्विषये

ऽपि द्युक्रयोरित्यादेर्भावकर्मणोरित्यादेश्च नियमत्वं भाष्ये संमतं सङ्गच्छते ।
 अत एव दर्धि अजर्धा अवेदित्यादौ प्रातिपदिकधातुभ्यामेव सर्वबोधः ।
 अत एव भावकर्मणोरित्यस्य तदृत्तादृत्तोरित्यर्थः सुक्रमोरिति सूत्रे भाष्ये
 दर्शितः । द्यौत्यत्वादेवोभयत्रापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमेवेत्यत्र विस्तरः ।
 प्रथमेति । सा हि प्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्तत्वे ऽपि भवत्येवेति भावः । अत
 एवाभिहिते प्रथमेति वार्तिकं सङ्गच्छते । तिङ् कृत्यादिपरिगणनादेव
 कटं भोष्यं कुर्वन्त्यादौ विशेष्यादुत्पन्नद्वितीयया गतायत्वे ऽपि विशेषणा-
 त्सा यदा तु प्रक्रियादशायाद्भूते ऽपि कर्म भोष्यादयो ऽपि इत्याश्रयणात्
 कटर्त्वांशटकटकर्मत्वेत्कार्वाप भोष्यादिगुणविशिष्टनिष्ठस्य तस्य बोधार्थं
 ततो ऽपि सा । बोधस्तु परम्परं तयोर्विशेष्याविशेषणभावेनैव ।
 कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्वाश्रयद्वारा वान्वयवधयेति तदा
 परिगणन भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तिङ् कृतौ स्व प्रकृत्यर्थे प्रति यम्य कर्मता
 तस्य सर्वस्यापि कर्मतामाहुरिति कृतः कटः सुन्दर इत्यदौ न क्वापि
 द्वितीयेति टिक् । शत्य इति । अत्र वदन्ति । कर्मादिपदद्वयात्रापि न विभ-
 क्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादेर्भानमत औपगवाश्चित्रगुरिति युक्तं प्रत्युदा
 हतम् । तत्र च सबन्धस्य येन रूपेण षष्ठाभानं तेनैव तद्विधान्तादिभिस्त्वमु
 दायशक्त्या, एतदधिकाराभावे च घट इत्यादौ षष्ठ्वान्वयत्वेन दृष्टभानमेव
 प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं स्यात्तद्विचस्यैव च षष्ठीविधायके शेषपदेन
 ग्रहं स्यादित्यत्र सबन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टतया प्राप्ता षष्ठीं वार्यितुं
 सः । वस्तुतस्तु कटं भोष्यमिति परिगणनफलमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानायाशे-
 षत्वान्नात्र शेषनक्षणा षष्ठी । अन्यानभिहितकर्मादीनामभावान्च नान्या
 इत्याशङ्क्य न केवला प्रकृतिरिति समयः कृतो न चान्योत्पद्यमाना एतन्मभिसंब-
 न्धमुत्सहते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीयेत्युक्तं भाष्ये तेनैवापगवादावपि षष्ठी वा
 रितेति तयोः प्रत्युदाहरणत्वमेव । तदुक्तमनेकमित्यत्र भाष्ये ऽपि चित्रगु
 रित्यत्र षष्ठ्वर्थस्य नियमेन भानात्षष्ठी प्राप्तातीत्याशङ्क्याभिहितः सार्थान्तर्भूतः
 प्रातिपदिकार्थः एव इति प्रथमेत्युक्तम् । अनेनाशेषत्वरूपं षष्ठ्वप्राप्तिबीज-
 मुक्त अन्तर्भूत इत्यनेन चित्रगवादौ सबन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रातिप-
 दिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यताक्तेति बोध्यम् । परे तु शत्य इत्यादौ कारकान्वय-
 योग्यतावच्छेदकसादृश्यत्वेन न क्रयादेर्भानमत एव न तत्रैतत्कारकाणाम
 न्वयः । इदञ्च कर्तृकर्मणोरित्यत्र निरूपयिष्यति एवं प्राप्नानन्द इत्यादौ
 यत्कर्मकप्राप्तिकर्तानन्द इति विग्रहता बोधे समासतश्चानन्दकर्तृक
 प्राप्तिर्कर्मति बोधे विशेष्याविशेषणेभावव्यत्यासेनैकार्थीभावः कल्प्यः स्यात्

वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गश्च । किं च तथा सति बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकध-
र्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य हानिः । किंचैवं प्राप्ता भार्या यं स
प्राप्तभार्य इत्यादौ पुंस्त्वानापत्तिः । पूर्वोत्तरपदयोरैकविशेष्यकप्रतीति-
जनकत्वरूपवत्तयमाणसामानाधिकरण्याभावात् । तस्मात्कालाः परिमाण-
नेत्यादिसूत्रभाष्योक्तस्य वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वस्य निर्वाहार्थं वृत्तिवि-
ग्रहयोः प्रातिकर्त्रानन्दकर्मत्वैव बोधः । विशेष्ये तांवरूपकत्वबोधेन तु विशे-
षणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानं स्वर्गा ध्वस्त इतिवत् । शाब्दबोधस्तु विशिष्ट
तदारोपणोपपाद्यः । एवञ्चात्र शब्दात्कर्मादेः क्रियाजनकत्वेन विभक्ति-
वाच्यतावच्छेदके द्वुनशक्तिमत्त्वेन च न भानमते न विभक्तिप्रसक्तिः । अत एव
गतिकारकोपदादिति सूत्रे गतिकारकोपपदादिति किमर्थं परमं कारकं परम-
कारकमिति प्रतीकमुपादाय यथा संप्रदानादयः शब्दान कारकरूपतां प्रा-
पादयन्ति तथा कारकशब्दे ऽपीति कृतन्ता हि क्रिया योग्यताविशिष्टद्वय-
वाचिनो न तूद्गतां कारकशक्तिं प्रतिपादयन्तीति कैयटेनाक्तम् । अत एव तस्य
कर्मत्वस्य न क्रियान्वयनिष्पन्नः । अन्यथा कारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वानयमेन
कर्मादिप्राधान्यानापत्तिः । एवं कर्मादिपदैरिव पङ्गादिपदैरपि न विभक्ति-
प्रयोजकरूपेण कर्मादीनां भानम् । तिङ्कृत्तद्वृत्तममामैर्गभिधाने इत्यस्या-
यमर्थः । एतैर्गभिधाने तच्छक्त्यावेशेन न भानमिति विभक्त्यप्रसक्तिरत्रैवा-
नभिहितइति तात्पर्यशाहकम् । ध्वनितञ्चेदं मुप आत्मन इति सूत्रे
भाष्ये । तत्र हीष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इत्यर्थे क्यचमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वाच्चात
समाहितं इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्रार्थं कर्मत्वावगतावपि पुत्र इति
सुब्रन्तं न कर्मवर्चीति न ततः कर्जाज्ञात तद्भावः । स्य कर्मत्वन्तद्भावक-
शब्देन पुत्रगतं कर्मत्वमुक्तं न तु पुत्रशब्दस्य तत्र वृत्तिरित्युत्तरार्थः । मुप
आत्मन इति सूत्रस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकमुबन्तादित्यर्थं इति तदायगः ।
वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टा योर्थन्तद्बोधकार्तादित्यर्थं इहभवन्त इत्यादिना
समाह्वान्तरमुक्तं वाक्ये फले विशेष्यं वृत्तौ घ्यापार इति समानार्थत्वाभावा
त्तत्रार्थं वृत्तिर्नतीत्याहुः । प्राचीनानुसारेणोक्तस्यप्रायेणेत्यस्य फलमाह क्वि-
दिति । परे त्वत्र तु मनः साधुत्वापेक्ष्यतइत्यद्वयाहार आशयशकः । अन्यथा
क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्छकारादियोगाभावान्न स दुर्नभः स्यात् । अद्वयाहारे
तु इच्छार्थेषु तुमुनिति सुनभः । विपवृत्तौ ऽपि मबुद्ध्यं च्छेत्तुमिष्यतइति
यत्तदसाप्रतमित्यन्याय्यमित्यर्थः । एवञ्चाद्वयाहृतनिडाभिधानात्र द्वितीया ।
तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वञ्च तद्विपयस्यान्याय्यत्वेन । एवममुं नारद इत्यबोधि

म इत्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णायज्ञानाकारानुकरणम् । नारद इत्येत-
 च्छब्दाभिलष्यमानाकारो बोध इत्यर्थे इति प्रथमान्तस्याप्रातिपदिकत्वात्
 तत्र द्वितीया । अत एव अधिहरीत्यादौ समासः । तद्वचनसामर्थ्येन स्यस्य
 परिगणनत्वकल्पनैव युक्तं अत एवाभ्रञ्चो अप इत्यादौ सप्रमी । किं च
 निपातेनाभिधाने ऽपि प्रातिपदिकादुद्भूत तच्छक्तिमत्त्वेनैव भानमिति तत्र
 विभक्तिः मुनभा शब्दशक्तिस्वभावादस्यैवार्थस्य द्योतको निपातः । अत एव
 परिगणनप्रत्याख्यानं ऽपि न दोष इत्याहुः ॥ तथायुक्तम् ॥ तत्त्वञ्च
 समभिध्याद्गतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्गतत्वर्यफलाश्रयत्वरूपम् । परा-
 धीनतया विषं भुञ्जाने ऽपि भुञ्जि क्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात्पूर्वमूत्रे
 णैवामिदं तदुक्तं भाष्ये । आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्वृत्तयतीति तस्माच्छ्रा-
 न्यग्यतीति द्वेष्यादाहरणं विषयेन्द्रियसंबन्धाद्दृश्यमाना अपि न दर्शनेोद्देश्या
 अपि तु अनिष्टदर्शना ग्वाति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । एवञ्च तत्र पूर्व-
 गाप्राप्तौ वचनम् । अनीप्सितमनुद्देश्यम् । तच्च द्वेष्यमुद्रासीनञ्च । नृणांमिति ।
 यथा स्पश्यमानस्य गङ्गादेः स्पशादि जन्यमयोगादि फलाधारत्वं तथैव
 नृणां देरपीति भावः । अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकृषेहीनस्याप्यनेन
 सजा प्राप्तौ वारणाथानामित्यनवकाशं स्यात् । तथायुक्तमिति क्रिम् । विषे-
 णादनं भुक्ते इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य माभूत् । प्रयागा-
 त्काशो गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य च माभूत् तत्सत्त्वे तु प्रकृतधात्वर्थफला-
 श्रयत्वरूपतत्त्वाभावात् दोषः । अपादानादिविशेषैरिति । तत्तद्वृत्तेणाभास-
 मानामित्यर्थः । अक्रियतश्चो ऽत्रासकीर्तितपरो नाप्रधान पर इति भावः ।
 एवञ्च पूर्वविधिवपयप्रसक्तिपूर्वकं तद्विवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्ता
 चेतत्प्रवृत्तारंति बोद्धव्यम् । अपादानत्वादिविवक्षायां पञ्चम्याद्भव । केन रू-
 पेण विवतेति चेत् कमत्त्वेनेति गृहणं । कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोद्ध्या-
 र्थं कमत्त्वादशक्तिमत्त्वबोधकत्वात् । बोधा ऽपि तथैव । तत्तच्चङ्मास्त्राभावे
 सर्वत्र षष्ठीप्राप्या सर्वोमान्तदपवादत्वेन तदपवादत्वमात्रेण संबन्धार्थकत्वं
 न युक्तम् । अतः कर्मणो द्वितीयेत्यस्य न वैरूप्यम् । अत एवैतत्सूत्रशेषे भाष्ये
 ऽनेनैव सिद्धे आद्यमूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्योप्सितमात्रस्याप्यनेन सजाया
 वारणाथानामिति सूत्रम्यानवकाशत्वं माणवकादपि पञ्चमो स्यादिति ईप्सित-
 तमामित्याद्यारब्ध्यामित्युत्तरितम् । एतेन दुहादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वं कर्तु-
 रिति कमत्त्वे तत्त्वेनाविवक्षापमप्यनेन कमत्वमिति परास्तं वदतो व्याघातात् ।
 अत एव कर्तुरित्यनेन सिद्धिमाम्प्रत्यास्य वैयर्थ्यं भाष्ये नृशङ्कितम् । कारकमिति ।
 क्रियाजनकामित्यर्थः । नन्वेव नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गः । सर्वथा तत्र

तदप्राप्तेः । गीतद्वारा च तस्य क्रियाजनकत्वम् । न च तस्य कर्मयुक्त्वाभावस्त-
दंशस्यार्थपरिगणनलभ्यत्वात् । नटस्यापादानत्वविवक्षानु न कदापि आख्या-
तेति सूत्रे उपयोगग्रहणेनानुपयोगे आख्यातुरपादानत्वाविवक्षार्था बोधनादतः
परिगणनमाह । दुह्याजिति । कर्मयुक्त्वं धात्वर्थव्यापारात्प्राक्तदनन्तरं वा तत्स-
बद्धत्व तत्र ब्रुविशास्यतिरिक्तधात्वर्थव्यापारात्प्रागेव तत्सबद्धत्वम् । तद्वि-
षये तु तदनन्तरन्तत्सबद्धत्व बोध्यम् । तत्र सति संभवे प्राग् तत्संबद्ध-
त्वमेव याह्यम् । एतेन स्याल्यादेरपि तद्व्यापारान्तरपयः सबन्धत्वमकर्मत्व-
न्तेषां दुर्वारमित्यपास्तम् । तेन गां पयो देविभ्य स्याल्यामित्यादौ स्याल्या-
देरधिकरणत्वाविवक्षायामपि नानेन कर्मत्वम् । गवज्वापादानादीत्यादि-
शब्देनापादानसप्रदानाधिकरणान्यत्र । करणन्तु न गृह्यते हस्तादिः कारणस्य
पय आदिकर्मयुक्त्वाभावात् । यद्यपि गान्देभ्योत्यादौ गौः पयस्यजति गवा
पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या कर्तुरीप्सिततर्ममित्येव भिद्वं प्रधानकर्म-
त्वञ्च गवादीनामिति तत्रैव लादिभिद्विः । प्रधानकर्मत्वञ्च कर्तृप्रत्यय-
ममभिव्याहारे कर्तृनिष्ठ प्रधान व्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम् । गयन्त-
विषये ईदृशप्राधान्यस्यैव यहात् । प्रकृते च पयोनिष्ठविभागानुकूलो
यो गौनिष्ठव्यापारस्तदनकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यात् । गगाः शत
दण्डान्तामित्यत्र गगाणामेव तत्समुद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यन्तु शतस्येव-
नुद्देश्यत्वेनाप्रधानगगानुरोधोपाच शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्यभाष्यविरोधः ।
गवमेव शकारमसि चोदित इत्याद्यपपत्तिः । अत एव 'प्रधान कर्मण्या
ख्ये लादीनाहुद्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीना गयन्ते कर्तुञ्च कर्मण' इति
उक्तोत्तरादौपात्तातिरिक्ता द्विकर्मकाः के इति प्रश्ने 'नोवहाहरतेश्चापि
गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चय' इत्युक्तम् । तत्र
न्यादिग्रहणं तत्र कृपिवन्मम व्यापारद्वयार्थकधातृफलतणम् । गवञ्चैद-
सूत्रं व्यर्थं तथापि यदा पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारद्वयेषु धात्वर्थसंज्ञा-
पादानाद्याविवक्षायामन्येनाभिद्विकर्मकत्वात्सामदमाश्रयक तदा चाप्राधान्ये
दुहादीनामित्युक्तेरप्रधाने गवादावेव लादयः अप्रधानकर्मन्त्येकप्रधानकर्म-
भेदकर्मत्वन्तञ्चाकार्यं गवादीनामस्यैव फलानाश्रयत्वात् । गान्देभ्योति ।
अन्तःस्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहार्यः । तत्र गोरपादा
नत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । तद्विवक्षायाम् पञ्चमी गौः पयस्यन्वये
पठो । द्विकर्मकेषु गवादीना कर्मत्वाविवक्षया क्रियान्वये पठोनाभि-
धानात् पश्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामममभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्यात्मगता
व्युत्पत्तेश्च । अत एव तण्डुलानामोदनं पचनीत्यत्र दृग्शब्द पचिर्विकार-

योगे पृष्ठीव्यव कर्तुरिति सूत्रे भाष्ये उक्तमिति द्विक । ब्रूयति याचतइति । यदा परस्वत्वान्नञात्तस्वत्व्यात्पन्युभयानुकूलो व्यापारो याचैरर्थः । स्वत्वे ब्रूयतिरूपकतयान्वयस्तदानेन कर्मत्वम् । पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावात् । न चात्रापादानत्वप्रसक्तिः विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात् 'न हि याचनाऽव्यापा-
 या भवति याचतेना यदि ददाति तदापायेन युज्यत' इति भाष्योक्तेः । अमंकीर्णितपर्यायाकथितग्रहणे गान्धाग्धि गौर्दोग्धीति च याचिपृच्छ-
 भितयोगे कर्ममञ्जवत्येषां व्यवस्यति च सिद्धान्ते कैयटोक्तेश्च । व्यापार-
 द्रुयार्थत्वं तु कर्तुरिति कर्मत्वं बोद्धव्यम् । वमुधायाः स्वामित्वमंबन्धात् कर्म-
 युक्तवम् । अविनीर्तामिति । याचैः स्वीकारानुकूलव्यापारो ऽर्थः । स्वीका-
 रश्चेद्रमवश्यं कारिष्यामीति शब्दप्रयोगजनको ज्ञानविशेषः । विनयेन च
 तद्रूपयज्ञानवत्त्वं मवन्थः । तण्डुलानिति । तण्डुलान्वक्त्रेदयत्वेादन निर्व-
 त्तंशतीत्यर्थस्य कर्तुरिति सूत्रस्यभाष्यकैयटसंमतत्वेन कर्तुरित्येव कर्मत्व-
 मिद्वैरस्येनदुदाहरणत्वं विन्यम् । एवं स्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापार-
 नुकूलशामनरूपव्यापारार्थदण्ड्यादियोगे ऽपि तेनैव मिद्वम् । एव व्यापा-
 रद्रुयार्थत्वेन मति प्रयोगे बहूनां धातूनान्दिकर्मकत्वं बोद्धव्यम् । व्रजमिति ।
 निर्गमप्रतिबन्धपूर्वक्यात्किंचिदधिकरणकचिरास्थित्यनुकूलव्यापारो रुधैरर्थः ।
 व्रजे गौस्तिष्ठति तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धकपूर्वक चिरं स्यापयतीति
 संप्रत्ययात् । अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । व्यापारद्रुयार्थत्वं
 कर्तुरिति कर्मत्वम् । पन्यानामिति । जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा
 गन्तव्यमित्याभलापादिरूपो व्यापारः पृच्छैरर्थः । ज्ञानविषयत्वेन पथः
 कर्मत्वं माणवकेन च तत्तज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः । अपादानत्वन्तु नात्र न
 प्रश्नादेवापाया भवति पृष्ठासौ यद्याचष्टे तदापायेन युज्यतइति भाष्योक्ते ।
 संप्रदानत्वमपि न । कर्मसंबन्धवत्त्वेनेच्छाविषयत्वाभावात् । व्यापारद्रुयार्थत्वं
 तु कर्तुरिति कर्मत्वम् । वृत्तामिति । विभागपूर्वकादाने चित्र वृत्तात्फलान्यादत्ते
 इत्यर्थात् । अपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । धर्मं ब्रूते इत्यादि । ज्ञाना-
 नुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूजैरर्थः । प्रवृत्तिपर्यवसायी स शामेः । स
 च धर्मं कुर्वित्यादि विधि र्घाटितोपदेशः विषयता च फलतावच्छेदकः
 संबन्धः । वचनादिकर्मणा धर्मण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्तस्य संप्रदानत्वम् ।
 तदाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । अत्र कर्तृव्यापारान्तरं तत्तज्ञानाश्रयत्वरूपो
 माणवकस्य धर्मण संबन्धः । नयतेः संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापा-
 रार्थः । स एव स्कन्धग्रहणादिपूर्वा वहरैरर्थः । गत्यनुकूलव्यापारविशेषः
 कृषेः बलाद्यहणपूर्वक देशान्तरप्रापणं हरतेः । एषु कर्तुरिति कर्मत्व

बोद्धम् । एषञ्च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणं प्राचामनुरोधेनिति तत्त्वम् ।
 भाष्योक्ता हि 'दुर्हियाचिरुधिप्रच्छिभित्तिविज्रुविशासयः । अर्थनिबन्धनेय-
 मिति । इदमपि कैयटानुरोधेन । घस्तुतस्तु येषामेतदर्थानान्द्रिकर्मकत्वमि-
 ष्टन्तेषां व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येष सिद्धम्, अन्यथा आख्यातोपयोगे इति
 सूत्रभाष्योक्तपरिगणनभङ्गापत्तिः । किं च भाष्ये भित्तिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः ।
 उभयार्थकयाचिरुधेनैव सिद्धेरित्यन्ये । अकर्मकधातुभिरिति । तेषां स्वकरणक
 व्यापने वृत्त्या व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन कर्तुरिति कर्मत्वम् । मासमास्त इत्यादे-
 र्मासमासनेन व्याप्रातीत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः । यत्स्विदमेव कर्मसंज्ञाविधा-
 यकमिति तत्र । भाष्ये तादृशवचनानुपलम्भात् । अकथितञ्चेति सूत्रे अक-
 र्मकप्रकृतिकण्यन्तानां कथं द्विकर्मकत्वमिति शङ्कायां 'कालभावाध्यगन्तव्याः
 कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां देशश्चेति' भाष्ये उक्तम् तच्च न विधायकं हिशब्दघटि-
 तत्वात् । किं च कालाध्यनोरिति सूत्रे कालाध्यानौ कर्मवदिति वक्तव्यमिति
 वार्तिकप्रत्याख्यानं प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा घटं करोतीत्युक्तम् । अस्य वचनत्वे
 उक्तं वा प्राकृतं वेति वदेत् । तस्मादुक्तरीत्या कालादीनान्तयोगे कर्मतया
 द्विकर्मकत्वमित्येवैतत्तात्पर्यम् । अत एव समां समां विजायतइति सूत्रे समायां
 समायां विजायत इति विग्रहकथनपरं भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा अनेन
 द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एवाक्तभाष्यार्था-
 नुवादिक्ता हरेः कारिका । 'कालभावाध्यदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैर-
 कर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायत' इति । सकर्मकविषयेष्वनेन प्रकारेण कालादिक-
 र्मणां सकर्मकत्वं तुल्यन्यायात् । तेन मासमादनं पचतीति भवति । तत्र काला-
 दिकर्माप्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानं कालस्याधारत्वेन द्रव्यद्वारा क्रियासम्बन्धात् ।
 किं च कठिनपात्रस्य महापरिमाणस्य बहुमध्यस्य च चिरेण पात्रोऽन्यस्या-
 चिरेणेति द्रव्यधर्मं पर्यालोच्य क्रियासु कालयोग इति स च बहिरङ्गः । अपि च
 साधनसंबन्धे जाते क्रियायाः परिच्छेदकबाह्यकालाकाङ्क्षति स बहिरङ्गः
 अकर्मकव्यवहारस्तु धातुनान्द्रव्यकर्मभावनिमित्त एवात्र बीजं वत्यते । तदु-
 क्तम् । 'अतस्तैः कर्मभियुक्ता धातुर्द्रव्यैरकर्मकः । लस्य कर्मणि भावे च निमित्त-
 त्वाय कल्पत' इति ॥ गतिष्वादिप्र ॥ शब्दः कर्मकारकं येषामित्येषां व्याख्या-
 नात् तेन ह्युपयति क्रन्दयत्याने । अणाविति णित्यनुत्पत्ते इत्यर्थः । अत्र णिञ्
 हेतुमणिक्रमं स णावित्यत्रापि स एव व्याख्यानात् । अत एव भवेनिषेधश्च-
 रितार्थः । स हि नित्यण्यन्तश्चुरादिरिति बोद्धम् । अन्यानधीनत्वलक्षणार्था-
 धान्यशब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन तदनुरोधि कर्मत्वस्यान्तरङ्गादपि
 कर्तृत्वाद्गुलवत्त्वेन कर्तुरित्येष सिद्धे णिजर्थनाप्यमानस्य चेद्गत्यर्थादीनामेवेति

नियमार्थमिदन्तेन पाचयत्यादियोगे नेति हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतः । प्रधानकार्यं सर्वतो बलवदिति आकडारसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तेन गत्यादि-योगे प्रयोज्यस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वं पाचयत्यादियोगे कर्तृत्वशक्तिमत्त्वमेवेति बोद्धव्यम् । गमयति देवदत्तेनेति । यज्ञदत्तकर्मकगमनानुकूलदेवदत्तकर्तृक व्यापारानुकूला विष्णुमित्रकर्तृका व्यापार इति बोधः । अत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वम् । नियन्त्रति । नियन्तृकर्तृकण्यन्तप्रकृतिभूतस्येत्यर्थः । प्रापणार्थवहे-गत्यर्थत्वाभावे ऽपि यामं प्राप्त इत्यादौ तन्प्राप्तेर्गतिं विना ऽसंभवादात्तिप्र-गत्यापि गत्यर्थत्वमित्यभिमानेन वार्तिकारम्भः सुखं प्राप्त इत्यादौ न तदात्तेपः तत्र कर्तरि क्त आदिकर्मणि बोद्धव्यः । अत एव यामं प्रापयति देवदत्तेनेत्येवेति ध्वनितं नगतीति सूत्रे न वेति सूत्रे च भाष्ये । नयतेस्तु या प्रायणे इत्यादेरिव गत्युपसर्जनं प्रापणं वाच्यमिति तस्य गत्यर्थत्वमेवेति बोद्धव्यम् । आदिवाद्यो रिति । प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । प्रत्यवसानं भक्षणम् । भक्षयति बलीवर्दानिति । हिंसाङ्गे भक्षणं भक्षवृत्तिः । परकीयसस्यभक्षणे परो हिंसितो भवतीति तत्त्वामिनो ऽत्र हिंसा द्रष्टव्या । जल्पयतीति । * पुत्रो धर्मं जल्पति तद्वाधक-वाक्यानि कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्मं पुत्रमित्यर्थः । शब्दायतीति । शब्दं करोतीत्यर्थं शब्दवैरेत्यादि क्यङन्ताणिणच् । परे तु शब्दक्रियाणामित्यर्थं ह्याययतिशब्दाययनिक्कन्दयतीना प्रतिषेध उक्ता भाष्ये न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवञ्च तत्र पक्षे भाष्ये शब्दाययते प्रतिषेधानुक्त्या ऽकर्मकशब्दाययितसत्त्वे न मानं शब्दस्य धात्वर्थमगृहीतत्वे ऽपि बहिर्भूत-पुत्रादिकर्मणो ऽभावे मानाभावात् ह्ययताविवेति चिन्त्या ऽयं निषेध इत्याहुः । येषामिति । अयं भावः । गतिं बुद्धिं प्रत्यवसानार्थं शब्दकर्मकर्म-काणामिति कर्ता स णाविति सूत्रं नियमस्य सजातोयापेतत्वात्सकर्मकाणाऽवे-देषामेवेति नियमपरम् । एव सिद्धे ऽकर्मकग्रहणे सामर्थ्याद्देशकालादिभिरकर्म-भावावतो ऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणार्थं तच्च सामान्यापेतं ज्ञापकं शास्त्रे ऽकर्मकपदेन इन्द्रशानामेव ग्रहणमिति तेन मासमास्यतइत्यादौ भावे ला भवति । न त्विति । तद्विषयता हि द्वेषा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् । सत्त्वे च तस्मिन्नर्थे तत्र संबन्धित्वेनान्वयविवक्षणादिति भावः । इदं कैय-टानुरोधेन । परे त्वविषयित्तकर्मणामपि अकर्मपदेन ग्रहणं क्तादीनामविष-यित्तकर्मकेभ्यः कृतपूर्वाकृतमित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चाङ्गीकारात् । लुप्तान्तानिर्वृत्तप्रेषणाणिचि लावयति केदारं देवदत्त इत्यादौ केदारस्य

* अत्र यज्ञदत्तमिति शेषः । लाडनपूर्वकशब्देऽच्चारणे जल्पत्यादेर्युक्तिस्तेन जल्पयति पुत्रं जल्पयति इत्यादौ पुत्रस्य कर्मत्वम्-आधिकार्यं क्वचित्पाठः ।

कर्मद्वितीयान्तस्य शेरणाविव्यत्र कैयटेन प्रयोगाच्च । न चात्रार्थान्तरे वृत्त्या
 ऽकर्मकत्वं न त्वविव्यतयेति वाच्यम् । तत्त्वप्रत्यभिज्ञया ऽर्थान्तरत्वाभावात् ।
 तद्द्राहरणं तु स्यन्दत इत्याद्यर्थकं नदी वहतीत्याद्याकरे स्पष्टम् । अधी-
 गर्थेति सूत्रे कर्मणः शेषत्वविव्यतया ऽकर्मकत्वे मातुः स्मर्यत इत्यत्र भावे
 लस्य भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । यत्तु प्रकृतसूत्रे भाष्ये कालकर्मणामुप-
 सख्यानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं न च केचित्कालभावाद्धिभिरकर्मकास्तन
 एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये ऽकर्मका इतीत्युक्तं क्वचिदित्यस्य कालादेः कर्मसंज्ञा-
 प्रयोजकस्याप्रादरहिते ऽर्थे इत्यर्थः । तस्याप भावः उक्त रीत्या ऽकर्मकपद
 सामर्थ्यादत्र शास्त्रे ऽकर्मकपदस्यावस्थान्तरे कर्मरहिते इत्यर्थे इति तादृ-
 शत्वञ्च सर्वथा द्रव्यकर्मभावात्तदविव्यतणाद्रत्युभयविधमपि कृतपूर्वीत्यादि
 भाष्याद्वाह्यं विनिगमनाविरहाच्च । अत एवाकर्मकाधिकारे शुद्ध्या-
 दिभ्य आत्मनेपदविधानं सङ्गच्छते । अकर्मकशब्दे च धातुरेवान्यपदार्थः ।
 अर्थभेदेन च शब्दभेदः । कर्मत्वेन कालाद्यतिरिक्तकर्मनन्वय्यर्थकत्वञ्च
 तत्त्वमिति बोध्यम् । न च केचिदिति भाष्येण धातुमात्रस्य कालकर्मकार्य-
 वृत्तित्वमिति दर्शितम् । यद्वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां
 न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवतीति भाष्याक्तपदान्तरेण तत्सामर्थ्याद् व्यभि-
 चारिद्रव्यकर्मरहितेत्येथां बोधितः । एवञ्च मासादिप्रयोगे ऽपि तदव-
 स्थायामेवाकर्मत्वं बोध्यम् । एतेनात्र सूत्रे न च केचिदिति प्रतीकमुपाटाय
 कालादेरविव्यतया तैरकर्मकत्वसंभवास्त्येवत्यागद्व्याप्त्यान्ताविव्यमानकर्मकाणा-
 मेवात्र शास्त्रे ऽकर्मकपदेन ग्रहणमन्यथा पचादीनामविव्यतितकर्मत्व लादयः
 स्युरिति कैयटेनोक्तं तत्परास्तम् । अतिप्रसङ्गस्त्वन्निधानाद्वारणीय इति
 वदन्ति ॥ हृकारान्य ॥ तत्राभ्यवपूर्वस्य हरतेभ्रतणार्थत्वाद्दिकारायको-
 तेश्चाकर्मकत्वात्प्राप्तेशान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् । आभवादि ।
 हेतुमण्यन्तस्याभिवादेदृशिप्रकृतिक्रयन्तस्य चेत्यर्थः ॥ अधिशोऽ् ॥
 आधार इत्यनुवृत्तौ तस्यैव कर्मत्वशक्तमत्तानेन बोध्यते ॥ अभिनिवेश ॥
 व्याख्यानादाभिनीति द्रुन्दे तत्पूर्वां विंशति ममामः । अभिनिवेश आग्रहः
 सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः । व्यर्थास्येति । परिक्रयणइत्यन्ता ऽन्यत-
 रस्याग्रहणानुवृत्तस्य वैकान्यकत्वम् । अतिप्रसङ्गस्त्वन्निधानाद्वारणीयः ।
 एतच्चैष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिति प्रतीकं ममर्थसूत्रे कैयटे । परं त्वत्तद्वाव्यप्रयो-
 गादाभिनिविशित्यानुपूर्व्या अविश्रुताया यत्र श्रवणं तत्रैतत्सूत्रप्रवृत्तित्यत
 रस्याग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणे च न मानमित्याहुः ॥ उपानु ॥
 अलुक्शिकरणत्वाद् भ्यादेरेव ग्रहणमित्याह वसतेरिति । भाष्ये ऽश्रयणस्य नेत्युक्तं

मशैकार्था धूम इतिवदशनिवृत्त्यर्थस्येति तदर्थस्तत्कलितमाह अभुक्त्यर्थस्य
 नेति । उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ कालाध्वनेरिति द्वितीया । यामे उपवस-
 तीत्यत्र यामे घमन् त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थ इतीदं न कार्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ॥
 उपपदविभक्तिमाह उभेति । उपपदविभक्तीनां संबन्धार्थः । विशिष्यानुक्तेः
 पद्मपवादत्वाच्च । उभसर्वयोस्तसाविति वियहः उभांशे उभयशब्दनिष्ठं
 प्रकृतित्वमभशब्दे आरोप्य तत्प्रकृतिकत्वं पद्मार्थः । उभयशब्दसर्वशब्दप्रकृतिक-
 तसन्तयोगे इत्यर्थः । आग्नेदितान्नेष्विति । कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः । धिक् कृष्णो-
 ऽति । धिगर्था निन्दा । कृष्णाभक्तसंबन्धिनिन्देत्यर्थः । उपर्यादीनां समीपोर्ध्व-
 देशादिवृत्तित्वमर्थः । अभितः परित इत्यत्र पर्यभिभ्यां चेति तसिल् । तत्रा-
 द्यस्याभयत इत्यर्था ऽन्यस्य सर्वत इत्यर्थ इति पर्यभिभ्याञ्चेत्यत्र भाष्ये ॥ अन्त-
 रान्तरेण ॥ अन्तरंगेत्यटाबन्तसाहचर्यादन्तरेत्यटाबन्तं अन्तरेत्यनृतीयान्तसा-
 हचर्यादन्तरंगेत्यनृतीयान्तम् । साहचर्यं सादृश्यन्तद्वयास्य गौर्द्वितीयेनार्थं
 इति गौरवान्नीयते नाश्वो न गर्दभ इति दृष्टान्तपरभाष्येण सदृशानामेव
 प्रयोगे सहायतेत्यर्थस्य प्रतिपादनात् । तेन किमनयोरन्तरेण ज्ञातेनेति
 सिद्धं, अन्तरेण विशेषेणेत्यर्थः । एवञ्चैतयोरव्यययोरेव ग्रहणम् । यद्वान्तरा-
 शब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानभिधानादन्तरा इत्यानुपूर्वीकमव्ययमेव प्रयोगेषु
 दृश्यते इति तत्साहचर्यादन्तरेणेत्यव्ययमेव । तदुक्तं भाष्ये अन्तराशब्दो
 ऽयमदृष्टापचारो निपात एवेतीति बोद्धुम् । अवधित्वरूपः संबन्धो मद्भावा-
 न्वयी मद्भावांन्तराशब्दयोगे द्वितीयार्थः तस्यैव संबन्धत्वेन बोधे षष्ठी ।
 हर्थाद्विपदानु न द्वितीया उपपदविभक्तेरिति न्यायेन तत्र प्रथमाया एव प्राप्तेः ।
 युक्तग्रहणन्तु स्पष्टार्थम् । अधिक्त्येति । विभाषा कृत्रीत्यन्तमिति बोद्धुम् ।
 महासंज्ञाकरणन्वन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलका-
 त्कतरि भूते अनौयः । तेन सप्रति क्रियां न द्योतयन्ति किन्तु क्रिया निरूपितं
 संबन्धविशिषं द्योतयन्ति । क्वचित्संबन्धविशेषाद्योतके ऽपि वचनसामर्थ्यात्सं-
 ज्ञा यथाधिपरी अनर्थकौ सुः पूजायामिति च । निपातसंज्ञासमावेशस्त्वस्या-
 प्युपयुक्तः । लक्षण इति । तत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावरूपे ऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः ।
 अपवाद इति । तद्द्योत्यसंबन्धव्य क्रियान्वयान्तयोः प्राप्तिस्तेन प्रकृतेर्नाग-
 तिगैताविति निघाता न । द्वितीयां लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धो हेतुश्चेत्यनुना-
 द्योत्यते । लक्षणत्वञ्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि कालविशेष-
 विशिष्टा वृष्टिज्ञाप्यते । जपामिचहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति
 बोध इत्याह हेतुभूतेति । परापीति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाशो हेतुत्वा-
 विवक्षायां हेतुवृत्तौयावकाशो धनेन कुलमिति प्रकृते च हेतुत्वविवक्षायां

परत्वात्तृतीयाप्राप्तिरिति भावः । पुनः संज्ञेति । लक्षणैत्यभूतेत्येव सिद्धे
 पुनः संज्ञाकरणबाधितपुनर्द्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । एते न संज्ञया
 विजातीयत्वाद्विभक्तिबाधः कर्तुमशक्य इति परास्तम् । स्पष्टञ्चेदं
 भाष्ये ॥ तृतीयार्थं ॥ तृतीयाशब्देन तच्चिमिन्नशब्दः सहयुक्त इत्यत्रो-
 पात्ते ऽनन्तरत्वात्सहशब्दे लक्ष्यते तदर्थं साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः ।
 साहित्यरूपः संबन्धो ऽनुद्योत्या द्वितीयार्थस्तदाह नद्येति । क्त इति । कर्त-
 रीति भावः ॥ उपो ऽधिके च ॥ चाद्वीने । सप्तमीति । यस्मादधिकमित्यने-
 नेति भावः । उपखार्यान्द्रेण इति यथा । खार्यपेताधिकत्ववान् द्वाण
 इत्यर्थः । तेनोभयमस्तीति फलति । इत्थं भूतः कञ्चित्प्रकारं प्राप्तः स
 आख्यायते ऽनेनेति इत्थंभूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकम् । भागशब्देनार्थ
 आद्यजन्तेन तत्त्वामी उच्यते । वीप्सायान्द्विर्वचनविशिष्टवृत्तशब्दबोद्ध-
 त्वादाह विषयभूतेष्विति । वृत्तं प्रतीति । वृत्तप्रकाशेन विद्युद्विद्योतदेश-
 ज्ञानाद्वृत्ता लक्षणम् । वृत्तं वृत्तमिति । वृत्तस्य व्यापकता संबन्धेनान्वयो
 यद्यपि द्विर्वचनबलादेव तथापि प्रत्यादिसत्त्वे सो ऽपि तत्रिणायक इति
 संबन्धपरिच्छेदकत्वं बोद्धुम् । वृत्तादीनां सेचने कर्मत्वे ऽपि तत्त्वेनाविष-
 तायामनेन द्वितीया । किं च यद्यत्र ऽकर्मणि द्वितीयास्यातदा प्रतिना साम-
 र्थ्याभावात्प्रतिवृत्तमिति समासानापत्तिः । किं च प्रत्यादेः क्रियाविशेषकत्वे
 ऽन्वयंतया कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया एवानापत्तिः । अत एव भाष्ये किमर्थं
 पुनरिदमुच्यते न चोपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्त्वा द्विती-
 यार्थमिति सिद्धान्तितम् । अत एव प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य
 निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थं प्रतीति विषयो भाष्ये दर्शितः
 वृत्तिविषये प्रतिरेव वीप्साया अपि द्योतक इत्यन्यादित्यास्ताम् । फलान्तरम-
 प्याह, अत्रेति । यदत्रेति । यद्वस्तु मम भागः स्यादित्यर्थः । कुतोधीति । कुत
 इत्यपादाने पञ्चमी । द्वितीया तु न कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबन्धप्रतियो-
 गित्वरूपस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावात् । गतिसंज्ञाबाधादिति ।
 धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगाद्गतित्वं प्राप्तं विशेषद्योतकत्वाभावा-
 त्त्वनर्थकत्वव्यवहारो ऽपीति भावः । सुसिक्तमिति । सिकगतपूज्यत्वद्योतकः
 सुः । क्रियापूज्यत्वकृते तत्तत्क्रिया कर्तुः पूज्यत्वं गम्य एवैषा संज्ञा अत एव
 सुशक्तिं किं तवेत्यत्र न । अतिक्रमणमुचितादाधिकानुष्ठानं, चात्पूजायामित्य-
 नुक्रुष्यते । अतिदेवानिति । देवेभ्यो ऽधिको देवपूज्य इति वाच्यः । द्वितीय
 कुगतीति समासस्याभावस्तु अनभिधानात् । आद्ये तु प्राप्तिरेव न स्वती
 पूजायामेवेत्युक्तेः ॥ अपिः पदार्थं ॥ पदस्याप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः ।

सर्पिषोपीति । अत्र बिन्दुरित्यादेः पदस्यार्था ऽपिद्व्योत्यः । तदुक्तं वृत्ति
 कृता । मात्रा बिन्दु स्नाकमित्यस्यार्थं ऽपिर्ष्वनत इति । संभावनायां लिङ्-
 ति । उपसवादाशङ्कयोश्चेति सूत्रभाष्ये पठितेनोपसवादाशङ्कयोलिङित्य-
 नेन । तत्र लोक्रमाधारेणमित्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । तत्राशङ्कान्तेता ।
 संभावनाप्युत्कटकोटिका शङ्कवेति भावः । कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्द्व्योत्य-
 संबन्धमाह तस्या एवेति । संभावनाया एवेत्यर्थः । कर्तृदौर्लभ्यमिति षष्ठी-
 तत्पुरुषः । कर्तृपदं प्रकृताभिप्रायं, सर्पिषो ऽपि पिबेदित्यादौ कर्मदौर्लभ्ये-
 त्यादि बोद्धव्यम् । तत्र बिन्दोस्तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसंबन्धस्य द्योतकोपिः ।
 संबध्यत इति स्यात्पदवाच्यक्रियायामपिद्व्योत्यबिन्दोः कर्तृतया द्योत्या-
 क्तसंबन्धेन चान्यथादिति भावः । तदाह अपिशब्दबलेनेत्यादि । एवञ्च
 सर्पिष्यथबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती तत्कर्तृका संभावना विषया सत्तेति
 बोधः । विशिष्टसत्तायाः संभावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि संभावनावि-
 षयत्वमनुभवासिद्धम् । नन्वेवं कर्मप्रवचनीयद्व्योत्ये ऽर्थे सर्पिषो ऽन्वयेन तस्य
 कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्द्वितीयास्यादत आह द्वितीया त्विति । न त्वपिनेति ।
 बिन्दुना योग्यपिद्व्योत्यसंबन्धेनानन्वय इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्व्योत्यसंब-
 न्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते चापिद्व्योत्यस्योक्तसंबन्धस्य बिन्दुः
 प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः । यदा स्पष्टप्रतिपत्तये ऽपिद्व्योत्यस्यापि बिन्दोः
 प्रयोगस्तदापि द्वितीयां बाधित्वापपदविभक्तिरिति प्रथमैव तत्र कारक विभ-
 क्तिव्य क्रियाजनकत्वाद्येकविभक्तिव्यमिति दिक् । संज्ञाफलमाह, अनुपसर्ग-
 त्वादिति । अपि स्तुयादिति । पूर्वबल्लिङ् क्रियाविषयं शक्यत्वादिना
 संभावनमपिद्व्योत्यं प्रकृते ऽवाङ्मनमगोचरं विष्णुमपि स्तुयादिति शक्यत्क-
 र्णाविष्करणम् । अत्युक्तिरसंभाव्यार्थसंभावनं संभावनपदस्येदृशार्थकत्वे
 व्याख्यानमेव शरणम् । विष्णुविषयायाशक्यत्वसंभावने चान्यविषयानिश्चयेन
 शक्याकर्तुमिति फलति शक्यत्कर्षमित्याचित्यात्कर्षादेरप्युपलक्षणम् । अपि
 वेदान्तपारगं हन्यादित्यादौ हननक्रियायां संभावनाविषयौचित्यौत्कर्ष-
 द्योतनात्संभावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति अस्य स्वार्थं तात्पर्याभावा
 धर्मशास्त्रोक्तः सङ्गच्छते । कामचार इच्छया प्रवृत्तिः स्तुहि मा वा यथेष्टं
 कुर्विति यावत् । प्रैषातिसर्गति लिङ् । अपि स्तुयादृषलमिति । उपसवादेति सूत्र-
 पठितवार्तिकेन परेणान्तरङ्गेण च गहायां लङ्पीति बाधित्वा संभावने लिङ्,
 क्रियागतं गृह्यत्यमपिद्व्योत्यं वृषलपदसमभिव्याहारात् स्तुतेगृह्येत्वं फलति
 तदेव धिगित्यादिना ऽनूद्यते । अपि सिञ्चेत्यादि । अपिद्वयेन मिलितेन
 समुच्चयद्योतनात्प्रत्येकं संज्ञायामुभयत्रापि षत्वाभावः ॥ कालाध्वने ॥

अत्यन्तसंयोगो निरन्तरं संबन्धः । स च गुणक्रियाद्वयैरभावेन च । तेन मासं भोजनाभाव इत्यादिः सङ्गः । गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिभ्यान्द्वितीयेत्यर्थः । मासमधीत इति । बुद्धिस्य-यावदवयव संबन्धरूपाव्याप्रिद्वितीयेत्यर्थः । एकादश्यां रात्रौ जाण्यादित्यादा-वधिकरणत्वविवक्षणाच्च द्वितीया । इति द्वितीया ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ कारकाधिकारात्क्रियाजनने स्वतन्त्र इत्यर्थस्तदाह क्रियायामिति । स्वातन्त्र्यञ्च कर्तृप्रत्ययमभिध्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्था-श्रयत्वम् । पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यत्र फलस्य प्राधान्ये ऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वमित्ये कर्तृप्रत्ययमभिध्याहारे इति । गित्वस्तु वाचकत्वमेवातस्तत्र ग्यन्तधातुतत्प्रकृतिधात्वन्तदुभयवाच्यव्यापारयोस्त्वस्वार्थं प्रति प्राधान्याद्वै-दत्तेन यज्ञदत्तः पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्यापि कर्तृत्वमित्येति त-कत्वे तु नैतत् सिध्येत् । कारके इति सूत्रभाष्यात्स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते प्रकृतसूत्रभाष्याच्चेति मञ्जूपायां निरूपितम् । प्रक-ष्टेति । यद्वापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । तमप्यहणं किमि-ति । कारकाधिकारात्करणल्युडन्तकारणोत्त महासंज्ञया च साधकत्वे लभ्ये साधक्यहणमेव साधकतमार्थं भविष्यतीति प्रश्नः । गङ्गायामिति । अधिक-रणमित्यधिकरणल्युडन्त महासंज्ञयैव सिद्धे आधारग्रहणसामान्यात्मसंवाच्यव व्याप्या य आधारः सा ऽधिकरणमित्यर्थः स्यादेवञ्चेदं सूत्रन्तिलेषु तैलमि-त्यादावेव प्रवर्तत न हि गङ्गातीरं वा सर्वावयवैर्याप्तं, तीरधर्मस्य घोषाधा-रत्वस्यात्यन्तसामान्यात्प्रवाहे आरोपो ऽत्र बोद्धुः । यदा तु व्यवहितो गङ्गातो घोषः तदा गङ्गाशब्दस्य तत्तीरे लक्षणा । तमप्यहणेन शब्दसामर्थ्य-गम्यः प्रकर्षो नाश्रीयतइति ज्ञाप्यतइति गौणाधारस्याधिकरणसंज्ञा सिद्ध्यति एवञ्च गङ्गायां गात्र इत्यप्युदाहरणं सर्वावयवव्याप्यभावेन मुख्या धारत्वाभावात् गौणमप्याधारत्वादि मप्रम्यादिशक्यमेवेति बोद्धुम् । उदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । यदि तु महासंज्ञया तदात्तेपकरणासमर्थं प्रति आधारादिपदं चरितार्थं साधकशब्दस्य यद्वापारानन्तरमव्यवधानेन फलात्या-दन्तत्र शक्तिराधारशब्दस्य नाधियते यस्मिन्चाति व्युत्पत्त्या कर्मणो धारण क्रियां प्रति सर्वावयवव्याप्या य आधारस्तत्र शक्तिरित्युच्यते तदाक्तप्रयो-गादिसाधनाय कारकप्रकरणे उद्देश्यवाचके स्वरितत्वप्रतिज्ञया गौणाधारा-देयहणं वाच्यं स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यथात् तमपा तु प्रकृते तदभावा बोद्धुते एवञ्च व्यवधानेन फलात्यादके करणत्वोपचारेण तृतीयान्तप्रयोग-

स्यासाधुत्वबोधनं तमपफलं एतत्तमव्यशदेवान्यत्र स्वरितत्वमिति ज्ञायते
 इति दिक् ॥ स्पष्टञ्चंद्रं स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये । रामणेति । कर्तृतृतीयायाः
 कर्तृत्वादिशक्तिमान्कर्तृक्रियाभावसंबन्धश्चार्थः । करणतृतीयायाः करणश-
 क्तिमान् क्रियाकरणभावः संबन्धश्चार्थस्तच्छक्तिमत्वञ्च व्यापारवत्येव रामक-
 र्तृकबाणकरणकरणवियोगाश्रयो वालीति बोधः । प्रकृत्यादिभ्य इति ।
 इदं यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादादः ॥ दिवः कर्मच ॥ चेन संज्ञयोः समावेशः ।
 तिन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वययोगो बोद्धव्यते तेनात्तैर्देवयत इत्यत्र तृतीया
 परत्वात्कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः । अत्र विप्रतिषेधशास्त्रब-
 लासृतीयैव शक्तिद्वयबोधिक्ता । यदात्ताणां फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्व-
 विवक्षा तदा ऽतान्दीव्यतीत्यादि साधु, अत्ताणां देवितेत्यादौ तृतीयातः
 परत्वात्कृद्योगलक्षणा षष्ठी, मनसा देव इत्यादौ हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्त-
 देवशब्दसमासः । न च शक्तिद्वयस्वीकारे ऽत्र कर्मणि लकारे करणत्वशक्तेर-
 नुक्तत्वेन तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् । अथादानमुत्तराणीत्यस्यादाहरणे गान्धा-
 र्थीत्यादौ तत्र कर्मणि लकारे पञ्चम्यापत्तिवारणायैव द्रव्यगतानेकशक्तिमद्वे-
 गकस्या अभिहितत्वे परस्यापि तद्वत् त्रकाशेनात्तनेः । एकैव शक्तिः संज्ञाद्वयो
 पयोगिर्नाति तु चिन्त्यं कर्मादिपदानां कर्मत्वादितत्तच्छक्तिरूपेण बोधकतया
 तयोर्भेदस्यैवाचित्यादिति मञ्जुषायां विस्तरः । फलप्राप्तिरिति । तस्याञ्च
 सत्यां प्रयोजनभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वक-
 स्थाग उच्यते । त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यङ्ग्येत्यन्यत्र विस्तरः । नायात इति ।
 अनेन फलाप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते ॥ सहयुक्ते ॥ पृथग्विनानानाभिरितिवत्स-
 हेनेत्प्रेष सिद्धे युक्त्यहण शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवन्वित्यर्थमित्याह
 सहार्थेनेति । अत एव क्वचित् शब्दयोगं विनापि भवति तदाह विनापीति ।
 न्यायसिद्धे ऽर्थे लिङ्गमप्याह वृद्ध इति । सहार्थः साहित्यन्तञ्च स्वसर्माभिव्याहृत-
 क्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्त्वं क्वचित्समानदेशक्रियावत्वमत एव माष-
 षापोत्तरं तत्रैव तत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान्वपतीति भवति । यद्यपि
 पुत्रेण सह आगत इत्यादौ आगमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रासृतीया सिद्धा तथापि
 पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यस्य मुख्यमुदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ अङ्गेन
 अवयवेन । इदं सन्निधानलब्धम् । अङ्गिनो ऽवयविनः सूत्रे अङ्गशब्दो ऽर्थ
 आद्यजन्तो व्याख्यानादिति भावः । अत्ताकाण इति । यद्यप्यत्येव काणं
 तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाच्छरीरे तदवच्छिन्ने च व्यवहारो निरूढ
 इति ध्येयम् । यद्यपि काणशब्दो ऽतिगतविकारवाचक एव तथापि द्वौ
 विप्रविति वदन्त्येति प्रयोगस्य साधुत्वम् । ईदृशरीत्येदृशानां साधुत्वे चेद-

मेव मानम् । षष्ठ्यपवादे ऽयमित्याह अतिसम्बन्धीति । अङ्गविकारः किमिति । अङ्गग्रहणप्रयोजनप्रश्नः । अतिकारणमिति । प्रथमां बाधित्वात्रैव स्यात् लेशतो ऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वं काणत्वम् । इत्यशब्दः प्रकारमात्रपरः प्राग्र्थद्वयः कर्तरि क्तः कर्मविभक्त्यन्तेनेत्यं शब्देन भूतशब्दस्य समासः । लक्षणशब्दः करणसाधनः तस्य कर्मषष्ठ्यन्तेनेत्यंभूतशब्देन समास इत्याह कंचिदित्यादि । जटाभिरिति । यद्यपि ताभिस्तापसा ज्ञात इत्यर्थं ज्ञानक्रियायां करणत्वादित्दं सिद्धं तथापि करणत्वाविवक्षायां लत्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थमिदं इत्यंभूतस्य यत्र लक्षणवाचकत्पृथगुपास्यतिरेव तत्रैवानेन तृतीया । तेन कमण्डलुपाणिं क्वात्रमद्रातीदित्यादौ कमण्डलुपदाच्च तृतीया । न चोत्पन्नायास्तृतीयायाः सुपो धात्विति लुगिति वाच्यम् । कृते समासे तस्या उत्पत्त्या समासरूपप्रातिपदिकानवयवत्वादिति कैयटे स्पष्टम् । कमण्डलुः पणौ यस्येति बहुव्रीहिः । परे तु कमण्डलुपाणिशब्दाच्च तृतीयापत्तिः कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य कमण्डलुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्यैव तद्वाचकत्वान् । तदुक्तमनुलक्षणइति सूत्रे भाष्ये सकृदसौ कमण्डलुपाणिशब्दाच्च दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवतीति तदेवेत्यस्य कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थः । कमण्डलोलक्षणत्वे हि स एवेति वदेत् । किं च तन्मद्व्यपतितन्यायेन तद्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन तस्य तदनवयवत्वात्करेणैवित्येन लुको दुर्धारत्वम् । अत एव नरंमन्य इत्यादौ इजन्तस्योत्तरपदपरत्वाय पूर्वं सुपो लुकि उत्पन्नस्यामः सुपोधात्विति लुक् अस्मिधि सामर्थ्येन वारित इव एकादो ऽमिति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः ॥ सज्ञो ऽन्यतर ॥ दैवादि-कस्य जनेन ग्रहणान्तस्याऽकर्मकत्वात्तदाह जानानेरिति । कर्मत्वशक्तिरेवात्र तृतीयार्थः ॥ हेतौ ॥ हेतुरिह कारणम् । न शास्त्रीयः तस्य कर्तृसंज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः । न नु लौकिकहेतुरपि करणमित्यत आह द्रव्यादीति । आदिना गुणक्रिये । साधारणमिति । तज्जनके ऽपि घतंत-इत्यर्थः । कारणं तु क्रियाजनकमेवेति भावः । वैषम्यान्तरमाह निव्यापारिति । कारणान्तु व्यापारवदेवेति भावः । एवञ्च करणत्वशक्तिर्भिन्नैव हेतुत्वशक्तिरत्र तृतीयार्थ इति तात्पर्यम् । स्फुःप्रतिपत्तये कारणे वैलक्षण्यमाह करणत्व-न्त्विति । हेतुहेतुमद्भाव एव तृतीयार्थः । दण्डेन व्यापारसत्त्वं ऽपि क्रिया-जनकत्वाभावाच्च करणत्वम् । पुण्ये क्रियाजनकत्वे ऽपि निव्यापारत्वाच्च तत्त्वम् । फलमपीहेति । इह एतत्सूत्रादाहरणे । क्वचित्फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यत इत्यर्थः । तस्यापि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वात् । एतच्च प्रत्यय-इत्यादि सूत्रेषु कैयटे स्पष्टम् । नन्वलं श्रमेणेत्यादौ क्रियावाचकपदाभावा-

त्क्रियाया अप्रतीत्या कथं कारणत्वमत आह गम्यमानापीति । श्रमेणेत्यादि-
पदसंबोधविषयापीत्यर्थः । न तूच्चार्यमाणतद्वाचकपदजबोधविषयैवेति भावः ।
अनंशब्दा निषेधार्थस्तदाह सादृशं नास्तीति । ननु सादृशमित्यर्थ-
ज्ञाने ऽपि तस्य श्रमेणेति नामार्थत्वे ऽनेन क्रियात्वमत आह इहेति ।
स्यवाच्यार्थां प्रति स्वस्य कारणत्वमित्यर्थः । स्पष्ट चेदमिष्यण इति सूत्रे
प्रावश पिण्डीमिति वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोग इत्यादिना भाष्ये इति
प्रसूपायां विस्तरः । अशिष्टेति । अशिष्टाना संकीर्णचाराणां यो व्यवहारः
क्रिया तद्वेबोधकप्रयोगे प्रत्यामत्या यत्संबन्धेन व्यवहारस्य संकीर्णचारात्त्व
तद्वाचकाच्चतुर्थं तृतीयेत्यर्थः । दास्येति । दासीसंप्रदानकं रतिफलक
दानमिति बोधः । इति तृतीया ॥

दानस्येति ॥ दाधात्वर्थस्येत्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणं क्रियामात्रस्य । कर्म-
णेति । संबन्धमिति शेषः । अभिप्रैति इच्छति । कर्मणा संबन्धश्च स्वत्वा-
दिरूपः संप्रदानत्वशक्तिमान् संप्रदानचतुर्थ्यर्थः । स एवाद्वैश्य इत्युच्यते
क्रियाकारभावः संबन्धश्च तदर्थः । विप्रसंप्रदानकन्दानमिति बोधः । कर्म-
णेति किम् । तदभावे हि कर्मणोप्युद्देश्यतयान्तरङ्गत्वात्सम्यैव संज्ञा स्यात् कर्म-
संज्ञयातु पर्यायो भविष्यति । यंसयहणं किम् । तदभावे क्रियाकर्मणा योभिप्रैति
वाच्यतादिः तस्यैव स्यात् कर्तृसंज्ञा त्वकर्मकविषये सावकाशा । न च कर्तुः कर्तृ-
त्वाभावे कथं गोः कर्मत्वम् । कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वात् ।
अत एव सायाद्वीर्ये इत्यत्र कर्तुरपादानत्वे ऽपि कर्मणि लकारः सिद्धः ।
ननु कर्मणोक्त्यावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य संप्रदानत्व न स्यादत आह क्रियेति ।
कर्मरहितक्रियेत्यर्थः सकर्मकेषु कर्मसंज्ञा अस्या बाधिकृत्याशयनाह पत्ये
शेत इति । न च दानादीनान्तदर्थत्वात्तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे किमनया संज्ञ-
येति वाच्यम् । दाशगोत्रौ संप्रदानइत्यर्थत्वात् । तत्संप्रदानकं दानमिति
बोधार्थं तदावश्यकत्वाच्च । अत एव तादर्थ्यचतुर्थ्यां दानकर्मणा गवादः
संप्रदानार्थत्वे ऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यन्तार्थदानक्रियान्व-
यानापत्तिरिति हेनाराजः । तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थ्यां संप्रदान इति
सूत्रं रूच्यथानामित्यादिविषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । पशुनेति ।
कर्म तृतीयार्थः संप्रदानन्द्वितीयार्थः । एतच्च दानार्थकयजधातुविषयं पूजा-
र्थत्वे तु पशाः कारणत्व न्यायसिद्धम् । इदं ह्यन्तसमिति कैयटः । अन्यकर्तृक
इति । अभिलषतिकर्त्तृपेतयान्यदभिलषतिकर्म तत्कर्तृक इत्यर्थः । यत्किंचि-
द्विषयकप्रोत्यनुकूलव्यापाराश्रयो ऽभिलषति कर्ता हरिभक्तिमभिलष्यतीति
प्रत्ययात् यत्किंचिद्विषयप्रोत्यनुकूलमिति व्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो

रोचतेः कर्तेति अभिलषते इत्यर्थत्वाभावात् तद्योगे संप्रदानत्वमिति भावः । तदाह हरिनिष्ठेति पथीति । न च प्रीयमाणपदाभावे सूत्रस्य क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां संज्ञान्तराप्रतिविषये चारितार्थ्येन परत्वादधिकरणसंज्ञया बाधसिद्धेः कथमेतदिति वाच्यम् । देवदत्तं रोचते इत्यस्याप्यापत्तेरित्याशयात् तत्सत्त्वे त्वस्य कर्मसंज्ञापवादत्वात् द्राघः । गोपी स्मरादिति । श्लाघादेः स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । स्मरादिति । हेतौ पञ्चमी स्तुत्या ऽऽत्मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । स्तुतिश्च कृष्णस्यैव । एवं हुत्या स्वानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । हुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव । एव स्थित्या शपथेन च कृष्णं स्वानुरागं बोधयतीत्यर्थः । यद्वा स्तुत्या हुत्या च कृष्ण स्वसंबीजनं बोधयति स्थित्या शपथेन च कृष्ण बोधयतीत्यर्थः । जीप्यमानपदे अर्थकर्मणः प्रकृत्यर्थकर्मणाश्च यहणादित्यन्यत्र विस्तरः । स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे कृष्णं श्लाघते कृष्णं हुतइत्येव । जीप्यमानइति ज्ञापनवचनाज्ज्ञपेः सचन्तात्कर्मणि शानच् ॥ धारेः ॥ धृड्वस्याने इति अयन्तस्य यहणं व्याख्यानात् । भक्तायेति । धियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं मातं हरिः प्रयुङ्क्तइत्यर्थः । प्रेरणाया भक्तासत्त्वे ऽभावात्सर्वापि प्रेरणाजनकत्वेन कारकत्वं बोद्धव्यम् । अवश्यदेयत्वेन माते ऽपि अणत्वं बोद्धव्यम् । प्रकर्षविवक्षायान्निर्वात । फलाश्रयत्वेन विषयतायामित्यर्थः । परत्वादिति । इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भावः । पुण्यसंप्रदानकञ्चेति चतुर्थी समभिध्याहारे बाधः । कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेत्यत्र क्रियासंबन्धित्वमात्रविवक्षया षष्ठी । अन्ये तु भोगायेत्यद्वाहृत्य कान्तायेति विभक्तिविपरिणामेन व्याख्येयमित्याहुः । स्पृहधातुरिच्छामात्रवाची फलावच्छिन्नेच्छावाची चाद्ये संप्रदानत्वमन्त्यं कर्मत्वम् । ईप्सितत्वन्धात्वर्थजन्यफलाश्रयत्वम् । न तु फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तमायहः कर्मसंज्ञायान्तु यथा तन्लाभस्तथोक्तम् । भार्यामीष्यतीति । नात्र भार्यां प्रति कोपः किं तु परैर्द्रुश्यमानान्तां न सहत इत्येव एवञ्चात्र न कोपजन्येष्व्याकिन्त्वन्यपुरुषदृशनजन्यात् भावः । हरेः क्राधद्राहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात् क्रियया यमित्यनेन न सिद्धिः न ह्यकुपितः क्रुद्धतीति भाष्येण प्रकृतकोप एव क्राध इति कुपेस्त्वर्यत्वाभावेन न तद्योग इदम् । कुप्यति कस्मैचिदित्याद्यमाध्वेव । उपसृष्टेदारित्यस्यार्थमाह सोपसर्गयोरिति । त्रैयाकरणनिकाये षष्ठे षष्ठदर्थकत्वेन प्रसिद्धः । पूर्वसूत्रापवादे ऽयम् । यदीय इति । यदीय शुभाशुभसंबन्धीत्यर्थः । राधीत्याः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थः । कर्मणः प्रश्नविषयस्य धात्वर्थेनापसङ्ग्रहात्कर्मकावेतौ । अत एव श्यन् । राधाकर्मकादेवेत्युक्तेः कृष्णसंप्रदानकं शुभाशुभ

पर्यालोचनमर्थः ॥ प्रत्याङ्भ्याम् ॥ व्याख्यानात्मयेकं निमित्तत्वमित्याशये-
नादाहरति । गां प्रतिशृणोतीति । अनयोः प्रवर्तनापूर्वकोभ्युपगमोर्थः ।
तत्र त्रिप्रस्य कर्तृप्रयोजकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ अनुप्रतीतिं भिन्नं पदं
लुप्तपञ्चम्यन्तम् । एणादिति शनान्तानुकरणात् षष्ठी । शंसितुः शंसनविषय-
हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनमनयोरर्थः । पूर्वव्यापारस्येति । शंसनस्य-
त्यर्थः । प्रोत्साहयतीति । आशामेत्यादिशब्दैरिति शेषः । शतायेति । करण-
स्यैव मन्प्रदानत्वेन भानमत्र शतव्यापारश्च दानरूप एवेति बोद्धम् ।
तादर्थ्यं । तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावरूपः संबन्धः । यदा तादर्थ्यस्य संब-
न्धत्वेन भानं तदा षष्ठी गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । क्लृपीति
सप्तमी । अर्थग्रहणञ्चात्र संपत्तिरुत्पत्तिः क्लृप्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेयं
वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । हितयोगे । चात्सुखयोगे ऽपि ॥ क्रियार्थाप ॥
क्रियार्थः फलं यस्य तत् क्रियार्थन्तेन स्वभावकं लक्ष्यते क्रियाफलार्थवाचक-
मुपपदं यस्येत्यर्थः सार्थश्च प्रत्यासत्त्या क्रियारूप एव । स्थानिशब्दश्च प्रयुज्य-
मानवाची वैयाकरणानां निकाये प्रसिद्धः क्रियार्थक्रिययोपपदत्वञ्च तुमुना-
देरेवेत्याह क्रियार्थाङ्कयेति । फलेभ्यो यातीत्यादौ फलकर्मकाहरणफलकं
यानमिति बोधः । यथा वाक्यार्थं वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिण्डीमि-
त्यादौ तस्यैव पदस्य संपूर्णवाक्यार्थशक्ता तद्यास्य समुदायस्याहरणघ-
टितोक्तार्थं शक्तिरेतच्छास्त्रबलात् स्थानिन इत्युक्तेस्तत्प्रयोगेनेति बोद्धम् ।
अयमेवार्थाङ्काहारः । नमस्कुमो नृसिंहायेति । नमः स्वस्तीत्यनेन तु न
सिद्धिः उपपद विभक्तेरितिन्यायेन द्वितीयापत्तेः । पिण्डीमित्यादावप्रयुज्यमा-
नभतणक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थापपदस्येति ॥ तुमर्थात् ॥ तुमशब्देन
तदर्थो लक्ष्यते सार्था यस्येत्यर्थः । इति सूत्रेणोति । भावे ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते
ते क्रियार्थाङ्कयापामुपपदे भविष्यति स्युरिति तदर्थः । यागायेति । यागफलकं
ग्रानमित्यर्थः । उपपदविभक्तेरिति । वाचनिकमेवेदं भाष्ये पठितमिति केचित्
क्रियाकारकयोः संबन्धोऽन्तरङ्गः उपपदार्थेन तु यत्किञ्चिक्रियाकारकभावमू-
लकः संबन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बाह्यरङ्गेति अनन्तरान्तरेणोति सूत्रे कैयटः ।
अत्राहुः । एवं सति नमस्यति देवानित्यादौ नमःपदार्थं क्रियाकारकभावे-
नैवान्वये परत्वाच्चतुर्थांशङ्क्यानेन वारणस्य भाष्योक्तस्यासङ्गतिः । एतेन
प्रधानत्वात् क्रियायास्तसंबन्धनिमित्तकत्वेन बलवत्त्वमित्यपि परास्तम् ।
कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकत्रादिषट्कान्यतमत्वम् ।
अन्यानभिहितानुद्गतकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वं प्रथमाया अपि । अभिहिते प्रथमेति

धार्तिकस्वारस्यादतः प्रथमापि कारकविभक्तिरिति बोद्धव्यम् । द्वाविध्यादौ द्वित्वादेरिव देवदत्तः पचतीत्यादौ उभाभ्यामेकव्यैष कर्तृत्वस्य बोध इति न तद्दोधावृत्तिः । नमस्करोति देवानिति । उक्लृष्टनिष्ठो यः स्वनिष्ठापक्लृष्टत्व बोधः तदनुकूलव्यापाररूपनमस्कारफलस्य तादृशबोधस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वं स्वशब्देन प्रयोक्ता नमः शब्दस्य साक्षात्प्रभृतिपूर्वादिषु वा पाठेन गतित्वात्सत्वम् । एकस्या एवोपपदविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे चायं न्याय इति तु न युक्तम् । नमस्यति देवानित्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधात् । सहयुक्त इत्यादिसूत्रस्यभाष्यविरोधाच्च । अलमितीति । अलमित्यनेन पर्यायार्थानां ग्रहणं व्याख्यानादित्यर्थः । तत्र ज्ञापकमप्याह । तस्मैप्रेति । षष्ठा अपि साधुत्वे बीजं स एषामिति । आशीर्विवक्षायामिति । आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः । स्वस्त्यर्थः कुशलं मङ्गलं वा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः स्वस्ति जाल्मायास्तीति तत्त्वकथनम् । कुशलार्थैराशिषीत्यस्यावकाशः स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः स्वस्तिशब्देऽनव्ययमपि । 'प्रतिशृङ्गामि ते धेनुं कुटुम्बार्थं विशेषतः । स्वस्तिर्भवतु मे नित्यं सुखञ्चानुत्तमं तथे'ति भविष्योत्तरे प्रयोगात् ॥ मन्यकर्मणि ॥ तिरस्कार इति । अनानादराभावात्तत्रमपि तु नत्रोऽधर्मादाविव प्रतिपत्तवाचित्वात्तरस्कार इति भावः । तत्रानादर इति मन्यकर्मविशेषणान्तद्भ्रान्तकं यत्कर्मैत्यर्थः । तेन युष्मच्छब्दाच्चतुर्थी न तिरस्कारश्च व्याख्यानादपक्लृष्टनिरूपितापमेयत्वव्याप्यभावरूप उपमेयेऽत्र शृङ्गते न त्वपक्लृष्टसादृश्यरूपः तत्प्रतीतिश्च नत्रममभिव्याहार एव । तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः । तृणाय मत्वा रघुनन्दनोपीत्यादौ नत्रोद्वाहारः तदाह न त्वां तृणमिति । कर्मोत्र चतुर्थ्यर्थः । श्यनेति । न तु यकाव्याख्यानादिति भावः । श्यंस्तूपलक्षणम् । तेन लिङादावपि भवति तत् ध्वनयचाह तानादिकयोगेनेति । नौकाकेति भाष्ये येषु प्राणिषु नेष्यते तेनावाद्यो भविष्यन्तीति येष्विति बहुवचनेन शृत्युदाहरणबलेन चैष्ववानिष्टनिर्णय इति भावः ॥ गत्यर्थकर्म ॥ कर्मोत्रापि चतुर्थ्यर्थः । गत्यर्थेति किम् । आदने पचति । कर्मणीति किम् । अश्वेन गच्छति । चेष्टायां किमिति । धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वान्प्रश्नः । शरीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् । पन्थानमिति । अध्वशब्देऽयंपरो व्याख्यानादिति भावः । अध्विष्ठत इति । शब्दप्रयोगसमकालिकगन्तव्यापारजन्यफलाश्रय इत्यर्थः । अध्वपदेन गन्तव्याप्याऽर्थउच्यते तेन गन्तव्युक्तस्त्रिया स्त्रियं गच्छतीत्यादौ न । स्पष्टञ्चंद्रभाष्ये । उत्पथादिति । उत्पथं सन्त्यज्येत्यर्थः । इष्यत इति । न त्वाकान्त इत्यर्थः । उत्पथेनेति । गन्तुमशक्त इति शेषः ॥ इति चतुर्थी ॥

ध्रुवमपायेषा ॥ ध्रुवं स्थिरम् । अपायो विभागजनको व्यापारः तद-
नाश्रयमिति यावत् । विभागश्च न वास्तवसंबन्धपूर्वको वास्तव एव किं तु
बुद्धिपरिकल्पितसंबन्धपूर्वको बुद्धिकल्पितो ऽपि माधुराः पाटलिपुत्रकेषु
आत्मतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितापायाश्रयेणैव भाष्ये पञ्चमीसाधनात्
कर्तृशरणाय ध्रुवमिति अन्यथा कर्तृसंज्ञाया इयमपवादः स्यात् । अपायवि-
षये यत् कारकं तदपादानमित्यर्थसंभवात् । कर्तृसंज्ञा तु पञ्चत्यादियोगे
चरितार्था । हरिरप्याह 'अपाये यदुद्रामीनञ्चलं वा यदि वाचलम् । ध्रुवमेवा
तदावेशात्तदपादानमुच्यते' इति स्पष्टञ्चंद्रं कैयटादौ । भाष्यानुसारिणस्तु
अथ हि तस्मादश्वत्पतितो धावतः पततीत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्व
न स्यादित्याशङ्क्याधौष्यस्याविवक्षितत्वमत्र यतः सतोष्यविवक्षा भवतीति
समाहितं भाष्ये तदसङ्गतं स्यात् । त्वदुक्ताध्रुवत्वस्य पतधात्वर्थव्यापाराश्र-
यत्वस्यात्रासत्त्वेन सतो धौष्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतः । सिद्धान्ते ऽपि त्वदुक्त-
ध्रुवपदार्थकथनमेवाचितमिति तदसङ्गतिश्च लोकसिद्धान्तिरिक्तार्थं ध्रुवपदस्य
शक्तिरूपेण गौरवञ्च । अतदावेशादित्यस्य हरिकारिकायां तदावेशाविव-
क्षणादित्यर्थः । तस्मादपाये गतिविशेषे सति यद्ध्रुमवधिभावोपगमाश्रयत्वे
सति तदतिरिक्तस्यावधिभावोपयोगिव्यापारस्यानाश्रय तदपादानमिति सूत्रार्थः
वामादेरवधिभावोपयोगित्वाश्रयणेन शङ्का वृत्तात्यर्णमित्यादौ तस्यासत्वान्न
तदुपयोगित्वन्तस्यत्युत्तरम् । ध्रुवमपाये इति तु वृत्तस्य परं पततीत्यादौ वस्तुत-
स्तस्य परं द्वारा पातजनकत्वात्प्रापादानत्वशरणाय एवञ्चापायेति कारके
इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षितइत्यर्थं तात्पर्यशाहकं बोद्धव्यम् । ध्रुवग्रह-
गन्तु कारकान्तराणामिवापादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभाववा-
धनायत्याहुः । अपादानत्वशक्तिश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधि-
करणमिति अपादानसमभिव्याहारे विभागो ऽपि धात्वर्थ इति बोद्धव्यम् ।
एवञ्च वृत्तात्यततीत्यादौ तदपादानविभागपूर्वकः संयोगः परं वृत्तिरिति
बोधः । वृत्ताद्भूमिं पततीत्यादौ वृत्तापादानविभागपूर्वकः संयोगानुकूला व्यापार
इति बोधः । परस्परस्मान्मेषापसरत इत्यादौ मेषपटोपात्तयोरेव क्रियाश्र-
यत्वात्कवृत्त्व परस्परपटोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्वादपादानत्व मेषपटोपात्ते
तदाविवक्षणात् । प्रयोगानुसारित्वाद्ब्रह्मज्ञायाः, विभागपूर्वकपृष्ठतो गमनमप-
सरणम् । आत्मानमात्मनेत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिकृतभेदवच्छब्दरूपोपाधि-
कृतभेदाग्रहणे मानाभावात् । शब्दालिङ्गितार्थभानस्यैव सत्त्वाच्चेत्यन्यत्र
विस्तरः । यत्त्वपसरत इति सधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठाङ्गति
प्रति इतरस्यापादानत्वमविरुद्धमिति तत्र । वस्तुतस्तत्रिच्छव्यापारयोर्भेदो ऽपि

सृधातुना निवृत्तभेदस्यैवापायस्योपादानादुपभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन पर-
 त्वात्कृतृत्वापत्तेः । अत एवैकशेषसूत्रे भाष्ये उक्तं न वै तिङन्तान्येकशेषारम्भ
 प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति । धनुषा विद्युतीत्यत्र निःसरच्छरजन्यबाधा-
 र्थत्वाद्गृध्रेपादानत्वकरणात्वाभयप्राप्ता परत्वात् करणत्वं बोद्धम् । यामा-
 दायातीति । आयातेर्विभागपूर्वकौत्तरदेशमयोगानुकूला व्यापारो ऽर्थः । वृत्तन्य-
 जतीत्यादौ व्यापारव्याधिकरणविभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसंज्ञयापादान-
 त्वस्य बाधः स्पन्देस्तु न विभागो ऽर्थ इति वृत्ते स्पन्दत इत्येव । चलतेस्त्वा-
 सनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्वेष विभागार्थत्व सार्थाद्वीयत इत्यत्र सार्थस्य
 धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेष्यपादाने चाहीयरुहोरिति ज्ञापकात्कर्मप्रत्यया-
 न्तहीधातुप्रयोगे ऽपादानत्व कर्मसंज्ञायाञ्च कर्तृपद स्वतन्त्रापलतणमिति
 कर्मणि लकारः सार्थेन त्यज्यते देवदत्त इत्यर्थः । धावत इति । क्रियाविशिष्टस्या-
 प्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तगत्यनावेशात् धावनस्याश्ववत्तणाद्वा ध्रुवत्वं बोद्धम् ।
 जुगुप्सेत्यादि । जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विषयता तदपादानं तस्यैव विषयस्य
 क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवृत्यायां संबन्धित्वेन च विषयतायां पापस्य
 जुगुप्सत इति षष्ठी भवत्येव सत्यभिधाने एव मुत्तरसूत्रेष्वपि बोद्धम् । एषां
 धातूनां स्वार्थपूर्वकबौद्धविश्लेषजनकनिवृत्तिलक्षणया सूत्रणैव सिद्धेदं
 वार्तिकमुत्तरसूत्राणि च प्रत्याख्ययानीति स्पष्टं भाष्ये । भय भीस्त्राणान्वास्त-
 दाह । भयार्थानामिति । हेतुतृतीयापवादो ऽयम् अरण्ये इति । भयाद्व्यर्थाना
 योगे कारकमपादानमित्यर्थे ऽविशेषात्सर्वसंज्ञापवादः स्यादिति भावः ॥
 पराजे ॥ असोढो ग्लानिविषयः एषञ्च पराजेरकर्मकत्वं उदाहरणत्वं तदाह ॥
 ग्लायतीत्यर्थ इति । अभिभवतीति । तिरस्कारानुकूला व्यापारो धात्वर्थे
 इति भावः । प्रवृत्तिविघात इति । भतणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकू-
 ला व्यापार इत्यर्थः । ईप्सित इति । धारणाद्यं धात्वर्थफलाश्रय इत्यर्थे उदाहरणे
 च तदुत्तरार्थे व्यापारजन्यमयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्भवानामपादानत्व ईप्सित
 इत्यनेन प्रधानाप्रधानान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्यात्तपः कर्मलतणेतु तमप्यह-
 णात् प्रकृतधात्वर्थप्रधानभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्य यद्गण-
 मिति भावः ॥ अन्तर्धा ॥ अन्तर्द्वारन्यकर्तृकत्वकर्मकदशनाभावानुकूला व्यव-
 हितदेशस्थितिरूपस्तद्वृत्क यत्कर्तृकदशनाभावमिच्छति तदपादानमित्यर्थ-
 स्तत्फलितमाह । व्यवधाने मतीति । येनेत्यत्र कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी न सौत्र-
 त्वात् आत्मन इति प्रत्यामत्ति लभ्यम् । मातुर्निनीयतइत्यादावात्पलभ्येच्छा
 बोद्ध्या । चोरानिति । चोरकर्मकदशनेच्छाभाव इति शाब्दे ऽयं स
 च चोरकर्तृकस्वदशनाभावायेति प्राणिः । इच्छामात्रस्यात्पलभ्यत्वइव

प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्संबन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तापञ्चमीत्यर्थः ।
 प्रतिनिधिः सदृशः प्रतिदानम् दत्ततुल्यप्रत्यस्य वस्तुनः प्रत्यर्पणम् । कर्तृवर्जिन-
 मिति । कर्तृसञ्ज्ञारहितमित्यर्थः । अणत्वंवस्तुसच्चिन्तं न तु तृतीयावाच्यको-
 टिनिषिष्टम् । हेतुभूतमिति । तेन करणत्वविवक्षायान्तृतीयैवेति भावः ॥
 विभाषागुणे ॥ योगविभाषादिति । बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरित्युक्तवार्तिकप्र-
 योगानुगुणे ऽस्त्रियामिति प्रायिकमित्यन्ये । धूमादिति । धूमपदं स्वज्ञाने
 ऽग्निमत्पदं स्वज्ञानविषये लाक्षणिकं बोद्धम् । समुच्चयार्थमिति । स्पष्टत्वेदं
 भाष्ये । एतेनान्यतरस्यामद्गीकर इत्यर्थकं पदद्वयमेतदित्यप्यास्तम् । विकल्पवि-
 षयेष्यंशमङ्गीतिश्च । परे तु द्वितीयासमुच्चयेन फलं विना वातं विना वर्षमि-
 त्यादौ अतेशब्दयोगइव ततोऽन्यत्रापि दृश्यतइत्यनेन द्वितीयासिद्धेरत एव
 भाष्ये द्वितीयाममुच्चया नोक्तः । पञ्चम्या अधिकारे द्वितीयाषष्ठीविषये
 प्रतिषेधो वक्तव्यः दक्षिणेन ग्रामं दक्षिणतो ग्रामस्येति प्रकृतसूत्रस्यभाष्येण एन-
 पा द्वितीयेति सूत्रं षष्ठ्यतसंश्यतः प्रागिति च सूचितमन्यथा सौत्रक्रमत्यागे
 न्यार्याविपरीतपूर्वनिपातकरणे च बीजानापत्तिरत एव करणे चेति सूत्रे द्वितीया-
 समुच्चयो नेत्याहुः ॥ करणे च ॥ करणे तृतीयायाः सिद्धत्वेन पक्षे पञ्चम्यर्थं
 वचनमिदम् । चकारः तृतीयान्यतरस्यामित्यनुकर्षणार्थः षष्ठी गापोऽगिति
 वत् । अद्रव्येति । द्रव्यभिवचनेभ्य इत्यर्थः । द्रव्यपदेनात्र सर्वनामपरामर्श-
 योगं निङ्गिनरूपतविशेष्यं वा स्तोत्रशब्दो यदुमांवेशाद् द्रव्यं स्तोत्रशब्द-
 हारस्तदुमपरः स च धर्मा ऽल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव । शुक्लादिवच्चैते
 धर्मवचना अपि करणत्वञ्च परम्परया ईदृशार्थेण च साधुत्वं सूत्रबलादिति
 स्पष्टमनुगुत्तरपदइत्यत्र कैयटे । करणे किम् । स्तोत्रकर्मवति । असत्वरूप-
 फलसमानाधिकरणविशेषणत्वात्त्र स्तोत्रशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमिति द्विक् ॥
 दूरान्तिका ॥ अत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतः समुच्चयार्थकान्यतरस्यां
 यद्गणानुश्लेषैवार्थाधिकारात्पञ्चम्याः सिद्धौ चकारो व्यवहिततृतीयासमुच्चया-
 र्था व्याख्यानादित्याह चादित्यादि । प्रातिपदिकार्थमात्रे इति । व्याख्यानादि-
 ति भावः ॥ इति पञ्चमी ॥

षष्ठी शेषे ॥ शेष उक्तादन्यः स च तत्तद्रूपेण स्वत्वादिति । संबन्धत्वेन
 रूपेण च । कारकविभक्तीनां क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वादिशक्तिरू-
 पेण बोधकत्वन्त्रापि तन्मूलके सबन्धे विवक्षिते षष्ठी तदाह कारक
 इति । स्वस्वामिभाषादिति । स्वत्वस्वामित्वसमूहः संबन्ध इत्यन्यत्र
 विस्तरः । एवं सर्वत्र बोद्धम् । षष्ठ्यर्थस्य संसर्गविधयेव भानं कारकविभ-
 क्तिभ्यो ऽपि क्रियाकारकभावसंसर्गविधया भानमित्युक्तम् । सबन्धमात्रविव-

त्तायामिति । संबन्धत्वेन भाने इत्यर्थः । यद्वा क्रियाकारकभावमूलकसंबन्ध-
 स्यैव विवक्षायां न तु तद्विवक्षायामित्यर्थः । कर्तुरपि तथा विवक्षा क्तस्य च
 वर्तमानइति सूत्रे क्त्वात्स्य हसितमित्यादौ भाष्ये स्पष्टा । संयोगसंबन्धाव-
 च्छिन्नाधारस्य न तथा विवक्षा, अत एव घटवद्भूतलमिति प्रयोगसाधकं मनुष्य-
 सूत्रे ऽस्मिन्निति चरितार्थमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । लोहितोष्णीषा इत्या-
 दावपि सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिर्बाहुः । एधा दकस्येति । एधः कर्तुं कर्ता वा । दक-
 स्योदकस्येत्यर्थः । एधशब्दे ऽदन्तः पुल्लिङ्गः कारकइति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तः ।
 एधाः पत्यन्ते इति सान्तः स्त्रीषो ऽपि । हेतौ द्योत्ये इति । हेताविति वर्तते
 हेतुहेतुमद्भावेनेतरान्वये इत्यर्थः । तेनात्र हेतुं पश्येत्यादौ न । षष्ठीति ।
 हेतुवाचकादित्यर्थः । निमित्तित्यादि । निमित्तादिप्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकर-
 णशब्देभ्यश्चेत्यर्थः । किञ्चिन्मित्तमिति । प्रथमान्तं द्वितीयान्तञ्च । प्रायश्च-
 णादिति । एषञ्च षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे व्यर्थं इति
 बोद्धव्यम् ॥ षष्ठ्यत ॥ दिक्शब्दत्वात्पञ्चम्यां प्राप्तायामिदम् । ततः पश्चादि-
 त्यत्र तु सार्वविभक्तिः षष्ठ्यन्तार्त्तसः । षष्ठ्यपीति । स्पष्टञ्चदं वृत्तौ ।
 भाष्ये तु न दृश्यते । विपरीतं षष्ठ्यतस्येति सूत्रात्पूर्वमेनपेन्यस्य पाठ इति
 लभ्यते इति पृथग्विनानानेति सूत्रे उक्तम् ॥ दूरान्तिकार्थः ॥ यदपेत्त दूरत्वा-
 दिदन्ततः षष्ठीत्यर्थः । पञ्चमी चेति । तस्या एव समुच्चयो न द्वितीयान्तृतीय-
 योरपीति भावः ॥ ज्ञो ऽविदर्थ ॥ अत्र सूत्रे ऽविदर्थस्येति क्लेदो व्याख्यानात् ।
 सर्पिषो ज्ञानमिति । जानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिःसंबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
 अधोग ॥ अधोगर्थः स्मृतिः । कर्मणि क्तिम् । मातृगुणस्मरणम् । करणे शेषत्वेन
 षष्ठ्यभावे समासो भवत्येव । अत एवात्र सूत्रे भाष्ये शेषइत्यनुवर्ततइत्युक्तम् ।
 प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यतइत्येतैः षष्ठीसमामनिषेधात् । एधादक-
 स्येति । एध इति पृथक्पदं दकशब्द उदकवाची ॥ रजाथानाम् ॥ रोगार्थानां
 धातूनामित्यर्था व्याख्यानात् धातोर्भाववचनत्वाद्यभिचारेण सामर्थ्याद्वचनइ-
 ति कर्तरि ल्युट् भावशब्देन सिद्धरूपार्थ उच्यते ल्युट्प्रकृत्यर्था ऽविवक्षितस्त-
 दाह । भावकर्तृकाणामिति । रोगकर्तृकमिति च । रोगो ऽत्र लयादिः । भावकर्-
 तृकाणां क्तिम् । श्लेष्मणश्चैररुजा । श्लेष्मात्र न भावः । सर्पिषो नाथनमिति ।
 सर्पिर्मै भूयादित्याशासनमित्यर्थः ॥ जासिनि ॥ जमु मोक्षणे इति दैवादिक्त्वस्य न
 यद्वहणञ्जासीति निर्देशाद्विंसायामित्युक्तेश्च । निमोपसृष्टो हनो निप्रहणः शब्द-
 परत्वे ऽपि सौत्रत्वाद्गुन्तेरिति णत्वम् । चुरादिदिति । घटादेस्तु न यद्वहण दीर्घ-
 निर्देशात् क्राथनमिति । घटादेः क्रथेः क्राथेदिति सूत्रे निपातनाद्वृत्तिरिति वृत्तिः ।

परे तु एतत्सूत्रप्रामाण्याच्चटमाहचर्याञ्चायमपि चुरादिर्बोद्धुस्तस्याकृतिगण-
 त्वात् निपातनस्य शेषषष्ठीसवियोगशिष्टत्वे कर्मत्वेन शिवत्तायां चोरस्य क्राय-
 नमित्यस्यानापत्तिः सामान्येन निपातने चिण्णमुल्लिष्ये क्रथमित्यादेः क्रथयती-
 त्यादेश्वानापत्तिरित्याहुः । समर्थयोरिति । समपर्यायसंशब्देन समासः शकन्श्चा
 दित्वात् पररूपं वा । ब्राह्मणपणनमिति । आयप्रत्ययो वैकल्पिकत्वाच्च कृतः ।
 उदाहरणे स्तुतावेवेति नियमादपि न ॥ दिवस्त ॥ कर्मणि षष्ठी स्यादिति । शेष-
 इति त्वत्र न संबध्यते व्याख्यानात् । अत एव द्वितीया ब्राह्मणे इति सूत्रङ्गामस्य
 तदहः सभायान्दीव्ययुरित्यत्र नित्यं षष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थमिति भाष्ये उक्तं
 तत् ध्वनयन् तिङन्तमुदाहरति । शतस्य दीव्यतीति । यत्रापि पूर्वसूत्रे दिवं पठि-
 त्वा तदर्थस्येति त्यक्तुं शक्यते तथापि योगविभाग उत्तरार्थः शेषइत्यस्यासंबन्धार्थ-
 श्च ॥ विभाषोप ॥ अत्रापि शेषइति न संबध्यते तदर्थस्येति च वर्तते तदाह । पूर्व-
 योगेति । अत एवेयं प्राप्तविभाषेति न वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ कृत्वार्थप्रयो ॥
 शेषे किमिति । दिवस्तदर्थस्येत्यादिना विच्छेदादधिकरणकारकएव षष्ठीवि-
 धानं युक्तमिति प्रश्नः । द्विरहनीति । वृत्त्यादिप्रामाण्यान्मण्डूकानुवृत्तिः स्वी-
 कार्यत्युत्तरम् । अधीगर्थेति सूत्रे कर्मादीनामविवत्ता शेष इति भाष्ये बहु-
 वचनेनात्रापि शेषपदसंबन्धबोधनाच्च । वस्तुतस्तु कर्माश्रयषष्ठीविषये सूत्रो-
 पात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्वचनमिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय शेषइति वर्तते
 इति भाष्यकृतोक्ते परेण शेषश्च क इति पृष्टे शेषे षष्ठीति सूत्रोक्तं कर्मादी-
 नामविषयता शेष इति सिद्धान्तिना स्मारितं नैतावता कृत्वार्थत्यत्र तत्सं-
 बन्धो लभ्यते । किंचैतद्वाष्यबलात् दिव इति सूत्रे ऽपि शेषपदसंबन्ध आव-
 श्यकः अन्यथा वार्तिकरीत्या शतस्य दीव्यते इति भावे इष्टस्य प्रयोगस्या-
 सिद्धिः । अत एव वार्तिकव्याख्यायां अधीगर्थादयः प्रेष्यन्पर्यन्ताः कर्माश्रयपदे-
 नोच्यन्तइति कैयटः । एवञ्च शेषइत्यनुवृत्त्या वार्तिकप्रत्याख्यानावदेतत्-
 सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्येन्दुतीया ब्राह्मणे इति सूत्रस्यभाष्यं तु
 वार्तिकरीत्येत्याहुः । किंच यदा कर्मविवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति स्म-
 राम्यहं मातरामिति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या तु यदा कर्माद्यविवक्षितं भवतीति
 षदेत् । एवञ्च ज्ञाविदर्थस्येत्यापि तदसंबन्ध एव । एवञ्च तद्योगे न कदापि
 सृतीयया शतं दीव्यतीत्यादि च सिद्ध्यति अधीगर्थत्यादौ च मण्डूकानुवृत्ति-
 रिति सुधियो विभाषयन्तु ॥ कर्तृकर्मणोः ॥ अत्र शेषइति न संबध्यते सूत्र-
 वैषय्यापत्तेः कृत्योगा षष्ठी समस्यतइति वार्तिकेन तत्र समासस्येष्टत्वात् ।
 कृतिरिति भाष्ये क्तिन् । कृष्णः कर्ता । जगत इति । कर्मदं कर्तृसाहचर्यात् कर्मापि
 भास्वर्यं भेदेनान्वय्येव एह्यते तेन स्तोत्रं पाक इत्यादौ न क्रियाविशेषणात्

षष्ठी । किंच क्रियाविशेषणेन स्तोत्रम्याचकृ इत्यादौ न समानाधिकरणसमासे
नापि सुप्सुपेत्यादिः सुबन्तार्थविशेषणान्त्वयेनासामर्थ्यात् द्वितीया श्रितेत्या-
देस्तु सामर्थ्यादवयवद्वारके सामर्थ्यं प्रवृत्तिः द्वितीयाप्रकरणोक्तपरंतुमतीत्या
वा सामर्थ्यम् । अत एव पूजनात्पूजितमिति सूत्रे दारुणं यथा भवति तथा
ऽध्यापक इत्यर्थकस्य दारुणाध्यापक इत्यस्य सिद्धार्थं मलोपवचनमारब्धं भाष्ये
ऽन्यथासमासेन सिद्धे तद्व्यर्थं स्यात् । एतदेव भाष्यं ततः षष्ठ्यभावेऽपि मानमन्यथा
षष्ठीसमासस्य वृजकाभ्यां कर्तरीत्यादिनिषेधैरुक्तसामर्थ्येऽपि प्रवृत्त्या तत्समासे-
नैव सिद्धौ मलोपवचनं व्यर्थमेव स्यादिति बोद्धव्यम् । न च भिन्नपदत्वे ऽपि तथा
प्रयोगसाधुत्वायं मलोपवचनमिति वाच्यम् । तथा सति वाक्ये मलोपश्च
वक्तव्य इति वदेत् । अत एव कैयटेन क्रियाविशेषणं दारुणादयस्तत्र वैयधि-
करण्यात् समासाभावात् मलोपो विधीयत इत्युक्तम् । सुप्सुपेत्यादिसमासे
न सार्वत्रिक इति तदाशय इत्यलम् । कृति किमिति । कर्तृकर्मभ्यां क्रिया सचिधा-
प्यते नद्वावीतु धातुरेव कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण साद्गुत्वेन धातु-
भिरेव तदुपस्थितेः शत्याश्वः आभ्रिक इत्यादौ तद्वृत्ताच्च तेन रूपेणोपस्थिति-
रिति न तत्र कारकान्वय इति एतत् भाष्यं प्रामाण्यात् । अत एव हिरुगा-
दियोगे न कर्मादिसजा एतेन देवदत्तेन शत्याश्व इत्यादौ षष्ठीनिवृत्त्यर्थं कृद्वृ-
हणमित्यपास्तम् । अधिका खारी द्राणेनेत्यत्र हेतौ तृतीया क्रियायोगाभावात्
कर्तुः कर्तृत्वाभावे जनकत्वरूपहेतुसत्त्वात् । धातोश्च द्वये प्रत्ययास्तिडः कृतश्च
तत्र तिङ्योगे न लोकेति निषेधात् कृद्भागवत् भविष्यतीति किं तेन, नलो-
केति सूत्रे कृद्व्ययस्यैव ग्रहणं तु अत्र्ययार्थस्य ये कर्तृकर्मणी इति व्याख्या-
नेन सिद्धम्, उभय प्राप्तावित्यत्र बहुव्रीहस्तु एकाचोद्वे इत्यादाविवान्यपदार्थ-
स्याशाब्दत्वे ऽपि व्याख्यानाद्विष्यति न च भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानामि-
त्यादौ गुणभूते णिच्प्रकृत्यर्थकर्तारि षष्ठ्यर्थं करोतीति कृदिति कर्तृपरन्तदिति
वाच्यम् । तृतीयावत्तत्र षष्ठ्या अपि विनैव यत्र मिद्वेरिति प्रश्नः । तद्वृत्ते
इति । तद्वृत्तान्तशक्तियहमात्रप्रयोज्यापस्थितिविषयक्रियायाः कर्तारि कर्मणि
च माभूदित्यर्थः । उदाहरणे सकर्मकप्रकृतिकभावकान्तस्येदृशवृत्तिमात्रवि-
षयताया भाष्यसंमतत्वेन तस्य केवलस्य क्वाप्यप्रयोगेण तद्वृत्तान्तसमुदायशक्त्यैव
क्रियोपस्थापकत्वात् कृद्व्यहणात्कृदन्तशक्तियहप्रयोज्यापस्थितिविषयक्रिया-
कर्तृकर्मणोर्यहणम् न चात्र तथा तण्डुलानां पाचकतर इत्यादौ च पाचकादेः
पृथक् प्रयोगेण तच्छक्तियहस्यापि सत्त्वेन कृदन्तशक्तियहप्रयोज्यापस्थितिवि-
षयत्वं क्रियाया अस्यैवेति भवत्येव षष्ठी । अत एव तद्वृत्ते माभूदित्येवाक्तं
न तु तद्वृत्ताधिक्येपीति । भाष्ये ऽपि तद्वृत्तस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र माभूत्कृतो ये

कर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यादित्येवोक्तम् । कृतपूर्वीति । अत्र कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षया ऽकर्मकत्वाद्भावे क्ते पूर्वादिनिरिति तद्वृत्तस्तद-
नन्तरं तु विशेषरूपेण कर्मयोगो भवत्येव । तत्रोक्तरीत्या षष्ठ्यभावे ऽनभिहि-
तत्त्वाद्द्वितीया एवरीत्या साधुत्वे ऽत्रत्यभाष्यमेव मानम् । वृत्तेः पूर्वं कर्मा-
न्वयाभावाच्च सापेक्षत्वाद्दृत्तिर्न स्यादिति न शङ्क्यं एवमधीती व्याकरणे इत्या-
दावापि बोद्धव्यम् । तदुक्तं भाष्ये । यदावाक्यं न तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययः
सामान्येन तदा वृत्तिरिति न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः धातोः
सकर्मकत्वात् । यदा प्रत्ययः भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव सा च वृत्तिर्न-
कदापि कर्मकान्ते नेत्याह । सामान्येनेति । कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्व-
याविवक्षा विशिष्टो योर्थः तदर्थकधातु प्रकृतिककान्तेनेत्यर्थः । इयमेव कर्म-
यो विवक्षानामानेन तादृशकान्तस्य वाक्ये न प्रयोग इति स्पष्टमेवाक्तं प्रयो-
गानुरोधिनी हि विवक्षति तद्भावः । न चाविवक्षितकर्मतया भावे कसाधन-
यत्ना व्यर्थः नपुंसके भावे इत्यनेन सकर्मकेभ्यो ऽपि सिद्धेरिति वाच्यम् । तस्या-
प्यकर्मकेभ्य एषष्टेः । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । 'दद्वैदुःखस्य मादृग्भ्यो धायै-
रामोदमुत्तमम् । लिम्पेरिव तनोर्वातैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न क' इति भट्टपद्यं
मादृग्भ्यो दुःखं ददद्विरुत्तममामोदं शुष्मादीनाङ्गहीत्वा मादृशान्दत्तस्य दुः-
खस्य पोषकैर्मादृशां शरीरं लिम्पद्विरिव वातैः को मादृक् विरहाग्निव्याप्त-
श्चेतयन् ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादिति तदर्थः । दाधातोः पोषणार्थाद्वाजश्च
ददातिदधात्योरिति शणौ लिम्पेः शः ज्वलेण इति जयमङ्गलाश्लोकाख्या-
ख्याप्यतज्जातीयैष तत्रेति दिक् । तत्र धायैरामोदमुत्तममित्यत्र गृहीत्वैत्य-
ध्याहृत्य तद्व्योगे द्वितीया बोद्धा । उभयोः प्राप्त्यस्मिचिति । तेनैकनि-
मित्तत्वलाभादोदनस्य पाके ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भाव इत्यादौ विभिन्नक्रि-
याकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौनायं नियम इति भावः । प्राप्तिपदेन चोभयोः प्रयो-
गेषायं निषेध इति ध्वनितम् । स्त्रीप्रत्यययोरिति । स्त्रियां क्तिनित्यधिकार-
विहितयोरित्यर्थः । नायं नियम इति । तेनोभयत्रापि षष्ठी भवत्येवेति
भावः । भेदिकेति । धात्वर्थनिर्देशे एषु सन्नन्ताद्भिद्वेदप्रत्ययादित्यकारप्र-
त्ययः । शेष इति । नियमस्यायं विकल्प इत्येके । इत्यतल्लब्धमर्थं स्पष्टप्रति-
पत्तये आह । केचिदिति । अकारभिचे कृन्मात्रे इत्यर्थः । अनुशासनमिति । अनु-
शिष्यन्ते ऽसाधुभ्यो विविच्य बोद्धव्यन्ते येनेति कारणे ल्युट् । मत इत्यादौ मति-
बुद्धीति वर्तमाने क्तः । इदमेषामिति । कर्तरि षष्ठी, सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते
कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी इदमेषां भुक्तमोदनस्य । उभयप्राप्ताविति तु मध्ये-

पवादन्यायेन कर्तृकर्मणोरित्यस्यैव नियम इति बोद्धव्यम् ॥ न लोका ॥ लादेशा इति । लकारसंबन्धिन इत्यर्थस्तेन दादिगा इति सिद्धम् । केषललस्य क्वापि प्रयोगाभावादेवं व्याख्यातं कुर्वन्विति । तृन्पत्याहारघटकस्तु नायम् । तृशब्दस्य तद्घटकत्वे ऽपि शतुस्तद्घटकत्वाभावात् । लिडादेशकृत्वादि-योगे लिट् सदृशक्रिकिनोर्योगे च निषेधार्थन्तस्यावश्यकत्वाच्च । उ इति । उकारेण व्याख्यानात्तदन्तविधिव्यपदेशिवद्भावेनोकारस्यापि । सनाशंसिति अलङ्कृ-जिति च उदणुचै । घातुक इति । लषपतपदेत्युक्तं वृद्धिस्तत्त्वम् । कमेरिति । उकान्तस्येति शेषः इदञ्च भाषायामेव । भाषायामिति भाष्याक्तेः । निष्ठेति । एतदपवादतया भाष्ये वार्तिकं पठ्यते । नपुंसके भावे कस्य योगे षष्ठा उप-संख्यानं द्वात्रस्य हसितमिति । इदञ्च प्रतिपदाक्तत्वात् नपुंसके भावे क्त इति सूत्रविहित क्तान्तयोगएव, भ्रान्तन्देशमित्यादौ गत्यर्थकर्मकृत्यनेन क्तेना नेन षष्ठी नपुंसके भावे क्तस्तु नात्र तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः । अश्वितितक-र्मतया ऽकर्मकत्वेन क्तस्तु कृतपूर्वीत्यादिवृत्तिविषयएवेत्युक्तम् । एवञ्चेहाहि सृप्तमित्यादौ परत्वेन क्ताधिकरणेचेत्यनेन भावे क्ते शेषत्वविवक्षयैव षष्ठी-साधनस्यावश्यकत्वेनेदं शेषत्वविवक्षया भाष्ये प्रत्याख्यातम् । वार्तिकेन चानेन कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा नेति ज्ञाप्यते, शेषत्वविवक्षया भा-ष्याक्ततन्मत्याख्याने तु अनभिधानात् क्तातिरिक्तविषये न सा पूरणगुणिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदं, तत्र हि सति किमुदाहरणं ब्राह्मणस्य कुर्वन् नैत दस्ति कारकषष्ठा निषेधात् शेषष्ठा तु ब्राह्मणस्य कर्तृमित्यर्थेनासामर्थ्यादि-त्याद्वर्थकमुक्तमिति परे । अधीयन्निति । इङ्धार्याः शत्रुच्छ्रुणीति शता । द्वि-षन्निति । द्विषामिन्न इति शता । शेषषष्ठी त्विति । इदञ्चिन्यमित्युक्तं परैः ॥ अकेनो ॥ अत्र यथासंख्यं नेष्यते । अकस्याधमर्ण्यं ऽसंभवादाह । भविष्यत्य-कस्येति । वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ एतत्कर्मकयाजनकर्तार इत्यर्थके ऽङ्ग य-जतां लप्स्यन्ते ऽस्य याजका इत्यादौ च षष्ठी भवत्येव । कर्तृमात्रार्थके एषुनृ-चाविति एषुलि पदान्तरसंबन्धेन भविष्यत्वप्रतीतावष्यकस्य तत्रावृत्तेः तुमुन्-एषुलाविति एषुल् तु भविष्यतीत्यधिकृत्य विधानाद्भविष्यदर्थक एवेति भावः । व्रजङ्गमीति । गमेरिन्नित्योणादिक इनिः स च भविष्यति, भविष्यति गम्या-दय इत्युक्तेः । गामीति पाठे बाहुलकावृद्धिः । शतन्दायीति । आवश्यकआधमर्ण्य-योरिति णिनिः आवश्यके णिनावष्यय निषेधः सूत्रे आधमर्ण्यपदेन तत्सूत्रा-क्तार्थापलक्षणात् । अत एवांशं हारीति निर्देशः संगच्छते । तत्र आवश्यके णिनिः । न च तत्र भविष्यदर्थकत्वेन सिद्धिः भूतवर्त्तमानयोरावश्यकत्वबोध-

नस्य वैफल्येन भविष्यत एव ततो बोधादिति वाच्यम् । वस्तुतो भविष्यतो बोधे ऽपि तत्वेनाबोधात् णिनेस्तदर्थकत्वाभावाच्च । अत एवावश्यं कारी कटस्येति वृत्त्युदाहृतं सङ्गच्छते । तत्र हि नानेन णिनिः । अवश्यपदोपादानात् किं तु सुष्यजातावित्येवेति नव्याः ॥ कृत्यानाम् ॥ कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते विभाषाकर्मनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणम् । अनुवर्त्ततइति । निषेधो ऽयं कर्त्तरि कर्मणि च । कर्त्तरि वेति त्वनुभयप्राप्तिविषयमिति वृत्तिकैयटादयः । व्रजमित्यत्र गुणकर्मणि वेष्यत इति विकल्पस्तु न, कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य दोग्धत्या गावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुणकर्मण उक्तत्वात् प्रधानचरितार्थनानेन परत्वाद्वाधात् । तुल्यार्थैर्योगइति । तुल्यत्वार्थैरित्यर्थः । अत एवातुलोपमाभ्यामिति चरितार्थम् । अत एव पर्युदासादनव्यययोगएवेदं, तेनेवशब्दयोगेन ॥ चतुर्थी चाशिषि ॥ आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात् प्रातिपदिकात्तद्द्वारेके आयुष्यादियोगे चतुर्थीषष्ठावित्यर्थः । अत एवैतदर्थकचतुर्थ्याद्यन्तेन सुखहितादिभिर्न समासः । उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परसामर्थ्यात् । अत एव हि तेन चतुर्थीसमासविधानं तद्व्यागे चतुर्थीज्ञापकमित्याकरोक्तं संगच्छते । यत्तु वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनानन्वयाद्वाशीर्विषये च तथा ऽन्वयाच्च समास इति तत्र, वृत्तावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनेन नोहितोष्णीषेत्यादौ तथान्वयदर्शनात् भाष्ये तथान्वये वृत्तेरसाधुताया अनुक्तेर्चेति समासवादे मञ्जुषायां विस्तरः । व्याख्यानादिति । सूत्रार्थशब्दः पृथङ्गमितमिति भावः । भाष्ये तु नैतद् दृश्यते ॥ इति षष्ठी ॥

आधारे ॥ कारके इत्यधिकारात्क्रियाजनके एतत्प्रवृत्त्योपस्थितत्वादाधारः क्रियाया एव तत्रेप्सिततमस्वतन्त्रपदाभ्यां साक्षात्क्रियाधारयोः कर्मकर्तृसंज्ञाभ्यां बाधात्परम्परया तदाश्रयस्य ग्रहणं परम्परा च कर्तृकर्मद्वारिकैव व्याख्यानादित्याह । कर्तृकर्मद्वारेति । यद्यपि कालस्य साक्षात्क्रियापरिच्छेदकत्व तथापि तदधिकरणं कर्तृकर्मद्वारैव तथैवानुभवात् साक्षात्साधारत्वे ऽपि आधारपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परम्पराधारस्य ग्रहणम् । किंच साक्षात्साधारत्वे कर्तृत्वमेव तस्य स्यात्कालः पचति भूतानीतिवत् । एवञ्च क्रियान्वयोप्यस्य कर्त्तृत्वान्वयद्वारैव यस्य यद्वारा कारकत्वन्तस्य तद्वारैव क्रियान्वय इति व्युत्पत्तेरत एवावशौण्ड इत्यादौ समासः । अत्र आसत्त्यादिक्रियान्तर्भावेण बोधाननुभवात्क्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटाद्युक्तं न युक्तम् । मूले वृत्तः कपिसयोगीत्यादावस्ति क्रियामध्याहृत्य तस्याः स्वकर्तृकपिसयोगिवृत्तद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वं विशिष्टवृत्तस्य मूलवृत्तित्वबोधेन्यत्रावयवे

तद्विशिष्टवृत्ताभावप्रतीतिः कपिसंयोगे तदवच्छेदित्वं फलतीति दिक् । चकारादिति । प्रातिपदिकार्थे इति शेषः । त्रिधेति । तत्र सकलावयवव्याप्तौ व्यापकाधारत्वम् । यथा तिलेषु तैलमिदमेव मुख्यमधिकरणमिति स्वरितेनेत्यत्र साधकतममित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । उपसर्गोप श्लेषः संबन्धस्तत्कृतमौपश्लेषिकम् । अत एवेको यणचीत्यादावौपश्लेषिके आधारे सप्तम्युक्ता संहितायामिति सूत्रे भाष्ये । तत्राजादिसामीप्यमेवेगादीनां यन्मासेतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तं तत्र च दीयते इति सूत्रे भाष्ये तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदम् । कटे आस्ते इति तु नौपश्लेषिकोदाहरणं युक्तमुक्तभाष्यविरोधात् । यद्वृकदेशावच्छेदेन श्लेषे ऽपि श्लेषस्य समीपमुपश्लेषं तत्कृतमिति व्युत्पत्त्यापश्लेषिकत्वमित्यभिप्रायेण तदुदाहरणं तदेतत् सर्वं गौणमधिकरणं गङ्गायाङ्गाव इत्यादिकञ्चेति स्वरितेनेत्यादौ भाष्यं स्पष्टम् । गौणोप्याधारार्थः सप्रम्यादिशक्य एवेति बोद्धव्यम् । एतदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकं अधिकरणत्वशक्तिमौपश्लेषिकमधिकरणविभक्त्यर्थः । इन्विषयस्येति । इतो विषयस्येन्द्रकृतः क्लान्तस्य कर्मणीत्यर्थः । तेन कृतपूर्वा कटमित्यत्र न उदाहरणे न कर्मणिक्तः अभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः किंतु भावे इष्टादिभ्यश्चेति तत्र हि श्राद्धमनेनेत्येता ऽनेनेति वर्जते । अत्र कर्मशब्देन कालादिव्यतिरिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात्, तेन माममधीती व्याकरणे इत्यत्र नेति कैयटः । साधुसाधु ॥ शेषषष्ठ्यपवादो ऽयं साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेनः चार्थमत्र साधुयहणन्तेन तत्त्वकथने ऽपि भवति । सूत्रे चार्थहणान्तु निपुणार्थम् । निमित्तादिति । निमित्तवाचकात् सप्रमी भवति तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्या स्वान्वयिक्रियाकर्मणा योग इत्यर्थः । निमित्तञ्चात्र क्रियाफलम्, एवञ्च फलं सप्तम्यर्थः । चर्मणीति । चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तन्लाभेच्छाधीनत्वात् । कर्मसंबन्धश्च स्वरूपसत्त्वेन निमित्तम् । द्वीपिचर्मणोरण्डकोशमृगयोश्च समवाय इतरयोः संयोगः । मुक्ताफलाय करिणं रघुवीरेत्यादौ क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी घ्नन्तीति शेषः । मुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः ॥ यस्य च भा ॥ भावः क्रिया । ततः ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात्, तेन गोपददुह्यमानपदयोरुभयोरपि सप्रमी सिद्धा । क्रियाश्रयः कर्त्ता कर्म च । तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्त्तृपुंदाहरणं कर्मण्याह । गोष्विति । यत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा प्रकृते, काचित् स्वधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन यथा गोषु धोत्यमाणास्वत्यादौ, काचित्स्वाधारकालान्तरकालेन यथा गोषु दुग्धास्वत्यादौ । ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थस्तस्य च भावलक्षणमित्युक्तेः क्रियायामेवान्वयः लस्यलक्षणभावः शब्दबोद्ध एवेतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयो

दर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणापेक्षेति बोद्धव्यम् । अन्यथोदिते आदित्ये तमे
नष्टमित्यादावेव स्यात् त्वं प्रकृते कदाचिद्दि गोषु दुह्यमानास्वसौ गतः, इदञ्च
मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगस्तत्रैव
प्रवर्तते भाष्यस्वरसात् । राहूपरागे स्त्रायादित्यत्र राहूपरागपदेन तदाश्रय-
काल उच्यते इति अधिकरणसप्तम्येव विवाहे नान्दीमुखङ्कुर्यादित्यत्र विवाह-
पदेन तत्पाककाल उच्यते । गवान्दीहे आगत इत्यत्राप्यधिकरणसप्तम्येव-
त्यन्यत्र विस्तरः । अर्हाणाम् ॥ कर्तृत्वार्हाणाम् । तद्वैपरित्ये अर्हाणामक-
र्तृत्वेनर्हाणाञ्च कर्तृत्वे इत्यर्थः । वाक्यचतुष्टयमेतत् कर्तृसमर्पकाच्च
सप्तमीत्यर्थः । सप्तम्यान्तदन्वयिक्रियावाचकाद्वातोारप्रथमासामानाधिकरण्या-
च्छतृशानचावेश । लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षार्थमिदम् । सत्स्विति । सन्तो हि
तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाः तरणक्रियाकर्तृसम्बन्धि असत्कर्तृकमासनमिति बोधः ।
स्वक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वं संबन्धः । असत्स्विति । तरणक्रियाकर्तृत्वानर्हा-
णान्तदकर्तृत्वमत्र । यद्यपि स्थितिक्रिया कर्तृत्वार्हत्वेनेदं सिद्धं तथाप्यसतान्त-
रणक्रियानर्हत्वादिक्रमपि बोधविषय इति भावः । सत्स्विति । तरणक्रियाक-
र्तृत्वार्हाणान्तदकर्तृत्वमत्र । असत्स्विति । तरणकर्तृत्वानर्हाणान्तत्वर्तृत्व-
मत्र ॥ षष्ठी चा ॥ अनादरे इति विषयसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते ।
अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी षष्ठी
चेत्यर्थः फलितमाह, अनादराधिक्यइति । लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्यर्थः । अनादर-
विशिष्टं प्रव्रजनन्धात्वर्थः । तत्र षष्ठीतात्पर्यंवाहिका ऽनादरश्च प्रत्यासत्त्या
पुत्रादिविषयक एवेति भावः ॥ स्वामीश्वरा ॥ शब्दपरत्वाद्ब्रह्मरूपाणामपीति
नैकशेषः पर्यायान्तरसङ्ग्रहापत्त्या स्वाम्यर्थेनोक्तम् । दीयते इति व्युत्पत्त्या
दीयमानांशरूपं दायमादत्ते इति सोपसर्गादप्यादन्तादत्त एव निपातनात्कः
गवादिकञ्च दीयमानेन्वेति नित्यसाकाङ्क्षत्वाद्ब्रुत्तिः । दाय्यादशब्दः स्वामिपर्याय
इत्यन्ये । षष्ठ्यामेवेति । शेषषष्ठीत्यनेनेति भावः । तात्पर्यं इति । आसेवाप-
दस्य तत्र हठेरिति भावः । तात्पर्यञ्च तदेकव्यापारता आयुक्तयोगे ऽधिकर-
णत्वाविवक्षायां सप्तमीप्राप्तौ संबन्धविवक्षायामत्र कुशलयोगे च षष्ठीप्राप्तौ
वचनम् ॥ यतश्च ॥ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति । विशिष्टस्येत्यध्याहारः ।
तद्विशिष्टस्य एकदेशस्य यतः स्वघटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघटकव्यावृ-
त्तधर्मकरणकं पृथक्करणान्तद्वाचकात् षष्ठीत्यर्थः । यत इति किम् । यस्य ज्ञान्या-
द्विविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनन्तत एव माभूत् षष्ठ्यपवादत्व-
वत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात् स्वघटितसमुदायात्तदधिकस्वेतरसमु-

द्रायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपनिर्धारणविषयत्वरूपो ऽवयवावय-
विभावरूपश्च संबन्धो विभक्त्यर्थः । मृसमुद्रायावधिकद्विजेतरनख्यावृत्तश्रेष्ठ-
त्वकरणाकपृथक्करणरूपनिर्धारणविषयो नृसमुद्रायावयवो द्विजः श्रेष्ठ इति
बोधः । संसर्गघटककरणं श्रेष्ठत्वादिरूपमेव प्रत्यासत्तेः । अत एव न निर्धारणइति
सूत्रबोधितनिर्धारणस्य विभक्त्यर्थत्व सङ्गच्छते । उद्भूतावयवभेदविवक्षतया
नृणामिति बहुवचनन्तिरोहितावयवभेदविवक्षतया निर्धारणविषये एकवचनन्त्व-
साधिति कारके इति सूत्रभाष्ये स्पष्टं, तत्र हि निर्धारणे कारकत्विति ब्रूयादि-
त्युक्तम् । मिदचोन्यादित्यादौ । तु सौत्रा निर्देश इति तदाशयः । द्वन्द्वः समासक-
स्य चेत्यत्र समाससमूहमद्वये इत्यर्थः । समूहेर्थे ऽचित्तेति ठक् ॥ पञ्चमी वि ॥ यत-
श्च निर्धारणमित्यनुवर्तते विभागोत्र भेदः तत्र निर्धारणे सर्वत्र यथाकर्थाञ्चिद्वे-
दस्य सत्त्वेन विभक्त्यहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केनाप्युपातरूपेण
भेदस्तत्रैव प्रवृत्तिरित्याह, भेद एवेति । अत्र पञ्चम्यर्था निर्धारणविषयत्व-
रूप एव । पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषया माथुरा आठ्यतरा इति बोधः ।
एवञ्च त्रितयोपादानएवनिर्धारणप्रतीतिरिति पुरुषोत्तम इत्यादौ संबन्धसा-
मान्ये षष्ठी उत्तमनिर्हृपितेति समाससिद्धिरिति तरप्सूत्रे कैयटः ॥ साधुनि ॥
निपूर्वात् पुण कर्मणि शुभे इत्यत इगुपधलक्षणः कः अर्चतेश्च भौवादिकादुरोश्च
हल इत्यप्रत्ययः । अर्चो । चौरादिकात्तु ण्यासश्चन्यति युन् स्यात् षष्मपवादा
ऽयम् । अप्रत्यादिभिरिति । लक्षणेत्यामिति सूत्रोपात्ताः प्रत्ययादयः ॥ नत्त्रे
च ॥ लुपशब्देन लुप्सञ्ज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो लत्यते इति बोध्यम् । अधिकरणो
किम् । अद्वा पुष्यः । असत्यान्तदनुवृत्तावन्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकार्थं एव
स्यात् । मूलेनेति । नत्त्रेण युक्तः काल इत्यणो लुब्धविशेषइति लुप् । नत्त्रे
किम् । पञ्चालेषु तिष्ठन्ति । जनपदे लुबिति लुप् ॥ मप्रर्मापञ्चम्यौ ॥ काला-
ध्वनोरित्यतस्तदनुवर्तते तच्च पञ्चम्या विपरिणाम्यते मध्यस्यावधिद्वयसापेक्ष-
तया द्विवचनान्तेन समासः । बोधस्तु शक्तित्वेन शक्तिद्वयस्य न तु द्वित्वेनेति
बोद्धव्यम् । ननु कर्त्तृरूपस्य कारकस्यैकत्वाद्भेदनिबन्धनमध्यपदेशासम्भवा
ऽत आह । शक्तिद्वयमध्ये याविति । कर्त्तृत्वादिशक्तिरेव कारकम् । सा च क्रिया-
भेदेन भिद्येति भावः । यद्यप्यवधिवधिमतास्साजात्यनियमाच्च कालाध्वानौ
कारकमध्ये सम्भवतस्तथापि शक्तिशब्देन तदाधारकालादियहणाच्च दोषः ।
षष्मपवादा ऽयम् । स्वानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः । शक्तिद्वयमध्यव-
र्त्तित्वन्तु वस्तुसन्निमित्तम् । अधिकशब्देनेति । कर्त्तरि क्तप्रत्ययान्ताध्याह-
ठशब्दायंकाधिकशब्दयोगे लोकशब्दात् षष्मान्माप्रायाञ्जापकादिमे इष्येते
इत्यर्थः । तदस्मिच्चधिकर्मितिसूत्रे भाष्ये तु उपरिश्लेषपदाध्याहारैणोपश्लेषिके

ऽधिकरणे सप्रमीत्युक्तम् । कर्मणिक्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थकाधिक्येणे
तु अधिको लोको हरिणोति प्रथमैव । उपपराद्दु इति । उपोधिके चेति कर्मप्रवच-
नायत्वम् । ननु मामुद्दिश्य विनियोक्त्यतइत्यर्थादत्र कर्मणि द्वितीयैर्वति
किङ्कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह । अगतित्वादिति । तिङ्ङि चेति । उदात्त-
वति तिङन्ते गतिर्निहन्यतइत्यर्थः । अत्र तिङुःतिङ् इति निघातस्य निपा-
तैर्यद्वितीत्यादिना निषेधात् कारिष्यतीति तिङन्तस्योदात्तवत्वमिति सर्वप्र-
सिद्धिः ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ समर्थः पद ॥ विधिशब्दः कर्मसाधनः शेषपश्या
समासस्तदाह । पदसंबन्धीति । पदविधिसहचरितो ऽपि पदविधिशब्देन
एहते । अत एव सचन्तादावेकार्थीभावः । पदविधिश्च समाससंज्ञादिस्तस्य
च न सामर्थ्यं साक्षात् विशेषणप्रसम्भवादत्त आह । समर्थीश्रित इति । साम-
र्थ्यं चात्र न व्यपेक्षा व्याख्यानात् समासादिवृत्तिषु तस्यासंभवाच्च किन्त्वेका-
र्थीभावः स च विशेष्यविशेषणभावावगाह्युपस्थितजनकत्वं संसृष्टार्थं सम-
र्थमिति भाव्याक्तः । अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि चद्रुष्येत्यादिविशेषणान्वयो
न, देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गुप्तकृत्वाद्भवत्येव वृत्तिः । एवं राजपुरुष इ-
त्यादौ विशेषणपदे सख्यानवगमोऽर्थकार्थीभावकृतः संख्याविशेषप्रकारेण तत्त-
दर्थभाने पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वात् यथा घटा इत्यादितो बहुत्वैनैव त्रिवतुरा-
दिव्यक्तीनां भानं न तु त्रित्वचतुष्पादिना तथा वृत्तौ राजत्वादिनैकानेकव्य-
क्तिभानन्तात्पयंत्रशाच त्वकत्वानुत्वादिना । एवन्तावकीनो यौष्माकीण इत्यादौ
संबोधत्वेनैकानेकव्यक्तिभानं न त्वकत्वबहुत्वादिना विग्रहवाक्यीयैक-
वचनत्वारोपेण शास्त्रप्रवृत्तिमात्रं न तु तद्वेधः । वृत्तिस्वभावविरोधादिति
मञ्जूषायां विस्तरः । गमकत्वादेव शिवस्य भगवतो भक्त इत्यर्थं शिवभाग-
वत इत्ययःशूलेति सूत्रे भाष्ये प्रयोगः । परं तु तत्र वृत्तिरेव न तु शिवस्य
भागवत इति वाक्य साधु तत्र भगवच्छब्दादण् शिवपदेन भगवच्छब्दस्य
समासश्च युगपदेवेति बोध्यम् । तथोपस्थितिश्च समुदायशक्तिसाध्या । एवञ्च
कृत्शक्तित्यागे मानाभावात्प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या तथोपस्थि-
तिरयमेव चैकार्थीभावः । जहत्स्वार्था वृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति तु न युक्तं
महाबाहुः सुपन्था इत्यादावात्वाद्यनापत्तः । अर्थवत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणन्तु
सत्याङ्गतावयुक्तम् । तदुक्तं वृद्धैः । जहत्स्वार्थात् तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी । अ-
वयवार्थं विरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा गौरत्वरुष्णसर्पादौ ।
परिभाषेयम् । सा च पदविधिरिति सूत्रं स्वरसात् । समासेह्लेः सङ्ग इत्यादौ
समासग्रहणाच्च गतिर्गताविति सूत्रं पदस्येत्यधिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थि-

तिरिति कैयटस्वरसाच्च । पदत्वेन सुबन्तत्वेन वा यत्र सातादुद्देश्यता
तत्रैव प्रवर्तते । तेनान्यारादितरेत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः । एकार्थाभावश्चालौ-
किकविषयहवाक्येषु कल्प्यते यथा शत्रादौ द्वितीयासामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा
लकारे ऽपि तत्कल्पना तथा अन्यपदार्थे समर्थस्वार्थे इत्यनुवादादबलादस्य
तत्र कल्पनेति । तथा च शत्रुविधायके भाष्यम् । लस्य प्रथमासामानाधिकर-
णोर्नार्थनायोगादादेशानुपपत्तिस्तस्य क्वापि प्रयोगाभावादित्याशङ्क्यादेशसामा-
नाधिकरण्यं दृष्ट्वा ऽनुमानान्नन्तव्यं प्रकृतेरापि तद् भवतीति तत्र कैयटः ।
सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात् पचन्तं देवदत्तं पश्यत्यादि प्रयोगदर्शनात्
स्थानिनो ऽपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत-
इति । अत्रानुमाने सौत्रानुवाद एवानुकूलस्तर्कः । अत्र प्रक्रियार्थं विहितस्ये-
त्यनेनान्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य लोके ऽबोधकत्वं सूचितमित्यन्यत्र
विस्तरः । समर्थः किम् । पश्य ऋणां श्रितो राममित्यत्र ऋणांश्रतयोः परस्पर-
संबन्धाभावेनैकोपस्थित्यजनकत्वेनासामर्थ्यम् ॥ सह सुपा ॥ सुबामन्त्रितइत्यतः
सुबिति वर्तते । सुबन्तसहितं सुबन्तं समाससञ्ज्ञकमित्यर्थः । समास्यते
इत्युक्तिस्त्वबुधानां भिन्नयोः शब्दयोरनेन संग्लेषः क्रियतइति प्रतिपत्तस्तद-
नुसारेण सपूर्वकास्यतेश्च संश्लेषार्थः । प्राक्कडारादित्यत्र प्राग्यहणमाव-
र्तते । तेन प्राक्समाससञ्ज्ञका भवन्ति तत्सञ्ज्ञाः सन्तो ऽव्ययीभावादिस-
ञ्ज्ञका इत्यर्थात्तयोः समावेश इति भाष्यं स्पष्टम् । अन्यथा कडारात्वात्प-
र्यायः स्यात् इति दिक् । अत्र सुबित्यकत्वं विवक्ष्यते । तेन महिष्या
अजायाश्च तीरमित्यत्र सुबन्तसमुदायस्य न तीरशब्देन समाम इति कैयटा-
दयः । परे तु अनुवादात्त्वादेकत्वाविवक्षेत्र किं च तद्विषयतायामेकेनैव केनचि-
त्सुबन्तेन किंचिदेकं सुबन्तं समस्येत न त्वन्यैरन्यानि तस्मात्सुबित्यादौ जातिवि-
वक्षा एवञ्च यथा स्वाङ्गयहणेन स्वाङ्गसमुदायस्य न यहणं स्वाङ्गत्वस्य
प्रत्येकं समाप्तत्वात् । एष सुबन्तत्वादेरापि प्रत्येकं समाप्तत्वेन सुबन्तादि-
यहणेन न सुबन्तादिसमुदायस्य यहणमिति नोक्तदोषः । स्पष्टञ्चैदं मनु-
ष्मन्समर्थसूत्रयोर्भाष्ये । तत्रत्यकैयटादीनान्तु प्रमादः । अत एव विभक्ति-
श्चेति सूत्रे प्रतिप्रत्ययं विभक्तिसञ्ज्ञेति पक्षे प्रथमयोरित्यादौ विभक्तिसमु-
दायस्य विभक्तियहणेनायहणात् प्रथमयोः प्रत्यययोरैव यहणं प्राप्नोतीत्युक्तं
कैयटेनेत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः । अनुञ्चलदिति । अनोञ्चलदित्यनेन
युगपत्समासः । अनु इति सुबन्तेन च्यवलदिति समुदायस्य समर्थत्वात् ।
सुपेति । इदं लक्षणमाधिकारश्च अन्ये फलन्तु देवः करोति मानुः स्मरती-
त्यादौ विशेषणसमासषष्ठीसमासयोरभावः ॥ सुपो धा ॥ अङ्गानिमिसस्य सुप

इत्यर्थमत्रारणायाङ्गस्य सुप इति नोक्तम् । पूर्वनिपात इति । भूतशब्दस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा विनिगमनाविरहेण प्रथमानिर्द्विष्टत्वाविशेषादनियमः स्यादिति भावः । अत एव निर्द्वेशादीदृशे विषये ऽवयवद्वारकसामर्थ्यस्य प्रवृत्तिः । विस्पष्टपटुरित्यादावपि विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति गमकं बोध्यम् । तत्र हि विस्पष्टमित्यादि पटुत्वादिविशेषणमिति कैयटे स्पष्टम् । इवेनेति । हरीतकीं भुङ्क्त्व राजन्मातेश हितकारिणीमित्यसाध्वेव । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथमेति वार्तिकस्वारस्येन प्रथमायास्तत्र तत्र कारकविभक्तिव्वाक्तिपरभाष्येण च क्रियायोगे एव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमाया मातृसदृशीमित्यर्थे ऽसाधुत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । गतद्योगविभागसदृसमासस्य विशेषसञ्ज्ञा न सन्त्येव तत्तदधिकारेष्वपाठात् । जीमूतस्येवेति । अत्र यथार्थत्वादप्रयुक्ते ऽव्ययीभावस्तु न तत्र तस्येवेति निर्द्वेशात् ॥ अख्ययी ॥ अनव्ययमव्ययं भवतीति भवतेर्णस्य उपसंख्यानमिति कर्त्तरि णः । महासञ्ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात् । योगो विभज्यते इति । भाष्ये त्विदं न दृश्यते अपदिशमित्यादिमान्तानां स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अपदिशनेत्यादि तु चिन्त्यमेवेत्यन्ये । ननु समासगते ऽन्तर्विभक्त्याश्रये प्रथमान्तत्वे आश्रीयमाणे कष्ट श्रितादौ श्रितस्य पूर्वनिपातापत्तिः निर्द्विष्टपदञ्च व्यर्थमत आह ॥ समासशास्त्रे इति ॥ समासञ्ज्ञाविधायके शास्त्रे इत्यर्थः । न च राज्ञः कुमारीं श्रिता राजकुमारीश्रित इत्यत्र द्वितीयायाः द्वितीयाश्रितेति सूत्रे प्रथमानिर्द्विष्टत्वेन कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रधानमुपसर्जनमिति शास्त्रान्तरोक्तमहासञ्ज्ञाकरणेनास्य तदर्थकतया समासशास्त्रे प्रथमानिर्द्विष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदवदिति वाच्यार्थं निष्पन्ने ऽप्रधानत्वस्य संबन्धित्वाद्यं प्रति यदप्रधानन्तं प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञामित्यवगतेरदोषादिति भाष्येणैव समाधानात् । प्रकृते च न राजनिरूपितमप्राधान्यं कुमार्या इति न तदपेक्षो ऽस्य पूर्वनिपातः । न चैवं पूर्वकार्याद्वसिष्ठः कार्यानिरूपिताप्राधान्यस्य पूर्वपदार्थे ऽभावादिति वाच्यम् । समासशास्त्रस्य प्रथमानिर्द्विष्टशब्दगताप्राधान्यस्याश्रयणेनादोषात् । समासशास्त्रे यं प्रति यदप्रधानन्तं प्रति तदुपसर्जनमित्यर्थात् । भवति च श्रितादीन्माति द्वितीयान्तं तथा सहयुक्तनृतीयान्तार्थस्य शाब्दगुणान्वयित्वाभावरूपाप्राधान्ये ऽपि तत्समभिव्याहृतप्रथमाद्यन्तार्थं तदधीनत्वरूपाप्राधान्यप्रतीतिः । अत एव समकृतयोरेकस्य परेण सहागन्तव्यमित्युक्ते दुःखं दृश्यते प्रकृते ऽपि द्वितीयान्तं श्रिताद्यधीनं तं विना समासाघटकत्वात् । श्रितादिकन्तु तं विनापि समासान्तरे घटकमिति द्वितीयान्तस्य श्रिताद्यधीनता

एवमन्यत्राप्यहम् । यस्य शब्दस्य समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनमिति वक्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय तद्वाच्यप्रवृत्तेः, भाष्ये ऽपि यं शब्दं प्रति यत्प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानं तं शब्दं प्रति तत्प्रथमानिर्दिष्टं वाच्यं यदनुपसर्जनमित्यर्थस्यैवैवित्यात् । अत एव यं यदिति भिन्नलिङ्गनिर्देशः । बहुव्रीहौ त्वेकविभक्तीत्येवोपसर्जनत्वमिति अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । अन्वर्थत्वविरोधादानेनेति भाष्यसिद्धान्त इति बोध्यम् । यत्स्वर्गगताप्राधान्येनान्वर्थत्वे ऽपि पूर्वकायादौ न दोषो ऽन्वर्थसञ्ज्ञा हि यत्र सार्थः सम्भवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा प्रवर्त्तते ऽन्यत्र तु विधानासामर्थ्यान्विरपेक्षा । यथा स्वादीनां कर्मप्रवचनीयत्वमिति प्रथमानिर्देशसामर्थ्यात्पूर्वादीनां प्रवर्त्तते इति तत्र, निर्विभक्तिक्रम्योच्चारणासम्भवेन तत्सामर्थ्यायोगात् प्राथम्यादन्वितार्थकत्वान्त्वद्युत्वाच्च प्रथमैवोच्चारितेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यलम् । उपसर्जनं पूर्वम् ॥ समासे इत्यधिकृतं योग्यताबलेन सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह । समासे इति । न च राज्ञः कुमार्या इति परिनिष्ठितविभक्त्या समासे कुमार्या अपि पूर्वनिपातापरिचरिति वाच्यम् । षष्ठ्यन्तयोः समासे ऽयंभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति भाष्येण समाधानात्सार्थभेदात् । अर्थस्य प्रधानस्याभेदात्समस्यमानराजपदार्थनिरूपितमंबन्धाभावात् । अस्य षष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावाच्च पूर्वनिपात इति तदर्थः । अयं भावः । षष्ठीत्यादिमूत्रे येन सुबन्नेन समासस्तदर्थनिरूपितमंबन्धादर्थक्रमेव षष्ठ्याद्व्यन्तङ्गह्यते । तदेव च तत्र प्रथमानिर्दिष्टमिति । तद्रुक्तं कैयटेन राज्ञः पूरुषस्येत्यत्र राजा पेतया पूरुषः प्रधानमेवांत नामौ भिद्यते राजापेतया न व्यतिरिच्यते इत्यप्रधानस्यैव पूर्वनिपात इति उक्तरीत्या ऽप्रधानषष्ठ्यन्तमेव तत्र प्रथमानिर्दिष्टं न तु प्रधानमिति तद्भावः । यत्तुपसर्जनसञ्ज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैवेत्युपसर्जनं पूर्वमित्यत्र कैयटस्तत्रेत्युक्तमेवेत्यलम् । प्रथमानिर्दिष्टमित्यतो ऽनुवृत्तं समासइति तदर्थविग्रहपरिमित्याह विग्रहे इति । नियतेति । एकग्रहणादवधारणगर्भसमासलाभ इति भावः । निष्काशाशम्भिरित्युदाहरणम् । परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासेन निष्कान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्यानिग्रयतविभक्तिकृतया कौशाम्बीपदस्य तदपेतया नियतविभक्तिकत्वाद्नेनापसर्जनत्वेन ह्रस्वत्वं परिनिष्ठितविभक्त्या समासे चेदमेव ज्ञापकम् । अयं पदस्तत्पुरुषे तल्यार्थंति सूत्रे भाष्ये प्रथमान्तेन समास इति पदोप्यनेकमिति सूत्रे भाष्ये इति केचित् । परे तु अनेकमिति सूत्रे भाष्ये समासार्थविग्रहे प्रत्यासत्त्या समासापेत्या नियतविभक्तिकस्यानेनापसर्जनत्वमुक्तम् राज्ञः कुमारी राजकुमारी-

त्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासत्वाच्च तदपेतया कुमारायां नियतविभक्ति-
 त्वमिति न तस्या उपसर्जनत्वमित्युक्तम् । चित्रगुरित्यत्र च गोपदस्यानेनोप-
 सर्जनत्वमङ्गीकृत्यानेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । बहूनां समासस्तु तद्वितार्थत्य-
 नेनात्तरपदे द्विगुविधानात् ज्ञापकात्सद् इति चोक्तम् । एवञ्चोत्तरपदेन
 परिमाणानेत्यपि प्रत्याख्यातम् । अतिप्रसङ्गस्वर्नाभधानाच्च । तदुक्तमनेकवचन-
 मुपसर्जनार्थं न वैकविभक्तित्वादिति वार्त्तिककृतान्वर्थत्वानुक्तेस्तद्रीत्या प्रयो-
 जनवार्त्तिकववेति तत्त्वण्डनं, भाष्यरीत्या त्वेतदप्राप्तिरेवात्रेति बोद्धव्यम् ।
 अन्यथा चित्रगुरित्यस्य विशङ्गे द्वयोरपि नियतविभक्तिकृतया किमपेतङ्गो-
 शब्दस्य नियतविभक्तित्वम् स्यात् । एकस्यानियतविभक्तित्वे हि तदपेतम-
 न्यस्य तत्त्वं वाच्यम् । समासापेतं नियतविभक्तित्वमेव युक्तमाश्रित्यतुमन्यथा
 सभार्य इत्यत्रोपसर्जनहस्वानापत्तिः सहशब्दस्याव्ययतया विभक्तिमात्राभा-
 वेन लुकानुत्पत्तेरेवात्वाख्यानेन वा नियतविभक्तित्वाभावात्तदपेतनियतवि-
 भक्तित्वस्य सभार्या इत्यत्राभावेनोपसर्जनत्वानापत्तिः । ममत्तु समा-
 सस्यानियतविभक्तित्वात्तदपेतन्तत्वमस्येवेति न दोष इत्याहुः । गोस्त्रि-
 योः । अत्रस्त्रीशब्दः स्वर्धते । तेन स्व्यधिकारौक्तचातुर्थिकप्रत्ययला-
 भः । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च स्त्री-
 शब्देन तदन्तग्रहणम् । ताभ्याञ्च प्रातिपादिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्या-
 होपसर्जनं य इत्यादि । गोकुलं राजकुमारीपुत्र इत्यादौ तु न दोषः । महा-
 सञ्जाकरणेन येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्द्विष्टन्तस्य तं प्रत्येवोक्त-
 रीत्या ऽप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् । प्रत्यासत्त्या तदन्ततत्समासप्रातिपदि-
 कान्त्यस्यैव ह्रस्व इत्यदोष इति भाष्ये स्पष्टं, तत्र ह्येवं भाष्यम् । अप्रधान-
 मुपसर्जनमिति संबन्धिशब्दावेतौ तत्र संबन्धादेतदन्तत्वं यं प्रति यदप्रधान-
 न्तस्य चेत्सोन्तो भवतीति यत्प्रथमानिर्द्विष्टन्तस्य तदघटितसमाससमुदायस्य
 सोऽप्रधानशब्दान्तो भवतीति तदर्थः । यद्यपि कुक्कुटमयूर्याविति द्वन्द्वे बहु-
 व्रीहाविव एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वम् । द्वन्द्वः प्रथमान्तानामेवेति चार्थं द्वन्द्व
 इत्यत्र वक्ष्यते । एकविभक्तीत्युपसर्जनसञ्जा ऽप्रधानार्थकस्यैवेति मते ऽपि उद्ग-
 तावयवभेदसाहित्यं प्रति मयूरीपदार्थस्य तत्त्वमस्ति । सर्वत्र द्वन्द्वे साहित्यमेव
 विशेष्यमिति चार्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथापि भाष्ये द्वन्द्वे नेति वचनारम्भा-
 च दोषः अत एव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ह्रस्वो न । प्रथमानि-
 र्द्विष्टमित्यादेः शास्त्रीयस्यैवात्रोपसर्जनस्य ग्रहणात् । अत एव गोबन्धयणी-
 त्यादौ बन्धयणीशब्दस्य गुणशब्दत्वात्तदप्रधानत्वे ऽपि तदन्तस्य ह्रस्वो न

एतच्चेद्गोण्या इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अतिराजकुमारिरित्यादौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् राजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वम् । न च तस्यात्यथे प्रत्युपसर्जनत्वेन कथं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमादिति वाच्यम् । यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयन्तदर्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वमेवेत्यदोषात् । प्रत्यासत्त्या तादृशानुपसर्जनत्वस्यैव निषेधनिमित्तत्वात् । अस्य चातिक्रान्ताथं प्रत्युपसर्जनत्वं ऽपि राजकुमारीत्येतदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवेति द्विक्र । नाश्रयीभावा । अपञ्चम्या इत्यम एष विशेषणम् । न लुगभावस्य तुना व्यवच्छेदात् । अपदिशमिति । यद्यपि नपुंसकह्रस्वेनापीदं सिध्यति तथापि चित्रगुरित्याद्यर्थमावश्यक्येन गोस्त्रियोरित्यनेनापीदं सिध्यतीति तदुपन्यासः । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठे ऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र न टच् । समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य ह्यासूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । टाबन्तदिशाशब्दो ऽकारान्तप्रकृतिक एवेति मते टचः प्राप्तेरेवाभावः । अमरस्वारस्यात् दिशशब्देन विग्रहे तु न ह्रस्वप्रयोजनम् । इत्यादिष्विति । आदिनैकाविंशतिभारद्वाजं सप्तगङ्गमित्यादिसङ्ग्रहः । विभक्तौत्यादेरिति । विभक्त्यशब्देन तदर्थो लत्यते वचनशब्दः कर्मसाधनः प्रत्येकं संबध्यते । विभक्त्यादयश्च श्रुतत्वाद्वाच्यस्यैव विशेषणानि तदाह । विभक्त्यर्थादिष्विति । अत्र सुबन्तेनेत्यस्य समर्थनेति विशेषणम् । अत एव तदुत्तरविभक्त्यर्थान्तभावेणैकार्थीभावः । द्वितीया श्रुतत्वाद्वा समर्थनसुबन्तेनेत्यस्य समर्थप्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः । अत एव कष्टं श्रुतम्यति परिनिष्ठितविभक्त्या समासेषुत्तरपदीयविभक्त्यर्थान्तभावेण न सः । अत एव कष्टश्रुतस्य धनमित्यादौ षष्ठीद्वितीयान्तं समर्थमित्यर्थान्तभावेणैकार्थीभावाद्दुक्तार्थत्वाच्च द्वितीयेत्याहुः । हरिडीति । फलाविशेषेप्यन्तरङ्गानपीति न्यायप्रभृतिमुपेत्येदं द्व्यध्याः समानार्थत्वध्वननाय च द्युत्तरमेवात्राधिगच्छप्रयोगः वचनेति । प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचकाश्रयेन सुबन्तस्य समासस्तद्विभक्त्येव यत्सुबन्तस्य यद्गणादिति भावः । तिङ्कृतद्वितसमासैरिति भाष्यसम्मतपरिगणनाच्च तेनाभिहिते सप्तमीत्यपि बोध्यम् । अत एव गृह्येयापरि इत्यादौ न समासः । उपरीत्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वं ऽपि येन सुबन्तेन समासस्तदु-
टकाविभक्त्यर्थावाचकत्वात् अधिहरि भक्तिरित्यत्र ह्यधिकरणिका भक्तिरिति बोधः । न च प्रतेहरसः सप्तमीस्यादिति सूत्रसम्मतसप्तम्यर्थमात्रवृत्तिप्रतिरूपा-
व्यये चरितार्थस्याधिः शौण्ड्यादिपठितत्वेन परत्वात्सप्तमी शौण्डेरित्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यम् । आधेयप्रधानस्यैवाधेस्तत्र पाठात् । विधानासामर्थ्यादिति । एतच्च रक्षितानुसारेण वस्तुतो मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीया-

विधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चारितार्थादिदमयुक्तम् ।
समयानिकषाऽऽराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचि
त्वाभावाच्चैतैः समासः समीपे इति हि तेषामर्थः । अब्भक्षन्यायेन विभक्त्य-
र्थसमीपादिमात्रवृत्त्यवयवस्यैव तेन समासात् । उपशब्दस्तु तन्मात्रवाचीकृ-
ष्णसामीप्यवन्त इति बोधादिति बोध्यम् । सुमद्रमिति । वचनग्रहणात्समृद्ध्या-
दिवचकत्वे ऽव्ययीभावः । सुमद्रा इत्यादौ तु सुशब्दो द्योतकः समृद्धा मद्रा
इति बोधादिति नायम् । निपातानां वाचकत्वं द्योतकत्वञ्चेत्यत्रैव भाष्ये
स्पष्टम् । उपदशा इत्यादावुपस्य समीपवर्तिपदार्थबोधकत्वेन समीपमात्र-
बोधकत्वाभावाच्चाव्ययीभावः । विगतेति च्छेदुरभाव इति यावत् ।
अर्थभावशब्देन समस्यमानपदार्थाभावस्यैव ग्रहणादत्र तेन न सिद्धिस्तदु-
नयन्ताह । मत्तिकाणामभाव इत्यादिना अर्थभावशब्देन उत्तरपदार्थाभावस्यैव
ग्रहणं व्याख्यानात् । नत्रा तु नायं समासः अर्थभावशब्दे नत्र उपादानेन
सूत्रग्रहीताव्यये नैतत्समासासाप्राप्तेः तच्च नत्रसूत्रे उपपादयिष्यते ।
न चाभावेत्येव सिद्धे ऽर्थग्रहणं व्यर्थम् । प्रतियोगिभूतबहिर्ब्रह्ममानार्थस-
मानाधिकरणाभाववाचकेनैव समासो यथा स्यादित्येतदर्थं तत्सत्त्वात्तेनाभा-
वार्थनिरासशशशब्दादिशब्दानामयन्नुप्रागभावाच्चैतं च स न । अत एवा-
त्ययग्रहणञ्चरितार्थं तदुदाहरणं निहिमं निःशीतमिति वृत्त्युक्तमेव युक्तम् ।
अतेस्तदर्थत्वाभावात् अतिहिममित्युक्ते तदतिशयस्यैव प्रतीतिः । अत्यय-
शब्दे ऽतेः सूत्रग्रहीताव्ययत्वाच्चैति टिक् । संप्रति न युज्यत इति । वृत्ता
युजिष्क्रियान्तभावणैकार्थीभावः अतिनिद्रामार्मादित्यादौ तथाव्यवहारविषये
ऽतिनिद्रशब्दस्य लक्षणोति बोध्यम् । शब्दप्रादुर्भावेत्यस्य शब्दविषयप्रका-
शाद्येनाव्ययेन समास इत्यर्थः । भाष्यप्रयोगेति । अत्रः परस्मिन्निति सूत्रेयं
प्रयोगः । एतद्भाष्यप्रयोगादेतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया ग्रहीताव्य-
येन तत्तदर्थकेन नायं समासः । अत एव यथा सादृश्यइति सूत्रे सादृश्य-
संपत्तीति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम् । यथाशब्देन तु भवत्येवोत्तरसूत्रारम्भादिति
भावः । ननु नित्यसमासत्वाद्वाक्यं दुर्लभमत आह । प्रतिशब्दस्यैति । इदं
प्राचामनुरोधेन वस्तुतः प्रतिस्थानमित्यादौ एत्वाभावसम्पादनेन सा चरि-
तायां तस्मादर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थमिति सरूपसूत्रादिस्यभाष्यप्रयोगात् यदा
द्विवचनन्तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्त्या वाक्यं सा-
धिष्यति तत्त्वम् । वृत्ता द्विवचनन्तु न समासेन वीप्साया द्योतितत्वात् इति
हयवर्णसूत्रे कैपटः प्रतिना तस्या उक्तत्वादिति तत्त्वम् । शक्तिमनतिक्रम्येति ।
परावरयोगे चेति त्क्वा परावरत्वञ्च बौद्धम् । हरेः सादृश्यमिति । हरितासहे-

त्यलौकिकम् । वक्ष्यमाणेनेति । अत्र सूत्रालेखो वैचित्र्यार्थः यथा सूत्रप्रसरत्र
 कृतस्य पूर्वत्रापकर्षणं वैचित्र्याय तद्वत् । अनुज्येष्ठं कार्यं कृतमनुज्येष्ठं प्रण-
 मतीत्यादौ करणत्वेनान्वयात्परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह । ज्येष्ठ-
 स्यानुपूर्व्येति । आनुपूर्व्यं क्रमः पूर्वं क्रमेणेत्यनुपूर्वमिति सूत्रगृहीताख्येना-
 प्यनुना समास एतस्मात्सूत्रप्रयोगात् । युगपच्छब्देन तु समासः सूत्रगृहीत-
 त्वात् । उभयत्रापि स्वार्थं व्यञ्ज तत् ध्वनयन्नाह । चक्रेण युगपदिति । गुणभूते
 इति । व्याख्यानात्सादृश्यइति स्वार्थं व्यञ्जिति भावः । संपत्तिसमृद्धोः पर्याय-
 त्वमाशङ्क्याह । चद्वेरिति । धनधान्यादेरित्यर्थः अनुरूपो योग्यत्वात्मनः समस्य
 मानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्रत्वादिः संपत्तिरित्यर्थः । सत्तत्रमित्यस्य
 तत्रियाणां योग्यं तत्रमित्यर्थः । तृणमपि इति । साकल्पत्रोधकाश्रयेन
 समासः । समासस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहो दर्शितः । तृणटासहेत्यलौकिकम् ।
 अपरित्यज्येति । पराशरयोगे चेति त्वा तद्भ्यागश्च बोधुः । न त्वत्रिति । मृणेन
 सह भुङ्क्ते इति बोधोत्तरं यस्तृणानि भक्षयेत्सकृ यमन्यत्परित्यजति इति प्रतीतेः
 सकलं भोज्यमतीत्यत्रैव तात्पर्यादिति भावः । अग्निगन्धपयन्तमिति । बहुव्रीहौ
 द्वितीयान्तं, गन्धान्यपदार्थः । अधीतइत्यस्य तु न समासेन्तर्भावो मानाभा-
 वात् । अन्त्यत्वं माहित्यञ्च सहाय्यः । अन्याग्निगन्धसहितमिति बोधः ।
 अग्निटा सहेत्यलौकिकं, न च तदधीतइत्यण् प्रमद्गो वं कल्पिकत्वात् ॥
 यथा ऽसा ॥ असादृश्यइति छेदस्तत्रैव वर्त्तमान इत्यर्थः । तथा हर इति ।
 तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वे ऽपि न समासः । सदृश इत्युक्तेर्नियमेन प्रतियो-
 ग्याकाङ्क्षादशंसात्सादृश्यप्रतियोगिवाचक्येनैव तद्गोधकाश्रयस्य समासात् ।
 द्योतयतीति । सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूप प्रकारे चालिति यादृशेष्वान्
 हरिस्तद्विशेषवदभिन्ना हर इति बोधि यत्तच्छब्दाभ्यान्तयोरैकत्वाद्यगमे ऽर्था-
 दुपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । सूत्रे ऽपि सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव चाल-
 सूत्रे सादृश्यस्य प्रकारशब्देन ग्रहणं यत्सादृश्यवान्हरिस्तत्सादृश्यवान्हर
 इत्येव बोधः स्यात् न तु हरिसदृशो हर इति । भाष्यानुसारेणस्तु यथामादृश्यं
 इत्यस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्यनेत्यर्थः यथाशक्ति यथा-
 बलमित्याद्युदाहरणम् । अत एव भाष्ये अमादृश्ये इति किमर्थं यथा देव-
 दत्तस्तथा यज्ञदत्त इत्युक्तं न तु सूत्रमेव किमर्थमित्युक्तम् । यथार्थत्वेन तु न-
 सिद्धिः सूत्रगृहीताख्येन तेनाममासात् । अत्र छेदमपि ज्ञापकम् । न च
 प्रकारवचने चाला निव्यवस्य यथाशब्दस्य सर्वथा सादृश्यद्योतकत्वेन सूत्रा-
 दाहरहणासम्भव इति सूत्र अर्थमिति वाच्यम् । अत्र सूत्रे अत्युत्पत्तस्य
 बीप्सायोग्यतापदार्थानतिवृत्तिबोधकस्यैव ग्रहणेनादोषात् । यथाशक्ति इत्यु-

दाहरणे एतदर्थक एव सः । यद्यपि यथाशब्द उपमानत्वं द्योतयतीति सक्र-
 लाभियुक्तोक्तैर्यद्विशेषानित्यादिप्रागुक्तबोधोत्तरमुपमानदेवदत्ताभिन्न उपमेयो
 यज्ञदत्त इति बोधः । एहीतविशेषधर्म एव च साधारणधर्मः लक्षणात्मलक्ष्य-
 स्तनाजन्यबोधस्यलक्ष्यबोधोः शाब्दत्वं सुवचनम् । अत एवोपमानोपमे-
 ययोः समानविभक्तिकत्वसिद्धिः । एवञ्च पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेन नात्रा-
 व्ययीभावप्रसक्तिस्तथापि प्रसिद्धत्वात्प्रकारवचनस्यैवात्र ग्रहणे तन्सामर्थ्याद्भि-
 मुनीत्यादाविव तदभावे ऽपि समासः स्यादतो ऽसादृश्यइति सूत्रे कृतम् ।
 तत्र कृते तु तद्विचस्याव्युत्पन्नस्यैवात्र सूत्रे ग्रहणम् । न च यथाबलमित्याद्यु-
 दाहरणे प्रकारवाचिथालन्तस्यैव ग्रहणमस्तु सादृश्यसम्पत्तीत्यनेन च समा-
 सोस्तु इदं सूत्रञ्च मास्तु पूर्वसूत्रे यथाग्रहणञ्च मास्त्विति वाच्यम् । एत-
 त्सञ्चारम्भसामर्थ्येन तत्र तदप्रयोगात् । तत्रार्थे साधारण्यत्रार्थे ऽसाधुत्वाप-
 त्तेश्च । इदमेव सूत्रमव्युत्पन्नस्य तदर्थकस्य यथाशब्दस्य सत्त्वे मानम् । तथा
 च भाष्यम् । असादृश्यइत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति । यथाशक्ति यथाबलं
 प्रकारे यस्यात् तदन्तस्य सादृश्यएव वृत्तेरित्याशङ्क्य वीप्सादिवाचिनोत्र
 सूत्रे यथाबलमित्युदाहरणे च ग्रहणमित्यर्थकोक्त्यनन्तरमथ यः प्रकारवचने
 थाल तदन्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसम्पत्तीति पूर्वप-
 त्तिणोक्ते प्रतिषेधवचनसामर्थ्याच्च भविष्यतीति उत्तरितम् । नानेन भाष्येण प्रकृ-
 तसूत्रे प्रकारवचनथालन्तस्य ग्रहणं शङ्क्यतइति वक्तुं युक्तम् । असादृश्य-
 इत्यस्य सूत्रे श्रवणात् । यद्यपि तद्विस्मरणोनायं पूर्वपक्ष इत्यपि वक्तुं शक्यम् ।
 तथापि पूर्वेण प्राप्नोतीत्यादेरसङ्गतिः । तस्मादुदाहरणे थालन्तस्य ग्रहणं तत्र
 सादृश्यार्थकेन समास कृत्वा ऽन्यत्रार्थे प्रयोगे बाधकाभाव इत्यभिमानेनार्थघ-
 टितं साधुत्वमित्यजानतो ऽव्युत्पन्नसत्त्वे मानञ्चापश्यतः शङ्केयमिति युक्तं
 प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादित्यस्य प्रतिषेधयुक्तैतद्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः । एवञ्चा-
 व्युत्पन्नसत्त्वे ऽर्थघटितं साधुत्वमित्यत्र चैतदेव मानमिति भावः । यत्तु
 प्रतिषेध इति प्रतीकमुपादाय यथार्थं यदव्ययन्तेन समस्यतइति पूर्वेण सिद्धे
 समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्येति कैयटस्तत्र । सूत्रग्रहीताऽथ्येन
 तेन सूत्रेणासमासात् । नियमत्वापेक्षयैतदर्थज्ञापकत्वस्यैवोचितत्वात् । तत्र
 सूत्रे यथार्थशब्देन सादृश्याग्रहणाच्च । अत एव तत्र सूत्रे सादृश्यग्रहणं चरि-
 तार्थम् । अत एव भगवता सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्नोतीत्युक्तम् । न च सादृ-
 श्यग्रहणं गुणभूतसादृश्यग्रहणार्थम् । नत्यानुरोधेन प्रधानन्यायाप्रवृत्त्योभय-
 चापि तेन सिद्धेः । यथा योग्यताया यथार्थत्वे ऽपि रूपस्य योग्यमनुरूपमित्यादौ
 तद्वदर्थकेनापि समासस्तद्वत् । पूर्वसूत्रे यथार्थग्रहणन्तदर्थकान्याव्ययग्रहणा-

र्थम् । एवञ्च यथाशक्तीति एतदुदाहरणमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । वीप्सादावपि यथाशब्देन समासो भवत्येव । यदञ्चुत्यत्र वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणमिति भाष्यात् । एवञ्च स्पष्टमेवोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्य सूत्रस्य विधित्वं भाष्यास्त-
 भ्यते । अत्र सूत्रे यथाशब्देन यथार्थस्य न ग्रहणं मानाभावात् । पूर्वसूत्रे तु वच-
 नग्रहणात्तथाविभक्तिशब्देनेवेत्याहुः ॥ यावदव ॥ संख्यादिनेयसापरिकेदोवधा-
 रणम् । तद्वेदाधिकं यावदित्यव्ययं समस्यते इत्यर्थः । अवधारणे किम् । यावदुक्त-
 न्तावद्भुक्तं क्रियद्भुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थः ॥ सुप्रतिना । मात्राशब्दो ऽप्य-
 पर्यायः पुनः सुप्यग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा दोषामन्यमहरित्यादौ दोषा-
 दीनां वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययेनैव समासः स्यात् । वृत्तं
 प्रति इति । लक्षणं प्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वन्तु प्रतेर्गतितंताविति निघाता-
 भावायेत्याहुः ॥ अक्षशला ॥ समस्यन्तइति शेषः । पराजय एवेति । पञ्चिकाना-
 म द्यतं पञ्चभिः कर्पदैर्भवति तत्र यदि सर्वं उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति तदा
 पातयिता जयत्यन्यथा जीयते विपरीतवर्तने कर्तृत्वेनात्तादेस्तृतीया वृत्तौ परे-
 स्तदर्थः अतद्व्यपरीत्यलौकिकम् । नित्यसमासत्वात्स्वपदविग्रहः । वैपरीत्यञ्च
 जयापेतयेति भावः । अक्षेणात् । अताभ्यां विपरीतं वृत्तमित्यादर्थं न स-
 मासो ऽनभिधानात् । अतत्त्वेनैकाक्षबोध एवास्य साधुत्वम् । न तु तेन रूपेणा-
 नेकाक्षबोधे एकत्वादिनाबोधस्तु वृत्तौ नास्त्येवेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ विभाषा ॥
 यद्यपि एकार्थीभावे समासस्य व्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धेरिदं व्यर्थं एका-
 र्थीभाव एव समाससञ्जादिविकल्पस्तु नेष्यते एवं समासनिषेधस्तत्राणि
 नित्यं क्रीडेत्यत्र नित्यग्रहणञ्च व्यर्थं निषेधविषये एकार्थीभावाभावेन समासा-
 प्राप्तेः । नित्याधिकारविषये ऽस्याभावेन वाक्याप्राप्तेश्च तथापि लक्षणैकवत्तु-
 ष्कान्मन्दान्यति क्वकार्थीभावा नित्यः क्व पातकः क्व नास्त्येवेत्यर्थबोधनायं सर्व-
 मावश्यकम् । ध्वनितं चेदं समर्थानामिति सूत्रे भाष्ये । लक्ष्यैकवत्तुष्कं प्रति समर्थे
 इति सूत्रे भाष्ये तत्प्रत्याख्यातम् । एवञ्च विशेषणीभूतैर्कार्थीभावस्य विक-
 ल्यादिबोधकानीमानि । अन एव पारम्ये इति सूत्रे भाष्ये एकया वृत्तिर्य-
 भाषा परया वृत्तिविषये ऽनित्यापवाद इत्युक्तम् । तत्र वृत्तिरेकार्थीभावः ।
 एतस्मात्पर्यादिति । अत्रैतत्करणात्प्राक्तदसंबन्धेन तद्विषये एकार्थीभावस्य
 नित्यत्वमिति भावः । नन्वेवं मुष्पेत्यस्यापि नित्यतापत्तिः । एवञ्च भाष्ये
 मुष्पेत्युदाहरणभूते विस्पष्टपटुरित्यत्र विस्पष्टं पटुरिति विग्रहप्रदर्शना-
 सङ्गतिरत आह । मुष्पेति त्विति । एतत्समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिस-
 ज्जाविधानेन सिद्धे पुनस्तैः समाससञ्जाविधानं तदनित्यत्वज्ञापकम् । उप-

पदमतिङ् कर्तृकरणे कृता आख्यातमाख्यातेनेत्यादाबुद्धेश्याप्रसिद्धा अनेकम-
न्यपदार्थं इत्यादौ आद्रिपदघटितसमासरूपोद्देश्याप्रसिद्धा तेषु समाससञ्जा-
विधानस्यावश्यकत्वेनार्थाधिकारानुरोधात्सर्वत्र तस्य विधेयसमर्पकत्वम् । प्रथ-
मार्निर्द्वैष्टमिति मत्रे समासे इत्यस्य समासत्वव्याप्यसञ्जाविधायके लक्षणया
ऽश्रयार्थानामुपसर्जनत्वं साधयितुं शक्यमिति न तदर्थं समाससञ्जाविधानं
चरितार्थमिति भावः । विश्वप्रदर्शनपरोक्तभाष्यादपि तस्यानित्यत्वं बोध्यम् ॥
लक्षणानभिप्रती ॥ अभिप्रती अभिमुख्यस्याग्नेर्जापकत्वसंबन्धेनान्वयस्य च द्योत-
कौ । अग्निजाप्यं शलभकर्तृकम्पतनमिति बोधः । उदाहरणे तथाबोधे चाग्न्यभि-
मुखत्वं शलभपतनस्य लोकप्रसिद्धा मनसा एह्यते इत्याभिमुख्यद्योतकताभिश्च
ब्दस्य अग्निजाप्यं शलभकर्तृकं प्रत्यासत्त्याग्न्यभिमुखं पतनमिति बोध इत्य-
न्ये । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबन्धेनान्वयाद्वाक्ये द्वितीया तदाह । अग्निम-
भोति । लक्षणेनेति किम् । सुघ्नं प्रति गतः सुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्य-
र्थः । अभिमुख्ये किम् । वृत्तं प्रति विद्योतते इत्यादावाभिमुख्ये द्योतनाभावे
समासे मा भूदिति । अस्य समासस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे कर्मप्रवचनीयत्वं
चरितार्थम् । अभिप्रती इति किम् । अग्नेः संमुखं शलभाः पतन्तीत्यर्थं सामु-
ख्यायकसंशब्देन लक्षणत्वसम्बन्धेनान्वये समासे मा भूदिति । अनुर्यं ॥ लक्षण-
नेति वक्षते समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानम् । यदिति सामान्ये नपुंसकं
द्वितीयान्तम् । यं पदार्थं समयेत्यर्थं द्योतकानुस्तेन लक्षणभूतेन तद्वाचकेन
समस्यतइत्यर्थस्तदाह । यमिति । वनादेर्लक्षणत्व समीपद्वारा स्वसामीप्येन
हि वनेनाग्निदेशे जाप्यते लक्षणत्वन्तु वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन संबन्धेना-
न्वयस्तदाह । वनस्य समीपमिति । यस्य दैर्घ्यमिति । यद्वैर्घ्यंसदृशद्वैर्घ्यमि-
त्यर्थः । अत्रापि लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् । तद्वनयत्राह गङ्गाया
अन्विति । तद्वद्योत्यसंबन्धेनान्वयाभावाच्च द्वितीया । उपलक्षितेति । विशिष्टे-
त्यर्थः । दैर्घ्यंसदृशद्वैर्घ्यविशिष्टत्वमनारर्थः । तथा बोधे च गङ्गाया ज्ञापकत्वस्य
गङ्गासमीपे गत इति बोधे गङ्गाया ज्ञापकत्वस्य च नियमेन मनसा बो-
धादन्यलभ्यत्वेन नात्र तदनोद्द्योत्यमिति तात्पर्यम् । तेन संबन्धेनान्वयेतु
वनमनुगङ्गामन्विति द्वितीयैवेति बोध्यम् । निवेश्यगङ्गामनुतां महानदीं
चमूमिति रामायणे प्रयोगात् । वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातस्वप्यायामवैशि-
ष्ट्येन ज्ञाप्यत्वं बोध्यम् ॥ तिष्ठद्गुप ॥ चैनैषां वृष्यन्तरे प्रवेशे न । आतिष्ठद्गुजपे-
त्सन्ध्यां पश्चिमामायतीगवादिति भट्टिश्लोके आ तिष्ठद्गु आ आयतीगवा-
दिति भिन्नं पदे । इह । उक्तादाहरणद्वये । तत्राद्ये शत्रुदेशमात्रम् । प्रथमासामा-
नाधिकरण्यात्तदप्राप्तिः । यद्यपि पवन्यरुह इति वृत्सिध्यति तथाप्युपायान्तर-

मिदम् । समासान्तश्चेति । इदमन्त्ये चेनान्यपदार्थं ऽव्ययीभाव इति बोद्धव्यम् ।
 पत्ते षष्ठीति । अयं भावः । महाविभाषैकार्थीभावस्य विकल्पबोधिका
 वृत्तिश्चैकार्थीभावे नित्येति येननाप्राप्तिन्यायेनाव्ययीभावस्तत्पुरुषं बाधेति य-
 थैकदेशिसमासः षष्ठीतत्पुरुषमिति पत्ते तल्लाभाय पुनर्वायहणमिति/संख्येत्या-
 दित्रिसूत्री स्वभावात्समानाधिकरणविषया । वंश इति । एकस्वभावः सन्ता-
 नप्रबन्धा वंशः, द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनौ त्रिमुनि भाष्यकृतौ च, स्वप-
 दार्थप्राधान्ये एवायं समासः । नन्वेवं त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकर-
 ण्यानुपपत्तिरत आह । विद्येति ॥ अन्ये तु बहुव्रीहौ त्रिमुनिव्याकरणमव्ययी-
 भावे व्याकरणस्येति स्वरभेदश्चेष्ट एवेत्याहुः । परं तु विद्यावशा नाम गुरुशिष्यपर-
 म्परा न चैतस्य मुनित्रयस्य तस्यै मानमस्ति त्रिमुनिव्याकरणस्येति यदीष्यते
 तदेवं तिष्ठद्गुपभृतिषु पाठात्साध्यमित्याहुः । मूलन्तु वृत्त्यनुसारेण किञ्च न
 हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रत्रयपदशं लभते इति न्यायेन द्विमुनीति व्यवहारसङ्गति-
 बंध्या जन्मनोदाहरति । एकांशतीति । एकांशतिभरद्वाजवंश्या इति
 विग्रहः । वृत्तौ तृतीयासप्तम्योरिति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगात्तत्रामाण्यनापका-
 दिष्वनयोः पाठात् यत्रत्रोश्चेति लुगभावाबोधः ॥ नदीभिश्च ॥ अत्र च बहु-
 वचननिर्देशाच्च सञ्ज्ञाया ग्रहणं नापि शब्दस्वरूपस्य शब्दमञ्ज्ञात्वाच्च किन्तु
 नदीत्यर्थग्रहणं तेन तद्वाचके सर्वत्र प्रवृत्तः । एतच्च संख्यामञ्ज्ञासूत्रे भाष्य-
 स्पष्टम् । समाहारे चेति । तत्रैवेत्यर्थः एवञ्च तदविषयतायां पूर्वकालैकेति
 समासे एकनदीतरः सिद्धो ऽन्यथा समानाधिकरणतत्पुरुषं बाधित्वाव्ययी-
 भावे नपुंसकह्रस्वापत्तिः । अत्रप्रत्यन्वयोतियोगविभागसिद्धेभियुक्तोक्ता गोदा-
 वर्याश्च नद्याश्च संख्यायाउत्तरे यदीत्यच् तु न । योगविभागस्येष्टसिद्धर्थ-
 त्वात् । भाष्यकृता तदनुक्तेर्चेति भावः ॥ अन्यपदा ॥ सव्येति निवृत्तम् । नदी
 ग्रहणमनुवर्त्तते । सञ्ज्ञानवगमादिति । सञ्ज्ञति कर्मण्यद् तेन सञ्ज्ञिनोदेश-
 विशेषस्यानवगमादित्यर्थः । नित्यसमाम इति । तत्सदृश इत्यर्थः । तस्मादृश्यञ्च
 समाससमानार्थकवाक्याभावेन समासघटकपदानां त्रियहस्यस्त्येव महावि-
 भाषाया असंबन्धे मानाभावान् अत एव द्वितीयतृतीयति सूत्रे ऽन्यतरस्यां
 ग्रहणेनोत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयन्त्वे ऽपवादभावे उत्सर्गाप्रवृत्तिरि-
 त्यर्थं ज्ञापिते उन्मत्तगङ्गामित्युदाहृतम् । अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिनिति
 चोक्त भाष्ये अस्य नित्यस्य तेन मुक्त इत्यसङ्गतिः स्पष्टैव एवमन्यत्रापि
 बोद्धव्यम् ॥ समासान्ताः ॥ अत्र समासपदन्तत्संबन्धलौकिकविग्रहवाक्यपरमेव-
 मव्ययीभावादपदान्यपि तत्पराणि । अत एव बहुकुमारीक इत्यादौ ह्रस्वो
 न । गोस्त्रियोरित्यत्र भाष्ये स्पष्टमेतत् । अन्त इति सूत्रे भाष्ये च । एवञ्चा-

लौकिकविषयवाक्ये समाससञ्ज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः । न च पूर्वं समासान्ते तत्संनियोगशिष्टाद्युदात्तत्वे तदेकवाक्यतापत्ते पूर्वस्य निघांते च कृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रवृत्तौ इचश्चित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्येन समासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्यासंबन्धज्ञापनात् । तेन समृद्धा पूर्णस्य समृद्धपुरो राजेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरमिदृः । द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्य समासान्ता इत्येतत्परं भाष्यमेकदेश्युक्तिरुक्तभाष्यद्वयविरोधादित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । अन्तशब्दश्चरमाश्रयवाची स च समुदायावयवः । अत एवोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम् । अव्ययानामिति टिलोपाभावश्च सिद्धः । पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् । यत् कैयटेन गोस्त्रियोरिति सूत्रं समासपदस्य समासार्थविषयहवाक्यस्यात्तरपदलक्षणयोत्तरपदावयवत्वमुक्तम् । तथा सरूपसूत्रे उक्तम् । उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारस्य मतमिति तत्र । फलाभावात् । द्विपुरीत्यादौ स्त्रीत्वस्य लोकतः सिद्धेः लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्येण लिङ्गप्रकरणस्य नियमायत्वाभावबोधनात् । अत एव परवल्लिङ्गमिति सूत्रमत्वऽपि द्विनात्रमर्द्धेवारमित्यादौ नपुंसकत्वमिदृः पञ्चराजमित्यादावपि तत्पञ्चत्यापत्तावकारान्तोत्तरपदत्वत्रोत्तरपदग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिश्च । अन्त इत्यादिमूत्रस्यभाष्यविरुद्धे वात्तरपदावयवत्वम् । एव हि तत्र भाष्यम् । समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विकल्प्य आद्ये इदम् प्रथमका इत्यादौ कपोन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा ऽन्त्ये नृ च इत्यत्रान्तोदात्तत्वमिद्विरत्युक्त्वा उभयोरपि प्रकरणेन लट्यानुसारात्क्वचिदुत्तरपदान्तस्य क्वचित्समासान्तस्योदात्तत्वमिति । सरूपसूत्रस्यभाष्यन्तदनाश्रयणे ऽपि योजयितुं शक्यम् । तथाहि कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पते च्चक् च च्चौ असारूप्यादिकशेषो न प्राप्नोति इति भाष्ये समासान्तानां समासावयवत्वे ऽपि तत्प्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वमिति तद्भावः । न च तस्यानर्थक्येन तदनुक्त्या भाष्यस्य न्यूनता द्वन्द्ववयवानामश्रयतामेवैकशेष इत्यथ मानाभावात् । विशिष्टरूपोपादानाभावेन तत्परिभाषाया इहाप्रवृत्तेः । भाष्यान्तरं तु तादृशं नेपलभ्यतएवेति दिक् । स च समासान्तो बहु जसु गोमतु जसित्यवस्थायामलौकिके वाक्ये मुप परस्ता देव ततः पूर्वत्वे तु वाच्यार्थविरोधः । न हि सुब्रह्मित समासार्थं किन्तु तद्विशिष्टमेव । न च विशिष्टस्य सुब्रह्मत्वाभावेन सुब्रह्मतात्तद्वित इति सिद्धान्तविरोधः, तेषामर्थाभावेन परिपूणपदमिति तन्मूलभूतन्यायस्यात्र विषयाभावात् । अत एव पुंयोगादिति सूत्रे ऽत्यन्तस्वार्थकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवा.

त्वत्तिर्भाष्ये उक्ता किंच समासान्तप्रकरणे व्याप्रातिपदिकादित्यस्याप्यसंबन्धः । तस्यामवस्थायां वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वात् । तत्र कबुत्पत्तिकाले एष नत्पूर्वभागस्य समाससञ्जाविरोधाभावात् । समासान्तस्य च तद्वाक्यावयवत्वेन तद्गृहणेन ग्रहणात् । बहुकुमारीक इत्यादावुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाभावात् इत्यर्थः । कप् इत्यादन्तरङ्गतरः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । येषां पदानां समासे न तावत्तेषामन्यद्भवति कपन्तावत्प्रतीततदिति भाष्येण स्पष्टं तथाभिधानात् । तत्राद्यस्य तावदित्यस्य कपः प्रथममित्यर्थः अन्यत्समाससञ्जारूपम् । कपा सह स्वभ्रवनाय कपं पश्यतीत्यर्थः । पूर्वं स्वप्रवृत्तौ हि तदर्थकवाक्याभावेन कपशास्त्रवैयर्थ्याभियां हि तद्गृहणकालपतीता । अन्यथा तदनपेक्षत्वेन कपप्रतीक्षाकिरत्यन्तासङ्गता स्यात् । अत एव प्रत्ययस्यार्थिति सूत्रभाष्यादाहृते बहुचर्मिकेत्यादावापः सुपः परस्वाभावादित्त्वामिद्विरिति दिक् । अथाव्ययीभावे ऽसाधारणसमासान्तानाह ॥ अव्ययीभावे ॥ अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्तमानं यच्छ्रदादिप्रकृतिकमुबन्त तदन्ताट्टच् । स च समासार्थविग्रहवाक्यस्यान्तावयव इत्यर्थः । राजाह इत्यतष्टजनुवर्तते । अचन्तादव्ययीभावादित्यादि तु फलिताद्यपरतया कर्थाच्चवेयम् । अत्र गणं य भयन्तास्तेषां भय इति विकल्पे प्राप्ते नित्याद्यः पाठ इति किञ्चित् । प्रत्यक्षमिति ॥ लक्षणोनाभीति समामः । परोक्षमिति । इन्द्रियाजन्यज्ञानविषये त्वशंआद्यजन्तः प्रयोगः । नन्वत्राव्ययीभावाप्राप्तिरत आह । सामर्थ्यादिति । परस्योकारेति । परशब्दस्य ओकारोन्तादेश इत्यर्थः । गड् इति पूर्वोरूपत्वम् । परस्योकारेति पाठे परस्यार्थिशब्दस्याद्रेरुक्ता इत्यर्थः । आद्गुणः । अशंआद्यचीति । धर्मपरादिति भावः । अत्र गणसूत्रं परग्रहणं प्रतिनिमित्ति परोक्षे लिङ्गिति सूत्रस्य भाष्यकैयटस्वरसः । तत्र हि समामान्ता ऽपि निपातनात्साधितः । पूजार्थमिति । वेति वक्तव्ये नत्पूजार्थमपीत्यर्थः । अन्यतरस्याग्रहणस्य तु स्वरितत्वं नास्त्येव । अत एव नदीपैणमासीति सूत्रे नदीशब्देन विशेषणामग्रहणे शरदादिषु विपाठशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमुक्तं मख्यासञ्जामूत्रे भाष्ये । नदीत्यादेर्विकल्पिकत्वे नित्यत्वाय पाठस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वामङ्गतिः स्पष्टैव । तत्र भयन्तपाठस्तु प्रपञ्चाद्यस्तत्र नदीसञ्ज्ञकस्य न ग्रहणं पैणमास्या विग्रहणात् । न चाशब्दसञ्ज्ञेति निषेधात्स्वरूपस्यापि ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुसारेण सामर्थ्येन च तस्यात्र त्यागात् । अत एव तत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

चकारबलेनेति । सख्यापूर्वा द्विगुरिति योगं विभज्य पूर्व्या संख्यापूर्वस्य तद्वितीर्थेत्यत्रोक्तस्य तत्पुरुषसञ्जाविधानसामर्थ्यादेव पर्याये सिद्धे चकारः समा-

वेशार्थे इति भावः । श्रितेति । श्रितादीनां सुबन्तत्वासम्भवात् श्रितादिप्रकृ-
 तिकैरित्यर्थलाभः । येनविधिरिति सूत्रस्यभाष्यप्रमाण्येन सबुद्धिस्त्रीलिङ्गप्रथ-
 मान्तभिन्ने ऽपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । समर्थविशेषणत्वाच्छ्रितादी-
 नां प्राप्नो ऽपि तदन्तर्विधिः समासप्रत्ययविधाविति निषेधाच्च भवति तद-
 न्तविधौ हि श्रिताद्यन्तसमर्थप्रकृतिकैरित्यर्थे कष्टं परमश्रित इत्यादावपि
 समासापत्तिः । कष्टं श्रित इति । न लोकेति षष्ठीनिषेधः । पतितशब्दे तनिप-
 तिर्दारद्रातिभ्यः सनो वेटकत्वेन यस्य विभाषेतीणनिषेधप्राप्तावपि अत एव
 निदंशादिट् बोद्धुः । अयोग्यत्वादिति । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थं कर्तृशक्तिप्र-
 धानमित्यर्थः । स्वायंकरितरिति । असमासे कार्त्तिकरिति स्यादिति भावः । ऐक-
 स्वर्थमपि समासफलम् । खट्वा ॥ अस्य तत्प्रकृतिके लक्षणया द्वितीयेत्यनेन सा-
 मानाधिकरण्यम् । जाल्म इति । तेन केवलरूढत्वन्तस्य सूचयति । एतेन
 प्रकरणादिसहकृतवाक्येन निन्दाप्रतीतिसम्भवाच्च हि निन्दा इत्ययुक्तमित्यपा-
 स्तम् । योगरूढे तत्संभवे ऽपि केवलरूढे तदभावात् । न हि निन्देत्यस्य च
 विवक्षिता निन्देत्यर्थः । स्मृत्यर्थः । काला इति । कालवाचिन इत्यर्थः । बहुवच-
 नात् । ननु क्तेनेत्यस्य निवृत्त्या क्तान्ताक्तान्तासाधारणोत्तरसूत्रेण सिद्धे योगवि-
 भागो व्यर्थोत आह । अनत्यन्तेति । परिच्छेत्तुमिति । रभेर्योगे शकभृषेति तुमुन् ।
 अत्यन्त ॥ अत्यन्तसंयोगानत्यन्तसंयोगसाधारणेन पूर्वण सिद्धे इदं किमर्थमत
 आहाऽक्तान्तार्थमिति । क्तेनेति अत्र नानुवर्त्ततइति भावः ॥ तृतीया ॥ इदं सूत्रं
 कृतद्वारकणव सामर्थ्यं प्रवर्त्तते न साक्षात्परस्परान्वये उत्तरसूत्रेण निपुणश्ल-
 ष्णाभ्यां समासविधानात् । तद्योगे हि हेतौ तृतीया तत्कृतेत्युक्तेश्च स्पष्टञ्चै-
 तद्वाप्ये/गुणेत्यस्य तत्कृतेत्येतत्सापेक्षत्वे ऽपि सौत्रत्वात्समासः । खण्डशब्दश्च
 खण्डगुणवत्त्वेन शकलबोधक इति शकुलाखण्ड इत्यत्र कृतद्वारकमेव सामर्थ्यं
 शकुलाकृतखण्डगुणवानित्यर्थः । वचनग्रहणान्तु गुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनैव समा-
 सार्थम् । तेन कुसुम्भेन कृतं रूपमित्यादौ न । घृतेन पाटवमित्यादौ
 च न । स्पष्टञ्चैदं भाष्ये । यद्यपि जातिसञ्ज्ञाकृतन्ततद्विद्वान्तसमस्त-
 सर्वनामसंख्याशब्दभिन्नशब्दानामेव गुणवचनसञ्ज्ञा तथापि प्रकृते व्या-
 ख्यानात् शुद्धयौगिक एव गुणवचनशब्द इति बोद्धुम् । तृतीयान्तार्थेन
 कृतो यो गुणस्तद्वचनेन समास इत्यर्थात् । तत्कृतेत्यस्य गुणपदेनैवा-
 न्वयेन सञ्ज्ञानुपादानाच्च गुणेनेतीयता सिद्धे वचनग्रहणाद्गुणमुक्तवतेत्यर्थ
 इति भाष्याच्च गुणपदेन धर्ममात्रमत्र । तेन खण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वे
 ऽपि न दोषः । धान्येनेति । अर्थशब्दो धनपरो हेतुतृतीयेति बोद्धुम् ॥ पूर्व-

सदृश ॥ यद्यपि सदृशशब्देन षष्ठी समासः सिद्धस्तुन्यायैरित्यनेन तद्व्यागे षष्ठा
 अपि विधानात् एतस्याश्च न प्रतिपदविधानत्वमिति वक्ष्यते । अतः प्रति-
 पदविधाना षष्ठी न समस्यत इति निषेधोत्र न । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ऽपि सदृ-
 शप्रतिरूपयोरिति सिद्धः । तत्र हि दास्याः सदृश इत्यादौ षष्ठा अलांक
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशयहणमावश्यकं, मनसा सदृश इति सञ्जा नास्त्येवेति
 न तदर्थमिदमावश्यकं तथापि भोजनहेतुकमादृश्यवानित्यर्थं भोजनसदृश इ-
 त्यत्र समासार्थमिदमावश्यकम् । हेतोः शेषत्वविवतया षष्ठीसमासे तु पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरसिद्धिः । सादृश्ययहणेन सदृशप्रतिरूपयोरित्यस्योपमानबोधक-
 पूर्वपदके एव प्रवृत्तेरिति स्पष्टं सदृशप्रतिरूपयोरित्यत्र भाष्ये । यदि तु भोज-
 नेन कृतः सदृश इत्यर्थं पूर्वसूत्रेण समासे तत्पुरुषे तुन्यार्थेत्यनेन स्वरो ऽपि
 सिद्ध इत्युच्यते तदा सदृशयहणं व्यर्थमेवेति प्रकृतसूत्रे कैपटेन ध्वनितम् ।
 सदृशेति स्वरविधायकसूत्रशेषस्य भाष्यन्तु एकदेश्युक्तिरिति तदाशयः । मिश्र-
 ङ्गति । एणबन्धेनैकार्थं सन्धिस्तत्र गम्यमाने मिश्र इत्युत्तरपदमनुपपदमनुपमं
 तृतीयान्तात्परमन्तादात्मित्यर्थः । अवरस्येति । यद्यप्ययमनार्थो ऽपि तथापि
 व्यवस्थाविषयात्रारथमिदम् । भाष्ये ऊनार्थत्वर्थयहणस्य तृतीयेति सूत्रे प्रत्या-
 ख्यानान्तात्पर्यसूत्रे तृतीया तत्कृतित्युपन्यस्यापादानविकल इत्युदाहरणाच्चात्रा-
 नार्थयहणं नेति वादिनां मते सर्वथास्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् ॥ कर्त्तरि करणे
 चेति । सूत्रे समाहारद्वन्द्वान्तात्पर्यकवचनमिति भावः । तृतीयेति । तृतीया-
 न्तात्पर्यः । छद्गहणे इति । यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं छदन्तं तत्र छद्गि-
 शिष्टस्यैव यहणम् । अपिशब्दान्तदसमभिव्याहृतं केवलस्यापीत्यर्थं इत्यन्यत्र
 विस्तरः । कृतेति किमिति । सुपेन्यधिकारेण तिङन्तेनाप्रसङ्गात् कत्राद्यात्-
 त्पधात्वर्थक्रियाबोधककृदन्तेनैव भविष्यतीति प्रश्नः । काष्ठैरिति । अन्यतु कृद-
 न्तेनैव समासो यथा स्याव सुवन्तेनेत्यर्थं तदुक्तादाहरणे तु शानत्रन्तादिभिरिव
 बहुलयहणेन वारयितुं शक्य इति प्राहुः । अथैवाद आरोपिताथः । काकपेयेति ।
 शक्यार्थं कृत्यः पूर्णाम्भस्त्वेन कामलत्वेन च स्तुतिरल्पाम्भस्त्वेन दुर्बलत्वेन
 निन्दा वा । इहान्तभृतेति । तां विना दध्नः संस्कार्यत्वेन प्रतीताव संस्कारकत्वा-
 नुपपत्तेरिति भावः । तदुक्तं भाष्ये युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यमिति दध्ना युक्ता-
 योर्थ उपसेकादिन्तत्संप्रत्ययादित्यर्थः । सर्वलोकाव्यवहारप्रसिद्ध्या च तदर्थो-
 न्तर्भावनिश्चय इति च । अत्रशब्देनात्रादनः । भिस्सास्त्रीभक्तमन्थोत्रमिति
 कोशेन तत्र तस्य कृठेर्यागाच्च कृठिर्बलीयसीति बोद्धव्यम् । मिश्रणेति । तां
 विना मिश्रीकरणत्वायोगादिति भावः तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थं इत्याशयेनाह ।
 चतुर्थ्यन्तार्थयेति । तादर्थ्यं चतुर्थी । बलिरचितयहणादिति । तद्व्यागे हि ता-

दर्थ्यचतुर्थी हितशब्दयोगे चास्मादेव ज्ञापकाच्चतुर्थी हितसुखाभ्यामन्येपकारा-
जनने तद्योगे तादर्थ्यचतुर्थ्या असम्भवात् । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । षष्ठी-
समासा इति । रन्धनाय स्यालीत्यादावभिधानस्वाभाव्यात्तदर्थत्वेनैव तस्य
भानं न संबन्धत्वेनेति षष्ठ्यभावात् तत्र षष्ठीसमासः । चतुर्थीसमासवारणाय
तु प्रकृतिविकृतिभावएवेत्युक्तम् । अश्वघासादावुपकारकत्वेन बोधे वाक्यमेव ।
संबन्धत्वेन बोधे षष्ठ्यन्तेन समासे ऽपीति व्यवस्था, रन्धनार्था स्यालीति मध्य-
मपदलोपसमासे ऽपि तत्र नानभिधानादिति भावः । एतेन षष्ठीसमासेन
रन्धनस्यात्या अपीष्टत्वात्प्रकृतिविकृतिभावएवेति व्यर्थम् । चतुर्थीसमासे ऽपि
चतुर्थी तदर्थेइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न । तस्य प्रकृतिविकृतिभावएव प्रवृत्तेः
अन्यथा गोरक्षितमित्यत्राप्यनेनैव स्वरसिद्धौ क्ते चेति व्यर्थं स्यात् । न च हि-
तार्थं, क्ते चेत्यत्रापि तदर्थं इत्यनुवृत्तेः । अत एवास्योक्तार्थज्ञापकतापरं भाष्यं
सङ्गच्छत इत्यपास्तम् । अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन परवल्लिङ्गमित्यस्य बाधा-
याह । विशेष्यलिङ्गता चेति । गतदेवात्र विधेयं नित्यत्वन्तु चतुर्थ्या तादर्थ्यम्यो-
क्तत्वादर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्त्यायसिद्धम् । गुरोर्द्विदं गुर्वर्थमित्यादाविव यद्वि
लिङ्गमपि लोकातः सिद्धन्तददं स्पष्टार्थम् । भयभीति । निर्गतजगुप्स्योरप्यपलत्त-
णामिदम् । भोगोपरतवन्त्येतरादिषु सुप्सुपेति समासः मयूरव्यसकादित्वाद्वा ।
अल्प पञ्चम्यन्तमिति । कानि चिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्तइत्यर्थः । म-
ङ्गलसंबन्धाभावेत्यल्पश इत्यस्मादेव निपातनाच्छम् ॥ स्तोकांतिक् ॥ स्तोकार्थो
ऽल्पशब्द एव न लेशादयो व्याख्यानात् स्तोकांत्याभ्यां कृद्वाच्च करणे च
स्तोकेति पञ्चमी दूरान्तिकार्थभ्या द्वितीया चेत्यनेन तेभ्य इति बोद्धव्यम् ।
प्रतिदोक्तपरिभाषयैताद्विहितपञ्चम्यन्तेनैवाय समास इत्याहुः । राजपुरुष इति ।
अन्तर्घतिविभक्त्या पदत्वाच्चलोपः । गुणात्तरेण ॥ इदञ्च पूरणगुणेत्यस्यापवाद
इति सर्वं गुणेति सूत्रे भाष्ये ततः सर्वपदानुवृत्तेः । सर्वशब्दएवेदं गुणबोध-
काद्विहितोयस्तरत्नदन्तेन सर्वशब्दस्य समास इति वाच्यार्थः । गुणाद्वि-
हिततरन्नञ्च गुणबोधेत्याशयेनाह । तरन्नन्तं यद् गुणेत्यादि । ननु यतो
निर्द्वार्यन्ते यश्च निर्द्वार्यन्ते यश्च निर्द्वारणहेतुस्तन्नितयसन्निधानएवायं निषधो
युक्तो निर्द्वारणषष्ठी च युक्ता स्पष्टं चेदन्तरव्यिधायके कैपटे अतो नात्रास्य
प्राप्तिः सर्वेषां श्वेततर इत्यादौ तमत्रापत्तिश्चेत्यरुचेराह । पूरणेत्यादि ।
द्रव्यान्तराधेयश्वेतापेतया सर्वेषां पटानामधिकेयं श्वेतो गुण इत्युदाहर
णार्थः । एषञ्च तरन्नप्युपपन्नः । कृद्वागा चेति प्रतिपदविधाना न समस्यन्त इत्य-
स्यापवादः । न निर्द्वारणे ॥ द्विजादिशब्दैः प्राप्स्य निषेधायम् । पुरुषोत्तम
इत्यत्र त्रितयसन्निधानाभावात् निर्द्वारणाविभक्तिः किन्तु संबन्धसामान्ये

षष्ठीति तथा समासः । अत एव हलादिः शेष इति सूत्रे किमयं हलामादि-
रिति षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तम् । गुणवचनेन निषेधस्त्वनित्य इति
तत्सूत्रे कैयटः । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतइत्यादि गीतावाक्या-
दत्र कर्मधारय इति लभ्यते राजदन्तादित्वात्परनिपातः । प्रतिपदति । ज्ञाविद-
र्थस्येत्यादि कृत्वार्थइत्येतत्सूत्राविहिताप्रतिपदविधाना । यत् तेषु शेषपदसं-
बन्धेन शेषएवतैः षष्ठीविधानेन तत्र च षष्ठीशेषइत्यनेनैव सिद्धौ तत्त-
त्सामर्थ्यात्समासाभावः कल्प्यते तेन प्रतिपदविधानेति नापूर्वमिति तच्च । तत्त-
द्वातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविवक्ताभावज्ञापनेनापि चारि-
ताध्यसम्भवात् । किंच कृत्वार्थप्रयोगे ज्ञाविदर्थस्य दिवस्तदर्थस्येत्यादि विषये
समासनिषेधानापत्तिः । तत्र शेषयद्गणानवृत्ते सर्वसम्मतत्वात्कृत्वार्थइत्यत्र
तत्संबन्धे भाष्यानुग्रहाभावात् । एवञ्ज्ञाविदर्थस्यैति सूत्रे ऽपि तत्संबन्धेनात्यन्त-
भाष्यानुग्रहः । अधीगर्थेत्यादौ मण्डुकानुद्धतिः । एतच्च दिव इति सूत्रं चिन्तरे-
णोपपादितम् । शतस्य देवितेत्यादौ तृन्योगे कर्तृकर्मणोरित्यस्य निषेधनानेनैव
षष्ठ्या समासनिषेधस्य भगवत इष्टत्वात् । अत एव भाष्ये नेत्र प्रत्याख्यातम् ।
अत एव प्रतिपदविधाना केति प्रश्ने सर्वा प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वञ्च-
यित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति च कृत्रागेति भाष्ये उक्तम् । तत्र शेषलक्षणाभि-
त्यस्य शेषमात्रलक्षणामित्यर्थः प्रतिपदविधानेत्यस्य कारकविशेषोपादानेन
विहितेत्यर्थः तेन तुन्यार्थैरित्यादेनं तत्त्वमित्यलम् । पूरणार्थैरिति ।
आदिना गुणसुहितौ अत्र पूरणार्थत्वेन पूणात्वार्थे तीयादर्निर्नात अनन्त-
स्यापि ग्रहणं व्याख्यानात् । गुणार्थशब्देन केवलगुणवाची सन् गुणोपसर्जनद्र-
व्यवाची गुणिवोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तश्च एह्यते व्याख्यानात् तदाह ।
काकस्येति । आकडारसूत्राक्तगुणवचनानान्तु नेह ग्रहणं वचनपदानुपादा-
नात् । तदेदमिति । अन्यथा ब्राह्मणस्य ये दन्ता इत्यर्थं शुक्लपदेनासामर्थ्या-
त्समासप्राप्तिरेवनेति भावः इदानीं तु शुक्लशब्द एव विशिष्यसमर्पक इति तात्प-
र्यम् । परे तु एवमपि सामर्थ्यं दुरुपपादम् । षष्ठ्यन्तं समर्थप्रकृतिकेन सुब-
न्तेन समस्यतइत्यर्थनादोपात् । अत्र हि सुबन्तेन शुक्ला इति पदेन वाक्ये-
कदेशन्यायेन शुक्ला दन्ता इत्यर्थबोधः । एवञ्च सुबुत्पत्तिः शुक्लशब्दात्सर्वार्थ-
एवेति न समर्थप्रकृतिकता सुबन्तस्यात एव ब्राह्मणस्य यामं गत इत्य-
र्थके ब्राह्मणस्य गत इति वाक्ये प्रकरणादिना याममित्यर्थस्योक्तन्यायेन गत
इत्यनेनोक्तौ समासेन । नेष्यते च तत्र समास इति कर्मणि चिति सूत्रे भाष्य-
कैयटयोः । तस्मात्काण्व्यादय एवात्रोदाहरणम् । गुणपरतापि शुक्लादीनां
विशेष्यद्रव्योपादाने प्रकारणादिना तदवगतौ वा नान्यत्राभिधानस्वाभाष्या-

दित्याहुः । अनित्यायं गुणेति । पूरणार्थेनेति च बोद्धव्यम् । इत्यादीति ।
लोपे चेत्यादपूरणमित्यादिशब्दार्थः । तेन कुम्भपूरणभव उच्छृषष्ठ इत्यादि
सिवृम् । परे तु एषु कुम्भसंबन्धिपूरणमुच्छृषसबन्धी षष्ठ इति मध्यमपदलोपी
समासा ऽत एव भाष्ये ऽनित्यत्वं नोक्तमन्यत्रास्यानभिधानमत एव सर्वश्वेत
इत्यादौ गुणेन नेति निषेधात्कथं समास इत्याशङ्क्य गुणात्तरेण समासस्तरलोप-
श्चेति वचनमारब्धं सर्वगुणेति सूत्रे भाष्ये संख्याशब्दास्तु भावशब्दा इति योज-
नशतादौ क्राशशतादौ गाविंशतिरित्यादौ च नायं निषेधः । तथा च पङ्क्ति-
शतीति सूत्रे भाष्यं ते एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्तीति
विंशत्यादिषु भाववचनेष्विति च यस्तु तत्रैषां गुणवचनत्वव्यवहारो ऽपि स
तु तस्माद्दृश्यात् । अन्यथा गावो धनमित्युपक्रम्य धनमेको गुणः अपत्यमेको
गुण इत्याप भाष्योक्तेश्चेन्नधनञ्चैत्रापत्यानीत्यादि न स्यादिति वदन्ति । सूत्रे
मुहितेति भावे क्तः । तेन फलानां तृप्तिरित्यादावपि निषेधस्तदाह । तृप्थ्या
इति । तृतीयेति तत्र । करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे संबन्धत्वेनेति भावः ।
त्रातविशेषमप्याह । स्वरे विशेष इति । तृतीयाममासे तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापादिस्वरापवादः । षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तः तृप्थ्यानां
सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः । द्विजस्येति । कुर्वन्नित्यपेतया न कर्मणि षष्ठी नलोकेति
निषेधात् । नापि घटापेतया ऽसामर्थ्यात्समासापत्तेः । किं तु शेषे इत्याह ।
किंकर इत्यर्थे इति । रत्तित इति । अत एव सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगः सङ्ग-
च्छते प्रकृतसूत्रे भाष्ये ऽपि अङ्गद्वयैरुच्चैरार्दिभरसामर्थ्येन समासाभाव-
मुक्त्वा ह्रदव्ययमेवादाहृतम् । तेनान्याव्ययैः सति सामर्थ्ये समास इष्ट इति
गम्यते । परे तु द्विजस्य कुर्वन्कृत्वेत्यादौ कारकषष्ठा निषेधात् कटाद्यपेतया
शेषषष्ठान्त्वसामर्थ्यात्समासप्राप्तरेव नेत्याशङ्क्य द्विजस्य द्विषन् पुरा सूर्यस्या-
देतारित्यादौ द्विषः शतुर्वावचनन्तोसुत्कसुनोरप्रतिषेध इति कारकषष्ठीस-
त्वात्तत्रादाहृतं भाष्ये तस्माद्रीदृशे विषये कर्मणः शेषत्वविषयतायाः तादर्थ्यस्य
संबन्धत्वविषयतायाश्चाभाव एव पाणिनितात्पर्यनिर्णयार्थैव भाष्यकृतः प्रश्ने-
रित्याहुः । स्वकर्तव्यमिति । कर्तृषष्ठा समासः । तत्तकस्येति । परिनिष्ठितविभ-
क्त्या समासः । अत्र परत्वात्समानाधिकरणसमासं बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः ।
कटो ऽपि कर्म भीष्मादयोपीति पत्ते परस्परान्वय एवेति नासामर्थ्यं क्रियान्वय-
नियमश्च न सात्तादेव किं तु यद्द्वारा कारकत्वन्तद्वारकोपीत्युक्तम् । अत एव
तन्निषेधसामर्थ्यक्यन्तत्पत्ते न च समानाधिकरणसमर्थवदित्यसामर्थ्यम् । समा-
नाधिकरणाधिकारे समानमध्यमधीराश्चेति पाठेन तस्य समानाधिकरणाधि-
कारस्य समासाविषयत्वेप्यन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावादिति वाच्यम् । अधात्वभि-

हितमित्युक्त्या धातूत्तरप्रत्ययेन कर्माभिधाने यजुषः पीयमानस्येत्याद्यर्थमाव-
 श्यकत्वात् । स्पष्टउच्येदं भाष्ये समर्थसूत्रभाष्याक्तेः प्रकरणान्तरस्ये इसुसोरिति-
 षत्वे ऽपि तत्प्रवृत्तिरित्यन्यत् । ननु षष्ठीसमासस्य निषेधे ऽपि विशेषणसमासो
 ऽत्र दुर्वार इति निषेधे फलाभावा उत आह । विशेषणसमासस्त्विति ।
 विशेषणं विशेष्येणेत्युभयोपादानेन तत्त्वावच्छेदकधर्मयोः परस्परं व्यभिचार
 एव विशेषणसमासप्रवृत्तिरिति तु न युक्तम् । कैलासाद्विरित्यादौ समासाना-
 पत्तेरत एवोभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः । इह तत्तत्कस्य सर्पस्येत्यादौ
 तयोः समासयोरत्र फले विशेषाभावादिति भावः । एवं प्रथमान्तेन समास
 इति पते ऽपि षष्ठ्यन्ततत्प्रयोगाभाव एवानभिधानादिति बोद्धव्यम् । एतच्च
 भाष्यवृत्त्युदाहृतप्रयोगविषयम् । अत एवान्यस्य पदस्यार्थं इत्यर्थकान्यपदार्थं
 इति सूत्रप्रयोगः सङ्गच्छते । एवंञ्च नीलात्पलस्य गन्ध इत्यादि साध्वेव ।
 निषेधसामर्थ्यादिति तु नोक्तम् । गमनस्य श्रेयस इत्यादौ कर्मधारये श्रज्या-
 वसकन्यायवत्सुभावे कर्मधारयइत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वारः षष्ठीसमासे त्वन्तो-
 दात्तत्वमिति भेदेन तत्सामर्थ्यात् । फलान्तरमप्याह । गोर्धनेरिति ।
 तत्र हि षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनाप्रधानत्वात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च
 धेनेः पूर्वनिपाता विशेषणसमासे तु गोरिति भेद इति भावः । आदिना
 भोज्यस्यभ्रणस्येत्यादि सङ्ग्रहः । ये तूपमर्जनमञ्जामन्वयं नाश्रयन्ते तेषां षष्ठी-
 समासे पूर्वनिपातानियम इति तद्वारणाय निषेधा विशेषणसमासस्तु स्यादे-
 वेति कैयटः । परे तु प्रथमानिर्दिष्टमित्यादिसूत्रभाष्याकर्तृत्वा पठ्यति सूत्रे
 प्रत्यासत्त्या येन मुबन्तेन समासस्तदर्थानरूपितसबन्धाद्यर्थकषष्ठा ग्रहणमे-
 वञ्च प्रकृते न समासप्रालिखिते समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमेव ध्वनितञ्चे-
 दमत्र भाष्ये तथा च भाष्यं समानाधिकरणे किमुदाहरणम् । एकदेश्याह राज्ञः
 पाटलिपुत्रकस्य प्रष्टाह नैतदास्ति असामर्थ्यादत्र न भविष्यति उक्त आशयउ-
 दाहरणवाद्येकदेश्याह कथमसामर्थ्यं प्रष्टुकदेश्याह समानाधिकरणसमर्थव-
 दिति उदाहरणवाद्येकदेश्याह । अधात्वभिहितमिति तच्छेषात्सर्पिषः पीयमा-
 नस्येत्युदाहरणमित्युपमर्जनसञ्जामूत्रस्यभाष्यकत्राश्रयताम्येवं व्याख्यानस्ये-
 वाचित्यादित्याहुः । व्याख्यानात्पूजायामिति सूत्रापलक्षणमित्याह । मतिबुद्धी-
 ति । राज्ञां मत इति । कस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी । अयञ्च कारकषष्ठी शेषषष्ठा-
 कभयोरपि समासस्य निषेधः । तयोः समासयोस्याथादिस्वारसमासस्वराभ्याम-
 न्तादात्तस्येव प्राप्ता फले विशेषाभावात्तद्वनयवाह । भूते कान्तेनेत्यादि । न च व-
 र्तमाने कौ भूते कस्य बाधकस्तत्कैरिण्डिन्यायादिति वाच्यम् । भूते क्ते ऽवश्य प्रा-
 प्ते वर्त्तमाने कस्यानारम्भात् । भूतत्ववर्त्तमानत्वयोयुगपद्विवक्षया असम्भवात् ।

दधिदाने ऽवश्यं प्राप्ते तक्रदानारम्भाद्युक्तस्तेन दधिदानबाध इति बोद्धव्यम् ।
 कर्मणि च ॥ अस्य क्तेन न संबन्धः । पूजायां प्रतिषेधानर्थक्यात्तदाह । कर्म-
 णीति या षष्ठीति च । शब्द इतीत्यस्यार्थ इति भावः । एवञ्च क्तस्याननु-
 त्तिरेव । इत्तुभक्तिर्कति । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् कर्मणि षष्ठा समासः कर्तुः प्रयो-
 गाभावेनोभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तेः कर्मणि चेति निषेधो न शङ्क्यः । पर्याया
 र्ङगात्पत्तिष्विति भावे ण्वुज्जित्यन्ये । पत्यर्थेति । प्रसिद्धत्वेन तस्यैव तत्र
 यद्गार्हाद्रिति भावः । कैयट इति । प्रत्यासत्त्या कारकषष्ठा एव तन्निषेध इति
 भावः । गुणिविशेषक इति भाष्यप्रतीकमुपादाय बहुष्विति सूत्रे कैयटे
 एतत् ॥ कर्त्तरि च । अत्र सामर्थ्यात्कर्त्तरीति षष्ठा एव विशेषणम् । भवतः
 शायिकेति पर्यायेति ण्वुच् । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् + वा । नित्यं क्री ॥ जीविकायां
 निषेधस्य सिद्धेर्नित्यग्रहणाच्च विधिरयम् । दन्तानां लेखितेत्यादौ जीविकायां
 नृचो ऽनभिधानात्, कीडायां नृचो ऽसम्भवाद्द्विच्छेत्त्वत्वाच्च तस्यात्रासंबन्ध
 इत्याहाकेनेति । अके जीविकार्थइत्यत्राक्रयहणं त्वर्थग्रहणवत्स्यष्टार्थम् ॥
 प्रतिपदाक्तत्वेनैतद्विहितसमासएव तत्प्रवृत्ति सिद्धेः । सञ्ज्ञायामितीति ।
 यद्यप्यत्र धात्वर्थनिर्देशइत्येव सिद्धं सञ्ज्ञायामिति त्वधिकरणार्थमिति
 ह्रदन्ते वक्ष्यते । तथापि तदर्थस्य भावे ऽपि प्रवृत्तिन्योष्या । सञ्ज्ञायां विशे-
 यविहितत्वात् । अचारितायांभावे ऽपि तस्य प्रथमं बुद्धारोहेण प्रथमं प्रवृत्तौ
 नियामकत्वमस्तीत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । सञ्ज्ञायामिति ण्वुलित्येव पाठः उदाह-
 रणे ऽधिकरणे स इति तत्त्वम् । षष्ठीसमासप्रसङ्गेन तदपवादमेकदेशिसमा-
 समाहः ॥ पूर्वापरिति । अवयवित्वञ्चावयवघापेतम् । तद्वाचकाश्चोपस्फुतत्वा-
 त्पूर्वादय ण्वेत्याह । पूर्वादय इति । अधिकरणं द्रव्यम् । एकत्वविशिष्ट-
 द्रव्ये वर्तमानेनावयवविवाचकेनेति वाच्यार्थः । फलितमाहैकत्वेति । मध्याह्न
 इति राजाह इति टच् । अन्धान् इत्यन्हादेशः । अर्थति । निर्देशादेव नपुं-
 सकत्व लब्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रनिर्देशे लिङ्गाविवताज्ञापनार्थम् ॥ न च समांश-
 वाचिनित्यनपुंसकग्रहणार्थं तत् । एकोऽह एव इगिति सूत्रे एवो ह्रस्वशामने
 अर्धकारौकारयोर्विधानमाशङ्क्य न घटे नैव लोके ऽर्ध एकारोर्द्धु ओकारो वास्तीति
 भाष्यप्रयोगात्समांशवाचिना ऽपि नित्यनपुंसकत्वाभावात् । अवयववा-
 चीतु पुल्लिङ्ग एव । अपूर्वाधं यामार्धमित्याद्यपि समप्रविभागएवेत्याहुः ।
 पिप्यत्या एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वाद्दधस्वत्वं स्यादत आहैकविभक्ताविति ।
 नन्वेषं पञ्चाना खट्वानां समाहार इति विषहे पञ्चखट्वीति न सिध्येतद
 आहैकदेशीति । इदञ्चापयं नपुंसकमिति सूत्रे पञ्चखट्वीति भाष्यादाहर-
 णान्ज्ञायते । निषेधं बाधित्वेति । भागार्थकान्यत्यान्तोपि स्वार्थकत्वात्पूर-

णार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वत्यादिविहित एकदेशिसमासः परवलिङ्गमिति सूत्रस्यमेकदेशिसमासपरन्तत्पुरुषग्रहणञ्च परवलिङ्गमिति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातम् । द्वन्द्वैकदेशिनोरिति वक्ष्यामि प्राप्तादिषु चाप्राप्तिरेव । तदेकदेशिग्रहणमपि न कार्यं कथमेकदेशिसमासो नारप्यते अर्द्धुपिष्यलीत्यादिः समानाधिकरणसमासः अवयवे समुदायरूपारोपादधे च सा पिष्यलीति । न च भेदविवक्षायां षष्ठीसमासो यामार्धमित्यादिवद्वैपिष्यलीत्यादि भवितव्यमेवेति भाष्यात् । द्वितीयया अ इति । न चात्र प्रश्लेषे द्वितीयान्तस्यवाकारः स्यात् न प्राप्तापञ्चोरिति वाच्यम् । प्राधान्येन तयोरेवादेशात् । चकारश्च भिन्नक्रम इति भावः । प्राप्तापञ्चे इत्युत्तरमकारप्रश्लेषः । प्रहृत्स्वं सौत्रस्वाच्चेति भाष्यस्वरसः । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्प्राप्तशब्देन समासः । जीविकाशब्दस्यैव विभक्तीत्युपसर्जनत्वात् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे तदन्ताट्टाच्चिति बोद्धम् । बहुव्रीहिणा तु न गतार्थता स्वरं विशेषात् ॥ कालाः प ॥ मासस्य जात इति षष्ठीसमासेन सिद्धं जातमास इत्यनिष्टनिश्चये इदम् । यद्यपि बहुव्रीहिणोऽं सिद्धम् । जातिकालसुखादिभ्यानाच्छादनात् कौ वा जात इत्यनेनान्तादासत्वेन स्वरं विशेषाभावात् । जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा इति वचनाच्च जातस्य पूर्वनिपातः । तथापि जातवच्छब्देन समासे मासजातवानित्यादावन्तादात्तार्थमावश्यकमिदमिति केचित् । परं तु परिच्छेदपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेदादेशे षष्ठीस्वीकारेण मासस्य जात इति विग्रहस्य तत्र षष्ठीसमामस्य च स्वपुण्यायमाणाता । अत एव भाष्ये उत्तरपदार्थप्रधानत्वे समासात्षष्ठीमाशङ्क्य सन्नन्धस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वात्परिहृता । अन्यथा मासस्य जात इति विग्रहेण तन्प्राधान्यं दर्शितं स्यात् यत्र षष्ठीप्रसक्तिरेव न, षष्ठीति सूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रज्ञातमास इत्येतद्विश्वत्यर्थन्तवेव ममापि । कालाः परिमाणिना समस्यन्ते न तु परिमाणी कालेनेत्यर्थात् । किं च मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणा ऽतीतमाससंज्ञान्धजननक्रियाकर्तुरिव तत्संज्ञान्धगमनादिकर्तुरपि मासजातशब्दात् प्रतीत्यापत्तिरित्यनयोर्बहुव्रीहेरनभिधानमेव । अत्र विग्रहे वृत्तौ बोधयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वम् । न च विग्रहे ऽपि तत्त्वं ज्ञातात्पशुनुपपत्तिविशेषणादेशे षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षायां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यं ऽपि पूर्वज्ञातमंस्काराऽनिवृत्तेः । अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिग्रथापादनस्य भाष्ये ऽमङ्गत्यापत्तेः । मम तु न दोषः । विग्रहे तस्यैव प्राधान्ये ऽपि तत्स्यतिवत्समासादपि तदापादानसम्भवात् । तदुत्तरवध्नैव तत्र मासविशेषणकसन्नन्धप्रतीतिवत् समासे ऽपि विशिष्टोत्तरवध्न्या त-

त्सम्भव इत्याशयात् । शब्दस्वभाव एव च तद्व्यासे बीजम् । यत्तु एकार्थो-
 भावबलादृत्तौ विशेष्यविशेषणभावव्यत्यास इति, तत्र । एकार्थोभावफलेषु
 भाष्ये ऽस्यागणानात् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गापत्तेश्च । किंप्रधानोयं
 समास उत्तरपदार्थप्रधान इति भाष्यं वृत्तिविग्रहोभयपरम् । समासपदेन त-
 स्याप्यपलक्षणात्, अन्यथा मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कायसंब-
 न्यदृशनेनैतस्मिन्कत्वाच्च तत्पुरुषत्वेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वनिर्णयेन किंप्रधानोयं
 समास इति प्रश्नस्य निर्दलत्वापत्तेः । तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वा-
 ह्यमपश्यत उभयविषयोयं प्रश्न उत्तरञ्चेत्युचितम् । अन्यथोत्तरपदार्थप्रधानो-
 यन्तत्पुरुषस्तिनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैः सधर्मणा भवितव्यम् । अन्यत्र चोत्तरपदे
 यान्तर्वात्तनी विभाक्तः सैव समासेपि भवति इह तु वाक्ये षष्ठीसमासे प्रथमा
 केनैतदित्येवाशङ्क्यते । प्रातिपदिकेनोक्तत्वेन प्रातिपदिकार्थतया ऽशेष-
 त्वाच्च षष्ठीत्युत्तरं तुल्यमेवेत्याहुः । मासजात इत्यादौ मासत्वेनैकमास-
 व्यङ्गिरेव बुध्यते ऽन्यथा परिच्छेदकत्वं न स्यात् । मासो जातस्येत्याद्यर्थ-
 तु न समासो ऽनभिधानात् ॥ उत्तरपदेनेति । इदं वार्तिकमेतत्सूत्र-
 विषयमेव तद्वृत्तार्थं सूत्रे पाठेष्येत्तद्विषयस्यैव भाष्यकृतोदाहरणात् ।
 पूर्वत्र त्विति । दृहजात इत्यत्रे-त्यर्थः । अलशौण्ड इति । आधिकरण-
 कारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाच्छौण्डादिभिः सामर्थ्यम् । आसक्त्यादि-
 क्रियान्तर्भावण सामर्थ्यमिति तु न युक्तम् । तदप्रतीतिः । साङ्काश्ये सिद्ध-
 इति । साङ्काशेन निर्वाच्यते वने तपसा सिद्ध इत्यर्थः । साङ्काश्ये नगरे सिद्धा-
 ज्ञात इत्यर्था वा ॥ ध्वङ्गेषु ॥ व्याख्यानादर्थग्रहणम् । इवेति । तत्र स इव
 यो गुरुकुलादौ न चिरान्तिष्ठति स एवमुच्यते । एवं हि निन्दा भवति । अणयह-
 णमावश्यकोपलक्षणमित्याह, आवश्यक इति । तत्फलमाह । पूर्वाङ्गे गेय सामिति ।
 तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । अयं सामसो यत्प्रत्ययान्तेनैवाभिधानस्वाभाव्यात् ।
 तत्रत्यतत्सप्तम्यन्तमिति । अधिकारबाधायाधिकरणशक्तिप्रधानादपि सप्त-
 मीति वृत्तिङ्गत् । तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः । अव्ययत्वेन तु न सः ।
 अव्यये नञ्कुनिपातानामिति परिगणनात् । अवतप्ते नकुलेति । चाप-
 लादिति भावः । कृद्यहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्देन समासः । तत्पुरुषे
 कृतीत्यलुक् । अव्यवस्थितस्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दा । गेहे नदीति । नदी शब्दे
 अस्मादिणनिः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् सर्वत्र । समासान्तरे इति । समासप्र-
 कारणादिति भावः । तेन पात्रे समितिरित्यादि भवत्येव । समासश्चानन्त-
 रस्वात्कर्मधारय एवेत्याहुः । प्रवेशो नेति । तेन परमाः पात्रे समिता इत्येव ।
 समितेति निरनुस्वारम् ॥ पूर्वकालैक ॥ अत्र पूर्वकालशब्दो ऽर्थपरो ऽन्ये

षट् स्वरूपपराः । पूर्वः कालो यस्य तद्वाचकः शब्दः प्रत्यासत्त्या परकालवाच-
केन समस्यते इत्यर्थः । सिद्धे पूर्वनिपातेति । एषां विशेषणत्वस्यानैयत्येपि
एषामेव तत्त्वार्थमिति भावः । नियमबाधनार्थञ्चेति । मुख्याद्व्यर्थकैकशब्दस्य
त्वप्रसिद्धत्वाच्च ग्रहणमिति भावः । नवशब्दः पुराणसाहचर्याच्चूतनार्थः । ज-
न्वद्भुः । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शौक्यम् । नियमार्थमिति ।
विशेषणमित्येष सिद्धे नियमोयमिति भावः । विशेषणमित्यस्यैवायं नियमः ।
तेन पञ्चगुः पञ्चगवमिति च सिद्ध्यति । पूर्वसूत्रमित्यादौ सञ्ज्ञात्वा-
भावे ऽपि कालवाचकत्वात्समासः । एवं देशवाचकेनापीति बोध्यम् ॥ तद्वि-
तार्थो । वैषयिके आधारे सप्रमी । विषयत्वञ्चानेकप्रकारैरित्याह ।
विषये इत्यादि । तद्वितार्थं वाच्ये इति तु नोक्तम् । पाञ्चनापितिरि-
त्यादौ समासेनोक्तत्वात्तद्वितानापत्तेः । अत एव द्विगोस्तद्वितस्य लुभचनं
चरितार्थम् । तद्वितविषये इत्येव सिद्धे ऽर्थग्रहणं स्पष्टार्थम् । मत्वर्थं नायम-
नभिधात् । तदर्थं परेण बहुव्रीह्यास्य बाधाच्च । समाहारः समूहः । भाव-
घञन्तत्वात् । अत एव पञ्चानां खट्वानामिति नियमेन षष्ठाधिकविभक्त्यन्त-
त्वेनोपसर्जनत्वाद्भ्रष्टे ऽदन्तद्विगुत्वात्पञ्चखट्वीत्यत्र डीप । स चावयवार्थमिवा
बुद्धिकल्पितभेदवानपि । समूहस्य तद्वितार्थत्वं ऽपि सामूहिकस्य लुकि पञ्च-
गवमित्यत्र गोरतद्वितलुकीति टञ् न स्यात्पञ्चकुमारैरित्यादौ लुक् तद्वितलु-
कीति स्त्रीप्रत्ययलुक् स्यादिति पृथग्रहणम् । तन्माभ्यादेवात्र वाच्ये इति
व्याख्यातम् । उदात्त इति । सतिशष्टत्वात्तत्पुरुषप्रयुक्तसमासान्तादात्तत्वे-
नेति भावः । विकल्पे प्राप्ते इति । महाविभाषयेति भावः । ततश्च पते
टञ्जभावे पञ्चगोधन इत्याद्यपि स्यादिति भावः । स्पष्टञ्चंद्रं भाष्ये । गव-
ञ्चोभयत्रापि नित्यत्वमात्रबोधकं वार्तिकमिति बोध्यम् । अत गवैतद्वार्तिक-
कमुक्त्वा किं प्रयोजनं समुदायवृत्ताववयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्मा भूदित्येव
प्रयोजनमुक्तं भाष्ये । तत्र तत्पुरुषो बहुव्रीह्यवयवोत्तरपदे इव तत्पुपावयवोत्त-
रपदेपि । अत एवोत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये इत्युक्तम् । द्वन्द्वस्तु बहु-
व्रीह्यवयवोत्तरपदे एव । वागद्वृषद्विप्र इत्यादौ प्रियशब्देनाभयोः सामानाधि-
करण्यं न द्वन्द्वावयवोत्तरपदे । चतुर्णां द्वन्द्वे ज्ञातृपोतृनेष्टाद्वातार इति प्रयोगेण
तदनभिधानात् । पदयोर्निष्कष्यकार्याभावाभावे ऽपि समासाद्विप्रवृत्तिरस्तीति
निरूपितम् । एवन्तयोर्निष्कष्य सामानाधिकरण्याभावे ऽपि यथाकथञ्चित्सा-
मानाधिकरण्यमादायैव तत्प्रवृत्तिरत एव पश्चिमशालापिय इत्यादौ पुंस्त्व-
सिद्धिः । पुंस्त्वे यथाकथञ्चित्सामानाधिकरण्यं नियामकं समासे तु निष्कष्य-
वेत्यत्र न विनिगमकम् । अस्य प्रत्याख्यानपक्षे एकविंशतिभेदाज्जगत्याः प्रियाः

यस्येत्यादिबहुव्रीहौ अत्रयीभावादि तु नानभिधानात् । वस्तुनो नित्यत्वा-
 शो ऽपि न्यायमिदृः । त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोर्ब्रह्मपेताया दुरूपपादत्वादित्य-
 न्यत्र विस्तरः ॥ गोरत ॥ तत्पुरुष्येति । राजाह इत्यतष्टच्ञानुवर्तते । गोन्तस्य
 तत्पुरुषस्य समामस्यान्तष्टजित्यर्थस्तत्फलितमाह । गोन्तादिति । न त्विति ।
 न तु तद्वितनुभिवषये इत्यर्थः । तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र न ।
 गक्रापूपीत्यत्रापि समाहारे द्विगुः । एकमप्यूपं कश्चित्कृपणो दददनेकं मन्यत-
 इति तत्रारोपितबहुत्वाश्रयसमाहारसत्त्वात् । एकभितीति तु नानभिधा-
 नान् ॥ द्विगुरे ॥ वचनमिति कर्त्तरि ल्युट् । सामान्ये नपुंसकम् । इदं सूत्रं
 समाहारद्विगावेव । अनुवादत्वे लाघवात् अत एव पञ्चफलीनामेकशेषे न ।
 अनुवादफलन्तु द्विगुवाच्यस्य समाहारस्य न कदाप्युद्गतावयवभेदविवर्तेति
 बोधनम् । तेन द्वन्द्ववाच्ये तथा त्रिवृताया अपि बोधनम् । उद्गुतावयवभेदः
 समाहार एवेतरेतरयोगपदेनोच्यते । स नपुंसकमित्यत्र तच्छब्देन समाहारद्विगो-
 र्द्वन्द्वस्य च परामर्शस्तदाह । स नपुंसकमितीति ॥ कुत्सितानि ॥ वर्त्तमाने क्तौ
 व्याख्यानात् । कुत्सनैरिति । करणे ल्युट्, दुर्दुरुक्ठो दुष्टकर्मकर्त्तरि रुठः ।
 नात्तणिकमिति । अत एव समानाधिकरणाधिकारस्याबाधः । येन वस्त्वन्तरं
 स्ववृत्तिधर्मवत्त्वेन परिच्छिद्यते तदुपमानम् । सामान्यवचनत्व चोपमानोपमे-
 यसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वम् । परे तु स्वसमभिव्याहृतिनिष्ठमुपमा-
 नत्वात्साधारणधर्मसम्बन्धस्याभयत्र बोधे तात्पर्यासाहकृता च ।
 एवञ्चोपमानश्यामघनाभिन्नः श्याम उपमेय इति बोधः । अत एवोपमानोपमे-
 ययोः समानविभाक्तकत्वनियमः । समासे त्वस्यार्थस्य समासशक्तिबलाद्बोधः ।
 उपमानानीत्यस्यापमानत्वेन बोधकानीत्यर्थः । अन्यथा ससंबन्धिकत्वात्सा-
 मान्यवचनैरित्येव तेन समासनाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवमुत्तरमूत्रे उपमि-
 तमित्यप्युपमेयत्वेन बोधकमित्यर्थकम् । एवमेव भाष्यस्वरस इत्याहुः ॥ उप-
 मितम् ॥ उपमेयत्वमुपमानपरिच्छिद्यत्वम् । उपमानोपमेययोः समभिव्याहारे
 उपमानस्य हि विशेषणत्वैव तदाह । विशेष्यस्येति । एतच्चोपमितमित्येतत्स्वा-
 रस्यात्तस्योपमानेन नित्यसाक्षाद्बुत्वाच्च व्याघ्रादीनामुपमानत्वे एव उभयोः
 समानलिङ्गत्वएवं च प्रवर्तते । अत एव परवल्लिङ्गमिति मूत्रे द्वन्द्वैकदेशि-
 नोरिति न्यासं कृत्वा तत्पुरुषग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अन्यथास्य पूर्ववदार्थप्रधा-
 नस्य भाष्याच्चिरित्यादौ दृश्यमानपरवल्लिङ्गस्य सिद्धार्थं तत्पुरुषग्रहणावश्यं
 कत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । भाष्याच्चिः क्वातिगम्भीर इत्यादौ सामान्यधर्म-
 प्रयोगे ऽपि लिङ्गभेदे ऽपि मयूरव्यंसकादित्वात्सिद्धम् । स च राजान्तरमि-

त्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानो ऽपि दृष्टः । परवल्लिङ्गतापि तत्पाठेनैव । विशेष-
णसमासेन तु न सिद्धिरुपमानस्य विशेषणतया पूर्वनिपातापत्तेः । एवञ्च
भाष्याब्धिरित्यादौ रूपकमेव । यत्तु अनुपातधर्मण साम्यविशतणादनेन समास
इति, तत्र । एतदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरुपात्तधर्मसत्त्वे तेनैव साम्यप्रतीतेरनुभवात्
सकलकलः पुरचन्द्रे । राजते इत्याद्बुपात्तधर्मातिरिक्तधर्मस्य साम्यप्रयोजकस्या-
भावाच्चिति दिक् । पुरुषव्याघ्र इति । उपमानशूरव्याघ्राभिन्नः शूरः पुरुष उपमेय
इति बोधः । व्याघ्र इव शूर इति । न च शूरापेतत्वनानामर्थ्यदत्त समासाप्रा-
प्तिः । प्रधानस्य सापेक्षत्वैव्यसामर्थ्याभावात् । विशेषणमुपमानन्तु नित्यसापेक्ष-
मिति तत्सापेक्षत्वं न दोषः । साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदकत्वं हि तत्त्वं तच्च
तत्त्वेन ज्ञातस्यैव । यद्युपमेयत्वन्तद्वत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेव तथापि तस्य तत्त्वं
विधेयमेवेति तत्र नित्यसापेक्षमिति दिक् ॥ विशेषणम् ॥ अत्र विषयता विशेष-
रूपं विशेषणत्वादि गृह्यते व्याख्यानात् । वृत्ता भेदकभेदगण्डाभ्यामपि तदेव ।
व्यावर्तकत्वरूपं तत्तु नील इति सामान्यापक्रमं उत्पलव्याप्यन्तीत्यव्यावर्त-
कम् । तत्र ज्ञातिमञ्जयोगुणक्रियाभ्यां समभिव्याहारे विशेष्यतैव । गुणयोः
क्रिययोगुणक्रिययोश्चानियम एव । व्याप्यव्यापकभावानापवजात्यारण्यप्रम् ।
यथा भूतमूर्त्तयोः । तद्वावापवयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव । यथा गिणयावृत्त
इति । यत्रकावयवशब्दः परः समुदायशब्दस्तत्रावयवस्य विशेषणत्वमेव ।
अत एव व्रणां व्रणेतति सूत्रे भाष्ये कृष्णमारङ्ग इत्युदाहरण्य नृतीयासमामेते
सिद्धिमित्युक्तमन्यथा कर्मधारये पूर्वनिपातानियमेन नृतीयासमामं च तत्रिय-
मेन तदसङ्गतितः स्पष्टैव । द्वयोरप्यवयवशब्दत्वं त्वानियमः । एवञ्च सोम-
याजिडित्य इत्येवाचितिगिडित्यमामयाजोत्याद्यमाध्वेव । कुञ्जवज्जः खज्ज-
कुञ्ज इत्यादौ विषयतया अपि शाब्दबोधे भानाद्बोधे विशेष इति दिक् ॥
पूर्वापर ॥ बहुनयहणानुवृत्त्या क्रियाशब्देः पात्रकादिभिरेषां न समाम इति
समर्थसूत्रे भाष्ये । एवञ्चापराध्यापक इत्युदाहरणं चिन्त्यम् । अपरमीगां-
सक इत्याद्युचितमुदाहरणम् । भृत्यभरणीशब्दौ विशेषणमिति प्रवर्ततण्ये-
त्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । च्ययैति । तेन श्रेणीम्यानामैव दण्डनादिरू-
पकरणेन समामः । च्यन्तानान्तु परत्वात्कुगतीति नित्यसमामः । कृनादि-
राकृतिगणः ॥ केन नञ् । केनेति विभक्तिविपरिणामेनानत्रित्यत्रापि संबध्यते
तेनाभयोः क्तान्तत्वे सकप्रकृतिकत्वे एव चायं समामः । नञ्यहणञ्च क्रिया-
गताममाप्तिश्चातकाव्योपलक्षणम् । तेन कृतापकृतादिमङ्ग्रहः । पूर्व-
तनियमार्थञ्चैदम् । देवब्राह्मण इति । देवपूजका ब्राह्मण इत्यर्थः । यद्यपि
पूर्वपदस्य तत्रार्थं लक्षणायां विशेषणसमासेन सिद्धं तथापि मुख्यायं शाक-

प्रियपार्थिव इत्यादि निवृत्त्यर्थमिदम् ॥ सन्महत् ॥ महापापमित्यादौ पूजा-
भावे ऽपि विशेषणसमासो बोध्यः । अत्रापि महत्त्वेन पापस्य स्वगुणाशे
पूजास्वैवेत्यस्य ॥ वृन्दारकना ॥ वृन्दारकशब्दे द्वेषजातिवाची । द्वितीयो
गजसर्पवाची । अन्त्यो गजवाची । तेषामुपमानत्वेनैव पूजावाचित्वादाह ।
व्याघ्रादेरिति । सामान्येति । गोकुञ्जरः स्थूल इत्यादौ ॥ कतरकतमौ ॥ द्वयो-
रेकस्य वा बहूनामिति सूत्रयोरुपाधिप्रत्याख्यानात् । कतमो भवतां पण्डित
इत्यादौ समासाभावाय जातिप्रश्ने इति । यथान्यासे ऽपि कतरार्थं तत् ॥
किंराजिति । किमः तेष इति समान्तनिषेधः । तेषे किम् । को राजा पाटलि-
पुत्रे ॥ तत्पुरुषः ॥ तत्पुरुषाधिकारे एतत्करणे त्वेकसञ्ज्ञाधिकारात्तस्या अनया
बाधः स्यादिति बोद्धव्यम् । समानाधिकरणपदावयवक इत्यर्थोत्र व्याख्यानात् ॥
पुंवत्कर्मधा ॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् इत्यनुवर्त्तते । अपूरणीप्रियादि-
ष्विति तु नानुवर्त्तते व्याख्यानात्तदाह । पूरणीत्यादि । एतेन स्त्रियाः
पुंवत्सिलादिष्विति सिद्धे इदं व्यर्थमित्यपास्तम् । महानवमीति । पुंवत्
आन्महत इत्यात्वम् । तथा कोपधादेरिति । एतेन निषेधप्रकरणात्पूर्वमत-
त्याद्यं पुंषादिति च न कार्यमित्यपास्तम् । मध्येपवादा इति न्यायेन परनिषे-
धबाधानापत्तेः । न कोपधायाः, सञ्ज्ञापूरणयोश्च, वृद्धिनिमित्तस्य च त, स्वाङ्गा-
च्चेतः, जातिश्चेति, पञ्चमूञ्चेत्यर्थः । विध्यन्मूलकत्वरूपयुक्तमूलकस्य निषेधा-
श्च बर्त्तोपास इत्यस्य तु न विषयस्तद्बाधे विना कर्मधारयाशे ऽस्य विधेरचा-
रिताख्यात् । बाध्यसामान्यचिन्तया च सर्वबाधः । इमीं पोटेत्यादि विग्रहः ।
जातेः पूर्वनिपातार्थं पोटायुवतीति सूत्रम् ॥ प्रशंसाव ॥ जातिरिति वर्त्तते ।
ननु मतल्लिकादेः स्त्रीत्वात्प्रशस्त इत्यर्था न युक्तः । प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति
पाठे उद्घाटेः पुंस्वात्मकाण्डस्य क्लीबत्वादयुक्तात् आह । न तु विशेष्यनिघ्ना
इति ॥ युवत्यामेवेति । जरत्यां युवतीधर्मरोपे तु युवतीशब्दस्य विशेषणात्वे
विशेषणमिति समासे ऽपि पूर्वनिपातनियमसिद्ध्या जरतीग्रहणस्य वैयर्थ्यमेव
स्यादिति भावः ॥ कृत्यतु ॥ कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यवाचकाश्च जातिभिन्नवाच-
केन समस्यन्तइत्यर्थः । तुल्यमहानित्यादौ परत्वादनैव समासः । पूर्वनि-
पातनियमार्थमिदम् । सत्कृत्यं परमपूज्य इत्यादौ पठ्यसमासो बोध्यः । यद्वा
बाहुलकादेर्तादृशे सन्महदित्यस्यैव प्रवृत्तिः । सामर्थ्यादिति । पूर्वनिपातस्या-
भयत्रापि समत्वादिति भावः । जातिभिन्नवाचकेन समासे हि पूर्वनिपातानि
यमे प्राप्ते तद्वियमार्थमिदं सार्थकमिति अजात्येत्यतद्व्यर्थं स्यादिति तत्सामर्थ्या-
द्विशेषणसमासबाध इति तात्पर्यम् । इदं प्राचामनुरोधेन । परे तु अजात्येति
उक्तार्थस्य स्पष्टतया लाभायैव, अत एव कुरु गार्हपतेति सूत्रभाष्यादाहृते पण्य-

कम्बलः पण्यहस्तीत्यत्र विशेषणमिति समाससिद्धिः । भोज्य चोदन इत्य-
 चासमासस्येष्टत्वे स बाहुलकात् बोध्य इत्याहुः ॥ समानाधिकरणेनेति ।
 वर्णवाचिना तादृशेन वर्णवाचि समस्यतदित्यर्थः । सारङ्गशिवत्रः । कृष्णशब्द-
 स्तदवयवके लाक्षणिक इति सामानाधिकारण्यम् । विशेषणमित्येष सिद्धे इदं
 व्यर्थम् । न च वर्णा वर्णेष्वनेतइति स्वरविधायके प्रतिपदाक्तस्यास्यैव ग्रह-
 णार्थमिदम् । अत एव सारङ्गस्यावयवः कृष्णः सारङ्गकृष्ण इत्यत्र तेन पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरो नेति वाच्यम् । कर्मधारयस्वरप्रकरणे तत्पाठेन सिद्धेरिति दिक् ॥
 बहुवचननिर्देशादाद्यथावगतिरित्याह । कडारादय इति । कर्मधारये किम् ।
 कडारपुरुषको ग्रामः । एतदेवेति । एतदपीत्यर्थः । युष्वा खलतीति मूत्रे ज-
 तीयहणस्यापि ज्ञापकत्वात् ॥ चनुष्वाद्वा ॥ जातिग्रहणं कर्त्तव्यमिति धार्त्सि-
 कलभ्यमर्थमाह । जातिवाचिन इति ॥ मयूरो व्यंसक इति । केचित्तु मयूर-
 इव व्यंसक इत्यर्थे उपमानसमासापवादायं प्रतिपदाक्तोपमानसमासविषयक-
 पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावायेत्याहुः । उच्चावचमिति । उच्चावचादेशेनात्र, उच्च-
 नीचमित्यर्थे इदमित्यन्ये । निश्चितप्रचितयोर्निश्चप्रचादेशः । एतदन्तर्गणसू-
 त्राण्यह, आख्यातमिति । क्रियाप्रधानमित्यर्थः । अत्रहीडादय इत्येतान्यपदाथे-
 इत्यनुवर्त्तते । गणे तस्य पूर्वं पाठात् । इहत्वमातत्यत्वार्यतान्तस्य ध्वन-
 यितुं व्युत्क्रमेण पाठस्तदाह । यत्राभिधीयत इति । अशनीत पिबतेति । अन्य-
 पदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात्समासत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च टाप् । खाद-
 त मोदतेति । मोदन्तामित्यस्य स्थाने मोदतंत्यादेशः । एहीडादय इति । लडु-
 त्तमपुरुषैकवचनस्य ईडे इत्यस्य ईडादेशः । गर्हयवमित्यत्र यौमीत्यस्य यवा-
 देशः । उटुर काष्ठादिति । उटुरोत्सृजति विग्रहः । उत्सृजेत्यस्य विघरणं
 देहीति । काष्ठार्दिति तृटुरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणाय । इह पाठ इति । एहीडा-
 दिषु तिङन्तपूर्वपदान्तरपदकममुद्रायानामित्यर्थः । कर्त्तमिति । उक्तेरित्यादिः ।
 जहि जोडमित्याभोक्षणेन य आह स जहिजाडः । त्रिन्मात्रमिति । अत्रानुना-
 सिकनित्यता निपातनात् । एवार्थमात्रशब्देनात्र समासः । मयूरव्यंसकादय-
 श्चेति चकार एवकारार्थः । तेनैषां समामान्तरघटकता नेति परमा मयूरव्यंसक
 इत्याद्येव ॥ ईपद्रुणवचनेति । अकृतित्यस्य स्थाने इदन्तदाह, ईपद्रुक्त्वमिति ॥
 नञ् ॥ त्रकारो निषेधार्थकनशब्देन समासे तत्पुरुषत्वाभावाय । तेन नैकधेत्यादौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न । अत्रव नलोपं वार्णयितुं लोपविधायके अकारोच्चार-
 णम् । प्रमितृतरत्वाच्चत्राव्ययम् । न तु स्त्रीपुंमाभ्या नञ् । ये तु नेत्यव्ययं
 नेच्छन्ति अत एव नलोपो नञ् इति मूत्रे नञ्ः सानुबन्धकस्य ग्रहणं व्यर्थं

नस्येत्येष सिद्धम् । न च प्रश्नपुत्रे दोषः । सानुबन्धकत्वात् । अव्ययेष्वपि
 नेत्येष पाठप्रमित्याशयः । वामनपुत्र इत्येतद्वारणार्थं तु सानुबन्धकः पठित इति
 भाष्याक्तं सङ्गच्छतइति वदन्ति च । तेषामुभयत्रापि जकारः स्पष्टार्थः ।
 नैकधेत्यादि नान्तरीयकर्मिति च षष्ठोदरादित्वात्साधु ॥ न लोपो ॥ नजोशिति-
 मिद्वे लोपवचनं साकृच्छकार्यन्तेनाकृत्राह्ण इत्यादिसिद्धमित्येके । ननेत्यादौ
 द्वित्वे बहुव्रीहिवद्भावे ऽपि नानेन लोपः । उत्तरपदशब्दस्य मुख्यसमासचरमावयवे
 एष ह्येतेरत्याहुः ॥ तस्माच्चुड ॥ नजो नुडभावाय नाकनासत्ययोर्नलोपाभावे
 तद्वारणाय च तस्मादिति । ततो व्याख्यानाच्चाचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे सप्तमी-
 निर्देशस्तु यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्तये तदाह । अजादेरिति । नुक् तु न
 क्तत, इमुटप्रसङ्गात् । अनश्व इति । आरोपितोश्व इति बोधः । नञ् तु
 व्यातकः । तत्र तादात्म्यारोपस्य भेदसादृश्ययोः सतोरेव सत्त्वेन संसर्गा-
 रोपस्य तदभावएव सत्त्वेदारोपितत्वबोधे सादृश्याभावादीनामर्थतो बोध
 इति नात्राह्नणपदालोपादिप्रतीतिरित्यन्यत्र विस्तरः । अर्थाभावे इति ।
 तत्राप्यारोपितो घट इत्येव बोधः । भेदेन तदारोपबोधे ऽत्यन्ताभावबोध-
 स्तादात्म्येन तदारोपबोधे भेदबोधः । अत्र च प्रकरणादिकं नियामकर्मिति
 बोद्धम् । विकल्पतइति । पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये
 ऽयमित्यादिरित्येति भावः । न्यायसिद्धये लिङ्गमप्याह । रत्नाहेति । अस-
 न्देह इत्यस्य आरोपितः सन्देह इत्यर्थः । सन्देहाभावः प्रयोजनमिति
 यावत् । अव्ययीभावेन दृष्टे हि परबल्लिङ्गेनासन्देहा इत्यनुपपत्तमिति
 भावः । इदं पस्पशायां भाष्ये । असंहितमिति संहितासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये
 धार्त्तिकम् । द्रुताभिचायां मध्याखिनाम्बितावृत्तौ संहिताभाव इति तदर्थः ।
 परे तु भाष्ये नञ्त्तत्पुरुषोऽन्यपदार्थप्रधानः उत्तरपदस्य धर्मपरतया न विद्यते
 ब्राह्मण्यं यस्मिन्सा ऽब्राह्मणः । बहुव्रीहिस्तु तस्य धर्मपरत्वे चरितार्थः ।
 अत एव नजोस्त्यर्थानामुत्तरपदलोपश्चेत्यनेकमिति सूत्रस्य धार्त्तिकं सङ्ग-
 च्छते । एतेन तत्त्वे ऽपवादत्वादयं बहुव्रीहेर्बोधकः स्यादिति कैयटोक्तमपा-
 स्तम् । अस इत्यादौ सर्वादिकार्यन्तु एतत्तदोः सुलोपोकारनञ्समासइति
 ज्ञापकात्सिद्धम् । अत्र पते ऽवर्षा हेमन्त इत्यादौ विशेष्यगतलिङ्गवचनापत्ति-
 दोष उक्तः । तत्र यत्रापि लिङ्गदोषो लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति परिहृत्तं
 शक्यते तथापि वचनदोषः स्थितः । ततः पूर्वपदार्थप्रधानत्वाद्भि-
 ष्यति । अत्रापि पते ऽस इत्यादिसिद्धिः प्राग्देव । न च पूर्वपदस्याव्ययत्वेन
 तदर्थप्रधानस्यास्य लिङ्गसंख्याभ्यां कथं योग इति वाच्यम् । शब्दशक्तिस्वभावा
 द्वाक्ये नजोसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वे ऽपि समासे सत्त्वहूपार्थाभिधायित्वेन

तद्व्यागसंभवात् । यद्वा गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गादिवत्समासार्थः प्रति-
योगितया यद् द्रव्यं श्रितस्तत्स्यलिङ्गादिसमासस्य भविष्यति । तेनात्र पक्षे
ऽवर्षा हेमन्त इत्यादौ हेमन्ताद्याश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसङ्ग इति कैयटोक्तमपा-
स्मम् । अभावेन प्रतियोगिनापि स्वज्ञानायाश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात् ।
स्वघटितसमासघटकेनोपस्थित्या च तस्यैवाश्रयस्य ग्रहणौचित्यम् । अन्यथा
तद्व्यागदूषितपक्षार्धमाश्रिते ऽपि पक्षे तद्व्यागानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः ।
एतत्समकृततयाथवा पुनरस्तुतरपदार्थप्रधान इत्युक्तेरसङ्गतिश्च । त्वद्वीत्या हि
अस्तु तद्दुत्तरपदार्थेति वक्तुमुचितम् । एतत्पक्षद्वयेनैकमित्यादावेकवचनसिद्धिं
वक्ष्यमाणां मनसि निधायोत्तरपदार्थप्रधानत्वं सिद्धान्तितम् । तत्पुरुषस्योत्स-
र्गतस्तत्प्रधानत्वाच्च । अत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षे ऽपवादत्वेनाश्रयीभावस्य
बाधनात् । नञाव्ययीभावाभावा ऽवश्यं स्वीकार्यः । अन्यथा ऽव्ययीभावासा-
द्विरूपदूषणानुपन्यासेन भाष्यस्य न्यूनतापत्तिः । तस्मादत्यन्ताभावायैकनञः
क्रियादिप्रतियोगिकाभावबोधकत्वेनोत्तरपदार्थनानन्वयादमामर्थ्येन नाश्रयी-
भावा ऽसत्तिकमित्यादौ, न सन्देह इत्यादौ सन्देहस्य गुणत्वेन भवत्येव
तदभावबोधो नञा । एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये उक्तम् । प्रमत्त्यायं क्रियागुणौ ततः
प्रतिषेधप्रतीतिः । असन्देह इत्यादौ चारोपितः सन्देह इति भेदनातो गज्ञानात्
तदत्यन्ताभावप्रतीतिः । किंवायाभयशब्द नञा घटकृतयाम्य सूत्रग्रहीताश्र-
यतयानेन नाव्ययीभावः । सूत्रग्रहीताश्रयेनाश्रयीमिति समामाभावस्य तत्र
सूत्रे उपपादितत्वात् । अत्र चेदं भाष्यमपि मानम् । असाहितमित्यत्र सन्धान
सहितमिति भावे क्तः । आरोपितं सन्धान आरोपितः परमत्रिकर्ष इत्यर्थं तद-
भावात्सहितसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थं इति न तदसङ्गतिः । सहितशब्दः परः
सत्रिकर्ष इति सूत्रवचनास्त्रीलिङ्गे वार्तिकप्रामाण्यात् क्लीबेऽपि । अत एव
सहितवदित्यादिप्रातिशाख्यनद्राप्ययोः प्रयुक्तम् । अत एव परःसत्रिकर्षः सहि-
हिता चेदद्रुतायामसहितमिति वार्तिकं परःसत्रिकर्षः सहिता चेदद्रुताया वृत्तौ
सहितासञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति शेषपूरणेन व्याख्याय द्रुतायामेव हि परःसत्रि-
कर्षो नाद्रुतायामित्यनेनासहितमित्यशो ऽर्थेता हेतुत्वेन व्याख्याता भाष्ये ।
न प्राप्नोतीत्यंशस्य तद्व्याख्यानत्वे हि अमामर्थ्यात्ममामानापरतिः । त्वद्वीत्या
सहितासञ्ज्ञाभावः प्राप्नोतीत्येव वदेन । वार्तिकरुक्तेना हेत्वकथनेन न्यूनता
चेत्याहुः ॥ प्रमद्गादाह । नञा नलाप इति । तिङन्तेन समामाभावादप्राप्तौ
वचनम् । अपचमीत्यस्य कृत्सितं पचसीत्यर्थः । अत एव नञममाया
ऽशब्दाव्ययेष्वप्रामाणिक इति बोद्धव्यम् । नञा समासे ऽनेकधेत्येव स्यादत

महासञ्जाविरोधश्च । सुष्यजातावित्यादिविषये सुब्रन्तस्य सप्तम्यन्तपदवाच्य-
 त्वरूपन्तस्यत्वमादायोपपदत्वं बोध्यम् । विभाषाये प्रथमेत्यादौ सुपोत्य-
 धिकाराभावे ऽपि महासंज्ञाबलात्तेषान्तत्प्रकृतिकसुब्रन्ते लक्षणा बोद्ध्या । अत
 एषोपपदमिति सूत्रे ऽतिङ्ग्रहणादनयोर्योगयोः सुप् सुपेति निवृत्तमिति भाष्ये
 उक्तम् । उपमर्मापे उच्चारितं पदमुपपदम् । सामोष्यञ्च सप्तम्यन्तपदघटि-
 तसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थन्वयित्वमेव न त्वानुपूर्व्यञ्चवधानम् । कर्मण्यणसूत्रे
 उपप्रणायामिति भाष्यादाहरणात् । आतोनुपसर्गं इत्यत्रानुपसर्गग्रहणाच्च ।
 गुरुं नमस्करोति कन्यामलं करोतीत्यादौ हि भवन्तं शृणोतीत्यादाविवानभि-
 धानान्नाण । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्वृतसमामा इत्यकर्त्तरि चेति सूत्रे भाष्या-
 क्तः । नन्वेवन्तत्रग्रहणं व्यर्थं प्रकृतधात्वधिकारविषयतात्वधिकारेणैव सि-
 द्धेत्यत आह । तस्मिंश्चेति । अनेन चोपपदमञ्जासन्नियोगाशिष्टत्वं प्रत्ययविधे-
 र्बोधयति । अन्यथान्वाचयशिष्टत्वं संभाव्यत । प्रातिपदिकार्थे सप्तम्यामेवाप्य
 प्रवृत्त्या भूत्वा भावइत्यादौ न ऽर्त्तः । तद्व्यवस्था त्वनुनासिकत्वादिवल्ल-
 न्यानुरोधेनैवेति बोध्यम् ॥ उपपद ॥ सुब्रन्तमिति महासञ्जाबललक्ष्यम् ।
 अत एव राजयुधेत्यादौ ननोपः । एधानाहारको व्रजतीत्यत्र तु अतिङ्ङिति
 बहुव्रीहिणा तिङन्नाघटितः समास इत्यर्थेन तदप्रवृत्तस्तदाह, अतिङन्तश्च
 समास इति । कथमपि तिङन्नाघटित इत्यर्थः । समास इति । तत्सञ्जकः
 समुदाय इत्यर्थः । कुम्भश्चामिति । नन्वन्तरङ्गानपीति न्यायेनेत्सञ्जा-
 लोपयोर्लुका बाधाद्विदमयुक्तमिति चेन्न । इत्वलोपबाधाबाधयोः फले विशेषा-
 भावेनान्तरङ्गानपीत्यस्याप्रवृत्तेः । अलौकिकं प्रक्रियावाच्यमित्यस्य समासप्र-
 वृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानहमित्यर्थः । हरिडीत्यत्रापीत्सञ्जाद्युत्तरमेव समासो
 लोके प्रयोगानहंत्वम्योभयत्रापि सत्त्वेनाविशेषादकृतत्सञ्जालोपमेवाञ्चारित-
 मित्यलम् । कृद्वेगलक्षणा चात्र षष्ठी । न चान्तरङ्गाद् द्वितीया । प्रकृत्यापवा-
 दविषयमुत्सर्गप्रवृत्तेः । अत्र षष्ठीसमासो न । उत्तरपदे विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमे-
 षाम्य प्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् । कारकषष्ठत्वेन षष्ठीसमासस्यार्थे ततः पूर्वं प्रवृ-
 त्तौ तु अस्तु सः । अस्य नित्यत्वेन तत्कृततत्पुरुषसञ्जाप्रयुक्तैकार्थीभावा-
 भावेप्यतत्कृततत्सञ्जाप्रयुक्तस्य तस्यानपगमेनादोषात् । एकस्या एव सञ्जा
 या उभाभ्यामपि प्रवृत्त्या ऽविरोधेन युगपदेवोभाभ्या सा, स्पष्टञ्चेदमत्र भाष्ये
 एवञ्च द्वितीया श्रितेत्यादिसमासोप्युत्तरपदे सुब्रुत्यत्तेः प्रागेव । अत एव
 कारकेति सामान्यत एवोक्तम् । भाष्यकृता च तदंशे प्रमाणं नोपन्यस्तम् ।
 परिभाषा न कर्त्तव्येति प्रकृतसूत्रभाष्यन्तु विशिष्टाया अकर्त्तव्यत्वपरमत एव
 भाष्ये प्रत्याख्यानोत्तरमपि गतिकारकेति समासवचनादि युक्तन्तेन कारकांशे

वचनत्वमेव बोधितमिति दिक् । मा भवानिति । समासे सति व्यग्रहितप्रयो-
 गो न स्यादिति सूचयितुं भवानिति । इदमुपलक्षणम् । कारको व्रजतीत्यादेर्भा-
 ष्याक्तस्य । किंच माड उपपदत्वे महासञ्जाकरणवनात् मा कदाचिदवर्णं भूद्वि-
 त्येव इति सूत्रस्ये भाष्यप्रयोगे मा कदाविदप्यवृत्तिर्भूदिति तद्विदितार्थेति सूत्रस्य-
 भाष्यप्रयोगे च द्वित्रिपदव्यवधाने प्रयोगो न स्यादथा कर्तुन्देवदत्ता घटं वामं
 व्रजतीति न प्रयोगः । किंच माडो नोपपदत्वं लुङ्बिधौ माडोति सप्रम्याः
 प्रथमार्थत्वे मानाभावात् । तस्योपपदसञ्जायां फलाभावाच्च । तुमुन्विधौ
 तु क्रियार्थापपदस्येत्यर्थमुपपदसप्रज्ञावश्यकैति दिक् । अतिङ्ग्रहणमिति ।
 न च कारको गत इत्यत्र सुबन्तोपपदस्य समासव्यावृत्तये तिङन्तार्थक्रियाबो-
 धकाघटित इत्यर्थकन्तदिति वाच्यम् । तस्य द्रव्यवाचितया तिङन्तार्थत्वा-
 भावेन तेन तद्वारणस्याशक्यत्वात् । किंच गतादेर्द्रव्यवाचितया क्रियावाच-
 कोपपदाभावेन गवुन एव तत्रापान्तिः । क्रियावाचकशब्दग्रहणे क्रियायाः मा-
 ध्यमात्रावस्याया एव ग्रहणस्य गतिकारकोपपदादिति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च
 भाष्ये ध्वनितत्वात् । प्रकृतसूत्रे उपपदमक्रियेति न्यामे क्रियेत्यस्येदं प्रत्युदा-
 हरणमाशङ्क्यास्य क्रियावाचित्वाभावाद्गृहितम् । तत्र क्रियावाचित्वाभावा-
 दत्र प्रत्युदाहरणत्वं न । तुमुन् भवतीत्यस्यान्याय्यत्वात् । न च धाताः क्रिया-
 वाचित्वेन तत्रिबन्धनस्तुमुन्व्यादेवेति वाच्यम् । उपपदमिति महासञ्जाया
 तुमुन्विधावपि पदत्वपर्यन्त निवेशात् । तस्मात्तत्र तुमुनगवुनारमाधुत्वे एव
 भाष्यतात्पर्यम् । अर्थमात्रग्रहणे तु गुणीभूतादेरपि ग्रहणमिति गतपाकादि-
 योगे ऽपि कारकविभक्तिरूपत्वमुक्तत्वादीनां साधुत्वं भवत्येवेति भाष्यप्रदीपो-
 द्योते विस्तरः । कारको व्रजतिरामित्यादेर्त्वन्निधानमेवेति भावः । सुपे-
 त्येतदिति । सुबिन्त्यस्याप्युपलक्षणमदम् । किंच कारको व्रजतीत्यस्यैव भाष्यं
 प्रत्युदाहृतत्वेन तद्व्यावृत्तः सुबिति प्रथमान्तानुवृत्त्यैव सिद्ध्या तद्व्यर्थमिति
 प्रथमान्तनिवृत्तिरेव तेन बोधयितुं युक्ता । परिभाषाऽकरणलाघवानुरोधेन
 तु भाष्ये सामान्यापेक्षज्ञापकमार्श्वत्याभयानिर्वात्तरुक्ता । पूर्वसूत्रेपीति । तत्र
 गत्यशे ऽतिङ्ग्रहणस्य मबन्धे फलाभावेन तिङन्तार्थादितः समाम इत्येवं
 समासविशेषणतैव । अत एव प्रपञ्चितरामित्यादीं न गति समामः ।
 किं तूदात्तवता गतिमता च तिङेति वार्तिकेन समामः । तत्र तिङ्ग्रहणस्य
 तिङ्गुटित्तेनेत्यर्थः । सहैति योगविभागेन वा तत्रार्थाधिकारानुरोधेनात्रापि अ-
 तिङन्तः समास इति व्याख्यातम् । अत एवानवकृत्यमप्येति सूत्रे किंच
 तस्यानधिकारादकिंचित्प्रवहणानर्थक्यमित्युक्त्वा सामान्यादुपपदसञ्जायं तर्ही-

न्याशङ्कातिङिति प्रतिषेधात्सञ्ज्ञानर्थक्यमित्युक्तं सङ्गच्छते । अतिङित्यस्यो-
पपदविशेषणत्वे तदसगन्तिः स्पष्टैव । उपपदमतिङन्तेनेति तु नार्थः । अ-
तिङिति ज्ञापयति अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति केनेदानीं समासः समर्थने-
ति भाष्यासङ्गतेः । लुप्रतृतीयान्तत्वकल्पने मानाभावाच्च । भाष्यरीत्या प्रत्यु-
दाहरणाभावाच्च । न चैवन्तरबन्ते तद्वारणाय तत्र तस्य चरितार्थं कथं तत्र
सुपेत्यस्यामबन्धे तस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । उपपदमिति सूत्रसंबद्धेनैवा-
नेन तिङन्तव्यावर्त्तकेन प्राचीनपठितपरिभाषानुरोधेन सूत्रद्वये ऽपि सुप्सुपे-
त्येतदसंबन्धज्ञापनात् । तदुक्तं भाष्ये अतिङ्यहणं ज्ञापयति अनयोर्योगयो-
र्निवृत्तं सुप्सुपेति तत्र पूर्वसूत्रे गत्यंशेव तदसंबन्धः परिभाषानुरोधादेव
तदाह । तथा चेति । कारकांशेष्येकदेशानुमत्येष्ट इति गम्यते । भाष्याच्च
कर्त्तृकरणे इति सूत्रविहितसमासे बहुलयहणात् क्वचित्सुब्रुत्यनन्तरमपि
यथा सा हि तस्य धनक्रीतेत्यादौ । प्राक्सुब्रुत्यत्तेरिति । स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः
प्रागित्यपि बोद्धव्यम् । अश्वक्रीतीति । अश्वेन क्रीतेति करणस्य कृता समासः ।
क्रीतात्करणपूर्वादिति डीप् । सुबन्तेन समासे पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात्स न
स्यादिति भावः । व्याघ्रामपि आङो घ्रशब्देन वेराघ्रशब्देन च गति-
समासः । कच्छपीत्यत्रापि सुपीति योगावभागात्के कच्छे पिबतीत्यर्थे
उपपदसमासः ॥ अमैवेति । तुल्यविधानमित्यध्याहारलब्धम् । सञ्ज्ञायाम्तु-
ल्यविधानत्वमाश्रित्य तत्सञ्ज्ञकस्य तुल्यविधानत्वमुक्तम् । येनामेव विधीयते
तेन यस्यापपदसञ्ज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यते नान्येन तुल्यविधान-
मित्यर्थस्तत्फलितमनुवदति । तदेवेति । कालादेरयं प्रभृतेश्चामैव तुल्यविधा-
नत्वाभावाच्च दोषः । अमिति णमुल्वमुञ्जाः सामान्ययहणन्तेन चारं-
कारमित्युदाहरणम् ॥ तृतीया प्र ॥ वा समस्यन्ते इति । यद्यपि उपपदनि-
मित्तकृद्विधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेरुपपदसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोपपदकृद-
न्तयोर्व्यपेता दुरुपपादा कृतो ऽसाधुत्वापत्तेः । अत एव महान्तं कुम्भं
करोतीत्यत्र सर्विशेषणत्वेनासामर्थ्याच्चारणिति तत्रोपपदमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।
विशिष्टस्य तु नोपपदसञ्ज्ञा ऽपदत्वात् । तथाप्येकार्थीभावे एव वा-
यहणात्सञ्ज्ञाभावोत्र यथा गङ्गापारमित्यत्राध्ययीभावत्वाभावः । न च
सञ्ज्ञाया भावाभावाविष्येते इति भाष्ये महाविभाषयेति शेषः । एवञ्च
महता मूलकेनोपदंशं भुक्ते इत्यसाधित्याहुः । उपदंशे मूलकादेरार्थकर्मत्व-
स्यापि सत्त्वात्सामर्थ्यम् । विभक्तिस्तु प्रधानक्रियानुरोधित्वात्परत्वाच्च
तृतीयैवेति निरूपितमन्यत्र ॥ त्वा च ॥ त्वेति तृतीयान्तम् । अलकत्विति ।
अलंखत्वारिति सूत्रमुपदंशस्तृतीयायामित्यतः पूर्वमिति भावः । अथ

तत्पुरुषासाधारणसमासान्तानाह ॥ तत्पुरुषस्या ॥ द्रुहूलमिति । तद्वितार्थेति
समासः । द्रुन्दुर्थमिति । ब्रह्मणोऽन्धेवयवीभूतामानुषीरात्रिरित्याद्यथ
षष्ठीतत्पुरुषाद्यनभिधानमिति भावः । सर्वरात्र इति । पूर्वकालैकेति
समासः । पुंस्त्वकर्मधारयेति पुंस्त्वत् । सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रे इति वा । अतिरा-
ज्जीति । उत्तरपदावयवत्वस्य भाष्यासमतत्त्वन टितानुपसर्जनत्वाऽङ्गीप् ।
द्रुहीन इति । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च टच् । अत एव द्विगोर्वत्यनुवर्त्तमाने
रात्र्यहः सवत्सराञ्चेति चरितार्थम् । समासान्ते हि रात्र्यहरन्तद्विगोरर्षम
द्वैरिति बोध्यम् । अनित्यत्वादिति । अत एव समासान्तप्रकरणे सा नेति
व्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तम् । मद्रराज्जीति । टच्च भस्याठइति पुंस्त्वे टिलोपे
मद्राज्जीति स्यादिति भावः ॥ अन्धो ऽद्र ॥ अत इत्येव पूर्वपदावयवगततया
सामानाधिकरण्येनान्वये ऽदन्तपूर्वपदत्वर्थलाभे ऽन्त्यहणं स्पष्टार्थम् । अन्ध
इति नान्तानुकरणात्षष्ठी । द्रुन्हेति । द्वयोरन्धेभवेत्यर्थः । इदन्तद्वितार्थेद्वि-
गोर्विशेष्यनिघ्नत्ववादिनां मते । वस्तुतोस्य स्त्रीत्वमेव नास्ति । रात्रान्धाहा
इति पुंस्त्वेन बाधात् । न चेदं सूत्रे रात्रान्धादिशब्दघटितममाममात्रनिमित्त-
त्तलिङ्गस्यान्तरङ्गस्यैव बाधकं न तु बहिर्भूततद्वितार्थनिमित्तलिङ्गस्यापीति
वाच्यम् । सूत्रोपास्यतरात्रान्धादिशब्दार्थावशेष्यत्वप्राप्त्येव बाधापत्या
बहिर्भूतसमाहारविशेष्यत्वप्राप्त्येव बाधानापत्तेः । न च पुंस्त्वाधिकारे
'ऽन्धाहान्ताः स्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसख्यका' इत्यनन्तरमथान्ताः प्राद्वल
प्राप्तापचपूर्वाः परोपगाः । तद्वितार्थे द्विगुः सख्या सर्वनामतदन्तका' इत्यमरो-
क्तेन परं विरोधे शेषं तु जयं शिष्टप्रयोगत इत्युक्तरन्धाहान्ता इत्यनेन
प्राप्तस्य पुंस्त्वस्य तद्वितार्थे द्विगुरिति परोपगत्वेन परत्वाद्बाध इति वाच्यम् ।
कोशस्य लाकव्याकरणासिद्धलिङ्गानुवादकत्वात् ध्याकरणैकवाक्यतया तद्वि-
तार्थे द्विगुरित्यत्र रात्रान्धाहान्तातिरिक्तस्यैव रहणात् । अन्यथा प्राद्वलं
प्राप्तेत्यनेनापि परत्वाद्बाधे प्राङ्गः परागतमहः पराङ्ग इत्याद्यमिद्व्यापत्तेरिति
दिक् ॥ तुभ्रादिषु च ॥ तत्पुरुषान्तिरिक्ता ऽह्नशब्दान्तः समासः सर्वोपि
तुभ्रादौ । युवादिषु च तुभ्राद्यन्तगणं ष्वेति युवादिषु पाठ इति भाष्यणा-
विरोधस्तद्वनयत्वाह, अदन्तानुकरणेति । तत्पत्ते षष्ठाः स्याने ध्यन्ययेन प्रथमा ।
स्पष्टार्थमिति । समाहारेत्यस्य वृत्त्यभावात् ॥ पुण्यार्हमिति । पुण्य-
सुदिनाभ्यामिति क्लीबत्वम् ॥ अय्याय्या । अये भवोऽय्या मुख्याः । अय्ये-
स्यादि किम् । देवदत्तस्यैरो देवदत्तारः । उपानममिति । प्रादिसमासः ।
अतिश्व इति ॥ ततोधिकवेगवानित्यर्थः । सर्वेति । नीचेत्यर्थः । आकषणश्च
इति । पञ्चाहुलो धान्यादिकषणकः काष्ठविशेष आकषणः । उपमानात्किम् ।

शुनो निष्कान्तो निःश्वा । फलकसञ्चयमिति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥
 नावो ॥ मण्डूकपुन्या ऽतद्वितनुक्रीत्यनुवर्त्तते । परवल्लिङ्गतया स्त्रीत्वं प्राप्नोती-
 त्यत आह, क्लीबत्वमिति । द्विगोरिति । खारीशब्दान्ताद्विगोरित्यर्थः । अत्राप्यत-
 द्वितनुक्रीत्येव तेन द्वाभ्यां खारिभ्यां क्रीतो द्विखारिरित्येव उदाहरणे ऽर्धखारमि-
 त्यादौ क्लीबत्वं प्राग्वत् । अर्द्धखारी इति । एकविभक्तावषण्णन्तेति वचनादुपसर्जन-
 त्वाभावेन न ह्रस्वः । ह्रस्वपाठे तु लोकात् नपुंसकत्वे नपुंसकह्रस्वत्वम् । अञ्ज-
 लिभ्यामिति । तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः । अस्य परिमाणत्वाद्द्विजाध्यर्धेति
 लुक् । जनपद्रे भवो जानपदः । भावप्रधाननिर्देशस्तदाह । समासेनेति ।
 प्रत्यासत्तिलभ्यमेतत् । कस्येत्याकाङ्क्षायां सच्चिदानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ।
 सुराष्ट्रे इति । अधिकरणस्य शेषत्वावधत्तया षष्ठीसमासात् षोडशः । सप्तमीति
 योगविभागस्तु न भाष्यारूढः । जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः । कुब्रह्म
 इति । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः श्मशानाद्बधिकृतो ब्रह्मेति वार्थः ।
 तत्रापि मूर्त्तित्रयसत्तायास्तन्त्रेषु प्रसिद्धत्वात् ॥ आन्महतः ॥ यहीष्यतइति ।
 एवञ्च समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमिति भावः ॥ महाबाहुरिति बहुव्रीहिः ।
 ननूत्तरसूत्रे दृष्टनोरेव ग्रहणादेकादशेत्यत्रात्वं न स्यादत आह । आदितीति ।
 योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वादाह । निर्देशाद्वेति । अन्येषामपि दृश्यत-
 इति दीर्घत्वमिति परे । कृते आत्वमिति । आन्महत इत्यत्र लिङ्गविशिष्ट-
 परिभाषाभावस्य द्याप्सूत्रे भाष्ये उक्ततया परत्वात्पुंवत्त्वं बाधित्वात्त्व स्यादिति
 न शङ्कामिति भावः । महद्वनश्चन्द्रमा इत्यादौ च्यवन्ते गौणत्वान्नात्वमिति
 भाष्ये स्पष्टम् । महतो महत्या वेति । पुंवद्भावश्चेति चान्वाचये इति भावः ।
 समुच्चये चशब्दः पुंवत्वमनियोगेनैव चात्वमत एव भाष्ये स्त्रियामेवादाह-
 तमिति मतान्तरं कैयटे स्पष्टम् ॥ अष्टनः क ॥ हविषि किम् । अष्टानां कपा-
 लानि अष्टकपालानि । बहुव्रीहावपीति । तत्पुरुषे एव समासान्तः सुलभ
 इति न यतो बहुव्रीहावष्यच् समासान्तः सुलभ इत्यर्थः । एतेनास्य साधारण-
 त्वाद्बहुव्रीहावपीति चिन्त्यमित्यपास्तम् । योगविभागस्य भाष्ये अदर्शना-
 दाह । समाहारइति । एवञ्च गोरतद्वितेति टजिति भावः । एकादिनवा-
 न्तानां द्वन्द्वतत्पुरुषयोश्चार्ये द्वन्द्व इति सूत्रस्यभाष्यध्वनितानभिधानाद्दाह ।
 द्वादशेति । द्वाविंशतिरिति । समाहारद्वन्द्वे स्त्रीत्वं लोकात् । इतरंतरयोगस्तु
 न तत्सूत्रभाष्ये एव ध्वनितानभिधानात् द्वाधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा
 द्वाधिकेत्यत्र संख्या संख्येयं वान्यपदार्थः । एकादीनां वृत्तिविषये विंशत्यादीनां
 च सर्वत्र संख्यापरत्वस्यापि सत्त्वात् । तेन द्वाविंशतिर्गवां द्वाविंशतिर्गव

इत्युभयं सिद्धम् । तत्र द्वन्द्वे संख्येत्यनेन पूर्वपदकृतिस्वरत्वन्तत्पुरुषे समासा-
 न्नादात्तत्वमिति बोद्धम् । भाष्ये द्वाधिका विंशतिर्द्वाविंशतिरिति समानाधिक-
 रणसमासे स्वरो न सिद्धति संख्येत्यस्य द्वन्द्वविषयत्वादस्तु तर्हि द्वन्द्व इत्यस्य
 द्वन्द्वोपीत्यर्थः । स्वरो न सिद्धतीत्यस्य सोपीष्टः स्वरो न सिद्धतीत्यर्थ इति
 क्वचित् । परं तु भाष्ये समानाधिकरणसमासोक्तिरेकदेशिनः सा च स्वरासिद्ध्या
 दूषिता । ततोस्तु तर्हि द्वन्द्व इति सिद्धान्त्युक्तिः । तस्मादितरेतरयोगद्वन्द्व-
 वत् समाधिकरणतत्पुरुषस्याप्यनभिधाने एव भाष्यस्वरसः, इदमप्यत्रान्वाख्या-
 नापायमात्रम् । वस्तुतः संख्यान्तराणि निरस्तावयवान्येवैकाविंशत्यादीनि ।
 अत एव तेभ्यः संख्याकार्यकृत्वसुजादिसिद्धिरन्यथा स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गका-
 र्याभाववदिहापि संख्याकार्यं न स्यादित्याहुः । त्रयसिति सान्तत्रादेशो
 व्याख्यानादित्याह । त्रयस् स्यादिति । सुत्रर्थे इति । संख्ययाव्ययेति
 समासः । सुत्रर्थेनेति पाठे तदर्थेन त्रिशब्देनेत्यर्थः । व्यवहितद्वष्टसंख-
 न्धाय सर्वेषामिति ॥ एकादिस्रै ॥ अत्रैकशब्दः संख्यावाच्यैव प्रसिद्धत्वात् ।
 तृतीयेतीति । सहेति योगविभागात् । मयूरव्यसकादित्वाद्द्विति तु न्याय्यम् ।
 धास्विति । धाप्रत्यय एव व्याख्यानात् । तेन षड् दधातीति षड्धेत्यत्र न ।
 आतोनुपसर्गइति कः स्त्रियां टाप् । धासु वेत्यनेनोत्वस्यैव विकल्पः । तेन
 षट्त्व नित्यमेव तेनोत्वाभावे ऽपि षड्धेत्येवेति कैयटः । उत्त्वपक्षे नित्यं ष्टु-
 त्वमिति हरदत्तस्तदनुसारेणाह । षड्धेति । अत्र कैयटोक्तं युक्तं भाष्ये ऽपि
 षड्धेत्येव पाठस्य प्रायेणोपनम्नात् । षोडशिति बहुव्रीहौ षयसि दन्तस्येति दत्रा-
 देशः । परवल्लिङ्गसमाहारे स नपुंसकमित्यस्य बाधकत्वाद्वन्द्वपदमितरेतरयोग-
 विषयं तत्रोद्गातावयवभेदस्य समुदायस्य द्वन्द्वार्थतया ऽवयवलिङ्गनानियमे प्राप्ते
 नियमार्थमिदम् । तत्पुरुषे त्वकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्रधाने परलिङ्गाप्राप्त्या
 विद्वर्थम् । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठ्यन्तमर्थपरम् । तेनानुप्रयोगे ऽपि तल्लि-
 ङ्गम् । शब्दार्थयोरभेदाच्च सूत्रे तथा निर्देशस्तदाह । परपदस्येवेति । परपदा-
 र्थस्यैव सार्थस्य लिङ्गमित्यर्थः । द्विगुप्राप्तेति । द्विगुयहणमेकविभक्तीति
 सूत्रस्यकैयटानुरोधेन । वस्तुतस्तद्वर्थम् । परवल्लिङ्गमित्यस्य परपदात्तिप्तो-
 पस्थितपूर्वपदपयुक्तलिङ्गमात्रबाधकत्वेन तद्वितीर्थाद्विगावेतदप्राप्तेः । समाहा-
 रद्विगौ नपुंसकत्वमेव प्रायेणेष्यते । अत एव भाष्ये निषेधवार्तिके द्विगुयहणं
 नोक्तम् । यत्तु अलंशब्देन पर्यादयो ग्लानाद्वर्थइति समास इति । तत्र ।
 तस्य नित्यसमासत्वेनालं कुमार्ये इति भाष्यात्कविग्रहानुपपत्तेरत आह । अत
 एव ज्ञापकादिति । अत एवालंशब्दयोगे चतुर्थीविधानं सार्थकम् । गतिस-
 मासपदं गतेः समासो येनेति बहुव्रीहिणा कुगतीति सूत्रपरं तच्चान्यत्र फला-

भावात्प्रादिपरमेवेत्याह । निष्काशाश्रित्वात् । द्रुन्दैकदेशिनोरिति न्यासेनायं प्रतिषेधो भाष्ये प्रत्याख्यातः । अतन्त्रमिति । अत एव पूर्ववदिति चरितार्थ-
 मन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेन समुदायस्य पूर्ववत्लिङ्गत्वे ऽपि उत्तरपदे
 ऽश्ववदवपूर्वापराधरोत्तराणामिति निर्देशादुक्तो निवृत्तिः । अश्ववदविति
 तु समुदायस्यावन्तत्वाभावाच्छीभावाप्राप्या वृद्ध्या सिद्धम् । अनिदेशन्वनु-
 प्रयोगे चरितार्थः स्यात् । अश्ववदवशब्दार्थः पूर्ववत्लिङ्गं लभतइत्यर्थान् ॥
 रात्रान्हा ॥ द्रुन्दुतात्पुरुषपदमनुवर्त्तते । इदं प्राशपन्नान्प्रादिसमासेष्वपि ।
 अत एव पावदिति सूत्रे एकदेशियहणं कृत्वा प्राप्तव्यादि भाष्ये प्रत्या-
 ख्यतम् । अत्रेव तत्पुरुषग्रहणं कार्यमिति तद्वाच्यम् । अत एव प्राहुः सर्वाहु
 इत्यादिमिन्द्रः । पुण्यसुदिनाभ्यामिति च चरितार्थम् । अस्यैकदेशिसमास-
 विषयत्वं तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । दृह इति । अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात्
 स्तोत्रम् । गणारात्रमिति समासो द्विगुः । इदं तत्पुरुषाधिकारे लिङ्गानुशासने
 पाठात् प्रतिप्रसवविधिनाश्वानुरोधाच्च समाहारादुगावेव प्रवर्त्तते इति
 भावः । तत्पुरुषइत्येति । तादृशद्रुन्दुमम्भवादिति भावः । अपन्या इति ।
 पथे विभाषेति समासान्तिषेधः । भविष्यति मर्यादेति सूत्रस्यस्त्रिशत्रुः प-
 ष्वदशरात्र इति भाष्यप्रयोगो लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य सिद्धः ॥ अर्धर्चाः ॥ बहु-
 वचनादाद्याधिवर्गतिः । ननु लिङ्गप्रकरणं व्यर्थमर्धनावमित्याद्यर्थे लोकाश्रयत्वा-
 लिङ्गस्येत्यस्यावश्यकत्वादिति चेत्सत्यम् । जात्याख्यायामित्यादिसूत्रसमूहव-
 दिष्टापत्तेस्तद्वृत्तयन्कृतानुपेक्षान्यापितानि व्याचष्टे । जात्याख्यायामित्यादि ।
 जाते प्राधान्यनाश्रयमित्यर्थः । भावप्रत्यय विना प्राधान्येन जातिबोधे गवा
 दिशब्दानां साधुत्वे इदमेव सूत्रं मानम् । तस्याविशेष्यत्वे च वाह्यार्थान्वयो
 व्यक्तिघटितपरम्परया बोध्यः । तत्र जातेरेकत्वेनैकवचनमेवप्राप्नोतीत्ययमार-
 भः । एकत्वञ्चात्र बहुवचनार्थः । एकस्मिन्नर्थे वर्त्तमानः शब्दो बहूनामर्था-
 नां वचनबोधको भवतीत्यर्थादर्थान्तिदेशोयमित्याह, एकोपर्थ इत्यादि । तदुक्तं
 भाष्ये यावत्प्रयादेकोर्था बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमितीति । एक-
 स्वर्थं बहुत्व युक्तं कायमिति श्यते इति अयमपि कार्यान्तिदेशोवेत्यन्यत्र वि-
 स्तरः । एतच्च भाष्ये प्रख्यातम् । जातो संख्यान्वय एकवचनस्य व्यक्तेः संख्या-
 न्वये बहुवचनस्य सिद्धत्वान् । एवञ्च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्या सूत्रोक्तादे
 प्रयोगाणामसाधुत्वमेव । एतेन यत्र वने एक एवात्रवृत्तस्तत्र जातिपरत्वे
 आप्ताः । एतान् प्रयोगसाधुत्वार्थमिदमित्यवास्तम् । सविप्रपण्येति
 इदं मुख्याय बहुवचनान्प्रदाय यदात्वस्मच्छब्दस्य स्वघटिते उद्भूतावयव

भेदे समुदाये लक्षणा तदा बहुवचनं भवत्येव तेन “त्वं राजा वयमप्युपासित-
 गुरुप्रजाभिमानोन्नता” इत्यादि सिद्धम् । गार्ग्योहं ब्रवीमीत्यादावप्ययं निषेधः ।
 उक्तमपुरुषानुरोधेनात्राहमित्यस्यैव विशेषत्वात् ॥ फल्गुनी ॥ नक्षत्रे इति प्रथ-
 मा द्विवचनं नक्षत्रे यद्वाभिधीयते इत्यर्थः । चेन द्वयोरित्यनुक्तम् । फल्गु-
 न्या माणविके इति । फल्गुन्योर्जाते इत्यर्थं फल्गुन्यषाढाभ्यां टानाविति टः ।
 टित्वाङ्डीप् । एकस्यां तु तारायां नैतयोः प्रयोगः । उद्भूताद्यवभेदे समुदाय
 एव कृत्वात् ॥ तिष्यपुनर्वस्वोः ॥ नक्षत्र इत्यनुवर्त्तते । तिष्यपुनर्वसुशब्दयोर-
 भिधेये नक्षत्रे वर्त्तमानो यो नक्षत्रवाचिना द्वन्द्व इत्यर्थस्तेन पर्यायाणामपि सि-
 द्ध्यति पुनर्वसू इति । तिष्य एकतारा पुर्वनसू द्वे तारे । छन्दसि पुनर्वस्वोरिति
 निर्देशात् । तदाह तिष्यश्च पुनर्वसू चेति । विशाखे चानुराधाश्चेति द्वन्द्वः ।
 माणविका इति । नक्षत्रेण युक्त इत्यणो लुञ्जविशेषइति लुपि जातार्थं सन्धि-
 वेले यणि तस्य श्रविष्ठाफल्गुनीत्यादीना लुक् । बहुवचनस्य किम् । इदन्ति-
 ष्यपुनर्वसु । समाहारद्वन्द्वः । अत एव समाहारद्वन्द्वः । प्राण्यङ्गादीनामेवे-
 ति द्वन्द्वश्चेत्यादिनां नार्थः । न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यैक-
 वद्भावे बहुवचनाभावात्सूत्र व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वमप्यनेन ज्ञा-
 पनात् । न चैते प्राणिनः ; आपोमयः प्राण इति श्रुतेरद्विर्विनागत्यमानप्राणा-
 नामेव प्राणित्वात्स्यष्टं चेदं भाष्ये । नक्षत्रसमासे इति तु नेक्तम् । यस्ति-
 ष्यस्तौ पुनर्वसू येषान्ते तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा अवयवभूतास्तिष्यादयो
 वर्तिपदायस्तेषामेव विपर्यासबुद्धिविषयाणामुद्भूतावयवभेदः समुदायः समा-
 सार्थः । उन्मुग्धा इत्यस्य विपर्यासबुद्धिविषया इत्यर्थः । अस्मद् इत्यादीन्यपि
 व्यर्थानि आचार्याः कथयन्तीत्यादौ शक्तिगतस्यावयवगतस्य वा बहुत्वस्या-
 रोपेणैवैहापि तदारोपेणैव सिद्धेरिति । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति चेन्नङ्गानुशासन-
 मपि तथेति भावः । उच्छृङ्खलास्तु कालोपसर्जने इत्यत एकशेषप्रकरणान्तन्तुल्य-
 पदानुवृत्त्या प्रधानप्रत्ययार्थवचनेन तुल्यमित्यर्थोत्सर्वमिदं सूत्रकृतैव प्रत्या-
 ख्यातमित्याहुः ॥ सनपुंस ॥ तच्छब्देन समाहारद्विगुद्वन्द्वौ परामृश्येते व्याख्या-
 नात् । अकारान्तेति । अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव सनपुंसकमित्यपवादत्वात् ।
 पात्रादीति । स्त्रीत्वं नेत्यर्थः । त्रिमूर्तीत्यादिप्रयोगदर्शनात्सूत्रशब्दस्यात्र पाठ
 इति कैयटश्चिन्त्यः । बहुसूत्रमिति भाष्यप्रयोगस्तु प्रकरणेन्यपदार्थं बहुव्री-
 हिणा साद्व्यः । पुण्येत्यादि । रात्रान्हेत्यस्यापवादः ॥ पथः सं ॥ कृतममा-
 सान्त इति । पथ इति कृतममासान्तैरुदेशानुकरणं प्रथमान्तमिति भावः ।
 प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते व्याख्यानात्तदाह । त्रयाणां पन्था इति ।

चक्यरिति समासान्तः । विपथा नगरी अतिपथेत्यादौ च नेदम् । अर्धनाव-
 मितिबल्लोकाश्रयत्वात् लिङ्गस्य । एतेन कापथविपथौ व्याख्यातौ आवश्यक-
 त्वादनैव सिद्धे अपथं नपुंसकमिति सूत्रं न कार्यम् । सामान्ये नपुंसक-
 मिति अनियतलिङ्गविषयन्तेनादिं पचतीत्याद्येव । आदिशब्देो नित्यं पुमान्
 आद्यपाकानुकूलक्रियेत्यर्थः । न्यायसिद्धमेतत् विशेष्यविशेषामनिधाने लिङ्गस-
 र्वनाम्ना नपुंसकस्य न्याय्यत्वात् । लिङ्गमर्धनामनपुंसकमिति दाण्डिनायनेति
 सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनेनैव क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वे सिद्धे क्रियाविशेषणानां
 क्लोबस्व द्वितीयान्तत्वं चेति नापूर्वम् । धातूपात्तभावनां प्रतिफलांशस्य कर्मतया
 तत्समानाधिकरणे क्रियाविशेषणे द्वितीयान्तत्वस्यापि सिद्धेः । तस्य क्रिया-
 जनकत्वमपि स्वज्ञानद्वारा बोध्यम् । तद्बुद्ध्या पूर्वमुद्दिश्य क्रियायां प्रवृत्तेः
 सप्रदानादेरिव ज्ञानगतजनकत्वस्य च तद्विषये आरोपः वाचनिकत्वे तु यत्र
 धात्वर्थस्य कारणत्वेनान्वयस्तत्रापि स्यात् । यथा तृप्तिकामस्तोकनादन पच-
 तीत्यादौ तृप्तिविषयकामनावत्कर्तृकस्ताकविक्रितिकरणक आदनकर्मकः पाक
 इति बोधः । तद्विषयकामनावत्कर्तृत्वेन तस्या उद्देश्यत्वमर्थसिद्धम् । केषा-
 ञ्चित्तृप्तादिषु कर्मत्वव्यवहारस्तूद्देश्यत्वसामान्यादितां दिक् ॥ तत्पुरुषो-
 नञ् ॥ पूर्वलिङ्गमिति यावदधिकारोयम् । अनञ्कर्मधारय इत्युक्तेर्नञ्त्तत्पुरु-
 षस्य न कर्मधारयत्वम् । आरोपमात्रस्य नञ्द्रोत्यात्यत्वेन सामानाधिकरण्या-
 भावात् । यद्वा पृथगुपास्यतयोः सामानाधिकरण्यव्यवहारः । नञ्समासे
 हि आरोपितोत्तरपदार्थे आरोपितधर्मकेयवोत्तरपदस्य वृत्तिर्नञ् तु व्यातक
 इति तदभावः ॥ सञ्जायां कं ॥ अनादिरिहसञ्जा सा चोशीनरेषु तत्पुरुषभिना
 नञ्समासकर्मधारयरूपा च नास्तीति नात्राधिकारप्रयोजनम् । इदं प्रकरणं
 परबलिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादः ॥ उपज्ञाप ॥ इह शास्त्रे
 विश्वैवनिर्णयामिका न वस्तुस्थितिरिति सूच्यते । तेन त्वदुपक्रमं सौजन्यव्य-
 वहार इत्यपि तत्र यद्यपि विवता द्विविधा प्रायोगिकी लौकिकी च प्रयोक्त-
 शब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारोस्मदादयः । लोकशब्देन विदितवेद्यः
 परावरजः शिष्टो लोक एतदेवः शिष्टत्वं पृषोदरादिसूत्रभाष्याक्तं तथाप्यत्र
 नाद्या विश्वता तेषामपभ्रंशप्रयोगबाहुल्येन प्रवृत्तेः तस्मादन्त्येव । ते हि यत्रा-
 र्थे यं शब्दं धर्मबुद्ध्या प्रयुञ्जते तेषां शास्त्रविषयतेति तदस्य तदस्मिन्स्यादि-
 तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेषामेवाभिधानानभिधाने अपि बोद्धे इह
 षष्ठीतत्पुरुषं विना तदादित्वाप्रत्ययात्ताधिकारफलम् । उपज्ञायतइत्यु-
 पज्ञा कर्मण्यङ् पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृबुद्ध्या समासः । उपक्रमं कर्मणिघञ् पाणि-
 निसंबन्धाद्यज्ञानविषय इत्यर्थः ॥ ह्यायावा ॥ बाहुल्ये सति या च्छाया तद्वाची

यश्चायान्तस्त्युरूप इत्यर्थः । तत्र कस्य बाहुल्ये इत्याकाङ्क्षायामावरकद्र-
 व्यनिमित्तत्वाच्छायायास्तद्बाहुल्यइति गम्यते तच्च पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याश-
 येनाह । पूर्वपदार्थेति । पूर्वपदार्थबाहुल्यस्य षष्ठीतत्पुरुषएव सम्भवात्
 नात्राप्यधिकारफलम् । पर्यायस्येति । पर्यायवचनस्येति वाच्ये पर्यायस्येत्यु-
 क्तिः सत्या सत्यभावेति वत् । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणाञ्च व्यावृत्तिः ।
 रूढ्येति । पर्युदासश्चेत्यपि कश्चित् । नेह काष्ठसभा अत्रापि नाधिकारो-
 पयोगो ऽन्यासम्भवात् । सभाशब्दः शालायां सङ्घाते च तत्राद्यप्रतिषेधा-
 द्राह । सङ्घातेति । अशालेत्यस्याशालार्थेत्यर्थः । अत्राप्यन्यासंभवात्राधिका-
 रोपयोगः । प्रथमार्थं षष्ठीत्याशयेनाह एतदन्त इति । द्वन्द्वे समाहारेतेतर-
 योगाभ्यां रूपद्वयस्य दुर्वारत्वेन बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरति वृठसेन इति ॥ इति
 तत्पुरुषः ॥

द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति । व्याख्यानात् शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वाच्च
 प्रथमान्तपदोपात्तापेतशेषस्यैव ग्रहणमिति भावः । अन्यस्येति अन्यत्वं चोर्पास्य-
 तसमस्यमानप्रथमान्तपेत् तच्च यस्य यस्मिन्नित्यादि तदाह । प्रथमेति ।
 तदन्तार्थे इत्यर्थः । यद्यपि पदेन प्रकृत्यर्थापसर्जनः क्रियाकारकभावादिसे-
 बन्धरूपो विभक्त्यर्थः प्राधान्येनाभिधीयते प्रकारानिरूपितत्वाच्च संबन्ध-
 स्यापि प्राधान्यव्यवहारः । एवञ्च देवदत्तादिपदैः सामाधिकरणयानुपपत्ति-
 स्तथापि व्याख्यानात् विभक्त्यर्थातिप्तसंबन्धन्तर्भावेणापि शक्तिरूपनया ऽदो-
 पात् । तत्रैकस्य संबन्धिनः समस्यमानपदैरुक्तत्वेन द्वितीयः संबन्धी यस्य-
 त्यादि प्रकृत्यर्थभूतो गृह्यते इति स्पष्टं भाष्ये । चित्रा गवा यस्येत्यादौ लौ-
 किके वाक्ये चित्राणां गवां प्राधान्येपि वृत्तौ तदर्थंबाधकवियहवाक्ये च
 विशेषणविशेष्यभावश्च्यत्यासस्ततः शिष्टानां तथैव बोधात् । तत्र षष्ठी-
 सप्तमीविभक्त्यन्तारिकार्थं कर्तृकर्मवचनसुबन्तानामेव समासः ।
 मत्वर्थं बहुव्रीहिः कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमाया इति धर्त्तिकात् । तः परो य-
 स्मादिति वियहो मत्वर्थएव । तत्र पञ्चम्याः षष्ठ्यपवादत्वेन षष्ठ्यर्थक-
 त्वात् । एवं वन्या इतरे येभ्य इत्यत्रापि मत्वन्तस्यैव बहुव्रीहेरप्यस्त्यर्थान्तर्भा-
 वेणैव शक्तिरिति मत्तुप्पूर्वे भाष्ये स्पष्टम् । याहवती नदीत्यादिः पदसमुदायस्य
 मास्त्राहीति वाक्यार्थं वर्त्तमानस्य बहुव्रीहिर्व्यावृत्त्यर्थं पदग्रहणम् । अन्येत्या-
 दिक्रिम् । बहुपदे बहुव्रीहिः स्वपदार्थं मा भूदिति । द्वयोः पदयोः समानाधिकर-
 णत्वे स्वपदार्थं वृत्तौ तत्पुरुषेणाबाधात् । किंच बहुषु सावकाशं बहुव्रीहिं अस्व-
 पदार्थं ऽपि समानाधिकरणतत्पुरुषो बाधेत ॥ सति त्वस्मिन्स्वपदार्थं सावकाशं
 तत्पुरुषमन्यपदार्थं बहुव्रीहिर्बाधतइति नदोषः । अनेकं किम् बहूनामपि

यथा स्यात् । तेन चित्राङ्गरद्विरित्यत्र चित्रापदे पुंवत्त्वं न । कपिञ्जलाधिकरण-
 न्यायस्यात्र शास्त्रेनाश्रयणाच्चतुरादिपदानामप्ययम् । यदि तु तद्वृत्ताद्यर्थन्य-
 नेनात्तरपदे समासविधानात् ज्ञापकाद्गुहूनां समासो यथाभिधानं सिद्धः ।
 चित्रगुरित्यादौ गोशब्दादेरुपमर्जनत्वमप्यकविभर्त्ताति सिद्धन्तश्च तत्रैवाप-
 पादितम्, स्पष्टं चेदं प्रकृतमूत्रे भाष्ये इत्युच्यते तदा स्पष्टार्थमनेकग्रहणम् ।
 सुपेति तृतीयान्तं तु नेह संबध्यते द्वयोः समासानापत्तेः । प्राप्तमुदकमित्यादि ।
 अत्र यदुक्तमन्तत्कारके उक्तम् । तत्रान्यपदार्थः समानघटकमवपदशक्यः ।
 परस्परसमभिध्याहार एव च तच्छक्त्युपबोधकः । अत एवान्यपदार्थे वर्त्तमा-
 नमनेकं सुबन्तमिति सङ्गच्छते । नञाऽसत्यर्थनामिति । नञः परं यदसत्य-
 र्थवाचि पदन्तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिरसत्यर्थवाचिनान्तु वा लोप इत्यर्थः ।
 एवं प्रादिभ्य इत्यपि व्याख्येयम् । उच्चैर्मात्र इत्यादौ उच्चैरित्यस्याधिकरण-
 शक्तिप्रधानत्वे ऽपि वृत्तावाधेयप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्यम् । अस्ती-
 त्यस्य तिङन्तत्वेन सुब्रित्यनुवृत्तेः समासो न स्यादत आह । विभर्त्ताति ।
 विद्यमानतीरेत्युदाहरणार्थः । निपातनादिति । अन्यथा प्राप्तस्यान्ययोच्चार-
 णं निपातनम् । प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञा समासोपि तत एव भाषितः पुमान्य-
 स्मिन्वर्थं तद्भाषितपुंस्कम् । प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षया सप्तमी ततस्तद-
 स्यास्तीत्यशंसाद्यच्च यदज्ञानेन तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमि-
 त्तम् । भाषितः पुमान्येनेति तु नेक्तम् । कुटीजीविक इत्यादावतिप्रसङ्गात्कु-
 टशब्दा घटे पुमान् गेहे स्त्री गर्भिभार्यः प्रसूतभार्य इत्यत्र तु गर्भित्रीहिः
 प्रसूतार्यमित्यादिप्रयोगात्पुंस्त्वविशिष्टस्यापि बोधनाद्भाषितपुंस्कत्वमस्ति ।
 उभयत्रापि गर्भसंबन्धात्पत्यापत्यवत्सबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमिति समानाया-
 माकृतौ तत्त्वमस्तीति कैयटादयः । अन्ये तु पुंसि गर्भो व्रीहिरित्यत्रावयवभूत-
 गर्भसंबन्धः । स्त्रियान्त्वनवयवभूतगर्भसंबन्धस्तथा प्रसूतादिशब्दानामपि स्त्रियां
 गर्भविमोचनं पुंसि गर्भाधानामिति समानाकृतित्वाभाव एव पुंवद्भावायन्तु
 स्त्रियाः पुंवदिति योगविभागरूपो यत्रः कार्यः । अग्रिमेषु च तस्य क्वावित्कत्व
 बोद्धव्ये एतदेव ध्वनयितुं पुंवदिति आदौ मध्ये पठितम् । अत एव भाष्ये
 कर्त्तव्यात्र यत्र इत्युक्तम् । न हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यत्रसाध्यं शब्दार्थ-
 संबन्धानित्यताहानेः । एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे गर्भिणीशब्दो नित्यस्त्री-
 लिङ्ग इति गर्भिण्या दारा इत्येव । स्त्रीदाराद्वैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः
 गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथास्युसतस्य भेदका इत्यमरो ऽनियतलिङ्गविषय एव
 यादृशैर्यल्लिङ्गसख्याबोधकैः तथा तल्लिङ्गसख्याबोधकाभेदकाः विशेषणभूता-
 र्थप्रतिपादकाः सुकृत्यादयो गुणशब्दाः दण्ड्यादयो द्रव्यशब्दाः । पाच

कादयः क्रियाशब्दाः । नमयति धनुरैशं यस्तदारोपणो न त्रिभुवनजप-
 लक्ष्मीर्मिथिली तस्य दारा इत्यादौ दारा इत्यादौ विशेपणत्वेन न दोष
 इति वदन्ति । अनूडिति च प्रसज्यप्रतिषेधः । तेनैड्विडभार्यं न दोषः ।
 पुंवावकस्येति । प्रत्यासत्त्या पुंवावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरं पुमांसमाचत्ता-
 णस्य यद्रूपन्तदेवातिदिश्यते तेन जरतीशब्देन विग्रहे वृद्धगुरिति न । वरटा-
 भार्यं इत्यत्र हंसभार्यं इति न । अत्र च रूपातिदेशो न तु स्त्रीरूपायं पुमर्या-
 तिदेशोर्यस्यात्तरपदपरत्वाभावात् । भाषितपुंस्कात् परत्वस्य चासभवेन
 वरटाभार्यस्य स्थाने हंसभार्यस्यापत्तेश्च । भाषितपुंस्कादित्यस्यामङ्गुत्तेश्च
 स्वर्यस्य पुमर्या भवतीत्यर्थेतिदिष्टे तद्वाचिशब्दप्रवृत्तिरत्र पते इति बोद्धव्यम् ।
 यद्यपि रूपातिदेशे ऽर्थानिवृत्तिरेवञ्च वातण्ड्यपुवतिरित्यादौ वतण्डाञ्च
 लुक् स्त्रियामिति यज्ञा लुगापत्तिस्तथाप्यतिदिश्यमानरूपविरुद्धस्य स्वाशय-
 स्यातिदेशविषये ऽप्रवृत्तेर्न दोषः स्पष्टञ्चेदमसिद्धवत्सूत्रकैपटे । किं च स्त्रीत्व-
 विशिष्टार्थवावकस्य शब्दस्य स्थाने पुंस्त्वविशिष्टार्थवावकरूपातिदेशे तदर्थ-
 विशिष्टस्य निवृत्त्यर्थस्यापि निवृत्तिरिति न कश्चिद्दोषः । ध्वनितञ्चंद्रं तृती-
 यादिष्विति सूत्रे भाष्ये । सामानाधिकरणे इति । सामानाधिकरण्यञ्चैका-
 र्थविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमात्रं न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वगर्भमत एव युगप-
 दधिकरणवचनतापत्ते पट्टीमृद्व्यावित्यत्र पुंस्त्वमाशङ्क्य वृत्ता वृत्तेः प्राक्च यत्र
 सामानाधिकरण्यं तत्रैव तत्प्रवृत्तिः प्रकृते च न ततः प्राक् सामानाधिकरण्य-
 मित्युत्तरितन्दुन्दुसूत्रे भाष्ये । नामान्विते सामानाधिकरण्यइति सूत्रे च भाष्ये
 सामान्यवचनमित्यस्याद्ये देवि सरस्वतीति पर्यायेषु प्रत्युदाहरणं दत्तमिति
 दिक् । चित्रा आमिति । वृत्ता सव्याविशेषाभावे ऽपि गोत्वभावात्तानेकव्यक्तिभा-
 नात् भूमरूपमत्वर्थेन बहुव्रीहिरिति भावः । नेहेति । अत एवात्र सूत्रे
 पट्टीमृद्व्या भार्यं यस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्टीमृदुभाय इति भाष्ये उदा-
 हृतम् । तत्र हि यत् पूर्वं पदं द्वन्द्वान् न म भाषितपुंस्कात् अत एव पट्टीशब्दे-
 त्तरङ्गापो न निवृत्तिः । मृद्वीशब्दस्य केवलस्य भाषितपुंस्कात् ऽपि न पूंषपद-
 त्वमिति तदात्तेपेक्षितमित्युदाहिति भावः । परे त्यात्तेपोप न दोषः । धर्माद-
 निचसूत्रे केवलादित्युक्त्या तस्य यागिकत्वबोधनात् । तद्वि मध्यमपदव्यावृत्त्ये
 समासात्तत्पूर्वपदस्य विशेषणमित्याकर इत्याहुः । चित्राजरगुरितोत्यस्य
 प्रयोग इतीति शेषः । भाष्यमित्यस्य सूत्रयतीति शेषः । पट्टीमृदुभाय
 इति भाष्येणोदन्धनितमिति भावः । जरद्वयोर्के गोरद्वितेति टाच डोप्रत-
 श्चित्राशब्देन बहुव्रीहौ नश्रुतश्चेति कप् । वामारुभार्यं सहितशफेत्सुङ् ।
 प्रधानामिति । भावत्युदन्त नित्यनपुंसकम् ॥ अप्पूराणो ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण

प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे सिद्धे ऽपि अपः पिन्वं सुपञ्चमा इत्यादौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तबाधनार्थम् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पञ्चमशब्देन समासे सुपञ्चमा इत्यादावप्र तेन तत्रान्तोदात्तमेव । रात्रय इति । उद्गतावयवभेदे रात्रिसमुदायान्यपदार्थः । प्रमाणीति । करणे ल्युट् तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नतया डीप् । प्रधानपूरण्यामेवेति । पुंश्रद्धावविधौ वार्त्तिकान् कल्याणपञ्चमीकः पत्त इति भाष्यादाहरणात्समामान्तश्च तत्रैवेति भावः । वाच्येति । अन्यपदार्थघटकतया समासवाच्या चेत्यर्थः । उद्गतावयवभेदस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वार्त्तिकपदार्थस्यान्यपदार्थेन प्रवेशात्प्राधान्यमिति भावः । नञ्चुत्तरपदादिति । नञ्चन्तादिति नोक्तम् । बहुधीवरीति । नञ्चन्तबहुव्रीह्यर्थे बहु अस् धीवन् वाक्ये कवापत्तेः । न च बहुधीवरीति नञ्चन्तस्य न बहुव्रीहित्वम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्त्वात् । तथा हि प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टानान्तद्विशिष्टेतिदेशः क्रियते । ध्वनितञ्चेदं बहुव्रीहेरुधस इत्यत्र भाष्ये । पुंश्रद्धाव इति । पूरण्या अप्रधानत्वाच्चिषेधाप्राप्तेरिति भावः ॥ केणः ॥ अत्र कस्तद्धित एव व्याख्यानात् । तेन राकेत्यादौ न इस्वः । दृढमिति । अदात्तनिर्वात्तमात्रपरत्वेन लिङ्गविशेषविवक्ता नेति भावः । तद्विवक्तायां दृढाभक्तिरित्यादिसिद्धार्थं प्रियादिषु तत्याठः । अद्याप्यतिष्याप्तीति । तिल्थ्यन्शसान्तिसिनादिषु पाठाभावात्तदन्ते ऽव्याप्तिर्देश्यादेः पाठात्तदन्तेति व्याप्तिरिति भावः । तिल्थ्यनाः परिगणनसामर्थ्यात्तदुदाहरणे वृक्तरज्ज्येत्यत्र जाते श्चेति निषेधो न । जातीयराविति । नन्वत्र जातीयदेशीयग्रहणं व्यर्थं पुंश्रद्धात्कर्मधारयेत्यनेन तत्र सिद्धेः । पात्रकजातीयादौ च न कोपधाया इत्यादि निषेधं बाधित्वा तेनैव परत्वात्पुंश्रद्धासिद्धेः । कर्मधारयांशे निषेधापवादञ्च ऽपि जातीयाग्रंशे तदपवादत्वे मानाभावादिति चेन्न । कर्मणिङिति सूत्रभाष्याक्तेन विध्युन्मूलकत्वमूलकेन निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन परत्वबाधात् । पुनरग्रहणे तु कर्मधारय इवात्राप्यपवादत्वेन निषेधं बाधित्वा प्रवृत्तिः । अत्र कप्रत्ययोपि बोद्धुः पुंश्रद्धावृद्धश्रद्धत्वं प्रतिषेधेनेति पुंश्रद्धात्कर्मधारयेति सूत्रस्यविप्रतिषेधनिरूपणे पुंश्रद्धावावकाशो दारदिक्रा इहाभय प्राप्नोति पद्विक्रति भाष्याक्तेः । दारदिकेयत्र जातेश्चेति निषेधो न दरदो ऽगोत्रत्वेनाजातित्वात् । किं च स्वाङ्गाञ्चेत इति साहचर्येण व्याख्यानेन च जातेरित्यस्य पञ्चम्यन्ततया जातेः परो यः प्रत्ययस्तदन्ता स्त्री न पुंश्रद्धावृद्धात् । अन्यथा जातेरित्येव वदेत् । तस्यां बेलायान्तदेत्यादौ सर्व-

नाम्नो वृत्तिमात्रइत्येष सिद्धम् । अतसुचो ऽकाराभावे दक्षिणशब्दात्तसि
दक्षिणत इत्यसिद्धिमाशङ्क्य सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइत्येव सिद्धिमिति भाष्योक्त्या
तद्धिते ऽपि तत्प्रवृत्तेः । त्वतलोः ॥ अत्र मञ्जाजातिह्रदन्ततद्धितान्तसम-
स्तसर्वनामसख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गुणवचनशब्देनोच्यते । आकडारसूत्र-
भाष्यतस्तथैव लाभात् । अत एवैकतद्धिते चेति सूत्रे भाष्ये एकत्वमिति पुं-
त्वात्सिद्धमित्याशङ्क्य न सिद्धमिति उक्तमेतत्त्वतलोगुणवचनस्येत्युक्तं एकशब्दे
सर्वनामसञ्ज्ञया गुणवचनसञ्ज्ञाया बाध इति तदाशयः । सर्वोत्वं सखि रत्न-
णीयमिति त्वसाध्वेव । हास्तिकमिति । अचित्तहस्तीति ठक् । यस्म्यति लोपे-
न तु न निर्वाहः । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्यानिवत्वाच्च नस्तद्धितइति
टिलोपानापत्तेः । ठक्कसोरित्यनेनापि न सिद्धः । कृसा सहचरितस्य भवत-
ष्टक एव तत्र ग्रहणात् । रोहिणेय इति । रोहितशब्दाद्गुणादनुदात्ता-
कृति ङीप्कारौ सति पुंत्वत्वे सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्युक्त्या प्रत्ययात्पत्तेः
पूर्वमेव तयोर्निरृताविजि रौहितिरिति स्यादिति भावः । स्त्रीभ्य इति ।
व्याख्यानमत्र मूलम् । अनायीति । नन्वस्य पुंसि प्रवृत्तावगित्वं प्रवृ-
त्तिनिमित्तं स्त्रियान्त्वगिनसंबन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कत्वा-
भावात्कथं पुंत्वम् । न कोपधाया इति सूत्रभाष्ये ऽत्रापि तत्संबन्ध-
स्याक्तत्वादिति चेत् । आरोपितशक्त्यनैवच्छेदकस्यैव स्त्रियां लत्यतावच्छे-
दकत्वेनादापात् । गङ्गादिशब्दास्तु लट्यं तटमपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्ट-
मेव प्रत्याययन्तीति न कदापि भाषितपुंस्का इति न गङ्गाभार्य इत्यादौ
पुंत्वमिति टिक् । शत्रुपर्यायादिति । अयं भाषितपुंस्कः । विवाहेति ।
अयं पा रत्ने इति धातुस्यमाध्वानुरोधेनोक्तः । तत्र हि भावक्रमेणाः पत्य-
न्तति यकि सापथ्यमभाषितपुंस्कत्वात्पुंत्वत्वं न नित्य सपथ्यादिष्वित्यनेन
साधुत्वमिति तेनोक्तम् । परं त्वयं नामत्येव । भस्म्याठे इत्यत्राठे इत्युच्यते तत्र
मापन्नं पुंत्वत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य मापन्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्सपथशब्दः प्रकृत्यन्त-
रमस्तीति भाष्येण सपथीशब्दद्रुपस्य लाभेण्यस्यालाभात् । किं च स्वामित्व-
नैव बोधकः पतिशब्दः । यदा तु स्वामित्व प्रकरणादिना यज्ञफलानरूपितं
बुद्ध्यते तदा पुमानेव पतिशब्दः स्त्रियां पतीति रूपात् । तथा च पतिना
ध्वान्निष्वीश इति कोशः । विवाहजन्यसंस्काराविशिष्टे रूढौ तु न मानमि-
त्याहुः । स्वामिपर्यायेति । अयं च योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकस्य इत्यन्तस्य
नित्य सपथ्यादिष्विति समुदायोच्चारणेन लोकव्यवहारेण च स्त्रीविशेषे
रूढिः । समानस्वामिकदास्यास्तथाव्यवहाराभावात् । क्वचित्तथाव्यवहारस्तु
गौणः । योगार्थमादाय च भाषितपुंस्कत्वम् । पुंसि तु सपतिरित्येव आद्य-

स्यापि शत्रुत्वेन स्त्रीविशेषश्च रुढिः । अत्राप्युक्तभाष्यमेव मानम् । तच्च
 भाष्यं कैयटेनैव व्याख्यातम् । सपत्रप्रकृतिकसपत्रीशब्दाभावं मन्यमानस्य
 सपत्रीशब्दादणि सापत् इति प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः । प्रकृत्यन्तरात्सपत्रशब्दा-
 ञ्छङ्गांश्चादिङीनि नियत्रसपत्रीशब्दादणि पुंस्त्वेन सापत्रसिद्धिरित्युत्तर-
 मिति । परे तु एव सति तृतीयादप्यणो दुर्वारत्वेन सापतो दुर्वारः । न च
 शिवद्वौ रुढयश्च ग्रहणम् । तृतीयस्यापि स्त्रीविशेषे रुढिसत्त्वात् । न च
 सापते इष्टार्थात्तरिति कैयटाशयः शङ्गांश्चादिगणपाठाद्यज्ञानकन्यनमपेत्य
 सापते इत्यस्यापि प्राप्त्यित्यत्र शङ्गाभाष्यव्याख्याया आश्रित्येन तस्या अयु-
 क्तत्वात् । सपत्रशब्दस्य भाष्यताण्डिनिरूपित प्रकृत्यन्तरत्वमेव लभ्यते इति
 तस्यान्यथा व्याख्याने मानाभाव एव । तस्मान्छिवद्वौ सपत्रीति पाठः तत्र
 सपत्रप्रकृतिकसपत्रीशब्दादणि सापत्रमिदृशांश्च तृतीयादणि सापतोपि प्राप्ना-
 तोति पूर्वपक्षः । उत्तर सापत्र इत्यादि । अन्या प्रकृतिर्यस्य सप्रकृत्यन्तरस्त-
 त्वात्मसपत्र एव सिद्धः प्रकृत्यन्तरं सपत्र इति । एवञ्च त्वदुक्ता सपत्रीति प्रकृतिः
 शिवद्विगणे न पठ्यते किं तु सपत्रीति । एवञ्च ततो ऽणः प्राप्तिरेव नेति न
 सापतप्राप्तिः । सपत्रीति पाठे ऽपि लिङ्गांश्चादिपरिभाषया ङीनन्ताद-
 प्यण् । बाध्यसामान्यचिन्तया चायमण् स्त्रीभ्यां ङकोप्यवाद् इति तद्वाच-
 इत्याहुः । नद् ध्वनयचाह । आश्रयोरिति । सपत्रशब्दतत्प्रकृतिकसपत्रीश-
 ब्दयोरित्यर्थः । लिङ्गांश्चादिष्टिति । एवञ्च यथादयोर्थविशेषलक्षणादणपवा-
 दात्पुंस्त्वान्तपेधनेति एव इति भावः । यदि तु द्विष्यति सूत्रे दैतेयादिते-
 यथा । सिद्धये लिङ्गांश्चादिपरिभाषाभावस्याकरे उक्तत्वेन तत्साहचर्यात्पत्युत्त-
 रपदाशे ऽपि तदप्रवृत्तिसदा सापत्रेयान्यथा मूलाकम् । रुढयारेवेति ।
 सपत्रशब्दतत्प्रकृतिकङीनन्तयोरित्यर्थः । यत्तु मूलाकत्रयाणां मध्ये आश्रयो-
 रित्युभयत्राप्यर्थ इति । तत्र । तृतीयस्यापि रुढेर्मनोरमायामुक्तत्वात् ।
 द्वितीयस्यानतिप्रसक्ततया रुढौ मानाभावाच्च । सापत्रमित्यपि सपत्रप्रक-
 तिकाद्वाच्यत्वादित्वात्पर्याजि बद्धम् । अस्मात्तु पत्यन्तलक्षणपरिक्लि पुंस्त्वे-
 यस्त्वितिलोपे सापत्यमेवेति द्विक्रु । ठकृदसाम्भवेति । अभत्वादारम्भः ।
 भावत्का इति । ठावस्यायामेव पुंस्त्वे इकादेशं बाधित्वा तान्तलक्षणः कः
 इकादेशे तु कादेशः सनिपानपरिभाषया ठादिष्वकारस्योच्चारणार्थत्वेना-
 त्विधित्वेन स्यानिवत्त्वाभावाच्च दुर्लभ इति भावः । भाष्यकारेष्टेति । अष्टा-
 ध्याय्यामपाठात् अन्यवार्तिकानामिवात्र प्रकरणे ऽपाठात् अन्यकर्तृकत्वानु-
 क्तेश्च भाष्यकारोप्यत्वमेवकल्प्यतइति भावः । इदञ्च दक्षिणोत्तरार्यामिति
 सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । गतार्थत्वादिति । न चैकशब्दादकचित्त्वादौ एकित्व-

मित्यादौ पुंवत्वे इकारो न श्रूयेत पाचक्रजातीयेतिवत् । इत्थे तु प्राणजी-
विक्रवत्तच्छ्रवणमित्येकतद्वृत्ते चति न गताद्यं एकैत्यावर्भक्तिकनिर्देशो न लापः
प्रातिपदिकान्तस्येतिवत् स्वरूपविवक्षार्थे इति वाच्यम् । तादृशप्रयो-
गानामनभिधानमित्यभिमानात् । सर्वमये तत आगत इत्यर्थे मयट् । अत्य-
न्तस्वार्थिको वा । इटौ मात्रयहणाद्यस्य क्वचित्सर्वनामत्वं दृष्ट तस्य वृत्ता
पुंवत्वमित्यर्थः । अत एवान्तरपूर्ववै प्रथमद्वितीयकत्वयोरित्यादि सिद्धम् ।
तृतीयासप्तम्योरित्यादावतिसर्वापुत्र इत्यादौ च न । सञ्ज्ञापसर्जनयोः
कदापि तत्त्वादशनात् । तेनाकर्त्तव्येति । उपलक्षणमेतत् तद्विदग्देः । कुक्कु-
ट्यादीनाम् ॥ जातिमात्रपरायां नोदनायां जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वान् कुक्कुटा-
दिशब्देरेव समासेन सिद्धेरिदं प्रत्याख्यातं भाष्ये कुक्कुट्यादिशब्देस्तु न समासे
ऽनभिधानात् । एतायतइति । कर्तुः क्यङि पुंवत्वे ऽकृत्स्मावति दीर्घः ।
अत्र क्यङः प्रत्ययस्य निमित्तत्वात्पूर्वं कार्या यस्मात्स विहितः स एह्यते तेन
पट्टीमृद्वीशब्दात्क्यङि न पुंवत्वम् । प्रकृतिभूतस्य समुदायस्य भाषितपुंस्क-
त्वाभावात् । मृद्वीशब्दस्य तत्प्रकृतित्वाभावात् । प्रत्ययस्य निमित्तत्वे पूर्वा
यस्मात्स विहितस्तदादि एह्यते इत्यङ्गस्येति सूत्रे भाष्यं स्पष्टम् । मानिन्य-
हणमसमानाधिकरणार्थमस्त्वयार्थञ्चत्युदाहरात् । स्वभिच्चामित्यादि । मन
इति णिनिर्नान्तत्वाङ्गीप् । न कोपधा ॥ सौत्रापसव्यानिपुंवत्वमात्रस्य
निषेधायम् । तेन विलेपिकाया धर्म्यं विलेपिकामत्यादौ भव्यादृङि, पुंवत्व
न । इष्टेस्तु न निषेधः उत्तरनिषेधास्तु सौत्रमात्रप्राप्तिविषयका इति
बोद्धव्यम् । तदुक्तं भाष्ये न कोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये तत्
उत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषय इति । आद्यस्येति पाणिनीय-
स्येत्यर्थः । एतद्भाष्यप्रामाण्याद्वानिकानामपि सूत्रसमन्तत्वमाहुः । तदुक्तम-
भियुक्तैः । सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके इति । यत्तु तृतीयाव-
होरात् सूत्रं किमर्थमिदं कमणि द्वितीयासिद्धेः सुपां सुपो भवन्तीति तृतीया-
याश्च सिद्धेरित्यागङ्गासत्येतिस्मिन्सुपा सुपो भवन्तीति तृतीयायांयमारम्भ इति
भाष्ये उक्तम् । तस्य तस्मिन् बुद्ध्वावसतीत्यर्थः । न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले
कात्यायनवचसोभाव इति कैयटस्यापि तद्वचसा नियमेन बुद्ध्वा भाव इत्यर्थः ।
एवञ्चापायान्तरपरमिदं सूत्रमिति तद्भावः । पाणिनिञ्च तज्ज्ञानेयन्याभ्या-
न्तस्य वाच्यत्वात्स्वयं वार्तिकभाष्यान्तानयोवाक्तवार्त्तिके साप्रदायिकाः ।
पार्तिकेति । एबुलकाद्विशटावत्वानि । रानिकेति । अत इनाति टन् । तद्वृत्तवु
इति । तद्वृत्तग्रहणं बुधहणाञ्चत्यर्थः पाका । बाला । पञ्चमीपागोति । याव्य
पाशप् । तसिलादिष्विति प्राप्तिः । वृद्धिशब्देनेति । वृद्धिशब्द आचर्तत इति

भावः । सौग्रीति । भवार्थेण डीप् । मध्यमेति । भवार्थे मध्यान्मः । काण्ड-
लावेति । कर्मण्यण् । कृदयम् । तावद्धार्य इति । तत्परिमाणमस्या इत्यर्थे
तच्छब्दाद्गुणोपि आ सर्वनाम् इत्याकरो न वृद्धिशब्दविहित इति भावः ।
काषायीति । कषायेण रक्तेत्यर्थेण हेम्ना विकारे ऽअनुदात्तादेश्चेत्यञ् । फलो-
पधेति । व्याख्यानादेतन्लाभ इति भावः । अत एव प्रवाहणस्य परस्य
वृद्धिर्न पूर्वस्य तु वेत्यर्थके प्रवाहणस्येति सूत्रे प्रवाहणोपीभार्ये इत्यत्र वृद्धि-
निमित्तमिति पुंवत्वनिषेधो न प्राप्नोति माभूदेव जातेरिति भविष्यतीति
भाष्ये उक्तम् । तेनार्धप्रस्यिकीभार्ये इत्यत्राय निषेधोनात्र हि नातः परस्ये-
त्युत्तरपदवृद्धिनिषेधात् पूर्वस्य वैकल्पिकत्वेनाभावाच्च । फलोपधानञ्च यां
काश्चित् वृद्धिं प्रति बोध्यम् । तेन पारिषद्भाषार्येयं निषेधः । अन्यथा परि-
पदाण्यस्य यावद्वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावेन दोषः स्यात् । वैयाकरणभार्ये
इति । ऐचोस्तु न वृद्धिशब्देन विधानं नाप्येवै प्रति तद्वृत्ता निमित्तम् । निषे-
धनिर्णयोगशिष्टनयैवातिप्रसङ्गभङ्गादिति भावः । स्पृष्टश्चायं प्रयोगो न ख्या-
भ्यामित्यत्र कैपटे । परे तु भाष्ये तावद्धार्ये दोषवारणाय वृद्धिनिमित्तं यस्मिन्नि-
त्यर्थोश्रयणं कृतम् । निमित्तश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमिति
शब्दव्यापाराश्रयणे न मानम् । ऐचौ प्रति च तद्वृत्तस्य निमित्तत्वमस्त्येवा
धिकारप्राप्तव्यागे मानाभावात् । किञ्चित्सूत्रे वृद्धिपदानुत्थ्या ऐचोरपि
वृद्धिशब्देन विधानमस्ति । अत एव दाविकीभार्ये देविकाशिशपेत्यात्वे पुंव-
त्वनिषेधः । भाष्ये देविकेत्यस्य प्रथमाध्याये करणेनैषामाकारस्य वृद्धिसञ्ज्ञां
विधाय तद्वृत्तेष्वत्रामादेरित्यनेन तद्विधानमिति पदान्तरस्याक्ततया तदेक-
फलत्वाय तत्र वृद्धिपदसंबन्धसत्त्वान्मत्रभेदद्रवणमात्रेण च तद्रूपितमित्य-
न्यत् । एवञ्चैजविधायके ऐजशे ऽपि तत्संबन्ध इत्यर्थायातम् । मण्डूकानु-
वृत्तौ मानाभावात् । एवञ्च वैयाकरणीभार्ये इत्येव सत्यभिधाने । अत एव
न ख्याभ्यामिति सूत्रे यद्यपि नित्यत्वादेचि वृद्धिस्तयोरेव स्यादिति निषेधवै-
यर्थ्यमाशङ्क्य विषयार्थं दाध्यश्विरिति समाहितम् । तत्पक्षे पुंवत्वनिषेधला-
भात् । यद्यप्यपवादो वृद्धेरपिमिति वृद्धप्राप्त्यैव निषेधवैयर्थ्यं वक्तुं युक्तं
तथापि विषयभेदान्नापवादत्वमसंभवे ण्वापवादत्वमिति वार्तिकमते एवमु-
क्तम् । किंच वृद्धिरादैचसूत्रे आदेज्मात्रश्रयणपक्षे वैयाकरणभार्ये तावद्धार्ये इव
निषेधानापादनेन तत्र तत्पृच्छेतिरिष्टत्वमनुमीयते । किञ्चात्र पुंवत्व इष्टे
निषेधवारणाय शब्दव्यापाराश्रयणव्यावश्यकत्वेन वृद्धिरादैचसूत्रे तावद्धार्ये
दोषवारणाय व्यधिकरणबहुव्रीहिपर्यन्तं भाष्यकृतो धावन विफलं स्यात् ।
एतेन तद्भावितानामेव सञ्ज्ञेति पक्षे ऽत्र पुंवत्वप्रतिषेधाप्राप्तिरूपदोषानुद्धा

धनेनात्र तन्निषेधो ऽनिष्ट इत्यपास्तम् । मद्गुक्करीत्यास्यापि तद्भावित्वे-
नैतद्गोषानुपन्यास इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः । तदन्ता स्त्रीति ।
तदन्तस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्यन्यर्थः । स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तानुवृत्तरेवमे-
वैतिव्यात् । सुकेशीति । स्वाङ्गाञ्छिति ङीष् । अमानिनीति निषेधो दीर्घ-
मुखमानिनीत्यादावपि । लिङ्गविंशष्टपरिभाषया मानिन्यहणेन मानिनीश-
ब्दस्यापि ग्रहणात् । यतो यो विहितस्त्रिंशष्टस्यैव तेन ग्रहणमिति नियमे
मानाभावाद्दिति ध्वनितं भाष्ये तद्गुणग्रहणम् । सुकेशमानिनीति । जातेः
पर इति । स्वाङ्गादित्यन्तसाहचर्यात् व्याख्यानाच्च जातेरित्येषा पञ्चमीति
भावः । अत एव दारदिकेत्यत्रायं निषेधो न । स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण ह्य-
त्यस्य पर्युदासत्वे ऐडबिडभाष्ये इत्यादौ दोषानुद्धारणम् ऐडबिडवृन्दारिकेत्या-
दावेतद्गुणावन्तु पुंवदिति सूत्रेण तदनुवृत्तिं तत्रापीदृशार्थकत्वमेवेति ध्वन-
यितुं न तु पुवत्वाभाष्या । यत्तु तत्र जातिश्चेति निषेधः पुंवत्कर्मधारयति
तु निषेधविषय एवेति तदाशय इति । तत्र । इडबिडादीनामनन्तरापत्यप-
रत्वे भाष्यमते जातित्वाभावाद्दिति टिक् । यत्त्वत्रापि अमानिनीत्येव कठमा-
निनीति वृत्तावुक्तं, तत्तु भाष्ये ऽनुपलम्भान्मूलकतापोक्षित । सौत्रस्यैवायमिति ।
न कोपधाया इति सूत्रव्यतिरिक्तः सर्वापि निषेध इत्यर्थः । उपदशा इति ।
दशसमीपवर्तिन इति बोधः । दशसमीपाश्चाभिधानस्वाभाव्यात् स्ववृत्तिद-
शत्वसमीपसंख्यावन्त एव तदाह । नवैकादश वेत्यर्थ इति । अत एव नित्य-
बहुवचनान्तायम् । आसर्वाविशा इति तिलोपे पररूपम् । समुदायस्य पद-
भिचस्यान्ते ऽकारसत्वात् । यस्येति लोपस्तु न । आभीयतया तिलोपस्यासि-
द्धत्वात् । द्वौ वेति । संशयविषयो हि नियमेन परस्परप्रतिक्षेपको ऽत एव
संशये परस्परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते । तदेव विषयनिष्ट
वार्थः अयं स्याणुर्न वा ब्रीहिभिर्यवैर्वेत्यादौ संशयात्मक एव बोधः । स च
परस्परप्रतिक्षेपकतत्त्वस्तुमानिन्याद्याकारः । तत्र क्वचित् बलवत्प्रमाणेनैकाका-
टिवाधैव । यत्र तु न तथा बाधक तत्र क्वचिद्वैच्छिकं पातिकाणुष्ठानं क्वचि-
द्व्यवस्थितं लक्ष्यानुरोधादित्यन्यत् । एवञ्च नियमतः पञ्चास्मादुपतिष्ठन्त
इति बहुवचनम् । वस्तुतो द्विच्यन्यतरा इत्यादिरीत्या बोधः । अत एव वा-
र्थप्राधान्यात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भाष्याक्तं सङ्गच्छते । द्विरावृत्ता इति ।
शब्दशक्तिस्वभावात्सुत्रार्थान्तर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्त्याश्रयणात्सुत्रोपयोगः । द्वि-
त्वसंख्येयात्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति बोधः । न चात्र संख्येयं वार्थश्चान्यपदायं
इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम् । अधिकदशा इत्यर्थे सूत्रसत्वात् । कब-
भावाद्यर्थमस्वावश्यकत्वाच्च शेषाधिकारस्थेनानेकमिति सूत्रेण समास एव क-

प्रवृत्तेः । शेषादिति सूत्रे बहुव्रीहौ मक्यत्पारित्याद्यपेक्ष एव शेष इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र च इत्त्वपक्षे पूंमूत्रेण समासे पातिकाः कबिष्टु गवेति बोद्धव्यम् । संख्येति क्रिम । चत्वारो विप्राः । अग्रयेत्यादिकम् । विप्राः पञ्च । संख्येये इति क्रिम । अधिका विशतेर्गवां संख्येति । अन्तराले इति । अन्तरालशब्देन द्विगेष प्रत्यानत्तेः । अत एवास्य नित्यस्त्रीलिङ्गता । इदं सूत्रमसमानाधिकरणार्थं कत्रभावायञ्च । दत्तित्त्वपर्वति । सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रइति पवत्वम् । तत्र तेनेऽम् ॥ मस्यन्ते इत्यादीनि प्रथमाद्विवचनान्तानि ग्रहणविषये इत्यादिग्रहणक्रियाअन्तर्भावेण वृत्तिमापन्न इत्यर्थः । इदं युद्धमित्यर्थे इति । तत्र विशेष्ये इत्यर्थः । अत एव केशाकेशि युद्धमिति मद्गच्छते । यत्र न तदुपादानं तत्राध्याहारः इदं क्रियामात्रापलक्षण भाष्ये क्रियाभिधानादित्युक्तेः । ग्रहणप्रहरणेत्येष्वमत एव "कर्णाकर्णं प्राथितमयशः" हस्ताहस्तिमिपात्स्यशनुचतटीमित्यादि मद्गच्छते । अयं विषयविशेष इति । ग्रहणादिरूपोन्यपदाश्रयक्रियारूपः कर्मव्यतिहाररूपश्चेत्यर्थः । इति शब्दश्चात्र प्रकाशे तत्त्वं च लोकप्रसिद्धत्वम् । तदुच्यते इति शब्दे लौकिकीं विवतामनुमारयतीति । कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिवच्च कर्मव्यतिहारइति । समामान्तस्यतद्विषयतैव । इतिशब्दत्रलेन तत्रास्य प्रतिपत्ताक्तत्वात् । इतीति । तुरापाडित्याद्यर्थमावश्यकेनानेन सूत्रेणेत्यर्थः । तिष्ठद्भवति । अत्र च वृत्त्यादि प्रमाणम् । द्विदण्डादिर्पाठते उभाभ्यां हस्ताभ्यामित्यर्थके उभयाहस्तीत्यादौ विभक्त्यश्रवणायाज्ययत्व केशाकेशि कुर्वन्नित्यादौ पराङ्गवत्त्वायाज्ययीभावत्वमज्ययानां नेति निषेधस्याज्ययीभावे ऽभावादिति बोद्धव्यम् । केचिन्नु इत्त्वप्रत्ययस्य स्वरादिषु पाठादप्यज्ययत्वव्ययीभावत्वफलांशे न दृढतर मान नापि तत्त्वयोगः प्रतीत इत्याहुः । गृहीत्विति । त्वाप्रत्ययो ऽध्याहृतत्वित्यादिक्रियामादाय बोद्धुः । केषु केषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थात् । ग्रहणकर्मत्वं प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणां बोद्धव्यम् । युद्धस्यानेककर्तृकत्वात् । इदं सूत्रं वैर्याधिकरणार्थम् । सरूपत्वात्प्राप्त एकशेषश्चानवकाशेनानेन बाध्यते । आरोदिति । आरोवित्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । मज्जापूर्वति । इदं कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेनोक्तम् । भाष्ये तु न दृश्यते । स्वयंभुव इदमित्यर्थे ऽणि स्वायंभुवे लोके ऽमाधुरेष भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मानाभावात् । भाष्याविचारितप्रयोजनकानां सौत्रांतराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् । शेषादृष्टौ मणिरित्यत्र श्वादेरिज्जीति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगादण । एवमेवाममशास्त्रमनित्यं नत्रघटितमनित्यमार्तिदेशिकमनित्यं सर्वविधिभ्यां लोपविधिपरि-

द्विधिवच्च बलवानित्यादि भाष्यानुक्तं बोद्धव्यम् ॥ तेन सहैति ॥ तुल्ययोगशक्तेन
 गमनादिना योगस्तद्द्रोतकं सहेत्येतदित्यर्थः ॥ वीपस ॥ अत्रोपसर्जनस्येति
 मत्वर्थीयाच्च प्रययान्तमुत्तरपदेन सनिधापितस्य समासस्यावयवद्वारकं विशेष-
 णं लत्यानुसारिव्याख्यानात्सर्वत्र च कश्चिदवयव उपसर्जनमेवेति विशेषणमा-
 मयाद्रुपसर्जनसर्वावयवकस्येत्यर्थस्तदाह । बहुव्रीह्यवयवस्येति । व्यधिकरण
 दृष्टीति भावस्तेनेह न । सहकृत्वा । राजनि युधि क्रजः सहे चेति कृनिवृत्तपदस
 मामः । सहकृत्वप्रिय इत्यत्रापि न । उपसर्जनसर्वावयवके च बहुव्रीहौ
 यदुत्तरपदं प्रियशब्दः सह शब्दस्य तत्परत्वाभावात् । सहशब्देन द्रुन्दुस्तु ना-
 स्यत्र चार्थे वृत्तेरभावात् । अनभिधानाच्च । व्याख्यानादेवोपसर्जनपदेन
 शास्त्रीयं लौकिकं च गृह्यते । तेन सपुत्रादेरप्युपसर्जनसर्वावयवकत्वं बोद्धव्यम् ।
 व्यधिकरणत्वात्पूर्वणाभावात् वचनं कब्रभावात्तच्च । सपुत्र इति । सप्तमी
 विशेषण इति न पुत्रस्य पूर्वनिपातः । प्रथमनिर्दिष्टं मत्पत्न्येनोपसर्जनत्वाच्च
 पूर्वनिपातानियमप्रसक्तिन्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः । प्रायिकमिति । इतिशब्दादिदं
 लब्धम् । सकर्मक इति । स्वार्थे कः । अत एवार्थेन सह निवृत्त इत्यर्थकः
 सार्थको निवृत्त इति द्रुन्दुसूत्रस्यभाष्यप्रयोगः संगच्छते । एतच्च प्राचामनु-
 रोधेन । परे तु सकर्मक इत्यादौ विद्यमानवाची कर्मादिसमासाधिकरणः
 सहशब्दस्तत्र च प्रथमवादनृतीयाया अमभवादानेन समासः । सहैव पुत्रैरि-
 त्यादौ विद्यमानतावाची तेषां विद्यमानत्वं ऽपीत्यर्थ इति न द्वापः । प्रकृ-
 ते तु न सः । कर्मणोविद्यमानत्वं इत्यर्थानुभावात् । एवञ्चानेकमन्यप-
 पदार्थ इत्येव समासः । सपूर्वाया इत्यादिनिर्देशोपसर्जनस्येत्यत्र प्रतिपदो-
 क्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सादेश सुलभः । सपूर्वत्यत्र सर्वनामसंख्येयारि-
 त्यस्यावर्तितरनित्यत्वादत एव महितशक्ति सूत्रे सहोक्तिरित्यस्य सहविद्य-
 मानावूरुह्यस्या इति विग्रहप्रदर्शनं कैपटादिभिः कृतमित्याहुः ॥ प्रकृत्याशि ॥
 सपुत्रस्य यजमानस्यैश्वर्याभिर्वृद्धिरित्यन्याद्व्याशं वचनमसाध्यवेति बोद्धव्यम् ॥
 बहुव्रीहौ सं ॥ संख्येय वत्तमानसंख्याशब्दः क्तो यो बहुव्रीहिरित्यर्थः । पञ्च-
 म्यर्थं सप्तमीत्याह । तस्मादिति । उपगणा इत्यत्र इति सत्यमिति च रूपे
 विशेषाभावादाह । स्वरे इति । इच्च क्तोदात्तम् । अन्यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वर
 इत्यर्थः । बहुगणयोर्द्वौ चतुरादित्रयोः कृता तदा तत्सप्तमीपञ्चाद्रीनां बहु-
 त्वाद्बहुवचनम् । अत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते । तेन नवदश येषामि-
 त्यनेकमिति समासे ऽपि नवदशा इति भवतीति ध्वनित संख्येयति सूत्रे
 अशिष्यः संख्यात्तरपदः संख्येयार्थाभिधायित्वादित्यनेन, तत्परन्याग्याने तु
 संख्येये वत्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थाच्च द्वापः । मूले ऽपि संख्येये यो बहुव्रीहेरि-

न्यनेन सूचितमिदम् । स्पष्टं चेदं समर्थसूत्रे संख्ययाच्येति सूत्रे च भाष्य-
 कैषटयोः । अत्र पते कश्चपि । भाष्येनन्तरबहुव्रीह्यपेतया शेषस्य ग्रहणात् ।
 अत एव बहुव्रीहौ सञ्चयत्पौरिति प्रकरणे एवेदं न कृतम् । संख्याया इति ।
 अच्ययादेरिति बोद्धव्यम् । तेन गोविंशतिरित्यादौ न । स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये ।
 अत्रान्यत्राधिकलोपादित्यपि भाष्ये उक्तं द्वाधिका विंशतिरिति चोदाहृतम् ।
 तत्तु वार्तिककृताक्तरीत्याक्तम् । भाष्यकृता तु तत्र द्वन्द्वस्यैवाङ्गीकारात्तद्रीत्या
 तदनावश्यकम् । तत्पुरुषे हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्ध्या द्वन्द्व एवात्रेति
 भाष्यकृताक्तम् । द्वन्द्वसूत्रे द्वाधिकेत्यादावच्ययादित्वाभावाच्च अच्ययादेरि-
 त्याश्रित्यान्यत्राधिकलोपादिति न वक्तव्यमिति चात्र भाष्ये उक्तमित्याहुः ।
 व्यत्ययेन पठन्तीति । सप्तम्यप्येवन्तदाह । बहुव्रीहेरिति । स्वाङ्गमद्वयं
 मूर्त्तिमदित्यादि । पत्रः षो डीपर्यस्तदुदाहरति जलजातीति । चित्त्वमन्तो-
 दात्तत्वाय तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न । स्थानात्तेति । अत्यत्र पदशब्दः ।
 षचि हि डीष् स्यात् । अङ्गुलीसदृशेति । दारुणोप्राणितया मुख्याङ्गुल्यसंभवा-
 दिति भावः । द्वाङ्गुलेति । मात्रचो द्वयमचो वा द्विगोर्नित्यमिति लुक् ।
 तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्येतत्तु अदारुणि चरितार्थमिति भावः । द्वन्द्वाच्ययोभाव-
 व्यावृत्तिरप्येतत्फलम् । द्वित्रिभ्याम् ॥ षचि प्रकृते षविधानं द्विमूर्धं इत्यादौ
 द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्धस्त्विति पात्तिकान्तोदात्तत्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वराथम् ।
 षचि हि चित्त्वसामर्थ्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नित्यमन्तोदात्तत्वं
 स्यात् विकल्पस्तु अनित्यतया समासान्ताभावे चरितार्थः । अनित्यत्वञ्च
 मूर्द्धस्त्विति निर्देशादेव ज्ञायते । अन्यथा प्रक्रमाभेदाय मूर्द्धस्त्वित्येव वदे-
 दिति द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे भाष्यकैषटयोः स्पष्टम् । द्वित्रिभ्यामित्यस्य
 ताभ्यां परा यो मूर्द्धन्शब्दस्तदुत्तरपदकत्रबहुव्रीहेरित्यर्थात्समासान्ते कृते ऽपि
 तत्प्रवृत्तिरित्यलम् । अन्तोदात्तादित्यन्तग्रहणाज्जापकादत्र प्रकरणे वर्णग्र-
 हणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्यादिति । समानपदे इत्यस्या-
 खण्डपदे इत्यर्थात्समासे ऽप्राप्तौ विद्वयर्थमिदम् । भाष्ये इति । प्रागयनं
 ऋभञ्जनमित्यादीनान्वर्नभिधानमिति भावः । रघुनाथादिशब्दे तु णत्व
 सञ्जात्वभङ्गापत्तेर्न णत्वम् । णत्वमन्तेत्सञ्जाहृत्पर्या गम्यतइति सूत्रा-
 र्थः । तदुक्तं भृजासञ्जायामिति सूत्रे भाष्ये यएते सञ्जायां विधीयन्ते तेषु
 नैषं विज्ञायते सञ्जायामभिधेयायामिति किं तर्हि प्रत्ययान्तेन चेत्सञ्जा गम्यते
 इति । प्रत्ययान्तेन यदि रूढिगम्यते ततः प्रत्यय इति कैषटः । रूढिः रूढ-
 र्थः । भाष्ये प्रत्ययान्तेनेति तत्तच्छास्त्रविधेयकार्योपलक्षणम् । एतन्मूलकमेव
 पठ्यते ऽभियुक्तैः । सञ्जाशब्दा अनादिप्रयुक्तनियतानुपूर्वीका एव सिद्धास्तत्रे-

दानो कस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति ॥ खुरखराभ्याम् ॥ अस्यादेशस्यैव स्यानि-
द्वारा समासान्तत्विनाशेषत्वाच्छेषाद्विभाषति क्वचन विषये न । पते ऽजपीति ।
भाष्ये त्वित्च दृश्यते ॥ उपसर्गात् ॥ अनोत्किम् । प्रनो मुञ्चतमित्यत्र णत्वं
मा भूदिति । तद्भङ्गत्वेति । अनोत्पर इत्यपनीय बहुलयहणं कृत्येत्यर्थः । अन्य-
था प्रणानयेत्यादावव्याप्तिः प्रनः पूषेत्यादावतिव्याप्तिश्च स्यादिति भावः ।
अत्राप्युपसर्गग्रहणं प्राग्वदेव । प्रणस इति । प्रगता नासिका यस्येति विग्रहः ।
विगतया नासिक्येति । तत्र च पट्टविति नसादेश इति भावः । सुप्रातादौ
अत्रयानां भमात्रइति टिनापः । शारिकृते यस्येति लोपः । कुत्तीतीकारान्त-
पाठस्त्वपाठः अक्षप्रकरणविरोधात् । चतुरश्रति तालत्रयमध्यः । एणीपदा-
दिषु पद्मावो निपातनात् । अहल इति । अस्य वैकल्पिकत्वेप्यनुक्तसमासान्त-
त्वाभावादत्र न कप् ॥ नित्यम् ॥ सम्येत्ववारणाय वक्ष्यते कृतः । अन्नारोच्चारणं
सुप्रजसावित्यर्थम् । नित्यग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्यस्वरसः ॥ धर्मात् ॥ केव-
लात्किमिति । बहुव्रीह्या पूर्वापदान्तपे तस्य च समासप्रथमावयवे रूढत्वेन
ततः परत्वाभावेनैव त्रिपदबहुव्रीहौ न दोष इति प्रश्नः । उत्तरन्तु पूर्वपद-
शब्दस्य तत्प्रथमावयवे रूढौ न मानं तदाहापेति कृमिति । परमस्वधर्म इत्यत्र
स्वशब्दस्य सर्वनामसंख्येयोरिति पूर्वनिपातो ज्ञाहिताभ्यादित्वात् । एवमेव
जहत्स्वार्थेत्यत्रापि । केवलत्वञ्च सजातीयान्याभाववत्त्वम् । इदञ्चेजादेरिति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनिच्छेकारो ऽदृष्टार्थः । कृतसमासान्तमिति । अनि-
जन्तमित्यर्थः ॥ धनुषश्च ॥ जु साहचर्यात् डित्कारणाच्चास्यादेशत्वं निश्चि-
त्याह । नडादेश इति । लोपो व्या ॥ वलादौ प्रत्ययइति त्वयुक्तम्, प्रत्य-
यस्याप्रकृतत्वात् गौधेर इत्यसिद्धेश्च । पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकार आदेशः ।
समासान्ता इत्यधिकारादादेः परस्येति न प्रवर्त्ततइत्याशयेनाह, अन्तादेश
इति । एकदेश इवेति । तदेकान्तग्रहणमिति वार्त्तिकम् । गुणममुद्रायो द्रव्य-
मिति पतञ्जलिमते गन्धो ऽवयव इति तद्भाव इत्यन्ये ॥ अन्याख्या ॥ अल्पश-
ब्देऽल्पत्वपरः । तथा च लेशवाचिनो गन्धशब्दस्य ग्रहणमित्याशयेनाह ।
सूपस्य गन्धो लेश इति । तत्र प्रमाणं कोशमाह । गन्धो गन्धकइति । नन्व-
भावस्य कथं समासान्तत्वमत आह । स्यानिद्वारेणेति । पादस्य पादिति
नोक्तम् । प्रतिपदोक्ततयास्यैव पादः पदित्यत्र ग्रहणापत्तौ पादयतेः क्विपि पद
इत्याद्यनापत्तेः ॥ कुम्भपदी ॥ बहुवचननिर्देशाद्गुणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थोवग-
तिः । स्त्रीलिङ्गानामेव गणे पाठादाह । स्त्रियामिति । यदिहोपमानपूर्वं
सख्यापूर्वञ्च तस्य सिद्धे लोपे नित्यं डीबर्थं वचनम् । अष्टापदीत्यत्र निपा-
तनाद्वीर्धत्वम् । द्विद्विति । शिशुत्वावस्थाप्रतीतिः । समदन्तीति । नासि-

कोदरेत्यादिना डीष् । श्यावः कपिशः । अरोको ऽदीप्तिरच्छिद्रो वा ।
 ककुदस्या ॥ कालाहोरादिहता अवयवोपचयादयो वस्तुधर्मा अवस्येत्युच्यन्ते ।
 श्वेतककुत्सेन बाल्यम् । पूर्णककुत्सेन तारुण्यं गम्यते । अवस्यायां किम् ।
 श्वेतककुदः । सञ्ज्ञेति । एवञ्च पर्वत इत्यस्य तद्विशेष इत्यर्थः । व्युठं
 विशालं तद्वित्त्वात्कस्य नेत्वम् । सोपदादाविति सः । प्रियसर्पिके इणः
 षः । गक्रवचनान्ता इति । सर्वत्र गणे निर्विभक्तिरूपाठस्यैव दृष्टत्वेन केषा-
 ऽञ्चित्सविभक्तिकानां पाठस्तद्विषयार्थसिदाह । द्विषचनेत्यादि । अनुक्तसमा-
 सान्तादिति । समान्यतः समासान्तापेतयैव शेष इत्यभिमानस्तद्व्यति । प्रि-
 यपथ इति । परे तु नैव कश्चपेतं शेषग्रहणं नापि समासान्तापेतं किन्तुदन्तरो
 बहुव्रीह्याधिकारः सोपेत्येते इति भाष्योक्तेस्तदपेतयैव शेषो याव्यः । समासा-
 न्ताश्च कबभावे मावकाशा इति समासान्तैः स्वस्वविषये कपो बाधेनोपपत्तौ
 शेषग्रहणं व्यर्थमिति न वाच्यम् । एवञ्च प्रियपाथक इत्यपि । अत एव
 बहुव्रीहौ संख्येय इत्यस्यान्यत्र पाठः सार्यक इत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः ।
 शेषाधिकारोति । इदं संख्येयेत्यादौ कबभावार्थमिति भाष्योक्ते ज्ञायते । सकु-
 दुच्चारितार्थद्वयलाभो संभवीत्यत आह तन्नादिनेति । उच्चारयित्रा तन्त्रेणो-
 च्चारितं बोद्धाराश्या बोध इति बोद्धम् ॥ आपोन्य ॥ न कपीत्यतः कपीत्य-
 नुवर्त्तते । अनन्तरस्येति न्यायाक्तेषादित्यस्यैव निषेध इत्याह । शेषादितीति ।
 विश्वे इति । विश्वाख्यदेवगणविशेष इत्यर्थः । उद्गतावयवभेदत्वाद्बहुवचनं
 विग्रहे । विश्वद्वेष इति । विश्वद्वेष इति त्वपाठः । न सञ्ज्ञेयमोरित्येव वक्तव्ये
 योगविभागसामर्थ्यादीयसश्चेति नद्भृतश्चेत्यस्यापि निषेधकमित्याह । न क-
 षिति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनं, ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्री-
 हौ विद्यमानस्य पुंशत्पुंशद्विषयकस्योरस्य यथा न ह्रस्वस्तथा ऽस्यापीति तद-
 र्थस्तदर्थतः पठति ईयस इत्यादि । अत्र सूत्रे ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दी-
 र्घत्वं वक्तव्यं न वक्तव्यं पुंवद्वचनात्सिद्धमिति भाष्योक्तेरनेन नपुंसकह्रस्व-
 स्यापि निवृत्तिरन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्याना सङ्गीतः । मम तु नपुंसकह्र-
 स्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकेन युज्यते प्रत्याख्यानमिति दिक् । बहुश्रेयसीति । लिङ्ग-
 विशिष्टपरिभाषया निषेधः । नद्भृतश्चेति नित्यं कप् प्राप्तः । अभिवादनस्तु
 तिरूपोभयार्थकवदिधातुनोभयसाधारणपूजा लक्ष्यतइत्याशयेनाह । पूजित-
 इति । एतेन स्तुत्यर्थकस्यैवात्र ग्रहणमिति वृत्त्यादिध्वनितं निर्बीजमिति
 सूचितम् । सुभातेति । नद्भृतश्चेति कप् प्राप्तः । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति ।
 अविनृत्तान्त्रिभ्य ईरित्यौणादिकत्वादिति भावः । ल्युडिति । प्रोयते-

स्यामित्यधिकरणे इति भावः । समाप्तघान इति । समाप्तं वानं वयनक्रिया यस्येत्यर्थः । सप्तमी वि ॥ सप्तम्यन्तस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वयाद्विशेषणत्वेन सिद्धे वैयधिकरण्येपि समासज्ञापनार्थं सप्तमीग्रहणम् । विशेषणपदञ्च ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदाह । अत एवेति । चित्रगुरिति । उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन एकविभक्तित्वेन वा नियमे प्राप्ते उत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः । सर्वनामसंख्योरिति । श्वेतशुक्लयोरुदाहरणे विशेषणत्वं बोद्धुम् । अन्येतरो हस्तदक्षिण इत्यादौ राजदन्तादित्वात्परनिपातः । सर्वश्वेत इति । वचनसाम्याद्गतपूर्वगत्या सर्वनामत्वं बोद्धुम् । त्रिशुक्ल इति पाठः । द्विशुक्ल इत्यादौ द्विशब्दस्य सर्वनामत्वादेव सिद्धेः । शब्दपरिति । अत एव वार्तिके ऽल्पाच्चापि परनिपातः । संख्याया इति । संख्यावाचकानां समासे ऽल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः । द्रुन्दुपीति सूत्रे पठितमपीदं द्रुन्दाद्रुन्दुसाधारणं तदाह । द्वित्रा इति । द्वादशेति च । सहस्राणां शतमित्यर्थे ऽपि शतसहस्रमित्येव । स्पष्टशब्दं तदस्मिन्नधिकमित्यत्र भाष्ये । वा प्रियस्येति । इदं बहुव्रीहावेव तेन सहेत्युदाहरणे सहप्रिय इत्यत्र न, सप्तमीविशेषणे इत्यत्रापसंख्यानात् । गद्वाद्याहितार्थो आकृतिगणौ । अत्र वेत्यनुबन्धे अर्थस्थितविभाषाश्रयणादाह । क्वचित्ति । गतद्वैतौ स्पष्टम् । कृतकृत्ययोः क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्ते वचनम् । चारुस्मितेत्याहिताभ्यादित्वात्साधु । जातिकालेति । जातिकालमुच्चादिभ्यानाच्छादनात् क इत्यन्तोदात्तविधायकेन ज्ञापितम् । वायुहणानुत्तराह । प्रायिकमिति । क्वचित्ति । तेषामाहिताभ्यादित्त्वमिति भावः ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्थं ॥ अनेकमन्येत्येता ऽनेकमित्यनुवर्तते तत्फलं स्रग् वाग्दृषदं हेतुपोतृनेष्टोद्गातार इत्यादौ यथायथं समासान्तानङ्गोर्मध्ये प्रवृत्तिर्न, अन्तं एव च प्रवृत्तिः । अत्र वदन्ति । द्रुन्दुः प्रथमान्तानामेव न परिनिष्ठितविभक्त्यन्ताना चैत्रेण मैत्रेण च कृतमिति वाक्ये ऽवयवकर्तृत्वस्यैव प्रतीतिरचैत्रमैत्राभ्यां कृतमिति समामे समुदायकर्तृत्वस्यैव प्रतीतिस्तस्य वाक्यस्य समाससमानार्थत्वाभावेन तस्य तद्वाक्यत्वाभावात् । अत एव यदग्नये च प्रजापतये चेत्यादौ अस्ते प्रत्येकं देवतात्वप्रतीतिरर्गोषोमाभ्यामित्यादौ समुदाये देवतात्वप्रतीतिरिति व्यवस्था मिथ्याति । तस्यापि तद्वाक्यत्वं तु समास इव तत्रापि समुदाये देवतात्वप्रतीतिरेव स्यात् । अत एव न हिंस्रुद्धोरिति सूत्रे भाष्ये हिंस्रुद्धोरनुत्तरपदे इति वार्तिके संव्रुद्धिग्रहणं न कार्यं राजवृन्दारकेत्यादौ संव्रुद्धान्तानां न समाम इह तावत्समामसमानार्थकेन वाक्येन भवितव्यम् । समासन च यच्चहाथा वाक्येन गम्यते नासौ जातु वित्समा-

सेन गम्यते अथयत्रसंबोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समासेनेत्युक्तम् ।
 संबोधनविभक्त्यन्तस्याभिमुखीभावफलकत्वेन प्रत्येकमेवाभिमुखीभावप्रतीत्या
 क्रियान्वयेन परस्परसामर्थ्यमिति तद्वाचः । यदा समानाधिकरणस्यले
 ऽपि समासे न तदा व्यधिकरणानन्दुः सुतरां नेति परिनिष्ठितविभक्त्या
 समासे ऽपि राजपुरोहिताविति न तदुहरणमेवञ्च व्यधिकरणतृतीयाद्यन्ता-
 नामपि क्रियादात्रैवान्वयेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्य प्रत्येकमेव बोधेन
 वाक्यसमासेन समानार्थत्वम् । एतेन कटं भीष्ममित्यादौ प्रत्येकं कर्मत-
 योभयोः क्रियान्वयेपि पार्ष्णिकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमादाय समास इति
 मीमांसक नव्याक्तमपास्तं राजशृन्दारकेत्यादावपि पार्ष्णिकान्वयेन सामर्थ्यमा-
 दाय समासापत्तौ भाष्यासङ्गतेः । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथ-
 मेति न्यासे ऽपि समुदायद्वाराद्ययवानामपि तिङ्समानाधिकरण्येन समुदा-
 यकर्तृत्वोक्तावयवकर्तृत्वस्याप्यभिहितत्वेन समुदायप्राधान्येष्वयवेषुः प्रथ-
 मा भवत्येवात एव तत्र चैत्रा मैत्रश्च गच्छतः स्तः पचत इत्यादि नित्यद्विवच-
 नाद्यन्ताख्यातप्रयोग एवेति दिक् । परस्परनिरपेक्ष्येति । तत्त्वं चैकस्य क्रिया
 न्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तदन्वयात् । अनेकस्येति । तेनैकस्य सापेक्षत्वेपि न
 दोष इति भावः । समुच्चये चशब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थ इतरसापेक्षत्वं
 बुद्ध्यते तदसमभिव्याहृते तु न । अत एवात्रैकचशब्दप्रयोग गव । गकस्मि-
 चिति । एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः । अन्वय इति । यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चय
 श्वशब्दार्थ इत्यन्वयः । न त्वन्वय एव समुच्चय इति धर्मितव्यम् । अन्वयो
 विशेषतया विशेषणतया वा, तत्रान्त्या वक्तव्यमाणादाहरणे । आद्यस्तु देवदत्तः
 पचति हसति चेत्यादौ क्रियासमुच्चये, आनुषङ्गिकत्वमनुद्वेष्यत्वम् । अन्यस्य
 प्राधान्यञ्च तत्संबन्धिक्रियाया अवश्यकर्तृत्व्यत्वरूपम् । अन्वाचये आनुषङ्गि-
 कत्वं व्याप्यत्वञ्च समभिव्याहृतक्रियागतञ्चार्थः । मिलितानामिति । पर-
 स्परापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदसमूहरूपाणामित्यर्थः । अन्वय इति । एकधर्माव-
 च्छिन्नेनान्वय इत्यर्थः । तेन नीधाताः संयोगजनकव्यापारानुकूलव्यापारवा-
 चकतया द्विकर्मत्वेष्यजाड्यामं नयतीत्यादौ न चकारप्रयोगो नापि समास,
 एकधर्मावच्छिन्ने ऽन्वयाभावात् । अत एवात्रानेककारप्रयोगः । यत्रैवमन्वय-
 स्तत्रेतरयोगस्तादृशसमूहश्चार्थ इत्यन्वयः । समूहे उद्भूतावयवभेदत्वञ्चा-
 वयवगतसंख्यारोपवत्त्वं प्रत्यवयवं समूहरूपत्वरोपो वा । समूह इति । अनुद्भू-
 तावयवभेदः समूह इत्यर्थः । तत्रेतरयोगे उद्भूतावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या
 प्रत्येकवृत्तिधर्मरूपमेव पृच्छतिनिमित्तम् । समाहारे त्वतिरिक्तत्वेनैव समूहस्य भा-

नात्समूहत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः । असामर्थ्यादिति । अनेकसुबन्तानां
 चार्थं वृत्त्यभावेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्याभावात् । किंच तत्र चार्थं च समभि
 व्याहृते विशेषणम् । समासस्त्वन्यपदार्थप्राधान्ये इव चार्थप्राधान्ये एव स्पष्ट
 ज्वेदं सर्वमत्र सूत्रे भाष्ये, तत्र हि चार्थस्यासत्त्वभूतत्वात्तदर्थसमासस्याप्यलि
 ङ्गासंख्यता प्राप्नोतीत्याशङ्क्य स्वभावेन परिहृतम् । गुणवचनवद्व्याघ्राश्रितः समा
 सार्थस्तद्व्यलिङ्गसंख्याग्राहक इति च समाह्वनम् । अतो नेदं भाष्यं समाहा
 रविषयं तस्य समूहद्वयलिङ्गादिषाहित्वाभावात् । नन्वेवं परवदिति सूत्र
 स्यस्यावयवावेवापेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थां न तु तद्व्यतिरिक्तः समुदायोस्तीति
 कैयटयन्यस्यासङ्गतिरिति चेन्न तस्यात्यन्तव्यतिरिक्तो नित्यर्थात् । अपेक्षितपर
 स्परवित्यनेन च समूहरूपता उद्वृतावयवभेदता च दर्शिता । अत एव यद्वा
 ऽवयवव्यतिरिक्तः समुदायोर्थः स चावग्रवलङ्गेन लिङ्गान् इति तदुक्तप
 त्तान्तराद्वाधाविशेष इत्यन्यत्र निरूपितम् । अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशु
 मित्यादौ न समासः । अहरहःपदेन विनिगमनाविरहात्परस्परसाहित्यावग
 तावपि तस्य चकारावाच्यत्वात् यत्र विग्रहे चेन्नैव द्योत्यं साहित्यं तत्रैव
 समासो नान्यत्रेति स्पष्टं भाष्ये । चार्थबलादेव सति तात्पर्यं समभिव्याह
 रतक्रियायामेककालिकत्वादि गम्यते इति दिक् । प्राच्यभरतेष्विति निर्देशा
 त्सामान्यशब्दस्योपात्तविशेषातिरिक्तपरत्वं महविवृतासंभवेन द्वन्द्वो भवत्येव ।
 तेन गोबलीवर्दमित्यादि सिद्धिः ॥ राजदन्तादिषु ॥ इदं सर्वसमासविषय
 यम् । षष्ठीसमासकर्मधारयद्वन्द्वानां तत्र पाठात् ॥ धर्मादिष्विति । द्वन्द्व
 एवेदम् । राजदन्ताद्यन्तगणसूत्रमेतत् । जम्पतीति । अभ्यहित्वात्पत्युः पूर्व
 निपातः प्राप्तः । निपात्यतइति । राजदन्तादिगणे पाठेनेति भावः । अयं
 राजदन्तादिरित्यर्थः ॥ अन्याच्चतरम् ॥ यथाकथंचिदतिशयमारोप्य गरीयां
 समित्यादिभाष्यप्रयोगे इयसुनिवेह तरप् । अत एवातन्त्रन्तरनिर्देश इति
 भाष्यं सङ्गच्छते । उच्चस्तरामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदम् । तत्प्रयोगश्चा
 दृष्टार्थः । अत एव स्वरितान्संहितायामनुदात्तानामिति सूत्रे ऽनुदात्तानामि
 त्यत्र शब्दसकारार्थमेव बहुत्वं विवक्ष्यते न तु तत्काथान्वयीति कैयटः ।
 मृदङ्गशङ्खपणवा इत्यादौ द्वन्द्वान्तरपदा द्वन्द्व इति बोध्यम् । तन्त्रं तरनिर्देश
 इति भाष्यान्तान्तरं मुख्यातिशयार्थं इत्यर्थः तदापि प्रकृतसूत्रे ऽतिशय
 एव विवक्षितो न तु द्वयोरित्यर्थः । तेन शङ्खद्वन्द्वभिर्वाणानामिति बहुष्वपि
 सिद्धति । यदेतदल्पाच्चतरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामीति भाष्यस्य यतः
 कुतश्चित्संबन्धाप्यल्पाच्चत्वात्सामर्थ्यादतिशयार्थं भवित्यतीत्यर्थः । अत्र पठे
 ऽल्पाच्चत्वं यत्किंचिदपेक्षयातिशयस्तूपात्तापेक्षया । अतन्त्रपत्ते तु अतिशयः

सर्वथा ऽविचित्त एवात्पात्त्वञ्चोपात्तापेतयैवेति स्पष्टं भाष्ये । तत्र पक्षे
 ऽपि द्वयोरित्यंशाविवतणादतन्त्रपक्षस्यैव व्यापस्यमत्र । अस्यात्यन्तस्वार्थिक-
 तरपज्ञापकत्वमिति तु न युक्तम् । तन्त्रातन्त्रविचारस्य भाष्ये ऽसङ्गत्यापत्तेः ।
 न हि सर्वथार्याभावे एवं वाच्यः संभवति मम तु आरोपितत्वं ऽतन्त्रत्वं
 मुख्यत्वं तन्त्रत्वमिति तत्सङ्गतिः । कुत्वचुत्वयोरभावश्च निपातनात् । अत्रापि
 बहुष्वनियमः । आनुपूर्व्येणैव । अतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नतत्राणान्त-
 दयकृतं बोद्धम् । अनित्यमिदं प्रकरणं लक्षणहेत्वैरिति निर्देशात् । घ्यन्ता-
 दिति । अजाद्यदन्ताच्चात्याचतरं लघ्वतरं अतुनतत्राणामित्यभ्यर्हितञ्चेति
 भ्रातृज्यायम इति च विप्रतिषेधेन । सर्वतोऽप्यर्हितं पूर्वम् । वासुदेवार्जुनाभ्या-
 मिति निर्देशात् ॥ द्वन्द्वश्च ॥ अत्र तूर्याङ्गशब्देन वादका एवेति अल्पाचतर-
 मित्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । अङ्गशब्द आद्यन्तयोरवयवत्रयो मध्ये तूपकारकपरः ।
 अङ्गशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । तत्रैकप्राण्याद्यङ्गकद्वन्द्वसंभवेनान्याग्रहणस्यावश्य-
 कत्वे प्रत्यासत्त्या तत्तद्वाक्यापस्यितप्राण्यङ्गाद्येव द्वितीयं गृह्यते तेन मार्दङ्गि-
 काश्वारोहाविति सिद्धम् । अथमेवाध्वर्युक्तुरित्यादौ बोद्धम् । एकवचनशब्दश्च
 योगेनैकत्वविशिष्टबोधकपरस्तदाहैकवदिति । एकाग्रबोधकपदवदित्यर्थः ।
 प्राणिपादमिति । प्राण्यङ्गत्वेन प्राणित्वाज्जातिरप्राणिनामित्यनेन न सिद्धिः ।
 नियमार्थमिति । एतच्च विभाषा वृत्तति सूत्रे भाष्यकैपटयोः स्पष्टम् । न चै-
 तानि इतरेतरयोगैकवद्वाविधानार्थानि कुतो न भवन्ति प्राणिपाद इति च
 तत्फलमिति वाच्यम् । द्विगुरेकवचनमिति साहचर्येण व्याख्यानानेन चानुवाद-
 त्वस्यैवैचित्येनात्रत्यद्वन्द्वपदस्य समाहारद्वन्द्वपरत्वात् तत्र तदनुवादनैक-
 त्वविधाने फलाभावात् । प्राण्यङ्गाद्यनुवादेन एकवचनद्वन्द्वविधेय नियमार्-
 थो एतेषां समाहारएवेति तदाह । समाहार एवेति । ध्वनितं चेदं विशिष्टलिङ्ग
 इत्यादौ समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति व्याख्यानानेन द्विगुरेकेति सूत्रे ऽनुवादफलन्तु
 तत्रैवोक्तं विपरीतनियमाभावबोजन्तिष्यपुनर्वस्वैरिति सूत्रे उक्तम् । अनुवादे
 यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कायान्तरार्थं प्रयोक्ता प्रतिपाद्यते तदा
 अनुवादस्तदाह सिद्धस्येति । प्रकृते चोदयप्रतिष्ठयोरनुवादः । असिद्धज्ञापने तूद-
 गुः कठकालापा इत्यपि । चरणशब्देन शाखाध्येतुरः । स्थेणोरिति । लुडन्त-
 स्थेणाः प्रयोगे सतीत्यर्थः ॥ अध्वर्युक्तुरिति ॥ षष्ठ्यर्थे इयं प्रथमा । अत्रिप्रकृष्टेति
 ष्ठेदस्तदाह । प्रत्यासत्ता इति । अद्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्वये तद्वारा तद-
 ध्वेतरि चारोप्यत इति भावः । पदक्रमशब्दयोस्तु जातित्वादेव सिद्धमिति तद-
 ध्वेत्पुरुषवाचकेस्य प्रवृत्तिः ॥ जातिर ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह । जातिवाचि-
 नामिति । यद्यपि क्षतप्ररोहणादिना वृक्षादीनामपि प्राणित्वं तथापीह लो

कप्रसिद्धमनप्यादय एव प्राणिशब्देन गृह्यन्त इति विभाषा वृत्तेति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । जातिः किम् । नन्दकपाञ्चजन्या । हरेः खड्गे नन्दकः । शङ्खश्च पाञ्चजन्यः । एकव्यक्तिवृत्तिस्वाच्च जातिः । द्रव्येति । अप्राणिनामिति पर्युदासादेतल्लभ्यते । जातिप्राधान्येति । प्राधान्यञ्च तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधनरूपम् । द्रव्यविशेषेत्यस्य नियतद्रव्यविशेषेत्यर्थः । इदञ्च तस्यादितत इत्यत्र कैपटे यद्वा प्राधान्यं नाम विशेष्यत्वम् । तदा द्रव्यं विशेषणं ब्राह्मार्थान्वयः परम्परया जाते तत्र तात्पर्यवाहकमेकवचनम् । द्रव्यप्राधान्ये त्वितरेतरयोगोपीति बोद्धव्यम् । क्षीरोदके संपृक्ते इत्यन्तादिवच्चेति सूत्रभाष्यप्रयोगोत्र मानम् । बदरामलकानीति । फलत्वव्याप्यजातिवचानावैतौ ॥ विशिष्टलिङ्गो ॥ अयामा इति पर्युदासः । यामभिनवसर्वावयवग्रहणमत्र इह यामपदेन यामो नाध्येयं उदीच्ययामाच्चेत्यादाविव नमरं न गृह्यते व्याख्यानात् तेन मथुरापाटलिपुत्रमित्येव । अत्र नदीदेशविषये द्वे वाक्ये तत्र द्रुन्दुश्चेति सूत्रोक्तरीत्या नद्यादिसर्वावयवग्रहणमतो गङ्गापाटलिपुत्रे इत्यादौ न तदाह । यामवर्जिति । नदीग्रहणेन नदस्यापि ग्रहणम् । अत एव तत्र भिन्नलिङ्गत्वसम्भवः । शश्वच्छब्दस्त्रैकाल्ये ततो भवार्थे निपातनाट्टञि टिलोपकादेशयोरभावः । अन्य सन्धिवेलादिषु पाठाच्छाश्वतमपि । स्वाभाविक इत्यर्थः । परत्वादिति । पशुशङ्कुनिद्रुन्वावकाशो गोमहिषहंसचक्रवाकादिः । अस्यावकाशो ऽहिनकुलादिः । अत्र विरोधो वैरं न तु सहानवस्थितिस्तेन छायातपार्वाति सिद्धम् । पात्रादिति । यैर्भुक्ते स्मृत्युक्तसंस्कारेण पात्रं न शुद्धाति ते निरवसिता इत्यर्थः । यथोच्चारितानीति । गणपाठे रूपमेषां विवक्षितं न तु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यं तेन पररूपपक्षे गोशवं गोशवा इति । दासीदासमित्यत्रात एव निपातनात्पुमान्स्त्रियेत्येकशेषो न । गवाश्वे पशुद्रुन्विभाषाप्राक्केषाञ्चिद्बहुप्रकृत्यर्थः पाठः केषांचित्सामान्यतः प्राप्ते नियमार्थः । वृत्तादौ विशेषाणामेवेति । स्वं रूपमितत सूत्रे भाष्ये तथोक्तेरिति भावः । आदिना मृगादिषुद्रुम् । प्रागुक्तरीत्या मृगादिसर्वावयवकसमुद्राये एकैतद्बोधिततत्तद्वाक्यप्रवृत्तः । ब्रीहिकुशप्रवृत्तमित्यादौ तु जातिस्वाचित्यमेव । फलसेनेति । बहुप्रकृतिबहुवचनान्तावयवक इत्यर्थः । अत्र घनस्यतिशब्देन वृत्तग्रहणम् । इदं प्रकाराण्येषूतम् । एष्वेकवचनद्रुन्विषयं यद्वाच्छास्त्रं प्राप्नोति तद्बहुवचनान्तावयवकसमुद्रायस्यैव तेनाबहुप्रकृतेरितरेतरयोग एव । एतेन सङ्ग्रहामं हस्यश्वरथपदातिभिरिति येनविधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः, पातितैरथनागाश्वैरिति चोपपन्नं तदाह । जातिरिति । सेनाङ्गत्वाचित्यं प्राप्त इति । विकल्पार्थमित्यनुषज्यते । गोमहिषमित्याद्युदाहरणान्तु प्राप्तिमात्रा-

भिप्रायेण । चार्थं द्वन्द्व इत्येव सिद्धेः । परे तु फलसेनेति वार्तिकस्याख्यानभाष्ये
 एषां द्वन्द्वो विभाषेकवद्ववति बहुप्रकृतिरिति व्याख्यानाद्बहुप्रकृतिकद्वन्द्वस्य
 वैकल्पिकैकवत्त्वं फलादिविषयेपि । अत एव बदरामलकं बदरामलकानोत्यु-
 दाहृतं भाष्ये एवं चोक्तप्रयोगाः सर्वथा निर्बाधा एवात एवैतद्वचनं विभाषा-
 पदानुवृत्तयेत्र पठितं न तु द्वन्द्वश्चेति सूत्रे इत्याहः । नन्वेव मृगशकुनिय-
 ह्यं व्यर्थं चार्थइत्यनेनैव सिद्धेरत आह । मृगाणां मृगैरेवेति । तेषान्तरवैक-
 वचनो द्वन्द्वः नान्यैः स च विभाषेति नियम इति भावस्तदाहान्यैस्त्विति ।
 एवमिति । पूर्वोपरशब्दयोरधरोत्तरयोः परस्परमेव समाहारद्वन्द्वेन्यैस्त्वितरे-
 तरयोग एवेत्यर्थः ॥ विप्रतिषिद्धञ्च ॥ विरोधोत्र सहानवस्थानलक्षणः । अद्र-
 व्याणान्तस्यैव संभवात् । अधिकरणं द्रव्यम् । चो विभाषानुकर्षणार्थः । अद्र-
 व्येति । अद्रव्यवाचिनाञ्चेद्विरुद्धार्थानामेवेति विपरीतनियमस्तु न । व्याख्या-
 नात् । इतरेतरयोग एवेति । विरुद्धार्थानाञ्चेदेकवचनद्वन्द्वो ऽद्रव्यवाचिना-
 मेष स च वेति वचनव्यक्तेरिति भावः । भवत्येवेति । विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे
 तु स न स्यात्सामान्यतो ऽद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः । सूत्रोदा-
 हरणान्तु शीतोष्णं शीतोष्णो सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि । विप्रतिषिद्धमेताव-
 न्मात्राङ्गौ शीतोष्णो जले इत्यत्रोभयापत्तिः । नन्दकपाञ्चजन्यं नन्दकपाञ्चज-
 न्यावित्यादौ समाहारद्वन्द्वानापरिचित्वेति बोद्धव्यम् ॥ न दधिपय ॥ नियमप्रक्रमेपि
 नानेन नियमस्यैव निषेधः । ब्रह्मप्रजापत्यादिषु नियमाप्राप्तेः । तत्साहचर्या-
 त्पकरणाच्च चार्थं द्वन्द्व इति सूत्रविहितसमाहारद्वन्द्वस्य नियममात्रस्य च नि-
 षेधः । गणे द्विवचनान्तानामेव पाठाच्च । तदाह नैकवदिति । यद्यदेकवच-
 नद्वन्द्वविषयशास्त्रं विधायकं नियामकं वा प्राप्नोति तन्नैत्यर्थः । तेन दधिप-
 यसी इत्यादौ जातिरप्राणिनामित्यपि नेति बोद्धव्यम् ॥ अधिकरणे ॥ नियमो ने-
 ति । पूर्वसूत्रवत्सामान्यतान्यनिषेधे मानाभावाच्चियमप्रकरणाच्च नियमस्यैव
 निषेधः । किं च वार्तिकप्रदार्थस्य संख्याविशेषे बोधनीये सापेक्षत्वेनासामर्थ्या-
 त्समाहारद्वन्द्वप्राप्तेरेवाभावेन तन्निषेधो व्यर्थः । प्रधानस्य सापेक्षत्वादितरे-
 तरयोगस्तु भवत्येव मम तु प्राण्यङ्गादिनियमादितरेतरयोगस्याप्राप्तौ तद्वि-
 धानेन चारितार्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । परे तु इतरेतरयोगेषु द्व्युदावयवभेदस-
 मूहस्यैव भाष्यरीत्या समासार्थत्वेन तस्यापि सापेक्षत्वादप्राप्तिः । किंच दन्तो-
 ष्टद्वाराकसंबन्धेन दशत्वस्य समाहारे ऽन्वयविवक्षायामस्त्येव समाहारे द्वन्द्व-
 प्राप्तिः । किंच समाहारद्वन्द्वस्याप्राप्तौ द्वन्द्वश्चेत्यस्याप्यत्राप्राप्तिरिति कस्या-
 नेन निषेधः । नियमेन तत्प्राप्तिविषये एवतरेतरयोगनिषेधनात् । तस्मान्त्वर्थः ।

सूत्रवदयमप्युभयोर्निषेधः । अत एवोत्तरसूत्रविषये समाहारद्वन्द्वसिद्धिः । सामर्थ्यनासामर्थ्यं समासकल्पनापेक्षयैवंमन्वयकल्पनस्यैवौचित्यात् मूले नियमो न स्यादित्यस्य सोपि ज्ञेयर्थः । समाहारे साक्षाद्दृशत्वान्वये तु दन्तौष्ठा-नीति । समीपइत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे लक्षणानुक्तस्य च षष्ठा विपरिणाम इत्याह । त्वस्य सामीप्येनेति । उपदशमिति । नवैकादश दन्तौष्ठ-समूह इत्यर्थः । तत्र समाहारद्वन्द्वे समानलिङ्गवचनत्वाद्द्वययोर्भावस्यैवानुप्रयोगः । अत एवोपदशदन्तौष्ठस्येति सिद्धम् । तत्र सामानाधिकरण्यन्तु समीपसमीपिनारभेदविषयतया बोद्धव्यम् । इतरंतरयोगे तु बहुव्रीहरेवानुप्रयोगस्तस्य समीपप्रधानत्वात्समानलिङ्गवचनत्वाच्चिति बोद्धव्यम् ॥ आनङ्घ्रते ॥ विद्यायोनीत्येता विद्यायोनीत्याद्यनुवर्त्तते । अदन्तानामिति । अत इत्यनुवर्त्तमाने पुनश्चत इत्युक्तिः सर्वव्यवहारा द्वन्द्वविशेषणार्थां तेन पितृपितामहादौ नानङ् । नकारोच्चारणमुरणपर व्यावृत्त्यर्थम् । अत्र अकारस्य निर्दिश्यमानत्वे ऽपि इकारो मित्रावरुणावित्यादौ देवताद्वन्द्वविषये ऽन्यादेशार्थः । उत्तरपदइति चाधिकारः । होतेति । एषां विश्वाद्वाकैक्यज्जित्विकृतः संबन्धः । उत्तरपदात्तिप्तपूर्वपदशब्दः केवलयोगिक इति ध्वनयन्नाह । होतृपोत्रिति । मातेति । अत्र योनिकृतः । मण्डूकृति । अत एव मद्ये न संबन्धः । वाक्यभेदेन च संबन्धः । तदन्तस्य पुत्रे आनङ्घ्रत्यर्थः । तेन तातपुत्रावित्यादौ न । इत्यादाविति । स्कन्दविशाखावित्यादौ आदिशब्दार्थः ॥ अग्नेः स्तुत् ॥ सात्यदाद्यो रित्यस्यापवादः ॥ इदृद्वा ॥ देवताद्वन्द्वे वृद्धिरूपोत्तरपदा संभवात् । सौत्रलोपेन लुप्रमत्वन्तं वृद्धिपदमित्याह । वृद्धिमतीति । नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमानङ्गीत्वे स्यातामत आहोनीकिके इति । तद्विगतौकिकइत्यर्थः । परिर्नाष्टतात्तद्वितीत्यन्ते । वृद्धिमत्त्वञ्चोत्तरपदस्य भाव्येव निर्मितमित्यर्थः । अग्नावैष्णवमिति । इत्वाभावादानङ् । द्यावा क्षामिति । द्यावा क्षामा रुक्मा अन्तर्विभातीत्यत्रत्यामिदम् । तत्र द्वन्द्वे द्यावादेशे षष्ठाः सुपां सुलुगिति डादेशः । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतस्वर इति वेदभाष्ये स्पष्टम् । द्यावाचिदस्मै इति । द्यावाचिदस्मै पृथिवी संनमेते इत्यत्रत्यामिदम् । चिदस्मै इत्यनेन व्यवधानात्समासाभावात्संनयः । इतरंतरापेक्षया द्विवचनम् । प्रतिमित्रयोर्वरुणयोरितिवत् । अत एव पदकाले पृथिवी इतीति प्रगृह्यं पठन्ति । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णः अन्ये त्वत्र द्योशब्दस्यैव द्विवचने णित्वे सुपा सुलुगित्याकार इत्याहुः ॥ मातरपितरौ ॥ एकशेषस्य वैकल्पिकत्वाद् द्वन्द्वः । अत्र पूर्वपदे ऽनडादेशो निपात्यते । उत्तरपदाधिकारात् । उत्तरत्र तु अतो डीति सिद्धम् । पदद्वयोपे तात्रिपातनमित्यन्ये ॥ इति द्वन्द्वः ॥

अपवादसङ्ख्याहायेति । युवप्रत्ययमात्रेति । गोत्रयुवत्वप्रतीतिमा-
 त्रेत्यर्थः । तेन गंगाञ्च गार्ग्यायणाश्च गंगा इति सिद्धाति । मात्रपदेन प्रत्य-
 यार्थकुम्भनाद्रेः प्रकृत्यर्थस्य च प्रतीतिव्यवच्छेदः । तदाह । कृत्वमिति । एत-
 देवकारलभ्यन्तत्कृत एव विशेषश्चेन्न तु तत्कृतातिरिक्त इत्यर्थात् । तल्लक्षण-
 किमिति । तल्लक्षण एवेति किमित्यर्थः । भागवत्तिलके कुम्भने ठक् । कृत्व-
 किमिति । एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः । तल्लक्षणवि-
 शेष इत्येव सामर्थ्यात्तल्लक्षण एवेति लब्धे चेदेवग्रहणं स्पष्टार्थम् । स्त्रीपुम् ।
 स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात्पूर्वाभावात् वचनम् । तल्लक्षणश्चेदित्या-
 दौहापि संबध्यते । तेन भागवत्तिलच भागवत्तिलकश्च गार्गी च वात्स्यायनश्चे-
 त्यादौ न । अर्थं पुंवत्त्वातिदेशे फलमाह । अनुवर्त्तमाने इति । तद्राजस्य बहु-
 ष्वित्यतः ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ अत्र विभक्तावित्यनुवर्त्तते । विभक्ता तदितरकृ-
 तविशेषविरहश्चेदित्यर्थः । अत एव जननीपरिच्छेदवाचकमातृशब्दयोर्नैक-
 शेषः । हंसाविति । स्त्रीव्यक्तेरपि हंसत्वेन स्त्रीत्वानालिङ्गिताया एव बोधेन
 नात्र डीप् । ब्राह्मणीवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेत्यादौ तु नेदम् । प्रधाने का-
 यंसंप्रत्यायात्प्रधानस्त्रीमात्रकृतविशेषे एवेतत्प्रवृत्तेः ॥ नपुंसकम् ॥ अन्यतरस्या-
 मित्येकवच्चेत्यनेनैव संबद्ध्यते आनन्तर्यात् त्वर्थचशब्दाच्चेत्याह । तच्च वेति ।
 अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लञ्च शुक्लञ्च शुक्ले । अस्य ग्रहणमप्येकैकवद्भाव इति
 बोधनार्थम् । तेनान्यसूत्राणां समाहारद्वन्द्वविषये न प्रवृत्तिः । घटघटमित्या-
 दि त्वनभिधानात् । एवञ्चानभिधानस्यावश्यकत्वेन द्वन्द्वमात्रस्यैकशेषविषये
 तदाश्रित्यैकशब्दस्यानेकार्थत्वात् श्रित्यैकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातमन्यथै-
 कशेषारम्भे ऽपि गार्ग्यावित्येता गार्गंगार्ग्यायणबोधो न स्यात्तस्य तदर्थकत्वा-
 भावादिति दिक् । गुणे शुक्लादिपदानां पुंस्त्वाद्गुणपरताप्रकटनाय पटादि-
 पदोपादानम् । एवञ्च गुणपरतायां नीला रूपमित्यादौ प्रयोगः । गुणपरता-
 यान्तु विशेष्यनिघ्नता गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वृत्तीत्यमरोक्तेस्तद्वृ-
 तीत्यस्य द्रव्ये विशेषणताया इत्यर्थे इति प्रामाणिकाः । तल्लक्षण एवेति
 किम् । हिमहिमान्यौ । अत्र महत्त्वादिङ्गतापि विशेषः । मातापितराविति ।
 पितुर्देशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते इत्युक्तेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ।
 अत इत्यानङ् । श्वश्रवा अपि मातृतुल्यस्वात्तेरभ्यर्हितत्वम् । त्यदादीनि
 सर्वैः ॥ त्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः । यत्परमिति । गणीयमत्र परत्वम् ।
 अत्र द्विपर्यन्तानामिति नियमो नास्ति । अहञ्च भवांश्चावामिति भाष्याक्तः ।
 पुंनपुंसकत इति । स्त्रीशेषेपीति भावः । पुंनपुंसकयोस्त्विति । तयोः सहोक्तौ
 पुंनपुंसकत इति वचने परत्वाच्चपुंसकं शिष्यतइत्यर्थः । इदं कैयटादौ स्पष्टम् ।

अत एव नपुंसकमिति सूत्रे भाष्ये शुक्लं च वस्त्रं शुक्लश्च कम्बलस्तद्विदं
 शुक्लन्ते इमे शुक्ले इत्युदाहृतं सङ्गच्छते त्यदाद्यन्तर्गतयोरपि एकद्वौर्नैकशेषो-
 ऽनभिधानात् । ध्वनितञ्चेदं सरूपसूत्रे भाष्ये । द्वन्द्वोप्येतयोर्न । एकादिनवा-
 न्तानां द्वन्द्वभावस्य चार्थे इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितत्वात् । एवञ्च एक-
 द्विकरणे हेतू महापातकपञ्चके । तृणवन्मन्यते कोपकामौ यः पञ्चकारयन्
 इति नैषधपद्मे एकद्विकरणे इत्यसाध्वेव । अनेकपद पठ्येत्तत्पुरुषो-
 ऽप्यमाधुरेवेति दिक् । अस्यापवादमाह । द्वन्द्वेति । कुक्कुटमयूर्याविति । द्वन्द्व-
 तत्पुरुषयोः परपदलिङ्गत्वेन तदधीनतैव विशेषणस्येति बोद्धव्यम् । तत्पुरुषे ऽध-
 पिष्यत्यस्ता इत्यत्र विशेषो बोद्धव्यः । तच्चित्तोर्याग इत्यादौ तदित्यव्ययम् ॥
 याम्यप ॥ अत्रानपुंसके वेत्यनुवर्त्तते । तदाह । पुमानिति । एतौ गावाविति ।
 सङ्गशब्दश्च बहूनां समुदाये शक्त इति भावः । वत्सा इति । अपत्यमात्र-
 वाचिनां वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तरुणपरत्वे इदं बोद्धव्यम् । बर्करा इमे
 इति प्रत्युदाहरणं वर्करस्तरुणः पशुः । एकशेषे कृतइति । अन्तरङ्गत्वाद्भि-
 क्त्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । तेनेति । द्वन्द्वत्वसमामत्वयोरभावेनेत्यर्थः । एकवदि-
 ति । द्वन्द्वश्च प्राणीत्येतत्कृता नियम इत्यर्थः । पन्यानाविति । इतोदिति
 सूत्रन्तु पन्या इत्यत्र मथिनः दौ च चरितार्थम् । कृतद्वन्द्वानामेकशेषे हि द्वन्द्व-
 लौकिकवियहवाक्ये ऋष्यरित्यनेन तत्प्राप्तिर्दुर्धारैवञ्च वैरूप्यादेकशेषो न स्या-
 त् । एकं पथीति अपरं पथीति न चोत्तरमनर्थकम् । विशेषरूपोपदानाभावेन
 सरूपसूत्रे ऽयं वत्परभाषाया अग्रवृत्तेः । एवञ्चेतद्वाप्ययोजनायमुत्तरपदावयव-
 त्वस्वाकारः कैपटोक्तो विफल एव । किञ्चैवं विरूप्याणामपीत्येकशेषस्य दुर्धार-
 त्वाद्वाप्या सङ्गतिः । मम उत्तरखण्डस्यनर्थकत्वात् तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ इत्य-
 एकशेषः ॥

प्रसङ्गादाह कृदिति । परार्थाभिधाने करणेल्युट सामान्ये नपुंसकम् ।
 परशब्दस्तदर्थपरस्तेन युक्तार्थः परार्थः । एवञ्च परस्यार्थेन सबद्धो यः स्वार्थ-
 स्तस्याभिधाभिर्यापिस्थितिस्तत्करणमित्यर्थः । इतरार्थान्वितस्वार्थस्यैवोपस्थि-
 तिर्यदुटकैरिति यावत् । यद्वा परेण प्रधानशब्देन शब्दान्तरार्थस्याभिधानं
 विशेषणत्वेन ग्रहणं तत्करणमित्यर्थः । अत्रन्यप्रधानपदेनेतरविशेषणकस्वा-
 र्थस्यैवोपस्थितिरिति यावत् । मञ्जुपाशाञ्चेदं विस्तरेण निरूपितम् । यद्वा
 परेणाप्रधानशब्देन शब्दान्तरार्थस्य विशेषणत्वेन ग्रहणमित्यर्थः सा चावयवश-
 क्तिसहकृतसमुदायशक्तिसाद्वा अवयवशक्तिर्लोकसिद्धा शास्त्रकल्पिता च अन्या
 तद्वृत्ताद्विप्रत्यये समुदायस्य वृत्त्याश्रयत्वेनैवामौपचारिको वृत्तिव्यवहारः
 प्राचाम् । सा च समर्थः पदविधिरिति परिभाषाबललभ्या तत्र समासतद्वि-

तयोः पदोद्देश्यकविधित्वस्य स्पष्टत्वेन मानान्तरसिद्धैकार्थीभावस्य च
 मत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तिः स्पष्टैव । कृतामप्युपपदनिमित्तकानां पदविधित्वं स्पष्ट-
 मेव । तस्माद्दर्शयान्वयत्रापि । अत एव पाचकादीनां क्रियाकारकभावन-
 वन्धिप्रवृत्तिर्नामित्तकत्वमूलकः क्रियाशब्दत्वव्यवहारः कृत्कृदन्तः तद्वृत्तश-
 ब्दस्तद्घाटितसमुदायपरो ऽतएव बहुकचोर्न दोषः । एकशेषोप द्वन्द्व इत्यनु-
 वृत्त्या तद्विषये एतद्विधानेनैकार्थीभाव आवश्यकः । चार्थान्तभावेण बोधार्थ
 इत्यभिमानः वस्तुत एकशेषे परार्थान्वितस्वार्थोपस्थापकत्वाभावाद्दृष्टित्वे न
 मानं शिष्टपदेन स्ववृत्तैव तत्तत्समूहरूपार्थोपस्थानस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ।
 अत एव समर्थसूत्रस्याधिकारत्वपत्ते एकशेषोपसङ्ग्रहो भाष्ये नोक्त इति बो-
 द्यम् । सनादिषु क्यजादेः पदविधित्वं स्पष्टमेव । सनि स्वभावन एव वृत्त्य
 वृत्त्याः सिद्धत्वाद्वा वचनं न कार्यमिति तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्राप्तायात्सः ।
 प्रातिपदिकप्रकृतिकणित्यपि मः । मुण्डयति माणवकमित्यत्र सापेक्षत्वेनासाम-
 य्याद्दृष्ट्या न भाष्यमित्याशङ्क्य मौपरमुण्डगण्डशब्दात्प्रत्ययः तस्य च साध्यत्वेन
 प्रतीयमानतया क्रियात्वात्कारकौनित्यसाकाङ्क्षत्वाच्च दोष इति भाष्यात् सर्वमेव
 व्याकरणं सूत्रयतीत्याद्युपपद्यते । सूत्रशब्दस्य सूत्रणक्रियावचनत्वेन व्याकरणे
 तन्निरूपितकर्मत्वापजननात् । षष्ठी तु न । सूत्रेण क्रियाया एयन्तार्थत्वे ऽपि कृत्य-
 कृत्यर्थत्वाभावात् । क्रियापरत्वञ्चेषां वृत्तिविषयमेव । मौएण्यार्थकादिच्छा-
 क्यच् तु नानभिधानात् । वृत्त्यर्थबोधकमिति । “आख्यातं तद्वृत्तान्तस्य
 र्यात्कान्दुपदशंक्रमम् । गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय” इति न्यायेन
 सर्वत्र विग्रहे वृत्तिसमान एव विशेष्यविशेषणभाव इति भावः । हरिकारि-
 कायां तत्रेत्यस्याख्याते इत्यर्थः स्वरसतः प्रतीयते स्पष्टश्चायमर्थस्तद्गृहतीति
 सूत्रं समर्थसूत्रे च भाष्ये इति निरूपितं मञ्जुपायाम् । वाक्यमिति । तत्र तत्स-
 मासघटकपदानान्तत्समासप्रवृत्तियोग्यविभक्त्यन्तानां पृथक्प्रयोगरूपमित्य-
 र्थः । सञ्ज्ञाविषयसमासे वाक्येन सञ्ज्ञानवगमे ऽपि वृत्तिघटकपदज्ञापनाय
 समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव नित्यसमासत्वव्यवहारस्तु तस्य
 वाक्यस्य वृत्तिसमानार्थत्वाभावेन गैःणो । बोद्धुः लौकिक इति शब्दतत्सदृश
 इत्यर्थः एतेन तदर्थोपदशंक्रमं न लोके प्रयुज्यते । पचतीति पाचक इत्यादेः
 पाककर्ता पाचकपदबोद्धु इत्यादिक्रमेणार्थोदिति परास्तम् । अविग्रह इति ।
 लौकिकवियग्रहित इत्यर्थः । नित्याधिकारीप्रसमासे समासघटकपदानां व्यपे-
 क्षाया अभावेन लौकिकवाक्याभावादिति भावः । एवञ्च वृत्तवैकल्पिकत्व-
 बोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तदर्थबोधनञ्च विग्रहप्रदर्शनफलं बोद्धुम् ।
 अस्वपदेति । समस्यमानयावत्पदाघाटित इत्यर्थः दन्ताष्टमिति । समाहारस्य

प्रधानत्वात् । यद्यपि इतरैतरयोगे ऽपि समूहस्यैव प्राधान्यं तथापि तत्र तस्यो-
द्भूतावयवभेदस्यैव भानादुभयपदार्थप्रधानत्वमिति भावः । अत एव तत्र वर्ति-
पदार्थस्य नोपसर्जनत्वं तद्रूपेणैव तस्य भानादत एव द्वन्द्वे चेति सर्वनामस-
ज्ज्ञानिषेधः सार्थकः । समाहारद्वन्द्वे तूपसर्जनत्वादेव तदभावः सिद्ध इति बो-
द्धमिति केचित् । अनुवादकमेव द्वन्द्वे चेति । अत एव कुकुटमयूर्याविमाविति द्वन्द्वे
उपसर्जनह्रस्वत्वमाशङ्क्य द्वन्द्वे नेति वचनेन परिहृतमेवञ्चैतरयोगे ऽपि बहुव्री-
हिलक्षणातिव्याप्तिरित्यन्ये । अनेकेति । आदीत्यर्थः । क्वचित् । द्वन्द्वज्ञातादौ ।
समासविभाजकोपाधिगणनावश्यकी चेत्तत्राह । सुपां सुपेति । सुपामिति सर्वत्र
संबध्यते ऽथतिङामिति यावत् । अत्र सुपान्तिङेत्यनेनैव तिङा सुबन्तेनेत्यस्य
सद्ग्रहात्यञ्चविधत्वमेव युक्तम् । उभयत्रापि सुपतिङ्घटितत्वस्याविशिष्टत्वा-
दिति चिन्त्यम् । यद्वा ऽऽद्येन सुबन्तपूर्वपदकस्य ग्रहणमन्त्येन तिङन्तपूर्वपद-
स्येति भेदः । आद्यास्तिस्ते वृत्तय इमा अभिधानलक्षणा, अभिधानलक्षणाः
कृत्तद्धितसमासा इत्यकर्त्तरि चेति सूत्रे भाष्योक्तेः अभिधानञ्च शिष्टानां ततो-
र्थबोधरूपं तद्विपरीतमनभिधानमिति तदस्य तदस्मिन्त्स्यादित्तीति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

अ इति । लुप्रविभक्तिकः सौत्रो निर्देश इति भावः । अते या धूरिति ।
अतसंबन्धिनी या धूरित्यर्थः संबन्धिनाधिकरणत्वाविवक्षया सप्तमी सूत्रे । अर्धर्च
इति । अर्धर्चा इति पुंस्त्वम् । अद्येतयैवेति । अद्येनृत्वयोग्यतावर्तीत्यर्थः अद्य-
यनञ्चोपास्यतत्वादृक्संबन्धेव । अनृक् सामेति । पते कर्वापि अनृकामित्यादि ।
अन्तरीपमित्यादेरन्तर्गताः प्रतिकूलाः सङ्गताश्चापोस्मिन्विति विग्रहः । द्वन्द्वरू ॥
उपसर्गग्रहणञ्च प्राद्युपलक्षणम् । समा आप इति । गवञ्चाप्रादित्वाच्चत्वमिति-
भावः । स्वबिति । न पूजनादिति समासान्निषेधः कृष्णादकृपाण्ड्विति
संख्याया इति चात्रप्रत्यन्ववेत्यत्राजिति योगविभागीमिद्वाभियुक्ताक्तिरिति
बोद्धम् । संख्याया इत्येतन्नदीभिश्चेति विहितसमाम ग्वेत्याहुः । भाष्ये योग-
विभागस्यादर्शनात् एषोदरादित्वेनेदं सिद्धमिति कश्चित् । करणान्युदन्तदर्शन-
शब्दे योगरूढिभ्यां चतुःपरस्तत्पर्युदासे ऽत्तिपदन्तत्सदृशपरमित्याशयेनाह ग-
वामतीवेति । धेन्वनहुहाविति । समाहारे तु द्वन्द्वाच्चुदेति टचैव सिद्धमिति
भावः । द्वन्द्वे निपात्यते इति । विरूपाणामपीत्येकशेषं बाधित्वेति भावः ।
सरजसमिति । अव्ययीभावे चेति सहस्य सः । तत्पुरुष एवेति । उत्तरपदार्थप्रधान
इत्यादि । निःश्रयानिति । बहुव्रीहिरीयमश्चेति निषेधाच्च कप् । निष्क्रान्तः श्रेयम
इति तत्पुरुषो वा । पुरुषस्येति । पृष्ठीसमासएवेदम् । शुन इति । अव्ययीभावए-

वेदम् । उत्तरपदार्थप्रशंसामिति कर्मधारयः । श्रेयःशब्दो ऽपि प्रशंसार्थ एव । आ-
शीर्षिष्यमिति षष्ठीतत्पुरुषः विषयशब्दो नित्यपुल्लङ्गः एवञ्च श्वसशब्द
उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्षिष्यत्वञ्चोक्त इति फलितं, एतच्चैतद्वृत्तिविषय-
मेव । एवञ्चाशीर्लिङन्तप्रयोगएवास्य सौधुत्वमिति वृत्तिः । सप्तमीस्यादिति
सप्रत्यर्थवृत्तित्यर्थः । अनुगवमिति । गोदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यवद्भानमिति बोधः । द्वि-
स्तावा ॥ द्विरावृत्ता तावतीत्यर्थं ऽसुच् । आवृत्तिक्रियाजन्मव्ययने सुच् निपा-
तनफलमाह । यावतीति । यत्र सकलाङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः आवृत्तिक्रिया-
न्तर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्तिः द्विगुणोति तु फलितार्थकथनम्, प्रत्युदाहरणे द्विस्ता-
वतीति भिन्ने पदे ॥ उपसर्गात् ॥ इदं प्राद्युपलक्षणम् । किंराज इति ।
किञ्च प्रश्ने । षष्ठीसमास कर्मधारयो वा ॥ नञस्त ॥ नञपूर्वपदकादित्यर्थः ।
अपथमिति । नस्तद्वृत इति टिलोपः पथःसंख्याव्यायादेरिति नपुंसकत्वम् ।
अपथं वर्त्ततइति । अर्थाभावेऽप्ययीभावः ऋष्यरिति समासान्तः नजाव्ययी-
भावं स्वीकुर्वतां मतइदम् ॥ इति साधारणाः समासान्ताः ॥

उत्तरपदे इति । उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः । पदे इत्येव
सिद्धे उत्तरग्रहणात् अयं न विधिः पञ्चम्यास्ताकादिभ्य इत्यारम्भात्तदाहा-
धिकार इति । स्तोक्रान्मुक्त इति । द्विवचनान्तादिभिर्न समासो ऽनभिधानात् ।
समासफलमैकपदार्थात् । प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रं, अप-
गीतमन्त्रसाध्यन्तच्छस्त्रं सुष्पुषेति समासस्तदाह शस्त्राणीति । आनसेति ।
कर्त्तृकरणे इति समासः । पुंसानुज इति । यस्य पुमानुजः स पुंसा हेतुना ऽनुज
इत्यर्थः । जनुषां जन्मना । पूरणे इति । स्वरितत्वबलात् तदधिकारविहितप्रत्य-
यग्रहणमत्र यद्यप्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणं हृदयस्य हृल्लेखे-
त्यत्र ज्ञापयिष्यते तथापीहात्मन् शब्दात्पूरणे प्रत्ययासंभवेन तदन्तग्रहणमित्या-
ह पूरणप्रत्ययान्त इति । उदाहरणे हेतुत्वात्प्रकृत्यादित्वाद्वा तृतीया सुष्पुषेति
समासः । यथाश्रुतभाष्यस्वरसस्तु आत्मनश्च पूरणे इत्यस्य वार्त्तिकत्वे । एवं हि
भाष्यं, आज्ञार्यां च ॥ आत्मनश्च पूरणे आत्मनश्चपूरणे उपसंख्यानं कर्त्तव्यमि-
ति वैधाकरणाख्यायामित्यत्र तु वार्त्तिकस्यैवात्मन इत्यस्यानुवृत्तिर्वाध्या
काम्ये रोरित्यादेरिव, यद्वा परस्य वेत्यनेनैकं सूत्रस्येन परप्रतिद्वन्द्वितयात्मश-
ब्दस्य ग्रहणमिति तदाशयः । योगविभागादिति । सुष्पुषेति समास इत्युचितम् ॥
गकि युधिस्थिरशब्द उणादिकरप्रत्ययान्तः सात्यदाद्योरिति निबधे प्राप्ते
इदमन्तरङ्गानपीति न्यायेनावादितः पूर्वं लुक्प्राप्या हलदन्तादित्यस्याप्राप्ते-
राह वचनादेवेति । हृदिसृगिति । अलुग्विधे ज्ञापकात्कर्मणि सप्रमीति
भाष्यं, अमूर्धमस्तकादित्यनेन तु न सिद्धिस्तत्र सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेः । कार-

नान्नि ॥ नामयहणं स्पष्टार्थं सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः । कारनाम्येवेति प्राग्देशनाम्नि चेतकारनाम्येवेतीदं वृत्त्यनुसारेण, भाष्ये त्वयं नियमो नोक्तः । अर्थाहृतपश्चादेः सञ्ज्ञात्वमेवनेति कारनाम्येति स्पष्टार्थमिति तदाशयः । अविशब्दात्संघाते कटच् । उरलो मेषः । नद्यामिति । नद्युत्तारणे तात्कालिको द्राहः कार इत्यर्थः । वयिकृपशुपालकर्षकेभ्यो राजशाह्यो भागः करः स एव कारः हलादावित्यादियहणं स्पष्टार्थम् । तत्र यूथपश्चादय उदग्देशे काराः हले द्विपरिभादयो ऽविकटोरणश्च प्राग्देशे । प्राचामेवेति नियमो ऽपि कैयटाद्यनुसारेण । भाष्ये तु पूर्वण नित्यं प्राप्ते कारनाम्नि प्रचामिति विकल्पार्थन्तेन मुकुटेकार्षापणं मुकुटेकार्षापणमित्याद्युभयम् । हलादाविति योगविभागेन नियमार्थम् तेनाज्ञादौ लुगेवेति स्थितम् । कारनाम्नि वावचनार्थं चेदनजादावितिप्रसङ्गः नैषदोषः योगविभागात्सिद्धम् । कारनाम्नि च प्राचाम् । ततो हलादौ इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थम् । हलादावेव कारनाम्येति अविकटोरण इति हि भाष्यम् ॥ वक्त्रे च ॥ उत्तरसूत्रस्यतत्पुरुषपदमिहापक्रुष्यते वृत्त्येति घञन्तं, अन्यत्र नेन्सिद्धेति निषेधः स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये बहुलग्रहणेनैव सिद्धे हलदन्तादित्यनुवृत्तिव्यर्थेति ध्वनयन्नाह । क्वचिन्न कुरुचर इति । अत एव गोषुचरः सिद्धः ॥ विभाषा वर्षे ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणादुपासुजा ऽपि ॥ घकाल ॥ घशब्देन तरतमौ । कालेति स्वरूपग्रहणं तनः सतुट्ठ्युत्थुलौ । पूर्वाहणेतर इति प्रकृत्यर्थप्रकर्षविवक्षया द्रव्यप्रकर्षसत्त्वादान्न कृतः । सायंनिरमिति सूत्रभाष्ये प्राहूप्रयोगेरेदन्तत्वनिपातनं व्यर्थमलुका सिद्धेरित्याशङ्क्य यदा सप्रम्यन्या विभक्तिः प्राह्याः सोढो यस्येत्यर्थं तदित्युक्तेर्विभाषेत्युक्तिवृत्त्यनुरोधेनेति बोद्धव्यम् । विभाषा पूर्वाहणेति सूत्रे दोषातनमित्यादावव्यथादिति लुको ऽनेनालुं कमाशङ्क्य समानकालस्य प्रत्ययनिमित्तलुक एवायमलुक अव्ययादिति त्वन्तरङ्ग इति समाधानपरभाष्यादत्र हलदन्तादित्यस्याननुवृत्तिः । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाच्चिति बोद्धव्यम् ॥ अपो योनि ॥ यन्मत्तुष्विति । अयं पाठो हरदत्तानुसारेण मतिष्विति युक्तः पाठः । एकवच्चेत्यस्यातिप्रसङ्गाजिनाप्सुचरादिवदस्य भाष्ये उपन्यासात् न ह्यप्सुमन्तावित्यत्र तस्य प्रसङ्गास्ति शब्दपरतया तस्यैकत्वमात्रार्थत्वात् । किं तु मत्तुष्विति पाठे फलं चिन्त्यम् । अस्य वामीयमित्यादाविव लुकोप्राप्तेः । चक्रबद्ध इति । सप्तम्यन्तेन निष्ठान्तस्य साधनं कृतेति समासः ॥ स्ये च ॥ अयं निषेधो ऽनन्तरस्येति न्यायात्तत्पक्षे कृतीत्यस्यैव । अत एवामूर्द्धमस्तकादित्यलुकि कण्ठेस्यः कालो यस्येत्यनेकमिति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । पश्यतोहर इति । पश्यन्तमनादृत्येत्यर्थः षष्ठीचानादर इति षष्ठी । देवानामिति । मूर्खाणामित्यर्थः मूर्खश्च मूर्खप्रिय एषेत्यजेर्वीत्यत्र

कैयटः । निन्द्रायामिति । आक्रोशइत्यनुवृत्त्या लब्धमिदं स्पष्टञ्चेदमानङ् इत्
इत्यत्र भाष्ये एवञ्चारम्भसामर्थ्यादेव विकल्पे सिद्धे ऽन्यतरस्यामिति स्पष्टा-
र्थम् । पितुः पुत्र इति । प्रख्यातात्पितृरुत्पन्न इत्यर्थः । तत्पूर्वति । विद्यायोनिमं
बन्धवाचकान्यतरपूर्वात्तरपदक इत्यथस्तेन होतुः पुत्र इत्यादि सिद्धम् । मातुः
पितृभ्यामिति रेफान्तानुकरणं विसर्गादावप्येकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वम् ॥
इत्यलक्षमासः ॥

घरूप ॥ घशब्देन तरतमौ । प्रत्ययेष्विति । लेख्यहणेनोत्प्रेदाधिकारे
क्वचित्प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणाज्ञापनादिति भावः । ननु बिम्बी बदरी आमल-
क्यादयो भाषितपुंस्का इति नपदान्तमूत्रभाष्याल्लभ्यतइत्यरुहेराह कुव-
र्त्तीति ॥ नट्याः शे ॥ भाषितपुंस्कादिर्तोह न संबध्यते तदाह स्त्रीतरेति ।
उर्गतः परेति । विहितेति शेषः । तेनेषुमतेापत्यं स्त्री ऐषुमती ततस्तर ऐषुम-
तितरत्यत्र नित्यं ह्रस्व इति युवारनाकावित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । पञ्चमीसमासे-
नाचः पृश्मिर्वाति स्यानिवत्त्वेन व्यवधानं तु न ॥ बहिर्भूततरनिमित्तस्य
ह्रस्वस्य स्यानिवत्सूत्रदृष्ट्या सिद्धत्वेन तत्र तदप्रवृत्तेः । निर्मलमिति । न हि
स्वयमप्रवृत्तमानो ऽपि ह्रस्वः पुंस्त्वबाधनइति न्याय्यमिति भावः । शमिनी-
तरेति घिनुगसूत्रभाष्यप्रयोगे तु ताच्छीलिकानां कृडिशब्दतया सञ्जाश-
ब्दतया सञ्जापरण्याश्चनि निषेधाच्च दोषः । ज्ञापकमिति । उत्तरपदं विशेष्यं
कृत्वा तदन्तर्वाधनंत्यर्थः । एवञ्च तदंशउत्तरपदे इत्यस्यासंबन्ध इति बोद्ध-
म् । ह्रस्वञ्चेन सिद्धे हृदयलेख इत्यादिनिवृत्त्यर्थमिदम् । सौहार्दमिति ।
ब्राह्मणादित्वात् ष्यत्र हृद्वगसिन्ध्वन्तइत्युत्तरपदवृद्धिः । प्रपञ्चार्थमिति ।
प्रयोगद्वयमेख्वान्यत्र हृदयशब्दप्रयोग एवेति व्यवस्यार्थमिति भावः । पादस्य
पदा ॥ उत्तरसूत्रे पदग्रहणात्पदेत्यदन्तं लुप्तविभक्तिकं तदाहादन्त इति । पाद-
शब्दस्य स्वाङ्गशिष्टामिन्याद्युदात्तत्वेष्ययमन्तेदात्ता निपातनात् । पद्या इति ।
विधत्यधनुंपति यत् । पाद्य पादाघाभ्याञ्चेति यत् । पादस्येत्यत्र पादशब्दः
प्राण्यङ्गवाच्यव व्याख्यानात् । इके इति । पर्पादिषु पादः पञ्चेत्यनार्षम् ।
पत्कापीति । सुष्यजाताविति गिनिः । पट्टितौ कर्मणि क्तिन् ॥ अचः शे ॥ अच चेतु-
ष्यांशवाचिपादग्रहणम् ॥ उदकस्यो ॥ प्रसवादे सर इति त्वसराध्वेवादकपर्यायो-
दशब्दाङ्गीकारे एकहालादावित्यस्य वैयर्थ्यम् ॥ समुद्रे त्विति । सञ्जात्वादिति
भावः ॥ एकहला ॥ सञ्जायान्तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव । एकशब्दो ऽसहाय-
वाची सहायश्च तुल्यजातीयो हनेव व्यवच्छिद्यतइति बोद्धुं प्रसिद्धत्वादेकश-
ब्दः संख्यावाच्येव सर्वस्यापि शब्दस्यैकहलादित्वात्सामर्थ्यनैकं हलमुच्चार्य य-
त्राञ्जुच्चार्येते तत्रैवैतत्प्रवृत्तारिति भाष्ये स्पष्टं असहायवाची तु आकिनिज्माच-

विषय इति तद्भावः । पूरयितव्यं पूरणार्हम् । शुक्लीभाव इति । ऊर्धादिच्छीति निपातत्वे ऽव्ययत्वम् । उवङ्भावित्वाविषये प्राप्ते आह अथ इति ॥ एकत ॥ एकशब्दान्त्यस्य ह्रस्व इत्यर्थेन पुंनपुंसकयोर्विशेषाभावादाह एकस्या इति । रेवतिपुत्र इति सञ्ज्ञा । कृन्दस्याहाजतीरमिति । अजतीरेण जुहोतीति प्रयोगः ॥ त्वेच ॥ सञ्ज्ञाया असंभवाच्छन्दस्येवेदम् । अनुत्तरपदार्थे वचनम् ॥ ष्यङ्ः सं ॥ अनुबन्धद्वयोच्चारणं पाशादिभ्यो यस्य ष्यञा वृद्धेदिति ष्यङ्श्च व्यावृत्त्यर्थम् । संप्रसारणस्य ॥ द्रुलोपइत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते उत्तरपदइत्यधिकारः हल इत्यनेन तु नात्र दीर्घः संप्रसारणात्पूर्वस्य हलः संप्रसारणानिमित्तनिरूपिता-
ङ्गावयवत्वाभावात् प्रत्यासत्या तादृशाङ्गावयवस्य तत्र ग्रहणात् । अत एव निरुतमित्यादौ न सः । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे ऽणो ऽणिजोरिति ष्यङि यङ्-
श्चाप् । पूर्वान्तवत्त्वेन ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणे पूर्वत्वे चान्विधावपि दीर्घवि-
धिसामर्थ्यात्स्यानिवत्त्वेन संप्रसारणत्वात् दीर्घः । ह्रस्वा नेति । इकोह्रस्व इत्य-
नेन प्राप्तः । परे तु यामणिकुलमित्यत्रेक इति ह्रस्वस्यावकाशः ह्रस्वस्य वैक-
ल्पिकत्वेनाभावे कारीषगन्धोपुत्र इत्यादौ संप्रसारणस्येति सावकाशं ह्रस्वप्र-
सङ्गे उभयप्रानौ परत्वात्संप्रसारणदीर्घत्वमेवेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टमित्याहुः ।
अतिकारीषेति । अत्यादय इति समासे षष्ठीतत्परूपे ष्यङन्तं न पूर्वपदमिति
भावः । मातजादेश इति । स च कब्रभावपते एव । ननु नञ्इति नित्यं कपः
प्राप्या तदभावपत्ता दुर्लभो ऽत आह कञ्चिकल्पचित्ति । अयं मातजादेशो
संबुद्धावपि कारिषगन्धोमातरिति भाष्यादाहरणात् । बहुब्रीहिविवेति । तत्रैव
भाष्ये उदाहरणात् । चित्त्विति । मातत्र इति शेषः ॥ इष्टक्रेपो ॥ असञ्ज्ञाच्छन्दार्थं
वचनम् । उत्तरपदात्तित्त्वं पूर्वपदं विशेषीकृत्य तदन्तविधिरित्याह तदन्ता-
नामिति । इष्टकचित्ते साधनं कृतेति समासः ॥ कारे स ॥ अर्हद्विषदित्यतो मुमनु-
वर्त्तते । सत्यंकार इति सत्यस्याशपथे वृत्तां तु डाज्जेव । तत्रापपदमिति सूत्रे
ष्यच्चव्यन्ते उपपदे ऽण भवति न वेति विचारे सापेक्षत्वावेति भाष्यात्क्या च्यः
प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरित्यर्थलाभेन तद्वदेव ततः पूर्वं डाचः प्राप्तेः । न हि तदा
मुमः प्राप्तिरुत्तरपदपरत्वाभावात् ष्यङन्ते ऽपि समासप्रवृत्तिकालएव डाचः
प्रवृत्तिरित्याहुः । धेनुंभञ्जति । मयूरञ्चंसकादित्वात्समासो ऽतो भव्यस्य परनि-
पातः । लोकं पृणतीति विग्रहे कर्मण्यण स्यादत आह मूलेति ॥ रात्रेः ॥ अत्र
प्रकरणे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावे ऽपि रात्रेः कृतो ऽसंभवात्कृदन्तइत्यर्थः
नित्यमेवेति स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये । रात्रिमन्य इति । आत्ममाने इति खश्
श्यन् ॥ सहस्य ॥ सादेशो निपातनादुदात्त इति भाष्ये । सहयुध्मेति । सहे
चेति कृनिष्युपपदसमासः । समुहूर्त्तमित्यन्तवचनेव्ययीभावः मुहूर्त्तादिशब्दानां

कालवाचिनामेव तत्प्रतिपादके अन्ये कालत्वारोपेण प्रवृत्तेरव्ययीभावे चेत्यनेन साकाल इति निबध्नात् । ज्योतिषमिति । ज्योतिष इदमित्यर्थः ॥ द्वितीये चानु ॥ उपाख्यं प्रत्ययं तद्वृत्तेनुमेये सहायवाचिनि उत्तरपदे इत्यर्थः । अप्रधाने-सहाये द्वितीयशब्द इति हरदत्तः । सरात्तसीकेति । बहुव्रीहिर्नदृतश्चेति कप् । योगो विभज्यते इति । छान्दसमपीदमेतदर्थमेवात्रोपन्यस्तम् । विभक्ते वीप-सर्जनस्येत्येता वेत्यनुवृत्त्यां व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् समानजातीयाद्यपीत्याहुः । योगविभागस्य भाष्यानुकृत्वादाहायवेति । सदृशवचनइति । अयं वृत्ति-विषयग्व तदाह । तेनायमस्वपदेति । तेन सहशब्देन समासे ऽयं वक्तव्यमाणा-इत्यर्थः । वीपसर्जनस्येति सादेशः । अत एव विभाषोदर इति चरितार्थम् । अन्यथा कर्मधारये सादरसमानोदराभ्यां सपत्तादिवद्भोगविभागेन सिद्धाभ्यां ययतो रूपद्वयसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सदृशार्थकसहशब्दस्य तु तत्र सादेशो दुर्लभात् पक्षे समानशब्देन समासे समानजातीयाद्येवेत्याहुः । ब्रह्मचारीति । व्रतइति सृष्यजानाविति वा णिनः । समानः स इति । तस्य समानत्व वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात् तस्य तत्त्व चाध्यतृभेदाद्देदभेदं व्रतभेदं वा परिकल्प्य बोद्धवन्तेन समानवेदाध्ययननिमित्तब्रह्मचारीत्यर्थः । समानं ब्रह्मवेदाध्ययनार्थं व्रतं चरतीत्यर्था भाष्याल्लभ्यते । तीर्थे ये ॥ अकारो ऽत्र विवक्षितः यशब्दे विवक्षिते इत्यर्थः निरनुबन्धरूपरिभाषा तु नात्र । तीर्थान्ताच्चिरनुबन्धकस्या संभवात् स च प्रत्यय एव संभवतीति ध्वनयन्नाह यादाविति । समानतीर्थे इति । सादेश्येकदेशविभक्तन्यायेन समानतीर्थशब्दत्वमेवञ्च सतिशिल्पत्वा-द्यस्त्वर एवादाहरणे तदर्थमेव विवक्षित इति व्याख्यातम् । विभाषोद ॥ अत्र ये इति वर्त्तते विवक्षितसप्रमात्वाद्त्रापि सतिशिल्पतया प्रत्ययस्वर एवान्यथा सादेशस्वरः स्यात् । तत्र सादेशपक्षे सादराद्यः समानोदरं शयित इत्यर्थे प्रथमाच्छारिताद्भो भवति स च सादरात्पर इति तदर्थः सादेशाभावे तु समानोदरं शयित इति यत् । सादरोपीति प्रयोगस्तु समानमुदरं यस्येत्यर्थे अथवेत्याद्युक्तीत्या सपत्तवत्सभावे बोद्धाः । वीपसर्जनस्येति विकल्पात् यत्र भाता सहादर इत्यापि सिद्धम् । वृत्ते इति । सदृतास इति भाष्यादाहरणादस्य छान्दसत्वे ऽपि सन्दर्भशुद्धार्थमिहापन्यासः त्यदादिषु दृशानालोचनेकञ्च समा-न्ययोश्च दृशेश्चेति कत्राकनक्साः । दीर्घ इति । अन्त्यस्यात्वे कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः इद पूर्वपरान्वयि । अमवृगिति । अःसेरिति व्याख्यानेष्वेवमेव अकारेणा-कारस्यापि गहणात् । समासेहलः सङ्गः भीरोः स्थानं ज्योतिषः स्तोम आयुषः स्तोम इत्याद्यर्थे प्रत्यासत्त्या तयोः पदयोः समासे सस्य व इत्यर्थस्तद्वृत्तयन्त्यु-दाहरति ज्योतिष इति । एवं हि सङ्ग इत्यादिप्रथमानिर्देश आञ्जसो भवति ।

अयम् । सुषामादिराकृतिगण इत्यर्थः तेनैतयोर्गणसूत्रत्वमिति सूचितम् । अष-
 ष्टनृतीयेति । नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् ॥ कूपे बहुव्रीहिः इदमेव तत्पुरुषग्रहण-
 मत्र प्रकरणे ऽप्रतिपदोक्तसमासस्यापि ग्रहणं ज्ञापयति तद्वत्यति । अक्षिशब्देन
 बहुव्रीहिवृत्तिः । कापथे कुगतीति समासः ऋक्परित्यः पथः संख्येति नपुंसकत्वम् ।
 अनोषदर्थमिदम् । पूर्वविप्रतिषेधादिति । भाष्यानुक्तमपि वृत्तिप्रामाण्यादुदाहृ-
 तम् । पृषोदरा ॥ आदिशब्दः प्रकारे यथोपादिष्टमित्युक्तेः । उपदिष्टमिति कर्म-
 णिक्तः उपदेश उच्चारणन्तस्य कर्त्राकांतायां शिष्टैरित्यध्याहारलभ्यं शिष्टाश्च
 शब्दतत्त्वसात्तात्कारवन्तो योगिन इति भाष्ये स्पष्टं, उत्तरपदाधिकारात्समा-
 सविषयमिदम् । हंससिंहयोर्दृष्टान्तार्थमुपादानं यथा तयोरेणादित्वात्साधुत्वं
 तथा गूढोत्मादेः पृषोदरात्वादित्यर्थ इत्येके । परे तु इदन्तद्वितविषयमपि ।
 पुराणशब्दे ऽनेन तलोप इति सर्वादिसूत्रे कैयटात् एवञ्च हंसादेरेणाद्व्य-
 न्तत्वे शास्त्रान्तरोक्तस्यापि अनेन साधुत्वं सर्पिषेत्यादौ एत्वमप्यनेनैवेत्याहुः
 दूडाशादौ रेफस्यात्वे सर्वर्णदीर्घः ध्यशब्देन प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं आगन्तुना-
 कारेण धीशब्दस्य च ग्रहणन्तेन सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरूपद्रवो नोस्मान्मा वधीदि-
 त्यर्थकं मानः समस्य दूद्य इति मिदुं दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे कारकपूर्वक-
 त्वाद्गण श्रुतौ कप्रत्ययान्तं डम्स्यानिक्रस्वन्तन्तु नान्तस्वरितासङ्गतिरिति
 द्विक्र । संहितायाम् ॥ एतत्फलं द्युचस्तिडन्तस्यातो दीर्घः स्यादित्यर्थकेन द्युचो-
 तस्तिडीत्यनेन विद्वद्वाहित्वा गोपतिं शूरगोनामित्यत्र संहितायामिव विद्वद्
 हित्वेति पदकाले न दीर्घः । एतदधिकारस्यान्यशास्त्राणान्तत्तरपदाधिकारा-
 त्समासएव प्रवृत्त्या तत्र च संहितायानित्यत्वाच्च तेष्वस्याधिकारस्य फल-
 मिति बोद्धव्यम् । कर्णलक्षणस्य ॥ पशूनां स्वामिविशेषसंबन्धज्ञानार्थं दात्रा का-
 रार्दाचिन्हं क्रियते तदिहलक्षणम् । तेन लम्बकर्णोसिद्धिः । अष्टकर्णं इत्यादे-
 रष्टसंख्यलिपिचिह्नकर्णं इत्यादिरर्थः तत्संख्यरेखाचिह्नकर्णं इति वा । म-
 र्माविदिति । व्यधेर्यहिज्येति सप्रसारणम् । सा च व्यवस्थितेति एतच्च प्रचु-
 रलक्षदर्शनादास्थितं केचित्तु यथोपादिष्टमित्यनुवृत्त्यान्यत्र तंबारयन्ति । एभ्य
 एवेति । कृतदीर्घेभ्य इत्यर्थः कृतदीर्घाणामिति वा ख्यानात् अत एव विपरी
 तनियमो न । अन्योत्तरपदे एषां दीर्घान्तत्वासंभवाच्च । नियमार्थं इति ।
 पूर्वपदात्संज्ञायामित्येवमिदुं दीर्घस्य संज्ञायामेव विधानादस्य णत्वस्य स-
 ज्ञायां प्रवृत्तेः । विद्वदर्थं इति । अयेवणशब्दस्यासंज्ञात्वात् इति भावः पुरगा-
 वणमित्यत्राग इति प्रतिषेधस्तु न । अगकारान्तपूर्वपदादित्यर्थात् । असिप-
 चवनमिति । नरकविशेषस्य संज्ञा । बलप्रत्यय इति । यथोपादिष्टमित्यनुवृत्तेरिति
 भावः तेनाजन्ते बलधातौ न । अण इत्येव । नेह भातृबलः । रजःकृषीत्यत्रान्येभ्यो

ऽपि दृश्यत इत्युक्तेर्बलच् प्रत्ययः उदाहरणे रजः कृषीति बलच् । संज्ञायामेवे-
दम् । तेन पुत्रबल इत्यादौ न । प्रत्ययनिमित्तत्वे ऽपि संदर्भशुद्धये एषामुपन्यासः ।
शरादिराह्वतिगणः । इकोवहे । वहेः पचाद्यच् । उपसर्गात् घञासंभवेन तदन्त-
विधिरित्याह घञन्त इति । इकः काशे इति पचाद्यञजनार्थम् । अन्येषामपीति
सूत्रस्याभयुक्ताकं प्रपञ्चमाह शुनो दन्तेति । तत्प्रपञ्चत्वादेव श्वपृच्छमि-
त्याद्यपि । यथा दृश्यते तथा सार्ध्विति तदर्थोत् श्वा च वराहश्च श्वावराहं
येषाञ्चविरोध इत्येकवत् । प्रनिरन्तः ॥ सञ्ज्ञायां वनं पुरगेति नियमादप्राप्ते ऽ
सञ्ज्ञायां पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामित्युक्त्या ऽप्राप्ते वचनं शरादीनामौषधिवनस्य-
त्यन्यतरत्वादुत्तरेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । असञ्ज्ञायामपीति । अस्येत्यतः स
ञ्ज्ञायामिति नानुवर्त्तत इति तात्पर्यम् । विभाषौ । औषधयः फलपाकान्ताः
वनस्यतिरत्र वृत्तमात्रं व्याख्यानात् ध्वनितं चेदं लुपि युक्तवदिति सूत्रे भाष्ये ।
आरोप्येति । अनन वाह्यस्यावेतनत्वन्तत्तुल्यत्वं वा बोधितम् । उह्यत इति
सूत्रे भूतकालो ऽधिवर्त्तितस्तेन वाह्यवदनारोपितं संनिहितमात्रं तदपि भव-
तीति भावः तदुक्तं भाष्ये आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यमिति तथा वाहनं
वाह्यादिति वक्तव्यं यदा हि गंगाणां वाहनमर्षवद्वृन्तिष्ठति तदा मा भूत्
गर्गवाहनमिति । यदा गंगा वाह्यत्वेन विवर्त्तिता भवन्ति तदा गत्व भवत्ये-
वेति कैयटः । कर्मणि ल्युडिति । वाहुलकादिति भावः । देशेकिम् । दात्रीणां पानं
दाक्षिपानं देश इत्यस्य देशवासिष्वित्यर्थः । क्षीरपानमिति । नपुंसकेभावे करणे
वा ल्युट् । सर्पिष्यानामित्यादौ तु न । घात्यदान्तादिति निषेधात् । तस्य
हि पदपरतो यः षकारस्ततः परस्य नस्य गो नेत्यर्थः अन्तयहणसामर्थ्यात्
तेन सुसर्पिष्येत्यादौ गत्वं भवत्येव सर्पिष्यानामित्यादौ सुञ्जत्यनन्तरमेव
समासः । अत एव निष्यानामिति तदुदाहरणं भाष्ये सङ्गच्छते पदपदं पदत्व-
योग्यपरं वा श्रीहिषापाणीति कर्मण्यण घञन्तेन बहुव्रीहिर्वा जसः शिरद-
न्तत्वाच्चम् । अत एवेति । पूर्वपदात्तिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणा-
देवेत्यर्थः । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमात्रयवे रूढत्वान्माषवापिणावित्यादा-
वुत्तरस्य पदत्वं नेति न शङ्क्यम् । ज्ञापकं शिथिलमित्याह किंचेति । पूर्वपदा-
त्तिप्ससमासप्रतिपादिकान्तस्येति व्याख्यातं नुम्यहणं भाष्ये न प्रत्यख्यात-
मिति तत्र गत्वस्येष्टत्वानुमानादिति भावः । भाष्ये समासरूपप्रातिपदिका-
न्तस्येत्यर्थकरणादङ्गस्येत्यादि तदुपपादनयन्त्यो ऽपि चिन्त्य एवेति । गत्वा-
र्थमेवेत्यर्थः । प्रेम्बनमित्यादौ त्विति । प्रत्ययसंबन्धिनस्येव धातुमध्यवर्त्तिनुमो
ऽपि नस्येत्यर्थः । एषं समुदाया एव तत्र पाठ्या इति द्वयोरपि नयोर्णत्वाभा-
वसिद्धिरिति नुम्बवायेनुस्वाराभावे गत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इति न कार्यमिति

भावः । युवादेनेति । समस्ताः शब्दा युवादिषु असमस्ताः तुन्नादिष्विति भावः
 अत एव युवादेनेति प्रातिपदिकान्तेति सूत्रे भाष्ये पठितम् । उभावप्याह-
 तिगणौ । वृत्रहणाविति । वृत्रं हतवन्तावित्यर्थे ब्रह्मभूणेति क्विप् । वृत्रहणी-
 त्यप्युदाहरणम् । हरिमाणीति । मानयतेः क्विपि समासे ङीप् । वीरपेणेति । पि-
 बतेः कर्मण्युपपदे आतोनुसर्गे इति कः आतोलोपः । रम्यविणेति । रम्यश्चासौ
 विणश्चेति विग्रहे आङोना । नन्वन्तर्वर्त्तिविभक्त्या विशब्दस्य पदत्वात्पदव्य-
 वायेपीति निषेधस्यादिति चेत् । अतद्वित इति वार्त्तिकैकवाक्यतया णत्वाश्र-
 यातिरिक्त तद्वितभिच्चे परतः पदेन व्यवधानेत्यर्थेनादोषात् व्यवधायकपदस्य
 णत्वाश्रयातिरिक्ततद्वितभिच्चेपरत्वेनेति यावत् । तत्प्रत्याख्याने तु पदेव्यवाय
 इति सप्तमीसमास इत्यदोषः । अत एव प्रत्यख्यानारम्भयोः समफलता । कुम-
 ति च ॥ क्वादावित्यर्थे भिया काविति नोक्तम् । अनेकाजुत्तरपदार्थमिदम् । अत्र
 कवर्गवदुत्तरपदात्तिप्रसमासस्य विभक्त्यात्तिप्रकृतेश्च प्रत्यासत्यैकत्वाश्रयणे
 ऽपि चित्रगवीणामित्यादौ णत्वं भवत्येव लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्ति-
 प्रकृतौ समासत्वात् णत्वरहितपाठस्तु लेखकप्रमादान् । पदेनेति । निमित्त-
 निमित्तिनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः । पदेनेति क्विप् । चतुर्वहुङ्गेण । बहुजयं
 प्रत्ययः । माषकुम्भवायेनेति । नच माषकुम्भस्य वापश्चत्वार्यङ्गानियस्य तेन योग
 इति विग्रहे उत्तरपदत्वचेति निषेधादङ्गकुम्भयोः पदत्वं दुर्लभमिति वाच्यम्
 प्रत्यासत्योत्तरपदस्य कार्यत्व एव तत्प्रवृत्तेः अपदादिविधाविति पर्युदासेन
 पदान्तविधावेव तत्प्रवृत्तेश्च । नचैवमपि माषकुम्भस्येत्यादौवापादि-
 निरूपित कारकत्वाद्गतिकारकोपपदानामित्यनेन वापादिभ्यः सुब्रुत्यन्तेः
 प्राक्समासतेषां पदत्वं दुर्लभमिति सप्तमीसमासेन व्याख्याने णत्वनिषे-
 धासिद्धिरिति वाच्यन्तस्यानित्यत्वेनात्र सुब्रुत्यन्तरमेव समासेनादोषा-
 त् । यत्तु कुमतिचेत्यत्र भाष्ये माषकुम्भवायेनेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपद-
 कषष्ठीतत्पुरुषे कुमति चेति नित्यणत्वेन भवितव्यं षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकष-
 ष्ठीतत्पुरुषे प्रातिपदिकान्तेति विभाषयेत्युक्तं तत्प्राप्तिनिरूपणं बोद्धव्यम् यत्तु
 एतद्वाप्यादयं निषेध उपसर्गादसमासेपीत्यादेस्तेन प्रावनद्वमित्याद्युदाहर-
 णमिति तत्र । पदव्यवायेपीत्येतच्छेषभूतस्यातद्वितइति वार्त्तिकस्यात्रगोणे-
 मयेत्यादि भाष्योक्तादाहरणासङ्गत्यापत्तेः अतद्वित इति व्यवधायकस्य प-
 दस्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्वितभिच्चेपरत्वे निषेध इत्यर्थः । उदाहरणे गोश-
 ब्दः पदम् । सूत्रे नपुंसकनिर्देशात्कुस्तुंबुरित्ययुक्तमत आहातन्त्रमिति ।
 बहुत्वञ्चैवमिति बोद्धव्यम् । गोष्वत् सं ॥ असेविति सामर्थ्यात्प्रपूर्वकमुदाह-

रत्यगोष्पदानीति । असेवित इति बहुव्रीहिस्तेन गवां सञ्चारो यत्र नैव-
 कदाचित्तत्रैव नञपूर्वं सुडिति भाष्ये स्पष्टम् । गोष्पदं तत्रमिति । तत्र-
 स्यान्व्यप्रमाणत्वमनेन बोद्धवते तेन गोष्पदात्तत्रस्याधिकत्वे ऽपि न क्षतिः
 आत्मयापनं शरीरक्षणमित्यर्थं तत्फलकस्यानलाभः प्रतिष्ठा प्रकृते लाभविष-
 स्थानं तथायथास्पदमनेन लब्धं शरीरक्षणाय स्थानं लब्धमित्यर्थः । अद्भुतेति
 अनित्यत्वेन कदाचित्कतयाद्भुतं लभ्यते इति भावः विकिरयहणमिति ।
 विकिरः शकुनौ विकिरेवेति तन्मते सूत्रपाठः । तस्यापि । विकिरशब्दस्यापि ।
 भाष्येति । तत्र हि शकुनौ विकिरो वेति वाच्यं विकिरः शकुनौ वेत्युच्यमाने
 शकुनौ तत्तुल्यजातीयेचान्यत्रार्थं नित्यमेव विकिरः स्यात् सिद्धशब्दस्य विक-
 ल्यायोगाच्छकुनौ वा अन्यत्र वेत्याधिकरणविकल्पस्यैव प्रतीतेरित्युक्ता न
 वक्तव्यं न वा वचनेन शकुनिरूपमधिकरणं संबध्यते किंतु निपातनं विकिर
 इत्यंतच्छकुनौ वा निपात्यतइत्युक्तं एवञ्चान्यत्र विकिरस्येष्टत्वं स्पष्टमेव
 लभ्यते दृश्यते च विकिरं वैश्वदेविकमिति प्रयोग इति टिक्र । कृधातोर्गुप-
 धजाप्रीकिर इति के ऽनेन सुट् परिनिर्विभ्य इति षत्वम् । कशरेव कशेति ।
 कशाधातोरेव कशाशब्द इत्यर्थः । इह च गमेः प्रतिरूपसंगो न कशेरिति भावः ।
 अमन्त्रार्थमिति । मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रइत्येव सिद्धमिति हरिश्च-
 न्द्रोराजर्षिः सुडिति वेणा इतिश्चेति परिव्राजके । चात्सुडापि । इदंशृत्यनु-
 सारेण अयं नाकरोदयं नाकरोदतोमाकृतकर्माणि शान्त्याकामकर्महानिद्वारा
 सकलकर्मपरिहानिर्युष्माकं श्रेयसीत्युपदेष्टा । मस्करी परिव्राजकः माडुपपदा
 त्कञ्च इतिमांडो ह्रस्वः सुट् निपात्यत इति भाष्यकैयटयोः इदमेव युक्तं वृत्ति-
 मत्ते मस्करशब्दादिनौ योगरूढ्या परिव्राजकबोधे सिद्धे मस्करिपरिव्राजकयहण-
 वैयर्थ्यापत्तिरिति बोद्धव्यम् । कातीरे ईषदर्थं चेति कोः कादेशः कारस्करे दिवावि-
 भेति टः । केचित्त्विति । अत्राहचिबीजन्तु पारस्करादिषु प्रत्यक्षतोदर्शनं प्रकरणा-
 द्विसंगस्थाने एव तेन सत्त्वाविधानं चेति । न सूत्रेत्त्विति । न गणसूत्रेषु इत्यर्थः
 एवञ्च पारस्कराद्यन्तर्गणसूत्रमिदमिति बोद्धव्यम् । पारं करोतीति । कृजाहेत्विति
 टः पारस्करोदेशो नगरञ्च । तद्बृहतेरिति । प्रायस्येति च गणसूत्रे । करप-
 त्यास्तु सुडिति अतो न हत्वम् । तद्बृहताः सेत्यादेशे तु तत् दुर्गारम् ।
 बृहस्पतिरिति । बृहत्याः पतिरिति कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्विति पुंवत्व वाग्वै
 बृहती तस्या एषपतिरिति दर्शनात् तत्प्रत्याख्याने तु बृहता वाक्समूहस्य
 पतिरिति विषयो बोद्धव्यः । प्रायस्येति । निर्देशादकारान्तपुलङ्गस्तपोवाचीप्राय
 शब्दः प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्त निश्चय उच्यत इति स्मृतेः प्रायः पाप-
 मिति स्मृत्यन्तरात्यापवाच्यपीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

अवसरसङ्गत्या तद्विप्रकरणमारभते । समर्थानाम् ॥ पदत्रयमिति ।
 तेन प्रत्येकं पदानां स्वरितत्वाद्देव्यस्य प्राग्दिश इत्युत्तरमपि संबन्धः । अवधि-
 प्रदर्शनन्तु विशिष्टस्येति बोद्धम् । तद्विधानामेकार्थोभाव एव प्रवृत्तिः समर्थः
 पदविधिरित्युक्तेरित्युक्तम् । समर्थानामिति । समर्थशब्दः शक्तपर्यायः शक्तत्वं-
 र्थप्रतिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैव तदाह कृतसन्धीति । न हि सु उत्यित
 इत्यस्य कल्पनयाप्यर्थवत्त्वम् । समर्थानामिति निर्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये
 प्रथमादित्यर्थः । तत्तत्सूत्रेषु प्रथमेऽच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वञ्च प्रथमत्वम् ।
 एवञ्चानेकसमर्थसंभवे एवास्य संबन्धः । शेष इत्यत्रापि तत्तत्समर्थविभक्त्य-
 न्तविशिष्टार्थ एव शेष इत्यनेकसमर्थसम्भवः । स्वार्थिकेष्वनेकसमर्थसंभवा-
 त्प्राग्दिश इत्युत्तरं नास्य संबन्ध इति बोद्धम् । प्राग्दीव्यतो । तेनद्रीव्यतीति
 सूत्रपठितद्रीव्यतिशब्देकदेश दीव्यच्छब्दे ऽत्र दृश्यते । तेन चैकदेशविकृ-
 तमनन्यवदिति न्यायेन दीव्यत्यर्थ उपस्थाप्यत इत्यर्थस्यावधित्वम् । अयमेव
 च निर्देशस्तस्य ज्ञापक इति बोद्धम् । एवञ्चावधिमन्तोप्यर्थः एवेत्यत
 इजित्यादौ नास्य संबन्ध इति बोद्धम् । आदेरच इति । तेन निर्दिष्टस्या-
 निकत्वादिक्यारिभाषाया अप्रवृत्तिरिति बोद्धम् । प्रामादिकमेवेति । गणप-
 तितेत्रपत्यादीनामश्वपत्यादिषु पाठादिति भावः । तेत्रपत्यञ्चरुनिर्घणे
 दिति तु च्छान्दसम् । दित्यादि ॥ पत्यन्तादिति नोक्तम् । परमप्रजापतिश-
 ब्दादप्यापत्तेः । उत्तरपदग्रहणे तु यं समासरूपं प्रातिपदिकं प्रति पतिशब्द
 उत्तरपदन्तस्यैव ग्रहणाच्च दोषः प्रत्ययविधौ तदन्ताग्रहणेन परमादितिशब्दा-
 च । एयादीनां पूर्वविप्रतिषेधेन पराऽणपवाद्बोधकत्वाङ्गीकृताभ्यामपि लिङ्ग
 विशिष्टपरिभाषायास्य प्राक्तेद्वैतयादितेयावसाधू । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा
 ऽनित्या । अत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोस्य
 स्यैवेष्टताया भाष्याल्लाभाच्च तयोः क्वचि तदन्ताङ्गीषि च दृढप्रमाणाभा-
 वाच्च इयाप्सूत्रे भाष्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषादोषेऽप्यनुक्तेश्च दोषाः खल्वपि
 साकल्येन गणिता इति भाष्याक्त्या ऽन्यत्रानित्यत्वे मानाभावाच्च । अकार
 इति । अश्वत्याम्नापत्यादीत्यर्थम् । लुग्वत्यत इति । अन्तः पूर्वपदादि
 त्यत्र भाष्ये इति भावः । लुग्राच्य इति क्वचित्पाठः । लोम् इति । केवल
 लोम्नापत्येन योगाभावात्तदन्तविधिः । अभिव्यक्तपदार्थाय इति न्यायेन
 सञ्जाभ्रतस्य ग्रहणं न । अपत्यायस्यपि स्यान्नाकारानुवृत्त्यनुरोधेन साधार
 णप्रत्ययेषु कथनम् ॥ इति साधारणाः प्रत्ययाः ॥ स्त्रीपुंमाभ्याम् ॥ ननु प्रकृता
 जसंनियोगेनाकारसहितनगागमेस्तु । अकारसाहचर्याच्च नस्तद्विहितइति
 टिलोपो न । एवञ्चाजन्तत्वादेवङ्गीषि सिद्धे नञ्क्षुत्राकृगिति वार्तिके नञ्

सप्रयहणं न कार्यम् । नच गोत्रस्त्रीविधत्तायाञ्जातेरिति डीबिष्टोत्रपत्ते तु
 ततः परत्वाच्छाङ्गवाद्यत्र इति डीन्मसङ्ग इति वाच्यम् । यज्जोश्चसङ्गा-
 ङ्गेष्वित्यत्रैव जातिलक्षणं ऽपि ऋष्यपत्यस्यैव गोत्रस्य ग्रहणेन डीप एव
 तत्रापीष्टत्वात् । यत्र त्वन्यत्रापि जातिकार्यमिष्यते तत्र तदारोपेण साद्भ्यम् ।
 अत एव स्त्रैणा इत्यत्र यज्जोश्चेति लुक् न । स्त्रैणानां सङ्ग इत्यर्थं सङ्गा-
 ङ्गेष्वित्यणं च न । तादृशस्त्रीविधत्तायामेतत्प्रकृतिकप्रयोगानभिधानाच्चेति
 चच । विधत्तान्त्याकारविशिष्टागमस्यासिद्धेः । नत्रेव तु न कृतः । पौस्त्रे
 संयोगान्तलोपापत्तेः । न च स्त्रिया नञ्भवनात्पुंसो भञ्चेति कार्यम् । लाघ-
 वाभावात् । आकङ्कारस्यत्वाभावेनानया पदत्वबाधस्य न्यायेनाप्राप्तिश्चेत्यलम् ।
 द्विगोरिति । हेतुहेतुमद्भावे षष्ठीत्याह । द्विगोर्निमित्तमिति । नचैवं पञ्च
 कपालीति समाहारद्विगोः संस्कृतमित्यर्थं पाञ्चकपालमिति स्यादिति
 वाच्यम् । अनभिधानान्ततः प्रत्ययानुत्पत्तेः । गोत्रेलु ॥ अन्यस्यासंभवात्तद्रा-
 जस्य बहुष्विति प्रकरणविहितलुकोयमलुक् । अत्रभवश्च तत्र तत्र वक्ष्यते । अत
 एव जनपदशब्दादिति सूत्रे तद्राजलुकोप्ययमलुक्को भाष्ये । विवक्षित इति ।
 तेन गंगाणां द्वात्र इत्यर्थं विवतायां वृद्धत्वात्निमित्तप्रत्ययसिद्धिः । अत एव
 भाष्ये ऽलुक्ः पूर्वमन्तरङ्गत्वान्नुक्रमाशङ्क्य यदय भूमि प्राप्रस्य लुको ऽजा-
 दौ तद्वृत्ते ऽलुक् शास्ति तज्जापयति समानकालावलुङ्गुकाविति । विषयसप्त-
 मीति तद्भावः । गोत्रं चात्र पारिभाषिकमेव यूनि लुगिति सूत्रस्य युवशब्दवा-
 हचर्यात् । एतन्निर्येतिविहितस्य तु नायमलुक् । यूनो गोत्रत्वाभावात्
 प्राग्दीव्यतीये इति विषयलाभायं द्वितीये नेदमकारि । आपत्यस्य ॥ सूर्याति-
 ष्येत्यतो य इत्यनुवर्तते हलस्तद्वृत्तस्येत्यतो हल इत्यादि । आभीयत्वाद्य-
 स्येति लोपासिद्धत्वं तु नारम्भसामर्थ्यात् । आपस्येति किम् । सांकाश्यकः ।
 सकाशदिभ्या भवाद्यर्थे एयस्ततो योपधत्वाद्गुञ् । तद्वृत्ते इति किम् । गार्ग्यः ।
 अनातीति किम् । गार्ग्यायणः । गर्गीयमिति । प्राक् क्रीताच्छः । यूनि लुक् ।
 विवक्षितइति । तेन ग्लौचुकायनाच्छे न । वक्ष्यमाण इति । प्राचामवृद्धा
 द्वित्ययमित्यर्थः । अजादौ किम् । ग्लौचुकायनरूप्यम् । प्राग्दीव्यतीये इति
 किम् । ग्लौचुकायनीयम् । हिते कः । पैलादि ॥ एतन्निर्येत्यतो यूनि लुगि-
 त्यनुवर्तते । इजः प्रा ॥ इजन्ताद्युवप्रत्ययस्य गोत्रार्थकादेवसंभवेनाह । गोत्रे य
 इति । तच्चदिति । प्राचां ग्रहणं न विकल्पार्थं व्याख्यानादिति भावः ।
 न तौल्य ॥ एते इजन्ताः । अनन्तरस्येति न्यायात्पैलादिलुको नायं बाधक
 इत्याशयेनाह । यूनि लुगिति । वेत्यधिकारेण्यतरस्याद्ग्रहणं द्विगोर्लुगित्यादौ
 तदसंबन्धज्ञापनार्थम् । कात्यायने गंगादिप्रजन्तकतशब्दाद्यजिजोश्चेति फक् ।

कातीये आपत्यस्येति यलोपः । तस्यापत्यम् ॥ तत्संबन्धपत्यमित्यर्थं सूत्रे
समर्थानां मध्ये प्रथमात्प्रातिपदिकादणादय इत्यर्थः । घकालतनेष्विति ज्ञाप-
कात्स्वार्थं परिसमाप्स्यैवार्थान्तरान्वयेन सुबन्तात्तद्विज्ञेयत्वात् व्यवहितं ततः
परत्वम् । यत्तु प्रातिपदिकादिपदन्तत्प्रकृतिके लाक्षणिकमिति । तच्च । जघ-
न्यवृत्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । सुप् च तस्यपदेन उपस्थितषष्ठेव
तत्फलितमाह । षष्ठ्यन्तादिति । तस्येति सामान्यशब्दो ऽपि बुद्धिस्थत्वेन
सर्वविशेषबोधक इति उपस्थादिभ्य उत्पतिर्न विरुद्धा । आदिद्विरिति ।
स्वविषयइति शेषः । तेन व्यसोर्भावो वैयासक्यं व्यापदिभवं वैयापदमित्यादौ न
दोषः । तत्रापि वृद्धिप्राप्त्या विषयसत्त्वात् ऐन्वधायके न निषेध इत्यन्यत् ।
बाधतइति ॥ अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठात् । स हि पौष्करसादा-
बुभयपदवृद्ध्यर्थेष्टगादिस्तु ततो नानभिधानादिति भावः । परत्वाद्बाध इति
न युक्तम् । युगपत्कार्यद्वयामंभवे एव विप्रतिषेधप्रवृत्तेः । नापि तत्कौण्डि-
न्यन्यायेनापवादत्वम् । उभयोरपि गौः पाचकः सौशुत इत्यादौ चारितार्थात् ।
स्पष्ट चेदं भाष्ये । तस्येदमिति । सामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावपत्ये ऽपि
तस्येदमित्येव सिद्धत्वात्तस्यापत्यमत इजित्येव कार्यं व्यर्थं । योगविभाग इति
प्रश्नः । परिहरति । बाधनार्थमिति । भानवादौ कृत्येति शेषः । नन्वशैषि-
केणानेन स्वविषये ऽप्राप्तस्य कृत्य कथं बाधः । किं च तस्येदमित्यपत्येपीति
पूर्वपक्षोपसङ्गतः । अशैषिकविषये शैषिकेणासिद्धिरिति तृतीयस्याशङ्कं
समाधानुमाह । उत्सर्ग इति । योगविभागाभावे प्रकृतिविशेषसंबन्धान्याप-
त्यार्थस्य शेषत्वमिति न दोषद्वयम् । योगविभागे त्वणादिविधावपत्यत्वेना-
पत्यस्यापयोगाच्च शेषत्वमिति कृत्याप्राप्तिरेवात्र बाधः । इदंशब्दो हि
इदन्त्वेन सर्वविशेषबोधकस्तदुक्तं शेषइति सूत्रे भाष्ये इदंविशेषा ह्येते
अपत्यं निवासः समूह इति । इदंपदार्थप्रवृत्तिर्निमित्ताश्रयाव्याक्तिविशेषा इति
तदर्थः । तत्र शेष इति विशेषणादपत्यादीनामिदंत्वाश्रयतया न यहणमिति
बोद्धव्यम् ॥ शेषपदसंबन्धेनेदंपदेन प्रागनुक्तानामेवंदंत्वेनयहणमित्येतद्बाधयितुमेव
उत्सर्गः शेष एवासावित्युक्तम् । योत्वदस्त्वेनबोधे शैषिकमिहान्तं वार्त्तिकन्तु
शब्दबोधकृतविशेषानादरेण प्रवृत्तमिति वदन्ति तेषामेतादुरोधः स्पष्ट एव ।
किंच भानोरपीदन्त्वेनापत्यबोधे कृत्य तत्त्वेष्टत्वेनास्य तद्बाधकत्वाक्तेः
स्वारस्यासङ्गतिः । आपत्यं वा गोत्रमिति वार्त्तिकप्रयोगे शिवादित्वादण
बोद्धुः । दाशरथायेत्यादित्वसाध्वेवेति वार्त्तिकस्वरस इति विभावनीयं
सद्भिः । कृतसन्धेः, किमिति । अन्तरङ्गत्वात्सन्धिकार्योत्तरमेव प्रत्ययो-
भविष्यतीति समर्थानामिति व्यर्थमिति प्रश्नः । उत्तरयति । अङ्गतेति ।

यद्यप्यत्रैकादेशप्रवृत्तिसमये न वृद्धेः प्राप्तिः कृते एकादेशे जायमानया वृद्ध्या च न तन्निमित्तविनाशस्तथापि निमित्तविनाशसंभावनैव तत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम् । सा चात्रास्त्येव । यदि दीर्घा न स्यात्तदा वृद्ध्या निमित्तविनाशः स्यादिति भावः । वस्तुतोऽन्तरङ्गन्यायलब्धाद्यानुवाद एव समर्थानामिति । विषुगा इत्यादावकृतमन्थेरपि प्रत्ययदर्शनेनान्यत्रापि तथाशङ्कावारणाय अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्येऽन्तरङ्गं बलीय इत्यस्य सौत्थितिवैतमाणिरित्युदाहरणं दत्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने सुउत्थित इमु इति स्थिते परत्वादादिवृद्धिः प्राप्तेति च कैयटः । अकृतेति परिभाषा तु भाष्याज्जवहृतत्वाच्चास्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । वस्त्रमुपगोरिति । यद्यपीदन्तसंबन्धपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थेन प्रत्यासत्त्या वार्ययत्तुं शक्यं तथापि षट्स्यैपगव इत्यादिवारणाय सावश्यकतीति तत्त्वम् । षट्स्यर्थ इति । उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे षैपगवो देवदत्त इति माभूदित्यर्थः । तस्यापत्यमित्यादौ लिङ्गवचने अविवाचिते इति बोद्धव्यम् ॥ अपत्यं पौ ॥ यद्यपि प्रवराद्यापसिङ् लोके गोत्रं तथापि प्रवराद्यापसिङ्गस्यापि सञ्ज्ञार्थमिदं पौत्रादिरपत्यत्वाज्जिभित्त्वात्पत्यपदसामाख्यादाह । अपत्यत्वेन विवर्तितमिति । तेन पौत्रप्रभृतेस्तत्त्वेन विवृतायां न गोत्रत्वं पौत्रापत्यशब्दयोः संबन्धिकनया यदीयं पौत्रप्रभृति अपत्यन्तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वमित्यङ्गसः पौत्रे गगस्यानन्तरैवाच्च न गगंशब्दाद्व्यञ्ज । अत्र समर्थानां प्रथमादित्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन समर्थानां प्रथमस्य प्रकरणात्पत्यप्रत्ययप्रकृतेर्यत्पौत्रप्रभृति अर्थान्तरपत्ययवाच्यतयापत्यत्वेन विवर्तितं तत् गोत्रमित्यर्थात् पौत्रपरगंगापत्यादिशब्दान् यूनि प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टमेवञ्च गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽपत्यत्वेनैव बोध इति सूचितम् । अत एव गगस्यापत्यं गोत्रमित्यर्थे प्रदर्शयन्ति गार्ग्य इत्यादेर्वृद्धाः । अत एवाऽपत्यं वा गोत्रं परमप्रकृतेश्चापत्यः आपत्याज्जावदृश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसञ्जः सचास्त्रियामित्येतद्गार्त्तिकसमुदायेन प्रत्यययोरिव गोत्रयुवसञ्जाविधानम् । अपत्यस्यापत्यमापत्यम् । शिवादेराकृतिगणत्वाद्गुणेन च तद्विधेयप्रत्ययस्वरूपं लभ्यते । आपत्य आपत्यादित्यनयोस्तदर्थकत्वावश्यकत्वात् । गोत्रसञ्ज्ञासूत्रे क्वचित्युस्तके आपत्या वा गोत्रमिति पाठो दृश्यते स च युक्ततरः । स्त्रीपुंसाधिकारे ऽपत्यान्ता इत्यमरोक्तेः । अत एवापत्य इति द्वितीयवार्तिके पुंलिङ्गप्रयोगः । नचापत्ये भव इत्यर्थेणन्तः सः । कृप्रत्ययापत्तेः । तदुक्तं युवसञ्ज्ञासाहचर्येणास्या अपि प्रत्ययनिष्ठताया एवौचित्याच्च । वार्त्तिकमतेष्यर्थस्य गोत्रसञ्ज्ञायां सूत्रेकार्थत्वादि विशेषेण वा शब्दासङ्गतिश्च न्यायलाघवमात्रेण वा शब्द आपत्या गोत्रमिति वेति वदेत् ।

आपत्यो वेति न्यासेन सञ्जिविकल्पस्यैव लाभात् । आपत्यादित्यादेरापत्यबो-
धरूपप्रत्ययान्ताज्जीवद्वुंश्यबोधकात्स्वार्थे द्वितीयो युवसञ्जः प्रत्ययो भवती-
त्यर्थे इति स्पष्टमेवेति दिक् । पौत्रेति । पौत्र्यादेरष्ट्युपलक्षणम् । जीवति तु ॥
युवसञ्जमेवेति । समावेशे त्वापगवस्य गोत्रस्यापत्यमौपगविरित्यादावेकागोत्रे
इति नियमादित्र न स्यात् । गोत्राद्गोनीत्यस्याप्राप्तविधायकत्वे तु गर्गस्य
चतुर्थे जीवद्वुंश्ये विवक्षिते गार्ग्य इत्यस्याप्यापत्तेः । गोत्रादेव यूनीति नियमा-
भावात् । किञ्च समावेशे द्वितीयाध्यायस्यलुङ्मात्रस्य मध्येपत्रादन्यायेन
गोत्रलुगवीत्यलुक् स्यात् । तथा च पीलाया अपत्यं पैतः तस्यापत्यं युवाणो
दृष्ट इति फिजः पैलादिभ्यश्चेति लुकि पैतस्य च्छात्राः पैलोया इत्यत्र
गोत्रेलुगिति अलुक्प्रसङ्गः । असमावेशे युवप्रत्ययविवक्षेयाप्राप्तेस्तेन
न्यायेन भूमि प्राप्तेत्यर्थादस्याप्राप्तौ अन्तरङ्गत्वात्पैनादिलुगेवेति सिद्धमिति
दिक् ॥ भातरि च ॥ भ्रातुरवश्यत्वादारब्धम् । बहुषुपुत्रेष्वितदुपपन्नं भवत्ययं
मे ज्येष्ठाय मे मध्यमेय मे कनीयानित्याद्यन्तवत्सूत्रभाष्यप्रयोगे बहूनां
निर्धारणे पीयसुन् दर्शनाद्विभागमात्रमीयसुनादिनिर्मितान्द्वित्वादि तु सूत्रे
ऽविवक्षितं तद्धवन्यवाह । ज्येष्ठ इति । अत एव बहुष्वपि पुत्रेषु मृतेष्वपि
पित्रादावयजे जीवति द्वागार्ग्यायणाविति गार्ग्यस्य द्वा पुत्रौ तयोः कनीयान्
गार्ग्यायण इति चोपपद्यते । वान्यस्मि ॥ सप्रपुरुषावर्धपितृकुले सपिण्डाः ।
मातृकुले पञ्चपुरुषावधि । प्रकृते भ्रातुरन्यास्मिन्निति पर्युदासादाद्यमेवशक्यते
इति वृत्तिरन्यमपि शक्यते इत्यन्ये । अन्यास्मिन्नित्यस्य ज्येष्ठभ्रातुरन्यास्मिन्नि-
त्यर्थः । तत्र भ्रातृरूपसपिण्डे जीवति जीवतः परत्वाद्विकल्पव्यावृत्त्यर्थम् ।
जीवतीत्यनुवर्त्तमाने जीवतीति व्यर्थमत आहैर्कर्मित । तिङन्तं तदिति
भावः । द्वितीर्यामिति । शत्रन्तात्सप्तम्यन्तार्मिति भावः । ननु ज्यायसोत्यनु-
वृत्त्यैव सिद्धे तरबन्तं व्यर्थमत आह । तरप्निर्देश इति । तरबन्तनिर्देश
इत्यर्थः । उभयोरिति । स्थानवयसारित्यर्थः । स्थानं पदं पितृव्यत्वादिकं
तद्रूपेणैव तेषां पूज्यत्वात् । यद्यपि भ्रातृत्वेन न पूज्यता कनिष्ठभ्रातर्यपि
तत्सत्त्वादेवञ्च भ्राता न स्थानत उत्कृष्ट इत्यनेनैव व्यावृत्तिमिदृशव्यास्मिन्निति
व्यर्थं तथापि अन्यस्मिन्नेव सपिण्डे जीवति विकल्पः भ्रातृसहिते ऽन्यसपिण्डे
जीवति जीवतो नित्यमेवेत्यर्थन्तत् । न च ज्यायसोत्यस्यानुवृत्त्या ज्यायस
स्यवरे इत्याभ्यामुभयप्रकर्षनाभे तरप् व्यर्थे इति वाच्यम् । स्पष्टार्थत्वात् ।
मातामहभ्रातरौति । मातृसपिण्डमपि शक्यत इति मते इदम् । क्वचित्तु
पितामहभ्रातरौति पाठः । स्थानवयोन्यने इति । स्थानन्यूनः स्वज्येष्ठा
भ्रातृपुत्रादिः । जीवतीति किमिति । सूत्रापात्तमनुवर्त्तमानं च किमर्थमिति

प्रश्नः । मृते सपिण्डे । मृतश्चतुर्थादिः । वृद्धस्य चेति यूनश्चेति वार्तिके । तत्र भवानिति पूजागमकम् । युवसञ्जकानामल्पवयस्त्वेन वृद्धाधीनत्वेन सुखितया च पूजा ताञ्चगोत्रभूतस्तृतीयोपि मन्यते । अत्र युवसञ्जाबिधान-सामर्थ्यात्स्वार्थं युवप्रत्ययो बोद्धः । जाल्म इति । जीवदृश्येन हि वृद्धाधीनेन भाष्यम्, यस्तु वृद्धाननादृत्य स्वातन्त्र्यं कुरुते स एवमुच्यते ॥ एको गोत्रे ॥ गोत्रइति । अभिधित्सित इत्यर्थः । एक एवेति । संख्यावाची एकशब्दोधिकारलब्धापत्यप्रत्ययश्च विशेष्य इति भावः । अत एवानन्तरा-पत्यप्रत्ययान्ताच्चापत्यप्रत्ययः । अपत्यग्रहणानुवृत्तिस्तु अनन्तरापत्यप्रत्यया-न्ताद्गोत्रप्रत्ययव्यवहारणाय । अन्यथा नियमस्य तुल्यजातीयतया गोत्रप्रत्यया-न्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्येत । उपगोर्ण गर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फञ् । तत्तत्पितृसंबन्धेवापत्यं 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वं पत्यन्तोऽकृतयोः समे' इत्यमरात् तयोः पुत्रदुहितोः । अत एव पितामहोत्सङ्गे आसीनं दारकं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति स तत्पित-रमेव व्यपदिशति नात्मानं तदाह । गोत्रे इति ॥ उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिजि अनिष्टा प्रत्ययपरंपरैश्च प्राप्नोति न तु कदाचिद्व्यौपगव इत्यणविशिष्टमिष्टं सिध्यति । एवं गर्गस्य तृतीये वाच्ये गर्गादिभ्य इत्याद्वारम्भसामर्थ्यात्परंपरापत्यापत्यवत्संबन्धे प्रवृत्त्येष्टसिद्धावपि गर्गादिजि ततः प्रत्ययान्तरे प्रत्ययद्वयपरंपरानिष्टापि प्राप्नोतीति भावः । यद्यप्यनन्तरे-णादीष्टमेव तथाप्यनिष्टघटकत्वात्साप्यनिष्टः परंपरैत्यस्य प्रसज्यत इत्यनेना-न्वयः । नन्वत्र पते उपगोस्तृतीये ऽणविध्यर्थत्वमस्य वाच्यं, प्रत्ययमाला-ख्यावृत्तये नियमार्थत्वञ्चेति गौरवम् । न च गोत्रपदेन गोत्रागोत्रसमुदायो लक्षणीयः । एकपदञ्च सामर्थ्यात्सावधारणं विधिमात्रार्थत्वं हि तद्व्यर्थमेव । गोत्रे इत्युक्त्यैवोपभवादिभ्याणादिविधानेनेष्टसिद्धेः । एवञ्च पुत्रे एकः पौत्रे परस्तदपत्ये चापर इति गोत्रागोत्रसमुदाये बहूनां प्राप्तौ एक एवाप-त्यप्रत्यय इति नियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारा परमप्रकृतैर्धिरेपि परंपरापत्या-पत्यवत्संबन्धे प्रवर्तत इत्यनुमीयत इति वाच्यम् । बहणसार्थ्येनैका भ्यनुज्ञानादिरूपपूर्वाकार्थकल्पनापेक्षया पितामहादीनामप्यपत्यमित्येतत्क-ल्पनस्यैव युक्तत्वादत एवापत्यं पौत्रप्रभृतीति सूत्रं स्वरसतः सङ्गच्छते दक्षसु पुरुषेषु यस्य कुले विवाहिता शूद्रा नास्ति स सोमं पिबेदित्युक्त्या यथा एकस्य पाते सर्वेषां पातस्तथा तद्रहितस्यैकस्य सर्वान्यत्यपातहेतुत्वेनाप-त्यमपि युक्तमिति स्पष्टं भाष्ये । जरत्कार्वाक्युपाख्याने च स्पष्टमेवैकस्य सर्वा-न्यत्यपातहेतुत्वम् । अपतनादपत्यमिति च पङ्कीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । पत्यं

तोऽं तयोः समे इत्यमरस्य तु तयोस्तद्घटिसन्तानपरंपरयोरित्यर्थे इति नासङ्गतिः । पितामहोत्सङ्गे स्थितस्य द्वारकस्य विषये कस्यायमिति प्रश्नो जनकविषय एवेति । तत्र पितृव्यपदेशेनोत्तरस्य नासङ्गतिरित्युच्येत् । यद्वेति । स्वद्व्यनेति । स्वङ्गेऽत्र तदपेक्षया द्व्यनसंख्येभ्यः प्रकृतिभूतेभ्योनिष्टप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः । उपगोस्तृतीये एकस्मादौपगवादिजनिष्टः प्राप्नोति चतुर्थे द्वाभ्यामित्यादीति भावः । अनिष्टोत्पत्तिस्तन्मात्रं न त्विष्टासिद्धिरित्यर्थः । अत्र पक्षे उपगोरणोष्टसिद्धावप्यौपगवादिजो निवृत्तये नियमार्थमेवेदम् । नन्वेवमप्यनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययो दुर्बारः । गोत्रे एकस्यैव कृतत्वेन नियमाबाधात् । न च गोत्रपदेनापत्यसमुदाय लक्षणया स परमप्रकृतेरेवेति वाच्यम् । अपत्यमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धौ गोत्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः । यद्वा गोत्रे बोधनीये एक एव शब्दः प्रत्ययप्रकृतिर्नानेक इत्यर्थः । यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यात् त्रैकःप्रत्ययप्रकृतिः स्यादिति । यद्वा एकशब्दः प्रथमवाची प्रथमः शब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । प्रथमत्वञ्च सर्वमूलत्वं सर्वं नैतद्वाप्ये स्पष्टम् । तद्वाच्यै । आद्ये इष्टासिद्धेः प्रत्ययमालायाश्च निवृत्तये, ऽन्ये निष्टमात्रनिवृत्तये तत्राद्यो ऽयुक्त इत्युक्तम् । तृतीये इति । तृतीयत्वं मूलपुरुषापेक्षया यजमानपञ्चमा इत्यादौ विजातीयेनापि संख्यापूरणदर्शनात् । औपगवादिति । तस्मादिवेत्यर्थः । न तूपगोरणा तृतीयस्य तं प्रत्ययत्वभावादिति भावः । एवमिति । पितामहादीनामपीति सिद्धान्तपक्षे पञ्चमादौ यून तृतीयादुत्पत्तौ गार्ग्यायण इतीष्टे सिद्धे ऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरापत्ययुक्तप्रत्ययान्तादनिष्टमपि प्राप्नोतीति यून गोत्रादेव न तृक्तेभ्य इति नियमार्थं गोत्राद्यूनीति । आद्ये तु पक्षे पञ्चमे यून चतुर्थ्यात्प्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् न तु तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययान्तादिति विद्व्यर्थमेवेदं स्यात्तु नियमार्थमिति पितामहादीनामपीति पक्ष एव न्यायानिति बोद्धव्यम् । अत्रियान्तु नेति । अत्रियामिति योगं विभज्य तत्र यूनित्यनुवृत्त्ये द्वे अपि प्रथमयाविपरिणामय्य स्त्रीयुवानेत्यर्थे इति भावः ॥ अत इत्यनेनाधिकृतप्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तर्विधिरित्याहादन्तमिति ॥ अस्यापत्यमिरित्यादौ व्यपदेशिवद्वावादिज् बोद्धव्यः । व्यासव ॥ व्यासोत्र वेदव्यास एव प्रसिद्धत्वात् । न ख्याभ्याम् ॥ ननु वृद्धेरपक्षादावेताविति नैतद्विषये वृद्धेः प्रसक्तिः । न च विषयभेदे कथमपवादत्व विषयभेदेऽप्यचिरादेशेन नुटो बाधस्य भाष्ये शङ्कितत्वात् । न तिस्रिति निषेधेन नुटो न रादेशेन नुटो बाध इति समाहितमित्यन्यत् । एवञ्च नेति व्यर्थमिति चेत् । यत्र ख्याभ्यां परस्य प्रसक्ताया वृद्धेर्निषेधस्तत्रैवैवावित्येचोर्विषयनिर्देशार्थन्तस्त्वात् । तेन द्वाभ्यांश्व-

रित्यादौ न । अथञ्च निषेधो येन नाप्राप्तिन्यायेन तद्वितेष्वचामादेरिति वृद्धरेव तेन द्वाशीतिके संख्यायाः संवत्सरति वृद्धिर्भवत्येव । पदान्ताभ्यां किम् । गतीति यत् तस्य क्वात्रा याता इत्यादौ माभूत् । पूर्वा । पूर्वावयवौ । अभनत्वे हि इश्चाजश्च यजन्तस्मादणन्ताक्को न स्यात् प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वादिति हरदत्तः । गोत्रेकुं ॥ गोत्रे बोधनीये तत्सम्बन्धप्रत्ययमित्यर्थं कुञ्जाद्विभ्यः परः प्रत्यय इत्यर्थः । चफजि जकारः कौञ्जायनीत्यादौ वृद्धार्थः । चकारो ब्रातचफजोरित्यत्र विशेषणार्थः । ब्रातचफजो ॥ पूगाञ्ज्योयामणीपूर्वादिन्यतो ज्योनुवर्त्तते । तद्राजत्वादिति । ज्यादयस्तद्राजा इत्यनेन । लुगिति । तद्राजस्य बहुविविन्यनेन ज्यस्येति भावः । स्त्रियामिति । ज्यप्रत्यये हि योपधन्व्यान्ङीप् स्यात् टाप च स्यादित्यस्त्रियामित्युक्तमिति भावः । यजिजो ॥ अधि क्तं गोत्रइति यजिजोर्विशेषणं फक्तु यून । गोत्रे किम् । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुराशिके इति सौतङ्गमेरपत्ये माभूत् । शरद्वृक्कु ॥ भृगुवत्सपदे तदपत्येषु भृगुत्वाद्गारोपेण प्रयुक्तं । अन्यथा भृगुवत्सयोः शरद्वृक्कुनकपूर्वभावित्वादसङ्गतिः स्पष्टैवेति केचित्त । अन्यः कृत्रिमपुत्रादिः । आशयणो नडादिफगन्तः । दार्भिरिति । अस्य ऋषित्वे तु बाह्वादित्वादित् । शरद्वृक्कुनकौ विदादौ ताभ्यां फक्तो ऽभावो ऽत्र । अनादिरिति । भारतप्रसिद्धेस्मदाद्यज्ञयादिकाल इत्यर्थः । अभिव्यक्तपदार्थायै स्वतन्त्रा लोकावियुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति ह्युक्तेः । अभिव्यक्त्यनेनाद्यर्थोभिधायित्वम् । तेन विशिष्टरूपोपादाने पदकार्ये एव चायम् । स्वतन्त्रा इत्यनेन गौर्णानरासः लोकावियुता इत्यनेनाप्रयुक्तं निरस्तम् । तदुक्तिषु तत्सदृशेषु, बाह्वाद्विभ्यश्चेति सूत्रे भाष्ये ऽपि । बाह्वाद्विप्रभृतिषु येषां दर्शनं लोकाविदिताद्विपुरुषत्वरूपे लौकिके गोत्रभावे ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः । बाहुनाश्च आधुनिकस्यापत्यं बाहव एव । सम्बन्धिशब्दानां कार्यं तत्सदृशात्प्रतिषेध इति चोक्तम् । तत्र गोत्रभाव इति प्रकृतार्थप्रमाणेण तदेव ध्वनयता ऽवयुत्यानुवादेन संबन्धिशब्दानामित्याद्युक्तम् । एवञ्चायं न्यायः सर्वविषय इति बोद्धव्यम् । बाह्वादिसूत्रे पाठात्तद्विषय एवेति कश्चित् । अनृष्या ॥ अनृषीति लुप्रपञ्चम्यन्तम् । आनन्तय । अनन्तरापत्ये । इदं वृत्त्यनुसारेण । भाष्ये तु ऋषिभ्यानन्तरे नेत्यर्थासमर्थसमासेन दर्शितः ये त्वत्रानृषयः पठन्ते तेभ्यानन्तरेपीति चोक्तम् । निषेधसामर्थ्यादेवात्र गोत्रइत्यस्यासबन्ध इति तद्भावः । यून तु गोत्राद्यूनीति नियमाच्च द्वेषः । गर्गादि ॥ रामो जामदग्न्यः पाराशर्यो व्यास इत्यनन्तरे गोत्रत्वारोपाद्बोध्यम् । यजजोः ॥ ययत्त्रियेत्यतो लुगिति तद्राजस्येति सूत्राद्बहुषु तेनैवास्त्रियामिति यस्काद्विभ्य इत्यतो गोत्रइति चानुवर्त्तते । प्रवराद्वायप्रसिद्धगोत्रवाचित्वं

यत्रजोर्नास्तीत्यत आह । यजन्तमिति । निर्दिश्यमानपरिभाषालुक्सञ्जाभ्यां
लञ्चमर्थमाह । तदवयवयोरिति । प्रवरति । एतद्वेद्ये च लौकिकं गोत्रम् ।
एतत्सर्वं यूनं लुक् गोत्रावयववास्त्रीपुंसाभ्यामित्यादौ भाष्ये स्पष्टम् ॥ लोहि-
तादिकाद्यमिति । स्त्रियां ष्फ इत्यर्थः । आङ्गिरस इत्येवेति । तत्र यजेत्यर्थस्त-
दाहानाङ्गिरसे त्विति । आङ्गिरसएवेति नियमस्तु न गर्गादिपाठस्य वैयर्थ्या-
पत्तः । स्त्रियां लुक्स्त्वनेन यज्यो ऽकार इति व्याख्यानेन चास्य लोहितादिका-
र्याथ पाठ इति न वाच्यम् ॥ शिवादिगणे पाठे मानन्तु लुक् स्त्रियामित्यनेन
वतण्डाच्चेत्यस्य विभाग एवेति बोद्धव्यम् । विहितस्येत्यनन्तरम्येति न्यायल-
ब्धमिदम् । वत्यमाण इति । अणित्त्वरिति सूत्रेणेत्यर्थः । तत्र प्रतिपदोक्त-
परिभाषया ऋष्यण एव ग्रहणमिति न युक्तम् । इजंशे तदसंभवेन तस्माद्द्व-
र्यादगंशे ऽपि तदप्रवृत्तेः । परे तु वतण्डाच्चिति सूत्रं मास्त्वित्याशयेन किम-
र्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्य इत्येव सिद्धं लुक् स्त्रियामित्यपि तत्रैवोच्येतेत्याश-
ङ्काङ्गिरस इति विच्छिद्येतेत्युक्तं भाष्ये । तदाशयस्तु पूर्वपत्ते सम्यगेव तत्र
पूर्वसूत्रे आङ्गिरस इत्युक्त्यानाङ्गिरसे यज्रभाववदत्रापि तदभाव एवाहितः
विधित्वस्यैवात्रिन्यात् योगविभागसामर्थ्येन कपिबोधयोरिवास्यापि गणे पाठा-
भाव एवानुमीयते गणे पाठे तु आङ्गिरस इत्येतद्विच्छेदेनानाङ्गिरसे ऽपि यज्र
स्यादिति शिवादिगणपाठो ऽपि यदि प्रमाणकस्तदा ऽनाङ्गिरसे चरितार्-
थस्य तस्याङ्गिरसे यजा बाधः । एवञ्चानाङ्गिरसे वातण्डायतीति चिन्त्यमेवे-
त्याहुः । निवृत्तमिति ॥ इदं वृत्त्यनुरोधेन । यूनिलुक्सूत्रभाष्ये गोत्रसञ्जासू-
त्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात् । तत्र भाष्ये ऽपत्याधिकारात्परं
शास्त्रीयोगोत्रग्रहणे गार्ग्यायणादिभ्यां युत्रप्रत्ययान्तैः समूहादौ गोत्रत्वप्रयु-
क्तो वुञ्च न स्यादित्याशङ्कापत्याधिकारात्परं प्रवराध्यायप्रामद्वृत्तलौकिकगोत्र-
ग्रहणे गोत्रोत्तोषेति सूत्रे राजन्यमनुष्यग्रहणे ज्ञापकमित्युक्तम् । अनन्तरापत्ये
गङ्गेषादि तु जामदग्न्यादिवद्वारोपणमाधु । न चैवं गार्गीप्रभृतिभ्यां यूनं ठक्
न स्यात् । यूनो गोत्रत्वाभावात्सूत्रन्तु दात्तयोत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् ॥
उदीचां वृद्धादिति सूत्रे ऽगोत्रादित्युक्तिसामर्थ्येनेतश्चेति सूत्रे निज इत्युक्ति
सामर्थ्येन च गोत्रप्रत्ययान्तप्रकृतिभ्याष्येषां विशिष्य विधानेन तत्सामर्थ्याद्ग-
जित्तोश्चेति वदन्त्युत्पत्तिसिद्धेः । शास्त्रीयगोत्रञ्च युवत्वानाक्रान्तपौत्रप्रभृत्य-
पत्यरूपम् । तदर्थकत्वञ्च वास्तवं शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकल्पितं वा ।
परत्र लौकिकग्रहणमपि यत्र शास्त्रीयग्रहणे गमकाभावस्तत्रैवात एव कण्वा-
दिभ्योगोत्रे इत्यत्र अणित्त्वरित्यादौ च शास्त्रीयस्यैव ग्रहणम् । राजन्यमनुष्यश-
ब्दयोर्लौकिके जातिप्रकारकबोधजनकत्वे ऽपि प्रक्रियादशायां राजश्वशुरादि-

त्यादेर्गोत्राधिकारे पाठात् कल्पितं शास्त्रीयगोत्रार्थकत्वम् । अत एव राज-
न्यादिभ्य उद्रीनां वृद्धादिति फिञ् न । अत एव ग्लुचुकस्य युवापत्यं ग्लौचु-
कायन इत्यत्र फिञ्जन्ताद्यनि फिञ् न, वृत्तिमन्ते तु स दुर्वारः । लौकिकञ्च प्रव-
राध्यायप्रसिद्धम् । लोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात् । अणिञोः स्त्रीपुंसाभ्यामिति
सूत्रस्य भाष्यस्वरसाच्च । न च शिवादिभ्य इत्यत्राण्य ग्रहणं व्यर्थम् । न च
बाधकबाधनार्थमिञ् एव विधिरयं स्यादतोण्य ग्रहणम् । तद्बाधकस्यैवाभा-
वात् । तत्रैत्रबाधनार्थं शिवादिभ्यो यथा विहितमित्येवाण्यसिद्धेरिति प्रकृ-
तसूत्रभाष्योक्तमसङ्गतं स्यात् । शिवादिभ्यो गोत्रएवैत्र नान्यत्रेति नियमेन
चारितार्थ्यनाण्यग्रहणं विना तदसिद्धेरिति वाच्यम् । विधिनियमसंभवे विधे-
रेवज्यायस्त्वेन विधित्वानुरोधेनाण्य एव विधिरिति भाष्याशयात् । अण्यग्रहणं-
त्वत्र पठितादृष्टिषेण शब्दादित्रबाधकस्य सेनान्तलक्षणस्य सत्त्वेनेत्र एव वि-
धानं स्यात्त्वत्र इतीति भाष्ये एव स्पष्टम् । यत्तु खण्डिकादिसूत्रे जनपदशब्दात्
क्षत्रियादित्यधिकारस्य प्रत्ययान्तद्वन्द्वरूपात् क्षुद्रकमालवाङ्गोत्रोत्तिति वृजि तौद्र-
कमालवकमित्युक्तं तत्र लौकिकगोत्रत्वरोपेण निर्वाह्यं अतिप्रसङ्गस्तु आरोपे-
सिति निर्मित्तानुसरणमिति न्यायेन परिहार्यः । अपत्याधिकारात्परमिति भाष्ये
परशब्देऽन्यपर्यायः ततः पूर्वस्मिन्यत्रज्ञाश्चेति लुग्विधायके स्त्रीपुंसाभ्यामिति
सूत्रभाष्येण लौकिकगोत्रग्रहणस्योक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अत्रुद्वाभ्य इत्या-
देर्विगेष्यं प्रकृतिभ्य इति नदीमानुषीभ्य इत्यर्ष्यद्वारकं तद्विशेषणं
तदाहावृद्भ्य इत्यादि ॥ अण्यन्धक ॥ अन्धकादयस्त्रयो वशा अण्यो मन्त्र-
द्रष्टारः अपिर्वदस्तत्द्रष्टृत्वाच्च तेषां तत्त्वम् ॥ मातुरुत् ॥ अर्थगतं स्त्रीत्वं
शब्दे आरोप्य पूर्वाया इति निर्देशः । मातृशब्दस्य जननीवाचिन एव
ग्रहणमभिव्यक्तपदार्थकत्वात् । द्वैमातुरे द्वयोर्मात्रारपत्यमिति तद्वृत्तार्थमिति
समासः । तेन धान्येति । इदं चित्यं तादृशस्त्रीवारणायाभिव्यक्त्यस्याव-
श्यकत्वात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाप्राप्तिः । वैमात्रेय इति । एवञ्च विमातृश-
ब्दे न प्रत्युदाहार्य इति भाष्यः । अनूठाया एवेति । न त्वत्ततयो नित्वं कन्यात्व-
मिति भावः । वत्सादीनां मूलपुरुषत्वाद्विकर्णादीः प्रत्यपत्यत्वासंभवाद्दत्सादय-
स्तदपत्यं आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तका इत्याशयेनाह । वात्स्यश्चेदिति । पत्ने इ-
जिति । पूर्वसूत्राद्वायहणानुवृत्तेरिति भावः ॥ स्त्रीभ्यो ॥ स्त्रीशब्दः स्वर्यते
तेनाधिकारोवगतिरित्याशयेनाह । स्त्रीप्रत्ययेति । तदन्तप्रातिपदिकादित्य-
र्थस्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वञ्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादीनां
तद्विशिष्टे बोधनादत्तन्तेव टाबादय एव व्याख्यानात् एतेन दरदोपत्यं दा-
रद इत्यत्र न ठक् तत्र दरदोऽपत्यं स्त्रीत्यर्थे ऽणि स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागे-

वाणो ऽतश्चेति लुक् । परे त्वत्र स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणमेव अत एव पितृष्वसु-
 मातृष्वसुभ्यां ठक्नि लोपविधानं सङ्गच्छते । दत्त इडविट् पृथगुशिभ्यो
 ऽनभिधानात् ठगभावः शिवादिपाठाद्वा ध्वनितञ्चेदं चष्यन्थकेति
 सूत्रे भाष्ये इत्याहुः । निरूपितञ्चेदं भाष्यप्रदीपोक्तोते । वायहणनिवृत्तये
 पुनर्ग्रहणम् । शिवादित्वादिति । तत्र सपञ्चेति पाठे ऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभा-
 षया सपञ्चीशब्दादपि बाह्यसामान्यचिन्तया ठक् बाधित्वाणिति बोद्धव्यम् ।
 तस्येदमित्तीति । शिवादिपाठादित्युचितं तस्याकृतिगणत्वात् ॥ इतश्च ॥
 अनिजः क्रिप । दातायणः । इतः किम् । टातिः ॥ प्रवाहणस्य ॥
 उत्तरपदस्येत्यधिकारः । अर्द्धात्परिमाणस्येत्यतः पूर्वस्य तु वेति चानुवर्त्तते
 तदाह । शब्दस्योत्तरपदेति । शब्दस्यन्यबयवषष्ठी । प्रवाहणः शुभादिः ।
 उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वे ऽपि तद्विधानं पूर्वपदस्य वृद्धभावे ऽपि वृद्धनिमित्त-
 स्येति पुंशत्वप्रतिषेधार्थञ्जातेश्चेति निषेधस्तु अस्मादेव ज्ञापकादनित्य इति
 बोद्धव्यम् ॥ तत्प्रत्य ॥ तच्छब्देन ठः परामृश्यते प्रवाहणस्येति च वर्त्तते ।
 बाह्येति । स चेज्, इत उत्तरं विक्रान्त्यादिभौवेय इत्यन्तो यन्तो विपरीत-
 लेखस्तु लेखकप्रमादात् ॥ कल्याणयादि ॥ ठक् सिद्धेपीनङ्गमिदम् ठक् नित्य
 इति । वृत्त्यादिव्याख्यानादिति भावः । पूर्वण । स्त्रीभ्य इत्यनेन । अत्र इनङ् विधौ ।
 पत्ते इति । तदभावे ठागन्वर्थः ॥ हृद्ग ॥ चादुत्तरपदस्य । महते सौभगा-
 येत्यादौ तूद्गात्रादित्वाद् अत्र ह्रान्दसत्वाच्चेत्तरपदवृद्धिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि
 न स्यादत आह चटकस्येति । एवञ्च सूत्रे चटकाया इति व्यर्थमित्याह
 लिङ्गविशिष्टेति । अत्रादित्वादिति । अत्र सामान्येन द्वयोः अनुकरणमिति भावः ॥
 तुद्गाभ्यां ॥ अर्थनिर्देशायन्तदभिधायिप्रकृतिभ्यश्चायं प्रत्ययः । शीलहीना
 अनियतपुंस्का दास्यादयः, अङ्गहीनाः काणादयः । अत एवेति । शुभादिपाठक-
 ल्पनद्वारेति भावः प्रकारान्तरमपि प्रागुक्तम् ॥ मातृष्व ॥ चात्पितृष्वसुरित्यनु-
 क्रम्यते षष्ठा च विपरिणम्यते इत्याशयेनाह पितृष्वसुरिति । ठकारिति ।
 इदन्तेभ्य इतश्चेति ठक् प्राप्तः । ठञ्जिति । षष्ठादित्वात् । इति युलोप इति ।
 ठेलोप इत्यस्य तु न प्राप्तिः परेणोयादेशेन बाधात् । अपत्यप्रत्ययस्येति ।
 प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति
 भावः । यस्कायनय यास्कः शिवाद्यण सतन्तादूनि अणो दूच इति फिञि
 यास्कायनय इत्यत्र युञ्जप्रत्ययस्य तु न लुक् । विहितविशेषणा श्रयणात् ।
 वस्तुतो ऽत्र शास्त्रीयं गोत्रम् । भाष्यरीत्या यस्कादिभ्यः शास्त्रीयगोत्रेष्व
 प्रत्ययविधानात् । अत एव वान्यास्मिन्निति सूत्रे गोत्रयूनाः समावेशे यास्का-
 यनय इत्यत्र दोषः शङ्कितो भाष्ये अन्यथा सिद्धान्ते ऽप्यस्य समाधेयत्वेन

तत्रैवाशङ्कापरभाष्यासङ्गतेरित्यलम् । तद्राजस्येति सूत्राद्बहुष्वित्यादिवर्त्तते ।
 तत्कृतेतिकिम् । प्रिययास्काः । बहुत्वम् किम् । यास्कः ॥ ॥ अत्रिशब्दादित-
 श्चेति ठक् अन्येभ्य ञ्णिति बोद्धम् । बहुत्वे इति । तत्कृते न तु
 स्त्रियामित्यपि बोद्धम् ॥ युधिष्ठिरा इति । बाह्यादित्वादिञ् भरतानां
 प्राच्यत्वादेव मिद्रे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणार्थन्तेनेजः
 प्राचामिति लुक् भरतयूनोर्न यौधिष्ठिरिः पिता यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति ।
 अन्तर्गण इति । गोपवनादयश्च विदादौ प्राक् हरितात् बोद्ध्याः, इदमत्रैव
 भाष्ये स्पष्टम् । गर्गभार्गविकेति समुदायोत्र पठ्यते इति तद्राजस्येति सूत्रभाष्ये
 गात्रेऽनुगचीति सूत्रभाष्ये च ध्वनितम् तत्फलं तद्राजस्येति सूत्रे निरूपयिष्यामः ॥
 ॥ अत्र पूर्वोत्तरपदयोरुभयोरपि लुगविशेषात् ॥ ॥ अत्रुत्तरपदयो-
 अदुन्दु इत्यस्य दुन्दु इति नानुवर्त्तते इत्यर्थेऽन्तदाह । दुन्दु च्चादुन्दु चेति ।
 भाष्येऽपि लुगविशेषात् इति । इदं भाष्ये स्पष्टं, एतेन भाष्येऽपि लुगविशेषात्
 तिक्रितव्यादिषु पठ्यतइति वृत्त्युक्तमपास्तम् ॥ ॥ अत्राह ॥ अगस्त्यशब्दा-
 दृष्यण इति सूर्येतिष्येति सूत्रे केपटे स्पष्टम् । अगस्तिप्रकृतिः क्रगंगादियजन्ते
 तु यजजोश्चेति लुकासिद्धम् । कुण्डिनपर्यायनान्तकुण्डिन शब्दात्तस्य
 भाष्येत्यर्थे ङीष् निष्पन्नकुण्डिनोशब्दाद्गंगादियजि भस्याठे इति पुंस्त्वे प्राप्ते
 ऽत एव निपातनात्पुंस्त्वाभाव इति भस्याठे इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एतेन
 कुण्डिनप्रकृतिः क्रगंगादियजन्तस्याप्यत्र ग्रहणमित्यपास्तम् । कुण्डिनोऽप्येव गंगा-
 दिषु पाठास्ततो यजभाषाञ्च । लुगिति । तेनागस्तीनां छात्रा इत्यर्थे विव-
 चायाद्गात्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्सत्रियोगिशिष्टादेशनिवृत्तौ वृद्धत्वाच्चे
 अगस्तीया इति सादृशद्विरिति बोद्धम् ॥ ॥ अत्र ॥ प्रकृत्यैकाजित्यतः
 प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते । तत्र नेति वाच्ये प्रकृत्येत्युक्त्यानन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा
 ऽल्लोपोन इति लोपोऽपि निवार्यते इति षपूर्वति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तदाह
 राजन्य इति । शूद्रादाविति । तज्जातीयस्त्रियामित्यर्थः टिलोपो नस्तद्वित
 इति प्राप्तः । अल्लोपस्याप्युपलक्षणमिदम् । राज्ये पुरोहितादित्वाद्भक् ॥
 संयोगादिश्च । इनण्यनपत्य इत्यत इनणीति वर्त्तते ऽनपत्य इति च निवृत्तम् ॥
 ॥ अत्र ॥ एकयोगत्वे अजातौ ब्राह्म इति निपात्यते इत्यर्थेऽपि ब्राह्मणो
 न सिद्धेत् अनिति तु नमपूर्वं इति निषिद्धमत आह योगविभाग इति ।
 निपातनस्यासाधारणं प्रयोजनं कृत्यत आहानपत्ये इति । ब्राह्मो नारद
 इत्यादावपत्ये न मपूर्वं इति प्रकृतिभावनिबेधाट्टिलोपः सिद्धः एवाञ्चात्र
 निपातनसामर्थ्यादपत्य इति न संबद्ध्यते । अजाताविति असमर्थसमासः
 अत्र मण्डूकप्लूत्यापत्य इति संबद्ध्यते । तदाहापत्येजाताविति । जातौ किम् ।

ब्राह्मणो नारदः । शैत्य इति । ननु प्रकृतिभावादल्लोपोऽपि न स्यादत आह
 प्रपूर्वति । तात्पो तत्पो ऽण उपसंख्यानमित्यण । तात्तण्ये कारिलत्तणो एयः
 तत्रात् घ इति स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् । लिङ्गादिति । अन्यथा प्रत्ययविधौ
 तदन्तविधिनियेधात्तद्व्यर्थे स्यादिति भावः । आठ्यकुलीन इति । एवञ्च
 ईकारउदात्तः कुले चाठ्यत्वप्रतीतिः कुलीनशब्देन समासे तु तदप्रतीतिरिति
 भावः । बहुकुल्य इति । बहुचप्रत्ययः । पत्ते ख इति । तेनादिवृद्धिरहितमपि ।
 पूर्ववदिति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्येति शेषः । शत्रुरिति । अपत्ये इति
 कल्पितार्थनाम्बाख्यानमात्रमिति भावः । सपन्नशब्दे सह युद्धाय पततीति विग्रहे
 पतेर्नप्रत्ययः सहस्य सादेश इत्याहुः । अङ्गस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते
 तद्राहाऽङ्गादिति । तेनाठचष्टस्य न, अत्र ठस्येत्यागन्तुनाकारेणोच्चारणार्थेन
 निर्देशः वर्णमात्रं स्थानि । ठगादिप्रत्ययेष्वपि वर्णमात्रं प्रत्ययः उच्चारणा-
 र्थोकारः आदेशस्त्वकारान्तः अत एव वर्णग्रहणपत्ते कर्मठ इत्यत्र दोषवार-
 णायाङ्गस्य निमित्तं षष्ठकार इति भाष्ये व्याख्यातं, यद्यपि सङ्गातग्रहणपत्ते
 ऽपि भाष्ये उक्तः अज्युत्पत्तिपताश्रयणेन कण्ठादिषूणादिषु न दोषः माथि-
 तिके ऽपि पञ्चमीसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् दोषः सविपातपरिभाषया
 वा कर्मठ इत्यत्रार्थव्यतिरिभाषया न दोषः तथापि लघुत्वाद्गुणग्रहणपत्ते एव युक्त
 इति बोद्धव्यम् । पुंवद्भावादिति । वृद्धिनिमित्तस्येत्यादिनिषेधः सौत्रस्यैव न भ्रम्या-
 ठे इत्यस्येति भावः । स च प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवेत्याह । गार्ग्यशब्दादिति । पुं-
 स्त्वेनार्थस्य निवृत्तावपि भूतपूर्वगोत्रस्त्रीवाचकत्वं गृहीत्वा ऽत्र ण ठकौ तद्विषया-
 मृपञ्जीश्वैष पुंवत्वप्रवृत्तेः । स्त्रियाः क्रिम् । औपगवस्यापत्यं युवौपगवि, प्रकरणा-
 दिगम्यात्र कुन्सा । गोत्रेति क्रिम् । कारिकेयः । णस्य णित्वं म्लुचुकायन्या अपत्यं
 म्लौचुकायन इत्यादौ वृद्ध्यर्थम् । वतण्ड्या अपत्यं वाताण्डो जाल्म इत्यत्र तु
 पुंवद्भावेन डीब्लुको निवृत्तौ सा सिद्धेति बोद्धव्यम् ॥ वृद्धाट्क् ॥ गोत्रेत्येकदेशोत्रा-
 नुवर्तते । सौवीरोष्विति प्रकृतिविशेषणं भागवित्तिनाणैर्वाश्रदवाकशायेभ्य गवा-
 यमिति वृत्तिः । फिचन्तस्यासौवीरत्वाद्वृद्धाट्कारितं चिन्त्यप्रयोजनमेतदेव ध्वन-
 यितुं वृद्धसङ्गामूत्रं नेहोपन्यस्तम् । फिचन्तस्य सौवीरगोत्रस्याभावादाह । फिज-
 न्तांदाति । तैकार्यानिः सौवीरोऽसौवीरश्च तेनात्र प्रत्युदाहरणत्वेनेकायनीय
 इति भाष्येदाहातञ्च सङ्गच्छते । फाण्टाह ॥ अत्रापि सौवीरगोत्र इति
 संबध्यते मिमतेन तु तस्य न संबन्धो व्याख्यानात् गोत्रत्वाभावाच्च
 वृत्त्युक्तमसङ्गतमित्याह । भाष्येत्विति । पूर्वनिपातव्यवस्था तु नावश्यं सर्वत्र
 शास्त्रे आश्रीयते इति तदनाश्रयणेन यथासंख्याभावसूचकमिति कैयटः ।
 णस्य णित्वन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव पत्ते । इति । प्राचांमते इत्यर्थः ॥ निकादि-

भ्यः ॥ तिकादिगणे कौरव्यः पठते सच कुहनादिभ्य इति व्युत्पन्नः तत्रियगोत्र-
 वाच्येय तत्र वृहते । न तु कुर्वादिभ्य इति व्युत्पन्ने ब्राह्मणगोत्रवाचीति एतत्त-
 त्रियेति सूत्रस्यवृत्तिस्वरसः । परमप्रकृतेरिति । कौशलशब्दात्कर्मशब्दाच्चैव्यर्थः
 विकृतनिर्देशस्त्वाह् व्यर्थः स्यादत आह । प्रत्ययेति । सूत्रे च कौशलन्यायन्यादि
 प्रयोगे श्रयमाणप्रकृतिभागानुकरणं आभ्यां परः फिज्साधुरित्यर्थः अन्ये तु
 श्रायनादेशोत्तरं प्रत्ययस्य युडागमो निपात्यते अन्यथा प्रत्ययादित्वाभावात्स न
 स्यादित्याहुः । कौशलस्यापत्यमिति सूत्रे दन्त्य पाठ इत्यन्ये । ह्यगिति । अपि-
 नादगारपि । कात्रार्थेणरिति । कर्त्तृशब्दात् कार्त्तस्तस्यापत्यमिति विग्रहः अट्कु-
 प्याहिति शक्त्यम् । कर्त्तुरपत्ये तु कुर्वादिगणे कर्त्तृ हर्त्तिति पाठात् एय एव
 एतदुत्तरं त्यदादीनां वा फिज् वाच्यस्यादायनिभ्याद् इति कृत्रिदृश्यते सो
 ऽयन्यः त्यदादीनि चेत्यनेन तेषां वृद्धत्वादुदीचां वृद्धादित्यनेन सिद्धुः । भाष्ये
 तस्याभावाच्च । औपगविरिति । यूनीत्येवेति भावः ॥ वाकिनादीनां ॥ यदिह-
 वृद्धमगोत्रं ततः फिजि सिद्धे आगमार्थमिदं अन्येषामुभयाद्ये, उदीचामित्यनु-
 वर्त्तते इत्याशयेनाह वेति । वृद्धादित्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह वा फिज् सिद्धु इति ॥
 प्राचाम् ॥ प्राचामिति पूजार्थम् । अवृद्धात्किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणाच्चिह-
 दात्तः ॥ मनोज्ञा ॥ जातौ किम् । मानवी प्रजा ॥ जनपद ॥ जनपदवाचकः सन्यः
 तत्रियवाचक इत्यर्थः । जनपदेति किम् । दुह्योर्द्वौह्यवाः अत्राणेष । तत्रियसमा-
 नेति । तत्रियवाचकशब्देन समानो यः शब्दा जनपदवाचकस्ततः पृथन्ताद्राज-
 न्यर्थं ऽपत्यवत्प्रत्यय इत्यर्थः । इदञ्चात्रैव सूत्रे वार्तिकं तत्र प्राचामनुसारेणाह
 अन्यर्थसञ्जति । भाष्ये त्वस्यास्तत्वं नोक्तम् । किंच तत्त्वे ऽपत्यवाचकत्वे सा न
 स्यात् ज्यादीनाञ्च सा न स्यादित्यन्ये ॥ साल्वेय ॥ साल्वेय साल्वाव्युत्पन्नौ
 देशतत्रियोभयवचनौ अत्र प्रकरणे सूत्रपाठात् । वृद्धेत् ॥ इदिति तपरकरणात्कु-
 मार्याः कौमारः जनपदतत्रियोभयवाच्यम् । उदुम्बरादय इति । उदुम्बरास्त-
 त्तबलामद्रकारयुगन्धराः । भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसञ्जिता इति
 दृष्टमगधेति सूत्रभाष्याद्दुधाजमोठाजकन्त्वा अपि बोद्ध्याः । बहुष्वर्थेष्विति ।
 बहुत्ववदर्थेषु विद्यमान यत्तद्राजान्तं तदवयवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः तेनाङ्गश्च
 वाङ्गश्च कानिङ्गश्चेति विग्रहे ऽङ्गवङ्गकानिङ्गा इत्यादौ लुक्सिद्धिः । द्वन्द्वे
 प्रत्येकमन्यसख्याप्रतिपादकविभक्त्यभावेन बहुत्वेनैव सर्वेषां प्रतीतेः यद्वा
 तद्राजार्थसमूहगतं बहुत्वे तद्राजस्य लुगिति न दोषः । तदर्थेति । तद्राजान्त-
 मात्रार्थाश्रितमिति यावत् । तेनाङ्गचेत्रमैत्रा इत्यादौ न तत्र चैत्रादावष्य-
 न्वयेन बहुत्वस्य तदर्थमात्राश्रितत्वाभावात् अत एव मार्गकाश्यपगान्वा-
 नामिति निर्देशाः । तत्र गालव ऋष्यणन्तः अन्यथा यज्जोश्चेति लुक् स्यात् ।

भृगुवत्सायायौष्विति निर्देशात्क्वचित्लोष्वलोऽपि द्वन्द्वविषये तेनैवेत्यङ्गवैकल्ये
 ऽपि प्रवृत्तिः आयाययोत्रालोपी । भृगावत्रिभृग्विति ऋष्ययो लुक् वत्से य
 अत्रोश्चेति यत्रो लुक् । तद्राजान्तेति व्याख्यानात् पाण्ड्यस्य पाञ्चालस्यापत्यं
 माणवकाः पाण्डवः पञ्चाला इत्यादौ युवप्रत्ययस्य गयत्त्रियेति लुकि
 युवबहुत्वे वर्त्तमानतद्राजप्रत्ययस्य लुकसिद्धिः । वत्यमाणरीत्या युवप्रत्ययस्यै-
 वाजादिप्राग्दीव्यतीयस्य विषयसत्वात् प्राप्तो गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् न ।
 गोपवनादिषु गगंभार्गविकाशब्दपाठेन यून्युपसङ्गान्तस्य तेनालुगभावजापनात्
 तस्य हि ऋष्यगन्तभार्गवाद्युवबहुत्वे इजा गयत्त्रियेति लुकि युवबहुत्वं
 भार्गवस्य वृत्तरत्रिभृग्विति प्राप्रलुका निषेधाय गोपवनादिषु पाठः अन्यथा
 गोत्रेऽलुगचीत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । गगंभृगूणां मैथुनिकेत्यर्थः । विशि-
 ष्टस्यैव गणे पाठाद्गंगादयत्रो लुको न निषेधः । अस्य विशिष्टस्य पाठे
 ऽत्रत्यभाष्यकैयटौ मानम् न चैवमाङ्गप्रतिष्ठतय आङ्गा इत्यत्र लुगापत्तिः
 यत्रोश्चेत्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणात्प्रत्यासत्याऽपत्यबहुत्वे वर्त्तमानस्यैव तेन
 लुगङ्गीकारेण तत्साहचर्येणास्यापि अपत्यतद्राजाथान्यतरगतबहुत्वे एव
 प्रवृत्तदोषात् । पाञ्चालापत्ययौगिकपाञ्चालशब्दाद्बहुवचनान्ताद्युवप्रत्यये
 एकत्वादित्येताः पाञ्चालः पाञ्चालावित्यत्र गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् युवप्रत्ययस्य
 गयत्त्रियेति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणनाजादिप्राग्दीव्यतीर्यविषयसत्वात् । न लुमते-
 ति निषेधस्तु नाऽस्य प्रत्ययोद्वेष्यकत्वेष्यङ्गाद्वेष्यकत्वाभावात् । प्रत्ययलक्षण-
 सूत्रस्य नियमायत्वं तु गोत्रे लुगचीत्यत्राच् पदस्य हलादिभिन्नलक्षणिकत्वं
 बोध्यम् एतेनात्राल्विधिवात्तत्पत्रे स्थानिवत्वस्याप्रान्तिरित्यपास्तम् । लक्ष-
 णायां स्थानिभूतालाश्रयविधिताया अस्याभावेन तन्नाप्तेः ध्वनितं चेदञ्ज-
 नपदशब्दादिति सूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे च अस्त्रियां किम् आङ्ग्यः स्त्रीत्वं
 प्रधानमेवात्र एह्यत तेन पञ्चभिर्वाङ्गीभिः क्रीतः पञ्चवङ्ग इत्येव बहुत्व-
 न्वप्रधानमपि व्याख्यानात् तेनाङ्गानतिक्रान्तो ऽत्यङ्ग इत्येवेति स्पष्टमत्रैव
 भाष्यकैयटयोः । कथमिति । बहुत्वं लुक् प्राप्तेरिति भावः । अतद्राजत्वात्
 लुगित्युत्तरम् । रघूणामिति । रघुयदुशब्दयोर्येनपदसमानशब्दत्वाभावादिति
 प्रश्नः । लक्षणयेति । यद्यपि व्याकरणशास्त्रस्य साधुत्वनियामकतया तत्संब-
 न्धपत्यमित्यर्थं प्रत्यायान्तस्यापत्यादिपदघटितसमासस्य च साधुत्वबोधनेन
 केवलप्रकृतेस्तदर्थं लक्षणयाप्यसाधुत्वमेवोचिबं तथापि लक्षणयेत्यस्य रघुत्वा-
 द्यारोपणेत्यर्थः । एवञ्च रघुत्वेनैव ततो बोध इति नासाधुता तत्संबन्ध-
 पत्यमित्यर्थं त्वसाधुतैवेति स्पष्टं परश्च पुंयोगादिसूत्रे भाष्ये ॥ कम्वाजा-
 ल्लुक् ॥ अबहूर्धमिदम् । अबन्ती कुरुविति । अत्र डीष् ॥ डेलुक् तद्वित्तुलुकीति

लुक् न अनुपसर्जनत्वात् ॥ अतश्च ॥ तपरकरणं स्पष्टार्थे स्त्रियामित्यस्य
 स्व्यपत्यार्थकस्येत्यर्थः । शूरसेनीति । अत्र लुकि जातेरिति डीष् नियतङ्गात्र-
 स्वारोपात् । एते प्राच्या इति । क्षत्रिया इत्यर्थः । जन्यजनकभावेति । दाम्पत्य-
 लक्षण एव पुंयोगस्तत्र गृह्यते इति मते गौरादित्वात् डीषिति बोद्धव्यम् ।
 लुकि त्विति । अत्रय इत्यप्रस्तद्राजत्वं योधेयादियहणादेव पाञ्चमिकानाम-
 प्यतश्चेति लुक् तेन क्षत्रियजनपदोभयवाचिपशुंशब्दाद् द्युचो ऽणि तस्यात-
 श्चेति लुकि अनेन स्वार्थिके ऽणि तस्याप्यनेन लुक्कृडिः पशुरित्यादिसिद्धिरे-
 तेनानन्तरत्वाच्चातुरर्थिकानामेव लुगित्यपास्तम् । डीपीति । योपधत्वाच्च
 डीष् । अत्रोकार इति व्याख्यानाच्च न डीनिति भावः । उदात्तनिवृत्तीति ।
 अनुदात्तस्य च यत्रेत्यनेन डीबुदात्तः स्यात् सिद्धान्तेत्वजन्तत्वान्डीन्याद्बुदा-
 त्तत्वमिति भावः ॥ अणिञः ॥ अत्र पारिभाषिकं गोत्रं गोत्रावयवादिति
 सूत्रारम्भसामर्थ्यात् तद्वनन्तरापत्यार्थकं गोत्रादवयुतो नन्तरो दैवदत्या
 याजदस्येति भारद्वाजीयोक्तिपरभाष्यात् शास्त्रीयगोत्रपृथक्भूते तत्सदृशे
 ऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते विध्यर्थन्तेन युवापत्ये न, अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाच्चेति
 कैयटः । यदि तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तदैवदस्यायाज्ञैदस्ययोः क्लृप्तादिपाठं
 कृत्वा गोत्रावयवादिति प्रत्याख्यायते तदा लौकिकगोत्रग्रहणे ऽपि न दोष
 इत्यन्ये । डकारो यडश्चाब्रित्यत्रास्यापि ग्रहणार्थः पकारः सामान्यग्रहणात्रि-
 घातार्था ऽन्यथैकानुबन्धत्वात्स्यैव ग्रहणं स्यात् न तु ष्यडः न च टापा सिद्धिः
 अन्तोदात्तत्वानापत्तेः । अयञ्वादेश एव । न तु प्रत्ययः औदमेध्याया अपत्ये
 स्त्रीभ्या ठगिति ठकि औदमेध्या सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् । अठे इत्युक्त्या
 पुंशत्वात्प्राप्तेः अस्यापत्यार्थकत्वाभावेनापत्यस्येति यलोपाप्राप्तेश्च स्त्रियामिति
 विशिष्टोक्त्या स्वार्थिकत्वे ऽपि स्त्रीस्वरूपस्वार्थार्थकतैवाप्य । गोत्राणन्ता-
 भिजित्शब्दादत्यन्तस्वार्थिकयज्ञस्तु विशेषानुक्तेः सकलस्वार्थबोधकतेति
 अपत्यार्थकत्वात्ततो गोत्रचरणादिति बुद्धिः आपत्यस्येति यलोपे आभिजित-
 कसिद्धिरिति तद्राशयः । नन्वादेशत्वे हस्तिशिरसोपत्यं हास्तिशीर्षिर्वाहूदि-
 त्वादिञ् अचि शीर्षे इति शीर्षादेशस्तत इजः ष्यङ् हास्तिशीर्ष्या अत्र शीर्षस्य
 स्यानिषत्त्वेन शिरसशब्दत्वाद्ये च तद्भुत इति शीर्षादेशः प्राप्नोति टिलो-
 पस्तु न येषाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात्स्पष्टञ्चेदं ये च तद्भुत इत्यत्र
 भाष्ये इति चेत्, ये च तद्भुते इति सूत्रस्यभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् । अत एव
 प्रकृतसूत्रे भाष्ये आदेशपक्षमुपक्रम्यैषपक्षो निर्दोष इत्युक्तमेवञ्च ये च तद्भुत
 इति सूत्रे पूर्वपत्युक्तप्रयोगयोरनभिधानमेवेति तद्भावः यद्वा क्लृप्तादिगणे
 तयोः पाठादत्र ष्यङःप्रत्ययत्वमेवेत्यणिञ्भ्यां व्यवधानादत्र शीर्षादेशाभाव

इत्याशयः ॥ गोत्रावयवा ॥ अवयवशब्देऽवन्तो ऽप्रधानवाची तेनाप्रधानं
गोत्रं यत्कुलप्रतिष्ठाकरं तत् एहते तदाह गोत्राभिमतता इति । पुणिक्रभुणि-
कमुखरादि हि देशविशेषप्रसिद्धं कुलनाम पुणिकादयोत इप्रन्ताः किंच गोत्रा-
दवयुतं पृथग्भूतमनन्तरापत्यन्तदर्थञ्चेदं भाष्यप्रमाण्यादर्थद्वये ऽपि सूत्रतात्प-
र्यम् । अनयोर्भयोरपि क्लौद्यादित्वकल्पने तु व्यर्थमेव सूत्रमिति बोद्धम् । क्लौ-
द्यादिव्य इति । पञ्चमीनिर्देशादत्र प्रत्ययत्वमेवेत्याह प्रत्यय इति । सूतेत्यादि ।
गणसूत्रे सूतशब्दाद्गोत्रशब्दाच्च प्रत्ययः सूत्याऽऽप्राप्तयौवना जातौ सूतीत्येव ।
एवमक्षत्रियाभोजैव । क्लौद्यादिपठितगौकताशब्दस्य ष्यङ्गतत्वे ऽपि गौक-
त्यायाः प्रतिषेधः इति वचनात् । न संप्रसारणान्तेन गौकत्यापुत्र इत्येव ॥
द्वेषयज्ञि ॥ देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य तदपत्यमित्यर्थः । कण्ठे विट्टमस्य । काण्डे
विट्टीति पाठे काण्डेन विट्ट इति समासे ऽत एव निपातनात्काण्डस्यैकारः ।
सत्यमुयमस्येत्यर्थं निपातनान्मुक् । अगोत्रार्थमिति । अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः
गोत्रं शास्त्रीये । एषञ्चोभयत्रविभाषेयमिति भावः इदञ्च गोत्रावयवादि-
त्यस्य पुणिकादिमात्रविषयत्वमिति वादिनां मते बोद्धम् । अन्यथा तु
प्राप्तिविभाषेति द्विक ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

तेन रक्तम् ॥ रागशब्दे करणे घञ् ॥ रागवाचकात्कारणकरऽजनक-
मंत्यर्थं प्रत्यय इत्यर्थः । कैमारिति पर्यन्तं तेनेति वर्तते । द्वेषदत्तेनेति ।
रागादित्यस्याभावे कर्त्तृवृत्तीयान्तस्यापि रहणं स्यादिति भावः । लातागो-
रोचनाशब्देन समाहारद्वन्द्वः शकलं रागद्वयविशेषः । वृत्तिकार इति । भाष्ये तु
नैतद्वृत्तम् । नत्त्रेण युक्तः ॥ अश्विन्यादयः केशलनत्त्रवाचकास्तद्युक्तवन्दवा-
चकाश्च तत्राद्ये ऽप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्या संभवादत्रान्ययहणम् । स-
च संकल्पवाक्ये प्रसिद्धः नत्त्रशब्दे ऽप्येवं, अद्य किं नत्त्रमित्यादिश्वहा-
रात् नत्त्रयुक्तचन्द्रमसा युक्त इत्यर्थं प्रथमात्मत्यया भवति यो युक्तः स
चेत्काल इति सूत्रार्थः । स च नत्त्रवाचकादेवाभिधानस्वाभाष्यात् । नत्त्रे-
द्योति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः । कालः किं, पुष्येण युक्तं गमनम् ॥ अद्येति । अद्य
तनमहोरात्रमित्यादाविव राहोः शिर इत्यादाविव कल्पितभेदमादायाधार-
त्वापपत्तिर्बाध्या । पौर्णमास्यामिति । अन्यत्र तु पुष्यः पञ्चमीत्येव । अत-
एवेति । तत्र श्रवणेत्युक्तेरेव । अनेन च पौर्णमास्यां लुप्तेत्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते
तेन श्रावणी अत्राधकान्यपीति वृत्तिमतं तु न युक्तं बाधकान्येव निपातनानीति
सर्वादिसूत्रे भाष्योक्तेः ॥ संज्ञायां अथ ॥ विभाषेति सूत्रे श्रवणेत्यच्चारणात् ज्ञाप-
कादेवेतद्विषये ऽपि श्रवणशब्दे युक्तवद्वाचो न तेन श्रवणारत्रिरिति सिद्धम् ।
द्वन्द्वच्छः ॥ अत्राविशेष इति नानुवर्तते ऽस्वरितत्वात् । कलेठगिति वार्त्तिकम् ।

परिवृत्तो ॥ तेनेति वर्त्तते । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत्त इत्युच्यत इत्यपाठः पुत्रैः
 परिवृत्त इति प्रयोगात् तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकञ्च ॥ द्वैपमिति ।
 प्राणिरजतादिभ्योऽ ततो ऽणपवादेश् स्वरे विशेषः । अपूर्वत्वे इति । अपूर्व
 उच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्ववचनं तत्रत्यव्ययार्थं इति भावः तच्च प्रकृ-
 त्यर्थगतं अपूर्वश्च पतिरेव रूढेः योग्यतावशाद्विनोयान्तात्प्रथमान्ताद्वा प्रत्ययः ।
 आद्यो उपयन्तरि द्वितीये तूपयमनविशिष्टे स्वार्थे इति बोद्धव्यम् । द्वितीयन्तस्येद-
 मित्यणापि सिद्धम् । अपूर्वपतिमित्यादिर्वहुशीहिः । तत्रोद्भू ॥ तत्रेति साम्भि-
 त्वित्यतः प्रागनुवर्त्तते । तेन निधाननिरूपिताधिकरणत्वेन उद्भुरणो स्यान्त्य-
 षधिः । अष्टाकपाल इति । द्विगोलुंगित्यणोलुङ् । संस्कृतमिति । भोजनादि-
 रूपोपयोगफला क्रिया संस्कारः न तु गुणाधानमेव । उषेति । वसेः क्विपि संप्रसा-
 रणे तृतीयान्तमेतत् । दोष इति । भाष्यकारीयमेतत् । न त्विति । अत्र वृत्तिः
 शरणम् । सञ्जायामितीति । तेन सावनातिरिक्तमासाद्धृमासयोरेवनेन प्रत्यय
 इति बोद्धव्यम् । प्रजादेरिति । सात्राय्यानुजावरत्यादिपञ्चमिकवार्त्तिकं नापू-
 र्वमिति भावः । सास्यद्वे ॥ संबन्धित्वेन प्रदेयं मन्त्रश्च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य
 देवतात्वं वृत्तस्वभावबललभ्यम् । तत्र संबन्धित्वेन बोधे ऽपि विशेषरूपेण
 बोधाय दध्यादिपदप्रयोगो ऽपि ऐन्द्रं दधीत्यादिरिन्द्रदेवतासंबन्धीति बोधः ।
 मन्त्रस्तुत्या चेति । अत्रार्थं देवताशब्दस्य रूढिः । दिवैरैश्वर्यकर्मणो देवता, तेन
 पितरोदेवतेति सिद्धमिति देवात्तलसूत्रे भाष्यात् । आग्नेय इति । अग्न्युद्देशेन
 ब्राह्मणत्यागाभाव इति शङ्का । ठगिति । अग्नेरयं भक्त इत्यर्थे इति भावः
 विश्वेभ्यो देवोभ्यः स्वाहेति लिङ्गाद्यस्तस्यैव देवतात्वं ऽपि वैश्वदेव्यामित्त्यादौ
 तद्विवृतिविषये समासो विश्वदेव इति बहुव्रीहिश्च साधुरिति बोद्धव्यम् ।
 कश्चेत्येति । ब्रह्मरूढस्यैवात्र ग्रहणं एवञ्च कायानुब्रूहीत्येव प्रेषः कस्मा अनु-
 ब्रूहीति कल्पसूत्रोक्तमार्षामित्याहुः । परे तु किमोप्यत्र तन्त्रेण निर्देशः शब्द-
 पत्त्वेऽपि किमः कादेशः क्षिय इत्यादावियङ्वत् । किंशब्दार्पि प्रजापतिवाची
 अत एव कस्मै देवाय हविषा त्रिधेमेति श्रुतौ प्रजापतये इत्यर्थकं कस्मा इति
 सङ्गच्छते एवञ्च कस्मा इत्यपि प्रेष उक्तश्रुतिमूलकः शाखाभेदेन व्यवस्थितः
 विष्णुसहस्रनामसु च एकोनैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तममित्युक्तम् । न
 च सञ्जात्वात्प्रत्यय सर्वनामत्वाभावे कथं स्मायादिः सर्वनामसञ्जाप्रतिषेधे
 आधुनिकसञ्जाया एव ग्रहणान् । अत एव विश्वेषां देवानामिति सिद्धं
 तदुक्तं भाष्ये अथयत्कायं हविः कथं तत्प्रेषः कर्त्तव्य इति । कल्पकारवि-
 प्रतिपत्या संशय इति कैयटः श्रुतिविप्रतिपत्या संशय इत्यन्ये । यदित्वाव-
 त्सूत्रे किमः कादेशः कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यमथ न किमः काया-

नुब्रूहीति भवितव्यमिति । अत्राथ न किम इत्युक्त्या तन्त्रेणोभयनिर्देशे
सन्देह एव नेति पूर्वपक्षिणैव सूचितमिति सिद्धान्तिना न किमप्युक्तं तदुत्तरमु-
भयथा कस्मा इति कशब्दस्यापि सर्वात्मकपत्रापतिवाचकत्वेन सर्वनामत्वा-
त् । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः सकलकृत्स्नादीनां त्वनभिधानाच्च सर्वनामकार्यमपर
आह किमो ऽपि कायेत्येवसञ्ज्ञात्वेनासर्वनामत्वादिति भाष्ये उक्तं तद्व्ययमप्येक-
देश्युक्तिः सर्वादिप्रकरणस्य भाष्याद्यसंमतत्वादन्ये स्मैभाषाभाववत्कादेशस्या-
पि कायेत्यादावभावापत्तिरित्याहुः । परत्वादिति । उक्तकृत्स्नादित्यर्थः तत्त्वञ्चे-
कारविधानसामर्थ्येन बलवत्त्वं श्रयामित्यत्र तु परत्वाद्बाध इति बोद्धव्यं, केचित्तु
शौ चड्हीति सूत्रे नाग्नोपियहणादृद्वेर्लोपो बलीयानित्युक्तं भाष्ये तच्च सामा-
न्यापेक्षमित्यत्रापि वृद्वेर्लोपोबलीयान् अत एव स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे अञ्-
प्रत्ययो विधेयो नुगागमश्च कार्या नञ्सञ्जयहणञ्च व्यर्थमित्याशङ्क्य टिलोपः
स्थान न च नुविधानसामर्थ्यं स्त्रेण यं विधिं प्रतीति न्यायेन तद्विधानसा-
मर्थ्यात्तदभावे ऽपि पौंस्त्रे दोष इत्युक्तम् । त्वद्रीत्या स्त्रेणनुक्त्वेष टिलोप-
प्राप्तिरन्यथा वृद्धाबाधात्तदप्राप्तिरिति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । मम तु न सा ।
वृद्वेर्लोपस्य बलवत्त्वात् । श्रयामिति तु यद्बाधं प्रमाणसिद्धं तदा वर्णयत्य-
येन साध्यं लोके त्वसाध्येव । अत एव किमः कार्यामिति भाष्याक्तं सङ्गच्छते ।
अन्यथा तत्पत्रे मस्यत्वे परत्वाद्द्वाराद्वाङ्गम्य बलवत्त्वाच्च लोपसवर्णदीर्घा
बाधित्वा त्वद्रीत्या वृद्धौ पूर्वस्य यणादेशे तदासिद्धिः स्पष्टैव । मम तु वृद्धिं
बाधित्वा यस्येति लोपे पूर्वकारस्य वृद्धौ तत्सिद्धिः कादेशस्तत्र दुर्लभः विभ-
क्तिपरत्वाभावात् । एतेन द्वाराद्रीनाञ्चेति सूत्रे परस्य वृद्धिर्नन्यनुवृत्तौ शौनं
मांसमित्यत्र टिलोपे एजागमे न प्राप्नोति । अानुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् नात्र कृते
ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावेन भवितव्यमिति
भाष्यमुपादाय तत्कैयटे नोक्तमित्येयः सु प्रकृतिभावः तथा च जोदेवतास्य
जः स्थालीपाक इत्यत्र न भवति तस्मात्परिहार द्विगेषा परत्वाट्टिलोपं बा-
धित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यत इति भवत्यैजागम इत्यत्र परिहार इति
तदपास्तम् । भाष्यकारेण तु दुष्टपरिहारोक्त्यानुवृत्तिपक्षो दुष्ट इत्येव बोद्ध-
ते । तेन स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रस्य स्त्रेण दोषाभावपरं भाष्यं कस्येदिति सूत्रे
लोपस्येकारविधानसामर्थ्येन वारणपरं भाष्यञ्च चिन्त्यमेवेति यत्कैयटेनाक्तं
तदेव चिन्त्यमिति दिक् । सन्नियोगेनेति । अपोनपत्रे स्वाहेत्यादि तु ह्यान्दसम् ।
रीदृ ॥ अङ्गवृत्तपरिभाषयाकृत्सर्वति च्वा चेति च दीर्घाप्राप्तेर्दीर्घाच्चारणं वस्तु-
तस्तत्परिभाषायाः फलाभावात्स्पष्टार्थमेव तत् । ईगागमेन यथा सिद्धौ रीवि-

धानं प्रक्रियानाघवार्यम् । अनिर्दिश्यमानसर्वादेशत्वधमधारणार्थं च द्वित्व
 मिति संप्रदायः । द्वावा ॥ अणपत्युत्तरपदण्ययोरपवादः । मरुत्वानिन्द्र अग्नी-
 षोमे । ईदग्नेः सोमेतीत्वम् । वास्ताष्यती वाचस्पतिदिवस्पतिवत्तत्पुरुषे कृतीत्यत्र
 बहुल्यहणादलुक् । कस्कादित्वादात्वम् । महाराजे वैश्रवणः । प्रोष्ठपदात्पूर्वण
 नत्त्राणि प्राप्तं वचनम् । सौमेन्द्र इति । नन्वन्तरङ्गत्वादाद्रुणे उभयत आ-
 श्रयणे ऽन्तादिवत्त्वाभावेन पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभावेन निषेधोऽर्थः किंच वृ-
 द्विरप्यत्र न प्राप्नोति पूर्वान्तत्वेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दस्यैकादेशवि-
 कृतन्यायेनोत्तरपदत्वे ऽपि तस्यानच्कृत्वात् । एकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन
 यस्येतिलोपेनापहारात् न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवा
 स्तिर्वाति तत्सम्भव इति वाच्यम् । उत्तरपदाद्यज्जनिमित्तकत्वाद्दृष्टेरात्प्रोत्ता-
 द्रूष्यान्तिदेशात् । एतेन सामर्थ्यादन्त्यवृद्धेरेव निषेध इत्यपास्तम्, मरुदादिभि-
 र्निन्द्रस्य द्रुद्धे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपात इतिचेत् । अनेनैव निषेधेन पूर्वात्तरपदनि-
 मित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाभावज्ञापनादित्यन्तादिवत्सूत्रे विप्रतिषेधसूत्रे च भाष्ये
 स्पष्टम् । पूर्णमासादिति । यद्यपि पूर्णा मासो येनेति पूर्णमासश्चन्द्रस्तस्येय
 मिति पैर्णमासी सिद्धा तथापीदृशे एवार्थं साधुत्वमेवं व्युत्पत्तिज्ञानपूर्वकप्र
 योग एव चाभ्युदय इति भावः । पितृव्यं नित्यप्रत्ययस्तिद्वेति बहुश्रुतैर्विचार्यम् ।
 मातुरिति । धातरिति वर्त्तते मातरिषिच्चेति गौरादिषु मातामह्यादिशब्दपाठो
 ऽसांप्रदायिक इति भावः । सकारपाठेति । प्रत्ययेष्विति शेषः । उदाहरणेषु भाष्ये
 षत्वाकरणात्सकारप्रयोजनान्तरानभिधानामिति भावः । दुग्धे इति । सलमोस्या-
 निनेाधिकरणत्वविज्ञेयति दुग्धस्य स्याने एते आदेशा इति तु चिन्त्यं प्रत्य
 याभवन्तीति भाष्ये वाक्यशेषात् । तिलात्रिष्फलादिति । निष्फलबोधकान्तिलश-
 ब्दादित्यर्थः प्रत्ययस्तु स्वार्थं । यौवनमिति । अनिति प्रकृति भावः । शत्रन्ता-
 दिति । प्रत्ययस्वरेण मध्यादात्तत्वादनुदात्तादिरयम् ॥ ऊर्णायुरित्यादिव्यावृत्तये
 आहानुनासिकयोरिति । ल्युप्रभृतिषु सानुनासिको नान्यत्र । युवोरितीतरतर-
 योगद्वन्द्वः । उत्तरपदे सौत्रत्वादुलोपः ल्युण्वुलादिषु उकारो ऽनुनासिक एवा-
 देशेनैव तदपहारसिद्धेरिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अहः ख इति वार्त्तिकम् ।
 कृतौ वर्त्तमानाहन्शब्दात्समूहे ख इत्यर्थः । एवञ्च सुत्यासमूहे रूढो ऽही
 नशब्दस्तत्फलितमाहाहगणेत्यादि ॥ यच्छाविति । यथासंख्यमत्र ठगणाविति
 केशादचित्तत्वेन ठक् अश्वादाणित्यर्थः ॥ वात्येति दिग्भेदेन । बुद्धिकल्पितवा-
 तभेदाश्रयः सामूहिकः । इतिच ॥ योगविभागे यथासंख्यार्थः ॥ विषयो ॥
 देशयहणाद्विषयशब्दात् यामसमुदायवाचीति वृत्तिः विषयः स्वत्ववान्

निवासस्तु न नियमेन तथेति तयोर्भेदः देशोत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायशक्य-
तया प्रत्ययोपाधिः क्वचिद्वेशप्रयोगस्तु नानार्थत्वात्सन्देहवारणाय । देवद-
त्तस्य विषय इति । तेनात्यन्तपरिशीलित इत्यर्थः । भौरिक्याद्यै ॥ यथासंख्य-
मत्र ॥ सङ्ग्रामे प्र ॥ सोम्येति । एवञ्च प्रथमैवात्र समर्थवभक्तिः प्रयोजनयोद्गुप्य
इति पञ्चमीनिर्देशात्तद्वाचकस्यैव प्रकृतित्वं सङ्ग्रामे इति सप्तमी षष्ठार्थं
इति तदस्येति प्रत्ययार्थविशेषणम् । सङ्ग्रामे इति किम् । सन्तोषः प्रयोजनमस्य
भोजनस्य । प्रयोजनेत्यादि किम् । सुभद्राप्रेतिकास्य सङ्ग्रामस्य । तदस्याम् ॥
प्रथमान्तात्पहरणोपाधिकात् क्रीडारूपसप्रम्यन्तार्थं वा इत्यर्थः । घञः ॥ सेति
स्त्रीलिङ्ग क्रियापेक्षम् । गतिकारकेति । तत्फलं श्येनपातादावादिवृद्धिः । अप्रत्य-
येति । अस्य पातशब्देन व्यवधानम् । येन नाव्यवधानन्यायेन सस्यते इति
सर्वत्र लौकिकविवतानुसरणाय तेन यथाभिधानमेव साधुत्वम् । तदधी ॥ शब्द-
पाठो ऽध्ययनं तदर्थज्ञानं वेदनम् । द्विस्तच्छब्दापादान् स्पष्टार्थम् । कर्तृकर्म-
णोरिति सूत्रस्यभाष्यपर्यालोचनया तद्विधितार्थस्य क्रियात्वाभावेऽप्यलौकिके द्विती-
यान्तात्प्रत्ययविधानसामर्थ्यादेव द्वितीया । एवं तत्र भव इत्यादि विषये सप्र-
म्याद्वयपि अधीते इत्यादीनां लौकिकप्रयोगे क्रियाप्रधानत्वेऽप्यत्र कारकप्रधानतेत्य-
न्यत्र प्रपञ्चितम् ॥ तत्प्रतिपादकेति । उभयोः सहाधिकारोत्तरसूत्राणामर्थद्वये
ऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । अध्येतरीति । तत्रापीत्यर्थः । अन्यविशेषः । श्रौतिकाख्य-
प्रातिशाख्यम् । लक्षणया उच्यत्वारोपेण श्रौतिकाख्यशब्दात्तु नानयोः प्रत्ययो-
नभिधानात् । नेष्यत इति । ठको ऽनभिधानमात्रे भाष्यस्वरसः । वृत्तिम् । संहि-
ताम् । इत्यादीति । अनुसूर्यन्यविशेषः आनुसुकः इमुसिति के केण इति ह्रस्वः ।
सूत्रान्तात्त्विति । एतच्च कैयटे स्पष्टं साङ्ग्रहसूत्रिके समाहारद्वन्द्वे इति कश्चित्
द्विगौ तु तद्वितलुकस्यादत्त आह त्रिविधेति । पदोत्तरपदादिति । पदशब्दात्तर-
पदकादित्यर्थः । शतषष्ठेरिति । ताभ्यां परो यः पठिन्शब्दस्तदन्तादित्यर्थः ।
प्रोक्तादिति । स्वरितत्वबलात्तदधिकारस्यप्रत्ययपरम् । प्रोक्तादिति वक्तव्ये ऽयं
सौत्रोनिर्देश इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ इत्यन्येनपत्य इत्युक्तेरापत्यार्थं वचनङ्गाधि-
विदधीति । एतन्निय ॥ एयादयः सर्वे गोत्रप्रत्यया एव एत्यन्ते गोत्राद्वनी-
त्युक्तेः । तन्नियगोत्रेति । तन्नियवाचिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । आर्षेति । अ-
धिप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । कौरव्य इति ब्राह्मणगोत्रमेतत् । वामरथ्य-
स्येति । वामरथः कुर्वादिस्ततो वामरथ्यस्य कर्वादिष्वस्वरवर्जमित्युक्तेर्ज्ञातस्य
कर्वादिभ्यो गोत्रे इत्युक्तो न लुगिति भावः । अष्यण एवेति । अष्यणप्रकृति-
काणिजोरित्यर्थः । पठिन् शब्दात्तु न अष्यण किन्त्वौत्सर्गिक एव । यत्र ह्यौ-
त्सर्गिकस्येजाबाधः प्राप्तस्तत्रैव तद्वाधनायं अष्यण् प्रवृत्तेरिति भावः । इदं

प्राचामनुरोधेन । परं तु वान्यस्मिन्निति सूत्रे ऽत्रिशब्दादितश्चानिज इति ठकि-
 तत इति यद्यत्रियेति लुक्ते भाष्ये उक्तेत्वेनेदं चिन्त्य, तस्मादत्र प्रतिपदोक्त-
 परिभाषा ऽप्रवृत्तिरेव । पणिन्शब्दो यौगिको न तु कृठः लुग्विधौ ऋषिवा-
 चकस्य कृठस्यैव ग्रहणमित्याहुः । वृद्धाच्छ इति । तत्र विवक्षिते इजो यून-
 लुगिति लुक् । जइश्चेति प्रत्ययलक्षणनेत्रन्तत्वादिति भावः । गोत्रे इति ।
 यथा तत्र पारिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणं तथा वक्ष्यते । स्वरे इति । असत्यणो
 लुकि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां डीप् च स्यादिति भावः । कृन्दोब्राह्म-
 णानि च ॥ कृन्दःपदेन गायत्र्यादिकृन्दोयुतमन्त्राणामेव ग्रहणमिति ब्राह्मण-
 ग्रहणं जुष्टार्पिते च कृन्दधीत्यत्र कृन्दःपदस्य ब्राह्मणे लक्षणा नित्यं मन्त्रे इत्यु-
 त्तसूत्रे मन्त्रग्रहणात् । चेन पुराणप्रोक्तेष्विति सूत्रविषयभिन्ने कल्पे सूत्रे च तद्वि-
 षयतेष्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । अनन्यभावे विषयशब्दस्तेन प्रोक्तप्रत्ययान्तेभ्यः
 सुब्रुव्यत्तेः पूर्वमेवाध्येतृप्रत्ययेतः काश्यापिन इत्यादौ उत्तरपदत्वे चेति धार्त्तिकार-
 म्भेष्ववान्तरसुषुपा पदत्वमाश्रित्य नलोपोन । प्रोक्तादित्यनुवृत्तं प्रथमाबहुव-
 चनेन विपरिणम्यते । तद्विषयाणीति तच्छब्दो ऽध्येतृवेदित्रर्थकप्रत्ययपरा-
 मर्शा । अर्थमात्रपरामर्शं कठं महदिति वत्कठमधीतइत्यस्यासाधुतानापत्ति-
 रिति दिक् ॥

तदस्मिन् ॥ मत्वर्थापवादः । इति शब्दः प्रत्ययान्तश्चेत्प्रसिद्धदेशनाम-
 तदैव यथा स्यादित्यर्थम् । जनपदे लुबिति तु न्यायसिद्धानुत्पत्त्यन्वाख्यानमेव तत्र
 प्रत्ययान्तस्य देशनामत्वाभावेन प्रत्ययानुत्पत्तेः । तेन नि ॥ इति देशइत्येष्वपि स-
 म्बध्यते तेनेति कर्त्तरि तृतीया । अदूरं निकटं तत्र भवमिति समासः । त्रयोथा
 इति । व्याख्यानादिति भावः । चातुरर्थिकत्वमिति । चतुर्णां सूत्राणामर्थाश्च-
 तुरर्थास्तत्र भवश्चातुरर्थिकः । आरज् । सुवास्त्वादिभ्यः प्रागर्जाधिक्रियते । मत्व-
 न्तेति । सामानाधिकरण्यस्य न्याय्यत्वाद्भावत्यन्तु स्ववान्ति स्यात् तथा
 चाहमतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति भावः । रोणी ॥ लुप्रपञ्चम्यन्तमेतत् । येन
 विधिरिति सूत्रस्य भाष्यात्प्रत्ययविधावपितदन्तविधिः । वुच्छ ॥ यथासंख्यानुरो-
 धात्कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः । पथ इति । पत्ताद्यन्तर्गणसूत्रम् । विशेष्यानु-
 रोधि लिङ्गवचने प्राप्ते आह लुपीति । प्रत्ययार्थेन नित्यसंबद्धार्थत्वाद्भुक्तं प्रकृतिः
 लुपि लुञ्जन्तार्थं प्रकृत्यर्थं इव व्यक्तवचने लिङ्गसंख्ये भवत इत्यर्थः । लिङ्गा-
 तिदेशफलं कटुबदर्या अदूरभवो यामः कटुबदरीति । व्यक्तीत्यादिकिम् । शिरी-
 षाणामदूरभवा यामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् तस्य वनं शिरीषवन-
 मत्र वनस्यतिस्वातिदेशे विभाषौषधीति णत्वापत्तिः । तदेतत्पाणिनिः प्रत्या-
 चष्टे । तदशिष्यमिति । सञ्ज्ञानां लोकव्यवहाराणामेव तत्र प्रमाणात्वं न तु

तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः । यथा दारादिभिः शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानं तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिङ्गसंख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य भानमिति भावः । एवञ्च लुबपि व्यर्थ इत्याह । लुब्धोगेति । योगोवयवार्थस्तस्याप्रख्यानादप्रतीतिरित्यर्थः । नह्यङ्गसंबन्धिनिवासत्वेनाङ्गा इत्यादितो बोध इति भावः । प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह । योगप्रमाणे चेति । पञ्चालादौ योगस्वावयवशक्तेः प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः । तदभावे तत्रियसंबन्धाभावे पञ्चालादीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । प्रसङ्गादन्यदपि पूर्वाचार्यपरिभाषितं प्रत्याचष्टे । प्रधानेति । यत्पूर्वाचार्यैः प्रधानोपसर्जने प्रत्ययप्रकृत्यर्थाविवेकं वचनं कृतं तच्च न कार्यमिति सूत्रार्थः । अतीताया रात्रेरिति । अतीतरात्रेरन्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवसो ऽद्यतन इति लुङ्सूत्रे भाष्यकैयटयोः । विशेषणानाञ्चा । अत्र लुपीत्यनुवर्तते तदाह लुब्रयस्येति । लुबन्तार्थस्येत्यर्थः यद्यपि लुबन्तार्थस्य तत्त्वातिदेशात् तद्विशेषणानामपि सिद्धम् बदरी वृत् इत्यादाविवात्रापि जातिरूपविशेषणे तदभावः सिद्धस्तथापि जातिभिन्नविशेषणानां युक्तवद्विशेष्यवलिङ्गादीत्यर्थेन गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्येतन्मिद्व्यर्थमिदमिति भाष्यकृतः । आश्रयतो विशेष्यतः । इदमपि वाक्यसंस्कारपक्षे आश्रयविशेषस्य पूर्वं प्रक्रमण विशेषणानामपि तल्लिङ्गसंबन्धत्वं न्याय्यमिति न्यायसिद्धाद्यनुवादः आश्रयत इत्युक्तेर्वाक्यसंस्कारे एवास्य प्रवृत्तेः अत एव विभक्त्यर्थसंबन्धस्य बहुव्रीह्यर्थत्वे लिङ्गाद्यनुपपत्तिमाशङ्कानेन न्यायेन परिहृतमनेकमन्यपदार्थ इत्यत्र भाष्य स्पष्टञ्च तत्रैव कैयटे । सस्कृतं भदाइत्यादि तु पदसंस्कारपक्षे एव साधु तत्पक्षे ऽस्य वाचनिकस्याङ्गीकारे तु समासस्याकडारोक्तभाष्यरीत्या तद्वचनत्वाभावादेतद्वचनाप्रवृत्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टेवात एव भाष्ये गुणवचनवलिङ्गवचनानीत्युक्तं गुणवचनत्वे हि वति निर्देशामङ्गतिरिति दिक् । लुपीति सूत्रस्य विषयविवेकमाह । हरीतकीति । व्यक्तः सैवेत्यर्थः । हरीतक्यादिभ्यश्चेति लुप् । वचनमिति । तदेत्यर्थः । खलतिको वरणादिः । विशेषणानां चेत्यस्य प्रतिषेधमाह । मनुष्येति । चञ्चाभिरूप इति । सञ्जायामिति कनो लुम्मनुष्य इति लुप् । नचैव विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेधे सामान्ये नपुंसकं युक्तमाभिरूपपठे इति वाच्यं लुबन्तार्थे ऽतिदृष्टलिङ्गस्य तद्विशेषणे विशेषणानामिति प्राप्तस्य निषेधे ऽपि वस्तुतो विशेष्यस्य पुंस्त्वान्तरतेः प्रत्याख्याने तु लोकात् एवात्र पुंस्त्वं बोद्धुम् । कुमुदादाविति । अश्याद्यनन्तरे इत्यर्थः । वाग्रहणेति । अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेवठक्कोर्विकल्पेन लोपे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । षडिति । अश्यादावपि पठतां मते सन्नेति बोद्धुम् ।

नद्यां मत्तुप् ॥ सामान्येन मत्तुपि सिद्धे ऽर्थान्तरे विधानार्थम् । नद्या अपि
 देशत्वेन तदस्मिन्निति प्राप्ताणो बाधनार्थं चेदम् । मध्वादिष्वित्तुशब्दापठस्तु
 श्रोत्रिति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धः । तत्रहि श्रोत्रविधेर्नद्यां मत्तुप् विप्रतिषेधेने-
 त्यस्येत्यतीत्युदाहरणं दत्तम् । कुमुदन ॥ अयं मत्वर्थ एवेति न पदान्तसूत्रे
 भाष्यकैः प्रयोः । वेतस्वानित्यादौ हस्तु न अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वात् । नप-
 दान्तेति निषेधस्तु न पदे परतश्चरमावयवे कर्त्तव्ये परपदस्याजादेशस्यैव
 तन्निषेधप्रवृत्तेः । न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्यानिर्वादिति निषेधः न पदान्तसूत्रे
 दत्तोत्तरत्वात् । अन्तरङ्गासिद्धत्वन्तु नात्र कार्यकालपक्षे ऽपि त्रिपाद्यान्तद-
 प्रवृत्तेः । भ्रूय इति । नडे प्राप्तियोग्यतामात्रं गौवमुक्तं वस्तुतो भ्रूय इत्यस्या-
 सिद्धत्वात् नडे ऽपि मादुपधाया इत्येवोचितम् । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति
 पक्षस्तु भाष्ये एव दूषित इति दिक् । डित्वन्तु टिलोपाथे पित्वन्तु नञ्चि
 षयत्वनाद्युदात्तकुमुदशब्दे ऽनुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्त्या मतोरनुदात्तत्वार्थम् ।
 महिष्मानिति । अत्र प्रत्यये भाषायामित्यनुनासिका न षकारसवर्णानुनासि-
 काभावात् । अनुनासिकविधौ सवर्णयहणापकर्षणं सवर्णानुनासिक इत्यर्थात् ।
 शादो दोषधः । नडाद्यन्तरिति । नडाद्यन्तर्गता ब्रित्त्वादयः कृतकुगागमा
 उच्चारणार्थाकारसहिताः सूत्रे निर्दिष्टाः, व्याख्यानात्कान्तगणपाठाभावाच्चति
 भावः । कृष्य क्रिमिति । तेभ्यः परस्य कृष्यैव संभव इति प्रश्नः । सन्वियोगेति ।
 तेषामन्तरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायेनेत्यर्थः । अस्य चेदमेव ज्ञापकम् । अत
 एव पञ्चेन्द्राण्योद्वेगतास्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ ङीणो लुक्र्यानुको निवृत्तिः । लुग्-
 यहणमिति । ठलोप इत्यनुवर्त्तमाने इत्यर्थः । लोपयहणानुवृत्तावुपधाया इति
 वर्त्तते न वा तत्र आद्ये आह । यमात्रस्येति । अन्यत्वादेः परस्येतीकार-
 लोपापत्तिरिति बोद्धव्यम् ॥ इति चातुरार्थिकाः ॥

अन्यार्थ इति । विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः । एवञ्चेदंत्वेन भासमा-
 नमपत्याद्यपि न शेषः । ध्वनितं चेदं तस्येदमित्यपत्येपीति वार्त्तिकेन । लक्षणं
 चेत्यादि । शौषिकान्मत्तुबर्षीयादित्यस्य विषयलाभार्थमावश्यकमिदं तस्येद-
 मित्यादावपत्याद्यर्थस्यायहणायाधिकारोप्यावश्यकः ॥ आजन्तमिति ।
 अख्ययसाहचर्यात् न तु टाबन्तो दत्तिणाशब्द इति भावः । अत एव दात्ति-
 णात्य इत्यत्र न पुंशत्वम् । केचित्तु ठक्कसोश्चेति वार्त्तिकारम्भेण भाष्यकृता
 सर्वनाम्न इतीष्ट्या तदप्रत्याख्यानानेन चेष्टेरनित्यत्वादनव्ययस्य ग्रहणे ऽपि
 न दोषः । अत एवानव्ययात्प्रत्ययान्तरेण रूपान्तरं नेत्याहुः ॥ राङ्गवको
 मनुष्य इति । मनुष्यतस्ययोरिति वुञ् । रङ्गुः कच्छादिः । राङ्गुवा मनुष्य इति

क्वाचित्कोपपाठः रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्बुद्धिविधानात्परेण
 च तेन मनुष्ये ष्फगणोर्बाधसिद्धेः तत्स्थे ष्फगणोर्जापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् ।
 अण्यग्रहणानर्थक्यञ्च कच्छादिभ्यां ऽण्विधानादिति वार्त्तिकेकादतस्तस्या-
 ठसमयने नाभिनिषेष्टञ्चमित्यलम् । वरुणुरिति । अदूरभवश्चेत्यर्थं सुवास्त्वा-
 दित्वाद्यणो जनपदे लुप् । वरुणुः सिन्धुनदः । पदान्तत्वात्पत्वाप्राप्तेराह ।
 द्वस्वात्तादौ ॥ अरण्याणः ॥ अणि हि ङीप्स्यादिति भावः । वत्यमाणाविति ।
 सायंचिरमित्यादिना । काकतीरमिति । ककतीरः प्रकृतिः । काखतीरमिति
 पाठन्तरम् । सञ्जाभूताया इति । सूत्रे पञ्चम्यर्थं सप्तमीति भावः । उद्रीच्यया ॥
 उद्रीच्ययामात्किम् । माथुरः । मध्यदेशयामोयम् । बहुवः किम् । ध्वञ्जी ङी-
 न्तस्तस्य ध्वाञ्जः । अन्तेऽत्रात्तात्किम् । शार्करीधानम् । अयं ऋदुत्तरपदप्रकृति
 स्वरेण मध्यादात्तः । प्रत्युदाहरणेष्वण प्रत्ययः स्वरे विशेषः । प्रत्यात्तरप ॥ उद्री-
 च्ययामलतलाजोपवादः तस्यात्रानुवृत्तेः । शास्त्रीयमिति । सूत्रद्वयेपीत्यर्थः ।
 युनिलुगिति सूत्रभाष्ये तथोक्तत्वात् । कण्वार्दानां गर्गाद्यन्तर्गणत्वेन तत्र शा-
 स्त्रीयगोत्रेणैव प्रत्ययमन्वान । अर्थाधिकारादत्रापि तदेवेति भावः । अपवाद
 इति । प्रतिषेध इत्यर्थः । लिङ्गमिति । तेनौदालकिः पिता औदालकायनः पुत्र
 इत्यत्रेजः प्राचामिति भरतेभ्यां न लुक् । वृद्धियं ॥ अचामिति जातौ सौत्रं
 बहुवचनम् । तेन शालीयसिद्धिः । व्यपदेशिवद्भावात् जीयसिद्धिः । आदि-
 रिति किम् । सभासनयने भवः साभासनयनः । वृद्धिरिति किम् । यस्याचा-
 मादिर्हलित्यर्थः मामर्थ्यात्स्यात् । एषञ्च रत्तितम्यायं रत्तित इत्यादा-
 वेव स्याच्च त्वापगवीयादौ यस्येति सञ्जिनेऽप्यपदेशाय । अचामिति किम् ।
 तदभावे यस्यादिवृद्धिरित्यर्थं औपगवीयादावेव स्याच्च गार्गीयादौ ।
 एङ् प्रा ॥ प्राचामिति विकल्पायं व्यर्थास्यतविभाषा चेयन्तेन शैषिके-
 ष्वेवदम् । अप्रादेशवात्रिक्राडदेवदत्तयोश्च शैषिके ऽपि न । देवदत्तीय इति ।
 अत्र देवदत्तो मनुष्यनाम । काश्यादिगणे च प्रादेशवात्रि देवदत्तस्यैव ग्रहण-
 मिति नातष्टञ्जिठौ । अत एवात्र देवदत्तीया इति भाष्ये उदाहृतम् । वा ना-
 मधेयस्य । अत्र नामशब्देनाधुनिकसङ्कृतितमेव । अत एवैङ्प्राचां देश इति
 सार्थकं, घटीयादि तु गहादित्वात्साध्विति केचित् । अन्ये तु रुद्रा बोधक-
 शब्दत्वमेव नामत्वं पशुनामभ्यः कारनास्तीतिवत् । एङ्प्राचामिति तु देश-
 वृत्तेश्चदेहादेरेवेति नियमार्थं घटीयाद्यनेनैव साध्वित्याहुः । उच्चारणार्थ इति ।
 विधेयघटकस्येति ऽपि तदतिस्फलाभाव इत्यर्थः । वृद्धात्या ॥ अत्रे द्वेश इति
 संबध्यतइत्याह वृद्धादेवेति । विपक्षेतिनियमस्तु न व्याख्यानात् । धन्व । मरु-
 देशः । धन्वविशेषेति । व्याख्यानात्स्वरूपपयोयाणांमयग्रहणमवृद्धत्वाच्चेति ।

भावः । देशवर्धन इति । अत एव धनुर्वीचकधन्वशब्दस्य न ग्रहणम् ॥ उत्तरेणे-
ति । रोपधत्वादिर्भावः ॥ ईकारेति ॥ व्याख्यानाद्वीर्यग्रहणमिति भावः । जन-
पदत ॥ तदवधिर्गति क्रमधारयस्तेन स जनपद एवावधित्वञ्च सविधानाञ्जन-
पदस्यैव जनपदत्वेन सिद्धार्थाप उत्तरसूत्रेण त्रिगर्तेशब्दे परमपि गर्त्तात्तरप-
दच्छ्दार्धत्वा वृत्तये तदाह त्रिगर्तक इति । दावेक इति । दावा इति बहु-
वचनान्नाय जनपदे । कालञ्जरीका इति । कलत्रजरेषु भवा इत्यर्थः । कच्छा-
ग्निव ॥ जनपदेत्यादि निवृत्तं देश इत्येव । केवलस्यापि कच्छस्य देशे वृत्त्या
तदर्थमुत्तरपदग्रहणम् । अन्यत्र सामर्थ्यादेव दन्तविधिः सिद्ध्यति । दारुकच्छ
कुण्डार्थमिन्द्रवल्कवहुवृत्तां प्रकृतयः । गर्त्तात् पाठा जनपदतदवध्याश्चेति
सूत्रस्य भाष्यविरुद्धः । नागरा ब्राह्मणा इति । कर्त्यादेषु माहिष्मतीमाहच
यात्मज्ञाशब्दस्यैव नगरस्य ग्रहणमन्तत्र न ठकञ् । प्राचां यामनगराणा-
मिति सूत्रे नागरा इति भाष्यादाहणादिर्भावः । विभाषा कुरु ॥ कुरो-
कच्छादिपाठमामर्थ्यात्पक्षे ऽपि मिट्टे युगन्थायां विभाषा कुरुयुगन्थौ जन-
पदे ताभ्यामृद्धादपीति नित्यं प्राप्ते विकल्पः । कापधाद । प्रस्थानरेत्वेनेन
मिट्टे जनपदवृत्तवाधनाद्यमितम् । तनु उदीच्यथानतगात्र वाधनाद्यमितम् । माहि-
षिका माहिषका वा जनपदः । वृत्तादेर्गति । मिन्धारादेशे ठञ् । नित्यमार्थमिति ।
सान्ध्यादेर्वेति विपरीतनिषेधस्तु न व्याख्यानात् । मुखेत्यादि चत्वारि गहा-
द्यन्तर्गणसूत्राणि । देवकीयमिति । नूनमत्र देवानुग्रहइति भाष्यात् देवस्य-
दाम्भ्यर्थं देवाद्यत्रावित्यपीति कश्चित् । स्वकीयमिति । स्वार्थिकप्रत्यया-
न्ताच्छ इत्येके राज्ञः क्व ॥ देशइति न संबध्यते असम्भवात् । ब्राह्मणका नाम
इति । कापधत्वादेण प्राप्तेः । आयामुषीयमिति । बाहौकथामभ्यर्चेति ठाञ्छ्रौटौ
प्राप्तौ । ठञ्छ्रौटौर्गति । नगरान्ते रोपधत्तोरिति वृत्तादिशब्दार्थः । विभा-
षा मनुष्ये ॥ अमनुष्यशब्देन यौगिका व्याख्यानात् । कृकणपणाद्वारद्वान् ॥ देश-
वार्ता भारद्वाजशब्दः प्रकृतिविशेषणं व्याख्यानात् । युष्मदस्म ॥ अत्र सूत्र-
त्रये ऽपि न यथामख्यमस्मरितत्वात् । न चैक एव स्यात्नेन विधीयते चेन
तस्य सहायता आत्यन्ते सा च प्रकरणाच्छेनेति यथामख्याप्राप्तिरेवेति वाच्यं ।
सहायताद्यातने ऽपि तस्या सन्नन्यन्तरसाकाङ्क्षतया द्वितीयापस्थितिं
विनाशपर्यवसानेन तत्प्राप्तेः । न चैवमपि प्रत्ययत्रयावधानाच्च तत्प्राप्तिरिति
वाच्यम् । विकल्पार्थानां पक्षे ऽभावमात्रायत्वे ऽप्यन्यभावाद्यं क्त्वाऽभा-
वात् । प्रकृते च महाविभाषयावाक्यस्य सिद्धत्वादन्त्यतम्याङ्ग्रहणबोधितऽ-
तदभावेणैत्यस्य लत्यसंस्कारवेलाया ज्ञाने ऽपि विध्यर्थमिति काले त्रया-
णामनुपस्थित्या तत्प्राप्तेरिति दिक् । चाच्छ इति । विध्यसन्निहितचस्य

विधेयसमुच्चायकत्वमिति भावः । तस्मिन् ॥ पूर्वसूत्रे साक्षात्विदित्वेन
 प्राधान्यात् खत्र एव तच्छब्देन परामर्श इत्याह । खत्रीति । एकवचने इति
 यौगिकं षष्ठ्यर्थं च प्रथमादिवचनमत आहै भाष्येवाचिनोरिति । प्रत्ययेत्तर ॥
 उत्तरपदे त्वन्पुत्र इत्या मुदाहरणम् । कालाट्टञ् ॥ कालयहणे यथाकर्यावि
 दपि कालबोधकाना यहणम् । तदस्य परिमाण संख्याया इति सूत्रे यो यः
 काले वर्तते स स कालशब्द इति भाष्याक्तेः । रमणीयादिष्वितिप्रसङ्गस्त्वन्भि
 धानान्नित्यपि तत्रैवाक्तम् । अत एव साधप्रार्तिक इत्यत्र टञ् मिट्टः । अन्यथा
 स्वाङ्गसमुदास्य स्वाङ्गवाचकत्वाभाववत्कालसमुदास्य कालवाचकत्वाभावा
 ट्टञ्च न स्यात् । मम तु यथाकर्याचित्कालबोधकत्वमस्त्येव । साधप्रार्तिकः
 पौनःपुनिक इत्यत्र तदन्तत्वेन स्यादित्त्वेन चात्रयत्वेत्यन्भिधानाट्टञ्
 क्युतेः न भवतः । नस्तद्विदित्वेति सूत्रे भाष्ये तथा प्रयोगात् । इति यावदिति ।
 न च क्व नतत्राणां क्व ट्टुत्पुलाश्च विधीतव्येष्वस्य त्यप्सूत्रस्यभाष्यस्यासङ्गतिः ॥
 ताद्यत्पयन्त कालाधिकार इति परत्वेन क्वबाधकटत्रपवादतयोः क्वटबनाना
 मणादीनां दुर्जनन इति मंत्रप्रधारणायोगः तदधिकारभाव इति तदपवादत्व
 मेव नेति न दोष इति वाच्यम् । तेषां क्वबाधकटत्रपवादत्वे ऽपि परस्परप
 रिहारेण चारिताश्रयत्वेकदुगपदसंभवस्यैव मंत्रप्रधारणादीनां जन्तुनां दोषात् ।
 आट्टे ग ॥ अट्टाशब्दात् प्रजाशब्दोक्ति मद्भाष्येतेषां पित्र्यकर्माविशेषे कृतेषु ।
 द्वारादीनाञ्च ॥ अत्र परस्य शृङ्गारिणि नानुयत्नवदिति कस्यत्सूत्रे निर्वापितम् ।
 इह तदादिग्रहणमपि गवञ्च मद्भाष्येवाध्याययोः पाठा नियमार्थः स्वग
 ष्टादेशेनधारयति तेन स्यादिके स्यात्भाविके स्यात्कार्यामिति मिट्टाप्रति द्वारा
 दीनाञ्चेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । तत्र स्याध्याये सर्वेषां यगभ्यः पूर्वैर्नेच ।
 अत्रामादेरित्यनुबन्धे तदन्तर्गताश्रयो पूर्वैर्विचार्यति व्याख्यानात् । मन्विधे
 ना ॥ अणग्रहणं दोगेप्रोप्याशु वाधिन्तु वचनन्तु यथाप्लुटञ्बाधनेन चरि
 ताथे मन्विधेलादिग्रहणे गश्चते वीन पाठाच्छाश्वतकशाश्वता मिट्टावित
 नस्तद्विदित्वेति सूत्रस्यभाष्यस्वरमः । तत्राद्ये कादेगाभावाटलाभावा वै यथा
 ष्टाविराधः शाश्वता क्व इति निपातनात् शाश्वते चास्मादेव निपातनादथयानां
 भमात्रे इत्यस्यानित्यत्वाट्टिनापाभावान् गवागनीयः मिट्टः । तेषामिति ।
 तिष्ययुक्ते काले भवामित्यर्थः । प्रा ॥ नदिवृत्ताति प्रगच्छस्य दीपः ।
 सत्वतापवादः । सर्वेवाणव ॥ क्वन्तमीत्यस्य निवृत्त्यर्थे मिट्टे सर्वेव यहण
 म्यथायम् । तुटः प्रागिति । अन्यथान्तरङ्गत्वान्ताट्ट अङ्गात्प्राप्यत्यर्थे निर्दि
 श्यमानयुगच्छस्य ततः पन्थाभावाद्दरागमा इति न्यायेन तादृशगटस्य
 यहणे ऽपि तस्यानिर्दिश्यमानत्वात्तद्विशेषातिरिति भावः । धन्तुना ऽङ्ग

सञ्ज्ञानिमित्तयोरित्यर्थः । यदागमा इति न्यायेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणे ऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया तयोरेवादेश इति न दोषः । अत्रार्थं एव स निर्देशो लिङ्गमिति बोद्धव्यम् । एवं शैवस्त्रिकेण्डसञ्ज्ञानिमित्तत्वमिति व्याख्यानात् पूर्वन्तुत्यपि न दोषः । सायन्तनमित्यादि । सायञ्चिरयोर्मान्त्वम् निपातनादिति भाष्ये स्पष्टम् । सायमित्यव्ययेषु पठितादव्ययत्वेनैव प्रत्ययसिद्धौ सायं ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं, घञन्तमायशब्दस्तु सायाह्मायतरशब्दयोः साये इति मत्तम्यन्ते च कालपरः साधुर्नान्यत्रेत्यनभिधानाच्च ततर्थाजिति तद्भावः । सायमण्डनमित्यादि त्वमाध्विव । अत एव यथान्यासे कालाधिका राबाधः । ननु चिरमित्यस्याप्यव्ययेषु पाठान्तद्ग्रहणमपि व्यर्थञ्चिरशब्दाट्टात्प्रत्ययेनैव बाधसिद्धेः । न चाव्ययत्वप्रयुक्त्युत्पुलारनित्यत्वज्ञापनार्थन्तत्तेन सायं प्रातिकारिर्मिद्विरिति वाच्यम् । सायं ग्रहणस्यापि तत्त्वसंभवादिति चेत्सत्यमव्ययेषु तस्याप्रमाणाकत्वात् ॥ परन्तु पूर्ववत्सरे । परारि पूर्वतरं । सञ्ज्ञायां श ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन चेत्सञ्ज्ञागम्यत इत्यर्थः । नेह शारदं शम्यम् । उत्तरपदस्य ॥ अधिकारोयमिति । अत एवोत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति स्वर्गविधायके उत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहः सिद्ध्यति । पूर्ववर्षिके वर्षाणां पूर्वं इत्येकदेशिसमासः आदिवृद्धिस्तु न उत्तरपदवृद्धेस्तदपवादत्वात् । अत एव इद्वेगेति सूत्रे पूर्वपदस्य चेति चरितार्थं सत्यपि संभवे बाधात् । पूर्वाम्बिति । तद्विदुर्वाचि समामः । अतोरिति । क्रतुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वक्तव्या ऽवयववाचकानां पूर्वपदत्वे इत्यर्थः । पूर्वत्र । उदाहरणे । तेन तत्र वर्षाभ्यष्टकं सर्वत्राणवेति टगणौ मिद्वौ । इह तु । प्रत्युदाहरणे । तेन तत्र कालाट्टजेव । वृद्धिर्मिद्विधा किम् । पौर्वप्राचृषं, इह प्राचृष एण्यो न । वाचनिक एवाय तदन्तविधिः । जनपदेति । तदधिकारे ऽवृद्धादधीत्यनेनेत्यर्थः । सुमर्षाधिंति । जनपदवाचिनः शब्दस्यान्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधिर्थादिसुप्रभृतिभ्यः परः सम्भवतीत्यर्थः । अयमपि वाचनिक एव । पौर्वपञ्चाल इति । अत्र पूर्वशब्दो देशवाची । कालवाचीत्यपि कश्चित् दिक्शब्दपदेन च दिग्वाचकशब्दस्यैव ग्रहणमनेत्र तदन्तविधिविषयाभावाच्च वृत्तं । शब्दग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव । पौर्वमद्रे मद्रभ्यात्रित्यत्र वृद्धिविधायके प्रातपदाकत्वाज्जनपदतदवधोश्चेति प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तत्रैव तञ्जापित्तोय तदन्तविधिरित्ययुक्तम् । अमद्राणामित्यस्य त्रैयध्यापत्तेः । उत्तरार्थे इति । प्राचा यामेत्युत्तरसूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यादित्यर्थे मित्यर्थः । सुमर्षाद्वौ । दिशोजनपदस्यामद्राणामित्युक्ते स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पर्युदासः सम्भाव्येतेतीहाद्यपि स इत्यन्ये ॥ प्राचां या ॥ प्राचामिति

देशनिर्देशः । यद्यपि नगरस्यापि ग्रामत्वमस्ति तथापि नगराणामित्युत्तरप-
दविशेषणं ग्रामाणामित्यङ्गविशेषमित्यर्थमुभयं पूर्वेषुकामशम्यादिः समुदाये
ग्रामनामधेयं पूर्वपाठलिपुत्रादावुत्तरपदमेव नगरमाहेति वृत्तिः । भाष्ये तु
ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहणं प्रत्याख्यातं पूर्वेषुकामशम्यादौ पदैकदेशन्याये-
नोत्तरपदस्यापि ग्रामनामधेयत्वमन्येवेति तदाशयः तदत्रमूले ऽपि ध्वनितं
तदाह । दिश इत्यादिना । पूर्वेषुवामशमरणं प्रकृतेः सञ्जात्वादिभ्यपूर्वेषु
दादिति त्रिा न । पूर्वपाठलोति । पाठलिपुत्रशब्दस्तदवयवे वर्त्ततेइति
समानाधिकरणममममः ॥ अमावास्याया वा ॥ पते सान्धवेलाद्यण् । सूत्रे
दीर्घपाठ इत्यत्र सूत्रे ऽमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् ।
नत्तत्रवाचिभ्य इति । नत्तत्रयुक्तचन्द्रवाचिभ्य इत्यर्थः ॥ लुक् ॥ अप्रधा-
नमिहापमर्जनं न शास्त्रीयममम्भवात् । त्रिवेति । लुक्द्वितेति लुकि
जाताद्वयंस्त्रीत्वप्रतिपादनाय पुनष्टाप् । पिप्यन्यादेर्गिति । अन्यथा रेवतीराह-
णीनत्तत्र इति गौर्गादिषु पाठात्तत्रवाचिभ्याभावेन स न स्यादिति भावः ।
टानाविति । विधानसामर्थ्यान्नानयोर्लुक् स्त्रियामित्येवेति । फल्गुनी अषाढेति
भाष्यादाहरणात् । अस्त्रियामपीति । आश्विष्टीय इत्यादि भाष्यादाहरणात् ।
अत्र चित्रारेवतीत्यादि लुभवचनं भाष्ये नत्तत्रभ्या बहुलांमत्याश्रित्य प्रत्या-
ख्यातम् । स्यानात्ततो ॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वपूर्वदकममाहारद्वन्द्वः । तेन
स्त्रीलिङ्गयोर्गोशालाखरशालाशब्दयोर्ग्रहणम् । विभाषेति । अस्य यद्यपीत्या-
दिस्त्वथाप्यंक्रदेशावक्रतन्ययेन तत्रापि लुगिति शेषः । मतेन क्रान्तपुंसकह्रस्वा-
नामेवद्वन्द्वः गोशालाखरशालयोस्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धमिति
हरदत्ताकमपास्तम् । क्रान्तह्रस्वस्य लिङ्गप्रत्ययवैशिष्ट्यसंभवात् । प्रातिप्रसृत
इति । कालाट्टजानिवर्त्तितं त्रैत्सर्गिकेण पुनः सान्धवेलादिमूत्रेणाभ्यनुज्ञात
इत्यर्थः ॥ कालात्माधुपुष्यदिति ॥ पुष्यदिति पुष्यविकसनइति
देवादिकाच्छतरि रूपम् । तत्र भव इति यावत्कालादिति वर्त्तते । उष्यन्त
इति । सूत्रे भूतकालो ऽविर्वातित इति भावः । आश्वयुजो अश्विनोयुक्ता पौर्ण-
मासी । कलाप्य ॥ तत्रेत्येतन्महितद्वयमृणइत्यर्थान्ययाय कालादित्यनुवृत्तस्य
संबन्धाय च कलाप्यादयः काले लातागिका इत्याह यस्मिन्काले इति । फलांम
ति । अश्वत्यस्य प्रतीदित्वेन तेन फले विहितस्य विधानसामर्थ्याङ्गुगभावे ऽप्यु-
पचारादिति भावः । मत्तद्वृत्तिविषयश्चायमुपचारः ॥ यौष्माखरममादिति ॥
समाहारद्वन्द्वः । आखरममकमिति । आगामिषर्पाणामाद्ये वर्षं देयमित्यर्थः ।
अखरशब्दस्यादिकशब्दत्वादमञ्जायामप्यत्र कर्मधारयः ॥ तदस्य ॥ प्रथमा-
न्तात्साठोपाधिकात्पशुर्थे ऽणादयः क्रियाकारकभावमूलकसंबन्धस्यैव विष-

तणादस्येति षष्ठी । सौष्टमभ्यस्तम् । कालस्य स्वरूपेण सहनायोगान-
 त्महचरितक्रियाया लक्षणस्याह निशामहचरितमिति ॥ तत्र भवः ॥
 भवनमत्र सत्ता ॥ प्राचाम् ॥ प्राग्देशीयनगरवादिपत्रगणान्तमङ्गं तत्रेत्यर्थः ॥
 जङ्गलधनुः ॥ उत्तरं उत्तरपद विभाषित विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः । परिमुखमिति ।
 वज्रनाशं उपपरीति समामः । गणां पञ्चानामिति । आदेश्चाविशेषणं तत्फल-
 माह । देविकाकूले इति । सौदेविके तु नात्वन्देविकादेव्युद्ग्राप्तेः । अत्र
 वृद्धिपदानुवृत्त्या वृद्धिमञ्जकाकारविधानाद्वाविकीभाष्ये इत्यादौ पुंस्त्वनि
 पेषांमार्द्रान्युक्तम् । क्रतुय ॥ पाकयज्ञान्ययज्ञः वैश्वदेवहोमा वा । नवयज्ञः
 आययणम् । अनन्तोदात्तार्थे इति । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणं मध्यादात्तवा-
 ज्ञपेयाद्व्यर्थे इत्यर्थः । तदर्थमावग्यकमिदमन्तोदात्तपाकयज्ञादावपि परत्वान्
 प्रवर्तते इत्याभमानः । यज्ञार्थमन्त्रब्राह्मणकल्पेषु लातणिकत्वेन व्याख्यातव्य-
 नामत्वं बोद्धुम् ॥ अध्यायेष्वेति ॥ एवकारः स्पष्टार्थः । ततः षष्ठीति ।
 पौरोडाशिकं काण्डमिति तु पुरोडाशमधिकृत्य कृत पौरोडाशान्तदेव
 पौरोडाशिकमिति विनयादित्वाट्टिकं माधु । काकं कृकणपर्णादिति कृ-
 पाप्तः । तैर्ये इति । भूमादित्वाद्भूत् प्राप्तेः । अदशवाचित्वायस्यानठक् प्राप्तेः ।
 अणयहणं तूदपानादुत्सादेर्यथाविहितज्ञं बाधित्वाण्यर्थम् । अन्यथायस्यान-
 ठक बाधित्वा म एव स्यात् । गोत्रादम् ॥ तत आगत इत्यर्थः । आशाच-
 मिति । अशुचेगागतामित्यर्थे इत्याभमानः । अणुवै भवमिति वा । आत्तत्रजा-
 दयोष्यथम् । अनैश्वर्यं ब्राह्मणादित्वात्प्यत्र एते सर्वे भावार्थकप्रत्ययान्ता
 एवेति तन्मते ऽत्रैतत्सूत्रलेखा लेखकप्रमादात् । प्रभवति ॥ प्रभवः प्रथमप्रका-
 शो नात्यन्तिः । ज्ञातद्वेदेन निर्देशात् ॥ विदूरा ॥ बालवाचपर्यायोविदूरशब्द
 एव वृत्तिविषयः । शरीरकमिति । जीवमित्यर्थः । शरीरशब्दान्तस्येदमित्यर्थेण
 स्वार्थे कः । सौभद्रो यायात इत्यप्यस्येदाहरणम् । निपातनादिति ।
 मभारान्ति सूत्रे ऽमनुष्यशब्दे कृत्रा रतः पिशाचादीनाहेत्युक्तरिति भावः ॥
 सौम्यनि ॥ निवाम इत्याधिकरणे घञ् । अस्यांत कर्तुं शेषत्वाववतायां
 षष्ठी । सुग्राभिर्वनिवामसवन्धीत्यर्थः । सुग्राधिकरणकवासकर्तृति फलति ॥
 आयुधज्ञां ॥ क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी आयुधज्ञीविनोभिधातुमित्यर्थः ।
 पर्वते इति प्रकृतेर्विशेषणम् । पर्वतादिति सूत्रे पाठान्तरम् । पर्वते इति
 किम् । साकाशका आयुधज्ञीविनः । योपधत्वाद्भुञ्ज ॥ तूदांसना ॥ शनेति
 तालव्यपाठो वृत्तेः ॥ अचित्ताद ॥ अत्र स्वरूपयहणं न । अदशकाला-
 दित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । गोत्रात् ॥ लौकिकमिहगोत्रम् । वृष्टाच्छमिति

औपगव इत्यादौ । आख्यायहणात् त्रियः शूर इत्यादौ शूरशब्दात् ।
 पाणिन इति । अस्य प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वरूपनैकिकर्गोत्रत्वाभावादेव सिद्धे-
 र्बहुलग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्यं, त्रिधांशे पौरुषीय इति वा तत् ॥
 जनपदिनामिति ॥ स्वस्वामिभवस्ये मन्वर्थाय दर्शयति । स्वामिवाचिना-
 मिति । सर्वशब्दार्थमाह । प्रकृतश्चेति । तत्फलन्तु मद्राणां राजा माद्रः
 दृत्रमगधेत्यण् स भक्तिरभ्येत्यर्थे मद्रकर्मिद्विः । अतिदेशान्मद्रशब्दत्वेन
 मद्रवृज्याः क्त् । अद्वा जनपद इति । दृष्टान्तार्थे अद्वाटदपात वुञ् ।
 पञ्चाना ब्राह्मणा इति । अभेदोपचारोत्र ब्राह्मः । पौरय इति । पुरुः पूरुवा
 न जनपदः । बहुवचने इति क्रिम् । एकवचनाद्बहुवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे-
 ऽतिदेशार्थे वल्कारणम् । यो यज्जनपदवादी ततस्तज्जनपदप्रत्यया यथास्या-
 ज्जनपदान्तरप्रत्ययामाभूदिति सारजनः ॥ तिर्त्तिरिव ॥ इतश्चाभ्य वल्यमाणा
 प्रत्ययान्तैर्नैकदिगित्यतत्पर्यन्तं कृत्वा स वाच्य इष्यन् । शानकादिभ्यश्छन्द-
 सीत्यनश्छन्दाग्रहणस्य पूर्वमपकर्षाद्वाचनान्पूर्वोत्तरे तदाह । छन्दाब्राह्मति ।
 तेन तिर्त्तिरिप्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न । तिर्त्तिरिादिभ्यश्छन्दोश्च म च छन्दस्येवति
 नियमद्रुयाश्रयणमत्र । न छन्दः शब्देन कल्पमूत्राण्यपि । तत्र स्वरितत्वप्रति-
 ज्ञयाभिकार्यावगतः । काण्यथका ॥ आख्या कल्प ऽपि तादृशयतष्यते ।
 कलापिब ॥ हरिद्रुश्छन्दोनां तुवुरुनपञ्चत्वाः कलाप्यन्ते वामिनः ॥ द्वितीया-
 नव आर्त्तस्य कलिङ्ग कमल सत्राभार्याण ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापि-
 न । कलाप्यन्ते वामिनां वैशम्पायनशिष्यत्वादेव सिद्धे तद्दृष्टान्तच्छर्ष्याशय्याणा
 न ग्रहणम् । याज्यन्कार्नाति । कण्वादिभ्य इत्यण् । ते हि पाणिन्यपेतया
 आधुनिका इत्याभमानः । भाष्ये तु शाखायनादि तुल्यकालत्वाद्वाज्यवन्वया
 दिभ्यः प्रतिषेधस्नादृशयता च नेति वचनमप्यारभ्यम् । शानकादिभ्यश्छन्दासि ।
 छन्दस्यभिधेये गभ्या णिनः । छन्दासिक्म् । शानकोया शिता । अस्य
 वेदमात्रविषयत्वमिन्त्युक्तिभान्त्या कलापति मूत्रस्यभाष्यत्रिधाधान् । कला
 पिने वचनमाप्रथ्यादृष्टान्तमिदं पुनरुग्रहणमन्यता ऽपि विधानार्थम् । तेन
 मायुरेण प्रोक्ता मायुरांशुतिरित्यादौ छ्वादिक् न । भित्तुमूत्रं भित्तुत्वम
 म्यादक मूत्रम् । यथा नटमूत्रं नटमूत्रज्ञाने हि नटत्वमपत्तिरेवन्नज्ज्ञाने
 ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानान्कर्मस्वनादरेण भित्तुत्वमपत्तेः । वेदान्तान् विधिधत्
 शुत्वा मन्यमेदन्तुणा द्विज इति मन्तके । स ह्याश्रमेर्विजज्ञास्यः समस्तरं
 मवत्तु । दृष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रान्त्यश्च द्विजातिभिरिति याज्ञवल्क्याकेश्व ।
 विविादपावाक्ये ऽपि तपस्त्रादीनां करणानां शब्दतो गुणभूते ऽपि अयंतः
 प्रधानभूते वेदने एवान्वयः । कारकाणां तण्डुलानां काष्ठैः पाचक इत्यादौ

गुणभूतक्रियायामप्यन्यदशनात् ॥ यद्वा यावं यामाय वा जिगमिषतीत्यादौ
 गमेषामः कर्म इषेस्तु उभयमिति महाभाष्याक्तरीत्या वेदने इच्छायां चोभय-
 त्त्रापि करणत्वमिति न तद्विरोधः । वस्तुत इच्छाया वस्तुसौन्दर्येन्ननैव-
 सिद्ध्या तत्र करणापेक्षा नास्त्येव । एतरेष्वन्वयस्ये ऽपि । अन्य गार्हपत्याह-
 वनीयावन्तरेणानोरथोवाशवावा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
 नैतन्मनसि कुर्यादित्याहुगात्मन्यस्य हितंभवन्तीति तच्चेन्मनसि कुर्वीत
 गार्हपत्यार्वादिच्छिवामुद्रकधारां हरेत्तन्तुं तन्वविति । आत्मन्यस्य हिते इत्यस्य
 मय्येव ते कल्पिता इति पश्येदित्यर्थः । संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यस्य संन्यस्य
 श्रवणमेव कुर्यादित्यर्थः । एतेन भित्तुमात्राध्ययत्वाद्भित्तुमूत्रत्वमस्येत्यपास्तम् ।
 भित्तव इति भित्तुत्वयोगा इत्यर्थः । णिनिर्मण्डकप्लुन्यानुवर्त्तते । पाराशर्या
 व्यासः । अनयोरपि तद्विषयतेष्यते । तेनैक ॥ तेनेति सहयोगे तृतीया
 तेन सहैकादिसूत्राधिकरणमित्यर्थः । सौटामनीति । अत्रिति प्रकृति
 भावः । तसन्तं तु स्वभावादधिकरणशक्तिप्रधानं तृतीयार्थप्रधानमिति
 छन्मज्जन्तमूत्रं कैयटः । स्वरादीति । तत्प्रकरणपठिततद्वितपरिगणने
 पाठादित्यर्थः । कुलानादिभ्या । इदमयन्ये ऽपि ॥ तुदाभ्र ॥
 पादपाच्छापवादः । केचित्तु पदपेन्यवृद्धं पठन्ति । तस्येदम ॥ अत्रेदमित्यनेन
 शेषभूतमर्वाविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति । अत्र परो-
 त्तत्वप्रत्यतत्त्वे न विवर्त्तिते तेन प्रकृत्यर्थमन्विमात्ररूपेण ऽनेन प्रत्ययविधान
 अपत्यादीनान्तु न केनापि रूपेणेदमर्थता शेषत्वाभावात् । भञ्चति । याव
 भमिति सूत्रानन्तरं रणीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेनाकडारम्यत्वात्पदत्व
 बाधमिद्विः । अग्निमित्ये इति । अन्तर्भावितण्यर्थान्त्रेभ्यः । साप्याग्नीध्र इति ।
 अस्माच्छरणेशंक्क एव एतेनोत्तरेणार्थाधीयं धिष्ण्यामिति व्याख्यातम् । पत्र-
 पूर्वा ॥ पत्रत्यर्थयहणम् । एवमुत्तरत्रापि तदाहाश्वरथस्येति । इदमपि रथाङ्ग
 एव । बाह्य इति । अर्थान्देशायमत्रैव । द्वन्द्वाद्गु । वैरे देवामुरेति वार्तिकपाठः
 द्वन्द्वे इति तु लेखकप्रमादः तथापाठे मैथुनिकायाव्याप्तिः । भाष्ये ऽत्र सूत्र
 वैरे इत्येव पाठाच्च । द्वन्द्वे इत्येतद्विशिष्टन्तु विशुक्कन्दीति सूत्रे भाष्ये पठ्य-
 ते । देवामुरं रातामुरमित्युदाह्रियते च देवामुराद्यधिकृत्य कृतमाख्यानामि-
 त्यर्थः ॥ गोत्रव ॥ गोत्रमिहलौकिकम् । तौद्रकमालवकर्मिति गोत्रत्वारोपात्साधु ।
 इदं खण्डिकादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । धर्मान्वायेति । अन्वायः संप्रदायः शास्त्र
 मित्यन्ये । सद्गाङ्गु ॥ सद्गादय इदमर्थविशेषणानि गोत्रयहणानुवृत्तरत्रादीनामत्र
 गोत्रप्रत्ययाना ग्रहणम् । अत्र च लौकिकमेव गोत्रं चेष्यपत्यरूपम् । वुत्राप ।

वाद्येयम् । परंपरेति । यथा गवादिनिष्ठं चिन्हं गोद्वारा स्वामिना संबद्धम् ।
सात्तादिति । यथा बिदानां म्यूणा । अण्वोक्ते इति । अणुसंबद्धसङ्घादीनामनु-
वृत्तेरिति भावः । पत्ते इति । गोत्रचरणादुजित्यस्योत्तरत्रानुवृत्त्या वाक्यभे-
देन व्याख्यानसामर्थ्याच्चरणात् धर्मास्वाययोरित्युक्तावपि सङ्घादिषु तत्प्राप्ति-
रिति भावः । अन्ये तु पत्ते कृमिच्छन्ति । लतणे क्लीबतेति । उत्सर्गाय
लतणे बैदीसूणेति भाष्यप्रयोगात् । न दण्डमा ॥ दण्डमाणवेत्यादि प्रत्ययार्थ-
विशेषणम् । दात्ता इति । दात्तीणामिमं इत्यर्थः । गोत्रेति । वुत्रानिषेधः । रैव-
तिकादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययान्ता इत्याशयेनाह वुत्रापवाद इति । निपातना-
दिति । अन्यथेत्र स्यात् । हास्तिपदे हास्तिन इव यादौ यस्येत्यर्थकहस्तिपा-
दशब्दादपत्येण्यद्वावौ निपातनात् । यस्म्येति लोपस्यासिद्धत्वेन पादः पदि-
त्यस्याप्राप्तेः । अथर्वणा प्रोक्तमधीयान आथर्वणिकः । ततो ऽणि इकस्य
लोपे ऽनिति प्रकृतिभावे आथर्वणः ॥ इति शैषिकाः ॥

आश्रम इति । श्वं चर्मणो विकारः कोशश्वामं । चर्मणः कोश इत्यु-
पसंख्यानादृत्तिलोपः । अथयवे च ॥ अयमधिकारः । चाद्विकार इति । तेन वत्य-
माणाः प्रत्ययाः प्राण्यादिरथ्यास्त्रिभ्याश्चद्वये ऽन्यथ्यस्नु विकार गवेति बाद्यम् ।
मयूरो लग्नावन्त इति मध्यादात्तः । ब्रह्वादिभ्या ॥ अत्र गणे कोपधपाठो
मयट् बाधनाथः । अण् ग्रहणं तु डीपन्तपाठनीशब्दादनुदात्तादिनतणत्रो
बाधकमयट् बाधेनागण्येम् । गभ्या यथा विहितमित्युच्यमाने ऽत्रैव स्यात् । अत्रो
पवाद इति । उवर्णान्तत्वादप्रयुक्तस्येत्यर्थः । देवदारावामिति । देवदारुः ।
पौनद्वयेत्वादाद्गुदात्तः । दाधित्यामिति । दाधि तिष्ठतीति सुपिम्य इति कः
उपपदममामे प्रषोदरादित्वात्मस्य तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्तादात्तो
यम् ॥ पलाशादि ॥ खट्विरोत्र पठ्यते ॥ गम्याः पल । त्र त्रित्प्रत्ययः त्रितश्च-
तत्प्रत्ययादात्ति मूत्रभाष्ये विकारविकारे ऽपि ताद्विकारत्वमारोप्य तन्मूत्रं
प्रत्याख्यतम् । अस्य पित्तं हि तत्प्रत्याख्यानं पित्त्वान्डीष । आरम्भेत्वत्र-
न्तत्वान्डीषिति फलभेदः स्यात् । उग्रम्यावयव औग्रक चर्म । उग्रदुत्र ॥
कंसोयस्य विकारः कांस्यं कंसोयपरशब्दोपरिति यत्र तयोर्विकारे औग्रका
पानत् । कांस्या म्यानीत्यादौ मूत्रारम्भेयत्रादिपाठादृत्तेर्वेति न फलभेदः ।
आश्रमनमिति । आश्रमेनावयवरूपमित्यर्थः । विकारे तु ऽटिलोपः स्यात् । आधिकार-
रादेवार्थलाभे सिद्धे एतयोपरिति वचने पुनर्विधानबाधनद्वारापवादवपये ऽपि
पत्ते मयडर्थन्तेन बैन्व बैन्वमयमिति सिद्धम् । मुद्गो घृतादित्वादन्तादात्तः
कार्पासो डीपन्तत्वान् । नित्य वृद्ध ॥ इह मयडिति भावायामित्यादि चानुव-

तेन । आरम्भसामर्थ्यदेवाय नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं क्वचिदत्रापि नित्यं
 विधानार्थमित्याशयेनाहकार इति । शरादिषु मृच्छपाटश्वस्यानित्यत्व-
 बोधनार्थः । वेदे मापुवत्तमृन्मवं गृहमित्यादिषु प्राचुर्यं ग्व मयट् ॥ गोश्व ॥
 गोभुक्ताहारविकारे गोविकारत्वमागेष्य प्रकरणाबाधोत्रति बोद्धम् । पुरोडाशे
 पुरोडाशरूपे विकारे इत्यर्थः । यावके विकाराणन्नाद्यावादिभ्य इति स्वार्थे
 कन् ॥ तालादिभ्या ॥ अणग्रहण बाधकबाधनार्थन्तेन विकारादर्थोत्रन्ते ताला-
 दिगणपाठते वार्हणगञ्चे नित्यं वृद्धति मयट् न । तत्पाठस्तु त्रितश्च तत्प्र-
 त्ययादित्यत्रा बाधेन चरितार्थः । तपनीयगञ्चेनुदात्तादिः शुक्रबकौ प्राणि-
 नाङ्कुपवाणामित्याद्युदात्ता । बैल्वमयमिति । तस्यावयव इत्यर्थः । विकारेत्व-
 म्पादनाभिधानामयट् नेति भाष्यम् । क्रीतवत्य ॥ अत्र परिमाणगञ्चेन परि-
 च्छेदकमात्रं व्याख्यानात्तेन संख्याया अपि ग्रहणम् । अत एवाहोदिमूत्रे ऽत्र-
 मूत्रे संख्याया इति वक्तव्यमित्युक्तम् । नैष्किके ऽसमासि निष्कादिभ्य इति टक् ।
 शतिके शताच्चठन्यतौ । अण जार्वात् । उमेति तृणधान्यानामित्याद्युदात्तमूर्ण-
 त्यन्तोदात्तमिति भावः । गेणे प्राण्यत्र ॥ गोपय ॥ गोश्वग्रहणमेकात्रा नित्यमिति
 मयट्बाधनार्थं द्रव्यशब्दा गुणैर्द्रव्यते इत्यर्थः । चोर्वादिनि यत्प्रत्ययान्तो गुणाश्रयो
 भव्ये वस्तुनि च । मानेव । मान प्रम्यादि । आमलकमिति । मयटो लुकि लुक्-
 द्वितोति ङीप् लुक् लुकालुत्तत्वात्स्यानिवत्त्वाभावेन न यस्येतिनापः ॥
 न्ययोधस्य च । केवलस्येति किम् । न्ययोधमूलाः शालयः फलपाकेति । फलपा-
 केन ये शुष्यन्ति त्रीन्नादयस्त्रिन्नामित्यर्थः ॥ त्रीन्निमुद्गा विन्वादी । पाठ-
 निगञ्चश्च तत्र । पुष्याणीति । भाष्ये मूलानीति पाठः । शाल्वस्य वृद्धत्वे ऽपि
 वृत्तिप्रामाण्यात्पलतादित्वं विन्वादित्वं वा बोद्धम् ॥ कसीयप ॥ अत्र
 यथासंख्यम् । लुक्गञ्चेन विधानाच्च प्रकृतेर्नापः । प्रातिपदिकादिभ्यां धका-
 राच्च नाणादिकयोः । प्रातिपदिकात्परयोर्लुगित्यर्थोत् । तेषामभ्युत्पन्नत्वाच्च ।
 यत्रजास्तु न लुक् । विधानसामर्थ्यात् । एककालप्रतीतानामुद्गृह्यविशेषभावा-
 संभवाच्च । वास्यभेदे मानाभावात् च । कसीयपरशब्दयोरेति पठोर्निर्देशस्य
 वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ तदाह ह्यतेरिति ॥ इति प्रादींश्चतोयाः ॥

तदाहेतीति । आहौ प्रभूतार्थाभ्य इति वतिकारम्भसामर्थ्यान्माश-
 ङ्ङेति समुद्रायादयं प्रत्ययः । तस्य च द्वितीयान्तत्वामंभवात्कर्मपात्रं परामृ-
 श्यते । तत्र पदसमुद्रायाय इति नापरामृश्यमानः स्फुटतया वचनक्रियाया
 कर्मभवतीत्याशयेनाह । माशब्दं कार्पीरिति य आहोति । वृत्ता धान्वयां ऽन्त-
 भूत इति बोद्धम् । माशब्देति निर्विभक्तिकादयं प्रत्ययः । माशब्दः कारीति

पाठे न क्रियतामित्यर्थः ॥ स्वागता ॥ न कर्मव्यती नञन्वर्त्तते । स्वगताति-
 ति । स्वशब्दस्य द्वागदतिच्चादितः प्राप्तिः वस्तुतो उत्राभ्य पाठो व्यर्थः
 स्वशब्दादेश्चेत्स्वायामस्वाध्याययोरेवति नियमेन स्वाराज्यादाविवात्राव्येता
 प्राप्तेः । आहौ । पृच्छतावित्यादौ धात्वुनिर्दिशे इकर्त्तव्यौ ॥ तेन दीर्घाति ॥
 तेनेति करणे तृतीया । दीव्यत्यादौ अतुक्त्स्त्साहचर्याज्जितयोगे ऽपि
 सैव । अत्र तिङन्ते लौकिकप्रयोगे क्रियायाः प्रधान्ये ऽपि वृत्ता तद्विग्रहे सूत्रे
 च कर्तृशान्तामित्युक्तम् ॥ संस्कृतम् ॥ सत इत्कपाधानं संस्कारः ।
 परिपकीति । पित्वान् डीप् । इह पाठः पञ्चति गणसूत्रमनापम् । इके चरता
 पदुवापसव्यानात् । श्वादीर्गिति । इतिपरता योत्कचिर्निमित्तक गच्छ न ।
 तेन श्वाभस्त्रिद श्वाभस्त्रमित्येव । ननु द्वागदौ श्वत्शब्दपाठे ऽपि
 तदादौ कथं प्राप्तिरत आह तदादीर्गिति । तस्यान शोचतान नगर्गमिति ।
 निषेधविकल्पे विधिर्विकल्पस्य फलितत्वादादेर्ज्ञेति । श्वापदस्येति । अभिधा
 नलक्षणाः कृत्तद्वितममासा इत्यन्तरभिधानाच्छाभाषण । गौ शोवात्पृपी-
 त्येके । अन्ये तु श्वपुच्छवन् दीर्घाभावेणमाहः । श्वाशोके पूर्वविपरिषेधेन
 नित्यं गत्र निषेधः ॥ त्रमप् ॥ द्वितः त्क्राव श्वयत । न तु मव्यायादौ
 त्रिणदौ व्याख्यानात् । अत्र चरति भिन्न धात्वन्निप्रयोगान्तादित्यं
 निर्दिशे मवित्यर्थः । ततो नित्यं यो ऽयं निर्वृते मप स अन्तादुवच्येवत्यर्थः ।
 तेन निर्वृते वाक्ये नात्यत्र च अन्त्ये प्रयोगो न तदुक्त भाष्ये अन्त
 मव्यपमेव यथास्यात् केवलस्य प्रयोगो माभूदिति । गत्रच्चाद्य वाक्ये ऽपि
 वित्यस्यानवन्धं गत्र । तृतीयान्तादिति । प्रातिस्वलौकिकक्राभिधापानतदर्थं हादि
 त्यर्थकावेति द्विक । पाकिर्ममिति । कर्त्तृमा इच्छेवम । व्यञ्जनेक ॥ मञ्जनेन
 मृदूकरणमुपमेकः । अर्वादिमयोजकवाचकात्तृतीयान्तादुपसक्त्ये प्रत्ययः ।
 क्रियाविशेषणत्वादिति । अकर्मकधानुस्येति ऽपि फलव्यापारयोधात्वर्थत्वेन
 फलमानानाधिक्रम्याद् द्वितीयोति भावः । क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकत्वम् ।
 प्रथमान्तत्वञ्च युक्तम् । द्विगुणार्थोमात् । आपचारिकादवाय प्रत्ययो
 ऽभिधानस्यभावात् । वृद्धीति । वृद्धये वृद्धे वृद्धेण्ये आपचारिकः । निपा
 त्यत इति । मव्यायास्त्युक्तस्येति वार्तिके च्यव्यादावेति भावः ।
 ददुर्वा वाद्यभागद्विगेषः ॥ परिपन्थन ॥ अव्ययोभावा मयूक्यमकारित्व्या
 त्तत्पुरुषो वा । अत गत्र निपातनात्पत्यादृगः चो भिन्नक्रमस्तदाह इतिवत्यर्थ
 इति । मायः पत्याः । आर्त्तान्दिक । आत्तत्राता । प्रतिकर्त्तमिति । अ ययोभावा
 देव्येते । अधर्मा धर्मवर्गाधिगुणविशेषजनक कर्म । प्रतिपर्यामिन्वययोभावा ।
 च्छरति समासान्तः । वृत्ता त्वेतादृहितप्रत्ययो निदुक्तः ॥ ममवायान्त्वम् ॥

बहुवचनादर्थनिर्देशाय तदाह । सामूहिक इति ॥ तस्यधर्म्यम् ॥ धर्मोनुवृ-
 त्तत्वाचारस्तानपेतमित्यर्थः । पण्यम् ॥ हट्टे विक्रयाय प्रसारितम् ।
 क्रिमरादि तालत्रय मध्यपाटो वृत्ता । शलालुके इसुसुकान्तात्कः । शिल्पम् ॥
 अभ्यामपूर्वं क्रियामु कौशलं शिल्पम् ॥ प्रहरणम् ॥ आयुधम् । धानुष्के
 इमुमिति कादंशे इणः ष इति षः ॥ शक्तिय ॥ ईर्काक दीर्घाच्चारणं
 स्पष्टार्थम् ॥ अस्तिनास्ति ॥ वृत्तिविषये स्वविषयमतिलाक्षणिकेभ्योऽस्यः दिभ्यः
 प्रथमा सप्रथ्यर्थेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः । परलोक इत्याभिधानस्वभावलब्धं,
 दिष्टशब्दात् द्वैव पर्यायो व्याख्यानात् । न तु कालवाची पुल्लिङ्गः । शीलं
 स्वभावः । तद्रस्येत्येव । अपूपादिशब्दाः स्वभक्तणे लातणिकाः क्रियानन्त-
 भावे तु न वृत्तिरनभिनाधात् । ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति विषहे
 तद्विनार्थेति समासः । नियुक्तम् । नियतम् । सङ्घातेति । अत एव
 टिठन् करणं चरितार्थम् । अन्यथा ठजमेव विदध्यात् तद्वि आदने वृद्धिवा-
 रणाय सङ्घातग्रहणे तु व्याख्यानेमेव शरणं नियुक्ताधिकृतः । आकारः खनिः ॥
 अध्यापिन्य ॥ अदेशेत्यादिक्रिम् । काश्यामधीते । पूर्वाङ्गे ऽधीते । प्रस्तार-
 सम्यानां सन्निवेशपर्यायो । नैकटिक इति भित्तुणा यामात्क्रोशे वस्तव्यमिति
 शास्त्रं तदनादृत्य निकटे वसति । तत्रैवायं साधुः ॥ तद्वृत्तिः ॥ रथशब्द-
 साहचर्याद्युगशब्दा रथाङ्गवाच्येव प्रासङ्गे प्राडावुपसर्गा प्रासङ्गे नोऽुगाद्युगे
 इत्यमरस्यायमर्थः । युगाद्रथाङ्गादन्यास्मिन्युगे स्कन्धवाह्ये काष्ठे इति ।
 रूढत्वाद्यस्यैवात्र ग्रहणमिति भावः । भर्त्याति । वारुपधाया इत्यत उपधाया
 इति वर्तते । धूर्वाधाताभ्राजभासेति क्तिपि रान्तापे धूः सिद्धः । धैरेयक
 इति ठकञ् प्रत्यय इत्यन्ये मूलपाठे तु धैरेयक इति स्वाथंकरन्तम् ।
 सर्वधुरैकधुरो नपुंसकौ सूत्रनिर्देशाङ्गाकाञ्च याहुः । एकधुर इति । अन्तरङ्गा-
 नपीति न्यायेन सर्वगदीर्घात्प्रागेव टापो लुक् ॥ सज्जाया जन्याः ॥ जनीश-
 ब्दादित्यर्थः । जन्या जामातृव्यस्या नववधू यानवाहाश्च जन्याः । जन्या
 वरवधूजातिप्रिय भृत्यहितेषु चेति तु विश्वः । जन्याः स्निग्धावरस्य ये इति
 त्वमरः । जन्यामानृवयस्या स्याज्जन्या जनिवरप्रिया । जननी जनयित्रोश्च
 जन्य निर्वाद युट्टयोरिति तु धरणिः । भाष्ये तु जन्या इति किं निपात्यते
 जनन्या जनीभावा यच्च । जन्या इति पञ्चमीनिर्देशाविपातनानर्थक्यमिति ।
 तद्वृत्तीत्यनेनैव जनीशब्दात्प्रत्ययसिद्धेः । रूठिरपि पङ्कजमित्यादिवत्सिद्धेति
 तदाशयं तत इदन्तार्हं प्रयोजनं सर्वकालप्रत्ययवद्वयं कर्त्तव्यं सूत्र
 मित्युक्तम् । एवं चैतद्व्यागार्थानालिङ्गितेऽप्य साधुत्वञ्चिन्त्यमिति भाति ।
 जनवादे तु जन्यशब्दा मतजनहलादित्यनेन साधुः । युट्टे कृदन्तः । न चेत्त्र

धनुरिति । करणमात्रोपलक्षणं धनुरिति । तेन चोरो विद्ध्यति खड्गेनेत्यादा-
 र्थापि न । न च तत्रासामार्थं प्रधानस्य सापेक्षत्वेनाद्रोषात् । प्रत्ययार्थैकदेश-
 व्यधनस्य तदंशे नित्यसापेक्षत्वाच्च । चोरं विध्यतीत्यादौ त्वनभिधानाद्वा-
 रणीयः सत्यनिष्टत्वे । तदित्यनुवर्तमानद्वितीयान्तावाधायान्न वृत्तन्तमिति ।
 तत्राग्रे हि नलोकेन षष्ठीनिषेधाद् द्वितीया । वृत्तन्तत्वे हि षष्ठी स्यादिति
 भावः । सर्वस्यापि स्वच्छानुसारित्वेन सामर्थ्यनभ्यमर्थमाह । परेच्छानुसारीति ।
 पदमस्मिन् ॥ निर्देशादेवत्र प्रथमासमर्थविभक्तिः ॥ आवाहं उत्पाटनयोग्यम् ॥
 गृहपतिनामम् ॥ निर्देशादेव वृत्तीया समर्थविभक्तिः सञ्जायामित्यनुवृत्त-
 तिगान्यादौ न ॥ नौवयो ॥ मूलशब्दयोर्नैकशेषो यत्तदंत्य इतिषत् ।
 मूलान्तमूलान्द्वन्द्वयोः पुनद्वन्द्व इत्यन्ये । नावातार्यमिति । शक्यार्थे सहला-
 र्येत । कारणे वृत्तीया तस्य स्यातन्त्यविवक्षायां कर्तार वा । वयसा तुल्य
 मित्रएव वयस्यः । धर्म्यम् ॥ धर्मफलम् । वध्या वधाहः दण्वादिभ्य इत्यर्हाथं
 यत । मलेनेति कर्तार वृत्तीया । सीता । कृष्टत्रैत्रसमीकरणार्थः । काष्ठवि-
 शेषोमई इति मध्यदेशप्रसिद्धः । समितमिति । सपूर्वादिणः कः । धर्मादनपे-
 तम् । यदनुष्ठानं धर्ममनुवर्त्तेत एव तदित्यर्थः । निर्देशादेव पञ्चमी
 समर्थविभक्तिः ॥ छन्दसा ॥ निर्माणे इच्छायाः करणत्वेन वृत्तीयान्तात्प्रत्ययः ।
 पुत्र इति । सञ्जाधिकारबललब्धं प्रीणातीति प्रियः । भावः साधनं चेति ।
 ल्युट उभयोर्विधानादिति भावः । प्रतिजनमिति । जन जन प्रतीति
 विग्रहः । भाक्ता इति । भक्ताच्च तत्र साधवाम्स्त्रप्यतीकृता इत्यर्थः ।
 योगाविभागदिति । सर्ववदपारिपदं हीदं शास्त्रमिति भाष्यप्रयोगादिति
 भावः । गम्यानुवृत्तेरुभयोर्विधानमित्यन्ये । समानतीयाधिकारणकवामकर्तृत्यर्थं
 प्रत्यये इत्यर्थे प्रथमाञ्चारितसमानतीयांशब्दस्य प्रकृतित्वे वामोत्यस्य प्रत्यया-
 र्थत्वम् । यद्वि प्रत्ययविवक्षायां पूर्वमेव तीये ये इति मादेशेणैकदेशावकृत-
 न्यायेन समानतीयांशब्दस्यात्प्रत्ययः । पूर्वापरप्रथमैत तत्पुरुषः । समानादो-
 ष्येवम् ॥ समाप्ताश्चातुरार्थकाः ॥

प्राक्क्रांता ॥ अर्थस्यैव व्याख्यानतोवधित्वमिति अर्थोवाधकेष्वेवास्याप-
 स्थितिरतः प्राग्वत्तेष्टात्रत्यतः प्राक् कृत्यतोः पूर्णावधिर्नित्ययुक्तमित्येषाम् ।
 तद्विद्यमानां शास्त्राणामर्थोवाधकत्वाभावेन तेष्वनुपस्थितः । नभ्यात् इत्यादि ।
 अत्र हितार्थं यत् । नभ्य चक्रमिति तु नाभिरेवेत्यर्थं शास्त्रादित्वात् ये माधुः ।
 सच्छिद्रश्चक्रावयवो नाभिः स यथा ऽत्ताव्य काष्ठविशेषं धारयति परिवर्त्तते
 चाञ्जनादपेक्षते च । तथा चक्रमपीति मादृश्यम् । एव नाभ्यांशो वृत्ता
 ऽपि नभ्य एव तादृश्यात्ताच्छब्दान्यायेनेति स्पष्टं भाष्ये । वा च द्वाघन्त्वमिति ।

चेन प्रकृतिभावः समुच्च्रीयते तेन दीर्घतदभावयोऽपि लोपो न ॥ हविष्यमिति ।
 हविःशब्दो गवादिः विभाषा हविरित्यत्र तु हविर्विशेषवाचकानामेव यद्-
 गम । नच्येपद्रुवांत नम् प्रभृतियद्गणस्य प्रकारार्थत्वात् भाष्ये तु नामिकाया
 यत्नम् तद्गुणं नमिति पाठितम् ॥ येव त ॥ शीर्षण्कन्दमीत्यतः शीर्षन्
 इति वक्तव्ये । शीर्षण्ये ये चेति प्रकृतिभावः ॥ खलयव ॥ वृषण्शब्दो ऽत्राकारान्तो
 व्याख्यानात् तु नान्तः । वृषण्शब्देन वृष्णं हितमिति वाक्यमेव । एवं
 ब्रह्मन्त्ययोयद्वात्मशब्देन ब्राह्मणोभ्यां हितमिति वाक्यमेव न तु प्रत्यय
 इति स्पष्टं भाष्ये ॥ आत्मन्निश्च ॥ उत्तरपदयद्गणं भोगनैव समबद्धं नान्येन
 व्याख्यानात् । भोगशब्दः शरीरावाच्यत्र । आहारैव भोगैः पर्यन्तीति दर्शना
 दिनि स्पष्टं भाष्ये । कर्मधारयादेवेति । पञ्चजनमवजनेष्वयैवमेव । रथका-
 रपञ्चमेपु चतुर्षु वर्णेषु प्रत्येकं पञ्चजनशब्दस्य रूढिः । मातृभोगीणं यथा
 गत्वं तथा रथाभ्यामित्यत्र निरूपितम् ॥ सर्वेषु ॥ यथासंख्यमत्र । पुरुषाद्गु-
 ष्येति । वधादिषु त्रिषु माप्रख्यातपठौ समर्थविभक्तिः । कृते तु तनेति
 निर्दिष्टव । आत्र प्राप्ते इति । पान्तिक्मयटोप्युपनतणं हिते तु पुरुषाच्छ-
 ण्वेति बोध्यम् ॥ तदर्थं वि ॥ विकृतिवाचकादिति न चास्य न प्रथमत्वं
 प्रकृतान्त्रित्यर्थमपेक्षापेतया तत्रमम्भवात् । तस्मा इत्यनुत्तराह । चतुर्थ्या-
 न्तादिति । तदर्थमिति । मन्त्रव्याः स्याने प्रथमा सामान्यं नपुंसकं तदाह
 तदर्थोयामिति । प्रकृतिविकृतिशब्दव्युपादानकारणतत्कार्यपरौ परस्परसम-
 भिन्न्याहागत । तदर्थयद्गणं स्पष्टार्थम् । शङ्क्य उपवादीति यत् । बानिया
 इति । बन्धवस्याया यो लौकृत्यादिगुणस्तद्गृहितः बानिया इत्युच्यन्ते
 प्रकृतिविकृतिभावे ऽत्र यथाकर्थावित् आप्त्य इत्यत्राप्येव यो वत्स रूपभा-
 वन्याप्राप्त्यै पोष्यते सम्बन्धुच्यते । पूर्वविवृतिपेधनेति । अत्रपेतयेति शेषः ।
 तदस्य तदर्थास्मत् स्यादिति ॥ तदर्थविकृतेरित्यादि निवृत्तामिति कैयटः ।
 लौकिकीर्कामिति । लौकिके व न प्रयोक्तास्मदादिस्मिन् मृदुश्लत्तणरूपापभ्रंशप्रयोगस्यैव
 प्रायेण करणान् । तस्माच्छिष्टोलौकिके लौकिकशब्देन लौकिकीर्कविवृता यत्र
 प्रायस्य सप्रययः प्राय इति लौकिके उपदिश्यते इति भाष्यान् लौकिकः शिष्टो
 लौकिक इति तदर्थः प्रायस्य सप्रययस्येति कैयटस्यापि समयशब्दार्थविवरणे
 समर्थस्यत्यर्थः । तादृशश्च शिष्टलौकिक एवेति बोध्यम् । प्रासादा देवदत्त-
 स्याति इदृशे ऽयं प्रासादीयो देवदत्त इति प्रयोगो लौकिके न दृश्यते इति भावः ॥
 इति ह्यतोः पूर्णो ऽर्वाधः ॥

अत्र वृत्तिशब्देन तदर्थो लभ्यते तेनार्थवाचकत्वेवास्याप-
 स्थानसन्वेनापवादविवरणे न ॥ आर्हाद ॥ आत्राहंतीति तिङन्तैकदेशशब्दन्ता-

नुकरणं व्याख्यानात् आङ्भिव्याप्तौ तद्राह । तदहंतीत्येतदभिधायति ।
यद्यपि उर्ध्वमानं क्रिान्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । आयातन्तु प्रमाण
स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः । उर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानं सर्वतो मानमिति
वातः परिमाणम् । आयातविवक्षायां प्रमाणमित्येतदुच्यते । मय्या सर्वतो
बाह्या भेदमात्रं प्रवीन्येषा । नैषा मानं कुतश्च नैति । भेदाच्च वैलक्षण्य-
मिति कैयटस्तथाप्यत्र परिमाणशब्देनोन्मानमर्थात्यसमासे इति सूत्रम्यभाष्य-
स्वरसः । प्रमाणन्तु न शक्यते मानाभावात् । सपदान्मन्त्र्यामनुवर्ततेतदिति
सबध्यत इत्यर्थः । एतेन षोडशमूत्राणामेवातद्वृत्तिविषयत्वमित्यथान्तम ॥
परिमाणन्तु ॥ इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं शाक्ययुक्तामान ।
यद्यप्युत्तरपदस्यैति सूत्रे भाष्ये तदधिकारस्यात्र सूत्रे प्रमाणाभावात्प्रतिपाद-
नाय परिमाणान्तस्येत्यत्र मय्याया इत्यनुवर्तितकता तथापि तदनुवर्त्य
वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन परिमाणान्तस्यैवमय्यायापूर्वपदे क्वाचित्क-
त्वम् । अत एवात्र परमनैष्कर्ममिति भाष्योदाहृतं मद्भक्तं । मय्याया
इत्येतत् घटितवाक्यमाहचयात्परिमाणान्तस्य मय्यायात्तपदे एव प्रवृत्तिरिति
न तत्र तदधिकारशेषमिति तदागयः । यद्यपि कानापि परिच्छेदकस्त-
थापि तस्य नेह्यहणम् । परिमाणान्तस्यैवमिदं मय्यायाः सर्वत्रममय्यस्य
वति सर्वत्रमय्यहणं परिमाणहणं कानाग्रहणतापनात् । न च मजाया
वृत्त्यर्थं सर्वत्रमय्यहणम् । जापकपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशमज्जाया अभाव-
कल्पनात् । एतेन सर्वत्रमय्य चेत्समय्याया गर्वान नियमायं तादित्यथान्तम् ।
भाष्यप्रामाण्येन नियमजावत्यं प्रयोगानभिधानेन जापकत्वव्यवहृतीकारादिति
दिक । जापकमिति । न च परमनैष्कर्ममत्यत्रापरिमाणान्तस्यैवमत्रभाष्यठको
निषेधार्थन्तदिति वाच्यम् । एतदुप्यप्रामाण्येन तत्र परिमाणशब्देनोन्मान-
यापि ग्रहणात् । ध्वान्तश्चेद निष्कस्य परिमाणवान्निव्वात्पूर्वणाप्रानेनेन
ठक् विधीयते इति वदता कैयटेन । पणपादाद्यप्युन्मानरूपमेवात्र शक्यते
जायते तु तन्मभावनामात्रेण तच्चारिताश्चन्तन्फलितमाह इतः प्रागिति ।
प्रत्यामत्या पाञ्चमिकेयदेतन्नाह । मुग्यमित्यादि । अन्यथा प्रत्ययवि-
धित्वान्निषेधः स्यात् इदमुपलक्षणं व्यपदेशिवादिन्यस्यापि तेन गज्यामिदृः ।
व्यपदेशिवद्वावनिषेधस्य सूत्रश्रुतीन्तादृशद्विविधकत्वाच्च । प्रतिपेद्यमम-
पक्रमोपुच्छादिषु तदन्तर्विधिव्यपदेशिवद्वाशस्त एव तावपेधस्य प्रत्ययविधि-
विषयत्वात् अन्तर्निषेधं वाक्यक्याप्यप्रवृत्तिवैद्या । इतः कश्चन्तिविति ।
वार्त्तनिकमेवेदम् । अममाम इति सूत्रादुर्ध्वमाहोयिनर्हायि च यथेस्तदाह ।
प्रवर्त्तोरिति । तच्चानुकोति लुगन्तायाः प्रकृतानन्त्यर्थः । क्रीनन्दिगुर्पामिति ।

न तावदेवा लुगन्ताप्रकृतिरिति मङ्ग्यापूर्वपदाच्छूर्पादजन्यतरस्यामित्यत्र छत्रो
वाट्टेति लुक् ॥ अर्धात्थ ॥ जङ्गनधेन्विति सूत्रे विभाषितइयहणस्यात्तरपद-
संबद्धत्वात्पुनर्या यहणम् । तपरः किमिति । दीर्घस्य वृद्धिनिषेधे फलाभावात्
प्रग्नः ॥ निषेधो न स्यादिति । पूर्वपदस्य वृद्धभावात्ते वृद्धिं प्रति फलोपहि-
तनिमित्तत्वाभावादिति भावः । तस्य वृद्धिपत्ते तु तामादायैव निषेधः
सिद्धतीति बोद्धव्यम् ॥ अथाच्च ॥ उत्तरसूत्रप्राप्तकनोपवादायम् । अशत-
द्वित न प्रकृतिविशेषणममम्भयान् । किंतु प्रत्ययार्थस्य तत्रापि यत्र प्रकृत्यर्थ-
गतस्यैव प्रत्ययार्थत्वं तत्रैव निषेध इष्यते तदाह । तेन शतेन क्रीतं शत्यं
शाकटशतमित्यादौ न निषेधः । वस्तु त इति । अभेद एव पारमार्थिको
भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः । द्विशतेनेति । द्विगुणशतेनेत्यर्थः । तेन
द्विगुत्वाभावात्कनो न लुक् । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतमित्यर्थकलुगन्तद्विशत-
शब्दात्त्वलुकीति तदन्तविधिनिषेधात्प्राप्तिरेव नेति बोद्धव्यम् । सख्याया अति ॥
सूत्रे द्वन्द्वगभेवहुर्ग्रीहिगर्भो नञत्त्वरूपः अन्तयहणमेकसप्रत्याक्रीतमित्यर्थेनि-
षेधाद्येमन्यथा प्रत्यययहणपरिभाषाया न स्यादिति हरदत्तः ॥ वतीरि ॥
अत्रट्ट न प्रत्ययो व्याख्यानात् । योगविभाग इति । अन्यथा त्रिंशतः
शतन्तत्त्वाद् द्विशब्दस्य विंशदेशस्तिप्रत्यय इति पत्ते विंशतेस्त्यन्तत्त्वाच्च
स्यादिति भावः । विंशके त्रिंशतेर्देतीति लोपे पररूपम् । त्रिंशके
ट्टीरिति टिलोपः । अर्धात्क इति । अस्य भागवदपेत्तत्त्वे ऽपि नित्यमापेत्-
त्वाच्चासामर्थ्यम् ॥ अर्धवृत्पू ॥ द्विगुमाहवयादध्यधपूर्वत्त्वेन समानाधिकरण
ममास एव शक्यते मख्यासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये ऽष्टवृत्पूर्वाद्विगोर्गिति पाठो
दृश्यते । द्विगोश्च परस्येति । तन्निमित्तस्येति शेषः ममाहारद्विगोर्द्विगुर्था
क्रीतमित्यर्थं त्वनभिधानात्प्रत्यय एव नेति बोद्धव्यम् । असञ्ज्ञायामिति । द्विगुवि-
शेषणं पञ्चकलायाः परिमाणस्य पञ्चकलार्थं कृत्वाद्वितलुगर्थं कस्य
वित्सञ्ज्ञा तत् उत्पन्नस्य न लुक् । तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाच्चकौप्राप्या
भाष्ये प्रत्याख्यातमितम् ॥ विभाषा का ॥ कर्षापणान्ता द्विगोर्द्वष्टपूर्वाच्च
त्यर्थः । अष्टवृत्परितर्कमिति । आदेशस्य प्रत्ययसन्निवेशादिशब्दत्वाच्च तत्पत्ते
प्रत्ययलुगिति भावः ॥ द्विचिपू ॥ पूर्वयहणं स्पष्टार्थम् । अत एव द्वित्रि-
भ्यामिते यदुच्यते तद्वैयोग्यमिति भाष्ये उक्तम् । द्विनिष्कामिति छत्रो लुक्
बहुपूर्वादिति । इदं विम्लान्त्विति सूत्रे ऽपि बोद्धव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ॥
विशतिकाल्पः ॥ अत्र द्वित्रिपूर्वादिति न सबद्धते ॥ खार्याई ॥ दीर्घाच्चारणं
स्पष्टार्थम् । कन्यत्यये केण इति ह्रस्वेन च सिद्धे इकारोच्चारणमामर्थ्येन
लोपबाधपूर्वकं सवर्णदीर्घकल्पने गौरवात् । खारीशब्दस्य स्वपर्यायपुल्लिङ्ग

वारशब्दप्रकृतिकत्वे पुंवत्त्वेनेष्टासिद्धेश्च ॥ षण्णपादमा ॥ षण्णादिमाहचर्या-
 त्यादशब्दः परिच्छेदकवाच्यत्र । त्रयोदशेति । ठञ्ठकौ २ ठन्यतौ ४ कन्
 द्वुन्ठिठनः ७ अञ्जशतमानादृण् १० खर्दकनौ ११ षण्णादियत् १२ द्वित्रीति
 वार्तिकोक्ताण् १३ चेत्येवन्त्रयोदशेत्यर्थः । अनुवर्तते न तु नान्यत्वमिति भावः ।
 तेन-कीलम् ॥ क्रयो नाम द्रव्यदानपूर्वकं वस्वन्तरग्रहणम् । तेनेत्यनेन च प्रत्या-
 सत्या क्रयघटकं द्रव्यमेव गृह्यते । सोम्यांशवस्त्वनेन तु न सिद्धः । यस्य
 शतं मूल्यं न भवति । अथ च कार्यवशात्तेन क्रीतं तत्र तस्याप्राप्तेः ।
 धनपतिसंयोग इति । संयुज्यते येन पुरुषाः फलेन संयोग इति भावः ।
 अत एव संयोगोनामैदं कृत्वदमवाप्यते इति भाष्यं करणव्युत्पत्त्या यागादि
 रेवमयोग इति वैयट्गञ् मङ्गच्छते ॥ गोभृत्त्वा । ठकापवादः ॥ तस्येश्वरः ॥
 तस्यैव्यनुवर्त्तमाने तस्य ग्रहण निमित्तमित्यस्य निवृत्त्यर्थम् । यात्रिकीति ।
 पित्वाङ्डीष ॥ तदस्मिन्वृ ॥ प्रत्येकमिति एकैककर्मकदानाधिकरणे ऽपि
 प्रयोगस्येष्टत्वाद्गुण्डुस्तु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः । आर्थादिमाहचर्यात्स-
 ज्जावृद्धेरग्रहणम् । उपदेति टावन्तम् । रत्नानिवंश इति । रत्नानिमित्तकभृति-
 रूप इत्यर्थः । उत्कोच इति । उपहार इत्यन्ये । रूपकस्येति रूप्यकार्षापणा-
 स्येत्यर्थः । अत्र मान चिन्त्यम् । अमामग्यान्तु नित्यसापेक्षत्वाद्गमकत्वाद्वा
 वारयितुं शक्यं अर्द्धमित्युक्ते कर्म्याणि जिज्ञामायां रूपकस्यैत्युत्तरमत एव
 मङ्गच्छते भारभूतेभ्य इति । वशादिशब्दानां भारभूतत्व तथाभूतार्थाभिधा-
 यित्वाद्गोष्टम् । सौत्रमेकवचनम् । अत्राद्यं व्याख्यातमेव युक्तम् । द्वाटिक
 कीति । नव्याभ्यामित्यस्यानन्तरर्थात् अर्द्धमित्येधकत्वाभावादेवञ्च न ।
 लुगभावे इति । अण्यतरस्या ग्रहणमनुवर्त्तते इति इत्यनुरोधेनेदम् । वस्तु
 तस्तदत्र नानुवर्त्तते पुनः खग्रहणान् लुक् ठञ्च ग्व । खष्टनास्तु न लुक् ।
 महविधाने उद्वेग्यविशेषभावाबम्भवात् । द्वन्द्वेन च महविधानस्य स्फुट
 त्वात् । अत एव भाष्ये ष्टनञ्चैनाप्यनुकृतस्य चानुवर्त्तते स्वीकृत्य लुक्सौ-
 चेति प्रत्याख्यातम् । तेन द्विकुर्त्वादिर्जातिर्जाति चिन्त्यमेव तदस्य परिमाण उत्तरं
 योगविभागेन भाष्ये ध्वनितः । अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रन्तेना-
 त्तरं संख्याया अनेन विशेषणं मङ्गच्छते । तेन षट्कर्त्तवितपरिमाणमस्य
 षाष्टिक इति सिद्धं । न्दिषट्कारादिभ्यस्त्वनेनानभिधानाच्च प्रत्ययः । किंतु
 द्वेषणी भूत इत्यर्थे तमधीष्टो भूत इत्यनेन तस्य च न लुक् । अनाहीयत्वात् ।
 काज्ञादित्यधिकारे ऽपि यथाकथंचित्कालवाचकानां तत्र ग्रहणाच्च टोपः
 रमणीयादिभ्योनभिधानाच्च प्रत्ययः । स्पष्टं चेदं सर्वमत्र भाष्ये अस्यति

वर्तमाने पुनस्तद्व्यति तु स्पष्टार्थम् । तन्नामख्यादार्हीयत्वनिवृत्त्या द्विषा-
 टिक इत्यादौ लुक्त्विति लूकभाष्यविशेषादनाश्रयम् । काकवाशितेनेव
 तदस्यैवनेनाहीयत्वितिप्रसंगशक्यत्वाच्चिति द्विकु पञ्चधायाः ॥ मञ्जा अत्र
 तदन्तर्विधि । टर्जविधौ मञ्ज्यायाः प्रयोजनार्थिति येनविधिर्निति सूत्रे
 वान्तिकात् । टर्जविधौ मञ्ज्याया इति पदघटिते सूत्रे तदन्तर्विधिरिति
 तदर्थः । तेन दृष्टौ परिमाणमस्य सूत्रस्य मङ्गस्य वा द्विषाटि तत्परिमा-
 णमस्या द्वायनस्य तद्विद्वेषाटिकार्थमिति सिद्धम् । अत्र द्वितीयस्य न लुक्
 द्विषान्तिसन्त्वाभावात् । पूर्वप्रवृत्तिमिति । तेन पञ्चगात्रोस्य मङ्गस्य धर्मा-
 त्यादौ न ननु पञ्चादीना मञ्ज्यवृत्तित्वात्परिच्छेदकत्वाभावः पञ्चमञ्ज्या-
 क्रमस्यादिपरिमाणकं तु लेप्यत इत्यत आह । तत्र मञ्जायांमिति । यद्वृत्ति
 वृत्तिविषये तन्मात्रवृत्तित्वमिति भावः । मङ्गे पञ्चक इति पञ्च परिमाण-
 मस्य मङ्गस्येत्यर्थः । प्राणिममृह इति । परे तु मङ्गः समूहः समुदाय
 इत्यनर्थान्तरमिति पङ्क्त्यादिमत्रभाष्यात् समूहमात्र मङ्गः परन्तु तस्य
 बहुममुदाये शक्तः पदद्वयात्मके केण इत्यादौ द्विकु मञ्ज्यामित्यस्य सिद्धये
 तद्वित्याहुः । पञ्चकमध्ययनमिति । पञ्चावृत्तयः परिमाणप्रत्ययार्थः । स्तोम इ
 मन्त्रममृह स्तोमशब्दः शक्त इति कैयटः । समूहमात्र प्रयोगस्तु लक्षणयेति
 तदाशयः । मन्त्रममृहः प्रत्ययार्थः । स्तुतः स्तोम इत्यत्र स्तुतिपदं
 स्तुतिकरणमन्त्रममृहपरम् ॥ पूर्वविंशति ॥ अत्र विंशत्याद्याः मञ्ज्यायां
 मञ्ज्ये च । उभयत्राप्येकवनान्ताः तेन विंशतिगंधामित्यादि सिद्धम् । तत्र
 नवत्यन्तः स्त्रियां मह स्त्रादिवदेकद्व्यादिवच्चमान्यप्यव्युत्पन्नानि इति
 वार्तिकं कृतः । षष्ठां प्रदशनं तृदाहरणमात्रम् ॥ पञ्चदशते ॥ इत्यन्ता
 निपात्यते । तदस्य परिमाणमित्यर्थं त्रिंशच्च । आभ्यान्तदस्य परिमाणमि-
 त्यर्थं अणप्रत्यये भवति ब्राह्मणोभिधये समुदायेन चेत्यत्यासत्या ब्राह्मण-
 मञ्जा गम्यत इत्यर्थः । लघुमिति । उपलक्षणमिदं क्रियामात्रस्य ॥ तेनाप-
 दासं कर्तुं योग्या भवतीत्याद्यर्थं औपवासिकादि सिद्धमिति । नित्यमाभो-
 ल्क्षणमिति । गतदृश्यनुरोधेन । वाक्यस्य दर्शनान्वित्ययहणमनर्थकमिति
 भाष्यान्तस्तदर्थत्वानाचिन्त्यम् । दण्डादियदिति । दण्डादिभ्यो य इति त्व-
 पाठः ॥ पञ्चात् ॥ अत्र नित्यप्रत्ययः ॥ कडङ्कुर ॥ कडमिति मद्रमित्यर्थकम् ।
 कडङ्कुरं वृषम तत्कर्माहंतीति । यद्यपि यज्जित्किंशब्दयोस्तत्कर्मवति लक्षणया
 सिद्धमिति तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्याद्यंभ्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थानिदम् ।
 पागायणमिति । यद्यपि तत्तुगुरुशिष्याभ्या निवर्त्यते तथापि शिष्य एवप्येते
 अभिधानस्वभावात् तदाह । एतन्निति । एव तारायणिको यजमान एव

न तु ऋत्विजीति बोद्धम् । चान्द्रायणन्तपोविशेषः ॥ संशय ॥ संशयशब्द-
 स्तद्विषयत्वे लाक्षणिकः । अपच इति कर्तरि क्तः । ततोभिगमनमिति ।
 पञ्चम्यन्तात्तामन् । पञ्चम्यन्तः ॥ पथः पन्थादेशो गाश्च प्रत्ययः । अणिति
 पाठस्तु द्वेदादिभ्य इति सूत्रस्यभाष्यासंमतः । नित्य गच्छतीति । वृत्त्यनु-
 सारेण भाष्ये नित्यग्रहणप्रत्याख्यानात् ॥ कालात् ॥ कालग्रहणे यथाकथं-
 चिदापि कालबोधकस्य ग्रहणमिति तदस्य परिमाणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
 अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाच्च । आन्धिकर्मिति । अन्धष्टखारेवेति नियमाच्च
 टिलापः । तादृश एवेति । स्वसत्तया दुष्याधमानकाल इत्यर्थः । तमधीष्ट
 इत्यत्यन्तसयोगे द्वितीया । मुहूर्तमध्येपणं ऽपि तत्फलीभूताध्ययनक्रियाव्याप्ते
 तद् व्याप्तत्वापचात् । यावत्कालमध्येपणभरणे क्रीयते तावतः प्रत्ययो
 नेष्यते । भूतभावनैरुभयोरूपादानसामर्थ्यात्कालान्तर्भावो बोद्धुः ॥
 मामाद् ॥ निरृतादीनां पञ्चानामधिकारेपि भूत इत्येव संबद्धान्ते ।
 न ह्यर्थान्तरे प्रत्यये तदन्तेन वयोगम्यते तदाह मासं भूत इति ॥ यवपीति ।
 अथयसीति सूत्रभाष्यात् अत्रापि योननुवृत्तिरेव लभ्यते । एवं हि तत्र भाष्य
 अत्रयसि ठाचत्यनन्तरम्यण्येनानुर्कषः द्रुष्य विज्ञानीयात् यवप्यनुवर्त्तत-
 इति । यवप्यनुवर्त्तत इत्यस्य पूर्वसूत्रे इति शेषः । अनन्तरम्येत्युक्त्या ऽनन्तरत्वं
 सूचितं तच्च पूर्वसूत्रे ऽननुवृत्तावेष भवतीति बोद्धुं व्यवहितस्यापि क्वाचद-
 नुवृत्तिद्रष्टा यथा द्वितीयाटौ मस्वेन इत्यत्रैतद इवदम एवामर्हापि कश्चिद्वा
 म्यादित्यर्थ इति वदता कैयटेन दृष्टान्तन व्यवहितस्यापीत्युक्त्या च पूर्वसूत्रे च
 तदसंबन्ध एवाक्तो मूलन्तु वृत्त्यनुसारीति दिक् । चाणार्ण्यदिति । अत्रयसि
 टर्नाति सूत्रद्रुपन्तु न कृतं शब्दगौरवादपि योगविभागस्य गरीयस्त्वात् ।
 पञ्चम्यर्थेर्वाति । यथा योगमिति शेषः । दृष्टान्त इति । तद्वितीर्थद्विगौ
 रूपम् । समाहारद्विगौ तु न खः समासान्तु कृते ऽहन्शब्दान्तद्विगौरभा-
 वात् ॥ मग्याषा ॥ मग्यायाः परस्य मघत्सरमग्याशब्दस्येत्यर्थः । द्वेषटीति ।
 पठिशब्दा ऽत्र तत्संख्याकं ऽहारादिरूपे काले वर्त्तते ऽतः कालादित्यधिकार-
 रस्यभूतायंप्रत्ययः । संवत्सरग्रहणमिति । संख्यायास्तु न परिमाणग्रहणान
 अप्रतिगमके ग्रहणम् । संख्यावाद्या तु सर्वत इत्युक्तेरिति भावः । वा च
 लुगिति । वाक्यभेदेन तयारेवेत्यर्थः । द्विर्वाषक इति । अस्य व्याधिरिति
 विशेष्यम् । तेन न निर्या लुक् । प्रतिषेधो नेति । भविष्यदर्थकप्रत्ययभिच्च
 जिदादाधित्यर्थस्तदाह । गम्यने ऋतीति । कर्म करिष्यतीत्यादिपदा
 न्तरसमभिव्याहारेणेत्यर्थस्तदाहार्धीष्टा भूतो वेति । भूतो वेत्यपाठः ।
 तत्र भविष्यत्वस्य कथमप्यनवगतः द्विर्वाषको मनुष्य इति । त्रिष्वतीत्य-

स्यारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणाद्भूतरूपे ऽर्थे एव नित्यं
 लुक् तत्रैवाभिधानाच्चेति तत्र लुगिति हरदत्तः । परे तु नित्यग्रहणेन वाच्य-
 वृत्त्याक्तायांलाभस्तस्मात् । अध्येषणमरणयोश्चेतनविषयकत्वेन तत्र लुके
 नित्यतया त्रिदादिप्रत्ययपरत्वाभावेन तत्र वृद्धिपारिरेव न । नित्यग्रहणं तु
 वेत्यस्य निवृत्तये स्पष्टार्थमेव मूलन्तु वृत्त्यनुरोधेनेत्याहुः । परिमाणान्तस्या ॥
 व्याख्यातमिदं अत्रापि वृत्त्यादिलिखनन्तु प्रमादात् । के चित्पठन्तीति ।
 अत्रारुचिबीजं कुलिजाङ्गुलौ चेत्यत्र दर्शितम् ॥ **पञ्चकाः** ॥ शालिविशेषऽ
 ष्वाय साधुर्न मुद्गेषु । एकवचनान्तप्रयोगादाह । बहुवचनमिति । परिज्ञप्य
 इत्यस्य विवरणम् जेतुं शक्य इति । अत्यन्तर्यं इति । ब्रह्मचर्यञ्चेत्तत्काल-
 परिच्छेदमित्यपि बोद्धव्यम् । यद्वेति । अत्र पक्षे ब्रह्मचर्यञ्चेद्विद्वेष्यामित्यर्थः ।
 मासोऽस्यति । अत्र मासस्य प्राधान्यात्प्रथमा । अत्यन्तमयोगे द्वितीया तु
 विगेषणादिवेति भावः । भाष्यन्तु यद्वेति पक्षपात्येव । मासिको ब्रह्माचार्योति
 त्वर्शाद्याजन्त बोद्धव्यम् । महानामन्या नामेति । अनेन रूढतया भाषित-
 पुंस्कत्वाभावात्प्रवृत्त्येति सूचयति । अत एव भाष्ये माहानाम्बिकमित्यु-
 दाहृतम् । भाष्ये तु तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानामन्यादिव्य उपमख्यानम् ।
 महानाम्नीं ब्रह्मचर्यं माहानाम्बिकमित्युक्तं माहानाम्बिक इति तु महानाम्नी
 सहचरितव्रतपराम्महानाम्बिशब्दान्तरनीत्युपमख्यानमिति वचनेन सार्धतं
 तस्य च दक्षिणा ॥ यज्ञवाचकेभ्यः षष्ठ्यन्तभ्यां दक्षिणेत्यर्थे ऽत्रिन्यर्थः ।
 अकालादपीति । परे तु यज्ञग्रहणादेवात्र कालवाचकादिन्यस्यामन्त्यः । न
 हि द्वादशाहसाध्ययज्ञवाची स शब्दः कालशब्दः । अत एव भाष्ये
 आख्यायहणात्प्रसिद्धमाग्निष्टोमाद्यप्रसिद्धं पञ्चेदनादिकं पाकयज्ञादिव ये
 आव्रतते तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थकमुक्तम् ॥ **बन-क्ष-श्री** ॥ कालवाचिभ्यो
 दीयते कार्यमित्येतयोर्धयोर्भवत्प्रत्यया इत्यर्थः । प्रावृष षष्थः ॥ शारदे
 सन्धिवेलाद्यृत्वत्यण् इदं वृत्त्यनुरोधेन । भाष्ये तु चोभिन्नक्रमः दीयते
 इत्यनन्तरं बोद्धुः चकारेण च यज्ञाख्येभ्य इत्याहुष्यते । तत्र दीयते इत्यर्थे
 यज्ञाख्येभ्य षष्ठं भवतीत्यर्थः । अग्निष्टोमे दीयते भक्तमाग्निष्टोमिकम् ।
 कार्यरूपार्थे एव भवददतिदेश इत्युक्तम् । व्युष्टमहर्षुषम् । व्युष्टे दीयते
 इत्यादिभाष्येऽप्यात्तरत्राभयोरधिकारः ॥ संपादितं ॥ गुणोत्कर्षः
 सम्पाद संपत्तिस्तद्वादित्यर्थः । प्रभवतीति । समर्थ इत्यर्थः । कान्यमिति ।
 प्रातःकालवाची कान्यशब्दस्तद्वाचिकल्पशब्दवद्व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं बोद्धव्यम् ।
 ततः स्वार्थिकाणन्तं वा । इन्द्रमहः । इद्रात्मवः । मन्या विलाहनद्रण्डाधारः

काष्ठविशेषः । मन्थदण्डयोरूठावितौ । चूडादिभ्य इति । इदं व्युष्टादिभ्याम
 ऋतारण इत्यनयोरपि बोद्धम् । तेन यथादर्शनं व्यवस्था । अग्निपदे
 दीपते कार्यं वा अग्निपदं पैलुमलम् । उपवस्ताप्राप्तोप्य औपवस्त्रं
 प्राशितम् । भाष्ये ऽग्निपदादिभ्य इति पाठः ॥ ऐक्यगारिकट् ॥ चौरइति ।
 तेन भित्तौ न । टित्त्वं डीवर्थम् । अशुद्रात्तन्वमप्यत्र निपात्यते । अत एव
 ठञा मिट्टे निपातनानर्थक्यमिति भाष्ये उक्तम् । समानकालस्येति ।
 गतार्थमेव निपातनम् । अयमप्याशुद्रात्तः । आद्यन्तावुत्पत्तनाशौ । आका-
 लादुत्पत्तिं वार्तिकानिब्रूयम् । आकालिका समानकालिकाद्यन्ता चञ्चलेति
 यावत् चादाकालिनी ॥ तेन तु ॥ सूत्रं तुल्यमिति सामान्यं नपुंसकं प्रथमा-
 न्तञ्च । उदाहरणोप्ययम् । व्यापारविशेषणत्वात् क्रियेति च सनिहितत्वा-
 त्समानविभक्तिकृत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । यत्तुल्यं सा चेत्क्रिये-
 त्यर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणन्तु न । ब्राह्मणादिशब्दानां लक्षणयाध्ययनपरत्वेन
 क्रियापमानत्वयोग्यार्थकत्वे ऽपि तत्र तृतीयाथान्वयेन मत्त्वरूपतया क्रिया
 त्वासम्भवात् । स्यात्तद्येन तुल्यं गच्छतीत्यादिप्रयोगमन्त्रे तत्रापि तृतीया
 थान्वयेन सत्त्वरूपत्वमेव । पाकादीनाम् सत्त्वरूपता स्पष्टैव । अमत्त्वभूता-
 र्थकं तिङन्ताथानामुपमानत्वमेव न । नवेति इन्तनापमानमस्तीति मन्त्र-
 म्भाष्यात् । उपमेयत्वन्वन्वैवात्वाद्यन्तानां क्रियान्वयनियमेन तुल्यशब्दार्थे
 ऽन्वयान् । अत एव प्रकृत्यर्थविशेषणान्त्रे कश्चन तृतीया समर्थं नाम
 क्रिया स्यादित्युक्तं भाष्ये । यस्यार्थेन तिङन्तादेवात्यन्त्रे क्रियारूपताभूत्स
 सम्प्रति सत्त्वभूतापि क्रियेत्याश्रायिष्यते इति कल्पने गौरवम् । नृत्ववद्गमनमि-
 त्यादावस्तीत्यन्त्याहृत्य सत्तयारेवोपमानोपमेयभावनादोप इत्यन्यत्र विश्वतरः ॥
 तत्र तस्यैव ॥ यद्यपि मथुरायामिव पाटलिपुत्रे ऽधीते इत्यर्थे ऽपि पूर्वशेष
 मिट्टे तस्य मथुरया तुल्यमधीते पाटलिपुत्रे इत्यस्य च तुल्यत्वात् । तथापि
 द्रव्यगुणादितुल्यार्थे आरम्भः । क्रियादीदति तु नानुवर्तते । कित्त्वार्थेऽप्योप-
 मानाविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य विशिष्यतया ततो वधि भेदः । एवञ्च
 उपमानमथुरायामिव पाटलिपुत्रे मे शर्हामत्यर्थे मथुरावन्पाटलिपुत्रे मे शर्हामति
 साध्वैव । उपमेयनाभेदान्वयान्त्वमाने यष्टौ सप्तम्यावुपमानाद्विधौ ।
 तदाह । मथुरायामर्षेति । अत्र वाक्य प्राकारादिपदाध्याहारयोग्यं बोधः ।
 प्राकारयोरेव चोपमानोपमेयभावः । वृत्ता तु मथुरादिपदानान्त्वमन्त्रप्रकार
 वृत्तिर्गतिं क्वचित् । परं तु प्रपञ्चमन्त्रम्यन्तात्प्रपञ्चान्ताच्चायं माधुः । आधिक्येण
 सप्तम्यन्तात्तु नायमसामर्थ्यादत एवेतत्सूत्रे तत्र यद्गणस्येवगच्छयोगे प्रपञ्चे
 सप्तमी ज्ञापकताका भाष्ये । देवेष्विव मनुष्येषु नामेत्युदाहृतम् । तत्रैव

देववन्मनुष्येषु नामेति साधु । उपमानदेव संबन्धि नामाभिन्नं मनुष्यसंबन्धि
 नामेति बोधः । मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यस्य उपमानमथुरामन्त्रं
 प्राकाराभिन्नः पाटलिपुत्रसंबन्धी प्राकार इत्येवं बोधे एव साधुत्वम् ।
 अस्मादेव ज्ञापकादिबोधे उपमानविशेषणादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थं मन्त्र-
 मीत्याहुः । तदहं ॥ तदिति द्वितीयान्तादर्हमित्यर्थं वनिरित्यर्थः । सूत्रे
 सौचत्वात् द्वितीया । विधिवादिति । विधिविशययोग्यताकर्तृहरिकर्मक
 देवदत्तकर्तृकं पूजनमिति बोधः । विधिशब्देन तद्रुक्तः प्रकारः सादृश्याप्रतीतिः
 पंचगामिदृशं वचनं, विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीताना
 मिदं योग्यमागमनं कृतहस्तानामिदं योग्यच्छेदनमिति प्रतीतिरिति टिक ॥
 तस्य भावः ॥ भावे चाक्रमकभ्यां, भावे इत्यादौ भावपदार्थस्यान्यादृशस्य
 प्रसिद्धेराह, प्रकृतीति । भवन्ति अर्थबोधाय प्रवर्तन्ते अनेनेति भाव इति
 करणे घञिति भावः । प्रकार इति । मुख्यविशेष्यतानिर्हूपतविषयताश्रय
 इत्यर्थः । तेन राजपुरुषादौ राजादेः प्रकारत्वे ऽपि न क्षतिः । स च
 तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूप एव । प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च यत्र बुद्धिस्ये मतिविशे
 ष्यभूतार्थबोधनाथं शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्त्वम् । क्वचिन्प्रकारस्य तत्त्वं
 यथा घटादिपदे । क्व चिन्संभोगस्य यथौपगवराजपुरुषकारकादौ प्रकार इति
 च मूले उपलक्षणम् । यद्वा । संबन्धस्यापि संबन्धतया प्रकारतया चेति
 द्वेषा भावः । सञ्ज्ञाशब्दे च प्रायः शब्द एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति केचित् ।
 परं तु सञ्ज्ञाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तं नामन्त्येव । इत्यत्वमित्यादौ विशेष्यभूतार्थे
 एव त्वार्थः । प्रकृतिश्चेदृशेषु शब्दपरा इत्यशब्दवानर्थ इत्यादिक्रमेणैव बोधः
 इत्य इत्यादितः संख्यादिप्रकारकबोधान् निर्विकल्पकम् । कुत्वमित्यादेः
 कुशब्दार्थं कवर्गः इत्यादिरीत्या बोधः । अन्यथा कुत्व कस्माच्च भवतीत्यादौ
 कुत्वशब्दार्थकुशब्दस्य प्राप्यभावात्तस्य स्वार्थाश्रये लक्षणाश्रयणीयाप्यादि-
 त्यादिभाष्यप्रतीपोद्धोतादौ विस्तर इत्याहुः । भावत्वेन च प्रवृत्तिनिमित्तं
 शक्यम् । प्रकृतिजन्यन्यादि तद्रुपलक्षकम् । घटत्वमित्यादेर्घटसंबन्धी भाव
 इत्यादिक्रमेण बोधः भावप्रधाननिर्देशस्यले च तादात्म्येन व्यक्तिप्रकारक
 स्वरूपेण जातिविशेष्यको बोध इति न तत्रासाधुत्वमत एव जात्याख्यायामे-
 कस्मिन्चित् चरितार्थम् । अत्रप्रभवेस्मिन् । अन्यथापवादविषयेस्यानुपस्थितिः
 स्याच्चिराकाङ्क्षत्वादिति भावः । चकार इति । अन्यथा पत्याद्यर्थप्रत्ययाना-
 मिवैतयोरपि तौ बाधकौस्यातामिति भावः । पुंसत्वमिति । ह्रस्वात्तादा वति
 षत्वन्तु न सधनादिषु पाठात् ॥ न ननु ॥ अधिकारसूत्रमेतत् । तत्र
 एह्यमाणापतिपरिद्विकाद्विधीयमानानान्तदन्ते प्राप्यभावादाह । पतित्वमिति ।

पत्यन्तेतीगन्ताच्चेति च क्रमेण यगन्तौ प्राप्नो आपठवमिति । उत्तरो
 भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्नञ्यत इत्यादि भाष्यं पत्यन्तेति प्राकन-
 पृष्ठादिभ्य इत्यादिविषयमेवेति भाष्यप्रदीपोऽस्ति निरूपितम् । आद्यतुर्ममिति ।
 नञ्पूर्वाणामिषामत एव पूर्वुदासाङ्गणे पाठानुमानेन ष्यञ् बोद्धुः ॥ १ ॥ क्तौ ॥
 हलादेः क्रिम् । अजिष्ठः । लघोः क्रिम् । कृष्णिष्ठः । मन्त्रत्वमिति । तेन
 कृतयतीत्यादाश्चिठवद्वावाद्भावे न ॥ यथातथ्य ॥ नञःशुचीत्यतो नञ
 इति वर्तते यथातथाशब्दे निपातसमुदायः । यथापुरमिति । पुराशब्देन
 पदार्थानतिवृत्तावयवीभावः । के चिदिति । भाष्यानुक्तत्वमत्राक्षिः ।
 वाणिज्यमपीति । आपनादौत्यम् । यौवनमिति । मनोज्ञादित्वाद्यौवनकमपि ।
 प्रकृत्याके राजन्यन्यादिना प्रकृतिभावः । सहायादिति । पत्ते ब्राह्मणादि-
 त्वात्ष्यञ् । इदं भाष्ये क्वचिन्मृग्यम् । शैव्यापाध्यायिकेति । अस्यापि
 प्राप्तिरस्तीति भावः । गोपाल पशुपालिकेत्यादित्वस्यादाहरणं मुख्यम् ॥
 गोत्रञ्च ॥ श्लाघादयश्च पदान्तरोपात्ता एव प्रत्ययाद्यन्वयिना न प्रत्ययवा-
 च्या इति बोद्धुम् । गार्गिक्येति । स्वभावान्स्त्रान्त्वन्तोवाधनार्थमिति
 अधिकारवशाद्गोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्येति भावः एतेन कर्मणित्व-
 स्याप्राप्तेस्तदर्थन्त्वग्रहणम् । किं च पूर्वमूर्त्तवितितस्य त्वादेरापि निषेधः स्याद-
 त्यपास्तम् । शब्दोपात्तस्यैव निषेधात् ॥ इतिनञ्मुखैरधिकारः समानः ॥

धान्यन्तम् ॥ निर्देशात्पृथञ् समर्थवर्भक्तिः । अलौकिकं तु प्रत्यया-
 र्थस्याक्रियात्वे ऽपि तद्वितीक्षधात्रनुवादमामर्थ्येनैव सा बोद्ध्या । अलौकिके
 प्रथमाप्रवेशे ऽपि न क्षतिरिति कश्चित् । तेनशब्दन्तुगंधान्यादीनामुत्पत्त्या-
 धारभूवचनः । भवतिश्चात्पत्तिवाची परस्परमन्वययोग्यत्वात् ॥ तेनहन मुद्गानां
 भवनं गृहभूतोयं कुमूल इति ॥ त्रिभाषा ति ॥ अत्र पूर्वञ्च च पञ्चमी षष्ठ्यर्थे
 इति । धान्यानामित्यस्य संबन्धात्षष्ठ्येव समर्थवर्भक्तिरिति कश्चित् । अन्वयार्थ-
 पीति । सर्व इत्यस्य कृतेनान्वयेनात्तरपदार्थे ऽनन्वयादमामर्थ्यमित्यर्थः ।
 सर्वेषु चर्मणा कृत इत्यर्थे तु तद्विती नेष्यत इति भावः । निपातवर्गादिति ।
 प्रत्ययसञ्चियोगेनैवेदं निपातनं तदाह । सर्वेषुचर्मणिति । सर्व-सर्वात्तिति । आ-
 भिमुख्यार्थकममित्युपसर्गपूर्वत्वे प्रत्ययो नेष्यत इति भावः । यथामुखीन इति ।
 प्रतिबिम्बदृशनाधिकरण इत्यर्थः । तत्संबादेः ॥ पत्रपात्रमिति पञ्चम्यर्थे
 प्रथमा सर्वादेरिति बहुव्रीहिस्तत्सामानाधिकरण्याय पथ्यादिभिस्तदन्तयह-
 णन्तदाह । पथ्याद्यन्तादिति । व्याप्तिक्रियाक्रमत्वलयमाह । द्वितीयान्ता
 इति । अनुरायामे इति । आद्ये पादसंबन्धद्वैत्यापलक्षितेत्यर्थः । अन्ये
 पादेन सद्गुशीत्यर्थः । सादृश्यन्तुन्यपरिमाणतया समर्थवर्भक्तिद्वितीयाति

देववन्मनुष्येषु नामेति साधु । उपमानदेव संबन्धि नामाभिचं मनुष्यसंबन्धि
 नामेति बोधः । मथुर वत्याटनिपुत्रे प्राकार इत्यस्य उपमानमथुरासंबन्धि
 प्राकाराभिचः पाट लपुत्रसंबन्धी प्राकार इत्येवं बोधे एव साधुत्वम् ।
 अस्मादेव ज्ञापकादिबोधे उपमानविशेषणादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थं सप्त-
 मीत्याहुः । तद्वद् ॥ तदिति द्वितीयान्तादर्हमित्यर्थे वनिरित्यर्थः । सूत्रे
 सौचत्वात् द्वितीया । विधिर्वादिति । विधिविषययोग्यताकर्तृहरिकर्मकं
 देवदत्तकर्तृकं पूजनमिति बोधः । विधिगण्डेन तदुक्तः प्रकारः सादृश्याप्रतीतिः
 पंचगामिद्वै ववनं, विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवादिन्यादौ विनीताना
 मिदं योयमागमनं कृतहस्तानामिदं योग्यच्छेदनमिति प्रतीतिरिति दिक् ॥
 तस्य भावः ॥ भावे चाकर्मकेभ्यो, भावे इत्यादौ भावपदार्थस्यान्यादृशस्य
 प्रसिद्धेराह ; प्रकृतीति । भवन्ति अर्थबोधाय प्रवर्तन्ते अनेनेति भाव इति
 करणं धर्जाति भावः । प्रकार इति । मुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रय
 इत्यर्थः । तेन राजपुरुषादौ राजादेः प्रकारत्वे ऽपि न क्षतिः । स च
 तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूप एव । प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च यत्र बुद्धिस्य मतिविशे
 ष्यभूतार्थबोधनार्थं शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्त्वम् । क्वचित्प्रकारभ्य तत्त्वं
 यथा घटादिपदे । क्व चिन्संमगस्य यथौपगवराजपुरुषकारकादौ प्रकार इति
 च भूते उपलक्षणम् । यद्वा । संबन्धस्यपि संबन्धतया प्रकारतया चेति
 द्वैधा भावनम् । मञ्जाशब्दे च प्रायः शब्द एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति केचित् ।
 परे तु मञ्जाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तं नास्त्येव । इत्यत्वमित्यादौ विशेष्यभूतार्थे
 एव त्वार्थः । प्रकृतिश्चेदृशेषु शब्दपरा इत्यशब्दवानर्थ इत्यादिक्रमेणैव बोधः
 इत्य इत्यादितः संख्यादिप्रकारकबोधान् निर्विकल्पकम् । कुत्वामित्यादेः
 कुशब्दाद्यं कवर्गः इत्यादिरीत्या बोधः । अन्यथा कुत्वं कम्माच भवतीत्यादौ
 कुत्वशब्दार्थकुशब्दस्य प्राप्यभावात्तस्य स्वार्थाश्रय लक्षणाश्रयणीयाम्यादि-
 त्यादिभाष्यप्रदीपोद्वैतादौ विस्तर इत्याहुः । भावत्वेन च प्रवृत्तिनिमित्तं
 शक्यम् । प्रकृतिजन्येत्यादि तदुपलक्षकम् । घटत्वमित्यादेर्घटसंबन्धी भाव
 इत्यादिक्रमेण बोधः भावप्रधाननिर्देशम्यले च तादात्म्येन व्यक्तिप्रकारक-
 स्वरूपेण जातिविशेषको बोध इति न तत्रासाधुत्वमत एव जात्याख्यायामे-
 कस्मिन्निति चरितार्थम् । अप्रबन्धैस्सिन्ति । अन्यथापवादविषयेस्यानुपस्थितिः
 स्याच्चिराकाङ्क्षत्वादिति भावः । चकार इति । अन्यथा पत्याद्यर्थप्रत्ययाना-
 मिवैतयोरपि तौ बाधकौस्यातामिति भावः । पुंस्त्वमिति । ह्रस्वात्तादौ वति
 षत्वन्तु न सवनदिषु पाठात् ॥ न नान्यत्वे ॥ अधिकारसूत्रमेतत् । तत्र
 एष्टमाद्यप्रतिर्पादिकाद्विधीयमानानान्तदन्ते प्राप्यभावादाह । पतित्वमिति ।

पत्यन्तेतीगन्ताच्चेति च क्रमेण यगणौ प्राप्नौ आपठवमिति । उत्तरो
 भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्नश्यत इत्यादि भाष्यं पत्यन्तेति प्राकृत-
 पृथ्वादिभ्य इत्यादिविषयमेवेति भाष्यप्रदीपोऽस्तीति निरूपितम् । आत्तुर्भ्यमिति ।
 नञ्पूर्वाणामेषामत एव पठुदासाङ्गणे पाठानुमानेन व्यञ्ज बोद्धुः ॥ २ ॥ चलो ॥
 हलादेः क्रिम् । अजिष्ठः । लघोः क्रिम् । कृष्णिष्ठः । प्रकृतत्वमिति । तेन
 कृतयतीत्यादावित्यद्वाद्भावे न ॥ यथातथ्य ॥ नञ्ःशुचीत्यतो नञ्
 इति वर्तते यथातथाशब्दे निपातसमुदायः । यथापुरमिति । पुराशब्देन
 पदार्थानतिवृत्तावश्ययोभावः । के चिदिति । भाष्यानुक्तत्वमत्रार्थः ।
 वाणिज्यमपीति । आपनादौत्यम् । यौवनमिति । मनोज्ञादित्वाद्यौवनकमपि ।
 प्रकृत्याके राजन्यन्यादिना प्रकृतिभावः । सहायादिति । पत्ते ब्राह्मणादि-
 त्वात्पञ्च । इदं भाष्ये क्वचिन्मायम् । शैव्यापाध्यायिकेति । अस्यापि
 प्राप्तिरस्तीति भावः । गोपाल पशुपानिकेत्यादित्वस्योदाहरणं मुख्यम् ॥
 गोत्रच ॥ श्लाघादयश्च पदान्तरोपात्ता एव प्रत्ययार्थान्वयिना न प्रत्ययवा-
 च्या इति बोद्धुम् । गार्गिकयेति । स्वभावात्स्त्रीत्वन्तलोबाधनार्थमिति
 अधिकारवशाद्गोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्यैति भावः एतेन कर्मणित्व-
 स्याप्राप्तेस्तदर्थन्त्वयहणम् । किं च पूर्वमूर्त्तवितितस्य त्वादेरापि निषेधः स्याद-
 त्यपास्तम् । शब्दोपात्तस्यैव निषेधात् ॥ इतिनञ्प्रकाराधिकारः समाप्तः ॥

धान्यनाम् ॥ निर्देशात्पञ्च समर्थविभक्तिः । अलौकिकं तु प्रत्यया-
 र्थस्याक्रियात्वे ऽपि तद्विर्तावधायनुवादसामर्थ्यनैव सा बोद्ध्या । अलौकिके
 प्रथमाप्रवेशे ऽपि न त्तिरिति कश्चित् । तेनशब्दस्तृणधान्यादीनामुत्पत्त्या-
 धारभूवचनः । भवतिश्चेत्पत्तिश्चादी परस्परमन्वययोग्यत्वात् ॥ तेनहन मुद्गानां
 भवन गृहभूतोयं कुमूल इति ॥ द्विभाषा नि ॥ अत्र पूर्वत्र च पञ्चमी षष्ठ्यर्थे
 इति । धान्यानामित्यस्य संबन्धात्षष्ठ्यर्थे समर्थविभक्तिरिति केचित । अस्मात्स्य-
 पीति । सर्व इत्यस्य कृतनान्वयेनात्तरपदार्थे ऽनन्वयादसामर्थ्यमित्यर्थः ।
 सर्वेषां चर्मणा कृत इत्यर्थे तु तद्विर्ता नेष्यत इति भावः । निष्पत्तनादिति ।
 प्रत्ययसञ्चियोगेनैवेदं निपातनं तदाह । सर्वेश्चर्मणेति । समं-सर्थात् । आ-
 भिमुख्यार्थकर्ममित्युपसर्गपूर्वे तु प्रत्ययो नेष्यत इति भावः । यथासुखीन इति ।
 प्रतिबिम्बदृशनाधिकरणा इत्यर्थः । तत्संबन्धे ॥ पत्रपात्रमिति पञ्चम्यर्थे
 प्रथमा सर्वोद्देशरिति बहुव्रीहस्तस्मान्नाधिकरण्याय पथ्यादिभिस्तदन्वयह-
 णन्तदाह । पथ्याञ्जन्तादिति । व्याप्तिक्रियाकर्मत्वलयम्याह । द्वितीयात्ता
 दिति । अनुरायामे इति । आद्ये पादसंबन्धद्वैध्यापलितित्यर्थः । अन्ये
 पादेन सदृशीत्यर्थः । सादृश्यन्तुत्यपरिमाणनया समर्थविभक्तिद्वितीयाति

देशान् योग्यत्वान् । म्यत्तविशेष इति । अयः प्रदत्तिगमनमनगो वामगम
 नमयः सन्निधानया ऽयानय इति । यद्यप्यत्रै गतिविशेषे शक्यन्तथापि प्रदत्ति-
 णप्रसज्यगामिनां शाराणां यास्मन्युःमादिपदे स्थितानां परकीयैः शारैस्त-
 त्स्थानानामसबन्धस्तद्वाधाभावरूपः समहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।
 अनहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते इति द्युतशास्त्रान्तस्थानं लक्षणयो-
 च्यत इति भावः । स्य टञ्चदं सर्वं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः । तं ज्ञेय इति ।
 प्रधानकर्माणि यत् । अप्रधाने द्वितीया । सन्नियोगनैवेति । अत एव भाष्ये
 पराञ्चावगच्छन्त्यनेनादेशनैव विग्रहो दर्शितः । राष्ट्रवारैत्यत्रावारपाराद्विग्र-
 हातादपीत्यादिपठितं तदिहापीत्याशयेनाह । अक्षरार्थेण इत्यमरः । पूर्वपदे
 इति । उत्तरपदे इति । उत्तरपदे तु विभक्तिलुक् इव मिद्विरिति भावः । पूर्वपदे
 यलोपनिपातनसामर्थ्यादलुर्गाति तु भाष्यकृतः । विजयवर्तेगर्भं मुञ्चतीत्यर्थः ।
 तेनात्यन्तसयागाभावाच्च द्वितीया । खप्रत्ययानुत्पत्तिर्वाति । पक्ष द्वयेपीति शेषः ।
 सूत्रे उभयत्रापि तथाच्चारणात् । विकल्पस्तु वाचनिक एव । ममाशब्दो
 बहुवचनान्तं गन्त्युक्तसूत्रभाष्यैर्दिशनादुपेत्यमिति भावः । अक्षरार्थेनेत्याविभ-
 क्तिकं व्याख्यानात् । तेनास्त्रिंशामपि । अक्षरार्थेन वाडर्वामिति । अष्टव्य-
 मासत्रम् । आगर्वानि आङ्मर्मादायाङ्गो शब्दो गोः प्रत्ययेर्गाति । अस्य
 यो गवाभृत इत्यादिः । अक्षरार्थमिति । मुष्यजाताविति णिनिस्तद्धनयत्नाह ।
 गच्छतीति । अनुभिर्वाति । पश्चादर्थे ऽव्ययीभावः । अध्वानमलङ्कच्छतीति ।
 अलङ्कामिपदेन विग्रहे तु अध्वनेलङ्कामीत्येव । अध्वमिन्नाच्छ च ॥ अलङ्कामि-
 त्यनुवर्तते । लक्षणे नार्भात्यव्ययीभावः । अत्र ॥ क्वचित् ॥ यद्यपि भूत-
 पूर्ववरट् पष्ठाख्येतेत्यत्र अत्रैव पठित्वा गोष्ठात्वत्रित्येव सूत्र युक्तम् । तथापि
 तयोरन्यत्र करणसामर्थ्येन विशेषविहितेनापि खत्रा चरणे बाधानेति ज्ञाप्यते
 इत्याहुस्तद्भाष्ये न दृष्टम् । शालीनकौपीने ॥ शालाकृपाभ्यां तत्प्रवेशतत्पत-
 नलाक्षिकाभ्यामेव प्रत्ययो ऽनया कृटिशब्दत्वात् । नानाजातीयानामनि-
 यतवृत्तीनां शरीरायासजीविनां सङ्घा व्रातस्तत्कर्माच्च शरीरायासरूपं व्रातः
 अत एव निपातनादिदमर्थेण तेषामन्यतमे सर्वज्ञातीन इष्यते । नबनीतमि-
 ति । भाष्ये घृतमिति पाठः । सञ्जायामित्युक्तेद्विर्वाति न । तस्यपक्षः ।
 अर्थयोः प्रत्यययोः प्रकृत्याश्च यथासंख्यम् । विनञ्-यात् ॥ न सहेति प्रकृत्यर्थवि-
 शेषणमित्याहासहस्येति । तद्वाख्या पृथग्भावे इति । अनहार्ये किम् । विगत
 इत्यादौ । कृपाविशेषकान्माभूत् । गोच्छन्निति । एतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यबलादेते-
 चितः पठिताः अत्रत्यादिशब्दार्थबोधकानि वार्त्तिकानि आह । सङ्घात
 इति हस्तिपङ्कवर्माति भारते प्रयोगः । अवाचीनः प्रसिद्धः । नक्षत्रमिति ।

नासिकासंबन्धिनतत्वे वर्तमानादवात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः ॥ नोर्बह ॥
निबिडाः केशा इति प्रयोगादन्ते नासिकाया इत्यादिरत्रापबन्धः । अये तु
मण्डुकानुवृत्तिर्बाह्या । अभिधेय इति । तत्र वर्तमानाच्चैरित्यर्थः । चिकादेशे
ऽकार उच्चारणार्थः । क्लिप्तस्येति । चिल्पिनाद्यादेशौ लश्च प्रत्यय इत्यर्थः ।
आसत्त्वं समीपम् । आरुढं उच्च सज्जाधिकारलभ्यमाह । पर्यतस्येति । समुद्रो
पत्यका द्वैमीपयन्ताधित्यकापुरीत्यादौ लक्षणया प्रयोगो बाह्याः । कर्मठ
ईति । ठस्याङ्गमज्जानिर्मितत्वाभावादिकादेशो न ॥ प्रमाणे द्वे ॥ प्रमाणे
इत्यर्थद्वारा प्रकृतविशेषेण तत्र वर्तमानात्प्रथमान्तादित्यर्थः । प्रमाणमत्र
परिच्छेदकमात्र तत्र मात्रच् । अत एव प्रथमात्रप्रकृतमित्यादिमित्तिः ।
आद्या तूर्ध्वमाने एव प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मती ममत्युक्तेरिति
केचित् । अन्ये तु आयामपरिच्छेदकमेवात्र प्रमाणम् । अत एव यत्तदेतेभ्य
इति मूत्रे प्रमाणपरिमाणशब्दयोरैकार्थत्वं मन्यमानस्य परिमाणग्रहण
किमर्थमिति शङ्कायामुक्तात्र विशेष इति भाष्ये समाहिते तनेनाकाशविशेषवाच
कावत्र प्रकरणे प्रमाणपरिमाणशब्दाविति सूचितम् । एवञ्च प्रथमात्र-
मित्याद्यासाध्वेव । मात्रचत्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणादिति
केयटोपि चिन्त्य एवेत्याहुः । प्रमाणे लः ॥ प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य
लुगन्त्यथः । इहायामस्तु प्रमाण म्यादित्यत्र एत्यते । तनेनाकृष्यसामित्यादि-
मित्द्रुम् । शमादीनामपि यदायामपरिच्छेदकत्व तदा मात्रत्वा लुक् ।
यदातृध्वाभ्रदिगर्वास्यतवस्तुपरिच्छेदकत्व द्वयमत्रादि तदा ऽप्रमाणत्वाच्च
लुक् । द्विगोर्निन्त्यमितान् । प्रमाणात्तद्विगोर्लुगन्त्यर्थः । एतन्मामग्यादेशे
तदन्तद्विगोरप्रमाणत्व ऽपि मात्रच् । प्रमाणपर्येति । तनेनात्मानात्मशब्दे
मात्रच् न । शममात्रमिति । शमः म्याचञ्त्वर्थः । यत्त्वन्तात्त्वार्थे इति ।
बहुनयग्रहणमहितोत्र पाठो भाष्ये । हास्तिने इर्नागति प्रकृतिभावः ॥ यत्तद्वे ॥
इह परिमाणग्रहण सर्वतमानाशकम् । ननु प्रमाणे इत्यनुवच्यं तत्रेशम्य
विधानमस्तु यावानध्वेत्यादिप्रयोगा एव मुख्याः सन्तु परिमाणप्रयोगा एव
सादृश्याद्भवन्तु । तदुक्तं भाष्ये । किमर्थं परिमाणइत्युच्यते न प्रमाण इति
वर्तते इति चेन्न यदादिभ्यां विशेषपरिहितेन वतुषामात्रादीनां बाधप्रसङ्गान् ।
परिमाणग्रहणं तु भिन्नापार्थक्यत्वाच्च बाध इति प्रमाणापार्थो तन्मात्रमध्व-
मानोपार्थो तद्वृत्तमित्यादिसिद्धम् । यावानध्वायावतीरज्जुर्गर्भकरणेनाश्वत्वे
चेत्यादिप्रयोगान्तु सादृश्याद्बाध्याः । तदुक्तम् । मात्राश्रयतांशानायांति
किमिदम् । वस्तुञ्च विधानमामग्याद्रुतुपोष्यत्र विधिः । प्रत्ययान्तरत्वधम
व्यावृत्तये व इति । एतेनादिः पम्पेत्येव सिद्धे व इति व्यर्थमित्यापान्तम् ।

यद्वा किमिदं ध्यामिति वाक्यभेदेन वतुपं विधत्ते । किमस्य सम ॥ इदमो
 निवृत्त्यर्थं किम इति । संख्यापरिमाणमिति कर्मधारयः । परिमाणशब्दः
 परिच्छेदकपरः । पूर्वत्र परिमाणग्रहणस्य सर्वतो मानार्थत्वात्पुनस्तद्ग्रहणम् ।
 संख्यारूपपरिच्छेदविषयके प्रश्ने वर्त्तमानात्किमस्येति षष्ठ्यर्थे इतिरित्यर्थः ।
 संख्येति किम् । क्रियान् वृत्तः । कर्तीति । नित्यबहुवचनान्तः । द्व्यक्रयाः
 सन्देहाभावेन प्रश्नाभावात् । बहुत्वव्याप्यसंख्यानां बहुत्वात्प्रश्नो युक्त एव ।
 संख्याया ॥ अत्रयवे वर्त्तमानसंख्यावाचकादशयविरूपेत्यर्थे तयपद्व्यर्थः
 अशयवीचाननुद्गतावयवभेदोपि समुदायः । तेन मुनित्रयं बहुतयं यूयं
 उभये देवमनुष्या इत्यादि सिद्धम् । द्वित्रिभ्याम् ॥ नन्वयचश्चित्त्वं व्यर्थं
 चित्त्वे ऽपि द्वादीनामन्तोदात्ततया यस्येति लोपेनानुदात्तस्य च यत्रेत्यनेना-
 द्युदात्तस्यैव प्रयोगे अत्रणादिति चेत् । प्रत्ययसंबन्धाद्वाकारस्यैव प्रत्ययप्रकृतेरपि
 शेषनिघातेनानुदात्तत्वात् ॥ उभाद् ॥ अदात्तग्रहणसामर्थ्यादाद्युदात्तः ।
 अन्तोदात्तत्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धेः । सर्वादात्तत्वन्तु बाधितं अनुदात्तं
 पदमेकवर्जमित्युक्तेः । नचाभयेत्यत्र संबुद्धावामन्विताद्युदात्तं बाधितमुदात्त-
 ग्रहणमिति वाच्यम् । येननाप्राप्तिन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यत्वात्तस्य
 सतिशिष्टत्वेन बलवत्त्वाच्च । उभयं शृणुवच्च न इत्यादौ मध्यादात्तप्रयोगाच्च ।
 तयप् इति । इदन्तयादेशे प्रतिषेध उभये इति स्थानिब्रह्मसूत्रस्यवार्तिकानुरो-
 धेन । वस्तुतो नात्रादेशता । किं तु प्रत्ययान्तरत्वमेव उभयीत्यत्र डीप् तु
 टिड्ठेति सूत्रे मात्रव इति मात्रशब्दात्प्रभृति अयचश्चकारेण तत्याहाराश्र-
 यणादिति तत्प्रत्याख्यानभाष्यादत एवादात्तग्रहणं सार्थकं अन्यथा निगुब-
 न्धकादेशान्तरमेव कुर्यात् । आदेशत्वेष्याद्युदात्तश्चेत्याधिकारेण तस्याद्युदात्त-
 ताया लाभात् ॥ तदसंबन्धे ऽपि स्थानिसादृश्येनानुदात्तत्वे उभयस्यान्तोदा-
 त्ततया ऽनुदात्तस्य च यत्रेत्यनेनाद्युदात्तत्वसिद्धेः । अयचश्च समुद्रापानुबन्धः
 स्वानुबन्धश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ तदस्मिन् ॥ उपश्लिष्टपदाधारणोपश्लेषिके-
 धिकारेण सप्तमीति स्पष्टं भाष्ये । ग्रहणवतेति । निषेधादन्तग्रहणं दशशब्दानु-
 न व्यपदेशिवद्वावस्य प्रातिपदिकग्रहणे ऽभावात् । समानजातीयत्व इति ।
 करणलब्ध्यायमर्थः ॥ तदस्मिन् ॥ तदस्मिन् अधिकमिति ड इति च वर्त्तते । संख्याया
 अशयवे इत्यतः संख्याग्रहणञ्च वर्त्तते । तेन गोत्रिंशदाधिका अस्मिन् शते
 इत्यादिषु न अन्तग्रहणादेकत्रिंशतमित्यादि सिद्धं, विंशता व्यपन्तग्रहणं कर्तव्यं
 एकविंशशतमित्यादिसिद्धये । गुणस्य निमित्तम् ॥ गुणोत्र समानभागः । निर्मायते
 क्रीयते ऽनेनेति निमानं मूल्यन्तदस्येति मण्डूकप्रत्ययानुवर्तते तदाह ।

मन्मान्नात्त्वर्थे इति । गुणस्येति मध्यमणिव्यायेनोभयान्वयि । गुणकर्मकनि
माने वर्तमानानुगतसंख्यावाचकान्मयदित्यर्थः निमाननिमेषययोर्भागरूपत्वे
निमेषसंख्यापेक्षया निमानसंख्याया आधिक्ये च निमेषस्यैकत्वे एव चायं
प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टम् । तेनैकोयत्राभागे निमानमस्योदाश्विद्भागस्येत्यत्र
त्रयो यवानां भागानिमानमनयोर्दश्विद्भागयोरित्यत्र च न । द्विमयमिति ।
द्विशब्दस्य भागवृत्तान्न्यसापेक्षत्वाद्भवानामित्येतत्सापेक्षत्वे ऽपि प्रत्ययः ।
उदाश्विद्भागस्याप्युश्वत्वाद्द्विमयमुदाश्विदित्युक्तम् । संख्याया इति किम् । यत्र-
भागौ निमानमस्योदाश्विद्भागस्य ॥ तच्छू ॥ संख्याया इति वर्तते । संख्यया-
र्थकसंख्यावाचिनोयहणम् । प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यापूरणे चायम् । वार्ताशाखेति
वदवयवः प्रत्ययार्थः । नान्त्वम् ॥ मुक्त्तु न कृतः पञ्चम इत्यादौ नलोपाना-
पत्तेः । इटित्यनुवृत्तस्य नान्तादिति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यते इत्याशयेनाह ।
डट इति । कृतत्वमिति । विशेषविहिताभ्यामप्याभ्यां चतुरो ऽणन बाध्यते ।
शुद्धविधानसामर्थ्यात् । डटोपवाद इति । प्रत्ययाधिकारेण प्रत्ययत्वस्य न्याय्य-
त्वत् । सहायवाची द्वितीयशब्दस्त्वव्युत्पन्न प्रातिपदिकम् । अनेन तु नास्य
साधुत्वम् । नह्यपूरणस्तीयशब्दोस्तीति पूरणाद्भागतीति इति सूत्रस्यभाष्याम
ङ्गतेः । तत्रत्य पूरणग्रहणन्तु प्रागेकादशभ्य इत्युत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
विशत्याद्विध्यस्त ॥ अत्र विशत्यादयः परिकृष्टविशतीति सूत्रस्या, उत्तरसूत्रे संख्या-
दोरिति त्विहप्रकरणे तदन्तर्विधिनापकम् । तेनैकारविशतितम गर्कावशतितम
इत्यादि सिद्धम् । ज्ञापकेन च प्रत्ययविधिविषयता बोध्यते ग्रहणवन्त्यादः ।
अयञ्चागर्माविधिरिति षष्ठादोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ मत्तैर छः ॥ अस्य
वामोर्धामत्यादौ प्रकृतवदित्यस्यानित्यत्वाऽडमादेन लुक् । अस्यवामस्येति
वेदे पठ्यते । तत्र द्वितीयविभक्तिप्राभागानुकरणादनकार्येणार्थवतः प्रत्यय इति
बोध्यम् । विधानसामर्थ्यादिति । ज्ञापकसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यर्थः भाष्ये वा
लुगिति वचनमेवार्थं । वमुक्तादयः शब्दपरागणे निर्दिष्टाः । गोपद्रादयोऽप्यत्र
मती छ इत्यारभ्यतदन्ता अनुकरणशब्दादेवं प्रत्ययाः माधवः । काम इच्छति ।
न तु कामयितानभिधानात् तत्रेत्यनुवर्तते । तहाह धनेकाम इति । तत्र
चनायामिति । अत्रवार्थस्य साधुत्वं स्वभावात् ॥ तच्छू ॥ तत्र प्रमित
इति च वर्तते यः प्रमितः स चेदावर्जगोपरित्यक्तः । उदरको मज्जुः ॥ शीता-
ण्णाभ्याम् ॥ सञ्जायामित्यनुवर्तते इत्याशयेनाह । अलस इत्यादि । अध्या
रुद्धशब्दमिति । व्युत्पादनमात्रं शुद्धरुद्धमत्वयामिति बोध्यम् । अनुजुरिति ।
सञ्जाधिकारादीदृशेण एव साधुत्वं बोध्यम् । दम्भ इति । दम्भसाधन-
त्वात् । दाम्भिका हि प्रायेण दण्डाजिनन्यारपरान्त । तावतिशम् ॥ ग्रहण-

मिति भावे ल्युट् । तच्च प्रत्ययार्थः । तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तापलक्षणम् । तृतीयार्थं प्रथमा । तृतीयान्ताद्ग्रहणमित्यर्थं प्रत्ययः । तावतिथेन गृह्णातीत्युपसंख्यानमिति वार्तिके तृतीयाया गश् समर्थविभक्तित्वस्य कृत्-स्थात्तत्तद्धनयन् वक्ष्यति द्वितीयेन रूपेणेति पूरणप्रत्ययस्येति । षष्ठेन गृह्णाति षट् इति भाष्येऽदाहरणे तद्भुक् एव दर्शनादिति भावः । द्विकं वायहणमिति । यहीतयपि प्रत्ययविधानेनामन्देहाय ग्रहणमित्युक्तं, द्वितीयेन रूपेणेति । द्वितीयाया गुरुकृतया शब्दावृत्यर्थः । इति लौकिकविवक्षार्थः । तेन गन्धाविषये ग्रहण एव तेन द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तेन दण्डस्येत्यादेः न । गवञ्च गन्धरूपकमणः प्रत्ययेनेकत्वाद्बुभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्रयं ग्रहणपदघटिते उदाहरणे देवदत्तस्येति षष्ठीं कर्तरि निर्वाधा । नित्यं लुगिति । तावतिथेन गृह्णातीति उपसंख्यानं कर्तव्यं लुक् च वक्तव्यं इति वार्तिकपाठादिति भावः । षष्ठेनेति । पञ्चमी रूपैर्मौ न गृह्णाति किं तु षष्ठेनेत्यर्थः । शब्द-लक्षणं गृह्णामिति भाष्ये क्वचित्पाठः । काष्ठमयं पाशकं यत्पादे व्यतिष्यते तच्छृङ्खलामिति कैयटः । कालप्रयोगः ॥ कालबोधकः पूरणप्रत्ययान्त एव ततः सप्तम्यन्ताद्भावे प्रत्ययः । करणवाचकात्तृतीयान्ताज्जनित इत्यर्थे फलबोधकात्प्रथमान्तादस्य कार्यमित्यर्थे अभिधानस्वाभावात् । तर्दाम्ब्रवम् ॥ अक्षमत्राभ्यवहायम् । षट्कम्ब इति । सज्जायामित्येव । वेत्यनुवृत्तरिति । तावतिथामिति सूत्रान्मगदृक्प्रत्ययिति भावः । अन्यथा घनावादेण न स्यात् । इदं वृत्त्यनुश्रितम् । सूत्रे ऽर्थात् इत्यस्याध्ययनपूर्वन्तदनुष्ठानमर्थः । तेनाध्यतृमात्रे ऽणं सिद्धं इत्यन्ये । श्राव्णीति । श्राद्ग्रहणात्तत्त्माधनद्रव्यवृत्तेः प्रत्ययः । पूर्वार्दिनिः ॥ अनेनेति कर्तृबोधकमनुवर्तते तस्य क्रियाकाङ्क्षायां नान्तरङ्गत्वात्करोति क्रिया गश् गृह्यते । सपूर्वादिप्रत्ययस्य विश्रमानपूर्वात्पूर्वशब्दादित्यर्थः । कृतपूर्वयाः सुप्पेति समासः ॥ छन्दसि परि ॥ छान्दसमधीदमनुवृत्तिसौकर्यायह व्याख्यातम् । सत्ताद्द्रष्टरीति । सात्ताद्द्रष्टृत्वर्थं प्रथमोच्चारितार्दिनिरित्यर्थः । सज्जायहणाच्च न दानुयहीचारयं प्रयोगः । किं तु पाशवं स्थितः सचुदासीनतया यः पश्यति तत्रैव । इन्द्र आत्मिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यद्विदमदर्शामिति तस्मादिन्द्रानामतमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते इति श्रुतः । कर्त्रार्थात्तानामेव करणत्वात्तस्य लिङ्गमनुमापकम् ॥ तदसम्बन्धम् ॥ गोमान्देवदत्त इत्यादावाधाराधेयभावात्त्रिष्टुपादानम् । न च तत्राप्यधिग्रहणस्य पञ्चाला इति वक्तव्यम्भवः । अधिशब्दयोगे तथाबुद्धिसत्त्वात्तत्र तादृशबौद्धाधिकरणत्वसत्त्वेऽत्र तत्सत्त्वे मानाभावात् गोमान् देश इत्यादावधिकरणत्वे ऽपि संबन्धाभावेन पञ्चप्राप्त्या सप्तम्युपादानं सर्वत्र क्रियाका-

रकभावप्रलकः संबन्धो द्वयान्वये षष्ठीनियामकः । नचैवमत्र संयोग एवा-
त्राधारत्वमूलम्, न तु तन्मूलकः स । किं च संयोगो न षष्ठीनिमित्तम् ।
कथञ्चित्स्वयुक्तयोर्घटयोरन्यत्र बोधकान्पश्यापत्तेः । अत एव भूमादिषु संयोग
पदेन संयोगग्रहणम् । तत्सम्प्राप्तसंयोगस्य भूमादिवत्संबन्धान्तरे सत्येषु प्रती-
तिर्न तु षष्ठ्यर्थता नापि मत्वर्थता । तदुक्तं भाष्ये । पर्यन्ते वृत्ताः सन्ति न तु
ते तस्य किञ्चिदिति । लोहितोष्णीः इत्यादौ सप्तम्यर्थे एव बहुव्रीहि-
र्बोद्धुः । अत्र षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयान्तात् षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयो न सप्तम्यर्थतदर्थान् सप्त-
म्यर्थो न भिन्नवृत्तावपि सरूपः स न । सप्तम्यर्थे च नेतिटनार्थवति भाष्ये
स्पष्टम् । अत्र शब्दशक्तिस्वभावादेव बहुव्रीह्याविव वर्तमानकालासत्यर्थान्त-
र्भावो बोद्धुः । गामानामोदित्यादेस्तु तथा व्यवहारविषय आर्षोदित्यादिरर्थः ।
अस्तिग्रहणं त्वस्तिशब्दादस्तिसामानाधिकरण्याभावेनाप्राप्तमनुषो विधाना-
र्थम् । तेनास्तिमानिति सिद्धम् । मत्ताकृतृधनवानिति तदर्थे इति भाष्ये
स्पष्टम् । इति शब्दलभ्यमर्थमाह भूमित्यादि । अत्र संयोग संयोगः । स च
संबन्धान्तरे सत्येषु तन्नियामको ऽत एव दण्डीत्यतः मयुक्तदण्डस्यैव तत्सम्वा-
मिनः प्रतीतिः । येस्तिविवक्षाया मनुवादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विष-
येषु भवन्तीतिवाक्यार्थः । एव बहुव्रीहिरिति यथायथं भूमादिषु बोध्या
मत्वर्थबहुव्रीहिरिति वार्त्तिकेनात् । रसादीनां विशेषणमिति । तेन गुणया-
चकानामेषैषां यहर्णमिति जलान्दिवाचं रसादीनां व्यवचनगन्धादीनाञ्च
नेति भावः । एष्य इतिटनार्थपीयते इतीदं अर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
गुणवचनभ्य इति । गुणगुणिव्यधकृष्यः शुक्लादिभ्य इत्यर्थः । षट्ः शुक्ल इति
गुणगुणिनोरभेदव्यवहारे ऽपि षट्भ्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यपि मन्वेन
प्राप्तमनुषो ऽश्रवणार्थमिदम् । अत एव गुणानि विशेष्यलिङ्गना सिद्धा ।
तत्रापि रूढत्व तु सर्वलिङ्गना नियतलिङ्गना वा प्रसज्येतेति भाष्यकैपटयोः
स्पष्टम् । अयञ्च लुरु द्वयवाचकप्रसर्गमिच्छाकारे एव एतदेव ध्वनयता भाष्या
नुक्तमपि इष्ट इति वदता तादृशस्यलग्वेष्ट इति तदर्थः । ध्वनित-
ञ्चद प्रगुणगुणिति सूत्रे भाष्ये गुणगुणानोरभेदस्यापि अन्वार्त्तिद्वयं वचनं भाष्ये
प्रत्याख्यातम् । गुणिलिङ्गान्तु तद्वर्त्ततेति काशस्य मनुचलुका ऽभेदेन वा
तद्वर्त्तते वतमाना इत्यर्थः । भेदे ऽपि मनुषोर्नाभिधानाम् । गुणवाचिनामेषां
पुंसत्वमेव गुणानि विशेष्यलिङ्गतेति त्वभिधानस्याभावात् । मादुपधाया ॥
विधीयमानत्वेन सर्वगोयाहकत्वान्मस्य नानुनामिको वकारः । आभन्दीव-
दृष्टीषु ॥ अत्र सूत्रे कर्तावच्छेदपाठोनापि इति न मप्रसारण इति सूत्रस्यभा-
ष्यस्वरसः । तत्र हि कल्यायाः सञ्ज्ञाया मते मप्रसारणे वक्तव्यमिति वचनं

मारब्धं वत्सन्तु मज्जायामिति सूत्रेण सिद्धमिति दिक् । एतन्नन्वतीति । राज-
 न्वान्देश इत्यपि बोद्धम् । शिखाबन्निर्नाति । शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादित्वे त् चूडा-
 घती प्रतिमेति प्रत्युदाहार्यम् । मेधाबर्भन्ति । नचात्रास्मायामेधेति विनिना
 बाधात्र लचः प्राप्तः चिकीर्षावानित्यस्यानेनोपलक्षणात् । चूडाबन्नेतीति ।
 असीति तिङ्ङितङ् इति निहतं चूडालात्सा रूत्वे तस्य सुखिनानुदात्ततया
 तत्स्थानिकम्याद्गुणस्यैकादेशतदात्तेन्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य
 पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात्स्वार्थेता वेत्यस्य प्राप्तिरिति बोद्धम् । एतच्च
 वृत्तौ स्पष्टम् । समुच्चयार्थमिति । भाष्याक्तव्याख्यानादिति भावः । वत्सा-
 साभ्याम् ॥ लच् स्यादित्येव पाठः । मतुबन्तेन स्नेहबलपारप्रतीतिरित्यनुवृत्त्युक्तेः ।
 प्रजाश्रद्धा ॥ यद्यपि कर्तृश्रुत्यवप्रज्ञशब्दात्प्रजाद्वारिण प्राज्ञः सिध्यति । तथापि
 स्त्रियां डीबभावार्थमिदम् । तदाह । प्राज्ञेति । श्रद्धामाहचर्याद्वावाचंकाङ्क्षन्
 स्येषात्र ग्रहणम् । तपःसह ॥ अर्थाभ्यां यथासंख्यं न । अस्वरितत्वात् ।
 उकरार्थं इति । तपःसहसाभ्यामणिवनीनीति न्यासेन भिन्नविभक्त्यञ्चा-
 रणादृणा उभयसंबन्धा विनीनोपेथासंख्यञ्च सिद्धमिति भावः । मतुपूर्वात् ।
 समुच्चयार्थान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । सिकता इति । लुपि युक्त-
 वद्भावः । हयवटसूत्रे एकासिकतेति भाष्यादेकवचनान्ताप्ययम् ॥ दन्तु इति ।
 निम्नावते प्रयोगस्तु लक्षणया उचते किम् । दन्तवान् । ऊपः क्षारमृत् ।
 मधुमाधुर्यमिति । रसवाचिन एवात्र ग्रहणादिति भावः । स्पष्टं चेदं भाष्ये
 नगरमिति । चातुरार्थंकरप्रत्ययान्तनगरशब्दस्तु देशविशेषनाम अयन्तु
 जातिवाची अत एव नगरीति जातिलक्षणा डीष् । पुनर्यहणमिति । पुनर्य-
 हणस्य व्युद्भ्यां म इत्यस्य नित्यत्वार्थताया भाष्ये उक्तत्वेन व्याख्याना-
 देवा स्यसर्वाविभाषार्थत्वमिति वक्तुमुचितम् । मणिव इत्यादि । बिम्बाव-
 कुर एव मष्टकावमित्यप्यस्योदाहरणं ; अन्येषामपीति दीर्घः । अणोसो लोप-
 श्चेति । भाष्ये न दृश्यते । नेहेति । भानृषलः पुत्रबल इत्यादौ । भानृषले ऽण
 इति अनुवृत्तेरपि तदभावः । अत इति । एकातरात्कृतोजातेः सप्तम्याञ्च न
 तौ स्मृताविति भाष्यम् । यवब्रीहीति ॥ ब्रीह्यादृगणे ऽपि पाठादिहाद्यह-
 णम् । तेन शालिलः शालिक इति सिद्धमिति वृत्तिः । एकमोष ॥ सूत्रे बहुब्रीहिः ।
 अधिकारप्राप्तं प्रातिपदिकादित्यन्यपदार्थः । ऐकशतिक इति । पूर्वकालेकति स-
 मासः । तद्विद्वितार्थान्तरपदेति समासस्य मत्वर्थं ऽनभिधानेनाप्रवृत्तः सख्यायाः मव-
 त्सरेत्युत्तरपदवर्द्धुस्तु न । तत्र संख्यापदमुच्चार्यविहितस्य तद्विद्वितार्थेति समास-
 स्यैव प्रतिपदोक्ततया ग्रहणात् । अत्रात इति निवृत्तम् । अत एव गोशक-
 टिरस्यास्तीति विग्रहे ऽपि गोशटिक इत्येव । न तु गोशकटिमानिति, गोविंश-

तिरस्यास्तीत्यादौत्वनिभिधानाच्चैति स्पष्टं भाष्ये । दृन्दोपतापेत्यादौ मण्डक-
 पुन्यात् इत्यस्य सबन्धः । समानान्ता इति सूत्रस्यभाष्यादित्यलम् । निष्का-
 त्यधिविति । सूत्रे ऽसमार्थं ऽपि सौत्रत्वात्समासः । अन्तग्रहणं शतादिपूर्वा
 विष्कादित्यर्थं निरामार्थमिनजिति पाठः । हृदयो हृदयिक इत्यादि । अने-
 नान्यतरस्यां ग्रहणनात् इनीत्यस्य प्रवृत्तौ तत्र मत्सुसञ्चयबोधकान्यतर-
 स्याङ्यग्रहणानुवृत्तेः प्रत्ययत्रयसौ लभ्यामिति भावः । तस्यैव ॥ पिदयमित्येके ।
 निदयं, मरुद्भिर्देता मरुत इत्येव मरुतं सार्थायत्वात्स्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।
 तत्र हि मरुत उपसर्गत्वे उपसख्याननेनापसर्गत्वसामर्थ्यादजन्तत्वाभावे-
 ष्यत्र उपसर्गादिति तत्त्वं तत्र तत्त्वावधाधुपसंख्यानानेन सिद्धे प्रथमे उप-
 सर्गसञ्ज्ञायामुपसख्यानमनेकसञ्ज्ञालाभार्थमिति निपात त्वान्मरुत आद्यु-
 दात्तत्वेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरणे मरुतस्याद्युदात्तत्वम् ।
 एताश्च सञ्ज्ञास्तत्त्रिविधा एवेति मरुद्भिर्देत इति भाष्यप्रयोगो नानुप-
 पन्नः एवञ्च फलाभेदाय नित्वमेवोचितम् । पित्वे तु मध्यादात्तस्य स्यादि-
 त्यपरे । एतद्विषये मतुन्न । अस्य रूढिशब्दत्व दववार्थाभावेन तदप्राप्तेरि-
 त्यन्यत्र विस्तरः । पदत्वमिति । तेन यस्म्यति लोपो न । अनुवर्तयन्तीति ।
 बहुलं कृन्दमीत्यतः । वाचो गिर्मानः ॥ गकारोच्चारणं प्रत्यये भाषायामित्यनुना-
 सिकाभावाय । उत्तरसूत्रस्य बहुभाषिणीत्यस्याच्चापि सबन्धात्मस्यैक बहुभाषिणा
 वागीति ब्राह्मम् । ऐश्वर्येति । तेन धनवानित्यर्थं स्वामीति न । कटकवल-
 यिनीति । कटकवलययोः कस्त्रिद्वेद परिकल्प्य दृन्दु उपपाद्यः । अत इत्य-
 वेति । समानान्ता इति सूत्रस्यभाष्यात् मण्डकपुन्या तदनुवर्तत इति भावः ।
 ठनादिति । आदिना मतुपो ग्रहणम् । मतुसुसञ्चयार्थान्यतरस्याङ्यग्रहणस्यै-
 कगो इति सूत्रे नित्यग्रहणात् वनादिभ्या मत्नादिति सूत्रे ऽन्यतरस्याङ्यग्रह-
 णाच्चासंबन्ध इति भावः । अस्मायित्यत्र तु सबन्धत एव तसार्थमिति सूत्रे
 यशस्वानिति भाष्ये उदाहरणात्प्रकृत्यैर्कार्त्तिति सूत्रे स्रग्वत इति भाष्ये उदा-
 रणाच्चैति ब्राह्मम् । वाङ्मता । कुगर्थमेवेदम् । अदन्तत्वादेवेनः सिद्धत्वा-
 दिति वृत्तः । ठन्वाधनार्थमिति । सामान्यसूत्रेण सिद्धः । सूत्रस्य फलान्त-
 राभावाच्च । वयंमद्वा ॥ वगात्र वेदाध्ययनायं ब्रह्मचर्यम् । अर्थोच्चैति । अर्थग-
 व्देत्र धनवाची कालतोत्रासन्निधिर्नदृशतः । तत्र विरोधादस्तीत्यस्यामबन्ध
 इत्यप्राप्त एवेतिर्विधीयते सत्तोपाधिकार्त्तिति ठनारभावा ऽर्नाभिधानात् । अत
 एवासर्वाहित इति किमर्थमर्थवानिति भाष्ये उक्तम् अर्थी समर्थो विद्वान्यः
 शास्त्रानुपहतश्च य इति त्वार्थम् । अर्थनमर्थ इति क्रियाशब्दात्मत्तोपाधि-
 कार्त्तिति ठनौ भवत एव । मतुप्त्तु नानभिधानात् । तेनार्थिकप्रत्ययिकौ

मारब्धं वत्सन्तु सञ्जायामिति सूत्रेण सिद्धमिति दिक् । सन्नन्वतीति । राज-
 न्वान्देश इत्यपि बोद्धम् । शिखाबानिति । शिखाशब्दस्य व्रीह्यादित्वे त् चूडा-
 वती प्रतिमेति प्रत्युदाहार्यम् । मेधाबानिति । नचान्नास्मायामेधेति विनिना
 बाधात्र लचः प्राप्तिः चिकीर्षवानित्यस्यानेनापलक्षणात् । चूडामन्वतीति ।
 अमीति तिङ्ङातड् इति निहतं चूडालात्सो रुत्वे तस्य सुखेनानुदात्ततया
 तत्स्थानिकस्याद्गुणस्यैकादेशदत्तेनेत्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य
 पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात्स्वरिता वेत्यस्य प्राप्तिरिति बोद्धम् । एतच्च
 वृत्ता स्पष्टम् । समुच्चयार्थमिति । भाष्याक्तव्याख्यानादिति भावः । वत्सां-
 माभ्याम् ॥ लच् स्यादित्येव पाठः । मतुबन्तेन खेहवलपारप्रतीतिरित्यनुवृत्त्युक्तेः ।
 प्रजाश्रद्धा ॥ यद्यपि कर्तृव्युत्पन्नप्रज्ञशब्दात्प्रजाश्रद्धा प्राज्ञः सिध्यति । तथापि
 स्त्रियां डीबभावार्थमिदम् । तद्राह । प्राज्ञेति । श्रद्धासाहचर्याद्वावाशंकाङ्ग-
 स्यैवात्र ग्रहणम् । तपःसह ॥ अर्थाभ्यां यथासंख्यं न । अस्वरितत्वात् ।
 उच्यते इति । तपःसहस्राभ्यामण्विनीनीति न्यासेन भिन्नविभक्त्युच्चा-
 रणादत्र उभयसंबन्धो विनीनेयथासंख्यञ्च सिद्धमिति भावः । मतुप्वति ।
 समुच्चयार्थान्यतरस्याङ्ग्रहणानुत्तेरिति भावः । सिकता इति । लुपि युक्त-
 वद्भावः । हयवटसूत्रे एकासिकतेति भाष्यादेकवचनान्तेष्वप्यम् ॥ दन्तु इति ।
 निम्नाक्षरे प्रयोगस्तु लक्षणया उच्यते किम् । दन्तवान् । ऊपः तारमृत् ।
 मधुमाधुर्यमिति । रसवाचिन एवात्र ग्रहणादिति भावः । स्पष्टं चेदं भाष्ये
 नगरमिति । चातुरार्थिकरप्रत्ययान्तनगरशब्दस्तु देशविशेषनाम अयन्तु
 जातिवाची अत एव नगरीति जातिलक्षणा डीष् । पुनर्ग्रहणमिति । पुनर्ग्र-
 हणस्य द्युद्गुण्यां म इत्यस्य नित्यत्वार्थताया भाष्ये उक्तत्वेन व्याख्याना-
 देवा स्यसर्वात्रभाषार्थत्वमिति वक्तुमुचितम् । मणिव इत्यादि । बिम्बाव-
 कुर एव मष्टकावमित्यप्यस्योदाहरणं, अन्येषामपीति दीर्घः । अणोसो लोप-
 श्चति । भाष्ये न दृश्यते । नेहेति । भानृषलः पुत्रवल इत्यादौ । भानृषले ऽण
 इति अनुत्तेरपि तदभावः । अत इति । एकावराक्ततोजातेः सप्तम्याञ्च न
 तौ स्मृताविति भाष्यम् । यक्षत्रीहीति ॥ व्रीह्यादिगणे ऽपि पाठादिहार्यग्रह-
 णम् । तेन शालिलः शालिक इति सिद्धमिति वृत्तिः । एकमोप ॥ सूत्रे बहुव्रीहः ।
 अधिकारप्राप्तं प्राप्तिपदिकादित्यन्यपदार्थः । ऐकशतिक इति । पूर्वकालिकेति स-
 मासः । तद्विद्वितार्थान्तरपदेति समासस्य मत्वर्थं ऽनभिधानेनाप्रवृत्तेः संख्यायाः सव-
 त्सरेत्यन्तरपदवर्द्धुस्तु न । तत्र संख्यापदमुच्चार्यविहितस्य तद्विद्वितार्थेति समास-
 स्यैव प्रतिपदोक्ततया ग्रहणात् । अत्रात इति निवृत्तम् । अत एव गोशक-
 टिरस्यास्तीति विषहे ऽपि गौशकिक इत्येव । न तु गोशकटिमानिति, गोविंश-

तिरम्यास्तीत्यादौत्वन्भिधानाच्चेति स्पष्टं भाष्ये । द्रुद्धापतापेत्यादौ मण्डक-
 प्लुत्यात् इत्यस्य सबन्धः । समासान्ता इति सूत्रस्यभाष्यादित्यलम् । निष्का-
 त्यर्थाविति । सूत्रे ऽसमार्थं ऽपि सौत्रत्वात्समासः । अन्तग्रहणं शर्तादिपूर्वा-
 द्विष्कादित्यर्थं निरामार्थं,मिर्नाञ्जति पाठः । हृदयी हृदयिक इत्यादि । अने-
 नान्यतरस्यां ग्रहणेनात् इनीत्यस्य प्रवृत्तौ तत्र मत्सुसमुच्चयबोधकान्यतर-
 स्याङ्ग्रहणानुवृत्तेः प्रत्ययत्रयसौ लभ्यमिति भावः । तद्वत् ॥ पिदयमित्येके ।
 निदयं, मरुद्विर्देत्ता मरुत इत्यत्र मरुतं साधयित्वास्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।
 तत्र हि मरुत उपसर्गत्वे उपसंख्यानैरोपसर्गत्वसामर्थ्यादजन्तत्वाभावे-
 ष्यत्र उपसर्गादिति तत्त्वं तत्र तत्त्वाविधाषुपसंख्यानेन सिद्धे प्रथमे उप-
 सर्गसञ्ज्ञायामुपसख्यानमनेकसञ्ज्ञालाभार्थमिति निपात त्वान्मरुत आद्रु-
 दात्तत्वेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मरुतस्याद्रुदात्तत्वम् ।
 एताश्च सञ्ज्ञास्तत्त्वविषया एवेति मरुद्विर्देत इति भाष्यप्रयोगो नानुप-
 पन्नः एवञ्च फलाभेदाय नित्यमेवावितम् । पित्वे तु मध्यादात्तत्वं स्याद-
 त्यपरे । एतद्विषये मतुन्न । अस्य रूढिशब्दत्वदवयवार्थाभावेन तदप्रान्तेरि-
 त्यन्यत्र विन्तरः । पदत्वमिति । तेन यस्यति लोपो न । अनुवर्तयन्तीति ।
 बहुलं कन्दमीत्यतः । वाचो गिनिः ॥ गकारोच्चारणं प्रत्यये भाषायाभित्यनुना-
 सिकाभावाय । उत्तरसूत्रस्य बहुभाषिणीत्यस्यात्रापि सबन्धात्मक्यक बहुभाषिणा
 वाग्मीति चाद्रुम् । ऐश्वर्येति । तेन धनवानित्यर्थं स्वामीति न । कटकवल-
 यिनीति । कटकवलयायोः कञ्जिद्वेद परिकल्प्य द्रुद्ध उपपाद्यः । अत इत्य-
 वेति । समासान्ता इति सूत्रस्यभाष्यात् मण्डकप्लुत्या तदनुवर्तत इति भावः ।
 ठनादीति । आदिना मतुपो ग्रहणम् । मतुसमुच्चयार्थान्यतरस्याङ्ग्रहणस्यै-
 क्यो इति सूत्रे नित्यग्रहणात् बलादिभ्यां मन्तविति सूत्रे ऽन्यतरस्याङ्ग्रह-
 णाच्चासंबन्ध इति भावः । अस्मायत्यत्र तु सबन्ध्यत एव तर्माविति सूत्रे
 यशस्वानिति भाष्ये उदाहरणात्प्रकृत्यैकार्जिति सूत्रे स्रग्वत इति भाष्ये उदा-
 रणाच्चेति बोध्यम् । बाह्यन्ता । कुशमवेदम् । अदन्तत्वादेवेनः मिदृत्वा
 दिति वृत्तः । ठन्वाधनार्थमिति । सामान्यसूत्रेण मिदृः । सूत्रस्य फलान्त-
 राभावाच्च । वर्षाभृदा ॥ वर्षात्र वेदाध्ययनार्थं बन्धवर्षम् । अर्थोच्चेति । अर्थग-
 व्देत्र धनवाची कालतोत्रासन्निधिर्देशतः । तत्र विरोधादस्तीत्यस्यासंबन्ध
 इत्यप्राप्त एवेतिर्विधीयते सत्तोर्पाधिकारिदिनं ठनोरभावो ऽर्नाभिधानात् । अन
 एवासन्निहित इति किमर्थमर्थवानिति भाष्ये उक्तम् अर्थो समर्थो विद्वान्यः
 शास्त्रानुपहतश्च य इति त्वार्थम् । अर्थनमर्थ इति क्रियाशब्दात्मतोर्पाधि-
 कारिदिनं ठनौ भवत एव । मतुप्सु नानभिधानात् । तेनार्थकप्रत्ययिकौ

धान्यार्थान्यादि च सिद्धम् । धान्यकरणकप्रार्थनावानित्यर्थः । बलसिद्धयो ।
अन्यतरस्याङ्ग्रहणं द्रुन्दुपतापेति प्रकृतस्येनः समुच्चयार्थम् । तेनैतस्माद्द्रुव ।
प्रथिमन्तीति । इमनिजन्ता प्रकृतिः । अनिनस्मन्वित्यनर्थकनापि तदन्तविधिः ।
मेति । मान्तम्यादाहाणमित्यर्थः । वकारयकारपरस्येति । बहुव्रीहिरनुस्वारे
ऽन्यपदार्थः ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

प्राग्दिशो ॥ व्याख्यानादिदं सञ्ज्ञामुत्रं तदाह । विभक्तिमञ्जा इति ।
स्वार्थिका इति । प्रायेणेति शेषः । स्वीयप्रकृतेरर्थं भवा इत्यर्थः । तमिला
दावर्थनिर्देशाभावादतिशयेन इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणात्त्वादिति भावः ।
जात्यन्ताच्छ्रुत्वात् प्रकारवचने इत्यादिर्विहितस्य तु वाचकत्वमेवात एव
तदर्थस्य विशेष्यतया भानमतः प्रायेणेति पूरतम् । किमर्बनाम ॥ प्राग्दिश-
इत्येव । द्वादिपर्युदासार्त्कमः पृथग्रहणम् । द्वादिभ्यः प्रागेव किणशब्दस्तु
न पाठितः । कश्च भवांश्च काचित्यत्र भवतः शेषापत्तेः । त्यदादीनां यत्परं
तांच्छ्रुत्ये इत्युक्तः । विधेयानिर्देशादाहाधिक्रियत् इति । बहुशब्दश्चात्र
संख्यावाच्येव व्याख्यानात् । प्रकरणलभ्यमाह । प्राग्दिशोऽपि परे इति । दिशः प्राक्
प्राग् दिशं तत्र भवे इत्यर्थः । एतेषां । द्वितीया व्यञ्जनान्तः । यथासंख्यं
कार्यानिमित्तयोः । नलोप इति । सर्वोदशत्वन्त्वानुपूर्व्यान्सिद्धम् । इत्सञ्ज्ञानु
न फलाभावान् । परत्वादनं पूर्वमेव त्यदाद्यत्वे कृते लत्येनतणस्येति
न्यायेन पुनरत्वात्पर्युत्तिरिति भावः । कृत्तदा ॥ अष्टन आ इत्येता विभक्ता
वित्यनुवर्तन्ते । तीत्यत्रकार उच्चारणार्थः । तिहारोत्यस्य फलमाह । कम्पा-
दिति । यत् इति । तमिलादीनां विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वम् । परस्य तमेरिति ।
प्रतियोगे पञ्चम्यास्तमिरपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । प्रत्ययश्च
हणपरिभाषया तस्मिन्नेग्रहणम् व्याख्यानाच्च । स्वार्थम् । लित्स्वरार्थम् ।
विभक्त्यर्थं विभक्तौ नमित्तात्वाद्यर्थम् । स्वार्थमिति भाष्यन्नुपलक्षणं पूर्वाकृतिभ-
क्तिकार्यम्यापीति बोध्यम् । सञ्ज्ञामिति । आभधानमनमतत् । भाष्ये उक्तं
आदनं परिषिञ्चतीत्यादौ सर्वार्थत्वे ऽपि वाग्रहणानवृत्तेन तस्मिन् । व-
हणमिति । साहचर्याच्च कुत्रचित् नान्यत्र कुत्रापि च साभिनापमिति
बहुतरप्रयोगदर्शनादिदमुक्तम् । भागवृत्तिकारादयस्तु क्रिमो भाषायान्तलं
नेच्छन्ति । भाष्यस्वरसोप्येवमेव । एतदस्त्र ॥ इदमेत्यादशइत्येता ऽशनुव
र्तते । एतदोनित्येव सिद्धे ऽनुदात्तार्थं वचनम् । ननु लित्स्वरे शेषनिघातेनैव
त्रतसोरनुदात्तत्वे सिद्धे तयोस्तद्विधानं व्यर्थमिति चेत् । लित्स्वरापवादे-
शानुदात्तत्वे कृते लित्स्वराप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेण त्रतसोरनुदात्तत्वप्राप्ते तत्सा
र्थक्यात् । अतो ज्ञेति । अत एतस्माद्गामादित्यर्थः । सप्तम्यन्तेभ्य इति । सप्त-

म्या इत्येवानुवर्तते कृपस्वरितत्वात् नेतराभ्य इतीति भावः । सर्वत्र चेशे
 र्त्तम् । सर्वत्र काले इत्यपि बोद्धव्यम् । काले इत्युपादानेन सर्वशब्दस्य तत्र
 कालार्थकत्वात् । अत एव वर्तमाने लङिति सूत्रस्य भाष्ये अनागतमतिक्रान्तं
 वर्तमानमिति त्रयम् । सर्वत्र च गतिर्नास्तीति प्रयोगे कालवृत्तित्वाविव
 तायां दानकृत इति कैषटः । विहितस्वार्थइति । सर्वैकान्येत्यनेन । एतद्भाष्ये
 स्पष्टम् । तर्हीति । एतत्प्रतिद्विभूतेयदीत्येतदखण्डमध्ययम् । एत-
 र्हीति । एतत् इति योगविभागेन एवादेशः । अस्मिन्नेहतीति । पुष्येण युक्त
 कालो यमित्यर्थेकं अत्र पुष्य इत्यादौ शक्तिमन्प्रधानता । इदमह इत्यर्थे-
 ष्यञ्चोत्थस्य । व्यपदेशवद्भावनेन स प्रयोग इत्यपरे । गद्यासिति निपातनाद-
 न्तादात्तेऽपि । भाष्ये तु चित्पठ्यते । प्रकारवचने ॥ पञ्चम्यर्थे मत्तमीत्याह
 प्रकारवृत्तिभ्य इति । वचनग्रहणात्प्रकारवृत्तित्थ इत्यर्थः । तेन प्रकारेण
 त्यस्य विशिष्ट इति शेषः । सामान्यस्य भेदका विज्ञेयान्न प्रकारः बहुभिः
 प्रकारैर्भुङ्क्ते इत्येता बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात्सादृश्यत्वं न गृह्यते । अन्यथा
 सर्वथेत्यादा तदप्रतीत्यानभिधानान्न । यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यत्प्र-
 कारवान्हरिस्तत्प्रकारवान्हर इति बोधे हरिमदृशे हर इति फलनीति
 बोद्धव्यम् । अन्यन्तस्वार्थेकाय, प्रत्यय विनापि यच्चैत्र, स भेद इत्यादौ
 प्रकारवचनदर्शनान्न द्योतकत्वे तदर्थस्य विज्ञेयणानार्थान्तरं । गन् जाताय
 विधावपि बोद्धव्यम् । मूलार्थेभ्यः कान्यथा चैवमेव मूलार्थानामपि गार्वाहीक
 इत्यादौ गद्यादुपादानमिवास्त्येव प्रत्यय विनापि प्रकारवाचनवचन गवेषा
 नित्यत्वं नास्ति ॥ द्विकृच्छ्रेभ्यः ॥ नेह यथास्य अस्वार्थत्वात् । शब्दग्रहण-
 लभ्यमर्थमाह द्विशकृच्छ्रेभ्य इति । मण्याया इत्येतत्प्रत्ययन्तमस्तीतिपदरहित
 मिदं सूत्रमनुवर्तते । अस्तात्पुंराद्यादेशविधानार्थमस्तीतिचैतीहलस्य तत्र
 नृत्तप्रदर्शनाय पूर्व्यादिसूत्रमपौर व्याचष्ट । पूर्व्याद्यः । अर्थात्प्रतिभक्तिरूपम् ।
 मत्रियोगांशुत्वाद्य चकारः । अत्राणांमित्यनन्तरयोगे षष्ठी । अस्तीति
 च । लुप्तप्रत्ययनामिदम् । तदाह अस्तात्पुंरादि । शब्दभेदादर्थभेदे ऽपि
 समानानुपूर्वाकत्वात्प्रकृशब्दे देशादिवृत्तिरिति व्यवहारो बोद्धव्यः । पूर्व्याद्य-
 स्तत्प्रकृत्यस्य प्रवृत्तिरितिप्रकृत्य क्वचित् वक्तृमणुष्यदेशत्व तथा कृत्वा
 क्वचित्देशे प्रवर्तन्ते । अत एव पुर इत्यस्यापि इत्यर्थकत्वं विश्वकाशादावु-
 क्तम् । क्वचित्प्रत्ययसंयोगात्स्य यथा परादेशशब्दे प्रकृतसूत्रे च सर्वथा ग्रहण
 विनिगमनाविरहात् । पूर्व्यात्प्रत्ययसंयोगेति । पूर्व्यात्कालाध्ययनकर्तारोत्थः । इति-
 योक्तम् । ननु तसुरेव प्रत्ययोस्तु दक्षिणाम्या द्विश दक्षिणत इति तु सर्वना-
 म्नावृत्तिमात्र इति पूर्वत्वेन सिद्धम् । षष्ठ्यन्तमर्थेति सूत्रे षष्ठी तस्यर्थेति

पाठान्तेन ततो रामादन्य इत्यादौ पञ्चमो बाधित्वा परत्वात्षष्ठी नेति
 चेन्न स्पष्टार्थत्वात् । प्राक्प्रसङ्गमिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्तातेर्लुक् । विभ-
 क्तित्रयार्थं प्रकटयिमाह वसन्त्यय इत्यादि । एतद्व्यञ्जितम् ॥ अपञ्चम्य इति ॥
 प्रागसोऽनुवर्तते । अङ्गुलीर्न ॥ अर्थाधिमानवधेश्चेददूरैत्यर्थः । केचिद्विद्वि-
 अञ्चत्यन्तात् न । व्यर्थास्यतविभःषाविज्ञानादिति तदाशयः इयमेवात्राह-
 चिः । दर्शयामाह ॥ चकार आज्ञाहीत्यत्र विशेषणार्थः । तेन वाक्यस्मर-
 णयोराङ्गाकारस्य व्यावृत्तिरिति भाष्यम् । उक्तव्यञ्जितेन व्यवहित आज्ञपि
 समुच्चयिते व्याख्यानात् । तदाहोत्तरेति । संख्यायामिति ॥ विधस्यार्थं इत्यर्थः
 विधानं विध इति घञर्थः । विधशब्दव्यर्थश्च सामान्यस्य भेदकविशेषरूपः
 प्रकारः स चाभिधानस्वाभाव्यात्क्रियाविषयक एव गृह्यते तदाह क्रियाप्रकारे
 इति । तदुक्तं भाष्ये विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्तीति चेत्तथा गुणो नवधा द्रव्य-
 मित्यादावप्युपादिश्यते भवतीति वा क्रिया बोद्ध्या । चतुर्भिः प्रकारैरि-
 त्यर्थः । अधिकरणस्य द्रव्यस्य विचलनमन्यथा कारण तच्चेह मख्यामदिधा-
 नात्तद्विषयमेवेत्याह । द्रव्यस्य संख्यान्तरेति । तदवगमश्च पदान्तरसमभि-
 व्याहारादिति बोद्धव्यम् । एकं राशिं पञ्चधेति । पञ्चत्वमव्याविशिष्टमित्यर्थः ।
 एकाद्वै ॥ धायहणं धामात्रस्य यथाव्यात् । अन्यथा नन्तरत्वादिधिकरण-
 विचाल विहितस्यैव स्यात् । अत एव प्रत्ययोनाकारि अधिकरणाविवाले एव
 सर्वाहितत्वादापत्तेः । यदप्यनेकमेक क्रियते सोऽप्यधिकरणविवाल इति बो-
 द्यम् । ऐक्यमिति । भुङ्क्ते इति राशिं कुर्विति वा शेषः द्विधमिति । स्व-
 भावात्स्वत्ववाचित्वम् । यथा ॥ द्विच्यार्था इत्यस्यैधाजित्यर्थः । यथा ॥
 याप्यमत्र कुत्सितम् । कुत्सांवाशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात्पाशवित्यर्थः । अयं प्रवृ-
 त्तिनिमित्तकुत्सायामेव कुत्सित इत्यस्य त्वप्रकृतिनिमित्तकुत्सायामपि प्रवृत्ति-
 रिति बोद्धव्यम् । पूरणाद्व्यञ्जिते पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्ताद्वागे वर्तमानादित्यर्थः ।
 तीयादीकृक् इति वचनद्वयं दृष्ट सामत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वत्र ज्ञानौ
 निश्चाविति । न च षष्ठाष्टमाभ्यां भागार्थप्रतिपादनार्थं लुग्भिधानं प्रत्ययानां
 स्वार्थकत्वेन प्रकृतेस्तदर्थत्वलाभात् । प्रकरणादिकं तु तवाप्यावश्यकम् ।
 स्वरस्तु लुकि नास्त्येवेति न लुमतेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एकाद्वै । असहा-
 यवाचकदेकशब्दादित्यर्थः । असहाये किम् । प्रसिद्धतरत्वात्सख्यावाचकस्यै-
 वान्यत्रेवात्रापि रहणारत्नौ द्विवचनाद्यमिद्विः स्यात् । वाक्यभेदेन कर्नाकनि
 चारेव लुक् विधानसामर्थ्यात्पक्षे अवगमपि । भूतपूर्वम् । तत्रार्थं वर्तमानात्प्राति-
 पदिकादित्यर्थः षष्ठाष्टम् । अत्र भूतपूर्वं इत्यनुवृत्तं श्रुतत्वात् षष्ठा विशेषण
 भूतपूर्वं संबन्धे या षष्ठी तदन्तभूत्स्वार्थं प्रत्ययो त एव स्वार्थिकप्रकरणवि-

रोधो न । अतिशय्यने ॥ अतिशेतेः प्रकर्षापरपर्याय इतरस्य न्यूनीकरणरूपो ऽभिभवेशर्थः । एवञ्च सकर्मकादस्माद्बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् इत एव निपातनाद्वीघ्नः । तत्र वर्तमानात्प्रातिपदिकात् स्वार्थं प्रत्यय इत्यर्थः । यत्तु यावद्गुणात् प्रकर्षेति शये इति तावदतिशायने इत्युक्तमुपक्रमे भाष्ये । तत्र भाष्यार्थकस्य कर्तृपचाद्यजन्तस्य च तन्त्रेणोच्चारणं बोद्धम् । अथे गुणो ऽभिधीयते इत्युक्त्या कालोति शेते इति विग्रहप्रदर्शनेन बाहुलकाल्ल्युडित्युक्त्या च तथा भाष्यार्थनाभः तदाहातिशयविशिष्टे ऽर्थे इति । अतिशयकर्तृरूपेण इत्यर्थः । भावे ल्युडिति तु न युक्तं तत्रार्थं प्रत्यय इत्यर्थं तस्य प्राधान्यापत्तेः । अत एव भावल्युट्पत्ते लिङ्गवचनासिद्धिर्भाष्ये शङ्किता । अतिशये वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थं ऽतिशयप्रकर्षादिभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । न पट्टादिभ्यः । न हि विशेषणीभूतमर्थमादाय तत्रायं शब्दो वर्तत इति व्यवहारः स चेत्सामान्यं चातिशयशब्दस्य तद्विशिष्टे लक्षणा । अभिभूयमानादेव प्रत्ययापत्तेः । तत्कर्तरि लक्षणायान्तु भाष्याक्तमेव साधु । अत एवैतेषां सामानाधिकरणवृत्तितद्वृत्तत्वेन व्यवहारो युष्मद्गुपपदे लटः शशुशानचावित्यादौ भाष्ये प्रातिपदिकार्थं तद्वृत्तत्वात्प्रात्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति तदर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थद्वयस्य स्वरूपत इतराभिभवकर्तृत्वाभावे ऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठेन तेन तस्यापि तत्त्वं बोद्धम् । गीतर इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः स्वतस्तदभावे ऽपि तत्साहचरित्वाद्वाह दोहनादिगतेन तस्य तत्त्वम् । एवञ्च तरवात्रिसप्तमिध्याहारे आठ्यादिपदानामितराभिभवकर्तृत्वविशिष्ट आठ्यार्थः । प्रत्ययस्तु द्योतकः कुमारितरेत्यादौ डीप् तु न । तरप्प्रकृतिभूतेन तदन्तर्गतकेन कुमारिशब्दादिना वयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्याक्तत्वात् तरन्नन्तस्य तु प्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तद्विशिष्टार्थगतस्त्रीत्वटावेष । न वयोमीति डीप् । वयोमात्रं विशिष्टार्थगते स्त्रीत्वं हि तत्प्रवृत्तिः । अत एव गीतरत्यादौ न डीप् । ज्ञातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात् । तदुक्तं भाष्ये यद्वि प्रथमान्तात् स्वार्थिकः कुमारितरेत्यादौ केवलवयसः प्रकृष्टं वयोऽनतिरिक्तमिति डीप् प्राप्नोति तरयोक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भवित्यतीति । तरपा तत्प्रकृतिभूतेन वयो विशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्याक्तत्वादित्यर्थः । एतदुक्तं टावपि न प्राप्नोतीत्यादि भाष्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति बोद्धम् । अतिशयार्थिकप्रत्ययान्तादातिशयार्थिको नानभिधानात् । श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्यादिकं तु हान्दसत्वात्स्वार्थं साध्विति सर्वं भाष्यं स्पष्टम् । अतिशयेनेति । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । तिङ्शब्द ॥ अप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते वचनम् । किम-

सिद्धः ॥ क्रिमादिप्रकृतिक्रियादित्यर्थस्तत्कलितमाहाव्ययाच्च यो घ इति ।
 कितमामिति । आमन्तस्याव्ययत्वात्ततः परस्य सोर्लुक् । पूर्वाहणेतरामि-
 त्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्यैव तत्तत्कालव्यवहारनियामकत्वाच्च शुद्धद्रव्यप्र-
 कर्षः । उच्चैस्तम इति । उच्चैःशब्दो ऽत्राच्चत्वगुणवत्परः । द्रव्यस्य स्वतः
 प्रकर्षाभावापि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इति बोद्धव्यम् । तदुक्तं
 तमप्सूत्रे कैयटेन अद्रव्यप्रकर्ष इति निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्य-
 विषया द्रष्टव्य इति उच्चैस्तमामित्यत्र त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति उच्चैः
 शब्दस्तत्राच्चत्वप्रकर्षण तदाश्रयस्य प्रकर्षे ऽपि तस्य न द्रव्यत्वं क्रियाकारक-
 भावरूपसबन्धविशेषणत्वेनैव तस्य भानेनाप्रधानतया सर्वनामपरामर्शायोग्य-
 त्वात् शक्त्या विशिष्टस्य सर्वनाम्ना परामर्शाभावाच्चात एव तदादिशब्देभ्य-
 स्तत्तद्विभक्तयः । यत्किञ्चिदिदन्तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तत् द्रव्यत्वेन
 विवक्षितमिति तमप्सूत्रे कैयटेनैः इदं पूर्वाहणेतरामित्यत्रा ऽपि बोद्धव्यम् । द्वि-
 वचनविभक्त्ये ॥ द्व्यर्थप्रतिपादके विभजनीये चोपपदे द्वयोर्मध्ये ऽन्यतरापेक्षा-
 तिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजक्रीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थे प्रत्ययः ।
 विभज्यांश्च उपपदशब्दबोधितसुबन्तत्व प्रतिपदोक्तत्वात्पञ्चमी विभक्ते इति
 विहितपञ्चम्येवेति बोद्धव्येन साङ्गाशयकानां पाटलिपुत्रकाणाञ्च पाटलिपु-
 त्रका आद्यतमा इत्यत्र न तरप् । पञ्चमीत्वत्र न विभागस्यैवाभावात् ।
 चेन समह्रूपतया विभागस्यापि सत्वात् । एते खल्वपि नैर्देशकानां वार्त-
 न्तरका इति तस्मिन्विति सूत्रे भाष्ये प्रयोगाद्गुह्य पुत्रेत्वेतदुपपन्नं भवति ।
 अयं मे ज्येष्ठो ऽयं मध्यमो ऽयं कनीयानित्याद्यन्तवत्सूत्रस्य भाष्यप्रयोगाच्चा-
 द्द्वयोपपदेपीमौ साधू । सूत्रे द्विवचनेति तूदाहरणमात्रमिति केचित् ।
 परे तु नैर्देशकानां मध्ये ऽन्येभ्यः शब्देभ्य इत्यध्याहृत्य विभज्यापपदे
 तरप् आभ्यामित्यध्याहृत्यान्त्ये इषसुनत एव न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तर-
 पा भवितव्येनैर् तर्हि तमर्पात् तमप्सूत्रे भाष्ये उक्तमित्याहुः । नतरानित्यादौ
 प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपात्यन्तिकत्वे ऽभावगते प्रकर्षे तरप् । प्रवृत्ति-
 निमित्तगते प्रकर्षे तरवादिरिति तु प्रकृत्यर्थप्रकर्षासंभवविषये । एवं द्यो-
 त्यार्थप्रकर्षे ऽपि द्योतकात्तरप् यथा नितराङ्गच्छतीत्यादौ । तुश्छन्दसी ॥
 पूर्वनियमव्यावर्तितप्रतिप्रसवत्वं स्फुटं बोधयितुं छान्दसमप्यत्रापन्यस्तम् ।
 तुरिष्ठे ॥ इमनिजषहणमुत्तरार्थं, नचेत एव ज्ञापकादिष्ठनीयसुनोः सिद्धौ
 तुश्छन्दसीति व्यर्थमिति वाच्यम् । इमनिचो ऽपि कल्पनापत्तः । लोके
 पोष्टनादेरापत्तेश्च । यद्यपि निमित्तस्य छान्दसत्वदिदं छान्दसं न तथापि
 तस्यैवेहोपन्यासादिदमप्यत्राक्तम् । स च वचनसामर्थ्यात्संवा-

देशः । अन्यस्य टेरित्यनेन सिद्धेः । प्रशस्य ॥ अजादीत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याद्याजाद्यारिति । प्रशस्यत्वं गुण इत्यजादी तस्य । क्रियात्वे ऽप्यत एव जापकात्तौ । प्रशस्यैकात् ॥ इष्टादिष्विति । तेन जोदेवतास्य ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र नेदम् । अयञ्च प्रकृतिभावात्त्वेऽपि नन्तद्विते यस्येति च टेरित्यादेरेतत्प्रकरणम्लोपमात्रमेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्निकवा ॥ अत्र नेदमाद्यौ हलन्तावेव । अन्यथा प्रकृत्यैकाजिति सूत्रम्यभाष्यात्करीत्या अष्ट इत्यादावुच्चारणसामर्थ्यादकारस्य लोपाभाववदत्रापि तदभावापत्ता नैदिष्ट इत्याद्यामिट्टेः उत्तरसूत्रस्य कन्माहर्ष्याञ्च । कानिष्ठ इत्यादी टेरिति लोपस्तु न प्रकृतिभावात् । कनस्तदपवादत्वाच्च । नन्तद्वित इत्यापि न । अत्र उच्चारणसामर्थ्यात् सर्वोदेशस्तु केत्यादेशे नापि सिद्ध इति बोध्यम् । स्थूल दू ॥ यणादीति लुप्तपठोक्तम् । परिमितं पशुं प्रथमा । पृथक्त्वं ऽर्वाधस्तु यणादिरेव । यणादीति बहुव्रीहिः । इक्षुपरिभाषया त्रिप्रतुद्रयोः पकारदकारयोर्न-गुणः । युवशब्दम्यागुणवचनत्वाद्गतं एव जापकादजादी । अत्यं तु गुणवचना एव । न च त्रिप्रतुद्रावगुणवचनौ । इर्मर्त्तश्च तद्वृत्तगम्य चारिताख्यान्तयोरेषानाद्यनापत्ता त्रिपिष्ट इत्याद्यामिट्टेः । यस्मिन् युवशब्दा गुणवचनोपेत्याकट्टारसूत्रजातेरस्त्रीति सूत्रभाष्याभ्या लभ्यते । प्रथमस्य ॥ बहोल्यादाविकार उच्चारणार्थः । अन्यथाभाष्यामिट्ट्यादिकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा प्रसर्दावेव टिलोपानापत्त्या अष्ट इत्याद्यामिट्टेः । वरादिमाहच योद्वन्द्वो हलन्तः । तेन वृन्दिष्ठ इति प्रथम्यास्तु प्रेष्ठ इत्यादिभाष्ये उदा हतत्वनादन्ता एव । प्रेष्ठ इत्यादावाट्टगम्यामिट्ट्यात्प्रकृतिभाष्याञ्च तच्च मिक्तकटिलोपो न ॥ स्यान्मिक्तकार्षिण न । प्राद्यादेशना टिलोपापवादत्वात् । बहोल्या ॥ इष्टेन उत्तरसूत्रेण कार्यान्तरस्य विधानानन्वयेन न यत्कार्मित्याशयेनाहमेयमार्थरिति । लोपश्चादिः परम्यन्यादः भूभावस्यामिट्ट्यादुपानित्यत्रागुणो न दोषोच्चारणन्तु भूमेत्यादा साधकाशम् । विन्मनालुक् ॥ अजादी इत्यनुवृत्तगोष्ठेयमार्थरिति । अत्र एव जापकादाभ्यामजादी । न च विन्विषये मतुप्सन्वेन तल्लक्ष्ये सिद्धौ विनयशब्दो व्यर्थमिति वाच्यम् ॥ तत्करोतीत्यादिना गिष्ठाष्टवद्वाच्येन विना लुगथ तन्मन्त्रान्त । विन्चकारादिव्यञ्ज्यन्युत्तरमेव विन्मनारिष्टमेयमार्थरिति नाकम् । तत्रत्यनुस्यदस्यास्वार्तत्वाद्गतं एव त्रिरित्यत्र लोप इत्येव व्याख्यातम् ॥ प्रशस्यो क् ॥ प्रशंसो विंशत्ये व्रतमानात्स्यार्थं रूपविषयः । प्रशंसो चात्र परिपूर्णस्वरूपवत् स्पष्टरूपा प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मनिष्ठा तन्मनानाधिकरणधर्मान्निष्ठा वा प्रकृत्यर्थं आरोप्यते तेन चारूपोपयं यदत्तोरज्जनं ह्योर्दानि मिदुम् । प्राश-

स्थं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशयानन्तु तत्सापेक्षमिति न तदनुवृत्त्या निर्वाहः ॥
 ईषदसमा ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । स्वा-
 र्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनाङ्गीकारात् बहुगुणे द्राक्षा वृषभकल्प इयङ्गैरि-
 न्यां सिद्धे गडकल्पा द्राक्षेति तु क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमात्सिद्धम् ।
 णचः स्त्रियार्थमिति सूत्रे स्त्री ग्रहणात्तदतिक्रमः । अन्यथा णचः स्त्रियां वि-
 धानात् अत्रश्च स्वार्थिकत्वात्सिद्धौ किं तेन । गुडशब्दस्य सादृश्याद्द्रा-
 क्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकधर्मस्य माधुर्यादेर्गोषदसमाप्तिः । यत्रिरूपि-
 तसादृश्यप्रयोजकधर्मस्येषदसमाप्तिस्तद्वाचकाच्च कल्पादयः स्वभावात् ।
 एवञ्च पूर्णपटुः कश्चित्तत्मादृश्यादन्यः पटुः पटुकल्पः प्रचुरसादृश्यञ्च
 पटुकल्पशब्दगम्यामिति सर्वत्रापमा गम्या द्रष्टव्या । विभाषासु ॥ विभाषा
 ग्रहणं कल्पबादि समावेशार्थं कल्पादयस्तिष्ठन्तेषु सावकाशाः वाक्या
 र्थन्तु न तत् । तस्येष्टत्वे महाविभाषयैव सिद्धे अनिष्टत्वे तु न तद-
 र्थता तस्येति बोद्धव्यम् । सुप् ग्रहणान्तिङ्श्वेत्यस्यात्रामबन्धाय । उत्तरत्र
 त्वनुवर्त एव । पुरस्तादिति प्रत्ययपरत्वनिवृत्तये, तु ग्रहणं पुरस्तादित्यस्या-
 वृत्त्या पुरस्ताद्वाद्देशे लिङ्गवचने तादृशे एवेत्यर्थबोधनद्वारा स्वार्थिकानां
 प्रकृतितो लिङ्गाद्यतिक्रमे ज्ञापकम् । वृत्तौ प्रागेवेत्येवकारस्तु सर्वे वाक्यं सा-
 वधारणमिति न्यायसिद्ध इति सर्वे भाष्ये स्पष्टम् ॥ प्रकारव ॥ अत्र प्रकारो
 भेद एवेति जयादित्यः । सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपीति प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र
 वामनः । थाल् तु प्रकारमात्रइति । तत्रापि प्रकारवचने इत्येवाक्तेः सो ऽपि
 प्रकारवति न्याय्य इति चिन्त्यम् । किं च तथा सति तथेत्यादेः स प्रकार
 इत्यादिरर्थः स्यात् । न च थाला जातीयोरो बाधापत्तौ तज्जातीय इत्या-
 द्यासिद्धिरिति वाच्यं, जात्यन्ताच्छब्दन्धुनीत्यनेन सिद्धोपपत्तेः । वामनोक्तरी-
 त्या द्वित्वनेव थालापि बाधा नेष्यत इति वक्तुं शक्यत्वाच्च । अत एव यथा
 जातीयक इत्यादि भाष्यप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । अख्यस ॥ अयमप्यधिकारः
 अज्ञाते इत्यादौ तु वाक्यभेदनाकचोपि विधानं बोद्धव्यम् । कस्यार्थमिति ।
 अज्ञातत्वाभिनयोयं अज्ञातोऽश्व इत्यपि वियहो बोद्धव्यः । अख्येति सूत्रे प्रा-
 तिपदिकादिति सुप् इति च संबध्यते तेन क्वचित्सुबन्तावयवप्रातिपदिकटे-
 र्ग्रहणं क्वचित्सुबन्तटे र्ग्रहणं तत्र व्यवस्थामाह । आकारेति । इदं वाक्यं युष्म-
 दस्मच्छब्दमात्रावषयम् । भाष्ये तथैवादाहरणात् अन्येषान्तु सर्वनाम्ना प्रा-
 तिपदिकटेरेव प्रागकच अत एव कादेशः साकचकार्यः कः कौ के इत्येवम-
 र्थमिति भाष्यं सङ्गच्छते । त्वयकेति । यत्वादिषु कृतेष्वकच । पञ्चतीमिति ।
 अकचो द्वितीयोकारोच्चारणार्थ इति भावः । कुत्सिते । येन धर्मेण कुत्स्यते

वस्तु तदुर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रत्ययः । अश्वक इत्यादौ धावनादेः सम्यग-
ननुष्ठानात्कुत्सेति बोद्धव्यम् । कुत्सित गत कुत्सायां कुत्सितक इत्याद्यपि
प्रकृतम इति वत् ॥ सञ्जम्भङ्गन् ॥ कुत्सादिहेतुकसञ्जाविषये कानित्यर्थः ।
तद्युक्तादित्यस्य विवरणमनुकम्पायुक्तादिति । धानका इति । धानाशब्दा-
त्के केण इति ह्रस्वे कान्ताट्टापि अभाषितपुंस्काञ्चेति विकल्पात्पते इत्या-
भावः । पूर्वमेति । अनुकम्पायास्तद्विषयत्वादिति भावः । परम्परामबन्धेपीति ।
आरम्भसामर्थ्यादिति भावः । अनुकम्प्यमोदनदानेनाराधयतीति धानादेर-
नुकम्प्यमानसंबन्धादनुकम्पायुक्तत्वमिति बोद्धव्यम् । ठञ्चेति । पते कः । पूर्व-
सूत्रद्वयेति । अनुकम्पायां नीता चेत्यतत् । व्याख्यानादिति भावः ॥ प्रकृतम् ॥
पूर्वसूत्रेणैव ठच् कयोः सिद्धौ योगविभागादुक्तविषयातिरिक्त्येतौ तत्र कठच्
सिद्धयर्थञ्च चकार इत्युक्ते ॥ ठञ्चञ्चै ॥ अस्मिचिति । बुद्धिमन्निधानादिति
भावः । ननु ठग्रहण व्यर्थं इकादेशे अजादित्वात्सिद्धेरत आह । ठग्रहणमिति ।
तस्मिन्नि वायुदत्तशब्दात् ठे नित्यत्वाट्टावस्याया लोपे कादेशे च वायुक-
सिद्धिः । अन्यथा मातिश्रिक वत्स्मिपातपरिभाषया कादेशाभावं न सिद्धेदिति
भावः । न च घञश्चित्वेन जापकेनेकादेः सर्वतः पूर्वं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
जापकसिद्धस्यामार्वात्रिकत्वात् । ठग्रहणमामर्थ्याञ्च तस्यात्रापवृत्तेः । अत्रा-
जिनान्तस्यत्यत्रत्यात्तरपदेति पृथग्यदं नुपविभक्तिकन्तेन लोपपदमेवानुष-
तंते इत एव षष्ठ्याजादिवचनात्सिद्धिमिति सङ्गच्छते । अतिप्रसङ्गत्वन्नाभि-
धानाद्वारणीयः तेन सविचित्र इत्यत्र ठाजादाविति लोपो न । उपेन्द्रत्वे
चतुर्थोदच इति लोपो न । त्रिनापि प्रत्ययमिति । समुदायशक्तियहकाले
ऽवयवानामपि शक्तियहादवयवता ऽपि तद्विधः । एवमेव प्रविर्गापण्डोमि-
त्यादौ वाक्यकदेशाद्वाक्यार्थबोधः । अस्यैवानुशादकमितम् । वर्णमात्रप्रयो-
गस्तु न ततो ऽत्राधात् । उवणञ्चल्ल । ल इति लोपस्य पूर्वान्तायसञ्जा
उवणोत्परस्य ल प्रत्ययस्य लोपः स चादेः परस्य । चेन द्वितीयादच उध्वलोपः
सूत्रसिद्धौ ष्ठानुव्रते । उवणोदपीति भाष्ये न दुष्टम् । पूर्वार्थमिति ।
ठञ्चेत्यतो वत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति भावः । उपह इति । नेन्द्रमिति जापकेन
पूर्वात्तरपदानिमित्तकायापेतयान्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमपवृत्तेरिति भावः ।
द्वितीयं मन्यतरञ्चेदिति । एकपदपीदम् । मन्यतरागयवः । गणात्तरिति ।
अचसहितं व्यञ्जनमत्तरं एकाच्च पूर्वपदानामित्यर्थः । द्वितीयादच उध्वमित्य-
नेन द्वितीयाञ्चिशिष्टस्य लोपोप्राप्तेरितम् । वगमात्तरञ्च इति । वाच्याशाब्दस्य
तेन दत्तो वाक् करणकशुभागेमनेन दत्त इति वायं । अत्रकादशापयन्ते
तत्तत्सपादसप्ताध्यायीस्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतया न पूर्वं कुत्वात्प्रवृत्तः ।

यद्यपि द्वितीयादत्र उर्ध्वभागस्य शीर्षतशब्दस्य लोपे यस्येति लोपे चान्ते इकनिमित्तभसञ्जासत्वात्कुत्वाद्यप्रवृत्ताविदं सिद्ध्यति तथापि भत्वे आलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तनिष्ठभत्वेन चान्तनिष्ठपदत्वाद्याघातात्कुत्वजस्त्वयो-
 र्वागिक इति स्यादिति भावः । न च साक्षात्प्राप्त्या वा पदान्तविध्यादि-
 प्रापकस्य प्रतिबन्धकस्य वा स्थानिवत्त्वस्य निषेध इति सिद्धान्ताद्भूत्वे ऽपि
 स्थानिवत्त्वनिषेध इति वाच्यम् । षडिके ऽपि दोषापत्तेः । यदि तत्र द्विती-
 यादत्र उर्ध्वस्य लोपविधायकवचनप्रामाण्याद्भूत्वे स्थानिवत्त्वं तर्हि प्रकृते ऽपि
 तुल्यम् । एतेन पूर्वत्रासिद्धेति निषेधो जशिचेति निषेधश्च स्यादित्यपास्तम् ।
 नपदान्तसूत्रोक्तरीत्या तयोः पदान्तजशत्वे ऽप्राप्तेश्च । उत्तरपदलोपे तु
 अजभलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भसञ्जाया पदसञ्जा
 बाध्यते तत्र तद्विनाश्याया विभक्त्याश्रया-याश्च बाध्यसामान्यचिन्तया
 पवादत्वाद्वाहः । ~~स्येति~~ । स्येत्त्वेदं स्वादिष्विति सूत्रे भाष्ये ॥ ~~शेखरः~~ ॥
 एषामस्ति । शिवलादय आदिभूता येषान्तेषामित्यर्थः एषामकृतसन्धीनां
 तृतीयादत्र इति वक्तव्यन्तेन सुपर्याशीर्षतशब्दाट्टाच्च सुपरिक इति सिद्ध्यति ॥
~~शेखरः~~ ॥ उत्तरपदयद्गणान्तसर्वलोपोत्र । अल्पत्वं महत्त्वप्रतिद्वन्द्वं ।
 ह्रस्वत्वं दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वीति भेदः क्वचित्प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्यापि सत्त्वात् ।
 कुटीर-इति । कामूः शक्त्याख्यशस्त्रं विकलवाक् च ॥ क्रियत्ते ॥ द्वयोरकस्य
 निर्धारणे गम्ये निर्धारणमाद्यवाचिभ्यः किमादिभ्या इतरजित्यर्थः । द्वयोरि-
 त्युपलक्षणम् । अत एव बहुष्वामीनेषु कश्चित्काञ्चित्प्रकृति कतरो
 देवदत्त इति प्रत्यय इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । एतद्वृत्तयितुमेव
 सूत्रे एक्यहणम् । द्वयोरिति निर्धारणपट्टी व्याख्यानादेव भविष्यतीत्यलम् ।
 अत्र निर्धारणं न प्रत्ययार्थः । तं विनापि प्रतीयमानतया न्यलभ्यत्वात्किं तु
 विषयनिर्देश इति वृत्तौ । ~~स्येति~~ ॥ प्रत्याख्यातमिति । तेषार्थस्य
 त्वनभिधात्र । अत एव ततो इतरत् न । आकरे इति । पूर्वसूत्रस्यद्वयोरित्यस्य
 प्रत्यख्यानभाष्यव्याख्यावसरे कैपटस्ये इत्यर्थः । अत एव कतमा कतमैषामा-
 ख्येति पदद्वित्वप्रकरणे भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते तेन कतमो भवतामध्यापकः
 शूरो देवदत्तो वेति सिद्धम् । वायह्वर्यामिति । नचात्रयसर्वनामामित्यस्या-
 धिकारत्वात्तदनुत्पैव सिद्धे वायह्वर्ये व्यर्थमिति वाच्यन्तच्चिद्वृत्तिज्ञापनार्थत्वात्
 तेन इतरजविषये नाकच्च । ~~स्येति~~ ॥ अत एवावत्तेपण इति सूत्रे
 भाष्ये क एतयोरर्थयोर्विशेष इति प्रयोगः सङ्गच्छते । तमादयः प्राग्वत्तेपणे
 कनो नित्याः प्रत्यया इति प्रायिकमिति भावः । किम् इति । बहुष्वामीनेषु

इत्यादि भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥ एकाच्च ॥ प्राचामिति पूजार्थम् ।
वाक्यस्येष्टत्वे महाविभाषयैव सिद्धेः । अकजर्थमपि न तस्यानिष्टत्वादिति
स्पष्टं भाष्ये । येनेतर इति । अत्रनेपणे इति करणे ल्युडिति भावः ॥
इवार्थापमानत्ववति वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन् यदुपमेयं साप्रति-
कृतिश्चेदित्यर्थः । प्रतिकृतिर्मृदादिनिर्मिता प्रतिमा प्रकारान्तरे स्वार्थिक-
प्रकरणविरोधः ॥ उपमानाश्वाभिच इति बोधः ॥ अस्य लुप्तं प्रकृतिवर्ल्लिङ्गाय । वचनन्तु विशेष्यवदेव हरीतक्यादिषु व्यक्ति-
रित्यत्र पाठात् । तेन चञ्च मनुष्यावित्येव देवलकानामिति । प्रतिमाङ्ग-
हीत्वा भित्तायं प्रति एहमटसामित्यर्थः । तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापि-
पूजार्थप्रतिमासु चित्रेषु नटेषु च भ्रमात्मिका शिवाभेदबुद्धिरिति प्रत्ययोत्प-
त्तेरैवाभावः । स्पष्टञ्च चित्रनटविषये तादृशी बुद्धी रसप्रकरणे शङ्कुकमत-
निरूपणावसरे प्रकाशकारैरुक्ता । यस्तु तत्र बुद्धेर्भ्रमत्वाभावोऽप्युक्तः सत्वन-
न्तरावतीर्णब्राधापाटवबुद्धेस्तत्र भ्रमत्वेन प्रकृमात्र विरुद्ध इति द्विक्र । अर्चासु
पूजनायासु चित्रकर्मध्वजेषु चेति देवपथादिषु पाठान्तरं न दोष इति
तद्राजस्येति सूत्रं कैयटः । प्रकृत सूत्रे वृत्तावय्येतत् निवृत्तमिति । अस्वरि-
तत्वादननुत्तरैवात्र निवृत्तिः शाखादिभ्या यदिति पाठः य इति त्वपपाठः ।
मुष्यादीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । उगवादिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धत्वाच्च । आत्मवान्
अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत इति यावत् । तद्विषयार्थइति ।
इवार्थावपयसर्वावयवकादित्यर्थः । भाष्ये तथैवादाहरणात् । इवार्थावपय-
सर्वावयवकादिवार्थापमानत्ववति वर्त्तमानाच्छ इत्यर्थः । अत एव शम्भो
श्यामेत्यादिरिवार्थे च्छे न काकनालमिति द्वन्द्वान्त्वार्थं न । काकतालीय
इति । काक इव तालमिवेति इवार्थे इत एव ज्ञापकात्सुप्पुपेति समासः ।
तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरं उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोप-
मानतालपतनपरम् । समुद्रायञ्चापमेयदेवदत्तागमनसमानाधिकरणं चारप-
तनपरः एवञ्चापमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनोपमेयं देव-
दत्त गमनसमानाधिकरणञ्चारपतनमिति मामासार्थः । विशिष्टे विशिष्ट-
निरूपितोपमेयत्व बोधात् विशेषणे विशेषणनिरूपितं विशेष्ये च विशेष्य
निरूपितन्तत्पर्यवस्यति । तत्तदुपमेयबोधे तत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहार-
स्तन्त्रम् । ततस्तद्विदितसमभिव्याहारे समासार्थापमानप्रयोज्यापमानभूत ताल-
कृतः काकवधोपमेयः समासार्थापमेयप्रयोज्यञ्चारकृतदेवदत्त बध इति बोध-
शक्तिस्वभावात् । एतेन परस्परं सामर्थ्याभावाद्बुद्धिद्वयमपि दुर्लभम् ।

त्यपास्तम् । तत्फलितमाह । इह ~~कारणमिति~~ । अत्र सर्वत्रातर्कितोपनतत्वं
 साधारणो धर्म इत्याह । अतर्कितेति । यत्ने ~~उच्यते~~ । अन्यतरस्याङ्ग्रहणमनन्त-
 रठकः समुच्चयार्थमिति भावः । एकशालाशब्दस्याङ्गुल्यादिषु पाठादिति भाव-
 मन्ये । पूगात् ॥ पूगेति न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् । यामर्णावाचकपूर्वाग्रयवक-
 भिवात्पूर्ववाचकादित्यर्थः । लौहित्ये ~~ध्वज्ये~~ इति । लोहिता ध्वजा यस्य पूगस्य
 स एव लौहित्ये ध्वज्यः । ~~व्याख्या~~ ॥ शरीरायासजीवी नानाजातीयानाम-
 नियतशृतीनां सङ्घे घ्रातः । चफज इति गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यनेन । अस्त्रि-
 यां किम् । कौञ्जायनी । टित्वाङ्गीति । टित्वसामर्थ्यादस्त्रियामिति तत्र
 न संबध्यत इति भावः । तद्विशेषेति । व्याख्यानादिति भावः । जानकि-
 स्त्रिगतः । ~~पञ्चमिद्वयौ~~ ॥ अत्रास्त्रियामित्यनुवर्तते । यजश्चेति सूत्रस्य भाष्य-
 प्रामाण्यात् । तेन पर्णः स्त्री षट् टेष्यण विधायकयोष्टित्वसामर्थ्यादसंबन्धे-
 प्यन्यत्रासंबन्धे मानाभावात् । ~~आभिहिते~~ इति । अपत्याण्यन्ताद्यज् । तस्य
 स्वार्थिकत्वेन गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्यायमिति विग्रहे वुञ् । अत्र आप-
 त्याति यलोपश्च । आभिजितकः । अयमपत्याण्यन्तेभ्य एव । तेनाभिजितो
 मुहूर्त इत्यादि न । स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये । अनिमित्तिकत्वात्थमिति । ननु
 तद्वाचभावित्वरूपं निमित्तत्वं सहविधाने ऽपि तद्वाचोत्तरं भाव इत्यर्थवत्त-
 द्वावसमकालं भाव इत्यपि तदर्थत् । अत एव धिन्विङ्गणव्योरित्यत्र धलोप
 एव कार्यो न धातुलोप इति गुणनिषेधसिद्धेरकादेशविधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य
 तत्प्रात्याख्याने गुणवाराणाय तदिति भाष्ये उक्तमिति चेत् । लोपवचनसा-
 मर्थ्यादचः परस्मिन्नित्यत्र तथा निमित्तत्वानाश्रयणात् ॥ ~~दण्डे~~ ॥ दण्डो
 दण्डनम् । अथसर्गसाहचर्यात् । तयोरर्थयोर्विषये स्वार्थं वुञ्चित्यर्थः । सूत्रा-
 दिभ्यः । प्रकारो भेदः सादृश्यञ्च व्याख्यानात्तद्वृत्ति वतमानादित्यर्थः ।
 जातीयस्य ~~व्यभिचारे~~ इति । जातीयविधौ भेद एव प्रकार इति जयादित्यमते ऽपवाद
 इत्यस्य परत्वाद्वाधक इत्यर्थः । तत्राप्युभयङ्ग्रहते इति वामनमते यथा
 श्रुतमेव ॥ ~~अनन्त्यम्~~ ॥ अनत्यन्तगतिरशेषतः संबन्धाभावः । ~~सम्बन्ध~~ इति ।
 समासे ऽपि सामीत्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात्समुदायस्य क्तान्तत्वम् ।
 बहुग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । अनत्यन्तगतेरित्यस्य यदपीत्यादिः
~~अनन्त्यमिति~~ । समस्तत्वे तदेकदेशसामिशब्देवेत्यर्थः । असमस्तत्वे तत्स-
 च्चिहितेत्यर्थः । इहमेवेति । अस्य तथापीत्यादिः । बहुतरकमिति । यदि तु
 बहुतरकं सुकरतरकमि त्यादि तमाद्यन्तात्स्वार्थं कन्वक्तव्य इति वचनेन यावा-
 दित्वात्स्वार्थं कनावासिद्धमित्युच्यते तदा नास्य प्रयोजनमेतद्वेवाभिधे त्येदं
 भाष्ये प्रत्याख्यातम् । एतदेव भाष्यं तस्याङ्गतिगणत्वे मानम् । किमप्युच्यते-

द्विभिः । प्राक् प्राचीनमिति रूपद्वयं महाविभाषयैष सिद्धमिति तदस्य नित्यत्वे
 ज्ञापकमिति भावः । तेनाशितं ग्वित्याद्यसाध्विति बोद्धव्यम् । आशिता गाव
 इत्यादि तु खप्रत्ययप्रकृतेरर्थकथनं इयमभ्युच्चयमुक्तिः । बृहतीजात्यन्ता इति ।
 बहुवचनेनास्यापि यद्वात् । जात्यन्ताच्छस्येवास्यापि स्वभावतो नित्यत्वला-
 भात् । अञ्चतेः स्वस्यनित्यत्वाभावाय विभाषायहणमिति भाष्यसम्मतः
 पन्याः । अञ्चते इति । तेनावृत्तपणे कन्वैकल्पिक एवैतत्प्रायिकमित्युक्तम् ।
 बृहतीजात्यन्ताः । कन् खच्चाः । अदिकस्त्रियामिति कर्मधारयगर्भा नञत-
 त्युत्पत्तयः । अस्मान्ति । अस्तात्यन्तं प्राचिदेशे इत्यर्थकं निर्लिङ्गम् । खान्तन्वा-
 धेयप्रधानतया स्वभाल्लिङ्गयोगि लिङ्गञ्च नपुंसकमेव लिङ्गसर्वनामत्वात् । न
 स्त्रीत्वादिप्रकृत्या सहात्यन्तविरोधापत्तेरेकवचनञ्च । एवञ्च यामावधिकप्राग्दे-
 शवृत्तय आम्ना इति बोधस्तदाह । प्राचीनमिति । पदसंस्कारपक्षे इदम् । यदा
 प्रागादिशब्दास्तद्वेशकालस्याम्नादिबोधकास्तेभ्यश्च खस्तदोपस्थितविशेष्यलि-
 ङ्गत्वागे मानाभावात्प्राचीना आम्नाः प्राचीनावाटी प्राचीन वनमित्यादीनि
 कश्चित् तत्र मानं चिन्त्यम् । प्राचीनमिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः ।
 प्राचीनं यामादिति । अत्र प्राञ्चान्दिशीत्यर्थे ऽस्तात्यन्तात्प्रागिति प्रकृतिः
 स चाव्ययत्वाद्स्त्री । स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये चायं प्रयोगः । जात्यन्ताच्छस्यन्थु ॥
 जात्यन्ताद्वन्थुनि वर्तमानात्तज्जात्याश्रयद्रव्यलवकारादित्यर्थः । जात्यन्ताच्छस्य-
 मिति बध्नास्मिन् जातिरिति व्युत्पत्तेः । अत्र प्रकरणाबोधेन वाचकत्वं वक्तुं
 शक्यं युक्तञ्चेति परे । स्थानान्ता । सस्थानशब्दस्तुन्यवाची, तुन्यरूपाद्यं चत्
 स्थानान्तमर्थवद्भवति तदा प्रत्यय इत्यर्थः । इति शब्दादर्थवदिति लब्धं अनु-
 गच्छतीति । अत्रार्थे अनुगादिशब्द इत्यर्थः । अस्य नित्यत्वाद्दम्बपदविषयहं
 दर्शयति । सञ्चते इति । अनुयाय्यादिवत्सुप्यजाताविति णानिः । विशास्ये ॥
 आशुनूण इत्येता ऽणनुवर्तते । इनशीति प्रकृतिभावः । क्रियाजनमिति ॥ अत
 एव ाञ्चः प्रवृत्तौ द्विः पचतीति न । वृत्तौ पञ्चादिशब्दास्तत्संख्यात्यन्तिपरा-
 स्तस्यैव सुञ् श्चातकस्तेषाञ्च क्रियायामन्वयः सूत्रस्वरसात् । द्विदशा इत्यादौ
 समास एव द्वादिशब्दानान्तत्परत्वश्चातक इत्युक्तार्थत्वात् सुञ् । समुदाय-
 स्यापरिसमाप्तत्वाच्च । भुङ्क्ते इति वर्तमानप्रयोगः चिरावृत्ता दशेत्यादावावृ-
 त्तिक्रियाजन्मगणने कृत्यसुञ् । सञ्चयः कर्ममिति । गणने वृत्तिः । सञ्चयशब्दाना-
 मेवेति प्रश्नः । भूरिवारानिति । नायं संख्यावाची लोके गणनायामप्रसिद्धीरिति
 भावः । बहुशब्दस्तु संख्यासञ्जकत्वात्कार्यभागित्युक्तं तदभावे हि क्रियाज-
 न्मगणने गम्ये इत्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । वारशब्दः कालपरः । स च भोजनप-
 र्याप्त इति कालाध्वनोरिति द्वितीया । यद्यपि द्वयगुणयोगणनयोग्यं जन्माप्रसि-

दुमेकैव तेषामुक्तिः । क्रियायास्वनेकस्या अपि निवृत्तभेदायाधातुवाच्यत्वेन तत्सम्भवः । तथापि क्रियायहणं स्पष्टार्थम् । साध्यस्वभावैव यत्र क्रिया तत्रैतत्प्रवृत्त्यर्थन् न तत् । द्विर्वचनेवांति द्विरावृत्तिर्द्विः प्रयोगः द्विर्वहुं सुबद्धमित्यादिप्रयोगविरोधात् । पञ्चकृत्वः कर्ता कटान् द्विः कर्ता इत्यादौ गुणभूतक्रियायोगे कारकविभक्तेरिव अस्यापि साधुत्वमिष्टमेवेति स्पष्टं हरिकैयटादिग्रन्थे इत्यन्यत्र निरूपितम् । द्वौ पाकौ इत्यादौ न सुजादि । क्रियाजन्मगणनस्याभावात् । तद्गणनार्थत्वे हि पाकावित्यादौ द्विवचनादनापत्तिः । अत एव द्विःप्रयोगाविति न । तदुक्तं भाष्ये । द्वौपाकावित्यादौ कस्मान्न भवति नैतत्क्रियागणनम् । अभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिरिति । सा च जन्मरूपा । एवञ्च नैतत्क्रियागणनमिति तदर्थं इति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्घोते । यद्यपि संख्यागणनात्मिकैव तथापि गणनायां ये प्रसिद्धान्तेषामेव ग्रहणार्थम् । तेन युग्मोभादिशब्दानेति द्विक्र ॥ विभाषा ६ ॥ अविप्रकृष्टकालक्रियाजन्मगणनवृत्तिरित्यर्थः । प्राचुर्येणैति । व्याख्यानादिति भावः । भवे इति । प्रचुरस्य वचने बोधने सति प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्युक्तार्थः प्रचुरार्थः बोधनार्थमिति । प्रथमासमर्थतास्वार्थं मयडिति यावत् । अधिकरणे इति । प्राचुर्येण प्रस्तुतानादिवचनात्प्रथमासमर्थताधिकरणे प्रत्यय इत्यर्थः । प्रकृतेति लुप्तसप्तम्यन्तं तत्र वर्तमानादित्यर्थः अत्र पक्षे वचने इत्यत्र प्रकृत्यर्था विवक्षितः तेन भवन्मयो ध्यायति नाशनीपतिरित्यादौ प्रकृत्यर्थाधिकरणमात्रं मयदुपपन्नः । तन्त्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यम् । व्याख्यानात्स्वार्थिकप्रकरणे पाठस्वाद्यपक्षे चरितार्थः । वस्तुता ऽथ स्वार्थिका इत्यस्य प्रायेणेत्यादिः । प्रकारवचने जात्यन्ताच्छ बन्धुनि देवतान्तात्तादर्थ्यं यदित्यादौ वाचकताया एव प्रतीतिरिति बोद्धम् । तद्ग्रहणं वाक्यभेदेन प्राचुर्याभावेप्यत्यन्तस्वार्थिकमयडर्थन्तेन चिन्मय बह्वन्त्यादि सिद्धम् । यद्यमूममिति । टित्त्वान्डीप् ॥ समूहव ॥ बहुत्वविशिष्टेर्था प्राचुर्यार्थं वर्तमानादित्यर्थः । मौदिकिकादावचिञ्चति ठक् । स्वार्थिकत्वे ऽपि लिङ्गातिक्रमः । कुटीरवत् भेषजमिति । भियः षुक् ह्रस्वश्चेति व्युत्पादिताद्विषज्जशब्दादिदमर्थं ऽप्यन्तएव निपातनादेकारः । देवतात्वात् ॥ तदर्थं वस्तुनीत्यर्थः । वैधे कर्मणित्यन्यमानद्रव्यादृश्यत्वं मन्त्रस्तुत्यत्वञ्च देवतात्वम् । तदुक्तं भाष्ये दिवरेश्वर्यकर्मणा देवस्तस्मात्स्वार्थं तन् इति । तेन देवत्वमिति सिद्धन्तत् ध्वनयचाह । पितृदेवत्वमिति । एतेन पितृषु देवतात्वजात्यभावादिदमयुक्तमित्यपास्तम् । नवस्येत्यादिवात्तिकैर्विधीयमाना अत्यन्तस्वार्थिकाः । साधुत्वमिति । अत एव निपातानात्सादेशस्य दीर्घः । सहसमानं धारणं अस्यत्यर्थः । अनेकं

प्रत्यविशिष्टसंबन्धमित्यर्थः । ~~देवतेति~~ । लिङ्गातिक्रमान्स्त्रीत्वं ॥ ~~वर्णं च~~ ॥
 वर्णं किम् । लोहितं रुधिरम् । यावदाश्रयमवस्थानयोग्यत्वाभावो ऽनित्यत्वम् ।
~~कर्तृत्वमिति~~ । अस्मादेव ज्ञापकादत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुध्यतेः प्रागेवोत्पत्त्य-
 ङ्गीकारेणान्तरङ्गत्वात्प्राप्त लिङ्गबोधकप्रत्ययबाधनं स्वार्थिकेन वा भवतीत्यर्थः ।
 अत एव व्याप्यदस्यात्र प्रकरणे ऽसंबन्धः । तेनेतादिभ्योत्यन्तस्वार्थिके एत-
 केत्येव न त्वनिकेति । वैलक्षण्येति । लज्जयेत्यर्थः । ~~उपापार्जति~~ । अचेति
 वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणाद्रीर्घस्य स्थानित्वम् । एतेनान्यस्य स्यात्तस्मात्पञ्चाञ्च
 लोपाभाव इत्यपास्तं व्याख्यानाच्च ॥ ~~अन्ते~~ ॥ व्याहृतान्येनाकार्थो यस्या
 इत्यर्थस्तदाह । ~~सम्बन्धेति~~ ॥ तदुक्ता ॥ तच्छब्देन वाक् वाचा युक्ताद्व्या-
 ग्याहृतार्थप्रतिपादककर्मशब्दादित्यर्थः । तेन स्वयं वाचाकथनपूर्वक यत्कर्म
 क्रियते तत्कर्मणम् । तदुक्तं भाष्ये । तदित्यनेन क्रि प्रतिनिदिश्यते वागेव
 यदेव वाचा व्याह्रियते तदेव कर्मणा क्रियते इति । अत्र वागेत्युत्तरस्यैव-
 कारेण व्याहृतार्थाप्राप्त्यशा संबन्धो लभ्यते । क्रिययोरुत्सर्गत एकत्वञ्च
 प्रतीयते । यद्वाचावर्तते तत्कर्मणा कुरुते श्रुत्यर्थानुवादरूपत्वाद्यद्वैवत्यादि-
 भाष्यस्य । तदुक्तार्त्तिकम् । वाचा कथनं त्रिनैव यत्कर्म क्रियते तत्र माभू-
 दिति । एव च मन्त्रविशेषप्रयोगपूर्वे क्रियमाणकर्मविशेषे रूढो ऽयमित्याहुः ।
 इदन्त्वया कर्तव्यमिति संदेशवाचं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियते तत्कर्मणामिति
 वदतः कैयटस्यागयस्तु त्रिन्यः । वाचिकं श्रुत्वति मूलं कैयटानुमाणा ।
~~सत्रे~~ इति । तत्रात्यत्रा इत्यर्थः । प्रजानातीति प्रजाः । नित्यार्थमिति ।
 वृत्तावेदं स्पष्टम् । भाष्ये नित्येष्वस्यागणनाचास्य नित्यत्वम् । प्रत्ययान्तरं
 त्वस्मादस्यापवादत्वाच्च भावय्यतीति परे । ~~मङ्गलमङ्गलवचनमिति~~ ।
 अपेतापोडेति सूत्रे ऽन्यश इति सौत्रप्रयोगः । एतेनास्मात्सत्रप्रयोगा-
 न्मङ्गलत्वादि प्रायिकमित्यपान्तम् । भाष्यानुक्तेः । अत्रान्यार्थशब्देन स्तोका-
 दीनामेव ग्रहणम् । न तदर्थकैकशब्दस्य तत्सत्त्वं मानाभावात् सत्त्वं
 ऽपि तत्रार्थे तस्याप्रसिद्धतरत्वनान्यार्थशब्देन न ग्रहणम् । ~~संज्ञिक~~ ॥
 संख्यावाचिन एकत्वविशिष्टाच्च प्रातिपादिकात्कारकाच्छसित्यर्थः । एकार्था
 एवेति । एकवचनशब्देनात्र त एव गृह्यन्ते इति भावः । घटं घटमिति ।
 ततः शसि घटं घटमिति वत् घटौ घटौ ददातीत्यापि बोधमम्भव
 इत्यभिमानः । पदशः स्वरश इति प्रयोगान्तेभ्यापि वृत्तावेकत्वविशिष्टस्यैव
 बोध इति ज्ञातिशब्देभ्यापि शम् इति परे । ~~एकवचनादिति~~ घटौ घटौ
 ददातीत्यादिवोधे शसा ऽसाधुत्वायेति केचित् वस्तु त एकवचनादिति
 संख्यातिरिक्तार्थानां परिग्रहीतृत्वात्त्वानामेव वीक्षेत्यर्थानुवादकम् । अत एव

माषौ माषौ ददातीति न । किं तु द्वौ द्वौ ददातीत्येव तत्रेति बोद्धव्यम् ।
 अत्राहुः । चकारो बीप्साधामित्यनन्तरं द्रष्टव्यः । संख्यैकवचनाद्वीप्सा-
 याञ्च चात्स्वार्थेपि स चाभिधानस्वाभाव्यादेकशब्दादेव । तेनैकशब्दा-
 द्वीप्सा शसभावे द्विर्वचने ततोत्यन्तस्वार्थिके शसि पते जाते एकैकश इत्ये-
 तत्सिद्धिः । न चैवमेकश इत्युक्ते सन्देहः स्यात् । शास्त्रे व्याख्यानतो लोके
 प्रकरणादितो निर्णयात् । नचास्य एकं बहुव्रीहिवदित्यपवादत्वाभावादेक-
 शब्दे परत्वाद्द्विर्वचनमेव न्याय्यमिति वाच्यम् । तत्रापि नित्यवीप्सयोरित्येव
 द्वित्वसत्त्वात्तदनुवादेन बहुव्रीहिवद्भावस्यैव तेन विधानादिति ध्वनितञ्चेदं
 सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम् । अत्र
 स्वामीविहितेति । प्रतिनिधिप्रतिदानेचेत्येतेत्यर्थः । अत्राह्वय-इति । अय-
 मेव सार्वविभक्तिकस्तसिः । चारित्रत इति । बहुध्यासीनेष्वन्यातिक्रमेण
 लोके गृह्यते इत्यर्थः । फलितमाह अन्वयान्तिक्रमेति । हीयमानेन पापेन च
 युक्तादित्यर्थः । अत्रुक्तं इति । पते इति शेषः । प्रवाहिका विपूचिका ।
 अभूत्तेति । मय्यमाने इति शेषः । तद्भावेति करणतृतीयया समासः । अभूतपदेन
 कर्तृषष्ठ्यन्तेन तस्य समासः । अभूतत्वं प्रत्यासत्या तद्भावशब्दघटकतच्छब्दा
 यंकरणकत्वेनैव याह्यम् । एवञ्च येन रूपेण प्रागभूतन्तेन रूपेण तस्य भावे
 इति फलितम् । एवञ्च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपतामापद्यमानं
 विवक्ष्यते तत्रायं प्रत्ययः संपद्यत्यादेः संपद्यकर्तरि वर्तमानादित्यर्थः ।
 अस्मादेव निपातनात्सपदेर्भावे शः दिवादित्वाच्छ्रान् । संपद्यस्य कर्तेति
 तत्पुरुषः । एवञ्च संपत्तिकर्तृबोधकाद्विकारवाचकात्प्रत्ययः । तस्य प्रकृतौ
 वर्तमानत्वङ्गीयया वृत्त्या । अत एव महद्भूतेत्यादौ नात्वं सामानाधिकरण्य-
 निबन्धनं पुंस्त्वञ्च भवति तदाह विकारसम्बन्धमिन्त्यादि । च कारो ऽन्तो-
 दात्तत्वाय ॥ इकारो वेरित्यत्र सामान्यग्रहणाविधातार्थः । च्यन्तत्वादिति ।
 ऊर्धाद्विधीति निपातत्वे ऽव्ययत्वमित्यर्थः । ब्रह्मीभवतीति । अत्र भवनकर्तृत्वं
 प्रकृतिभूतस्याब्रह्मण एव विकाराभेदेन बोद्धव्यम् । कृष्णीकरोतीत्यादौ
 कर्मत्वमप्येवम् । अत एव सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणास्त्वद्भवति चैत्र इत्यादौ
 घचनपुरुषव्यवस्था । अन्यत्र तु प्रकृति विज्ञत्याहभयोः कर्तृत्वं तत्र सात्ताद्वि-
 कारस्यैव स्वर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति पस्पशास्यभाष्य-
 प्रयोगो विकृतेः कर्तृत्वात् । अत्यन्तं संपद्यते इत्यादौ च्यन्तस्य वाक्ये
 लोके प्रकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनाच्च । अयं प्रयोगो युष्मद्भूपपद इति सूत्रे भाष्ये
 स्पष्टः । अनारोपिता तथा भूते आरोपिततद्भावसपत्तावेव च्चिः । अत

एवेश्वरप्रसादादिना ऽमहति मुख्यमहत्त्वात्पत्तौ च्चि । अत एव च्च्यन्तार्थस्य
गोभवदित्यादौ गौणत्वेन प्रकृतत्वाभावसिद्ध्या अतश्च्यन्तस्य प्रतिषेध
इति बांतिंक्रमोत्सरे भाष्ये प्रत्याख्यातम् । करणीभूतो दण्ड इत्याद्यानाध्वेव ।
तत्र करणत्वाद्यारोपपूर्वकरणत्वादिबुद्ध्या च्चिरिति न युक्तम् । अगोत्वा
रोपपूर्वकगोत्वबुद्ध्या च्चौ गोभवदित्यादौ च्च्यन्तप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन
तत्प्रत्याख्यानपरिवरोधापत्तेः । प्रकृतसूत्रे भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतत् । सञ्ज्ञोप-
सर्जनीभूतानामिति वार्तिकप्रयोगे च वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदात् उपसर्जन-
त्वस्यैकार्थत्वस्य वारोपितस्यैव सत्त्वात् च्चिः । तत्पदत्वस्यैव तत्रारोपणैका-
र्थत्वस्य सुतरान्तत्वम् । अमृतीभूत्वा मोती भवतीत्यादि तु क्कान्दसम् ।
अभूततद्वावसामर्थ्यात्संपद्यकर्तृत्वनाभे तदुहणं यत्र संपद्यकर्तृत्वमेव न
कारकान्तरत्व तत्र यथास्यादित्यर्थन्तेनादेशग्रहे देवग्रहे भवतीत्यत्र न ।
देवग्रहं देवग्रहं संपद्यते तत्र पूर्वं ज्ञातापि वृत्तादिर्देव ग्रहे संपद्यते
तथाभवतीति तदर्थः । अत्र वृत्तभवननिरूपिताधिकरणमपीति न दोष
इत्याकरे स्पष्टम् । दोषाभूतमिति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तौ
शक्तिमत्प्रधानत्वं बोद्धुम् । ग्राम्भूतमिति । यत्रन्तात् च्चाशापत्यस्येति लोपोना-
कारेण व्यवधानादिति भावः ॥ अक्षय ॥ अकृतसार्वत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते ।
यन्नि नेष्यते इति । अनेनानिष्टौ दृढतरमानाभाव इति सूचितम् । च्चिप्रवृत्ति ।
अनुवाद्योयन्तेनेन्मनीस्यादित्यादि सिद्धम् । अन्यथा प्रत्ययविधौतदन्तविध्य-
भावात् स्यात् अनेनान्यलोपे यथायथमीत्यादि । साकल्पे इति । अभूततद्वावे
इत्यापि बोद्धुम् । कृत्स्नं सर्वावयवोपेतम् । वाक्यमेवेति । न तु च्चिरित्यर्थः ॥ तद-
धीन । अभूततद्वावे इति निवृत्तम् ॥ देवग्रहग्रहण्य । सातीति कृष्विति च निवृत्तम् ।
वन्देमेवेति । देवान्वन्दे तेषु रमेवेत्यर्थः । पुरुशब्दो बहुवाची । बहुवृत्ति ।
जीवतो जन्तोर्मनोबहुषु विषयेषु गच्छतीति बहू विषयाऽध्याप्नोतीत्यर्थः ।
अव्यक्तानु । मण्डूकप्रुत्या कृष्यस्तीत्यनुवर्तते सपदेति निवृत्तमेव । न तु
ततोऽभूत्तमिति । द्युजवरेत्यस्य द्युजपत्तया न्यूनमित्यर्थस्तु न पटपटाकरो-
तीत्यादावध्याप्तेः । विष्वक्त्वमिति । डावि द्वित्वान्द्वित्वे चाद्वैतनेकाचत्वे
डाजित्यन्यान्याश्रयः स्यादिति भावः । बहुलपहणाद् द्वितीयाकरोतीत्यादौ
न द्वित्वम् । डावश्चित्त्व लोहितादिडाच्य इति विशेषणार्थम् । तेन नाभा-
पृथिव्या इत्यादौ हे डादेशे निष्पत्त्यानुकरणे पटपटायतीत्यादाविव नाभा
इति भवति इत्यर्थं क्यप्रवारणायेति भाष्ये स्वरसः । अनेकावृत्ति । द्यु-
जवराद्वैदित्यपनीयेत्यर्थः । प्रवृत्तिमिति । अत्र्यक्तानुकरणस्येति पररूपम् ॥

द्वितीये ॥ कृञ् इति समासान्ता इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तते । बीजिकेति ।
 बाजावापेन सहेत्यर्थः । कृपधातुः । कर्षात्वत इति सूत्रभाष्यप्रामाण्याच्छ-
 विकरणो ऽपि । कृषाविति किम् । द्वितीय करोति पठम् ॥ सम्प्रसारणम् ॥
 गुणशब्दान्तसंख्यावाचकस्येत्यर्थः । कृषौ किम् । द्विगुणां करोति रज्जुम् ।
 समथाकरोतीति । करोतिर्थापनायान्तदाह । यापयतीत्यर्थे इति । निष्कृता ॥
 अन्तरघयवाना बहिष्करणं निष्कापणं तत्र किम् निष्कृलान्करोति शत्रूनि ।
 आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्तनम् । तत्र किम् । सुखं करोत्यौषधम् । चित्तपी-
 डनं प्रातिलोम्यम् । शूनाकरोतीति । करोतिः पचन्यर्थे । सत्सु साधु सत्यम् ॥
 इति तद्वृत्तप्रक्रिया ॥

सर्वशब्दे ॥ न च वाक्यादिद्वित्ववारणायावश्यकेन पदस्येत्यपकर्षण-
 सिद्धे सर्वस्यैति व्यर्थम् । एकाच्द्विर्वचनन्यायेन च सर्वावयवकद्वित्वसिद्धेरिति
 वाच्यम् । द्वितीयषष्पञ्चारणेन स्थाने द्विर्वचनत्वबोधनात् । द्वे इत्यस्य सं-
 ख्येयापेक्षया शब्दानुशासनप्रस्तावाद्वे शब्दे रूपे प्रत्यासत्त्या स्थानिसमाना-
 कारे सर्वस्य पदस्य स्थाने भवतः । अन्यथैकाच्चा द्वे इत्यादात्रिवाच्चारणक्रि-
 यापेक्षया पदस्येति कर्मषष्ठी स्यात् । तेन पौनः पुन्य पौनः पुनिक इत्यत्र
 ष्यत्रठञौ सिद्धौ ॥ तत्र हि पुनः पुनर्भवितरि वर्त्तमानात्पुनः पुनः शब्दाद्वावे
 भवे च प्रत्ययः । अन्यथा तरङ्गत्वात्सुपि लुत्वाच्चाध्ययत्वात्सुपो लुकि वी-
 ष्मरूपे द्वित्वप्रवृत्त्यर्थवत्त्वे ऽपि समासग्रहणकृतनिधमेन स्वातन्त्र्येणापि प्र-
 योगार्हार्थवत्समुदायविषयकेण प्रातिपदिकत्वाभावात् न स्यात् । स्थाने
 द्वित्वे तु स्थानिवद्वावात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषे-
 धाप्रवृत्त्या स्थानिनः प्रातिपदिकत्वे ऽतिदेशनादेशे तत्सुलभम् । नचैवमपि
 तत्प्रकृतिक सुबन्तत्वन्दुलंभम् । पुनः सुब्रुत्य्या सुलभत्वात् यद्वा । तत्संब-
 न्धिभाव इत्याद्यर्थे प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्येवार्थः । स च कुत्सिते इति
 सूत्रभाष्यात् घकालेति ज्ञापकाच्च सति सम्भवे सुब्रुव्यवहित इत्यन्यत् ॥ तत्र
 द्विरावृत्तशब्दरूपमादेश इत्यर्थके द्विरिति वक्तव्ये द्वे इति वचनत्रलेनानस्त-
 मितावयवभेदसमुदायस्यैवादेशस्योपस्थितपदसमुदायात्मकस्य विधानात्प्रत्य-
 यकर्मण्ययोः पदत्वमित्ये ऽपि इत्यादौ पूर्वरूपादिसिद्धिः । एतेनैकैकमि-
 त्यादौ बहुव्रीहिवद्वावे ऽपि तदवयवयोः सुखं मानाभावात्सुब्रुलुगनापत्तिरिति
 परास्तम् । अत एवैतद्विषये न संहिताया नित्यत्वम् । संहितैकपदे इत्यत्र
 समासयणादखण्ड पद एव तच्चित्यता बोधकत्वात् । समुदायस्यापि स्था-
 निवद्वावेन पदत्वमिति आम्यचासि पचसि देवदूत्तत्यादावाम एकान्तरता-
 सिद्धिः । कस्कादिषु कौतस्कुतपाठेन कृताष्टमिकद्वित्वादप्रातिपदिकत्वे

ऽपि तद्वितोत्पत्तिज्ञापनेन द्वि-प्रयोगपक्षे ऽपि न दोष इत्यन्ये । पदस्येत्यप-
 कर्षे ऽपि प्रपचतीति सगतिकस्य द्वित्वं सगतिकस्येति वार्तिकेन सिद्धमिति
 दिक् । नित्यमाभीतृण्यम् । व्याख्यानाच्च पौनः पुन्यम् । तदाहा ~~भक्तत्वे~~
 इति । ननु याङ्कियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन्करोति तद्वित्यं पुनः क्रियाया
 विच्छेदेनोत्पत्तिराभीतृण्यमिति तयोर्भेदस्य कैयटादिभिरुक्तत्वेनेदमसङ्गतमिति
 चेन्न । मानाभावात् । तद्व्यग्राभीतृण्ये तस्येदं ग्रहणमिति प्रकृतसूत्रस्यभाष्य-
 विरोधाच्च । आभीतृण्यमिति । शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । हिरुगादी-
 नाङ्कियाविशेषणत्वेन क्रियाप्रधानत्व न तु क्रियावाचकत्वमता न द्वित्वम् ॥
 धरेर्बर्जने ॥ बर्जनद्व्योतनस्य परेरित्यर्थः । उदाहरणे पञ्चम्यर्थवर्जनरूपमंत्र
 न्यस्य परिद्व्योतकः । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । परित्रिगतं शृष्टा
 देव इति समासे तु न द्वित्वम् । कर्मप्रवचनीयानां स्वयार्गावर्हितवि-
 भक्त्यर्थमबन्धपरिच्छेदकतया समासे विभक्त्यभावेन तत्त्वासम्भव इति । परे-
 नैरर्थक्यात् किंच वाक्यदृष्टविभक्त्यर्थान्तर्भावेण तत्र समासस्यैव शक्तिकल्प-
 नेन परेस्तद्व्योतकत्वाभावः । न हि समासस्य यदर्थान्तर्भावेण शक्तिस्तद्व्यो-
 तकापेता । अत एव घनश्यामादाविवाद्यप्रयोगः परिशब्दस्तु साधुत्वार्थमेव
 वृत्तौ प्रयुज्यते । समूलकापमित्यादौ कपिरिव । तदुक्तम् । भाष्ये । नात्र
 परिवर्जने वर्तते । कस्तर्हि समास इति । वाक्यस्यैव । विनापि कापासूये
 भर्त्सनक्रुत्सनयोः शिष्यादौ सम्भवात्तद्गणम् । द्विरुक्त इति । वीष्मावपयं इति
 भावः । अस्य सूत्रस्य वीष्मायामेव प्रवृत्ते भाष्यममतत्वात् । अत एवैक
 इत्यादौ न बहुव्रीहिवत् । तथा मति मुत्रलुकि दधीत्यादौ विभक्तिरहित
 स्येवात्रापि तादृशस्यैव साधुत्वापत्तिः । अनेनैव द्वित्वं विधीयते इति तु न
 युक्तम् । शप्त एतदपवादत्त्वानापत्यंश इत्यसिद्धेः । अत्रेदं बोद्धव्यम् । अन्या-
 र्थैकशब्दसत्त्वे ऽपि तदर्थे वीष्मायान्द्वित्वापवादः शमेव । संख्याशब्दातिरि-
 क्तशब्दार्थानां परिश्रुतैकत्वानामेव वीष्मासत्त्वेन तस्याप्येकवचनत्वात् । किंचा-
 ल्यत्वमपि परिमाणविशेष इत्यन्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्ततया प्रत्याद्य-
 र्थानामिवास्यापि परिश्रुतैकत्वस्यैव वीष्मा । एकैकश इति भाष्यप्रयोगस्या-
 पत्तिरुक्तान्यत्र विस्तरः । ~~तत्रैक~~ । अत्र सुब्रनापशब्देन तत्रिमितं प्राति-
 पदिकत्वं लक्ष्यते । अन्यथा सुब्रुत्पत्तिरपि वक्तव्या स्यात् । भाष्येऽप्येव । गो-
 स्त्रियोरिति ह्रस्वस्तु नातिदिश्यते तस्यापसर्जनार्थनिमित्तत्वात् । ~~अत्रैकैक~~
~~वदुक्तमिति~~ । मध्यमार्गान्यायेनोभयान्वयि । समुदाये जातस्य प्रातिपदिक-
 त्वमस्यैकदेशविकृतन्यायेन सुब्रापि ऽपि सत्त्वम् कार्यकालपक्षे तु तत्रैव पुनः

प्रातिपदिकत्वं सुबिति । न चात्र द्वयोः सुपोर्लुकि तदर्थस्य प्रातिपदिकार्थे
 ऽन्तर्भावेण द्वितीयाद्यनापत्तिः । व्याप्तिविशिष्टस्य कर्मत्वादिबोधार्थं तदु-
 त्यक्तेः सुलभत्वात् । एकैकस्मै इति । द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठि-
 तैकशब्दान्तत्वेन सर्वनामत्वात् स्मैभावः । इह पुंस्त्विति । बहुव्रीहिस-
 त्वात्तदेशेनोत्तरपदत्वस्यैकार्थ्येन भिचार्यत्वाभावेन च सामानाधिकरण्यस्य
 च सत्त्वात्स्त्रियाः पुंवदित्यनेनेति भावः । अन्तोदात्तत्वमनीति । अनु-
 दात्तं चेत्यस्याधिकारत्वे ऽपि भाष्यप्रामाण्याच्चित्तोपस्थितिः । अत एव बहुव्री-
 हिवद्भावे प्रकृते ऽपि कर्मधारयवद्भावः किञ्च प्रियादिषु प्रतिषिद्धपुंस्त्वस्यापि
 विधानार्थं कर्मधारयवद्भावः । अत एव पूर्वसूत्रयोः कर्मधारयवदिति नोक्त-
 म् । प्रियादिषु पुंस्त्वापत्तेः । पूर्वसूत्रे तु न स्वरात्तदेशो भाष्यप्रामाण्यात् ।
 अत एव तत्र किं प्रयोजनं सुज्ञोपपुंस्त्वद्वावाचित्येव भाष्ये उक्तम् । अत्र कानि
 प्रयोजनानि सुज्ञोपपुंस्त्वद्वावान्तोदात्तत्वानीत्युक्तम् । प्रकारशब्दः सादृश्यवाची
 व्याख्यानादित्याह । सादृश्ये द्योत्ये इति । पुंस्त्वद्भाव इति । पुंस्त्वकर्मधार-
 येत्यनेन । गुणवचनश्चेहाकृडारसूत्रभाष्यपरिभाषित इति बोद्धव्यम् । प्रकारः
 सादृश्यप्रतियोगित्वरूपमुपमानत्वम् । उपमानपट्टभिन्न इति बोध इति परे ।
 अन्तर्भाव इति । वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संबध्यते । तदुदाहरणेषु
 भाष्ये सुज्ञोपादर्शनात् । संक्षम आदरो भयं च क्रियासमभिहारे चेति । पौनः-
 पुन्य भृशार्थश्च क्रियासमभिहारश्चेति । लोट्येष्वेदम् । अत एव क्रियासम-
 भिहारे लोट् मध्यमैकवचनस्य द्वे भवत इति पठित्वा तस्य लोट्ज्ञापकत्व-
 म् । अष्टमे चास्य लोट्येष्वोदारणमुपन्यस्तम् । अत एव यङन्ते न द्वित्वम् ।
 यत्तु लोटः समुच्चयादिष्वपि विधानेन केवले तद्द्योतनेन सामर्थ्याभावा-
 ल्लोटि द्वित्वम् । यङस्तु तदतिरिक्तार्थाभावाद्यङ्गैव द्योतनसम्भवाद्यङन्ते
 न द्वित्वमिति, तच्च । अकजादेनेकत्र द्योत्यर्थं विधाने ऽपि केवलस्यैव प्रक-
 रणादिना तत्तदर्थद्योतकतया द्रष्टव्यात् । भृशार्थं यङि ततः पौनःपुन्य
 विवक्षयान्तु नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं भवत्येव । पापच्यते पापच्यते भृशं
 पाकं पुनः पुनः करोतीत्यर्थः । नन्वप्य द्वित्वफलके भृशार्थं इत्येव सिद्धे क्रि-
 यासमभिहारपदं व्यर्थमत आह । पौनःपुन्येपीति इदमेवज्ञापकं पौनःपुन्यस्य
 केनचित् द्योतने सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेरिति पौनःपुन्ययङन्तेन सौत्रद्वित्वमिति
 भावः । भुक्त्वा भोजं भोजमित्यादौ त्वाभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये इति भाष्य-
 पठितवचनान्तरेण द्वित्वं मूले त्वेतत्कृदन्ते वक्ष्यते । पुनः पुनः क्रियाविच्छे-
 देनोत्पत्तिराभीक्ष्ण्यन्तदेव च नित्यत्वं भुक्त्वा भुक्त्वेत्यादौ विच्छेदिका क्रिया
 खोपात्ता व्रजनादिरूपैव गृह्यते । अनुपस्थितकल्पने मानाभावात् । एवञ्च

त्वाद्यन्तेनैव व्रजनाद्याभीक्ष्ण्यस्य द्योतित्वाच्च त्वाद्यन्तसमभिव्याहारे तिङ-
न्तस्य द्वित्वम् । जीवत्येवायमित्यर्थं जीवति जीवतीत्यादौ । कमलानि क-
मलानीतिवदेकं जीवतिपदं दीर्घाविच्छिन्नलक्षकमिति न तत्र शास्त्रीय
द्वित्वं कर्मव्यतीहारश्च क्रियाविनियमः नित्यमेवेदं द्वित्वम् । बाहुलकन्तु समा-
सवद्भावस्यैव तदाह । बहुल्यदशादिति । अत एवान्यशब्दस्य समासवद्भाव-
रहितमेवेतरशब्दस्य तत्सहितमेवादाहरणं भाष्ये । परस्परशब्दे परस्पराच्चैति
वार्तिकप्रयोगात्समासवद्भावभावाभावः । अन्यपरे तरव्यतिरिक्तेषु तु नास्य प्रवृत्ति-
र्बाहुलकादेव । अन्येषां कर्मव्यतिहारोत्रोच्यते । अन्योन्यादौ कर्मव्यति-
हारः स्फुट एव । अन्येभ्यश्चैव इति । अन्यस्मै इत्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्य सुपः
सौ रूपसिद्धिः । इतरेतरेषामित्यादौ तु एकैकस्मै इत्यत्राकरोत्या सर्वनाम-
त्वम् । वार्तिकेषु कर्मधारयवत्पदासबन्धबोधनाय समामर्षादित्युक्तः । सूत्र
शिविधिनैव सिद्धे समाम इत्युक्तिराम्रैडितानुदात्तत्वबोधनान्तादात्तायां ।
कस्मादित्त्वादिति । कुष्वाङ्कः पौ चेति बाधित्वेति भावः । सिद्धान्तम
तमाह । अन्ये स्थितिः । तदुक्तम् वृद्धेः । न चोदाहरणमादरणीयमिति ।
तदतिरिक्तादाहरणाभाव इत्यत्र परतया नादरणीयमित्यर्थः । द्रलदुषे इति ।
समासवद्भावे तदभावे चेत्यर्थः । इतरेतरमित्यादौ पूर्ववगडस्य सर्वनाम्न
इति पुंवत्त्वेन यदपि सिद्धम् । तथाप्युत्तरवगडे टावभावाय बाहुलकमाशय-
कम् । क्लीबे चेति । अन्योन्यामित्यत्र पूर्वपदे प्राप्ताद्विरह इत्यर्थः । उत्तरवगडे तु
अस्मद्दृश्यमाणान्यतमरोत्यापि तदभावः । समासे संसृति । कृतद्वित्वस्यान्येन
समासे पूर्ववगडस्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणं परस्परमित्यत्र पूर्वपदे नपुंसके
सोरमभावस्य परस्परस्मादित्यादौ व्यवस्थाभावे ऽपि सर्वनामत्वस्य च ।
इतरेतरमित्यत्र चेति । इतरादिमूत्रे सर्वादीनीति सूत्रस्य भाष्यरोत्या विहि-
तविशेषणादधनेत्यन्ये । सानुक्तं इति । स्वादेशविधानं त्वन्यान्यमित्यादाव-
समासे चरितार्थमिति भावः । प्रकृतवार्तिकेति । स्त्रीनपुंसकयोरिति वा
र्तिके अन्यान्यमिमे ब्राह्मण्ये इतरेतरमिमे कुले इत्यादि तत्रोदाहृतम् ।
स्त्रियामित्तेति । अन्यान्यसहाया इति सर्वस्य द्वे इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगो
ऽपि बोद्धव्यः । अन्यान्यप्रादुभावादिति अपादाने इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगे कर्म-
व्यतिहारः स्पष्ट एव । अङ्गु इति । तत्र वर्तमानयोस्तदर्थक्योरित्यर्थः । पुनस्त-
देवेति । अनुवादकविभक्त्याप्यत्वादिति भावः । यस्य दाने क्लेशसंभावना
तत्रैव तदभावप्रतिपादनं सफलमित्याशयेनाह । अस्तिप्रतिप्रति । यद्व्यर्थं ।
स्वशब्दस्योभयार्थकत्वात् । ज्ञातिधनवाची तु न रह्यते ऽनभिधानात् द्वे इति
वीप्सायां यथा शब्दस्यावृत्तौ द्वित्वाप्राप्या तदपि निपात्यते इति भावः । क्लीब-

ज्ञानेति । तेन ह्रस्वमिदृः चेन कृत्प्रत्ययव्यपत्त्वाभावसङ्ग्रहः । ज्ञाने-
त्यस्य तृचन्तत्वात् प्रष्टी न । तृचि यथायथं ज्ञानेत्वेव । यथास्त्वार्त्वाभावे ।
यथास्वरूपमित्यर्थः । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथं यथास्त्वभाव सर्वे पदार्था
ज्ञाता इति वृत्तिसम्मतम् । पूर्वपदस्याभाव इति । द्वैतत्वमिति द्वैतत्व-
कर्मधारयद्वैतवात्सुब्लुकिपूर्वपदावयवस्योकारत्वात्तददेश इति । आत्वा इति ।
सञ्ज्ञात्वादार्थात्तः । नपुंसकत्वं चेति चेन कृत्प्रत्ययाच्चिन्तादिव प्रोत्यस्यभा-
वस्य सङ्ग्रहः कर्मवद्वादान्नादात्तत्वम् । वात्त्वमित्ति । इति । ता स्यटम् ।
अभिध्याक्तरण्यवामत्यस्य । आद्यतुभ्यमित्ति । आडाभिविधौ । आत्मभ्यादेत्य-
द्ययीभावः । शस्त्रभृत्तित्वाट्टच् । चतुर्थान्तमित्ति फलितार्थः । मिथुनी गन्थने-
नान्वय । मिथुनशब्देन तत्कर्ममैथुनन्तदिक्कृत्तौ यथे व्यच् । मिथुन-
मिथुनत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । फलितार्थकथनमित्ति मिथुनायन्ते इति कृत्कृत्ताप-
पाठः उपमानार्थाभावात् । द्वन्द्वपदद्वयात्था मर्यादा तु एतावदेव पशूना-
मायुरित्त्वेव रूपा । स्वसार्हित्वेन चतुरोऽभिध्यायेत्यर्थः । प्रकैश्वर्यमपीति ।
चतुरोऽभिध्यायेत्यर्थे इति वृत्तिस्वरसः । अयमसह चरित्वेन लाकावज्ञान-
मत्राभिध्याक्तेः । अयमसहचरिता लाकावज्ञाने द्वन्द्वमित्युपपन्नान्तमित्ति
वार्तिकान् । तदाह सङ्घर्षेणिति । तेनेहन । दुः युधिष्ठिरार्जुनौ द्वन्द्व-
न्यञ्चोत्यत्र वीष्मायाऽद्वित्वमन्यत्र स्वार्थे । अन्वयमपीति । द्वन्द्वे युः अन्यवर्त्त-
न्तेति यथा । अत्र द्वौशुद्वेयोरियथाद्वौष्मायाऽद्वित्वम् । शीतेऽणसुखदुःखत्त-
त्वाद् द्वन्द्वानि सञ्ज्ञते इत्यत्र स्वार्थे द्वित्वमेकशेषाद्बहुवचनं यथा चार्थे द्वन्द्व-
इति स्वार्थे द्वित्वं पुंस्त्व लाकात् । अयं योगविभागा भाष्ये न दृश्यते द्वन्द्व-
युद्धानीत्यत्र मर्यादावचनेन मिट्टम् । एषा हि युद्धे मर्यादा । शीतेऽणादिव-
भिव्यक्त्या । सहचरित्व शब्दप्रयोगे बोध्यस्वार्थे द्वन्द्व इति तु सञ्ज्ञाशब्दा-
व्युत्पन्नः अवयवार्थाभानादिति तदाशयः । विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे
दृष्टव्यः ।

शब्देन्दुशेखरे स्वल्पे पूर्वमर्द्धमपूपरम् ।

प्रीयतान्तेन भगवान् शिवया सहितः शिवः ॥

भूषितः फणिकाष्याक्त्या लघुः शब्देन्दुशेखरः ।

सतां हृत्कमलेष्वास्तां यावत्फणिफणे धरा ॥

इति शिवभट्टसुनसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे

पूर्वाद्धे समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

॥ अथ लघुशब्देन्दुशेखरः ॥

उत्तरार्द्धम् ।

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इति भाष्योक्तेर्विघ्नविघातादर्थे यन्मध्ये कृतं मङ्गलं शिष्यगितायं निबध्नाति । श्रा-
जार्हन्तीति । श्रात्रं श्रात्रियत्वं वेदाध्ययनकर्तृत्वं आर्हन्ती योग्यता । तद्वि-
हितकर्मानुष्ठातृत्वमाभ्यां वित्तेः प्रसिद्धैरित्यर्थः । गुण्यैः । प्रशस्तगुणावद्विः ।
अर्हद्विषम् । अहन्यर्हनि । विजयतेतरामिति । वीति भिन्नं पदम् । तिङ्शब्दो
तरप्याम् । तिङन्तोत्तरपदस्तु समासशक्येन्दुस्यैव । उपसर्गाणां द्यातकतया
वीत्येतत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्कथन्तारिति न शक्यम् । पूर्वोद्देशेनास्य सङ्गति-
माह । पूर्वोद्देशेति । कथिताः प्राधान्येनेत्यर्थः । तृतीयाध्यायेति । उणादो-
नामप्युणायो बहुलमिति सूत्रबोधितत्वात्तत्त्वम् । पञ्चम इति । लटलिट्
इत्याद्युक्तक्रमापेक्षयेदम् । कृन्दामात्रेति । तेन तद्रूपाणामिहाप्रदर्शनाच्चू-
तेति परास्त्वम् । वर्त्तमानकालादेर्द्व्येत्यतयाह । वर्त्तमानक्रियेत्यादि । वर्त्त-
मानकालक्रियेत्यादर्थः । वर्त्तमानत्व प्रारब्धापरिमत्प्रक्रियाश्रयत्व कालगतं
बोद्धुम् । अटाविताविति । अकारस्य विनत्सञ्ज्ञां निवृत्त्युपायाभावात् । टि-
त्त्वगटरेत्वार्यम् । लः कर्मणि ॥ ल इति उच्चारणार्थाकारणं जातौ प्रथमैकव-
चनान्तम् । लस्येतत्स्वरमात् । निप्तमक्षि ॥ सौत्रत्वाच्चिद्विभक्तिकानुकरण-
त्वाद्वा यामाथान्तमर्फीत्यादौ कृत्यं न । तिबादीनां पित्वङ्गुणार्थं स्वरायं-
ञ्च । आदेशैः साहचर्यान्नागमत्वमिष्टः । ण्यां स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वं सिद्धं
ऽपि देशांशे निराकाङ्क्षत्वं ऽपि च विरोधात्प्रत्ययः परश्चेत्याद्युदात्तश्चेति च
संबध्यतएव । अत एवेतत्सूत्रविधेयतादित्रयस्य प्रत्ययसञ्ज्ञासंज्ञिकमाद्यु-
दात्तत्वमित्याद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । ल इत्यादेशापेक्षया पठो-
त्याह । लादेशा इति । सिजादयस्तु त्रिविंशतिट्द्वेगेन विहितानिन्तमात्राद्दे-
शेनेति न तेषामत्र ग्रहणम् । अस्याकडारत्वे ऽपि शत्रादौ सावकाशां पर-
स्मैपदसञ्ज्ञा पुरुषसञ्ज्ञां न बाधते सिचि वृद्धिः परस्मैपद्विन्व्यादिलिङ्गान् ।
एकसञ्ज्ञाधिकाराद्वेवात्मनेपदपरस्मैपदसञ्ज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः । शेषपदार्थ-
ज्ञानायात्मनेपदविधायकान्याह अनुदात्तङित इति । तदन्ताच्चेति । तेन यङ-
न्तादात्मनेपदसिद्धिः । यडादीङित्वमादाय तस्मिद्वावपि यडाद्यन्तममुदा-

यस्य तद्विनिरूपिताङ्गत्वानापत्या ऽडाद्यव्यवस्थापत्तिरिति केचित् । चडाद्यन्ते तु न । मण्डूकपुण्या भूवादय इत्यतो धातव इत्यस्य षष्ठा विपरिणतस्यानु-
वृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् । स्वरितजितः ॥ कर्त्तारमभिप्रैति तत्कर्त्रभिप्रायं क-
र्मण्यण् । अभिप्रैतिर्गत्यर्थस्तदाह कर्तृगामिनीति । क्रियाफलञ्च श्रुत्या लोकतो
वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेवान् दक्षिणादिरूपम् । तच्च पद्यादौ
भोजनादि लोकतोवगतं, यज्यादौ स्वर्गादिश्रुत्यावगतम् । कर्तृगामिफलफलक-
क्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । तदर्थत्वद्वातकञ्चात्मनेपदमेव यजमानस्य पाक्या-
गादिसामयोसङ्घटनरूपं संविधानं यजमानो यजते इत्यादौ धात्वर्थः । नचैवं
णिजापत्तिरिति वाच्यं, संविधानपूर्वकप्रेरणाया एव णिजर्थत्वात् ॥ यत्र सति
प्रयोजक इत्युच्यते न हि संविधानमात्रेण तथोच्यते । संविधानं कुर्वन्नपि न
यावत् प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इत्युच्यते इति हेलाराजोक्तेः । भिक्षा वासयती-
त्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोद्धव्यः । तूष्णीमासीनेपिस्तत्समर्थान्याचरति सो
ऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात् । तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वा-
रोप इति तदर्थः । तत्समर्थाचरणपूर्वकप्रेरणा तत्र तत्र धात्वर्थः ॥ तदुक्तं हेला-
राजेन यः स्वर्गादिफलार्थं भृत्या इतरं व्यापारयति स्वयञ्च प्रतिविधानमा-
रभते तत्रैव यजमानादौ कर्तव्यात्मनेपदमिष्यते इति । केषाञ्चित्कर्त्रभिप्राये
णैवा सह विकल्पते आत्मनेपदमिति हरिकारिकाव्याख्यावसरे ऽपि हेला-
राज आह । णिच् प्रेरणावाची । तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रात् । अत एव
तदाश्रयस्य कर्तृत्वं पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ । एवञ्च भिन्नविषय-
त्वाद्विकल्पोक्तिरसङ्गता । किञ्च सामान्यविहितणिचो धातुविशेषाद्विहितेना-
त्मनेपदेन बाध एवोचितः । एतच्च केषाञ्चिदित्यनेन सूचितमिति । क्रीणी-
ष्ववपते इत्यादिप्रयोगाणान्तेनैव गतिरुक्ता । क्रीणीष्व्वात्मानमिति विनताङ्क-
दूराह । तत्र प्रत्युपकारं विना दास्यान् मुक्त्यसम्भवात् । प्रत्युपकारस्य च
स्वासाध्यत्वात्पुत्र संविधानं गम्यते न तु स तदर्थः । एवं केशश्मश्रुवपते
इत्यादावपि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्कर्तुः संविधानं गम्यते न तु स तद-
र्थः । एवमन्यत्राप्यह्यमिति । स्वामिदासौ षचेते इत्यादौ स्वामिधर्मस्य
दासे आरोपादात्मनेपदं दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः । उत्तमे निकृष्टधर्मा-
रोपस्य प्रयोजनं विना स्वरसतो ऽप्रतीतिरिति न कदाचित्तत्र परस्मैपदमेतच्च
मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितं कमलवनोद्घाटनङ्कर्वते इत्यादौ तु सुगन्धाघ्रा-
णादिरूपविकासफलारोपः किरणेष्विति न दोष इत्यन्यत्र निरूपितम् । यु-
ष्मद्वुपपदे ॥ सामाधिकारण्यमेकार्थबोधकत्वन्तच्च प्रत्यासत्त्या लकारणैवेत्या-
शयेनाह । तिङ्वाच्येति । अत्र तिङ्वाहन्तत्स्थानिनकारे लावणिकम् । एत

द्विधेयस्य तिङ् एतद्वाक्ये उद्देश्यत्वासम्भवात् । उपोच्चारितं षट्मुपपदं न तु
 कृत्रिमन्तस्यैहानुपयोगात् अप्राप्तेश्च स्थानं प्रसङ्गस्तद्वृत्तिं स्थानिनीत्यर्थः स
 च तदर्थावगतौ सत्यां वक्त्रा प्रयोग एवेत्यभिप्रेत्याह । अप्रयुज्यमाने इति ।
 अपरर्थमाह । प्रयुज्यमाने चेति । त्वद्वृत्ति । अत्वन्त्वं सपद्यते इत्यादौ तु
 न । त्वं शब्दस्य गौणत्वात् । त्वत्कल्प इत्यादौ कालान्तरदृष्टगुणस्यैवप-
 दसमाप्तौ प्रत्यय इति त्वत्कल्पा भवसीत्येव । ननु तिद्वाच्यकारकवाची
 त्वत्कल्पशब्दे न स युष्मच्छब्दः । न च युष्मदीयस्य युष्मद्वृत्तौत्यर्थं सौत्री
 लक्षणोति वाच्यम् । अतित्वं भवतीत्यादावपि मध्यमापत्तेः । स्पष्टञ्चंद्रं भाष्ये
 इति चेत् । युष्मादिमाधने इत्येवं भाविष्यतीति भाष्ये एव सामाधानात् ।
 युष्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यम इत्यर्थं तन्लाभ
 इति कैयटः । लघोद्व्यर्थेन सामानाधिकरण्युष्मदर्थेबाधकशब्दे उपपदे इत्यादि
 क्रमेणार्थः । सामानाधिकरण्यञ्च तदर्थप्रवृत्तिर्नामत्तयोर्वाद्यम् । सनिङ्गस्य
 चेतनाचेतनमाधारणस्य भवदर्थत्वात् । युष्मदश्चानिङ्गवृत्तनेर्कावपयत्वाद्ब-
 च्छब्दयोगेन मध्यमः । संबोधनार्थो मध्यमे प्रतीयते । युष्मदश्च संबोधन
 एव प्रथमात् तु न युक्तत्वं पचसीत्यादौ तदप्रतीतेः । क्रियाविनियोगफल-
 काभिमुखीकरणस्यैव संबोधनत्वात् । तदुक्तं हरिणा । प्रत्यकत्वापरभावश्चे-
 त्युपाधो कर्तृकर्मणोः । तयोः श्रुतिविशेषेण द्वातकौ मध्यमात्तमौ ॥ १ ॥
 सदसद्वा हि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते । चैतन्यभागं प्रथमः पुरुषो न तु वृत्त-
 ते ॥ २ ॥ इति ॥ एवञ्च मध्यमात्तमाभ्याञ्चैतन्ययुक्ते कर्तृकर्मणो वाध्यते प्रत्यकत्वं
 प्रयोक्तुरहङ्कारानाम्यदचेतनत्वम् । अपरत्वं तदहङ्काराम्यदचेतनत्वम् ।
 कर्तृकर्मविशेषणन्तयोः प्रतीतिस्तिङ् इति श्रुतिविशेषणत्युक्तं शृणात यावाण
 इत्याद्यर्थमसिद्धिर्न अनभिद्यक्तमित्यर्थ इति मञ्जुपायां विस्तरः । अतित्वं
 भवतीत्यादौ अतिक्रामतुः प्राधान्यात् मध्यम इति बोध्यम् ॥ प्रहासे च ॥
 पूर्वान्तरमूत्रयोरपवादः मन्यापपदइति बहुव्रीहः प्रकृतिभूतश्च मन्याति
 कर्तृकर्तृक एव प्रत्यासत्तेः सामानाधिकरणे इत्यनुवृत्तश्च मध्यमात्तमयोऽव्या-
 सेन प्रयोगे प्राप्ति इदं अत्राद्ये वाक्ये ऽस्मिन्मुपपद इति द्वितीये युष्मदुपपदे
 इति च संबद्धते । उत्तमार्थस्यैकत्वाविधानात्तममनार्थाधिकरणयुष्मच्छब्द ए
 कवचनान्त एव ॥ अस्मदि ॥ आद्यन्तपदरहितं पूर्वमूत्रमनुवृत्तं तदाह ।
 तथाभूत इति । युष्मदस्मद्भ्यां समानाधिकरण्यं तु परत्वादुत्तम एव ।
 अहञ्च त्वञ्च वृत्रहन् संयुज्यावहे इति यथा देवदत्तश्च त्वञ्चन्यकरणे
 युवां भवथ इति मध्यम एव युष्मदर्थसत्तेन शेषत्वाभावात् एकशेषे शि-
 ष्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तेनैव लुप्तार्थबोधात् । उपयुक्तासमभिव्याहृतस्याप्युक्ताद-

न्यस्य शेषपदार्थत्वात् । स्पष्टञ्चेदं सर्वं भाष्ये । एवञ्च तत्र वाक्ये ऽपि भवथ इत्येव भवञ्छब्देन युष्मदस्मदोः सहविवक्षायां पूर्वशेष एवेति मध्यमोत्तमावेव ॥ परस्य भवतः शेषस्तु नानभिधानादिति कैयटः । भू सत्ता-याम् ॥ सत्तेहात्मधारणं सत्तायामित्यादेर्वर्त्तत इति शेषः । पूर्वं भूकथनं महाव्याहृतिस्मारकतया माङ्गलिकत्वात्सत्तार्थनिर्देशोप्येवं सत्ताख्यस्य परब्रह्मणः स्मरणात् । कर्मणः कर्त्रधीनत्वेन पूर्वं कर्तृप्रत्ययानाह । कर्त्रिति ॥ धातोरिति पञ्चम्यन्तस्य पृथक्स्त्रस्याधिकारसामर्थ्यादाह । धात्वधिकारोति । कर्त्रर्थे इति । विकरणास्तु सति सम्भवे द्योतका इति भावः । अतीत्यादौ विकरणं विना ऽपि तत्प्रतीतेः वस्तु तस्तिच्चादायो ऽपि द्योतका एव लकारार्थश्च क्रियायामेवाभेदेनान्वेति गुणगुणिनोरिव क्रियातद्गतोरपि तादात्म्याङ्गीकारात् । अत एव कैयटेन युष्मदर्थस्य यत्र लान्तेन सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । अन्यथा लेनेत्येव वदेत् इत्यन्यत्र निरूपितम् । ननु कर्त्तरीति व्यर्थं भावकर्मणोस्तु यका बाधात्र दोषः तद्विधौ हि भावकर्मणोरिति वर्त्तते इति चेन्न । दिवादिभ्य इत्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात् । अन्यथा ऽपवादविप्रतिषेधेन भावकर्मणोरपि तेभ्यः श्यन्स्यात् । यक् पुरस्तादपवादन्यायेन शप एव बाधक इति दिक् । प्रत्ययावयवस्येति । तेनैज्जकतेत्यादौ न दोषः सर्वं सर्वपदादेशा इति न्यायेन तु भविशिष्टस्यान्तर्वाशिष्ट आदेश इत्यर्थः । अत एवालुनत्रित्यादावुपदेशिवद्वचनेनान्तरङ्गत्वादान्तिभावे कृते स्थानिवत्त्वेन परस्मपदत्वादितोनापे एकदेशविकृतन्यायेन कित्वात्प्राप्तोजुम् धातोरित्यधिकाराच्चेति भाष्ये स्पष्टम् । भेर्जुसित्यत्र प्रक्रियानाघवाय विशिष्टे एव स्थानित्वं बोद्धुम् । भवन्तीति । अत्र शबकारान्त्यकारयोः पररूपे कृते ऽचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्गुणः ॥ घाणाद्वाङ्गमिति तु समानस्थानिकत्वे एवेति बोद्धुम् ॥ अतो दीर्घा ॥ यजि किम् । भवतः । एहिमन्ये इति ॥ आदानं भोत्य इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः । एवमथे ऽपि बोद्धुम् । सत्यप्यादाने परिहासशीलश्यालकादेवाक्यमेतत् । अत्र मननापेक्षया भोजनस्य भविष्यत्कालतैव मननस्य तु वर्त्तमानतैव परिहासपोषायैवैहीत्याकारणम् । श्यनानिर्देशादिह न । एहि मनुषे रथेन यास्यामीति । अत्र पुरुषव्यत्ययस्य प्रहासव्यञ्जकत्वम् । परोत्ते लिट् ॥ परोत्तत्वञ्च सात्तात्कृतमित्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम् । भूते इति अनद्यतने लङिन्यतो ऽनद्यतन-इति चानुवर्त्तते तत्र भूतादीनां सात्ताद्वातुविशेषणत्वासम्भवाद्वात्वर्यविशेषणतेत्याह । भूतेत्यादि । भूतत्वं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वम् । अतीतरान्तरन्ययामेनागामिन्याः पूर्वयामेन च सहितः कालो ऽद्यतनस्त-

द्वित्रो ऽनव्यतनः ॥ लिट् च ॥ षष्ठाः सौत्रोलुक् तदाह लिडादेश इति ।
 एकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र सत्त्वेन सञ्ज्ञासमावेशः स्यादत आह एवेति ।
 लडः शाकटायनस्येवेत्यतो ऽनुवृत्तेरिति भावः । परस्मैपदानाम् ॥ शलः
 सर्वादेशत्वन्ततः प्राक् णकारस्य लापाभावेनानेकाल्त्वार्दिति केचित् ।
 तच्च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति निषेधात् । अनुबन्धत्वयोग्यकृतमिति
 तदर्थः । ध्वनितञ्चदण्डारौ रस इति सूत्रे ऽनेकालिति च सूत्रे भाष्ये इति
 जसः शीत्यत्र निरूपितम् । तस्मात् ण अलिति प्रश्लेषणानेकाल्त्वेनेति
 सर्वादेशत्वमिद्विः प्रश्लेषसामर्थ्यादादेशात्तरेकादेशप्रवृत्तिः । एवण्डा आ
 इति प्रश्लेषात् डादेशः सर्वादेशो बोद्धुः नित्त्वं म्वराथं अन्यथा द्विः
 प्रयोगत्वाद्द्विवचनस्य पर्यायेणोभयोरन्तोदात्तत्वं व्यादित्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥
 भुवोवुक् ॥ अचिशिन्धत्यतो चीत्यनुवर्त्तते । नित्यत्वादिति । कृताकृतप्रस
 ङ्गत्वमात्रेण क्वचित्त्रित्यताभ्युपगमादििति भावः । आः सुपीत्यत आरिति
 तु नात्रानुवर्त्तते फलाभावात्स्वरितत्वाच्चेत्यपि बोद्धुम् । अधिक्लृप्येति ।
 व्याख्यानादस्याधिकारत्वमेवेति भावः । एकार्जिति तद्गुणमविज्ञानबहुव्रीहिणा
 एथर्मावेशपणम् । अत एव जर्गज्जादौ द्वित्वं तदाह । धात्ववयवस्यत्यादि ।
 पचादौ इण धातौ च प्रथमत्वकाचत्व धात्ववयवत्वानि व्यपदेशिवद्भावेन
 बोद्धानि । अजादेरिति कर्मधारयस्तदाह । आदिभूतादििति । एवञ्च
 द्वितीयस्येति न कार्यमिति बोद्धुम् । अत्रैकाच इत्यादेः कारकपठौत्वाद्
 द्विःप्रयोगपत् एव । अत एवाटिटादित्यादौ णिलोपसिद्धिः स्पष्टञ्चादेशप्रत्यय-
 योरिति सूत्रे ऽस्य द्विःप्रयोगत्वमुक्तं भाष्ये । अत्रात्तरणगदस्यैवाथं वत्त्वं अभ्यासो
 नर्थक एव ध्वनितञ्चदं द्यतेरिति सूत्रे भाष्ये । नचात्र पत्ते निषेधेत्यादौ मा-
 दाच्चारिति पत्वनिषेधापत्तिः । मिचरत्र तिङ्ङिर्वाहत् इति द्वितीयोच्चारणवि-
 शिष्टस्य पदत्वात्पदादित्वस्यात्तरणगदाद्यसकारे सत्त्वादििति वाच्यम्, तावैव
 सुप्तिडौ यौ ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या, आदिप्रहणञ्च कृतं समु-
 दायपदत्वमेतेनेति भाष्येण समाधानात् यौ ततो विधानावधेः परौ ताव-
 वैमौ सुप्तिडौ यतो विहितौ सा प्रकृतराद्यैव । आगन्तुनामन्ते निवेश इति
 न्यायात् द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेयत्वात् । आद्या । आद्याच्चारणविषया ।
 ननु द्वितीयोच्चारणेन व्यवधानमन आदिप्रहणमिति । यस्मात्प्रत्ययार्थाधि-
 स्तदादातीत्यभ्यात्रानुवर्त्तनात् । ममुपपदत्वमिति उच्चारद्वयविषयत्वेन ममु-
 दायव्यवहार इति तदर्थः । कृते तु द्वित्वं द्वितीयोच्चारणेनैवाथं प्रथादाभ्या-
 सस्य नैरथं व्यवहारोपि । यत्तु द्वित्वं लिटौत्यस्य विषयमपनमीत्वमाश्रित्य
 पूर्वोन्धुत्वं ततः समुदायाल्लिट् ततस्तिङ् यस्मात्तिङ्ङिधिसदादितिङ्ङनस्य

समुदायस्यैव पदत्वम् । समुदायोपि द्विःप्रयोगत्वाद्द्वित्वस्य धातुबुद्धिविषय इति पतान्तरमुक्तम् । तत्त्वकदेशुक्तिः । गणपठितत्वाभावेन क्रियावाचकत्वाभावेन च तस्य धातुत्वापपत्यभावात् । अत एव दयतेरिति सूत्रे असति द्वित्वे परस्य भूभावे रूपासिद्धिमाशङ्क्याद्द्रुधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन परहृतमिदं प्रथमद्विवचनापवादः । अत्रादेर्धातोर्द्वितीयाभावे प्रथमवाक्येनैव प्रथमस्य द्वित्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । व्यपदेशिवद्भावेन तु न द्वितीयत्वं प्रथमस्येत्युक्त्याभयसतायामेवात्रादेरित्यस्य प्रवृत्तेः । धातेरिति किम् तदभावे लिटीत्यादिप्रथमैकाच एव विशेषणं स्यात् । एवञ्च पणवेत्यादावेव स्यात् तु जजागारेत्यादौ अनभ्यासग्रहणमनर्थकं कृन्दसिवावचनादिति भाष्यं, यदन्तात्सनि सन्नन्तात् णिचि चडि वा लोके प्रयोगा अनभिधानादसाधव एवेति तदाशयः । स्तौतिर्या-रिति सूत्रभाष्येयादाहृतं सोषुपिपते इति तु क्कान्दसमेव जुगुप्सिषते इत्यादौ लट्यलक्षणस्येति न्यायेन निर्वाह इति बोद्ध्यां द्वे इत्यनुवृत्तं षष्ठाविपरिणम्यते तदाह । तयो रिति । हलादिः शेषः ॥ अत्र लोपोभ्यासम्येत्यतो ऽभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । यद्यपि अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यत इति वाक्ये आदिहलत्वत एव ग्रहणात् प्रत्यासत्त्या शेषग्रहणसामर्थ्यलभ्याभ्यासस्यान्ये हलो लुप्यन्त इति वाक्ये तादृशस्यैवाभ्यासस्य ग्रहणं प्राप्नोति तथापि लत्यानुसाराद्भ्रान्तिन्यायाश्रयेणाभ्यासमात्रग्रहणं बोद्धुम् । यद्वा संहितापाठे ऽहलादिः शेष इति छेदः अभ्यासस्याहलहलभावा भवति यत्रादिः स तत्र शिष्यत इत्यर्थावदोष आदेर्हलः शेषोक्तः प्रत्यासत्त्या ऽन्यस्य हल एव लोप इतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थाने शेषशब्दस्य वृत्तेरित्याशयेनाह । अन्येहल इति । इह्वः ॥ यद्यपि भवतेर इत्येव सिद्धेरस्य प्रकृते नोपयोगस्तथापि पर्जन्यवच्छास्त्रप्रवृत्त्यभ्युपगमेनेदमत्रोक्तम् । अत्राभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । अत्र इति चोपस्थितं तच्च व्यधिकरणमभ्यासावयवस्याच इत्यर्थः । अत एव क्क इत्यस्यात्वे लिटि क्काशब्दस्य द्वित्वे ऽन्तरङ्गत्वात्तुकि अनजन्तस्यापि इह्वसिद्धिः इह्वो ह्याङ्गत्वाद्बृहिरङ्गः एतेन तुगपेतया परत्वाद्वृस्व इत्यपास्तम् । स्पष्टञ्चेदं दीर्घाकित इत्यत्र भाष्ये । एवमुत्तरसैन्यत इत्यनयो रपि बोद्धुम् । वार्णादाङ्गमिति तु उभयोरदेशत्वे एवेति तद्भावः । भवतेरः ॥ प्रयोगे दृष्टानां भूवामनुकरणात् तिप् । अत एवास्तेर्भू भावे ऽपि वभूवेत्येव । तस्याद्द्रुधातुकएव विधानेन लुग्विकरणत्वाभावाच्च लुग्विकरणेति परिभाषा प्रवृत्तिः उभयानुकरणेनादादि मात्रत्वाभावाच्च शपो लुक् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वेनादादित्वानतिदेशाच्च ॥ व्यथोलिटीत्यतो लिटीत्यनुवर्त्तते इत्याह । लिटीति । अस्मिद्बुद । इदं सूत्रमनित्यम् । शनसोरङ्गाप इति सूत्रस्यतपरकरणात् तथाहि । अस्तामिति स्थिते जनसनेति सूत्रभाष्योक्त-

रीत्याभीयेषु विप्रतिषेधसत्त्वेन परत्वाल्लोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानेनाऽऽटि लक्ष्यभेदात्लक्ष्यलक्षणस्येति न्यायप्राप्तौ प्राप्तस्याटो
 लोपस्य वारणाय तत्र तपरकरणं तच्चाटोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तदनित्यत्वज्ञा-
 पकर्मिति बोद्धम् । इदञ्चात एकैति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन दम्भेर्दभतु
 रिति सिद्धम् । उच्यते । यान्यपि वृद्धापेक्षया नित्यत्वाद्भक्ति वृद्धेराभीयत्वा-
 भावेन तत्रासिद्धत्वाभावात्तदप्राप्तावुच्यते प्राप्तिः अभ्यासविकारेषु बाध्यबा-
 धकभावाभावाद्गुणादिःशेषात्वयोरत्र समावेशो बोद्धः । आर्द्धधातुकस्येष्ट ॥
 नेद्विशिक्ततीति प्रकृत एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्तत इति न्यायेन नेति
 निवृत्त्या सिद्धे पुनरिदं ग्रहणं नेद्विशिक्ततीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातम् । आर्द्धधातु-
 कस्येति किं जुगुप्सति । स्यतासी ॥ यद्यपि लृशब्देन लृट् लृटोर्ग्रहणं तथापि
 इह यथासंख्य वाचकशब्दसाम्यात् । शब्दाद्यपवाद इति । अत्रार्द्धधातुक
 इत्यनुवृत्त्याऽस्य लावण्यायां प्राप्तावपि यद्योऽ न स्यात्तदा शक्यात्कृते
 त्वप्राप्तिरेवेत्येतावतीति भावः ॥ लुटःप्रथ ॥ एकार्थस्यकार्थ इत्याद्यान्तरतम्याधि-
 र्वाहः । इति चेति । सर्वादेशत्वन्वन्वन्वन्तरेणापि सुशकर्मिति भावः । पुगन्त ॥
 बहुव्रीहिसंज्ञां द्रुन्तुः सार्धधातुकार्थिकत्वेकार्थिगणमङ्गावयवस्यैक इत्यर्थः ।
 अत एव भिनत्तीत्यादौ न गुणः । नन्वेवं भेत्तन्यादावपि न स्यादत आह
 येननेति । सूत्रारम्भसामर्थ्यादिकवर्णयवधानमेवश्रीपते इत्यर्थः अत्र क्ताः
 कित्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वलघूपधत्वाश्रयागुणः । इकोगुणवृद्धीति सूत्रे भाष्ये तु पुकि
 अन्ता लञ्चो उपधा तयोः समाहारद्रुन्तु इत्याश्रितं सार्धधातुकार्थिकत्वा
 द्गुणशेषेण तत्रैवात्यन्ताकाङ्क्षात् । तत्पराङ्गावयवपुगन्तलघूपधारूपेको गुण
 इत्यर्थे इति तदाशयः । दीर्घावे ॥ इदत्रागम एव व्याख्यानात् । तासस्त्योः ॥
 सस्यार्द्धधातुक इत्येताऽनुवृत्तं सीत्येतद्गोधितसकारस्य प्रत्ययादावयवस्यैव
 संभवेन फलितमाह सादाविति । लृट् जेषइति । चर्राहतः पाणिनेः पाठ इति
 भाष्यस्वरसः तत्र योगविभागः लृडित्यत्र क्रियायांयामित्वाद्यनुवर्तते शेषे इति
 अक्रियायांपपदार्थम् । न च क्रियायांत्वादि निवृत्त्यैव सिद्धे शेषग्रहण व्यर्थम् । भा-
 वकत्रास्तुमुण्वुल्भ्यां लृटो बाधाभावाय तत् । न च वासरूपवधिना तत्सिद्धिः
 तुमुण्वुलाविति सूत्रे एवग्रहणेन क्रियायांयादिक्रियायामुपपदे वासरूपवधिना
 प्रत्ययान्तराभावज्ञापनस्य भाष्ये उक्तत्वात्सर्वज्ञेर्दं भाष्ये स्पष्टम् । आशिपि ॥
 आशीरिष्टप्राप्तिश्चा । अनन्यायेदित्त्वाविति । तद्रुलकल्प्यमानायांनुषाद एव
 इति चेत्येतत् । अर्थान्तरकल्पना निवृत्त्यर्थमिति भावः परिभाषाणाञ्च प्रायेण
 पक्षप्राप्त्यानुवादेनार्थान्तरनिवृत्त्यर्थत्व श्रीहीनवहन्तीत्यादि वर्धिति स्पष्ट-

मेव । संप्रसारणादीति । आदिना ब्रुव ईडभावः । संभवत्प्रयोजनेति । इदं प्रयोजनं सर्वादेशत्वे एव नान्त्यादेशत्वे ऽप्रत्ययत्वात् । मन्यरमिति ॥ सम्भवत्प्रयोजनतया स्वविषयाभावसंभावनया डित्वमात्रदर्शनेन स्वविषयसंभावनया च मन्दं प्रवृत्तिरित्यर्थः । समबलत्वादिति । मन्दप्रवृत्तैव तत्त्वमिति भावः एतेन टाप् यप् अबादिष्वनन्यार्थपित्वेषु चरितार्थस्यानुदात्तौ सुष्विता-वित्यस्य त्रित्वरीत्यादौ तुक्सम्पादनेन चरितार्थपित्वे क्वरपि उक्तन्यायेनान्तरङ्गेण प्रत्ययाद्भुदात्तत्वेन बाधापत्तिरिति परास्तं तद्भुदस्य पित्वसामर्थ्यसिद्धत्वाभावात् । वस्तु तस्तु तत्सामर्थ्यसिद्धस्य डित्त्वस्यत्राप्राप्तिरेव डित्वस्य सावकाशत्वात्तात्परि विप्रतिषेधात्सर्वादेश इति भाष्यस्य सावकाशडित्वे प्रवृत्तौ परिभाषात्वविरोधात्प्रवृत्तौ सर्वादेशः सिद्ध इत्यर्थः । न च गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वे सर्वादेशत्वन्तत्वे च तदर्थत्वमित्यन्याश्रयेण सर्वादेशत्वलाभे अन्यादेशत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । एरुरिति प्रकरणे तिह्योस्तादिति न्यासेनानयोः रिवर्णस्य तादित्यर्थकेनान्त्यादेशत्वसिद्धौ डित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वबोधनद्वारा सर्वादेशार्थत्वेनादोषात् । स्पष्टञ्चंद्रं सर्वं भाष्यकैयटयोः । तुस्थानिकश्चायमान्तरम्यादनुदात्त एव । हि स्थानिकस्तूदात्त वेत्याहुः । नित्यं डितः ॥ डितुत्तमस्येति षष्ठीतत्पुरुषः । एतल्लेखो भवानीत्युत्तरमुचितः ॥ सेह्यं ॥ अपिद्गृहणात्पित्वेनानुदात्तसेः स्थाने जायमान हेरान्तरम्यात्प्राप्तमप्यनुदात्तत्वं न एतेन मेहिडित्त्वैवास्त्विति परास्तम् । भवतादिति । लुगपक्षया परत्वाद्द्वेस्तातड् अन्तरङ्गानधीति न्यायस्तु ज्ञापकमिदं न सर्वत्रेति न्यायेनानित्यत्वाच्च । मेर्निः ॥ अमोपवाद्येयम् । स पित्त्विति । यस्याडागमः स इत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय हुनु एव विदध्यादिति भावः । भवानीति । लङ्वद्वात्प्राप्तमपि इतश्चेति न मोन इति वक्तव्यं मेर्निरिति सूत्रकरणात् । एवं हेरपि बोध्यम् ॥ अनद्यतने ॥ अयं बहुब्रीहिः तेनाद्यक्षश्चाभुङ्क्ष्महीत्यत्र व्यामिश्रे लुङ्गेव । स चोदात्त इति । अन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु कृतेषु नित्यत्वाद्भिकरणे कृते विकरणान्ताङ्गस्याडागमः लकारप्रश्लेषेण लावस्थायामेवाडिति षष्ठे भाष्ये पदान्तरमुक्तम् । नन्वत्र पते ऽकारोऽदित्यादौ उप्रत्यायाद्भुदात्तत्वनिबन्धनमनुदात्तत्वमटः स्यात् । उदात्तत्वन्वभवदित्यादौ चरितार्थमिति चेत्, उदात्तपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यप्यर्थात् । बलवतो ऽपि सतिशिष्टस्वरस्य बाधनात् । पूर्वशास्त्रेण बलवतो ऽपि परशास्त्रस्य बाधनवत् अधिकः कार इत्यप्यर्थस्तेन पूर्वेण परस्य बाध इति स्पष्टं स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये, अत एव पक्षयोर्न फलभेद इत्यलम् । अर्भवदिति । नचात्रादेः परस्येत्यादेर्लोपापत्तिः अनुवृत्तधातोरित्यस्य विहि-

तविशेषणत्वेन परशब्देन परस्य कार्यविधानाभावात् ॥ विधिनि ॥ संप्रश्नः
संप्रधारणं विचारस्तद्वा कर्त्तव्यमिदं वेत्यादिरूपः ॥ यामुट्प ॥ मीयुटो
ऽपवादः प्रत्ययसन्धियोगशिष्टतयान्तरङ्गत्वात्परस्मैपदानान्तसादीनामुदात्तत्वे
कृते यासुडागमो ऽनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनं, नवाद्युदात्तश्चेति सूत्राक्त-
भाष्यादिरीत्या परस्मैपदविषये लस्यैव यामुटि धातोरित्यस्य विहितविशेष-
णत्वात् निर्दिश्यमाननस्यैवादेश इति नोक्त फलमिति वाच्यम् लस्य यामु-
ट्यापि लस्य स्थाने आद्युदात्तस्तस् भवतीत्येवमथादुत्पद्यमानस्यैवाद्युदात्त-
त्वेन तत्र यदागमो इत्यस्या अनुवाद विषयाया अत्रवृत्त्या तेन यामुहुदात्त-
त्वस्य दौलंभ्यात् । आगमो अनुदात्ता इत्युपोऽयं शेषनिघातमूलक एव ।
अनुदात्तं पदमिति सूत्रे पदग्रहणस्य परिमाणान्नत्वेन यावत्तः पदत्व भावि
यावच्च पदत्व भावि तावत्सनिहितानां सर्वेषां शेषनिघातेन परचात्यवृत्ता-
गमानामपि तेन निघातप्रवृत्तेः । सर्विहितानान्तु तत्समकालमेव निघात
इत्यन्यत् अलावीदित्यादौ सिचश्चित्त्वे तेनेट उदात्तत्वाव निघात इत्याद्यु-
दात्तश्चेति सूत्रे भाष्यप्रदीपाद्भ्याते निरूपितं अनेन यामुटो डित्वेष्वयत्रयञ्च
ऽचरितार्थं लिङ्गं समुद्राये विशेषणमिति न्यायेन समुद्राये डित्व बोद्धव्यम् ।
डित्वाक्तरिति । अत्र यद्वक्तव्यन्तद्विद्वुं मूत्र उक्तम् । मुटा यामुडनेति ।
आत्मनेपदे चारितार्थं ऽपि परत्वात्मानो बाधा नेत्यर्थः । विषयभेदादिति ।
एवञ्च योगपट्यासंभवरूपविप्रतिषेधाभावात् परत्वेन बाध इति भावः ।
एतेनैधिषीलेत्यादौ मुटा मीयुटो येननाप्राप्तिन्यायेन बाधः स्यादित्यपा-
स्तन्तकारथकारयोः मुटः मत्त्वेन कार्यभेदादिति भाष्यकैवटयोः स्पष्टम् ।
नन्वस्ति च संभवे यदुभयं स्यादिति वार्तिकमते ऽस्य समाधेयं शक्यत्वे
ऽपि सत्यपि संभवे बाधने भवतीति भाष्यनये प्रथमद्विवचनस्य द्वितीयादुब-
चनेन बाधवत् मुटापि मीयुटो बाधा दुवैर इति चेत्सत्य, यामुद्विषये मीयुटः
प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनात्र प्रकरणं बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनेनादौ-
पादिति निरूपितं भाष्यप्रदीपाद्भ्याते । अत एव भेजुंम् विषये यामुट मिति-
रन्यथा जुसा यामुटो बाधापत्तिरिति द्विक ॥ लिङः स ॥ इटादिभ्य इत्यतः
सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तते । सकारद्वयम्यापीति । युगपत्प्रवृत्त्या लस्यभेदात्पुनः
प्रवृत्त्या वेति भावः । यलोप इति । न च तत्र कर्त्तव्यं ऽङ्गमञ्जापपेतस्यैवाव-
हिरङ्गतया ऽसिद्धत्वमिति वाच्यम् । तस्यामङ्गशब्देन शब्दरूपस्य सप्तम्या
द्वन्तोपात्तस्य निमित्तस्यैव ग्रहणं न तु मञ्जाया अर्थस्य चेत्यदोषात् ।
एवञ्चयोना ऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमिति बोद्धव्यम् । सार्वधातुकावयवस्येति
किमिति । इटादिभ्य इत्यतः सार्वधातुकग्रहणमत्रानुवर्त्तते अन्यथा पत्रेदिस्या-

दौ दीर्घप्राप्या चिकीर्षादित्यादौ अतोलापप्राप्त्याऽऽनर्थक्येनोभयोरपि बाधः
स्यात् मध्येपवादा इति न्यायेन लापमेव वा बाधेतेति स्पष्टञ्चेदं भाष्यकैयटयो-
स्तदाह मध्येपवादित्यादि ॥ उस्यप ॥ अपदान्तात्किम् का उक्त्वा कोक्त्वा नचात्र
लाक्षणिकत्वमुसः अपदान्तादित्यतस्सामर्थ्येनेह परिच्छेदकन्याया प्रवृत्तिज्ञाप-
नान् । अत एवानर्थके ऽप्रत्यये च भिन्दुन्यादौ पररूपसिद्धिः अवर्णादु-
सवयवे ऽवीति सूत्रार्थस्तदाह । इति प्राप्ते इति । याशब्दाकारणेति भावः ।
नित्यत्वादिति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादिति भावः । यास् इत्येत
स्येति ॥ वर्णादाङ्गमित्यनपेत्यदम् । सन्धिरार्थ इति । आनेमुगिति सूत्रे भाष्ये
ऽतो या इति व्यस्तपाठ एव दृश्यते, नन्वेवमपि भवेत्यकारणेषुसः पररूपं
दुवारां यदागमा इति न्यायेनेयुस उस्त्वादिति चेन्न, भिन्दुरित्यसिद्ध्यापत्या
ऽर्थवत्परिभाषाया इव यदागमा इत्यस्या अयुसविषये ऽप्रवृत्तः । अन्यथा गम-
सत्वे केवले उस्त्वस्याप्यभावेन तदसिद्धिः स्पष्टैव । कृतिच ॥ इह चत्वेन
गकारोपि निर्दिश्यते तेन जिष्णाः सिद्धिः स्यात्स्वरित्यत्रत्वापत्या नार्थाङ्गदि-
त्याशयेनाह गिदित्यादि । निमित्त इति । कृति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुत
इत्यध्याहारेण सिद्धं, सिद्धमाद्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वं बुद्ध्यतइति
केचित् वार्तिककृता तु तच्चिमित्यहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं भाष्यकृता क्रोः कित्वेन
ज्ञापकेन प्रत्याख्यातं गुणवृद्धिविशेषणत्वे ऽपि कृति अव्यवहिते उपश्लि-
ष्टस्य पूर्वस्य ये प्राप्नुत इत्यर्थस्य संभवेन परिभाषाया दुवारत्वात् । अनुवादे
परिभाषानेति तु इकागुणवृद्धी अचञ्चेति सूत्रद्वयमेवेत्युक्तं भाष्ये तस्य निषे-
धस्यानुपलम्भाच्चर्चाधिकरणसप्तमी संभवे उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्व-
लीयसीति न्यायेन यस्य च भावेनेति सप्तमीऽयुक्त्यप्युक्तं सिद्धसाध्येति
न्यायस्य परिभाषया बाध एवोचितः तच्चिमित्यहणेन सामर्थ्यात् ज्ञापकेन
परिभाषाबाध इति तूचितं इक इति च स्वरूपपरमत्रानुवर्त्तते अर्थाधिकार-
त्तदाह इम्लक्षणे इति । इकपदलक्षणे इत्यर्थः । भूयास्तामिति । धातोर्विहित-
तसादीनामित्यर्थेन परत्वादाद्युदात्तश्चेति सूत्रभाष्यरीत्या लस्य यासुटि
अन्तरङ्गत्वाद्वा पूर्वं यासुट्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न क्षतिः ॥ माडि
लुङ् ॥ मास्तु इत्यादौ तु निषेधार्थां माशब्दे न माडिति न दोष इति
कश्चित् तत्र । आडमाडोश्चेति सूत्रस्येन माडो विशिष्टस्य ग्रहणं किमर्थं
प्रतिषेधार्थकसंप्रत्ययार्थं प्रमाच्छत्रमित्यादौ माभूदिति भाष्येण तदभावबोध-
नादिति परे ॥ गापाविहेति ॥ व्याख्यानादिति भावः । अत एव गापोर्यहणे
इण् पिबत्योर्यहणमिति उक्तं भाष्ये ॥ भूसुबोः ॥ अत्र पितीत्यनुवृत्तावननु-

वृत्तौ वा फलदोषयोःभावेन तदनुक्तिः । भत्वमिति । तेन कुत्वजशैत्वेन ।
 विद्यमानादिति ॥ तच्चञ्च सर्वादेशेनानपहृतत्वं अत एवासीदित्यादौ न
 दोषः भाष्यात्तु अस्तिस्सिवा ऽपृक्ते इति सूत्रपाठो लभ्यते तत्र स इति
 मध्यमणिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते सान्तादस्तेः सान्तात्सिचश्चेत्यर्थः । लुक्पि
 स्यानिवत्त्वं नास्त्वधित्वात् प्रत्ययलणसूत्रन्तु नियमार्थं विद्व्यर्थत्वं ऽपि
 सान्तादिति विशेषणसामर्थ्येन श्रयमाणमान्तपरं अत एव वार्त्तिककृता
 सकारः सिच एव विशेषणमित्याशयेन भुव ईटि स्यानिवत्त्वप्रतिषेध उक्तः
 न तु सिज्जुकोपि तच्चिषेध आरब्धः सिचस् इति प्रश्लेषे द्विसकारको निर्देश
 इत्यस्य भाष्यस्यासङ्गतिःतदुच्चारणाभावादिति भाष्यप्रदीपोद्घाते विस्तर
 इत्याहुः ॥ इतिप्राप्तेइति ॥ प्रत्ययलक्षणो न प्राप्तिः । आदन्तादेवेति विपरीत-
 नियमस्तु न व्याख्यानात् त्रिलुङीत्यत्र प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत्सर्वम् ।
 अडाटाविति ॥ लुङादिषु यदुक्तं तत्रैति व्याख्यानादिति भावः ॥ लिङ्गमित्तं ॥
 हेतुहेतुमद्भावादीत्यादिना आशंभावचर्नेर्लिङ्गित्यपि एक्षते इत्येके आतपत्ति-
 रनभिनिर्वृत्तिः उदाहरणे सुवृष्टिभवनमुभित्तभवनयोर्हेतुहेतुमताभिव्यक्त्याल-
 योरनभिनिर्वृत्तिरितो वाक्याद्गम्यते प्रमाणान्तराच्च तयोर्गतपत्तिं षकावगत्य
 वाक्य प्रयुङ्क्ते ॥ आनि लोट् ॥ उपसर्गात्परं समुद्रायावयवशानिशब्दनकारम्य गात्व
 मित्यर्थः प्रहिमानीत्यादौ तु न दोषः अनर्थकत्वात्प्रादीनामनुपमगत्वाच्च ।
 एवञ्च लोड्यहणमनर्थकमिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ दुरःपत्वणत्विति । दुरः
 कृतरफसान्तस्याप्यत्रानकरणात्तस्याप्ययं निषेध इति निर्हापतम् ॥ अन्तःश-
 ब्दस्येति ॥ हन्नेरप्यत्रैवत्युत्तरमन्तरदेश इति तु देशप्रतिषेधार्थमिति भावः
 अयनं चेत्युत्तरसूत्रमापि कृत्यच इति मित्ते देशप्रतिषेधार्थमेष । शेषैवभाषा ॥
 अक्रवादावितिच्छेदः ननु संहिताधिकारात्तद्विवृता ऽविवृतायां रूपद्वय-
 मिदौ विभाषायहणं व्यर्थमत आह ॥ संहितेति ॥ अत्रैकरूपदशब्देन अखण्ड-
 म्यदम् । अत एव नित्यासमास इति चरितार्थं अत एवापि अयं इत्यादौ
 पदद्वित्वे संहिता अनित्यैश्च अखण्डत्वञ्च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डत्वन्तेन
 राजीयतीत्यादौ न दोषः अन्यथा तत्र पक्षे शबेकादेशार्थं न स्यादिति बोद्धव्यम् ।
 अर्थनिर्देशश्चेति । भूसत्तायामित्यादिरभियुक्तकृत इत्यर्थः स च क्रियावार्त्ति-
 त्वबोधार्थं इति भावः पाणिनिस्तु कांश्चिदर्थरहितान्यर्थात् कांश्चिदर्थमरि-
 तान् अत एव भूवादिमूत्रे परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यं कुतो ज्ञतत् भूगच्छो
 धातुसञ्ज्ञा भविष्यति न पुनर्भेदशब्द इति भाष्ये उक्तञ्च्युट् इति सूत्रे यदयाम-
 रितः कांश्चिच्चमनुपक्तान्यर्थात् उर्बुन्दरनिशामने स्कान्दिगतिशायणयारित
 तेन नेरितामिदद्विधिर्निति भाष्ये उक्तं तथा नमोवरिव इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

खल्वपि पचादीनाङ्कियावचनत्वे यत् करोतीति अथ खल्वप्याचार्यश्चित्रयति
 क्वचिदेकं क्वचिचेति । उपलक्षणमिति । अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति
 भाष्यमत्र मानं तच्च प्रयोगानुसारेणैव नत्वमयोदं भाष्यस्यापिशब्दात्
 एवञ्च सेधते गताविति सूत्रे गतावित्युपादानात् विधगत्यामित्यर्थनिर्देशा
 ऽपाणिनीय इति बोद्धव्यम् । द्वातका इति अत एवानुभवत्यादेः सकर्मकत्वं
 अत्रापसर्गास्त्वित्युक्त्या निपातानां द्वाकत्वं वाचकत्वञ्चाभ्युपैति ॥ एष्वृद्धौ ।
 अकर्मकः ॥ वृद्धित्वयभयजीवितमरण लज्जासत्तास्यतिजागरणं, शयनक्रीडा-
 रुचिदीर्घ्यं धातुगणं तमकर्मकमाहुरित्यभिप्रेक्षाः ॥ टित आत्मनेपदानाम् ॥
 आत्मनेपदशब्देनात्र प्रकृतास्तड एव गृह्यन्ते तेनानस्य नेति भाष्ये स्पष्टम् ॥
 सर्वधातुकम् ॥ अपिदिति पर्युदासः । न च-व्यवे इत्यत्र परादिवद्भावेन
 शबिटोरेकादेशस्यापित्वानिङ्त्वे गुणानापत्तः एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानि-
 वत्त्वेनादोषात् । यत्तु वदन्ति पिदाट्टुधातुकयोरिति पठित्वा इदन्त्यक्तं
 शक्यामिति तत्र मृष्ट इत्यादौ मृजेवृष्टेः झित्तिचेति निषेधानापत्तः ॥
 यासः से ॥ तडादेशानाण्टरेत्वं नेति जापनायैकारोच्चारणम् ॥ इजादेशे च गु ॥
 धातोरिति कस्मत्ययादित्यत आम् लिटिति चानुवर्त्तते इयेषेत्यादौ तु
 नाम सन्निपातपरिभाषाविरोधात् लिङ्निमित्ता हि तस्य गुरुमत्ता इजादेशगुरु-
 मतो त्रिहिते लिटिति वा ऽर्थाच्च दोषः । इचो गुरो रित्येवानृच्छ इति
 पर्युदासादर्थान्तरस्यासंभवाच्चेजादेशगुरुमत इत्यर्थं लाभे मत्तुप यहणमादि-
 यहणञ्च स्पष्टार्थं मत्तुप यहणादौपदेशिकगुरुमतो यहणमिति तु न युक्तं
 इदि अजीत्यादेरुच्छेत्त्वामनापत्तः तत्र हि नुमू गुत्तरं गुरुमत्ता अनृच्छ
 इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च आदियहणान्मुख्ये जादेरेव यहणं न तु व्यपदेशिव-
 द्भावेनेजादेरित्यपि न युक्तं ईङ्गतावित्यादेर्यांचक्रे इति माधवाद्युदाहृत-
 स्यासङ्गत्यापत्तः न च अर्च्छेर्लिटि गुणविधानसामर्थ्यादेव तत आमभावे
 सिद्धे ऽनृच्छ इति व्यर्थं आम् बाधापेतया तस्मिन्निति परिभाषाबाधेन
 व्यवधाने ऽपि गुणप्रवृत्त्या तत्साभर्थाभावेन तत्सार्थक्यादिति तात्पर्यम् ॥
 जापकादिति ॥ ननु मित्त्वादन्यादचः परत्वसामर्थ्यादसञ्जातविरोधित्वन्या-
 येन सवर्णदीर्घबाधो ऽस्त्विति चेन्न प्रधानसवर्णदीर्घबाधापेतया इत्सञ्जा-
 बाधस्यैवैचित्यात् ॥ कञ्चानु । कस्मत्ययादिति सूत्रादनुवृत्तमामिति पञ्चम्या
 विपरिणम्यते लिटि परत उपश्लिष्टस्य कञ्ज आमन्तादनुप्रयोग इति सूत्रार्थ-
 स्तत्फलितमाह ॥ आमन्ताल्लिटपरा इति ॥ आमन्तादिति पञ्चम्या निर्देश्य-
 मानपरिभाषया प्रशब्देन चाव्यवहिते एष प्रयोगः । अनुशब्दात्प्रश्चादेवेति च
 बोद्धव्यम् । कञ्जयहणति ॥ कञ्ज एवानुप्रयोगे ऽनुप्रयोगश्चेत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं

स्पष्टमेव । तेषाङ्गियेति । एधभृजादयः फलानुकूलव्यापारवाचकाः कृज्यत्य-
 नुकूलव्यापारवाची भवन्ती सत्तानुकूलव्यापारवाचकौ आम्पकृतिसमभिव्याहारे
 चात्यत्यादिक्रमामन्तार्थफलनिष्टमेव एवञ्च एधाञ्चक्रे इत्यस्यैककर्तृकवृद्धा-
 नुकूलव्यापाराभिन्नपरोत्तानद्वयतनभूत उत्पत्त्यनुकूलव्यापार इति बोधः ।
 सपदिस्त्विति । अभिविधौ सपदाचेति सूत्रे पठित इत्यर्थः । अनन्वितार्थ-
 त्वादिति । संपदिहं मिदृवन्तुनो योग्यरूपान्तरापत्तिरूपार्थकत्वादिति
 भावः द्रव्यं सम्पादयतीत्यादौ तु धातूनामनेकार्थत्वात्स्वत्वत्वाक्रान्तताकर-
 णमर्थः केवलपदेष्यनुप्रयोगो नापाद्यः उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवाचित्वेन
 तस्यापि विशेषवाचित्वात् एतेन कृसजातीयानान्धातूनामेव प्रत्याहारे यद्-
 णात्स पदेविशिष्टस्याधातुत्वाच्चिन्त्यमिदमित्यपाम् । अतद्गुणिति । आमन्त-
 स्य त्मनेपदानहत्वात्प्रत्ययग्रहणाञ्चेति भावः तृतीयान्तादृति अनुप्रयोगस्येति
 कर्मणोवञ् पञ्चम्यर्थे षष्ठी अत्र न प्रत्याहारग्रहणं अनुप्रयोगस्यैव मिदृ-
 कृज्यग्रहणात् पूर्ववदिति तृतीयान्तादृतिः पूर्वगच्छेन पूर्वापादानकात्मनेपदभवन
 लक्ष्ये तदाह ॥ पूर्ववदेवेति ॥ पूर्ववाक्ये आम्प-यवर्दिति तु इन्द्राचकारे
 त्यादात्रकृत्वगानिर्क्रयाफले एतादृतिहत्तम्नेपदवारणाय ॥ न तांङीति ॥ इदमु-
 पलक्षणं कानच्चा ऽपि ॥ एकरोच्चारणमिति । शामः से इत्यत्रत्यमप्येवम् ॥
 तेन डेत्यादि । टित्त्वात्मनेपदानामित्यत्र भाष्ये स्पष्टमिदमेकदृश्यन्था
 वस्तुतः परत्वादिन्व पुनःप्रमङ्गविज्ञानेन डांङपु कृतपु लक्ष्येनतणस्येति
 न्यायेन नत्वांमिति लुट् प्रथमस्यैवत्र भाष्ये स्पष्टम् । किंत्स्यादिति ॥
 किदृत्स्यादित्यर्थः ॥ द्विवचने ॥ स्यान्वचः पूर्वत्वेन दृट्त्वस्य चक्रे इत्यादौ
 कार्यभावात्तच्चः पराभिन्नचित्तनेनासद्विरुद्धमारथान्द्रुवचनेचोत्पन्नयोः मामा-
 नाधिकरण्यमभवात् द्विवचनगच्छेन तर्त्वांमिदं लक्ष्येन ऽर्त्वात्यनेन मामा-
 नाधिकरण्यं तदाह द्वित्वनिमित्तं ऽर्त्वांमिति ॥ प्रत्यासत्त्या तर्त्वांमिदं
 देशस्यैव स्यान्नित्यं ब्राह्म्यं कर्णनाथपतीत्यादावपि तद्वावभावितामात्रेण
 निमित्तताश्रयणादवस्तुनिमित्तत्वं किञ्च लक्ष्येनरोधेन सात्तात्ममुद्रायघट
 कतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वं निमित्तत्वांमहेति चक्रेत्तरत्यादिर्मादृः । एवञ्च
 द्वित्वेऽर्त्वादिप्रत्ययस्य निमित्तत्वं ऽर्त्वांमिति तस्य र्यागा अर्त्वा निमित्तत्वं
 जादिप्रत्ययस्यापि सत्यङोरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं ऽपि मना द्वित्वप्रयोजक
 त्वमस्ति तत्र लोके समवायिकारणान्तरिके एव निमित्तकारणत्वव्यवहा-
 रादरिपितीत्यादौ नेम इकारस्य वा द्वित्वनिमित्तत्वमिति न गुण निषेधः
 इमे द्वित्वाश्रयत्वात् तदाहुर्न हि कार्यमनुभवन्कार्या निमित्तत्वेनाश्रीयते
 तस्य समवायिकारणत्वादिति तदागयः । एतेन शायित्तरन्ते इति ज्ञापक-

सिद्धं परिभाषान्तरमिति वदन्तः परास्ताः भाष्ये ऽस्यानुकेष्व व्याकरणे
 ऽपि कार्यलोपरिल्लस्यैव निमित्तत्वव्यवहागच्च । न चारिपतीत्यादावि-
 स्तथा उपश्लेषस्य समीपसंबन्धरूपस्य भेदनिबन्धत्वात् अत्रिकिं अधिज्ञगे
 गाङ्लिटीत्यत्र द्विलकारकनिर्देशेन लावस्यायाङ्गाङ्गादेशस्य सत्त्वाल्लिङ्ग
 आर्द्धधातुके इत्यादीनां विषयैस्तमीत्वे ऽपि तद्भावभावित्वेनेव तद्दुर्दुभाव-
 भाषितामात्रेणापि निमित्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् अत्र सूत्रोपात्तलिङ्ग-
 द्विभाव एव निमित्तमित्याज्जिमित्तत्वाभावः सर्वत्रैव चःत्र शास्त्रे बुद्धि-
 तमैव निमित्तत्वादित्मेवाचीति ईदृशनिमित्तत्वाश्रयणे लिङ्गं आवृत्या
 कालावधारणमपीत्याह ॥ द्वित्वे कर्तव्ये इति ॥ अत्रइतिकिं ईजंश्चै तत्र हि
 कित्वनिमित्तत्वात्संप्रसारणस्यादेशेषु कृतेषु प्रवृत्त्याज्जिमित्तत्वात् अत्र तन्निषेधे
 द्वित्वेहलादिःशेषे उत्तरखण्डे संप्रसारणे पूर्वखण्डे संप्रसारणं न स्यात् न
 संप्रसारण इति निषेधात् लावस्यायान्तु न कित्वं परैस्तिवादिभिर्बाधात् अत
 एवामयोगादित्यत्रापि द्वित्यनुवृत्तिश्चरितार्थेति दिक् ॥ उरत् चक्रदत्तारि-
 त्यादावभ्यामविक्रारे बाध्यबाधकभावाभावेन पूर्वं हलादिः शेषे ततो
 उत्तरङ्गत्वात्कि उरदत्वसिद्धये आह ॥ अभ्यासखणोप्येति ॥ इदञ्च दीर्घा
 कित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननुते इत्यादौ तेनैव न्यायेनोरदत्वे कृते हला-
 दिःशेषे इति बोद्धव्यम् ॥ प्रत्यये किमिति ॥ अङ्गेन प्रत्ययात्तेषः किमर्थमिति
 प्रश्नः ॥ वदन्तेति ॥ अन्यथोरदत्वस्यापरनिमित्तत्वात्स्यानिवत्त्वाभावेन
 नसंप्रसारणे इति निषेधानापरित्तरत एवासङ्गममाप्तेरङ्गाधिकार उक्ता
 भगवता । नच प्रागभ्यासविकारेभ्याङ्गाधिकारे ऽपि अभ्यासेन प्रत्ययात्तेषो
 भविष्यतीति वाच्यम् । अभ्याससञ्ज्ञैकवाक्यतया लिपरे ये द्वे तयोः पूर्वस्य
 ऋतो ऽदिस्यर्थेनाभे ऽपि अत्वस्य परनिमित्तत्वानुपपादनात् किंच मन्यङ्गा-
 रित्यस्य पठोत्वेन तद्विषये सचन्तस्य ये द्वे इत्यर्थेन सर्वथा परनिमित्तत्व-
 न्दुरुपपादं अङ्गमञ्ज्ञैकवाक्यतया तु प्रस्यत इत्यस्यावृत्त्या न दोषः अजघा-
 श्चर्करीतीत्यादौ यद्ग्लुगन्ते नलुमतेति निषेधानिश्चत्वेन न त्तिरिति भावः
 वस्तु तस्तेन तदात्तेषाभावे ऽपि अङ्गमञ्ज्ञाद्वारा ऽप्य परनिमित्तत्व नियमतः
 परबुद्धेः पूर्ववृत्ततया परनिमित्तत्वात् एवञ्च चर्करीत्यजघा इत्यादौ
 दोषशङ्कैवनेति दिक् । ननुपदेशो ऽनुदात्तस्यैकाज्जत्वव्यभिचारात्किन्तेनेति
 पृच्छति ॥ एकाच इति किमिति ॥ न च वधिष्यावृत्त्यर्थेनत् तत्सामर्थ्येना-
 पदेशमात्रे एकात्रो ग्रहणादिति वाच्यं, आद्युदात्तनिपातनेन सिद्धेरित्यभि-
 मानात् । एकाज्जग्रहणेनेति । तदर्थकेकाच इति पदेनेत्यर्थः अन्यथापदेशे
 ऽनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । ननु वधादावा-

दुदात्तनिपातने ऽपि न सिद्धति मत्पुपदेशे तस्यानुदात्तत्वात्तेनैव
 तत्सामर्थ्यङ्गैरवादत आह ॥ अचइत्येवेति ॥ उपात्तविभक्त्यर्थत्यागे माना-
 भावेन तद्विवक्षेति भावः ॥ तद्वत इति ॥ ममुदाये एकत्वविशिष्टाज्जपत्वा-
 रोपेणेति भावः ॥ सिद्धे इति ॥ शब्दविशेषमनादृत्यार्थविशेषपुरस्कारेणैवाक्त
 परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति भावः ॥ सामर्थ्यादिति ॥ उपदेशमात्रे य
 एकाजेवेत्यर्थकल्पनयेत्यर्थः ॥ अनेकात्त्वादिति ॥ हनेन वर्धति सूत्रे
 ऽस्यादन्तताया भाष्ये उक्तत्वात् अत एवावधीदित्यत्रातोहलादीरिति वर्द्धने
 एवञ्चाद्युदात्तनिपातनन्तस्य निष्कलमिति भावः वस्तुत आरौपितार्थबो-
 धकत्वे तात्पर्यग्राहकाभावेनाजन्तस्येत्यर्थवारणाय चैरुपदेश्यावश्यकत्वे ऽपि
 अचच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्योत्सर्गिकत्वेन लज्यानुर्धेन च तथैवान्वयादुधि-
 व्यावृत्तिः स्पष्टाचये रीतिरुपदेशे ऽत्वत इति सूत्रे भाष्यकैयटेयाः । तत्र हि
 घसौ प्रतिषेधाभावाय हलादियहण कर्त्तव्यमिति भाष्यमुपादाय उपदेशग्रह-
 णमुभाभ्यां मबध्यते उपदेशेयो ऽत्वान् हलादिगर्वात्, न च घमिगाद्युपदेशे
 हलादिरिति कैयटेनोक्तं यद्वा यस्य मातादुपदेशः मबधति तस्य मुख्यत्वात्स
 एव एह्यते न तु स्यान्पुपदेश इति न टोपः । इयमपि रीतिरुपदेशे त्वत
 इति सूत्रशेषे क्त्वाभावाद्वाजस्येति सूत्रे च भाष्ये ॥ परेत्वेकाज्यहणग्रावत्यात्र
 वर्धिरिव किंच उत्तगार्थमेकाज्यहणं अत एव जागर्तित्वात्नित्यादावुपदेशे
 उगन्तत्वमादाय श्यक इति इगिनषेधो न तत्रोपदेशानुर्वात्तश्च स्तोत्रांम-
 त्यादाविगिनषेधायेत्याकरे म्यग्रम् । श्रितपा शर्पति नाभ्येव भय्यानुक्तत्वात्
 न च भाष्ये यद्दलापे विभित्तेत्यादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशे नदात्तादेकावः
 श्रयमाणादित्यर्थं मनीट् प्रतिषेधावक्तव्या विभित्सतीति टोपापन्यामवग्रह-
 लुकि टोपानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः यद्दलापे इत्यादि भाष्ये तूपक्रमोपसहारयनेन
 न यद्दलुग्विषयं किंच तस्य तद्विषयत्वे यद्दलापे म्यानिवन्वस्येव यद्दलुग्यु-
 पायाप्रदृशनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् । इद्विषये यद्दलुको लोके ऽनभिधानेन
 छन्दसि सर्वविधीनां वैकान्यकत्वेन च तत्र टोपानुपन्यासेनाटोपात्त अन्यथै-
 काज्यहणं किमर्थमिति प्रश्नस्यान्तरं जागन्वर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरा-
 लम्बनतापत्तेः अजघा विभित्तीत्यादौ श्नम् श्यनादयस्तु चर्करीतस्त्वेत्य-
 स्यादादौ पाठेन यद्दलुगन्ते गणान्तप्रयुक्तम्याप्राप्त्या न छान्दमत्वादेव
 कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टाप्रयोगेष्वदृष्टानामभावाद्वाद्युः । भाष्यायान्तु
 तादृशानामभाव एव श्रितपादिनिर्देशास्तु लिङ्गादिनिमित्तक भवन्ते इत्या-
 दित्यतत्रिदेशवन्नार्थसाधका इत्याहुः ॥ इणःपीध्वम् ॥ पीध्वमि प्रकारान्तर-
 यान्तु ब्रुवीध्वमित्यादावेकदेशविकृतन्यायेन सीध्वमः सत्वेन टत्ववारणाय

अङ्गात्किं वेविषीध्वं, अस्य पीध्वमो ऽनर्थकत्वे ऽपि अर्थवत्परिभाषाया अनित्य-
 त्वज्ञापनायेदन्तेनानिस्मन्यहणानीति सिद्धमिति केचित् ॥ क्रसचेति ॥
 यद्यपि कृजित्युक्तौ लाघवमस्ति तथाप्येकस्यैव लाभार्थं प्रत्याहारग्रहणकेशो
 दुर्ज्ञेयताचेति भावः तदुक्तमत उत्सार्वधातुके इति सूत्रे भाष्ये अनुप्रयोगे तु
 भुवास्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिण इति । पररूपापवादइति ।
 पररूपपदमेकादेशोपलक्षणं आनृजे इत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तेः अभ्यासविकारे
 बाध्यबाधकभावाभावेन पूर्वापस्थित्य हलादिशेषोत्तरं दीर्घं इति भावः अत्र
 लिटीति वर्तते तेन अधातोराशधातोश्च यङ्लुकि नायं दीर्घं इति केचित्
 आदियहणं तदन्तविधिनिरासार्थम् ॥ धिच ॥ धादौ प्रत्यय इति तेन पयोधावति
 पयोधावनामित्यादौ नलोपः अत एव भाष्ये सङ्गीत्युक्तं सनः सकारमारभ्य
 महिडो डकारेण प्रत्याहारः चकाधीत्येवेष्यते इति भाष्याक्तैरयं सिद्धो लोप
 इति सङ्गीत्यस्यैकदेश्युक्तं प्रत्याख्यानं न युक्तं तत्र सङ्गी ऽन्यस्यधादेःसान्ताद-
 संभवेन प्रत्यय इत्येवाध्याहृतं मूलकृता । यत्न पदस्येत्यधिकारेण प्रत्यासत्या
 व्याख्यानेन चाखण्डेकपदस्योर्निमित्तमितिनोर्थहणमिति कैयटेनोक्तं तत्त्विति
 क्लिष्टन्ततो वचनमेव ज्याय इति परे ॥ हृणति ॥ तासस्त्यालोप इत्यतस्ता-
 सस्त्यारिति सः सीत्यतः स इति च वर्तते । लोट इति । लोडादेशस्येत्यर्थ ॥
 सलोप इति ॥ लिङमलोप इत्यनेन ॥ इटोत् ॥ तकार उच्चारणमात्रफलको
 न विभक्तावित्यस्याच्चारणमात्रफलके ऽप्रवृत्ते रञ्जघेरित्यत्रापपादितत्वादि-
 त्सञ्जया निवर्तते पत्वमिति लज्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः युगपदेव
 बोधयोः पत्वम् ॥ ठधयोरिति । मतभेदेनतिशेषः ठस्येत्येव युक्तम् । इति
 मते त्वित्यनेन तन्मते भाष्याननुग्रहरूपस्य युक्त्यभावरूपस्य चास्वरसस्य
 बाधनात् ॥ ऊदृदन्तैरिति ॥ दीर्घाकारान्तानामुदात्तत्वादेव बभूधाततन्येति
 इडभावनिपातनमारब्धम् ॥ णकाच इति ॥ तेन जागृधीतीत्यादीनां व्यावृत्तिः ॥
 शक्तिः ॥ भाष्ये त्वनुबन्धरहितः पाठो दृश्यते ॥ पञ्चति ॥ डुपचष्
 प्रसिद्धत्वात् । सृजार्दीवादिस्तुदादिश्च बुध्यतीति यद्यपि भाष्ये श्यनानिर्देशो
 नास्ति तथापि माधवादिप्रामाण्यादुक्तः तृष्यति दृष्यतीति ॥ अत एव
 शौ मुचादीनामिति सूत्रभाष्ये तृपितो दृपित इत्युदाहृतम् । लुष् तुदादिरेव
 न दिवादिर्व्याख्यानात् । शष् धातोर्भ्वादीर्वादेशश्च ग्रहणम् ॥ श्लिष्यतीति ॥
 श्यनानिर्देशः श्लिष्यन्नानिङ्गन इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् तत्र हि श्लिष इति
 विभक्त्यविहितकस्य पुषाद्यङ्बाधकत्वमुक्तं अनिट इत्यनुवर्तनाद्वाहार्यस्य
 सेटो ग्रहणाभाव इति कैयटः ॥ मृषेभाष्यनार्षः पाठः मृषास्तिताज्ञायामिति
 सेड् निष्ठायां अकिंत्वविधानात् । अत एव मूले मृषिर्नाकः ॥ पुष्यति

शयना निर्देशो माधवादिप्रामाण्यात् । वसतिर्ध्वादिः, वसिः प्रसारणीति भाष्या-
त् ॥ शक इति । चन्द्रदुर्गाभिमतं न, वस्तुतो भाष्ये लडित्याठाभावेन दिवादेर-
प्यनिट्त्वमेव । विद्यतिर्विनदिति * विकरणनिर्देशस्य व्यावर्त्यं व्यावर्त्यान्त-
रखण्डनव्याजेन दर्शयति ॥ विन्दतिरिति । भाष्यपीति ॥ विन्दति विनत्ति विद्य-
तीति पाठ इति भावः । संप्रत्युपलभ्यमाने विन्दि विद्यतीति पाठे ऽपि विन्दि-
यहणेनोभयोर्यहणं वेत्ति विन्दतीति प्रयोगस्य विन्देरनुकरणादितः सत्वात् ।
अत एव यस्य विभाषा अविदेरिति वक्तव्यं इह माभूत् विदितः तत्तर्हि
वक्तव्यं न वक्तव्यं यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः शब्धिकरणस्य विभाषा
लुग्विकरणश्चायमिति यस्य विभाषेति सूत्रे भाष्ये उक्तं तौदादिकस्यापि सेट्त्वे
अविदेरिति वार्तिके तद्गृहणमेव स्यात् एवञ्च यदुपाधेरित्याश्रयणे ऽपि
तदर्थं वार्तिकस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानसङ्गतिः । मम तु त्रयाणामनुदा-
सत्त्वेन वार्तिके लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न दोषो ऽत एव ज्येष्ठ
परित्यज्य दारानग्नीश्च लब्धवानित्यर्थं परिवेत्तेति वृत्तन्तप्रयोगः सङ्गच्छते ।
यत्तु कैयटेन तत्रत्यं भाष्यमुपादाय वेत्तिरत्र विवक्षिता विद्वन्नाभ इत्यस्य तु
प्रतिषेधो भवत्येव चिच्च इति विद्यति विनत्पोस्त्वनुदासत्त्वादित्प्रतिषेधः
सिद्ध्यति तद्वेत्तेन परास्तनौदादिकस्यापि सेट्त्वं अविदेरित्यनेन वेत्तेरेव
ग्रहणे बीजाभावात् ॥ नवेति ॥ तेन रक्तं तद्रस्मिन्नत्रं प्राये क्लृप्तमित्यति-
पत्नाः शुष्कधृष्टौ क्लेन नप्रविशिष्टेनेति निर्देशात् नुवा मभनः पुष्टा मङ्गा
मङ्गुश्यामित्यादि भाष्यव्यवहारान्त्र वमत्तित्तुधारिट् नुदविदान्द्रा मस्मिन्नशा-
भलीत्यादि गमकाच्च ततश्चत्ता तुत्रवद्वृत्ति भाष्यप्रयोगान्त्राति भावः ॥ अक्रमक
इति । देवदत्ता यज्ञदत्तं स्पृष्टं इत्यत्र स्पृष्टापूर्वके शब्दने वृत्तिर्वाद्या ।
शर्पत्राः ॥ हलादिरित्यतः शेष इत्यनुवर्त्तते अत्रादिरित्यनुवर्त्तते तत्र शर्पत्रि-
रिक्तवर्णापेतया धात्वादिभूता इत्यर्थः । तेन वत्रश्चेत्यत्र चस्य न शेषः । खयः किं
ससम्भ । शपूर्वाः किं शपूर्वा इत्युक्ता उखादिष्वपि खयः शेषापत्तेः ॥ आशि-
व्येवेति ॥ आशीःप्रतिपादकनाथ एवेति वाच्यार्थः अर्थान्तरं शेषादिति पर-
स्मैपदमेव ॥ अत एक ॥ एकशब्दे ऽसहायवर्त्ता द्विवचनान्तेन समासः द्वयो-
रेव मध्यसंभवादित्याह ॥ अमयुक्त्यादि ॥ लिटीत्यादेशविशेषणं एकदेश-
न्वयेपि सौत्रत्वादृतिस्तदाह ॥ लिगिनमित्तेति ॥ तर्बिमित्तादेशादिभिवमि-
त्यर्थः । निमित्तञ्च प्रत्यासन्नोपस्थिता लिङ्गित्याशयेनाह ॥ किति लिटीति ॥
गमहनेत्यादितो यद्यपि कृडितीत्यनुवृत्तं तथापि लिटो डित्वासंभवात्क-
तीत्युक्तम् ॥ अभ्यासलोप इति ॥ विशिष्टविधिरत्र प्राप्ताप्राप्तविशेषेन च
लोपमात्रे विधेयता पर्यवस्यति । यद्वा समासेषुद्वेष्यविधेयतयान्वयोस्मि

सति तात्पर्यं क्वचित् । लिटीति किं पापच्यते । अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभा-
 वाभावेन दीर्घात्पूर्वं कृते वाभ्यासदीर्घं एत्वाभ्यासलोपो प्राप्नतः किं च पर-
 त्वादेत्वाभ्यासलोपस्य दीर्घत्वेन बाधः सकृद्वृत्तिन्यायाच्च न पुनस्तौ इति
 भाष्ये उक्तं शब्दान्तरप्राप्त्या च लोपो न नित्यः अभ्यासविकारेषु न बाध्य
 बाधकभाव इति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वात्रिकत्वाच्चात्राश्रीयत इति तदाशयः ।
 एतेन यत्रान्यतरस्मिन्कृते सर्वेषां प्रवृत्तिस्तद्विषयः स न्याय इति कैयटाक्तम-
 पास्तं दीर्घकृते इत्थस्याप्राप्त्याऽचीकरदिति गुणोयङ्लुकोरिति सूत्रोक्तं तदु-
 दाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेः ॥ थलि च से ॥ सेटीत्येव सामर्थ्यादेवाकिल्लिङ्गि-
 षयस्वे लब्धे थल्यहणं स्पष्टार्थम् ॥ तेष्विति ॥ देधे इत्यादिषु दकारादिषु
 सत्वपीत्यर्थः ॥ एकैत्यादिकिमिति ॥ आदतुरित्यादौ हलमध्ये इत्येताव
 तापि वारणसंभवादिति प्रश्नः नच बभणतुरित्यत्राभ्यासे चर्च्येत्यस्यासिद्ध-
 त्वादेत्त्वदित्यादिति वाच्यम् । फलिभजियहणेनैत्वाभ्यासलोपयेरभ्यासादेश-
 स्यासिद्धत्वज्ञापनात् अनादेशादेरित्यादियहणन्तु हलादिः शेषमादाय सूत्रस्या
 संभववारणाय स्पष्टार्थम् । उत्पन्नमत्पुत्रत्यगमनम् ॥ इदितो ॥ इदित इति
 कर्मधारयेण धातोर्विशेषणान्तेनैददन्तस्य धातोरुम् विधानाच्चत्तिडादौ न
 दोषः । धातोरिति धातूपदेशावस्थायां नुमर्थन्तेन हुण्डेत्यादौ गुरोश्च हल
 इत्यप्रत्ययसिद्धिः अनुवर्तमानमङ्गस्येत्यङ्गत्वयोग्यस्येत्यर्थकं बोद्धवन्तासौ तु न
 दोषः सास एव वक्तुं शक्यत्वात् । सिच्यपि न दोषः सच एव वक्तुं शक्यत्वा-
 दिति स्पष्टं भाष्ये ॥ श्वन्दते इति ॥ श्वतो भवतीत्यर्थः । अभिवादनं नति-
 स्तत्पूर्वकमाशिषां वाचनञ्च । स्वप्न आलस्यं निद्रागतावस्थाविशेषश्च । न
 शस ॥ गुणशब्देन नादेङ् मात्रपरः शसि ददि यहणवैयर्थ्यापत्तेः व्यपदेशि-
 वद्भावेन गुणावयवत्वसंभवात् । अतो व्याख्यानाच्च लक्षणया गुणशब्देन भावि
 तपरः स इति बोद्धम् । अयमित्यादि । आस्वादनमनुभवा रुचिश्च । धान्तादेः ॥
 अत्र सुभ्रातृव्यावृत्तये उपदेश इत्यनुवृत्तेरावश्यकतया षडित्यादेरपि तेनैव
 व्यावृत्तौ धातुयहणं स्पष्टार्थम् आदेरिति लषतिव्यावृत्तये, षोपदेशफल-
 न्त्वसिष्वददिति ॥ ऊर्दमाने ॥ मानं सुखञ्चादास्वादने ॥ उपधायाञ्च ॥ सि
 पिधातोरित्यतो धातोरिति वीरुपधाया इत्यतो वीरिक् इति हलि चेत्यतो
 हलीति चानुवर्तते धातोरित्यस्याभावे पदाधिकारस्य सत्त्वेन पदापधाभूत
 योरित्यर्थं कर्तृत्वं इत्यसिद्धिः सूत्रन्तु क्लिबन्ते कर्त्विंत्यादौ चरितार्थम् । ऊर्दमुर्द ॥
 गुदेति पृथग्धातुः ॥ सेगिति ॥ भाष्ये क्वचित्स्त इति दीर्घान्तस्य पाठदर्श-
 नादुभयोपादानं यद्यप्येकाच इत्यत्र भाष्ये न दृश्यते तथापि यद्विधौ सोसू-
 च्यत इति भाष्योदाहरणत्पूरितं सेगादिपर्युदासाद्वा तल्लाभः । यद्यपि भाष्ये

ष्वष्कति न दृश्यते तथापि सुभ्यातुष्टिषुष्वष्कतीनां प्रतिषेध इति वार्तिक-
 क्षलात्पठितः ष्टिवेस्तु न सत्त्व यादित्वादिति बोद्धव्यम् । नरपरिति सूत्रे सृपि
 सृजि सृशि सृहीनामषोपदेशत्वे ऽपि पूर्वपदादिति सूत्रेण प्राप्तवत्त्वनिषे-
 धार्थं ग्रहणं तत्र हि आदेशप्रत्यययोरिति न संबद्धान्ते अत एव द्विषाहस्रमि-
 त्यादौ क्वन्दसि तेन षत्वसिद्धिरिति वृत्तौ स्पष्टम् । पूर्वपदादिति सूत्रे च क्वन्द-
 सीति संबद्धान्ते यद्यपि क्वन्दसि दृष्टानुविधिस्तथापि क्वान्दस्यन्निषेधवदि-
 दमपीति बोद्धव्यम् । यथि कौटिल्ये । कौटिल्यं शास्त्रं वक्रना वा ॥ श्लाघाया-
 मिति । अविद्यमानगुणसंबन्धज्ञापनं श्लाघा । अथात्रात्रिंशदिति । अष्टत्रिंश-
 दिति पाठे भिन्ने पदे ॥ इट ईटि ॥ संयोगान्तस्येत्येता लोप इति रात्सस्ये-
 त्यतः सस्येति चानुवर्त्तते ॥ षट्प्रज ॥ हलन्तत्वादेव सिद्धे ऽनोत्पलादेरि-
 त्यस्य बाधनार्थमनयोर्ग्रहणम् । तदन्तविधिनैव सिद्धे ऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् ।
 नन्वज्यग्रहणसामर्थ्याच्चेटीति निषेधाच्चानन्त्याचो ग्रहणे सिद्धे हलन्त-
 ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न इत आरभ्य वृद्धिभाज एव सिद्धपरत्वेन विशे-
 ष्यन्त इत्यर्थज्ञापनार्थन्तत्सत्वात् एवञ्चाराङ्गीदित्यादिमिदृये वर्णग्रहणे वा
 तियहणाद्य तदावश्यकं अत एव लावस्थायामहागमे ऽप्राप्तीदित्यादावटो
 न वृद्धिः विलोहनं चोभयम् ॥ निषेधे प्राप्ते इति ॥ इदमुपलक्षणं
 अष्टभ्रातीत्यादावप्राप्तस्य विधानात् ॥ उपमगांस्तु ॥ अभिषाव-
 यतीति एयन्तेपि षत्वं भवत्येव शब्दशक्तिस्वभावेनोपमगाणां प्रकृत्यर्थ-
 विशेषणताया एव स्वीकारात् तदुक्तं भाष्ये सुनोत्यादीनां षत्वं एयन्तस्याप-
 संख्यानमधिकत्वाद्भिषावयति न वा ऽनन्त्यत्वात् नच नाच सुनातिं प्रति
 क्रियायोगः किं तर्हि सावयतिं प्रतीति सुनातिं प्रत्येव क्रियायोगो नासावेवं
 प्रेष्यते सुनुअभीति किं तर्हि उपसर्गविशिष्टमसौ प्रेष्यते अभिषुष्यतीति अत्र
 वचनप्रत्याख्यानयोः समफलत्वाय नासावेवमित्यादिभाष्येण च मद्रुक्ते एव
 तात्पर्यं लभ्यते ॥ सदिरप्र ॥ अप्रतेः किं प्रतिससाद् । ननु सदरालम्बनाविदू-
 र्ययोर्वृत्त्यभावादेवासंबन्धः सिद्धो ऽत आह ॥ किञ्चित् ॥ अवाच्चा ।
 आविदूयं सामीप्य अष्टव्या गौः निरुद्धासति समीपे आस्ते इत्यर्थः ॥ परि-
 निविध्यः ॥ सेवेत्यत्राकार उच्चारणार्थः । सितसयौ विप्रपृकृतिक्वौ व्याख्या-
 नात् ॥ स्यादिव ॥ प्राक्सितादित्यस्य संबन्धार्थं प्राक्सितादित्युत्तरमिदं
 पठितं नवाभ्यासस्य नैरथेक्यात्तस्य षत्वाप्राप्त्या कथमस्य नियमार्थत्वमिति
 वाच्यं द्विःप्रयोगत्वाद्भ्याससकारस्यापि अर्थवत्सुनोत्यादिसंबन्धित्वात्ततः ।
 अर्थवत्सुनोत्याद्यवयवत्वमिव तत्संबन्धवयवत्वस्यापि अत्र वृत्त्यर्थत्वात् । यद्वा
 अत्र प्रकरणे तत्तद्वातोर्वि तद्वानुपूर्वीकस्य च ग्रहणं व्याख्यानात् । अत

एवानुषस्यन्दे इत्यादावनुषिपर्यभिनिभ्य इति अभ्यासस्य षत्वम् । स्याद्वि-
 ष्विति नियमस्तु प्राक्सिताच्चेदभ्यासस्य षत्वं तदा स्याद्विष्वेवेत्येवमिति
 नात्र तस्य प्राप्तः सुपिसूति समा इति सूत्रे भाष्ये सर्वमिदं स्पष्टं तत्र हि
 भाष्ये विसुष्वापेति अभ्यासस्य षत्वं प्राप्नोति नच स्याद्विष्विति नियमाच्च
 भविष्यति प्राक्सितसंशब्दनाचियमः उत्तरश्च सुपिः एवन्तर्ह्यनर्थकत्वाच्च
 नचैवं विषुषुपरिति न सिद्ध्यति इति वाच्यं सुपिभूतस्य द्विवचनादित्युक्तं,
 सुपिभूतस्येति प्रतीके यद्यपि कैयटेन द्विःप्रयोगे स एव सुपिर्द्विरुक्त इति
 समुदायाश्रयमेव षत्वमिति व्याख्यातं तथापि दयतेर्दिगीति सूत्रस्यभाष्यवि-
 रोधात्समुदायस्य सुवित्वानुपपत्तेश्च मदुक्तव्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यं दि-
 गीति सूत्रस्यभाष्यन्वये तनादिगणे स्फुटीकरिष्यते ॥ गङ्गां विसेधतीति ।
 विप्रतिषेध इत्यत्र सेधतेर्गताविति निषेधो न तस्य विरोधार्यत्वे न गत्यर्थ-
 त्वाभावात् । निषेधेन्यादावादेशप्रत्यययोरिति षत्वं भवत्येव अनन्तरस्येति
 न्यायेन सेधतेर्गतावित्यनेनादेशप्रत्यययोरित्यस्यानिषेधात् इति केचित् । सिचो
 यङीत्यादिसाहचर्यात्सर्वेष्वनिषेध उपसर्गादित्यस्य तु नात्र संबन्धो विच्छि-
 न्नत्वात्तेन गङ्गां विसिषेधेत्येव यद्यभिधानमस्तीत्यन्ये ॥ स्वरतिसूति ॥ सूती-
 त्यत्र गुणाभावः सौत्रः धूजः सानुबन्धकनिर्देशो धू विधूनने इत्येतद्वाच्य-
 त्यर्थः इट्सनित्रेत्यनुवर्त्तमाने वा ग्रहणं लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वित्यस्य निवृ-
 त्त्यर्थं, नच स्वरतियहणसामर्थ्यादेव तच्चिञ्चिः सिद्धा अतरचेतीर्द्विकल्पस्य
 सिद्धत्वादिति वाच्यं स्वरतियहणं नित्यार्थं स्यादिति तस्याज्ञापकत्वादिति
 कैयटः ॥ अकार इदिति ॥ तत्फलन्तु नाम्नापीति ह्रस्वनिषेधः ॥ अतो
 हलादेः ॥ अत्राङ्गान्ते ऽकारासंभवाद्गुलादेरिति सामर्थ्याच्चाङ्गस्याकार इति
 वैयधिकरण्यनान्वयः, हलः पारस्याङ्गावयवकारस्येत्यर्थेन सिद्धे आदियहणं
 स्पष्टार्थं अचकासीदित्यादौ तु चकाराकारे नातिप्रसङ्गः सिचपरत्वेनाकारवि-
 शेषणात् । नन्वत्र लघोरिति व्यर्थं अतस्तीदित्यत्रापि येननाव्यवधानन्याये-
 नैव वारणसंभवादिति चेन्न, स्पष्टार्थत्वात् अत इति तु अकुटीदित्यादौ
 वृद्धिवारणाय ॥ नेर्गद । अत्राङ्गव्यायेपीति वर्त्तते तेनाकारादिव्यवधानेपि
 णत्व यद्यपि तत्र सूत्रे रेफकारयोर्निमित्तयोर्निमित्तिनश्च नस्याडादिव्य-
 वाय आश्रितस्तथापि यत्र यन्निमित्तं निमित्ती च तयोरप्यडादिव्यवाये णत्वं,
 अस्ति चात्र गदादेर्निमित्तत्व नेर्निमित्तित्वमिति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । धा-
 त्वादेरित्यनुवर्त्तनादाह धात्वादेरिति । अत्रापदेश इत्यनुवृत्त्या णादिनाम-
 धातुव्यावृत्तिर्बाद्धा । नाटीति । नट अश्वस्यन्दने चुरादिरेव व्याख्यानात्
 तेन भ्वादिषोपदेश एव । आहुरिति । भाष्यविरोधो ऽत्राह्विः ॥ उपसर्गाद ।

पूर्वपदात्सञ्जायामित्यतः पूर्वपदादित्यनुवृत्तौ तदात्तित्तसमासे एव स्यादतो
 ऽसमासेपीति । ननु पूर्वपदाधिकारम्यात्र निवृत्तेर्ध्याख्यानात् एव सिद्धाविदं
 व्यर्थं न चासञ्जायां पूर्वपदादिति नियमव्यावर्तितगत्वप्रतिप्रसवाय समा-
 साममसायोर्विशिष्यविधानार्थं पूर्वपदादिति दृष्ट्यापसर्गादसमाम इत्यध्या-
 सिद्ध्या नियमेन व्यावृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् नचैतत्प्रकारेण प्रकरणमसिद्धं
 न तु सूत्रे सूत्रमित्यर्थज्ञापकमिति वाच्यं यथाध्यामित्यत्र समानपदे
 इत्यस्याखण्डपदे इत्यर्थेन पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वेन ज्ञापकासंभवा-
 दिति चेत् । स्पष्टार्थत्वात् । तस्मात् । तच्छब्देनात् आदेरिति कृत-
 दीर्घः परामृश्यते उपस्थितत्वात्तदाह दीर्घाभूतादिति । अत्रापि लिटीति
 वर्त्तते दन्द्शकस्या क्रियात्वादाह ॥ दन्द्शकक्रियायामिति ॥ दन्द्शको बि-
 लेशयः ॥ वदनैकदेश इति ॥ तत्क्रियायामित्यर्थः । आदिर्ज्ञ । प्रिकारीयतीत्यादौ
 नेदन्तेषामनभिधात् । यत्तुपदेश इत्यनुवृत्तेस्तत्र न टोष इति तत्र, तस्यास्वरि-
 तत्वात् । किंच तदनुवृत्तावाट्टियहणवैपर्यापत्तिः पट्टादिशब्दे उपदेशाभा-
 वादेव तदनुवृत्तेरित्याहुः ॥ द्विचत्वारिंशदिति । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृताविति
 विकल्पविधानादात्वाभाषः ॥ अथोपदेशत्वादिति ॥ मेकः पर्युदासादन्ययो-
 र्दन्त्याजन्तमादित्वाभावादित्यर्थः ॥ अदुपधेभ्य इति ॥ यत्रापि विभित्तुरि-
 त्यत्र कित्त्वं नित्यं तथापि अदुपधे तदनिन्यङ्गो संयोगात् परत्वात् तत्र
 परत्वात् गुणे प्राप्त इदं, कित्त्वावकाश ईजत्तुरित्यादिः गुणावकाशश्चेतनी-
 त्यादिः । परे तु अदुपधविषयैतल्लक्षणोपप्रवृत्तकित्त्वस्यानवकाशत्वमेव तदुक्तं
 भाष्ये उक्तं, वा क्तस्यानवकाशत्वादपवादो गुणव्यति यथा क्तस्य कित्त्वसा-
 मर्थ्यादेवानितितित्यादौ गुणो घाध्यते तथेह अदुपधविषयैतल्लक्षणोपप्रवृत्त-
 पितातिदेशमामर्थ्यादित्यर्थ इति कैयटः । न च परत्वाद्गुणव्यतिद्वेषयल्लक्षणो-
 पप्रवृत्त एव नेति वाच्यं, असंयोगादिति कित्त्वस्यैतद्विषयं निषेधातिदेशकत्वेन
 निषेधात्त्वबलीयांस इति न्यायादत्र विषये विप्रबोधप्रवृत्तेः । नच संप्रसारण-
 बिधौ कित्त्वस्य कृतार्थत्वात् दुर्बलानेनातिदेशेन प्राप्यमाणा गुणनिषेधो
 दुर्बल इति विधिरनेन स्यद्वृत इति परत्वप्रवृत्तारण्येवेति वाच्यं, विवर्त्तित
 एह्यातीत्यादावतिदेशप्राप्तकित्त्वस्य संप्रसारणेन कृतार्थतया तदनन्तरप्राप्त-
 गुणेन स्वदुक्करीत्यातिदेशप्राप्तगुणानिषेधबाधापत्तेः एवञ्च विषय उपन्यासः
 अनवकाशं क्तस्य कित्त्वं इह पुनरुभयं सावकाशमित्यादित्स्त्वदुक्तरभाष्यन्य
 एकदेश्युक्तिरित्याहुः । उवाखेति । द्विष्वनेचीति निषेधात्पूर्वन्दिस्त्वकृते उकारस्य
 वाणादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्सत्रणदीर्घं बाधित्वा गुणे कृते उवाङ् । एतेन गुणस्य
 स्थानिवत्त्वानन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादित्यपास्तं पूर्वस्यैव बिधौ स्थानिव-

त्वात् । उवङि तु न स्यानिवत्वमसवर्णवहणसामर्थ्यात् । सच्चिपातेति । आमि-
सति धातोर्णलपरत्वश्याघातः स्यादिति भावः । वार्णादिति । अत्र ह्यभ्यास-
स्येति सूत्रं ज्ञापकं तद्विद्विद्येतेत्यादावियङ्गाद्व्यर्थं तत्र पूर्वप्राप्तगुणवृद्धोर्द्ध्व-
चनेचीति निषेधे द्वित्वात्परं प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वा ऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घ-
तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । परत्वाच्चेति । अस्य परकालप्राप्तिकत्वादि-
त्यर्थः । एवञ्चाभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन ह्रस्वहलादिःशेषयोर्युगप-
त्प्रवृत्तौ ततः परकालो दीर्घ इत्यन्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वं स्यादिति न वाच्यमिति
भावः । अनिदितामिति । इदङ्गुञ्चधातु विषयङ्गुञ्चौ त्वनिदितामिति न प्रथ-
र्त्ते परेश्चघेति सूत्रस्य भाष्यप्रायेणास्य ज्ञापकत्वावकारज्ञावनुस्वारपञ्चमा-
विति तु प्रायिकं तदाह । कुञ्च्यादिति । जकाररहितपाठस्त्वपपाठः । इति म-
तेति स्थिति । इदमेव युक्तं तपरकरणफलस्य भाष्यानुक्तत्वात् । अजेयं । अत्र वालि-
टीत्यतो वेत्यनुवर्त्तते तेन व्यस्यितविभाषा तेन घञप्रक्यप्सुनल्युटि वा वलादा-
घातुं धातुके वा अन्यत्र नित्यमेव अत्राघञपोरिति न वक्तव्यं स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ।
एवञ्चेतद्विकल्पसामर्थ्याद्वीधातोर्जन्यर्थसर्वधातुके एव प्रयोगो नादृधातुक-
इति बोद्धव्यम् । स्वरदीर्घेति । पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधस्याप्ययं नियम इति
भावः । चतुर्णामिति । कृत्वादिना चतुष्टुं विनिगमनाविरहेण तेषां सर्वेषां निय-
मार्थत्वमेव तदुत्तरेषान्तु विद्व्यर्थत्वसंभवाच्च तदर्थत्वम् । प्रकृत्याश्रयः, एकाच-
उपदेशे इति क्वादिषु प्राप्तः, प्रत्ययाश्रयः, श्रयकः क्तितीति वृधातोः प्राप्तः । प्र-
त्ययाश्रयस्य नियमे वृथहणमेव मानम् । यावानिति । नञ्वाशब्दान्यतरप्रापित-
इत्यर्थः । तेन विधू इत्यस्य सिषेधिधेत्येकमेव यदि तु नेद्वशीति प्रकृमात्रप्र-
पितस्यैव नियमः स्यात् तदोपदेशेत्थत इति सूत्रे नित्यानिट इत्यस्याजिर्व्या-
धत्यं इत्यर्थपरभाष्यासङ्गतिः तत्र नित्या निट इत्यस्याभावे ऽऽज्ञौ चतोभारद्वा-
जस्येति विकल्पः स्यात् तत्सत्त्वे प्यदित्वप्रयुक्तविकल्पस्यैव सत्त्वेन तदसङ्गतिः
मम तु क्वादिनियमेन नित्य इदिति भावः । क्वादिभ्यश्चेदिगन तर्हि लिट्येवति
विपरीतनियमस्तु न कृते परिशुत इत्यादिलत्यविरोधात् । अत्र सूत्रे कृजा
ऽसुट इति वक्तव्यन्तेन सञ्चस्करिवेत्यादि सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये । ततश्चतुर्णा-
ऽमिति । नियमाद्विधिर्बलवानिति भावः । उपदेशे ऽजन्त इति । उपदेश इत्युत्तर-
सूत्रस्य तथा च सूत्रविभागादिहैव क्रियतइति चतोभारद्वाजस्येति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टं एवञ्च धेडादेर्देधिधेत्यादिसिद्धये ऽद्वयहणमावश्यकं अन्ययोप-
देशे एजन्तानामात्वविधानेनाज्वहणमेव कुर्यात् । तासौनित्यानिट इति । तासौ
संतस्तत्र नित्यानिट इत्यर्थः यस्तासावस्ति नित्यानिट चेति भाष्याक्तेरिति
भावः । तास्यदिति । सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः यथा तासौ नेट् तथा चत्यपीत्यर्थः ।

नित्यानिटः किं दुर्धविष । अयं स्वरतीति सूत्रेण तासौ विकल्पितेऽ अतो ऽस्य धलिनित्यपरिदाभावे भारद्वाजनियमेन विकल्पः स्यादिति वृत्तिः । तासा-
विति किं घस्ता देशे जघसिथेत्यादौ नित्य एवेदयास्यादिति ॥ उपदेशे ऽस्य ।
उपदेशे किं कर्टा चर्कषेथ । अत्यत इति किं भेला विभेदिथ । तपरः किं राट्टा-
रराधिथ । तासौ किं जिघृत्ति जघाहथ । नित्यानिटः किम् आनञ्जिघोति
भाष्यं चक्रमिथेत्यपि प्रत्युदाहरणं सुक्रमोरिति नियमेनात्मनेपदपरतासावि-
ड्भावे ऽपि परस्मैपदे तत्सत्वात् ॥ अतो भा । अचस्तास्वादित्येष सिद्धे नियमो-
यमित्याह अदन्तादेवेति । न च अदन्ते विकल्पेन निषेधार्थमिदमिति वाच्यम्,
अचस्तास्वादिति सामान्यसूत्रप्रणयनेन भारद्वाजातिरिक्तैरप्यदन्ते निषेधस्यैवा-
ङ्गीकारेण स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारा विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ह्रजादिषु
परत्वाच्चिन्यत्वाच्च कुणे रपरत्वे अदन्तत्वाभावे प्युपदेशग्रहणस्य तथासूत्र-
विभागेनाचस्तास्वादित्यत्रैव तत्कारणात् प्राप्तिः नियमफलताद्यंमाह तेना-
न्यस्येति । अत्रापि भारद्वाजस्येति संबद्धान्ते अन्यस्येत्यस्य अकारान्तभ्रक्षस्य
तासौ नित्यानिट उपदेशे ऽजन्तस्यात्वतश्चेत्यर्थः । एतेन पर्यायेत्यादावजन्त-
सच्चिपातेन जात इट सच्चिपातपरिभाषया आलापनिमित्त न स्यादित्यपास्तम् ।
उपदेशे इत्युक्तेस्तदाह अजन्त इत्यादि । अस्योपदेशे इत्यादिः । इट्क् तासौ-
नित्यानिट् । ननु स्तुद्रुसुश्रुवान्यालि भाद्वाजनियमादिट् स्यात् क्रादिसूत्रस्य-
स्त्वादिग्रहणेन तु येननाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधोचित्या-
दित्याशयेनाह नचेति । समाधत्ते योगद्वयेति । अयं भावः धर्मानिटा नित्य-
मित्यप्यानुवृत्त्या तत्पदसंबन्धवान्य इणनिषेधः स भारद्वाजमते अकारान्तस्यै-
वेति नियमेन क्रादिनियमस्य नायं निषेध इति । एतेन भारद्वाजनियमो येन-
नाप्राप्तिन्यायेनाचस्तास्वादित्यस्यैव बाधक इति जघानिथेत्यादाविगानस्यादि-
त्यपास्तं ध्वनितश्चंदमत्रैव सूत्रे भाष्ये किंच परस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसा-
मर्थ्यादपि स्त्वादिनिषेधेनानन्तरस्यापि भारद्वाजनियमस्य बाध इति नेहृशी-
त्यत्र वस्वेकाजादित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ मित्रि वृद्धिः ॥ वृद्धिश्रुत्यापस्थितमिक्
इति अङ्गस्य समानाधिकरणं विशेषणमित्याह इगन्ताङ्गस्येति । तत्फलन्त्वको-
षीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धाभावः न च नेटीति निषेधः तत्र हलन्तस्येत्यनु-
वृत्त्या तद्विषये परत्वात्फलन्तलक्षणाया ऽस्या वृद्धेर्बाधेनानया येननाप्राप्त-
न्यायाभावेनास्यास्तेन निषेधेनात्राधात् भ्रष्टावसरन्यायस्तु नास्त्येष नान्तः
पादमिति पाठे ऽपि एहे ऽन्तोत्यनुवृत्त्यं एहे ऽति यद्यत्प्राप्ति तस्य नि-
षेध इत्यर्थस्य नान्त इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन फलाभावात् । कूजिनेति । अर्थ-
क्यादिति भावः ॥ इत्यन्तवण ॥ इडादौकिम् । अधावीत् । इयसुरिति । इकारोऽ

प्रस्वः द्वित्वे कृते एरनेकाव इति यण् सवर्णदीर्घयोः प्राप्नोर्वाणोदाङ्गमिति
 परिभाषया यणिति बोद्धुं केचित्त्वित्यारभ्योदाहरन्तीत्यन्तमरुचियस्तमिति
 केचित् । कुडि । वैकल्यमविवेकः । तुड । तोडनं दारणं हिंसनं च लडुयोश्चेति
 अत्रैको दुःस्पृष्टः स च शिवादौ प्रसिद्धः ॥ लिङ्शिवा ॥ इको भल् हलन्ता-
 श्चेति असंयोगादित्यतः किदिति चानुवर्त्तते । आत्मनेपदेष्विति किम् । अत्रा-
 चीत् अत्र हि कित्त्वे ऽव स्यात् । अर्थभेदादिति । पूर्वोदैन्यार्थ इति भावः ॥
 तुफल ॥ गुणशब्देन भाविताकारवत्त्वाद्विरूपादेशादित्त्वादेकहल्मध्यस्थत्वा-
 भावाच्च यथायथमप्रान्ते विधिरयम् । तद्वीजन्विति । पूर्वसवर्णपञ्चत्तिषत्त्वाप्रवृ-
 त्योर्बोजन्वत्यर्थः । अर्थविशेषानिर्देशादाह । स्वार्थ इति । धातोरेकाव इत्येता
 धातोरेत्यधिकारादस्याङ्घ्रातुकत्वं आयो ऽकारान्तः तत्फलस्तु गोपायत-
 मित्यादौ गोपायेत्यस्य धातुस्वरणान्तोदात्तत्वे शबकारेणैकादेशस्याप्यन्तो-
 दात्तत्वे तमित्यस्यादुपदेशात्परलसार्वधातुकत्वेनानुदात्तस्योदात्तादनुदात्ता-
 स्येति स्वरितत्वम् ॥ सनाद्यन्ता ॥ सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणनि-
 षेधादन्तग्रहणं यस्मात्सर्विहितस्तदादेरित्यंशस्तु प्रवर्त्तते एव तेन देवदत्त
 शिचकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य न ॥ एतत्साध्यधातुसञ्ज्ञकघट-
 कानां सूत्रादीनां समुदायानाञ्च क्रियावाचकत्वन्तु स्वभावाद्बोद्धुं स्पष्टं
 चेदं सुप आत्मन इति सूत्रे नमो धरिष इति सूत्रे च भाष्ये । विश्रतायामिति ।
 विषयसप्तमीति भावः परसप्तमीत्वे हि आङ्घ्रातुकोपदेशकाले यदकारा-
 न्तमिति गोपायितेत्यत्र लोपो न स्यात् गोपायति च न सिद्धोत् पूर्वोङ्गन
 एवापत्तेः ॥ कास्म ॥ प्रत्ययान्तेभ्यश्चेति । धातुभ्य इति शेषः । सूत्रे प्रत्ययग्रह-
 णमपनीयेति । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टं, परे तु कासीति सप्रम्यन्तं तद्वृटित-
 सूत्रे इत्यर्थभाष्ये कास्यग्रहणे च कास उपसंख्यानमित्युपक्रमस्वारस्यात् अत
 एव भाष्ये तत्र कर्त्तव्यमिति नोक्तं अत एवाचारवगल्भति धार्तिके धातुभिरिव
 सिद्धिमाशङ्क्यावगल्भाञ्चक्र इत्यादौ कास्मत्ययादामन्त्रे इत्याम्यथास्यादित्युक्तं
 भाष्ये तत्राकारस्यानुबन्धत्वेनैकाचत्वात् । न च भौतपूर्विकानेकाचत्वङ्गहीत्वा
 तत्रामिति वाच्यं, आमर्थं धार्तिकमित्युत्तरमपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विञ्चा
 वक्तव्यः एवन्तर्ह्यवगल्भाद्यनुक्रमणं न कार्यङ्कार्यञ्चानुबन्धानासंत्यामीति
 अवगल्भक्तीबहोडेति भाष्याक्तया तदर्थन्तस्य धारिर्धनं भौतपूर्विकानेकाव
 आमित्यर्थं मानाभावात् अनुबन्धासङ्गश्च सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन क्विपि
 अवगल्भतीत्यादीनां वारणायावश्यकः । कृते त्वास्मिन् न तेनैभ्यः क्विप् येनना-
 प्राप्तिन्यायेनास्य तद्वाधकत्वात् सर्वग्रहणन्त्ववगल्भेति धार्त्तिकापेक्षया बहु

विषयत्वबोध नायेत्याहुः । अत्रेदं बोद्धुं प्रत्ययग्रहणापनयत्रादिनोप्येकाग्रभ्यः
 अचाराङ्गिपोनभिधानमावश्यकं अन्यथारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यात् इति
 हरदत्तेः । दाहृतानि सखी चक्रावित्यादीनि चिन्त्यान्त्येवेति ॥ अतोलोपः । आट्टं
 धातुके किं वृत्तस्य । व्युत्पत्तिपक्षे सप्रत्यय उपदेशे ऽकारान्तः । घुण घूर्ण । अस्य
 दीर्घपाठः प्रक्रियालाघवार्थः । अन्ये तु ह्रस्वमेव पठन्ति । स्तुतावित्येवेति ।
 यद्यपि पृथक्निर्देशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थे इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि संप्रदा
 यानुरोधादेवमुक्तम् । स्तुतावनुबन्धस्येति । आट्टं धातुकवियये आयादीनां वैक-
 ल्पिकत्वेन तदभावे चारितार्थमिति भावः । चतसे इति । अनुनासिकस्येति
 दीर्घस्तु न क्रिष्मार्हयेण तिङ्भिन्नस्यैव भलादेर्यहणात् । कामयतइति ।
 अग्निमल्लक्षणत्वात्त्रोपधावृट्निषेधः ॥ अयामं ॥ लोपापवाद इति । णिलोपापवाद
 इत्यर्थः वस्तु तो यदनुवादोयं तदनुवादबलाच्च णिलोपबाधः । ध्वनितश्चेदं
 प्रकृतसूत्रे भाष्ये इति उणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यामः । ननु परत्वादियडादिषु
 णिलोपो न स्यादत आह गयल्लोपाविति । किञ्चन्तमिति । किन्तु दुर्लभो ऽप्रत्य-
 यादित्यनेन बाधात् एवञ्जीप्सतोत्यप्यवकाशः इडभावे इको भ्रूलिति कित्वात् ।
 यत्तु यदि पुनः प्रसङ्गः आश्रीयते स्यानिवृत्तावेन च णित्वन्तदा णिलोपांशे वार्त्ति-
 कप्रनाशश्यकं अत एव सप्तमशेषे गयन्ताणौ पात्वाङ्गाच्च वृट्ः वृट्टौ कृतायां
 लोपस्तत्राग्लोप्यङ्गमिति भाष्ये उक्तमिति तत्र अगिति प्रत्याहारग्रहणासाम-
 र्थ्यनाकृतायां वृट्टौ लोप इत्यर्थस्य गौ चङीति सूत्रभाष्ये ऽवीवर्दादित्युपक-
 र्त्तव्ये सिद्धान्तितत्वेन गयल्लोपाविति पूर्वप्रतिषेधपरभाष्यविरोधे न च पर-
 त्वावृट्तिरित्यत्रत्यभाष्यस्य ऋदेश्युक्तित्वात् किञ्च वृट्टौ णिलोपो ऽपि दुर्लभः
 शेरभावात् नच स्यानिवृत्तावः वृट्टिस्यानीकाररूपात्स्वनिधर्मिणात्वाश्रयलोप
 स्यात्स्वधित्वेन तत्र स्यानिवृत्ताप्रवृत्तः स्पष्टा चेत्यं रीतिर्भाभगो इति सूत्र
 भाष्ये गयन्तावताववीवर्दादित्यादावित्स्वदीर्घत्वापधाह्रस्वत्वमिदृशे णोर्णिच्यु-
 पसंख्यानमेव कार्यं सन्त्वसूत्रे णोर्णिच्युपसंख्यानमिति वचनाभावेन सिद्धान्त
 णिचाश्रयवहितत्वाद्रलोपित्वात्स्वत्वेष सिद्धान्त्युक्तिरियमभाष्यन्त्वेऋदेश्युक्तिः
 एवमते लोप इति सूत्रे गयल्लोपाविति पूर्वप्रतिषेधमुक्त्या न वक्तव्यः एषु
 विधिषु कृतेषु स्यानिवृत्तावाणित्वेन लोपो भङ्गियति नैवं शक्यं इयडादेशे
 ऽन्यलोपापत्तेरित्युक्तं भाष्ये तदप्येऋदेश्युक्तिरेव भो भगो इति सूत्रस्य न्याय-
 सिद्धान्त्यविरोधात् किञ्च शेरनिटीत्यस्य गयन्ताङ्गस्य निर्दिश्यमानो यो
 न्यस्तस्य लोप इत्यर्थः इति एकावो द्वे इति सूत्रभाष्यात्प्रलभ्यते तत्र हि
 स्थानेद्विवर्धने आट्टिदित्यादौ णिलोपो न स्यादित्यापादितम् । एवञ्चेरिह

ब्रह्मः द्वित्वे कृते एरनेकाव इति यण् सवर्णदीर्घयोः प्राप्नोर्वाणोदाङ्गमिति
 परिभाषया यणिति बोद्धुं केचित्त्वित्यारभ्योदाहरन्तीत्यन्तमरुचियस्त्विति
 केचित् । कुडि । वैकल्यमविवेकः । तुड । तोडनं दारणं हिंसनं च लङुयोश्चेति
 अत्रैको दुःस्पृष्टः स च शिवादेौ प्रसिद्धः ॥ लिङ्सिवा ॥ इको भक्तु हलन्ता-
 च्छेति असंयोगादित्यतः किदिति चानुवर्त्तते । आत्मनेपदेष्विति किम् । अत्रा-
 चीत् अत्र हि कित्वे ऽच्च स्यात् । अर्थभेदादिति । पूर्वोद्वैत्यर्थ इति भावः ॥
 तृफल ॥ गुणशब्देन भाविताकारवत्त्वाद्विरुपादेशादित्वादेकहल्मध्यस्थत्वा-
 भावाच्च यथायथमप्राप्ते विधिरयम् । तद्वीजन्त्विति । पूर्वसवर्णपवृत्तिपत्वाप्रवृ-
 त्योर्बीजन्त्वित्यर्थः । अर्थविशेषानिर्देशादाह । स्वार्थ इति । धातोरेकाव इत्यतो
 धातेरित्यधिकारादस्याङ्घ्रातुकत्वं आयो ऽकारान्तः तत्फलस्तु गोपायत-
 मित्यादौ गोपायेत्यस्य धातुस्वरणान्तोदात्तत्वे शन्नकारेणैकादेशप्याप्यन्तो-
 दात्तत्वे तमित्यस्यादुपदेशात्परलसार्वधातुकत्वेनानुदात्तस्योदात्तादनुदात्ता-
 स्येति स्वरितत्वम् ॥ सनाद्यन्ता ॥ सञ्जाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणनि-
 र्धेधादन्तग्रहणं यस्मात्सर्विहितस्तदादेरित्यंशस्तु प्रवर्त्तत एव तेन देवदत्त
 शिचकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य न ॥ एतत्साध्यधातुसञ्जकघट-
 कानां सूत्रादीनां समुदायानाञ्च क्रियावाचकत्वन्तु स्वभावाद्बोद्धुं स्पष्टं
 चेदं सुप आत्मन इति सूत्रे नमो वरिव इति सूत्रे च भाष्ये । विश्रवायामिति ।
 विषयसप्तमीति भावः परसप्तमीत्वे हि आङ्घ्रातुकोपदेशकाले यदकारा-
 न्तमिति गोपायितेत्यत्र लोपो न स्यात् गोपार्येति च न सिद्धेत् पूर्वङ्गिन
 एवापत्तेः ॥ कास्म ॥ प्रत्ययान्तेभ्यश्चेति । धातुभ्य इति शेषः । सूत्रे प्रत्ययग्रह-
 णमपनीयेति । एतच्च हरदत्तयन्ये स्पष्टं, परे तु कासीति सप्रत्यन्तं तद्वटित-
 सूत्रे इत्यर्थभाष्ये कास्यग्रहणे च कास उपसंख्यानमित्युपक्रमस्वारस्यात् अत
 एव भाष्ये तत्र कर्त्तव्यमिति नोक्तं अत एवावारवगल्भति वार्तिके धातुभिरिव
 सिद्धिमाशङ्क्यावगल्भाञ्चक्रे इत्यादौ कास्यव्यादाप्रमन्त्रे इत्याम्यथास्यादित्युक्तं
 भाष्ये तत्राकारस्यानुबन्धत्वेनैकावत्त्वात् । न च भौतपूर्विकानेकावत्त्वङ्गहीत्या
 तत्रामिति वाच्यं, आमर्थं वार्तिकमित्युत्तरमपर आह सर्वपातिपदिकेभ्यः क्विप्वा
 वक्तव्यः एवन्तर्ह्यवगल्भाद्यनुक्रमणं न कार्यङ्कार्यञ्चानुबन्धानासंख्यामीति
 अवगल्भक्तीवहोडेति भाष्याक्त्या तदर्थन्तस्य चारिर्थ्येन भौतपूर्विकानेकाव
 आमित्यर्थं मानाभावात् अनुबन्धासङ्गश्च सर्वपातिपदिकेभ्य इत्यनेन क्विपि
 अवगल्भतीत्यादीनां वारणायावश्यकः । कृते त्वास्मिन् न तेनैभ्यः क्विप् येनना-
 प्राप्सिन्यायेनास्य तद्वाधकत्वात् सर्वग्रहणन्त्ववगल्भेति वार्तिकेकापेक्षया बहु

विषयत्वबोध नायेत्याहुः । अत्रेदं बोद्धुं प्रत्ययग्रहणापनयवादिनोप्येकाग्र्यः
 अक्षरक्लिपोनभिधानमावश्यकं अन्यशारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यात् इति
 हरदत्ते । दाहृतानि सखौ वकावित्यादीनि चिन्त्यान्विवेति ॥ अतो लोपः । आट्टं
 धातुके किं वृत्तस्य व्युत्पत्तिपत्ते सप्रत्यय उपदेशे ऽकारान्तः । घृण घृणो । अप्य
 दीर्घपाठः प्रक्रियालाघवार्थः । अन्ये तु ह्रस्वमेव पठन्ति । स्तुतावित्येवेति ।
 यद्यपि पृथक्निर्देशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थे इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि सप्रदा
 यानुरोधादेवमुक्तम् । स्तुतावनुबन्धस्येति । आट्टं धातुकवियपये आयादीनां वैक-
 ल्यिकत्वेन तदभावे चारितार्थमिति भावः । चतस्रे इति । अनुनासिकस्येति
 दीर्घस्तु न क्लिप्साहारेण तिङ्भिन्नस्यैव भलादेश्यहणान् । कामयतर्इति ।
 अनिभल्लणत्वाच्चापधावृट्टिनियेधः ॥ अयामं । लोपापवाद् इति । णिलोपापवाद्
 इत्यर्थः वस्तु तो यदनुवादाय तदनुवादबलाच्च णिलोपापवाधः । ध्वनितस्त्वेदं
 प्रकृतसूत्रे भाष्ये इति उणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यामः । ननु परत्वादियडादिषु
 णिलोपो न स्यादत आह एयल्लोपाविति । किञ्चन्तमिति । किन्तु दुर्लभो ऽप्रत्य-
 यादित्यनेन बाधात् एवञ्जीप्सनीत्यप्यवकाशः इडभावे इको भर्त्सित कित्वात् ।
 यत्तु यदि पुनः प्रमङ्गः आश्रीयते स्यानिवद्वायेन च णित्वन्तादा णिलोपांशे धर्त्सि-
 क्तमनावश्यकं अत एव सप्तमशेषे एयन्ताण्यौ परत्वाण्यौ च वृट्टिः वृट्टौ कृतायां
 लोपस्तवाग्लोप्यङ्गमिति भाष्ये उक्तमिति तत्र आगिति प्रत्याहारग्रहणासाम-
 र्थ्यनाकृतायां वृट्टौ लोप इत्यर्थस्य गौ चर्त्सिति सूत्रभाष्ये ऽधीवद्वित्युपक्र-
 म्यैव सिद्धान्तितत्वेन एयल्लोपाविति पूर्वप्रतिषेधपरभाष्याविरोधे न च । पर-
 त्वावृट्टिरित्यत्रत्यभाष्यस्य एकदेश्युक्तित्वात् किंच वृट्टौ णिलोपो ऽपि दुर्लभः
 गोरभाषान नच स्यानिवद्वायः वृट्टिस्यानीकाररूपात्स्यनिधर्मणिस्वाश्रयलोप
 स्याल्लघित्वेन तत्र स्यानिवत्स्वाप्रश्नः स्पष्टा चेयं रीतिर्भाभगो इति सूत्रे
 भाष्ये एयन्ताण्यौवधीवद्वित्यादावित्स्वदीर्घत्वेपधाह्रस्वत्सिद्ध्ये गोरिच्यु-
 पसंख्यानमेव कार्यं सन्त्वसूत्रे गोरिच्युपसंख्यानमिति वचनाभावेन सिद्धान्त
 णिचाश्रयवहितत्वाद्दलोपित्वाच्चत्येव सिद्धान्त्युक्तिरपिमभाष्यन्वेकदेश्युक्तिः
 एवमतो लोप इति सूत्रे एयल्लोपाविति पूर्वप्रतिषेधमुक्त्वा न वक्तव्यः एषु
 विधिषु कृतेषु स्यानिवद्वावाणित्वेन लोपो भविष्यति नैवं शक्यं इयहादेशे
 ऽन्त्यलोपापत्तेरित्युक्तं भाष्ये तदप्येकदेश्युक्तिरेव भो भगो इति सूत्रस्य न्याय-
 सिद्ध्यभाष्याविरोधात् किंच गोरनिटीत्यस्य एयन्ताङ्गस्य निर्देश्यमानो यो
 न्यस्तस्य लोप इत्यर्थः इति एकावो द्वे इति सूत्रभाष्याल्लभ्यते तत्र हि
 स्यानेद्विवचने आट्टिटित्यादौ णिलोपो न स्यादित्यापावितम् । एवञ्चैवहि

अन्यस्य निर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्समुदायस्य चान्यालरूपत्वाभा-
वात्लोपापाप्या तस्यैकदेश्युक्तिस्वावश्यकत्वात् । वचनसामर्थ्यादिति । परत्वाद्गु-
णादीनां णिलोपबाधकत्वे इडादावपि गुणेन बाधसिद्धिरिति भावः तेन
कारणादिसिद्धिः परे त्वेषमनेकवचनकल्पनया तस्मार्थ्येन तत्तद्बाधकल्पनापे-
क्षया पूर्वविवर्तितपेधकल्पकताया एवानिटीत्यस्यैचि यमित्याहुः ॥ गौ चडि ॥
णिनाङ्गस्याव्यवहितपरत्वं चडा तु सामर्थ्याद्भवहितपरत्वं तत्फलितमाह
चङ्परं णाविति । णाविति किं चङ्परोपधाया ह्रस्वभाषिन्या असंभवेन सूत्रवैय-
र्थ्यापत्तेः नच लू इ अ इति ऊकारस्य संभवः तत्राप्यन्तरङ्गत्वाद्दृष्ट्यावादेशयोः
कृतयोस्तदसंभवात् नच ह्रस्वो वृद्धेरपवादः ह्रस्वप्रवृत्तिकाले वृद्धेर्निग्रहत्वेन
तस्य तद्बाधकत्वासंभवात् पदसंस्कारपक्षे ऽपि निमित्तनिमित्तिभात्रापत्र
शास्त्रकार्याणां क्रमेणैव ज्ञानेन धातुसञ्जा तिङुत्पत्ति चङुत्पत्ति समये एव
वृद्ध्यावो निष्पन्नत्वज्ञानेन चङुत्तरकालिकह्रस्वेन तद्बाधयोगात् । नच सामर्थ्येन
चडि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया इत्यर्था भवष्यतीति वाच्यन्तदपेतया स-
कलत्रोद्बोधत्तमत्वेन णाविस्यैव लघुत्वात् । चडिकं कारयति । उपधाया
इति किम् । अचकाङ्कत् । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्कत्वात् णावित्यङ्गस्यैव
विशेषणं नाच इति बोद्धान्तदुक्तं शर्पूर्वा इति सूत्रं कैपटे शब्देनित्यत्वे
ऽपि उपायानामवश्याश्रयणीयान्तरङ्गबहिरङ्गभाव इति नित्यः शब्दो वा
व्यपदरूपः तदन्वाख्यानेपीत्यर्थः । अवश्येति । अन्यथा ऽन्वाख्यानविलय
इति तदर्थः । बहुव्रीहिरिति । परग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । तद्विशेष्यञ्च
णारेव न लघु अङ्गस्येत्यावत्याङ्गसञ्ज्ञानिमित्तमिति व्याख्यानादत एव श्रीप्र-
भृतीनां न सन्वन्तन्दाहाङ्गसञ्ज्ञेत्यादि । तत्परं यल्लिति ॥ सविधानाच्च-
ङ्परं णाविति लघोरैव विशेषणमिति भावः अत एवेह कस्माच्च भवति अज-
ज्ञागरत् लघुनि चङ्पर इत्युच्यते व्यवहितञ्चात्र लघुचङ्परं इति भाष्यं सङ्ग-
च्छते चङ्परं गौ यल्लघु तदभ्यासस्य व्यवहितमित्यर्थः एवञ्चावचकासदि-
त्यादौ नैव सन्वत्वं औन्दिददित्यादौ नैव दीर्घत्व और्णौनवदित्यत्र च भव-
त्येव सन्वत्वं अचित्तपदचित्तणादित्यत्रास्मृदृत्वरेत्यनेनेत्वबाधनार्थेन संयोग
व्यवधाने प्रवृत्तिज्ञापनाच्च दोषः । अङ्गस्येति । अवयव इत्यर्थः अस्य फलं चिन्त्य-
न्तत्परलघुपराभ्यासस्येत्येव सिद्धेः बाधवानुरोधेन तु मूलकृतोक्तं तन्मते फल-
न्त्वेषे स्फुटं णाविति । चङ्परं इत्यस्यावृत्तेरिति भावः । अथवेति । चङ्परं इत्य-
स्याङ्गविशेषणत्वे ऽङ्गत्वस्य प्रत्ययनिमित्तत्वैव णिरूपविशेष्यलाभ इति
भावः अयं पक्षस्तु उक्तभाष्यविरुद्धः । औन्दिददित्यादौ दीर्घापत्तिश्चात्र पक्षे
चङ्परं गौ दिदङ्गैर्मातिर्दिति तदीयोभ्यासश्चङ्मादाय णिलोपस्य स्थानिष-

द्वाब्देन णिमादाय वा जघुपर इति बोद्धव्यम् । ननु मीमादीनान्तु अभ्यासस्य
लोपः शप्प्रिति अमीमपत् सिद्दन्तु सनि यादृशमभ्यासरूपं दृष्टन्तादृशमैवा-
त्रातिदेशो न तु कार्यस्य नच मीमादीनां सन्वभ्यासरूपमस्ति लोपश्च न
रूपमित्युक्त्वाङ्गान्यत्वाद्वा सिद्धमिति भाष्ये उक्तं तत्र कैयटः मीमादीनामङ्गा-
नामभ्यासलोपो विहितो ऽयन्त्वभ्यासोऽयन्तानां अन्ये तु चङ्परं णौ यदङ्गं
तदभ्यासस्य सन्वत्वं णौमीमादीन्येवाङ्गानि तस्मादङ्गान्यत्वादित्यस्यायमर्थः
येषामङ्गानामच इस् इत्यादिर्द्विधीयते तस्याच यद्गणाङ्गापो नत्विसादिरहि-
तानाममीमपदित्यादौ धातोः सन्वत्वाभावादभ्यासस्यैव ह्यनेन सन्वत्वमिति
एषश्च कैयटेनाप्ययं पक्ष उक्त इति चेन्न अङ्गयाभ्याम इत्यङ्गाङ्गं किं निरू-
पितं याह्यञ्चङ्गरूपितं णि निरूपितं वा तत्रोपस्थितत्वात्प्रधान्याच्च णि
निरूपितमेव यद्गते इत्येवं परतया पूर्वभाष्याविरोधेन तस्य योजयितुं शक्य-
त्वात् अन्यथा एकस्यैव प्रयोगस्य सूत्रज्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोर-
पत्नौ नवेति सूत्रस्यभाष्यविरोध इति दिक् ॥ सन्वतः ॥ अतः किं जुघुतति ।
तपरत्वं स्पष्टार्थे अभ्याससंबन्धकारणेत्यर्थः इति दीर्घाङ्कित इति सूत्रं भाष्ये
स्पष्टं अत एव विच्छादाद्यप्यतीत्यादावन्तरङ्गत्वात्तुर्ज्याप इत्वमिद्विः सन्वरा-
भ्यासस्येत्यर्थः द्वि प्रयोगत्वाद् द्विवचनस्याधीषितीत्यादौ सन्वत्त्वमभ्यासस्य
यद्गो ऽङ्गापस्य स्यान्नित्वात्पापचिपते इत्यादौ न दोषः । ध्वनितञ्चेदं स्तो-
तिशयोरिति सूत्रे भाष्ये तत्र हि अभ्यामादित्यस्य सनि यो भ्यासस्तस्मा-
द्याप्राप्तिस्तयानियमो यथास्यात् यङ् यो भ्यामस्तस्माद्याप्राप्तिस्तत्र नि-
यमो माभूत् सोष्यतेः सन् सोष्यतेः अथ वा ऽभ्यासाद्याप्राप्तिस्तस्यानि-
यमो यथास्यात् धातोश्च या प्राप्तिस्तस्याञ्च नियमो माभूत् अधीषिती-
तिप्रयोजनमुक्तम् । सञ्जाया कार्यति । तत्पक्षे हि पूर्वाभ्यास इत्यस्य एकाच इ-
त्यनुवृत्तसहितस्य कार्यदेशे सविधानं अङ्गञ्च तत्र सनिहितं तत्राङ्गस्यति कर्म-
णि षष्ठी कारकाविभक्त्याप्यत्वात् एकाच इति च तत्समानाधिकरण एव
ञ्चाङ्गसञ्जकैकचकर्मके ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वाभ्यामसञ्जस्तस्य च सन्व-
दित्यर्थ इत्येकात्वेव प्रवृत्तिरेतदर्थमेवाङ्गस्येत्यस्यावृत्तिरिति भावः । इदञ्चाज-
जागरदित्यादौ सन्वद्वावापादानपरभाष्यविरुद्धमित्युक्त्वाह वस्तुत इत्यादि ।
अत्र पक्षे ऽङ्गस्यत्युपरञ्जकतया कथं विचेयम् । ऊर्णा दीर्घ इति । स्यादित्यपङ्-
ष्यते सन्वत्वन्त्वत्र नाप्युच्यते । अर्थोपयताविति । अर्थशब्दावगच्छि प्रकृतेराप-
गिति भावः वस्तु त आपुयागम इति भाष्यान्कपत्तान्तरेण कलाभेदाय लुङ्
अस्यानभिधानमेवाचितं मूलन्तु कृत्वा चिन्तान्यायेनेति दिक् । न स्यादिति । न
स्यादेवेत्यर्थः । व्यवस्ययेति । अथवेत्याश्रयाचीनोक्तपक्षेत्यर्थः । कैयटेनेवेति ।

एतच्चिह्नैर्षच्चाक्तः । अगितामिति । कमिप्रभृतीनामित्यर्थः ॥ ये विभाषा ॥ जन-
सनेति सूत्रे जन्यहणेन यथा जुहोत्यादि दिवाद्योर्हणं तथा सन्यहणेनापि
सनतेः सनोतेश्च ग्रहणमत एव सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधे-
नेति धातृक्याख्यावसरं आत्वे सनोतेर्ग्रहणस्य को ऽवकाशः सनि च ये वि-
भाषाच आत्वस्यावकाशो ऽन्ये जनादय इत्युक्तं भाष्ये अन्यथा ऽन्ययोर्जन-
खनोर्द्वयोरेव सत्वे ऽनजनादय इति बहुवचनासङ्गतिः स्यात् ममत्वेनं सन-
मादाय तदुपपत्तिः स्पष्टैव एतेन भाष्ये सनोतेरित्युक्त्या ऽस्य न तत्र ग्रह-
णमित्यपास्तम् । नचाडोयीति वचिर्दृशे कार्यं ऽकारोच्चारणेन यगादावेवाप्य
प्रवृत्तिर्न तु यासुडादाविति वाच्यं, अजनि आशामजत्याशामित्यत्र यणि ये वि-
भाषेत्यात्वं प्राप्नोतीत्यचः परस्मिन्नििति सूत्रशेषस्याभाष्यविरोधापत्तेः तस्माद्-
कारो ऽत्रादृष्टार्थ एव । क्रामत्विति । उत्क्रामेत्यत्र हेर्लुकिदीर्घा भवत्येव क्रम
इति सूत्रे ऽनुवृत्ताङ्गस्य परस्मैपदपरशिचिह्नरूपितस्यैव ग्रहणेन हेर्लुक्यपि
तत्रिह्नरूपिताङ्गस्य कार्याभावेन नलुमतेत्यस्यापवृत्तेः प्रत्यासत्तिन्यायेन लुमता-
लुमते प्रत्यये यदङ्गन्तस्य कार्य एव निषेधप्रवृत्तेः ॥ सुक्रमोर ॥ सुक्रमोरिति
प्रथमार्थे षष्ठी अनात्मनेपदानिमित्त इति प्रसज्यप्रतिषेधः । सुक्रमी यत्रात्मनेप-
दानिमित्ते न भवत्तस्त्रत्र प्रत्यासत्या ताभ्यां परस्यार्द्धधातुकस्यैदित्यर्थः उदा-
त्तत्वादिटि सिद्धे नियमोयन्तदाह अत्रैवेति । प्रस्तुत इत्यादौ श्र्युकःकित्तीति
निषेध एव पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यार्चिमित्तत्वं चात्र फलोपहितं न
योग्यतामात्रन्तेन प्रसूचितेत्यादावित् भवत्येव । सुक्रमोरनात्मनेपदे इति तु न
सूत्रितं तत्र हि परस्मैपदे इदित्यर्थं चिक्रामिषिष्यतीत्यसिद्धिः स्येनव्यवधा-
नात् आत्मनेपदेनेदित्यर्थं तु प्रचिक्रामिष्यते इत्यसिद्धिरतो निमित्तपदोपादा-
नमिति द्विक् । ततः परेषामिति । यद्यपीटः षीध्रमवयवत्वात्तस्य ततः परत्वं
दुरुपपादं तथापि श्रुतिकृतानन्तर्यमात्रेण सामर्थ्याच्छास्त्र प्रवृत्तिर्बोद्ध्या । अन्यं तु
इटः परस्यैवान्धस्येत्यर्थः षीकारव्यवधाने तु सामर्थ्यात्प्रवृत्तिरित्याहुः । अत्रा-
ङ्गादिति निवृत्तं अत एवोपदिदीयिध्व इत्यत्र विकल्पः अन्यथा युटः परादि-
त्वाच्च स्यात् इवञ्च प्राप्तविभाषा लुङ्शपि धिचेति सलोपे इवर्णान्तमङ्ग-
न्धमिजातमितीणः षीध्रमित्यस्य प्राप्तः । परस्योपसर्गस्येति । श्रुतत्वादयता-
वित्युपसर्गावशेषणं अत एव निलयते ग्लायते पलायते इत्यादौ सर्वत्र लत्व-
सिद्धिः । रेफविशेषणत्वे तु ग्लायते निलयत इत्यत्र श्रुतिकृताव्यवधाने एव म्या-
दिति भावः । ग्लायत इति । अचःपरस्मिन्नििति स्थानिवत्त्वादयतिपरत्वमिति
स्पष्टं भाष्ये । इणो रूपमिति । ग्लायत इति तु न अनभिधानादिति कैयटः । कथमु-
दयतीति । शानच् स्यादिति प्रश्नः । अनित्यमिति । इदं भाष्ये न दृश्यते । इट

किट्येत् प्रश्लेषाभाववादिनां मते स्वयं प्रयोगो ऽमाधुरेवेति बोध्यम् । उन्ः
 क्तेनम् । पुनः प्रसङ्गेति । द्वित्वे कृतेपि सावकाश इत्यभिमानः । लिटोति । विष-
 यसप्तमीति परे । दीपजनशुधेति । बुद्ध्यन्तरेष ग्रहणं तस्यैवात्मनेपदित्वात् ।
 चिणो लुक् । अकारितरामित्यादौ तरपो न लुक् प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन पूर्वचिणो
 लुक् उत्तरचिणो लुक्यसिद्धत्वात् ॥ अतो ज्ञान् ॥ क्वचिद्वाप्ये ऽतो लान्तस्येति पाठे
 दृश्यते इति कश्चित् आगन्तुनाकारेण निर्देशः । सङ्काव इति । नेत्रसङ्काव
 इत्यर्थः तत्रैव प्रचुरप्रयोगात् गतिवातुर्यमश्लीयं बोद्धम् । कृद्गतिः कपटगतिः ।
 हूङ्कनं कौटिल्यम् सल्लिगिनमिच्छति । सल्लिटोऽरिति सप्तमी अभ्यासविशेषण
 चेति भावः सल्लिट् परो यो भ्यास इति वक्तुमुचितम् । उपत्ययश्चेति ॥ सच्चियो-
 गशिष्टत्वेनोभयोपदेशकालस्यैकत्वादाट्टुधातुकोपदेशकाले ऽदन्तत्वादन्ते लोप
 इति भावः । तस्य स्थानिषद्वावादिति । एतेन वस्य लोप एव विधीयतामित्य-
 पास्तं धिन्वन्तीत्यादौ वस्य स्थानिषत्त्वेनाट्टुधातुक्त्यादिगण उकारवृत्त्याट्टुधा-
 तुक्त्यस्यान्धर्मत्वेनानन्विधाविति निषेधात् स्पष्टा चैय रीतिर्भाभगा इति सूत्र
 भाष्ये अत्रः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये त्वभ्युपेत्य स्थानिषत्त्वं पञ्चमीसमासिन
 परिहृतमेकदेशिनेति बोद्धम् । प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वादित्यनेनावद्भाव-
 धिमतेः साजात्यादुकार एव विगेष्य इति भावः । असंयोगपूर्वा य उकारस्त-
 दन्ता यः प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् । अमवीदिति । यत्स्विको गुणोति सूत्रे भाष्ये
 ऽतोऽस्मिन्निति सूत्रे वकारपश्लेषमत्वा माभवानधीन्मधीन्द्रित्यत्र टोषमाशङ्क्य स्य
 न्त्यन्त्राविमव्यान्त्युक्तेरत्र नित्य निषेध एव लभ्यते इति तत्र, मध्यपवात्र-
 न्यायेनास्य निषेधस्यातिस्मित्यन्त्रावधकत्वात् ज्ञागर्त्ता तु लत्यानुसाराद्वा-
 ध्यसामान्याचिन्ताया एवाङ्गीकारात् ह्रमयान्तादिष्विषये तु सामर्थ्यादिकल्प
 स्यैव निषेधात् अत एव सूत्रभाष्ययानं विरोधः इक इति सूत्रम्यभाष्यं पूर्वं
 पद्युक्तिरिति परे इति द्विक् । दीत । मौल्य्यादयः पञ्चार्थाः । इषगति । दान-
 ख्वात् पाठान्तरं परिभाषणमनृतभाषणम् । आद्य इति । अत एव वृद्धभाषण-
 तिनोत्यादि सङ्गच्छते । गात्रेति । लोपे ऽत्त्वात्सदृशत्वं, क्लृप्तावधानसामर्थ्यात् ॥
 शलङ्गु । अनिट्श्वलेरि त धातुविशेषणत्वे तु गृह इत्यस्य सट्त्वाद्विघुर्त्वादि
 त्यादौ क्सा न स्यात् पानिकेडभावमादायानिट्त्वे तु नित्यमेव स्यात् चन्वार-
 म्भवादिसूत्रमते इदमनिट् इति विशेषणादेव कसस्य नादित इतीट् । नच गुहा-
 देश्चत्वंवस्यायां गुणः स्यात् इगुपधत्वाभावे ऽपि कसविधानं भूतपूर्वगत्या
 चरितर्यमिति वाच्यं कसस्य कित्त्वसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तः न च ककाराभावे तृणा-
 दिभ्यश्चातुर्यिके से तृणमावित्यादौ कसस्याचीति लोपापत्तिः तत्रान्तरसूत्र
 स्यात्प्रनेपदग्रहणापकर्षणादोषात्तदाहाजादौ तदोति । अत एव ककारं कृते

एतच्चिह्नैर्षोक्तः । अगितामिति । कमिप्रभृतीनामित्यर्थः ॥ ये विभाषा ॥ जन-
सनेति सूत्रे जन्यहणेन यथा जुहोत्यादि दिवाद्योर्हणं तथा सन्यहणेनापि
सनतेः सनेतिश्च ग्रहणमत एव सनेतिरेनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधे-
नेति वार्तिक्याख्यावसरे आत्वे सनेतिग्रहणस्य को ऽवकाशः सनि च ये वि-
भाषाच आत्वस्यावकाशो ऽन्ये जनादय इत्युक्तं भाष्ये अन्यथा ऽन्ययोर्जन्-
खनोर्द्वयोरेव सत्वे ऽनजनादय इति बहुवचनासङ्गतिः स्यात् ममत्वेनं सन-
मादाय तदुपपत्तिः स्पष्टैव एतेन भाष्ये सनेतिरित्युक्त्या ऽस्य न तत्र ग्रह-
णमित्यपास्तम् । नचाङ्गोयीति वचिद्वंशे कार्यं ऽकारोच्चारणेन यगादावेवास्य
प्रवृत्तिर्न तु यासुडादाविति वाच्यं, अजनि आशामजन्याशामित्यत्र यणि ये वि-
भाषेत्यात्वं प्राप्नोतीत्यचः परस्मिन्निति सूत्रशेषस्याभाष्यविरोधापत्तेः तस्माद्-
कारो ऽत्रादृष्टार्थ एव । क्रामत्विति । उत्क्रामेत्यत्र हेर्लुकिदीर्घा भवत्येव क्रम
इति सूत्रे ऽनुवृत्ताङ्गस्य परस्मैपदपरिशिचिरूपितस्यैव ग्रहणेन हेर्लुक्यपि
तत्रिरूपिताङ्गस्य कार्याभावेन नलुमतेत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्यासत्तिन्यायेन लुमता-
लुमप्ते प्रत्यये यदङ्गन्तस्य कार्यं एव निषेधप्रवृत्तेः ॥ सुक्रमोर ॥ सुक्रमोरिति
प्रथमार्थं षष्ठी अनात्मनेपदानिमित्त इति प्रसज्यप्रतिषेधः । सुक्रमी यत्रात्मनेप-
दमिमित्ते न भवत्तस्त्रत्र प्रत्यासत्त्या ताभ्यां परस्यार्द्धधातुकस्येदित्यर्थः उदा-
त्तत्वादिटि सिद्धे नियमोपन्तदाह अत्रैवेति । प्रस्तुत इत्यादौ श्रयुकःकित्तीति
निषेध एव पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यान्विमत्तत्वं चात्र फलोपहितं न
योग्यतामात्रन्तेन प्रसूचितेत्यादावित् भवत्येव । सुक्रमोरानात्मनेपदे इति तु न
सूत्रितं तत्र हि परस्मैपदे इदित्यर्थं चिक्रांमिषिष्यतीत्यसिद्धिः स्येनध्यवधा-
नात् आत्मनेपदेनेदित्यर्थं तु प्रचिक्रांसिष्यते इत्यसिद्धिरतो निमित्तपदोपादा-
नमिति दिक् । ततः परेषामिति । यद्यपीटः षीध्रमवयवत्वात्तस्य ततः परत्वं
दुरुपपादं तथापि श्रुतिहृतानन्तर्यमात्रेण सामर्थ्याच्छास्त्र प्रवृत्तिर्बाध्या । अन्ये तु
इटः परस्यैवान्धस्यत्यर्थः षीकारव्यवधाने तु सामर्थ्यात्प्रवृत्तिरित्याहुः । अत्रा-
ङ्गादिति निवृत्तं अत एवोपदिदीयिध्र इत्यत्र विकल्पः अन्यथा युटः परादि-
त्वाच स्यात् इवञ्च प्राप्तविभाषा लुङ्शपि धिचेति सलोपे इवर्णान्तमङ्ग-
न्धमिजातमितीणः षीध्रमित्यस्य प्राप्तः । परस्योपसर्गस्येति । श्रुतत्वादन्यता-
वित्युपसर्गावशेषणं अत एव निलयते ग्रायते पलायते इत्यादौ सर्वत्र लत्व-
सिद्धिः । रेफविशेषणत्वे तु ग्रायते निलयत इत्यत्र श्रुतिहृताव्यवधाने एव स्या-
दिति भावः । ग्रायत इति । अचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादयतिपरत्वमिति
स्पष्टं भाष्ये । इषो रूपमिति । ग्लृत्यय इति तु न अनभिधानादिति कैयटः । कथमु-
दयतीति । शानश् स्यादिति प्रश्नः । अनित्यमिति । इदं भाष्ये न दृश्यते । इट

किटेत्यत्र प्रश्लेषाभाववादिनां मते स्वयं प्रयोगो ऽमाधुरेवेति बोध्यम् । उन्तः
 क्क्रेदनम् । पुनःप्रसङ्गेति । द्वित्वे कृतेपि सावकाश इत्यभिमानः । लिटोति । विष-
 यसप्तमीति परे । दीपजनबुधेति । बुद्धतेरेष ग्रहणं तस्यैवात्मनेपदित्वात् ।
 चिच्योलुक् । अकारितरामित्यादौ तरपो न लुक् प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन पूर्वचिच्यो
 लुक् उत्तरचिच्यो लुक्यसिद्धत्वात् ॥ अतो ज्ञान्त् ॥ क्वचिद्वाच्ये ऽतो ज्ञान्तस्येति पाठे
 वृश्यते इति कश्चित् आगन्तुनाकारेण निर्देशः सङ्गात्र इति । नेत्रसङ्गात्र
 इत्यर्थः तत्रच प्रचुरप्रयोगात् गतित्रातुर्यमश्वीयं बोद्धम् । कृद्गतिः कपटगतिः ।
 ब्रूकृन् कौटिल्यम् सल्लिखिनमिसेति । संल्लिटोःरति सप्तमी अभ्यासविशेषण
 चेति भावः संल्लिट् परा यो भ्यास इति वक्तुमुचितम् । उपत्ययश्चेति ॥ सच्चियो-
 गशिष्टत्वेनोभयोपदेशकालस्यैकत्वादाट्टेधातुकोपदेशकाले ऽदन्तत्वादन्तेलोप
 इति भावः । तस्य स्यानिषद्वावादिति । एतेन वस्य लोप एव विधीयतामित्य-
 पास्तं धिन्वन्तीत्यादौ वस्य स्यानिषत्त्वेनाट्टेधातुक्त्वादिण उकारवृत्त्याट्टेधा-
 तुक्त्वस्यान्धर्मत्वेनानित्त्वधार्त्तित निषेधात् स्पष्टा चेय रीति भोगाङ्गिति सूत्रे
 भाष्ये अत्रःपरस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये त्वभ्यपेत्य स्यानिषत्त्वं पञ्चमीसमासेन
 परिहृतमेकदेशेनेति बोद्धम् । प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वादित्यनेनाश्रद्धाव-
 धिमतेः साजात्यादुकार एव विगेष्य इति भावः । असंयोगपूर्वा य उकारस्त-
 दन्ता यः प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् । असधीदिति । यत्स्विकोर्गोर्गति सूत्रे भाष्ये
 ऽतोलेति सूत्रे वकारप्रगल्भत्वत्वा माभवानधीन्मधीदित्यत्र दोषमाशङ्क्य इत्य
 न्त्यत्रावमध्यान्त्युक्तेरत्र नित्य निषेध एव लभ्यते इति तत्र, मध्यपवाद-
 न्यायेनास्य निषेधस्यानेति लभ्यतेन्मात्रवाधकत्वात् जागर्त्ता तु लत्यानुसाराद्वा-
 ध्यसामान्यचिन्ताया एवाङ्गीकारात् ह्रमयान्तादिविषये तु सामर्थ्यादिकल्प
 स्येव निषेधात् अत एव सूत्रभाष्ययाने विरोधः इक इति सूत्रम्यभाष्य पूर्व
 पत्युक्तिरिति परे इति टिक् । दोष । मौलव्यादयः पञ्चार्थाः । ईषगति । दान-
 खित्त पाठान्तरं परिभाषणमनृतभाषणम् । आद्य इति । अत एव बहूभोपधा-
 तिनीत्यादि सङ्गच्छते । गाठेति । लोपे ष्टुत्वासिद्धत्वं, क्लृप्तावधानसामर्थ्यात् ॥
 शलदगु । अनिटश्चलेरिति धातुविगेषणस्य तु गुह इत्यस्य ष्टुत्वादघुत्वाद
 त्यादौ क्सा न स्यात् पानिकेडभावमादायानिट्त्वे तु नित्यमेव स्यात् चन्यार-
 म्भवादिसूत्रमते इदमनिट् इति विशेषणादेश कसस्य नार्द्रत इतीट् । नच गुहा-
 देश्चल्यवस्थायां गुणः स्यात् इगुपधत्वाभावे ऽपि कसविधाने भूतपूर्वगत्या
 धरितर्यमिति वाच्यं कसस्य कित्वसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तः न च ककाराभावे तृणा-
 दिभ्यश्चातुरर्थिके से तृणसाधित्यादौ कसस्यादीति लोपापत्तिः तत्रानरसूत्र
 स्यात्मानेपदग्रहणापकर्षणादोषात्तदाहाजादौ तर्जाति । अत एव ककारा कृते

ऽपि दृशेः क्त्वे तादृत्वावित्यादौ नलोपः उत्तरसूत्रे चत्प्यादेशकस्यैष
 ग्रहणेनार्थाधिकारानुरोधादत्र तस्यैष ग्रहणेन तद्धीति निष्कलं निर्मूलं
 चेत्यन्ये । अघृत्तातामिति । लोपाभावे अतोङित इति स्यादिति भावः ।
 प्रतिज्ञानमिति । तच्च शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनं/अपपाठत्वे हेतुरखत्रे-
 त्यादि सूत्रेणमादरस्ततो ऽन्यदसूत्रेणमिति तदर्थः ॥ तीषस ॥ इषेस्तकारे
 श्यन्यत्ययात्प्रतिषेध इति वार्तिकेकादत्रेणग्रहणेनेच्छतीष्णात्योरेव ग्रहणं अत्र
 सूत्रे धातुपाठे चेषु इत्युदित्यादौ ऽनार्षः । तादेरिति । ननु तादेरित्यर्थो
 दुर्लभः बलादेरित्यादियहणसामर्थ्येन विशेष्यविशेषणयोर्हभयोरपि सप्रम्य-
 च्चारणे एव यस्मिन्विधिरित्यस्य प्रवृत्तेः अत एव डःसिधुडित्यादौ शाद्रेः
 पदस्येति नार्थ इति चेच्च सूत्रत्वात् बलादेरित्यनुवृत्तविशेषणीभूतवन्पदार्थस्य
 तकारेण विशेषणात्सकाररूपबलादेरिति वाच्यार्थः । एवं सोसचीत्यादावपि
 बोद्धुं सप्तमी तु प्रथमार्थं एवेत्यलं/उषविद्व इयमप्रान्तिविभाषा प्रत्ययान्ता-
 धत्वन्तराणीति नवेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटादय इति श्लेष आलिङ्गन
 इति सूत्रस्या इति बोद्धुम् । अत्रैव पाठ इति न च धातुसञ्चार्यः पाठः
 द्युतात्पूर्वं पाठेनैव सिद्धे ऽत्रपाठस्य ज्ञापकत्वात् एतेनायं द्युतात्पूर्वं पाठ
 पुषादिसूत्रे घसादीति पाठं लदित्वञ्च न कार्यमित्यपास्तं पाठस्याङ्संपाद-
 कतया चारितार्थ्येन शपि परस्मैपदे प्रयोगानापत्तेः लदित्करणमिति यद्यपि
 घस्लादेशेनैवाघसदिति सिद्धं तथाप्यघात्सीदिति प्रयोगधारणार्थमस्य लदित्वं
 बोद्धुं आशिषांति इदमुपलक्षणं यन्त्रिणोर्विषये च प्रयोगाभावस्य परेतु
 लिट्यन्यतरस्यामित्येतत्सामर्थ्याल्लिटि मास्तु प्रयोगो ऽन्यत्र तु भवत्येष जघ-
 स्येति रूपधारणे तत्सार्थक्यं जघस्येत्यस्येष्टत्वे हि असार्वात्रिकत्वबोधनेपि न
 कथमपि सार्थक्यमत एवोपदेशेत्वत इति सूत्रे घसेः प्रतिषेधो वक्तव्यो जघ-
 सिथेति वार्तिकं तासौ नित्यानिट्त्वाभावात्प्रत्याख्यातं भाष्ये । अन्यथा ऽप्य
 प्रतिषेधार्थं वार्तिकं स्यादिति तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः अत्रप्रत्यये घस्लादेश-
 विधानं त्वद इत्येतद्रूपधारणार्थमित्याहुः । अशवीदशावीदिति यद्यपि इकोगु-
 षेति सूत्रे ऽतोङ्गित्यत्र वकारप्रश्लेष उक्तस्तथापि पूर्वपक्षत्वात्तस्य सिद्धान्ते
 प्रश्लेषे मानाभावेनात्र विभाषावृद्धिरिति भावः महपूजायां अयदाने इति
 दाश्वानिति सूत्रे भाष्ये द्युतिस्वाध्याः प्रत्यासत्याङ्गाभ्यासयोरेकनिमित्तत्वे
 एवास्य प्रवृत्त्यादुद्योतकीषिषतीत्यादौ संप्रसारणाभावः व्यदित्कृतदित्यत्र
 द्युच्च इश्चेति समाहारद्वन्द्वगर्भद्वन्द्वान्वाश्रयणेन न दोषः । इकारेणोर्पास्यतदुते-
 रेवेकारान्तस्य ग्रहणं इकारश्च णिव एव स्वापिसाहचर्यादिति वृत्त्यनुसारिण
 अत्र मानाभावात् द्युत्तेर्यन्ताच्चङि संप्रसारणं न भवत्येवेति भाष्यानुसारिण

स्वापि न नामधातुर्द्युतिसाहचर्यात् नचाभ्यासस्य प्रकृतिभूतद्युतिस्वाध्याः
 प्रत्यासत्या ऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययान्तयो .संप्रसारणमित्यर्थेनोक्तदोषप्रतिः
 स्पष्टा चेयं रीति क्तुः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये इत्याङ्गाधिकारपाठो व्यर्थ
 इति वाच्यम् । अभ्यासस्य संप्रसारणलाभानापत्तेः अभ्यासस्येत्यनुवृत्त्यर्थे तत्र
 पाठाच्च अशोकवनिकान्यायाच्च । एतेनाभ्यासाप्रिप्रत्ययस्य प्रकृत्याकाङ्क्षाया-
 मुपात्तधातोरैव ग्रहणेनाभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतद्युतेः संप्रसारणमित्यर्थेन
 नाङ्गाधिकारे एतत्सूत्रपाठे फलमिति परास्तं किंचाभ्यासस्योत्पत्तो प्रत्ययापे-
 क्षत्वे ऽपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभावो ऽत एवाभिषि-
 षेचयिषतीत्यत्र स्याद्विष्विति षत्वं भवत्येवेति दिक् । द्युद्योनुडि ॥ बहुवचना-
 दाद्यर्थवगतिः षष्ठ्यर्थे लुङीति सप्तमी तदाह द्युतादिभ्य इति वृद्धः म्यस ॥
 प्रतिप्रसवविधिरयं अन्तरङ्गमपीति सकाराद्विशेषणपेक्षत्वादात्मनेपदनिमि-
 त्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्च निषेधस्य बहिरङ्गत्वमित्यभिमानः । चतुर्थहणसाम-
 र्थादिति तेन हि सर्वेषु प्रत्येकं निषेधव्यापारो ध्वन्यते अन्यथा न वृद्ध
 इत्येतावतैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव कृपिव्यावृत्तिस्तु न फलन्तामिचेति च
 कारणे साद्व्यावृत्तात्के तस्यापि निषेधमत्वात् वृत्कारेण द्युतादरेपि समा-
 प्रिर्बाधयितुं शक्या अत एव वृद्धः स्यसन्नोर्गति सूत्रं सङ्गच्छत न वृद्ध इति
 वचनन्तु येननाप्रतिन्यायेनाङ्गाधातुकलरणे इबाधेन चारिताथं कृपेस्तु तामि-
 चेति सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव विकल्पानेति भावः वस्तुतश्चतुर्थ्यं इति व्यर्थं
 निषेधाश्चबलीयांस इति न्यायेनान्तरङ्गाणामपि बाधसिद्धेः वृतादिभ्यां यद्य
 त्याप्रन्तत्तन्निति वचनव्यक्त्या सर्वेण निषेधाच्च । अत एव चतुर्थ्यं इत्यस्य प्रत्या-
 ख्यान भाष्योक्तं सङ्गच्छते किंच बाङ्गभूतगच्छनिमित्तकर्म्येव बहिरङ्गत्वमिति
 परत्वेनापि तद्बाधनिति दिक् । उ इति छेद इति स्पष्ट चेदं प्रत्याहारान्दिके
 भाष्ये तच्चेति कृपेति पदमित्यर्थः सूत्रामित्यन्ये आश्रितिकल वाक्यभेदः वृदिति
 वृत्तः कर्त्तारक्लिप् पितश्चेति आतिदेशाय फलन्तु परिद्वारादिभ्य इत्यङ् तत्र
 ये ऽन्याधिकरणा अनूद्यन्ते तेषान्तत्प्रयुक्ता एष विकरणाः येतु भ्यादिभ्या
 एषानूद्यन्ते स्वतन्वा वा पठ्यन्ते तेषा शब्देव न च तस्यैवेति एवञ्च विघट-
 यतीत्यादौ मित्त्वं न स्यादिति भावः नान्यामित इति अनुवादसामर्थ्येन तद्बा-
 धकल्पनापेक्षया स्वातन्त्र्यकल्पनस्यैवाचित्यादिति भावः न च षित्वायमयञ्चु-
 रादिरनुवादः तत्रैव घटिषिति पठितुं युक्तत्वात् एयामश्रन्ति युत्र एव प्राप्या
 षित्वे फलाभावाच्च हलादिः शेषापवाद इति यस्यानिक हलादिः शेषापवाद
 इत्यर्थः नचाभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेनेदमसङ्गतमजोगादित्यादौ
 हलादिःशेषे इत्वस्य न्याप्यर्थप्रयोजनभाष्ये उपन्यासात्लापस्यापि तत्र विका-

रग्रहणेन ग्रहणात् । एवञ्च वस्यैव संप्रसारणापत्तिरिति व. च्यम् । लिट्यध्या-
 सस्येत्यत्रोभयेषां ग्रहणेन सामान्यत एवाध्यासलोपाध्याससंप्रसारणविषये तद्ध्या-
 याप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषात् संप्रसारणं तदाश्रयञ्च बलवदिति तु उभयेषां ग्रहणवै-
 यर्थ्यापत्त्या लिट्यध्यासस्येति सूत्रे भाष्ये एव प्रत्याख्यातमिति तदुपन्यासः
 केषाञ्चिदयुक्त एवेति दिक् मित्वसामर्थ्यादिति असञ्जातविरोधन्यायेनेति
 भावः । असञ्जीति एयन्ताच्छिणि तशब्दस्य लुक् ताञ्जङ्गाञ्जमिति एयन्ता-
 दाभीक्ष्ण्ये णमल् क्रियासमभिव्यक्तिं द्वित्वं एतत्सर्वं दत्तादिष्वपि बोद्धुं
 मित्वार्थे इति षित्त्वस्याप्युपलक्षणं गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययेनापि सिद्धेः षित्त्वे
 फलाभाव इति कश्चित् मित्वार्थे आत्मेनेपदार्थश्चेति चेन षित्वमप्युपलक्ष्यम-
 निदित्पाठे इदित्पाठे तु षाञ्जिवत् उत्सृष्टानुबन्ध इति त्यक्तानुबन्ध
 इत्यर्थः । इकारे ऽकार उदात्त उच्चारणार्थः अनुवादेत्वे लाघवेनान्य एवेति
 नोक्तमिति भावः । अत्र गणे ऽन्यत्र पठितानां मति संभवे ऽनुवाद एवेति
 श्रुतं पाठे इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च ध्वनितं तत्र हि आश्रय्याः श्रुतावो
 निपात्यते इति भाष्यमुपादाय श्रापाक इत्यदादौ श्रैपाके इति भ्वादौ घटा-
 दिषु मित्वार्थे श्रापाक इति पठ्यते इति कैयटः । अत एव भाष्ये आश्रयि-
 पोनामिति नोक्तं प्रागेवेति त्वरत्तरये इत्यर्थः । षित्वं त्रयोदशानामेव अनु-
 दात्तत्वन्यन्येषामप्यस्त्विति भावः । परस्मैपदमिति नचैतदर्थं पाठस्य चारि-
 तात्थ्यं कथमर्थविशेषे नियमलाभ इति वाच्यं घटादिषु पाठेन तत्प्रयुक्तकार्य-
 स्याप्यवश्यकत्वेन विजातीयार्थपाठेन च तस्यापि लाभान् । एवञ्च मित्वं
 परस्मैपदवेष्टन एवेति बोद्धव्यम् । अहीडीति चिण्णमुलोरिति दीर्घः । एतदर्थं तत्र
 ह्रस्व एव न विकल्पितः । परंतु ह्रस्वविकल्पेनैव सिद्धे चिण्णमुलोरित्यत्र
 दीर्घग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य शमेर्यन्ताण्यचि अश्रमोत्यादौ णिलोपस्य
 स्यानिवद्वावाट्त्वो न स्यात् दीर्घग्रहणे तु दीर्घं स्यानिवत्त्वनिषेधाच्च दोष
 इति कर्मणिङ्सूत्रे भाष्ये उक्तं तदनुपपन्नं प्रकृतोदाहरणार्थं दीर्घविधान-
 स्यावश्यकत्वेन शङ्कात्तरयोः रूपयोरपि निर्दलत्वापत्तेः । तस्मादस्यात्रासांप्रदा-
 यिकः पाठः कैयटादयस्तु विन्या एव ॥ ऊकाल इति सूत्रे भाष्ये ऽप्येतदु-
 नितमिति भाष्यप्रदीपोऽत्राते निरूपितं द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानि वरेय-
 लोपस्वरवर्जमिति नपदान्तसूत्रभाष्ये वज्यंकोटौ दीर्घाप्युपलक्षणीयः । किंच
 यदापि पाठस्तदापि उत्सृष्टानुबन्धेत्याद्यसङ्गतं अपूर्वत्वे बाधकाभावात्
 अर्थविशेष इत्यादिपि न मानं किंच सर्वेषामनेकार्थत्वे न मानम् । एवञ्चो-
 पात्तार्थे एव मित्वमिति यत्र फलाभाव एवमन्यत्राप्यनेकार्थत्वनिर्णायकाभावे
 किंच ध्वेष्यद्वैति धातुपाठस्य भूवादिमूत्रभाष्योक्तेरर्थे खल्वपि आचार्यशिव-

चयति क्वचिदर्थानादिर्शति क्वचिचेति नमोवरिव इति सूत्रभाष्याङ्गेश्चान्न
 त्पार्थनिर्देशस्य पाणिनीयत्वमेवेत्यत्र न दृढतरं मानमेवञ्च नियमकथापि
 निर्मूला अतिप्रसङ्गपरिहारस्त्वनभिधानात् प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानाच्च । किं च
 ङ्वरादिभ्यः प्राग्ये वा पाठे न किञ्चित् गौरवं लाघवञ्च । एवञ्च तत्रानुवाद-
 मात्रेण परस्मैपदकल्पनापि निमूलेत्याहुः । ननु विशेषानालिङ्गितसामान्यस्या-
 भावेन क्रियासामान्यार्थत्वमयुक्तमत आह अनेकार्थत्वादिति । निपात्यत-
 इति । तत्र णिप्रकृतिधातोरिव ग्रहणं न घञन्तस्य व्याख्यानात्पूर्वात्तरसाहचर्या-
 च्चेति भावः । धातुपाठे ह्रस्वोच्चारणान्तु दीर्घणिचोरभावे चरितार्थम् । नन्वत्र
 पाठवैयर्थ्यमत आह मित्कन्त्विति । निपातनञ्च विणामुलतिरिक्तविषये
 चरितार्थन्तदभावेपि न वृद्धिः फले विशेषाभावेन दीर्घण बाधस्य वैयर्थ्यापत्तेः
 तच्छास्त्रस्य तदभावेपि तात्पर्यादिति भावः । उदित्करणसामर्थ्यादिति । तद-
 नुवादे तनादेरुदित्वेन पुनरत्र तत्करणं व्यर्थमित्यर्थः । विशिष्यार्थो नाच्यत-
 इत्युक्त्या नियमस्य वक्तृमशय्यत्वेन तद्वैयर्थ्यमिति भावः । अत एव पूर्वपठितश-
 नोपि नानुवादः । उक्तरीत्यार्थनियमामंभवेन तत्र वनपाठस्य वैयर्थ्यापत्त्या
 तदनुवादासंभवात् उदित्त्वफलान्तु णिप्रभावे । परे तु पूर्वपाठः संभक्तौ शब्दे
 च वनोतीति रूपव्यावृत्त्यर्थः । अन्यथानेनैव वनतीत्यादिमिद्व्या तत्रापि तद्वै-
 यर्थ्यं तदवस्यमेव तनादौ वनयाचने इति पाठः । अत्र तु वनशब्दे वनपणम
 भक्ताविति उदित्त्वमस्य तु तानादिकस्यैवानुवाद इत्यर्थबोधनाय । तेन
 पूर्वपठितस्य प्रथानयतीत्यव । तानादिकस्यैव उदित्वेन पूर्वपठितस्यानुदित्वेन नि-
 ष्टायां रूपद्वयन्तवशीष्टमेवेत्याहुः । विकल्पा वक्ष्यते इति । भ्लास्त्रावनुवामञ्चेत्य
 नेनेति भावः । कादेरिति । दिवादेरित्यापि बोध्यम् । ताच्छीलिकप्रकरणान्ते ऽस्य
 दिवादिताया अपि भाष्यमतत्वात् अगयन्तत्वे दृणाति दीयं इति वा । इति म-
 ते इति । इदमेव युक्तिमिति भाति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अत्र पठिष्यमाणानाम-
 न्यत्र पठितानामपि नानेकार्थत्वमित्यन्ये । पाकादन्यत्रत्याद्यापि चिन्त्यमर्थान्तरं
 वृत्तौ मानाभावात् । परिभाषाभ्यामिति । विरोधे ऽनित्यत्वाद्बुभयोरप्यप्रवृत्तिरि-
 ति भावः । मारणेत्यादि । मारणे संपूर्वकस्यैव प्रयोग इति पुरुषकारेण उक्तम् । क-
 र्थमिति । माधवान्यमते आतपस्तद्वनयन्नाह माधवति । अत्र माधवमते न्यायः ।
 कम्पने चलिरिति । कम्पनेथं चलधातुरित्यर्थः । षमन्यत्रापि । स्वार्थं णिप्रभावे
 इति । आधृषाद्वेति वैकल्पिकत्वादित्यर्थः । स्वार्थं णिचिन्त्विति नान्ये मितइत्य-
 स्य प्रवृत्तेरिति भावः । जिह्वामिति । ताज्जापयतीत्यर्थः । जिह्वयति । तथा ज्ञाप-
 यतीत्यर्थः । लडयति शत्रुमिति । गानयतीत्यर्थः । दधीति । उन्मद्वाति विलाडय-
 तीत्यर्थः । देवादिकस्येति । अस्यैवानुवाद इत्यर्थं बोधनार्थमीदित्स्वमिति भावः ।

घञन्तादिति । औः ढिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाच्च मितां ह्रस्व इति भावः । वृ-
 त्तिर्ह्यदिति । भाष्ये तु न दृश्यत इति भावः । प्राप्ते इति । वनः पूर्वपाठाद्गुमे ऽम-
 न्तत्वादिति भावः । अत्र वनोस्तानादिकस्यापि ग्रहणमित्यन्ये ॥ यमोप ॥ परिवेष-
 षंभोजनानुकूलः पात्रे ऽवस्थापनादिरूपो व्यापार इति बोद्धव्यम् । नियमवच्छब्दा-
 दिति । न च मतुबलोपे ढेरित्यस्याप्राप्तौ वृद्धौ पुगापत्तिः नियमवदित्यर्थं काशं आ-
 द्यजन्तनियमशब्दादित्यर्थेनादोषात् । उपेत्यामिति । नियमयच्चिन्यादेः सामञ्ज-
 लस्येनात्र मते उपपत्तेस्तावेवोपेत्याविति कश्चित् । असंभवादिति । प्राप्तिं विना
 निषेधासंभव इत्यर्थः । फणोः प्रागेवेति । यो व्यतीकारफाणप्रस्युक्तः मुपदाशुषे
 इत्यादश्रौतप्रयोगोत्रानुकूल इति बोद्धव्यम् । तत्र हीति । षत्वविधावित्यर्थः ।
 ढल ढूल । वैकृत्यं भयादिजनितेद्वेगः । तद्ग्रापार इति बन्धुत्वानुकूलो व्यापार
 इत्यर्थः । अक्रथीदिति । एदित्वाच्च वृद्धिः । सुधाकर इति । अय्येवमर्थसहितस्य
 पाणिनिना पाठे प्रमाणाभाव इति अत्रारुचिः । तद्वाप्यादाविति । वेमुर्नित्याद-
 यस्त्वसाधव एवेति भावः । मर्षणं तमा सा चापराधे सत्यपि कोपानाविष्क-
 रण, ढलोप इति बहुव्रीहिपते निमित्तत्वेनाश्रयणादेश ष्टुत्वादीनामसिद्धत्वं
 न । यद्वा शब्दाधिकारात् षष्ठीतत्पुरुषत्वेन ढलोप इति विषयसप्तमी तत्र
 क्तप्रत्ययं विना तद्विषयज्ञानाभावाद्दूढ इत्यादौ तत्र कृते संप्रसारणौत्वयोः
 प्राप्तौ परत्वादेत्वे संप्रसारणे पूर्वत्वे च कृते लत्ये लक्षण्येति न्यायेन पुनरोत्वा-
 प्रवृत्त्या ऽवर्णस्येति भाष्ये प्रत्याख्यातं ढलोपस्य त्वसंभवाच्चवृत्तिः । सोढः ॥ न-
 रपरेत्येता नेत्यनुवर्त्तते । सोढः किं परिषद्भते सिवादीनाम् ॥ सिधु सहसुटस्तुस्व-
 ञ्जः सिवादयः । विशीर्णतायामिति । विशरणे इत्यर्थः । ननु शान्तनन्तदनुकूलो
 व्यापारः । एषञ्च तेनार्थकथनमसङ्गतं सकर्मकत्वापत्तेरत आह शान्तनन्त्विति ।
 विषयतयेति विषयतात्र जनकतारूपा । एषञ्च तज्जन्यविशरणमर्थ इति भावः ।
 शदेः शितः ॥ शदेस्तिङुत्पत्तेः पूर्वं शितो ऽसंभवाच्छ्रित इत्यस्य शिद्विषये लक्षणा
 तदाह तद्वाविन इति । शिद्विशिष्टे लक्षणायान्तु शितः शब्दादेः सार्धधातुका-
 श्रयत्वेन परस्मैपदे जाते भुक्तवन्तमिति न्यायेनास्य सूत्रस्य वैषय्यापत्तिरिति
 भावः । बोधितेति । बुद्धतेरेवानिट्त्वमिति भावः । वृद्धिदिति । परे तु ज्वलिति
 कसन्तेभ्य इति सूत्रादत्र वृत्कारणमनार्षमन्यथा ज्वलादिभ्यो ण इत्येष
 सूत्रयेदित्याहुः । अबुद्धदिति । इर इत्वे ऽपि इदित्वाभावाच्च नुम् । रुन्धे इत्यादौ
 स्वरितेस्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदन्तु भवत्येव स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात् । प्रत्येकमि-
 रोरित्वमिति पते ऽपि न नुम् कर्मधारयेणान्त्येदित एव तद्विधानात् । अनि-
 दितामित्यस्यापीत्सञ्जकेकारान्तभिन्नाङ्गानामित्यर्थ इति नलोपो भवत्येवेति
 बोद्धव्यम् । ऊटुपधाया ॥ उपधाया इत्युत्तरार्थं प्रकृते त्वाः सुपीत्यत आरित्यनुवृत्त्या

ऽपि सिद्धङ्गोह इति विषयार्थन्तदाह । गुणहेताविति । तेन जुगुहुरित्यादि सिद्धुं । दन्त्येतङ्गीति । वर्णयहणात्प्रस्मिन्विधिरिति न्यायाच्च दन्त्यादौ तङ्गीत्यर्थः । अन्तलोप इति । अत एवाशुतातामित्यादावातो डित इतीयादेशो न ॥ अट्टुनोः ॥ एकाच इति निषेधे प्रा ते इदम् । रिङ्श ॥ अथ इयीत्यतो यीति अकृत्सार्वेति चानुवृत्त लिङ् एव विशेषण शे ऽसभवात् । यकि वैयर्थ्यात्तदाह यादाविति । इगागमेन सिद्धे रेफोच्चारण निर्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धे ङकारोच्चारणञ्च स्पष्टार्थम् । उश्च ॥ इको भलित्यतो भल्यहणं लिङ्सिचविति सूत्रञ्चानुवर्तते तदाह अशर्णादित्यादि । इह्वाइङ्गात् ॥ अङ्गयहणमङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्य लोपाथं तच्च पूर्वापरसाहचर्यात्सिजत्र तदाह सिच इति । तेनास्तं द्विष्टमामित्यादौ न । यद्यपि इह्वात्सिच इत्येष सिद्धुम् अलाविष्टामित्यादौ तु न दोषः । आगमे कृते तत्सहितस्यैव प्रत्ययत्वर्थात्सचस्वमिति स्वावयवत्वेन पूर्वापर्याभावात्तथापि पदलाघवाभावादेशमेवाकम् । आदेश ॥ उपदेश इति षष्ठ्यर्थं सप्तमी तेनैजन्तस्यापदिश्यमानव्यत्यर्थः । कर्मश्रुत्यन्वोपदेशपदेनाच्चाच्चारणविषय उच्यते तेन ठौकितेत्यादौ न दोषः । समुदायस्योपदिश्यमानत्वं न तु तदवयवस्य तदुपदेशे तात्पर्याभावात् । उपदेशे किङ्गोभ्यां उट्टेशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः उणादीनामश्रुत्यन्वत्वाच्च गो इत्यादीनामुपदिश्यमानैजन्तस्वमिति न वाच्यम् । तादृशश्च प्रायेण धातुरेवेत्यतो धातो रित्युक्तम् । मेडादौ ङकारसत्त्वे परस्य इस्य सत्त्वेन तस्यैजन्तत्वाभावेन उट्टोत्रां माङ् इति निट्टेशस्य नानुबन्धकृतमनेजन्तस्वमित्यर्थज्ञापकता सुस्या । ङकारलोपे चैजन्तत्वसत्त्वेन धातुमञ्जादिकार्यार्थन्तावताप्युपदेशे तात्पर्याच्चापदिश्यमानैजन्तत्वसत्त्वेन भवत्येवात्वं धातोरित्यनुवृत्ता त्वनुबन्धलोपोत्तरान्निमित्तकस्यैव धातुताया नधातुलोपसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनादौत्रां माङ् इत्यादावात्त्वानापत्तिः । धातोरित्येतत्संबन्धं विनापि तदन्तविधिरन्त्येतिगजोरिति सूत्रगणे ऽपि भाष्ये ध्वनितं तत्र हि अशशयमात्वार्यन्धातुयहणं कर्त्तव्यमिह माभूत् गोभ्यामिति उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते । उट्टेशो रूढिशब्दानां तथा गौर्न भविष्यतीत्युक्तं न च इरे प्रभृतीनामुपदेशे एजन्तत्वादात्वव्यावृत्तये धातोरित्यावश्यकं शिति नेत्युक्त्या शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैजन्तस्य यहणोनादावात् । एवञ्चापदेशे इत्यस्य वर्णयहणे लक्षणप्रातिपदोक्तपरिभाषाऽपवृत्तिसिज्ञापकतापि चिन्त्येति दिक् । न तु शितीति । शीतीति कर्मधारयात्सप्रमी पूर्वात्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्विव प्रवृत्तेस्तत्साहचर्यादत्र शितीति शिति प्रत्यये इत्येतद्वाक्यैकदेशः । एवञ्च तदादिविधावित्सञ्जकशकारादौनेत्यर्थः । तेन जज्ञे इत्यस्य सिद्धिः । विषयसप्रमीवेयत्तेन ग्लाय-

तीत्यादौ शबाद्युत्पत्तेः प्रागपि नात्वमित्यलम् । आतो लोपः ॥ दीङो युडित्यतो ऽचिक्ङितीति वर्त्तते तदाह अजाद्योरिति । इडागम एवाऽन्यासम्भवात् जगे इत्यादौत्वजादिकङ्कित्वादेव सिद्धं इट आधुधातुत्वं तदवयवत्वद्वाद्यम् । कङ्कितीति चेटो न विशेषणमिड्यहणसामर्थ्यात् । दारूपा । इति प्रयोग इति शेषः । प्रयोगस्यदाधारूपाणामेव सूत्रे ऽनुकरणात् प्रयोगस्थानामेव सूत्रे ऽनुकरणमित्यर्थस्य तडादेशानाण्टेरत्वं नेत्यर्थे आनयीति वक्तव्ये आने मुगिति सूत्रनिर्देशस्य ज्ञापकत्वं वदता भाष्यकृता सूचनाच्च । यद्यपि लाक्षणिकत्वाद्वादेऽङ्घेटाङ्कुतात्वानां न प्राप्नोति तथापि गामादायहणेष्विशेष इति परिभाषया न दोषः । अस्याञ्च द्वैपः पित्त्व ज्ञापकं तच्चादाविति निषेधे ऽस्यापि ग्रहणाय धारूपा इति प्रयोगबाहुल्येन बहुवचनं प्रनिधारयतीत्यादाववयवकत्वात् तत्त्वेनैव घुनिरूपितोपसर्गत्वाभावाच्च न एत्वं प्रणिदापयतीत्यादौ यदागमा इति न्यायेन न दोषः । रेफस्त्वाकारागमो न दा इत्यस्य दासाहचर्याद्वायहणेन घेटोऽपि ग्रहणम् अत एव दोदद्घोरित्यत्र दधाते हि विधानसत्त्वात् घेगिनवृत्त्यर्थं दायहणं चरितार्थम् । एलिङि । घुमास्येत्यादि वर्त्तते कितीति च । विभाषाघेटे । णश्रीत्यतः कर्त्तीति चडीति च वर्त्तते । विभाषाघा ॥ गातिस्थेत्यतः सचः परस्मैपदेष्विति लुगिति च वर्त्तते । यमरमन ॥ अनयोः सगिद्विधानमयंसीदित्यादौ वृद्धेरभावायायसिष्टामित्याद्यर्थञ्च आतो ऽप्यधासिष्टामित्यादौ फलम् । वान्यस्य ॥ अन्यस्येति स्याधातौ परत्वादेतद्विकल्पवारणाय । कितिलिङीति । यद्यपि कङ्कितीत्यनुवर्त्तते तथापि आधुधातुके इत्यनुवृत्तेर्विधिनिङि न प्रवृत्तिरिति डितीत्यनुवृत्ता फनाभाव इति भावः । एवमेलिङीत्यत्रापि । बोद्धुम् पिबादेश इति । सवादान्त आद्युदान्तश्चेति स्पष्टं भाष्ये । तेन पिबतीत्यादौ गुणाभाव आद्युदान्तत्वञ्च सिद्धम् । एवञ्च हलन्तएव अङ्गवृत्तपरिभाषया गुणाभाव इति भाष्येऽक्तपदान्तरं परिभाषारम्भेण गुरुफलान्तरञ्च नास्या इति निरूपितं युष्मत्प्रकरणे । ष्टागति ॥ अत्र सपादसप्ताध्यायीस्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतायां ष्टुत्वाप्रवृत्त्यापत्त्वं यस्यैव श्रवणं बोद्धुम् प्रतिष्ठतीत्यादौ तिष्ठतेरेव गतिरर्थः । प्रशब्दस्त्वादिकर्मणि इति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तिष्ठन्मृत्रयत इत्यादावूर्ध्वदेशसंयोगे ऽपि तिष्ठतेरर्थ इति समर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ॥ अतश्च ॥ तपरत्व स्पष्टायम् । अरेव सिद्धे गुणग्रहणश्चकृत्युत्पत्तमित्यस्येत्तन्नास्त्वेन कङ्कितीति चेति निषेधाय कृसाः कित्वसामर्थ्यान्निषेधावश्यस्यापि तस्य गुणस्य निषेधाङ्गीकारात् । उपधावृद्धिरिति । जांशो वीति गुणविधानन्तु जादधातावेव गुणोत्तरं वृद्धभावावबोधकमत एव कृधात्वाद्देभावकर्मणोः परत्वाद्गुणे उपदेशग्रहणाच्चिद्व्यस्यत्वे कारिष्यतइत्यादावुपधा

वृद्धिरिति भावः । श्युकः ॥ एकाचः किञ्जजागरितः । गिदिति । चत्वंनायं प्रश्लि-
ष्यते तेन भूर्णः सिद्धः स्यात्सुसिद्धये हिस्वर्गादिति दिक् ॥ परत्वाऽदिति । स्वरतीति
विकल्पस्तु मध्येपवादस्यायावास्य बाधक इति भावः ॥ अच्त्वम् ॥ अधातो-
रिति । बहुवचननिर्देशादृकारोपि प्रश्लिष्यते स्वर्णान्तधातुमात्रस्य तु न य-
हणं अतश्च संयोगादोरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा च अतुसिति स्थिते द्वित्वं
उरदत्वे ऽभ्यामलोपे अत आदेरिति दीर्घं उत्तरखण्डे प्राप्तं यणं बाधित्वा
परत्वादुणे अतुरिति स्यादिति भावः । इडित्यात्तं ॥ इडयहणं स्पृष्टार्थं अतीत्य-
भयोपहणं व्याख्यानात् । शृधधातो घृतघर्मघृणाभ्यान्वयं न प्रयोग इति
तृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । श्रुवः श्च ॥ श्रुवः स्वादिपाठः कृता न कृत इति
चिन्त्यम् यत्तु यङ्लुकि शृणोतीति रूपार्थमिति तत्र । शवादेशः श्यवादेय इति
भाष्याक्तपदान्तरं श्नाः स्थानिवत्त्वे न शष्वात्तस्य लुकि संविद्योगाशिटन्याये-
नादेशनिवृत्तावुक्तरूपस्य दुर्लभत्वात् । तस्मात्पदान्तरं प्यस्य माहचयाद्यङ्लुक्य-
प्रवृत्तिश्चर्करीतञ्चैत्यदादौ पाठाच्चेत्याहुः । हुश्रुवोः ॥ मनेकाच इत्यन्तासयो-
गपूर्वस्येत्यनुवृत्तमोः सुपीत्यतो ऽनुवृत्तस्य आरित्यस्य त्रिशेषणं न तु प्रत्ययस्य
तेनाप्रवृत्तीत्यत्र यणः । अचिश्रु इत्यन्ता ऽधीत्यनुवर्त्तते । हुश्रुवोरिति किम् । अ-
पुवन् । नचानेकाच इत्यनुवृत्त्या ऽट आभीयासिद्धत्वेन न द्राप इति वाच्यम् । तस्य
त्याख्याने द्रापवारणाय सत्त्वात् । स्पृष्टा चये रीतिर्धन्विङ्गयोरचेति सूत्रे भाष्ये ।
तत्र हि वलोपेन सिद्धे ऽकारविधाननन्लोपे स्थानिवद्वाधाद्राणाभावा यः । न च
वलोपे ऽपि नधातुलोप इति निषेधमिदं प्रत्याख्यायते मयोगः तस्मिन्प्रत्याख्याते
गुणः स्यादेवेत्युक्तं शनसारदिति तपरत्ववत् तदनित्यत्वबोधनेन चारिता-
याञ्च भाष्ये यङ्लुको भाषायामपि प्रयोग इत्यर्थज्ञापकत्वात्किन्त्वेकदेशिन
एव अत एव किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं बाधतीति चेच्छ्रुतीत्येतात्सिद्धं
भवति भाषायामपीत्येयं भाष्यं उक्तम् ॥ अन्यथा ज्ञापितव्यस्य सार्थक्याय उव-
र्णान्तेभ्यां ऽपि यङ्लुक आवश्यकत्वेनेत्येतादिति भाष्यासङ्गीतिरित्यादि सिद्धं
भवति एव सिद्धं भवतीति वक्तव्यं स्यात्किमेतस्येत्यादिप्रश्नस्याप्यनुपपत्तेश्च ।
लोके उवर्णान्तप्रकृतिक्रमयोगादशनमेवास्य प्रश्नस्य बाधं तत्र तत्प्रयोगाप्रद-
शनेनोत्तरमेकदेश्युक्तिरित्यपि बोद्धव्यम् ॥ यदाचि चेति सूत्रे बहुलवङ्गानुवृत्त्या
वाक्यभेदेन च लभ्यस्यानैमित्तिकयङ्लुको बाहुलकेनैव यथाप्रयोगं लोके ऽपि
ज्ञापने ज्ञापकानुपयोगाच्चेति मुधिया विभाष्यन्तु । इडादेशस्यैवेति ॥ व्याख्या-
नादिति भावः । स्पष्टञ्चेदङ्गाङ् लिटीत्यत्र भाष्ये । फलेतु न भेद इति । गा अ-
आते इत्यत्र घाणपरिभाषया सवर्णादीर्घं बाधित्वा ऽऽता इति इतीयादेशः
स्यादिति भेदस्तु न तस्याः स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः । वृत्तिरिति । इदमुपलक्षणं

भाष्यस्यापि । मान्बध ॥ अभ्यासविकार आभ्यासः सचेत्वमेव व्याख्यानात्तदाह
इकारस्येति । वस्तुतस्तद्विर्तानदेशो व्यर्थः । अभ्यासविकाराणां समावेशस्यैव
वक्तव्यतया इत्याक्षरं दीर्घस्य सुलभत्वात् । स्पष्टञ्चेदं गुणो यद्गुलुकारित्यत्र
भाष्ये । गुपेर्निन्दायामिति । गोपनाद्व्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तानेकार्थत्वाद्बोधा ।
जिज्ञासायामिति । तत्प्रयोज्ये विचारे इत्यर्थः । अत एव मानेर्विचारे इति वृत्ति-
बन्धेन न विरोधः । सन्नन्तस्येति । अत एव सन्यङ्चङ्त्विति न सूत्रितम् । अत
एव यद्गुलुकि प्रत्ययलक्षणं यदन्तत्वाद् द्वित्वं सिद्धयति परसप्तम्यान्तु ननु-
मतेति निषेधाच्च स्यात् । गुपिप्रभृतय इति । गुप्तिजमान्बधा इत्यर्थः । कित्भिच्चा
इति । य एव विद्वान् चिकित्सतीत्यादिप्रयोगात्स परस्मैपदीति भावः । यद्यपि
भाष्ये गुप्तिज्कित् माना अनुदात्तेत इत्युक्तं तथापि अनुक्रमदर्शनाय कितिः
पठितो न त्वयमनुदात्तेदिति कैयटः । यद्यपि बधिर्नोक्तो दानशानौ च स्वरिते-
ताविति नोक्तं तथापि वृत्त्यनुसारादेवमुक्तं गुपादिष्वनुबन्धकरणमिति भाष्येण
ध्वनितोप्ययमर्थः । अन्यथा गुपादिष्वनुदात्तेत्वमित्येव वदेत् । परे तु यथाशु-
तभाष्यस्वरसात्कित्तिरनुदात्तेद्बधिः परस्मैपदी विचिकित्सतीति तु ह्रान्दसामि-
त्याहुः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धका इति अत एव गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्या-
त्सचन्तादात्मनेपदमिति भाष्याक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा सनोभिधानस्वभावा-
दर्थविशेष एव साधुत्वेनार्थान्तरे सनभावे आत्मनेपदार्थन्तस्य चारितार्थ्येन
सामर्थ्यात्किरसङ्गता स्यादिति भावः । चुरादय इति । एतच्च वृत्त्यनुरोधेन परेतु
दाधर्तीति सूत्रे तेतिक्ते इति किं निपात्यते तिजेर्यङ्गुगन्तादात्मनेपदमिति
भ्वादौ शब्दिकरणा अप्येते अन्यथा णिजन्ताद्गङ्गाणलापयोरपि निपात्यता
स्यात् । एतेन भ्वादौ गोपनाद्व्यर्थेषु गुपादेरनुदात्तपाठो व्यर्थ इत्यपास्तम् । गुपा-
दिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यादित्यस्य सन्प्रकृतिभूतेष्वर्थविशेषविशिष्टेष्वित्यर्थः ।
भाष्यद्वयप्रामाण्यात्तद्विशिष्टेष्वपि अनुदात्तपाठः पाणिनेरिति ज्ञायते इत्याहुः ।
भाष्योदाहरणादिति । आद्यमतएकेति सूत्रे अन्यं सदेः परस्य लिटीति सूत्रे
इति बोद्धव्यम् । कृत्यवेदमिति । परेत्त्वत्र न भाष्यानुग्रहः । अत एवानुविपरिभ्य
इति सूत्रे इवात्र भगवता पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः फलभेदविचारो न कृतः ।
तस्माद्विपूर्वस्यास्य तिष्ठप्रयोगो वा प्रयोग इत्याहुः । भाष्यमिति । संप्रसार-
णाञ्चेत्यादि सूत्रेष्विति शेषः । मतान्तरेत्विति । इदमेव सारमिति वक्ष्यते अजा-
रुचिबीजन्तु त्रैपादिकेन्तरङ्गे परिभाषाया भाष्यनये ऽप्रवृत्तिरिति तस्माद-
त्रापि पते शास्त्रं भवत्येव । अत एवाभिषिषेणयिषति अभिषुणु इति भाष्यप्र-
योगाः सङ्गच्छन्ते इषगमि अत्र मण्डूक्युत्याचीति वसन्ते तस्य च शितीति
विशेषणन्तेनाजूपे शितीत्यर्थादिष्णातीष्यत्योर्नातिप्रसङ्गः । एवञ्चात्र सूत्रे तु-

दादौ चोदित्याटेःनेति बोद्धुम् । इकानिर्देशे ऽपि सौत्रत्वावोपधालोपः । गमे-
रिट् ॥ अत्र परस्मैपदमात्मनेपदाभावे लातणिकं न वृद्ध इतिवत् अत एव
वृच्चि सञ्जिगामिषित्येत्सिद्धिः ॥ अनुदात्तस्य च ॥ आदेच इत्यत उपदेश
इति सृजि दृशोरित्यतो भ्रूयमक्रीतीति च वर्त्तते । धातोः कार्यमुच्यमानमिति
परिभ्रषया सचिधापितस्य अक्रीतीत्यस्य वा भ्रूतीति विशेषणम् । अनुनासिक-
इति । स च दंष्ट्राव्यापाराथके एव तनुचं वर्मदंशनमित्यमस्वरसात् । आधु-
निकत्वादिति । सर्वधातुष्वर्थनिर्देशस्य पाणिनीयत्वाभावादित्यर्थः । यज्ञ देव-
पूजा । इह देवतेद्विशेन द्वयत्यागः पूजा । लिट्यध्या ॥ वचि चिपियहिञ्ज्येति सूत्रे-
पात्तयोर्भ्रषेष्वाङ्गहणेन ग्रहणमित्याह वच्यादीनामिति । वाचस्वपि ॥ इकानि-
र्देशे सौत्रमसंप्रसारणं आदिशब्दे वाचिस्वपिभ्यां न सबध्यते स्वपिग्रहणात् ।
चुगादौ संप्रसारणयोग्यव्यादेरभावाच्च यज्ञादिः श्वयन्त्यन्तः परत्वात्संप्रसारणे
कृते सकृद्वृत्तित्यायेन द्वित्वाप्राप्तेराह पुनरिति । विकिरणमिति क्यु प्रत्ययः । अत
एव वचिः प्रकिरणार्थ इति सन्यङ्कारित्यत्र भाष्यम् । शाशिवसि ॥ आदेशप्रत्यय-
त्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् । शासिदुयमप्यत्र गृहते आशिषि लिङित्यादिनि-
र्देशात् अवात्तामिति सिञ्जोपस्यासिद्धत्वात्सः सीति तृत्वे सिञ्जोपः । इकार
इति । इत्सञ्जकत्वे नुम्प्यादित्यभिमानः । परे तु र्वापरित्यादौ स्यानिषद्भावेन
भाव्यातिर्देशकधातुत्वं गृहीत्वा धातुनिर्देशे इकः सत्त्वेन नुमित्याहुः । उधाये-
ति । लिटि वयो य इति यस्य निषेधादुस्य संप्रसारणम् । अस्य यज्ञादिमाहचर्या-
त्यरस्मैर्पादनो वयेयंहणं न त्वयश्चरति दण्डकर्पाटतस्यात्मनेपादनः । ऊवतुरि-
ति । वकार कृते तस्य संप्रसारणन्तु न । उश्चास्येत्येव सिद्धे वादेशविधानमाम-
र्थ्यात् उपदेशे ऽजन्तात्वादत्वत्वाच्च यानि नियममाशङ्क्याह वयेस्तासाविति ।
यस्तासावास्ति नित्यानिट् चेति भाष्याक्तः । न हि तामै मत्ता स्यानिषद्भावस-
हस्रेणापि अतिद्रेष्टुं शक्याति भायः । घञः । अत्र क्रीतीति नानुवर्त्तते तदाह
ववाविति । सामर्थ्यादिति । तस्मात्सामर्थ्यात्पुर्विधानन्तेन विध्यन्तराणां बाध इति
भावः । इदमेव च सामान्यतो ज्ञापयति अभ्यासलोपाध्याससंप्रसारणाविषये
ऽभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नेति न प्रवर्त्तते इति बोद्धुन्तेन व्यथो लिटी-
त्यस्यापि यलोपे बाधित्वा प्रवृत्तिः संप्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं बलवदिति तु
उभयेष्वाङ्गहणवैयर्थ्यापत्त्या भाष्ये प्रत्याख्यातमिति दिक् ॥ इहत्यतीति । अन्य-
था अतो भारद्वाजस्येति विकल्पः स्यादिति भावः । वीयादिति । संप्रसारणं ऽङ्-
त्सावति दीर्घः । अभ्यस्तस्य च । ननु द्वित्वे ऽभ्यस्तसञ्जायामुत्तरवर्द्धस्य संप्रसार-
णे अभ्यासस्य नसंप्रसारण इति निषेधः स्यादत आह अभ्यस्तीभविष्यत इति ।
न च जिह्वायकीयिषतीत्यादावपि संप्रसारणावितिः । अभ्यस्तीभविष्यतो ह्ये

इत्यस्याभ्यस्तप्रकृतिभूतस्य द्वेज इत्यर्थनाटोपात् । अत्र हि क्यजन्तः सवन्तो वा तत्प्रकृतिः यद्वतन्यातुत्वं निमित्तीकृत्यावयवस्यैकादो द्वित्वं स हि तत्प्रकृतिरित्युच्यते । अत एव ह्रःसंप्रसारणमिति सन् चङ्परणौ संप्रसारणविधायकं चरितार्थं तत्र ह्राययते रभ्यस्तप्रकृतित्वात्स्यष्टं चेदं भाष्ये । यत्तु कैयटेनाभ्यस्ताविप्तप्रत्यये ऽनन्तरस्य ह्यतेर्यहणेन नात्र दोष इत्युक्तं तत्तु द्युतिस्वाप्योरिति सूत्रोक्तरीत्या ऽसङ्गतमिति स्पष्टमेव । जुहुवतुरिति । ह्रा अतुस् इत्यत्रालोपापेक्षया ऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वात्संप्रसारणे वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे ततो द्वित्वे उवङ् उवङि पूर्वरूपस्य न स्थानिवत्त्वम् । उवर्णान्तधातोस्त्रङ्विधानेनाकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्वेद्यकत्वाभावात् आकारैकादेशस्याकारात्परभूतनिमित्तकत्वाभावाच्च । प्रत्यासत्त्याच्च परस्मिन्नित्यत्रादेशस्यान्यपेक्षपरत्ववचिमित्तकस्यैव यणात् अच्छ वदतीति अच्छगत्यर्थवदेष्विति गतित्वम् । विभाषाश्वेः । उभयत्रविभाषेयम् । शुशावेति अत्र नित्यत्वात्संप्रसारणे ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे द्वित्वे वृद्ध्यावाविति भावः । नन्वेतदभावे लिट्यभ्यासस्येति दुर्वारं तथाच शिश्वायेत्यसिद्धिरत आह श्वयतेर्लिटीति वाचनिकमेवेदं एतत्सामर्थ्याच्छ्रयत्यभ्यासविषयलक्षणानुपपन्न एवेति भावः । यत्त्वेन परत्वात्तस्य बाध इति तत्र । अस्य परत्वेन द्विर्वचनात्पूर्वप्राप्या लिट्यभ्यासस्येत्यस्य च द्वित्वात्तरं प्राप्या युगत्प्राप्तभावेन विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तः । तदभावपक्षे तेन बाधस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ पररूपमिति । आर्द्धधातुकोपदेशे ऽदन्तत्वाभावाच्चालोपाः । अश्वयीदिति । नन्वन्तरङ्गत्वाद्गुणे इगन्तत्वाभावाद्गुणप्राप्या ऽयादेशे यान्तत्वादेव हलन्तलक्षणाया निषेधेसिद्धे किं ह्यन्तेत्यत्र णिश्चियहणेनेति चेन्न । सिचि वृद्धेर्यननाप्राप्तन्यायेनान्तरङ्गापवादत्वादिति दिक् ॥ इति भ्यादयः ॥

सौत्र इति । कर्मिणोऽिति साहचर्यात्तान्त इका निर्दिष्टो न त्विकारान्तः । इयप्रत्यये ऽङ्गत्सार्वाति दीर्घेण सिद्धे ईयङ्करणात् इत्येके इति । अतीयते स्यात् घृणयोरिति कोशादर्थद्वयमपि । यत्र घृणयोरित्यस्य जुगुप्साकरुणयोरित्यर्थः । नित्यमिडिति । अन्यथा भारद्वाजनियमादिकल्पः स्यादिति भावः । हुक्लृथ्यो रुदिहीत्यादौ तु न निर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्वादित्सहितस्य चानिर्दिश्यमानत्वात् अत्रादित्यत्र धित्वात्परत्वात्तातङ्गि स्थानिवत्त्वेन पुनर्द्वित्वन्तु न सङ्गताविति न्यायात् युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्याभावरूपसंभवस्य सत्त्वेन परत्वप्रवृत्तेस्तादृशासंभव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी । स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरं न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति

दिक् । अदःसर्वेषाम् ॥ अङ्गार्येत्यतो ऽडिति वर्तते प्राणिहन्तीति नेर्गेदिति णत्वं
लुप्तषष्ठीकामिति असमस्तम् । सौत्रत्वान्नुप्तविभक्तिकामित्यर्थः । तेन मुचादौ न
दोषः । अनुदात्तापदेशा इति । अनुनासिकान्ता इति शेषः । उपदेशेति किं यतेः
क्लिनि नित्वेनाद्युदात्तत्वापि न दोषः । जघनिथेत्यादौ ञ्णित्परत्वादाह ।
अभ्यासाच्चेति । इदञ्चाभ्यासाङ्गनिमित्तप्रत्ययैक्य एव तेन जिहननीयिषती-
त्यादौ न । अदन्त इति । तेनावधीदित्यादौ न वृद्धिः अलिततेति । शल इति
क्सः । लुञ्चेति वा लुक् । अलितातामिति । कसस्याचीत्यन्तलोपः । युजर्थ इति
अनुदात्ततरु हलादेरिति युच् विचक्षणोन्तोदात्तः । ज्ञापनार्थ इति । अन्येदि-
त्वव्याघातकत्वेन चारितायात्कथञ्ज्ञापकत्व भाष्यानुक्तञ्च ज्ञापकत्वमत इदं
माधवानुरोधेन स्फायवित्याद्यसाध्वेवेति बोद्धव्यम् । असिद्धकाण्डे इति । तेन
सुप्रत्येन निवृत्त सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्याय इत्यत्र धन्वयोपधादिति वुञ् न
किंतु च्छ एव । तच्च घचनं णत्वप्रकरणानन्तरं बोद्धव्येन पर्यायानामित्यत्र
कृत्यच इति णत्वं न । अस्यतिवक्ति ॥ अस्यतेः पुषादित्वात्सिद्धे तडर्थइयहणं
वक्तीति वच्यादेशश्चतन्त्रयोरुभयोरपि ग्रहणं ख्यातीति प्रयोगस्यख्यानामनु-
करणं दाधेतिवत् । वैचित्र्यार्थ इति । छे इत्यस्य पूर्वनापकर्षः स इत्यस्यास-
रत्रानुवृत्तिरिति वैचित्र्यम् । ईशेर्ध्वे इडभावाथं योगविभाग इति न युक्तं भाष्याघ-
रोधात् । ईडजनोस्त्वे चेति भाष्यसम्मतः पाठः । आडःशामु । अयन्थातुर्वीड-
नन्तरमिति जतित्यादिमूत्रस्यभाष्यस्वरसः । नमोवाकामिति घचेर्घात्र वाकः
नम इति घचनमित्यर्थः । नमस्कारमिति यावत् प्रशास्महे कुर्महे इत्यर्थः ।
धातूनामनेकायत्वात् । शिञि । अयं दन्त्यादिरपि । शीडो रुट् । भ्रान्त इत्यतो भ्र
इति अट्प्रत्ययान्तरित्यतो ऽर्जिति च वर्तते तच्च षष्ठा विपरिणाम्यते तदहात
इति । भ्रम्येव रुटि त्वदादेशा दुर्लभः । उता वृ ॥ अचीत्यतद्वाहितं नाभ्यस्मर्यति
मूत्रमनुवर्तते तदाह पितीति भाष्ये पिञ्चेति । इदञ्च हलः शन इति मूत्र भाष्य
स्पष्टम् । सार्वधातुकमर्पदित्यन्यावृत्त्येत् लभ्यते । ननु पूर्ववाक्येन इत्त्वमपि
दुर्लभमत आह विशेषेति । युर्यादिति । आट्टुं धातुकत्वाच्च वृद्धिः । स्मरन्तीति ।
अत्र्यर्वाहितेतिह इद्विधानमत्र बीजं शम्यमावहुलं कन्दमीति विकरणलुकि
वेदे उदाहरणम् । ऊर्णातिः ॥ उता वृट्तिरित्यतो वृट्तिरित्यनुवर्तते आश्वीति
ऊर्णातिर्नुश्वद्वावेनेजादेरित्यनेकाव इति वा मोऽभावस्यान्तदेशादिति भावः ।
नन्त्राः ॥ अजादेरिति कर्मधारयात्यञ्चमी तदाह । अचः परा इति । आदिभू-
तादचः परा इत्यर्थः । ननुत्तरणवदेषि णश्रवणं स्यादत आह । नुशब्दस्यात
णत्वस्यासिद्धतया नुबुद्धौष द्वित्वकरणात् यद्वद्वा शास्त्रप्रवृत्तस्तदीयाद्वितीय-
प्रयोगस्यैव साधुत्वान्वाख्यानाच्चोत्तरणवदेषि णश्रवणं पूर्वोच्चारण न व्यवधा-

नाच्च न शास्त्रेण तत्प्रसङ्ग इति भावः । पूर्वत्रासिद्धीर्यमिति । पूर्वत्रासिद्धिमि-
 त्यधिकारे भवमित्यर्थः । गहादित्वाच्छः । यत्पूर्वत्रासिद्धीयं शास्त्रं तत्रद्वित्वे
 इत्युपतिष्ठते इत्यर्थस्तच्च पूर्वत्रेत्यनेनान्वेति एवञ्च द्वित्वाभिन्ने पूर्वत्रदमसि-
 द्धमित्यर्थः । द्वित्वस्य त्वन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येष अत्र द्वित्वशब्देन षाष्टमाष्ट-
 मिकञ्चाविशेषात् । लिङ्गादिति । अन्यथा अनितेरित्यनेन कृतणत्वस्य द्वित्वे
 प्राणिणादित्यादेः सिद्धावुभाविति सूत्रं व्यर्थं स्यादेवञ्च णत्वविधावस्यानुप-
 स्थानमिति भावः । विभाषोर्णाः । गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो ङिदिति विज इडि-
 त्यत इडिति चानुवर्तते तत्रेडागम एव विज इडित्यत्र तस्यैव संभवेनार्था-
 धिकारात् । अतः प्रौर्णवीत्यत्र नायं विकल्पः । अन्यथा परमपि सार्वधातुकम-
 प्तिदिति बाधित्वा निषेधाच्च बलोयांस इति इदमेव स्यादिति दिक् । गुणो-
 ऽपुक्ते ॥ नाभ्यस्तस्येत्यतः पितीत्याद्यनुवर्त्तते उतोवृद्धिरित्यतो हलीति च । ऊ-
 र्णातेर्विभाषा ॥ सिचि वृद्धिरिति सूत्रं नेटीति च वर्त्तते निषेधविकल्पे विधि-
 विकल्पस्य फलितत्वाच्चेति निवृत्तेर्वा ऽऽह वृद्धिर्वाति । ब्रुवः पञ्चानाम् ॥ आद्यं
 ब्रुव इति पञ्चम्यन्तन्दितीयं षष्ठ्यन्तं विदो लटो । वेत्यतो लटो वेति वर्त्तते । चत्वं-
 मिति । महाप्राणादेशप्रकरणादाहस्त इतिनोक्तम् । हलादेः पित इति नाभ्य-
 स्तस्येत्यतः पितीत्याद्यनुवर्त्तते सार्वधातुकस्येत्यपि बोद्धान्तेन उवञ्च्येत्यत्र न
 अट्टक इति तु नानुवर्त्तते ब्रवीतीत्यसिद्ध्यापत्तेः । वक्तीत्यङिति प्रयोगस्यानामनु-
 करणे ऽस्य स्वतन्त्रस्य च विनिगमनाविरहादनुरणमिति भावः । दीर्घेङ्गः ।
 अत्र लोप इत्यतो ऽभ्यासस्येति व्यथो लिटीत्यतो लिटीति चानुवर्त्तते । क्तितीति
 किं इयाय न च परत्वादीर्घेपि अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन पुनः-
 प्रसङ्गविज्ञानेन चेयङि रूपासिद्धिरिति वाच्यम् । अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभा-
 वाभावेन परत्वाप्रवृत्तौ इयङुतरं दीर्घं ऽनिष्टस्यापत्तेः । ईयतुरिति ननु इह
 अतुसिति स्थिते ऽभ्यासदीर्घं यण्यपि स्थानिवत्त्वे न सवर्णदीर्घं ऽभ्यासदी-
 र्घविधानसामर्थ्यात्पुनर्यणभावे ईयतुरिति प्राप्नोति अनन्तरस्येति न्यायेन त-
 त्सामर्थ्येन यण एव बाधो न तु दीर्घस्येति चेत् । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वेन
 यणि दीर्घाप्रवृत्तेः । आयचिति यण आभीयासिद्धत्वाद् तदासिद्धप्रत्याख्याने
 तु लावस्थायामडेव कर्त्तव्यः । आडजादीनामिति च न कार्यम् । आटश्चेति सूत्र-
 मटश्चेति कार्यन्ते न ऐत्यते त्यादौ न दोषः । वृद्धिविधौ धातोरित्यपकर्षणास्व-
 पोहसतीत्यत्र न वृद्धिः । अतो गुण इत्युत्तरं नाट इति कर्त्तव्यन्तेनाटीदि-
 त्यादौ न पररूपम् । आयुनगित्यादौ वेदे तु छान्दसो दीर्घः । आयचित्यत्र
 चान्तरङ्गत्वादृद्वावायादेशः । वृद्धौ कृतायामिणो यणिति तु न तत्र एरित्यपक-
 र्षणेनेकारूपस्येणो यणित्यर्थात् इदञ्चासिद्धवत्सूत्रनमाङ्योगे इति सूत्रयो-

भाष्ये स्पष्टम् । इणो ऽण इति प्रसिद्धत्वात्स्यैवात्र यद्गामितिभावः । उभयत इति पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्याञ्च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वाद्बिरुद्धाति-
देशद्वयस्य युगपदसम्भवः । यथा द्वयोरैकः प्रेष्यस्ताभ्यां युगपद्विषयदेशकार्यं
प्रेरिता ऽविरोधाधी कस्यापि कार्यं न करोति तद्वदिति भावः । एतद्विषये
स्यानिवृत्त्यन्तु न आनुमानिके स्यान्त्यादेशभावे विशिष्टस्य स्यानिवृत्त्यपि प्रत्येकं
तयोः स्यानिवृत्त्येमानाभावात् श्रान्तस्तु वर्णयोरैवेति बोद्धव्यम् । स्पष्टा चेयं रीति-
रूपसर्गादस्य त्यङ्कारित्यस्य प्रोक्ष्यतइत्यादौ गुणे कृते प्रवृत्तिवारणपरभाष्येन
भान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वादीकारस्य परादिषद्भावेनणत्वाद्गुणाद्गु-
र्धारः । स्पष्टाचेयं रीतिरुदके केवले इति पूर्वपदान्तादात्तत्वं प्रयोजनम् गुहाद-
कमिति भाष्यमुपादायान्तादिवच्चेति सूत्रे कैयटइति वाच्यम् । येनविधिपरिति
सूत्रे भाष्ये सर्वके इत्यत्र जसः शी कथं न च यथा गङ्गाप्रविष्टतद्या गङ्गायह-
णेन यद्गणं तथा तदन्तः प्रविष्टाकस्यापि तद्गुहणेन यद्गामिति वाच्यम् । यथा
परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकानां द्वादिद्वौणादिशब्दानामनाधिक्याने प्रवृत्ति-
स्तथा सर्वाद्युपादानेन क्रियमाणमज्जाया विना शास्त्रव्यापारं न न्यूनं ऽधिके
वा प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य नेदमदमोर्गात् ज्ञापकात्ममाहितं तत्तुल्यन्यायादत्रापि
दीर्घविशिष्टे भान्तं च लौकिकन्यायेनोपसर्गत्वाभावात् उपसर्गमज्जायाः
परिच्छिन्नपरिमाणप्रादिगतत्वादिति बोद्धव्यम् । लत्यान्सारात्क विद्यायानाश्र-
यणमिति न दोष इत्यन्ये । परंतुवतिघटितशास्त्रम्याहायोरापेक्षोपसर्गत्वेन तस्य
च विरुद्धविषयस्यापि युगपत्संभवेन लौकिकन्यायेनेकेन नाभ्य मितिः । किञ्च
तत्रान्तादिवत्त्वे ऽपि व्यपसर्गाभावेनोपसर्गान्तरत्वस्यैव अभावेनाभीयादित्या-
दिसिद्धिः । नचोपसर्गम्येति सूत्रे ऽयतिपरस्यापसर्गम्येत्यर्थं प्रायत इत्यादावेका
देशकृते व्यपसर्गाभावादयतांभवति लत्व न स्यादित्याशङ्क्यः नार्दिषद्भावेन
व्यपसर्गं इति भाष्यामङ्गतिस्मत्प्राप्त्येवपरान्तावद्भावे आश्रयमानपस्तः स
इति वाच्यम् । तद्गुहावे ऽपि वास्तवभेदाभावेनायतिपरत्वस्यानुपादानेन तस्यै
कदेश्युक्तित्वात् । न हि तेनातिदेशेन वाच्यश्रुत्या तदांगपेक्षाधेन शक्यं कन्तु-
न्तस्मादेकदेशिनोक्तं तस्मिन्नर्थे परणैकदेशिनाभयत आश्रयनान्तादिर्वादिष्युक्तं
ऽचःपरस्मिन्निति । स्यानिवृत्त्याद्याद्युपसर्गं इति सिद्धान्तिनाकम् । अत एवाभे-
दश्रयस्तमिति सूत्रे ईत्संविद्यादौ नुस्मृतिपेध एकादेशे कृते व्यपसर्गाभावाद्गारि-
तः । किं चाभीयादित्यादौ वर्णादाङ्गमिति न्यायेन ह्रस्वे कृते लत्येनलक्षणम्यति
न्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्राप्तेर्नास्य निषेधस्यापयोगः । इदमुपसर्गाद्गुह्य इति सूत्रे
कैयटे स्पष्टम् । यत्तु व्याश्रयत्वात्तत्र तच्चायाप्रवृत्तिरिति तेनाकन्तसु इयायत्या-
द्यासिद्ध्यासङ्गतमिति स्पष्टमेव । यदपि प्रोक्ष्यते इत्यत्रैकादेशे कृते व्यपसर्गाभा-

वाच ह्रस्व इति तत्सूत्रे भाष्ये उक्तं तस्य अन्तादिवद्वावेपि उपसर्गात्परत्वा-
 भावादित्यर्थः साप्येकदेश्युक्तिरेव वार्णपरिभाषया सिद्धेः । आऊह्येते ओह्येते
 समोह्येते इत्येतद्वारणाय तत्र समेयादित्येतद्वारणायत्र चाण इत्यनुवर्त्तते
 इति भाष्यमप्येकदेश्युक्तिरेव आङ्गोप्युपसर्गत्वेन तेन न्यायेन पूर्वं ह्रस्वस्यैव प्र-
 वृत्तेः । अत एवान्तादिवत्सूत्रे ऽभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नान्तादिवत् । के पुनर-
 भ्यासादयः अभ्यासोऽहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि उपेयाय प्रोह्यते
 अम्बात्रेत्याद्युदाहृत्य न वा बर्हिरङ्गलक्षणत्वात् अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं बर्हिरङ्गा
 एते विधय इत्युक्तं न च ऊहेह्रस्वत्वं न अन्तरङ्गमुपसर्गसंबन्धोत्तरमेव प्रवृत्तेः
 वर्णाश्रयत्वादेकादेश एवान्तरङ्ग इति वाच्यम् । तदपवादवार्णपरिभाषाया अप्य-
 नेनोपलक्षणात् । एवञ्चोऽभयत इत्यादेरण्यहणानुवृत्तेश्चेकदेश्युक्तित्वं स्पष्टमेवा-
 क्तम् । किं चोहेरिवेणमभ्यासादिष्वगणयताभीयादित्यादेरनभिधानं सूचितं य-
 दप्यन्तादिवच्चैति सूत्रे प्राटितेत्यादावेकादेशादुत्तरपदप्रकृतिस्वरो विप्रतिषेधेन
 स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः न ह्येकादेशे उत्तरपदं परं भवतीति व्यप-
 षर्गाभावाभिप्रायेण सिद्धान्तिनोक्ते ननु चान्तादिवद्वावेन परमिति पूर्वपत्ये-
 कदेशिना शङ्किते उभयत आश्रये नान्तादिवदित्युक्तं साप्येकदेश्युक्तिरेव । एवं
 नपदान्तसूत्रस्य गोस्त्रियोरिति सूत्रस्ये ऽन्यत्र च भाष्ये ऽस्योल्लेख एकदेश्यु-
 क्तिरेव । निरूपितञ्च तत्र भाष्यप्रदीपोद्घोते तस्य तत्त्वम् । अत एवान्तादिव-
 च्चैति सूत्रे उभयत आश्रये इत्यर्थं न्यायसिद्धमुक्त्वा तस्योदाहरणं न दत्तं वृत्तिज्ञता
 च सौर्था नोक्त इत्याहुः । समेयादिति । आङ्ः प्रश्लेषो ऽत्र बोद्धुः । भौवादिक-
 स्येति । इटकिटकटान्यत्र प्रश्लेषस्याशीर्लङीति भावः । इहाद्घातु कर्दति स्व-
 रूपकथनं किति लिङीत्येतावतैव सिद्धेः । नित्यमग्निपूर्वं इति । धातुसञ्ज्ञा तु
 पाठापेक्षणादधिरहितस्यैव क्रियावाचकत्वन्तु कात्पर्यनिश्चयस्त्यस्यैव अधिरु-
 परिभावे उपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति भूषादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । ननु
 द्विवचने ऽचीति निषेधादण एव द्वित्वे उत्तरखण्डस्य गादेशे ऽधीगे इति
 स्यादत आह लावस्थायामित्यादि । एवञ्च द्वित्वनिमित्तान्निमित्तत्वाभावेन
 द्विवचनेचीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । गुणायादेशयोरिति । पूर्वन्धातुः साधनेन
 युज्यते पश्चादुपसर्गणेति सृष्ट् कात्पूर्वं इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति
 भावः । साधनेनेत्यस्य कारकणेत्यर्थः । उपसर्गणं तत्सञ्ज्ञकशब्देन इति दर्शन-
 इति । अनेनानारुचिर्बाधिता तद्वीजन्तु तत्रैव भाष्ये एवमुपक्रम्य नैतत्सारमि-
 त्युक्तिः । निर्द्वैशाचेति । अनेन हि निर्देशेन पूर्वन्धातुः साधनेनेत्युक्तन्यायो ज्ञाप्यते
 उपसर्गार्थेन तु पूर्वयोगः तेन पूर्वं योगादेवानुभूयते निविशते इत्यादौ कर्म-
 लकारात्मनेपदयोः सिद्धिः । नैविश इत्यादेनेः परत्वयोग्यादित्यादिक्रमेणार्था-

पूर्वमेव तद् । संपृचानुरूपेत्यादेरपि संपूर्वत्वयोग्यात्पचेरित्यादिक्रमेणार्थः । अत एव न तत्र धातूपसर्गयोः समासः । तिङि अतिङिति निषेधात् । ध्वनितञ्चेद मुपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये गोसन्दाप्र इत्यादावपि सन्दाप्रत्यार्थविशिष्टा द्वातोः कमण्युपपदे ऽणि ततः संशब्दयोगे गतिसमासे उपपदसमासो बोद्धुः साध्यत्वेन प्रतीतये च पूर्वं साधनसंबन्धः तस्मिंश्च तत्प्रयुक्तं कार्यमपि पूर्वमेवान्तरङ्गत्वात् । एवञ्च तिङुत्पत्त्यनन्तरमधिसंबन्धे वाणादाङ्गमिति न्यायेन गुणादौ कृते यणघञ्त्रल्युडादयो ऽप्युपसर्गार्थविशिष्टे सिद्धत्वप्रतिपादनाय पूर्वं तदर्थसंबन्धे अन्तरङ्गत्वात्पदद्वयानिमित्तसमासात्पूर्वमेव । एव भावार्थेतिङोपि । ध्वनितञ्चेदं सुट्कात्पूर्वा गतिर्गतौ उपपदमतिङित्यादिभाष्येषु । भिन्नपदवाच्यकारकबोधकपदसंबन्धस्तूपसर्गसञ्ज्ञकशब्दयोगोत्तरमेव । अत एव अद्य आ ऊठा अद्योठेत्यत्र पूर्वमन्तरङ्गत्वादादुणे पररूपमिति संप्रमरणाञ्चेति सूत्रे भाष्ये । परत्वादित्यादिङिति । आडपेतयेत्यादिः । अत्र घटन्ति । लावस्यायामाङिति पत्ते ऽन्तरङ्गत्वादृष्टावेतद्रूपमिदृष्टः कथञ्चिद्वाणादाङ्गमित्याश्रयणोपि अनेका च्त्वाद्यणापतिः । नचाटो ऽमिदृत्वाच्च यण । अत्र पत्ते ऽमिदृषत्सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । न च परनेकाच इति योगं विभज्य इणा यणित्यनुवत्याडादि-सहितानेकाचश्चेद्व्यणं तर्हि इवर्णान्तग एवेति नियमाच्च द्वाप इति वाच्यम् । शब्दमयादयो ऽलाभात् । उक्तेरित्या ऽडादिर्माहितानेकार्जगो यण एवाभावात् । भाष्यत्वांसिद्धवत्प्रत्याख्याने ऽप्य योर्गत्रिभागव्य विधयन्तामार्श्रत्येतस्मा मथ्यादायाञ्चत्यत्र पूर्वमाङित्युक्तं तस्मादादाङ्गं विषये पत्तयोः फलाभेदादङ्घातात्लौके ऽनभिधानमेव संप्रमरणाञ्चेति सूत्रादाहृतमध्येयातामित्यादि तु क्कान्दमन्त्र हि बहुलं क्कान्दम्यमाङ्घ्योगपीति बहुनयहरणादादेशोत्तरं परत्वादित्याङ तत आटि वृद्धिः नचाण नित्यः इयङोपि तत्त्वान् । अन्तरङ्गया वृद्ध्या बाधेपि लक्षणान्तरेण निमित्तविघातेपि नित्यत्वाङ्गीकारादिति केचित्तं लावस्यायामाङिति पत्ते ऽपि वाणादाङ्गमिति न्यायेनाङ्गस्य तस्मिन्निमित्तभूतादेशानाञ्च पूर्वं प्रवृत्त्या न द्वापः । यथा ऽन्तरङ्गानपीति न्यायो लुक्प्रत्ययोजकसमासादांनञ्च प्राबन्धबोधकः । अतिप्रमङ्गस्तु अनित्यत्वाद्वाङ्गोय इत्याहुः । गाडादेशादिति । व्याख्यानमत्र शरणम् घुमास्या ॥ जहातीति हाको यरण न हाङो व्याख्यानात् दाडा युङित्यतः काङोति वत्तं आङ्घातुक इति बाधकृतं इङ्गतीत्यत इङिति च वत्तं इङ्गमरणे इगवादिक् इत्यादां विशेषणार्थः ककारः केचित्त्विति । अत एव भाष्ये इणा गः लुङीत्यतत्प्रकरणे इदं पठितम अधीयन्निति । इयाङ् सर्वणदीर्घः । राघवयोः राघवाङ्गीति पठोः । केचित्त्विति । अत्राह्विबीजप्रमट्आभीयतया ऽमिदृत्वेनानेकाचत्वाभावः । लावस्यायामाङिति ।

पक्षेऽपि लडादिनिमित्तत्वाद्दटः समानाश्रयत्वेन स्थानिनमादाय वा समानाश्रयत्वेनासिद्धत्वं सूत्रपादम् । ईदृशाद्यर्थमसिद्धवत्सूत्रमावश्यकमेव । अत एव तत्सूत्रे भाष्ये वार्तिकोक्तफलानामन्यथासिद्धिं कृत्वाऽपि आरभ्यमाणेऽस्मिन्सूत्रे इत्याद्युक्तम् । सर्वथा प्रत्याख्याने तु अन्य लङ्प्रथमपुरुषवहुवचनेऽनभिधानं स्वीकार्यम् । अस्यार्द्धधातुकेन प्रयोग इत्यजधातावुक्तम् । जुस्वेति । एवकारस्तूत्रत्र पठमाने लिट् च लिङ् । शिषीत्यादावर्थवान् तथा नित्यं ङिन इत्यतो ङित इत्यनुवृत्त्या सिद्धे लङ्प्रथमं लङ्बद्धावेनैतदप्रवृत्त्यर्थं विध्याशिषो स्कारिति सलोपे यायादित्यत्र रूपमिति विशेषद्व्योतनाय द्विवचनमुदाहरति यायातामिति । लिङ्ः सलोप इति सलोपः । पारत्तलो गतिस्था घुमास्येत्यत्र पिबतेरेव ग्रहणत्वेत्वमिज्जुलौ । प्रणिदातीति । घुत्वाभावाच्छेषे विभाषेति वैकल्पिकं गत्वं सार्वधातुकमात्रेति । मात्रशब्देऽवधारणे सस्यानत्वमिति । ख्याज देशस्य खशादित्वप्रयोजनकथनावसरे वार्तिकमिदं सस्यानत्वं सस्यानशब्दस्तेन स्वर्गस्यो जिह्वामूलीयो बोद्धव्ये । यद्वा सस्यानत्वशब्दे सस्यानशब्द शब्दपरस्तद्वाच तदर्थ एव तदाह सस्यानो जिह्वामूलीय इति । अन्यथाऽस्मात्तृचि तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतः प्रमाणानां सामान्ये पक्षपाताच्चाद्धातुकमात्रे प्रयोगाभाव इति भावः । नटः ख्यातीत्यादौ तु जिह्वामूलीयो भवत्येवेति दिक् । संपूर्वस्येति । सार्वधातुकेऽपि नेति भावः । संख्येति प्रयोगस्तु चत्तिङ् एव । नाम्येति । घुप्रकृति भाङिति भाष्ये पाठादिति भावः । अयमन्तीति । शिटैरिति शेषः । अत्रार्थे न भाष्यानुग्रहः । विद इति पञ्चमी विकरणश्रवधाने लटस्ततः परत्वासंभवादाह वेत्तेरिति । अकारान्तनिपातनादिति । आम्सन्त्रियोगेनेति शेषः । तदुक्तं भाष्ये निपातनाद्गुणत्वमिति । षिट्ङ्कुर्वन्त्विति । इतिशब्दः प्रकारे एव ङ्जातीयकमित्यर्थस्तदाह पुरुषवचने इति । तयोर्नान्तर्रीयकमुच्चारणमिति भावः । कन्त्वपरस्मैपदे तु विवर्तिते एव लोकविवक्षानुसारकेति शब्दादित्येके एते अप्यविवर्तिते नान्तर्रीयकत्वादित्येते । लोट् नूच्चारणसामर्थ्याद्विवर्तित एव । अत एवोषावदेत्याम्बिधानं तत्रापि व्याख्यानादुपजायसाहचर्याच्चास्यैव परस्मैपदिनो ग्रहणम् । गणकार्यस्येति । तनादिसाहचर्येण तद्गणस्यस्यैव कृजोत्रग्रहणं क्रियासामान्यवाचित्वेनान्वययोग्यतया तस्यैवानुप्रयोग इति भावः । भाष्ये कृग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानादत्रार्थं तात्पर्यमयुक्तं न विश्वसेदित्याद्यार्थमेव । ज्ञापितेऽपि तच्चारितायांभावाच्चेत्यन्ये । अत उत्सा ॥ गमहनेत्यतः कृडितीति नित्यं करोतेरिति उतश्चप्रत्ययादित्यत उत इति चानुवर्तते । तपरत्वसामर्थ्यादिति । इदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उदघोठाप्रित्यत्र वृद्धिवल्लक्ष्यलक्षणस्येति न्यासेनाप्यतद्वारयितुं शक्यं षिकारभेदकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणादिति केचित् ।

तत्स्थानिक इव तत्स्थानिकस्थानिके ऽपि लोकन्यायेन तत्त्वबुद्धेः स्वस्थानिक-
 कादेशस्थानिकादेशकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणे ऽपि स्वस्थानिकादेशव्यवस्थानि-
 कादेशकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणे मानाभाव इति स्थानित्सन्नस्यभाव्याशय परे ॥
 कुर्वन्निवत्यत्र हलि वेति दीर्घस्तु न न भक्कुंगामिति निषेधात् । लुको ऽसिद्ध-
 त्वादिति । सावंधातुकद्वयस्याभावेऽपि उकारान्ताङ्गावयवकरोतिरेत उदित्यर्थात्
 अङ्गमञ्जायाश्च लुकर्यापि प्रत्ययलक्षणो युवोरनाकावित्यादिसूत्रभाष्ये स्वीका-
 रेण सावंधातुकग्रहणं स्पष्टार्थम् एतत्सन्नशेषस्यामिदन्तर्हि प्रयोजनं सावंधातुके
 भूतपूर्वमात्रे ऽपि यथा स्यात् कुर्वन्तीति भाष्यन्त्वेकदेश्याङ्गिरिति बोद्धम् ।
 दश्च ॥ मिपि धातोरिति सूत्रं पदस्यांत चानुवर्तते पदान्तस्येति किम् वेत्सि
 चत्वंस्यासिद्धत्वाद्वास्त्यत्र शनोरिति शकन्त्वादित्वात्पररूपं अत्र सावंधातुके
 इति निष्कलं आट्टधातुके तस्य भूभावात् इहामासत्यादौ अत आट्टेरिति दीर्घं
 परस्य लोपे ऽपि तस्यभावात् शनस्य सावंधातुके गश् सत्वाच्च आमात्रिति आ-
 यचितिवत् उपसर्गपरस्येति सस्य विगणणत्वेन प्रादुरासीदित्यत्र न षत्वम् अस्तेः
 किम् । अनुसृते ऽनुसृप्तस्यापत्यमानुसंय इत्यत्र शुभादित्वाद्धुकिं ठे लोप इत्यु-
 लोपे सकारनिर्हृतिपसंगत्वसत्त्वेन षत्व.प.त्तः । मृजृत् मृज्रास्याधृषी # यस्य च
 मृजू इत्यस्य ग्रहणं व्याख्यानात् लुग्विहरणपरिभाषात्वनित्यत्वात् न प्रवर्तते
 धातः । कार्यमुच्यमानमिति परिभाषान्धमथंमाह धातुप्रत्यये इति । तेन परिमृ-
 ङ्ख्यामित्यादौ न । अजादाविति । आद्यशा यस्मिन्निर्वाधारिति परिभाषालभ्या-
 यानुवादः । मृद्धीति । हर्धिः । षत्वष्ट्वजश्र्वात् । परत्वादिति । युगपत्वृत्ता
 दृषोः । स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासभवरूपा । वरोधा ऽस्तीति भावः । रुदश्च ॥ इनादेः
 किं व्यत्यहृदि पञ्चभ्यः । किम् । अजागः । पित इति स्वरूपकथनम् । अपृकारपितो
 ऽसम्भवात् तुरुस्तु इत्यत्रैव तत्रितृत्तश्च । सावंधातुकम्येत्यप्यत्रम् । अहृदिता-
 मिति । तामाट्टावधौ धातोरित्यस्य विहितविगणणत्वेन निद्विष्टपरिभाषानपे-
 क्षणादन्तरङ्गत्वात्तामाट्टयस्तत इट् । इट् पादः पांदाति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् प्रक-
 तीति प्रत्ययविशेषापेतयासुदपेतयान्तरङ्गत्वादितश्चेति लोपे यामुद्धीटोः प्राप्-
 योरन्तरङ्गत्वाद्दामुडित्यर्थः । सामान्यधर्मापेतशाम्नापेतया कश्चिद्विशेषधर्मो
 ऽधिको । नामित्तकौटौ यत्र विशेषापेतशाम्ना ऽस्ति तत्ततो बहिरङ्गमिति तदर्थः ।
 रुदादित्त्वं सावंधातुकत्वञ्च तथा सावंधातुकत्वज्ञानाय प्रकृते धातुत्वज्ञानं प्र-
 त्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति सामान्यधर्मनिमित्तकत्वमप्यत्रास्तीति
 बोद्धम् वस्तुत इदं बहिरङ्गत्वं भाष्ये क्वापि नाश्रितमिति परिभाषावृत्ता निरूपि-
 तम् । तस्मान्निवत्त्वात् यामुटि कृते ऽपृकत्वाभावेनाडौटोः प्राप्त्यभावेन तयो-
 रानित्यत्वादित्यन्ये । सुविनिर्दुभ्यः । सुपीत्यागन्तुनेकारेण कृतसंप्रसारणस्य ग्रहणं

सूतीति क्विबन्तं समेति पचाद्यजन्तसाहचर्येण तस्यापि कृदन्तस्यैव ग्रहणात् पूर्वन्धातुरूपेति द्वित्वात्पूर्वं षत्वायेदं । षत्वैकते इति । सुपिभूतो द्विरुच्यते इति भाष्यादिति भावः । यदि तु सुपिसंबन्धिसम्येति सूत्रार्थो ऽभ्याससोपि सुपिसंबन्धिभवत्येव तदीयाद्वितीयप्रयोगसंबन्धित्वादित्युच्यते तदा षत्वात्पूर्वं द्वित्वे ऽपि न दोषः । इदमेवयुक्तं पूर्वन्धातुः साधनेनेति सिद्धान्तात् । अत एव भाष्ये सुपिभूतो द्विरुच्यते इति प्रचुरः पाठः । अन्यथा ऽभ्यासस्यानर्थक्यात्संबन्धिनः षत्वमेव न स्यादिति निरूपितं स्यादिति सूत्रे । नित्यत्वाच्चेति अभ्युच्येयम् सुपिरूपाभावादिति । अर्थवत्सुपिरूपाभावादित्यर्थः । अन्यथैकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वं दुर्वारमेव । अभ्यासस्य नार्थवत्त्वं नापि समुदायस्येत्यत्रै वसूत्रे दपतेर्दिगीत्यत्र सुट् कादित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । अनितेः ॥ उपसर्गादसमासदत्यत उपसर्गादिति वर्त्तते नो ण इति च अत्र समीपार्थकमन्तपदमपक्रुष्य सप्तम्या विपरिणाम्यानितेः समीपे यो रेफस्तस्माच्चस्य णत्वमित्यर्थः । समीप्यञ्चाव्यवहितमेव व्याख्यानात् प्राणितीत्यत्रैकादेशस्य परादिवत्त्वेनानितेरव्यवहितत्वं रेफस्यास्ति स्थानिवत्त्वन्तु न । पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वात् । पर्यनितोत्यादौ यकारेण व्यवधानाच्च णत्वं अन्यथा ऽडादिव्यवार्थं ऽपि स्यादिति भाष्ये स्पष्टम् । अन्त इति सूत्रं हेप्राणित्यत्र पदान्तस्येति प्रतिषेधबोधनार्थम् । अन्तापवाद इति । यद्वाप्यन्तरङ्गे ह्रस्वस्तथाप्यपवादविषयं प्रकल्प्यात्सर्गाणां प्रवृत्तेर्न यामय्येकुलायेत्यादौ प्रवर्त्ततइति तृतीयादिष्विति सूत्रकैयटोक्तरीत्या प्रकल्प्यात्पवादविषयमुत्सर्गाभिनिविशते इति भाष्याक्तन्यायमूलकनोपसर्गजनियमामोष्यपवाद इति न्यायेन ददतीत्यादौ अन्तरङ्गाप्यन्तादेशो न । ईत्सन्तीत्यादौ नायं अनसइत्यापकर्षात् । अत एव प्रतीषिषन्तीत्यादौ न । जायोविचिण्णत् ॥ पर्युदासेन वृद्धिविषयस्य डित्पर्युदासेन प्रतिषेधविषयस्य ग्रहणं विरनैतच्छास्त्रकल्प्या विन् जायविः । दावि रित्याद्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । उणादिषु प्राणिनैरव्युत्पत्तिस्यैव सञ्चात् । अत्रैणादिको विनिति चिन्त्यम् । एतच्चाणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यते । विग्रहणसामर्थ्याज्जायवौ लक्षणान्तरेणापि गुणो न । क्विप्त् न गृह्यते । शुद्धेक्यरपरस्यात्र ग्रहणात् । क्विप्स्तु सानुनासिक इति भाष्ये स्पष्टम् । निषिध्यते इति । जागरक इत्यत्र गुणे कृते उपधावृद्धिस्तु न चिण्णत्प्रतिषेधवैयर्थ्यापत्त्या जागर्त्तगुणे उपधावृद्धाभावकल्पनात् । यत्तु गुणोत्तरं वृद्धिमात्राभावे एतज्ज्ञापकमाश्रित्य ह्यन्तेति सूत्रे जायग्रहणं त्याज्यमिति । तत्र । सति संभवे सजातीयपेत्तैव ज्ञापकस्याचितेत्यर्थस्य जायग्रहणेन ज्ञापनादित्याहुः । जाय इति सूत्रस्यभाष्यस्य तु सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे एव स्वरसो दृश्यते ॥ इद्वारिद्रस्य । सौत्रो ह्रस्वः । ई हल्यधो-

रित्यस्यापवादः । आर्द्धधातुके लोपविधानात्सार्वधातुके एवेदम् । अत इत्यनु-
 वृत्त्या लोपोत्तरं नास्य प्रवृत्तिः । अनयोरात् इति । श्नासाहचर्येणाभ्यस्तेष्व-
 न्यस्यैव ग्रहणाज्जायतीत्यत्र न दोषः । तन्साहचर्येणाभ्यस्तस्यापि सार्वधातुके
 एव लोप इत्याह सार्वधातुके इति । आर्मिति । कास्मन्ययादिति सूत्रे भाष्ये
 स्पष्टमिदम् । आइत्येवेति । ओकारस्य विवृततरत्वेन यत्रलाघवादिति
 भावः । आलोपे इति । आर्द्धधातुके विवृत्तिते लोपेपि औचिधानसामर्थ्यादे-
 व भूतपूर्वगत्याकारान्तत्वमाश्रित्य णल आदेश इति भावः । आन्वेति । पते
 इति भावः । इदं मतं वस्येकाजादिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमे-
 वेत्तम् । सनि एधुलीति । अनन्तरस्येति न्यायेन वार्त्तिकेमाप्तस्यैव निषेधः । तेन
 दिदरिद्रिषतीत्यत्रातो लोपो भवत्येष । दिदरिद्रिषतीत्युक्ते दिदरिद्रासतीति
 वेति भाष्यात् । अदरिद्रासीदिति । अयं प्रयोग इद्वरिद्रस्येति सूत्रे भाष्य । इत्युक्ते
 इति । धि चेत्यत्र सिचो ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकेकादिति भावः । भाष्य-
 मिति । इष्टमेवैतच्चकाधीति भाष्याक्तः । सिचोनुसृतेरभावो ऽपूर्वकरणञ्चा-
 निष्ठावहमिति तद्भावः । तिप्यनस्तेः ॥ अनस्तेः किम् । सलिलं सर्वमारदम् ।
 आदिति लडि तिप्यनस्तेरूपम् । बहुलं कृन्दसीति इट् न । सिपि धा ॥ सिपि
 चेत्येवदत्वविकल्पे सामान्यसूत्रेणैव हत्व सिद्धे धातोर्हरिति दश्चेत्युत्तरार्थं
 शास इति । अङ्योग्यस्येवशासंग्रहणादाशास्ते इत्यादौ नेति भाष्ये स्पष्टम् ।
 शाहौ ॥ इत्यापवादः यत्रापि पूर्वसूत्रे शास इत्यवयववृष्टौ ताथापीहोपधाप-
 दनिवृत्त्या स्यान्वपष्टेषु । पञ्चेति । अत एव दीधीवेधीति सूत्रे दीधीवेध्याः
 क्कान्दसत्त्वादिति भाष्ये जतिन्यादय इति सूत्रे षसिःशोक्कान्दसार्विति भा-
 ष्यञ्च । यीवर्णयोर्दी । तासन्त्योरित्यतो लोप इत्यनुवर्त्तते । यिञ्च इवर्णोश्चति
 द्वन्द्वः यीत्यत्रकार उच्चारणार्थस्सदाह । यकार इति । नित्यत्वादित्यन्तरङ्ग-
 त्वस्याप्यपलक्षणम् । टेरत्त्वमिति । अत्रः परस्मिन्विति सूत्रे आद्रीध्ये इति
 भाष्यप्रयोगादिति भावः आद्रीधयते एवलि अन्तरङ्गत्वेन णिनापात्पूर्वम्
 यीवर्णयोर्रिति लोपे आद्रीधक इति सिद्धम् । यत्तु नानलोपीति सूत्रे भाष्ये
 वर्णग्रहणसामर्थ्याज्जनेपीत्युक्तम् । तत्तु अन्तरङ्गत्वमनालोच्य एषञ्जान्तरङ्ग-
 परिभाषाया अनित्यत्वे एतज्जापकमिति बोद्धव्यम् । एतेन वर्णग्रहणसाम-
 र्थ्याच्छ्रयमाणे इवर्णेषु लोप इति हरदत्ताशुक्तमपास्तम् । वेवीहो ऽनन्त-
 रमाहुःशास्विति पठ्यते इति जतिन्यादय इति सूत्रस्यभाष्यस्वरसः । षस-
 सस्ति । जतिन्यादय इति सूत्रस्यभाष्यस्वरसात् सस्तिधातुरत्र नास्तीति प्र-
 तीयते तत्रैव कैयटे षसशास्तिस्वग्र इत्युक्ते पठान्त । तत्र शितपानिर्देशेन शास
 एवार्थभेदात्पुनः पाठ इत्युक्तम् माधवानुराधी तुमूल पाठः । तदनुसारेणैव

पञ्चानां ह्यन्दसत्त्वोक्तिः । असः । असदिति सिपिधातेरिति वा रुः ।
 सन्तीति । इदित्वाच्चमि स्कोरिति संलोपे करोभरीति पक्षे तलोपः । इत्ये-
 केइति । अत्रारुचिबीजन्तु हलानन्तरा इति सूत्रभाष्यविरोधः । सत्रत्य
 भाष्यादप्ययमप्रमाणकः । अन्यथा बहूनां सविधाने बहूनामेवेति पक्षे मसज्-
 धाताविवात्रापि दोषात्तदन्तैः बीजानापत्तिः । वशकान्तैः । अस्य भाषायां
 प्रयोगो ऽसाधुरेषु । उद्धीति । संप्रसारणधित्वषत्वजश्वष्टुत्वानि । अव-
 डिति । लाङ् इत्त्वादिलोपे षत्वजश्वचत्वानि । औष्टाम् । संप्रसारणे
 ऽजादित्वादाट् । यद्यपि लावस्थायामडिति पक्षे आङ्प्रप्रिति । तथापि
 भाष्यजादेरपि तेनाद्विधानाच्च दोषः । तत्पक्षे ऐज्यतेत्यादिसिद्धये ऽटमेवाश्रित्य
 आटः प्रत्याख्यानाच्च । चर्करीतञ्चेति । चर्करीतमिति यङ्लुकः सञ्जा तेन
 तदन्त्यहणं सामर्थ्यात् । किरातिचर्करीतान्तमिति सप्तमे भाष्याक्तेः । अदादा-
 विति । तेन यङ्लुगन्ताच्छब्रैश्च न तु तत्तद्गणप्रयुक्तः श्यनादिः । शपोलुक्प्रपरस्मै-
 पदिन उपक्रम्यास्य पाठादस्य परस्मैपदित्वमेवेति बोद्धव्यम् । इत्यदादयः ॥

भाष्यमिति । तृतीया चहोरित्यत्र । दानं प्रमिदृञ्चेद्विप्राय जुहोती-
 त्यपि स्यादत आह प्रक्षेप इति । वैधे इति । आहवनीयाभ्यादिरूपे तत्र
 प्रज्वालनाय प्रतिष्यमाणकाष्ठादावतिप्रसङ्गं निवृत्तये आह । हविषश्चेति ।
 जुहुत इति । श्लाः परनिमित्तत्वाभावेन शष्वन स्यान्नतया ऽजादेश्वाभा-
 वेन च स्यानिवद्भावे न शष्वमाश्रित्य न गुणः । परत्वादिति । हुशुवोरित्यत-
 दपेतयेति भावः । भियोन्य ॥ गमहनेत्यतः कृतीति वर्तते । अभ्यस्तस्येत्यनु-
 वृत्या सार्वधातुके इत्यनुवृत्या वा भीत इत्यादौ न दोषः । पृ । दीर्घाच्चा-
 रणमुत्वाय । उदाग्र ॥ अङ्गावयवौश्रुति । अगताविति ऋयादेः क्तै समीर्ण इति
 यथास्यादिति तत् । शृदृ ॥ इत्स्वविधानस्य कित्येवफलमिति सूचयितुं कृतीति ।
 गुणाभावे वाणोदङ्गमिति यणं बाधित्वात्त्वापत्या गुण एव न विकल्पितः ।
 भृशामित् । बहुवचनादाद्यर्थोवगतिः निजामित्यतस्त्रयाणामित्यनुवर्तते ।
 ईहत्य । शनासाहचर्यादभ्यस्तांशेपि सार्वधातुके एवेदं जहातेश्चभ्यस्तस्ये-
 त्यनुवृत्या ऽस्य लोपोयीत्यस्य च सार्वधातुके एव प्रवृत्तिः । दत्त इति ।
 अघोरिति प्रतिषेधादीत्वाभावे शनाभ्यस्तेत्यलोपः । अदात् । गतिस्थिति
 सिचोलुक् । दधस्तभ्रवन्तस्य वश इत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्विरुक्तवद्भ्येन ध इत्येव-
 सिद्धे दध इति स्पष्टार्थं भ्रवन्तस्येति किम् । दधाति । नन्वालोपस्य स्थानि-
 वत्त्वाद्दत्त इत्यादावपि न स्यादत आह । वचनेति । पूर्वत्रासिद्ध इति । एवञ्च
 वामनादीनां वचनसामर्थ्याश्रयणं वृथेति भावः । निजाम् ॥ श्लाविति किम् ।

निनेजा । कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्यात्र शास्त्रे ऽनाश्रयणबोधनाय त्रयाणा-
मिति भृजामिदित्युत्तरार्थम् । अत्र तु नापयोगः । गणान्ते पाठेन त्रयाणामिष-
निजादित्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । नाभ्यस्तस्य । अभ्यस्तस्य किम् । द्वेषाणि ।
अचिक्रिम् । नेनेक्त । पितीत्युत्तरार्थम् ॥ अत्राद्यदलीडुति । शोषिजात्यस्यै-
वेति । तौदादिकस्य रौधादिकस्यैव च तत्र यद्गणं व्याख्यानादिति भावः ।
आभजिहतीति । अत्रापि क्कान्दसत्त्वादित्वम् । इयतीति । यणा ऽवः परस्मि-
न्निति स्थानिवत्त्वालोपोव्यागिति यलोपोनयलोपो स्थानिवत्त्वनिषेधस्तु लोप-
रूपाज्जादेशेष्वेति दिक् । ऐष इति । द्वित्वे ऽभ्यासस्यैव इयार्ह उत्तरखण्डे
गुणे रपरत्वे हन्त्यादिलोपे विसर्गे अट् वृद्धिः । लावम्यायामादिति पञ्च ऽपि
बहुलं क्कन्दस्यमादिति बहुलयहणात्तदुत्तरमत्राट् । बहुलं क्कन्दमाति सिद्धे
ऽतिपिपत्योश्चेत्यत्रात्तिशहणं ज्ञापकाल्लोके प्रयोगे ऽपि क्कान्दसप्रकरणे पाठा-
स्कादिदवलोके साधुत्वं न सर्वत्रेति बोद्धव्यम् । अत एव क्कन्दसूत्रे भाष्ये उक्तं
अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैवलोके नत्यत इति प्रकारान्तरमपीदृधानावुक्तम् । कर्त्तव्य-
त्यादिना । दधन्त इति । चतंस इति वच दीघः । जजायादिति । ये विभाषे-
त्यात्वम् । जिगीत इति । बहुलं क्कन्दसौत्यभ्यासस्यैव । इहान्यघाति च ।
इति जुहोत्यादयः ॥

दिवु ॥ उदित्स्वमुदितोवेति त्वायामिद्विकल्पार्थम् । मेमिचि ॥ सदत्य-
कारो ऽविवक्षितः । आमिचोति पर्युटामात मादोरत्यशलाभा यथा तथा तोष
सहेत्यत्र निरूपितम् । वृत्तिरिति । यद्वापिप्रतीघातात्पवकार्यभन्यापिक्रुते
वृत्तेत्रयहणम् । परणगुणोति सूत्रं मुहितायेगच्छेन वृत्तेरेवयहणम्याकर उक्त-
त्वादिति भावः । जरातिरिति । अच्छत्पृतामिति गुणं वात्राभ्यास्यत्वाविकल्पः ।
दीडापुड । उभयनिद्वेगं पञ्चमीनादृशांशलायानित्यर्त्तिरिति पण्येमपमा तदा-
दिविद्व्यर्थन्याशयेनाज्ञादिति । उत्तरार्था च मत्रमीत्यपि बोद्धव्यम् । यार्ट् कृतापि
तम्यासिद्धत्वेन यणप्राप्तिमाशङ्क्याह । व्युटार्त्तिरिति । मीनाति । अत्र च इति
उपदेश इति च वर्त्तते । उद्वेगपदञ्च तदुत्तरकालपरम् । अत्र इत्यस्य विषये
सतीति शेषः । एवञ्चैवा विषये मति उपदेशान्तरकाले एव आन्वयमित्यर्थः
स्पष्टञ्चदं भाष्ये । एवञ्चाशितोत्यनुवृत्तः फलवन्त्यामिति परे । लीलीडा-
रिति । श्यादिराधृषीपश्च निरनुबन्धः परस्मैपदी । स्वादय इतिगणसूत्रमे-
तत् । घृङ् इत्यारभ्य व्रीडन्ता इत्यर्थः । आदित इत्यतिदेशः । मकमक
इति अत्र मानन्तु चिन्त्यम् । योन्त । अन्तकर्मनाशनम् । पतीति । अत्र पाठे
प्रमाणं प्रयोगमाह । द्युतकामेति । पक्षान्तरे इति । परे तु नित्येषु शब्देषु

स्यान्यादेशत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य बुद्धिविपरिणामेन परिहृत्य एवं तर्हि अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य नापवादे उत्सर्गकृतं भवति । यदयं श्यच्चादी न्कांश्चिच्छितः करोतीति श्यनः शित्वस्य ज्ञापकतोक्ता । स्यानिवत्सत्रे भाष्ये न च पित्त्वनिवृत्तये नियमार्थं शित्वम् । नित्वसामर्थ्यादेवर्तात्सिद्धेः । तद्वाद्यु-
दात्तार्थं श्यनः पित्त्वे तु पित्त्वादेवानुदात्तत्वे लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे च धातु-
स्वरेणैवसिद्धे कितेनेति तदशयः । न च ताच्छील्यादिविषये चानांश प्रकृतेराद्यु-
दात्तार्थं नित्वमिति वाच्यम् । अन्यत्र विकरणेभ्य इत्युत्पत्त्या तत्र श्यन्स्वराप्तेः ।
न च तस्यापि तत्सामर्थ्याद्वाधः । तद्वाधकल्पनापेक्षया ऽतिदेशप्राप्तपित्वबाध-
स्यैवौचित्यात् । वावृत इत्यस्यानेकावः सत्त्वे तत्र धातुस्वरेणासिद्धेर्नित्वन्या-
वश्यकतया तत्सामर्थ्याभावेन पित्वनिवृत्तये शित्वस्यावश्यकत्वाद्वाप्यासङ्ग-
तिः स्यैष्टेव भट्टिप्रयोगे तु वाशब्दस्य वार्थतया कामयमानेव न तु तथा किंतु
क्ललनार्थमायतेत्यर्थान्न दोषः वृत्तत्वं वृत्तवावृत्ताविति कोशोक्तं वावृत्तशब्दस्तु
पृषोदरादित्वात् । पित्वनिवृत्तयोरविशेषमुक्त्वा चानांशिविशेषं प्रदर्शयतः कैय-
टस्याप्यनेकाद्योधातोरत्र गणे ऽभावे एव स्वरसः । न च ज्ञापकत्वाच्चियमा-
र्थत्वं लाघवं सर्वेषानुपपन्नस्यैवज्ञापकतया नियमार्थत्वे ज्ञापकत्वस्यैवासम्भ-
वात् । किं न नियमार्थत्वे एकत्रै वातिदेशबाधो ज्ञापकत्वे तु अनेकत्रैति
नियम एव युक्त इत्याहुः । क्लृप्ते इति । अत एव क्लिबेशुक्तमिति प्रयोगः ।
तशब्दे इति । सचानात्मनेपदप्रथमैकवचनं पदेस्तस्यैवसम्भवात् । अत्रोधीति ।
दीपजनेति चिण् । युधमिच्छतीति । व्यत्ययोबहुलमिति सूत्रभाष्ये तु प्रतीपम-
न्यकर्मियुध्यतीत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्युक्तम् । एतद्वाप्यविरोधादनुदात्तत्व-
पयुक्तात्मनेपदानित्यत्वमपि चिन्त्यमेव । अकर्मक इति । अकर्मकोपोत्यर्थः ।
अतः सृजियुज्याः सकर्मकयोः कर्मवद्भाव इति कर्मवत्सूत्रस्यवार्तिकेन न
बिरोधः । स्रष्टेति सृजिदृशोपरित्यम् । एषकारादर्थान्तरे राधः श्यच्चाद्यादत आह ।
भिचेति । अत एवाकर्मकारादिति सार्थकम् । उदाहरणमिति । तथा च वृद्धावि-
त्युपलक्षणम् । अत एव राध्न्योदनः स्वपमेवेति कर्मवत्सूत्रस्यभाष्यप्रयोगोप-
पत्तिरिति भावः । हिंसार्थस्येति शत्रुमपराध्नोतीत्यादौ हिनस्तीत्यर्थदर्शनात्
चुरादिश्चेति । ज्ञेय इति शेषः । तथा प्रयोगदर्शनादितिभावः श्लेष इति । प्रति-
प्रसवार्थिधस्तदाह । अडापवाद इति । पुषाद्वडस्त्वन्ये पुषादयो ऽवकाशाः
यद्वा वक्ष्यमाणानियमपर्यालोचनया ऽनालिङ्गने चरितार्थस्याहोपमपवाद इति
भावः । सिचफलं दर्शयति । अश्लिप्तत अश्लिष्टा इति । अत्रादादेश भ्रूलो
भ्रूलीति लोपयोः सिद्धिरिति भावः । ररन्धतुरिति । परत्वाच्चमि सत्यकिन्वाच
नलोपः । नशोः धाम् ॥ नभाभू इत्यतो नेति वर्त्तते भूतपूर्वमिति स्पष्टश्चेदं भाष्ये

नप्राप्रापितनिषेधस्यैव क्रादिसूत्रेण नियम इति मते नाह दुद्रोठ दुद्रोहियेति ।
यस्तुतो सुद्रोहियेत्येकमेवरूपं न्याय्यं आगणान्तादिति यस्वस्यतेस्युगिति सूत्र-
मत्रलिङ्गमिति तत्र अस्यति वक्तोत्यनेनात्मनेपदे तडि तस्य चारितार्थात् । दाहे
पठित इति । दिवादावेवेत्यर्थः युपरुपलुपेति पाठः उदित्यठो लेखकप्रमादात्
धातुवृत्त्यादिविरोधात् इह पाठः इति दिवादावन्तर्गणपुषादाशित्यर्थः । श्यवर्थे
इति । एवञ्च पुषादेः प्रागेव पठितुं युक्त इति भावः । अत्र गणे च्रुटकेदने इति
पठन्ति चुरादौ च । चुरादेर्नित्यण्यन्तस्वाद्योतनीत्यस्य सिद्धये वा भाशेऽयत्र
च्रुटि ग्रहणं ददृत् दृशातेदीयतेवेति भाष्यात् दृधातुरयत्र बोध्यः तत्राह
भ्यादिवदाकृतिगण इति ॥ इति दिवादयः ॥

सुरासन्धानं सुरोत्पादनप्रकारः । सुन्व इति । जोपश्चास्येति वा उलोपः ।
सुनु इति । उतश्चेति हेर्लङ्क सुनधानीत्यत्र दुश्नुञोरिति यथं बाधित्वा परस्वा-
ङ्गणः । सुनोतेः स्यः नरपरत्यतो नेति वर्त्तते सन्यभिसुसुषतेरप्रत्यये ऽभिसुसुमरि-
त्युदाहरणं अन्यत्र स्तोतिग्यारवेति स्याद्विष्यभ्यासे इति च नियमादेवतदभा-
षिसिद्धेः विभागादेः चञोरिति सूत्रात्कुरित्यभ्यासाञ्चेति सन्निटोर्जरित्यतः
सन्निटोरिति चानुवर्तते अतश्चम इटसनिवेत्यत इद्वेति लिङ्गमिञोरिति
सूत्रञ्चानुवर्त्तते न च लाघस्यायामटि संयोगादित्वाभावात्संस्कारेण्यसिङ्गुः
संयोगादेरिति कर्मधारयोऽङ्ग्येति तद्विशेषणमिति संयोगसञ्ज्ञासूत्रभाष्यो
क्तपक्षेऽङ्गाद्वयवसंयोगात्परस्य अकारस्यन्यथादसिद्धिरेवेति वाच्यम् । अत्र
सिञ्जनुवृत्तिसामर्थ्यानाद्वागमे भूतपूर्वसंयोगादित्वादाय शास्त्रप्रवृत्तज्ञापने-
नादोषान् अत एवास्त्यर्थेत्यादौ गुणोतीति गुणसिद्धिरिति त्रिक्र । क्रादिनि-
षेधादेव सद्दे वधर्थग्रहणं निगमणवेति नियमाद्यं तदाह तेनेति । लिङ्गमिञो ॥
घत इति इटसनिवेत्यत इद्वेति च वर्त्तते नलिङ्गि घत इति दीघं इति च
वर्त्तते अवरपीष्टेति घृतावेति दीघंः प्रहिणोतीति गुणस्य स्थानिवन्वाङ्गिनु-
शब्देन पूर्वत्रासिद्धे नम्यानिषदित्यस्य तस्यदोषः संयोगादिनोपेत्यादिना
निषेधात् स्पष्टञ्चेदं भाष्ये अहिरङ्गपरिभाषा तु त्रैपादिकेत्तरङ्गेनेत्यसङ्गताद्ये
दित्तहेरचचडीति पर्युदासोन्याय्यः । आप्रवृत्तीति । संयोगपूर्वकत्वाद्गुणसंज्ञा-
रिति यण उतश्चेतिहेर्लङ्कच न राधो अत इत्यनुवर्त्तमानेषु सामर्थ्यात्पर-
स्वलभ्याथेबाधः श्नाभ्यस्तयोरान इत्यतो मण्डूकप्रुत्था अत इत्यनुवृत्ति वा ।
अशू । अयं परस्मैपदपीति उपदेशे ऽत्वत इति सूत्रस्यभाष्यस्वरसः अशने-
तेश्च तस्माच्चुडिति वर्त्तते अशेरिति वक्तव्ये ऽश्नाति व्यावृत्त्यर्थं श्नुनिर्देशः
इहाप्याश्रीयत इति सदेः परस्य लिटीति सूत्रस्यः परिवृत्तवर्त्त इति भाष्यप्र-

योगोद्भेभ्रुरिति अत एकैति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगश्चेह मानन्दभेश्चेत्यत एकैति सूत्रे भाष्ये वार्तिकम् । सुधाकादय इति । आत्रारुचिबीजन्तु अन्यायन्यीत्यत्र लिट्पदस्य क्त्विपदस्य च कर्त्तव्यतापत्त्या गौरवमिति मम तु व्याकरणान्तरेष्वसंयोगादिति क्त्विप्रकरणेवैतदिति तयोर्कर्त्तव्यतास्पष्टैव अत एष भाष्ये प्रथमोपास्यतणलं विहाय देभ्रुरित्युदाहृतं दम्भेश्चेत्येत्वावधायके ॥ तृप । अत्रत्योऽयं सेट्कृन्दसीति गणसूत्रम् ॥ इति स्वादयः ॥

आर्द्धधातुके इति । बरीभृज्यतइत्यत्र रीकोरेफस्य न निवृत्तिरभ्यासस्य नैरर्थक्यात् समुदायस्य तु न भ्रसृजित्वं द्विष्ययोगपक्षे दुरुपपादत्वात् अतो न तन्मध्यपतितन्यायेन तत्र प्राप्तिशङ्का । उपदेश इत्यनुवृत्त्या रीकोरेफस्य बरीभृज्यत इत्यादौ रमागमव्यावृत्तिरित्येतत्परभाष्याक्तिस्तु एकदेशनः । दयतेर्द्विगीति सूत्रसमतया न्यार्यासिट्टयोक्तरीत्या प्राप्तेरेवाभावात् रम्यकार उच्चारणार्थः रोपधेयत्र रोपधयोः स्थाने प्रसङ्गे रन्मयुज्यते रोपधेन प्रयुज्येते इत्यर्थः । बभ्रज्जतुरिति । संयोगात्परत्वात्क्त्वाभावः । नन्वाशीर्लिङ्गसंप्रसारण बाधित्वा परत्वाद्भ्रमि सङ्गतिन्यायेन संप्रसारणाभावे पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन संप्रसारणेप्याङ्गणे भर्ज्यादिति स्यादत आह पूर्वविप्रातिषेधेनेति । संप्रसारणर-मोर्भ्रज्जति भर्तेत्यवकाशौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण संप्रसारणं नित्यमित्यपि सूत्रं न च ऋकारान्तर्गतरेफमादाय रमपि नित्यः सिट्टान्ते वणोयहणे वर्णैकदेशायहणादिति स्पष्टं भाष्ये । अतःकृतेति । क्सादेशे तङ्कवचने सिचपक्षे बहुवचनेवानत इत्युदादेशे एतदेवरूपं । अङ्गवन्तेति । क्सादेशे ऽनत इत्युक्तेरुदादेशानङ्ग न्मात्रेण अवधारणे मात्रशब्दः ऋच्छृत्युतामिति ऋच्छतिशब्देन धातुपाठे सात्तात्पठान्तरस्यैवग्रहणं न ऋधातोः प्रश्लेषेणैवतस्य सिट्टत्वाच्च अत एव सूत्रे बहुवचनं नन्वस्य तुकि तस्य चुत्वेन चकारे लिटि द्वित्वे ऽभ्यासकार्ये ऋच्छतीति गुणे त्रिहल्त्वानुट न स्यादत आह अनेकहलिति ॥ तृपतृम्प । शेमुचादीनामिति सूत्र भाष्ये शेमुष्पादीनां नूम्वाचपः तृम्पति तृम्फतीति पाठदर्शनाद्वाच्योपि सनकार इति प्रतीयते मूलन्तु धातुश्रयनुसारीति बोद्धुं ऋडपवादत्वादिति । उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायादिति भावः किंच तत्रानयोयहणे पक्षे सिजभावे ज्ञेवैवश्रवणोपसौ त्रिःकापि न श्रूयत इति भाष्यविरोधः । वृणुच । यत्तु रुधादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये वृणतीत्यादौ ष्वादीनामिति हुस्वाय शनमः शित्वं न बाधीत्वन्यत्वात् षृणिमृणा-तौदादिकौधात्वन्तर मित्युक्तवायत्तर्हि नधात्वन्तरं वृणसे इति तत्तु तत्रोपय न्धात्वन्तरनेत्यभिप्रायकं अस्य परस्मैपदित्वात् परेतु व्यत्ययेन शनम्वत् तेनै-

धात्मनेपदसंभवात्तद्वाच्यप्रामाण्येनास्याप्रामाणिकत्वमेवेत्याहुः करोतिरेवेति ।
 व्याख्यानादिति भावः लिखः । लिखितमित्यादि प्रामादिकमेव कडमदे ।
 अस्य कृटादित्वसामर्थ्यादनिलक्षणवृद्धेरपि निषेध इति कश्चित् अशोक-
 वनिकान्यायेनात्र पाठ इति परे तद्वित्यानस्याप्युपलक्षणं अन्तरङ्गत्वादिति
 नाजानन्तर्यं इति तु न समकालप्रवृत्तिकत्वात् तस्या असत्त्वाच्च । अइभ्या-
 सेत्यादि । अत्र यद्वक्तव्यन्तत्तनादौ वक्ष्यते । गिरतेरिति । व्याख्यानात् योय-
 ङीत्यत्रास्यैववहर्णामिति भावः अजादाविति । धातोः कार्यमुच्यमानमिति परि-
 भाषासन्निधापितस्य प्रत्ययस्याचीति विशेषणमिति भावः अत एव गिरावि-
 त्यादौ न । मृजेवृद्धिरित्यादौ भाष्ये स्पष्टमेतत् । आद्रियतइति । सिद् इयङ् ।
 प्रष्टेति । ब्रूवेतिषः न च षत्वप्यासिद्धत्वात्पूर्वन्तुकि च्छस्य षत्वे प्रतुष्टेति
 स्यादिति वाच्यम् अत्रापि सतुक्कानिदृशात् मज्जतीति मय्य शुत्वञ्जश्च
 अन्त्यात्पूर्व इति । गतत्फलन्तु मग्न इत्यादौ नलोपः ततः संयोगादिनोपः ।
 ममङ्क्येति । जस्य कृत्वे नमानुस्वारे परसवर्णं गस्य चत्वे बोद्धव्यम् । मङ्गतीति
 स्य सस्य षत्वं विशेषः तदर्थं इति पूर्वपाठस्तु कर्त्रभिप्रायां परस्मैपदार्थः
 विद् । वित्ताभोगेति सूत्रस्यकैथे विदितलाभे इति पठ्यते ॥ इति तुदादयः ॥

जश्च ष्टुत्वमित्यादि । अत्र प्राक्रियादशनमात्रे तात्पर्यं न तु क्रमे
 शिंङ्गीति सानुस्वार एव पाठः अनुस्वारस्यादिष्टादत्रः पूर्वत्वेन स्यान्निषत्वाप्र-
 वृत्तावपि दीर्घादाचार्याणामत्युत्तरमनुस्वारस्य र्थाय वा पदान्तस्य तालि उदः
 स्या क्रयोहो जश्ङ्गीतीति ष्टुसूत्रापाठान्नं कलाञ्जशर्काश अभ्यासवचं खरि
 च वावसानं अगोऽप्रवृत्तस्येति ष्टुसूत्रापाठ इति भाष्यसमतापाठ्याभ्यां पाठ-
 पत्ते परसवर्णदृष्ट्या करो क्रोरित्यस्य कलाञ्जशित्यस्य चासिद्धत्वेन य्यपरत्वा-
 भावात् परसवर्णात्कारित्यन्यत्र विस्तरः । नृणाह ॥ शर्नाम कृते इम्यथास्यादिति
 शनमानिर्देशोऽन्यथा येननाप्राप्तिन्यायेनेम शनमा बाधकः स्यात्तदाह शर्नाम-
 कृते इति । अञ्जःसिचि ऊदिल्लक्षणविकल्पापवादः ॥ इति रुधादयः ॥

तन्व इति । लोपश्चास्यामिति वा लोपः । आत्रेयादय इति । अत्राकवि-
 स्तु सदनिन्त्यत्वे भाष्यानुक्तत्वाद्गुण इत्यादिप्रयोगान्तु बहुलमन्तत्रिदशर्नाम
 ति रीत्या विधातुं स्वादावष्यङ्गीकृत्य निवाङ्गा इत्यन्ये । तत्र पाठत एव
 भाषायामपीत्येकं समवायः मबन्धः ममहश्च । उपात्त ॥ यद्यप्यत्र सूत्रे वा वृ-
 त्तौ न पठ्यते तथापि सपर्ययेभ्य इति वृत्त्युक्तपाठफलस्य भाष्यमते साधनार्थं
 तदावश्यकतेत्याहुः । केचित्तु भूषणसबन्धयोरुपात्परस्य सुटं नेच्छन्ति चञ्च न
 पठन्ति सूटं कात्पूर्वः अत्राद्य सूत्रम् अनन्यं वार्तिकम् अभ्यासस्यानर्थकत्वेनात्तर-
 खण्डस्यैवार्थवक्तव्यो करोतिस्त्वेन च तस्य च समाभ्यासेन व्यवधानादाहुष्ये

विकरणान्तभक्ततया ऽटस्तेन व्यवधानात्सुटो ऽप्राप्तौ अनन्यमारब्धं अद्भ्या-
सख्ययापि सुट् भवति स च कात्पूर्वं इत्यर्थः । भाष्यकृता तु अत्र कात्पूर्वं
ग्रहणं कालावधारणार्थं तदा सुट् भवति यदा कृतः कात्पूर्वाभवतीति तेना-
न्तरङ्गमपि द्वित्वादिकं बाधित्वा पूर्वं सुडिति अद्भ्यासख्यवायेपीति न का-
र्यमिति तत्प्रत्याख्यातं कात्पूर्वं इत्यपि प्रत्याख्यातमित्याह पूर्वन्धातुरिति ।
उपसर्गोत्पत्त्यस्य तदर्थेनेत्यर्थः । अत एवानुभूयत इति कर्मणिजनकारः । एवञ्चा-
न्तरङ्गार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वाद्वित्वाद्यपेक्षया सुडन्तरङ्ग इत्याशयः । लावस्या-
यामडिति पक्षे तु संपरिभ्यां परस्वयोग्यस्य करोतिः सुडित्यर्थात्सर्वतः पूर्वं सुडि-
ति न दोषः । सुडित्यंशस्तु संपरिभ्यामित्यत्रैव पाठ इति तदाशयः । अत्रच
संयोगादेरिति । ननुद्वित्वेसमुदायस्यैवाङ्गत्वेन संयोगादित्वन्दुरूपपादं नित्यत्वे
न गुणात्पूर्वं शर्पूर्वाः खय इत्यस्य प्रवृत्तेः नचाभ्यासस्य नैरर्थक्येनेत्तरखण्डस्यैवार्थ-
वत्त्वेनाङ्गत्वमिति न दोषः अभ्यासस्य नैरर्थक्यञ्च लोके केवललाभ्यासतार्थावो-
धात् उत्तरखण्डस्य तु प्रत्ययाव्यवहितप्रार्थानिनः केवलस्याप्यन्यत्रार्थवोधक-
ताया दृष्टत्वेनार्थवत्त्वमेव पंचतुरित्यादौ तदभावेऽप्यर्थबोधेनतस्यार्थवत्त्वाच्च
अभ्यासप्रयोगस्तुरैवोषंपुष्यतीति वत्साधुत्वार्थ एव यातिरित्यादौ शिष्यमाणं
लुप्यमानार्थाभिधापीति न्यायेन शिष्यमाणाभ्यासस्यैवोत्तरखण्डाभावादर्थबोध-
जनकत्वं इदं केवलस्यानर्थकत्वं समुदायस्यार्थवत्त्वमिति वदतो प्यावश्यकं
अत एव दयतेर्दीर्गीति सूत्रे ऽस्तेर्द्वित्वेकृते परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्रा-
प्नोतीत्याशङ्क्याद्वृधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन परिहृतं समुदाये ऽस्ति-
त्वन्तु द्विःप्रयोगपक्षे दुरूपपादं भिन्नानुपूर्वीकत्वात् एवञ्च धातुत्वप्रयुत्तर-
खण्ड एवेति वाच्यन्तुःप्रयोगोद्विर्षवर्नामिति सिद्धान्तेनात्रे प्रत्ययविधानाव-
धित्वप्रत्यभिज्ञया तदादिग्रहणसत्त्वेन समुदाये एवाङ्गत्वस्यैकाचोद्वे इति
सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् अङ्गसञ्ज्ञाया विकरणविशिष्टे समुदाये निरर्थकेऽप्य-
ङ्गीकारेणसमर्थसमासे निरर्थकस्याप्यङ्गत्वदर्शनेन चाङ्गसञ्ज्ञायामर्थवत्परिभा-
षाया अप्रवृत्तेः यस्मादित्यनेनोद्वेश्यतावच्छेदकशब्दानुपूर्वीमात्रावच्छिन्नस्यैव-
ग्रहणात् धातुत्वादिकन्तरखण्डे एवेति बोध्यम् । नचास्तृतीत्या समुदायस्या-
ङ्गत्वमुत्तरखण्डमात्रस्यापि तु तद्वर्षारम् ईदृशेष्विषये मुख्यतदादिलाभेन व्यपदे-
शि च द्वावलभ्यतदादेरप्रवृत्तेरिति चेन्न प्रत्ययोत्पत्तिवेलयां संयोगादित्वस्य विष-
यशोनादोषात् अत एव सस्वरतुरित्यादिसिद्धिः सूत्रञ्च सार्थकं सुट्तुसंपरिभ्यां
परस्वयोग्यस्य सुट्प्रधानात्प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेवेति द्विकम् । नित्यामित्यनुवर्त्तत-
इति । इदञ्च सुट्कादिति सूत्रे कैयटेष्यष्टं परन्त्वदं चिन्त्यं तस्यातिदूरत्वात्
किञ्चिद्व्यवस्थाच्च तस्य तत्सूत्रे विधेयविशेषणत्वाच्च किञ्च नित्यं संयोगादित्व

न प्रयोगमात्रावच्छेदेन तत्त्वं क्वाप्यभावात् सस्वरतुः सस्वरिद्येत्यादौ तदभा-
वात् यगादिघटित प्रयोगमात्रावच्छेदेन तत्त्वमित्यपि न अस्त्यर्थतरीस्त-
यादित्यादावभावात् अत एव प्रत्येकसंयोगसञ्ज्ञापत्ते संदृषीष्ट मङ्गियत इत्या-
दौ इट्गुणापादनपरं हलानन्तरा इति सूत्रस्य भाष्यं सङ्गच्छते एतेनेद्विधा-
व्युपदेशग्रहणानुवृत्तिरपि परास्ता । तस्मादिदङ्गुणयोः प्रतिषेधवचनारम्भ एव
ज्ययानिति परे ॥ इति तनादयः ॥

हलः ॥ अङ्गस्येत्यावर्त्तते तत्रैकं हलोविशेषणमवयवसंबन्धे षष्ठी द्विती-
यञ्च संप्रसारणस्य विशेष्यं तदन्तर्विधिस्तदाह अङ्गावयवादिति । तेन निह-
तमित्यादौ न । दीर्घनिर्देशेति ॥ अङ्गवृत्तपरिभाषा निष्कलेत्यनेन सूचयति
सिञ्जलोपस्येति प्रत्ययलक्षणसूत्रं विद्व्यर्थमेकाव इति सूत्रे ध्वसाहवयात्सादि-
प्रत्ययएव एह्यते इति मतेनेदं यदा त्विदं नियमार्थं स्यानिवत्सूत्रदृष्ट्या च
त्रिपादौ नासिद्धा तदाल्बिधित्वाच्च स्यानिवत्त्वमिति बोद्धुम् । तत्र मूलमिति ।
एत्वाभ्यासलोपावत्रेत्यारभ्य यदुक्तं तत्र मूलं मृग्यमित्यर्थः संयुक्तहल्मध्यस्य-
त्वात् शन्येरादेशादित्वाच्च सूत्रेणाप्राप्तेवार्त्तिककार्त्तिकादर्शनाच्चेति भावः । श्यन्-
त्ययादिति बहुव्रीहिः यद्वा इदित्यनुवृत्तस्य यह इति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यते
इत्याह एकाव इत्यादि हरदत्तानुरोधेनेदं मुक्तम् अथहीष्टांमित्यादौ लावस्या-
यामडिति पक्षे एकावो विहितत्वाभावाद्दीर्घप्राप्या ऽमङ्गुतमितं हरदत्तं
नोक्तम् ॥ इति श्रयादयः ॥

प्रपञ्चार्थमिति न च स्वार्थं विधानार्थमस्तु सत्यस्य कृप्यापुगिति
भाष्यविरोधात् नचापुगिनापतनार्थं सत्यापयग्रहणमावश्यकं अर्थवेदायेभाष्यके
वार्त्तिके एव सत्यपाठेन सिद्धेरिति भावः ॥ स्वार्थं इति । कारण इत्यस्य तु
नानुवृत्तिः विच्छिन्नत्वादिति भावः णिचञ्च लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्थम् एतेन
लक्षेः स्वरितेत्त्वादित्त्वुपादौ न प्रवर्त्तते इति परास्तम् । इदित्त्वरणामिति । णि-
चो नित्यत्वे हि तेन व्यवधानात्रलोपापसत्त्वा क्तितेनेति भावः । न च णिञ-
न्तात्क्वपि नलोपाभावाय तच्चरितार्थं स्यानिवत्स्यन्तु क्वा विधौ निषिद्ध-
मिति वाच्यम् । असिद्धवदत्रेति णिलोपस्यासिद्धत्वात् क्वा विधिमित्यस्य
क्लिशञ्चमुच्चार्थविहितविधिष्यत्वाच्च क्वा लुप्तमिति तु न सार्वात्रिकं, परे
त्विदित्वस्य तत्रिमत्यादौ व्यभिचरितत्वेन क्वालुप्तमित्याश्रये णापकतौ नित्येन
च चिन्तेति पाठे ऽद्वंमात्रागौ (वेण च णिचशास्त्रवाधे न मान भाष्यानुक्त-
त्वाच्च बह्यमाणणोरणाविति सूत्रस्यकैयटासंमतेश्चेत्याहुः । सामान्यापेक्षमिति ।
चुरादित्त्वापेक्षमित्यर्थः जगणतुरिति । मन्त्रत्वादात्तेति तदाशयः नित्यगयन्-
त्वपि णिलोपेनेदसिद्धा इयं वृत्तिर्न साधिका गणोरनित्यगयन्त्वत्वे गोरणाविति

सूत्रस्यभाष्यासङ्गतिश्च तत्र हि गणयति गणः स्वयमेवेत्यादौ शौ कर्मणोऽपौ कर्तृत्वे आत्मनेपदाभावाय शेरणाविति सूत्रमित्याशङ्क्येष्वप्यत्रात्मनेपद-
 च्चुरादियन्तानां नित्यण्यन्तया केवलानाञ्चुरादीनां प्रयोगाभावात् अणौ-
 कर्मणो ऽसम्भवात् । अत्र सूत्रे हेतुमणोरिवग्रहणमित्यहेतुमणौ गणस्य कर्मत्वं
 हेतुमणौ कर्तृत्वमिति सूत्रविषयएवार्थमिति भाष्यकैप्रटयोरुक्तं किंच ज्ञापकस्य
 सामान्यापेक्षत्वे घुपरिविशब्दन इति सूत्रस्यभाष्यविरोधः तत्र हि विशब्दनार्थस्य
 चुरादित्वेन नित्यणिजन्ततया स्वादेश्चाविशब्दन एव वृत्तेः सूत्रे ऽविशब्दन-
 इति व्यर्थमित्याशङ्क्येतदेवज्ञापयति घुर्षेर्विशब्दनेविभाषणश्च तेन जुघुषुरिति
 सिद्धमित्युक्तं अत एव चुरादाविरित्वमपि सार्थकमिति बोद्धुं । विशेषेति । अम-
 योगोपधेकारान्तरूपविशेषेत्यर्थः । तच्चिन्त्यमिति । नम्योपधत्वाभावेन नलोपा-
 प्रसक्त्या ज्ञापिते पि चारितार्थ्य भावाद्दिति भावः परितेत्यादीति । आदिना स-
 कारान्तत्वप्रयुक्तकार्यविशिष्टरूपग्रहणं फलमिति एवञ्च धर्तेति रूपवारणाय दी-
 र्घाच्चारणमिति भावः वस्तुत इदमपि ज्ञापकं चिन्त्यमेव दीर्घपाठस्य सन्दिग्ध-
 त्वादित्याहुः शान्तवसाम । केचित्त्वत्र यामसान्त्वप्रयोगे इति पठान्त णिजन्ता-
 त्तिडिति ॥ चित्रडादावुक्तन्यायस्य क्लृप्तत्वाच्छास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वाच्च णिचो-
 वैकल्पिकत्वं नोक्तं । ज्ञापनेचेति । चान् मारणादावपीत्यन्ये । वेष्टनमिति । अ-
 एयन्तपरिविषेर्लुर्ण्डिति भावः नन्वण्यन्ततत्प्रकृतिकल्पदन्तेनादनीय वस्तुतो
 भोजनार्थं भोजनपात्रे निक्षेपोप्युच्यते तत्राह न तु भोजनेति । उक्तरूपेत्यर्थः
 भुज्यर्थयमाम्नेताहेतुमणणावमन्तत्वेन मित्वसिद्धेः ननु एयन्ताल्ल्युटि वेष्टनापि
 परिवेषणशब्देनोच्यते तत्रापि मित्वस्यादत्त आह नापि वेष्टनेति । अमन्तत्वे-
 नैवमिद्वेः नकमीति निषेधप्रकरणस्य यमो ऽपरिवेषण इति परिवेषणभिन्नेर्थे
 मित्वनिषेधके घटाद्यन्तर्गणसूत्रे भोजनाद्दृष्टनापि गृह्यते विनिगमनाविर-
 हादिति भावः घटादिर्पाठतत्रचने नेष्टनन्तु न परिवेषणशब्देन गृह्यते तस्य
 हेतुमणणाविवप्रवृत्तेः फलाभावादिति भावः केचित्त्वत्र सूत्रे ऽर्थत्रयग्रहणेऽपि
 बाधकाभावः विनिगमनाविरहाच्च सर्वग्रहणं घटादिर्पाठते ऽपरिवेषण इति
 तु ततोहेतुमणौ यामयतीत्यतद्वारणाय नचैवमन्त्रार्थत्रयग्रहणं व्यर्थं एकान्त-
 ज्ञानेनापि धर्मोत्पत्तिबोधनेन सार्थक्यात् इत्याहुः । चिस्फुरो । अत्र णिशब्देन
 चुरादिणिच एव ग्रहणं प्रतिपद्योक्तत्वात् अत एव स्वादेश्वेदन्यस्य स्फुरश्चात्र
 न ग्रहणं नन्वेवमस्य विज्ञा जित्वं व्यर्थं सामान्यग्रहणस्य तवानिष्टत्वेन
 सामान्यग्रहणाविघातार्थमपि नेत्यत आह जित्करणेति । एवञ्चास्माणिणज-
 भावे हेतुमणणावपि नात्वमिति बोद्धुम् इदं माधवाद्यनुसारेण परेतु जित्वं
 सामान्यग्रहणाविघातार्थमेवाणिशब्देन विशब्देनचोभयोरपि ग्रहणम् । एवं स्फुर-

शब्देनापि ईदृशरीत्या । प्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वसार्वत्रिकी चुरादिशब्दमुच्चार्यविहितत्वे पि चिस्फुरावुच्चार्याविहितत्वान्न एवञ्च स्वादेहेतुमगणावात्स्यं भवत्येव उत्तरत्र विभेतेहेतुभयइत्यादौ शाब्दित्यस्य शब्दाधिकारश्चनेत्याहुः । आकस्मादिति । गणमूत्रमात्मनेपदविधायकं तदाह । अकतृगेति । णिचसंनिधौ गो नैवेति च भलआभण्डने आलम्बन इति पाठान्तरं नाम्ना वेत्यंशं व्याचष्टे अथवेति । धात्वर्थे इति करोत्यर्थे आचष्ट इत्यर्थे वेत्यर्थः शब्दउपगमादिति यद्यपि शब्दशब्दात्करोतीति णिच शब्दयति प्रतिशब्दयतीत्यादि 'सिद्धं तथापि शब्दवैरिति व्यङ्गाशाधाभावाय विशिष्टे ऽथ साधुत्वान् चेट्रमुक्तं नान्येमित इति नकम्यमीति निषेधस्तु चमिसाहचर्यात्प्रांतरसाहचर्याच्च हेतुमगणावेवेति भावः । तस्माद्देत्विति । नकम्यमीति निषेधाद्दृष्टिभ्रमव्यवर्ति भावः हन्त्यर्थोश्चेति तेषान्तत्तद्गणे पाठमामर्थ्याणिव्याख्या एव क्रूरपि अत एव ज्ञापकारिचरुत्तप्रेरणादित्यसार्वत्रिकं यततालान्तान्त्यादिः आम्बलवर्दादिति षोडशश्लक्षणे स्वस्त्रिंसाहचर्येण भ्वादिर्नरनुबन्धकपरिभाषया ऽस्य च यदादीत भावः इत्यास्वदीयाः ॥ अर्चपूजायामिति अयमनुदात्तेदिति शाकटायनः अस्य भ्वादौ पाठो ऽनार्यः । अनेनैवसिद्धेः तस्याप्यात्मनेपदतायाः शाकटायनमते माधवेनोक्तेः एवमन्येषामपि परस्मैपदिनां भ्वादिपाठो ब्राह्म्यः । लाययतीति । लीलोरिति नुक्तु न लासाहचर्याद्वेतुमगणावेवमस्य प्रवृत्ते नतति विभाषाली यतेरिन्यात्वं तु नलितानिनीयन्यायं कानिदेश इति भाष्यात् नुरुमाहुरिति शाकटसेति सूत्रे भाष्ये ऽस्य पाठात्तत्साहचर्येण हेतुमगणावेवाम्य प्रवृत्ति र्वायैर्विधूनयतीति च हेतुमगणयन्तस्यैव रूपामिति तु परे । हरदत्तेति । अनेन भाष्यासंमतत्वं सूचितम् । स्थानिवत्त्वादिति । अत्रः परस्मैचित्र्यनेनेति भावः । गणसं । अयं संख्यानिमित्तज्ञानावशेषरूपपरिच्छेदे भागशास्त्रस्यापनेचेति । गोरणावित्यत्राकारः ईचगणः णिचः प्राग्वर्त्तिनानुकरण एतेन नित्याणजन्तत्वाद्गण इत्यसङ्गतमित्यपास्तन्तेन स्वार्थेण्यत्ताच्च इति प्रवृत्तिः गोरर्त्तिन । गयन्तानुकरणे तु एयन्ताण्यो चञ्चवस्यात् गौ चङ्परइत्यनुवृत्तिरिति ब्राह्म्यम् यद्यपि गणरूपाभ्यासान्त्यस्य गाम्य ई इत्यर्थोद्गारादिः शेषेणान्त्यानिवृत्तावस्याप्राप्तानवकाशत्वेनेदन्तद्वाधक प्राप्नोति तथापि अभ्यासविकारे बाध्यवाधकभावाभावेन पूर्वं हलादिः शेषे ऽर्वाशष्टान्त्ययेकारः एकदेशविकृतन्यायेन चार्वाशष्टस्य गणरूपत्व स्पष्टं चेदं गुणा यद्गुणान्तरित्यत्र भाष्य । स्तनगदी । इगन्ताद् द्विषचनं प्रकरणाच्चादन्तत्वम् । ऊन । अस्माणोर्वाङ् नशब्दस्येष्टं द्वित्वं दुर्लभं द्वित्वादन्तरङ्गत्वाद्द्विषत्वात् णिवोद्वित्वनिमित्तत्वाभावाद्द्विषचनेवीति दुर्लभमत । आह ओः पुयणिति । अयंभावः विभाषयिपतीत्यादावन्तरङ्गत्वाद्द्वि-

द्वावावादेशे सन्यत इत्येवसिद्धं पूडायैतिश्च सनि स्मिपूडसनीवन्तेतीटि
 द्विर्वचनेचोति सूत्रप्रवृत्त्या ऽभ्यासे उकारसत्त्वे ऽपि तदर्थे पययोरित्येववाच्यं
 न च पिपविषते इत्यादौ गुणावादेशयोरचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनावर्ण-
 परयकारादिपरत्वाभावः एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव तदभावात् एवञ्च वर्गादि-
 ग्रहणं व्यर्थं सत् णिवो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेपि तत्रिमित्तकाजादेशस्य द्वित्व
 कर्त्तव्ये निषेधं ज्ञापयतीति णिवीति णिञ्जिमित्तक इत्यर्थः णिचि परत
 वत्यर्थं तु पुस्फारयिषतीत्यादौरेफेण व्यवधानाच्च स्यात् ज्ञापनफलन्तु तुताव-
 यिषति अतवत् ऊर्णनावयिषति और्णानवत् पुस्फारयिषति अपुस्फुरदिति
 न च णिवीत्यस्य सूत्रे ऽभावेन कथन्तल्लाभ इति वाच्यं यतो नानेनापूर्वावि-
 षधोज्ञाप्यते किं तु द्विर्वचनेचोत्यस्य द्वित्वनिमित्ते ऽजादौ प्रत्ययेपरे ऽजादे-
 शानेत्यर्थकस्य येननाव्यवधानमिति न्यायेन एकव्यवधाने प्रवृत्तिरतस्तल्लाभः
 तेन द्विदवनीयिषतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः । एतन्मूलकमेवाच इति स्वरूपकथनं
 एवञ्च द्विर्वचनेचोत्यस्य द्वित्वनिमित्ते ऽजादौप्रत्यये एकप्रत्ययातिरिक्ताव्यवहि-
 तेषु तदन्यतरनिमित्तकादेशो नेति सूत्रार्थः । इतीति । इत्यत्र वर्गादियहो लिङ्ग-
 मिति पूर्वोक्तान्वयः यत्रेति यद्यप्यचिकीर्त्तदित्यत्र त इत्यवर्णपरत्वमस्ति तथापि
 न दोषः चङ्सहितस्योत्तरखण्डत्वाभावात् । अत्रोक्तिरिति । स्पष्टार्थं तत्रावर्णप-
 रत्वं किं द्वित्वप्रवृत्तिबलायामुत परिनिष्ठिते रूपे नाद्यः चुत्तावयिषतीत्याद्यासि-
 द्धापत्तेः नान्यः औननदित्याद्यासिद्धेरत आह प्रक्रियायामिति । नत्वमुक्तैवे-
 त्यायह इति भावः नन्वेवं सति हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं कृतायां वृद्धौ टिलो-
 पज्ञापकमिति भाष्यासङ्गतिः एयन्ताभ्यासाभ्याञ्चडि यथेष्टं नामधातुष्वित्यनेन
 द्वितीयद्वित्वे ऽहलनदित्यादौ अभ्यासे ऽकारश्रवणेन चारितार्थ्यादिति चेन्न
 एतद्वाप्यप्रामाण्येन कण्ठ्वादेस्तृतीयस्येत्युत्तरन्तत्पाठेन च अत्राचामेव तत्र
 भाष्ये उदाहृतत्वेन च द्वित्वप्रवृत्तियोग्यैकाच्चयसन्विधाने एव यथेष्टमित्यस्य
 प्रवृत्तेरदोषात् तद् ध्वनयन्नाह औननदिति । यस्वदन्तत्वसामर्थ्यादल्लोपविकल्प
 इति तत्र शास्त्रबाधस्यान्याप्यत्वात् मम तु न कस्यापि शास्त्रस्य बाधः
 एतेन णिञ्जिकल्पार्थेनदित्यपास्तं किंचास्यादन्तत्वमल्लोपित्वसंपादनेन
 ह्रस्वाभावाथेनत्द् ध्वनयन्नाह मा भवानूननदिति । परंतु भाष्ये औः पुयणञिषु
 वचनं ज्ञापकं षौस्थानिवद्वावस्य यद्येतज्ज्ञाप्यते चिकीर्त्तदित्यत्रापि प्राप्नोति
 तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं कश्च तुल्यजातीयो यथा जातीयकाः पुयणञयः कथं
 जातीयकश्चेति ऽवर्णपरा इत्युक्तं तत्र णावित्यस्य णिनिमित्तको ऽच आदेश
 इत्यर्थः षौपर इत्यर्थं रेफेणव्यवधानात् पुस्फारयिषतीत्याद्यासिद्धिः ज्ञापनफ-
 लन्तु तुतावयिषतीत्यादितुल्यजातीयस्येत्यस्य व्यादिघटितधात्वच्युत्स्यस्याव

इत्यर्थः षष्ठ्यन्ततया ऽच इत्यस्यैव तद्विशेष्यत्वात् अचत्वेनतुल्यत्वं कृतेरपीति
 पृच्छतिकश्चेति उत्तरयति । यथाजातीयका इति । अत्र पुयणजकारैरचस्तुल्य-
 त्वासम्भवात् पुयणत्याद्वेस्त्वघटितधात्वच इत्यर्थः धात्ववयवत्वादिना
 साम्यमत्रापीति पृच्छति । कथंजातीयका इति । उत्तरयति । अत्रणंपरा इति ।
 एवञ्च द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्षपरत्वसंपादकादेशस्यानिना ऽच आदेश इत्यर्थः
 तद्वैवस्यानिवत्वप्रवृत्त्या तात्कालिकसाजात्यग्रहणस्यैवौचित्यात् एवञ्चावर्ष-
 रत्वसम्पादकादेशस्यानिवत्वेन तुल्यतेति भावः । एतेनाद्यजवर्णरूपरखण्डका
 इत्यर्था ऽस्येति परास्ते तत्प्रवृत्तिवेलयां परखण्डाभावात् आद्यजित्यादेः
 शब्दमर्यादया ऽलाभाच्च एवञ्च यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्यजवर्णान्तरायं
 स्यानिवद्वाव इति द्विर्बवनेचीत्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थितमिति माधवेकं
 चिन्त्यम् । अत्रत्य भाष्यकैयटाभ्यामन्तरमर्यादया तदर्थाभावात् सर्वथौननदि-
 त्यादि चिन्त्यमेव द्वित्वप्रवृत्तिवेलयां स्यानिवद्वावात्पूर्वमुत्तरखण्डाभावेनाक्ष-
 रखण्डे ऽकाराभावात् नापि द्वित्वात्तरं सः द्वित्वकृत्ये एव स्यानिवद्वावेन
 तदुत्तरमुत्तरखण्डे तदश्रवणात् स्यानिवद्वावकृताकारश्रवणस्य तत्प्रवृत्तां निर्मि-
 त्तत्वायोगाच्च अत एव गौस्यानिर्वाद्यस्य प्रथमापीस्यतादन्तादाहरणं
 विहायोकारान्तादाहरणं दत्त भाष्ये इति प्राहुः । णिञ्चिकल्प इति । सूत्रादेर-
 दन्तत्वमनेकाचत्वेनापोपदेशत्वार्थमिति न ततो णिञ्चिकल्प इति भावः
 अन्त उदात्त इति । तेन गर्वतीति मध्यादात्तं सूत्रमूत्रयोः पाठो फलं चिन्त्यं
 तत्करोतीत्यस्य मूत्रयतीति भाष्ये उदाहरणात् वस्त्र वेष्टतीत्यर्थं वस्त्रमूत्र-
 यतीति सिद्धये घटः प्रसूयतीत्यर्थं घटा मूत्रयतीत्यर्थन्तयोः पाठ इति कश्चित्
 गणसूत्रमाह प्रातिपदिकादिति यत् तत्पृक्तिकमुत्रन्तादित्यर्थः तत्करोती-
 त्यस्यतद्विवरणत्वात् तत्र हि तदिति कर्मपर द्वितीयान्तात्प्रत्यय इति श्रुतीये
 हरदत्ताक्तः तत्र सुप इत्यस्याप्रकृतत्वात् सुप इत्यवामिद्वे गणसूत्रस्यप्रातिप-
 दिकपदासङ्कलेश्च अत एव स्वार्थं पारपूर्णांमिति न्यायोत्र न अत एवाचार-
 क्तिपु प्रातिपदिकादेव इदमेवाभिप्रेत्य मूले तत्करोतीति पूर्वस्य प्रपञ्च इत्युक्त
 माधवस्वरसोप्यवमेव द्वितीयान्तादिति हरदत्तस्य तदन्तार्थकारादित्यर्थः । अत
 एवाच्यरराजत् पठयतीत्यादौ न कुत्व पठत्वाभावात् परंतु तत्करोतीति
 हेतुमतिचेति सूत्रे वार्तिकान् टोर्गति सूत्रे णाव्यष्टवत् प्रातिपदिकस्येति
 वार्तिकेणैव गणसूत्राण प्रातिपदिकादुत्तर्यं इत्यत्रष्टवञ्चेति प्रामाणिकार्थात्
 तत्र तत्र सूत्रे वार्तिकारादिभिः छुनातित्यादीना सूत्रावयवत्वेन पठिताना-
 मपि वार्तिकेषु दर्शनेनाप्रामाणिकत्वकल्पनस्य सर्वममतत्वात् वार्तिके करो-
 तीति धात्वर्थापत्तत्त्वं इष्टवत्वविधायके प्रातिपदिकस्येत्युक्त्या प्रातिपदिका

द्वैतदुत्पत्तिलाभादत एव घटोजायते घटपचतीत्यर्थं च घटपतीत्यादिने-
 त्याहुः तत्र वार्तिकेणावित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्रम्यन्ताद्वृत्तिरित्याह । इष्टं
 यथेति । अत एव भावयतीत्यादाविष्टस्य यिट् चेति यिडागमेन प्रस्येत्यादि-
 आदिना सकलपाष्ठादेशः पाञ्चमिकः कन् च गृह्यते अत एव भारद्वाजीयैः
 णाविष्टवतप्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणाद्विपरमाद्विन्मतोर्लुक्
 कन्विधयर्थमिति पाञ्चमिकः कनेत्रोपात्तो न तु तत्रादिपदमुपात्ते नापि
 प्रथमोपस्थितश्रयोपादानमिति केचित् माधवाद्यस्तु कन्यहणमुपलक्षणं
 मत्वा सर्वपाञ्चमिकादेशान्मन्वते यद्यपि भसञ्जाभाष्ये न दृश्यते तथाप्य-
 दाहरणमेतत्र परिगणनमिति भाष्यात्तस्या अपि ग्रहणन्तेन स्रविणमाचष्टे
 स्रजयतीत्यादौ न कुत्व एयन्तात्किपि स्रगित्यादौ बहिर्भूतसुन्निमित्तबहिर्लुक्
 पदत्वस्यान्तरङ्गेण भव्येन बाधायोगात्कुत्वं भवत्येव पुंवद्भावादाहरणमिड
 विडमाचष्टे ऐडविडयतीति इष्टनिदृष्टस्यैवातिदेश इति आदिवृद्धेर्नातिदेश
 इति द्विक्र परत्वाद्वृद्धाविति अत एव मुण्डमिश्रेत्यत्र हलकलेति हलिकल्या
 रदन्त्वनिपातन भाष्याक्त सार्थकं वृद्धेः पूर्व लोपे तु इकारलोपे ष्यलोपित्व-
 मन्वतेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव लोपस्य शब्दान्तरप्राप्या वृद्धेः स्वत एवानित्यन्वतेन-
 भयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धौ आवादेशात्पूर्वं परत्वादाङ्गत्वाच्च लोप इत्यनभला-
 पित्वात् मन्वत्वं भवत्येवेति भावः नचात्र पक्षे वारिआख्यद्वीवरदित्यादौ
 वृद्धौकृतायाङ्कतस्यापि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृत्त्वं न प्राप्नोतीति वाच्यं
 चङ्परनिर्हंसे तन्निषेधात् इदञ्च मुण्डमिश्रेति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टम् ।
 वृद्धौलोप इति । अत एव नाग्लोपीति सूत्रे ऽग्लोपीत्यत्रागिति प्रत्याहारग्रहण
 चरितार्थम् । इदुदुपधेभ्यो णिजन्तेभ्यो लुङ्त्तु न भाष्यप्रामाण्यादिति भावः साप्त-
 मिकमेव ज्यायः मुण्डमिश्रेति सूत्रस्यन्त्वकदेश्युक्तिः अचकलदित्यादौ वृद्धेरपि
 नित्यत्वमाशङ्क्य शब्दान्तरप्राप्या अनित्यत्वप्रतिपादकस्य मुण्डेति सूत्रमभाष्य
 स्य तत्त्वावश्यकत्वात् लोपस्य स्थानिवद्भावेनातउपधाया इत्यस्याप्राप्तेरचोष्णि-
 तीत्यस्याः स्यन्यभावेनाप्राप्तेश्च अत उपधाया इत्यस्य भिन्नलक्षणत्वाद्विचथ्या
 निकत्वाच्च अत एव णौचडीति सूत्रे अवीवर्दादित्यत्र णिलोपे ऽग्लोपिद्वेष्य
 प्रतिषेधः प्राप्नोति । न च परत्वाद्वृद्धौ कृतायां लोप इत्यग्लोपित्वाभावः
 नाग्लोपीति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणेन वृद्धौलोपस्य बलवत्त्वज्ञापनात् अथवा
 एयन्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधात्पूर्वं णिलोप इत्याशङ्क्य णौष्ण्युपसख्यानन
 पारहृतं एतदेवाभिप्रेत्य सप्तमैकैयट आह अनाश्रित्यज्ञापकमत्वनिपातन-
 मुक्त ज्ञापकाश्रयणन्तु ज्याय इति किं च हललेत्यकारान्तयोरेव ग्रहणादच-

फलद्वित्यादि सिद्धं हलिकलिभ्यां णिजेवनास्तीत्यफलमत्वनिपातनं न च
 तत्स्फुरतीति णिच इकारान्तयोरकारान्तयोश्च पर्यायत्वेन हलकलयहणस्य
 नियमार्थत्वेन तयोर्णिजभावादिलसिद्धेः । एवञ्च चङ्परिर्हामे स्थानिव-
 त्वनिषेधो न कार्यः तत्साध्यव्यावीषदद्वित्यादेर्णिच्युपमन्व्यानेनासिद्धेः अन्ये-
 षान्तु तत्साध्यानामनभिधानमेवेति नाम्नापीति सूत्रे कैपटे स्पष्टं धातुरूपं
 चेति गणसूत्रं वार्तिकमिति हेतुमतिचेति सूत्रे इति शेषः अत्राख्यानशब्देन
 सर्वं न प्रसिद्धकंसंबधाद्येव तेन राजानमनामाचष्टे राजानमागमयतीत्येव
 आख्यानवाचकश्रुदन्तात्तदाचष्टे इत्यर्थं णिचणित्प्रकृत्यवयवश्रुता लुक् तस्यै-
 वश्रुता या प्रकृतिर्हानित्यादिस्तस्याविकारपरित्यागेन स्थानरूपेणावस्थानामि-
 त्यर्थः प्रकृतिवच्चेति कृतप्रकृतिप्रकृतिकर्णजन्तवदित्यर्थः तदाह हेतुमणिवच
 इत्यादिना । अत एव पुष्ययोगंजानाति पुष्येणयोजयतीत्यादौ तृतीयासिद्धिः
 राजानमागमयतीत्यादौ द्वितीयाच द्वितीयान्तमित्युपलक्षणमाख्यानात्तदाचष्ट
 इति चोपलक्षणं द्वितीयान्तमिति अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन श्रुदन्ततया कृतप्र-
 कृत्यर्थकर्मत्वेन पठतीत्यादिति भावः परे तु प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यात्रापि प्रकृति
 पदेन प्रत्यासत्या कृतप्रकृतिप्रकृतिक हेतुमणयन्तप्रकृतिस्त्वस्याः प्रत्यापत्तिः
 प्रत्याभिज्ञाविषया आपत्तिः स्यातिः सा च प्रथमं तत्त्वञ्च तत्र य कार्यमत्वे
 च भवतीत्यनेनैवकारकवहिर्भावा वधाद्यादंशानर्गसिः कुत्वतत्त्वादिकञ्च
 योजयतीत्यादौ कुत्वादितिवृत्तिश्च सिद्धा अत एव रात्रिर्वात्रासमाचष्टे रात्रि
 विवासयतीत्युदाहरणविषये वचने प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यादिभाष्ये चरितार्था
 अन्यथा तत्र कृतप्रकृतेर्विकाराभावेन तदुक्तैर्विषयमेवम्यात मम तु कारकव-
 हिर्भावाय तदुक्तिः सार्थिका एवमपि कमादेः पठती प्राप्तातीत्यतः प्रकृति-
 वच्चेति यद्विभक्त्यन्तं तत्र कारकन्त दृशमात्रापीत्यर्थः एवञ्च प्रकृतिपदयोरे
 कार्यताभवति चकारमूलकं भिन्नवाक्यञ्च न कल्प्य भवतात्याहुः । कर्तृकारणा-
 दिति । न तुन्हे ष्याख्यानादित्याशयेनाह । कर्तृशंशाराशंमिति । वित्रवित्रा-
 त्क्यवा णिवात्राधामाभूदिति पाठः अदन्तेष्विति । वदतीत्यादिनिर्देशंस्तु मात्र
 इति भावः शाकटायन इति । अत्रार्त्तवस्तु सर्वत्रान्तापवाधे मानाभाव इति ।
 सङ्ग्रामेति । युद्धइत्यस्य णिचर्थत्वन्तुन प्रकृत्यैवलाकृत्यत्पत्त्या तद्वाधात् अस्य
 गणसूत्रत्वात्तत्र विवदितिवचार्थः मारणतोपनिशामनेपु जेत्यादिवच अनुदा-
 त्तदिति । तत्त्वञ्च केवलसङ्ग्रामशब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेनाधातुत्वात्तत्र
 चरितार्थमिति एष्यन्ते उपकरोतीति बोद्धव्यम् । अकारप्रसंगेर्वादितात् अदन्तप्र-
 करणान्तेनाम्नापित्वाद्पधाहस्वानेति भावः । अस्यानुदात्तस्य कैपटाद्यक
 दूढं मानं चिन्त्य भृशादिसूत्रे भाष्ये ऽवश्यं सङ्ग्रामयतेः सापसंगोदुत्यात्त-

वर्तक्या असङ्गामयत्सूर इत्यर्थेन्तवियमार्थे अस्मादेव सोपसर्गाच्चान्यस्मात्सो-
पसर्गादित्येवाक्तं तस्यायं भावः । यामशब्द एव युद्धार्थकः संशब्दस्तु तस्य तद-
र्थत्वञ्चोक्तकः । एवञ्च प्रातिपदिकादिति णिचि प्रजयतीत्यादौ द्योतकस्य
प्रादेरिषाम्यापि द्योतकस्य धातावन्तर्भावो न स्यात् एवञ्च संशामयतेत्येव-
स्यादतो यामयुद्धे बेत्येतावतैव युद्धे वर्त्तमानाद्दामशब्दान्तादित्यर्थेकेन सङ्ग्या-
मेति विशिष्टात् णिचि सिद्धे सङ्ग्यामेति पाठो नियमार्थ इति । नियमा-
कारादिवाये दर्शयिष्यते एवञ्चानुदात्तत्वे मानं चिन्त्य भाष्यप्रयोगस्य णिच-
श्चेति पात्तिकात्मनेपदेनापि सिद्धेरित्यलं । बहुलमिति । भूषादिसूत्रे तु पाठेन
धातुसञ्ज्ञेति भाष्ये प्रतीकमुपादाय स पाठो नोपलक्षणार्थं ऽपि त्वियत्ताप्र-
तिपादनार्थ इति कैयटेनेक्तं तेनेदमनार्थमिति सूचितं नवगणीत्यादिहन्य-
र्थोश्चेत्यसङ्गतेरिदं चिन्त्यञ्चुरादिभ्य इति इदमपि चिति धातौ दूषितपा-
यम् । णिङ्ङात् श्वताश्वति च गणसूत्रे मङ्गलार्थः प्रसङ्गात्तदर्थः सिद्धशब्द
इत्यर्थः ॥ इति चुरादयः ॥

तन्प्रयोजको ॥ तच्छब्देन स्वतन्त्रः कर्त्तव्यत्रोपस्थितः कर्त्ता एवमेव चेन
च ॥ हेतुमति च ॥ हेतुशब्देनोक्तः कृत्रिस एव अन्यथा विक्रित्यनुकूलव्यापारा-
दीनामपि हेतुमत्त्वेनातिप्रसङ्गात् हेतुमांश्च प्रेरणादिरिवहेतुः कर्तास्यति
व्याख्यानात्तदाह प्रयोजकव्यापारे इति । स च वाच्य एव द्योत्यत्वे तु तस्य
विशेषणतापत्तौ गमितेयामं देवदत्ते यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्राधान्येन गत्यर्थत्वा-
त्कर्त्तरिक्तस्यापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं विशेष्यत्वे तु पाचयतिदेवदत्तो यज्ञदत्ते-
वेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्त्तृत्वानापत्तिरित्याशये-
नाह वाच्य इति । ओः पुयण् अः परोयस्मादिति बहुव्रीहर्न तु यस्येति पुय-
णादीनामाकारावयवकत्वाभावात् णौ कृतादेशस्य स्यानिवत्त्वज्ञापनाद्बुभू
इति द्वित्वे सन्वद्भावेनेत्वे दीर्घस्तदाह अबीभवदिति । अपर इति वर्त्तते तच्च
बहुव्रीहिरन्यपदाद्यंश्च प्रत्यासत्त्या धात्वन्तरमेव तदाह अवर्णपरं इत्यादि ।
एकहलव्यवधाने तु सामर्थ्यात्प्रवृत्तिः ओः पुयणित्यस्य तु न व्यवधाने
प्रवृत्तिः मानाभावात् अत एव पुस्फारयिषतीत्यादिसिद्धिः । अवर्णपर इति कि
सुसूचति अचीचकासदिति । चङ्परं णौ ॥ यदङ्गन्तस्य योभ्यासो लघुपर इति
व्याख्यातृणामर्वाचां मत एतत् । मतान्तरे इति । चङ्परंणौ यल्लाञ्चति भाष्य-
संमते पठे इत्यर्थः । द्वयोरपीति । अवीवददित्यादौ सन्वत्त्वस्याप्युपलक्षणमिदं
खिनिमित्तकणिलोपस्य स्यानिवत्त्वेन चङ्परणिपरोपधायास्तत्परलघोरभावाच्च
तयोरसंभव इत्यपि बोद्धव्यम् । यथाकृतीति । ते प्रागित्यादौ गत्याकृतिनिर्द्देशवदिति

भावः। एतेन वर्णयहणे एव जातियहणं नान्यत्रेत्यपास्तम् । एवञ्च चङुपरिणित्व-
जात्याश्रयैकानेकव्यक्तिपरेत्यर्थ इति बोद्धव्यम् । इदञ्च वृत्त्यनुरोधेन । परेतु आर्कित-
निर्देशो ऽयुक्तः जातेः पौर्वापर्याभावेन ह्रस्वसन्वद्धावविधायके चङुपरिणाविति
विशेषणासङ्गतेः व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यमिति हनन्तान्नेति सूत्रे कैयटाक्तन्तु न
युक्तन्दितीयाध्यायस्ये आर्द्धधातुक इति सूत्रे जातिनिर्देशाज्जात्या पौर्वापर्यासं-
भवेन विषयसप्तमीति भाष्यासङ्गत्या तद्द्वारकं नपौर्वापर्यामत्यस्यासङ्गत्वात् ।
किञ्च णावित्यस्याग्लोपविशेषणत्वेन णित्वजातिनिमित्तकाम्लोपत्यर्थेन एक-
गिनिमित्तकापरिणालोपस्यापि णित्वजातिनिमित्तकत्वेनाग्लोपित्वं दुर्धारं
णित्वजात्याश्रयानेकनिमित्तकैत्यर्थे ऽचकथयित्वाद्यौ दोषः । एकगिजन्ते ता-
वन्मात्रनिमित्तकस्यैवाग्लोपस्य ग्रहणमनेकसत्त्वे ऽनेकनिमित्तकस्यैव तस्य ग्रह-
णमित्यर्थस्य शब्दमर्यादया न लाभः । अनेकगिनिमित्तकाम्लोपस्याप्रसिद्ध-
त्वाच्च अत एव सन्वत्सरे णौचङीत्यत्र गणिच्यपसग्यानमेवाक्त भाष्ये
इत्याहुः । णौ चस ॥ अत्र णौचमंगचङारिति विषयसप्तमी एवञ्च तयोर्विधात-
तयोरन्तरङ्गत्वाद्व्यादेः पूर्वं सम्प्रसारणम् । अन्यथा ऽन्तरङ्गत्वाद्व्यायोः कृतयोः
पश्चात्संप्रसारणेप्यशुशर्वादित्याद्यासिद्धिस्तदाह संप्रसारणं तदाश्रयञ्चेति ।
नत्वयं परिभाषेति भ्रमितव्यं तस्याभाष्य प्रत्याख्यानात् । स्तम्भमि ॥ उपसर्गति ।
उपसर्गादिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेनात् तत्फलमुदाहरति । न्यसोपदर्शित । अ-
त्राभ्यासनिमित्तं षत्वं भवत्येवेति भावः । आदत्करणादिति । अन्यथा नि-
त्यत्वाद्वित्वे उपधात्वाभावात्प्राप्तभावे क्लेनेन । माभवानिति । अत्र यद्
क्तव्यन्तदेत्यधतीत्यत्राक्तम् । आन्दित्वादिति । चङुपरिणां यन्लघु तत्पराभ्या-
साभावाच्चदीर्घः । अजादेरित्येवेति । अजादेरिति च कर्मधारयात्पञ्चमी
आदिभूतादचः परे इत्यर्थः तेनेन्द्रीयपतीत्यादौ दस्य न द्वित्वानपेधः
स्पष्टञ्चेदं संयोगसज्जामूत्रे भाष्ये तत्र हि नन्द्रादित्यत्राजादेरिति वर्त्तते
इत्युक्तम् । अदिद्ववदिति । ननु लावस्यायामिति पते आदेरचः परत्वम-
स्त्येव किञ्च चङीति द्वित्वात्परत्वादपि प्रथममट्स्याप्य इति चेन्न । नन्द्राद-
त्यस्याधिकारसूत्रत्वेन तत्सूत्रे उपास्यतां तत्र धातोरिति सत्त्वेन प्रत्या-
सत्या व्याख्यानेन च धातुसज्जाकालिकादादेरचः परा नद्रा इत्यथाच दोष
इत्याहुः ईदृशानामभिधाने दृढं मानं चिन्त्यमिति कश्चित् । द्वायिबाणि ।
द्वितीयः पवर्गीयादिः लाटिजावय इति आश्टवगप्रथमोपधः चोपधान्यः ।
वाणिलोठीति । आद्यादन्याद्यादिः द्वितीयस्तु द्वितीयोपधः अत्र पूर्वं पट्-
भाष्ये इत्युक्त्या न्यासादिमतस्याप्रामाणिकत्वं सूचितम् । स्वापेश्चङि ॥ च-
ङीति विषयसप्तमी तेन पूर्वं संप्रसारणे द्वित्वम् । शाब्कासा ॥ अत्र पाश-

ब्देनालुम्बिकरणात्वादलातणिकत्वाच्च पिबतेरेवग्रहणमिति कैयटः । ह्रः संप्र-
 सारणम् । गौचसंश्वङोरित्यनुवर्त्तते सा च विषयसप्तमी । लोपः पिबतेः ॥
 अभ्यासेकारसन्धियोगशिष्टत्वाद्द्वित्वेकृते उपधालोपः । अर्पयतीति । वृद्धिबा-
 धित्वानित्यत्वात्पुकि गुणः । यलोप इति । लोपोऽयोरित्यनेन । पातेर्यौ ॥
 पुक इति । अर्त्तिहीत्यस्येत्यर्थः । अत्र लुगा ऽऽगम एव पालरत्ने इत्यनेन
 रूपेसिद्धे प्यागमान्प्रनिवृत्तयेवचनम् । वाविधू ॥ अत्र वातेरेवग्रहणम् न
 वेजा नापि वैदित्यस्य लाक्षणिकत्वात् सानुबन्धकत्वाच्च । केशान्वापयती-
 ति । सुगन्धीकरोतीत्यर्थः । लीयतेरिति । लीलीङोरित्यर्थः । लातेश्चेति ।
 आदादिकस्य कृतात्वस्यालीयतेश्चेत्यर्थः व्याख्यानादिति बोद्धव्यम् । निपातनं
 द्रवीकरणम् । ननु कृतात्वस्यापि स्थानिवत्त्वेन लीत्वानुक् स्यादत आह ली
 ई इति । प्रलम्भनाभिभवेत्यादि । यद्यपि भाष्ये लीयतेः प्रलम्भनशालीनीक-
 रणयोर्नित्यमित्येवपठितं तथापि तदात्मनेपदविषयोपलक्षणत्वेन पूजायाम
 पीति कैयटः द्वयोरेवेत्यापि मतान्तरन्तैवोक्तं इदमेवभाष्यसम्मतं विशिष्य
 द्वयोरेवोपादानात् अशतीति तु प्रकरणाल्लब्धं अशिञ्चात्र णिरेव क्री-
 ड्जीनामित्यत्र पाठात् भाष्ये णावित्युक्तेश्च । लियः सं ॥ इहापि द्वयो
 रग्रहणं व्याख्यानात् तदाह लीङ्गलियोरिति । शालीनीकरणमभिभवः ।
 प्रयोजकाद्भयञ्चेदिति । हेतुसंबन्धिभयस्याव्यावर्त्तकत्वात्पञ्चम्यन्तेन समाम
 आश्रीयत इति भावः । हेतुभय इत्युक्तेर्भयस्मयाजित्यनुपपन्नमत आह सूत्र
 इति । भी ई इति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् नित्यं स्म हेतु भय इति
 वर्त्तते भय इति धात्वर्थोपलक्षणं तदाह हेतोः स्मय इति । भोपयतीति द्विती-
 योपि तालव्यन्तस्थः कथन्तर्हि त्रिस्मापयति आत्वं कृतमात्मनेपदञ्च
 नेत्यत्र बीजाभाव इति प्रश्नः उभौतालव्ययकारावेवेति न दोष इत्युत्तरं
 यद्वेति । आत्मनेपद भीस्मी प्रकृतिक एयन्तादेव एयन्ताण्णाविति भावः ।
 गौचसं । अत्राधिकृतमार्द्धधातुकद्विति णाविति च विषयसप्तमीति स्पष्टमाक्रो
 तत्रादेशस्य णिबुद्धिनिमित्तकत्वेपि याङोद्वित्वे कार्ये णावच आदेशोनेति न
 प्रवर्त्तते सति हि तस्मिन्नजादेर्द्वितीयस्येति णिच एव द्वित्वे उत्तरखण्डे वर्णप-
 रत्वाभावात् अस्योवर्णादेशत्वाभावाच्च । प्रजनेयीयतेः । नायं श्यन् आदादिक
 त्वात् यकानिर्देशकवृष्टार्थः व्येजाग्रहणार्थन्तु न तस्य प्रजने वृत्तौमानाभा-
 वात् तस्य शाब्दस्येति पुगपवादयुक्तोविधानेन रूपे विशेषाभावाच्च ववि-
 स्वपीत्यादिसंप्रसारणयोग्येभ्यः काम्यचसूत्रस्येयोः संप्रसारणविधायके
 विहितविशेषणपत्र तदितरपत्रयोः फलैक्याय क्विबभावस्य सत्वाच्च एतेन
 यद्यन्तात्क्विव्यात्वपत्रेभ्यः औ इत्यादिरूपाणि तदभावपत्रे और्थायावित्या-

द्विरूपाणीति विशेष इत्ययास्तं विचो ऽसार्वात्रिकत्वाच्च अत एव भाष्ये
विभाषा लीयतेरित्यत्रेवात्र सामान्यग्रहणार्थत्वं नोक्तमित्यलं वाचित्त। णाविति
वर्त्तते । प्राप्तविभाषेयन्तेनेहन चित्तस्य दोषः । जृणान्तेस्त्विति । तस्य षित्वा-
भावेन मित्वाभावादिति भावः । आखेट इति । अनेन पत्याखेटेपि रजयति
पतिण इत्येवेति सूचयति अन्येत्तु रजयाञ्चकार विरजाः समृगानित्यादिप्र-
योगान्मृगरमणं यथाश्रुतमेव अत एव भाष्ये मृगरमण इति क्रिमथंरजयति-
वस्त्राणीति प्रत्युदाहृतमित्याहुः । जपादिरिति । तेन मित्वाद्घ्रस्वः विनेतेस्तु
विस्फुरोरित्यात्वे पुकि तस्यामित्वाच्च ह्रस्वः पक्षे तालघ्याद्वैयकारौ इदञ्चुगा-
दिलिखिते परे तु मने बोद्धुम् । अपुम्फरदिति । आत्वम्य गौकृत्येतन स्यानिघत्वेन
स्फुरित्यस्य द्वित्वमिति भावः साभ्यासस्येत्यनितेर्विशेषण व्याख्यानात्तदाह
साभ्यासस्यानितेरिति । अनेनोत्तरखण्डे एव तत्तद्गतान्वयमिति सूचयति एतेन
प्राधान्यात्कारविशेषणत्वे ऽभ्याससहितनस्यत्यर्थे रमागमेन रोपधयोर्षिवा-
भ्यासनिवृत्तावुभौ ग्रहणात्स्यैवस्याने णद्वये प्राण्णादिं त स्यादित्ययास्तं अत
एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये उक्तं साभ्यासस्य द्वयोरिष्टमिति अनितेरित्यनेन तु न
सिद्धः अभ्यासस्यानर्थकत्वादुत्तरखण्डस्य व्यवहृतत्वात् अत एवेदं सूत्रम-
भ्यासेनेति अभ्यास्यति वा नोक्तं किंतु साभ्यासस्येत्यवमुक्तमिति तदाशयः
परितु साभ्यासानिति संबन्धिनकारयोरुभौगकारौ भवत इति वृत्तिकाचता
नचाभ्यासस्यानितेरित्यनेन सिद्धिः तस्यानर्थक्यात् अनितेरवयवस्य तत्संब-
न्धवयवस्य चेत्यर्थं तु तदनुवादकमेवेदं तथायाभावे तु विधायकमेवेदमुभ-
योर्णकारयोः अत एवैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । उभाग्रहणमामर्था
दृद्धावादेशौ भवत इति । कथंश्च साभ्यामस्यानितेरुभौगकारौ भवत इत्याह
एवमेवयुक्तं नतुभौ नकाराविति न इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्यवाधिकारेणोभयोरित्या-
पक्षेः अन्यवस्यति वत् उभैग्रहणन्वादेशद्वयार्थं अन्यथा ज्वरेत्यादृष्टत्वमक-
त्प्रवृत्त्यैवोभयोरनिवृत्ता स्यान्वभावादिव पुनरपवृत्ता आदेशद्वयनाभौ न स्या-
दित्याहुः पूर्वत्रामिदृीयप्रद्वित्त्वे इत्युक्तेः पूर्वे गत्वे द्वित्वेन सिद्धावपि क्वचि-
त्तदपवृत्तिज्ञापनार्थमिति बोद्धुम् । निमित्ते सतीति । तच्चापसंगरेकः । गौगामः ॥
णाविति विषयसप्तमी अत्र बोधनं शब्दज्ञानं नात्यदितोक्तं धातौ माधवः
ईर्ष्यतेरिति । ईर्ष्यति प्रकृतिकप्रत्ययान्नाधानोरित्यर्थः स च गयन्तः सन्नन्तश्च
विनिगमनाविरहात् ईर्ष्यतेरामः सत्त्वेन लिटो ऽभावात् अन्यत्र द्वित्वाभावा-
च्चेति द्विक्र । इति वार्थ इति । नन्दा इति सूत्रे भाष्ये म्यष्टमेतत् । षकारस्येति ।
रेफस्य तु नन्दा इत्यनेन वारितमिति भावः । द्वितीयस्यैविति । अजादेद्विंताय-

स्येत्यनेन रेफस्य नन्दा इति निषेध इति भावः इहोपन्यासस्तु आद्यव्याख्याने उपयोगादिति बोद्धम् । इति एयन्तप्रक्रिया ॥

धातोः क ॥ इषिकर्मण इति कर्मोदिकं धातोर्विशेषणं एवञ्चेषिकर्म-
वाचकादित्यर्थः ननु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात्समानकर्तृकादित्युक्त्या
क्रियावाचकाद्वातोरेवभविष्यति किं धातोर्ग्रहणेनेत्यत आह धातेरिति । अत
एवेकोभक्तिरिति कित्त्वं सार्थकं कर्मणः किमिति प्रत्ययवाच्येच्छायानियतं
कर्माकाङ्क्षतया तदाकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थकर्मिकायामेवविधानं भवि-
ष्यतीति प्रश्नः प्रत्यासतिः सर्वैर्दुर्ज्ञेयैस्तुत्तरं । समानकर्तृकात्किमिति । प्रत्यास-
त्तिमाश्रित्यप्रश्नः प्राग्वदेवोत्तरम् ॥ रुद्रविद्र ॥ लत्यानुरोधिव्याख्यानाद्द्विद्वेः
सर्वस्य ग्रहणमित्याहुः । सनियह ॥ चकार उगनुकर्षणार्थः । अन्यथा बुभूष-
तीत्यादौ कित्वात्पण्वादिडेवस्यात् कित्वाभावेन श्युक इत्यस्याप्रवृत्तेः गका
जित्वेव जिज्ञागारिषति । ननु परत्वेन षत्वकत्वयोः कृतयोर्भेषभावेन स्यादत
आह षत्वस्येति । किरश्च ॥ सनियहेति एकाच इति च निषेधे प्राप्ते वचनम् ।
जिगरिषतीति । इट्सनिवेत्येतमपवादत्वाददयं बाधते । अत्रेठ इति । इदं वृत्ता
स्पष्टं भाष्येतु न दृश्यते । हलन्ताच्च । हलिति तुप्तपञ्चम्यन्तं अन्तशब्दः समी-
पवाची इकइत्यनुवृत्तं षष्ठाविपरिणम्यते तदाह इकसमीपार्दिति । यियत्तत
इति सति कित्त्वे यजेः संप्रसारणस्यादिति भावः । जातिपरमिति । हलत्वजा-
त्याक्रान्तेकानेकव्याक्तिपरमित्यर्थः सामीप्यमव्यवहित एवेति भावः । अचक्रन ॥
क्वोरिति सूत्रे भाष्ये क्लनवृत्तकृत्वादाह क्लनादौसनीति । जिगमिषतीति ।
गमेरिडितीट् तत्र हि सर्वापि गमिर्गृह्यते व्याख्यानादिति भावः । रलोव्यु ॥ न
क्त्वेत्यतः सेडिति वर्तते तच्च क्त्वासंबद्धमपीहानुवर्त्तमानं सनेापि विशेषणं
व्याख्यानात् नोपधेत्यतो वेति वर्त्तते नेतिनिवृत्तं सनिप्राप्त्यभावेन निषेधस्य
वक्तुमशक्यत्वात्तदाह सेटौवेति । सामान्यापेतेति । शौचडीति सूत्रे भाष्ये यद-
यमोणिमृदितं करोति तज्जापयति द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इत्युक्त्वेन
सामान्यापेक्षजापकत्वमस्य चिन्त्यं अत्र हलादेरिति तु एषित्वेत्यादौ नित्यं
कित्वाभावाय किंच एषिषिषतीत्यत्र नित्यत्वाद्द्विद्वेः ऽध्यासस्य नैरर्थक्या-
दिटोनापत्तौ रूपासिद्विस्तस्माच्छब्दान्तरप्राप्त्या द्वित्वस्याप्यनित्यत्वात् द्वयो-
रनित्ययोः परत्वादिद्वाच्य इति ततोपि पूर्वं परत्वाद्गुणे नेष्टसिद्धिरिति दिक् ।
सनीवन्त ॥ अत्रसन्धातुस्तनादिर्भ्यादिश्च विनिगमनाविरहात् ॥ आप्त ॥
सनिमीमेत्यतो ऽच इति सनीति च सः सीत्यतः सीति चानुवर्त्तते आवादि-
भिरचोविशेषणादनन्त्ये सावकाशमीत्वं पूर्वविप्रतिषेधेनणिलोपोबाधत इति

नान्त्यस्य णिच ईत्वं यदि पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके दीर्घग्रहणेन नेत्वग्रहणं
तदानन्त्यस्येति वक्तव्यम् । अत्रलो ॥ अत्र सनिमीमेत्यादिसूत्रचतुष्टये लोपो
ऽभ्यासस्येत्युपतिष्ठते इत्यर्थस्तत्कलितमाह सनिमीत्यादि । यद्वा सनिमीमे-
त्यादिविहितकार्यकृते सति योभ्यासस्तस्येत्यर्थः अत्रालान्त्यस्येति नोपतिष्ठते
नानर्थक इति निषेधात् लोपस्याविकारत्वादनभ्यासविकार इत्यस्याप्रवृत्तिः
यद्वा सनिमीमेत्याद्यनुप्रवृत्त्यैवामिदृ उच्यते अत्राभ्यासत्वेन योनिज्ञातस्य
लोप इत्यर्थोत्तदनुपस्थितिः । इत्सेतीति । पूर्वत्रामिदृीयमद्वित्वे इति चत्वंकृते
त्सशब्दस्य द्वित्वं भ्रञ्जेरिट्प्रागमयोर्विकल्पाच्चत्वारिरूपानि ॥ उदाह्रियति ।
अजभनेतिदीर्घकृते इतिभावः । यियविषतीति ॥ द्वित्रचनेऽचीतिपुशब्दस्य-
द्वित्वे ओः पुयणितोत्वं ऊर्णां तैरिडभात्रे ऽजनेति दीर्घः इट्पते विभाषोर्णा-
रिति वाडित्त्वञ्चैरादिक्श्चेति ह्रस्वविशष्टयोरुभयोरार्षु लातानिकत्वादिति
भावः । कित्वात्र गुण इति । णिच् इति शेषः । णिलोपेन गुणस्य बाध इत्यापि बो-
द्धुं । आशङ्कायामिति । आशङ्काविषयार्थं प्रतिपादकाद्वातोः स्वार्थं सनिन्त्यर्थः ।
श्वामुमूर्षतीति । वर्त्तमानसामोष्यलट् आशङ्का च प्रयोक्तृगता । सनिमीमा । सः
सीत्यतः सीत्यनुबर्त्तते मीशब्देन कृतदीर्घयो मीनातिप्रिनोत्यायंरहणं व्याख्या-
नात् शक्यहणेन च द्वयोर्ग्रहणं द्वयोरार्षु मानुबन्धकत्वात् । मुञ्चोक् । किष्वा-
द्गुणाप्राप्तौ वचनं इट्मनिवा । सनियहेत्यस्यापवादः । प्रक्षतिप्रत्यापनीति । पुष्य-
योगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके पुष्ययोगेतीति वचने भाष्यकृतकृत-
प्रत्यापत्यनुवृत्तिर्जापिका तत्र हि चञ्जोरिति घित परतः कृत्वं अन्यथा
कृत्तुकि निमित्तापायपरिभाषयैवकृत्वनिवृत्ता मिदृयां किं तदनुवृत्त्यन्यत्र
विस्तरः वस्तुत एतैस्तत्परिभाषाभाव एव बोद्धव्यं ॥ पुष्कारियतीति । व्यव-
धानादोः पुयणिति न ॥ स्तौतिण्योरिव ॥ एवकार इष्टतावधारणार्थः अन्यथा
पश्येवेति नियमः स्यात् ॥ तथा च तुष्टावेति न स्यात् सानुबन्धकपणीति
किं सुषुष इह । उपसर्गात्त्विति । स्तौतिण्योरिति नियमेन मध्यपवादन्यायब-
लादादेशप्रत्यययोरिति षत्वमेववाद्भ्यत इति भावः सोपुष्यतेः सनि सोषुपि-
षते इत्यादौ तु षत्वं भवत्येव प्रत्यासत्या सनि यो भ्यासस्तस्माद्वाप्राप्त-
स्तस्या एव नियमेन व्यावृत्तेः अयन्तु यङनिमित्ताभ्यासः प्रतीपिषतीति
अत्राभ्यासान्तस्याजभनगमामिति न दीर्घः सिपेत्वेत्यत्र पदादित्त्वधारणार्थैका-
चोद्वे इति सूत्रभाष्याक्तरीत्या द्वित्वनिष्पन्नस्यान्तरभागस्य प्रत्यायधिकारस्यत्वा-
भावेनाप्रत्ययतत्प्रायाच्चा भ्यासान्तभमुदायस्याङ्गत्वाभावात् श्रुतिपातिरूपस-
त्त्वन्त्वस्येवेतीत्वंभवत्येव सन्यत इत्यस्य ह्यङ्गावयवाभ्यासस्यात् इत्सनिपरत

इत्येवार्थं इत्यलं धातूपसर्गेकादेशनिष्पन्नेनिमित्तमत्राद्यखण्डे षत्वं नत्वाभ्या-
सेण निमित्तं द्विष्योगत्वाद्भ्यासस्य षणपरत्वन्द्भ्रुतीयस्य तु न षणपरत्वं । सः
स्विदि ॥ नस्विदीति वक्तुं युक्तम् । शैषिकादिति । सन्विधायके भाष्ये इदं शेषा-
धिकारभवप्रत्ययान्तात्तदधिकारभावः सरूपो न शालीये इति शालायां भव
इत्यर्थः वाक्यमेवेत्येवकारेण च्छ एष व्यावर्त्यते तदाह नत्विति । अण तु
भवत्येवेति भावः । अणन्नादिति । भावाद्यर्थे णन्तादित्यर्थः अत्र सारूप्यश-
ब्दत एव तेन जातार्थच्छान्ताद्गुणार्थपि ह्ये नेत्याहुः स्पष्टं चेदं वृत्तौ । न च
शालाशीलीययोः पठति पिपठिषत्योश्चैककालिकोपस्थित्यभावात्कथन्तत्तत्
प्रत्यययान्तेभ्यस्तत्प्रत्ययप्राप्तिरिति निषेधो व्यर्थ इति वाच्यं नित्यशब्दप-
क्षेधातुत्वेन प्रातिपदकेत्वेन च सर्वानुवादेन विधिसम्भवात् अत एव त्वप्र-
त्ययान्तात्त्वप्रत्ययसिद्धिः सत्यभिधाने तथा ऽन्यार्थे सिद्धसर्वकशब्दादर्थान्तरे
पुनरकच् सत्यभिधाने दृष्ट एव अन्यथा त्वनभिधानाच्च सरूपः सनेति सारूप्यं
शब्दतार्थतो वा तेन समानार्थोविरूपः सरूपश्च न । भिन्नार्थः समानाका-
रोनेत्यर्थः दण्डिमतीत्यत्र षष्ठीसप्तम्यर्थान्यतरवृत्तेः सप्तमीषष्ठ्यन्यतरार्थे
प्रत्यये ऽर्थतः शब्दतश्च सरूपत्वाभावाच्च दोष इति मतुप्सूत्रे आकरे स्पष्टं
तत्र हि मत्वर्थीयान्मतुच्चादेः प्रतिषेधोवक्तव्यः तच्चापि ब्रुवतासमानवृत्तौ
सरूप इति च वक्तव्यमित्युक्तं सन्निवर्त्यसारूप्यमेव विशेषणसामर्थ्यात् ॥ इति
सचन्तप्रक्रिया ॥

भृशार्थः कात्से तस्मिन्द्योत्ये इति ॥ वाच्यत्वे तु सचन्ते इच्छाया इव
तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः । पुनः पुनरित्यादि । धातोः क्रियासमभि-
हारवृत्तताद्योतकम् । बोभूयस इति । समभिहारे द्वे इति द्वित्वन्तु न
क्रियासमभिहारे लोएमध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे इति क्रियासमभिहारे लोडिति
सूत्रे भाष्ये पाठेन तस्य लोड्विषयत्वात्, किञ्च यङः क्रियासमभिहारातिरि-
क्तार्थाभावेन यङैवद्योतनसम्भवाच्च तत् । लोटस्तु समुच्चये ऽपि विधाना-
दास्ति तत् द्योतने द्वित्वापेक्षा भृशार्थे यङि ततः पौनः पुन्यविवक्षायान्तु
भवत्येव नित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं । पापच्यते पापच्यत इति भृशङ्कियां सम्पा-
दयन्तुनः पुनः पचतीत्यर्थात् पौनःपुन्ये यङि तु न नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं
ङ्कियासमभिहारे द्वे इत्यनेन पौनःपुन्येपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य
केनचित् द्योतने सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेर्ज्ञापनात् अन्यथा भृशार्थइत्येव वदेदिति
निरूपितन्द्भ्रुक्तप्रक्रियामिति दिक् । क्रियासमभिहारे धातोरेववृत्तिसंभवा-
त्पृच्छति । धातोः क्रिमिति । यङ्नेतीति अनभिधानादिति भावः यङ्विधौ
धातोःकर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तते तेन धातुसंबन्धे षत्ते यङोभावे भवांस्तु-

भनीहि लुनीहीत्येवायं लुनीतीत्याटौ लोटसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् ।
सूचिसूत्रि ॥ सूत्रे एकाज्झलादियहणप्रत्याख्यानफलमिदं सूत्रे स एकदेशानु-
वादः भृशशोभते रोचत इत्यादावतिव्याप्तेः सूच्यादावव्याप्तेश्च तत्प्रत्या-
ख्यातं यथास्थितसूत्रन्यासे तु तेषामुपमंख्यानं कर्तव्यं स्यादिति स्पष्टं भाष्ये
यथान्यासे ऽपि ऊर्णातेने वक्तव्यः नुवद्भावेन सिद्धिरिति चेत्तत्र अक्रिसो-
भ्यासस्येति अक्रित इति बहुव्रीहिः किद्रहिताभ्यासस्येत्यर्थः । अनन्तरस्येति ।
न्यायेनैतत्प्रकाशस्यक्रियुतानामेवव्यावृत्तिरिति चाच्छायत इत्यादावन्तरङ्ग-
त्वात्तुकि दीर्घाभवत्येवेति माधवादयः । भाष्यादाहरणादिति । एतेन यद्दे-
द्वित्वं प्रति कार्यत्वेन दीर्घनिमित्तत्वायोग इत्यपास्तं, अनेन भाष्यादाहरणेन
यं प्रति कार्यत्वेन प्रति निमित्तत्वाभावस्यैव न हि कार्यात्यनेन बोधना-
दिति भावः नित्यग्रहणं न वाक्यानिवृत्तये विग्रहणं यदन्तप्रतिपाद्यविशेषा-
सम्प्रत्ययाचित्यग्रहणानर्थक्यमिति भाष्यात् तस्मात्कौटिल्यपदान्वय्यत्रधार-
णार्थन्तदित्याह कौटिल्य एवेति । इदञ्च वृत्त्यनुरोधेन धातारेकाच्च इति
सूत्रे भाष्ये तूत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासम्प्रत्ययाचित्यग्रहणानर्थक्यं क्रियामम-
भिहारे च नैतेभ्यायडाभवितव्यामिति चेन विशेषासम्प्रत्ययादित्यनुकूप्यते
विग्रहेण कुटिलङ्गच्छतीत्यनेन चक्रम्यत इत्यर्थासम्प्रत्ययप्रवृत्त्यग्रहणमाद्युन-
र्थकं कुटिलं पन्थानं गच्छतीत्येव सम्प्रत्ययात् क्रियाममभिहारेवेत्यतल्लुपस-
द्वेत्येतद्विषयन्तद्विषयस्यैव भाष्ये उदाहरणान् तस्माद्गत्यर्थम्यः क्रियामभिहारे
यद्भवत्येव अतोपि वक्ष्यमाणं यन्त्वित्यादिमतमसङ्गतम् । अत एव म्यावरप्रति
द्वन्द्वर्थकज्जङ्गम इति सिद्धं म्यतिशीला हि म्यावरः तत्परति द्वन्द्वी भृगंगन्ता
हि जङ्गमः योगद्वये नित्यग्रहणाभावेन योगयोरित्यस्यैवमेष व्याख्यात्रिणा
वकारस्वारस्याच्च यत्र तत्कृतं तत्र तत्प्रत्याख्याने उत्तरत्रासंबन्धस्य सिद्ध-
त्वाच्च । भावगर्हायामेवेति । इदमपि वृत्तिरित्येव । यत्तु गत्यर्थादिभ्यः
कौटिल्यभावगर्हयोर्विशेषविहितेन यडा क्रियाममभिहारार्थं यदस्तक्रकौण्डिन्य-
न्यायेन बाधस्ताभ्यामर्थाभ्यां वा तदर्थस्य बाध इति तत्र, तस्य न्यायस्य
विधेयविषयत्वादवरितार्थविषयत्वान्न अत्र क्रियाममभिहारादेयङ्गोत्पत्तये-
तद्वृत्तेर्धातोरित्यर्थानविधेयत्वं क्रियाममभिहारार्थवृत्तायां चारितार्थञ्च अता
एवाटेरत्तेश्च गत्यर्थकाल्क्रियाममभिहारे यदुदाहृता भाष्ये एकाज्झलादियह-
णञ्च प्रत्याख्यातम् उत्परस्य । परशब्दमामथ्यादभ्यामस्येत्यनुवर्त्तमानं पञ्चम्या-
विपरिणम्यते तदाह । अथामात्परस्यात । अत इति तपरत्वं स्पष्टार्थं अस्येत्युक्ता
लाघवाभावात् । योयदि ॥ गिरतेरेवात्र ग्रहणं व्याख्यानात् । सञ्चास्क्रायत इति ।
न चैवं सङ्कृ इत्यस्यामवस्यायान्द्वित्वनिमित्तयडः पूर्वमन्तरङ्गत्वात्सुठिकृते तस्मै

यडि द्वित्वात्परत्वाद्दीडश्चापवादत्वाद्दडि चेति गुणः स्यादिति वाच्यं
 सुट्कात्पूर्व इति सूत्रभाष्यध्वनितेन गुणनिषेधेन न संस्क्रियत इति वददो
 षात् तत्र हि भाष्ये सर्वतोऽन्तरङ्गतकः सुडित्युक्तं कैयटे । न च इद्रुणयोस्तु
 प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्युक्तं एतच्च तनादिशेषे निरूपितं शापानिर्देशस्य फल-
 माह । कौतीत्यादि । भ्यादरेव कुडोत्र ग्रहणमिति भावः । नीग्वञ्चु । कस धातु-
 र्भ्यादरेवालुग्विकरणत्वादिति केचित् । अकित इत्युक्तेरिति । नन्वजन्ताभ्यासस्य
 दीर्घ इत्यर्थे न न्युगादौ कृतेऽजन्तत्वाभावाच्चीकविशेषाभावात्त्रिकि रीग्वि
 धानेनैवसिद्धे रिविधिसामर्थ्यादेव तद्भावसिद्धेः किमकित इत्यनेनेति चेन्न
 अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरणान्वयज्ञापनार्थत्वात् तेन ह्यतेः सनि द्वित्वे
 ऽन्तरङ्गत्वात्तुकि चिच्छासतीत्यादावभ्यासह्रस्वत्वत्विसिद्धिः नचैवमप्यपवाद-
 त्वाच्चीगादिभिर्दीर्घबाधे व्यर्थमेवतदिति वाच्य, अभ्यासविकारे बाधका न
 बाधन्त इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात् तेषां सति संभवे युगपदेवप्रवृत्तिः यौगपद्या-
 संभवे क्रमेणैव तत्रान्यत्र बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यप्रवृत्त्यभावः प्रकृते तु तस्मि-
 न्कृते ऽपि प्राप्तियोग्यं बाध्यं भवत्येव यत्र तु बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य
 प्रवृत्त्ययोग्यता तत्र पूर्वं बाध्यस्य प्रवृत्तिरनुत्तरं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति अत एव
 मीमांसते ऽचीकारदित्यादावित्वे कृते दीर्घः अनुस्वार इति तस्य पदान्त-
 वत्वात्पक्षे परसवर्णः । ग्रीभाव इति । अत्र यडीति विषयसप्तमीति पूर्वग्रीभावे
 पिष्ये इति वद्वित्वं यद्व्यवोपसंख्यानाट्टङ्लुकिन ॥ रीगृत्वतइति ॥ एव-
 ञ्च रीगृदुपधस्येत्यत्र ऋदुपधग्रहणं न कार्यं रुयिकौ चेत्यत्र ऋत्वतइत्यस्यै-
 वानुवृत्तेऽतश्चेत्यपि न कार्यमिति केवित् तत्र ऋदुपधग्रहणप्रत्याख्यानमा-
 नाभावात् अत एव तत्र कर्त्तव्यमिति भाष्येनोक्तं रुयिकौचित्यत्र ऋदुपध-
 स्येत्यस्यानुवृत्त्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात् एवञ्च ऋतश्चेत्यस्याप्यावश्यकत्वमेव
 अत एव तृत्तमृत्तादौ यङ्लुकि न रगादिरीक्तुञ्चनेन वार्त्तिकेन भवत्येवेतिपरं ।
 ईघ्रा ॥ दीर्घाच्चारणमस्यच्चावित्युत्तरार्थम् । शाशय्यतइति । यिक्रितीत्यस्य
 विषयसप्तमीत्वादनन्तरङ्गत्वेन अर्थाद्वित्व अन्यथादिग्यादेशेनेव डित्ययडापि
 द्वित्वबाधः स्यादिति बोद्धव्यम् ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

यडोचि ॥ अच् प्रत्ययएव व्याख्यानात् चेन बहुलमित्यपक्रुष्यते
 अपएव योयूयोरोरूप इत्यादौ न ॥ फलान्तरमप्याह चकारान्तं विनापीति ।
 बहुलग्रहणानुवृत्त्यावाक्यभेदेन तदर्थसिद्धिः स च ह्रन्दस्येव प्रयोगदर्शना-
 सत्प्रिषयएव बाहुलकादेव क्वचिन्नाक्केपि बेभिदीति चेच्छदीतीति एतत्प्र-
 योगद्वयमेव लोके इति हुशुबोरिति सूत्रस्यभाष्यस्वरसः । अन्तरङ्गत्वादिति ।

लुक्त्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम् । धातुत्वादिति । चर्करीयमिन्वस्यादादौ पाठा-
 द्भ्वादित्वेन भूवादिसूत्रेणेतिभावः । डित्त्वस्येति । न चायमनुबन्धनिर्देश
 इति भ्रमितव्यं यदीयानुबन्धनिर्देशस्तत्प्रकृतिकयङ्लुगन्ते तस्याप्रवृत्तिरित्यर्थ-
 स्यैव शितपानिर्देशादि साहचर्यणाङ्गीकारात् शितपाशपानुबन्धनेति निषेधस्य
 भाष्ये ऽदर्शनाच्चेति भावः । यत्र हीति । तस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वमेव सिद्धान्त
 इति भावः । अनुबन्धनिर्देशादिति । परे तु तत्रिषेधाभावेपि तेति क्ते इति निपा-
 तनेनात्रैवात्मनेपदं यङ्लुगन्तेनान्यत्रेति नियमाव दोषः तिजेने निशानार्थस्येदं
 रूपं तस्य नित्यं सन्नन्तत्वेन ततो यङ् भावात् तस्मादर्थान्तरवृत्तेरनुदात्तेत्सु
 पाठितस्य भ्वादेरिदं रूपं अर्थान्तरेष्यनुदात्तेत्सुपाठेनानुदात्तेत्वमस्यैव अनुब-
 न्धकरणसामर्थ्यात्मन्तनादात्मनेपदमिति गुणित्वात्सूत्रस्यभाष्यस्य तमा-
 दिरूपार्थविशेषेष्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादित्यर्थः केषु चिद्वातुषु अर्थमहितो धातु-
 पाठः पाणिनीयइति भाष्यमम्मत्तं इति निरूपितं प्राक् अर्थान्तरवृत्तेश्चुरादि-
 त्वमेवेति मतन्त्वयुक्तमेतद्वाष्यविरोधात् एवञ्चानुदात्तेत्वादात्मनेपदे सिद्धे
 तदुक्तनियमार्थं अत एवानुदात्ताङित इत्यात्मनेपदं सिद्धमित्युक्तं अन्यथा डित्त
 इति आत्मनेपदं सिद्धमित्येव वदेत् उक्तरीत्या डित्त्वप्रयुक्तस्य तत्राप्राप्तेश्च
 एतन्मूलक एवादादौ चर्करीतञ्चेत्यस्य परस्मैपदिषु पाठः । ऽयञ्चाटयोऽपि न
 चर्करीतञ्चेत्यस्य विशिष्यादादौ पाठेन तत्र गणान्तरप्रयुक्तस्याप्राप्तेरित्याहुः
 यङन्तादिति । लुक्पि प्रत्ययलक्षणो यङन्तात्पर्यत्वं कृन्दांम निपातनार्थात्
 सङ्कोचे मानाभावेन यङ्लुगन्तभूधातेः कृन्दस्यैव तत्रापि लोत्थेय गुणाभाव
 इति नियम इति भावः । तत्र सूत्रे षकाञ्चरण कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकारम्भे
 यङ्लुकि भाषाया सर्वत्र गुण एव लभ्यत इति तद्वैकल्येन्याय तत्प्रत्या-
 ख्यानप्रकारेपि द्विविधनियमस्यैवैचित्यं अत एव वार्त्तिकारम्भे ऽभूदित्यमि-
 द्विवत् भाषायां यङ्लुकि गुणापत्तिर्दोषत्वेन भाष्ये नोद्गाथितेति द्विक । परेत्
 लोत्थेवेत्येव नियमः बोभूत्वित्यस्य क्कान्दमेषु पाठस्तु यङ्लुक्कृन्दात्सत्त्वादे-
 वभाषायामस्य यङ्लुगन्तस्य प्रयोगसत्त्वेन मान अत एव भाष्ये बोभूत्विति
 नियमार्थं अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणाभावा नान्यत्र बोभवीतीति लोट उदा-
 हृतमित्याहुः । नचेति । तस्य भूत्वाभावादिति भावः । यङ्गादिति । परेत् उच-
 रखण्डस्य भूत्वादिना भूमुवोरित्यस्य तदन्ताङ्गस्यस्यशास्त्रापत्त्यस्य निषेधस्य
 नियमः द्विःप्रयोगत्वे ऽपि विशिष्टानुपूर्वीभेदात्प्रकृतयङ्गणेन तद्वृत्तगोपपा-
 दनासम्भवात् अत एव दयतेरिति सूत्रे भाष्यं अस्तेभूत्वादेशे र्याद स्याने
 द्विवचनं कृते द्वित्वे सर्वादेशो भूभावः प्राप्नोति अथ द्विष्ययोगोद्विवचनं तदा
 परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्युक्तमित्याहुः । नित्यत्वादुगिति ।

जुसिचेति गुणायत्तयेत्यर्थः । अयास्या इति । न च दीर्घं सिपि धातोर्गिति
 हत्वमसिद्धं द्रुलोपसूत्रे द्वयहणेन लण्मूत्रे ऽजघा इति भाष्योदाहरणेन च
 पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे पूर्वयहणेनैतत्सूत्रायहणबोधनात् । वनीवञ्चीतीति । न
 च नीवञ्चिच्चत्यनुबन्धनिर्देशेन यङ्लुकि नीग्दुर्नभ इति वाच्यं यङ्लुकोरि-
 त्यनुवृत्तिसामर्थ्यानादोषात् अत एव सनीसंसो दनीध्वंस इति यङोचिचे-
 त्यत्र भाष्ये प्रयुक्तं नलोपस्तु न यङोलुकालोपात् शितपाशपेत्यस्या असत्वाच्च ।
 वनीवक्त इति । तसोडित्वात्रलोपः ईकारोच्चारणसामर्थ्याच्चीगादेर्न गुणः
 सामान्यापेक्षेति । अन्यथैकाज्जबन्धनस्यैवानित्यत्वं स्यादिति भावः । आशिपि
 तु बध्यादिति । इदं दयतेरिति सूत्रस्यभाष्यविरुद्धमपि माधवानुरोधेनोक्तं
 निरूपितञ्चैतत्तनादिशेषे । धातोर्विशेषणमिति । एतदपि अशास्त्रीयस्याप्य-
 तिदेश इति मते । एतेन साभ्यासत्वस्याशास्त्रीयत्वेन तासैनित्यानिट्त्ववद-
 तिदेशालभ्यत्वमित्यपास्तम् । असिद्धत्वेनेति । त्रिपाद्रीस्यत्वेनेति भावः । बहिर-
 ङ्गत्वेन गुणोप्यसिद्ध इति चिन्त्यं उदाष्टेत्युक्तेव पोपूर्यत इत्यत्राभ्यासगुणो
 विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये दृश्यते । नभवन्तीति । एतन्माधवानुसारेण न विद्यतेकिद्व-
 स्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणाज्जाहेतीत्यादावकित इति दीर्घनि-
 षेधेन तत्सामर्थ्याद्धेव व्यपदेशिवद्भावोपि न । उत्वनेति । संप्रसारणं नेत्यर्थः ।
 इषनेति । एतदपि माधवानुरोधेन चाद्रीगनुवर्त्तत इत्याह रीगिति । अवर्त्त-
 इति इदं माधवानुरोधेन वस्तुतो ऽस्यानभिधानं एत्सम्येत्यत्र तकारप्रश्लेषे
 तलोपस्य प्राप्या सूत्रमते ऽप्राप्या फलभेदापत्तेः चाकर्तीति । यङ्निमित्तीकृत्या-
 न्तरङ्गमपि ऋत इदितित्वेन डोलुकालुप्रत्वात् उरदत्वं भवत्येवेति निरूपितं
 नलुमतेति सूत्रे । न च चाकर्तात्यत्राभ्यासह्रस्वत्वे ऋत्वत्तया रीरुत्वत इति
 रीग्दुर्वार इति वाच्यम् अभ्यासस्य ऋकारमादाय ऋत्वतोयहणे ऋत्वत इति
 तपरत्ववैयर्थ्येन तद्गुहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् नित्यत्वेनोरदित्यस्य प्रवृत्त्या
 तदभावाच्च स्थानिवत्त्वं तु न अ पूर्वविधित्वात् चाकर्ति चाक्रीत इत्युपक्रम्य
 कारितिञ्चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यानयेत् । प्राप्तिजन्तमहं मन्ये प्रारब्ध-
 स्तेन सङ्ग्रह इति भाष्योक्तेः । पचतीति । लटः सञ्जा तेनान्यत्रास्याप्रयोगः
 सूचितः । आरतीति । द्रुलोप इति दीर्घः । न च दीर्घं यणः स्थानिवत्त्वं अभ्यास-
 कार्यं तदनवयवधात्ववयवादेशस्य तत्प्रतिबन्धकस्थानिवत्त्व नेत्यर्थस्याभ्यास-
 स्यासवर्णं इत्यसवर्णग्रहणेन ज्ञापिततया ऽन्तेः दीर्घविधौ तत्रिषेधाच्च
 अरिग्रतीति । यणादशस्य स्थानिवत्वात्परत्वादिना ततः पूर्वमेव वा इयङ्
 यकाच इत्यनुवृत्तेरिति इदं हरदत्तानुरोधेन वस्तुतो ऽस्माद्यङ्लुकसत्वे ऽपि
 दीर्घस्य प्राप्तिरेवनास्ति भाष्यकृता द्वित्वे ऽभ्यासविशिष्टस्यैवाङ्गत्वाङ्गीका-

रवत् प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति न्यायेन विशिष्टस्यैव यदन्तत्वाद्वातुत्वाङ्गी-
कारो न तु तस्य यहित्वमिति इङ्योऽग्रप्रत्ययस्य ग्रहोर्वहितत्वाभावात्तदनु-
वृत्तिर्निष्कलैवेति तनादिशेषे क्र्यादिशेषे च निरूपितं एवञ्च माधवस्य
भाष्यविरुद्धत्वमपि चिन्त्यमिति दिक् । ज्वरत्वा । अत्रापधायाश्चेति चकारेण
वाङ्मयभेदादादेशिभेदेनोठद्वयन्तयोश्च सर्वग्रीर्षे जूरित्यादिसिद्धिः ऊठएक
एव रमागमन्यायेन तूभयोर्निवृत्तिरित्यन्ये एतत्तद्वयमपि एकः पूर्वत्र भाष्ये
स्पष्टम् । राल्लोपः । वलिनापेनसिद्धैव लोपविधानमूढाबाधनार्थं नधातुलो
धातुलोप इति बहुव्रीहिसूत्राद्वा धात्वंगलोपेत्यादि । सर्वधातुलोपस्याभावादि-
ति भावः स्पष्टञ्चैवं भाष्ये । गुणवृद्धीनेति । सर्वाहितेऽप्यारभाषानिषेधे तु
दीधीविवीटाप्रत्ययसंबद्धम् । स्यादिति । व्याख्यानाङ्गणशृङ्गारविनिषेध इति भा-
वः । नन्वेवं हलादिःशेषस्याङ्गाधिकारस्यत्वेनाङ्गातिप्रप्रत्ययानिमित्तत्वाद्गु-
भेदेत्यादावनेन निषेधापत्तिरिति चेन्न अभ्यासस्य धात्वन्वयवत्त्वान् इदञ्च
तनादिशेषे निरूपितं किंय युवोरनाकावित्यादिमूत्रभाष्याकारोत्यानुच्यद्वाश-
स्येवास्याप्यनैमित्तिकत्वात् निरूपितं चैतन्ननुमतेति मूत्रे मूत्रादाहरणं लालुषः
पोषव इत्यादिधात्वितिकिं लूत्रलविता तदभावे बहुव्रीह्याभावेन लोपानामित्त
इत्यर्थालाभात् । आट्टं धातुक इति किं तोतार्तिं कीडतिर्चति मूत्रस्यभाष्या-
त्वेपां यदुलुगन्तानामभावश्चेति लभ्यते तदाट्टं धातुकग्रहणं स्पष्टतया बहु
व्रीहिलाभाय विषयासंभवनेति भाविजानस्यैवयशब्दोपविषयपदार्थत्वादि-
त्याहुः प्रत्ययलक्षणान्तु न ननुमतेति निषेधात् इति ॥ यदुलुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप ॥ आआत्मनःकिं राजः पुत्रमिच्छति पदाविधत्वेन समर्थपरिभाषा-
प्रवृत्तये सुप इति ॥ महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादेशात्क्यान्माभूदिति च काप्यत्रि
पूर्वस्य पदत्वाय च तत् । अस्य ईदिति । अत्राणांनस्याङ्गस्यैवार्थः । नाच्य-
तीति । गोसमानात्तरान्तादित्वेऽकदेशिमत् न सिद्धान्तः अत एव नः
क्ये इति सूत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तम् ॥ नः क्ये ॥ ककारोच्चारणं साम-
सुसाधुः सामान्य इत्येतद्व्यावृत्तये अन्यथा तत्रैव विध्यर्थं स्यात् यस्यहल
इति लोपमाशङ्क्याह सचिपातेति । राज्ञीयतीति । नलोपः सुप्स्वरिति नि-
यमादीत्वेन लोपोनासिद्धः चिन्त्यमिति । पुशब्दमिच्छतीत्यर्थोपि प्रकृतिषडनु-
करणमित्यनेन धातुत्वमस्त्येवेति भावः ॥ प्रामादिक इति ॥ हल चत्यत्र धा-
तोरित्यनुवृत्तेरिति भावः क्यव्याश्वेति । आपत्ययलोपानेन क्रियते । वा-
च्यतीति । अत्र संप्रसारणं न धाताः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषणात् ।
सर्वप्रतिपदिकेभ्य इति ॥ वानिकस्य दध्यस्यति मध्यस्यति दधिर्स्याति मधु-

स्यति इत्येवमर्थमिति शेषात् इदं दधिमधु शब्दविषयमेवेति माधवः । का
म्यच्च ॥ धातुस्वरेणसिद्धे ऽस्य वित्त्वञ्चिन्त्यप्रयोजनं कस्येत्संज्ञा तु न
फलाभावात् कर्तुःक्यङ् धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्त्तते कर्त्तुरिति क्यङ्-
वधौ पञ्चम्यन्तमपि सलोपविधौ योग्यतया षष्ठ्यन्तं तेन तदन्तविधिरिति
बोधयन्तेन हंसायतइत्यादौ सलोपो न । सचियोगशिष्ट इति । सान्त-
संबन्धिक्यङ्केत्यर्थः तेन क्यङ् तदभावो नेति भावस्तदाह । स च व्यव-
स्थित इति । इतरेषामिति ॥ भाष्ये नानामतप्रदर्शनेन विकल्पे तात्पर्या-
दिति भावः । सपत्नीवेति । एतत्तत्त्वं भ्रम्याठ इत्यत्र निरूपितं । युवायत इति ।
वयोवाचिनां जातिकार्यं वैकल्पिकमिति जातेरस्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतेन
जातेरश्वेति निषेधादित्दं रूपं दुर्लभमिति परास्तं । वायहर्णादिति । अन्यथा
विशेषविहितत्वात्किंपा क्यङ्केबाधः स्यादिति भावः एताननुक्रम्य सर्वप्राति-
पदिकेभ्य इत्येक इति भाष्योक्तेरप्यापि प्रातिपदिकादेवोत्पत्तिः सर्वप्रातिप-
दिकेभ्यो ऽस्य क्यङ्श्च विधानेन वचनसामर्थ्यलभ्यपर्यायस्यैवानुवादको
वाशब्द इति माधवः । भूतपूर्वादपीति । अकारस्यानुबन्धत्वेन सांप्रतिकनेका-
चत्वस्यात्राभावात् अत एव धातुभिरेव रूपसिद्धिमाशङ्क्यावगल्भाञ्चक्रे इत्यादौ
कास्मत्प्रयादित्याम्भयास्यादिति क्विप्कृत इति भाष्ये उक्तं नचावजिगल्भि-
षते इत्यादावाचारक्विबन्तात्सनि यथेष्टं नामधातुष्वित्यस्य प्रवृत्त्यर्थमिदं
वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यं नामशब्दस्य सुबन्तपरतया तत्प्रकृतिकवासाय
प्रवृत्तेः अचारक्विबन्तेभ्यः सन एवानुत्पत्तेश्च । वृत्तसंभवादिति । नचावारेण्यं
सर्वत्यनेनाजन्तात्क्विपि अवगल्भतीत्यादिवारणायानुबन्धासञ्जनार्थं वचन
मावश्यकमिति वाच्यं सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन क्विपि तथा प्रयोगेदृष्टाप-
त्तिरित्यभिमानः । वस्तुत इदं सर्वं हरदत्तानुरोधेनेति ध्वनयन्नाह पूर्ववार्तिकं तु
अनुबन्धासङ्गार्थमिति । आचारेजन्तात्क्विपि अवगल्भतीति प्रयोगवारणाय
सर्वत्येतत्क्विबन्तुवादेनानुदात्तासङ्ग एषां बोद्धव्य इत्यर्थः । अत्र चातिरिक्तो
ऽकारः पररूपेण प्रश्लिष्टो ऽनुनासिक आसज्यते इत्यनेकाचत्वप्रयुक्तस्यामः
सिद्धिरिति भावः । हरदत्तानुसारेणाह प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । वस्तुत स्तदप-
नयेन मानमिति निर्वादिता प्राक् एषञ्च प्रत्ययान्तत्वादेवात्राम्सिद्धिर्वाध्या
किंच तदपनयवादिना एकाज्भ्यो ऽनभिधानात्क्विबन्तुत्तिरेववाच्या अन्यथा
सूत्रवार्तिकयोः फलभेदापत्तेः यत्र भिन्नफलार्थमेवात्तरस्य प्रवृत्तिसत्र फल-
भेदेपि प्रत्याख्यानमस्तु । नचात्र तथा तथासत्यनेकाजग्रहणञ्चलुपाद्यर्थमिति
वदेकाज्भ्यावृत्त्यर्थमित्यपि वदेत् किंचैवं सति नक्कादेरित्यादौ अनर्थकः प्रति-
षेधो निष्ठायामनिष्टः कुत्ववचनादितिषत् प्रत्ययादित्यनर्थकं अनेकाच

अम्बिधानादिति वदेदिति दिक् । तत्र हरदत्तोक्तमङ्गीकृत्य माधवेनाक्तं प्रक्रि-
याक्रममाह अतो गुणे ऽत आदेरिव्यादि । अतोलोपमत आदेरिति दीर्घञ्च
बाधित्वा ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं वार्णादाङ्गमिति तु नानित्यत्वादिति माधवा-
भिप्रायः । दीर्घ इति । परत्वादतोलोपं बाधित्वा पूर्वान्तत्वेनाभ्यासत्वादित्य
भिप्रायः । मालातीति । आतोनापः आतोधातोर्निति न्यासयोः फलैक्याया-
बन्तेभ्य आचारक्लिबेनेत्यपरे । साहचर्यादिति । ईकाररूपद्वयन्तान्तिस्यारसंभय
इति भावः । कैयटादय इति । इदञ्च गोशब्दादाचारक्लिपि अरावीदित्युपक्रम्य-
कोगुणेति सूत्रे कैयटेनाक्तं । अत्रारुचिबीजन्तु नवै संध्यतरमन्यमस्तीति इका-
गुणेति वदन्नजेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादातश्यान आदेव इत्यादि सूत्रस्य
भाष्यप्रामाण्यादेजन्तेभ्य आचारक्लिपो भाव इति । सुगसुभियधायकवार्तिको
क्तमाधवरीत्या ऽस्यापि वार्तिकस्याश्वतिगर्दभतीत्येवमर्थोमिति वाक्यशेषान-
न्मात्रविषयतैवास्यति कश्चित् । इदामतीति । हलन्तेभ्य आचारक्लिप्रास्तीति
ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । पथीनतीति । इदं माधवानुसारेण क्लिष
ङ्गीकारेण पथेनतीति तु युक्तं इन्हस्विति नियमेन दांघ्राप षः न च नियमस्य
सजातीयोपेतत्वात्सुब्रानन्तर्ये एव नियमफलानपेधप्रदर्शितरिति वाच्यं, वृत्रघ्नः
स्त्री वृत्रघ्नोत्याद्यांसिद्व्यापत्तेरित्यपरे । हरदत्त इत्यत्रारुचिं दर्शयति माधव
इति । अनाकरमेवेति । अत्र यदुक्तव्यन्तदुक्तम् । भृशादिभ्या । भृशादिराक्षीतगणः
सुमनसादयो बहुव्रीहयः अभूततद्वाच्यरणं कर्तव्यमिति वार्तिके तदाह
अभूतेत्यादि । वार्तिकान्यथासिद्धिमाह अन्वैरिति । चान्वाचये ऽत एव भृशयहणं
चरितार्थम् ॥ भृशा इति । भृशानाका इत्यर्थः कैयटं तथापाटात् प्रातिपद-
कामिति ॥ नधातुस्थथामिति भाष्याक्तवद्यमाणजापकानुपपत्तिरिति भावः ॥
उपसर्गसमानाकारमिति । अन्यथा ऽत्रत्य मणञ्चस्य क्रियायोगाभावेनानुप-
सर्गत्वाज्जापकानुपपत्तिरिति भावः ॥ उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदेनोपसर्गस-
मानाकारत्वं बोध्यम् । त्रिकीर्षित इति । पृथक्करणेन समामाभावकल्पने ऽपि
तद्विषये क्यडादिप्रत्ययविधायके लक्षणे सुब्रन्तार्दित्यंशे यस्माद्विहितस्तदादी-
त्यंशप्रवृत्त्या न दोषः । यस्माद्विहित इत्यनेनाधिक्यव्यावृत्तिरेव न तु न्यून-
व्यावृत्तिरिति तत्त्वम् । पृथक्क्रियते इति । तेन ज्ञातममासाभावः कल्प्यते
अत एव सुमनाय्येत्यादौ पुनः त्वान्तेन समासे न्यर्णमिद्विः तदुक्तं भृशा-
दिष्विति सूत्रे भाष्ये सङ्ग्रहामयनेरेवमोपसर्गावान्यस्मात्सोपसर्गादिति ॥
श्रूयत । इति उत्तरपदात्यर्थक्येनेति शेषः । आदेशेनेति । एकदेशरूपेणेत्यर्थः
अत एव स्वाशश्वन्मम्यचिर्वादिति माधवादाहृतं सङ्गच्छते । अवगन्ध्याति ।
स्वोत्तरभागेन धातुसञ्ज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतैकदेशधातुना समर्थत्वादिक

तद्द्वारा तद्दृष्टितविशिष्टार्थेपि त्वान्तेन समर्थतया कुगतीति सूत्रेणसमासे
 त्वेवात्यबादेशः प्रकृत्येकदेशद्वारकमेव च कृत्यु सर्वत्र सामर्थ्यमिति दिक् ।
 चशब्देनेति । एवञ्च विनिगमानाविरहेण बाध्यसामान्यचिन्ताया सर्वबाध-
 कत्वन्तस्येति भावः अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेनैमाडारित्यस्यैवबाधः स्यात्-
 चसीत्यस्येति बोद्धव्यम् । अत्राच्चेरिति । अत एव भाष्ये लोहितभिवानां लोहि-
 तादिगणे पठ्यमानां भृशादिपाठे नित्यात्मनेपदमेवप्रयोजनमुक्तं नत्वभूततद्भाव-
 विषयतालाभोपीति भावः असंभवादिति अनुकरणाद्वाञ्छधानेनानुकरणत्व-
 भङ्गापत्या तत्र तदसंभव इति भावः तस्य आदिशब्दस्य भृशादिष्विति नि-
 त्यमात्मनेपदस्यैवतेभ्य इष्टेरिति भावः । तस्यापीति । ककारस्यापीत्यर्थः । योगं-
 विनापीति । तदर्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः । एवञ्च तदर्थविवक्षया डाचि कृते ततस्त
 दर्थे व्यपिाति भावः । तद्वाप्येति । उक्तभाष्येत्यर्थः । कष्टाकक्रमणमुत्साहः कष्ट-
 यत इत्युत्था गमनाद्यप्रतीतावपि कष्टविषयकोत्साहप्रतीतेस्तदाह उत्सा-
 हेर्थे इति पापंकर्तुमिति अन्तरङ्गत्वात्कर्तुमित्यस्यैवान्तर्भावः विग्रहेकर्तुमि-
 त्यध्याहारेण क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी वृत्तिसर्गेति तद् वृत्तिविषय इति
 न च तत्रैवतत्त्वे कष्टायक्रमते इति विग्रहो ऽनुचितो ऽस्वपदविग्रहस्यैवै-
 चित्यादिति वाच्यं अस्य सत्राद्याभिप्रायेण प्रवृत्तेः अत एव भाष्ये कष्टाय-
 क्रामतीति विग्रहं प्रदर्श्य सत्रादिषु स न दर्शितः । पापञ्चिकीर्षतीति उत्था-
 दनायाः कृत्रर्थत्वाद्द्वितीया । भाष्ये तु क्रामतीति परस्मपदं प्रयुक्तं क्रमणं
 गमनमेव पापोद्वेष्यकेन हितेन तद्विषयकोत्साहो गम्यते इति क्रमेरुत्सा-
 हार्थत्वाभावः कण्वचिकीर्षायामित्यस्य हि तस्याङ्गम्यायामित्यर्थे इति तदा-
 शयः कर्मण इति षष्ठीप्रतिपादकत्वं षष्ठ्यर्थः कर्मप्रतिपादकरोमन्यतपोभ्या-
 मिति वाच्यार्थः फलितमाह कर्मभ्यामिति । वर्तीति । एयन्ताद्वात्वर्थनिर्देशे
 इक् कैयट इति उक्तञ्च भाष्ये उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मन्यो रोमन्य इति
 उद्गीर्णउदरादुपर्याङ्कष्टं अवगीर्णमपानाच्चिर्गतं मन्यश्चर्वणमिति तदर्थः
 शब्दवैर कर्मण इति वर्त्तने करणमत्र क्रिया व्याख्यानात् इति न्यास इति
 भाष्यानारूढत्वमत्रारुचिः । सुखादिभ्यः ॥ वेदना कर्तृसंबन्धिसुखादिप्रतिपाद-
 केभ्यः सुखादिभ्य इति वाच्यार्थः फलितमाह वेदनेत्यादि । पूजायामित्या-
 दिनम आदिभिः क्रमेणान्वेति चित्रडा इत्त्वमवयववेचरितार्थमिति क्यञ्ज
 न्तात्तडानैपुच्छादिति अत्र पुच्छादयः स्वकर्मकोदसनक्रियादौ लाक्षणिकाः
 ततः स्वार्थे णिङ् णाविष्टवदिति टिलोपः वस्त्रादित्यादि । हल्यादिभ्य
 इति च भाष्ये न दृश्यते । संवस्त्रयतीति । वस्त्रैः समाच्छादयतीत्यर्थः ।
 परत्वाद्दृष्टाविति । न च नित्यालोपः । शब्दान्तरप्राप्त्या तस्याप्यनित्यत्वात्

व्यक्तिभेदमात्रेण च शब्दान्तरस्य ग्रहणात् । रन्ध्रयतीत्यत्र तु तस्या अनि-
त्यत्वाच्च दोषः अत्र यदुक्तञ्च तदुक्तञ्चुरादौ । सापेक्षेभ्योपीति ॥ स्पष्टं चेदं
सुप आत्मन इत्यत्र कैयटे । गमकत्वान्मुण्डर्यात् माणवकमित्यत्र गिञ्
भवति क्यच् तु नागमकत्वादित्यपि तत्र भाष्ये स्पष्टम् । तदा प्रपञ्चा-
र्थमेव मुण्डादियहणम् । माणवक मुण्डं तरोतीत्यत्र वाक्ये कर्मसामाना-
धिकरण्यात् माणवकस्य कर्मत्वम् । वृत्तौ तु मौण्ड्यरूपफलाश्रयत्वात्तत्त्वं
बोद्धुम् । सत्यापयतीति । आपुग्विधानसामर्थ्यात् टिलोपो न । एषां लुङ्य-
नभिधानम् ॥ अत एव णोरापुडिति मङ्गच्छते घ इति कर्मण्यर्थे निपातनात्कु-
त्वाभावः कर्तव्यजन्त इत्यपि वक्तुं शक्नुमित्यन्ये एतयतीति न चात्र परत्वा-
ट्टिलोपः स्यात् अतिदिश्यमानकार्याणामुपदेशदेशण्येवदेशत्वाङ्गीकारादिति
वाच्य भस्याठ इत्यस्य प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं प्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् तदतिदेशमाम-
र्थ्याच्च न च पुंवत्वस्यामिदृत्वाट्टिलोपो दुल्लभः आभीयामिदृत्वस्यानित्य-
त्वात् अत एव टेरिति सूत्रे भाष्ये एतयति श्यतयतीत्युदाहृतम् । इष्टानि क-
न्दस्यैव वृत्तानुपवृत्तेर्लाकेन तदतिदेश इति पुंवद्वाधादेषु वृत्तानुपवृत्तेः प्र-
नाप्युदाहृतः अत एव मानयति धातयतित्युदाहृतं रक्त इति सूत्रे भाष्ये
प्रथमतीति रभावटिलोपावत्र अमिदृत्वादीनि द्वित्वे तदामिदृत्वेन हकार
घटितबुद्ध्याद्वित्वे ऽयाम् णुत्वामिदृः इदं पूर्वत्रामिदृमिति सूत्रे वृत्तौ टो-
त्यस्येति तदामित्यत्वं उभैः साभ्यामस्येति लिङ्गागन्त्वप्रान्त्रविपर्ययमिति तद्वा-
वः । आडिठदिति । द्वित्वे कृते तदाश्रयस्य कार्यान्तरं कर्तव्यमिदृत्वादिनिषेधा-
न्नाभ्यासं चुत्वादीति भावः वैयाघ्रपद्यवार्तिके शंप्रवा इति सूत्रे कैयटे चो-
जर्ठादिति प्रयोगादृश्यते इत्यानित्यत्वमन्यात्रिव्येपीति अत्रार्थावः स प्रयोगोपि
चिन्त्य इत्यन्ये ऊनयतावुर्कामिति तच्चापिदृत्तमिति तत्रैवाक्ये कैयटे ऽयाम्
ऽकारपाठो लोपकप्रमादात् पूर्वत्रामिदृमिति सूत्रम्यवृत्तियन्यापि चिन्त्य एव
तत्र हि ऊढमास्यदौजर्ठादित्युक्त्वा आर्जिठार्थात् तु ऊढिशब्दस्येत्युक्तं प्रकृत्य-
कार्जिति तेनातिदिष्टाट्टिलोपो न यस्येति लापञ्च न इष्टानितस्यादृष्टत्वेन
तदनतिदेशात् नैकार्जितं मिदृ प्रकृत्यन्युक्त्या तस्यापि बाधाच्च वृत्तुपका-
विति प्रापयतीति भाष्यप्रयोगादचोत्रागतीति सूत्रस्य नञ्गणित्यत् उपधाया
इत्येवोच्येत किमर्थं योगविभागः सन्ध्यर्थ इति भाष्यन्तु प्रयोजनोपलक्षणमि-
ति भावः अन्तरङ्गत्वादीनि वाणपरिभाषाया अनित्यत्वाद्दप्रवृत्तार्गिति भावः ।
अनित्यत्वाश्रयणे दृढतरमानाभावात् व्याश्रयणीयायेत्यादि तन्पवृत्तेरचाद्यमे-
वन्याय्यमिति परे अन्यथा मिदृमिति एव हि तत्र भाष्यामिष्टमेयः सु प्रकृतिभाव
किमुदाहरणं प्रेष्ठ इति प्रादीनाममिदृत्वाच्च भविष्यति इदन्तर्हिथेष्ट

अकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति विन्मतोर्लुगर्थे तर्हि सखितमः सजिष्ठ इति नाप्राप्तेऽटिलोपे लुक्आरम्भेण लुकाटिलोपबाधात् तद्विषये तदभावादिति असिद्धवत्त्वप्रत्याख्याने तु परत्वात्प्रादिषु टिलोपं बाधित्वा कृतेषु सकृद्गतिन्याये टिलोपाप्राप्तिर्बाध्या अत एव प्रेष्ठ इत्यत्रोच्चारणसामर्थ्यादिति नोक्तं किंच विन्मतोर्लुगिवप्रादयः आदयश्च नाप्राप्तेऽटिलोपे आरभ्यमाणास्तद्गुणका इति तद्विषये न टिलोप इत्यन्यमेव सर्वसाधारणमत एव कनिष्ठ इत्यादौ टेरिति न नस्तद्विस्त इत्यपि न उच्चारणसामर्थ्यात् सर्वादेशत्वकेत्यादेशेनापि सिद्धं प्रेष्ठ ज्येष्ठ योराद्ये समाधाने एकदेशिनः । परंतु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परोक्तोदाहरणानामन्यथा सिद्धं प्रदर्श्यादाहरणान्तरानुक्तेरस्योदाहरणाभाव एव औपदेशिकोदाहरणाभावे आतिदेशिकफलार्थमात्रं सूत्रारम्भस्यादर्शनाच्च प्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः । टेरित्यस्यैवेति एवकारेण नस्तद्विस्त इत्यस्य व्यावृत्तिः तेन सह येन नाप्राप्त्यभावात् तस्यानन्तरत्वाच्च भत्वादिति इष्टवदित्यतिदेशेन भत्वात् श्वयुवेति संप्रसारणानन्तश्वादीनामित्यर्थेऽपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वाच्च दोषः परंतु बहुश्वन्शब्दात् स्त्रियाण्डापि नान्तत्वाभावेन संप्रसारणाभावे बहुश्वेत्येव भाष्यमिति डाप्सूत्रे भाष्ये उक्तं, तत्रामागत्यात्संप्रसारणे ऽनित्यत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन कथं संप्रसारणं न च नकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये ऽन इत्यपकर्षः कृतस्तत्पक्षे संप्रसारणं दुर्वारं लोपस्य स्थानिवद्भावेनान्तया ऽचन्तत्वस्यार्थसमाजयस्तत्वात् श्वन्शब्दत्वन्तु सर्वसर्वपदादेशा इति न्यायेनेति वाच्यम्, वार्तिकैकैवाक्यतया ऽल्लोपोऽन इत्यस्य श्रयमाणान्तात् एव प्रवृत्तस्तत्साहचर्येण चार्थाधिकारेण च बहुश्वेत्येवेति भाष्यविरोधेन चास्यापि श्रयमाणान्तत्वं एव प्रवृत्तेरदोषात् किंच षपूर्वमिति सूत्रे भाष्ये प्रकृतिभावस्याल्लोपोऽन इत्येतद्गुणकताया अप्युक्तत्वेन नैकाजित्येवासिद्धे प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिभावविधायके न्यायाप्रवृत्तेर्बाधनेन च नस्तद्विस्त इत्यस्यापि प्रकृतिभावोऽन्याय्य इति टिलोपोऽपि दुर्लभः यत्तु प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे भाष्ये यस्येत्यादौ प्रकृतिभाव इत्युक्तं तत्रादिशब्दः प्रकारे लोपत्वेन च सादृश्यमिति नतद्विरोधः एवञ्च वृद्धौ श्वानयतीति प्राहुः ॥ शुनयतीति । ननु संप्रसारणे पूर्वत्वं बाधित्वा वाणादाङ्गमिति न्यायेन टिलोपे इदं रूपं दुर्लभमिति वच्यं, शुशुवतुरित्यादौ संप्रसारणे कृते ऽनेन न्यायेनैरनेकाच्च इति यणि रूपासिद्ध्या पूर्वरूपविषये ऽनित्यत्वेन तत्रायाप्रवृत्तेरिति भावः । आहुरिति । अत्राहविबीजन्तु ब्रह्मवच्छब्दादिष्ठानि मतोर्लुकि टेरित्यस्याप्रवृत्तौ नस्तद्विस्त इत्यस्य प्रवृत्तेर्दृष्टत्वेनेष्टानि तस्यादृष्टत्वादित्यसङ्गतम् । किंच ब्रह्मिष्ठ इत्यादा-

वित्यप्यसङ्गतं तथा हि केवलादगुणवचनत्वेनेष्टनेवदुर्लभः मत्वन्तादिष्टनि
 मतोलुकि तेन टेरित्यस्य प्रवृत्तिमात्रबाधनेन लुगुत्तरं तदप्रवृत्त्या परत्वादि-
 त्यस्यासङ्गतिः ॥ किंच नस्तद्वृत्तइत्यस्य टेरित्यपेक्षया परत्वमित्यर्थस्य प्रक-
 त्यैकाजिति सूत्रे भाष्ये ध्वनिततयापि तदयुक्तमिति नेत्येक इति टिलो-
 पेनासोलोपे वस्त्वं दुर्लभं राजकीयमित्यादावन्त्ववत एषश्च संप्रसारणपा-
 प्तेरेवाभावेनाङ्गवृत्तपरिभाषापन्यासा वृथेति । अत्रार्हविवीजन्तत्परिभाषाया
 अभावश्चेति च इदमेवायिममतद्वये ऽरुचिवीजं रूपन्तु विद्वयतीत्येव सत्यभि-
 धाने । प्रतीचयतीति । अत्र इत्यल्लोपे चाविति दीर्घः । इका ऽसवर्ण इति ।
 न समास इति तु न पृथक्करणेन समासनिवृत्तेरुक्तत्वात् । सम्यचिचदिति ।
 सम्यादेशस्य स्थानिवत्त्वेनापसगत्वात्पृथक्करणं पृथक्करणेन समासस्य
 निवृत्तेरुत्तरपदपरत्वाभावेपि अन्तरङ्गत्वाज्जातः सम्यादेशो न निवर्त्तते समीच-
 यतीत्यादौ चकारस्याञ्जातित्वन्तु स्थानिवत्त्वेन बोद्धुम् । अञ्चरिति । तिरसा
 ऽनुपसगत्त्वेन पृथक्करणाभावेनानेकाचत्वात्प्रकृतिभाषाप्राप्तेरिति भावः । बहि-
 रङ्गत्वेनासिद्धत्वादिति । बहिर्भूतणिनिमित्तकत्वादिति भावः । तिरसास्तिर्यलोप-
 इत्यत्रानन्तरत्वेनाच इति लोपस्यैव प्रतियोगित्वेन यद्गणाट्टिलोपेपि तिरः
 स्थानिवत्त्वेन तिररेव्ययत्वनावयानां भमात्रइति टिलोपेन नस्तद्वृत्तइति
 सूत्रे भाष्ये ऽप्य पाठेन परया वृद्धा बाधात् । अत एव यस्येति लोपान्,
 अनेन सर्वेटिलोपवारणेपि माधवोक्तमभ्युन्नययुक्तिमाह आसिद्धवादिति । अङ्ग-
 वृत्तेति । वृद्धिस्तु भवत्येव तस्या अनित्यत्वादिति भावः । अङ्गवृत्तपरिभा-
 षायाः फलाभाष इतीदं विन्य निरूपितञ्चैतद्वृष्मदम्मत्यकरणे । देवद्व-
 ञ्चमिति । विष्वग्देवयोरित्यद्वादेशः । स्वयतीति । अत्रयानामिति टिलोपो
 ऽतिदेशेन भव्यात् । सञ्जापूर्वकत्वादिति । गावित्याङ्गनातिदेशेन त्रिनोलुकः
 सत्त्वादङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिरिति कैपटः । अत एव टेरिति सूत्रे
 देवयतीत्यत्र वृद्धिर्न कृता भाष्ये । परे तु एतद्वाप्यप्रयोगात्प्रापयतीति भाष्य
 प्रयोगान्त्र लत्यावशेषके ऽस्मिन् वाक्ये ऽभाषातिदेशेपि तेनेष्टमिद्वि-
 रुद्राहरण मात्रमिति भाष्याक्त्या तदनुक्तभसञ्जातिदेशवत् क्वचिदस्याप्यात-
 देशे बाधकाभावात् । एतेन सञ्जापूर्वकविधेरनित्यत्वं न भाष्यमम्मतमङ्गकार्यं
 इत्यपि न लत्यावशेषके तत्र तत्रजापकमुक्त्वा किप्रयोजनं पित्रेगुणप्रतिषेधः
 प्रयोजनमित्यत्रोक्तं नत्वेव विधनत्यसिद्धिस्तत्प्रयोजनत्वेनोक्तैषां प्रकारान्तरण
 सिद्धेर्भाष्याभिप्रेतत्वात् इत्याहुः । श्रीमतीमिति । णिचि पुंसत्वे मतोलुक्
 अशिश्रयदिति । गावच आदेशानिति श्रीशब्दस्य द्वित्वे उत्तरग्रहे वृद्ध्यायाः
 कृतयानंघटितानित्यत्वेन नामलोपीति निषेधाभावे ह्रस्वत्वमिति भावः ।

एवञ्च माधवानुरोधेन सत्यभिधाने ऽशिश्नायदिति उचितमित्यन्ये । यवयतीति ।
 स्थूलदूरेति यणादिलोपगुणौ अङ्गवृत्तपरिभाषया ऽचन्तत्वाभावेन वा संप्र-
 सारणं । ज्यापयति नेदयति साधयतीति माधवानुरोधेन पाञ्चमिकयोर्वि-
 न्मत्तोलुक् कनोरेवभाष्यकृता इष्टवद्भावेनाङ्गीकारादित्युक्तम् । कनयतीति ।
 अत्रोपधावृद्धिर्न सञ्जयतीतिवत् । उपसर्गस्यति । तत्पृथक्करणेन विशिष्टस्य
 प्रातिपदिकत्वाभावात्तत्रातिदेशाप्रवृत्तिरिति भावः ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

एभ्यो धातुभ्य इति । धातेरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् भ्वादिपाठेनैषां धातु-
 त्त्वमिति भावः । कण्ठ्वादिराकृतिगण इति । गणरत्नमहोदधौ तेन रैयति
 धवत्यतीत्यादिसुब्धातुवृत्तौ स्पष्टम् । इति कण्ठ्वादयः ॥

प्रथमैकाच इति । अजादेर्द्वितीयस्येत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । तृतीयस्येति ।
 एकाच इत्यर्थः । इत्यनुवृत्तेः एकाच कण्ठ्वादेरित्यस्य तद्घटितयगन्तस्येत्यर्थः ।
 भाष्ये कण्ठ्वादिषतीति यिशब्दद्वित्वकरणात् । नामधातुष्विति । नामधातुष्वि-
 त्यर्थः नामशब्देन सुबन्तं तेषु विद्यमानानान्त्रयाणामेकाचां यथेष्टमित्यर्थः अत
 एव पुपुञ्जीयिषतीत्याद्युदाहृतं भाष्ये अतोपि एयन्ताच्चङि नास्य प्रवृत्तिः ।
 त्रयाणामिति । एकाचोद्वे ऽजादेः कण्ठ्वादेरित्यत्र पूर्वं त्रयाणामेवोपस्थितेः
 पूर्वत्र बाध्यबाधकावस्थानिर्णयात्रयाणां न युगपद् द्वित्वं तत्राजादेर्द्वितीयवृ-
 तीययोः पर्यायेणान्येषां तु त्रयाणां पर्यायेणद्वित्वमिति बोध्यं एषां वचनान-
 नन्द्रा इति सूत्रे पाठेन तद्वदेवाधिकारत्वादाविशेषेण प्रवृत्तेर्यथाभिधानं प्रवृ-
 त्तिरित्याहुः । नदराणामिति । तेषां मध्ये आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः । द्वीश-
 ब्दयिशब्दयोरिति । न च द्विर्वचनेचीत्यल्लोपनिषेधाद्यशब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या
 यिशब्देत्यसङ्गतं नटभार्यावद्व्यञ्जनातीति न्यायेनेकारसकारसहितस्य द्वित्व-
 प्राप्त्या कार्यानुभवेन न हि कार्यीति निषेधेन द्विर्वचनेचीत्यस्याप्रवृत्तेः न च
 यिस्शब्दे न नामधात्ववयवः नामधातुघटकवर्णसंबन्धैकाचामित्यर्थेना-
 दोषात् अत एव पुपुञ्जीयिषतीति भाष्ये उदाहृतं यिशब्दद्वित्वेपि सनवय-
 वेकारस्य द्वित्वानुभवेन द्वित्वनिमित्तत्वायोगो ऽस्त्येवेत्यास्ययामूले यिश-
 ब्देत्येवोक्तम् । चान्द्रवीयिषतीति । इदं माधवानुरोधेन आदिभूतादचः परस्येति
 भाष्यसंमते ऽर्थे तु चिन्त्यमिदं विवरयिषतीति माधवेन वृद्ध्याङ्गीकारात्संमते
 इदम् ॥ इति प्रत्ययमाला ॥

कर्तारि कर्म ॥ कर्मह क्रिया कर्मव्यतिहारं वर्त्तमानाद्वातेरित्यर्थं धातोः
 क्रियायां वृत्तेरन्तरङ्गत्वेन तस्या एव यह इति प्रकृतसूत्रे संख्यासञ्ज्ञासूत्रे च
 कैयटे स्पष्टं कर्मव्यतिहारविषये इत्यर्थसम्भवेपि न कृत्रिमकर्मग्रहणमुक्तार्थ-
 स्यादित्यात् तेन देवदत्तस्वामिकं धान्यं स्वद्वयं दत्त्वा लवनेन स्वीकरोती-

त्याद्यर्थके देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनातीत्यादौ न । यद्यपि साध्यस्वभावक्रियाणां परिवर्तनरूपोव्यतिहारो न संभवति प्रणिदानं व्यतिहार इत्येको ऽर्थ इति घुसञ्जासूत्रकैयटात् उदीचां माङ्गेव्यतीहार इति सूत्रादाहरणस्यापमित्ययाचत इत्यस्य याचित्वा वस्त्राणि परिवर्तयतीत्यर्थे इति कैयटाच्च स्वधस्तुदानपूर्वकपरवस्त्वङ्गीकारो हि परिवर्तनं अत एव कर्मव्यतिहारो द्वे वाच्ये इति वार्तिके कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमय इति व्याख्यातमभियुक्तैः एतेनान्यक्रियाया अन्येन करणं व्यतिहार इत्यपास्तं अत एवान्यक्रियामन्यः करोति इतरक्रियामितर इति कर्मव्यतिहारं जयमङ्गलाकारः प्रादर्शयत् तथा ऽपि तत्तत्साध्यत्वेन ज्ञातक्रियाणां साध्यमाधनभावव्यत्यासः परस्परकरणञ्च सः यथा संप्रहरन्ते राजान इतीति कैयटः तत्र वर्त्तमानाद्वातोः कर्तरीत्यर्थं विनिगमनाविरहात्तत्कर्ममात्रे प्रत्ययौचित्येन द्विवचनबहुवचनान्ताव्येवादाहरणानि न त्वेकवचनान्तानि अत एव भाष्ये क्वाप्येकवचनान्तानिनोदाहृतानि एवञ्च व्यतिलुनत इत्यस्यान्यान्यव्यत्यासेन लुनन्तीत्यर्थः एतेन देवदत्तेन सहचैत्रोव्यतिलुनीती इत्येकवचनान्तप्रयोगसम्भवः । अत एव दाणश्चेति सूत्रकथञ्चतुर्थ्यर्थं तृतीयास्यात् एवन्तर्हि अशिष्टव्यवहारे तृतीयाव विधीयते आत्मनेपदञ्चेति सिद्धान्तिनाक्ते इतरआह यद्यत्र नाथा ऽनेन महयुक्ते तृतीयास्याद्व्यतिहारे तडाविधिर्दास्यासंप्रयच्छत इति भाष्य उक्तं दाप्यविश्राण्य तथा सहोपभुङ्क्ते इत्यर्थे इति कैयटेन चोक्तमिति परास्तं तस्य भाष्यस्य पूर्वपत्युक्तिस्त्वनाथांमाधकत्वात् तथा हि मय्यै विश्राण्यनामपभुङ्क्ते इत्यर्थे कर्मव्यतिहारे ऽप्यशिष्टत्वप्रतीतिः तथा सहोपभुङ्क्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतिहागत्यतीतिश्च सूत्रस्यावश्यकत्वात् किंचोपपदावभर्त्कारिति न्यायेन विश्राणनानरूपितवतुर्थ्या एव युक्तत्वं किंच धातोर्व्यतीहारो वृत्तावपि उक्तीत्या कर्तृद्वयस्यापि तिङोक्तत्वात्तन्नैव न्यायेन प्रथमाचिता न सहयोगतृतीया अत एव क्रियायोगे पुत्रेण सहागत इत्यादौ कर्तरि तृतीयायाम् सिद्धायामक्रियाया गार्थन्तेन सहेति सूत्रमिति तत्सूत्रे उक्तं भाष्ये भाष्यकृतात्वतिफल्गुत्वाच्चतद्वृषणाभिनिवेशः कृतः एतेन भोट्टिकाद्ये विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति क्रिमर्थं ब्रह्मवधादिकरोषीति रामेण पृष्टे ममायं धर्म इति तेनोत्तरिते धर्मास्ति सत्यन्तव राक्षसायमन्योव्यतिस्ते तु ममापिधर्मः । ब्रह्मद्विपस्ते प्रणिहन्मि येन सजन्यबन्धुधृतकार्मुकेषुरिति रामवाक्ये तवधर्मेण देवशास्त्रगदुपहृषेण ममान्योधर्मस्तपोरूपोव्यत्यासेन भवति येन धर्मेण मुक्ताहं येन धर्मेण युक्तान् स्वत्संबन्धिना ब्रह्मद्विषः प्रणिहन्मीत्यर्थकं अत्रारभ्यत्वद्वमः क्वायं मयि भवति मद्रुमो ऽक्वायं च त्वयि वर्त्तमानमामोप्य लट् रामशाणपातेन

समुद्रसमीपे पतितो मारीचस्तपश्चरिष्यतीत्येतत्तात्पर्यके व्यतिस्ते इति प्रयो-
 गोपि परास्तः यतो धातोरात्मनेपदं प्रत्यासत्त्या तदर्थक्रियायां तत्कर्मो-
 व्यत्यासे एवात्मनेपदौचित्याच्च तासस्त्योरिति सूत्रवृत्त्युदाहृतं व्यतिसे इति
 तु छान्दस तत्र हि व्यत्ययेन द्विवचनादिस्थाने एकवचनं रिचेति सूत्रे
 व्यतिरे इति वत् दरयोरे इत्यस्य छान्दसत्वात्तच्छान्दसमेव हणतीति सूत्रे
 व्यतिह इत्यपि तथैव लोकेत्येकवचनान्तमसाध्येवेति दिक् । नेर्विशः ॥ नेरिति
 षष्ठी नेरर्थद्वारसंबन्धिनस्तद्द्व्योत्यार्थकस्य विशेरित्यर्थस्तेन न्यविशतेत्यादौ
 न दोषः परिव्यवेभ्य इत्यादावपि षष्ठ्यर्थं पञ्चमी स्पष्टं चेदं शब्दः शित
 इत्यत्र भाष्ये अत एव न्यादीनामुपसर्गाणामिव ग्रहणमिति दिक् । आडोदा ।
 अकर्त्रभिप्रायेष्यात्मनेपदार्थमिदं आस्यविहरणे ददातिरेवप्रसिद्धत्वेन संयोगवर्ध-
 प्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तस्यैवग्रहणमित्याह । ददातिरिति । आस्य-
 ग्रहणमिति । विहरणशब्दस्य क्रीडापादविहरणाद्व्यर्थत्वाभावबोधपूर्वकं वि-
 कासार्थमात्रे तात्पर्यग्राहकन्तदिति भावः । प्रतीकमाददाति भित्तामाददा-
 तीति चिन्त्यमेव । यत्त्वत्र स्मरणे आकारो डिचेत्यात्मनेपदं नेति तत्र,
 स्मृतस्यार्थस्य स्मृतिविषयताद्योतकस्यैव भाष्यबलेनाडित्वलाभात्स्मरणपूर्वक-
 ग्रहणे धातोवृत्तौ, तात्पर्यग्राहकत्वेन क्रियाये, गसत्त्वेन डित्वस्यैवलाभात्
 डकारस्तु अस्यैवार्थम्यानुवादकः । एयन्तस्येति । भाष्ये एयन्स्यैवादाहरणा
 दिति भावः । हन्त्यर्थाश्चेति । गणसूत्रेण णिच् हन्तेर्गन्त्ययन्त्वस्यापि सत्वात् ।
 मात्वरिष्ठा इति । सहस्र कं चित्कालमित्यर्थः । शितेरिति । अत जिज्ञा-
 सायामित्युक्तेर्ज्ञानपदाध्याहारे आत्मनेपदन्तात्पर्यग्राहकं वैषयिके आधा-
 सप्तमीत्याह । धनुर्विषय इति । प्रकार इति । धर्म इत्यर्थः । ताच्छील्यं
 नियततत्त्वभावता । विषया इति । समभि व्याहृतपदान्तरगम्या इत्यर्थः
 आलेखनङ्गननम् । अपस्करतइति । अत्र कृधातोः खननपूर्वके धूत्यादि-
 वित्तेपे वृत्तिः । अपस्करति कुसुममिति । इहालेखनाभावात्सुडभावः स्निग्धमणो
 वृषभः पादैर्भुवमपस्करतीत्यत्र हर्षाद्यभावात्प्रवृत्तिः । नेष्यतइति । अत एव
 भाष्ये समुद्रान्येवोदाहरणानि दृश्यन्ते । गजोऽपस्करतीति । स्वभावाख्या-
 नमत्र । आनुते इति । श्गालउत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थ इति कैयटः ।
 शप इति परं तु उपलम्भनेः नेनात्मनेपदं भाष्ये उपलम्भन इत्येव पाठदर्श-
 नात् उपलम्भनं प्रकाशनं धातोः शपथकरणकप्रकाशने वृत्तौ तद् तात्पर्यग्रा-
 हकः शपथश्च लोकप्रसिद्ध एव अत एवोदाहरणे देवदत्तायेत्येव चतुर्थ्येव
 भाष्ये प्रयुक्ता सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामीत्यादौ शपथमात्रं
 विवक्षितं न तु प्रकाशनं मूले उपलम्भ इति पाठ आक्रोशार्थादित्यादिव्या-

ख्यानञ्च वृत्त्यनुरोधेनेति वदन्ति । ईहाकायपरिस्पन्दरूपोऽव्यापारः शतमुक्ति
 छतीत्यस्योत्पद्यत इत्यर्थः । उपान्मन्त्र ॥ मन्त्रकरणके ऽर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः
 सङ्गतिकरणमुपश्लेषः मित्रकरणमनुपश्लेषस्यापि मैत्रीसंबन्धः । लिप्साया
 मिति । लिप्सापसर्जनके ऽर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः । उद्विभ्याम् ॥ उद्विभ्यां किं
 निष्टपति ज्वलतीत्यर्थः । ल्यबन्तं विनैवेति । वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयोगन्या
 येन अत्र शब्दाध्याहार इति भावः । अस्यायुक्तत्वं मन्यामान आह भेषु
 मित्यादीति । तद्वर्षाटतवाक्यस्यैकदेशोपमित्यर्थः । समीपमेत्येति वेति । त्रिषु
 मविलोचनस्य समीपमेत्य स्ववत् आजग्रे इत्यन्वय इति भावः । वृत्तरेवति ।
 व्याख्यानादिति भावः । अतीति । द्रुपेरिति व्याख्यानादिति भावः । सूत्रं सृच्छ-
 तियहणनौदादिकसृच्छः सम्पूर्वात्परस्मपदव्यावृत्तये समृच्छिपत इत्याद्यर्थञ्च
 समात्तंति उश्चेति कित्वाद्गुणाप्राप्तावाटश्चेति बाधित्वा परस्वात्मिजलोपे
 वृद्धिः । सिज्जलोप ण्कादेश इति सिद्धकाण्डे पाठादृद्धिं प्रति सिज्जलोपानामिदृः ।
 यत्तु ह्रस्वादङ्गादित्यत्र ङ्गपदसत्त्वेन वार्णपरिभाषया वृद्धेः पूर्वं मिज्जलोप इति
 तत्र तस्यावर्णाङ्गयोरैकस्यानिकत्व एव प्रवृत्तस्तज्जापकस्य मजातोयापेतत्वे-
 नाङ्गाधिकारस्यैवाङ्गस्य तत्र ग्रहणाच्च ह्रस्वादिति सूत्रे ङ्गपदप्रयोजनन्तु
 तत्रैवाक्तम् । अर्धेष्टाति तु सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात्परत्वाद्गुणादाङ्गस्य बलवत्
 त्वाच्च सावंधातुकेति गुणे वृद्धौ सिद्धतीति भावः । परं तु लाघस्यायाम-
 डिति पत्ते मवेता वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तत्पत्ते सिज्जलोपो दुर्लभस्तदकवाक्यतया
 पत्तान्तरे ऽपि तदलोप एवावितः किंवा सिज्जलोपकादेश इति सिद्धत्वमपि
 प्रत्यासत्त्या सिज्जलोपानामित्तकैकादेशे प्रत्येवाचित न तु प्रकृतावधयमोप
 नचैकादेशपदसामर्थ्यं सवर्णदीर्घपदापेतया लघुत्वादित्याहुः । मामप्रतीति ।
 सर्त्तिशास्तीति सूत्रे पुषादिसूत्रेण योगविभागमामव्यात्परस्मपदार्थित्यस्यासं-
 बन्धादिति भावः अत एव ममारन्त ममाभोटाः संकल्पाम्त्वय्युपागतं इति
 भट्टिः सङ्गच्छते वृत्तौ च स्पष्टमेतत् । परं तु शास इदिति सूत्रे आशास्ते
 इत्यादावित्त्ववारणाय यस्माच्छासरङ् विहितस्तस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय
 सर्त्तिशास्तीत्यत्र परस्मपदाधिकारावाशास्तराडित्युक्तं कैपटेन । किं चास्यतिष-
 क्तीत्यनेन सर्त्तौत्यादयोगविभागस्य फलं निरूपयितुमशक्यमत एव भाष्ये प्रकृत-
 वार्तिके धातुद्वयसाधारण्येन मासमृतेत्यादौवादाहृत एवञ्च भट्टिप्रयोगवत्स्या
 द्वि चिन्त्यामित्याहुः । अकर्मकादित्येवेति । समागमीत्यत्रापसंख्यातत्वादिति
 भावः । न च समागमादिषु त्रिधादीनामुपसंख्यानामिति भाष्ये आदिशब्द
 बहुवचनार्थां समः लघु इत्यत्राप्येवामुपसंख्यानेन सकर्मकभ्याप्यात्मनपदेष्ट-
 रकर्मकादित्येवत्यसङ्गतमिति वाच्यं तेनैव सिद्धे ऽत्रापसंख्यातस्य वैयर्थ्यापत्तेः

न हि तत्र सकर्मकादित्यस्ति येनाकर्मकार्यमिदं स्यात् भाष्ये बहुवचनन्तु प्रयोगभेदाभिप्रायेणेत्याहुः । ब्रह्मीति । प्रापणार्थस्य बहतेरर्थान्तरे स्पन्दने वृत्तिरिति भावः जीवतीत्यत्र जीवनकर्म धात्वर्थेन्तर्भूतं अकर्मकत्वञ्च पृथगु-
पस्थितैतच्छ्रान्निहितकर्मसञ्ज्ञकानन्वय्यर्थकत्वं स्पष्टञ्चेदं सुपश्चात्मन इति सूत्रे भाष्ये । वर्षतीति । इदं चिन्त्यं अत्र प्रसिद्धा भटित्युपस्थितस्य प्रविश-
पिण्डीमित्यादाविधान्वयसम्भवेन तद्वाचकानुपादानमात्रं नत्वेतावता ऽकर्म-
कत्वं न्याय्यं कदाचिन्मेघो जलं वर्षतीति प्रयोगात् । अत एव तपरसूत्रे ऽयु-
क्तायं निर्देश इति प्रतीकमुपादादाय न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः न्यायशब्दस्य तु प्रयोगः प्रसिद्धत्वात् कृतः कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्याये-
नायुक्त इति धात्वर्थेन्तर्भूतस्य तु प्रयोगाभावो न हि भवति जीवति प्राणानिति कैयटेनेक्तं एव रीत्या ऽकर्मकत्वस्य भाष्ये ऽनुपलम्भाच्चेति कर्मणो
ऽविवक्षानामकर्मविशेषान्वयाविवक्षा सा च क्वचित्सार्वात्रकी यथा मूलादा-
कृते तत्र निर्बाधं भावे लादीनां साधुत्वं क्वचित्तु कार्यप्रवृत्तिवैलायान्तद्वि-
वक्षा पश्चात्तु तद्विवक्षा यथा तु कृतपूर्वाकटमित्यादिवृत्तिविषये किञ्च कर्मणोधात्वर्थं प्रति सम्बन्धसामान्येनान्वयविवक्षा न तु कर्मत्वेनेत्ययमप्य-
विवक्षापदार्थः । अत एव मातुः स्मर्यत इत्यत्राविवक्षितकर्मतया भावे ल-
डुक्तो ऽधीगर्थत्यत्र भाष्ये हितात्रय इत्यत्रापि हितात्पुरुषाद्विगतार्थस्य यो न स शृणुते न जानातीति प्रतीतिर्मातुः स्मर्यत इति वदेवाविवक्षा एतेनेदं प्रसिद्धा गतार्थमित्यपास्तमित्यन्ये । निवृत्तमिति । सोपसर्गात्यत्यूहोः सक-
र्मकत्वेनाकर्मकादित्येतत्संबन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । स्पष्टुंयाम् । स्पष्टाविषये इत्यर्थः आहूयतेः शब्दत एव वृत्तिरिति भावः वेः शब्दः ॥ शब्दः कर्मकारकं यस्य ततः कृत्रा विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । प्रयोगोपाधय इति । यथा शास्त्रेनयत इत्यत्रनयतेः प्रापणमर्थः शिष्यादिसमाननन्तु तत्फलतया मानसबोधविषयः एवं माणवकमुपनयते इत्यत्र विधिना वेदाध्ययनफलकमु-
पनयनाख्यसंस्कारेणात्मसमीपप्रापणं नयते रर्थः । एवं हि सोध्यापकत्राचार्या भवतीति आचार्यकरणं मानसबोधविषयः कर्मकरानुपनयते इत्यत्रात्मसमीप-
प्रापणं नयत्यर्थः तच्च भूतिदानकरणकमेवेति तन्मानसबोधविषय इति भावः । कर्तृस्येकर्मणीति । कर्तृस्य कर्मकारके सतीत्यर्थः । शरीरशब्देनेति । शरीर-
तादात्म्यापचम्यैवकर्तृत्वेन शरीरस्य तत्स्यत्वाम्भवः अवयवानान्तु संबन्ध-
विशेषेण तत्स्यत्वसम्भव इति भावः । कर्तृस्येतिकिं राज्ञः क्राधं विनयति अन्ये तु विध्यर्थमिदं अकर्तृगेपि क्रियाफले नयन्ति पौरुषमिति तु प्रमाद-
इत्याहुः । उपपराभ्यां । अस्य नियमत्वं वृत्तिसर्गत्यनुवृत्त्या बोधं विधिधत्वे

तु अनेनैवमिद्वे प्रोपाभ्यामिति सूत्रे उपसहणवैयर्थ्यापत्तिः प्रात्याग्भ्ये इत्ये-
 वसिद्धेः । वेःपादवि ॥ धातूनामनेकार्थत्वं बोधयितुं सूत्रे पादविहरणइत्युक्तं
 अनुपसर्गाद्वा इदं सूत्रं लिटि आशीलिङि च न अस्य विकरणेभ्यो खलीयानि
 त्यर्थज्ञापकतापरानुदात्तङित इति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात् । नित्यमेवेति ।
 पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । सम्प्रतिभ्याम् ॥ उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाधानम् ।
 योगोविभज्यत इति । अत्र वृत्त्यादिकमेवमानं । भासमान इति । शिष्यैः स्तूयमानो
 हि भासेत तथा चोपर्युपरिशस्त्रार्थप्रति भासात्सुष्टुर्निर्वहति तजो भङ्गेतु
 न शक्याद्बुद्धितुमिति भावः । ज्ञाने इति । शास्त्रेवदत इति । बोधोत्तरं
 शास्त्रविषयकज्ञानवत्त्व मनसाबुध्यत इति भावः । यत्रउत्साहः । तत्रेवदत
 इत्यस्य तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विषदन्त इति । वैमत्यहे
 तुकं नानाविधं भाषन्त इत्यर्थः वदन्त्येकत्रागर्थत्वेन व्यक्तवाचामित्युपादान-
 सामर्थ्याद्येषां प्रसिद्धतरं व्यक्तवाक्यं त एवेह एह्यन्तेतन वरतनमप्यवदन्ति
 कुक्कुटा इत्यादौ न ॥ रतिविराममनिच्छन्तो तरुणां प्रति तद्विरामोचित्यद्व्या-
 तिकोक्तिरियन्तदाह मनुष्यादीनामिति । समुच्चैत्यार्थाकं क्रमणं सप्रवदन्ति ।
 विभाषाविप्र । युगपत्परस्परविरोधेन कथनं विप्रलापः । भाष्यमिति । एषश्च
 तुदादेरेवयहरणमिति भावः । समस्तुनीया ॥ तृतीयेत्यार्थाकं उभालंका मञ्च
 रमीमञ्चामुञ्चदवलेति । दाणश्च ॥ इदमशिष्टव्यवहारं इष्यते दानप्राप्तकं
 भोगे ऽत्र दाणं धातुः । सूत्रद्वयमिति । शर्त्तरिति सूत्रभाष्यात्तु सञ्चयपष्टीव्यव
 हिते प्रवृत्तिश्चति लभ्यत स्वकरणं स्वीकार इति च्यन्तु प्रकृतांत्वकृतभा-
 वाविवक्षणाच्च स्वत्वात्पादने इत्यर्थात् । स्वीकार इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिक
 मिति बोद्धव्यम् । पूर्वसूत्रस्यैवेति । एवञ्च तस्य सकर्मकावयवत्वेन सकर्मक
 स्यैव निषेधो ऽकर्मकं तु परत्वात्पुत्रवत्सम इत्यात्मनेपदमिति भावः । प्रत्याहु-
 भ्याम् । प्रत्यासत्या शुधात्वयंशेषकावैवप्रत्याङ्गो गृह्येते तौच उपसर्गावैव
 त्याशयेनाह । कर्मप्रवचनीयत्वादिति । तेहि संबन्धपरिच्छेदका न क्रियावि
 शेषका इति स्पष्टमेव । पूर्ववत्समनः । प्रत्यासत्या मनः पूर्व इत्यर्थेनामः ।
 प्रकृतिगतमेवनिमित्तं सनाश्रवधानेप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीत्यर्थः । ननु । शशत्स
 तीत्यादौ शिदादिविषयशर्त्तरात्मनेपदविधानार्थाच्छ्रुतिव्यसन्नन्तार्थं प्राप्नोती
 त्यत आह । वाक्यभेदेनेति । स्वराद्यन्तेति । स्वराद्युपसर्गात्स्वरान्तापसर्गा
 च्चेत्यर्थः । गोरणौ । इह वाक्यत्रयम् । गोरिति । अणौयत्कर्मणौवेदिति न
 सकर्तेति च । तत्र स्यादित्यन्तनामं व्याख्यातम् । द्वितीयं व्यापष्टे अणा
 विति । कर्मात्र क्रिया यत्तदनिव्यसन्नन्थात् यच्छब्देन तच्छब्दात्तपात्मेव-
 दित्यर्थेलाभः । नचात्र सत्त्वप्रतिपाद्यन्तार्द्धकर्मवकारेणैति वाच्यम् । अध्या-

रोपितप्रेषणाद्वितीयकत्यायामधिकप्रवेशेपि तत्सत्ताया अतन्त्या वाक्यवैयर्थ्या-
 पत्तेः । तृतीयं व्याचष्टे । अणौपत्कर्मत्यादि । अत्र पूर्ववाक्यमनुवर्तते । कर्म-
 शब्दश्च कारकपरो व्याख्यानादिति भावः । सकर्तृति । सर्वनाम्नां पर्यायेणो-
 द्वेश्यविधेयान्यतरलिङ्गतेति भावः । तत्रासतिप्रतिबन्धके उद्देश्यतावच्छेदका-
 वच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया ऽण्यन्तावस्थास्यकर्मकारक-
 त्वावच्छेदेन णौकर्तृत्वलाभस्तेन देवदत्तो गां याचते देवदत्तो गां
 याचयति यज्ञदत्तेन यज्ञदत्तो गां याचयतीत्यादौ नात्मनेपदं यच्छब्देन
 न तच्छब्दान्तेपे ऽपि स इति स्पष्टार्थम् । ननु णौचादिति व्यर्थं अणौ य-
 त्कर्म सकर्तृत्यत्र कुत्रेत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या यात्रात्मनेपदं तत्रेत्यर्थलाभा-
 दिति चेन्न यत्तच्छब्दवत्स्पष्टार्थत्वात् । अत्र फलकल्पना तु भाष्यानुक्तत्वा-
 दयुक्तेति प्रामाणिकाः । अणावकर्मकादिति । यत्र क्वाण्यण्यन्तावस्थायामकर्म-
 कादित्यर्थेन प्राप्तिरिति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । अत्र च मानं दशयते
 राजेति भाष्यादाहरणम् । प्रेरणेति । सौकर्यविवक्षयेति भावः । अत्र कर्म-
 स्थक्रियत्वाभावेन कर्मकर्तर्यपि शब्दादि । तत इति । फलवाचकात्तद्वृद्धि-
 करणे व्यापारे इत्यर्थः । पुनर्यर्थस्येति । ण्यन्तस्य तद्गृह्णते ऽर्थं लक्षणा ।
 गङ्गादिपदस्य तीरलक्षणायामपि टाप्स्थितिवत् णिचः स्थितिरिति भावः ।
 प्रथमतृतीययोरिति । सर्वनाम्नावृत्तिमात्रे इति पुंश्वत् । एवं तृतीयकत्याया-
 मित्यत्रापि । यावतीषु सोपानस्थानीया स्वर्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्ययं
 प्रायोगिकीभूमिः प्राप्यतेताभूमयः कत्या इत्युच्यन्ते ऽवस्था इति च तथा हि
 आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येका कत्या । ततो णिचि व्यापारान्तरप्र-
 तीतिः स्यात् अतो मध्ये ऽन्या कत्यारुह्यते हस्तीस्वयमेवेति । अत्र न्यभ-
 वनमात्रमर्थः । ततो णिच्यारोहन्तीत्यनेन समानार्थावृत्तीया । इयञ्च तृतीय
 वाक्यार्थव्यावर्त्यं भूताउदाहरणकृतापपादिका च । ततो व्यापारत्यागे आ-
 रोहयते हस्ती स्वयमेवेत्युदाहरणभूता । तदुक्तम् । न्यभावना न्यभवनं
 रहौ शुद्धे प्रतीयते । न्यभावना न्यभवनं ण्यन्ते ऽपि प्रतिपद्यते । अवस्थां
 पञ्चमीं प्राहुण्यन्ते तां कर्मकर्तरि । निवृत्तप्रेषणादुदातोः प्राकृते ऽर्थेणजुच्यत
 इति । अत्र पञ्चमीत्वं यथाकथञ्चिदुपपाद्यम् । न्यभवनमधोदेशस्थित्यनुकू-
 लोव्यापारः । तदनुकूलो व्यापारश्च न्यभावना । तत्राद्यकत्यायां न्यभवने
 स्वरूपयोग्यतानिश्चयनं न्यभावनायां कर्तुः प्रवृत्तिरिति प्रतीतिः । अन्यथा
 शिलायामङ्कुरोत्पादनायेवाप्रवृत्त्यापत्तिः द्वितीयायान्तु प्रयोज्यस्य स्वव्यापा-
 रणैवप्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिः । तृतीयायां न्यभवने स्वत एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा
 तत्त्वेमाय कर्तृप्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिः । उदाहरणे तु हेमार्थमपि न

स्वव्यापारभिन्नप्रयोजकव्यापारापेक्षेति सौकर्यातिशयप्रतीतिरिति बोद्धम् ।
 अत्र ह्यै शुद्धे प्रतीयते इत्यनेनार्थीपतीति न तु तदुच्यत्वन्तयोरिति सूच-
 यति । तथाहि । ऊर्द्धदेशवच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारो ह्यर्थः । हृदिर्गत्यर्थे
 इति यद्वित्तु परमित्यत्रभाष्यात् । तदवच्छिन्नमयोगाश्रयत्वेनैवगजस्य कर्मत्व-
 म् । अत एवायं कर्तृस्यक्रियः संयोगस्य कर्तयंपि सत्वात् । उपरिगमनस्य
 न्यग्भवनं विना ऽसम्भवात् तस्यापि मानसाबोध इति बोद्धम् । यद्वेति ।
 अत्रापि पक्षे क्रियासाम्यनिवृत्तप्रेषणाद्वितीयकृत्यामादाय बोद्धम् । तस्या
 अय्येतन्मूलत्वात् । आधिक्येनात्रव्यवच्छेदेत्वेतत्प्रतीयप्रथवामादायापि तद्वे-
 द्यम् । अयमपि पक्षउक्ता हरिणा । केषाञ्चिद्वेदत्तादेव्यापारे यः सकर्मकः ।
 सर्वत्रा देवदत्तादेः कटादांशु विवक्ष्यते । स यदा प्रयोजककारमन्तरणापि
 कर्मणा विवक्ष्यते तदेत्यस्या अर्थः ॥ स्वीकृतप्रेषणं कर्म स्वस्य कर्तः प्रयोज-
 कम् । प्रेरणान्तरसंबन्धे एयन्तेनाभिधीयत इति । प्रेणास्वीकारं सौकर्या-
 तिशयप्रतीतिः प्रयोजनम् । प्रेरणान्तरसंबन्धे । कर्तृविषयप्रेरणान्तरसंबन्धे ।
 तेन स्वविषयप्रेरणा सर्वत्र स्वस्मिन्नस्तीति दर्शनम् । अत्र पक्षे स्वय दूती-
 स्पष्टं निदर्शनम् । आद्यपक्षे आदौ या दूती सा पेता । ततस्तदनपेता ।
 सा ऽपि निदर्शनम् । द्वितीयकृत्यायां न तादृति । तन्मन्तममानायांन्तर्भा-
 वितएयर्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वन तामादाय क्रियासाम्यमत्रापि । न च सा गय-
 न्तस्य न मूलभूता तत्तत्कृत्याम्यण्यन्तधातुप्रकृतित्वे हि गयन्तमूलत्वमिति
 वाच्यम् । एवं हि निवृत्तप्रेषणान्तुर्थकृत्यायां कर्मणः कर्तृत्वमादाकृत्यामादा-
 योपपाद्यमानमनुपपन्नं स्यात् । तुर्थकृत्यायान्तत्वप्रकृतिकण्यन्तत्वाभावात् ।
 द्वितीयकृत्याम्यप्रकृतिकण्यन्तत्वमैव तत्र सत्वात् । न च यदर्थकाद्यदर्थमू-
 लकाद्वा प्रयोगान् कृत्यान्तरे ऽर्थस्य त्यागां वृद्ध्यां सा मूलभूता । अस्मि-
 न्हाद्यकृत्यार्थैकदेशस्यादाहरणभूतकृत्यायान्त्यागः । द्वितीयकृत्यामूलकं तृती-
 यकृत्यार्थैकदेशस्यापि तस्यान्त्यागाच्च तस्या अपि मूलत्व नैव प्रकृतं इति
 वाच्यम् । कृत्यामूलमूलनिभावस्य मूलभाष्यातराद्यनारूढत्वत् । अन्तर्भावि-
 तण्यर्थकृत्याम्यधातानि वृत्तप्रेषणताङ्कत्वात् । अत्र कृते तन्ममानायाण्यन्तप्रयो-
 गेण तस्या अपि तन्मूलत्वात्तेश्च । तदर्थकमूलकात्तत्र वृद्धेः स त्वादिति
 चेत् । गमकं विनान्तर्भावितएयर्थनाया अभावात् । अणाविति किम् ।
 निवृत्तप्रेषणपतीप तृतीयकृत्यास्यकर्मणोहेतुत्वारोपेण द्वितीयहेतुमण्या दश-
 यति भवोभक्तैरित्यत्रैव भावुर्दिति कर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारश्च ज्ञानवि-
 षयीभवनमेवेति दिक् । मध्वपाययतम्यच्छं सात्यनं दयितान्तिके ।
 आत्मानं सुरता भोगविश्रंभोत्पादनं मुहुरिति भट्टिश्लोके आत्मानं सुरता

भोगविश्रंभोत्पादनं दर्शयित्वेति शेषः । समधुपिबति मध्वपाययते-
 त्यर्थादनेनैवात्मनेपदम् । ध्वनितञ्चेदं जयमङ्गलायां करेणुरारोहयतेऽ-
 निषादिनमित्यत्रेवात्रापि णिचश्चेत्येवात्मनेपदमित्यन्ये । स्मरयतीति ।
 मित्वाद्ध्रस्वः । अपरे तु कर्त्तरिकर्मव्यतिहारे इति सूत्रे क्रियायहणं
 कर्त्तव्यमिति सूत्रकारशिक्षां कुर्वतो वार्तिककृतः कर्मपदस्य क्रियापरत्वं
 नाभिप्रेतमित्यण्य तस्य यत्कर्म यदा एयन्ते तदेवकर्मभवति तदा आत्म-
 नेपदमित्युपक्रमवार्तिकस्य कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानं न युक्तं
 मित्युभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपर एव । अत एव नट्टाख्यान भाष्ये
 ऽपि कर्मशब्दप्रयोग एव कृतो न क्रियाशब्दप्रयोगः । नापि कर्मव-
 द्वाव इवात्र सकर्मकाणां प्रतिषेधो वार्तिककृतोक्तः तत्र द्वितीयवाक्येनाणौ
 यत्कर्मणौ चेत्तदेवकर्मति कर्मन्तरनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते नत्वणौ कर्मणोणौ
 कर्मत्वं उत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् । एकस्यैकस्याङ्कियायामुभय-
 रूपत्वासम्भवात् । न च दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्यादाहरणाविरोधो
 भृत्यरूपस्य कर्मणः सत्त्वादिति वाच्यम् । एतद्भाष्यादाहरणामाण्यादणौ ये
 कर्तृकर्मणौ तद्विन्नकर्मव्युदासे तात्पर्यात् । कर्त्तरिकर्मत्यतः कर्त्तृयहणमनुवच्यं
 प्रथमया विपरिणामय यच्च यश्चयदित्येकशेषेणायमर्थोऽलब्धः । कर्मन्तरनि-
 वृत्तकवाक्यफलन्तु आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका आरोहयमाणो हस्ती
 स्थलमारोहयति मनुष्यानिति भाष्याक्तम् । तत्र हि स्थलमधिकं कर्म तस्य
 मूलभूताण्यन्तावस्थामनुष्या हस्तिनमारोहन्तीत्येव सौकर्यातिशयप्रतिपाद-
 नाय प्रेरणाशुद्धिवत्तत्प्रतिपादनयैवफनांशत्रुद्धादिकर्मत्वम् । अत्रोर्ध्वदेश-
 त्स्यवस्तु एतदुभयसंयोगानुकूलोप्यापारो धात्वर्थः । स्थलशब्देन गजपृष्ठस्य
 काष्ठादिमयमुपवेशनस्यानमुच्यते । गजोर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारेण तच्च्यभव-
 नरूपेण तत्स्थवस्तु मयोगोपि जात इति सौकर्यातिशयात्र बोध्यः आरोहन्ति-
 हस्तिनं हस्तिपका इत्येषात्वारोहमाण इत्यस्यैवमूलभूता आरोहयमाण
 इत्यन्तं सूत्रादाहरणप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थं यथा तत्रात्मनेपदं तथात्रापि
 स्यादिति तदाशयः । किंवास्यादाहरणस्य न मनुष्याः स्थलमारोहन्तीति
 मूलकत्या नापि तत्स्थलमारोहयतीति स्थलकर्तृ आरोहयमाणो हस्तीति
 शानजन्तप्रयोगेण मनुष्यकर्मकारोहणे स्वरसतो हस्तिन एव कर्तृत्वप्रतीतः ।
 शतृशायजाद्यन्तार्थानां स्वभावतः क्रियान्तरसाकाङ्क्षात्वात् । क्रियान्तरभ्य-
 चानुपस्थितेः । एवञ्च त्वद्रीत्या मूलकत्यानिरूपणे ऽणौ कर्मणोणौकर्तृत्वा
 भावादप्राप्तेः प्रत्युदाहरणासङ्गतिस्तीत्यन्तस्य शुद्धदृष्टान्तार्थत्वं तु तिङन्त-

मेवोच्चारयेत् । किं च कर्मपदस्य क्रियापरत्वे समानक्रियत्वप्रदर्शनाय द्विती-
यकृत्याप्युदाहर्तुमुचिता । कर्मणः कर्तृत्वबोधनाय प्रथमकृत्यावदिति तद-
नुक्त्या कारकपरत्वमेवाभिप्रेतं लक्ष्यते । एव प्रथमप्रघटकेनाकर्मकाणामेवंत
दुदाहरणत्वं मन्यमानेन सकर्मकाणां प्रतिषेधस्य सूत्रकृता ऽनुक्तत्वेन सूत्र
रीत्या तेष्वपि कर्मवद्भावप्रवृत्तिं मन्यमानेन वा ऽऽचार्यदेशीयेन कर्मकर्तृ-
त्वात्सिद्धमित्युक्ते अनाधाने इति प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यसमर्पणायेदमित्याश-
ङ्क्याध्यानार्थकानां कर्तृत्वभावकत्वात्तत्र कर्मवद्भावस्यैवाप्राप्तेर्निषेधेन फलमि-
त्यन्तेन मध्यमप्रघटकेन सूत्रवैयर्थ्यं आचार्यदेशीयेन शङ्किते यथा तथाध्यान-
विषये कर्तृत्वभावकत्वादप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यं तथा कर्मवद्भावाप्राप्त्याग्ये
विषये आत्मनेपदार्थं सूत्रमित्याशयेनाचार्येणैतदेव ज्ञापयति भवत्येवं ज्ञाती-
यकानामात्मनेपदमिति विध्यर्थमिदमिति तृतीयप्रघटके सिद्धान्तितं, तत्र एव
ज्ञातीयकानामित्यस्य कर्तृत्वभावकज्ञातीयानामित्यर्थः । तज्जातियत्व च-
कर्मवद्भावाप्राप्तियोग्यत्वेन । एवञ्च कर्तृत्वभावाक्रियवत्सकर्मकाण्यप्यप्यादा-
हरणानीति ध्वनयतोदाहृतं दर्शयते भृत्यान् राज्ञेति । अत एव द्वितीयपत्त-
व्युत्पादकहरिकारिकयोः प्रेरणावृद्धिप्रदर्शनवत्प्रेरणानुव्यत्यागविषयोदाहरण
कृत्याप्रदर्शनं न कृतमाद्यपत्त इव तेन तत्र द्वितीयकृत्याप्युदाहरणार्थमिति
सूचितम् । किंच गर्भीरायां नद्यामित्यादौ गर्भीरनदीतीरबोधनं लक्षणाता-
त्पर्यथाहकतया गर्भीरादिपदसाथं क्यवाद्दह कर्मपदस्य णिचरच सार्थक्यम
न्वयो वा नोपपादयितुं शक्यः । न च कर्मपदणिजघाटितस्य तद्ग्राहते स्वार्थ-
संबन्धे लक्षणेति न दोषो ऽत एव णिचार्थ्यातिरिति वाच्यम् । प्रेरणारूपेण
शास्त्रेण साधुतया बोधितम्यान्यार्थं लक्षणयापि साधुत्वस्य प्रकृत्यशक्यत्वा
त् । तस्माद्दर्शनविषयीभवनसमानाधिकरणप्रेरणाम्नास्त्वौ आरोपिता वा
णिजर्थे इति णिचः साधुत्वं कर्तृत्व च स्वस्यापपत्तम् । अत एव ग्यन्ताण्य-
न्तयोर्न्यग्भवनतदनुकूलव्यापारयोः प्रतीत्यपपत्तये पञ्चम्यामवस्थायां णिजुप-
पत्तये च हरिणा निवृत्तप्रेरणानुदातोः प्राकृत्येण णिजुच्यते ब्रवीति पचत्तरर्थे मिध्यात
न विनाणिचा सण्यन्त पचत्तरर्थं सर्वथैवावतिष्ठते । तदुद्गुरेणोणाचतुन्यायंत्व
प्रतीयते इत्युक्तमिदमुक्ततृतीयकृत्यादाहरणभूतपञ्चमकृत्याभयसाधारणम् । तत्र
द्वितीयकृत्यायां न्यग्भवनसमानाधिकरणो व्यापारो ऽर्थः । ततो णिचि नृतीय
कृत्या ॥ तत्र णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थव्यापारस्य च त्यागे आरुह्यत हन्तीति
तुर्या कृत्या । ततो न्यग्भवनसमानाधिकरणे प्रवतंतास्त्वेनापि त्रिवर्तित
व्यापारे णिच्युदाहरणभूताकृत्या । एवञ्च तस्याः ह्युक्तपञ्चमकृत्यात्व
स्वरसत उपपद्यते । एवञ्च पूर्वग्यन्तादय ग्यन्तस्समानाकारो भिन्नाथे

एव । एतत्सर्वमन्वाख्यानापायमात्रमिति बोद्धुम् । एवञ्च समानक्रियत्वा-
सम्भवोपि बोद्धुः । कर्मवद्भावात्सिद्धमिति प्रतीकमुपादाय लावयति केदारो
देवदत्तेनेत्यत्र कैयटे परस्मैपदं तु तद्वीत्या बोद्धुम् । प्रायेणात्मनेपदपाठ
एव तत्र दृश्यते । करिष्यमाणसिद्धान्तानुसारीतु सः । एवं पूर्वविभक्तिषोऽपि
चिन्त्यः । भाष्ये ऽनुक्तेः । दर्शयते राजेत्यत्राणावकर्मकारादित्यस्याप्राप्तेः स
भाष्यप्रयोगो न मान अणावकर्मकारादित्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य
लोकश्रुत्युत्तिसिद्धतया ऽप्यन्तावस्थात्वावच्छेदेनाकर्मकत्वप्रतीत्या ऽप्यन्ता
विद्यमानकर्मकेष्वथतत्प्रवृत्तेरिदञ्चाप्यन्सकर्मकेष्विति विषयभेदात् । वि-
भाषोपपदेनेत्यस्य च बाधेनैवमानं पश्याम इति प्राहुः । विभाषोप । इय
प्राप्तविभाषेति न वेति सूत्रे भाष्ये । स्वरित इत्यादि पञ्चसूत्रानुसृते ।
कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषये आत्मनेपदमिति तदर्थः । अथा ऽपि तदर्थेद्वो-
तकमात्मनेपदमेवमपि व्यतितुनीत इत्यादौ व्यतिथ्यां द्योतिते कर्मव्यतिहारे
आत्मनेपदमिहापि प्राप्नोतीति प्राप्तविभाषैवेति तदाशयः ॥ इत्यात्मनेप-
दप्रक्रिया ॥

कर्तव्य इति । कार्यातिदेश्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश
एव देश इति मते इयमेवकल्पना बोद्धा । अत्रत्य भाष्यस्वरसौध्यत्रैवपते ।
तृञ्जत्सत्रे ऽपि भाष्ये शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयोरभेद एव सूचितः ।
एवमथैपि । केचिदिति । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । उपाच्च । उत्तरत्रापित्यस्यैवा-
नुवृत्तये योगविभागः । बुधयुध । अत्राकर्मकाणां यदान्तर्भावितरण्यर्थत्वन
सोपसर्गत्वेन वा सकर्मकत्वं तदर्थमचिन्तवत्कृतृकार्यं च ग्रहणम् चिन्तवत्क
रुकाणान्तु सकर्मकार्यम् । प्रति भक्तजनस्य योजनयते इत्यादिप्रामादिकम् ।
यद्वा भक्तजनः प्रीतिं जनयत्यात्मनस्तस्य तामीश्वरो जनयते इति एयन्ताण्यौ
साधु प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षायां भक्तजनस्येति षष्ठीत्याहुः निगरणव अत्र
निगरणशब्देन न पादमीति सूत्रे याग्रहणात्पानमपि गृह्यते इमां किमाचा-
मयसेन चतुषी इति श्रीहर्षे पद्ये इमामित्यस्यैतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकाकृत्य-
र्थनाचामयतेः सादरज्ञानलाक्षाणिकतया निगरणार्थत्वाभावाच्चानेन परस्मैपद-
मत एव चतुषोः कर्मत्वं ज्ञानार्थत्वादिति बोद्धुम् । यदि तु तृणिनवर्तकस्तत्त
द्वापार एव पानं सर्वान्द्रियाणाञ्च स्वस्वविषयविषयकेतुत्तृशे इत्यर्थस्यैतरे-
योपनिषदिस्यष्टत्वाद्वा न लक्षणा किंतु मुख्यमेवनिगरणं तदाचिन्त्य एवायं
प्रयोग इति बोद्धुम् । प्राप्स्यैवायमिति । अनन्तरस्येति न्यायादिति भावः
अणावकर्मकारचित्तवदित्यादिकं शुष्यन्ति व्रीहयस्तान् शोषयते अकर्मकारात्कि
कटङ्कुरीति तं प्रयुङ्क्ते कटङ्कुरयते इतरे इति दमिरकर्मकोपि एतत्प्रामाण्यात्

अत एव दमिः सकर्मक इति दिवादिस्थयर्थानाविरोधः । परंतु सकर्मकत्वे ऽप्य सूत्रस्य मानत्वे ऽपि सकर्मकत्वे मानं चिन्त्यमित्याहुः वासयत इति लुचिक्करणपरिभाषया ऽदादेः सकर्मकतया च भ्वादेरेवग्रहणं वसे. परस्मैपदं स्यादेवेति अनन्तरस्येति न्यायेन योगद्रव्यापापितपरस्मैपदस्येवनिषेधादिति भावः पाययतीति शाक्त्वासेति युक्तं । इतिपदव्यवस्था ॥

सर्वधातुकेयक । धातोरेकाव इत्यतो धातोरिति विग्नभावेत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्त्तते उत्पादना फलोत्पत्त्यनुकूलोच्चापारः फलत्वञ्च कर्तृपत्ययसमभिव्याहारे तद्गुत्वर्थविशेषणत्वे सति तद्गुत्वर्थत्व्य अनेकपर्यायोपादानं चेतना चेतनवृत्तिफुत्कारयत्नादीनां क्रियात्व धात्वर्थत्वञ्च बोधयितुं अत एव पचति पाकं करोतीत्यादिक्रमेण कृत्रामर्थधातूनां विवरणमिति भूवादिमूत्रे भाष्ये स्पष्टं क्रियात्वं धातुवाच्यत्वसमानाधिकरणजातिविशेषः तत्परिचायकञ्च भूवादिमूत्रम् । धातुत्वनेति । तद्गुण्यपवित्वादिनेत्यर्थं फुत्कारादीनां च तत्तद्रूपेण शक्यताप्रामाणिकत्वाच्च नामाशक्तिकल्पना नदापाय धातुत्वन्तु न शक्तावच्छेदकन्तदज्ञानतोऽपि बोधात् सर्वधातुभ्यः सर्वक्रियायां धापत्तरेच सकलति अकर्मकाणामप्यशुद्रयाभिधायकत्वात् फलत्यापारयोर्विधाधिकरण्ये सकर्मकत्वं सामानाधिकरण्ये ऽकर्मकत्वं बाध्यम् । धातुवाच्येति । करोतिकर्त्तव्यादौ तथा कृत्वात्वादिति भावः । भामानाधिकरण्याभावादिति । असत्भूतक्रियायाः सत्वाथक्युप्यदादिमामानाधिकरण्यामम्भव इति भावः तिङ्वाच्येति तिङ्गुत्वन्त्यर्थः लिङ्गाद्यनन्वयित्वं सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वं वा ऽमत्वं औत्सर्गिकत्वेनेति एकवचनामप्यवमृत्रमुत्सर्ग इति भावः परे तु क्रियाशामकत्वमन्त्येव एकक्रियेति रूपवादिमृत्रस्यभाष्यात् एवञ्च तस्य प्रकृत्यर्थं ऽन्वयात् एकवचने द्वित्वादिक स्यात्कारित-ह्वाच्यकारकगतं तत्रारोप्यते इति कर्तृकर्मतिङ्गु द्विवचनादिमिदमिति तस्याप्यन्वयः प्रकृत्यर्थे एव यथा हतशायिकाः शयन्त इत्यादौ हतशयनसदृगा निशयनानोत्यर्थेक उपमाने बहुत्वापादानमामर्थ्येनापमेयं तिङ्गुक्रियारूपे उपमानगतबहुत्वारोपेण बहुवचनं तद्गुत् तिङ्वाच्यकारकगताया एवारोपेः नान्यकारकगताया इत्यत्रायगकिम्वभाव एव बीजन्तदुक्तं हरिणा एकत्व ऽपि क्लिवाव्याप्ते साधनाश्रयमन्वयाभिन्नते न तु लिङ्गाव्या भेदसात्र तदाश्रय इति न च प्रथमपुरुषोपि न स्यात् तस्यापि शेषमामानाधिकरण्येनय तत्त्वादिति वाच्य शेषग्रहणन्त्यन्त्वा प्रथमस्य उत्सर्गत्वकरणेन तस्मिद् तत्र तत्रैकवचनवत् एकवचनमित्युत्सर्गेण तु अश्रयपरकरणाकारोत्याः व्यपेभ्य एव सर्वैकवचनापत्तेः स्पष्टञ्चंद्रं युष्मदीति सूत्रे भाष्ये इति वदन्ति । स्यामप्य

अत्र यथासंख्यं नास्वरितत्वात् उपदेशे इत्यत्र एव विशेषणं नान्येषामप्यभिचारात्तदाहोपदेशे य इति अजिति पृथक्पदं लुप्रविभक्तिकं सौत्रो वा समास इति भावः इद्विधायके स्यादीनामिति विभक्तिविपरिणामः अङ्गस्य तु नेट् भाष्ये आर्तुधातुकस्येति योगं विभज्य यावानिट् स आर्तुधातुकस्यैवेति परिभाषणात् लत्यानुरोधाच्च चिण्वदिति सप्रम्यन्तादृतिः उपमेये सप्तमीदर्शनाच्चिण्वद्वावो ऽत्र प्रधानमिट्त्वेन तत्सन्नियोगशिष्टः भावकर्मणोरिति न स्यादीनां विशेषणं सीयुटोभावकर्मवाचित्वेऽपि स्थसिचतासीनान्तत्वाभावात् नापि भावकर्मवाचिनिप्रत्ययेपरं ये स्यादय इत्यर्थः स्यादीनान्तादृक्प्रत्ययपरत्वसम्भवे ऽपि सीयुटो ऽसम्भवात् आत्मविशिष्टे प्रत्ययत्वार्थवत्त्वाद्ग्रहीकारात् अतो विषयसप्तमीत्याह गम्यमानयोरिति चिण् भावज्ञेरिति चिण्ते इत्यतस्ते इति चानुवर्त्तते पुनश्चिण्वद्वावो न रुध इति निषेधाननुवृत्तये इत्याहुरिति अत्रार्त्तुधीजन्तु साहचर्याश्रयणे वृत्तामानाभावः ननु एयन्तस्योपदेशाभावात्तत्र चिण्वदित्त्वेन स्यात् उपदेशे यो ऽच् तदन्ताङ्गस्येत्यर्थे ऽपि अरितास्मारितेत्यादौ नित्यत्वाद्गुणे रपरत्वे च चिण्वदिण्णन स्यात् न हिरान्तस्योपदेशे यो ऽच् तदन्तत्वमस्तिभूनीप्रभृतीनाङ्गुणे उपदेशे योच् तदन्तत्वाभावाद्दोष एवेति चेच्च अतोलोप इत्यत्रेवार्तुधातुकोपदेशे यदजन्तमित्यर्थेनादोषात् तत्रेवात्राप्यावृत्त्या सीयुट्विशेषणत्वमपि अधातोस्तदुपदेशे ऽजन्तत्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोद्धं तयोऽनुता चादचः कर्मकर्तरीत्यतः कर्मकर्तरीत्यनुवर्त्तते चिण्ते इति सूत्राच्चिणिति न रुध इत्यतो नेति च वर्त्तते भावे वा लुङित्याह पापेनेति अविचार्यकर्मकृत्वा पश्चादशोचीत्यर्थः कर्मकर्तरीत्वादाहरित्येते अचिण्णलोरिति प्रसज्य प्रतिषेधे चिण्वद्भावेन निषेधः पर्युदासे ऽपि न दोषः । अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयस्यातिदेशस्वाभाव्येनानङ्गीकारादिति भावः घानिष्यत इति अदृनोरिति बाधित्वा नित्याच्चिण्वदित् वलीति हि तत्र वर्त्तते नन्वार्तुधातुके इत्यादौविषयसप्तमीत्वेन वधादेशस्यान्तरङ्गत्वेन चिण्वत्त्वं बाधित्वा स एव स्यादत आहाशीर्लिङीति अपवाद इति वाक्यार्थबोधवलायां बाधकाभावेन हन्तेरपि सीयुटासंबन्धेन तस्य निरवकाशात्पश्चाल्लत्यसंस्कारवेलोपस्थितबधबाधस्तेन न्याय्यः सीयुट् तु तदविषये चरितार्थ इति भावः परं तूभयान्नापि द्वन्द्वनिर्देशासमुदायस्य समुदायेन संबन्धो न्यायो न तु प्रत्येकं चतुर्णां संबन्धः शब्दाल्लभ्यते एवञ्च न निरवकाशत्वमत एव भाष्ये विप्रतिषेध उक्तः वधिभावात्सीयुटि चिण्वत्त्वविप्रतिषेधेनेति चिण्वद्भाववाक्येपि स्यादिति विषयसप्तमीति भाष्याशय

इत्याहुः । अदर्शितामिति न दृश इति निषेधात् ज्ञेः क्तान् सितः कित्वा-
दिति लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यनेन लत्वमविधिभाषेत्यनेन ठञ्च विभाषेत्
इत्यनेन द्वित्वत्रयम् । मस्य ठधयोश्चानचीति वस्य यणोमय इति त्रयम् ॥
ठवमानामिति अचोरहाभ्यां यणोमयो ऽनचिचेत्यतैः नस्यानिवदिति आभी
यासिद्धत्वन्तु न व्याश्रयत्वादिति भावः । भाष्येति । नपदान्तसूत्रस्य इत्यादि
नन्वेवं एयन्ताणौ दीर्घविकल्पानापत्तिर्व्यवधानादत्त आह णाशित्तीति
नपदान्तसूत्रस्यभाष्यापेक्षया प्रकृतसूत्रस्य णिज्ज्यवेतानां यद्दलोपे चोपसं-
ख्यानमिति वार्तिकस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन प्रत्याख्यानपरं भाष्यं दुर्बलं प्रका-
रान्तरेणापि प्रत्याख्यानसम्भवादित्यभिमानः प्रकृतसूत्रस्य कर्मणाहति सूत्र-
स्ये च भाष्ये ऽत्रापि दीर्घस्थानिवत्त्वनिषेधो ऽन एव दीर्घग्रहणस्वरितार्थ
मित्युक्तं तत्प्रामाण्यादुरेयलोपस्वरवर्जान्द्विवचनादीनि न कर्तव्यानीति
वार्तिके वज्र्यंकोटौ दीर्घाऽप्युपलक्षणीया हेडधातुश्च घटादावसांप्रदायिकः
एयाकृतिनिर्देशस्य वक्तृमशक्यत्वञ्चेत्पपादितं प्राक् किव मिट्टो यद्दलुक-
सत्वे वार्तिकवैयर्थ्यापत्या तदनभिधानावश्यकत्वेन यद्दलोपेत्यशस्य प्रत्या-
ख्यानसम्भवः दीर्घं नस्यानिवदित्यंशस्त्रैपादिकपर इत्याभिमानेन वचनार-
म्भस्तदभिमानत्यागेन भाष्यकृत उत्तरमिति नमे कश्चिद्दोषः तदाशय
इति नपदान्तसूत्रभाष्याशय इत्यर्थः निर्देशइत्युत्तरं दीर्घग्रहणञ्चेदं मा-
रित्वत्यपाठः हेडघेटादौ पठिताञ्चिणि आर्हाडि आर्हाडोति रूपार्थन्तस्मत्वात्
ह्रस्वविकल्पेत्वेहेडोति स्यात् इदं कैयटादौ स्पष्टं भाष्यरीत्या तु स्थानिव-
त्त्वनिषेधायैव दीर्घग्रहणमावश्यकमित्याहुः शामिष्यत इति स्यादीना-
ञ्चिण्वत्त्वादीर्घं शम्यते मुनिनेति अकर्मकत्वाद्वावेः नोदात्तापदेश उपदेशे-
त्यनेन शमीत्यादौ घ्रिनुणि वज्र्यंमामानस्वरणानुदात्तत्वे ऽपि निषेधः
अनाचमीति यद्यपि भाष्ये आर्हाडिहित एव पठ्यते तथाप्याचाम इत्येव भाष्ये
उदाहरणादाङ्पूर्वं एव पर्युदस्यत इति भावः विभाषावि लभश्चेत्येता लभरिति
वर्त्तते प्रादेरित्युपसर्गापलक्षणं भाष्यस्वरसात् तत्र हि उपसर्गात्त्वनिव्यत
उपसर्गादित्यनुवच्यं नसुदुर्भ्यामित्येतेनेति चानुवर्त्यापसर्गात्परस्य लभर्षिभा-
षानेति व्याख्यातं त्रिणामुलोरनुपसर्गस्येति वक्तव्यमिति वचनमेववार्तिके-
कृता कृतान्दिकर्मकेषु लादीनां व्यवस्थामाह द्विकर्मकाणान्विति । दुह्यादेरि-
त्यनेनाकथितञ्चेति सूत्रविषयाणां ग्रहणम् । प्रधाने इति एतेन तेषां दुह्या
दिपाठो ऽसङ्गत इति दर्शयति अन्येषाङ्गुत्यर्थोऽकर्मकहृकरोतीनां एतद्वाचन
कमेव स्पष्टं चेदमकथितञ्चेति सूत्रे भाष्ये एतदप्यनेकसर्विधौ तदभावे तु
मुख्ये ऽपि भवति गवादाग्र्यं पय इत्यादि तदुक्तमकथितञ्चेति सूत्रे भाष्ये

गुणकर्मणि लादिधिः स परे ध्रुववेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे अपरे आह प्रधान-
कर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां एयन्तेकर्तुश्च कर्मण
इति उत्तरमते आद्याद्वैतेयति स्तुर्यपादेगमिरुदाहृतः अकर्मकाणामिति लः
कर्मणीति सूत्रे निर्णयितमेतत् ॥ इति भाषकर्मप्रक्रिया ॥

न विवक्ष्यत इति । तत्तत्कारव्यापारश्च प्रधानधात्वर्थत्वेन विवक्ष्यत-
इत्यापि बोध्यं कर्मणस्त्विति फलसमानाधिकरणतद्वापारस्यैव प्राधान्येन विव-
क्षायामित्यर्थः प्रायेणाकर्मका इति व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयस्याभावादिति
भावः । द्विकर्मकाणां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वात्प्रायेणोति
अकर्मकत्वफलमाह तेभ्यो भावे इति क्रियायाः कर्मणासाधनेन तुल्यत्वास-
म्भवात्कर्मशब्दस्तस्यक्रियालक्षकः मन्वाः क्राशन्तीतिवत् तुल्यक्रिया इति
बहुव्रीहः कर्मसञ्चक इत्याशङ्कावारणायवतिः तादृशे ऽर्थे हि सकर्मकत्वा
द्भावे लो न स्यात् कार्यातिदेश इति प्राधान्यादिति भावः न च कार्याति-
देशेप्यतिदिश्यमानकायाणामुत्पत्तिदेश एव देश इति भाष्यसम्भते पक्षे पर-
त्वाच्छ्रुत् परस्मैपदेव स्यातां न तु यगात्मनेपदे इति वाच्यं नदुहसुनमां
यक्चिणौ कृषिरजैरिव्याद्वारम्भसामर्थ्येन परमपि बाधित्वा तयोरात देशात्
तदाह तेनेत्यादि द्वितीयास्यादिति नवोक्तरीत्या परत्वात्ततोयापत्तिः द्विती-
यापत्तिः द्वितीयेत्यनेन कृत्यादेरुपलक्षणनादाषात् कार्यातिदेशे ऽतिदेश देश
एव देश इति मते मूलामृत्यन्ये अतिदेशेन स्वनिष्ठाकर्मकत्वप्यानिवारणेन
भावे लो न स्यादिति न शङ्कितं यदि तु अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयाभावो
ऽतिदेशस्वभाव्यात्तदा सोपि दाषो बोध्य इति केचित् । लकारवाच्य इति तत्र
तस्य विधानादिति भावः द्विलकारकादिति सूत्रनिर्देशो वाच्यपदार्थः ल
इतीति अनेन तस्य लुप्तब्रह्मन्तत्वं दर्शयति कृत्यत्वेति इदमुपलक्षणं कतीह-
भिन्दानाः कुसूला इत्यत्र चानशिनकर्मवत्त्वामिति नयमित्यापि बोध्यं क्लेश
निष्ठेति सूत्रावहितः कर्मार्थको गृह्यते तेनाकर्मकत्वप्रयुक्तः कर्तारिको भव-
त्येष अत एव सिनेतेर्योसकर्मकर्तृकस्यति सङ्गच्छते तेन परशुभिचः कुसूल
इत्यादौ तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदकृतिस्वरस्याभावासिद्धिः ॥ एतेन सृजस्या-
त्मानमात्मनेत्यादाविवैपाधिकभेदमाश्रित्य स्वयमि-प्यात्मनेत्यर्थात्कर्तृत्वे
नौदनस्य कमत्वान्मुख्य कर्मण्येवप्रत्ययो ऽस्तु किमतिदेशेनेत्यपास्तङ्कादीना
मप्यापत्तेर्निवृत्तप्रेषणतायां साध्यसिद्धिनतीति वत्यवत्यादन इत्यस्यापत्तेश्च
नमते दण्ड इत्यादौ यक्चिणोः प्रातिषेधे शप्चङ्ङेःरनापत्तेश्च क्वचित्प्रज्यमानं
स्वयमेवेति तु कर्तृत्वाभावप्रतिपादनपरमिति दिक् व्यवहार इति उपपादि-
तमेतत् प्रत्यासत्त्या समानधातौ कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वाश्रयगात्यवत्यो

द्वन्द्वं देवदत्त इत्यत्र कर्मणो राध्यत्योदन इत्यत्र कर्तृत्वमपि न कर्मवत्त्वमिति बोद्धु-
म् । ननु करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुतः सचप्यसिस्याल्योर्व्यापारो न धातुनोपासः
प्रकृत सूत्रे च धातोर्काच इत्यतोधातोर्नित्यनुवर्ष्य धातोर्वाच्यया क्रियया तुल्य-
क्रिय इत्यर्थो ऽतो नायं दोषो ऽत आह किंचेति । कर्मणेत्येतस्मामर्थात्
दृश्यमानकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्यक्रियालक्ष्यत इति भावः । नेतरचेति ।
राजदर्शनं यामगमनादौ कर्तार्यवहर्षश्रमादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्तृत्वोत्प्रेष्य-
वहार इति भावः । उत्पादनार्थे इति । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थः । उत्पत्ति-
फलको यत्रो वाच्य इति तु न युक्तं बीजनाङ्कुरःकृत इत्यनापत्तेः । एतेन,
ज्ञानस्य कर्तृत्वत्वेन । नत्वात्मनेपदमिति । शानजित्यर्थः । यगात्मनेपदयो-
स्त्वनुख्यवसीयमाने इति स्यादिति भावः । अन्यान्यं स्पृशत इति । अयं
भावः कर्मपदेन तत्स्यक्रिया लक्ष्यते न तु कर्मत्वापयोगिनी तत्स्या क्रिया माना-
भावात् एवञ्चान्यान्यमित्यादावुभयोः शब्दभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वाद्यैवेक-
स्मिन् संयोगानुकूलक्रियामयोगोवा सैवापरस्मिन्कर्तरीति कर्मस्यक्रियया तुल्य-
क्रियकर्तृसत्त्वात्प्राप्तिः । आश्रयभेदाद्भेदेन च तुल्यत्वाव्याघातः । यद्यपि इमौ
गङ्गां स्पृशत इत्यत्र कर्तृत्वस्यः स्पर्शस्तथापि प्रकृत कर्मणोस्तयोरन्यान्यसंयोगक-
तहर्षादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्मस्यः स इति । अजामिति । इदन्तु चिन्त्यं
गमनानुकूलव्यापाररूपेणाजानिष्ठफलेन नेतृव्यापारेण वा तत्र विशेषादर्शनेन
कर्मस्यक्रियत्वाभावात् यदि यामसंयोगस्तथेत्युच्यते तर्हि यामङ्कुरतीत्यादौ
यामे ऽपि पुरुषसंयोगरूपविशेषदर्शनाद्गम्यर्थस्यापि कर्मस्यत्व स्यात् अत एवा-
न्यान्यमाश्लिष्यत इत्येवभाष्ये उदाहृतम् । दुहिपच्यारिति । अनयोर्द्विकर्मक-
तयैकस्य कर्मणःकर्तृत्वोपपत्तेः सकर्मकत्वादप्राप्ते वचन द्वयत्वात्पत्रेस्तएहु-
लानोदनं पचतीति वद्विकर्मकत्वं यद्वा वृत्तपाकमन्तरेण फलपाकावम्भवात्प-
विरच विषये द्विकर्मकः कालस्तु तदा कर्ता बहुलग्रहणं नेह पत्रे परस्मैप-
दार्यन्तस्याजानिष्ठत्वात् । विकल्पेनेष्यत इति । दुहेश्चेत्यनेनेति भावः ।
कर्मकर्तारं तशब्दे परे दुहेश्चिद्येति तदर्थः । गौः पय इति । अप्रधानगोरु-
पकर्मण एव तथा विवृतानान्यस्येति भावः । गौः पयमन्यजतीत्येतदर्थः ।
अचःकर्म ॥ विण्ते इत्यतश्चिणिति दीपजनेत्यतो ऽन्यतरस्यामिति चानुव-
र्त्तते इदञ्च सूत्रमत्रास्यानेपतितं करोति प्रसङ्गेनूचितम् । श्रद्धोपपवर्दिति ।
स च मुख्यकर्तारोति तत्रात्यन्ताप्राप्तकर्मवद्वाचार्थं युजेस्तु कर्मकर्तारसकर्मक-
त्वेन प्रतिप्रसवविधियर्थं युज्यते । ब्रह्मेति । योगान्नस्त्वारिणो युनक्ति संवन्धा-
नुकूलव्यापारवान् भवतीति पूर्वकृता ततो युजेः प्रतिप्रागित्वावाच्छिवसंभ-

न्यार्थकत्वे ब्रह्मधारिणः कर्तृत्वं प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वं
 बोद्धव्यम् । भूषाकर्मैति । कर्मशब्दः क्रियापरः यद्यपि भूषावाचिण्यन्तेषु
 विश्रुतित्यनेन यक्चिणोः प्रतिषेधः सिद्धस्तथापि चिण्वादिहभावापेदम् । अन्य-
 चात्मनेपदादित्युक्तेस्त्रयाणामपि निषेध इत्याह यगित्यादि । अथकिरति इति ।
 कश्चित्परश्वादिना हस्तिनमथकिरतीति पूर्वकृता । कृ गृ दृ धृ प्रच्छः
 किरादयः । तत्राश्रयोः कर्मस्यक्रियतयात्मनेपदव्यतिरिक्तनिषेधार्थमन्येषां
 कर्तृस्यक्रियत्वेनात्मनेपदविद्युर्थमिदम् । विध्यर्थमिदमिति । अयंभावः । उप-
 वासादि तपस्तापस-तपति दुःखयतीत्यर्थः एवञ्च तापसस्य कर्मत्वे तपेदुःख-
 जननमर्थः कर्तृत्वेत्स्वर्जनमर्थस्तापसस्तपस्तप्यते ऽर्जयतीत्यर्थः एवञ्च क्रिया-
 भेदात्सकर्मकत्वाच्चापान्तेविधिरिति वृत्त्यनुसारिण इति, भाष्ये त्वेवकारसा-
 मर्थ्याच्चियमार्थत्वमुक्तं तत्र हि सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्य प्रत्याख्या-
 नाय तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थन्तपरेव सकर्मकस्य नान्यस्येति तपेरिति
 योगविभागेनायं नियमः तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्ताकर्मवदिति तेनेह न उच-
 पतिस्वर्णं सुवर्णकारः उच्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुच्यतीत्युक्तं तस्यायं भावः ।
 यद्यप्युपवासादिरूपन्तपस्तापसन्तपतीत्यत्र तपिदुःखार्थः तपस्तदुःखयतीत्य-
 र्थात् । तापसस्तप्यत इति । तापसस्य कर्तृत्वे ऽर्जनार्थस्तापसस्तदर्जयतीत्यर्थात्
 एवञ्च कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियत्वस्य कर्तरि अभाव इति न कर्मवद्भावप्राप्ति-
 स्तथापि शरीरसन्तापलक्षणायाः क्रियाया अत्रस्यावृत्ते ऽपि तुल्यत्वात्सम्प्राप्तिः ।
 तथा हि तपस्तापसन्तपतीत्यत्र ज्ञानजनकोपवासादिरूपसन्तापविशेषः ताप-
 सन्तापयतीत्यर्थः अन्तर्भावितव्यर्थो ऽत्र तपिः तापसवृत्तिशरीरसन्तापसामा-
 न्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः सन्तापविशेषवृत्तिरिति बोधः । तदनुकूलव्या-
 पारश्च सन्तापविशेषे स्वरूपावस्थानरूप एव सन्तापे शरीरसन्तापसामान्यानु-
 कूलव्यापारविशेषः स्वीकार एव एयर्थत्यागे तापसस्य कर्तृत्वन्तापसस्तपः इ-
 त्यत्र सन्तापविशेषाभिन्नशरीरसन्तापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः
 सत्यापार एव चार्जनं तत्र क्रियाविशेषणत्वात्सोक्तमेधतइत्यादाविव तपसः
 कर्मत्वं भाष्यप्रामाण्याद्वेषसामान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणो ताप-
 सेन तपस्तप्यत इत्यादौ कर्मणिलकारोभवत्येवेति बोद्धव्यन्तदुक्तं भाष्ये
 यथागोपोषमपुषदित्यादौ समान्यपुषेरव्यवपुषिः कर्म एवन्तापसेन तपस्तप्यत
 इत्यादौ सामान्यतपेरेववत्तपिः कर्मैति अवयवतपरित्यस्य विशेषतपिज्ञान-
 जनकोपवासादिरूपन्तप इत्यर्थः अत एव कर्मणि लेः कः प्रत्ययार्थ इति
 प्रश्ने स एव संताप इति भाष्ये उक्तम् । प्रसृते इति । प्रसृवनानुकूलोत्क-
 यटोत्पादनं क्षौतेरर्थः । प्राक्षोष्टेति । सुकर्मोरिति नियमादुलादिलक्षण

इयं न । केष्वननमतेरकर्मकत्वादाह अन्तर्भावितेति । चिण्वदिति त्विति ।
 बीजमेतत् । ब्रूते कथेति । उच्चारणेनशब्दे प्राकृत्यरूपविशेषदर्शनात्कर्मस्य-
 उक्तक्रियत्वमस्येति बोद्धव्यम् । णिप्रान्त्य । अत्र कर्मकर्तृत्वं विना ये ऽकर्म-
 कास्ते आत्मनेपदाकर्मकशब्देन गृह्यन्ते कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकत्वस्याव्यभिचरि-
 तत्वात् तेषामन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकतां कृत्वा पुनः सौकर्यातिशयवि-
 वक्षायां कर्मकर्तृत्वं बोद्धव्यम् । उदपुपुच्छतेति । पुच्छमुदस्तधानिन्यर्थः ।
 व्यकारिणेति । चिणिनिषिद्धे एयन्तत्वाभावाच्चडभावे सिचि चिण्वदिति
 वृद्धिः तदभावपक्षे आह व्यङ्गतेति । इत्स्वाटङ्गादिति सिचो लोपः ॥ इति
 कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

लकाराणां कालविषये उत्सर्गापवादशास्त्राण्यह । अभिज्ञा ॥ भूत
 इत्यधिकारः अनद्यतनेलङ्कित्यतो ऽनद्यतन इति वर्त्तते । एवं बुध्यसे इत्यादि ।
 अत्र मानं दृढं चिन्त्यम् । अभुञ्जमहीति । अभिज्ञेति लटो ऽनेन निषेधे
 औत्सर्गिके लङ् । साकाङ्क्षइति । विद्यमानाकङ्क्षे इत्यर्थः तेनाकाङ्क्षानिरु-
 पके तद्विषये च सिद्धयति । वत्स्याम इति । लत्यलक्षणभावस्य विवक्षितत्वा-
 त्साकाङ्क्षताबोद्ध्या । लक्षणं ज्ञापकं लत्यं ज्ञाप्यम् । परत्वादिति । तेनोभयत्रवि-
 भाषेयमिति भावः । चित्तचित्तेपादिनेति । आदिना स्वीयमनो ऽसविधाना-
 दिसङ्ग्रहः । अत्यन्तेति । अपरोत्तार्यमिदन्तद्वैशगमनोत्तरकालिकवासपश्चे-
 तस्कारणगमास्यैवापलापादत्यन्तापहृष उदाहरणं बोद्धुः अबाधितपरोक्तावि-
 परोत्तबोधनाय तदुपपादकाभावप्रतिपादनमत्यन्तापहृषः अत्र कलिङ्गवासा-
 द्युपपादकं कलिङ्गगमनादितेन विना तदसम्भवात् । नाहं कलिङ्गान्
 जगामेत्येव पाठः जनपदवाचिनो नित्यबहुवचनान्तत्वात् । प्रश्ने चासौ ॥
 प्रश्नविषयीभूतासत्रकालिकभूतानद्यतनपरोत्तार्यादुत्तोरित्यर्थः । यत्रति-
 स्मेति । स्मशब्दे भूतकालद्वयोत्तकः । एवंस्मेति । एवंशब्दे ऽपरोत्तस्वश्रो-
 तकः । ननौपृष्ट ॥ पृष्टग्रहणं वचनं वचनं प्रतीत्याद्यर्थसम्भावनावारणाय
 यदा श्रमादिदर्शनेन तत्क्रियानुवृत्तिमारोप्य वर्त्तमाने लट् तदा ननु कुर्वन्तं
 पश्येति शत्रादिभवति सूत्रन्तु तदनारोपे भूतत्वविषक्षायां लुङ्बाधनाय
 शता ऽनन्तरस्येति न्यायात् । वर्त्तमाने लङिति । विहितव्येति स्पष्टमाकरे ।
 बन्धोः ॥ अनयोर्योगे भूतसामान्ये पृष्टप्रतिवचने लङ्त्वर्थः पते लुङ् अनद्यतने
 तु लङ् । अनुवर्त्तते इति । यदि भूते एव स्यात् लुङ्ग्रहणमनर्थकं स्यादिति
 भावः । यथा प्राप्तमिति । लङित्यर्थः । पारोत्ये तु लिङ् । अनुवर्त्तमाने
 इति । भविष्यति गम्यादय इति सूत्रात् । किवृत्ते ॥ किमा वृत्तं निष्पन्नं
 तस्मिन्नुपपदे इत्यर्थः तेच कः कतरः कमत इति त्रय एवेति वृत्तिः यदृत्ता-

चित्यमिति सूत्रस्यभाष्यरीत्या सर्वकिञ्चन्यहणमित्यन्ये उदाहरणे तादृशप्र-
 शनेन प्रष्टुलिप्सागम्यते उत्तरसूत्रोदाहरणेपि तादृशप्रयोगेण वक्तुलिप्सा गम्यते
 अत्र किं वृत्तयहणन्तु लिप्यमानसिद्धिरहितायां लिप्सायामकिञ्चन लटोनि-
 वृत्त्यर्थम् । लोडर्थे ॥ लोडर्थे प्रैषादिषिष्यधात्वर्थलक्षण इत्यर्थः । कृष्णभोजनं
 प्रैषविषयगोचरणस्य लक्षणं बोद्धव्यम् । ऊर्ध्वमिति द्वितीयान्तमकर्मकधातुयोगे
 कालादीनां कर्मत्वोक्तेः ऊर्ध्वमिति दिक्शब्दयोगे मुहूर्तादिति पञ्चमी तद्वि-
 सार्थत्वत्र दिक्संख्य इत्यनुवर्तनात्समानाधिकरणाधिकाराच्चेह समासे
 दुर्लभो ऽत आह निपातनादिति । भवार्थे कालादृत् । स्वार्थे ष्यजिति ।
 आतुर्वर्ण्यदित्वात् । वत् करणलभ्यपर्यमाह येनोपाधिनेति । आशंसायां ।
 आपातप्राप्तीच्छा आशंसा तस्यावर्तमानत्वपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्वा-
 द्भविष्यतीत्युक्तं आशंस्वमानक्रियावाचकद्रातोऽरित्यर्थः । देशश्चेदिति । वृष्टि
 आपयोर्हयोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लकारः । पूर्वविषये इति ।
 आशंसायामित्यर्थस्तेन तदपवादोयन्तदाह नेतीति । न भूतवदिति । नापि
 वर्तमानवदित्यपि बोध्यं अस्याशंसायामित्येतदपवादत्वात् चिप्रयोगेपि
 परत्वाद्विदमेवेत्यराशंसे चिप्रमिति । नानद्यतनवत् ॥ प्रबन्धः सातत्यम् ।
 लङ्लुटा नेति । भूतानद्यतने लङ् न भविष्यत्यनद्यतने लुङ् नेति भावः ।
 सामीप्यञ्चात्र कालज्ञतं तच्च प्रयोगकालापेतया कालस्य सामीप्यन्तुत्यजा-
 तीयेनरव्यवधानं देशसामीप्येयं देशो ऽतिक्रान्त आगामीवातस्मिन्नाधित
 व्याधस्यत इत्युदाहरणमिति केचित् । भविष्यतिम् ॥ अक्रियाप्रबन्धार्थमसा-
 मीप्यार्थञ्चेदं यद्यपि भाष्ये ऽक्रियाप्रबन्धार्थमिदंक्रियाप्रबन्धार्थत्वे वचनान-
 र्थक्यं सिद्धं क्रियाप्रबन्धेपूर्वैवेत्युक्तं तथापि तदसामीप्यस्याप्युपलक्षणमिति
 कैयटः असामीप्ये एतद्विषयोदाहरणानभिधानमित्यन्ये अभविष्यति अमर्या-
 द्यायां परस्मिन्होरात्रविभागे वा क्रियाप्रबन्धेनानद्यतनवदिति पूर्वसूत्रमेवे-
 ष्यत इति भाष्ये स्पष्टम् । भविष्यति किं योयमध्वा ऽतिक्रान्त इत्यादौ सक्त-
 नपिबामेत्येव । मर्यादिति किं योयमध्वागन्तव्या निरवधिकस्तस्य यदवरं साकै-
 तादित्यादौ यातास्मेत्येव । अवरस्मिन्निति किं तस्य यत्परमिति प्रयोगे पाता-
 स्मेत्येव यथास्यादिति । कालवि ॥ कालज्ञतमर्यादोक्तावरपरविभागे सती-
 त्यर्थः अहोरात्रसंबन्धिनीति अनहोरात्राणामिति शेषषष्ठी न कर्तरि नापि
 कर्मणीति भावः । मर्यादावरयोरन्यतरस्मिन्नहोरात्रसंबन्धिनिनेति तात्प-
 यम् । प्रतिषेधार्थमिति । क्रियासातत्याद्यसत्त्वे इत्यर्थः तत्सत्त्वे ऽहोरात्रसं-
 बन्धिनि विभागेपि नानद्यतनवदित्यस्येष्टेः तस्य यो ऽवरः पञ्चदशरात्र इति

बहुव्रीहिरक्षप्रत्यन्ववेति योगविभागात्समासान्तः पुंस्त्वं षष्ठो ऽन्वपदार्थः
 पृषोदरादिस्वात् मयूरध्वंसकादिस्वाद्वासाधुत्वम् । परस्मिन् वि ॥ कालविभा-
 गेष्वेदमिति भाष्ये स्पष्टम् । वर्ज्यमिति । एयन्तात्कर्मण्यवोयत् भूतेव ।
 पूर्वसूत्रमिति । अनुवृत्तपूर्वसूत्रकोयमधिकारः समानकर्तृकेष्विति यावत् उता-
 प्यारित्यतः पूर्वन्तु वायहणसंबद्धमेतदधिक्रियते तत्र गहायां लडपीत्यत्र नास्य
 संबन्धः लङ्निधानेन तद्विषये लिङ्गमित्ताभावात् । गहायामिति । भविष्यती-
 त्यादिनिवृत्तं तदाह कालत्रये इति । परत्वादिति । उत्कृष्टत्वादनवकाश-
 त्वादित्यर्थः । अत्र भविष्यतीति क्रियातिपत्तावित्यपि बोद्धुं कथमोगहायाश्च-
 लिङ्गमित्तस्य सत्त्वादिति भावः । किं वृत्ते ॥ कालत्रयेणैतौ स्तः । लङ्गिति
 नोक्तं लङ्कारणाय प्राग्ब्रूदिति भूते वा भविष्यति नित्यामित्यर्थः लिङ्गमित्त
 इति सूत्रमत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यत इति भावः एतेन तद्विषयेपि पर-
 त्वादित्दमेवोचितमित्यपास्तम् । अनवकृत् ॥ एतयोर्विषये कालत्रये लिङ्गलटा-
 वित्यर्थः इह यथासंख्यं नेष्यते । प्राग्ब्रूदिति । भूतेवाभविष्यति नित्यामित्यर्थः ।
 लिङ्गोपवाद इति । पूर्वसूत्रेणोभयोः प्राप्तयान्त्वंङ्ग्रहणेन लिङ्गे निवृत्ति-
 रिति भावः अत्र लङ्गिति लिङ्गेनिवृत्त्या एतद्युक्तानवकृत्प्रादेर्लिङ्गमित्तत्वा-
 भावादिति भावः । यच्चयत्रयोः ॥ अयमपि लङ्गोपवादः योगविभागउत्तर-
 चानयोरिवनुवृत्त्यर्थः लङ् प्राग्वत् । शेषेऽलङ् ॥ अत्र लङ् न यदि साधी-
 यीतेति जातुयदोरित्यत्र यदाद्योरित्युपसंख्यानल्लिङ् । भूतेपीति । वायह-
 णस्य निवृत्तत्वाद्भविष्यतीवभूते ऽपि नित्यामित्यर्थः । कामप्रवेद । सर्वना-
 पवादः अकञ्चित्तीत्यस्य कञ्चित्कञ्चप्रयोगाभावे इत्यर्थस्तदाह नत्विति ।
 कञ्चित्जीवतीति अयं प्रश्न एष कामप्रवेदनद्योगतक इति भावः कञ्चि-
 क्कञ्चस्येच्छार्थकत्वाभावादिक्कार्थेष्वित्यप्यत्र न प्रवर्त्तते । प्रौढः क्रियायाः
 कृत्यसाध्यताविरहबोधनं संभावनं क्रियायोग्यताविषयोत्कटकोटिकञ्जानं
 विपरिणाम्यत इति आश्रयं विपरिणाम्यत इत्यर्थः तच्चैदिति । इमाङ्किया-
 मनुष्ठातुं समर्थं इत्येवं रूपञ्चेतत्सम्भावनमिति भावः । अत्रापि लङ्प्राग्वत् ।
 सिद्धापयोगे इति । यत्र तत्प्रयोगं विनापि तदर्थं गम्यत इत्यर्थः । अपिगि-
 रिति । सम्भावनस्य धात्वर्थविषयसामर्थ्याविषयताञ्चनको ऽपि शब्दः
 क्वचित्प्रकरणादिकमपि तथेति बोद्धुम् । सम्भावयामीति । भोक्त्रे भवान्शक्त
 इत्युत्पत्तेत्यर्थः ॥ प्रत्युदाहरणे पूर्वेषु लिङ् वा स्यादिति विभाषेति पूर्वसू-
 त्रादनुवर्त्तते । इष्यतइति । लिङ्गवर्त्तमाने पुनर्लिङ् ग्रहणादेर्ननुशेषलाभः ।
 हन्तीति । हननं हेतुः पलायनं कार्यं गहायां लडपीत्येतौ भविष्यतीति निवृ-
 त्त्या कालत्रयेष्यते । प्रत्यया इति । अत्र प्राप्तः लङ्प्राग्वत् उपसंवादाशङ्कयोरपि

लिङ्वाद्यः उपसंवादः कर्तव्ये पणबन्धः यदिमेभवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं
दद्यामित्युदाहरणं अत्रावध्यवधिमद्वाव एवप्रतीयते न हेतुहेतुमद्वाव इति न
हेतुहेतुमत्तोरित्यनेन सिद्धिः आशङ्कोत्प्रेता तेन सर्पिषोपि स्यात्प्रासाद आसा-
मिष्टकानां स्यादित्यादेः सिद्धिः स्पष्टं चेदमुपसंवादाशङ्कयोरिति सूत्रे भाष्ये ।
इच्छार्थेषु ॥ सर्वलापवादः लङ्प्रागत् । इच्छार्थं उपपदे इति सूत्रार्थः । कामप्रवे-
दनं स्वाभिप्रायाविष्करणं तच्च प्रयोक्तुरिति बोध्यं इदं न स्वतन्त्रं विधायकं
किंतु सूत्रशेषभूतमन्यव्यावर्तकमेवातो व्यावर्त्यमेवदर्शयति नेहेच्छ्विति ।
विधिनि ॥ प्रवर्तनाविचारप्रार्थनाविषयार्थवाचकाद्वातेरित्यर्थः । प्रैषाति ॥ अन-
योर्विध्यामन्त्रणाभ्यामभेदेपि निमन्त्रणादिषु कृत्य व्यावर्त्ये ऽत्र ग्रहणं प्राप्-
काले च कृत्याश्चेत्युक्ते हि तेष्वपि तेषुः सामान्यविहितकृत्यानां प्रैषादिषु लोटा-
बाधामाभूदिति कृत्यविधिः । प्राप्तकार्थमिति । प्रैषातिसर्गयोः पूर्वणालोट
चेति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः । लिङ् चौ ॥ प्राप्तकालेऽप्राप्तकालस्य लिङो-
विधानार्थमिदमन्ययोर्विध्यादिसूत्रेण सिद्धेः चाद्यथाप्राप्तं लोट् च कृत्याश्च
अन्यथा लिङातयोर्बाधः स्यात् मुहूर्तादूर्ध्वं यजनं प्राप्तकालमित्यर्थः । स्मे लोट् ॥
प्रैषादय चौरधर्मौहूर्तिक इति चानुवर्तते यजतां स्मेति स्म शब्दो ऽधिकारसूच-
कोभञ्जनाधिष्ठित इत्यर्थः । अधीष्टेति । लिङो ऽपवादः योगविभागादूर्ध्वमौ-
हूर्तिक इति निवृत्तम् । लिङ्यदि ॥ कालसमयवेलास्वित्यनुवर्तते यद्वान् भुञ्जती
तस्य काल इत्युदाहरणार्थः भावे परत्वात्समुनमयं बाधते सर्वलापवादाद्यं
अहं क् ॥ योग्ये कर्तरिगम्यमाने कृत्यादय इत्यर्थः । शकिति ॥ भावे क्तिप् शकौ
गम्यमानायामित्यर्थः सर्वलापवादत्वाच्छङ्कते कथमिति माशब्द इति सूत्रं
सर्वलकारविषये ऽडाङ्गहितलुङन्तप्रयोगार्थं वस्तुतः स नास्त्येव आङ्माङो-
श्चेति सूत्रभाष्ये तथा ध्वनितत्वात् धातुसंबन्धे प्रत्यया इत्युक्तेर्विधिरयन्या-
तुसंबन्ध इत्युत्तराण्यनुवर्तते स्वरितत्वात् संबन्धस्य द्विष्टत्वात् द्विवचना
न्तेन समासः धातुशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन गोमानासीद्वितेति सिद्धयति
तदाह धात्वर्थानामिति । द्विवचनान्तत्वमुचितं यत्र काले इति वर्तमानसामी-
प्यइत्यारभ्य कालान्यत्वप्रतिपादनस्यैवदर्शनादिति भावः नन्वेवं वसन् दद-
र्शेत्यादौ भूतेलङ्घिवर्त्तमाने लिङित्यपि स्यादत आह तिङन्तीति । भूते
लङिति । अयं भावः । अनेन प्रयोगे श्रयमाणानां कालान्तरे विधानं क्रियते
एवञ्च भूते शतुः साधुत्वे बोधिते ऽर्थोपन्यातदर्थको लङपि कल्प्यते
एतेनानेन लट्यपि पुनरेतद्व्यापारे मानाभावाच्छतादुर्लभ इत्यपास्तं भाष्यक
तस्तु भाष्यकृत्यमासीञ्जनिष्यमाणः पुत्र आसीदित्यत्र भाष्यादिशब्दे ऽनेन

प्रत्यये आसीच्छब्दपर्यायतया युगपत्प्रयोगानुपपत्तिः यदियन्तकालं भावित्वा-
 दिवा व्यवहृतं तदासीदित्यन्वयस्ति हि ज्योतिष्टोमयाज्ञीत्येवं व्यवहरिष्यमाणो
 भवित्येषमत्रापि बोधसम्भवाद्गोमानासीदित्यत्रापि गोमानित्येवं व्यवह-
 रिष्यमाण आसीदिति बोधसम्भवाद्गोमद्रूपस्यातीतत्वाद्वा भूते प्रत्यये ऽर्था-
 द्गोमप्यतीतत्वप्रत्ययसम्भवात्सूत्रं व्यर्थं वसन् ददर्शत्यादौ च दर्शनकालिकं
 वासस्य वर्तमानत्वं बुद्धिस्योक्त्यप्रत्ययस्तत्फलञ्च तत्समानकालत्वप्रत्ययो-
 दर्शने शतृस्यते क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतिः ननु चोत्पत्तौ घचनलोपञ्चो-
 दिताः स्म इति सरूपसूत्रस्य भाष्यप्रयोगस्याप्येवमेवोपपत्तिरित्याहुः । क्रियास-
 मभिहारं । धातुसंबन्ध इति वर्तते क्रियासमभिहार इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणं
 तद्विशिष्टक्रियावाचकाद्वातोलाट् सर्वलापवाटस्तदाह व्यात्ये इति । तस्येति ।
 लाट इत्यर्थः यदि तिबादीनां स्थाने स्यातान्तदा स्थानिषद्वावेन पित्वाङ्गुनी-
 हीत्यादावत्वादि न स्यादिति भावः । तौचेति । लाट् इत्यनुषन्त्वं हि स्यात् लाटा-
 देश हि स्वर्वादित्यर्थ इति भाव उक्तातिदेशबलादेवाह तिङ्मञ्जौ चेति । तेन
 पदत्वसिद्धिः उक्तातिदेशबलादेवसावर्धातुकत्वात् ईशिर्वाशिष्येत्येवायमीष्टे
 इत्यत्रेशः से इत्यस्य प्रवृत्तिः ननु वाचतध्वमोरिति वाक्यशेषात्प्रवृत्तिः तिङ्गा-
 हिस्वाभ्यां वाधेनतध्वमोरभावादत आह तध्वमोर्विषय इति । विषयसप्तमी-
 सेति भावः तशब्दे मध्यमबहुवचनमेव व्याख्यानात् । हिः कर्तरीति । कर्त्राद-
 यश्च कालसंख्यावदनुप्रयोगेणैवनिर्णयाः एवञ्च कर्तरीत्यादेः कर्त्राद्यर्थकानुप्र-
 योगे इत्येवार्थः भावकर्माद्यर्थकानुप्रयोगे परस्मैपदिभ्योपि स्व इति युक्तम् । समुच्च-
 यन्य ॥ अत्र समभिध्याहारपरिहितं पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते समुच्चयीयमानक्रिया-
 वृत्तेर्धातोरित्यर्थः अत एव कारकसमुच्चये नाप्य प्रवृत्तिः विकल्पस्य लाटेश-
 न्वयो न तु हिस्वाभ्यां व्याख्यानात् । यथाविध्यनु ॥ अप्य व्यर्वाहतादिप्रयोगोपि
 लुनीही लुनीहीत्येवायं लुनातीति भाष्यप्रयोगात् । समुच्चयेसा ॥ सामान्यव-
 चनत्वं समुच्चितार्थबोधकधात्वपेतयैवोपस्यतत्वात् तत्त्वञ्चानुप्रविष्टसमु-
 च्चितधात्वर्थकत्वं अस्तिचाभ्यवहरतीत्यस्यानुप्रविष्टत्वादनपानादिरूपार्थबोध-
 कत्वन्तेनाभयार्थगतसंख्यापुरुषकालाद्यभिध्याक्तिः । द्वेषाच्च इति । इदमाद्यसूत्र
 विहितलोडन्विषयमत्रेति अत्रैव प्रकरणे भाष्ये स्पष्टं लघनादीत्यादिनामाव-
 णहरणे । अस्वास्थ्यमिति । प्रथमान्तं क्रियाविशेषणमिति भावः इत्थंशब्द उक्तः
 क्रियाणां सामान्यभूतत्वञ्च इत्यर्थं ऽभेदान्वयतात्पर्येवाहक इति तात्पर्यं पुनः
 पुनरिति लोडन्त्वाच्च इति हि तेषां व्याख्यानम् । अननुवृत्तिरिति । भाष्यादाव-
 नुक्तेरिति भावः । लोडन्तेति । उभयविषयत्वायामपि समुच्चयस्यानेकविषयत्वेन
 समभिहारस्यैकविषयत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वसूत्रस्यैवप्रवृत्तिरिति द्विस्वापत्तिरिति

भाषः । परेतु अथस्कन्देत्यादिपदोपस्थितानामित्यं पदेनाकाङ्क्षामुत्थाप्यास्व-
स्यपदेन मनोदुःखार्थकेनान्वये जाते तस्य चक्रे इत्यनेन कर्मतया ऽन्वयः
एवञ्च प्रथमानासङ्गतिरित्यप्रित्यस्यास्यानस्यत्वञ्च न तत्र प्रकरणादुलीपदेन
रावणस्येवोपादानात्कर्त्रर्थकत्वावगतिः तस्यातीताया लोकप्रसिद्धतया तत्क-
र्तृकक्रियाणामपि तत्त्वावगतिः बलीत्यस्यैवकर्तृत्वात्पुरुषोप्यवगत इति नात्रा-
नुप्रयोगापेक्षा किंच क्रियामात्रप्रतिपादने तात्पर्यात्तदनुयोग एव पौनः पुन्य-
मपि अहर्दिवमिति समभिध्याद्वाराव्रणस्य तथा कर्मशालित्वेन प्रसिद्धत्वा-
च्च व्यञ्जनेयैव बुद्ध्यते यद्वा ऽथ स्कन्देत्यादीनि विधिलोडन्तान्येव स्वसेवकप्रे-
णाविषयावस्कन्दनादिजन्यमस्वास्थ्यं मनोदुःखं चक्रे इत्यर्थः । अत एव तानी-
मानित्तुद्वाण्यसङ्गतप्रवर्तीनि भूतानि भवन्ति त्रायस्वमियस्वेत्येतदुतीयं स्थान-
मिति श्रुतावनुप्रयोगाभावेपि समुच्चये लोट् भवति क्रियामात्रविषयत्वेन
संख्याकालाद्यभिध्यन्त्यानुयोगेनात्रानुप्रयोगाभावो ऽत एवानुप्रयोगविधायकं
द्वयमपि भाष्ये प्रत्याख्यातं श्रुतौ पौनःपुन्यमसङ्गत्यदगम्यं एतच्छ्रुतिसमाना-
र्थके आद्य सत्यलोकाद्यावीचेजायस्वमियस्वेति विपरिवर्त्तमानमात्मानं
जीवलोकञ्चालोक्या ऽस्मिन्संसारे नित्या शुचिदुःखान्मकं प्रसंख्यानमुपावर्त्तत-
इति वाचस्पतिप्रयोगेष्वमेव बोद्धुं आचावीचेराद्यसत्यलोकादिति विपरिव-
र्त्तमानमिति च यदसमभिध्याहारेण पौनःपुन्यावगतिः यतु कल्पतरुणा क्रिया-
समभिहारं इति सूत्रेण पौनःपुन्ये लोडित्युक्तं तच्च द्वित्व । पत्तेरिति वदन्ति
इति सर्वंलसिद्धिः विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे बोद्धुः ॥ इति शिवभट्टसुत-
सती गर्भज नागोजीभट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे तिङन्तं सम्पूर्णम् ॥

ॐ ॥ धातोः ॥ सोपसर्गाणामङ्गत्वव्यावृत्तये इदं स्याद्विश्वधाने आदे-
शप्रवृत्तिस्तु धातोर्विहितस्य तस्यादेश इत्यर्थादवत लुनातीत्यादौ लादेश-
व्यावृत्तये आसृतीयसमाप्तेरधिकार इति भाषः । तत्रोपपदं ॥ कृदतिङ् ॥
व्याख्याते वासङ्गः । परिभाषेयं अधिकारत्वे स्वरितत्वप्रतिज्ञागौरवमिति भावः ।
असरूप इति लिङ्गं यत्रासरूपप्रत्ययविधानं तत्र वेत्युपतिष्ठत इत्यर्थः न च
प्रत्ययत्वस्य वाक्यार्थबोधोत्तरं ज्ञानेन पूर्वन्तद्विधित्वज्ञानासम्भ्र इति वाक्यम्
यस्य प्रत्ययत्वं भाषि तद्विधावित्पर्यात् यद्वा कप्रत्ययो भवति स च वेति
वाक्यभेदेनान्वयः । असङ्ग इति च्छेदः । तत्रासरूपत्वं किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां
यस्य सर्वत्रप्रवृत्तिस्तदपेतयोपस्थितित्वात्सङ्घोत्सुर्ग एव नापवाद उत्सर्गविषये
सर्वत्रापवादप्रवृत्तेरत एव विप्रतिषेधविषये तदप्रवृत्तिस्तदाह असङ्गोपवाद
इति । उत्सर्गस्य बाधको ऽपवादो वा भवतीत्यर्थः बाधकत्वविकल्पे श्रुति-

पोरिवपत्तै समावेशः स्यात् अत एव नञेति सूत्रे साधुस्वधिकल्पे तस्यैवपत्ते
 ऽसाधुस्वमापादितं धर्मनिषेधे धर्म्यभावे मानाभावात् । एवञ्चापवादो वा
 भवतीत्येष सिद्धे उत्सर्गस्य बाधक इत्यस्य फलं चित्त्यं अपवादापदार्थनिरूप-
 णान्तदित्यन्ये । स्त्रियामित्यस्य स्वरितत्वात्वाह स्व्यधिकारोक्तमिति । अपवाद
 मिति शेषः । तेन व्याघ्रक्राशी व्यञ्जकृष्टिरिति सिद्ध्यति कर्मव्यतिहारो णवः
 स्व्यधिकारोक्तत्वाभावात् असारूप्यञ्चोपदेशिकमेवेति क्रियाविषु न दोषः
 तदप्यननुबन्धकृतमेव ददातिदधान्योरिति णवाधकशस्य विकल्पात् अतः
 काणोर्न समावेश इति दिक् । कर्त्तरिक्त् ॥ न व धातोः परः कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि-
 वृत्ततामित्येवमस्य सूत्रस्यार्थं ऽतोर्थादन्यत्र वृत्त्यभावेन प्रत्ययानियमोऽयं भव-
 तीति काष्ठभिद्वज्जस्त्रण इत्याकारस्यापि तत्र वृत्तिरिति तस्यापि कृत्सञ्ज्ञा
 प्रत्ययसञ्ज्ञास्यातामिति वाच्यम्, यः स्वभावतः कर्त्तरिखतंते स एव कृत्सञ्ज्ञो
 नान्य इति सञ्ज्ञानियमेनादोषात् । अत एव न शब्दार्थसम्बन्धित्यताहानिः
 एवं सर्वत्रार्थबोधकेषु बोद्धुम् । स्पष्टं चेद्रमत्रैव भाष्य । तद्योरैव ॥ तच्छब्देन
 लःकर्मणीति सूत्रस्यभावकर्मणोः परामर्शः तत्रासत्त्वभूतप्येवभावस्य निर्देशे-
 नात्रापि तथाभूतप्यैव परामर्गेन भावे एकवचनस्वभावाच्चास्य भावस्य नपुंस-
 कत्वं बोद्धुम्, अत्र भावे ऽकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्त्या भावे ऽकर्मकेभ्य एव एषकारः
 स्पष्टार्थः । कर्तृव्यावृत्तये तु न निर्दिष्टार्थत्वेन कर्त्तरिक्त्इत्यन्याप्राप्तेरिति दिक् ।
 स्वर्थाविति । तित्स्वरितम् उपोत्तमंरितीति स्वर्थाः । तद्वाप्येति । तत्र भिद्वे-
 लिमा इत्यस्य भेतव्या इति विवरणादिति भावः । कृत्प्रत्ययः कृतीति विद्वय-
 ध्याहारेण तस्य विशेषणं तदाह कृत्स्थस्येति । अत्र च व्याख्यानमेवशरणम् ।
 अतः परत्वाभावादिति । इकारस्य नकारेण व्यञ्जधानादिति भावः । नकारेण
 व्यञ्जधानाञ्चेति पाठे चोहेतौ बोद्धुः अत्रपि कृत्स्थगतेति तु न शक्यं वक्तुं
 प्रहीण इत्याद्यासिद्ध्यापत्तेः । हलञ्चेज्जु ॥ कृतः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययग्रहणे यस्मा-
 त्सविहितस्तदादेरिति पञ्चम्यन्तोपस्थित्यातस्यमे विशेषणे तत्रेजुपधस्य
 हलन्तत्वाद्यभिवारादाह हलादेरिति । अतः किं प्रसिद्धः । इहादेः । हलादे
 रित्यर्थकं हल इत्यनुवृत्तमापि सामर्थ्याद्गुलन्तपरं इत्रादेर्हलादित्वात्सम्भ-
 वात् विहिताविहितविशेषणञ्च तेनास्य नियमत्वं अन्यथा षिलोपे हल-
 न्तान्परत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्तौर्विभावेति बाधित्वा नित्यार्था विधिर्भव स्यात्
 यद्यपि नियमे प्राप्तबाधः सिद्धस्य पुनरुपादानाद्नुशादत्रोपशब्द तथापि
 लत्वानुसारिभाष्यमेव नियमे मान मिति बोद्धुम् । अनुस्वारश्च सर्वोऽपि एवमे-
 व्याख्यानात्तदाह प्रोम्भणमिति । वानिष ॥ कृनीत्यनुवृत्तं निन्दामिति
 प्रोम्भणीनिर्देशसामर्थ्याण्यन्वनिमित्तमित्याह कृतिपर इति । पूजयेति । भाविषु

पूजेयहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेऽदिति भावः । एतन्तभादीनामिति । प्रभापनमित्यादौ शास्त्रनिषेधाय भादीनामिति विहितविशेषणं एवञ्च एतन्ते ऽप्राप्तिरिति भावः । प्रकरणोपरीति । अत्र च शास्त्रं पर्याख्यानामिति ख्यात्रादेशसूत्रस्य भाष्यं मानम् । कृत्यल्युटो ॥ पादाभ्यां ङ्ङ्यते पादहारक इत्यादिसिद्धार्थं कृतो-
 बहूलमिव्येवं भाष्ये उक्तम् । शक्यमकर्तुमिति । स्वर्णान्तादिवहलन्तादर्पण्यताबाधादिति भावः । ईद्व्यति ॥ आतिलोप इत्यत आत इति वक्षन्ते । स्वरार्थे इति । यतोनाव इत्याद्युदात्तार्थे इत्यर्थः । पोर ॥ तपरकरणादाप्यमित्यत्र न आहोपि इदित इत्यतो नुमिति लभेश्चेत्यतो लभेरिति च वक्षन्ते । विवक्षित इति । इतदत्रैवभाष्ये स्पष्टम् । गदमद ॥ अनुपसर्ग इत्यर्थोभावे नञतत्पुरुषः प्रत्यासत्त्या गदादिसंबन्धुपसर्गोभावे सतीत्यर्थे इत्येके । नियमार्थमिति । पोर-
 दुपधादित्येवसिद्धेरिति भावः । गर्हायामेवेति । षट्ः सुपीत्यत्र भाव इति नापकृष्यते इति सिद्धान्त इति भावः । अजर्यम् ॥ सङ्गच्छति प्राप्नोति पुरुषमिति सङ्गतं मैत्री कर्तारिक्तः अजर्यमिति च निपातनात्कर्तरीति बोद्धम् । षट्ः सुपि । अत्र सुष्यहणे उपसर्गयहणं न सत्सू इति सूत्रे उपसर्गपीत्युक्तेः । तत्र हि सुपीत्येवसंबध्यते । इत्याकृष्यत इति । भुवो ऽकर्मकत्वेनात्तरत्र व्यर्थत्वात् यद्यपि प्राप्तावन्तर्भावितण्यर्थत्वे वा सकर्मकस्तथापि अप्रसिद्धत्वाच्च तदु-
 हणमिति भावः । इदं चिन्त्यं भुवोभावे इति सूत्रे उत्तरार्थे भावयहणमिति भाष्योक्तेः सोपपदस्य कालादिकर्मयोग एव नास्ति अनभिधानादिति तदा-
 शयः । एक इति । सकर्मकत्वादिति भावः । अयमेवयुक्तः पतः भाष्यवृत्त्यादिस-
 म्मतत्वात् । भावे । अस्नोद्यमित्यादि तु छान्दसंबाहुलकादिति बोद्धम् । अत एवानुपसर्ग इत्यस्य प्रवादामिति प्रत्युदाहृतम् एतत्त्वस्मात्कर्मण्येवान्यथा प्रवाद इति भावघञन्तन्प्रत्युदाहृतं व्यस्यत् । हनस्तच ॥ तकारस्यादेशत्वं व्याख्यानात् । सुपीति किं घातः । एतत्तु न सकर्मकत्वेन तदप्राप्तेः । भाषिकं श्वघात्यावृषलः । अनुपसर्गं किं प्रघातः । निरुपपदं ह्येतित्वसाधुशिष्य इति । शास इत् सर्तिशास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वाच्छास्तेरेवयहणं नत्वाशास्तेरिति भावः । न वृद्ध इति । वृजो यहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमूलाद्याख्यानादिति भावः । वार्या इति । अत्र निरोधस्य विषयवृत्त्याद्येत्यस्य प्राप्तिरिति भावः । पुनरिति । तकारस्यादेशत्वेन चकारं विनापि पूर्वसूत्रे क्यसंबन्धस-
 म्भवेन तत्र तस्य घानुकृष्टत्वादिति भावः स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । आहूपूर्वादि-
 ति । एयति तु कत्वनलोपाभावतित्स्वराणामापत्तिरिति भावः । ह्रस्वः सुपठ इति । येषिभाषेत्यत्र य इत्यस्य विषयसप्तमीत्वे ऽपि जनादिसाहचर्येण या-
 दिप्रत्ययोत्पत्तिपूर्वकाले नान्तस्यैवात्सविधानेनात्र तदप्राप्या नस्येत्वे आनुणेन

रूपसिद्धेरिति भावः । एतत्केशपरिहारयैवदीर्घाच्चारणमिति तत्त्वम् । व्य-
 ष्ठिति । अयं स्व्यधिकारस्यश्च युक्तेः साम्यात् । नन्वेवं भार्यावधूर्तिरिति वत्
 भार्याः सत्रिया इत्यस्यापि सिद्धावसञ्जायामिति व्यर्थमिति चेत्, भरतेभा-
 र्यायाङ्गुव्चारणय तस्य सत्वान् । मृजोर्ष ॥ ऋदुपधत्वात्प्राप्तविभाषेयम् ।
 वज्रोः कु ॥ यथासंख्यं न रागादित्यादिनिर्देशात् । न्यङ्कादीनाञ्च ॥ एषु
 उणादिपाठो व्युत्पत्तिवादिव्याकरणान्तराभिप्रायेणेत्याहुः । राजसूयो । यज्ञ-
 विशेषः । निपातनादिति । पूर्वोत्तरान्वयि व्यपोर्हाडिति निपातनादिति शेषः ।
 एवमये ऽपि । स्व्योनिपातनात्कर्तार एवमये ऽपि । धनं धातु पात्रादिरूपं
 न तु घस्त्रादितत्त्वेनाप्रसिद्धेः । पूङ्गिति न्यादिमाहचयेण शष्पिकरणस्यैवपह
 णामिति भावः । पापमिति । तैलादावौषधेतिने पाकानन्तरं यदृजोषन्तञ्चे-
 त्याहुः । जित्य इति । जि अभिभवे काष्ठमिति हलिशब्दवाच्यमित्यर्थः ।
 पदास्त्रे ॥ एषु चतुर्षु ग्रहेः व्यबित्यर्थः । पदविषये ऽसचिकर्षं ग्रहेरर्थः यस्य
 पदस्यावयवग्रहसञ्जा च क्रियते तदाभ्यामुच्यते एह्यका इत्यनुकम्पायां कन् ।
 ग्रामएह्येति । बहिर्भावोत्र ग्रहेरर्थः । युग्य इति । युज्यते शकटादिनेत्यर्थः ।
 युग्यमिति । सूत्रे सामान्येनपुंसकं पत्रपात्रवहिरुद्धराः पुंसिचेति लिङ्गानुशा-
 सनात् पत्रशब्दः पुंस्यपि युग्यं पत्रञ्च वाहनमिति केशि उपलक्षणं । युग्य-
 युग्या इति । क्रुद्धा सारथीश्च अनोदर्यान्त्युग्नागपर्वोणप्रयोगः एतेन युग्य
 इत्यसङ्गतमित्यपास्तम् । अभाव ॥ अत्रान्यतरस्यामिति निपात्यमान इत्यम-
 बद्धं एयत् नित्य एव सूत्रे तकारोच्चारणान्तु प्रकरणप्राप्तक्यपि सम्प्रसारणा
 भावनिपातनशङ्कावारणायैति बोद्धव्यम् । यथात्तरमिति । वार्तिकमप्य सूत्रदूष-
 णाय प्रवृत्तत्वाद्वाप्यकृता च वार्तिकमते शाक इत्यस्यसिद्धिमाशङ्क्यसूत्रमते
 ऽपि एयति कुत्ववारणाय नियमार्थमावश्यकं शनं प्रजाति वचनेन समाधा
 नाद्वार्तिकमतस्यैवाभ्यनुज्ञानाच्चरति भावः । भुज्यन्त्युज्जा ॥ भुज्येगुणत्वं निपा-
 तनात् बाहौभुज अशआद्यजन्तं । न्युज्जन्तीति । चेष्टार्हता अवाद्मुखाः
 शेरत इत्यर्थः यद्यपि न्युज्जयतीति अचिरादेत्युज्जं मिदृस्तथापि न्युङ्ग-
 त्येतद्भाववृत्तये न्युज्जयहणामिति बोद्धव्यम् । अवश्यपार्च्यमिति । आवश्यक्याध-
 मण्येयोरित्यनुवर्त्तमाने कृत्याश्चेति एयत् । प्रवाच्यमिति । इदं वृत्त्यनुरोधेन ।
 भाष्येतु प्रवाच्यः शब्दसञ्जायामेवेति ववाशब्देत्यर्थमिद्विरत्यत्र प्रवाच्यवहण
 प्रत्याख्यातम् । चिन्त्यमिति । पूजोर्नित्यण्यन्तत्वेन तद्वहे फलाभाव इति
 भावः । तदाह भाष्येति । भोज्यं भ ॥ भक्ष्यमत्र सर्वं न तु स्वर्गवशदमेव
 व्याख्यानात् । बुजिति । सुनोतेरित्यादौ व्यञ्जितत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः ।
 निरनुबन्धकपरिभाषा युगपद्द्वयोरुपस्थिताविति तात्पर्यम् । आवाप्यामिति

पाठः । चाम्यमिति पाठे वृद्धिर्दुर्लभा । विशेष इति । योमार्हपत्यादानीयते तत्रेत्यर्थः । प्रणाय्या । असम्मताविति बहुव्रीहिः ॥ अतोयुगिति । मीनातीत्यस्वै कृते इति भावः । माहोवाहविशेष इति । ऐन्द्रं पयोदधिवेत्यर्थः । संवाह्यमिति । वहिसमानार्था हेर्ण्यन्तात्सिद्धे सूत्रे समूह्येति व्यर्थमिति भाष्यम् । क्वचिचेति । अत एव त्वाप्रत्ययेन तुमुनो न नित्यबाध इति आसि-
त्वाभुङ्गे आस्यते भोक्तुमिति च भवतीति भावः । कर्त्तरिचेति । कर्त्तरिङ्कदि-
त्यतः कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते इति भावः । आवश्यकप्रथमार्थयोरित्यनुवर्त्तमाने कृत्या-
श्चेति सूत्रं तच्च भव्यादर्थम् ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

एषुल्लृचौ ॥ अनयोर्वर्त्तमानकालादन्यत्राप्रयोगो ऽनभिधानादिति भा-
ष्यं, तत्र हि तृजादिषु वर्त्तमानकालोपादानं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यमन्येषां प्रत्ययानां
कालमात्रे दर्शनान् चर्चायाह इत्युक्तं तृचश्चकारस्तुश्चन्दसि तुरिष्ठेमेय-
स्त्विस्त्वित्त्वं तन्तृचोः सामान्यग्रहणाविधातार्थश्चकार इति भाष्ये स्पष्टं उणा-
दीनां व्युत्पत्तव्यमते तृप्रत्ययान्तमात्रादिभ्यश्चन्दसिनेष्टेयसोर्देशनमिति त-
द्वावः व्युत्पत्तिपत्ताश्रयणेन मातयतीत्यादौ नेष्टवद्वाव इति रञ्चत इति सूत्रे
कैयटः । वाढुमर्ह इति । अर्हकृत्यतृच इत्युक्तेरिति भावः । वर्धाहंसायामिति ।
अत एव जनिबद्धोरित्यत्र वधियग्रहणं चरितार्थं वधादेशेत्स्वलोपस्य स्थानि-
वद्वावात्सिद्धं एतेनादृधातुके प्रयोगोनेत्यपास्तं इदं सर्वं वृत्तौ स्पष्टम् । परत्वे
वसति चत्तिङितिसूत्रे बहुलन्तण्यत्रवधकगात्रविचक्षणजिरादर्थमिति वार्ति-
के वधकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः अनेन धातुनासिद्धत्वात् घातक इति त्विष्यत एव
बाहुलकाद्वधकमित्युपादाय एषुलि वधादेश इति कैयटः तथा स्थानिवत्सूत्रे
वार्तिकं वधादेशे वृद्धित्त्वयोः प्रतिषेधः वधकं पुष्करमिति अन्यायंकिदौ-
णादिको वधकशब्दोरुचक इति यथेति भाष्यञ्चासङ्गतंस्यात् तस्मादयं नि-
र्मूलः आदृधातुके वास्य प्रयोगोनिर्मूलः जनिबद्धोश्चेति सूत्रे वधियग्रहणत्वा-
त्तृचोः हलन्त इत्यधिप्रायेण अत एव ज्जोवधेति सूत्रे किमग्रमदन्त आदे-
स्विद्वाञ्जनान्तः किंचातः यद्विष्यञ्जनान्तः वृद्धित्त्वप्रतिषेध इद्विधश्च
अथादन्तो न दोष इति भाष्यमुपादाय कैयट आह अवधीदित्यत्र हलन्तलक्ष-
णावृद्धिः प्राप्नोति तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः वधकं इति एषुलि बहुलन्तणीति वधा-
देशे ऽत उपधाया इति प्राप्तावृद्धिर्जनिवध्याश्चेति प्रतिषिद्धान्ते स्थानिवद्वा-
वाद्गुनस्त इति तस्य प्राप्तं तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः अवधीदित्यादावैकावृत्त्या-
द्विगिनषेधे प्राप्ते इद्विधेयः अदन्तत्वेत्स्वलोपस्य स्थानिवद्वावाद्वादावभाष
इहभावश्चेति एवञ्चादन्तत्वपत्ते वधियग्रहणं सूत्रे न कर्त्तव्यमिति स्पष्टमेवो-
क्तमिति वृत्तिश्चिन्त्येत्याहुः । नेत्यलिटि रधिजभोरिति प्राप्तनुमो निषेधायम् ।

रभेरिति लभेश्चेति च नुम्बिधायके । क्रमेः कर्तरीति । सुकमोरित्यत्र वार्तिकम् । अनन्यभाव इति । अत एव भाष्ये सोपसर्गमेवोदाहृतम् । केचिदिति । कैयटस्वरसस्त्वत्र यत्ते दृश्यते । तडानयोरभावमिति । फलोपहिततडा न निमित्तत्वाभावं लक्षयतीत्यर्थः । पापाचक इति । यङ्लुको ऽत्रानैमित्तिकत्वाच्चधात्विजिति निषेधो न इत्लक्षणत्वाभावाच्च मधुसूधने सात्यदाद्योरिति षत्वनिषेधः । स्यापीति । आदन्तलक्षणे स्यायोपिकेप्रस्थादिरपि । षत्वमपीति । निपातनादित्यनुकृष्यते । बाधकेति । तेन मेषसेवदेवादयः सिद्धाः । आगमस्येति । न च दीर्घागमोच्चरणं सर्वर्षदीर्घबाधार्थं स्यादिति वाच्यं, अनन्तरस्येति न्यायेन हलादिः शेषस्यैवबाध इत्याशयात् । वस्तु तो दीर्घप्रवृत्तिकाले एव वैयर्थ्योपस्थितेस्तद्बाध एव न्याय्यः हलादिःशेषबाधनन्तु आध्यासस्यानचीति भाष्यात्केन वचनेन साध्यं आध्यासस्य यदुच्यते तदन्निमित्ताध्यासाभिष्वस्येत्यर्थः अत एव लालुष इत्यादौ गुणः यद्यप्यत्र वचनेवेति भाष्ये नास्ति तथापि रात्रिस्वर इत्यादिप्रयोगदर्शनादाश्रितं तत्र ठ इत्यन्ये । घत्वञ्चेति चात् । द्वित्वमाकृत्रिणिलुक्त्वेति चाद्द्वित्वं णिलुक्करणमवृद्धये ज्ञे आलोपः प्रियेदयङ्किरेष्वेत इत्सूत्रे सौत्रमेकवचनम् । प्रञ्ज इति । परत्वादिदमेव न्याय्यमित्याभिमानः । पत्रा ॥ अत्रालुग्विकरणत्वात्पिबतेरेवग्रहणम् । हरदत्त इति । अत्रार्त्तधीजन्तु भाष्याः ननुग्रहः टिड्ढेति सूत्रे प्रत्यासत्या टिदाद्यवयवाकारस्यैवग्रहणोचित्यात् । टिस्थसामर्थ्यादिति चेत् धयेन्यत्राप्यार्त्तः तस्मास्तनन्धयीत्यस्य प्रामाणिकत्वे गौरादित्वे वाद्यं डीप्युद्गात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्या स्वरं विशेषाभावादित्याहुः । लिप्पोविन्द इति । शेषुवादीनामिति नुम् धायादयो हेतुमध्यन्तास्तेभ्यः शे शपि गुणयादेशौ । अरविन्दमिति । भाष्ये ऽरविन्द इति पुल्लिङ्गं दृश्यते । पत्ते ऽजिति । इदमुपलक्षणं इगुपधेभ्यः क इत्यस्य । इहेति । अथनात इति भाष्यो दाहरणादिति भावः । श्याद्युधा ॥ श्या आदिति क्तेदोऽप्याख्यानात् । तेन जलचरे इति । इदं शाब्देरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । गेहे कः । यत्तु ग्रहग्रहण इति चुरादेरदन्ताण्येचि पचाद्येचि भ्यादेशौ ग्रहधातेरिगुपधलक्षणे के एहं मिदं कृत्स्वीकाराच्च नातिप्रसङ्गः तत्स्थेषु दारोप्येवेति इदं सूत्रं शक्यमकर्तुमिति तच्च तौधातूहान्दसार्त्तमित् सूत्राशयात् धातुषु पाठायां द्रावगमभंगस्य बीरस्वामिनोक्तत्वेन सूत्रपाठे च तदुशाभावेनैवमवोचित्यात् । उक्त्वाङ्गलास्तु तयोर्धात्स्वारप्रामाणिकः पाठः वेदे तत्साध्यप्रयोगो यदि भवेत्सवर्णग्रन्थयादिना ग्रहेरेवसाध्य इत्याहुः । अत एव भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां नेदं त्याख्यातम् । नृत्विषनीति वार्त्तिकम् । एषेति । तेन वेत्रो वायकः मिदुः । रज्जेस्त्विति । इदमनिदितामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ननु भाष्यमते रज्जकीति न स्यादत आह पुयोगे-

त्विति । तत्रैवेत्यर्थः रजनीत्यत्र तु गौरादिस्वाङ्गीषित्याहुः । नन्दक इति ।
 आशास्यमाननन्दनक्रियाकर्त्तव्यर्थः । कर्मणः शेषत्वेति । श्रोतनपचादयस्तु यदि-
 नेष्टास्तर्हानभिधानेन वारणीयः । हू ॥ ऋप्रसाहचर्यात्सानुबन्धकस्य वेज एव
 ग्रहणम् । आतोनु ॥ उपसर्गाभावेसतीत्यर्थः तत्फलितमाह । अनुपसर्गादिति ।
 गोसन्दाय इति । सत्स इति सूत्रे उपसर्गपीत्यनेनात्र प्रकरणे सुष्यदेनोपसर्गा-
 ग्रहणबोधनाच्च सुपीति कः आतोनुपेति सूत्रारम्भसामर्थ्येन तस्य कर्मण्युपपदे
 ऽपवृत्तेर्वा ऽत्रोपसर्गाणामव्यवहितप्रयोगाद्विशिष्टक्रियायां कर्मकारकान्व-
 याच्च गतिसमासगर्भापपदसमासः अत्र कर्माद्युपपदे बुद्धिस्ये एव प्रत्ययः
 एतेन कुम्भं करोतीति द्वितीयान्तस्योपपदत्वे कुम्भश्चासित्यस्यानुपपदत्वेन तेन
 समास इति सिद्धान्तसङ्गतिः अणुत्पत्तेः प्राक् षष्ठ्यभावेन षष्ठ्यन्तस्यानुपप-
 दत्वात् किंचोपसर्गसंबन्धात्पूर्वं कारकवाचिभिन्नपदासंबन्धेन साधनकार्यात्पूर्-
 व्वमुपसर्गसंबन्धेन च प्रेदाञ्च इत्यादिरसङ्गतिरित्यपास्तम् । आह इति । नवात्र
 केष्यलोपं बाधित्वात्संप्रसारणे ततो वार्णादिति न्यायेन पूर्वत्वं बाधित्वा
 लोपे तस्याभीयासिद्वृत्त्वेनोषड्ङोप्राप्तौ । यस्याहु इति सिद्धमिति वाच्यं आभी-
 यासिद्वृत्त्वानित्यत्वे वार्णादिति न्यायानित्यत्वे वा ऽस्य ज्ञापकत्वात् तेन
 जुहुवतुरिति सिद्धमित्याहुः । योगो विभज्यते इति । इदं केवलोपसर्गेन आतश्चो-
 पसर्ग इत्येवसिद्धेः । कर्मण्युपपदे ऽपि न आतोनुपेत्यारम्भात् । प्रष्टोगौरिति ।
 आतश्चोपसर्ग इति कः अथगामित्वेन मुख्यत्वं लक्ष्यते । द्वयमपीति । चरेष्ट
 इति सूत्रे कर्मणीत्यपि वर्त्तते इति भाष्यदर्शनेन सुपीत्यधिकारं दृष्ट्वापि न
 तच्चिद्वृत्तः तेन तुन्दशोक्रयोरित्यादीनां कर्मण्येवप्रवृत्तिः सुपीत्येतत्त्वकर्मकेषु
 सावकाशमिति भावः । आलस्येति । तयोर्गम्यमानयोरित्यर्थः तत्र सामर्थ्यादल-
 ससुखाहर्त्तारिति बोध्यम् । मूलविभुजादिभ्य इति । तादर्थ्यं चतुर्थी प्रेदाञ्चः
 जनेनायं निर्देशः खनोघचेत्यादौ धातुनिर्देशे ऽल्लोपाकरणात् व्याख्यानाच्च ।
 इत्युक्तरिति । अनुवृत्तेरित्यर्थः गोसंख्ये चत्तडः ख्याज्देशः । हरतेर ॥ उत्तेप-
 णादित्यन्तार्थवर्त्तमानादित्यर्थः शक्तिलाङ्गलेतितूद्यमनाथं शक्तिः शस्त्रविशेषः ।
 सूत्रे चेति । धार्यर्थं गम्यमानेसति सूत्रशब्दउपपदे इत्यर्थः । स्तम्बकर्णयो ॥
 रमिजपावकर्मकौ टोमाभूदिति परत्वादिति भावः । शङ्करेति । शृणातिः शङ्करै-
 वानशङ्करेति भाष्येणैवं प्रयोजनं खण्डितं । अधिकरणेशेते ॥ इत उत्तर इति
 सुपिकर्मणीति त्रयमनुवर्त्तते यथा योगं संबन्ध इति चरेष्ट इत्यत्र भाष्यम् ।
 उक्तानादिष्विति । कर्तृभूतेषूक्तानादिषूपपदेष्वित्यर्थः चरेःसकर्मकत्वे ऽपि चरेष्टः
 कर्मण्युपपदेन भित्तासेनेति सूत्रे भित्ताग्रहणात् स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ऽत आह
 अधिकरणे इति सेनाचरेसेनायां भ्रमतीत्यर्थः । आदायधर इति रह्यीत्वा

गच्छतीत्यर्थः अयेणेति पुरोधतः शब्दयोरव्ययत्वेन कर्मत्वासम्भवात्तदसंबन्धे
तत्साहचर्येणाप्यशब्दे ऽपि तदसंबन्धादिति भावः । हरदत्त इति । अचारुचि
रयेसर इत्यस्यालुकासिद्ध्या एदन्तत्त्वनिपातने न मानं पूर्वनिपातस्तु बहु-
शोध्यभिधरित इति । कृत्रो हे ॥ हेतुः कारणमात्रं आनुलोम्यमाराध्य वित्तानु-
वर्त्तनम् । कृत्योत्प्रेष्यति । उपपदानि तु न व्याख्यानात् । दिवाविभा ॥ दिवाप-
दार्थस्यापि वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वेन कर्मत्वादत्र कर्मणीति संबध्यते ।
अहेत्वादावपीति । हेत्वादिग्रहणाननुवृत्तेरिति भावः । अत इति । तपरकरणा-
दतः कृ इत्यस्याप्राप्तेराह कस्कादित्वादिति । नात्र जहातेरुत्पत्वेनोत्तरपद-
स्यत्वादतः कृ इत्यस्याप्राप्तेराह कस्केति पाणिनिमन्ते ऽव्युत्पत्तिपक्षेत्ततः
कृ इत्येष नित्यंसमासे इति प्रत्ययावयवत्वात्स्येदुपधम्येत्यस्य न प्राप्तः ।
परत्वादिति । अजहेत्वादौ चरितार्थः सूत्रे च किमादिग्रहणं न कार्यमित्य-
भिमानः । कर्मशब्दे इति । कर्मणीति चास्य विशेषणत्वेन करणादौ नातिप्र-
सङ्गः । पशाविति । कर्तृविशेषणं पशुरत्रोपाधिः प्रत्ययान्तवाच्यत्वात् एवं
व्रीह्यादिष्वपि द्रष्टव्यं स्यादबन्धः फलेपहिः । अरुद्रिषत् ॥ कालिमन्यादावनव-
काशत्वात्पूर्वं ह्रस्वे कृते ततोमुम् अन्यथा मुम्नजनन्त्वात्स न स्यात् ।
इहानव्ययस्येति वर्तते तेन दिवामन्यादावव्ययानां न मुम् । वातशुनोति
वार्तिकेवागन्धर्वेष्विति पाठान्तरम् । भाषा इति । मृगा इति भाष्ये पाठः । असू ॥
यथा संबन्धमत्र असूयशब्दस्यानर्थकत्वे ऽपि उपपदमिति महामञ्जया तस्य
सूचनत्वं सुप् च द्वितीयैव प्रकृत्येकदेशस्य कर्मत्वेनान्यापेतया युक्तत्वात्
ललाटसाहचर्याच्चेति बोद्धव्यम् । प्रियवशे ॥ खचश्चित्तं व्यथं खचिहस्य इत्यादा ।
स्वे इत्येष खशोव्यावृत्तिः सिद्धा कुलीन इत्यादौ च शाश्रित्यनुवृत्त्या नदाव
इत्याहुः । मितङ्गम इति । वृत्तौ मतङ्गम इति पाठः । खच्च द्विट् इति । योगविभा-
गादत्र विहाय स इत्यस्यासंबन्धस्तदाह भुजङ्ग इति । तार्पारिति । सुरादेर्हंतुम-
ण्यन्तभ्यादेश्च ग्रहणमिति वृत्तिः । आनृत्यति । उपपदविधावेनेति व्याप्त्रे
भाष्योक्तेरिति भावः । वाचि य । वाक्शब्दे कर्मणीत्यर्थः । संकल्प विशेषो व्रतम् ।
भयशब्देनेति । येनविधिरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय
तदन्तविधिरिति बोद्धव्यम् । त्रिमंकर इति । त्रिमंकोरित्यत्रोरादित्वाङ्गीष ।
आशिते । भु ॥ अशभोजन इत्यतो एयन्तात्प्रयोव्यकर्मणिक्तः उत्तरसूत्रात्सञ्जा-
यामित्याह्वयते तेनासञ्जायां न अत एव धौव्यगतीत्यादिना भावकमाधि
करणेषु यः क्तस्तदन्तो न एह्यते सोपसर्गस्य प्राप्प्यर्थस्य वा भुशः सकर्मकत्वे
ऽपि कर्मणीति न संबध्यते तस्याप्रसिद्धत्वात् व्याख्यानाच्च तदाह आशितो-
भवतीति । अन्यत्रापिति । अनेनेवसर्वत्र सिद्धौ सर्वत्रेत्यादिप्रपञ्चार्थं वस्तु तः

सप्तम्याञ्जनेरिति प्रकरणास्येनान्येष्वपि दृश्यते इत्यनेन सिद्धे इदमपि प्रपञ्चार्थमेव तत्रापि ग्रहणस्य सर्वोपाधिष्वभिचारार्थत्वादिति बोध्यम् । दाराविति । शब्दापेक्षया पुरुषं अन्यग्रहणं स्पष्टार्थम् । कुमारशीर्षे ॥ अयं णिनिर्भविष्यद्भूतमानयोरेव न भूते भूते इत्यधिकारे कर्मणिहन इत्यस्य पाठेनायमेव णिनिर्भूते इति एतदारम्भसामर्थ्येन तत्र नियमात् यत्तु तत्रकौण्डिन्यन्यायात्कुमारशीर्षयोर्विशेषावहितेन णिनिना कर्मणिहन बत्येतद्विहितिणिसहचरितभूतकालो बाध्यते अत एव कुमारेत्यादि पुनर्विधानं चरितार्थं न च तत्सामर्थ्याद्वासरूपबाधः शास्त्रबाधापेक्षया कालबाधस्यैवौचित्यान अत एव कुमारहन्तेत्यपीति तत्र, तस्य न्यायस्य विधेयविषयत्वात् तत्कालवृत्तेर्धातोरित्यर्थेन कालप्यानुवादात्त्वात् भूते इत्यधिकारसत्त्वेचोक्तनियमोपपत्तिरिति अस्य भूताधिकारप्रयोजननोक्तिर्भूते इति सूत्रे भाष्ये इति दिक् । पतिर्घीति । गमहनेत्युपधालोपष्टित्वान्ङीप् पाणिघ ॥ शिल्पिनिकर्तरीत्यर्थः । आठ्यसु ॥ अच्यर्षुकिं आठ्यं कुर्वन्त्यनेन कर्तारि तु नायं करणरूपार्थेन तत्रकौण्डिन्यन्यायेन कर्तृरूपार्थबाधनात् अर्थस्यापि विधेयत्वात् अत एव कायशब्दवादे नियोगतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्स्ञ्ज इत्यर्था भाष्ये दांशतः नियोगः शास्त्रं नित्यशब्दवादे तु स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्स्ञ्जः स्वभावतः करणं ब्रुवन् ख्युनकृत्स्ञ्ज इत्यादिक्रमेणार्थः तदाकर्तार्यस्याप्रसक्तिरेवेति दिक् । कर्तारिभुवः ॥ अच्यन्तेषुकिं आठयीभविता इष्णुत् तु न गतिपूर्वभ्यः प्रायेण ताच्छीलिकाप्रवृत्तेः । स्पृशा ॥ अनुदकेकिं उदकस्यशे अनुदके इत्येतत्सामर्थ्यात्किञ्चपि न द्युसदिति सप्तम्यन्तेतरत्पूर्वपदं सप्तम्यन्तत्वे इदद्वयं भ्यामित्यलुगापत्तिः । सत्सु ॥ अनुपसर्ग इत्यस्य निवृत्त्येव सिद्धे उपसर्गपीति अन्यत्र सुब्यग्रहणे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनार्थेननेन वदःसुगीत्युपसर्गेनेति भाष्यं, गदमदेत्यज्ञानुपसर्ग इत्यस्यस्वरितत्वमेव मध्ये ऽसंबन्धात् अत एव प्रगृह्यामित्यादिसिद्धिः प्रष्टे आतश्चापसर्ग इति क इति दिक् । भजोषिवः ॥ सुप्युपसर्गपीति च वर्त्तते । अण्बाधनार्थमिति । स्पष्टञ्चदं भाष्ये । उपपदस्यति । क्रयेवेति सूत्रं तु आममांसभक्तके क्रय्याद इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमिति भावः अन्ये तु गङ्गाधरादिवत्पचाद्यां च सवर्णोदीर्घे ससाधुरित्याहुः । वस्तु तो ऽयमसाधुरेवेति परे । निवृत्तमिति । आतोमनिनित्यत्र विजुपे इत्यन्ता ऽनुवर्तमानमित्यर्थे दृशियहणादुपपदस्यापिष्यभिचारः वनिपः शर्वरीत्युदाहरणम् । रोष्टरेदिति ह्रस्विरिषिंसायाम् । क्लिप्च ॥ अत्रापि दृशियहणमनुवर्त्तते क्लिप् चान्यभ्योपिदृश्यत इति भाष्यात्केसदाह दृश्यत इति । अन्येभ्योपिटु ॥ अत्रविद्योपिसंबन्धः इति यूस्याख्याविति सूत्रे भाष्ये । इस्मन् ॥ खवि ह्रस्व इति छादेर्घे

इत्यतश्चादेरिति चानुवर्तते । लोपश्चेति । अन्यस्येति शेषः । शंस्था इति । अत्रान्तर्भावितएयर्दत्त्वे शमित्यस्य कर्मत्वं अन्यथा तु न तत्त्वं प्रत्ययस्तुभयथापि सुपीत्यस्यैवसंबन्धात् अत्रविच् चार्त्किञ्चित्यत्र क्रियतेन सादृश्याद्बुद्धेवोच्यते अत एव नेत्वम् । अचं बाधितुमिति । अन्यथा धातुग्रहणसामर्थ्येन कृत्रोहेत्वादिषु टबाधवत् शंपूर्वकं स्याधाता कृत्क्रियावप्यच् बाधितेत्यर्थः । उपसर्गभिन्न एवेति । सुपीति वर्त्तमानं पुन सुपादणेनोपसर्गपीत्यस्य निवृत्तेरिति भावः । भाष्येति । अत एवोपसर्गादृीति सूत्रं वामुपीति भाष्यप्रयोगो ऽनुगादिनो विसारिण इति सौत्रप्रयोगश्च मङ्गच्छते । साधुकारिणीति । करोतिरत्र सर्वधात्वर्थानुवा-दकस्तदाह साधुदापीति । कर्तव्ये ॥ कर्तृभूतायमानवाचके उपपदे इत्यर्थः । व्रते ॥ मुख्यपपदे व्रतेगम्ये णिनिरित्यर्थः । स्याण्डलेति । स्याण्डल एव शते इत्येव व्रतमत्र गम्येन स्याण्डलेनेति षष्ठेति तु न तस्य व्रतत्वाप्रसिद्धः । बहुलमाभीत्येव । बहुलग्रहणादाभीत्यापपदयारभात्रे ऽपि व्रत इति सूत्रभाष्येवा धिते व्रतार्थे स्या प्रोत्यादा णिनः । आत्ममानेव ॥ आत्ममाने इति किं दशनी-यमानी देवदत्तायजदत्तयेति सूत्रे ऽमिति तन्त्रेणाम्यददुर्निर्दिशः एकविध-यसमर्पकं अपरं प्रत्ययविज्ञेयमिति भाष्ये स्पष्टं तदाह स च स्यादीति । अन्यस्यामः प्रत्ययस्यातिदेशवाचकायांभावात्स्वाश्रमवर्ण्यते इति भावः । श्रिमन्यामिति । परं तु स्वमार्गिति लुगत्र न बाध्यसामान्यविन्तया सुषोधा-त्वाति लुभवत् अस्यापि आश्रयधानस्य मर्थेन बाधानं क्रियास्यामोर्बाहिरङ्ग-तया ऽमिदृत्वादिपि न सुषोधात्वाति लुक् उच्चारणपरिहारं एवापरिभाषा-नेत्युक्तिस्तु भाष्ये उक्तप्रत्ययक्रियायां पूर्वपत्तिग इति स्पष्टं तद्विदां परन्तप इत्यस्य त्रिपाद्यां बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रत्या मुमाधत्वेन फलाभावेन मानाभावेन चोत्तरपदाधिकारे तत्प्रवृत्तेः मन्वाना । तस्मात् श्रियं मन्य इत्येव रूपं भाष्य सम्मतं अत एवोपक्रमेण श्रियं मन्य इति भाषितव्यमिति भाष्ये सिद्धान्तिनोक्तं एवञ्च पूर्वपत्युक्तात् श्रिमन्यामित्येवभावितव्यमिति भाष्यस्यात् श्रिमन्य इति प्रयोगात् ह्रस्वस्य मुममारभावस्य च कल्पदमनुचितमन्यादुः । अयमम् प्रत्ययवत्पादेव परः मुमामिदृ ऽजादिप्रत्ययनिबन्धने यडादिसिद्ध-मिदर्थम् । सोमेनेति । सोमेन नताविशेषणं वागं क्रावानिर्धेत्यः । अग्निष्टोमिति । अग्निष्टोमसस्याक्रयागेनापूर्वं भाषितवानित्यर्थः यजेत्स्यागकरणके व्यापारे शक्तिः तत्र व्यापाररूपभावनया भाष्याकाङ्क्षाया धात्वर्थन्य करणत्वनापिम्यते स्वतः पुरुषार्थत्वाभावान्त्र मातात्मसुखसाधनमपूर्वं भाष्यत्वेनान्वेति त्यागस्य करणत्वञ्च भाष्यना भाष्यभावकत्वमेवमवर्त्रकारणादीनामांशुशमेव करणत्व संस्थावचनस्यापि ज्योतिष्टोमशब्दस्य तद्वृत्ति लक्षणया त्यागमात्रनाधिकार

गयात्करणत्वं स्वर्गादेः कर्मत्वमपि भाव्यत्वरूपमेव न तु फलाश्रयत्वरूपं
 अत एवेदृशानां कामान्तपदेनैवोल्लेखः केचित्तु त्यागानुकूलव्यापार एव
 यज्ञेरर्थः ज्योतिष्टोमादिशब्दाश्च शब्दव्यापाराः शब्दस्यापि संकल्पद्वारा
 करणत्वमित्याहुः । कर्मणि ॥ कर्मण्युपपदे भूतार्थादृन्नेर्णिनिरित्यर्थः । इदं शक्ति-
 स्वभावात्कुत्सायामिव तेन चोरं हतवाजित्यादौ नेति वृत्तिः । चतुर्विध इति ।
 ब्रह्मादिषूपपदेषु भूते वर्त्तमानादृन्नेः क्लिबिति सूत्रार्थः तत्राविशेषाच्चतु-
 र्ष्वपि एवकारो विनिगमनाधिरहात् तत्र ब्रह्मादिष्वेवभूतार्थादृन्नेरिति नियमे
 हन्तेरुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलो धातुनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थादेवहन्ने-
 रिति नियमेनान्यार्थादृन्नेरिति प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थादृन्नेरेवेति
 ब्रह्मादीनान्यात्वन्तरसंबन्धनिवृत्तिफलोधातुनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थादृन्नेः
 क्लिबेवेति नियमेनान्यार्थादिति कालानियम इति भावः । भाष्यमिति । तथा च
 भाष्यं उभयतो नियमायं ब्रह्मादिष्वेवेति क्लिबेवेति च । युक्तञ्चेत्तत् श्रुत्युप-
 स्थितोपपदप्रत्यययोः रूपरोधाधेययोः प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणोपस्थितधातुकाल-
 योरोधोपरोधोन्याय्यः एवञ्च तद्विरोधादृत्तिरयुक्तेति भावः । काशिकेति ।
 धातुनियमस्त्वह नेष्यत इति तद्भावः अत्रापि द्विविध एव नियमः । सुकर्मा-
 दिष्विति । कृञ् एवेति च एव सोमसुञ्ज इत्यादावपि कुत्सतेति वार्तिकमिदं
 यत्कर्मक्रियया संबध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः सोकादयश्च
 विक्रीयमाणाः शास्त्रनिषिद्धत्वात्तदावहाः तेनेहन धान्यविक्रायः । निवृत्तमिति ।
 असत्त्ववचनत्वेनेहान्वयादुत्तरत्रानुपयोगाच्च सहयुध्वेति । तेन सहयुद्धवानि-
 त्यर्थः । सवापाधीति । भाष्यं त्वन्यभ्यापि दृश्यते इति वक्तव्यं परिखेत्युक्तम् । क-
 क्तवत् ॥ यद्यपि प्रयोगे ऽनुबन्धा न श्रूयते तथापि तदुपलक्षितकालकारकादि-
 दर्शनेन तत्रानुबन्धस्मृतौ निष्ठात्वप्रयुक्तकार्यसिद्धिः इत्सञ्जककारवानित्या-
 कारात् स्मृतः अत एव लोत इत्यादौ न तत्प्रयुक्तकार्यं प्राभिन्नेत्यादौ एक-
 त्वावगमाद्गुणान्तमेतदिति निर्णयान्न दोषः । त्रियोदौ । यद्यपि निर्देशादेवदी-
 र्घ्यङ्गणञ्च अन्यथा गुणः स्यात्तथापि त्रियोनिष्ठायामण्यदर्थ इत्यत्रैव चित्ति-
 यतुरित्यादौ यद्रूपं तदनुकरणत्वस्य सत्त्वात्तत्र दीर्घ्यङ्गणं स्पष्टञ्चेदं भाष्ये
 अत एव दीर्घविधायकश्रुतावपि त्रिय इत्येवोक्तम् । रदाभ्याम् ॥ चोवाक्यभेदार्थ-
 स्तदाह । निष्ठापेत्येति । रदाभ्यांकिं चरितं, तद्वि निष्ठासंबन्धितकारविशेषण
 पूर्व्यङ्गणं भिन्नवद्भ्यामित्यादौ परदस्य माभूदितिस्पष्टं भाष्ये कार्त्तिकेत्येवार्थद्वय-
 स्तरं नत्ववारणाय वृद्धेः परस्य नत्वप्रतिषेध इति वक्तव्यं बाहरङ्गासिद्धत्वन्तु
 त्रैपादिके ऽन्तरङ्गे नास्तीति निरूपितम् । ओदितश्च ॥ अस्मात्परस्य निष्ठातस्य
 न इत्यर्थः स्वादयोदिवाद्यन्तर्गणभूताः । शीतं जलमिति । अनेन सूत्रे स्पर्श-

द्वेन गुण एव प्रसिद्धत्वाद्याख्यानाच्च एह्यते न तुरोग इति ध्वनितम् । अत
 एव प्रतेश्चेति सार्थकं तद्विषये नत्वञ्च । विभाषाभ्य ॥ पूर्वग्रहणमभिसंशीन
 इत्यर्थमिति वृत्तिः । व्यवस्थितेति । एतदपि वृत्तौ स्पष्टं भाष्ये तु एतच्च दृश्यते
 वृत्तावपि यदि नेष्यते ततो व्यवस्थितविभाषेति वदतेषामनभिधानं सूचितं
 नत्वपादाने इति चेत्तदीयमपादानं न प्रयुज्यत इत्यर्थः व्यक्तमितित्वज्ञेः
 प्रकाशार्थस्य रूपं तदर्थोदञ्जेस्तु निष्ठानभिधानमिति बोध्यम् ॥ यस्यविभाषा ॥
 आर्तुधातुकस्येत्यनुवर्त्तते इद्विहित इत्यध्याहारः अत्रैकाव इति वर्त्तते तेन
 दारिद्रित इत्यत्र न निष्ठादेश इति स्वरप्रत्यययोर्द्वाराहरण तीव्रः तैश्चिकः अत्र
 च निष्ठाचट्टजनादिति निष्ठान्तस्य ट्टो विधीयमानमाद्युदात्तस्य नौट्टच-
 ष्टन् च न प्राप्नोति इदञ्चेष्टसहितस्य निष्ठातकारस्य लोपानिपात्यत इति
 पत्ते यदा तु तकारमात्रस्य लोपो निपात्यते तदा नेटं प्रयोजनमिति व्यर्थ-
 न्तयोर्यहणं इद्विधियहणान्तु तीव्रे उल्लाघे इद्व्याश्रयणे । परिस्कन्दः प्रा ॥
 अत्रैवनिपातनाच्चिष्टायान्तलोप इति मते अस्यात्रापसन्त्यासः अत्रप्रत्ययान्ते
 षत्वाभावनिपातनमित्यन्ये एतन्मतद्वयमपि वृत्तौ स्पष्टम् । वातश्चेदिति । इदं
 वृत्तिरीत्या एतन्मते निर्वाणोगिनर्वातेनेति प्रयोगो वातस्य करणस्य बोद्धुः
 भावे निर्वाते वातेनेत्येव भाष्ये तु अवाताभिधान इति वक्तव्यं निर्वाणोगिनि-
 र्वातेनेत्युक्तं भावे निर्वाण वातेनेत्येवेति तदाशयः । ताम इति । तैतय इत्यस्या-
 देच इत्यात्वम् । इत्यः ॥ प्रेत्यत्र पूर्वग्रहणं प्रमत्सीत इत्यर्थं मत्वन्तु न प्रस्य
 इत्युक्तेः । अत्र स्तैष्ट्र्ये इत्यभयोरपि ग्रहणमिति वृत्तिः एतत्सर्वं भाष्ये न दृष्टम् ।
 लत्वमिति । उत्वं चरफलोारित्यनुवर्त्तमाने ति चेत्येव सिद्धं तत्र फलनिष्पत्तौ
 जिफलेत्युभयोरपि ग्रहणं व्याख्यानात् एकानुबन्धकपरिभाषाया असावैचिक-
 त्वात् फलनिष्पत्तावित्यस्य नात्र निपातन इदभाष्यस्यापि निपात्यतापत्तेः
 एतेन पुल्लविकसने इत्यस्य निष्ठातलोपो निपात्यत इत्यपासं फलेनेत्येव
 इत्यादिभाष्यविरोधाच्च । नचानुपसर्गादित्युक्तेः परिश्रुश इत्यस्यानुपपत्तिः
 परितः प्राप्तः काश्यनेत्यर्थेन परेः श्रुशं प्रत्यनुपसर्गात्वात् वृत्तौ श्रुशशब्दः
 काश्यपर इति स्पष्टं भाष्ये । इष्यत इति । वृत्तिकारैरिति शेषः । इटोभावश्चेति ।
 निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विधिषु सिद्ध इति सिद्धत्ववार्तिके इद्विधियहणमे-
 तच्चिपातनसिद्धाद्यानुवाद इति भावः । तादौकितीति । निर्मलं निष्कलञ्च
 ताभ्यां परस्य तादः कित एव सम्भव इत्याशयो वा । नृद्विदान्द ॥ मगहूक-
 पूत्या रदाभ्यामित्यतो न इति वर्त्तते द्वियो ऽप्राप्ते ऽन्येषां प्राप्ते विभाषेयम् ।
 परेणेति । यदि तु पूर्वसाहचर्यमन्तरङ्गमित्युच्यते तदा व्याख्यानादेषास्य ग्रहण
 बोद्धुम् । उक्त इति । एतेनौलम्जीत्यादेलुभ इत्यत्रणनिषेधेनास्य सिद्धत्वाच्च-

द्वुशीति निषेधे सिद्धे ऽत्रेदिद्वहणं व्यर्थमित्यपास्तम् । वरमनादाविति परिगण-
 नेनात्र तदप्राप्तेः । ख्यात इति । ख्यादेशस्य ख्यादित्वात्स्वतन्त्रस्यार्द्धधातुके
 प्रयोगाभावाच्चात्र व्यायहणं व्यर्थमिति बोद्धव्यम् । क्रसौवेट्त्वादिति । एकाव
 इति निषेधाच्चैत्यपि बोद्धव्यम् । भित्तमिति । शकलत्वजातिविशिष्टे रुढोपन्तेन
 भित्तशकलयोः पर्यायत्वाच्च सहप्रयोगः निष्पन्नस्य शकलस्यान्यस्मिन्विदाणे
 प्रतिपाद्ये भित्तं भित्तमिति भवत्येव किंच भित्तं विदीर्णमिति सामन्योपक्रमे
 भित्तमिति प्रयोग इति स्पष्टं भाष्ये । इणनिष्ठायाम् ॥ इडिति वर्त्तमाने पुनरिड-
 यहणं नित्यत्वाय निष्ठायामित्येतत्तु यस्यविभाषेति निषेधबाधनार्थं स्यात् ।
 वसतित्तु ॥ अत्रापीड्यहणं प्राग्वत् ॥ पूजायादिति । पूजाविषयार्थकादित्यर्थः
 नागांश्चाञ्चितगामिन इत्यादौ समाधानेन पूजागम्यत इतीट्सिद्धः । न
 तु गार्ध्यं इति । गार्ध्यार्थद्वैवादिकस्य सूत्रे न ग्रहणं किंतु विमोहनार्थतौ
 दादिकस्यैवेत्यर्थः । लुब्ध इति । धनाकाङ्क्षावानित्यर्थः उदाहरणे प्राप्तमोह
 इत्यर्थः । आदिकर्मणि ॥ निष्ठेति । आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतत्वाभावात्प्राप्ता-
 निष्ठेति वचनं आदिभूतावयवे समूहरूपमारोप्य तस्य समाप्त्या भूतत्वं
 यद्वाश्रीयते तददं प्रत्याख्यातं तद्रुक्तं यत्कृतं तदभिसमीक्ष्य प्रयोगे प्रकृतः
 कटं चाकार्षात्कटमिति च यदा वेणिकान्तः कटोभिसमीक्षितः तदा
 प्रकरोति कटमित्येवभवतीति भाष्ये । विभाषा भा ॥ आदितश्चेति निषेधे
 प्राप्ते इदम् । सेणिनष्ठेति । अस्यानिटोभावादिदं स्वरूपकथनं अत्र मृषिः
 सर्वोपि गृह्यते । श्वोदित इतीति । ननु नित्यत्वात्संप्रसारणपूर्वत्वयोः श्युक
 इत्येवनिषेधे सिद्धे श्वग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न श्युक इत्यत्रापदेश इत्यनु-
 वृत्तेरेव स्तीर्त्वेत्यादिसिद्धिः । शून इति । अत्राल्विधित्वे ऽपि हल इत्यार-
 म्भसामर्थ्यात्पूर्वरूपस्य संप्रसारणत्वन्तन्सामर्थ्यादेव कृदितिङ् सूत्रस्यभाष्यरीत्यै-
 कादेशस्यावः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वम् । वतस्तत इति । अनुदातोपदेशेत्यनु-
 नासिकलोपः । अनित्यत्वज्ञापनाद्वेति इदं भाष्ये न दृश्यते कृन्ततेरीदित्वमना-
 र्थमिति परे । दरिद्रित इति । तनिपतीति सनो वेदुत्वात्प्राप्तिः । यदि मन्यादि-
 साधने धात्वर्थं तुभ्यादयो निपात्यन्ते तर्हि तुभितं मन्येनेति न स्यादत
 आह समुदायेनेति । अन्यत्र प्रयोगस्तु सादृश्यात् स्वान्तशब्देन वाङ्मयविषयेषु
 अविहितमनाकुल मन इत्युच्यते इति कैषटः । ननु धृषेरादित्वात्त्रिकल्पे प्राप्ते
 तदंशे नित्यार्थोविधिः स्यात्ततश्च भाषादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयाच्याभावे ऽपि
 आदितश्चेति निषेध एव स्यादत आह भावादीति । वैयात्यमविनीतता । हर-
 दत्त इति । अत्राहचिबीजन्तु अवैयात्ये भाषादिकर्मणोरनभिधानं मानाभाव
 इति तत्रादित्त्वं सफलमिति तदाह माधवसत्विति । इदितो नलोपश्चेति

अनिदितस्तु नलोपवर्जमिति भावः । इदं वृत्तिरीत्या भाष्ये तु इदित एव निपा-
तनं अनिदितस्तु वृंहितमित्येवेत्युक्तं । वृहवृहीति । प्रभौ तदर्थस्यैवानुगमादिति
भावः घृषिर् ॥ शब्देनाभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनं तदाह शब्देनेति । णिलुक्
चेति । तिनोपधागुणो न । अधीयमाने इति । तदर्थं चेत् कान्तं वर्त्तते इत्यर्थः
वृत्तं कन्द इति । कर्मणिक्तः वृत्तं कन्दस इति प्रयोगस्तु केवलावृते रकर्मकाद्वाचे
बोधः तत्र हि यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः एयन्तात्तु भाषे क्ता दुर्लभः नपुं-
सके भाषे इत्यस्याप्यकर्मकेषु एव विधानादिति स्पष्टं भाष्यादौ केवलः आ-
तिः कर्मव्यापारे वर्त्तते ततो ऽकर्मकत्वात्कार्त्तरिक्तस्तदाह स्वयमेवेति । ततो
णित्वाच्च पविनासमानार्थात्कर्मणि तदाह पक्वमिति । तीरेत्यादि । तथा च भाष्य
किं निपात्यते आश्रय्याः श् भात्र इति आतिः पच्यमानकृतृकृत्यापाररूपे कर्म
कृतृविषयपच्यर्थं वर्त्तते ततो कर्मकत्वात्कार्त्तरिक्तः णिजन्तस्तु मुख्यपच्यर्थं ततः
कर्मणिक्तः श्तं तीरं देवदत्तेनेति कैयटः तीरहविषोर्गिति वक्तव्यं क् माभूत्
श्राणा श्रपिता वा यवागूरिति श्रपेः पुनर्यापारे णित्वाच्च पाचनानलक्षणं श्रपि-
तद्वीरं देवदत्तेन यजदत्तेनेत्येव न तु श्रपामिति श्रपेः श्रपमन्यत्र हेतोरिति
वक्तव्यमिति वार्तिकत्वात् अन्तर्भावितण्यर्थं पच्यर्थात् पाकपादेन तस्याप्याभिधा-
नसम्भव इति तदाशयः एतेन तस्य पाकत्वाभावादेवमिपातनाप्राप्त्या इदं
वार्तिकं व्यर्थमिति कैयटाक्तं परास्तम तीराज्जात्रिषा श्रपमित्यमरस्य तु
प्रमादः । वा दान्त ॥ दान्तशान्तयोगिनीलोपेडभावौ निपात्यते अननामि रूप्येति
दीर्घः दस्तस्पष्टच्छेषु णिलुङ्गडभावौ जने अमित एव णिलुङ्गडभावौ पते
जापित इति केचित् जपमिच्छति नुरादेर्णिलोपे डभावौ इति कैयटः क्वच
इतित्वमिति एव निपातनमिति स्पष्टं भाष्य । रुयम् ॥ मङ्गुपास्वनाविषयं
उभयत्र विभाषेति नवेति सूत्रं भाष्यम् । लोमस्विति । कर्तृष्वन्यर्थः । इदमजयमि
त्यत्र भाष्ये स्पष्टं केशानःमपि लोमत्वात्तत्रापि विकल्पः । अन्यत्र त्विति । अर्थ-
भेदेन रूपद्वयमर्थैक्ये ऽपि विस्मिनप्रतिघातयोर्द्वैतव्याय सूत्रम् । अपाविते चाप
श्चिभात्र इडभावश्च निपात्यते क्तिनि नित्यं त्रिंशच्चः अपाचितः । प्यायः पी ।
अत्र भाष्यं आङ्पूर्वादन्यधसोरैव नेह अप्यायनश्चन्द्रः तथा आङ्पूर्वादेवा-
न्यधसोः नेह प्यानोऽन्युः प्रप्यानमूध इति । आङ्पूर्वादेवेति नियमनोपसर्गान्त
रमेवनिवर्त्यते तेन केवलस्याप्यपत्तिः आङ्अयणन नियमद्वयावधानान्त कश्च
लस्य सर्वत्र पीभावः पीनोऽन्युः पीनमूधः पीनं पुठयं पीनमुखी कन्याति । तेन विभा
षायहणानुवृत्तिरेवात्र लभ्यते व्यर्थास्यतेत्यादि मूलन्तु वृत्त्यनुरोधेनेति बोद्धुम् ।
व्यतिस्पति ॥ दोसामास्येति सिद्धे शित्तानिदृश उपसर्गात्मनातीति घत् ।

ईत्वेत्यादि । तत्त्वन्तु स्वविषये परत्वात्स्य बाधकमिति भावः । मामाङिति ।
गामादायहृणेष्वविशेषादिति भावः । तकारादाविति । यस्मिन्विधिरिति न्या-
यादयमेवार्था न तु तान्ते दधाताविति भावः । स्वशास्त्रकृत्यटितत्त्वसिद्धु-
स्वबाधापेतया यस्मिन्विधिरित्यस्याकरणान्तरपठिताया बाधेन तान्तदाधा-
तुघटितोत्तरपद इत्येवार्थ उचित इति तान्तेदोषो दीर्घत्वं स्याद्वान्तेदोषो
निष्ठानत्व धान्तेदोषो धत्वप्राप्तिस्थान्ते ऽदोषस्तस्मात्स्थान्ते इत्येतद्बाध्या-
शयः द इति च षष्ठीसप्तम्यर्थे । सञ्चिपातेति । न च नत्वधत्वयोरसिद्धुत्वात्स्य
अप्रवृत्तिरिति वाच्य असिद्धुत्वापि तद्विघातकविधेरनया वारणस्य क्लमेजन्त-
सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वात् जग्धमित्यादौ धत्वानापत्या ईदृशे विषये
सञ्चिपातपरिभाषा ऽनित्यत्वाश्रयणमावश्यकमिति तु भाष्याशयः । चशब्दा-
दिति । अत एव प्रकृतसूत्रस्य प्रवक्तव्यत्वमित्यवकाश इति भाष्यं दस्तीति
सूत्रस्य नीत्तावीत्तेत्युदाहरणपरभाष्यञ्च सङ्गच्छते नीत्तमित्येवपाठः सूत्रमि-
तित्वपपाठः गतिश्चेति सूत्रे भाष्ये सोस्तत्त्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधात् । वाक्काश ॥
अत्राप्यण्यदर्थे इति वर्त्तते निनदीभ्यां निपर्वस्वतेः कोशलेर्धे निष्ठान्तस्यैव-
प्रचुरप्रयोगदर्शनादिदमत्रोपन्यस्तम् । कपिष्ठलो ॥ गोत्रमिह पारिभाषिकमिति
भाष्यस्वरसः गोत्रप्रत्ययस्य प्रकृतित्वेन दृष्टो यः कपिष्ठलशब्द इति व्याख्येयं
अस्यात्रोपन्यासः प्रासङ्गिकः एवं विक्रुशमिपरीत्यस्यापि । गत्यर्थाक ॥ आदि-
कर्मणिचेति सूत्रात् कः कर्त्तरिचेति वर्त्तते । क्त्वाधिक ॥ स्वैर्यार्थाः प्रायेणाक-
र्मकाः अत्र वदन्ति गत्यर्थेत्यनेन सकर्मकेभ्यो ऽपि भावेक्तः विशेषविधानात्
अत एव धान्तं देशमित्यादिसिद्धं अत एवाजयं सङ्गतमिति सूत्रे गत्यर्था-
नाङ्कः इति सङ्गते कर्त्तरिक्तस्य दृष्टत्वात्कर्त्तरीदं निपातनं तर्हि कर्मण्यपि
तत्र तस्य दृष्टत्वात् कर्मण्यपि स्यात् जीयन्तेरकर्मकत्वात् तत्र न एवन्त
हि भावे ततः क्तस्य दृष्टत्वात्तत्र प्राप्नोति तस्मात्कर्त्तरिनिपातमिति
वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तं अत्र हि भावेक्तो न कर्त्तरि कर्मणि वा तथा हि
सतिकर्तृकर्मवाचकेनाप्रथमाया इत्युत्तरवार्त्तिकेन तत्र समासोद्वेशः स्यात्
क्त्वाधिकरणेन भक्षणाध्यभ्यस्तु न भावेव्यवहितपाठेन तत्र कर्त्तरिभावकर्म-
णोरित्यनुवृत्तः अत एव पीताब्राह्मणा इत्यादिसिद्धये कर्मकान्तादर्शनाद्य-
जन्तताश्रिता भाष्यकैयटयोः अत एवात्र सूत्रे चाद्यथा प्राप्तमित्येवधाख्यातं
गत्यर्थेति सूत्रे ऽविवक्षितकर्मकाणामपि ग्रहणं नचाशितः कर्त्तृत्यत्रत्यभाष्य-
विरोधः तत्र आङ्गुष्ठादेशः सकर्मकत्वात्कर्त्तयंप्राप्तः क्त्वा निपात्यतइत्युक्त-
ग्रन्थथा मातुःस्मर्येत इति वदविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतायां सूत्रेणैव सिद्धे
निष्ठान्तं व्यर्थं स्यादिति वाच्यं तस्य भाष्यस्याशितश्रोतदनं देवदत्त इत्युदा-

तप्रयोगस्येष्टत्वेन तदर्थं निपातनमित्याशयस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् अत
 एवाशितः कर्त्तति निर्द्वैशस्यायुक्तत्वं न विचारितं भगवता । दत्तवानित्यर्थं
 दत्त इति तु नापाद्य विवक्षायाः प्रयोगाधीनत्वादित्यलम् । भुक्तमस्तीति
 भुक्तमचमित्यर्थः । इत्यादीति । अत एव सुवतेः सूत इत्यत्र वर्त्तमाने क
 इत्यजेर्वीत्यत्र कैयटः जीतः क इत्यादौ मण्डूकप्रत्यावर्त्तमानेर्दात सवध्यते
 चानशनजिडो सवकालताया भूत इति सूत्रे भाष्ये उक्तं । जीर्णं इति । जीने
 जीर्णो जरचपीत्यमरः । तस्येति । अनन्तरस्येति न्यायेन लिटः कानञ्जेत्यत्र
 पूर्वलिट एव यहणात् योगविभाग उत्तरत्र कुसोरिवभवन्त्यर्थः । कानञ्जात
 वीयहणान्तु पक्षे तिङ् श्रवणार्थं बासरूपन्यायस्त्वाटंगेषु न अत्र चेद वायः
 णामेवलिङ्गमिति ध्वनितम् । भाष्यकैयटयोरिति । स्पष्टमेव तेन सदादिभ्यां भूत
 सामान्ये लिटः पक्षे तिङामश्रवणं शतृवषये यथा तिङस्तथा वत्यन्ते इमौ
 कानचक्रसू ह्यान्दसौ इत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टं विभाषणं प्राणापराङ्गार्थात्
 सूत्रे पपुष इदं परिपठ्यमिति प्रयुक्तत्वेन लोकं ऽपि क्वचित् कुसाः
 साधुतेति सूचितं प्रकृतसूत्रस्यभाष्ये त्वञ्जप्रकृतिक्रमपर्याप्तं बोध्यं गका
 ज्यहणमामध्यंलभ्यमाह कृतद्वित्वेति । द्वित्वात्परत्वात्तद्वित्वाच्च कृतस्यैका
 चामित्यर्थः तद्वि नानेकाश्रव्याश्रय्ये तत्र लिट्यामः, मत्वान्मन्त् तथा
 प्रयोगाभावाच्च । नचामभावे जागर्तव्याश्रय्यः नचक्रमुदाहरणार्थात् न्यायात्
 दरिद्रातेस्तु कृतद्वित्वानामित्यर्थाभावे आदृष्टहणस्य भूतपूर्वाकारान्त्यहरण-
 दरिद्रात्यर्थतया न तद्व्यावर्त्यन्वामित्यैकाश्रयणमामध्यंन दरिद्राता न
 भवत्येवेदिति बोद्धुं घसियहणाभावे तु द्वित्वात्परत्वाच्चित्यत्वाच्च ग्रामभ
 सारिति लापे द्वित्वनिमित्ताज्जामत्तत्वाभावेन द्विवचनेनान्यस्याप्राप्त्या ऽनक
 त्वेन द्वित्वं न स्यात् तत्सत्त्वद्विनापयानित्यत्वेन परत्वादिर्दात ततो
 हत्यहणानर्थक्यमन्यत्रापि भाषादित्युक्तलापे द्विवचनेनानीति सिद्धमिष्टम् ।
 नान्येषामिति ॥ क्रादिनिघमात्प्राप्तस्य निघमेषामिति भाष्यः । न न
 परिधानित्यादौ सविपातपरिभाषया ज्ञानिलापो न स्यादिति वाच्य
 तस्या अनित्यत्वात् ध्याय्यानाद्वा यरणमेतद्विधेयलिटव्यस्येते तेन पक्षे
 लुडादिह्रन्दसीत्यस्य निवृत्त्येवसिद्धे भाषायरण सवत्रवृत्त्येतेनानाद्यतनलट
 परीनेलिङित्येतद्विषयेष्यस्य प्रवृत्तारस्य लिटो वैकल्पिकत्वात्तत् तयोः प्रवृत्ता
 तिङां श्रवणमिति दिक् । अशनेतेरिति । अत एव न नुट् । माह्वयार्थादीनां लुथ्य
 कारणपरिभाषासहकृतादित्यर्थः गतेन हनिमाह्वयार्थादुत्तरापि यरण स्यादित्य
 पास्तम् । द्रुशेत्वेति वार्तिकम् । लटः श ॥ अनन्तरस्येति न्यायेनमा वर्त्तमाने लीटः

ति विहितस्यैवेति वर्तमानसामीप्य इत्यादौ भाष्ये स्पष्टं । पञ्चमानमिति । अत्रा-
 तोद्धित इति न मुक् इयपवाद्दत्त्वात् अत इति तपरत्वाच्चेति तु चिन्त्य यदा-
 गमा इत्येतल्लब्धस्य तपरत्वेनाव्यावृत्तिः । अत एवादुपदेशात्परत्वप्रयुक्तस्वरवि-
 द्विरिति दिक् । क्वचित् इति । कदाचिदित्यपि बोद्धवन्तेन पचतिब्राह्मण इत्यादि-
 सिद्धिः । वासरूपन्यायस्तु आदेशेषु नेति स्पष्टमेव । भाष्ये तु लटः शतृशानचौ
 विभाषावर्तते ऽप्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थदिमित्युक्तन्तेन यत्प्रथमासमा-
 नाधिकरणे विकल्पबोधकं सदादिभ्योबहुलं इदध्यायीवेति वार्तिककारेणोक्तं
 तच्च कार्यं योगविभागेन सिद्धेरिति बोध्यं । संबोधनेच । इदमुत्तरञ्चसूत्रं प्रथ-
 मासमानाधिकरणे नित्यार्थं । शयाना इति । शयनं भुज्यर्थपरिचाय कं तदुपल-
 क्षितभुज्यर्थेन च यवनाः परिचाय्यन्ते इत्यन्यत् अर्जनं वा सस्य फलं हरिद-
 र्शनं मोक्षसाधनं इह लक्षणत्वादित्यायं शत्राद्यर्थस्तु कर्त्रादिरिव । क्रियाया
 इति किं यः कर्म्यते सोऽश्वत्य इत्यादौ माभूदिति । वेत्तेरिति । सत्ताविचारार्थ-
 योरात्मनेपदित्वात्तयोः शतुरसम्भवः लाभार्थस्य विकरणेन व्यवधानमिति
 भावः । तौ सत् ॥ अनुवृत्त्यैव सिद्धे तौयहणं शतृशानज्मात्रयहणार्थन्तेन द्विषन्
 द्वेष्यमाण इत्यादावपि पूरणगुणेति निषेधः । क्वचित् इति । कदाचिदित्यपि
 बोद्धुं तेन तिङां सिद्धिः लटः सद्देश्यस्यापि भविष्यदधिकारविहित लट्शे-
 षेचेति लटे यवप्रवृत्तिरित्यनवक्लृप्तमर्पत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अक्लृणीति । अना-
 यासेन क्रियानिवर्तक इत्यर्थः ॥ दृषोमि ॥ अमित्रेकिन्द्वेषि पतिं भार्याना
 भिनन्दतीत्यर्थः । सर्वे इति । सत्रिणः सर्वे यजमाना एवमुच्यन्त इति शेषः ॥
 आक्केः । भाजभासेति क्लिपमा इत्यर्थः ताच्छीलिकाः प्रायेणसोपसर्गभ्योनेत्या-
 ट्ठेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तच्छीलः फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः तदुर्मास्वधर्मायमिति
 यः प्रवर्तते साधुकारी तौ विनार्पि धात्वर्थस्य साधुकर्ता तृन् । कर्तति षष्ठी-
 निषेधः तदुर्मे मुण्डयितारः श्राविष्टायनाभर्वान्त वधूमूढां साधुकारिणि
 कर्त्ताखेटमिति ॥ भुवश्च । योगविभाग उत्तरार्थः इदं लाकृषेदसाधारणमिति
 आठ्यसुभगेति सूत्रस्यभाष्यस्वरसः तत्र हि अच्चावित्यनुवर्त्य आठूयीभविते
 त्यत्र कर्तरिभुव इति खिष्णुच् खुक्त्रे । नेत्युक्त्वा ताच्छीलिक इष्णुच् कस्माच्च
 भवतीत्याशङ्क्य ह्रिठिकारास्ताच्छीलिका न च ह्रिठिशब्दागतिभिर्विशेष्यन्ते
 इत्युक्तं । नैर्त्तदिति । ह्रान्दसत्वमनुक्तसङ्ग्याह कन्वेचेत्यर्थः । शमिनीतरिति । स-
 ज्जापूरण्योश्चेति निषेधात्पक्षे पुंसत्व नेति बोध्यम् । क्लयहणमिति । युवोरना-
 कावित्यत्र भाष्ये स्फुटमेतत् घिनुणकर्मकेभ्य एवेति भाष्यं घित्वं संपर्क्यादौकु-
 त्वात्तम् । रागीति । अत्र र्जेति निपातनाच्च लोप इत्यनिदितामित्यत्र भाष्ये स्पष्ट-
 म् । पूर्वेष्वेति सकर्मकपदेस्तु युञ्जानभिधानमिति भावः । ननु वासरूपन्यायेन यु-

जपीत्यत आह तेनेति । ज्ञाप्यत इति शेषः । क्लृप्यतेति । तृनयम् । शयालुरिति ।
लुशप्रत्यये प्रयोजनाभावाल्लस्यत्वाभावे शप्यते दीर्घेण स्पृहयालुपभृता सिद्धे
निपातनाच्छब्दस्य धाशब्देन समामे अजस्राद्यथितन्द्रावत् विशिष्टात्प्रत्यये
धातोर्विधानाभावात्सार्वाधातुकत्वाभावाच्छप आलोपस्य चाभावे अट्टालौव सिद्धे
आलुत्विधानमन्यतो पि विधानार्थन्तनेदे सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये । घस्मरेवसिः
प्रकृत्यन्तरं भङ्गः कर्मकर्तव्यघत्वात्कुत्सं । अजस्रमिति । निपातनाद्वातुना स-
मासरेः ॥ आट्टग । अत्र क्या च्छन्दमीत्यतः छन्दमीत्यनुवर्त्तते अत एव भाषायां
धाञ्जस्रमिति वार्तिके भाषायहणं चरितार्थं आदिति टकारः तेन अथदशेन
दीघान्तस्यापि तु ग इत्यादः स्वरूपत्रायेन निदेशप्रवृत्तिसिद्धादयो न अप
योगादित्यवकिञ्चे निद्वे पुनः कित्त्वजगुरिस्तत्परित्यादौ सञ्कृत्यतामिति
गुणनिषेधार्थं । काशिकेति । भाष्ये तु नेत्यर्थः । ईश्वरीति । ईश्वरीति तु पुंयोगे
विभ्राडिति । व्रश्चेति पत्वं । धूरिति । रल्लोप इति वलोपः । तृवेति । वामरूप
विधिस्तु ताच्छीलिकेषु निषिद्ध इति भावः । दीर्घा मप्रसारणेति । अ रामप्रसा
रणेति दीर्घं वचनसामर्थ्यानुवादः तथा हि प्रत्ययसंविद्येन विधानादन्त
रङ्गतया दीर्घत्वे कृने संप्रसारणे पूर्वत्वे च कृने लत्यलतणस्यति पुनर्दीघाप्र-
वृत्तेर्वचिप्रच्छयोस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अन्यथा क्रिपमृत्रेण मिदृस्तयोस्तत्र
यहणं व्यर्थमेव स्यादिति स्पष्टं भाष्ये एतद्वाप्यपामाग्यादिव लत्यलतणस्यति
न्याये विकारकृतलत्यभेदानाश्रयणमित्याहुः । वार्तिके इति । अन्यभ्यापि दृश्यत
इति सूत्रमप्येवमेवेति बोद्धव्यम् । वस्तुत उणादिमृत्राण्यपाणिनीयानीत्यनुपद
निरूपयिष्यामः । द्विद्वुदिति द्युतिस्वाप्यारिति सप्रमाणम् । जगादिति । गमः
क्वाविति मलोपे तुक् दीर्घतीतिदीर्घतवा ददादिति भाष्यादृष्टादावप्य
यमिति भावः । भुवः सञ्जायाम ॥ इदं संज्ञान्तरयोः क्विबेति नियमायं विप
रीतनियमस्तु न विधेयसङ्काचापत्तः । मितदुरिति । क्वापि तुक् स्यात् मितद्वव
इत्यत्र चोवङ् स्यात् घेटो धात्रश्चेति प्रयोगेषु द्वयोरर्थनिर्देशादिति भावः
अत्र कर्मणीति नोपपदं व्याख्यानात् । दाम्बी ॥ दृगीति शर्षानिर्देशो दश-
सञ्जेति नलोपः दंष्ट्रायामजादित्वाट्टाप् । नधीति । नहोऽधः षित्वाङ्दीप । कारणे
इति । नोपपदं व्याख्यानात् वृत्तिरीत्या यथासङ्ख्यमभिप्रेत्याह । स्वैकारणे
इति । एवमन्वये द्वन्द्वव्यासाधुत्वापत्यभयान्वय इति कर्त्तरिर्कृदिति सूत्र-
स्यभाष्यस्वरसः । पवित्रमिति । पाशमान्यादिसूक्तमित्यर्थः । अथोणादयः ।

प्राय उणादिप्रत्ययान्ताहृदिशब्दा अत्रयवाच्यंशून्या अमन्मप्येषवश-
र्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्ते तत्रापि प्रायः कर्त्तरि बाहुलकादन्यत्रापीति बोध्यम् ।
तत्रापि प्रायोवर्त्तमानकालाविति भूते इति सूत्रे भाष्ये तत्र हि नप्रसाहने

एहचेत्युणादिसूत्र विहितासिप्रत्ययान्तेनेहसशब्दो वर्त्तमानकाल एवान्यत्र नाहन्तेत्युक्तं तृचणुलोः वर्त्तमानकाले एव साधुताया एबुलनृचाविति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनेदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । अत्र वदन्ति कृवापेत्यादिसूत्राणि सर्वं नामधातुजमिति नैरुक्तमतानुसारि शाकटायनादिप्रणीतव्याकरणे लरादभियुक्तैः सङ्गृहीतानि अत एवोणादय इति सूत्रे बहुलमिति किञ्चार्थमिति प्रतीकमुपादायोणादय इत्येवोणादीनां शास्त्रान्तरधीकृतं साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः इति कैयटेनेक्त नक्षेषां पाणिनिनाञ्च शास्त्रान्तरशब्दप्रयोगो युज्यते अत एवामेगुरिश्चलोवेत्युणादिसूत्रैर्धाधतसाधुत्वानामप्यङ्गुलीलोमशुक्लादीनां साधुत्वाय रस्य लत्वायं कृपरो ल इति सूत्रे वचनमारब्धं वार्तिककृता बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषां कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवन्ति सुसाध्विति बाहुलयहणप्रयोजनमुक्तं शास्त्रान्ते तन्वीध्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते प्रत्यया अपि प्रायेण समुच्चिता न सर्वं तथा कार्याण्यपि सशेषाणि कृतानि अतो बाहुलकमुक्तं ननु यावदुक्तमेवप्रकृतिप्रत्ययकार्यमस्तु किञ्चाहुलकयहणेनेत्यत्राक्तं नैगमेत्यादिवैदिकानां कृष्टानां सञ्ज्ञाशब्दानाञ्च सर्वेषां प्रातिस्विकरूपेण साधुत्वबोधनस्याशक्यत्वाच्छास्त्रान्तरे प्रायः समुच्चयनादिकृतन्तेषां सर्वेषां साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय चानेनाचार्येण बहुलयहणं कृतन्तेनात्र व्याकरणे सर्वेषां सङ्ग्रहसन्दिग्धं साधुत्वं बोधितं पाणिनिशास्त्रबोधितानामेवेदानीं साधुत्वात् ननु के ते वैयाकरणा ये नैगमरूढिभवानां प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादनं कृतं तत्रोक्तं वार्तिककृता नामधधातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमिति निरुक्ते नैरुक्तव्याकरणे शाकटायनश्च सर्वं नामधातुजमाहेति ते व्युत्पत्त्ववादिनः एवं च पाणिनिर्न तद्व्युत्पत्त्ववादीति स्पष्टमेवोक्तं ननु यत्रावयवार्थानुगमो नास्ति तत्र कथं व्युत्पादनं शक्यमत उक्तं यत्र विशेषपदार्थममुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमिति अवयवार्थज्ञानपूर्वकं न यत्र समुदायार्थमतीतिः शास्त्रज्ञानामित्यर्थः उक्तप्रत्ययसादृश्यं दृष्ट्वा तदितरोभागः प्रकृतित्वेन कल्प्यः उक्तप्रकृतिसादृश्यं दृष्ट्वा तदितरः प्रत्ययत्वेन कल्प्यः नैवं सर्वत्रोहः कार्यः किंतु साधुत्वंनाभिमतसु सञ्ज्ञा स्वैवेत्युक्तं, सञ्ज्ञासुधातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु इति एतदुपलक्षणं कार्यान्तराणामपि तदुक्तं कार्यसशेषविधेश्चेति अनेन भाष्यवार्तिकसमूहेनेणादयोबाहुलमिति व्याकरणान्तरव्यवस्थापकमिति स्पष्टमेवोक्तं उणादन्ता ये शास्त्रान्तरे व्युत्पादिताः शब्दास्तत्र बहुलमिति

वक्तव्य वर्त्तमानाधिकारे च ते वक्तव्याः भूतेपीति च वक्तव्यमिति सूत्रार्थश्च सूचितः स्वशास्त्रे तेषां साधुत्वबोधनं चैतावताकृतं पाणिनेस्तु तेष्वव्युत्पत्तिपक्ष एवाभिमतः तदुक्तमायनेपीति सूत्रे भाष्ये प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति तत्र पाणिनेरित्युक्त्या तस्याव्युत्पन्नान्युणादयो ऽव्युत्पन्नानीत्युक्तं ततः शङ्कित्रा येषां सर्परादीनां सर्पिरित्यादौ हत्वानुरोधेन सान्तानां सर्पिषेत्यादौ षत्वानापत्तेरिति शङ्किते सिद्धान्तिनोक्तं एवन्तर्हि बहुलवचनात्सिद्धं बहुलं प्रत्ययसञ्ज्ञाभवतीत्युक्तं बहुलमित्युक्तेरव्युत्पन्नत्वे ऽपि प्रत्ययसञ्ज्ञानिमित्तं कार्यं भवति व्युत्पन्नत्वं च कार्यविशेषे प्रत्ययत्वं कार्यविशेषे तदभाव इति वर्त्तमित्यादावङ्गत्वप्रयुक्तगुणस्य षत्वाभावस्य च सिद्धिरिति तदर्थः एवञ्चायामन्तेति सूत्रे इत्स्वादीनाङ्ग्रहणं न्यङ्कादीनाञ्चेति सूत्रे उणादिव्युत्पन्नन्यङ्कादियङ्गव्य व्याकरणान्तरस्य प्रत्ययानुवादेन तदनुमतिपरं अनेहावर्त्तमानकाल एवेति भूत इति सूत्रस्य भाष्यं व्युत्पत्तिवादिव्याकरणान्तररीत्या अव्युत्पन्नत्वादिप्राणिनिमतं तु न तदिति बोद्धम् । एवन्तृचश्चकाराभावे मात्रादिशब्दे दीर्घापादानादिपरणुत्तृचाविति सूत्रस्य भाष्यमपि तद्वीत्यैव अत एवायामन्तेति सूत्रे भाष्यं किमयं क्लृप्तः आहास्वित् इक्षुः कश्चात्र विशेषः क्वाविट् गोर्गुणवचनं तत्र गोर्गुणो वक्तव्य स्तनयिषुः गदयिषुः अस्तु तर्हि इक्षुः प्रत्ययान्तरं कर्त्तव्यमयादेशे चोपसंख्यानमुभयङ्कियते न्यासे एवेति अस्यार्थः । अयामन्तेति सूत्रं नापूर्वापादेशे विधायकं किन्त्वेवोपवायाव इत्यतद्विहितानुवादकं लाघवात् तत्फलन्तु णिलोपाभावबोधनं तत्र किमन्तादिवद्वाकरणान्तरविहितः क्लृप्तेषु कृते ऽडागमोत्र सूत्रे निद्विष्टः अथ ततो ऽन्य इक्षुः प्रत्ययान्तरमिति प्रश्नः क्वाविटीति तस्यैडादित्वाणिलोपाभावे कित्वाद्गुणाभावेनास्यानुवादस्यासम्भवेनापूर्वस्य विधाने गुण एव विधेयो व्याकरणान्तरवत् अन्यथास्य सूत्रस्याप्यन्ताशेऽनुवादत्वमेतदंशे विधित्वमिति वैरूप्यापत्तिरिति भावः इत्या प्रत्ययान्तरमिति व्याकरणान्तरे ऽस्यासत्त्वाद्पूर्वं प्रत्ययस्वरूपं कल्प्यं अयादेशेवेति अयादेशविषये ठकिलोप इति सूत्रे निर्मितत्वाश्रयणेन पितृष्वमुठ्गुपसंख्यानवत् एयन्तेभ्यो यथाप्रयोगं निर्मितत्वाश्रयणमूलकमुपमग्यान् कर्त्तव्यमित्यर्थः । आनुमानिकं वचनमेवात्रोपसंख्यानपदेनोच्यते सूत्रपाठ एवै पसंख्यानमत्रोच्यते इति कैयटोक्तम् क्लृप्तग्रहणेप्यत्र सूत्रे गुणाविधायके वा तत्पाठस्यावश्यकत्वेनात्र पक्ष एव विशिष्य तदुक्तौ बीजालाभात् मम तु तत्पक्षे व्याकरणान्तरे विहितस्य स्वानुमतत्वानुमानमात्रं न तु धर्मिणः कल्पनेति नैतदुक्तिः उभयङ्कियते

इति । इक्षुः प्रत्ययान्तरं तस्य च निमित्तत्वबोधनद्वारा एवन्तेभ्यो ऽविधाना-
 नुमानरूपमुपसंख्यानं चेत्यर्थः । एषञ्चास्य सूत्रस्यैकरूपतया यादेशानुवादक-
 त्वसिद्धिरिति लाघवमिति भावः एतेन यदात्र क्रुत्रग्रहणमयादेशार्थं क्रियते
 स्तन्यादिभ्यश्च क्रुत्रेव स्यादेवलाघवमिति कैयटोक्तमपास्तम् तर्त्तादृष्टस्वरा-
 विशिष्टानामेवान्तादीनामनुवादात्स्वरविशेषोपि नास्ति एवञ्च स्तनिहृषीति
 सूत्रं व्याकरणान्तरस्योणादिसूत्रेषु प्रतिपत्तिमिति बोद्धव्यं अन्यथा बहुलग्रहणा-
 त्कचिदन्यदेवैर्यथाकार्यान्तरवदेषामपि कार्याणां सिद्धौ तत्राप्येतद्व्यर्थं
 स्पष्टमेव एतेन क्लिञ्चोत्पुणादिसूत्रेण सिद्धे क्लिञ्चोत्पुणादिवार्तिकं तच्छीला-
 दौ हृनाबाधामाभूदित्येतदर्थमित्यपास्तम् तेषां पाणिनीयत्वाभावात् अत एव
 अजेर्वीति सूत्रे वालिटीत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषामुक्त्वा न
 तर्हीदानीं वायाविति वक्तव्यं वक्तव्यञ्च किं प्रयोजनं नेयं विभाषा किं तस्या-
 देशोविधीयते वा इत्यादेशो भवति अजेर्वी परतः वायुरिति भाष्याक्तं सङ्ग-
 च्छते अन्यथा कृवापाजोत्पुणादिसूत्रेण वायोः सिद्ध्या तस्याकतंयतामेव
 वदेत् यश्चानेनैवानुमेय उपसंख्याने अनुनासिक्यणत्वाभावादनेन न च
 कैयटोक्तरीत्या यजिमनीति बाहुलकाद्युचिचारार्थं तस्यायस्तदभावेन तद्-
 पापत्यभावात् मम तु तेषामपाणिनयत्वात्पाणिनिशास्त्रे तदारम्भेयुक्तः
 यत्तु विप्रतिषेधसूत्रे यैर्नाविधिरिति सूत्रे ह्य बहिरङ्गपरिभाषायां स्यातः स्याने-
 त्युदाहृतं तद्व्याकरणान्तररीत्यैव तत्र हि बाहुलकादौणादिको नप्रत्ययः यथा
 विप्रतिषेधसूत्रन्तरङ्गपरिभाषाया अन्तरङ्गत्वाद्युणादेशे वैयाकरण इत्यादौ
 इकारोकारयोर्वृद्धिप्रसङ्गे इयुवार्थानि व्याकरणान्तरलक्षणविहितयोरियुववार-
 प्तिरूपोद्देशः शङ्कितः प्रथमेध इत्यत्र तयोर्वारणायाचीन्यस्यावश्यकत्वेन
 समाधानमुक्तम् । यदपि कर्मवत्सूत्रे किमिदन्तय इति तपेरयमौणादिकोस्कारो-
 भावसाधन इत्युक्तं तदपि पररीत्या योगप्रदर्शनेन स्वमते तच्छब्दस्य रू ठद्यो-
 तनायेति न तद्विरोधः एवमन्यदप्येवं जातीयकं व्याख्येयमिति सुधियो वि-
 भावयन्त्विति । अनुबन्धद्वयेति । स्वराथे ङित्वमेवास्त्विति भावः । वल्गु इति ।
 कण्वादिपठितमातिपदिकेनैव सिद्धे इदं व्यर्थन्तवेति । सौत्र इति तु इति । सौत्रा-
 त्प्रत्ययो णिट्ति युक्तं वक्तुणिलोप इति तत्र स्याधातोरातोलाप इत्यनेन
 अन्यस्य तु निपातनादिति बोद्धव्यं किमिमि अनेनैवकन्तोः सिद्धौ अर्जिदृशीति
 सूत्रे किमिग्रहणं व्यर्थं । केर्विस्त्विति । अत्रारुचिः कैयटमाधवादिग्रन्थविरोधः
 योऽट्चगर्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः अत एव गर्मुतमित्यत्राञ्च क्वचिद्वेदे
 आद्युदात्तपाठस्तु छान्दसः सर्वनिघृष्वन्नन्व इति व्यावृष्टे अकतंरीति । एण-
 शोभ्यामित्येवसिद्धे शेषेति व्यर्थमत आह अन्तोदात्तेति ॥ इति प्रथमः पादः ॥

कृतेः कः । उमागमेनैवसिद्धे कू आदेशविधानं प्रक्रियालाघवायै रज्जः
 क्युन् रजनी गौरादित्वाङ्गीषिति बोद्धुं तृन्तृचौ शास्ति लदादिभ्य रति
 पाठान्तरं शास्तामूलस्यपाठे तु लदादित्वादयं साधुः ॥ इति द्वितीयः पादः ।

सिद्धेः । उकारादेशेनैव सिद्धे यूकरणं स्पष्टार्थे स्यात् इति । अनित्यत्वा-
 द्वाण्यस्य अप्रवृत्तनापधागुणः दाकेत्यादौ केण इति ह्रस्वान नकपीति
 साहचर्येण तद्दृ तस्यैव कस्य तत्र ग्रहणात् लोष्टमिति तृत्वस्मिन् लुगेलोष्ट-
 मिति भाष्यं समलोष्टाश्मकाञ्चन इत्यत्राभयोरुपादानङ्गोत्तलोत्तवर्त्यायेन
 लोष्टरूपाश्मकाञ्चनयोरित्यर्थः अश्मपदेन मणयः लोष्टतुल्यत्वनात्यादराभाव
 ध्वननार्थन्तादिति वा । वर्तिकेतिशकुनौ प्राचांमते वर्त्तक्यर्थमुद्रीवांमते
 वर्तिकेत्वरूपायं वर्त्तकाशकुना प्राचामितीत्वप्रकारणस्य यन्न बोद्धुम् ।
 असीति । क्यिनानित्त्वं चिन्त्यप्रयोजनं नञ्चिपयत्वेनाशुदासत्वमितुः ॥
 इति तृतीयः पादः ।

जूर्णैरिति । बाहुलकाद्वाङ्पूर्णादृतेरपि आर्त्तः धनः कोटिः डीर्ष
 आर्त्त इत्यपि आर्त्तः पीडाधनुः काट्यारित्यातिशब्दस्तु आङ्पूर्णादृतेः किञ्च
 बोद्धुः अयं ह्रस्वादिरेपि उणादियु साधुः । अत्रैः कोर्वति । अत्र चिदित्यनु-
 त्यान्तेदात्ताय मध्यादात्ताबाहुलकात् । मरीचिरिति । मिदन्त्यात्पत्रभाष्य
 मञ्चण्यन्तादत्र इरीमागमश्चेत्युक्तं । कुर्वर्त्तडिति । दीर्घं च गानमामथ्याचगणः
 बाहुलकाद्रीघगुणयोरभावे कुर्वोप मरीगणः । चटदीर्घर्त्तति । वर्त्तते जघ्यान्तं
 कर्दमेत्यर्थः पण्ड इति शण्डः प्रागुक्तं टस्यैक इति सूत्रे शण्ड इति प्रती-
 कमुपादाय जनिदाच्य इति टप्रत्यय इति कैषटः प्रत्यर्त्तति यदागमा इति
 न्यायेन तुङ्घिणश्लस्य ग्रहणाङ्गीषौ च ह्रस्वनाङ्घ्रितत्वेन निषधार्त्तः
 कथञ्चात्र तुक् छान्दमत्त्वादिति वनारत्तति सूत्रस्यभाष्यणस्य छान्दमन्व-
 बोधने तत् एव तदप्रवृत्तेः । वर्णः सौत्र इति गयन्तस्य वर्णोदेश इत्युचित
 किञ्च बलप्राणन इत्यस्य बलौमित्ते वर्णोदेशविधानं व्यर्थमिति बोद्धुं वर्मा
 वापीति सूत्रे वाटिण्यन्तार्निर्द्देशो बाहुलकादग्यन्तादपि एतच्च भूवादिमूत्र
 आकरे पातेर्द्धुमिति सूत्रेः मस्य पः ह्रस्वाम्मुन् प्रत्यय इति स्त्रियामिति सूत्र
 भाष्ये उक्तं अगस्तिरिति अत्र किञ्चकैर्त्तति किञ्जित्यस्य एतत्समानार्थो ऽग
 स्यशब्दो ऽपि अगस्त्यायतीति विग्रह आतानुपसर्गक इति कान्तः द्रुयोऽप्य
 पत्ये ऋष्यणि यकाररहितमागस्त इत्याश्रम्य आगस्य इति द्वितीयस्य
 आश्रम्य बहुत्वे आगस्ता इति द्वितीयस्य अगस्य इति आगस्यकौण्डीत्य
 गस्त्यादेशः अगस्तिशब्दो गणादिष्वित्यस्य भूराञ्जध्यामिति शृञ्जध्यामिति

पाठ इति अनिदितामिति सूत्रे हरदत्तः पुरञ्जिभ्यामिति कैयटः मिथुनेऽसिः धातूपपदयोगामिथुनं उरुह्यचा इत्यप्यस्येवोदाहरणमिति ग्रहज्येति सूत्रे कैयटस्वरसः । दीर्घ इति । बाहुलकात्तदभावे पुरुखा अपि प्रायेणेति तेनाप्सरा इत्येकवचनान्तमपि । ध्वनितञ्चेदं वर्णद्वित्वप्रकरणे भाष्ये ॥ इति चतुर्थः पादः ॥

समानेष्व इति इणिति डिदिति यलोप इति चानुवर्तते स चोदात्त इत्यस्य समानस्य सादेश उदात्त इत्यर्थः स च समासोत्तरमिति तित्स्वरेण व्यवस्थासमानस्येति योगविभागेन सदृशपर्यायसद् शब्देन वा समासे सादेशसिद्धिरस्यानुवादत्वात् । शीङो ॥ अत्र डिर् स्वनेरित्यत उदात्तग्रहणमनुवर्तते तच्च शीङोर्विशेषणन्तेनाद्युदात्तोयं ह्रस्वविधिसामर्थ्याद्गुणो नलोप इति अलोन्यस्य ॥ इति पञ्चमः पादः ॥

उणादयो ॥ अत्रोणादिशब्देन व्याकरणान्तरप्रसिद्धपञ्चपाद्युक्ता एव नाष्टाध्यायीस्थाः तथा सति कृत्यल्युट इत्यत्र रोगाख्यायामित्यत्र च बाहुल्यग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः एवञ्चात्र निर्णीतत्वात्ताभ्यामन्यत्रेत्यत्रापि पञ्चपाद्युक्तानामेवग्रहणं बहुल्यग्रहणप्रपञ्चभूतानि सूत्राणि व्याचष्टे भूतेपित्यादि तुमुनण्वुलौ ॥ भविष्यतीत्यनुवर्तते उपपदमिति महासञ्ज्ञयापदन्तद्वाचकपरं क्रियावाच तिङन्तोपस्थाप्येव तेन भोक्तुं पाक इति न उपपदमितिदिति भाष्यस्वरसादिति निरूपितं पुनण्वुलिति अकेनोरित्यत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य योग इति व्याख्यानेन फलं न च वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ एवुलृच्चाविति एवुलि पदान्तरसंबन्धाद्भविष्यत्वप्रतीतावपि षष्ठीसिद्धिः फलं तथा एतत्कर्मकथाजनकर्तार इत्यर्थके ऽङ्गयजतांलस्यन्ते ऽस्य याजका इत्यादौ षष्ठीसिद्धिरपि फलमिति वाच्यं शब्दशक्तिस्वाभाव्येन क्रियानुपपदकाकान्तस्य कर्तृप्रतिपादकतया पदान्तरसंबन्धादिनाभविष्यत्वप्रतीतावपि अकस्य भविष्यदर्थकत्वाभावेन तत्र निषेधाप्राप्तेरिति भावः लृट्तु सामर्थ्याद्भवत्येवेति बोद्धव्यम् । अनन्तरत्वादिति । अत्र व्याख्यानमेवशरणं कालः पचतीति अत्र धात्वर्थमात्रं विवक्षितं न तु वर्तमानत्वादिभूतभविष्यत्याकस्यापि विवक्षितत्वात् इति प्राप्तिरिति भावः भाववचना इति बाहुलकात्कर्मणिल्युट् भावाधिकारविहिताश्च भाववचनाः न च भावे इत्येतावन्तेव भावे ये विहितस्ते ततोऽन्यत्रापीत्यर्थं नेष्टुसिद्धिरिति वाच्यं भाष्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्ययाविहितास्तभ्यस्तेनैवविशेषेणते भवन्तिवत्यर्थं वचनग्रहणसत्वात् तदाह भावे इत्यधिकृत्येति अण्कर्मणि च चात्क्रियार्थायामिन्वाद्याङ्गव्यते उपपदसञ्ज्ञयोगश्च क्लिपते उपपदत्वन्तु प्रत्येकमेव प्रत्येकं सप्तमीतिर्देशात् इदं सूत्र एवुला णो बाधा मा भूदित्यर्थं न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः पुनण्वुल्लिधानेनैतद्विषये न्यायापवृत्तेरत एवैतद्विषये तृज्यौ

न कृते चास्मिन्वासरूपन्यायेन एवुलपि तदाह एवुलोपवाद् इति एवञ्च प्रति-
 प्रसवविधिपर्यं पुनरनुवादेन ज्ञापकसिद्धवासरूपनिषेधाप्रवृत्तिमात्रं अत एवा-
 पूर्वविध्यपेक्षया लाघवं नन्वेवं कम्बलद्राय इत्यादावण न स्यादनेन सूत्रेण
 एवुलाप्राप्तबाधस्य प्रतिप्रसवे ऽपि केन बाधस्य दुर्बारत्वात् अत आह
 परत्वादिति आवृत्त्यास्य पुनरखिवाधकत्वे नाण उत्कृष्टत्वात्कस्यापि बाध
 इत्यर्थः वचनसामर्थ्याच्चावृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं पदरुज ॥ एरजित्यतः प्राक्
 घञधिक्त्रियते अयं कर्तरि सारोबलमिति भाष्ये तु बनेर्वात्रसार इत्युदाहृत
 सिद्धावस्थेति अत एवास्य स्त्रियामिति विशेषणं मङ्गच्छते दगन्तस्येवेति
 अत्र घञीत्यनुवृत्त्योपसर्गस्य घञीत्येवमित्ते नियमोयमिति भावः प्रायिकमिति
 स्पष्टं चेदं भाष्ये । इडश्च ॥ अयमपि प्रकृत्याश्रयस्यैवबाधको न क्तिनो व्याख्या-
 नात्तदाह अस्मादिति उच्य इत्यस्य पर्यायउत्प्रेतेति । निरर्थोः ॥ अत्रोपसर्गा
 भ्यान्धात्वोर्येषांसख्यं धान्येति धान्यविषयकप्रत्तेपार्थपरतिपादकार्त्वात्त्यर्थः ॥
 यज्ञे समि ॥ यज्ञविषयके ऽर्थे वत्तेमानात्स्नुष इत्यर्थः ॥ मर्मि मुट्टे ॥ मुष्टवि-
 षयकार्थवृत्तेर्ह इत्यर्थः ॥ परिन्योः द्युताभेवविषयकार्थोद्गातारित्यर्थः पदार्था-
 नामनपचारोयथा प्राप्तस्य च करणमभेदः राजोपशाय इति राजसमीपशय-
 नस्य पर्याय इत्यर्थः हस्तादानेवेति निश्चरयमेवव्रत्यमाणापः पूर्वावप्रति-
 वेधेनेति भाष्ये काशीनिकाय इति काशीनिवासदेश इत्यर्थः गोमयनिकाये
 भाष्येघञ् । कर्मव्यतिहारे ॥ णचश्चकारे णचस्त्रियामित्यादौ विशेषणार्थः
 आक्रोशेषन्योः अनन्तरोपीनुण न सवध्यते अस्व्यरितस्वान वृणोतिरा ॥
 समुदायेनाच्छादने गम्ये इत्यर्थः आच्छेति प्रवरगैः कन्यादिभ्य एरञ्जति
 वातिकं कल्पोर्थांमन्त्रः एरजण्यन्तानामिति त्वनापे अचश्चकार्थेति विशेष
 णार्थः निश्चय इति अञ्चिधानसामर्थ्येन चाथादिस्वरे न प्रवर्तते एवञ्चो
 त्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तमेतत् एवनाचैवसिद्ध याद्यर्थाप्रत्यय्य प्रवृत्त्य
 स्वरेविशेषाभावात् न च हस्तादानेवेति घञीवाधनाथंमस्तपे ऽस्मादयो
 ऽनिष्ठेरिति परात्सं घञर्थक इति स्यान्नापार्थान्वाधियुध्यर्थमित्युदाहरण
 मात्रं बोध्य प्रत्यविघ्नधार धकरणे कः प्रतिफल ऽस्मिन् धान्यानां प्रत्य-
 विघ्नन्ति तास्मन्मनांसीति विघ्न इति भाष्योक्तः । व्यधजपो ॥ अनुपसर्गस्याप
 सर्गनेत्यर्थस्तदाह व्यध इति उपजापो मन्त्रभेदः अनुपसर्गचेति उपसर्गभाष्ये
 चेत्यर्थस्तदाह क्वाण इति मदीनु उपसर्गभिन्ने उपपदे इत्यर्थः भलह इत्यना
 प्रत्ययो लत्वं च निपात्यते । हनश्च ॥ वा वध इत्यम्यानन्तरं प्रत्ययममु
 च्चायको योज्यो व्याख्यानात् अत्र वधादेशान्तोदात्तोनिपात्यत इति
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यय उदात्तः स्वतन्त्रवधे घञर्थे केन मित्ते ऽनुपसर्गा

दिति विशेषं वक्तुमिदं वस्तु तो वधिः स्वतन्त्रोनासत्येवेत्युक्तं यत्तु माधवेन
वधेर्घञा सिद्धेन्तोदात्तार्थमिति तत्र एरजित्युत्तरं वध इत्येवसिद्धे हन इत्यस्य
वैयर्थ्यतादवस्थात् घनान्तर्घनप्रघणप्रघाणोद्घनोपघनेति निपातनं हनेरदन्ता
एते आदेशा अप्रप्रत्ययश्च वेति पलद्वयमपि स्तम्बकवेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं
अन्ये अतोलापे कृते अप् उदात्तनिवृत्तिस्वरणोदात्तः आग्ने फिबोन्त इत्य-
न्तोदात्तत्वं बोध्यं अन्ये हन्इत्यस्य मबन्धः अभघने अभ्रसर्वाब्धघन इति
वियहः । कर्मण्यधि ॥ व्याख्यानात्कर्मोपपदमधिकरणमर्थे अधिकरणग्रहणम
र्थान्तरनिर्गासार्थं भावादाविति तत्र यथाभिधानं व्यवस्था अयमनेकाऽप्यो
नेत्याद्यन्तवत्सूत्रस्यकैयटस्वरसः स्त्रियामित्यधिकारः कृत्यल्युट इति यावत्
अजपौत्विति अजब्भ्या स्त्रीखलना इति वार्तिकेत्तेरिति भावः प्रहू-
त्तिरिति भाष्ये नैट्दृष्टं इष्यत इति बाहुलकादिति भावः ज्ञापका-
दिति तेन बाहुलकादडपीति भावः वर्तते इति मन्त्रेवृषेति मन्त्रादिति
भावः भावादाविति क्यप्प्रधावधिकरणेवेति वार्तिकेत्तत् तत्र चैन करणस-
ङ्ग्रहः भृजा ऽयङ्क्यप् भावे एवेति भृजामञ्जायाप्राप्ति सूत्रस्यभाष्यस्वरसः
परिचर्येत्यादि भावे शो निपात्यते यक् तु सिद्ध एव अकर्त्तरिकारके ऽभिधा-
नसत्वे तत्र यगपि निपात्यः मृगयेति णिनिमित्ताजन्तलक्षणवृद्धभावा ऽकृ-
त्सावेति दीर्घाभावश्च निपातनादिति बोध्यं अदन्तरोरिति तत्र अतोड्वि
धावेव अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिणत्वेति भाष्ये स्पष्टन्तेनान्तर्द्वौ अन्तर्द्वे-
न्तर्णयतीत्यादिर्माद्दुः एवञ्चान्तरदेशे ऽयनञ्चेति सूत्रद्वयं न कर्तव्यं देशे
प्रतिषेधः तुभ्रादित्वात्सिद्ध इति अन्तरपरिग्रह इति सूत्रं कैयटः आद्यं प्र-
जाश्रुतेति । अन्तर्शासिद्धं । रादिकः रादिति निद्वंशात्पत्ते प्रत्ययसामान्याभावात्प
मत्वर्थीय इति मतुशब्देन तदर्थालत्यते ततो बहुव्रीहिः स्वार्थं क्त्वा बोध्यः
शरीरसुखमिति अर्थोत्स्पृश्यमानस्य कर्त्तुं शरीरस्वास्थ्यजनकं सुखमित्यर्थः
कर्मोणकं तूलिकाया उत्थानं सुखं स्पशादिति किं अग्निक्ताडस्यापासनंमुखं
शरीरेति किं पुत्रस्य परिष्वज्जनं सुखं मानसोप्रीतिरत्र वायौ इदं सूत्रं अजेया
परतो वा इत्यादेशे वायुरित्येवं भाष्ये व्याख्यातं । क्त्वादेशे ॥ अत्रोपधाया इति
वर्तते णाविति च क्त्वादेशेति णिप्राभागानुकरणं आगन्तुनेकारेण घपरे-
णावङ्गस्य क्त्वाद उपधाया ह्रस्व इत्यर्थः एतेन शरेव ह्रस्वः स्यात्त-
त्सामर्थ्याच्च णिलोपो न स्यादित्यपास्तं अत्रे तृस्त्रा ॥ करणाधिकरणयो-
रित्यनुवृत्ते ऽपि यथासंख्यं नास्वरितत्वात् ॥ हलश्च । अत्रापि प्रायेणोति
वर्तते अबहारादयस्त्रयोप्यधिकरणसाधनाः । उदङ्कानु ॥ अनुदकविषयकार्यप्र-
तिपादकाञ्चेरुदङ्कु इति निपात्यत इत्यर्थः घृतादङ्कु इति वासरूपन्यायेन

घृतोदञ्चनोपीति कश्चित् गोदोहनप्रसादनयोश्चाहुलकाद् घघञो नेति
 बोद्धम् । आनाय इति । निपात्यते जालञ्चेद्वाच्यमित्यर्थः जालशब्दस्तु जलघा-
 तन इति धानोर्ध्वलितीति गान्तः । भगः पदमिति, कृवित्प्रयोगः । ईषदुः ॥
 खिस्वमुत्तरार्थं लकारः स्वरार्थः खलचेरिति पवादाच्च एरच्च एह्यते । नसुदुर्भ्यां ॥
 तृतीयापञ्चमीवेयं आद्ये प्रत्युदाहरति । सुप्रलभ इति । द्वीतीयं आह
 अतिदुर्लभमिति । अत्र केवलशब्देन सूत्रोपस्थितार्तिरिक्तं सजातीयमुपसर्गान्तरं
 व्याख्येयं न कर्मवचनीयइतरः शब्दो वा तनदुनपवाह यदास्वतीति । सूत्रो-
 पात्तार्तिरिक्तं विशेषणात्सुदुर्लभमित्यस्य मिट्टिरिति कैयटः सुदुरोहपसर्ग-
 स्वप्रतिषेधस्तु केवलसुदुर्विषय एव अतिसुलभमित्यत्रैव भाष्यप्रयोगात् आतो-
 युच् ईषदादयो ऽनुवर्त्तन्ते न तु कर्तृकर्मणोरिति दुष्पाने इदुदुपधर्ष्यति वः ।
 पात्पदां ॥ कृत्यच इति भावकर्मणोरिति च प्राप्तं निषिध्यते । पदे ऽनन् इति ।
 अत्र चान्त्यग्रहणमेवमानं । क्तिचक्त्वाच । क्तिचात्राधामाभूर्दति पुनः क्तिविधिः ।
 नक्त्विच । अनुदात्तापदेशवन्तीत्याद्यनुवर्त्तते । दीर्घमिति । अनुनामकस्येति प्राप्तः
 वन्तितन्त्यास्तु तितुञ्जति नेट् । सनःक्त्विच । अस्य विकल्पत्वाद्दुषोर्धरणं फला-
 भाशादाह सनोतेरिति । सन इत्येववक्तुं युक्तं । अनखत्वाः ॥ कृन्दास भाष्यलक्षण
 इति निवृत्तं अख्यकृत्वात्सत्त्वभूतोभावः त्वार्थः पक्षे न्युदादौ तु समस्यभूत
 इत्यन्यत् । अलङ्कार इति । भावेघञ् मङ्प्रणिधान इत्युक्त्या व्यतीहारार्थस्य
 तस्यैवकृतात्वस्य सूत्रे निर्देशः समानकर्तृकयोरित्यनेन मिट्टिमाशङ्क्याह ।
 अपूर्वेति । पूर्वं ह्यसौ याचित्वापश्चात्पमयते वस्त्रादिपरिमयतीत्यर्थां विवर्त्तित
 इति भावः परावर शब्दोत्र पूर्ववृत्तिवाचो । समानक ॥ कप्रत्ययदेशनाद्बुद्धीहिः
 पूर्वकाले इति तद्विशिष्टे ऽर्थे वर्तमानाद्वातोःरित्यर्थः अत एव समानकर्तृकयोः
 पूर्वकाल इति क्रियाप्रधानेनिर्देश इति भाष्ये उक्तन्दिस्त्वमिति पूर्वत्वस्य स-
 मानकर्तृकत्वस्य च भेदघटितत्वेनानेकक्रियानाभे ऽपि मौञ्जोद्विषयवन्निर्देश
 इति भावः पूर्वकालत्वञ्च व्यवहितमपि व्यवधानस्य च तात्पर्यबलेन व्यवस्था
 अत एव भुक्तवाग्रजति अद्यभुक्त्वा श्वोत्रजिष्यतीत्याद्युपर्यात्तः । पूर्वविवर्त्तितेषु
 नेति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । न त्वा मेट् । अनेन कित्कार्यं
 निषिध्यते कित्त्वनिषेधे हि क श्रवणं स्यात् त्वात्किं निरुहीतः । भलादाविति ।
 अनुनासिकस्य क्लीयते भलीति वर्त्तते भलादावतीति अनिर्दितामित्यतः
 कृडितीत्यनुवर्त्तं कितित्त्व इति व्याख्येयमित्यर्थः मेट्त्वा च नकिदिति
 भावः । समासेनञ् । अनञ्जिति पर्युदासः तेननञ् सदृशाद्यपूर्वपदके प्रत्यासत्त्या
 त्वान्तोत्तरपदक इत्यर्थः तेन स्वात्वाकालक इत्यादौ नदोषः अनञ्

श्रीगणेशायनमः ॥

अथ वैदिकेषु विशेषमाह ॥ छन्दस्मिपुनः ॥ पुनर्वस्वोद्वेतारे । लोके
त्विति । उद्वृतावयवभेदे समुदाये हठत्वादिति भावः । एवं विशाखयोरपि
द्वेतारे तेन लोके द्विवचनमेव योगविभागः छन्दसीत्यस्यात्तरत्र निवृत्यर्थः । एवं
हि चानुकृष्टत्वाच्चोत्तरत्रानुवृत्तिः । वतीति । वत्प्रत्यये इत्यर्थः । मनेरिति ।
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् । अनङ्गत्वादिति । अङ्गस्य भस्येति तत्राधिकारात्प्र-
त्यासत्याऽङ्गभसञ्ज्ञानिमित्तयोरैकत्वाश्रयणेन भसञ्ज्ञानिमित्तवसुशब्दनिरूपि-
ताङ्गत्वाभावादिति भावः एतद्वार्तिकद्वयं छन्दाविषयमिति कैयटः । संज्ञाद्व-
यमिति । तत्रयुक्तं कार्यमित्यर्थः । अयस्मया ॥ अयसोविकार इत्यर्थं द्रुचश्छन्द-
सीति मयट् तेषागित्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः इन्धिभवतिभ्याञ्चेत्यस्य क्रमप्राप्त-
यमोपन्यासत्यागे बीजमाहेन्दोरिति ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

हविषि वर्तते इति । हूयते तत्तद्दोचन्ततो ऽग्निपदेन षष्ठीतत्पुरुषः
अग्नये हूयते इति त्वर्थप्रदर्शनम् यथावेति वाक्ये जुहोतिस्त्यागपूर्वके प्रतेपे
वर्तते । द्वितीया ब्राह्मणे ॥ सोपसर्गस्य द्विवेर्विभाषोपसर्ग इति व्यवस्थितविभा-
षया सिद्धे निरुपसर्गाद्यमारम्भः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे इति । बहुलपहणाञ्चन्द्र-
मसश्चतुर्थीव्यत्ययोबहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः । अडभाव इति । बहुलं छन्दस्य-
माङ्गयोगोपीत्युक्तेः । सन्धिरिति । क्तिनि घसिभसोहलित्वेत्पुपधालोपः समानस्य
छन्दसीति सः न च भवति अत्तां प्रकृत्यन्तरन्तु सार्धधातुकमात्रविषयमिति
बोद्धव्यम् । हेमन्तशि ॥ शिशिरशब्दस्य हेमन्तः शिशिरो ऽस्त्रियामित्यमरादुभय-
लिङ्गत्वे ऽपि हेमन्तशिशिरे इत्येतच्चिदृत्तये स्पष्टार्थं हेमन्तशिशिराविति । अम-
रस्य प्रमाद इत्यन्ये । अहोरात्रे इति । रात्रान्हाहा इति पुंस्त्वं प्राप्तं द्वित्व-
प्रसन्नं अहोरात्राणिविदधत् । घस्लादेशस्येति । लुङ्सनोरिति विहितस्य । वृ
इति । वृहृञोः सामान्येन ग्रहणं । आप्रेति । प्रापूरणे आङ्पूर्वः मध्यमपुरुषैक-
वचनम् । परार्वागिति । परापूर्वस्य वृजेः अकनिति कृजः । अनुगमचिति । गमेगम-
हनेत्युपधालोपः अजतवेत्यस्यैतरेयब्राह्मणे सत्त्वादाह मन्त्रग्रहणमिति ॥
इति द्वितीयः ॥

अकारिति । कृञोलुङि तपि मन्त्रेघसेति त्रैलुङि सार्धधातुकगुणे तिपो
हलङ्यादिलोपे रूपम् । अजगुपतमिति । गुपेलुङ् तसस्तन्तुजादिस्त्वाद्भ्यासस्य

दीर्घः । कृन्दसि निष्ट ॥ निष्टञ्येव्यन्ययविद्याचिसः षत्वं निपातनादिति
 व्यत्ययोऽत्र प्रत्ययवर्णयोः दीर्घश्चेति अत एव तुगभावः शिबेरिति शासे-
 रित्यन्य ध्रुहूर्द्धने यजेयं इति देवशब्दे उपपदे इत्यादिः प्रत्ययस्वरणान्तो-
 दात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः स्त्रीलिङ्गएवेदं निपातनम् । पृच्छेः । प्रच्छ-
 त्नीष्वायामित्यतः । सीव्यनेरिति । प्रतिपूर्वादित्यादिः । ब्रह्मणीति । उपपदे
 इत्यर्थः । लोकेत्त्विति । ब्रह्मोदां वदतीत्यादौ व्यत्ययेन क्यप् बोध्यः । गोष-
 णिति । गांसनतीति विग्रहः अत्र सनोतेरेन इति नकारान्तस्य निषेधात् ॥
 गोसनिशब्दस्य सवनादिषु पाठः करिष्यतइति सनोतेरेन इति सूत्रस्य-
 भाष्याच्च यद्यप्यत्र षत्वं न प्राप्नोति तथापि दन्त्यस्यैवमूर्धन्यवत्पाठो बौद्धि-
 संप्रदायात् अत एव पदकाले दन्त्यमेवपठन्ति गोसनिमिति यत् सुषामा-
 दित्वात्पत्वमिति तत्र उक्तसूत्रतद्वाष्यविरोधात् । येषामिति । पन्थानं रहन्ति
 हविर्मन्यन्तीति विग्रहः । कृन्दसिसहः । लोके तुरासाहमित्यादिप्रयोगा-
 श्चिन्त्या इति हरदत्तः । वहश्च । अस्य लोके ऽपि प्रवृत्ति क्वेदिच्छन्ति ।
 ह्येनन्तः । ह्यशब्द उपपदे वहेऽर्जुट पादयोर्मध्यम्येनेत्यर्थः तदाह पादमध्ये-
 त्विति । जनसन ॥ उपसर्गं सुपि चापपदे एभ्यश्कृन्दसि षिट् षिट्ठनारित्यत्र
 विशेषणार्थः वेरएकस्येत्यत्र सामान्यग्रहणार्थश्च अस्मत्पठते गोषुत्पठते गाः
 सनति नृन्सनति विसानि खनति दधिक्रामति अयगच्छतीत्युदाहरणार्थः सञ्च
 षिट्ठनारित्यात्वं अयेगा इति सप्तम्याञ्जलुक् । अवेयञ्च इति । योगविभाग-
 उत्तरार्थः । विजुपे ॥ मन्त्रे इत्यनुवर्त्तमाने कृन्देग्रहणं स्पष्टार्थं कृन्देग्राह्यणा
 नीति सूत्रबलेन ब्राह्मणे मुख्यकृन्दस्त्वस्यानङ्गीकारात् सुधीवेत्यादौ घुमास्ये
 तीत्वं धनिपि तु कित्वाभावात्त्वम् उपपदान्तरे इति । ब्रह्मभूगिति नियमात्-
 प्राप्तः क्विप्रतिप्रसूयत इति भाषः बहुलयहणात्क्विवच पितृघातः । कृन्दमि-
 लिट् । कृन्दसिलुङ् लङ् लिट् इति धातुसंबन्धाधिकारस्तं कृमुश्चेति योग-
 विभाग उत्तरार्थः अनन्तरस्यैवलिटोयमादेशः लिट् इति तु प्रत्ययान्तरस्था-
 भाषाय अनयोः कित्त्वन्तु च्छ्वन्यतामिति प्रतिषेधविषयगुणस्य तेरतुरित्या-
 द्राविव तितिराणस्तितीर्धानित्यादौ प्रवृत्तिधारणाय ईजान इत्यादौ लिटः
 कित्वादेवसंप्रसारणं सिद्धम् । अञ्जराजिवानित्यादौ नलोपोपि कृन्दस्युभ-
 यथेत्यनेन सार्धधातुकत्वादिङ्त्वादेवसिद्धुः नचैवमारिवानित्यत्रापि गुणा
 न स्यात् चकारान्तरप्रश्लेषेण चधातौ पुनर्विधानादिति प्राञ्चः ।
 क्याच्छन्दसि । कित्त्वा य इति व्याख्यानात्कङ्कादियगन्तादपि यमस्य
 योनौ शकुनं भुरण्युमिति यथा लोके ऽनसूयव इति तु लोहितार्दि-
 सूत्रभाष्यरीत्या प्रसाधु । मन्त्रेवृषेच ॥ सूत्रे पञ्चम्यर्थे प्रथमा वृषसेवने इवद-

छायां मनज्ञाने मनुबोधने इत्युभयोर्यहणं विदादीनामपि यथादर्शनङ्गैर्विधा-
 तस्य उदात्तवचनमुत्तार्यं व्रजयजोर्भावेभ्यश्चुदात्तोयथास्यादिति प्रमत्ता ता-
 दौ च नितोति पूर्वपदप्रकृतिस्वारर्थञ्च लोडर्थं इति पूर्वपरान्वयि अकरमिति
 कृमृदृरुहिभ्यश्चन्द्रसीति ज्ञेर्ङ् चदृशोङिगुणः उदाहरणेषु धातुसंबन्धो मृग्यः
 सिञ्चुहुलं अयं विकरणः यासिसीष्ठा इत्यादौ सिपाव्यवधानादिगिनषेधो न
 विहितविशेषणे ऽपि छान्दसत्वात् तत एव च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं
 वैतोऽन्यत्रेत्यतो वेति वर्तते तदाह लोपोवेति । परस्मैपदेष्विति । षष्ठ्यर्थं सप्रमी
 परस्मैपदतिङामिकारान्तामित्यर्थः । पतातीति । पत्त्वगता तिप आट् । जिह्वा-
 यन्य इति । छन्दसि परे छायामिति क्यच् । अश्वाघस्यादिति । योगविभागे-
 नात्वं अन्यस्य पापेच्छावन्त इति इदमेष जिह्वाचरणानाम अन्यतूपमानादन्यत्रापि
 छान्दसत्वादाचारेक्यचमाहुः अपिशब्दाच्छानजिति अपिशब्दादेवाहावपि यो
 ऽस्कभायदुत्तरं अस्कभाहीत्यर्थः । व्यत्ययो । व्यतिक्रम्यगमनं व्यतिपूर्वादिणो
 भावेण च तच्च क्वचिदन्यविषयाघगाहनं क्वचिद्द्वौ क्वचिन्नय इत्यादि लिङिति
 तस्य पमस् धातोर्गुणः नित्यं ङित इति सलोपः यासुट् अतोयेयः यलोपः आदुणः
 विकरणप्रकरणे व्यत्यय इत्येवसिद्धे बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यधिचारार्थं तदाह
 सुप्तिङिति । बहूनर्थान्ताति आदत्ते इति बहुल तस्य भावो बाहुलकं मनोज्ञादि-
 स्थादृञ् दक्षिणाया इत्यत्र स्याडभावश्छान्दसत्वात् उपग्रहपदेन लादेशव्यङ्ग्यं
 स्थायत्वपराथत्वादित्यतीतिनिमित्तलादेशोप्युपग्रहणादेनोच्यते इत्याशये-
 नाह उपग्रहइत्यादि । मधुन इति । प्राप्ते इति । अमृततीरयोर्वाचको मधुशब्दो
 नित्यक्लीब इति भावः । विधूयादिति । युमिश्रणे विपूर्वः विशेष इति अचि अच
 अद्रायेत्यवयवहः अणि आद्रायेति स्यात् न लक्षणेन पदकारा इति न्यायेनात्र
 फलान्तराभावाद्वाट्यात्ययफलं चिन्त्यम् । लिङ्याशिष्यङ् । स्या गा गमि वचि विदि
 शकि ह्रिष्वेवायमङ् विकरणः प्रायेण दृश्यते बहुलं छन्दसीति अन्यथा चत
 इदित्तीत्वं स्यात् गुणस्तु न कित्वादिति भावः तुमर्थोभावः अव्ययकृतो भाव
 इत्युक्तेर्भाव इत्येवसिद्धे तुमर्थग्रहणात्साध्यावस्यभावस्यात्र ग्रहणं गृणथ्ये इति
 बाहुलकादगुणत्वं पिबथ्ये इत्यादौ यगभाववत् एवञ्च बाहुलकैर्नैव पिब्रा-
 द्यादेशकित्त्वकार्यं स्वीकृत्य कथ्यैकथ्यैन् शथ्यैशथ्यैर्निति प्रत्ययवतुष्टयं व्यर्थ-
 मिति सूचयति आहुवथ्ये इति । ह्रैजः संप्रसारणे उवाङि रूपम् नञ्चेच्छित्तवै
 इति । भ्यादेशेच्छधातोस्तवै इट् अवगाहे इत्यत्र केन् भावलक्षणे भावस्य
 लक्षणस्ये गम्ये इत्यर्थः आविजनिताः आप्रसवादित्यर्थः । इति सृतीयः ॥

रात्रेश्चाज्ञसौ ॥ अजसादिविति वक्तव्यं रात्रिरात्रिं सहोषित्वा अज-
सादाविति किं यास्तारात्रयः । लोके त्विति । असज्जाविषये इत्यर्थः सज्जायान्त-
लोकेपि ङीबन्तएव वृत्तौ सज्जाकृन्दसोरित्यनुवर्त्तनात् शशदिभ्यान्निबितिचि-
बन्तश्चाद्युदात्तोरान्त्रिशब्दः । नित्यग्रहणमिति । आरम्भसामर्थ्याच्चिन्त्यन्वसिद्धे-
रिति भावः उत्तरार्थं भुवश्चैत्यर्थणद्वयप्रत्ययान्तस्या भूरिति स्यादत आह उच-
डिति । गुगुल्वादीनां कृन्दसिच्यत्ययनस्त्रीत्वं पनयानुविशेष्यनिङ्गुः शौनकादि-
भ्यश्कृन्दास अस्यात्रलेखो लेखकप्रमादात् कृन्दसि अभिधे इति तदर्थं चत एष
शौनकीयाशितेति तत्प्रत्युदाहरणमाकरे । वर्धामिति । वर्धामिति तु वर्धेर्गोणादि-
कैर्प्रनिबोध वर्धिकाः यस्येति भाष्ये प्रयोगात् मध्यायेति यतोनाश् इत्या-
द्युदात्तत्व प्राप्नोति अन्तस्वरितश्च पठ्यत इति ऋदत्तः वैशन्तीभ्य इति
वैशन्ते पत्वन्ते भवा आप इत्यर्थः । साता जनप्रवाहः भगभम ॥ तन्नि-
यदपीति कृन्दसत्त्वात् चानघनिनि यत् पूर्वैर्गोषमित्त्व व्यर्हितस्यापि घनः
समुच्चय इति भावः लोकात्त्वयिम इत्येव अयादित्यवमूर्त्तयितुमुचित यतो
ऽधिकारान् बहिर्षिदत्तं भव इति निवृत्तं बहिः कुगहुतागयो दूतस्य ॥
कर्मक्रिया तत्र भागे तस्यदमित्यर्थात् कर्मणि च दूतवर्गिक्रियात्वेति यं प्राप्ते
वचनम् रताया ॥ विरूपाणामपीत्येकगोषो न कृता ऽमन्दे रायशां पक्राणकृषो
रपवादः प्रशस्य इति बाहुलकाद्वावेक्यत् तद्भागे कर्मणिषष्ठी तदाह रेश-
त्यादीनामिति रशिरस्यस्यारंभो रयमते बहुनामिति सप्रमाण ॥ मायाया ॥
असदर्थप्रकाशानशक्तिर्माया असुरस्य सुरप्रतिपक्षस्य माया आसुरी मूर्धन्वतो
रिति यद्यपि मृदुभावयः प्रजापतिश्कृन्द इत्यन्यमन्त्र एव मृदुनगच्छांभ
तथा ऽपि तत्साहचर्याच्छत्रिन्यायेन विष्टम्भावय इत्यादयश्चत्वांगोपि मन्त्रा
मूर्धन्वन्त उच्यन्ते वयस्यांभ्विति किं अनेयगम्बिन् यगमेनमपंथायं मूर्धापर-
मेष्ठीति केवलमूर्धशब्दवता वयःशब्दरहितेन मन्त्राणापधेयाम् माभूदाति
मत्वर्थमा ॥ मत्वर्थं यत् स्याच्छन्दसि मापतन्वावाच्ययोः मापतन्वाः किं
स्वध्वरासोमधुलता ऽनेयः सूत्रे तनूगच्छो दाधान्त इति ऋदत्तः अनन्त-
रार्थत्वेति वक्तव्ये मध्वन्तरमस्मिन्मध्व्या माध्व्यामाम लुगकारेकारेफा
श्चेति वाच्यम् लुक मधुन्तपोनभः अन्ययोः क्रीवत्वमापं अकारः इष ऊजं
इष्ट अक्षुर्ध्वलं तद्वानित्यर्थः इकार आतपार्थिक्येन देहगोपकृशागुगम्बिवांभ
शुचिः रेफो रशब्दः शुक्रः अयम्ययादित्याज्जशस्य न आजमेाह ॥ आज.श
ब्दान्मत्वर्थं यत्त्वा स्नाहनिवाच्यं । वेशाय ॥ एतदादिकाद्गणशब्दाद्यन्वयो
भगः श्रीकाममाहात्म्य वीर्ययशार्कक्रीतिषु । पूर्वैः कृत ॥ पूर्वशब्दान्तनीया बहु-
वचनात्तात् कतमित्यर्थं इन इति य इति च प्रत्ययः आर्द्रः मय्कतमित्यर्थ

यदित्यर्थः । सोममहं ॥ सोमशब्दादिनीयान्तात्तदहंतीत्यर्थं य प्रत्ययः । मघेऽय इति । निवृत्तञ्चान्मघइर्थे इति स्वार्थं इत्यपि बोध्यं अग्निरीशेवसव्यस्येत्यादिः स्वार्थं इति समूह इति निवृत्तं पदान्नाजति एवञ्च कृत्रो गलतणा षष्ठी समर्थविभक्तिः फलितमाह शिवं करोतीति । शिवशम् ॥ अरिष्टाः प्रकृतयः ॥ इति चतुर्थः ॥

साग्रानीति । आर्षे क्लीबत्वं षर्गः प्राण्यप्राणिविषः विंशति इति आङ्गिरसग्रथास्य गार्ग्यगौतमेत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः । सादन्यमिति । सदनमहंतीत्यर्थः इदृत्सरे द्वाघत्सरसंबत्सरपरिवत्सराः पञ्चवर्षे युगे चतुर्णां वर्षाणां सञ्जा उदृत इत्यादि देशाः विशेष्याः साधनशब्देन शक्तिमद्वयमिति लिङ्गमख्यायोगादन्वर्थोऽय्यसञ्ज्ञान । यद्ब ॥ च वात्य मट् थुक तु अत्र न क्लृप्तः नलोपानापत्तेः दीर्घश्चेति द्वयोर्भयद्ब यविषयमिदं क्लृप्तमीव ॥ चाट्टुः अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेर्मतुप् च रथोस्यास्ति सुमङ्गलमस्या अस्तीत्यर्थः । मघन्धनमन्यास्ति मघश उदृतसंबन्धिनीत्यर्थं उदृत्ता उदृतीति वमतुपोरुद्राहरणे तयोरिति व्याचष्टे इदन्तदोरिति आनन्तर्ययोगे षष्ठी कथेति कुतोहेतोः केनप्रकारेणवेत्यर्थः तुश्कन्दसि अज्ञादीगुणवचनादेवेति ऽभियमबाधेन प्रकृत्यन्तराभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते न त्वपूर्वाविधिस्तेनोपाधिसङ्करो न । करिष्ट इति । कर्तृशब्दानुचरन्तादिष्टानिति कर्मणि द्वितीया अतिशयरूपेष्वनर्थस्य विशेषणत्वानुचरन्तस्य शक्तेश्च न कृतपूर्वाकटतुल्यता तेन तद्बदच तृजन्तप्रकृतिकत्वे ऽपि न षष्ठीति परास्तन्देऽङ्गीशब्दे सिद्धश्चप्रत्ययविधात्रिति वचनाद्वस्याठ इति पुंस्त्वे न दोगृशब्दात्मन्वये तुरिष्ठमेयस्स्विति तृलोपः ततः प्राग्बन्वज्जगचेतु न असिद्धत्वात् । यत्रपूर्वविश्वेमात्यात् ॥ इमशब्द इदमासमानार्थं प्रकृत्यन्तरं । प्रतरमिति । प्रकर्षप्रकर्षे तरप् प्रकृष्टतर इत्यर्थः उदित्वमिच एकाम्प्रत्ययदित्यत्रास्यग्रहणं माभूदिति तेन स्त्रियं मन्य इत्यादौ यस्यात् लोपो न स्वार्थं इति प्राशस्त्यार्थांशष्टे स्वार्थं इत्यर्थः सञ्ज्ञे प्रशंसायामित्यतस्तदनुवृत्तेः अनसंबन्ध्याः सामदेवस्य क्लृप्तीति विग्रहः बहुप्रजा इति बहुश्रीहिः ॥ इति पञ्चमः ॥

क्लृप्तसि वेतीति । लिटि धातोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् तुजादीनामित्यत्रापिक्लृप्तसीति वक्तव्यमिति भाष्यन्तुजादीनां क्लृप्तसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वान्ममहान इत्यपि माहुव इति आङ्पूर्वात् व्ययते लटि आत्मनेपदान्तमैकवचने बहुलंक्लृप्तसीति शेषो लुकि संप्रसारणे उवङ् न च भवति व्ह्यामिमरुतः । रिवानिति । रयेर्यस्य संप्रसारणे इकारेणपूर्वरूपे आङ्गुणे क्लृप्त-

सीर इति वत्स तत्रविहितविशेषणाश्रयणात् । चायः की ॥ चायतेः कृन्दसि
 बहुलं कीत्यादेशः स्पृष्टुं लङीति अपपूर्वस्य स्पृष्टुः सप्रसारणमकारलोपे बहुल
 कृन्दसीत्यडभावः द्वेषदे अपेति स्पृष्टेयामिति प्रकारान्तरं मनोरमायां लिट्य-
 सीति संप्रसारणाकारलोपौ निपात्यते इति शेषः । आनर्चुर्गानर्चुरिति भाषाया
 यासीति । अभ्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वञ्च निपातनात् । यामः से । वत्सञ्च-
 च्छुविषे इति । भाषायां गलीति । अभ्यासस्य संप्रसारणं निपातनात् तत्याजेति
 भाषायां निष्ठायामिति आञ्जे आभावो ऽन्ये ह्रस्वा निपातनात् बहुषु सोमेषु
 आभावो ऽन्यत्र ह्रस्व षष् सोमादत्यत्र क्वचिद्रेकमिन्नापि आभावः यदि आत्ता-
 जुहेतनेत्यादौ आता इति बहुत्वमविवक्षितं सोमे तु बहुत्वमर्थेति भाष्ये स्पष्ट-
 निष्ठायाञ्चेतिश्रारादेशो निष्ठायां नत्वाभावञ्च निपातनात् चत्वादेतिश्रत्ययेन
 परस्मैपदं आत्वस्यानैमित्तिकत्वेन द्विर्वचनेचीत्यस्याभावाद्भ्यादवर्णान्तानि-
 खादेति क्वाचित्को ऽपपाठः इदं पदमञ्जयां स्पष्टम् । शीपंश्कृन्दांम् ॥ सर्वं
 विधीना वैकल्पिकत्वाच्छ्रसगच्छस्यापि वेदे प्रयोगः आरादीति वराहस्य
 विकार इत्यजन्ताःङीप् द्विवचने पूर्वसवर्णोदीघः उपानहो विशेष्य मानुषो
 रिति जमि पूर्वसवर्णोदीघः शम्यञ्चेति ॥ पूर्वन्वाभाव विकल्पविधानसामर्थ्या
 त्पूर्वसवर्णोदीघा न तयोरत्र विषये विशेषाभावात् याते र्वा । यानिति इत्यर्थः
 शैलापे प्रत्ययलक्षणो नुमि सर्वनामस्यानेचेति दीघं नीलपः स्वः।पमर्नानि
 स्वा औद्गर्निति च विग्रहः इदय्या इति अकारस्यापादेग प्रकृत्यान्तः अर्तोति
 वसन्ते प्रकृत्या स्वभावेन न विकारमापद्यन् इति यावत् । अख्यात् ॥ अर्थांमिति
 इदमः सौ अवतेर्लाटि अवन्तु आपो इत्यादीनि लुप्तविभक्तिकानि पृथक्का
 दानि अनुकरणानि आदोजुषाणां वृष्णां विषिष्टे इत्यत शब्दा अम्बिकेगभ्या
 त्पूर्वा अम्बि ऽम्बाले इत्येता च यजुर्षाम्यतावतिप्रकृत्यत्यर्थः अम्बिके पृष
 इति चास्मादेवनिपातनात्पञ्चमी समासः आपो जमन्त जुषाणा इति प्यन्त
 वृष्णा इति शसन्तं वर्षिष्टे इति ह्यन्तं इतरे मबुट्टन्ते अम्बि ऽवानिके इति
 यजुष्येवमेव पठ्यते । अस्मादेवेति । अम्बि इत्यन्तद्विपर्ययमिदम् । अङ्गुगञ्च इति ।
 विद्यमान इति शेषः तदादौ चेति पठ्ठीतत्पुरुषः मूत्र इति शब्दस्त्वञ्च-
 समानार्थः कुधपर इति बहुव्रीहिः धकारे ऽकार उच्चारणार्थः आङ्गुदात्त
 इति । अञ्जेन्द्राणेत्यत्र निपातनादिति भाषः । आङ्गु ॥ विभक्त्यर्थेऽङ्गाङ्गा
 यहामिति हरदत्तः । प्रकृतिभाव इति । तन्मात्रमित्यर्थः । न तु ह्रस्वापि । पृथस्य
 इति । एषसभानुरित्यर्थः उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बर्लोयानित्याह चन्द्र-
 शब्दस्येति । विष्व । विष्वग्देवयोरिति इदं सर्वनाम्बिप्युपलक्षणं तदाह विश्वादी-
 ति । विश्वमश्नुतीति विग्रहः बहुलयहादादन्यत्रापि क्वचित् तेन कर्त्रीचांमट्टा

सधस्यमिति । सह तिष्ठतीत्यर्थः । पथिचङ् ॥ विभाषापुरुषे इत्यतो विभाषेति वर्त्तते चात् का । साङ् ॥ द्वयोश्चेति अस्य आचार्यस्य एत्यस्थित इति शेषः सङ्कारः जिह्वामूलतालुस्थानीयो डः जिह्वामूलतालुवाचार्थ आह स्यान् इकारस्य तु वेदेमित्र इत्युपक्रमत् स एष स्वरद्वयमध्यगः उष्णामंपयुक्तः उष्णयोगे जात इत्यर्थः यद्वा स एव लकारे हकारेणोष्णसंयुक्तहकारतामापद्यते ऽतोस्याचार्यस्य मतेन ठकारो हकारतां यातीत्यर्थः छन्दसि च अष्टन इति दीर्घ इति चानुवर्त्तते फलितमाहात्वंस्यादिति नलोपे कृते ठकाराकारस्य दीर्घः अचित् अष्टानां दीर्घः थादेशस्येति तस्यस्यमिपामित्यनेन । इक्कः सुञि ॥ अचीति अन्येषामपीति सूत्रे मन्त्रे इति निवृत्तमिति हरदत्तोक्ते मन्त्र इत्यस्यानुवृत्तिरेव युक्ता । ट्वाचोऽतः ॥ ट्वाचस्तिङन्त्यातोदीर्घः ट्वाच इति किं अश्वाभवतवाजिनः । धानूणामिति । वृत्तिकृतस्तिङ्चतसोरत्रानुवृत्तिस्त्वयुक्तेति भावः षपूर्वस्याच इति दीर्घश्रुत्यापस्यितस्याच इत्यस्य षपूर्वस्येति विशेषणं उपधाया इति च अत एव पुल्लिङ्गाविरोधः । जनिनेति । जनयितेत्यर्थः वृत्तिरूपं । शमिता य ॥ यज्ञविषये प्रयोगे इडादौ णिलोपे निपात्यते सूत्रे प्रथमैकवचनमविवक्षितं शमितारोयदत्र सुकृते शमितृभ्यश्चैवं शमित्त्रमित्यादिदर्शनात् । वियूयेति । युमिश्रणे वियुत्य विप्रुत्येत्यर्थः आनाडिति नशेरूपं आवरिति । वृज्रालुङि मन्त्रे घसेति ज्ञेर्लुकि अमाद्यागेपीति अपिशब्दान्माद्याऽपि ननु परत्वाद्भावे कृते ऽनजादित्वादालोपो न प्राप्नोतीत्यत आह रेभावस्येति नन्वेवं रेमावेकृते तस्यैवट् प्राप्नोति न च रेभावो व्यर्थः कादिष्वनित्-सुचरितार्थत्वादत आह्वानेति ननुलाक्षणिकत्वात्कथं रेभावः पुनरत आह-तदर्थश्चेति द्विवचनात्परिभाषाया अपवृत्तिरिति भावः कङ्नितीति अजादा वित्यर्थः वितविर इति वितेनिर इत्यर्थः लोपविधानसामर्थ्यात्तस्यासिद्धत्वे-प्येत्वाभ्यासलोपौ नपत्तिमिति लिट् मसङ्टपेति मेत्यर्थः ॥ श्रुशुणु ॥ एभ्योर्हधिः स्याच्छन्दसि श्रुधीह्वमिति अन्येषामपीति दीर्घः पृपालनादौ उरुर्गासति नश्चध्रातुस्थोरुपुभ्य इति णत्वं शृणुधीत्यत्र धिभावविधानमामर्थ्यादुतश्चति लुग्न इतो ऽन्यत्र व्यत्ययेन शप् बहुलकृन्दसीति लुक् अङ्गित इति हेतुंशेषणं कृन्दसि पत्ते ऽपित्वादाङ्गित्वं शपोलुगिति बहुलकृन्दसीति आङ्गिति टासञ्जात्मन्यासमञ्जचित्याङो ऽन्यत्रापि लोपदर्शनादाङ्गीति व्यर्थं आत इत्यनुवृत्तेरादेरित्यपि व्यर्थं ॥ अतुव्यवास्तव्य ॥ अतुषास्तुशब्दयोर्भवार्थं यति यथादेशे निपात्यते वास्तेरणिच ॥ इति षष्ठः ॥

पत्ते इति । सर्वविधीनां कृन्दसिष्वैकल्पिकत्वात् दुहे इति ऋस्यात् तलोपे ऋटि अतो गुणे अट्श्रमिति हरित्वाद्दङ् द्वेषेभिरिति अतो न भवति

क्वचिदन्ते ऽपि भवति नद्वैरिति तत्रापि अपि नान्यवपि उदृत्यतान् जुहो-
तीति ॥ सुपांसु ॥ सुपां स्याने एते आदेशा इत्यर्थः पन्था इति जमः स्याने
सुः क्कान्दसत्वात्सर्वादेशः उकारोच्चारणसामर्थ्यान भौतपूर्विकानेकालत्वेन व
व्यत्ययोबहुलमित्यस्यायं प्रपञ्चः सुपां सुप इत्याद्यप्येव पूर्वमवर्णं इति आन्त
र्याद्रीकारस्ततः सवर्णादीर्घः परमेव्यामन्त्रित्यत्र पूर्वमवर्णं ढकारे ऽनङ्गीति
निषेधाच्च लोपाभावे संयोगान्तलोपे न सिद्धावपि संयोगान्तलोपस्यामितृत्वा-
ल्लुगेवेति बोद्धुं यत्सन्वन्तीत्यादौ यत् इ इति ऽम्यते पूर्वमवर्णं ढकारोऽस्मिः
नापत्तिरिति तदर्थमनेकालमाद्व्यर्थञ्च लुगावग्यक इति द्विक्र यमिति प्राप्ते
इति अम आत् नविभक्तार्वाति इत्वनिषेधः आडस्तृतीयैरुवचनम्य मृर्षामाति
शाखान्तरे आश्रुटात्तपाठादिदमेवेकि भाष्यस्वरमः तत्र च व्यत्ययेन ङीप्
शित्वादिति । मस्यापि मवचनमन्स्वारनिदृश्यर्थः स्यादिति भावः ॥ यर्धोर्माति
हन्तेर्लुङ् वधादेशः मिच इट् मिपो ऽमोमश् तस्यास्तिमिच इतीट् मिजलोपः
सवर्णादीर्घत्वम् ॥ लोपस्त ॥ आत्मनेपदेषु विद्यमानतकारम्य लोपः स्यात् अदुङ्गति
दुहेर्लेङो भ्रम्यातो बहुलं क्कन्दमीति कृट् तलोपे द्वयोरकारयोः पररूपं क्कान्द-
सत्वादेव क्वचिन्न तत गद्यात्मानमादृत कुरुते क्कन्दसि दृष्टानुविधानादाह
मध्यमपुरुषेति ॥ क्कणतादिति धिन्वक्कणवारन्त्यप्रत्ययः षष्ठाकां ऽतोलोपः
शृणोतेति । पित्वेनाजित्वाद्गणः अत एव दधातनेत्यत्र श्लाभ्यन्तयोरित्याना
पोन थादेशतस्यैते आदेशाः यतोत्यस्य व्याख्यायत्सव्याका मति यतिपठनेति
सुपामादित्वात्षत्वं एममीति इगच्छाड्पूर्वस्य रूप यगागम ऽकारोऽवर्णात्ततः ॥
आञ्जसेर ॥ अमुकि कृते जमः सकारस्य श्रवण अतुकः मस्य विमगः उच-
यास इत्यादौ परत्वाद्मसुकि मक्कृद्गतिन्यायेन पुनः शो न शोयामग्योरिति
पञ्चम्यर्थे षष्ठी इदं व्यर्थं श्रीणामित्यस्य धामाति नदोत्येन मिद्रेः क्कन्दस्य ।
पाद्व्यमानरूपाभावात् मृतयामर्णानामित्यापि समाहारद्वन्द्वान्तरमेकशेषे मिद्रे
क्कन्दमीति तु गोः पादान्ते इति सूत्रे ऋक्यादस्यैव यदगाथमावग्यक ऋक्या
दान्तेवर्तमानगोशब्दात्परस्यामो नुडिति तदर्थः ॥ क्कन्दस्यपि द्रु ॥ यत्र शिञ्-
तस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते अस्यभिरम्यानुक्कृत्याम्यन्वतेत्यादि अनानुडिति
मत्तुपो नूटि अनङ्गे नस्य लोपः ॥ इच्छाद्वि अम्यादीनामौकार उदात्ता द्विव
चने क्कन्दसि अपरिहृता इति बहुवचननिदंशक्कन्दसि तदन्तम्यं प्र-
योगदर्शनात् उक्तमिते उदस्या इति पूर्वमवर्णः माभूदिति दादिति शेषः
सूत्रे इति प्रकारे तेन क्वचिदीकारापि वित्तमभ्यमीति वरुण इति श्रुतिः ॥
सनिंस सनिमित्यस्य क्कान्दसत्वादानुपूर्व्या आविषदितत्वाक्कन्दस्यैवर्णावपा
पातनं पावका इपि पुनन्ति पावयन्ति वेत्यर्थः ॥ घोलोपो ॥ घुमञ्जकानां

लेटिपरतो लोपो वा दधातेर्ददातिश्च लेट् तिपन् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वि-
 तीकारलोपः लोपेष्याडागमेन ददादित्यस्य सिद्धौ धार्यहणं स्पष्टार्थं जसादि-
 श्वित्यादिशब्दः प्रकारे तेन दर्षदार्षि अम्बेअम्बेत्यादि सिद्धुवाभ्यस्तस्येत्यादि
 कुजोषत् इत्युदाहरणं अपुत्रादीनामिति आदियहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्य-
 मिति हरदत्तः गजुर्वदस्ये यजुर्वदीयकठशाखास्ये ॥ कव्यधर ॥ कव्येत्युदाहरणं
 दीलाविभाषा जहातिर्हर्षास्यात् त्विह हात्वेति पाठे हान्दसत्वाभावः वसु-
 धितमिति कर्मधारय इति हरदत्तः नेमधिते कर्मधारयः । माद्विरिति । पद्वच
 इति मासस्य मामादेशः आद्यास्त्रय इति धृङ् शपः श्लुरभ्यासस्य दीर्घः
 परस्मैपदञ्च निपात्यते धारयन्तौ तु श्लुणिलुगभ्यासदीर्घत्वात् अन्त्ययो
 श्लुणि लुयुगागमाः धृङ् स्तुश्लुह्रस्परस्मैपदानि यद्वा धृङ्का यङ्लुकि हगभाः
 वमात्रमाद्ये तत्रिपातनप्राप्तहगभावस्य बाधाय दर्धर्तात्यत्र इतिपातनं
 र्धर्धात्यत्र तु यङ्लुकं पत्ते न किं चिच्चिपात्यं किं तु श्लावेश यङ् लुगन्तस्येति
 लोटीति शेषः तेन भाषायामिति लोडतिरिक्ते च बोभवीति बोभोतीति
 यद्दोवेति पत्ते ईट् संप्रत्ययेति संप्रत्ययमन्त्रं आसनिष्यददिति दर्शनादिति
 वृत्तिः करोतिर्यङ्लुगन्तस्येति शनरीति शेषः । रिक्तु ह्यिकैवेति सिद्धुः निगा-
 गमश्चेति चादडभावः विभर्त्तरिति यङ्लुगन्तस्य शनरीति शेषः । द्युतेरिति
 यङ्लुगन्ताच्छनरीति शेषः तरिचत इति जसन्तं नाभ्यस्तादिति नुम् मर्म्
 स्येत्यत्र वृद्धभाषापि हान्दसत्वात् । इति शब्द एषं प्रकाराणामन्येषामपि
 सङ्ग्रहार्थः समूचेत्यपि दाधत्यादिष्विष पठितुं युक्तं इकार इति श्लाघिति
 शेषः न च भवति ददातीत्येव ब्रूयादिति ॥ इति सप्तमः ॥

प्रसमु ॥ समाहारद्वन्द्वः अनित्यत्वात् च समासान्तः घस्येति तरप्त-
 मपोरित्यर्थः ॥ नसत्तनि ॥ एषां शब्दपराणान्द्वन्द्वः निषत्ते मदिरप्रतेरिति षत्
 अवोरक्षणं ॥ भुषश्चम ॥ हर्षो रेफो वा महाज्याहृतेरिति किं भुवोश्चिष्वेषु
 सवनेषु भवतेश्चन्दसि लुङ्लडङ्लिट् इति वर्त्तमानेनङ् सिप्शप् अगु-
 णश्चान्दसः तत एवाड भावः ॥ ओम ॥ अभ्यान्दानमारम्भः तत्र
 वर्त्तमानस्येत्यर्थ इति वृत्तिः नसुब्रह्मण्यायामिति सूत्रे कैयटस्तु सुब्रह्म-
 ण्योमित्यत्र ओमभ्यादान इति प्रुतादात्तत्वं न भवति तस्यायज्ञाकर्मविषय-
 त्वात् इति वदत्रप्रारम्भे ऽपि अनेन प्रुतमाह अत एव शुटुप्रणवजपे ऽपि
 तंप्रुतमेव जपन्ति अभ्यादानपदेनायज्ञकर्माच्यते इति तदाशयं वर्णयन्ति प्रुत
 श्रुत्या ऽच इत्युपस्थिते रचः प्रुतः मकारस्त्वर्धमात्र इति अर्धचतुर्मात्रेण ,
 येयज्ञकर्माणि ॥ यज्ञेति किं स्वाध्यायकाले माभूदिति येयज्ञामह इत्यत्रैवायं

पुन इष्यते तेनेहन येदेवासोदिव्येकादशस्येति पित्र्यायाये स्वधेत्यत्रापि भवति
 एतत्स्थानापत्रत्वात्तस्य । प्रणवः ॥ टिस्यानिकस्त्रिमात्रचोकार चोकारो वा
 प्रणव इति भाष्यादौ स्पष्टं इदञ्चाथर्वणप्रतिशाख्ये ऽपि स्पष्टं टेरिति तु
 प्रतिशाख्याक्तटिस्यानिकत्वानुवादः हलन्ते इति तदभावे टेरित्यननुवृत्त्या
 तदन्त्यस्यैव स्यात् व्यभिचाराभावाद्दि प्रणवः पुनत्वेन न विशेष्यते येनास
 परिभाषापवृत्त्या ऽदोषः स्यात् इति भावः याज्यामन्त्रा इति याज्यानुवाक्या-
 काण्डमिति समाख्यातप्रकरणस्या इत्यर्थः अन्तः क्रिमिति यद्वन्तएहणगटेरि-
 त्यस्य निवृत्त्यर्थेन्तदा पुनश्चुत्यापस्यते नावान्तेविशेषिते ऽजन्ताया एष
 याज्यायाः स्यात्तटिशेषणत्वंत्वनर्थकण्टेरन्तत्वाव्यभिवारात् इति प्रश्नः
 ब्रूहिश्रौ ॥ ब्रूहिस्थानापचे ऽपित्र्यायामनुस्वर्धेति प्रेषेपि पुनो भवति एवं
 श्रावृष्टस्थानापचे अस्तुस्वधेति प्रत्याश्रवणे ऽपि भवति एष वैषदिति वैषदृ
 वैषाडित्येवं विधसर्ववषट्काराणामुपलक्षणमिति ङादत्तः आश्रवणान् यज-
 मानेत्यादौ न पुनः कृन्दसिसर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् तस्मादिति आदि
 भूतादित्यर्थः आश्राश्रव्य आश्राश्रयेत्यनयोरेवायं नेह अनोदानीन्वहारोति ॥
 पुनमात्रस्य वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदं आश्रवणधेति प्रत्याश्रवणे तत्स्थानापच-
 त्वाद्वव्येषपृष्टप्रतिषचनं प्रश्नात्तं विश्रुतमित्यन्तर्धेन धादनेन स्यप्रनात्प्रव्या-
 ख्येत्यर्थः अनुयोगः यस्मादसौ प्रव्याखितस्तस्य पतस्य शब्देन प्रकाशनं एवन्व
 विरूपपत्तिकमात्येति । आश्रवणं भ ॥ त्यन्ते उदाहरणे वाक्यादेरामन्त-
 स्येति द्वित्वं वाक्यस्य टेरित्यधिकारेष्यत्रानन्त्यस्य भवति वाक्यादेरेवपदस्य
 भर्त्सने द्वित्वविधानात् उपलक्षणमिति तत्रैकैकस्यत्यनुवृत्त्या पर्यायनामः
 अङ्गमुक्तं आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्ष पचाद्यच्च इदानीमिति कूजनफलमिदानीमवज्ञा-
 स्यसीत्यर्थः अङ्गशब्दो ऽमर्षं प्रत्युदाहरणेत्यनुन ये अङ्गदेषदत्तत्येकं वाक्य
 एतच्च मिथ्यावदसीत्येतदपेतते विचार्य ॥ काटद्वयस्फुक्जानं विचारः तादृ-
 शज्ञानविषयीभूतो विचार्यमाणः इह तु विचार्यमाणार्थावपयत्वात् वाक्यानि
 विचार्यमाणानि एहाइ इति एहेशब्दस्य पुनार्थकारः पूर्वन्तु पूर्वमेवत्यर्थः
 उदाहरणे नुशब्दो वितर्कं प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञान श्रवणाभिमुख्यश्च
 हन्तते इति प्रार्थिताङ्गीकारोगम्यते आद्ययोरर्थयोः प्रतिश्रवणशब्दं गतिम-
 मासः नृतीये लक्षणे नाभिप्रतीति अथयीभावः क्रमेणोदाहरणानि अनुदत्तप्र ॥
 प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते सप्रश्नान्तः दूरादुदादिष्यति प्रश्नान्ताभिपूजि
 तयोयः पुनः सानुदात्तोभवतीत्यर्थादिति भावः तत्राभिपूजिते दूरादुते चेति
 इतरज्ञानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति आद्योदाहरणे अगमः पूर्वानुव्यामा-

।त्यादिः टेरेनुदात्त इति अगम इत्यादावनन्त्यस्यापीति म्रुतः स्वरितः म्रुत
 ति स च पूर्वभागस्य उत्तरस्य तु उदात्ताविदुतौभवतः अग्निचिदिति व्याचष्टे
 मिनरिविति कथञ्चिदिति कृच्छ्रचिच्छब्दः अग्निर्माणवक इति अग्निरिव-
 णवको दीप्येतेत्यर्थः यद्वाप्यन्येषामप्युपमाथानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्त-
 ापि चिच्छब्दस्याप्यस्ति इति स्यादेवम्रुतः प्रयोगाभावात् नैति भावः चः
 तसमुच्चयार्थः एतदेवजापयति पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयत इति बोद्धुं उप-
 त्स्वि ॥ अनेन विचार्यमाणानामिति विहितम्रुतस्यानुदात्तत्वमात्रं विधीयत-
 ति हरदक्षः उपरीत्यादेः कृत्यं दर्शयति अधः स्विदिति ॥ स्वरितमा ॥
 ।दाहरणे वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्वित्वं अयमपि म्रुतो वैकल्पिकः त्रियाशीः ॥
 तया आचारोल्लङ्घनं इष्टप्रार्थनमाशीः प्रैषः प्रेषणं उदाहरणेषु पूर्वतिङन्तमु-
 षरमाकाङ्क्षति । अनन्त्यस्यापिप्र आद्योदाहरणे भो अग्निभूता इति शेषः
 षत्रान्त्यस्य तु अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति अनुदात्तोपि पक्षे इति वृत्ति
 प्रत्यापि तत्र विकल्पे न श्रुतः तथाप्यपिशब्देनान्त्यस्यापि अनेन स्वरितम्रुत-
 विधानात् पात्तिकत्वं फलति आख्यानं प्रश्नस्योत्तरं तदवयवाविति वचनसा-
 मर्थ्यादूर्णैकदेशयोरिह ग्रहणं उदाहरणे दूराद्भूते गुरोरनृत इति म्रुतः चतुर्मा-
 त्रविति ऐचोर्मात्रा ऽग्रणस्य मात्रे वर्णावर्णयोरिति उत्तरखण्डस्य त्रिमात्रत्वे
 चतुर्मात्रतेति भावः स्पृष्टञ्चेदं भाष्ये अत्र चतुर्मात्रस्याचत्वमपि तेन पत्यङ्-
 हैतिकायनेत्यादौ इमुडादि सिध्यतीति बोद्धुम् । याज्यान्तेष्वेवेति । अनेनास्य
 परिगणनत्वं दर्शयति । पूर्वार्धस्य आदिति छेदः । अत्राकारः म्रुतः स
 प्रश्नान्ते ऽनुदात्तः स्वरितोवा । शेषेषुदात्त इति बोद्धुम् । इदुतौ टेरेदात्त
 इत्यधिकारादुदात्तावेव । व्याख्यानादुदात्तग्रहणं म्रुतेनेदुद्वाञ्च संबध्यते
 म्रुतपदञ्च तत एवादुद्वाहणेनैवनेदुद्वामिति बोद्धुम् । अदूराद्भूतइति न
 वक्तव्यमिति । परिगणनसत्त्वे तेनैवसिद्धत्वादिति भावः । इदञ्च वृत्त्यनुरो-
 धेन । केचित्सु परिगणनेपीदं कार्यमेव । अत्रदूराद्भूत पदं संबोधनमात्रेऽपल-
 क्षणं किंतु यथाश्रुतमेवेति । दूरादाह्वानसंबोधनविशिष्टाभिपूजितार्थेष्वगच्छ
 भोमाणवकाग्निभूते इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति न परिगणनेन प्रत्याख्यानं
 युक्तमदूराद्भूत इति न वक्तव्यमित्यनुक्त्या भाष्यात्तथैवलाभादित्याहुः । गोरिति ।
 सावपि पदमिति पक्षे वाक्यान्तत्वाभावाच्च दोषः । पदशब्देन वाक्यमप्युच्यत
 इति बोद्धुम् । आमन्त्रिते कृन्दसीति अप्राप्ते म्रुत विकारे इदन्दूरादाह्वान-
 सत्त्वात्परिगणानाच्चाप्राप्तिः । म्रुतस्तु गुरोरनृत इति प्राप्नोत्येव । तेन वा-

क्यान्तपदानन्त्यस्यैव पूत इत्यत्र तु न मानम् । तयोर्वा । तयोः पूर्वसूत्राभ्या
 विहितयोरिदुतोरित्यर्थः । नन्विकोपणवीत्येवसिद्धे इदं व्यर्थमत आह ।
 इदुतोरसिद्धत्वादिति । ननु पूतस्य प्रकृतिभावविधानात्सामान्यापेक्षजाप-
 कात् पूतप्रकरणीयकार्यस्य स्वरसन्धिषु सिद्धत्वज्ञापनेन सिद्धे यणत आह ।
 सवर्णदीर्घत्वस्येति । अना इन्द्रमित्यादौ ॥ शाकल्पस्य वेति । अनाइ यागे-
 त्यादौ शाकल्पयिकोसवर्ण इति प्रकृतिभावः । ननु भो इन्द्रेति स्थिते भोः
 शब्दस्य छान्दसे पूते ततः परस्येकारस्य निपातत्वत्प्रकृतिभावे प्राप्ते यणादे-
 शार्थमिकः पूत पूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घशाकलनिवृत्त्यर्थोर्मात
 वचनमावश्यकम् । न च तत्रानेन सिद्धिः । इकः पुनश्चकारत्वाभावात् ।
 एवञ्च तेनैव यणसिद्धेति आह । यवयोरसिद्धत्वादुदात्तत्वात् तेन हि यणि
 तस्य सिद्धत्वादय स्वरोदुर्वार इति भावः । यद्व्यपीत प्रतप्रकरणे बहूनि
 सूत्राणि लोकावेदसाधारणानि तथापि तस्य वैकल्पिकत्वेन लोके तदादरा-
 भावाद्देवे च तदादरादृष्टिक्यामेवलिखितानीति ध्येयम् । मनुब्रह्मिक । पद-
 स्येति वर्जते । प्रसङ्गादाह । दाश्वानिति । दागः कुमावाद्रित्यर्मानदृत्वस्य
 निपात्यते । पहमर्षण इत्यस्य परम्पदं कुसुरादृत्वं अनिदृत्वमुपधादोऽङ्गत्वं
 च निपात्यते । मिहसेवन इत्यस्मान्त्वमावाद्रित्वर्मानदृत्वस्य च निपात्यते । मूत्रे
 एकवचनमतन्त्रम् । दाश्वामि दाशुप मुनिर्मात प्रयोगदर्शनात् । यद्व्यपीत
 लोकावेदसाधारण तथापि लोके प्रयोगप्राचुर्योभावादत्रवादादृते मोक्ष इत्यत्र
 मनुब्रह्मैरिति ह्यम् । अत्रानुनामिक इत्यादि ब्रह्मकत्व फलम् । अनुबन्ध-
 स्येति । अत एव वनेरर्वात् मूत्रे सामान्यग्रहणमुक्तम् । एवञ्च ह्यत्र घोही-
 त्यादौ सामान्यग्रहणस्य निर्वाधत्वं जहातिः ककारः सामान्यग्रहणनिर्वाहाय
 इति प्राचां यन्याश्चिन्त्याः इणः कृतिर्विति प्रातरतीत्यर्थे ऽन्यभ्यापि दृश्यन्त
 इत्यनेन ह्रस्वस्य तुक् नस्येति नान्तपदस्येत्यर्थः एकपादेति अङ्गत्वेन प्रकृत-
 स्वात् । अक्याद एवह गृह्यते समानशब्दगकपर्यायः देवा अर्हति वत्यमा-
 णोनातोटीत्यनेनानुनामिकः उभयर्थेति एवञ्चाटिममानपाद इति व्यर्थे
 छान्दस्यापःपदमातरूपाभावात् एतेन महान्दिस इति बहुवचानां पाठो
 व्याख्यातः आकरे तु महाहीत्युदाहृते तच्छाखान्तरैस्त्वष्टय भिन्नपादे ऽपि
 किञ्चिद्दृश्यते तत्सूत्रगीत्या छान्दसत्वाद्वाध्यं आतः आकारस्य महादद
 इति दीर्घादटीति ह्यं एवञ्चति सर्वविकल्पानां छान्दात्म्यवर्षाभ्यन्तया
 प्रकृतसूत्रत्यागे महल्लाघवं सूत्रारम्भे तु व्यत्ययः शरणीकृत्य इति महान
 केश इति भावः तुधातोरमुत् स्वन्तवा यस्यामौ स्वतशान् दृक्त्वयः स्वन्-

ां छन्दसीति नुम् । छन्दसिवा ॥ व्यवस्यतविकल्पेनैव सिद्धे प्रेत्यादि स्प-
 र्थे एवमुत्तरसूत्राद्यापि करिति क्जोलुङ् मन्त्रेघसेति चलनेर्लुक् तिपि गुणः
 पो हलद्वयादिलोपः बहुलं छन्दसीत्यङ्भावः करदिति क्ज एव लुङ् कम्बु-
 त ज्ञाङ् करतीति लट् व्यत्ययेन शप् कृधीति क्जो लोट् सोहंः बहुलं क्-
 सीति शपोलुक् छान्दसत्वाद्भिक्रमणाभावा वा श्रुणुपृङ्भ्य इति हेर्घिः
 नमिति क्जजः क्तः सः स्यादिति ष्ट्वस्याप्युपलक्षणं अत एवादिति
 तेषधः यत्र तु शनः करदित्यादौ सत्त्वं न दृश्यते तत्र छान्दसत्वात्सत्त्व
 ावो बोद्धाः पञ्चम्याःप ॥ अर्धर्थे इति परेर्विशेषण दिवस्यरीति दिव उप-
 त्यर्थः व्यत्ययेन षष्ठीस्याने पञ्चमी पर्याज इति अत्र परिः सर्वतो भावे
 तौ च न च भवति परिषदः पातुपातावितिलोडनपातुदत्यस्यानुकरणपञ्च्याः
 ष्ठीविसर्गस्यसादेशः पत्यादिषुपरेषुवाचस्यत्यादौ तत्पुङ्गुक्कतीत्यलुक् षष्ठा
 तिकिमनुः पुत्रेभ्यादायमिति इडाया इति षष्थान्तानुकरण पतीत्याद्यनुवर्तते
 नसस्तपता अस्य लोकवेदसाधारणत्वादत्रोपन्यासश्चिन्त्यः । उदाहरणे सङ्ग
 ात्तमित्यर्थः । युष्मत् ॥ इस्वात्तादावित्यतस्तादाविति वर्तते तच्च युष्मदो-
 षशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात् तततुस् इति सान्तानुकरणात्परस्य सप्सका
 स्य नुम् विसर्जनीयेति षत्त्वं पूर्वस्य ष्ट्वत्त्वं सूत्रे तादाविति विशेषणात्
 युष्मदादेशानां यद्वा तदाह त्वमित्यादि । यजुष्ये ॥ यजुर्विषये इत्यर्थः स्तुतस्ते ॥
 षकेषामिति वर्तते प्रपञ्चार्थमिति पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते न तु
 समासावयव एवेति वाक्ये ऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । पूर्वपदात्
 छन्दसीति वर्तते षकेषामिति च पूर्वपदमात्रस्य यद्वामित्याशयेन षत्त्वाभावे
 उदाहरति युष्मद्वस्येति सुप्रः सुप्रिति निपातग्रहणं छन्दसीति वर्तते अभी-
 षुण इति इकः सुत्रीति दीर्घत्वं नश्चधातुस्योरुषुभ्य इति णत्वम् । सनोत्तेरनः ॥
 अनकारान्तसनोत्तेरिणकुभ्यां परस्य सस्य षश्छन्दसि गोषा इति जनसनेति
 विट् विट्टुनोरित्यात्वं गोसनिरिति छन्दसिवनसनरत्तमथामितीन् प्रत्ययः
 पूर्वपदादित्येवसिद्धे नियमार्थमिति भावः केचिद्गोसनेः सवनादिपाठात्सि-
 द्धिमङ्गीकृत्य सिसानिषतीति नियमफलं वर्तन्ति यद्यप्यण्यन्तः सूत्रे उपात्तः
 तथाप्यण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने फलाभावात् एयन्तार्थत्वं विज्ञायते स्तौतिण्या
 र्वेति नियमात् सिसनिषतीत्यादौ षत्त्वाप्राप्तेरिति तदाशयः सिसनिषतेर-
 प्रत्यये सिसनीरिति नियमफलमित्यन्ये अत्रसन् षत्वभूतानेति स्तौतिण्योरिति
 नियमाविषयोयं एवञ्च सामर्थ्याभावात् एयन्तस्य नियमभावात् सिषाणायि-
 षतीत्यादौषत्त्वं भवत्येव सामर्थ्यात्पूर्वपदाभावे ऽपि नियमप्रवृत्तिरिति तद्वाचः
 सर्वञ्चेदं भाष्ये स्पष्टम् सहेष्टः ॥ छन्दसीति वर्तते च कारोनुक्तसमुच्चयार्थे

स्याशयेनाह चादिति । अतिशब्दस्य संहितायां नहिशृतीति दीर्घः षत्वं च ।
 अभयत्र संहिताधिकारात् अवयहे अतिसाहमित्येव कृन्दसिमह इति शिवः
 हतिशब्दस्यान्येषामपीति दीर्घ इति मनोरमा ॥ निञ्चि ॥ श्भ्यः परस्य
 नुनोत्यादेः सस्याङ्गव्याये षत्वं वाप्रकरणप्राप्तस्य षत्वमात्रस्य विकल्पः
 श्भ्यष्टौदिति उतोवृद्धिर्लुकीति वृद्धिः ॥ कृन्दस्पृद्व ॥ पूर्वपदादिति घर्तने
 अवयवहविषये अकारान्तपूर्वपदादुत्तरस्य नस्य णः अवयवहविषयत्वञ्च अवयव
 हयोग्यत्वं संहिताकाले णत्वं पदकाले चावयवात् अत एव पदपाठे णत्वं
 न प्रयुञ्जते ॥ नश्चधा ॥ धातुस्यान्निमित्तादुरुशब्दात्सुशब्दाञ्च परस्य नस्-
 शब्दस्य नस्य णो भवति धातौ तिष्ठतीति धातुस्यं पु इति कृतषत्वस्य मुञ्जा
 ऽनुकरणन्तेन गृहेषु न इत्यत्र न । नसिति नामिकादेशस्याम्पदादेशस्य च
 सामान्येन ग्रहणं तत्र । प्रकृतसूत्रे ऽस्मदादेशे ग्व कार्या तस्यैव धातुम्यात्प्रा-
 त्वसम्भवात् । उपदगादनोत्प्रा इत्युत्तरसूत्रे तूभयोः कार्पित्वात्सिति हरदत्तः ।
 उत्तरसूत्रे नस्यग्रहणानुवृत्तेन फलं भाष्ये आत्प्राइत्यस्य स्थाने बहुलग्रहणस्य
 कृतत्वेन तेनैव सर्वानिष्टवारणार्थदित्यन्ये । रत्ताण इति । रत्तेति नाणमध्यमपुरुषैक-
 वचनं दृष्ट्वाऽनस्तिङ् इति दीर्घः एवं दानकर्मणः शिततः शिनाण इति ।
 उरू अधिकम् । अभीषुण इति । इकः मुञ्जीति दीर्घ इति शिवम् ॥ इत्यष्टमः ॥

इति श्री शिवभट्टमुत्सतीर्गभर्जनागोजीभट्टविरचिते मद्राजकौमुदी-
 व्याख्याने लघुशब्दन्दुशाखरं वैदिकी प्रक्रिया समाप्ता ॥

Handwritten signature or stamp in the center of the page.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

साधारणप्रकृतिप्रत्ययसमासतिङन्तविषयकतया प्रञ्चभिः प्रकरणैर्-
दात्तादिस्वरान् व्युत्पिपादयिषुः साधारणस्वरांस्तावदाह अनुदात्तमिति । एक-
वर्जमिति । द्वितीयायाञ्चेति णमुल् । ननु तत्र त्वरायामित्यर्थकपरीष्वायामित्य-
नुवर्त्तत इति चेत् इहाप्यस्ति परीष्वा तथा हि यत्रान्तोदात्तादिर्विधीयते
तत्र तत्समकालमेवशिष्टमनुदात्तं न तु खिलाम्बतव्यमित्यर्थात् । एतच्च ण-
मुल्विधायके पदमञ्जर्यां स्पष्टं, यद्वा परीष्वायामिति प्रायिकम् । एतच्च तत्रैव
पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । परिभाषेयमिति ॥ नाधिकारः अस्वरितत्वात् एकवर्जमित्य-
स्य वैयर्थ्यापत्तेश्च तत्तत्सूत्रविधेयानां वचनसामर्थ्यादेवनिघाताप्रवृत्तेः किंचा-
द्युदात्तश्च समानोदरेशयित आबोदात्त इत्यसङ्ग्रहापत्तेः नापि विधिः
तथासति कएकोवर्जनीय इति न ज्ञायेत एवञ्च विनिगमनाविरहाच्छास्त्र
विहितोदात्तस्वरितकानां सर्वेषामेव वर्जनापत्तौ आमलकीज इत्यादावुदात्त-
चतुष्टयं श्रूयेत तत्र हि डीप्प्रत्ययस्वरेणोदात्तः गतिकारकेति कृत्स्वरः दीर्घ-
काशतुषभाष्वटञ्जे इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं अन्यात्पूर्वं बहुच इति लका-
राकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावात् युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात् अस्य तु
भकाराकारोऽवकाशः स्यादिति भावः परिभाषायां लिङ्गमाह स्वरविधीति ।
सूत्रे ऽनुदात्तशब्दो ऽर्श आद्यजन्तः पदपदसामानाधिकरण्यात् अनुदात्तस्य
विधीयमानत्वात्तद्विचउदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इति तद्विधावेवाप्योप-
स्थानमित्याह यस्मिन् पदे इति । अत्र पदत्वे भावित्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवस्वरप्र-
वृत्तिः पदग्रहणन्तु परिमाणार्थम् । अत एव धातोरित्यादौ न दोषः तद्व्यावर्त्यन्तु
पदसमुदायः यस्य पदत्वं भावि तस्यैकवर्जमनुदात्तमित्यर्थात् स्पष्टञ्चेदं
विकाराधिकारो ऽनुदात्तादेश्चेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तमेकमिति । एकग्रहणं
विधीयमानोपलक्षणं एवञ्च तवैचान्त इत्यादौ द्यादीनां वर्जनसिद्धिः इन्द्रा-
वृहस्पती इत्यत्र देवताद्वन्द्वेचेति पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरं विधेये त्रयाणां
वर्जनं वृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वाद् द्युदात्त इति बोद्धव्यम् । अत्र यस्मिन्-
पदे यस्यामवस्थायां यस्याच उदात्तादिर्विधीयते तत्र पदे तस्यामवस्थायां
सन्निहितमजन्तरं निहृत्यत इति बोद्धव्यं स्पष्टञ्चदमाद्युदात्तश्चेति सूत्रे पद-
मञ्जर्याम् नचैवं विनृत इत्यत्र शनोर्निघातो न सिद्ध्यति तस्योदात्तत्वप्रवृत्ति-
काले ऽसन्निहितत्वादिति वाच्यं, युगपद्वृहणेनानुदात्तातिरिक्तस्वरयोरसमा-
वेशज्ञापनात् तत्सिद्धेः वस्तु तस्तु आद्युदात्तश्च द्वित्रिभ्यां पादून् पुंसो ऽसु

इति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन यावत्पदत्वं भाषि तावत्संनिहिताजन्तरस्य निघा-
तप्रवृत्तिरित्यर्थाङ्गीकारेणादोषात् चिनु इति तु अन्तरङ्गापीति न्यायेन माध्य
यवंचागमा अनुदात्ता इति नापूर्वमितीति दिक् ॥ यत्तु इयं यथोद्देशैव न
कार्यकालेति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते अत एव तद्यतस्त्वित् चरितार्थन्तद्गु
तित्स्वरितमित्यन्तस्वरितार्थं तत्र ह्यन्त इति वर्तते त्रिपाद्यां परिभाषाप्रवृत्ता
प्रत्ययस्वरेणाद्गुदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तस्यान्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति
स्वरितेशेषनिघातेन सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवं यतोनाथ इत्यपि ज्ञापकम् ।
अन्यथा यतोनाथ इत्याद्यदात्ते कृते शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति
स्वरिते शेषनिघाते तित्त्वप्रयुक्तान्तस्वरिताद्विशेषणं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति
प्राञ्चः तत्र सचिपातपरिभाषयादात्तादनुदात्तस्यैतिविषये शेषनिघाताप्रवृत्त्या
तयोश्चारितार्थ्येन भवदुकार्थं दृढतरमानाभावात् किञ्च कतंश्च कतंश्च
त्यादौ कण्ठः क्कण्ठस्तत्रत्यादौ नोदात्तस्वरितादर्थमित्युदात्तादनुदात्तस्य
न्यस्य निषेधाविषये तद्यतस्त्वित् यतोनाथ इति च चरितार्थमिति ज्ञापक
दुरूपपादं तस्माल्लत्यानुसारेणानुदात्तं पदमित्यस्याधिककार्यांशात्स्वरितत्वप्र-
तिज्ञानादसिद्धे प्रवृत्तिः यथोद्देशत्वन्वस्यानयुक्तं यत्रत्रमूत्र कार्यकाले मन्त्रा
परिभाषमिति भाष्यविरोधात् आमलकीज इत्यादौ द्वाघंकाशत्यपेक्षया
ऽन्यात्पूर्वं बहुच इति परत्वादित्युपपद्यते अन्यथाभयोः सम्भवेनामम्भवा
भावाद्द्विप्रतिषेधानुपपत्तिः कार्यकालत्वेतूभाष्यामप्यस्यैकवाक्यताया तेन वच्यं-
मानता ऽनेन वेत्युपपद्यते विरोधः अनुदात्तं पदमित्यस्याधिकारत्व पाठ
एकः सङ्गृहीतः ये ऽन्ये सप्ताध्यायां स्वाम्नेन सङ्गृहीताः स्युरिति षाष्ठ
भाष्याक्तं सङ्गृह्यते अन्यत्वे षाष्ठस्य प्रतियोगित्वेन षाष्ठस्यापि सप्ताध्याय
न्तर्गतत्वप्रतीतिः अष्टमे प्रथमे पादे ऽनुदात्तस्यैवविधानं त्रिपाद्यान्तर्करीत्या
ऽप्रवृत्तिरेवेति तद्वाच्यः अत एव देवदत्तस्यादौ प्रुतामित्त्वत्वात्पूर्वं षाष्टाद्यु
दात्तत्वे ततः प्रुते तदेकवाक्यतापत्र शेषनिघाताभावेनोदात्तद्रुपममावेशः
न च षाष्ठे प्रवृत्तं ऽसिद्धेनानेन सिद्धस्य तस्य कथं निर्वाहिरिति वाच्यं यद्य
काभावात् ध्वनितं चेदं गुरोरनुत इत्यत्र भाष्ये अत एव कन्यानृपे इत्यत्र न
शेषनिघातः कन्याशब्दे हि कन्याराजमनुष्याणामन्त इत्यन्तस्वरितः अनृ-
पश्चानोरप्राधानकनीयसीत्यन्तोदात्तः तयोः स्वरितानुदात्तयोः सर्वाङ्गोद्य
ग्रान्तर्गतः स्वरितः तदेकवाक्यतापत्रशेषनिघातेन यकारस्यानुदात्तत्व स्यात्
इष्यते तूदात्तस्वरितयोः समावेशः मम तु एकादेशस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्ध-
त्वेन तत्स्वरस्यापि तत्त्वेन नानेनैकवाक्यतेति न दोषः स्पष्टञ्च स्वरिता

बानुदात्ते पदादाविति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः । गोपायतमिति । गुपिर्धातोरित्य-
 न्तोदात्तः ततः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्ते आये गोपायेत्याद्यान्तस्य धातुस्वरे
 यकाराकारउदात्तः तस्य शबकारेण पित्वादनुदात्तेनैकादेशउदात्तः तमित्यस्य
 लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः नचानुदात्तातिरि-
 क्तस्वरयोरसत्तावेशस्य ज्ञापनात्कथमत्रोदात्तस्वरितयोः समावेशः न च सवि-
 पातपरिभाषया तस्या अनित्यत्वेन स्वरविधावप्रवृत्तेः अन्यथान्तोदात्तादुत्तर-
 पदादन्यतरस्यां ह्रस्वनुद्ध्यां मनुबित्यादिभिरपि स्वरे कृते शेषनिघातो न स्यात्
 किंचाग्ने भद्रं करिष्यसीत्यादौ ककारनिष्ठस्वरितत्वमादाय स्यप्रत्ययादीनां
 निघातः स्यात् नहि तत्र परिभाषाया उक्तिसम्भवोऽस्तीति वाच्यं अस्य
 स्वरितस्यासिद्धत्वेनादोषादिति दिक् । ननु गोपायतमित्यादौ गुपेरपि धातु-
 त्वात्तच्चिमिक्तकारोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरनिमित्तकपाकारोदात्तत्वस्य च
 श्रवणापत्तिरत आह सतिशिष्टेति । तस्मिन्सति विहितेत्यर्थः सतीत्यस्य
 उत्पत्ते इत्यर्थः । असभुवीति स्मरणात् यागात्स्वर्गोभवतीत्यादौ भवतेरुत्पत्त्य-
 र्थकत्वात् एतच्च न्यार्यासिद्धं यदायदायोय उदात्तस्वरितविधिः प्रवर्तते
 तदातदा तेन सहानुदात्तं पदमित्येकवाक्यतयाप्रवर्तते ततश्चात्संगस्याप-
 षादस्य वा यस्यैवचरमाप्राप्तिस्तदेकवाक्यतापन्नया लक्ष्यं व्यवस्थाप्यते अत
 एवौपगव त्वमित्यन्नाणप्रत्यये त्वप्रत्यये आवृत्त्या आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमानं
 स्वस्यैवप्रथमप्रवृत्तिबाधेन द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापर्यति आद्युदात्तश्च
 धातोरित्यादीनां निमित्तभेदेन भिन्नत्वात् एवञ्च यदा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
 तदा गुपो निहतत्वं ततो धातुत्वे पुनर्धातुस्वरप्रवृत्तौ पाशब्दाप्यनुदात्त
 इत्यादि बोध्यम् । अन्यत्रेति । अत्र च ज्ञापकं नास्ति परस्य लसार्वधातुकस्य
 निघातविधानम् । अन्यथा परनिमित्तकत्वाभावेन तिबादीनामन्तरङ्गत्वेन ति-
 बादिषु क्रियमाणस्य तासिस्वरस्य सतिशिष्टत्वाच्चेष्टनिघातेन सिद्धे तद्वै-
 यर्थं स्पष्टमेव यदि तु स्यतासीत्यत्रार्द्धधातुक इत्यनुवर्त्य लावस्थायामेष
 स्यादयस्तदेदं वाचनिकमिति बोध्यं अस्य च विशेषापेक्षत्वात् सार्वधातुक-
 स्वरापेक्षयैवविकरणस्वरस्य दुर्बलत्वं धात्वादिस्वरापेक्षया तु प्राबल्यमेव अत
 एव शृणातीत्यादौ श्न उदात्तत्वेन धातोर्निघातसिद्धिः इदमपि सार्वधातु-
 कस्य श्रूयमाणत्वे एव तेन चिनु इत्यादौ न दोषः । शृणीत इति । अन्तोदात्तं
 पदं अत्र लसार्वधातुकनिघातो नास्ति अद्रुपदेशेति तपरकरणात् आ इत्य-
 स्यादन्तत्वाभावात् तिङ्ङुतिङ् इति तु न सहेता यस्य रोदसी इति पूर्वव-
 रणे यदृत्तस्य सत्त्वेन यदृताच्चित्यमिति निषेधात् तस्य च व्यवहितो ऽपि
 प्रवर्तनादिति बोध्यम् । अनुदात्तस्य च यत्र ॥ अत्र कर्षात्सत इत्यन्तेत इति नानु-

वर्तते ऽयोग्यत्वात् तथा हि यत्रेत्यनेनात्रानुदात्तवर्णपरामर्शः उदात्तत्वानु-
 दात्तत्वयोर्वर्णधर्मत्वात् अनुवृत्तौ वा व्यपदेशिवद्भावनेवतत्वं बोद्धुं एवञ्च
 सप्रमीनिर्द्वेषेनानुदात्तवर्णस्य बुद्ध्या लोपात्परस्यैवग्रहणात् युष्मभ्यमित्यादा-
 वादेरुदात्तत्वसिद्धिः नचैवमपि युष्मभ्यमित्यत्र सुप उदात्तलोपनिमित्तत्वे ऽपि
 नाशयवस्य तत्वमिति कथं यत्र ग्रहणेन वर्णग्रहणमिति वाच्यम् । उदात्तयोर्दा-
 त्तस्वरितयोर्वैकत्र पदे ऽभावेन तयोः परयोर्दात्तलोपाभावेन व्यर्धमनुदात्त-
 स्येति अनुदात्तमात्रग्रहणार्थं अतोनिमित्तभूतसमुदायप्रविष्टाभ्यापि ग्रहण-
 मिति न दोषः तद्वाद्यभावितामात्रेणापि निमित्तत्वव्यवहारात् । ननु माहिधु-
 चातामित्यादौ एतत्प्रवृत्तिरिति भाष्यात्स्यष्टं तदसङ्गतं अत्र हि आतां प्रत्य-
 यस्वरणोदात्तः क्सापि विकरणत्वादनुदात्तः ततः अदुपदेशादि । स्वरं बाधित्वा
 परत्वात्क्लस्याचीति लोपे अनुदात्ते परे उदात्तलोपाभाव इति चेन्न, अन्तरङ्ग-
 त्वाल्लाघस्यायामेवोदात्ते क्सेजातस्यातामोन्तरङ्गत्वान्नसावधातुकानुदात्तत्वं
 ततो लोपेनादोषात् पदान्तरे ऽपि एतद्वाच्यप्रामाण्येन ज्ञापकसिद्ध्यासाव-
 त्रिकतया क्वचिदन्यत्रविकरणेभ्य इत्यंशाप्रवृत्तेरदोषात् अत्रानुदात्तपदेनावि-
 द्यमानोदात्तस्यैवग्रहणमिति स्पष्टं हारौरस इत्यत्र भाष्ये । देवीमिति ।
 पचादौ देवट इति पाठेन टित्वान्डीप् । चो ॥ उदात्तनिवृत्तीति । देवद्रीवीमि-
 त्यादौ ऋदुत्तरप्रकृतिस्वरणोदात्तस्य अञ्च इत्यकारस्यात्र इति लोपे ङीपः
 अनुदात्तस्येति सूत्रेण प्राप्तस्येत्यर्थः । न च परात् इत्यादौ ऋस्वरं बाधित्वा
 निगन्तेऽञ्चताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनानुदात्तत्वेऽत्र इत्यकारलोपे
 इदञ्च रितार्थं नञ्जेदात्तलोपोस्तीति वाच्यं अग्निगन्तेऽञ्चताविति विशेष्ये
 चुस्वराप्रवृत्तेर्वत्यमाणत्वादित्याहुः । ननु दाधीच इत्यादौ उदात्ते ऽग्नि अत्र
 इति लोपे इदं चरितार्थमिति कथं तदपवादत्वमत आह अतद्धृत इति ।
 वस्तु तो नगोश्वाच्चिति सूत्रं यत्किञ्चिल्लक्षणप्राप्तविक्रमस्वरस्य निषेधकमि-
 त्यत्र सूत्रे ऽसिद्धवत्सूत्रे विप्रतिषेधसूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन दधीच इत्यादावुदा-
 त्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तविषये ऽस्य चारितायांवाप्य तदपवादत्वं परत्वेन
 तूक्तोदाहरणे तद्वाधकन्दाधीचा इत्यादौ तु मतिगिष्टत्वेनैतत्प्राप्तवत्तद्वृत्त
 इत्यावश्यकमिति भाष्यारूढः पन्थाः । आमन्त्रितम्यादिरिति । आमन्त्रित-
 विभक्त्यन्तस्येति पाठस्तु लेखरूपमादात्त एकपदस्वरं लुकिप्रतिषिद्धमपि प्रत्यय-
 लक्षणं सर्वामन्त्रितमिजल्लुक्स्वावर्जमिति वचनादिहेष्यत एव प्रियशारि । इममे
 इति । अत्र गङ्गेप्रभृतीनामविद्यमानवत्त्वे ऽपि मेशञ्चमेवाश्रित्य सर्वेषामवां
 निघातः स च पदपाठे स्पष्ट एव संज्ञितायान्तु स्वरितात्संज्ञितायांप्रत्ययक-
 श्रुतिः प्रचयापरपर्यायाप्रव्रतते । अग्नेत्रातरिति । अग्निरिह विशेष्यं त्राणकसेति

विशेषणं अनेधातः सहस्रकृतेति मन्त्रे छान्दसत्वात् धातरित्यस्यानिघातः
एवं तत उत्तरेषामिति बोद्धुम् । देवीः षडिति । अत्र देवीरित्यामन्त्रितं वा
विद्यमानवत् तेन षडित्यस्य निघातोवैकल्पिकः । षष्ठ्यन्तमिति । अत्र षष्ठीशब्देन
तदर्थाविभक्तिरुच्यते तेन गोषुस्वामिनित्यत्रापि पराङ्गत्वं सिद्धमित्याहुः ।
आमन्त्रितं प्रतीति । आमन्त्रितार्थैकदेशक्रियां प्रतीत्यर्थः मद्रूणां राजन् सूच्यसी-
व्यञ्चित्युदाहरणे अत्र विशिष्टस्यामन्त्रिताद्भुदात्तत्वम् । अत्रेदं बोद्धुं, षष्ठ्यन्तस्य
कारकस्य च समानाधिकरणं यद्विशेषणं तस्यापि पराङ्गवत्त्वमिष्यते तेन ऋद्वस्य
राजः पुरुषतीक्ष्णमा सूच्यासीव्यनित्यादौ पदत्रयस्यैकमाद्भुदात्तत्वं भवति । सम-
र्थानुवृत्त्यावेति । सामर्थ्यञ्च अत्र व्यपेक्षैव शब्दाधिकारात् सा च वस्त्रं राजः पुरु-
षागच्छेत्यादौ पराङ्गवत्त्ववारणाय तवाप्यावश्यक्येति भावः । वस्तु तस्तत्रि-
मित्तयहणं आमन्त्रितार्थं प्रति यत्रिमित्तं तत्प्रतिपादकं यत्तदेवपराङ्गवदि-
त्यर्थः अत एव गोषुस्वामिचित्यादेः पराङ्गवद्भावसिद्धिः समर्थयहणानुवृ-
त्तिस्तु भाष्यासंमतेति निरूपितं मञ्जुषायां समासवादे स्वर इत्युक्तेः कूपेसि-
ञ्चत्रित्यादौ षत्वादिकं । न च पूर्वस्य पराङ्गवत्त्वेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः
स्वनिष्ठस्वाश्रायनिवृत्तिश्चास्तु परस्मिन्सु पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ तच्चिष्ठस्वाश्रय-
निवृत्तौ च मानाभावात्पदादित्वेन न षत्वप्राप्तिः तथा चर्मनमन्त्रित्यादावख-
ण्डपदत्वाभावेन णत्वप्राप्तिश्चनेति स्वरयहणं व्यर्थमिति वाच्यं भाष्ये प्रत्या-
ख्यातत्वेनेष्टापत्तेः अङ्गयहणामुभयोरद्भुदात्तत्वाभावाय । पूर्वाङ्गवदिति । सुब-
न्तप्रामन्त्रिते पूर्वस्मिन् पूर्वाङ्गवदित्यर्थः कृन्दोविषयमेतत् । उदात्तस्याने इति ।
इदमत्रैवाकरे स्पष्टम् । अभ्यभीति । अभिरुपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यन्तोदात्तः नि-
त्यवीप्सयोरिति द्वित्वं अनुदात्तं चेति परोऽनुदात्तः पूर्वस्य यणि उदात्तयणः
परत्वात्स्वरितः खलपूशब्दः कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ततः सप्तम्येकवच-
नस्योदात्तयणोऽहलपूर्वादिति प्राप्तोदात्तस्य रोङ्धात्वोरिति निषेधेन न
स्वरितस्तस्य यणि ततः पराशाशब्दाद्याकारस्यानेन स्वरितः आशाशब्द
आशाया अदिशाख्याचेदिति फिट्सूत्रेणान्तोदात्तः अत्येति अशाशब्द प्रथ-
माकारे जातस्येत्यर्थः शेषेति शाशब्दाकारस्य निघातोनेत्यर्थः नन्विकार-
स्यानिकयणं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव्ययणं प्रवृत्त इति नास्य स्वरि-
तयणः परत्वं न च प्रहृह्यसञ्ज्ञासूत्रस्यभाष्यकैयटरीत्याजठदित्यादौ अन्तरङ्ग-
त्वाद्भुत्वादेषु हतशब्दबुद्ध्या ठशब्दे द्वित्वं प्रतीयते तथा ऽत्र स्वरितबुद्ध्य-
भावे ऽपि वस्तुतः स्वरितस्यानिकयणः सत्त्वाददोष इति वाच्यं । वाक्यसंस्का-
रपत्ते स्वरितयणोरेककालप्रवृत्तकत्वे न तथा वक्तुमशक्यत्वात् न च स्वरित-
यण इत्याश्रयात्सिद्धत्वं अतिप्रसङ्गात् उदात्तादनुदात्तस्येति विहितस्यापि

सिद्धत्वापत्तेः तथा च प्रत्याग्नरित्यादावपि एतत्प्रवृत्त्यापत्तिः न च नोदात्त-
 स्वरितोदयमिति निषेधः अनन्तरस्येति न्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरित-
 स्यैव तेन निषेधात् अन्यथा खलघ्याशान्यग्निमित्यादावप्यस्य निषेधापत्तिः
 अत एव तित्स्वरितं स्वरितोवानुदात्ते इत्यादीनां न निषेध इति चेन्न योग-
 विभागेन भाष्ये एव समाधानात् उदात्तयणः उक्तेऽर्थः ततः स्वरितयणः
 इह पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते उदात्तयण इत्येव निर्वृत्तस्वरितस्यानिक्रयणः परस्य
 त्यर्थः । एवञ्चास्यैवाश्रयात्सिद्धत्वं नान्यस्येति न दोषः यद्वा इह स्वरितयण्य
 न करिष्यते खलघ्याशा इत्यादावप्युदात्तयणः परत्वादेवसिद्धं न च स्वरित-
 यणाव्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनस्याधिद्व्यमानवत्वात् नचैव मन्थने इत्या-
 दौ वेदे यकाराकारे पठ्यमानस्वरितासङ्गतिः तत्र हि सन्तीति इकारस्यादा-
 त्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं तत्र सन्तीति प्रत्ययस्वरणाद्युदात्तन्तेः शेष-
 निश्चातः अने इत्यामन्त्रितानुदात्तमिति वाच्यम् मशब्दाकारमाश्रित्यादात्ता-
 दनुदात्तस्येत्येवाग्निशब्दाकारस्य स्वरितसिद्धे न च स्यानिषद्वावादाव्यवधानं
 पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात् एतेन द्वितीयपक्षोयुक्तः स्यानिषद्वावेनावाव्यवधा-
 नात् व्यञ्जनस्य ह्यविद्व्यमानवत्त्वं नत्वच इति वृत्त्युक्तमपान्तं स्वरे कर्त्तव्ये
 लोपाज्जादेशेन न स्यानिषदिति नियमस्तु स्वरविधौनेति प्रतिपत्ताकस्यत्रनिषे-
 धस्य न तु पूर्वत्रासिद्धीयत्वप्रयुक्तस्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥ एकादेश उ ॥ उदात्त-
 योरेवस्यानित्वे आन्तरतम्यादेवसिद्धं अन्यतरस्यानुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा
 सिद्धन्तभयान्तरादिति न्यायेनान्तरतम्यात्स्वरिते प्राप्तिर्वाधिरयं तद्वनयन्नुदा-
 हरणद्रुपमाह वाश्वा इति वदत्यनुदात्तं अश्वशब्दः कुनन्तत्वादाद्युदात्तः
 सस्य हः तस्य उः सः अस्वरकः संसनधर्महल्स्यानिक्रत्वादानुदात्तावाभय-
 थापि तदेकाशो ऽनुदात्तः प्राप्तः कृतिस्वरितं अश्वशब्दः स्वाङ्गशिटाप्रत्या-
 द्युदात्तः एवञ्च यदृत्तौ पूर्वसूत्रादनुदात्तस्येत्यनुवर्त्तय उदात्तानुदात्तयोरेका-
 देश इति व्याख्यातं तच्चिन्त्यं काशरमित्यसिद्ध्यापत्तेः तत्र हि बहुवानामुदा-
 त्तपाठो निर्विवाद इत्याहुः । वस्तु तस्तु तस्यार्दिति इति सूत्रस्यभाष्यादितो-
 प्यनुवृत्तिरेवलभ्यते इति सैवयुक्ता तत्र हि सुब्रह्मण्याशब्देन स्वरितान्तेना-
 मित्युदात्तस्यैकादेशः स्वरितस्तस्य नसुब्रह्मण्यायामित्यनेनोदात्त इत्युक्तं
 काशरमिति तु क्कान्दसत्वाद्वाध्यं तथा च बहुचप्रातिशाब्दं उदात्तवन्त्येकी
 भावे उदात्तसन्धत्तरं अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोस्वरितोपधे इति
 यस्मिन्नेकीभावे पूर्वमुत्तरं वादात्तं भवति इतरस्तुदात्तानुदात्तस्वरितप्रवृत्ता-
 नामन्यतयस्तास्मिन्नेकीसन्धत्तरमुदात्तं ज्ञातव्यं स्वरितोपधनुदात्तोदये मन्थ-

स्वरं स्वरितत्वमापद्यते वीरं सर्पिर्मधूदकमित्युदाहरणं शौनकीयपातिशाख्ये
 ऽपि स्वराष्टकमुस्यक्रम्य एकादिष्टएकादिष्टमुदात्तेन तन्तमेव न येत्स्वरमिति
 उदात्तेनैकादिष्टन्तमष्टकान्यतमं स्वरन्तमेवोदात्तमेव नयेत् उदात्तत्वमेव प्राप-
 येत् इति तदर्थं इति तद्वाच्ययोः स्पष्टं लोके तु क्वावरमित्यादौ न भवत्ये-
 वोदात्त इति युक्तमाभाति अयमेकादेशस्वरान्तरङ्गस्त्रैपादिकोपि सिद्धोवाच्य
 इति स्वरितोर्वात् सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अन्तरङ्गइत्युक्तेः प्रपचतीतीत्यादौ एका-
 देशस्य पूर्वान्तत्वात्तिडिचोदान्तवतीति न प्रवर्तते सोमसुल्यचतीति इत्यादौ
 तिडुतिड इति निघातेन । सिद्धत्वफलन्तु वृत्तयिदं वृत्तावत्रेत्यत्रायावाबुदा-
 त्तौभवतः एतद्विषये शेषनिघातश्च फलान्तराण्यपि भाष्ये स्पष्टानि वीद-
 मिति विनिघातत्वादाद्युदात्तः इदमशब्दः फिट्स्वरैणान्तोदात्तः दिवीयत
 इति दिवीति विभक्तिरूढिदं पदादीत्युदात्त ईडादिवादेरीयत इति तिडु-
 तिड इति निरुक्तं इकारयोरिति ह्रस्वकारयोरित्यर्थः किंचेति इदं वेद एव
 अत एव गाङ्गेऽनूपे इत्यत्रायमेकादेशः स्वरितोवेति भाष्ये उक्तन्ते इति तच्छ-
 ब्दस्य बहुवचनं इकारयोश्च प्रश्लेषे इति ह्रस्वयोरिकारयोः प्रश्लेषे तैप्रस-
 न्धिषुचाभिनिहितसन्धिषु चाविशेषेण उदात्तपूर्वरूपेषु अनुदात्तोत्तररूपेषु शाक-
 ल्यस्यमते स्वरितकार्यः उदात्तपूर्वरूपेषुशाकल्यस्यैवमाचरोदिति तद्वाक्यशेषात्
 एवमिति स्वरितनिर्द्देशः सुवीवघृतं योजान्विन्द्रतेहरी तेवर्द्धन्तस्वनवस इति
 क्रमेणोदाहरणानीति तद्वाच्यकृतः सन्धिविशेषस्य तैप्रेति मञ्जातद्विशेषस्या-
 भिनिहितेति प्रातिशाख्ये द्वितीयपटले स्पष्टं तत्र हि णडः पदान्तादित्या-
 दिरभिनिहितसन्धिः ह्रस्वद्वयस्यानिकसवर्णदीर्घगुणवृद्ध्यादिः प्रश्लिष्टसन्धिः
 दीर्घद्वयस्यानिकसवर्णदीर्घयणादिः तैप्रसन्धिरित्युक्तं वस्तु तस्तु वेदे आपा-
 द्यमानरूपाभावात् व्यवस्थितत्रिभाषाश्रयणे फलं चिन्त्यं उदात्तादनुदात्तस्य
 अत्र तयोर्ध्वावचीत्यतः संहितायामित्यनुवर्तते तेन पदकाले न नोदात्तस्व-
 रितोदयः ॥ उदयः परवाचीशास्त्रान्तेमङ्गलार्थं प्रयुक्तः यद्यपि नञ्द्वयन्त्यत्त्वा
 मार्ग्यादीनामेवेतिनियमो व्याख्यातुं शक्यते तथापि मार्ग्यादीनामुदात्तपरम-
 वेति विपरीतनियमशङ्कां वारयितुं नञ्द्वयोपादानं प्रयश्चारिति येत्युदात्तं
 आहुरिति अधातोर्लट्यसिरूपं अन्तोदात्तं वाशवाः क्वाभीषव इति अश्वशब्द
 आद्युदात्तः क्कति स्वरितम् ॥ एकश्रुति ॥ संबुद्धियहणं संबोधनोपलक्षणम् । अन्यथा
 गच्छतभोमाणवका इत्यादौ न स्यात् तदाह दूरात्संबोधने इति स्वराणमवि-
 भागेनावस्थानमेकश्रुतिः यद्वोदात्ताद्विभ्योभिचः स्वरएकश्रुतिःआद्ये उच्चनीचं
 समुद्रितं स्थानं परं तु भेदेनानुपलब्धिरिति स्वरिताद्वेदः अन्ये तु तयोर्मध्य
 मेकश्रुतेः स्थानं आगच्छेति आङुपसर्गत्वादाद्युदात्तः गच्छेति निहतं भोः

शब्दे निघात आद्युदात्तमाणावकेत्यस्यामन्त्रितनिघातः अत्रान्यस्य पक्षे
 पूतोदात्तत्वमपि भवति वचनसामर्थ्यात् तदाचोभयोः समुच्चितयोर्द्वारात्सं-
 बोधनं क्रोत्यम् ॥ यज्ञकर्मण्यज्ञप ॥ रुडश्च जपशब्देाकरणमन्त्रे कारणमन्त्रेषु
 यज्ञपतीति कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः न्यङ्क्त्वा । नाम षोडशैकाराः सामप्रसिद्धे
 गीतिषुसामाख्येति यज्ञकर्मचयजति नादनानोदितं कर्म जपदिपयुंदामा-
 न्मन्त्रेष्वैवाश्रुतिनाहितादिषु तेषाममन्त्रत्वात् तत्र संपूर्णाय अहितमन्त्रस्यै-
 वातत्वं यत्किंचिदूहितपदघटिते तु मन्त्रत्वमेव तन्मध्यपतितन्यायात्
 तदाह । मन्त्रे इति । ममाग्ने इति । यद्यप्ययं मन्त्रोहाविरभिमर्शने विनियुक्तस्तत्र
 वैकश्रुत्येनैवपठ्यते तथापि अभिश्रित उद्धीयमानेवाममाने षोडशैवेष्व-
 स्थिति चतस्तोजपित्वेत्यग्निहोत्रप्रकरणे आपस्तम्बमूत्रे उक्तत्वेन न दोषः
 एषु यथाविहितं त्रैस्वर्यंभवति । नचैतेषु नित्यैकश्रुतीनिर्देशाय विभाषा-
 क्कन्दसीति विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । यज्ञकर्मणि, जपस्यङ्काममसु-
 वा, उच्चैस्तरांवावपटकारः, विभाषाकन्दसीत्येव मित्ते नञ्ज्वाणव-
 यर्थ्यापत्तेः । यत्तु हरदत्तः अजपेत्यादिप्रमज्यप्रतिषेधः नर्वाहितानाम-
 क्कन्दस्त्वान्नत्र सावकाशस्य पूर्वमूत्रस्य मन्त्रेषु परत्वादिभाषा कन्दसीत्यनेन
 बाधः स्यादिति वाच्यं यज्ञकर्मणीति कर्मग्रहणमामर्थ्याद्गहितानूहितेषु सर्वेषु
 पूर्वस्येवप्रवृत्तिरिति तत्र पर्युदासस्य लघुत्वात् अत एवेन्द्रशत्रुबंधंभ्यन्त्र
 समासान्तोदात्तत्वे कर्त्तव्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रयुक्तमिति शतपथब्राह्मणत
 द्वाष्याद्युक्तं सङ्गच्छते एवं हि तद्वाङ्मणमथयदब्रवीदित्दृशत्रुबंधंभ्यन्त्रेति तस्मा
 दुहैनमिन्द्र एवजघान अथ यदृशश्वदवत्यत् इन्द्रस्य शत्रुबंधंभ्यन्त्रेति शत्रुदृश
 स एवेन्द्रमहनिष्यदिति आद्ये ऽनुकरणं पूर्वपदप्रकृति स्वरविशिष्टम्यान्यत्वं
 तदर्थेकमन्तोदात्तं यद्यवत्यदित्यर्थ इति तद्वाच्यम् । अत एव महाभाष्ये मन्त्रो-
 हीन इति पठिते ऽपि श्लोकोदुष्टः शब्द इति पठितः एवञ्चैतन्त्येत्यादिय
 जुर्मन्त्रेषु शाखाच्छेदनादिकरणेषु एकश्रुतिरेवभवति मतेन पर्युदासं ऽपि
 यज्ञाङ्कशब्दत्वेन सादृश्य एवञ्चाहविषये चरितार्थस्य मन्त्रेषु परत्वादिभाषा
 क्कन्दसीत्यनेन बाधः सा च व्यवस्यितविभाषा ऽनानाति प्रमङ्गः अत एव
 बहुवचानां संहितायान्त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे ऐकश्रुत्यन्तैतिरीयाणामुभयत्रापि त्रस्य
 र्थमिति व्यवस्था सङ्गच्छते एवञ्च होत्रमन्त्रेष्वेकश्रुतिरेव इषेत्वेत्यादौ यज्ञपि
 त्रैस्वर्यमेव अत एव सकलदेशीयशिष्टाचारविगोधापि नेति पराम्ण ऊरुपु
 चरितार्थस्य मन्त्रेषु बाध उत मन्त्रेषु चरितार्थस्याकन्दमिषिभाषेत्यनेनाहपु
 बाध इत्यत्र विनिगमनाविहेलास्य विभाषाकन्दसीत्येतदपवादकृताया एव

युक्तत्वाच्च अत एव कात्यायनेन मन्त्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविशेषात् इति पूर्वपक्षे तानोघानित्यत्वात् स्मर्यते चैवं एकश्रुतिदूरात्सबुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यासामजपन्यूह्वयाजमानवर्जमित्युक्तं अत्र वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ तान एवेत्यर्थः तान एकश्रुतिरिति तद्वाष्यकृतः येतु सूत्रस्यवाशब्दं विकल्पार्थकमाहुः तेषां नित्यत्वादिति वाक्यशेषविरोधस्तस्मादनुष्येकश्रुतिरेव अत्र सूत्रे जपादिग्रहणं याजमानमन्त्राणामप्युपलक्षणं कात्यायनसूत्रस्वरमात् वस्तुतः कात्यायनप्रातिशाख्ये तानलक्षणमेकं स्वरमाहुर्यज्ञकर्मणि सामजपन्यूह्ववर्जं प्रावचनोवायजुषीत्युक्तेयंजुषि त्रैस्वर्यमपि तत्र प्रवचनशब्देन पाठ उच्यते तत्र भवोवा स्वरो यजुषि यज्ञकर्मणि त्रैस्वर्यलक्षण इति तद्वाष्यकृतः यद्यपि तत्समाख्याब्रह्मात्तच्छाखीयानामेव तथापि अघ्निरुदृत्वात्सर्वशाखां प्रत्येकं कर्मति न्यायाच्चान्येषामपि त्रैस्वर्यं परन्तु प्रागुक्तकल्पसूत्रपाणिनिमूत्रतद्वाष्यादिपर्यालोचनया एकश्रुतौ धर्माधिक्य बोध्यं, वैकल्पिकेष्वदितो ऽवधारणमिति न्यायात्संकल्पकाले एतदन्यतरोल्लेख आवश्यकः यज्ञशब्देन यजति चोदनाचोदितानामेव ग्रहणमिति स्मार्तपुं स्थालीपाकोपाकर्मादिप्रयोगेषु नैका श्रुत्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ उच्चैस्तरां वा ॥ अधिकरणशक्तिप्रधानोच्चेः शब्दात्तद्विशिष्टभवनक्रियाकर्तृवर्तमानाक्रियाप्रकर्षप्रत्ययः तेनोदात्त इत्यर्थः वषट्शब्देन वौषट् शब्दोल्लेखे व्याख्यानात् तत्रैकारस्य ब्रूहि प्रेष्येत्यनेन प्रुतोदात्तत्वविधानात् षकारस्यानेन तदपेतयोदात्ततरोविधीयत इत्येके अन्ये तु द्वयोरप्युदात्ततरत्वं याज्यावाक्यीयैकश्रुत्यपेतया प्रकर्ष इत्याहुः, इदमेवयुक्तं भाष्यसम्मतञ्चेति बहवः । अस्योदात्तस्येत् उक्तं शास्त्रान्ते कतञ्चिद्वेनाक्तत्वादसिद्धत्वात् प्रुतोदात्तत्वस्याप्यसिद्धत्वाच्च शेषनिघातोनेति बोद्धुं पक्षे एकश्रुतिः ॥ विभाषा क्वन्तसि । ननु विभाषाग्रहणं व्यर्थं वाग्रहणानुवृत्त्येवसिद्धेः न च यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थं इष्टानुरोधेन व्याख्यानात् एव तत्रिज्ञेः सम्भवादिति चेदुच्यते आश्रुत्या विभाषाकृत्यसीति पदच्छेदार्थं तेन भाषायामपि पात्तिकैकश्रुतिः अत एव श्वेतोधावति अलम्बुसानां यातेति द्वयर्थवाक्यमिति पस्यशान्ते भाष्यं सङ्गच्छते तत्र श्वेति अन्तोदात्त इत् इत्यादिदमित्यनेन श्वेत इति घृतादित्वादन्तोदात्तं अलमिति निपातत्वादाद्युदात्तं बुसशब्दान्तोदात्तः एवमलम्बु सशब्देऽपि एकश्रुत्यभावे हि स्वरभेदे कथमेकं वाक्यं द्वयर्थं स्यादिति बोद्धुं अत एव दाण्डिनायनेति सूत्रे भाष्ये उक्तं एकश्रुतिः सर्वनामेति अत एवाभियुक्तानां विरुद्धस्वरकतत्युत्पन्नबहुव्रीह्याश्रयणेन शिल्पकाद्यादिनिर्माणं सङ्गच्छते अत एव काश्यप्रकाश-

कृता वेदइव लोके स्वरो न विशेषहेतुरित्युक्तम् । एकश्रुत्या व्यवहारार्थित
तदाशयः किमर्थं तर्हि भक्त्युपोत्तममिति प्रक्रम्य विभाषाभाषायामिति सूत्रि-
तमिति चेत् त्रैस्वर्येण प्रक्रमे पात्तिकानुदात्तलाभायेति एहाण एतेन भाषायां
स्वरानास्त्येवेति धाम्यन्तः परास्ताः स्वरविधौ कृन्दाधिकाराभाषाञ्चति
दिक् । परे तु मन्त्रे त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे एकश्रुतिर्वहृचानान्तैत्तिरीयाणामुभयत्रापि
त्रैस्वर्यमिति व्यवस्थितविभाषात्वमस्य कृन्दासि स्वीकृतं कैश्चित्तच्च युक्त
शाङ्केरिति सूत्रे भाष्ये परिगणितव्यवस्थितविभाषास्वपाठात् तत्र हि 'वृष-
त्रातो गलो याह इति योगे च स द्विधिः । मिथस्तेन विभाष्यन्ते गवात् सशित
व्रत' इत्युक्तं अत एव केषु चिद्वेशेषु स्वाध्यायकाले सर्ववदानामैकश्रुत्येन पाठा
दृश्यते न चैवं कृन्दायहणवैयर्थ्यं कृन्दासि त्रैस्वर्यं धर्माधिक्यं लोके तु समते-
त्येतदर्थन्तस्त्वात् त्वयापि कृन्दायहणसामर्थ्यात् भाषापेक्षया वेलक्षण्य
कल्प्यं व्यवस्थितविभाषात्वेन मयात्वेवमिति विशेषाभाषात् न हि कृन्दासीत्य-
नेन त्वदुक्तार्थापि वाच्यवृत्त्यालभ्यते एकश्रुतिः स्वरसंवेनामिति भाष्येणाप्येवं
बोधनाच्च यथा सर्वनामशब्दास्तदादयः सर्वपदम्यान् प्रयुज्यन्ते एव सर्वस्वर-
स्थाने एकश्रुतिः प्रयोक्तव्येति तदर्थं अनेन स्पष्टमेव त्रैस्वर्यैकश्रुत्योरैकक-
विकल्पविषयतोक्ता वृत्तिकारोपि कृन्दासि ऐच्छकमेवैकश्रुत्ये माह इदानीं
केषाञ्चिदृर्माधिक्याय त्रैस्वर्येण पाठः परंपरामप्रदायेन अन्येषामैकश्रुत्येनेति
संप्रदायश्रुता जड्येन तु तेते नान्यथा पठन्ति नैतावता विकल्पव्याच्छकत्व
भङ्गः नचेन्द्रशत्रुर्वैश्वस्व्येयज्ञकमेणात्यम्याप्रवृत्तौ अकृन्दासीति च्छेदेन नैकश्रु-
त्यापत्तिः धर्माधिक्याय त्रैस्वर्येण च्छत्विग्भिः पाठनादोपादित्याहुः ॥ न म
ब्रह्म ॥ ननु विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्स्वरितस्य तदात्त इति
ज्ञापकाच्च सुब्रह्मण्यायान्तद्वावसद्वा नेति व्यर्थमिति चेत् व्यर्थमित्यज्ञकमे-
णात्यम्यापि निषेधार्थं तत्सत्त्वात् स्पष्टं च्छेदं कात्ययनमूत्र तदाह यज्ञन्यादि
एवञ्चेदं सूत्रं यज्ञकर्मणि स्वाध्यायकाले च प्रवर्तते इत्याहुः, केचित्तु यज्ञक-
र्मण्येवास्य प्रवृत्तिर्नेति तु स्पष्टायमेव तेन स्वाध्यायकाले स्वरितं एव विभा-
षाकृन्दासीति तु व्यवस्थितविभाषात्वाच्च ततः परेषामनुदात्तानामैकश्रुतिर्निति
वदन्ति । सुब्रह्मण्यामिति । सुब्रह्मण माधुरिति यत् तित्स्वरितगटापामहेका
देशान्तरतमत्वात्स्वरितः । आमिति । निपातत्वादाद्युदात्तन्तेनैकादेशाप्यान्तर-
तम्यात्स्वरितः एकादेश उदात्तेनेति तु न वत्तते अनुदात्तम्येत्यप्यानुज्ञः
तस्यानेनोदात्तः स्पष्टञ्चेदं भाष्ये इन्द्रागच्छेत्यत्र इन्द्रत्यामन्त्रिताद्युदात्त
द्वितीयवर्णा ऽनुदात्तः सचोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः तस्यानेनोदात्तः

नचात्र कर्त्तव्ये स्वरितो ऽसिद्धः । एतत्काण्डमुत्कृष्यत इत्युक्तेः अत एवास्मि-
 न्नुदात्तेष्वनिघातो न एवमर्थेषूह्यम् । असाविति असाविति प्रथमान्तोपल-
 क्षणं एवमर्थेत्यपि षष्ठ्यन्तस्य एतानि घातिकाणि । गार्ग्य इति नखनेनान्त-
 स्योदात्तत्वे ऽपि अस्यासिद्धत्वाच्छेदनिघाताभावेङ्गाकारो ऽनुदात्ते न स्या-
 दिति चेन्न इष्टापत्तेः स्वरितोदात्तयोः समावेशवत्तयोरपि समावेशात्
 स्यान्तस्येति अस्येति विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भात् ॥ देवब्रह्मणोः सुब्रह्म
 एयानिगदान्तर्गतयोरित्यर्थः देवाब्रह्मण इति इदं वैकल्पिकं देवब्रह्मणोर-
 नुदात्तत्वमेके इति भाष्यात् पक्षेत्वेकश्रुतिदूरात्संबोधनसत्त्वात् अत एवैक-
 श्रुतिदूरादिति सूत्रे इदमेकश्रुतेरुदाहरणं भाष्ये उक्तम् । स्वरितात्संहितायाम् ॥
 अत्रानुदात्तानामिति बहुत्वमविवक्षितं तेनाग्निमीडे इत्यादिसिद्धः बहुव-
 चनोच्चारणान्वनेकत्वे सर्वेषां यथा स्यात् अन्यथा तस्मादिति परिभाषयाञ्च-
 स्यैव स्यात् यदि तु स्वरविधौसङ्घातः कार्योऽप्युच्यते तदा स्पष्टार्थं संहिता-
 यामित्येतज्ज्ञापयति अन्यत्र पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति तेन तिङ्-
 तिङ् इति निघातः पदपाठे ऽपि सिध्यति इमंमे इति मेशब्दे ऽनुदात्तः
 तस्यादात्तात्परत्वेन स्वरितः नचास्य स्वरितस्य प्रकृतसूत्रदृष्ट्या असिद्धत्वं न
 च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धत्वं क्वचः सुभेत्यादौ चारितार्थादिति वाच्यम्
 तस्यादिति इत्यादि नवसूच्याः स्वस्थानादुत्कृष्य शास्त्रान्ते भगवतानिवेशि-
 तत्वात् अत एव देवब्रह्मणोरिति सूत्रं सार्थकमित्याहुः ॥ उदात्तस्वरितप ॥
 सचे ऽनुदात्तः तस्यानुदात्तस्येति एकश्रुतिदूरादिति सूत्रस्यभाष्ये उदात्तादनु-
 दात्तानुरागवद्रादेकश्रुतिरुदात्ता ऽनुदात्तावेति सन्दिह्यनोदात्ता उच्चैस्तरांवा-
 वषट्कार इति ज्ञापकात् अतन्त्रन्तरनिर्देशः नानुदात्ता उदात्तस्वरितपरस्ये-
 त्यत्र सन्नतर इति ज्ञापकादतन्त्रन्तरनिर्देशः अपर आह एकश्रुतिरुदात्ता उच्चै-
 स्तरामिति ज्ञापकात् तन्त्रन्तरनिर्देशः उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्वचति अनु-
 दात्ता च सन्नतर इति ज्ञापकात् तन्त्रन्तरनिर्देशः सन्नदृष्ट्वा सन्नतर इति भव-
 तीत्युक्तं तत्राद्ये ज्ञापकमेवं कैयटेनोक्तं यद्येकश्रुतिरुदात्तात्तदावषट्शब्दस्यापि
 यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरामिति सूत्रं नाकारिष्यत् तेन हि पक्षे
 उदात्तपक्षे एकश्रुतिर्विधीयते एवमनुदात्तत्वे एकश्रुत्यनुवृत्त्येवमित्ते सन्नतरयह-
 णमनर्थकं तस्मादुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरिति अन्यमते उच्चैर्दृ-
 ष्ट्वेति प्रतीकमुपादाय सोमस्याग्नेवीही वैषडिति मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ
 प्राप्तायान्तदपेतया वैषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते सति वैकश्रुतेरुदात्ता-
 नुरागेतदपेतः प्रकर्षो युज्यते यथा मलिनेवस्त्रे शौक्यानुरागे तदपेतोवस्त्रा
 न्तरं शुक्लतरव्यपदेशः । सन्नं दृष्ट्वेति एकश्रुतिगतामित्यर्थः एवञ्चपक्षद्वये ऽपि

स्वाभाविकोदात्तानुदात्तपेयोदात्तरानुदात्तरयोर्न कश्चित् श्रुतौ विशेषः
 नाप्युच्चारणे यत्रविशेष इति लभ्यते मत्स्वरगणनायामपि भाष्ये उदात्त
 रानुदात्तरौ श्रुतिगतोदात्ताद्यपेक्षयैवातिशयविशिष्टौ बोध्या अनुदात्तस्य
 तद्विधानन्वैकश्रुतिव्याधनार्थं यत्वेकश्रुतेः स्याने सचतरविधानमिति तत्र
 मानाभावात् किंचैकश्रुतिपदस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पने न मानं अपिचैकश्रुतिश
 ब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन स्वरितपरस्येति लिङ्गविरोधः एवञ्चैकश्रुतिविषये एवास्य
 विधानमित्यान्क्रियेत्यादावपि सचतरापत्तिरित्यपाम्स् अनुदात्तानामित्युप
 क्रमात्सर्वेषां माभूदन्यस्यैव यथास्यादित्यर्थं पदग्रहण नन्वेव मति नवसूत्र्याः
 शास्त्रान्ते उक्तवैश्यामिदृत्वात् गङ्गे इत्यादिवत्सरस्वतोकारस्यापि पूर्व
 णैकश्रुतिः प्राप्नोति मम तु न दोषः तस्या एव स्याने सचतरविधानमिति
 चेन्न अत्र पाठेन परस्परं प्रति नवसूत्र्या असिद्धत्वाभावव्याधनात् अन्य प्रांत
 त्वसिद्धत्वमस्त्येव एतेनाय सचतर एकश्रुतिविदात्तादनुदात्तस्येति स्वरित
 स्यापि परत्वाद्वाधकः स्यादिति नोदात्तस्वरितोदर्यमितं पराम्नामित्याहुः
 श्रुतुर्द्वीति आमन्त्रितत्वे ऽपि पादादित्वाच्च निहतम् ॥ इति साधारणम्वराः ॥

प्रकृतिद्विधा धातुः प्रातिपदिकञ्च तत्रादौ सर्वमन्त्याद्धानुस्वरगणनात् ॥
 धातोः कर्षात्सत इत्यन्तेन इति वर्त्तने गोपायतमिति गुपरन्तोदात्तादायः
 तदन्तमप्यन्तोदात्तं एकात्वपि व्यपदेशवद्भावादस्य प्रकृतं यं ऽपि उपदेश
 ऽनुदात्ताः पचादयस्तेष्वप्ययं विधिः अनुदात्तःपदेशमर्थानिर्वाध्या चरितता
 थ्यात् पिवाद्यादेशानामाद्युदात्तत्वनिपातनमामश्यात्तपु नाय विधिः ॥
 स्वपादि ॥ अदादिषु आगणान्तात्स्वपादयः लमावंधातुक्रमित्यस्य मत्स्या
 विपरिणामः अच्यनिटीति मत्समीक्षणनात् अनिटीति क् म्प्र्यात् लीति किं
 चानाशिखपानः सार्वधातुके किं सुषुपतुः कृत्येति नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥ अभ्यस्ता
 नामादिः आदिरित्यनुवर्तमाने पुनरादिग्रहण नित्यायं अर्थात्किं दद्यात्
 अनिटीति किं जतिथ इदं सूत्रं जततीत्यत्र किर्निर्मत्तनिघाते प्राप्ते आद्यु
 दात्तार्थं अनुदात्ते च अच्यनिटीति निवृत्त अनुदात्त इति बहुव्रीहिरत्याह
 अविद्यमानेति अत एव मास्मदधादित्यादौ नित्यत्वादिकारलोपे कृतं प्य
 स्वरः प्रवर्तते एव अभ्यस्तानामिति किं ऊर्गाति चकाम्नात्यादावाद्युदात्ता
 र्थमिदं ददातीत्यत्राम्नात्वात्प्यं धातुस्वरे ऽन्तोदात्तं ततो द्वित्वे शेषनि
 घातेनोभयोर्न्तोदात्तत्वाभावे ऽपि पर्यायोभाषोस्तत्प्राजाविद स्पष्टानेय
 रीतिः परस्मैपदानामिति सूत्रे भाष्ये न च धातोरित्यस्याद्युदात्तप्रकरणपाठे
 नाद्युदात्तविधायकत्वे ऽनुदात्तवेति न कर्तव्यमिति भातोरिति सूत्रस्यभाष्यः
 मसङ्गतं त्वद्वीत्या तस्याद्युदात्तविधायकत्वेप्यस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं

स्थाने द्विर्वचनमाश्रित्य पूर्वपक्षिणा तथोक्तावपि पक्षद्वये ऽपि कर्तव्यत्वाभि-
 प्रायेण क्रियते न्यास एवेति सिद्धान्त्युक्त्या दोषाभावात् । अस्य धातेरित्य
 ज्ञानग्रहणानुवृत्तिज्ञापकता पर कैपटस्तु चिन्त्य एवेत्यन्यत्र विस्तरः भौही
 अत्र लसार्वधातुकमिति मण्डूकपुत्र्या संबध्यते ममत्विति मदीहर्षे इत्यस्य
 श्यन्विकरणत्वे ऽपि छान्दसः शपः श्लुः भ्यामादीनां किं ददाति अनुदात्ते
 चेति तु मिमीत इत्यादौ सावकाशं तत्र हि माडोडित्वाल्लसार्वधातुकानु-
 दात्तत्वम् । अथ्यस्तानां किं माद्यति पितिकिं जायतं लसार्वधातुक इति
 स्पष्टार्थं ननु प्रत्ययादिति किमर्थं भ्याद्विभ्यः परस्य पितः प्रत्ययस्यैवसम्भ-
 वादिति चेत् प्रत्ययात्पूर्वएवोदात्तो यथास्यात् सङ्घात उदात्तेमाभूदिति
 नचोदात्तत्वादीनामज्जधर्मत्वेन पितीति सप्तम्या निर्द्विष्टपरिभाषाप्रवृत्त्या
 अलोन्यपरिभाषयाचान्यस्यैव भविष्यतीति वाच्यं स्वरविधौ सङ्घातः कार्योति
 अर्थस्यापि ज्ञापनात् एवञ्चालोन्यस्येत्यादीनामप्रवृत्तिः अत एव कर्षात्वत
 इति सूत्रे ऽन्त्यग्रहणं चरितार्थं यद्यप्यनेकोदात्तानां न यौगपद्यं युगपद्ग्रहणात्
 तथापि पर्यायेण सर्वेषां स्यात् तदभावाद्ये प्रत्ययादिति चरितार्थन्तेनासीन
 इत्यादौ चिन्स्वरात्तास्याद्विभ्योनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेनेति सिद्धं अन्यथा चित्वे-
 नान्तोदात्तत्वं अनुदात्तत्वञ्चादेरित्यसम्भवाभावाद्द्विप्रतिषेधो ऽसङ्गतः स्या
 दिति दिक् नन्वेवमपि प्रत्ययेपितीत्येवाच्यतां किं पूर्वग्रहणेन नचाभ्यस्तानां
 लसार्वधातुके इत्यनुवृत्त्या पितोऽप्रत्ययस्यासम्भवेन प्रत्यय इति व्यर्थमिति
 वाच्यम् पूर्वोक्तार्थज्ञापनार्थमावश्यकत्वात् प्रत्यय इत्युक्तौ तु सामर्थ्यान्निर्द्विष्ट-
 परिभाषायाः पुनः प्रवृत्त्या व्यवहितस्यैवग्रहणमिति न दोष इति चेत् सौवर्ग्यः
 सप्रत्यस्तदन्तसप्तम्य इति ज्ञापनार्थत्वात् प्रत्ययादिति पञ्चम्योत्तसङ्गविक
 लपरिभाषाप्रवृत्त्या ऽव्यवहितपूर्वस्य कारिण एव पूर्वशब्देन ग्रहणात् दोषः
 इदञ्च ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वाच्चिर्द्विष्टपरिभाषाविषये एव प्रवर्तते अत एव
 रिक्ते विभाषेत्यासौ न दोषः तत्र हि पूर्वोत्तरसाहचर्याच्च परिभाषाविषयः
 वस्तुतः षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्येवज्ञाप्यते तदन्तविधिस्तु येनविधिरिति परिभाष
 यान्यार्थसिद्धः चतुरः सशीत्यत्र च यथा नास्याः प्रवृत्तिस्तथा वक्ष्यते अत्र
 बहव इदं सामान्यापेक्षन्तेन जिनत्यादिरित्यादावपि प्रवृत्तिः नचैवं गंगा
 इत्यादौ यजजोश्चेति लुकि आद्युदात्तत्वप्रसङ्गः इत्यदघटिते ऽनुबन्धनि-
 मित्ते स्वरं कर्तव्ये आङ्गत्वाभावेऽपि प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेऽपि
 लुभतालुने प्रत्ययलक्षणं नास्तीत्यर्थस्य सञ्ज्ञायामुपमानमित्यनेन ज्ञापनात्
 दोषः तद्विचञ्चेत्यादावाद्युदात्तत्वाय अन्यथा कनेलुपि प्रत्ययलक्षणेन जि-
 त्यादिरित्येवसिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अत एव अत्रय इत्यत्र ठकालुकि न

दोषः वस्तुतो ऽत्रय इत्यादौ न दोषः कार्यिणोऽभावेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणं हि तद्विमित्तमन्यस्य कार्यमतिदिश्यते न तु तस्यैवस्यानिवृत्त्य प्रतिपाद्यते असतः प्रसङ्गाभावेन स्यानिवृत्त्वशाधात् अत एव नखभिच इत्या दावैसादिकं न माहिदातामित्यादावादिः सिच इत्यस्य प्रवृत्तये इत्यदघटि- तेति पथिप्रियो मथिप्रिय इत्यत्र च पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्येतास्वरांन- वृत्त्यर्थं नलुमताङ्गम्येति सूत्रभाष्यपठितमत्र लुमतालुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेष्यते इति वचनमेव शरणं यदि प्रागुक्तं ज्ञापकं क्वचित्स्वरं कर्त्तव्यं प्रत्ययलक्षणं नेत्येव क्वचिदित्युक्त्या चामन्त्रितस्य च सर्वस्य सुपीत्यादौ न दोष इत्युच्यते तदा न काचिद्वेष शङ्केति वदन्ति केचित्तु विशेषापेक्षमेतत् यत्र तदन्तग्रह- णसत्त्वास्वत्त्वाभ्यां स्वराश्रयकार्यभेदस्तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति भीहोत्यत्र हि पूर्व- ग्रहणाभावे तदन्तस्य कार्यित्वे प्रत्ययान्तानां भ्यादीनामलान्यस्य भववृत्तात् प्रत्ययान्यस्य स्यात् सप्तम्यर्थपरस्कारे तु षितमपहायभ्यादीनामत्रोदात्तः स्या दिति स्पष्टस्तद्वेदः ॥ उपोत्तम रिति ॥ चङ्गन्यतरस्यामित्यत्रापि दार्द्राभावात्प्रि- षये फलभेदः जिन्यादिरित्यादौ न तद्वेदः उभयथापि प्रकृतेरादरेषादात्त- त्वात् अतस्तत्र परसप्तम्येव एवञ्च गर्गा इत्यादौ नलुमतेति निषेधादेव न दोष इति पथिमथ्यर्थमपि वचनं नावश्यकं ननु सूत्रद्वयेरितग्रह इति पृष्ठी निदृशं गथा- स्तु किं परिभाषयेति चेन्न लाघवार्थत्वात् ननु चतुरः शसोत्यत्र फलभेदस्य स्पष्ट- त्वेन पक्षद्वये ऽपि एतत्परिभाषाप्रवृत्तिदुर्गारा तथा च शम गषादात्तस्य स्यादिति च च चतुरः शम इत्येव वक्तव्यं मध्ये विजातीयमप्रम्यन्तपाठेन तत्र प्रवृत्तेरित्याहुः इदं चिन्त्य उपमानं सञ्जायामात सूत्रस्यभाष्यविरोधात् किंच सर्वस्य सुपीत्यत्राप्येवमति तदन्तमप्रमो न स्यात् तथा च नलुमतेति निषेधापत्तौ सर्वस्त्वामादिर्मादृः चतुरःशसोत्यस्यापि लाघवार्थनाया वक्तु- शक्यत्वाच्च नलुमतेति सूत्रस्यभाष्यन्तु लुमतिप्रतिषेधे ऋकपदस्वराम्यापमन्यान् सर्वामन्त्रितसिञ्जलुक्स्वरवर्जं प्रयोजनं त्रिनिर्किञ्जुक्स्वराः पथिमथोः सर्वनाम- स्थानेलुकीति वार्तिकव्याख्यानपरं उपमानामात सूत्रस्यन्तु तत्प्रत्याख्यानपर- मिति न तयोर्विरोधः इमानि च वार्तिकानि नलुमताङ्गम्यन्यत्राङ्गाधिकार- प्रतिनिर्दिश्यत इति पक्ष इव प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमात्रं प्रतिषेध इति पक्षे ऽपि आवश्यकानि सौवरीणां सप्तमीनान्तदन्तमपत्तमात्वात् उत्तरपदस्य चापदादिविधाविति वत् अत्रिनि किम्स्वरम्यानाङ्गत्वात् प्रतिषेधाप्राप्तिरिति कैपटसूपलक्षणं इह किं चिदङ्गाधिकारे लुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणं न भवति किञ्चिच्चान्यत्र न भवतीति सूत्रशेषस्यभाष्ये किञ्चिच्चैति शब्देनाहदंदातीत्य

आसुपीति प्रतिषेधोयाह इति न कश्चिद्वाप्यविरोधः किञ्चिच्चेति प्रतीकेजि-
 चित्कन्त्स्वरा इति कैयट उपलक्षणतया व्याख्येय इति सुधियो विभावयन्तु ।
 लिति ॥ अत्राभ्यस्तानामिति न सम्बध्यते ष्टलो लिङ्करणात् चिकीर्षक इति
 अत्र परत्वादल्लोपः न च स्वरोनित्यः शब्दान्तरस्य प्राप्ता तस्यानित्यत्वात्
 लोपोप्यनित्यः स्वरभिवस्य प्राप्तेः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशस्य स्यानिव-
 त्स्वनिषेधादीकारउदात्तः । आदिर्ण ॥ अभ्यस्तानामिति णमुलीत्यस्य सौवर्ग्य
 इति न्यायेन तदन्तसप्तमीत्वं एतत्पञ्चम्याविपरिणम्यते अभ्यस्तात्परो यो
 णमुन् तदन्ते आदिरुदात्त इत्यर्थः तिन जागरं जागरं लोलूयं लोलूयमित्यादेः
 सिद्धिः लोलूयिषं लोलूयिषमित्यादौ च नातिप्रसङ्गः लोलूयमित्यादावल्लोपस्य
 स्यानिवत्स्वन्तु न स्वरेतन्निषेधात् एवञ्च विशेषाभावमभिप्रेत्य परसप्तम्येव
 मूले उक्ता अभ्यस्तानामिति किं कण्डूयं कण्डूयं एतेनामैवेति सूत्रे उच्चैः
 कारमित्युदाहरणे ऽस्योपन्यासे हरदत्त कृतस्त्वन्यः अभ्यस्तानामित्यनुवृत्ति-
 परवृत्तिविरोधात् यदि तु व्यवस्थितविभाषाश्रयणे नातिप्रसङ्गं निरासमङ्गी-
 कृत्य तदनुवृत्तिनावश्यकीति तदाशयस्तदा शाब्देरिति सूत्रस्यैव व्यवस्थि-
 तविभाषापरिगणनपरिण भाष्येण विरोधः लोलूयं लोलूयमिति आभीक्ष्ये
 द्वित्वं परो लोलूयशब्दो ऽनुदात्तः लोलू इत्युभयमप्युदात्तं न च तत्र कर्तव्यं
 ऽल्लोपस्य स्यानिवत्त्वं स्वरविधौ तन्निषेधात् शेषनिघातः ॥ अत्रः कर्तृयकि ॥
 अत्रापि तदन्तसप्तमीत्वेन फले विशेषः उपदेशे ऽजन्तप्रकृतिकर्तृयगन्तस्या-
 दिरुदात्त इत्यर्थात् लूयते केदार इति पत्ते यक्स्वरेण मध्यादात्तं उपदेशिकं
 कीर्यते इत्यादावित्त्वे रपरत्वे चायं स्वरो यथाभ्यादिति इदञ्च तास्यनुदा-
 त्तेदिति सूत्रात्समासैकदेशस्याप्युपदेशपदस्यानुगत्या सप्तम्याविपरिणामेन च
 लब्धं नचैवं जनेरन्तर्भावित्तयात्कर्मकर्तारिजायते स्वयमेवेत्यत्र न स्यात् उप-
 देशेऽजन्तत्वाभावादिति वाच्यम् य इति विषयसप्तमीमाश्रित्यप्रत्ययोत्पत्तेः
 प्रागेवात्वप्रवृत्तेरुपदेशे इत्यस्य च यगुपदेशे इत्यर्थ इति दिक् लूयत इत्यादि
 मध्यापर्यायेणोदात्तौ ॥ चञ्चन्य ॥ उपोत्तमं रितीत्यत उपोत्तमयहणमनुवर्त्तते
 चङुदात्त इति तिङ् तु अदुपदेशात्परत्वेन तास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तः उपो-
 त्तमं किं माहिदधत् अत्र चङ एवस्वरः ॥ इति धातुस्वराः ॥

अथ प्रातिपदिकस्वराः ॥ तेच प्रायेण कृतद्वितप्रत्ययबलेनैव ज्ञेयाः उणा-
 दिषु उणादिप्रत्ययैः अव्यत्पत्तिपत्ते फिट्सूत्रैः क्वचिद्विशिष्यविधानादित्या-
 द्यहम् । अत एव पुत्रीयतेः क्विपि पुत्रीरित्यादौ सर्वानुदात्तत्वमेव अत एव ॥
 कर्मण्यणिति सूत्रे मांसशब्दस्य नञ्विषयस्येति फिट्स्वराशङ्क्य मनेदीर्घ-
 श्चेति ऋणादिकसप्तम्यान्तत्वादन्तोदात्तता कैयटेनोक्ता मांसमेकः पिश-

न्तीत्यादि लक्ष्यमपि तथैव । अन्यशब्दे तु आङ्पूर्वात् अञ्जेः क्यञ्चिन् पक्षे
 आङ्मुदात्तत्वं स्पष्टमेव । एतत्पक्षे तु नञ्विषयस्येत्याद्युदात्तस्य बोध्यम् । कर्षो
 स्वतः ॥ कर्षेतिराकारवत्त्वं परो यो घञ् तदन्तस्येत्यर्थः । अनित्यादिरित्यस्याप-
 वाद्रोयम् । वल्किम् । आदन्तादित्यर्थं युक् आदन्तभक्तत्वाद्वाय इत्यत्रैव स्यात् न
 तु पाक इत्यादौ घञान्तिप्तधातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । स्वरविधौ व्यञ्जन-
 मविद्यमानवदिति तु नास्ति स्वरोद्देश्यकविधेरभावात् । युक्ता निर्द्विश्यमान
 परिभाषया आकारावयवत्वे ऽपि आकारान्ताद्वातोर्विहित इत्यर्थः स्यात्
 इति बोद्धव्यम् । यद्यपि निर्द्विश्यमानपरिभाषया घञ् एवोदात्तत्वं तथाप्यन्तपङ्क-
 स्वराविधौ सङ्घातः कार्योति ज्ञापितत्वादादेरन्तस्य च पर्यायेण मा भूदित्यर्थ-
 मेवञ्च स्वरविधौ निर्द्विश्यमानपरिभाषया अप्यप्रवृत्तिरित्याहुः । उक्तादो-
 नाञ्च ॥ उक्त्वेच्छञ्जञ्जल्पा घञन्ताः जपव्यवधाववन्ता वध इति पाठस्तु
 चिन्त्यः । उदात्तनिवृत्तस्वरेण सिद्धेः । गरो विधेऽवन्तोन्तादात्तः । अन्यत्राङ्मु-
 दात्तः । वेदवेगवेदबन्धाः करणेघञन्ताः भावे आङ्मुदात्ता षष्ठः । स्तुयुद्गृधरु-
 न्दासि समासार्थमिदं परिष्टुत् सुयुत् परिद्रुत् । वर्त्तनस्ताञ्च । स्ताञ्चमात्मानं वर्त्त-
 मानो वर्त्तनिशब्द उक्तादिः । अन्यत्र मध्यादात्तः । श्वभ्रं दरः अन्यत्रावन्तत्वा-
 दाङ्मुदात्तः साम्बतापौ भाषगर्हायाम् । अन्यत्राङ्मुदात्ताः । मन्यभोगदंष्ट्रा घञ-
 न्ताः । उक्तादिराकृतिगण इति बहवः । घञन्त इति णिञ्जभावे । णिवि तु
 एरचैव सिद्धेः । एरजण्यन्तानामिति तु नास्ति ॥ चतुरः शमि ॥ अत्र मोषयः सप्र-
 म्य इति न प्रवर्तते अन्यथा चतुरः शमित्येष वदेत् । नहेति । तकाराकारम्यनेत्यर्थं
 स्वरे नेति निषेधस्तु लोपरुपाजादेशस्यैव स्वरविधौ स्थानिषत्वाभावात्तस्यापि न
 तस्मादाङ्मुदात्तत्वेति भावः । के वित्तु चतस्रादेशे आङ्मुदात्तनिपातनमामर्था
 च्चतुरः शमीति न प्रवर्तते न च चतसृणामित्यत्र षट्त्रीति विभक्तिस्वरस्यापि
 बाधापत्तिः हलादियहणसामर्थ्येन तदबाधात् । तथा हि षट्त्रिचतुरां बहुव-
 चनावयवत्वाट्टिवचनैकवचने न स्तः । उपसमस्ते सम्भवे ऽपि विहितविशेषणाच्च
 दोषः । तत्र षड्भा जश्शसोलुंगेवान्या हलादयः । त्रिशब्दे जमि नेदमसर्वनाम-
 स्थानइत्यधिकारात् । शसि एकादेश उदात्तनेत्यनेन सिद्धम् । अन्या हलादयः ।
 तिसर्यपि तिसृभ्योजस इत्यनेन भाव्यन्तिस्रः पश्येत्यत्रोदात्तपण इत्यनेन
 भाव्यं चतुःशब्दे जसि असर्वनामस्थानइत्यनुवृत्त्या न दोषः । तस्माच्चतस्रः
 पश्येत्येव व्यावर्त्यम् । यदि निपातनस्वरो ऽस्य विभक्तिस्वरस्य बाधकः स्यात्
 हलादियहणमनर्थकं स्यात् । न च चतुरः पश्यति तद्भाववत्यम् । चतुरः शमीत्या-
 म्भसामर्थ्येन तस्य बाधात् । न च गौणे चरितार्थम् । घातिक्रामागत्येन
 तत्राप्रवृत्तिरित्याहुः । तसु तिसृभ्यो जस इति सूत्रस्थेन उपसमस्तायंमेक

इति भाष्येण जस्यहणवत् हलादियहणस्यापि तदर्थकत्वसूचनात् वार्तिक-
 व्याख्यानभाष्ये स्थितमपि भगवता दूषितमेव । तस्मादिति परिभाषणेन
 विहितविशेषणासम्भव इति तदाशयः । एवं हलादियहणसार्थक्यं मनसि
 निधाय ज्ञापकासम्भवं मत्वानैव वा पुनश्चतस्रः पश्येत्यत्र स्वरः प्राप्नोती
 त्यादिवन्त्येन मूलोक्तयुक्तैव साधितं तस्माद्वाक्ये षट्त्रीत्यादेशचतुरः शसी-
 त्यादेशश्च प्रवृत्तिरस्यैव सत्यभिधाने इति भाष्यसम्मतमिति ध्येयम् ॥
 कल्प्युपोत्तमम् ॥ तदन्ते पदे इति । सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वा-
 दिति भावः । षट्त्रीत्यस्यापवादः । आषट्भिरिति आ इति भिन्नं पदम् ॥
 विभाषा भाषायाम् ॥ पदे षट्त्रीत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ सर्वस्य सुपि ॥ सर्व-
 शब्दश्च गणे ऽन्तोदात्तो निपातित उञ्हादिपाठाद्दान्तोदात्त एवञ्च सुपिकिं
 सर्वतर इति वृत्त्युक्तं चिन्त्यं प्रत्ययलक्षणो न तत्रापि सुबन्तत्वात् । अन्यन्त-
 स्वार्थिकस्तरखादिस्तु न भाष्याकूठः । अत्र सुपीत्युक्तेः । तत्फलन्तु सर्वस्य
 विकारः सार्वं इत्यत्रानुदात्तादिप्रकृतिसुबन्तलक्षणाजसिद्धिः । श्रवणमा-
 द्युदात्तस्यैव । प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येष्ट्यमाणात्वात् । सप्तमीनिर्द्वंशस्तु
 लाघवार्थः । सौवरीणां सप्तमीनान्तदन्तसप्तमीत्वात् । सर्वस्वरो ऽनञ्कस्येति
 वक्तव्यम् । सर्वके अत्रान्तोदात्त एव ज्ञनित्यादि सौवर्ष्य इत्यस्य सामान्यतः
 प्रवृत्तिमभिप्रेत्याह जिदन्तस्येति । ननु जुगुप्सेत्यादौ सञ्ज्ञायाः परत्वावित्स्वरे
 कृते सवन्तस्य धातुत्वे सतिशिष्टत्वाद्वातुस्वरः प्राप्नोतीति चेन्न । सनो
 निस्त्वमामर्थ्येन सतिशिष्टस्यापि बाधेनाद्युदात्तत्वसिद्धेः । न च सन्यङ्गा-
 रित्यादौ विशेषणार्थः सः । अन्यथा वत्स इत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् ।
 धातोरित्यनुबर्त्य सशब्दान्तधातोर्द्वित्वविधानेनादोषात् ॥ पथिमथोः सर्वं ॥
 पथिमथिशब्दाधन्तोदात्तौ । अत्र सौवरीणान्तदन्तसप्तमीपरत्वे ऽपि लुम-
 तालुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेष्यते इति भाष्यन्तेन पथि प्रियः पूर्वपदप्रकृति स्वर-
 खान्तोदात्त एवं सुपन्या इत्यादावपि प्रत्ययलक्षणं नास्त्येव । समासाद्वा
 विभक्तिः सा तु न पथिमथोर्विहितेति न तत्राप्यस्य प्रवृत्तिः ॥ त्रियोनिवासे ॥
 त्रियन्ति निवसन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे पुंसि सञ्ज्ञायामिति घः । निवासे
 किङ्कयश्चोराणामित्यादाधेरञ्जन्तत्वादन्तोदात्तत्वमेव । जयोश्च इति तेनैव
 कारणेण । अन्यत्रैर्यन्तोदात्तत्वम् ॥ वृषादीनाञ्च ॥ वृषसेचने इगुपधलक्षण
 कः । आह्रातिगण इति । फिट्सूत्रेषु यामादीनाञ्चेति सूत्रितं सोप्याह्रातिगणः
 एवञ्चाविहिताद्युदात्तस्य वृषादित्वं यामादित्वं वा बोध्यम् । अन्तोदात्त-
 तु उञ्हादित्वं घृतादित्वं वा बोध्यम् । एवञ्च द्वाभ्यामेवं सूत्राभ्यां सर्वेषु
 सिद्धौ इतरसूत्रद्वयप्रणयनं कर्तुंभेदात् दोषायेति दिक् । एतदेवेति । ए

चोपपादितम् ॥ निष्ठाचद्वयजनात् ॥ आकारभिव आदित्यर्थः । निष्-
 त्यादिषष्ठ्यर्थे प्रथमा । अद्याक्त इत्यादावेकादेशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वादेना
 दिति प्रनिषेधो न ॥ आशितः क ॥ सकर्मकादप्यणं कर्त्तरि क उपधादौघं
 श्चात्रैव निपात्यते आङ्पूर्वत्वे कमात्रं आङ्पूर्वादाद्विवक्षितकर्मत्वेनाकर्म-
 कत्वात्कर्त्तरि क इति वृत्तिः । विवक्षाविवक्षयोश्च प्रयोगाधीनत्वादानिष्ठा-
 पादनमिति तदाशयः ॥ आङ्पूर्वत्वे शायप्रतिप्रत्ययपवादायम् ॥ अन्ये तु
 एयन्तात्कर्मण्येवायङ् इति कर्त्तव्येन चाणौ कर्ता णौ कर्माभूत एव विवक्षित
 इत्याहुः । तदुभयमपि भाष्यासम्मतम् ॥ रिक्ते विभाषा ॥ पूर्वोत्तरमाहवर्थात्
 रिक्तशब्दे विद्यमान आदिरित्यर्थः । न तु तत्र परे इत्यर्थः । रिक्त इति पते
 प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ जुष्टार्पिते ॥ वान्त इति । पते भाषायाञ्च प्रत्यय-
 स्वरेणान्तोदात्तौ । जुषी प्रीतीत्यतः श्वीदितो निष्ठायाप्रतीटप्रतिषेधः ।
 अर्तर्णिच् अर्तिहीति पुक् ॥ नित्यं मन्त्रे ॥ न केवलं गतार्थतामात्रं किन्त्वा-
 रभ्यमाणे सूत्रे दोषोप्यस्तीत्याह अर्पिताः पार्ष्टारित्यादिना । मूर्त्तयिरोधात्म
 पाठः प्रमादिकः । इदमेव ध्वनयितुं सूत्रमित्यन्ये ॥ य्यत्स्मदा ॥ दापि
 चेति योगविभागे यथासद्गुणित्यर्थः । एकादेश उदात्तनेति विभक्तकृदांस
 प्राप्ते वचनम् ॥ यतोना ॥ निष्ठा च द्युज्जिन्यता द्युज्जयहणमनुवर्तते नाभि
 चाद्विहिता यो यत् तदन्तस्येत्यर्थः । अनाद्य इति प्रतिषेधो ज्ञापयति हल-
 स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । हनादावादेरौ (सम्भवत् तदाप्य-
 कशास्त्रसामर्थ्येन हलोः स्थाने उदात्तादिगुणकः कार्यत्वं स्यादित्यर्थोऽभि
 प्रायेण हलः स्वरप्राप्तिः स्पष्टं चेदं भाष्ये । निस्वार्तापवादायम् ॥ इह
 वन्द ॥ एयन्ता द्युनुबन्धकत्वात्पूर्वणाभिर्दृरिति भावः । अयमपि तित्स्या
 पवादः । अत्र वृद्ध एव रहणामिति गतिस्तुर्गासति सूत्रं निरूपितम्
 विभाषा ॥ वेणुशब्दे निस्त्वादाद्युदात्तः प्राप्तः । स्योर्गुरित्यनुवर्तमाने आसि
 त्वीभ्या निष्ठात् ध्युत्पादितत्वादिन्याने यदि चानग तदान्तोदात्तत्व प्रा
 यदि शानच् तदाप्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तम् । यत्तु शनमा ऽकारस्यादात्त
 लोपात् लसावंधातुकानुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानजन्तो मथ्याद
 इति । तत्र । विद्वीन्धिखिदिभ्या लसावंधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधान् ।
 चित्त्वस्य वचनस्य तिङन्ते एव प्रवृत्तिः । भाष्ये प्रथमता निष्ठा
 त्का ऽप्ये विशेषणेत्युक्तेलिङ्भिश्च लिङ्मदृशे ऽकृदादौशस्येव प्रवृत्तिप्रति
 त्याहुः । यदा वेणुरिव वेणुरिति कनो लुम्पनुष्यइति लुप् तदा मज्जाया
 मानमिति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते ॥ त्यागराग ॥ आद्यास्त्रय इति ।
 कर्षात्वत इति पते ऽन्तोदात्तत्व बोद्धम् । अन्येषु त्रिय प्रत्ययपरंगा

दासत्वं तत्र कुहश्वटौ चुरादावदनौ ॥ मतोः पूर्वं ॥ पूर्वमिति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकस्यादित्यस्य विशेषणम् । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिङ्गं पठन्ति स्त्रियां सञ्ज्ञायामित्यस्य स्त्रियां वर्तमाना या सञ्ज्ञा तस्यां विद्यमान आदित्यर्थस्तदाह स्त्रीनाम्नीति । मन्वन्तं चेत् स्त्रीनाम भवतीत्यर्थः । आत्किम् । इत्तुमती अत्र ह्रस्वनुद्ध्यां मत्तुबित्येव सञ्ज्ञायां किं खट्वावती स्त्रियां किम् । उदुम्बरावान् उदाहरणे ऽत्र च बहुचोर्नजिरादीनां शरादीनां चेति दीर्घः चातुरर्थिकः ॥ नट्यां मत्तुप् ॥ मतोः किङ्कशादनीतदभावे पूर्वग्रहणस्याप्यभावात्सञ्ज्ञाशब्दसंबन्धिन आकारमात्रस्य स्यादिति पूर्वग्रहणाच्चेह सानुमती अन्यथा स्त्रीनाम्नो मन्वन्तस्येत्यर्थः स्यात् ॥ अन्तोर्वत्याः ॥ वत्या अन्त इति तु नोक्तम् राजवतीत्यत्र माभूत इति स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चावतीशब्दः किन्त्वन्वतीशब्दः चत्वं त्वाश्रयात्सिद्धम् । अहीवतीति सञ्ज्ञायामिति वत्वम् । शरादीनाञ्चेति दीर्घः । योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥ अथ फिट्-सूत्राणि ॥ अपाणिनीयान्यप्येतानि आद्युदात्तश्च उपसर्गादृति अवङ्स्फोटा-यनस्येत्यादिसूत्रेषु भाष्यादौ व्यवहृतत्वादविद्वत्त्वाच्च साधुत्वव्यवस्थापकानि भवन्ति । यत्तु पाणिनीयान्येवैतानीति तत्र । वृषादीनाञ्च उज्झादीनाञ्चेत्याभ्यामाङ्गतिगणाभ्यां क्रमेणाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वयोः सिद्धयोः यामादीनाञ्च घृतादीनाञ्चेत्यनयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । मम तु भिन्नकर्तृकत्वाच्च दोषः ॥ फिषेन्तः ॥ फिडिति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा उच्चैर्भुत् इति । नन्व-आदिचेडसिः व्रश्चेः सः किदिति व्युत्पादनात्प्रत्ययस्वरणैवान्तोदात्तत्वसिद्धिरिति चेत् । अद्युत्यसिपते आवश्यकत्वात् ॥ पाटलापालङ्कावा ॥ पाटलापालङ्का औषधिविशेषस्य वाचकौ लघावन्तइति प्राप्ते इति । पूर्वपरात्वयीदम् । इदमुपलक्षणं क्व चिद्धस्वान्तस्येत्यादीनामपि दुर्वात्त्वादित्याहुः । सागर इत्यादि अत्रापि लघावन्त इति प्राप्तम् । आद्युदात्तोयमिति । नन्वनेना-न्तोदात्तत्वाभावे ऽपि नियमत आद्युदात्तत्वं केन स्यात् विधायकाभावात् अतो ऽनियम इति वक्तुं युक्तमित्यत आह इहैवेति । एषां सूत्राणामाद्यसूत्र बाधकबाधनार्थत्वात् अस्त्रियामित्येतदभावे स्त्रियामप्यनेन बाधकं बाध्येत बाधकं चानेनैवानुमीयते तच्च मध्यादात्तत्वस्यानासम्भवात्सर्वानुदात्तविधायकस्य फिट्-सूत्रेष्वदर्शनादाद्युदात्तविधायकमेवेति भावः । स्त्रीविषयेति । आद्युदात्तत्वमित्यन्ये । गुदमिति नख्विषयस्येति स्वाङ्गशिटामिति वा प्राप्ते । ननु गुदाशब्दस्यादन्तत्वभावात्कथं स्वङ्गित्यस्य प्राप्तिरत आह अन्तरङ्गमिति । स्त्रीविषयवर्णोति स्त्रीविषयवर्णोत्तु पूर्वाणामित्यर्थः । स्त्री विषयवर्णनान्ध-मिति केषां चित्पाठः । लघावन्तइत्येवात्रपरत्वात् अस्य तु वृत्त्युदाहरण-

मित्यन्ये । इभ्ये दण्डादिन्दाद्यत् । यान्तस्यान्यादिति । इदमुपलक्षण
 तत्राद्ध इति प्रत्ययस्वरणापि नन्वव्युत्पत्तयेव सूत्रप्रवृत्तेरिभ्येतिप्रत्युदा-
 हरणमयुक्तमिति चेन्न अस्मादेव स्त्रीविषयग्रहणाजज्ञापकात् व्युत्पत्तिमार्ग
 प्राप्स्वरस्यापि फिट्स्वरो बाधक इति वदन्ति । ध्वनितश्चेदमेतिस्तुशास्विति
 सूत्रे कैपटे । स्वान्तस्याश्मादेरिति शकारमकारादिभिवस्य खशब्दस्यान्त
 उदात्त इत्यर्थः । शीङः खो निदिति । इदन्द्शपाद्यामुक्तं पञ्चपाद्यान्तु
 शीङ खो ह्रस्वश्चेति पठितं तत्राप्याह अन्तरङ्गत्वादिति । स्वरस्य स्वाङ्ग-
 त्वापेतत्वादनन्तरङ्गत्वं चिन्त्यं स्वाङ्गशिष्टामिति सूत्रे ऽन्तग्रहणात्सर्वनामप्राति-
 पदिकसञ्ज्ञाकालिकादन्तत्त्वमादाय यत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । एष पूर्वत्र
 गुदाशब्दे ऽपि बोध्यम् । अस्यादिस्वाङ्गवाचकशङ्कशब्दे स्वाङ्गशिष्टामित्या-
 द्युदात्तत्वप्राप्त्या सोप्यत्र प्रत्युदाहरणम् । यीवायां बट्टोपि कते आमनी
 त्यादौ यीवाशब्दस्यान्तोदात्तत्वन्तु क्कान्दसत्वात्सिर्षाद्यम् । हिष्टवत्सर-
 इत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजन्तु सपूर्वाच्चिदिति सरप्रत्ययस्य चित्वात्सिर्षम् ।
 परिवत्सरसूदाहार्य इति अनेनेव सिद्धे तद्व्यर्थमित्याशय इति तत्त्वम् । अत्र
 सूत्रे शत्साहचर्यात्तिशब्दः पङ्क्त्यादिमूत्रशिक्षित एव रह्यते दातणम्य साधा-
 ध्विति प्रवीण इत्यर्थः । वीणायां सामसु वा दातण इत्युदाहरण प्रवीण
 इत्यर्थः ; स्वाङ्गाख्यायामादिति स्वाङ्गेकिं दातणो देशः । अत्र सर्वनामत्वा-
 दाद्युदात्तत्वं न च परत्वादेव तेनाद्युदात्तत्वमत्र भविष्यतीति वाच्यम् ।
 अस्य प्रकरणस्य बाधकबाधनार्थत्वात् ॥ कृष्णस्या ॥ अत्र कन्दसीति वनेत
 इत्याहुः । अन्तोदात्त इत्येव आख्येति किं कृष्णा मृगः । वानाम ॥ अन्तो
 दात्तत्वं वा पक्षे आद्युदात्तत्वं शुक्लगौरयोः नामधेयस्येति वर्त्तते तेनानाम
 धेययोरन्तोदात्तत्वमेव । अजेन्द्रति उणादिमूत्रनिर्पातितान्तोदात्तत्वस्य
 शुक्लशब्दस्य लत्वे शुक्लशब्दव्युत्पत्तेरिति बोध्यम् ॥ अहुष्टादरक ॥ अन्त
 इतित्वादिग्रहणानुवृत्तिशङ्कानिरारणार्थम् । उदकस्य कर्दमादित्वादाद्य
 द्वितीययोः पर्यायेण प्राप्त बकस्य प्राणिनाञ्च कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तत्वं
 प्राप्तं तेन लोके इति नियमकरणमामर्थादिति भावः । वशाशब्दश्च वशः
 पचाद्यच्चि टापीति तात्पर्यम् । पृष्ठस्य च मृष्टस्येति पाठान्तरम् । वा भाषा
 यामिति पक्षे स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तत्वम् । मृष्टे च । निष्ठाचमृजनादिति
 तत् ॥ अयस्यस्वाम्या ॥ वैश्ये त्वाद्युदात्त एव । अत एव ज्ञापकादिति
 स्त्रीविषयवर्णिति द्वितीयपादस्यसूत्रेणेत्यन्ये । नन्नत्राणांभाविषयाणां नित्या-
 बन्तानामित्यर्थः । नन्नत्राणां किं खट्वा । आबित्यादिकम् । आश्वनी अत्रि-
 प्रेत्यादि अवतीधनवतीशब्दाभ्यामिष्टनि चिन्मतेरिति लुक् विषयग्रहण

चिन्त्यम् । आबन्तानाबन्तनत्तत्रवाचकस्यासत्वात् । नकुप ॥ कवर्गपूर्वस्या-
 विषयस्य नत्तत्रस्यान्त उदात्तोनेत्यर्थः । कुपूर्वस्येति किं बहुला आख्ये-
 तिकिं कृत्तिका सु जाता माणविका इत्यत्रापीति अपिना कृत्तिका आर्यिका
 बहुलौक्ति कृत्तिका पर्यायौ अत्र पत्ते कृत्तिकेत्यादेः प्रयोजनं मघाविशाखे-
 त्यादि आकृतीति बराह इन्द्र एमुषमित्यादावन्तोदात्तदर्शनात् बराहशब्दे-
 ष्यत्र बोध्यः । ल्येष्टकनिष्ठयोः वृद्धयुवशब्दयोर्यक्रनादेशौ प्रशस्याल्पशब्दयो-
 स्तावादेशौ यदा तदा प्रत्युदाहरणं पत्ते उदात्त इति उदात्तग्रहणानुवृत्ते
 रिति भावः ॥ इति प्रथमपादः ॥

इस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥ नित्यस्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः । वलिरिति । वलि
 शब्दापि जरया श्लथचर्मणि तनुश्च शरीरे नित्यस्त्रीलिङ्गः । ह्रस्वेतिकम् ।
 नदीस्त्रीति किं मरुर्बायुः । विषयेतिकिं लघुः बहुः । नन्विषयस्य स्त्रियाविष-
 यस्य नपोनित्यं तस्येति पाठेन विषयपदानुवृत्त्यैवसिद्धे पुनर्विषयपदं लिङ्ग
 व्यत्ययप्रत्ययलोपान्यतरणे लिङ्गान्तरोपसङ्क्रान्तस्य वा विषयतामात्रेणैतत्प्रवृ-
 त्त्यर्थे यथा मधोस्तृप्रा इवामत इत्यादौ यथा वा मध्वस्मिन्वास्ति मधुमास-
 मधोर्जवेति यतो लुक् । वार्तिकेन छनितञ्चेद्रमी च द्विवचने इति सूत्रे भाष्यं ।
 नर्बितिकिं मूर्तः सर्पिरिति इमिनन्तज्योतिःशब्दादौ तु निच्वादाद्गुदात्त-
 त्वमेव तिला इति यत्तु तिलामाशब्दे घृतादिपाठादन्तोदात्ताविति संभो-
 दश्चेति सूत्रे कैथटः तच्चिन्त्यम् । तिलाश्च मे इत्यादावाद्गुदात्तस्यैव पठ्यमा-
 नत्वात् उमाशब्दे ऽपि मकरवह्नेत्यनेन विशिष्यपर्यायेणान्तोदात्तविधानात्
 शालित्रीहिघृतादित्वादन्तोदात्ता तृणेत्यादिकम् । आम्रः । गोधूमा इति ।
 अत्र परत्वादेव लघावन्ते इति मध्यादात्तत्वसिद्धेः पर्यायेणाद्गुदात्तत्वसिद्धे-
 श्चेदं चिन्त्यं चणका इत्युचितम् । नः संपञ्चेत्यादौ नलोपे कृते पाणिनीये
 ऽनुदात्ताद्वेराज्यादौ ष्पांमिव एतेषु पाणिनीयशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावात्-
 लापस्यासिद्धत्वेनैतत्प्रवृत्तिः सप्ताष्टशब्दे घृतादित्वादन्तोदात्ता । रस्यादा
 हरणं चतुष्कपालः । इगन्तकालरूपालेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्गुदात्तत्वं
 चत्वार इत्यत्राम्स्वरेणशसि चतुरः शर्षीति भिसादौ भक्त्युपोत्तमं षट्त्रीत्य-
 नेन भाष्यमिति समास उदाहृतः । नः किं गणः संख्यायाः किं अन्तः ।
 स्वाङ्ग इदञ्च सर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले यददन्तं तत्रैव प्रवर्तते तेनेमं स्ताम-
 मर्हन् इत्यादौ न दोषः । सर्वाभास्यशब्दागणे ऽन्तोदात्तानिपात्यन्ते तथारन्यः
 पिप्पलमित्यादौ तथा दर्शनात् परोमात्रयत्यादौ व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं पर-
 मृत्या इत्यादावाद्गुदात्तस्यापि दर्शनात् । स्वाङ्केत्यादिकिं घटः । अद-
 न्तानां किं बाहूराजन्यः प्राणिनाद्गुपूर्वाविति । तस्य समूह इति सूत्रं न्यासहर-

दत्तयोः कुपूर्वाणामिति पाठो दृश्यते कवर्गाद्यपूर्वं तन्मध्ये आदिरित्यर्थः ।
 सर्वनामकार्यन्तु सौत्रत्वात् काचित्पेव सिद्धे पूर्वग्रहण व्यवहितस्यापि
 ग्रहणार्थेन कुपूर्वमिति पाठे ऽपि चटकादावाद्युदात्तत्वं भवत्येष । उदक-
 मिति कर्तृमादिरयं कित्यादिकि हरिणम् । अन्ये तूत्तरमूत्रवदत्रापि आदि-
 रिति न संबध्यते नपुंसकस्वरमात् तेन चटकादावनेन मध्यादात्तत्वं हरद-
 तोक्तपाठस्तु चिन्त्य एवेत्याहुः ॥ खय्युवर्ण ॥ कृत्रिमेत्यादिकिं बन्धुकः ॥
 उनर्वन्तानाम् ॥ पिता माता भ्रातर एत माहुरित्यादौ पितृशब्दे क्त्वाद्-
 त्वाद्दन्तोदात्तत्वं मातृस्त्वम्बन्धत्वात्सिद्धमित्याहुः । वणानान्तगतिनि-
 त्तानां तान्तानामिति पाठेत्वकारो व्यर्थ इति चिन्त्यम् । गत इति । श्वत्-
 शब्दे घृतादित्वाद्दन्तोदात्ता बोद्धुः । इह्वान्तस्य इह्वह्वान्तस्य वधूः
 इह्वं किं प्राज्ञम् । अनृतकिं वृणक्तान्छीर्त्याकम् । जडः बाधरः । कुशल
 शब्दे ऽनेनाद्युदात्त इत्येके अन्तोदात्त इत्युज्ज्वलदत्तः मरल इति घृतादिशे-
 षमज्जात्वेन ताच्छीलानवगमात्वेह इह्वान्तस्येत्यस्य प्राप्तिः । यामादी ॥
 यामादिराकृतिगणः । लुबन्तस्यापमेयः ॥ सज्जायामुपमानमित्यनेन समाना-
 यंभेतत् । लुबितिकम् । अग्निर्माणवकः । उपमेयैतिकं वरणाः । अदूरभव-
 श्वेत्येता वरणादिभ्यश्चेति लुप् नामेत्यादिकिं गुणक इवायं शुकः । दशप
 थादिराकृतिगणत्वात्कनो लुपि गुणक उपमेये वर्तते न तु तस्यैयं मज्जा ॥ न
 वृत्तपर्वत ॥ यद्यपि फिट्सूत्रवृत्ता न व्याघ्रमहिषमिहश्तपर्वतानामिति पठ्यते
 तथापि वृत्तपर्वतांशे विशेवाणामिव ग्रहणमिष्टमिति तद्वृत्तितमेध सूत्रं पाठितं
 सर्वत्र विशेपपदान्वयाभावबोधनाय व्यक्तम् : कृतः राजविशेषस्य अत्रापि
 लुबन्तस्यापमेयेति सूत्रमनुवर्तते एवञ्च तेनैव मिदं वृत्तैवेति नियमार्थेन-
 दाह अङ्गाः । प्रत्युदाहरणमिति । वृत्ता तु वृत्तस्य चेद्राजविशेषस्येति नियम
 उक्तस्तच्चिन्त्यं पूर्वसूत्रे व्याघ्रग्रहणवैषम्यापत्तेः । यमन्वाशब्दः कृतादिशब्दो-
 क्ठः । न च व्याघ्रशब्दस्तथेति न वैयर्थ्यमित्यस्य अत्राङ्ग इत्युदाहरणं चिन्त्य
 तस्य जनपदशब्दादित्यत्रन्तत्वेनाद्युदात्तमित्युः । कानिङ्ग इत्युदाहार्यं तत्र
 हि द्युज्जमगधेत्यण । अन्ये तु लुबन्तस्येत्याद्यनुवर्त्यास्य त्रिधित्वमवेच्छन्ति ॥
 लघावन्ते ॥ अत्रादिशब्दो न संबध्यते तेनानादिरपि गुरोक्रदानः । अत एव
 वृषाकपिशब्दो ऽनेन मध्यादात्त इति वृषाकपीति सूत्रे वृत्ताद्युक्तत्वात्क
 दिप् उलूकशब्दो ऽनेन मध्यादात्त इति कैपटेन चोक्तं वराहशब्दस्तु घृता
 दिरित्युक्तमेव न च गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । वृषाक
 प्यादावपवृत्त्या वृत्त्यादिविरोधात् अन्यतोऽपीति सूत्रे माङ्गकन्माथौ
 लघावन्त इत्यनेन मध्यादात्ताविति हरदत्तविरोधाच्च । लघावित्यादिकम् ।

वा तप्रमीः सभासञ्जननं कपालीनान्तस्वाद्य लघुरन्तो ऽत्र बहुचः किम् ।
 देवः गुक् । किं किसलयं कल्याण इति पर्यायेणाद्रिमध्याबुदात्तौ । स्त्रीवि-
 षयवर्णात्पु ॥ क्वचित्किङ्कृतौ स्त्रीविषयवर्णान्त्रामत्त्वित्यादिपाठः । सोपि
 मूलेध्यपूर्वस्येति सूत्रे दर्शितः । मल्लिकेति । अस्य प्राप्तिमात्रेणोदमुदाहरणं
 प्राप्तस्यास्य परत्वान्मादीनाञ्चेत्यनेन बाधाल्ललनेत्युदाहार्यम् । नचानेनैव
 सिद्धे ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्येति वर्णानान्तर्णोति च सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
 अत्र बहुच इत्यनुवृत्तेर्न दोषः । अत एव श्येनीत्युदाहरणं दत्त्वाहरिण
 इत्युदाहरणान्तरं दत्तम् । धवलादीन्यप्युदाहरणानि नीलादयस्त्वन्तोदात्ता
 एवेति बोध्यम् । पिशङ्गसारङ्गकल्मषालघावन्त इति मध्योदात्ता इति कैया
 टादिदर्शनात् । इदं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमेवप्रवर्त्तते इत्याहुः ।
 अतुशब्दात्पर्व इति अत्वादेरिति वक्तव्ये अतुपूर्वाणामित्युक्तेः समानाधिकरणे-
 ष्वहुव्रीहिर्निति भावः । अतुपूर्वत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषसमासस्तु न अत्तावि-
 त्येव सिद्धे पूर्ववहणवैयर्थ्यापत्तेः । अनुवर्त्तमानाफष इत्यनेन अन्वयानाप-
 त्तेश्च ॥ शकुनीनाञ्च पूर्वमिति अन्यात्पूर्वमित्यर्थः । लघुपूर्वमित्यसमस्तं
 पदद्वयम् । अत्राप्यादिरिति न संबध्यते पूर्ववहणात् । तेन कुक्कुटतित्तिरी
 मध्यादात्तौ कुक्कुटस्य वेदे ऽन्तोदात्तपाठस्तु छान्दसः तित्तिरियंजुःशाखायां
 मध्यादात्तः पठ्यते । एतेन तित्तिरिशब्दे ऽन्तोदात्त इति प्राणिरजतादि-
 सूत्रस्यहरदत्तः परास्तः । लघुपूर्वमिति बहुव्रीहिस्तु न लघोरिति पञ्चमी-
 निर्द्वैशेनैव सिद्धे पूर्ववहणवैयर्थ्यापत्तेः । लघोः पूर्वमिति तत्पुरुषो ऽपि न
 सप्तमीनिर्द्वैशेनैवसिद्धेः । नर्तुप्रा ॥ अतुवाचिनां प्राणिवचिनाञ्चेत्यर्थः ।
 वसन्त इत्यादि । अनयोर्लघावन्त इति निषिद्धे ऽन्तोदात्तत्वम् । एवञ्च
 कपोतमयूरशब्दै लघावन्त इति मध्योदात्ताविति प्राणिरजतादिसूत्रस्यहर-
 दत्तश्चिन्त्यः । खण्डिकादिसूत्रे मध्यादात्त इति कैयटश्च । धान्यानाम् ॥ वृद्धा
 सञ्जकधान्यावाचिककारयकारान्तानामित्यर्थः श्यामाक इति उशीरदासेरक-
 पालपलालश्यामाकेति सूत्रे श्यामाकवहणन्त्वधान्यावाचकश्यामाकवहणार्थम् ।
 अत एव श्यामाकायतीत्यर्थं ऽपि श्यामाकशब्द आद्युदात्त इत्याहुः ।
 माषा इत्यस्य तृणधान्यानाञ्चेत्यत्रोदाहृतत्वात् बालात्ता इत्युदाहरणमुचि-
 तम् । हलन्तानामसंभवेनाकारविशिष्टस्य ग्रहणम् । धान्येति किम् । आलोकः ।
 वृद्धेति किं चणकाः । क्षिति किङ्कोधूमाः । जनपदश्च । अथित्यचः सञ्ज्ञा । केकय
 इति । यत्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्यनेन परत्वादत्र भाव्यमिति तत्र बाध्यसा-
 मान्यचिन्तामाश्रित्य तस्याप्यनेन बाधादित्याहुः । अङ्गा वङ्गा इत्यप्युदाहर-
 णम् । जेत्यादि किम् । आस्रः । अङ्गे राजा । अजन्तानां किन्दरत् । हयादीनाम् ॥

अत्र केचिज्जनपदशब्दानामित्यनुवर्तयन्ति कुरुगार्हेति सूत्रस्यहरदत्तस्वरसो-
प्येषं तन्मते पञ्चालाः कोसला इत्युदाहार्यम् ॥ इग्लानाञ्चद्वय ॥ अत्र वेत्यनु-
वर्तयन्ति तेषां न कश्चिद्वेषः । कुरवश्चेदय इति वोदाहार्यम् । दृष्यवां किम् ।
वसातयः । इगिति किम् । अङ्गाः ॥ इति द्वितीयः पाठः ॥

ललाटमिति ॥ लघावन्तइत्येतद्वाधित्वा परत्वादिदमेवाचितमिष्यभि-
मानः । कपोल इति । यद्वाप्यत्र लघावन्त इति मध्येदात्तत्वमेषेष्टं तथाप्युदाह-
रणादिक् बोध्यामादीनां मलयो मकर इति मलयेषान्तस्यान्यात्पूर्वमित्यस्यास्य
वा प्रवृत्तौ फले न विशेष इत्युदाहृतम् । मकरः सञ्जाभूत उदाहरणम् । मक-
रवश्चेत्यत्र तु अभिष्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन सञ्जा भूतस्य न ग्रहण क्वचित्तु
माकर इति पाठः । तत्र स्वार्थेऽण्य शीदीनाञ्च शाकानां संप्रोदश्चेति सूत्रे
कैपटे तु दन्त्यादिपाठः इदञ्चाट्टुदात्तत्वविधायकम् । अनेन सर्वपशब्दे आट्टु-
दात्तत्वे प्राप्ते यान्तानाञ्च गुर्वादीनामिति मध्येदात्तत्वमित्युक्तनेन द्विती-
यपादान्ते इदं सूत्रमिति ध्वनितम् फिड्वृत्तौ तु तालव्यादिमूत्रमत्रपादे पठितं
शतपुष्येति क्वाचित्कोऽपपाठः । अत्रत्वाभावात् कैपटीत्या आट्टुदात्तविधा-
यकत्वे तु तत्रापि प्रवृत्तिरिति ध्वनयितुं अत्रापि उदाहृतं इत्याहुः । केचित्तु
अच्यदस्यैकाचद्वयचक्रमेष व्यावर्त्यं वर्तन्ति । पान्तानाङ्ग ॥ पान्तानां किङ्कर्तव्यः ।
लघावन्त इति मध्येदात्तायं नगर्दभं पुरः इत्यन्तादात्तं तु- हान्दसङ्गं शीदी-
नाङ्गणायः क्लृणोः संप्रसारणञ्चेति कपन् । अयुतमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
प्राप्ते इदन्द्वितीयेवेति द्वितीयमित्यधिकारादिति भावः । काशीनानामिति-
वक्तव्ये नुडभात्र आर्षः । वरुड इतीति पारेवतः वितस्ता इत्युः शान्तिः द्राक्षाकला
उमा काष्ठा पेष्वाकाशीनम् । केचित्तु मकरवर्कुकुटपारेवतेति क्राष्टायैश्च इति
पठन्ति कर्दमादिराकृतिगणः । अत्र य इति । केचित्तु सुगन्धितेजनस्य चेति
सूत्रं पठन्ति आर्दिद्वितीयेवेति अनुवर्तयन्ति अयं क्लीबोपि नयः फलान्तानां
नपुंसकस्य फलशब्दान्तस्यादिर्द्वितीयवेत्यर्थः । केचित्तु लोफो नय इति अस्य
स्थाने पठन्ति नघनिनपुंसकं लशब्दे परे क्लीबस्य फशब्द उदात्तः फलं
सफलमित्युदाहरन्ति । अन्ये तु फाशब्दस्येति व्याख्याय सफलमित्युदाहरन्ति ।
कुलाय इति लघावन्त इत्यस्य प्रवृत्तावपि न कश्चिद्विशेषः । गवयमलया
वुदाहार्यां कुशलपार्थमान्यात्पूर्वग्रहणं आन्तस्य ना आकारान्तस्येत्यर्थः नाना
नासादिवासुधेत्युदाहरणं क्वचित्तु आन्तस्येत्यपि पाठः शाशब्दान्तस्येत्यर्थः ।
केचित्तु तन्त्रेण शशब्दोपि रहते तेन सनाथो देशदत्त इति सिद्धमित्याहुः ।
शिशुमारोदुम्बर । शिशुमारोति पाठान्तरं उष्टार उष्टारोति रक्वर्जितमपि

पाठान्तरं चकारेणान्यात्पूर्वमिति द्वितीयमिति च संबध्यते सांकाश्याका-
म्पिल्य ॥ अत्र सूत्रे मण्डूकपुत्र्या ऽऽदिर्वेति वर्तते तदाह । द्वितीयमुदात्तं वेति
अत एव पट्टचिन्ति सूत्रे राजन्यसांकाश्याकाम्पिल्यनासिक्वदावाघाटानामादि-
र्वान्तोवेति कैयटेनोक्तम् । अत्रान्तशब्देनादेरपेक्षयान्तोद्वितीय एव अतो न
विरोधः एवं सप्रमी सिद्धेति सूत्रे षषामन्तः पूर्वं वेति काशिकायामपि
पूर्वशब्देनादिस्तदपेक्षयान्तश्चान्तशब्देन एह्यते इति बोध्यम् । अन्यात्पूर्वमिति
तु नानुवर्तते सांकाश्यादीनान्त्रयाणाङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ यान्तस्यान्या-
दित्येव सिद्धेः । उत्तरसूत्रे आदिर्वेति तु स्पष्टार्थम् । ईषान्तस्य ॥ हयिति हल-
न्तसञ्जापत्ते ऽधिकाराद्वितीयम् । ईषान्तस्य किं मञ्जुषा । हलादेः किम् । अम्ब-
रीषम् । उशीरदासेर ॥ अत्र हृदयग्रहणं स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीया
दात्तत्वं बाधितुं देवग्रहणं लघावन्ते इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । केचित्तु
घृतादिषु देवरशब्दः पठ्यते एवञ्च पत्ते अद्भ्युदात्तार्थङ्ग्रहणमित्याहुः । अत्र
वेति नानुवर्तते इति केचित् । महिष्यषा ॥ मत्यादिकिं मिही । अग्निजेत्या-
दिकिं महिषी । अषाठा नक्षत्रम् ॥ इति तृतीयः पादः ॥

शकृटिशक अत्राभे वनस्यत्यादिषु युगपदित्यादिसूत्रस्ययुगपद्ग्रहणबो-
धिनानेकोदात्तानां युपपन्न समावेश इत्यर्थानुवादकम् । पर्यायेणेति । तत्फलन्तु
अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यादेरेतद्विषये ऽपि प्रवृत्तः । निङ्गुविशिष्टपरिभाषान-
व्यर्थानुवादकम् । शकृटी इति ॥ गोष्ठजस्य । ब्राह्मणवाचकस्य गोष्ठजशब्द
स्येत्यर्थः । पारावत इति । अत चशब्देनोदात्तः कपिकेशह भाषायां बहुव्रीह
त्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तत्र हरिशब्द इनन्तत्वादाद्भ्युदात्तः । कपिरन्तोदात्तः ।
केचित्तु निरुद्रकादेराकृतिगणत्वादनयोरन्तोदात्तत्वमाहुः । न्यङ्स्व ॥ न्यधीचेति
पूर्वपदस्यरे कृते यणि उदात्तस्वरितयोरिति सिद्धे न्यङ्ग्रहणं तदनुवादकं
तिल्यशिल्प ॥ केचिदत्र मर्त्यशब्दे पठन्ति तदयुक्तं तन्त्वाहवन्तमर्त्या इत्यादाया
द्भ्युदात्तदर्शनात् तद्भ्युत्तात्कर्मण इति सूत्रस्यवार्तिकेन यति यतोनाव इत्या-
द्भ्युदात्तत्वम् । यत्तु धान्यस्याने धन्यं पठन्ति तत्र पत्यावैश्वर्यं इति सूत्रे धान्य-
मन्तस्वरितमिति वृत्तिमुपादायास्यैव सूत्रस्य हरदत्तेनोपन्यासात् प्रयुज्यते च
धान्यमसिधिनूहीति बिल्वभक्ष्य भाषायां भक्ष्यवीर्या आद्भ्युदात्तौ वीरेषु साधु-
रिति यत् भक्षयतेर्ह्यन्तादचोपत् बिल्वः स्वरितान्तोदात्तोदात्तो वा । केचित्तु
बिल्ववस्तेति पठन्ति । अनुच्चीनीति । सर्वानुदात्तानीत्यर्थः । अत्र सूत्रे छन्दसोति
नानुवर्तते आद्भ्युदात्तश्चेति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात् । निपाताच्चा ॥ शुक्लीक-
रोतीत्यादौ च्यन्तानां निपातत्वे ऽपि च्येति च्यत्वादनन्तोदात्तत्वं उपसगाश्वा ।

भिवर्जमिति आद्युदात्ता इत्यर्थः । अभिवर्जं किम् । अभ्यभिहि अभिराममस्यात् इदं सूत्रं व्यर्थम् । उपसर्गाणां निपातत्वेनैव सिद्धेः । न च कर्मप्रवचनीयानान्त-
दभावज्ञापनायेदन्तेषामप्याद्युदात्तस्येष्टत्वात् । अभिश्चैवमादिषु पाठ इति बहवः । अत एव मानोमर्त्ता अभिद्रुहश्चिति मन्त्रे एवमादीनामत इति वेदभा-
ष्यकृद्विरुक्तं स्पष्टञ्चेदं उपसर्गसञ्ज्ञामूत्रे भाष्ये । केचित्तु उपसर्गस्यैवाभेराद्युदा-
त्तत्वनिषेधो यथास्यात् कर्मप्रवचनीयस्य तु निपातत्वाद्भवत्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्र-
मित्याहुः । एवादीनामन्तः । अहशश्वच्छब्दै गणे आद्युदात्ता निपात्या आदह-
स्वधामनुक्ताहमित्रावरुणाशश्वदिन्द्रः योपुर्थाद्विरिति प्रयोगदर्शनान । तन्त्रि-
न्त्यमिति चिन्ताबीजन्तु चिन्त्यम् । सहशब्दस्यापि निपातत्वादाद्युदात्तत्वमिति
सहस्य स इति सूत्रे आकरात् प्रयुज्यते च सहवैदेवानामिति तेष्वसर्गाभिः
सहेत्यत्र तुहान्दसमन्तोदात्तत्वमिति केचित् । वावादीनामुर्ध्वानि मूत्रे उदा-
त्तावित्यनुवृत्तिप्रदर्शनम् । इह त्रिमूच्यामादिशब्दः प्रकारे इत्याहुः । चादयोः ।
निपाता इति वर्त्तते नेह पशुर्नेति आद्युदात्तत्वापघादाय यथेति या अनदा-
त्त इति वर्त्तते शाकिने वचोयथेत्यादौ तु हान्दमन्त्वात् नानुदात्तः । प्रकार-
दिति । प्रकारे गुणवचनस्येत्यादि द्वित्वे इत्यर्थः । मिट्टानोदात्तत्वानयानक-
शेषमिति प्रकारादिद्विरुक्तादन्यद् द्विरुक्तमित्यर्थ इत्येकः । अनदात्तत्वमप्या-
वाद्कथयन्तु । अनदात्त पदमेकवर्जमित्यस्यानुवादकमित्यन्वयः ॥ इति शान्त-
वेति । इदं मात्रापत्रमिति सूत्रे ह्यदत्तस्य स्पष्टम् । जन्तुवावाये । प्रमेनेति
द्वारादीञ्चेति सूत्रे ह्यदत्तः ॥ इति फिट्मूत्राणि समाप्तानि ॥

अथ प्रत्ययस्वराः ॥ कर्त्तव्यमिति । तत्रोप्यं तद्यत्तु नित्वाभ्यस्यरितः ।
यद्यपि तत्रस्यापि आद्युदात्ते जेदनिशाने कृते उदात्ताटनदातस्येति स्वीरता
भवत्येष तथापि तस्यामिदृत्वात्तन्निमित्तकृतेपनिघानाप्रशक्त्या नित्यनाम
त्तके तत्प्रशक्त्या महान् फले विशेषः । युक्तमिति । युक्तप्रमादे प्रवय एक
शुतिः । त्रितः सप्रकृतेरिति । अत्रार्थे ऽकृवाश्चत्वं ज्ञापकम् । अन्यथा तथैका
चत्वात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैव सिद्धे तदव्ययं म्यात हन्तः प्रमाणस्य हन्तः
प्रमाणेन इति लुक् । अत्र चित्स्वोरान अन्तरङ्गानपीति न्यायान प्रत्ययनक्षणात्
न प्रत्ययस्यासाधारणरूपाश्रयणाभावात् । कृतिद्वन्द्वप्रत्ययस्यपि चित्तन्त्यात्
अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणाभाषस्य पूर्वमुक्तेश्च । हन्तगच्छश्च म्वाङ्गां
टामित्याद्युदात्तः । चतुः करोतीत्यादौ रात्सम्यन्यस्यामिदृत्वात्सुत्तस्यव ।
अन्येक इति । अरुत् ततः पर उदात्तः एवं यकेतकदित्यत्रापि वाद्यम् ।
तद्वितस्य कित इति । एकं सूत्रद्वारे कुञ्जादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये योगाद्य
भागः कर्त्तव्य इत्युक्तेस्तदनुसारेण व्यावष्ट चित्तन्त्यादृत्तमिति । चित्तन्त्याद्य

नेति । च्फञश्चित्त्वन्तु व्रातच्फञोरित्यादौ विशेषणार्थे सावकाशमन्यथा
 उश्वायनादापि अयः स्यादिति भावः । अित्त्वमश्रुद्वयार्थे सावकाशं तत्रश्चित्स्वरं
 बाधित्वा परत्वात् अित्स्वरः प्राप्तो ऽनेन बाध्यत इति तात्पर्यम् । कौञ्जा-
 यना इति कुञ्जात् च्फञि तदन्तात् व्रातच्फञोरिति अयः । आदीनान्तद्रा-
 जत्वाद्बहुषु लुक् । कितः तद्विभक्तिके चक्रतुः । कित्वातिदेशादन्तोदात्तत्वं
 माभूत् । यत्तु प्रत्युदाहरन्ति इत्यः क्यप्पित्त्वस्य तुकि कित्त्वस्य गुणनिषेधे
 सावकाशत्वात् पित्स्वरं बाधित्वा परत्वादयं स्यादिति । तत्र क्यप्चेदन्तोदा-
 त्तस्तदा व्रजयजोर्भावे क्यबेवेति नियमेन वारयितुं शक्यत्वादित्याहुः । कितः
 किम् । अविदूषम् । तिसृभ्यो जसः ॥ बहुवचनं प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्यात्
 च्चेभ्य इति वत् । यत्तु वार्तिककृतोक्तं तिसृभ्योजसृषहणानर्थक्यमन्यत्रास्या-
 प्राप्तेः बहुवचनविषयत्वादस्यैकवचनद्विवचनयोर्भाव एव शसि उदात्तयण इति
 सिद्धम् । अन्याह्लादयस्तत्र षट्त्रीति क्लृप्त्युपोत्तममिति च सिद्धमिति तत्र ।
 अतितिस्रावित्याद्विध्यावृत्तेः फलस्य सत्त्वात् । तदुक्तं भाष्यकृता उपसमस्तार्थ-
 मेके जसोयहणमिच्छन्ति अतितिस्राविति स्यादिति परिभाषासत्त्वाद्बिहित-
 विशेषणसम्भव इत्याशयः । अनेन पूर्ववार्तिककृतं प्रत्याख्यानमसङ्गतमिति
 सूचितमिति तिसृशब्दे तरङ्गत्वाद इत्यत्र गतेर्धातुलोपे वाच्यमित्युक्तेरन्तोदात्तः ।
 तस्य यण्युदात्तस्वरितयोरित्यनेनैकारः स्वरितः । तिस्र इति अन्तोदात्तत्रि-
 शब्दस्यादेशास्ति सा पि तथा तस्याचिर इति कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ॥ सावकाशः ॥ सौ परे यदेकाक्षरूपं ततः
 परेत्यर्थः । सौ य एकाच् तस्मात्परेत्यर्थं निष्पत्तेः ऽर्थवत्परिभाषया प्रकृते ऽर्थवत्
 एव सम्भवाच्च सौ दयर्थेविशिष्टमेकाक्षरूपं तदर्थेविशिष्टात्तदेकाक्षरूपत्वात् विभ-
 क्तिरिति फलितं राज्ञिति राजन् शब्दः कनितन्तत्वादाद्गुदात्तः । न च एकाचोवि-
 हितया विभक्तिरित्यर्थाच्च दोषः विहितविशेषणे प्रामाणाभावात् । एकाक्षरहण-
 व्यावर्त्यमप्येतदेव । तदभावे हि सौवर्त्तमानाच्छब्दात्परेत्यर्थः स्यात् सावित्यस्य-
 द्वाभ्यामित्याद्विध्यावर्त्यं स्यात् । सप्तमीबहुवचनमितिकिं यातायाद्वा प्रथमैक-
 वचनग्रहणे तु तत्र यानितिरूपं संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन यान्त इति वा । न
 हि तस्मात् शसुविभक्तिः । विहृतिग्रहणेन प्रकृतेर्ग्रहणात् आगमसहितग्रहणेन
 केवलस्याग्रहणाच्च तन्मध्यपतितन्यायो ऽपि केवलेन विशिष्टग्रहणं बोध-
 यति न स्वतावता प्रकृते इष्टसिद्धिः । न च रूपविप्रक्षमकृत्वा सौ य एकाच्
 ततः परेत्यर्थे एवास्त्विति वाच्यं दोःशब्दः सौ एकाच् तस्य दोषवादेशे ततः
 परा विभक्तिरुदात्ता स्यात् इत्येते तु मध्यादात्तं दोषभ्यामिति । अयं सप्त-
 मीबहुवचनपक्षे विरूपविषयत्वाभावे दोषः । अस्ति च दोष इत्यत्र य एकाच्

तस्मात्परा विभक्तिरिति । नन्वेवमपि दोःशब्दादेशत्वेन स्यानिषद्वावात्मवृत्ति-
 दुर्धारा नचेष्टापत्तिः तैत्तिरीयैर्दोषाभ्यां स्वाहेति मध्यादात्तस्यैव पाठात् । अत
 एव नगोश्वचिति सूत्रे शुनः शुनेत्युदाहरणं सङ्गच्छते । अन्यथा सप्तमीबहु-
 वचने नलोपप्यासिदुत्वे ऽपि श्वन्शब्दात् तृतीयादिविभक्तेरभावात्सङ्गतिः
 स्पष्टैव मम तु नदोष इति चेत् । लत्यानुरोधेनावृत्त्या यदेकाज्जपं तत एकाच्च
 एव परेत्यर्थेन वारणात् त्वयेत्यादौ तु प्रथमैकवचनग्रहणे ऽपि न दोषः
 प्रथमैकवचनप्रकृतेः स्याने तृतीयादिप्रकृतेरविधानात् । स्पष्टञ्च नगोश्व-
 चिति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्ये । किंच काभ्यां कुलाभ्यामिन्यादौ एतदपवृत्ती
 रूपविग्रताफलं रूपग्रहणे प्रमाणन्तु सप्तमीबहुवचनग्रहणे नगोश्वचिति नि-
 षेधो ज्ञापक इति भाष्येमेव । स्यादेतत् स्त्रियामाभ्यामित्यादौ एभिरेवामि-
 न्यादौ चान्यादेशे सर्वानुदात्तत्वं न लभ्येत साधेकाच्च इत्यस्य प्रकृतेः आमु
 षु इति हि सौ रूपं न च प्रकृतसूत्रस्यैकैयटरीत्या तत्रान्तोदात्तत्वमेवेष्ट
 मिति वाच्यम् । एभिर्गने पित्रिसिन्धमेवामिन्यादिवैदिकप्रयोगविरोधात् । अन्य
 त्वित्युक्त्या तेनापि तत्रारुचिबोधनाच्च । न च विभक्तेरुदात्तत्वे शेषनिघानेन
 प्रकृतेरनुदात्तत्वं सिद्धे अशादेशस्यानुदात्तत्वविधानसामर्थ्यादन्त्यादेशे विभक्ति
 स्वरोनेति वाच्यम् । अस्त्रियामाभ्यामित्यादौ चारिताभ्यां न ह्यत्र साधेकाच्च
 इति प्राप्नोति तत्र हि सप्तमीबहुवचने षु इति तत्र ए इति न च सादृश
 हास्ति नापि तस्य विकारः । न च स्त्रियामासु इति रूपस्य सत्त्वेन एतित्तुं
 वारा अर्थभेदात् न च नगोश्वन्तिति निषेधात् एभिरिन्यादौ न दोष इति
 वाच्यं प्रथमैकवचने ऽवर्णान्तत्वाभावात् । नवोद्दिष्टमित्यस्य दुर्धारात्वेन भयो
 नुदात्तत्वं त्रेष्टमिति वाच्यं तत्रान्तोदात्तादित्यनुवृत्त्या तदपान्ते । अत्रैकाच्च
 परेत्यस्यैकाच्च एव परेत्यर्थः कार्यः । तेन त्रित्सु अग्निचितेत्यत्र न ॥ अन्तोदा-
 तात् ॥ नित्यशब्दस्य स्वतित्वेनाधिकारगत्या नित्याधिकारविहितसमास
 एव एह्यतइत्यत आह नित्येत्यादि इदञ्च वृत्तिपदमञ्जराः स्पष्टम् । परम
 वाचति । पक्षे वाशब्द उदात्तः अन्तोदानात्किम् । अथावा तत्पुरुषः अथप
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न उत्तरपदग्रहणमेकाचत्वनात्तोदात्तत्वेनचोत्तरपदं विग
 र्णयितुम् । अन्यथा समासे विशेष्येन तथासति शुनऊर्कं श्व. ऊर्त्यादाश्च स्यात्
 एकाचकिं राजद्रुपदा षष्ठीसमासः । सनित्येत्यादिक्रिम् । अग्निचिता । उपपदम-
 मासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण विच्छब्द उदात्तः । यस्तुसमामघटकपदमात्र
 घटितवियहाभावेनैव नित्यसमासस्तत्र भवत्येवायं विकल्पः । यथा ऽथावा
 ब्राह्मणेन अविद्यमाना वाग्यस्येति वियहः बहुव्रीहौ नत्रसुभ्यामित्यन्तोदा-
 त्तत्वम् । इदञ्च वृत्त्याद्यनुरोधेन व्याख्यातम् । उपपदमामिदिति सूत्रे भाष्यं तु

विग्रहाभावेन यो नित्यसमासस्ततो ऽन्यत्रायं विकल्पः अन्यथोपस्थेनेत्यादाव-
 व्ययीभवेऽप्ययं स्यादित्युक्तम् । एवञ्च बहुव्रीहाववाचा ब्राह्मणेनेत्यत्रापि विक-
 ल्पान् भवत्येवेति प्रतीयते इति दिक् ॥ अञ्चेश्कन्दस्य ॥ शसादिरिति नोक्तं
 नपुंसके शसि माभूत् सुटि च यथास्यादिति अञ्चेरित्यत्रकः कित्त्व ऽपि
 नलोपाकरणं सौत्रत्वात् यत्तु नकारो विवक्षितः इन्द्रसि विधिर्भाषायां नगो
 ऽश्वन्विति निषेधः अङ्ङिति निर्देशेन तस्यापि नलोपाभावे एव प्रवृत्तेरिति
 व्यवस्थेति तत्र । प्रतीचोबाहूनित्यादिलक्ष्यविरोधात् । अनिगन्ते ऽञ्चताविति
 सूत्रस्याकारविरोधाच्च अत्रोत्तरपदादिति वर्तते तेनोत्तरपदभूताञ्चत्यन्तात्प-
 राविभक्तिरित्यर्थः । तेन केवलाञ्चतेः क्विपि अभ्यामित्यादौ नस्य प्रवृत्तिरि-
 त्याहुः । दधीच इति । दध्यञ्चति दध्यङ् अत्विगादिनाङ्ङिन् । चावि
 तीति । तथा च तदपवादोऽयमिति भावः । लुप्राकारनकारे ऽञ्चतावित्यर्थेन
 तस्यादिविभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालमेव प्रवृत्तेरित्याशयेन च पूजायां दध्यञ्चेत्या-
 दाविदं सावकाशं तत्र न गोश्वन्विति निषेधेनास्याप्रवृत्तेः । नचैवमपि दध्य-
 भ्यामित्यादौ अस्य सावकाशत्वेन दधीच इत्यादौ परत्वात् चुस्वरो दुर्वार
 इति वाच्यं शसपरिग्रहार्था सर्वनामस्यानग्रहतसामर्थ्यात्तत्रापि प्रवृत्तेः । न
 च पराच इत्यादौ सावकाशमिदम् । अनिगन्तुपूर्वपदेचावित्यस्याप्रवृत्तेर्वैत्य
 माणत्वात् तत्रानिगन्तेऽञ्चतावित्यस्यवेष्टत्वादिति वाच्यम् । अनिगन्तेऽञ्च-
 ताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सतिशिष्टचुस्वरबाधकत्वव्रदेतस्यापि बाधक-
 त्वेन तत्रैतदप्रवृत्तेरित्याहुः । केचित्त्वत्रान्तोदात्तादित्यपि वर्तते अयेऽनु-
 वृत्तिदर्शनेनात्रापि तत्संबन्धात् एवञ्चान्तोदात्तोत्तरपदभूताञ्चः परेत्यर्थः ।
 अत एव पराचेत्यादावप्रवृत्तिः । अनिगन्तेऽञ्चताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे-
 णाद्गुदात्तत्वात् अञ्चेरन्तोदात्तत्वसामर्थ्याद्विभक्त्युत्पत्तिकालावच्छिन्नं शाह्य-
 मित्याहुः ॥ ऊङ्ङिदम् ॥ अत्रैकाच इति अन्तोदात्तादिति वर्तते तत्रैकाज-
 यहणमूठो न विशेषणमव्यभिचारात् । तद्घटितममुदायस्य विशेषणत्वे ऽपि
 न वर्तते । अस्ति हि प्रष्टौहशब्दे तद्घटितोऽर्थवान् समुदाय ऊहिति एवं
 पदाद्यंशे ऽपि उपात्तानामेव विशेषणं न विभक्त्यातिप्रकृतेः । अत एव
 ब्रह्मणपदेत्यादावन्तोदात्तत्वसिद्धिः इदमेव ध्वनयितुं वृत्त्यादिषूत्तूरत्यनुदाहृत्य
 प्रष्टौह इत्युदाहृतम् । न च साविकाच इत्यनेन सिद्धत्वात्तत्रादाहृतं शसि
 तदप्राप्तेः । एकाच इति किम् । अन्यैरेनान्कन्यानामभिरित्यादौ एनानित्यस्य
 सर्वानुदात्तत्वं यथास्यात् यद्यपि प्राग्दिश इति सूत्रस्यभाष्यादत्र तृतीयादि-
 यहणमनुवर्तते इति प्रतीयते यथापि तद्वेकदेश्युक्तिः तत्रैव भाष्ये इत इत्यत्रै-
 तत्प्रवृत्त्युक्तेः अपोयाचमि पुंसः पुत्रानुतरायोदेवी इतः पिशङ्गयच्छसे इत्यादि-

लक्ष्यसिंवादाच्च । अन्तोदानात्कम् । अन्वादेशे आभ्यामित्यादौ एतन्मा-
भूत सावेकाच इति तु नात्र सावेखिति रूपात् प्रष्टोह इति प्रष्टवाट्शब्द
उपपदसमासेनान्तोदात्तः । ऊट्टुपधेति । उपधाभूतस्यैवाटोपहणमित्यर्थः ।
पञ्चमीनिर्द्वंशादन्त्यस्यैवग्रहणे प्राप्ते वचनम् । स्वर्विधौ व्यञ्जनमविद्यमान-
वदिति परिभाषा तु अन्तोदात्तानुदात्तादिश्वहारे एव प्रवर्तते अत एव
कर्षात्त्वत इति मनुपनिर्द्वंशश्चरितार्थे इति प्रागेवनिरूपितम् । अत्रद्युवेति-
अत्र क्विपि विवक्षिते ऊडनुदात्तानिपात्यते ततो याण उपपदसमासे ऊ-स्वर्-
णान्तोदात्तोयं क्विपि परत ऊठि तु अनुनासिकादौ प्रत्यये उठ्स्वर मति
शिष्टः स्यात् तथा च स्यानशब्दे ऽन्तोदात्तो न स्यात् उदात्तानिपातनेचेदमेव
भाष्यं प्रमाणम् । अत एव प्रयोगे ऊठ उदात्तत्वश्रुति अन्यथा स्वरतः
स्यादित्याहुः । प्रतेबभूइति मा आभ्यामिति क्कदः बभ्रशब्देनाक्त्यादिमा-
परामशादन्वादेशो ऽस्ति कथितानुक्थनस्यैवतत्त्वात् । पटपटादय इति ।
सूत्रेपात्ताः षडित्यर्थः । तेन वार्तिकस्यानाड्यग्रहणे ऽपि न दोषः । एकाच
इत्यनुवृत्त्यैतदर्थलाभः तेनासनि उदनीत्यादिप्रध्यादात्तमेव पटाद्यदेशा
अन्तोदात्ता निपत्यन्ते । इदं सूत्रं लितात्यस्य पूर्वविप्रतिषेधनानुस्ये वा
बाधकं तेन इत इत्यत्र विभक्त्युदात्तत्वमेवेति प्राग्दिग इति सूत्रं भाष्यकैष-
टयोः स्थितम् । इदमोहिलि लित्वसामर्थ्याल्लित्स्वर एवेत्याहुः ॥ अष्टने ॥
अष्टन्शब्दो घृतादित्वादन्योदात्त इति पटसञ्ज्ञामूत्रं भाष्ये ध्वनित तना
त्तार्थतया ऽनुवर्त्तमानस्यापि अन्तोदात्तादित्यस्य न बाधः । अत एवाष्टा-
वित्यत्रैकादेश उदात्तेनेत्यन्तोदात्तत्वसिद्धिः । ऋण्युपोत्तममिन्वभ्यापवादाय-
मिति स्पष्टम् । दीर्घात्कम् । अर्थाभिः । ऋण्युपोत्तममिति स्वरः ॥ शतृ-
नुमो ॥ अनुम इति बहुव्रीहिः शतुलंसावधानुर्कति नचान्तरङ्गत्वादेकादेश
कृते ऽव्यपवर्गः अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात् नचैकादेशभ्यां ऽस्मिन्
स्वरे सिद्धः । अनुम इति प्रतिषेधनामिदृत्वाभावज्ञापनात् । नचैकादेश
स्वरेण विनासनुम्कमन्तोदात्तं भवति अनुम इति च श्रुतत्वाच्चनुरेय विशेष-
णान्तेन मुञ्चसेत्यादौ स्वरप्रवृत्तिः । अन्तोदात्तादिति तु तदन्त्यस्यैव विशेषणम् ।
अन्यथा तुदती इत्यत्र न स्यात् अत एव नुमप्रतिषेधः मायंकः । अत्रयातिक
बृहन्महतोरूपसंख्यानमिति बृहती महती यद्यपि शतृवद्भावेनेदं सिद्धं तथापि
बृहन्महतोरेवेति नियमार्थमिदं तेन पृषता पृषतीत्यादीनां न । ननु पिय-
महनात्यादौ सूत्रेणासिद्धेर्विधानार्थमेवस्यादिति चेन्न वार्तिकेप्यन्तोदात्तादि-
त्यस्य संबन्धेनात्र तस्याप्यप्रवृत्तिः । अतिमहतीत्यत्र अतेरङ्गन्यदे इत्यन्तोदा-
त्तत्वाद्वाच्यमेव विदुषीविदुष इत्यादौ षसोः स्यानिवत्त्वेन शतृत्वात्ततः पर्याये

वियहाभावेन यो नित्यसमासस्ततो ऽन्यत्रायं विकल्पः अन्यथोपख्येनेत्यादाव-
व्ययीभावेऽप्ययं स्यादित्युक्तम् । एवञ्च बहुव्रीहाववाचा ब्राह्मणेनेत्यत्रापि विक-
ल्पान् भवत्येवति प्रतीयते इति दिक् ॥ अञ्चेश्कन्दस्य ॥ शसादिरिति नोक्तं
नपुंसके शसि माभूत् सुटि च यथास्यादिति अञ्चेरित्यत्रकः कित्त्व ऽपि
नलोपाकरणं सौत्रत्वात् यत्तु नकारो विवक्षितः क्न्दसि विधिर्भाषायां नगो
ऽश्वविति निषेधः अङिति निर्देशेन तस्यापि नलोपाभावे एव प्रवृत्तेरिति
व्यवस्थेति तत्र । प्रतीचोबाहूनित्यादिलक्ष्यविरोधात् । अनिगन्ते ऽञ्चताविति
सूत्रस्याकारविरोधाच्च अत्रोत्तरपदादिति वर्तते तेनोत्तरपदभूताञ्चत्यन्तात्प-
राविभक्तिरित्यर्थः । तेन केवलाञ्चतेः क्विपि अभ्यामित्यादौ नम्य प्रवृत्तिरि-
त्याहुः । दधीच इति । दध्यञ्चति दध्यङ् ऋत्विगादिनाङिन् । चावि-
तीति । तथा च तदपवादोऽयमिति भावः । लुप्राकारनकारे ऽञ्चतावित्यर्थेन
तस्यादिविभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालमेव प्रवृत्तेरित्याशयेन च पूजायां दध्यञ्चेत्या-
दाविदं सावकाशं तत्र न गोश्वविति निषेधेनास्याप्रवृत्तेः । नचैवमपि दध्य-
भ्यामित्यादौ अस्य सावकाशत्वेन दधीच इत्यादौ परत्वात् चुस्वरो दुर्वार
इति वाच्यं शसपरिग्रहार्था सर्वनामस्यानग्रहणसामर्थ्यात्तत्रापि प्रवृत्तेः । न
च पराच इत्यादौ सावकाशमिदम् । अनिगन्तपूर्वपदत्रावित्यस्याप्रवृत्तेर्वत्य
माणत्वात् तत्रानिगन्तेऽञ्चतावित्यस्यवेष्टत्वादिति वाच्यम् । अनिगन्तेऽञ्च-
ताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सतिशिष्टचुस्वरबाधकत्ववदेतस्यापि बाधक-
त्वेन तत्रैतदप्रवृत्तेरित्याहुः । केचित्त्वत्रान्तोदात्तादित्यपि वर्तते अथेऽनु-
वृत्तिदर्शनेनात्रापि तत्संबन्धात् एवञ्चान्तोदात्तोत्तरपदभूताञ्चः परेत्यर्थः ।
अत एव पराचेत्यादावप्रवृत्तिः । अनिगन्तेऽञ्चताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे-
णाद्युदात्तत्वात् अञ्चेरन्तोदानत्वसामर्थ्याद्विभक्त्युत्पत्तिकालावच्छिन्नं शाह्य-
मित्याहुः ॥ ऊडिदम् ॥ अत्रैकाच इति अन्तोदात्तादिति वर्तते तत्रैकाज-
ग्रहणमूढो न विशेषणमव्यभिचारात् । तद्घटितममुदायस्य विशेषणत्वे ऽपि
न वर्तते । अस्ति हि प्रष्टौहशब्दे तद्घटितोऽर्थवान् समुदाय ऊहिति एवं
पदाद्वयं ऽपि उपात्तानामेव विशेषणं न विभक्त्यात्तिप्रकृतेः । अत एव
ब्रह्मणपदेत्यादावन्तोदात्तत्वसिद्धिः इदमेव ध्वनयितुं वृत्त्यादिषूत्तरत्यनुदाहृत्य
प्रष्टौह इत्युदाहृतम् । न च सावेकाच इत्यनेन सिद्धत्वात्तत्रादाहृतं शसि
तदप्राप्तेः । एकाच इति किम् । अन्यैरेनान्कन्यानामभिरित्यादौ एनानित्यस्य
सर्वानुदात्तत्वं यथास्यात् यद्यपि प्राग्दिश इति सूत्रस्यभाष्यादत्र वृतीयादि-
ग्रहणमनुवर्तते इति प्रतीयते यथापि तद्वेकदेश्यक्तिः तत्रैव भाष्ये इत इत्यत्रै-
तत्प्रवृत्त्युक्तेः अपोयाचमि पुंसः पुत्रानुतरायोदेवी इतः पिशङ्गयच्छसे इत्यादि-

नह्यत्रिसंवादाच्च । अन्तोदानात्किम् । अन्वादेशे आभ्यामित्यादौ एतन्मा
 न्न साविकेच इति तु नात्र सावैष्विति रूपात् प्रष्टोह इति प्रष्टवाट्गञ्ज
 उपपदसमासेनान्तोदात्तः । ऊग्रुपधेति । उपधाभूतस्यैवोटाग्रहणमित्यर्थः ।
 षञ्चमीनिर्देशादन्यस्यैवग्रहणे प्राप्तिं वचनम् । स्वरविधां व्यञ्जनमविद्यमान-
 व्रदिति परिभाषा तु अन्तोदात्तानुदात्तादिश्वहारे एव प्रवर्तते अत एव
 कृषात्वन इति मनुपनिर्देशशस्त्ररितार्थे इति प्रागेव निरूपितम् । अत्रद्युवेति
 अत्र क्विपि विवक्षिते ऊडनुदात्तोनिपात्यते ततो यणि उपपदसमामे ऋश्चरे
 णान्तोदात्तोयं क्विपि परत ऊठि तु अनुनासिकादौ प्रत्यये उठस्वर मति
 शिष्टः स्यात् तथा च स्यान्शब्दे ऽन्तोदात्तो न स्यात् उदात्तनिपातनेवेदमेव
 भाष्यं प्रमाणम् । अत एव प्रयोगे ऊठ उदात्तत्वश्रुतिं श्रयथा स्वारत्,
 स्यादित्याहुः । प्रतिबभूविति मा आभ्यामिति छेदः बभ्रुशब्देनाक्तयोरिटमा-
 परामर्शादन्वादेशो ऽस्ति कथितानुक्थनस्यवतत्वात् । पटपटादय उत ।
 सूत्रेपात्ताः षडित्यर्थः । तेन वार्तिकस्यानाहुग्रहणे ऽपि न टोषः । एकाव
 इत्यनुवृत्त्यैतदर्थलाभः तेनासिनि उदन्तोत्यादिमध्यादात्तमेव पटाग्र देगा
 अन्तोदात्ता निपत्यन्ते । इदं सूत्रं लितात्यस्य पूर्वविप्रतिषेधनान्नत्या वा
 बाधकं तेन इत इत्यत्र विभक्त्युदात्तत्वमेवेति प्राग्दिश इति सूत्रं भाष्यकथ
 टयोः स्थितम् । इदमेवैलि लिच्चसामर्थ्यान्नित्स्वर संवेत्याहुः ॥ अष्टना ॥
 अष्टन्शब्दो घृणादित्वादनोदात्त इति पटमञ्जामूत्रं भाष्ये ध्वनितं तेना
 त्तार्थतया ऽनुवर्त्तमानस्यापि अन्तोदात्तादित्यस्य न बाधः । अत्र गवात्रा
 वित्यत्रैकादेश उदात्तेनेत्यन्तोदात्तत्वमिदृष्टिः । ऋन्युपोत्तममित्यस्यापवादाय
 मिति स्पष्टम् । दीर्घात्किम् । अष्टभिः । ऋन्युपोत्तममित्यस्यापवादाय
 नुमा ॥ अनुम इति बहुव्रीहिः शतुलंमार्यधानुर्कति नवान्तरङ्गत्यादेरादश
 कृते ऽव्यपवर्गः अन्तरङ्गपिभाषाया अनित्यत्वात् नवैकादेशस्याः ऽम्भन
 स्वरे सिद्धः । अनुम इति प्रतिषेधनामिदृत्वाभावज्ञापनात् । नवैकादेश
 शान्तेन मुञ्चसेत्यादौ स्वरप्रवृत्तिः । अन्तोदात्तादिति तु तदन्तस्यैव विगणनम् ।
 अन्यथा तुदती इत्यत्र न स्यात् अत एव नुमप्रतिषेधः साथकः । अत्रवार्तिकं
 बृहन्महतोरूपसंख्यामिति बृहती महता यद्यपि शतृवद्वाचतेद मिदृ तथापि
 बृहन्महतोरेवेति नियमार्थमिदं तेन पृथता पृथतीत्यादीना न । ननु प्रिय
 महनात्यादौ सूत्रेणासिद्धेर्विधानार्थमेवस्यादिति चेत् वार्तिकेण्यन्तोदात्तादि
 त्यस्य संबन्धेनात्र तस्याप्यप्रवृत्तेः । अतिमहतीत्यत्र अन्तरङ्गत्येद इत्यन्तादा
 तत्वाद्भावमेव विदुषीविदुष इत्यादौ वसोः स्थानिवत्त्वेन शतृत्वात्तत्त. पर्यायं

दीविभक्त्योरुदात्तः प्राप्रः स्वरे च स्वादेशे स्थानिवत्प्रतिषेधाच्च भवति । उदात्त-
यणो ॥ उदात्तस्वरितयोरित्यस्यापवादः । हल्पूर्वात्किं बहुतितत्राब्राह्मण्याब-
होर्नञ्चदिति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः । अत्रोदात्तस्वरितयोरिति विभक्तिः स्वरिता
अत्र उदात्तस्थानिकनकाराच्चेति वक्तव्यं वाक्येऽपि तत्पुरुषः पत्यावैश्वर्ये इति
प्राप्रस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य न भूषार्कचिद्विधिष्विति निषेधे समासस्येत्यन्तो-
दात्तः ॥ नोङ्धा ॥ शसादय इति असर्वनामस्थानोपलक्षणं नदीयहणमसम्भवा-
च्चानुवर्तितं सुभ्ये इति कृदन्तपरदप्रकृतिस्वरेण सुभूहदात्तः ॥ ह्रस्वनुङ्याम् ॥ अत्र
मत्तुप्यहणे हुतुपोयहणं नेति चाविति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अद्धिमां इति
आपोदीयन्ते ऽस्मिन्वित्यधिकारणे किः । उदनिरञ्युत्पन्नो घृतादित्वादन्तोदात्तः ।
मत्तुपउदात्तत्वे पूर्वस्य शेषनिघातः । न च सचिपातपरिभाषया दोषः स्वरे
तदप्रवृत्तेः कृन्मेजन्तसूत्रभाष्ये उक्तत्वात् । अक्षणन्त इति । कृन्दस्यपि दृश्यत-
इत्यनङ्गुदात्तः मत्तुपो अनोनुटपूर्वस्य लोपः नुटो ऽसिद्धत्वान्मादुपधायानु-
दात्तत्वं यत्तु वृत्तीयादिविभक्तेरुदात्तत्वं नेत्यतस्सूत्रं विवृण्वन्ति तत्र लट्य-
विरोधात् एतेन किञ्चित्स्वराणामपि बाधः स्यात् तथा च कित इति सूत्रे
आत्तिक इत्युदाहरणपरवृत्तिविरोध इत्यपास्तम् । अनुदात्तं पदमित्यस्य तु
परिभाषात्वाद्द्विभक्त्यादिस्वरत्वाभावाच्च न बाधः ऊह्दिदमित्यस्य न निषेधः
पदादरैशब्दस्य च ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः गवांशतेति सावेकाच्च इति प्राप्तिः
नन्वत्र सप्तमीषड्वचने सावेकान्नपङ्गे इति न ततः परेयं विभक्तिः न च
स्थानिवद्भावः गोः पूर्वत्वणित्वात्स्वरेषु इति वार्तिकेन स्वरे कर्तव्ये निषे-
द्व्ये वा गोशब्दादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन विधिनिषेधयोरुभयोरप्यप्राप्तेः
अत एव सुगुपाल इत्यत्र गोतन्तियवं पाल इति स्वरो न एतेन सुगुनाग्रहु-
गुनेति वृत्तिकारोक्तमपि परास्तम् । एवञ्च सुगुनेत्यादौ निषेधाभावे अन्तो-
दात्तादुत्तरपदादिति भवत्येवेत्यरुचेरुदाहरणान्तरमाह गोभ्य इति । शुनश्चि-
च्छेयमिति अत्रचिदिति संहितापाठे बाहुलकाच्छुनः शेफशब्दस्य मध्ये
प्रक्षिप्यते पदकाले तु शुनः शेफश्चिदिति पठ्यते शेफपुच्छलाङ्गुलेष्वित्यलुक्
वनस्यत्यादित्वादुभयपदप्रकृतस्वरः सौ नलोपस्यासिद्धत्वात् श्वनिति रूपं
एकदेशविज्ञतन्यायेन ततः पराविभक्तिरिति सावेकाच्च इति प्राप्तिः प्रथमैक-
वचने इति । न तु सावेकाच्च इति वत्सुपोयहणं यत्तदोः स्त्रियामवर्णान्तत्वे
ऽपि लिङ्गान्तरे दकारान्तत्वात् ध्याख्यानाच्चेति भावः । तत्र सावित्यवर्णा-
न्तविशेषणं सौ यदवर्णान्तं दृष्टं तस्मादित्यर्थः सावेकाच्च इति वत् रूप-
विवक्षास्त्र न ध्याख्यानात् एतेन तेभ्य इत्यत्र सौ यदवर्णान्तं रूपं ततः
परत्वाभावत्किञ्चमत्र निषेधप्राप्तिरिति परास्तं सौ यदवर्णान्तं दृष्टं ततो न

षर्णान्तादपि सिद्धेः । नन्वेवमपि श्वन्यहण व्यथे श्वा इति प्रथमैकवचने ऽष-
 र्णान्तत्वात् इति चेत् । नलोपस्यासिद्धत्वेनादोषत्वात् । अत एव ज्ञापकात्स्वर-
 निषेधे ऽपि नलोपासिद्धत्वप्रवृत्तिः । अत एव पितृमानित्यादौ मनुष उदा-
 सत्त्वं भवत्येव । नचैवं नपुंसकप्रथमैकवचने तदित्यादौ त्यदाद्यन्वाभावेन
 तेभ्यः कुलेभ्य इत्यादौ निषेधो न स्यात्, नचे टापत्तिः । यत्तदोऽग्रहण कर्त-
 व्यमिति भाष्यमते तत्प्राप्तेरिति वाच्यम् । सौ यस्य शब्दस्य क्वापि अषर्णान्तत्वं
 दृष्टं ततः परविभक्तेः सर्वत्र निषेध इत्यर्थात् । वस्तुतस्तु अत्रापि रूपविवहा-
 ऽस्त्येव परन्तु तादृशरूपात्परत्वं विभक्त्यादीनान्तदुत्पत्तिकालावच्छिन्न
 बाह्यम् । अत एव चाविति सूत्रस्यभाष्यविरोधो न । तत्र हि वेतस्वानित्यत्रास्य
 प्राप्तिः शङ्किता अत एव कुमारीत्यादौ बुदात्तनिवृत्तिस्वानिषेधशङ्कापराध-
 प्रतिषेधसूत्रासिद्धत्वसूत्रस्यभाष्यविरोधोऽपि न । वीरवत्तमं वीराणामित्याद्युदा-
 हरणं यत्तदर्थं भाष्यकृता वचनमेवारब्धम् । अत एव केभ्यः काभ्य इत्यादौ न
 निषेध इति भाष्योक्तमेव रमणीयम् । राट् राजा परमराजा । अडित्यञ्चतिः
 क्विचन्तो ऽलुपनकारो एह्यते यत्र नलोपोनास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथाप्यादि-
 त्यर्थं प्राञ्चा प्रत्यञ्चा आद्यो मावेकाव इति प्राप्तिः । अञ्चुशब्दश्चानिगन्ते
 ऽञ्चताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरणाद्युदात्तस्तद्रेकादेशोऽप्युदात्त एव । यदि तु
 अनिगन्ते ऽञ्चताविति सतिशिष्टविभक्तिस्वरम्यापि बाधक तदान्यमेषा-
 दाहरणं गतौ तु लुप्तनकारत्वाद्विभक्त्युदात्तः स्यादेव । वस्तुतश्चाविति सूत्र
 स्यभाष्यप्रामाण्यादत्र लुप्तनकारस्यापि यद्गण प्रतीचावाहूनित्यादि तु क्वा-
 न्दसं क्रुड् क्विनन्त एव क्वादिर्ना करोतिः क्वन्तित्वा क्विचन्तः । अत्रोक्तम् ॥ क्वाभि-
 रिति क्वडित्मिति प्राप्तस्य निषेधः । ननु द्विवशब्द फिट्स्वरणात्तादात्म्य-
 वकारस्यानिक उकारः हल्स्यानिकत्वात् अनुदानः अप्स्वका वा सर्वथा-
 ष्यन्तोदात्तत्वाभावात्कथमत्र प्राप्तिरिति चेत् । द्विव उदित्यत्रादात्त उकारो
 निपात्यतइत्यदोषात् । नचोदात्तनिपातनसामर्थ्याद्विभक्तिस्वरप्रवृत्तौ द्विवा-
 भ्नालिति व्यर्थमिति वाच्यम् । अहर्षिमलञ्चु इत्यादौ अन्तरङ्गप्रकृतिस्वरस्य सान-
 शिष्टतया बाधेन चारितार्थात् । द्विवदिव इति । अत्रादिदामित्यत्र भवति ॥
 नृवान्य ॥ सावेकाव इत्यस्यापवादोऽप्यम् । अत्र क्लीबानुवर्तिनं तत्फलन्तु चान् ।
 नरि । अत्र सुपि यद्रूपं नृ इति म्यानिषद्वाच्येन ततः परत्वात्सावेकाव इत्यस्य
 प्राप्तिः । इदञ्च नामन्यतरस्यामिति सूत्रं भाष्यं स्पष्टं वेदे क्वाचवरीत्याद्यु-
 दात्तं पठ्यमानन्तु ह्रान्दसत्त्वाद्वाध्यम् । यतन कर्त्तव्यं नानुवर्तते य एक इव-
 र्यपां स्त्रीत्यत्र नरीत्याद्युदात्तस्य दर्शनादित्यपान्तम् । लोकं नरीत्यन्तोदात्त
 स्यैवेष्टत्वात् । न च योगविभागसामर्थ्यानं विकल्पे लब्धे ऽन्यतरस्यादग्रगणनं

व्यवस्थितविभाषात्वबोधनात् इष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । भ्रूलौत्यस्यासंबन्धे
 योगविभागस्य शसि नित्यादात्तत्वविधायकत्वशङ्कावारणार्थत्वेनान्यपरस्या-
 इयहणस्य चरितार्थत्वात् भाष्यानुक्तव्यवस्थितविभाषाया अप्रामाणिक-
 त्वाच्च ॥ तित्स्वरितम् ॥ कर्षात्वत इत्यतो ऽन्त इति वर्त्तते तित्स्वत्ययान्तः
 स्वरितः स्यादित्यर्थः । क्लृ नूनं, तित्क् कर्त्तव्यं, अतः किं तस्यतः पर्यायेणाद्यन्तौ
 स्वरितौ माभूतां अत उत् उदोष्म दिव उत् इदुद्गां औदित्यादौ तितिप्र-
 त्ययग्रहणेन न दोषः, तास्यनुदात्ते ॥ तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः अत्रोपदेश-
 ग्रहणं सम्भव्याभिचाराभ्यां डिदद्गामेवसंबध्यते नतु तास्यनुदात्तेद्वा उपदि-
 श्यत इत्युपदेशः डिदिति कर्मधारयः इत्सञ्जक इकारेणाकारेण चोपदिश्य-
 मानस्य विशेषणान्तदन्तविधिः तेन डिदन्ताकारान्तोपदिश्यमानादित्यर्थः
 अदुपदेशादित्यस्य यथाश्रुतत्वे हि हतोहथ इत्यत्रापि स्यात् कर्त्तति लुट्
 आत्मनेपदप्रथमस्य डारौरसः तासिः एकवचने उदात्तनिवृत्तिस्वरे ऽपि इत-
 रयोः फले विशेषः । डित इति । अस्याप्युपदेशविशेषत्वाच्चेह शृणुतं जरितुहंबं
 अत्र श्रुतिदेशेन डित् नन्वनुबन्धानामनेकान्तत्वात्कथं चत्तिङापि डिदन्त-
 त्वमिति चेन्न अनुबन्धेष्वेकान्तपक्षस्यैव न्याय्यत्वात् किंच विशेषणसामर्थ्याद्ग-
 विष्यति । चनस्यतिमिति । चनोऽन्नन्तदात्मन इच्छन्तिमित्यर्थं क्यच् लोट्
 थसस्तं शप् स च पित्वशित्ववैशिष्ट्येनाकारोपदेश एव तात्पर्यात् अकारान्ता-
 पदिश्यमानो भवत्येव । चित्स्वरोपीति । परस्वादिति भावः । वर्धमानमिति ।
 मुक् तु अकारभक्तत्वाद्ग्रदागमा इति न्यायेन न तस्य व्यवधायक इति न
 दोषः न च वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिः अकारान्तोपदिश्यमानादित्यर्थेनेह वर्णग्र-
 हणाभावात् यद्यमाण इत्यादावपि अवयवावयस्य समुदायावयवत्वात् न
 मुक् स्य स्य व्यवधायक इति बोद्धुं ननु पच् भि इति स्थिते आद्यत्रादिषू-
 पदेशिवद्वाधादन्तौ शपि लसार्वधातुकानुदात्तत्वं बाधित्वा नित्यत्वादन्तर-
 ङ्गत्वाद्वा ऽतो गुण इति कृते व्यपवर्गाभावादेतत्स्वराप्राप्तिः अन्तवद्वावस्तुभ-
 यतश्चाश्रयणे निषिद्धः तत्प्रवृत्तावपि व्यपवर्गस्य तेनानतिदेशाच्च पचत
 इत्यादौ साधकाशत्वाद्गतपूर्वगतिर्न युज्यत इति चेत्पेष्टापत्तेः पचन्ति ते वृष-
 भानित्यादौ आद्युदात्तत्वं नु ह्रान्दसत्वादित्याहुः । स्वरभिन्नस्य प्राप्या न
 नित्यत्वमुभयोरपि पूर्वपरोभयापेक्षत्वेन नान्तरङ्गत्वं पञ्चमीसमासे ऽचः पर-
 स्मिन्निति स्थानिवद्भावेन व्यपवर्गस्य सुलभत्वाच्चेत्यन्ये । पचाव इत्यादौ
 दीर्घकृते ऽपि उपदेशग्रहणादिदं प्रवर्तते पचेदित्यादावपि शपः परस्य
 यासुट् सहितस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं भवत्येव यासुट् उदात्तत्वं नु

आशीर्लिङ्गिचिनुयादित्यादौ च सावकाशम् । अदुपदेशादिति । तपरकरणात्
 क्रीणातीत्यादौ लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं न प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया
 नेह जहि शत्रुमन्ति के एतत्परिभाषा प्रश्नये एवाकारान्तापदिश्यमाना-
 दिति व्याख्यातम् । अन्यथा वर्णयहणे सा न प्रवर्तेत क्कान्तसो वा व्यत्ययस्तत्र ।
 नन्वास्ते इत्यादौ लुप्तं शपं एहीत्वा ऽदुपदेशादिति लसार्वाधातुकानुदा-
 त्तत्वं सिद्धमिति व्यर्थमनुदात्तेन्डिदुहणमिति चेन्न लुप्तं विकरणमादायास्य
 प्रश्नज्ञापनार्थन्तत्सत्वात् तेनात इत्यादि अन्तोदात्तं सिद्धम् । प्रसङ्गात्किं
 चिदुच्यते ऋण्दीत्यादौ श्नमिक्कते तन्मध्यपतितन्यायेन विशिष्टस्य धातुत्वा
 द्वातुस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति येनविधिरिति सूत्रभाष्ये स्पष्टं श्नमोमित्येन
 परश्चेति परत्वस्य तत्राप्रवृत्तौ तत्सन्वियोगशिष्टाद्वादात्तत्त्वस्यापि तत्राप्रवृत्त-
 रिति शेषनिघातेन तस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते सतिशिष्टो धातुस्वरस्तत्रैष्ट्य
 इति तदाशयः । नचैवं रुद्र इत्यत्र पूर्वाक्षरीत्या श्नम उदात्तत्वं वक्ष्यमान-
 स्वरेण तसोऽनुदात्तत्व स्यादिति वाच्यं सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः साव-
 धातुकस्वरं न बाधते इत्युक्तेदोषात् तत इति अनुदात्तापदेशेति ननोपे
 क्कते हन्तिरदन्तो नतूपदेशे । निघ्नाना इति । निघ्नशब्दाच्चाप्रधानाश्चानश मुग-
 भावशब्दान्दसत्वादेतेन तास्यादिभ्यः परत्वाभावादिद्व विन्यमित्यप्राप्तं दी-
 व्यमान इत्यपि प्रत्युदाहरणं न च सतिशिष्टश्यन् स्वरं चानश स्वरस्य
 बाधापत्तिः विकरणस्वरो लसार्वाधातुकस्वरेषु न बाधते इतरसार्वाधातुक-
 स्वरान्तु बाधतैवेति वाच्य आत्ममानेष्वशचेति सूत्रं सावधातुकस्वराच्चा-
 धकत्वस्येवभाष्ये व्यवस्थापितत्वादिति दिक् । विद्वान् ॥ गण्यलिङ्गस्तडा
 ऽनुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे इन्धीतेत्यादौ प्रत्ययाद्वादात्तत्वेन व्यस्यन्ता ननु तास्य
 नुदात्तेदिति सूत्रभाष्ये विद्वान्निर्विदिभ्यः परस्यानुदात्तत्व भवतीत्यर्थो
 लभ्यते तत्कथं निषेध आरभ्यत इत्यत आह एतच्चैति । षष्ठ्यन्व तद्वाष्यस्रो-
 धात्प्रकृतसूत्रस्यं भाष्ये प्रौढिवाद इति भावः ॥ आदिः सिचो ॥ प्रत्ययस्वरा
 पवादेयं परत्वाच्चित इत्येतं बाधते वाशिष्टमिति पते चिन इति मध्या
 दात्तं एवं माहिकार्थमित्यादौ एतदभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्व सिच
 शित्वेनानुदात्तं पदमिति परिभाषालश्यागमानुदात्तत्वबाधे ऽपि सावधा-
 तुकप्रत्ययाद्वादात्तत्वस्य बाधे मानाभावात् विकरणस्वरस्य सावधातुकस्वरा-
 बाधकत्वाच्चैत्याहुः । अनिटः परस्य पितठपसंख्यां माहिकार्थं पते आद्यु-
 दात्तं न च माहिकार्थीदित्यत्रापि ईटः पिद्वक्तव्यायं स्वरः प्राप्नोति ईटः पूर्व
 मन्तरङ्गत्वात्स्वरे क्कते तत ईटि लत्येत्तत्त्वस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तः । अत
 एवात्र भाष्ये माहिकार्थमित्येवादाहृतं भाष्यादाहरणस्यापनतत्त्वान्तत्यभेदेन

न्यायाप्रवृत्तेश्च शेषनिघातविषयाभावाच्च भवत्येव तत्रापि स्वर इत्यन्ये ॥
 यलि च सेटीडं ॥ अत्राच इति वर्त्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । अजन्तेभ्यो विहितो-
 यस्थल् सेटतदन्तेपदे इट अन्त अदिश्च उदात्तावासुरित्यर्थः पत्तेलित्स्वरः
 आदिर्णामुलीत्यतोन्त्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने बायहृणं कार्यविकल्पार्थं सदा-
 देरपि काये प्रापयतीत्याह आदिर्वेति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः फलमाह
 पदेति पर्यायेणेति न तु युगपत् । अन्तश्चेतवै इत्यादौ युगपद्बहूणांलिङ्गात्
 यलिकिं लुलुब्रूः । सेटीतिकिं ययाथ । इट्यहणन्तु यदेडागमस्तदा तस्योदा-
 त्तार्थं स्यात् ततश्च यथालुलविधेत्यादौ चतुर्णां परिधेत्यादौ त्रयाणामेव
 मिडभावे ऽपि स्यात् सेड्यहणात् सेट्येव भवति एवञ्च पर्यायेत्यत्र लित्स्वर
 एव अजन्तेभ्यः किं विभेदित्थं परिधेत्यादौ परत्वादातेलोपे ऽजन्तात्परो-
 नास्तीति विहित इत्युक्तम् ॥ उपोत्तमरिति ॥ प्रत्ययस्वरापवादोयं आहव-
 नीये बाहुलकाधिकरणे ऽनीयः प्रीणनायात्कर्मणि वा ततो गतिसमासे
 क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥ समासस्य ॥ यज्ञश्रियमिति । षष्ठी-
 तत्पुरुषः श्रीशब्दे कारस्यादानत्वे आन्तरतम्यादियङ् प्युदात्तः हल्स्वरप्राप्तौ
 व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावात् राजदृषदित्यादौ षकाराकारउदात्तः पर्यायेण
 नानापदानां स्वरे प्राप्तेऽयमारम्भः । उदात्तस्वरितयोगीति । उदात्तस्वरितग्रह-
 णमनुवर्त्तमानं तद्वृत्तिं वर्त्तते पूर्वपदसामानाधिकरण्यात् एवञ्च पूर्वपदस्य
 प्रकृतिभावस्तस्ययोहदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारणेति भावः यद्वा पूर्वप-
 दशब्दो वर्त्तते इदङ्गतीत्यत्र कैयटे स्पष्टम् । चित्रश्रव इति । श्रूयत इति श्रवः
 कीर्तिः चित्रं श्रवोयस्येति चित्रश्रवास्ततस्तमप् । बहुव्रीहवितिकिं राजपुरुषः ।
 पूर्वसूत्रन्तु समपाद इत्यत्र उदात्तस्वरितायुक्तपूर्वपदके सावकाशं समपाद
 इति समशब्दस्त्वत्वसमसिमेत्यनुच्चीनीत्यनुदात्तः हरदत्तस्तु सूजाडमिबि
 त्याह पादशब्दो ष्वादिन्वादाद्युदात्तः नन्वत्रास्मिन्स्वरे सत्यपि समासान्तो
 दात्तत्वं भविष्यति प्रियविश्व इत्यादौ तु न एकपदे द्वयोहदात्तयोरसमावे-
 शस्योक्तत्वेनासम्भवादिति चेन्न सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्यङ्गीकाराद-
 दोषः अन्ययोदात्तस्वरितयोः समावेशाभावे ज्ञापकाभावान्मनुष्यनाथ इत्य-
 चोभयोः समावेशः स्यादित्याहुः ॥ तत्पुरुषे ॥ तुल्यश्वेत इति । तुल्यशब्दो-
 यदन्त आद्युदात्तः । मन्दयत्सखमिति मन्देण्यन्ताल्लः शत्रादेशः तस्य कान्द-
 सत्वादाधधातुकत्वेन शबभावादुपदेशादिति निघाताभावे प्रत्ययाद्युदा-
 तत्वमेव णिलोपस्तु न तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात् कन्दसि दृष्टानुवि-
 धानान्न वैरीत्यं शङ्कम् । इत्थं मदयच्छब्दोन्तोदात्तः ततस्तत्पुरुषे टच्चपि

छान्दसत्वादेवात्र चित्स्वराभावः ननु परमं कारकं पश्य परमेण कारकेण
परमे कारके इत्यर्थं समासे ऽतिप्रसङ्गः द्वितीयातृतीयासप्तम्यन्तपूर्वपदत्वात्
न हि विशेषणसमासः प्रथमान्तानामेवेति नियमोस्तीति चेन्न लक्षणप्रति
पदोक्तपरिभाषयाद्वितीयादिशब्दाच्चारणेन विहितममासस्यैवग्रहणात् शस्त्री
ति गौरादिङीषन्तः । अथ्ये नञ्कु ॥ निपातत्वादेवसिद्धे नञ्यग्रहणमकारणि
रित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थम् । अथ्यथीत्यत्र सतिशिष्टप्रत्ययस्वरबा
धनार्थमित्येके भाष्यत्वेतदर्थं वचनान्येवारथ्यानि अनुदात्तं पदमिति सूत्रे
कुण्णञ्चादिषु पाठाभावात् केचित्तु चादिष्वेव कुः पाठः इह तु न पाठः
एवञ्चाव्ययत्वमपि तस्य सिद्धमिति इत्याहुः । स्यात्विति । अत्र समासान्तोदात्त-
त्वमेव न च मयूरव्यंसकादिष्वेवास्यान्तोदात्तत्वं निपात्यतां किमनेनेति
वाच्यं सामिहकतं स्वयन्धैतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वादिति
कैयटादयः भाष्यकृतात्वन्तोदात्तनिपातनमाश्रित्य परिगणनं प्रत्याख्यातं
तस्यायं भावः सामिहकतं स्वयन्धैतमित्यादौ परिगणनवादिनापि दासीभा-
रादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यतएवेति । मुहूर्त्तमुवमिति । कालाध्वनोरिति
द्वितीया कष्टश्रितादौ अहीनेद्वितीयेति भाष्यं वनातीत इत्यादौ थाथादि-
स्वरः ग्रामगमोत्यादौ णिनिस्वरः खट्वाकूठे वृद्धादीनाञ्चेति तस्मान्मुहूर्त्तमुवा-
दीन्येवोदाहरणानीति भावः । भोज्याणामिति । कृत्यतुन्यन्ति समासः कृत्यांशि
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तते इति कश्चित् । कृष्णमारङ्ग इति । कृष्ण-
लोहितौ वर्णानान्तोत्पेयाद्युदात्तौ वेदे तु कृष्णस्यामृगख्याञ्चदिति कृष्णा-
न्तोदात्तः । अत्र सूत्रे एकं वर्णग्रहणं व्यर्थं वर्णोवर्णनेति प्रतिपदोक्तममाम
ग्रहणादित्याहुः । अरिचं नौकाठन्तस्य गभन्तेन सृश्यमा
नतलमित्यर्थः षष्ठीसमासा एते न पुनरायाम एवेति स च नियमोऽध्याधरोऽव्य-
न्यत् दायाद्यम् ॥ दीयते सदायोःशः तमादत्ते दायादः तस्य भाषादायाद्यं दाया-
दानन्तसंबन्धो वाप्रकृते तु लक्षणया दायाद्यशब्द आदीयमाने दाये एव व्रतंते
यद्वादायादमर्हतीत्यर्थं दण्डादित्वाद्यत् मवोपस्थितत्वात् पूर्वपदाद्यंभूता-
दाय एवेतिबोध्यम् । धनस्य दायाद इति स्वामीश्वरैति संबन्धसामान्यव्यञ्जन-
समासः । परमदाया इति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । गमनचिरमिति । विशेष-
णसमासः ल्युङन्तस्य भावत्राचित्वात् चिरकृच्छ्रयोः कालकष्टवाचित्त्वे ऽपिप्रकृतं
चिरकालभाविनि कृच्छ्रयोगिनि चार्थं चिरकृच्छ्रयोर्व्रतंतात्सामानाधिकरण्यं
एवञ्च चिरकृच्छ्रयोः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यन्तो मयूरव्यंसकादिममासान्त्याहुः ।
षष्ठीसमास इत्यस्य । प्रतिबन्धि जायत इति । कार्यमित्तेः प्रतिबन्धिक जायत
इत्यर्थः प्रतिबन्धिश्चदभावश्यकोऽपि । मूत्रकृच्छ्रमिति । षष्ठीसमासायम् । मूत्र-

पदेनेति । मूत्रमिषेणेत्यर्थः उच्चारः पुरीषक्रिया । घञन्त इति । मूत्रशब्दः सिचि
मुष्णेष्टेरुर्वेकं घृन् प्रत्ययान्त इत्यन्ये । निवाते इति । वाता भावो निवातं
निरुद्धो वातो यस्मिन्निति वा । कूटीनिवातमिति । आद्ये कुट्यादिहेतुके ऽर्थे
वर्तमानाः कुट्यादयो निवातशब्देन सामानाधिकरणाः अन्येतु स्पष्टमेतत् ।
राजनिवात इति । राजपार्श्वे इत्यर्थः षष्ठीसमासो ऽयम् । रज्जुशारदमिति । क-
र्मधारयः रज्जुशब्दो रज्जुबद्धपात्रोद्धृते घत्ते इदानीमेव कूपोद्धृतं नवञ्जल-
मित्यर्थः । आद्युदात्त इति । सजेरसुम् सलोपश्चेत्यत्र उर्निदित्यधिकारात् । उत्त-
मशारदमिति । शरदि भ्रममित्यर्थः । कठाध्वर्युरिति । कर्मधारयोयञ्चरणविशेषे
रूठः । दौवारिककषायमिति । रूठिशब्दायं कषायोर्द्वैर्चादिः । सादृश्ये इति ।
सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे इत्यर्थः पितृशब्दे । ऽन्तोदात्तः तृतीयान्तत्वात्
तृतीयासमासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेनैवसिद्ध इदं दास्याः सदृश इत्यलुक्समा-
सार्थं पितृसदृश इत्यादौ षष्ठीसमास्तु अनभिधानाच्चेत्यपि वक्तुं शक्य एवञ्च
दासीशब्दस्यान्तोदात्ततयोदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता इत्यादि पूर्वसदृशे
त्यत्रनिरूपितं । न सादृश्यमिति । यत्र हि प्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थं पूर्वं पदं
तत्रेवेदमिति सादृश्यग्रहणासामर्थ्यादश्रीयत इति भावः । परमसप्तसममिति ।
समाहारोद्दिगुः उपसर्जनत्वाद्भ्रस्वः पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः परमसप्तसम
इति त्वपपाठः । वाणिज इति । वाणिगेववाणिजः प्रज्ञादित्वाद्दण । सप्तमीसमास
इति । इदं मद्रवाणिज इत्यत्र मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः नचैवं सप्तमीपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरौवसिद्धे गन्तव्यग्रहणमत्र व्यर्थमिति वाच्यं सुप्सुर्पाते लब्धस्य
समासस्य प्रतिपदोक्तत्वाभावादिति भावात् षष्ठीसमासार्थमावश्यकस्य पर-
त्वात्तत्रापि प्रवृत्तिरित्याशय इत्यन्ये ॥ मात्रोपज्ञो ॥ नपुंसके इति । नपुंसक-
वाचिनि.तत्पुरुषे इत्यर्थः । तुल्यप्रमाणमिति । मात्रशब्दो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे
घत्ते इति भावः अस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः ॥ सुखप्रिययोर्हिते ॥ यदा-
पत्यांप्रीति करं तद्वितङ्गमनसुखमित्यादिकर्मधारयः गमनस्य विशेषणत्वात्पूर्-
वनिपातः मयूरव्यंसकादित्वाद्वा ॥ प्रीतौ च ॥ सुखप्रिययोः प्रीत्यश्वभिवारा-
दितिशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं तथेत्यर्थः । गृहपतिरिति । गेहेक इति कप्रत्ययान्तो
गृहशब्दो ऽन्तोदात्तः । दमे इति । गृहे इत्यर्थः ऐश्वर्यैकं वृषलीपतिर्विप्रः तद्वृ-
त्तैत्यर्थः ॥ न भूवा ॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वः भूपतिरित्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः
अन्तोदात्ताः त्रयः क्लिबन्ताः अन्य अप्रत्ययान्तः ॥ वाभुवनम् ॥ पत्यावैश्वर्ये इति
प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अस्तित्वाध्यवसाय इति तद्विषयोत्कटकोटिज्ञानमित्यर्थः
गमनमाह्वयत इति संभाष्यते इत्यनेनान्वेति विशेषणसमासाः सर्वलित्स्वरः ॥
पूर्वभूतपूर्व ॥ भूतपूर्वार्थं पूर्वशब्दे उत्तरपदे इत्यर्थः आद्यपूर्वः आहपूर्वाद्यायतेः

पृषोदरादित्वात् ठः आठ्यशब्दस्यादिस्वरेणान्तोदात्तः विशेषणसमासः ॥
 सविधसनी ॥ सामीप्यार्थेष्वेतेषुत्तरपदेष्वित्यर्थः सविधादयः समीपेकठाः
 मद्भारगन्तोन्तोदात्तः गान्धारिः कर्दमादीनाञ्चेत्याद्युदात्ता मध्यादात्ता
 वा कश्मीरो लघावन्त इति मध्यादात्तः सविधादिषुकिं मद्रसमीपम् ॥ विस्म-
 ष्टादीनि ॥ गुणवचनेषु परेषु विस्मष्टादीनि प्रकृत्येत्यर्थः । अत्र विस्मष्टादीनि
 प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयत
 इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे ऽपि मयूरञ्चसंकादित्वात्समासः
 तत्र विस्मष्टे गतिस्वरः विचित्रे ऽव्ययस्वरः विचित्रे बहुव्रीहिस्वरोव्यक्ता
 गतिस्वरेणाद्युदात्तः संप्रदाये ऽन्तोदात्तः पटुर्निन्वादाद्युदात्तः पण्डितकु-
 शलावन्तोदात्तौ चयनिपुणावप्येवं ॥ अन्यावम ॥ अत्र अन्यकनामुत्तर-
 पदत्वासम्भवात्सामर्थ्यात्तदुत्तरपदहणं वदिति तु पापेनैवमव्ययते षष्ठ्यञ्
 अन्यकन इत्यादेशवति अवमशब्दे पापशब्दवतिचोत्तरपदे इति पाठः
 पाठान्तरन्तु प्रामादिकंगमनश्लेषमित्यादौ मयूरञ्चसंकादित्वाद्द्विगुणस्य
 परनिपातोराजदन्तादित्वाद्वागमनर्पापिष्ठमिति पापवच्छब्दादिष्ठन् विन्म-
 तोर्लुक् अन्यथा पापशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाभावात्ततः न न स्या
 दिति बोध्यं ॥ कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपद तथा कर्मधारये इत्यर्थः
 अत्र कुमारः श्रमणादिभिरिति समासस्यैवग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वादिति
 केचित् अन्ये तु सर्वकर्मधारयग्रहणं एवञ्च कुमारान्नास्त्रण इत्यादावपि प्रव-
 र्त्तत इत्याहुः तत्त्वमीश्वरो वेद ॥ आदिः प्रत्येन ॥ आदिरिति पञ्चमं प्रथमा
 कुमारशब्दः प्रकृतिस्वरेण यत्स्वरकः प्राप्तः सस्वरः आदिरिति सूत्रार्थः
 फलितमाह कुमारस्यादिरिति एतेनोदात्ताधिकाराभावादित्द्रमसङ्कृतमित्य-
 पास्तं ॥ पूगेष्व ॥ पूगागणस्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्ता-
 वेत्यर्थः कुमारश्चेत्येवेति प्रतिपदोक्तग्रहणपत्ते सामानान्तोदात्तस्य बोध्यं
 पञ्चारक्षिति तद्वितार्थे द्विगुः प्रमाणेना द्विगोर्नित्यामिति मात्रचानापः
 पञ्चारक्षय इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरः पश्चाद्विभक्तिनिमित्तकार्यम् । अरु-
 तव्यहपरिभाषा तु नास्ति अनित्यावेत्य मरुदावेदित किञ्च स्थानिषत्त्वेन
 निमित्तविनाशाभावात्तस्मत्त्वे ऽपि न दोषः न च स्वरे निषेधः लोपाज्जा-
 देशस्यैव तेन निषेधात् कालग्रहणेन कालवाचकानाङ्ग्रहणं तदाह । दशमास्य
 इत्यादि । पञ्चकपाल इत्यादि । पञ्चसु कपालेषु भगालेषु मरुत इत्यर्थं
 द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् पञ्चसु शरावेषुदूत इति तत्रादृतमित्येतानुक्तं
 पञ्चाश्व इति । पञ्चभिरश्वैः क्रीत इत्यध्यद्वैति ठका लुक् ॥ बहून्य ॥ इग-
 न्तेति प्राप्ते विभाषेयम् । स्वरित्योरिति । भवतीति पते ऽन्तोदात्तस्य बोध्यम् ।

पञ्चवितस्तिरिति । मात्रचोलुक् द्वयसचो वा अकालादितिपञ्चमीप्रथमार्थ-
 ष्यन्त इति तेनान्तोदात्तइत्यर्थः । कृत्स्वरणेति । कृत्रिमित्तकेनेत्यर्थः । तथाच-
 चाथादिसूत्रेणबाधित इति फलितं त्रयाणां कान्तत्वात् बन्धस्य घञन्त-
 त्वात् ॥ परिप्रत्युपा ॥ इत आरभ्य पञ्चसूत्राणि द्वन्द्वाव्ययीभावविषयाणि ।
 परित्रिगतेमिति । अत्र पर्यपयोरपपरीवर्जन इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तत्रोणे
 पञ्चमी अपपरिरित्यव्ययीभावः । प्रतिपूर्वाहूमिति । लक्षणोनाभिप्रतीति समासः ।
 उपपूर्वति । अव्ययं विभक्तीति समासः । वर्ज्यमाना एव । तयोरिति । अतो न
 पृथगुदाह्रियन्त इति भावः । अग्निं प्रतीति । इति विग्रहे प्रत्यग्निश्लभाः पत-
 न्तीत्यादौ मा भूदित्यर्थः क्वचित्तु तथैवपाठः लक्षणया शिनिस्वारोपेण राज-
 न्यग्रहणमिति अन्यकवृष्णीनां राजन्यत्वाव्यभिचारादित्यर्थः ॥ संख्या ॥ अत्र
 पूर्वसूत्राद्वन्द्वा इति वर्जते त्रयसादेश आद्युदात्त इति त्रयोदशचमे इत्यादा-
 वाद्युदात्तपाठादिति भावः क्वचिद्वृत्तिपुस्तके मूलपुस्तकेवान्तोदात्त इति
 पाठो दृश्यते तदात्रयोदशचमे इत्यादौ छान्दसत्वं बोध्यम् ॥ आचार्योप ॥
 सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्थाने प्रथमैकवचने पाणिनीयरौठीया इति पाणिनेरौठे-
 श्चङ्गात्रा इत्यर्थः तत्प्राक्तमधीयत इत्यर्थो वा पाणिनेर्गोत्रे जन्तत्वाभावा-
 द्रौठौ न द्रुव इति निषेधाच्चेजश्चेत्येण न तेन वृद्धाच्छः आचार्योपसर्जन-
 ग्रहणं आचार्योपसर्जनान्तेवासिग्रहणं द्वन्द्वविशेषणमिति न तु पूर्वपदविशे-
 षणं व्याख्यानादिति भावः तत्फलमाह, सकल इति । छान्दसति । छन्दश्च-
 धीयत इत्याद्यर्थः । द्वन्द्वेकिम् । आपिशलप्रियः पाणिनीय आपि शलपाणिनीयः ॥
 कार्तिकौ ॥ अत्र गणे विभक्त्यन्तपाठो वचनविषयार्थः कुर्भूमिः तत्र जाताः
 कुजाः तान् पाति कुजपः कृतस्य कुजपस्य वा उपत्यमित्यर्थं ऋष्यणन्ता-
 वेतौ कार्तिकौजपौ सात्रिणिमाण्डकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यामकर्णयाः अत्र
 बहुवचनमविवक्षितमिति वृत्तिकृत् कपिश्यामकर्णयाः केचित्तु पैलस्यापर्णयाः
 कपिस्यापर्णया इति पठन्ति शैतिकात्तपाञ्चालेयाः अत्रापि बहुत्वमविवक्षितं
 कटुकवार्चलेयाः वार्धलेया इत्यन्ये पठन्ति शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शाणक-
 बाभवाः आर्चाभिमाङ्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डिवतण्डाः अवि-
 मत्तकामवट्टाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानवच्युताः कठकालीयाः कठ-
 कौथुमाः कौथुमलौकाताः स्त्रीकुमारमैदपिप्यलादाः अस्य द्विः पाठः पक्षे
 समासान्तोदात्तत्वाय वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यूयाज्यानुवाक्ये-
 वृत् । हुल्लकश्च ॥ वृत्तावेषु तत्पुरुष इति नानुवर्तितं एवञ्चाव्ययीभावा-
 द्यसम्भवे ऽपि द्वन्द्वतत्पुरुषसाधारणानीमानि युक्तं चैतत् अन्यथा तत्पु-
 रुषप्रकरणमध्ये परि प्रत्युपापेति पञ्चसूत्री न कृता स्यात् परं तु बहुधा

तत्पुरुषा एवैषादाहरणमिति बोद्धुं तुल्लकेत्यादी कर्मधारयौ उपमादी
 कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा । गोसाद इति । सदे घञन्ते न एयन्तादणन्ते न
 वा समासः तस्मादेव णिनौ गोसादी गोषु सीदतीति गाः सादयतीति
 वा विग्रहः । इणजादिभ्यः ॥ इणन्तः सादिरत्र एह्यत इत्यन्ये । कुहगार्ह ॥ षष्ठी
 सप्तानामिति । षण्णामिति क्वाचित्का उपपाठः मनोरमाविरोधात् सप्तानपि-
 भिवानि पदानि आद्ययोः षष्ठाः सौत्रोलुक् इतरेषां षष्ठानां षष्ठाः स्याने
 प्रथमैकवचनं । दासीभाराणामिति । बहुवचनादाद्यर्थोवगतिरिति भावः । उप-
 त्ययान्त इति । तथाचान्तोदात्त इति भावः केचित्तु तत्र निर्दिष्ट्यनुवर्त्तयन्ति
 तत्र इगन्तानाञ्च दृषामित्यनेन कुरी पर्यायेणोभयोरप्युदात्तत्वस्यीकारेण
 फलाभावादित्याहुः वृत्तिरप्येवं मूले तु प्रत्ययस्वरमात्रमुक्तं रिक्तगुञ्जादयः
 कर्मधारयाः असूतो नञसमास आद्युदात्तः अश्लीलेत्यादि अश्लीलावासौ
 दृढरूपा च लाघण्यरहितापि दृढरूपा कुञ्जत्वादिरहितत्वात् संस्थानमात्रेण
 शोभनेत्यर्थः । निपातनादिति । पारंबडवेत्यर्थः पारंमध्ये इत्यप्यधीभावस्तु न
 सूत्रे दीर्घनिर्देशात् बडवायाः पारासम्भवात् वर्तिर्नालन इति तिलाः
 सन्त्यस्य तितिलीपृषोदरादित्वात्तशब्दस्य द्वित्वं अहन्त्यनस्तादृत्त इति
 टिलोपः क्वात्रार्थं सब्रह्मचारित्यादिवचनेन टिलोपः पण्यकम्बलः कर्मधारयः
 बहुलपहणात्समास इत्युक्तं समासप्रकरणे पण्यशब्दे । यदन्तत्वादाद्युदात्तः
 केचित्तु ननु द्वितीयाक्षत्याइत्येवसिद्धमिति चेन्न प्रतिपदोक्तकृत्यनुख्याख्या
 इति समासे एव तत्प्रवृत्तेः इह तु विशेषणसमासः नन्वजात्येन प्रतियेध
 सामर्थ्याद्गुर्लभोसाविति चेन्न अजात्येति न जातिप्रतियेधार्थः किंतु न्यार्यामि-
 द्दार्थानुवादकं तत्फलन्तु गुणक्रियावाचिनामनयमेत पूर्वनिपाते प्राप्ते
 तत्रियमार्थं सूत्रमिति व्युत्पादनं स्पष्टञ्चेदं वृत्त्यादावित्याहुस्तत्र स्वरवि-
 धायके कृत्यतुल्याख्या इत्येववक्तव्ये कृत्यतुल्याग्येयोविद्योगपाठेनाद्येपदघाटन-
 पाठेन च तदंशे परिभाषाया अप्रवृत्तेरत एव प्रकृतसूत्रे कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्प्य
 र्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे पण्यकम्बलः सञ्जायामेव पण्यकम्बल एवेति वा निय-
 मार्यमित्दं विशेषणसमास इति भाष्यकैयटयोःकृतम् । सञ्जायामिति । नियमार्थं
 मिदन्तदाह अन्यत्रेति प्रतिपदोक्त इत्यादि तु वृत्त्यनुरोधेन तेन सर्वापि न भव-
 तीति तद्भावः दास्याभारो दासीभारः । यस्य तत्पुरुषस्येति । केचित्तु यस्य समा-
 सस्येत्येववदन्ति । यूपदाविति । यूप आद्युदात्तः कुयुभ्याञ्चेत्यत्र निर्दिष्ट्यनुक्तः
 प्रकृतिविकृतिभाव एवायं स्वर इष्यते अर्थे केचेत्यनयोरारम्भात् तेन कुञ्जरानि-
 रित्यत्र न तदर्थाकिं गोमुखं देवार्थमिति देवायेदमिति विग्रहः तादर्थ्यवतुर्था ।
 के च ॥ प्रतिपदोक्तत्वाद्वितरक्षिताभ्यां समासस्यवाच्यं ग्रहणं गार्हितमित्यत्र

हितयोगेचेति चतुर्थी एवङ्कारितमित्यत्र तादर्थ्यं चतुर्थी अन्ये तु हितशब्दे-
नास्य प्रवृत्तिः अत्रापि तदर्थे इत्यनुवृत्तेः अत एवास्य सूत्रस्य प्रकृतिविकृति-
भाव एव चतुर्थी तदर्थे इत्यस्य प्रवृत्तौ ज्ञापकता चतुर्थीतदर्थार्थेति सूत्रभा-
ष्याक्तासङ्गच्छते नह्यत्र तस्य प्रवृत्तिर्हितयोगे तादर्थ्याभानात् न च हितेचेति
वक्तव्ये केचेति सामान्यसूत्रं रक्षितामपि सञ्ज्ञापकमिति भाष्याशयः गुरुत्वा-
दुत्तरार्थन्तस्यावश्यकत्वाच्चेत्याहुः ॥ कर्मधारये निष्ठा ॥ अत्र प्रतिपदोक्तश्रेण्या-
दिसमासस्यैव ग्रहणन्तेन वैदिकपण्डित इत्यत्र नेदञ्च महान्ग्रीहीति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टं । कृताकृतमिति । आकृतमिति च्छेद् कृतापकृतादीनाञ्चोपसं-
ख्यानमिति प्रतिपदोक्तः समासः अकृतमितिच्छेदस्तु न युक्तः तस्य क्लान्तोत्त-
रपदत्वाभावेनाप्राप्तेः अहीनवाचिनीति अविभागवाचनीत्यर्थः थाथादिस्व-
रापवादाद्यं । अनुपसर्ग इतीति । अनेनैवातीतादिव्यावृत्तिसिद्धावहीन इति
व्यर्थमित्याहुः ॥ तृतीयाक ॥ अथमपि थाथादिस्वरापवादः । त्वातास इति ।
त्वया कृताः रक्षिताः त्वातासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशे
दकारलोपशकान्दसः अवतेः क्तः ज्वरत्वरेत्यूठ एत्येधतीति वृद्धेरिडागमस्य चा-
भावशकान्दसः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्तः ततः स्वारितः ।
एथयात् इति । गत्यर्थात्कारितः ॥ गतिरनन्तरः ॥ गतिः क्लिजन्तः पुल्लिङ्गा-
नन्तरपदसामानाधिकरण्यात् निपातनादनुनासिकलोप इति हरदत्तः गति-
शब्दस्य तत्सञ्ज्ञकशब्दपरत्वान्नसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति कश्चित् । पुरो-
हितमिति । पुरः शब्दोऽसिप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः थाथादिस्वरापवादाद्यम् ।
अभ्युद्धृत इति । इह हृतशब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रेवगतिस्वरेणाद्युदात्त
उद्धृतशब्दः तस्य पुनरभिश्ब्देनसमासः अयमेव समासक्रमोभाष्यादिसम्मत
इति प्रागेवनिर्हृषितं तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतस्य क्लान्तोत्तरपदत्वात् ॥
अपवादक्रमेण समासान्तोदात्तत्वे तद्वाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरात्वे तद्वा-
धककस्वरे तद्वाधकथाथादिस्वरे प्राप्ते तमपोद्गायं प्राप्तेः नन्वनन्तरग्रहणेप्यसौ
दुर्भारः कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य क्लान्तत्वे ऽभेस्तदानन्तर्यस्य सत्त्वादिति चेन्न
अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्विधातारनन्तरोगतिराश्रीयते ऽभिश्चनतथेति न दोषः
नन्वभेः स्वराभावे ऽपि अभ्युद्धृतशब्दस्य थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वापत्तिः
दृष्यते तूच्छब्दस्य स्वरः संसृष्टन्धनमुभयं समाकृतमित्यादिमन्त्रे समाकृतशब्दे
आङः स्वरदर्शनात् नचासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति प्रथमसमासे तत्प्राप्ता-
वपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरप्रवृत्तेरुक्तत्वात् न च तम्बाधिन्वा गति-
स्वरः प्रवर्त्तते अभ्युद्धृतशब्दे उदः पूर्वपदत्वाभावादिति चेन्न धातोरनन्तर
इति व्याख्यानादेवयोगविभागेनानन्तरोगतिरुपूर्वपदमपि प्रकृत्येति व्याख्या-

नादेश वा पूर्वपदत्वं विनाप्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारात् अन्यथा धातुं प्रति गति-
 त्वेन तंप्रति पूर्वपदत्वासम्भवेन सूत्रार्थासङ्गतेः एवञ्चाभ्युदृतमित्यत्रात्र एव
 स्वरः इदमेवानन्तरग्रहणं कृदुहणपरिभाषाया ज्ञापकमित्यन्यत्र प्रपञ्चितं
 नन्वेवमपि व्यवहितवारणेन धातोरनन्तर इति व्याख्यानस्य चारितार्थ्यं
 कथं सतिशिष्टं थाथादिस्वरबाधकत्वमिति चेत् अहीनेद्वितीयति सूत्रादनु-
 पसर्गग्रहणमत्रानुवर्त्तते तेनैव अभ्युदृतमित्यादौ अभ्यादेश्यांश्चित्तिमिदं अन-
 न्तरग्रहणात्कान्तान्तरप्राप्तं थाथादिस्वरबाधः एवञ्चात्र तत्सामर्थ्यात्पूर्वपद-
 मित्यपि न संबध्यते इत्याहुः । कारकपूर्वमित्यति । अयं भावः कारकादुत्तमि
 सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते ऋषग्रहणं गतियहञ्चानुवर्त्तते कारकात्परं
 कान्तं स गतिकमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः एवञ्च दूरादुत्त इत्यादौ
 थाथादिस्वरेण कृत्स्वरेण वा सिद्धेरिदन्दूरादागतं अभ्युदृतन्यायेन प्राप्तं
 तिरनन्तर इत्यस्य बाधनार्थमेतेनोक्तरीत्या दूरादागतं इत्यादौ कारकपूर्वपि
 गतिस्वरः स्यात् इष्यते तु थाथादिस्वर इत्यपाम्नामिति द्विक्र ॥ ताडा च
 निति ॥ कृत्स्वरापवादोयन्तकारादेर्नैत् प्रत्ययस्याकृता उभावात् गतियह-
 णेन धातोरान्तेपेण तत्प्रकृतिकप्रत्ययस्यैवग्रहणाच्च कुन्लाभि कृदुहणं कस्म-
 ज्ञापवृत्तिकाले यस्तदुहणार्थेनेन प्रलपितेत्यादि मिद्व्याति स्वरपशुत्तयला-
 यान्तादित्वाभावे ऽपि पूर्वन्तस्मत्वात् यस्मिन्निर्धारित्येवमिदं आदेशग्रहण-
 ज्विन्यप्रयोजनम् । अनन्तर इति । अत्रापि पूर्वमूत्रवदेव व्यवस्थाबाधा । आगन्तु-
 रिति । नन्वताविति पर्युदासः क्तिन् एवाचिनः वृष्णोवाट्स्वमुटुतिमित्यादौ
 गतिस्वरादर्शनादिति चेत् तत्रोपायान्तरस्यैवानुमतंयन्वात् नक्षतावितं
 पर्युदासेन तन्निर्वाहः कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेण धातोःकृतात्त्वपत्तः अन्तोदात्त-
 तायाश्च तत्रेष्टत्वात् किचाताविति क्तिनः पर्युदासे प्रभृतां सङ्गीतमित्यादौ
 गतिस्वरो न सिद्धेत् तस्मात्तुन एवायं पर्युदासः यत्तु मनिर्नाक्त्तुश्याभ्या-
 नेत्यादिना सुटुत्यादावन्तोदात्तत्वमिति तत्र प्रभृतावित्यादिमिदं कृत् कार-
 कानुवृत्तेर्याप्यत्वात् वृत्तिकतादर्शितत्वाच्च वृष्णोवाट्स्वमुटुतिमित्यादौ न
 स्तोत्रकरणीभूतायाश्चः साध्वसिरित्यादिवन्कतृत्वावित्तायादौ ज्ञानत्वात्
 दोषः ॥ तवयान्तः ॥ कृत्स्वरापवादः । अन्त उदात्त इति । यत्र्युदात्तग्रहण
 दुर्लभं तथापि गतिः प्रकृत्या भवतीत्युक्ते उदात्ता वृद्धिमारोहतीति स एवा-
 न्तस्य भवतीति भावः । अनन्तर इति । अत्रापि पूर्वमूत्रवदेव व्यवस्था । अन्यतथा
 इति । अनुरुपसर्गत्वादाद्युदात्तः । प्रत्यञ्च इति । ननु अनिगन्त इत्युक्तावपि
 प्रत्यञ्चमित्यादौ यणि अनिगन्तत्वादेतत्प्रवृत्तिदुर्वारा न च म्यानिगन्त पृथ-

पदस्य कार्यत्वेनापूर्वाविधित्वात् अनिगन्त इति तु प्रतीच इत्येतद्व्याख्या
 चरितार्थमिति चेन्न इगन्तस्य यणादेशे कृते ऽपि प्रतिषेधे इति वचनेनैवनि-
 र्वाहात् एवञ्च प्रत्यञ्च इत्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव । परत्वादिति ।
 चुस्वरावकाशः साकट्टीची अस्यावकाशः येषराञ्चः उभयप्रसङ्गे परत्वादय-
 मित्यर्थः वस्तु तस्तु इष्टत्वादित्यर्थः एतेनास्मिन् समासस्वरे कृते विभक्ता-
 वच इति लोपे कृते सतिशिष्टत्वाच्चुस्वर एव प्राप्नोतीत्यपास्तं भाष्यकारेणै-
 वपरिहारात् अत्र चुस्वरादिति सतिशिष्टस्वरमात्रोपलक्षणमिति केचित् ।
 उदात्तस्वरितयोरिति । स्वरसन्धेः पूर्वं पूर्वात्तरपदनिमित्तकार्यप्रवृत्तेः पूर्वमेत-
 स्मिन्स्वरे पश्चाद्गणि अस्य प्रवृत्तिः अर्धङित्यत्रोदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितः
 एवमधीचेत्यत्राप्ययमेवस्वर श्चुत्स्वरात् कृत्स्वरात् कृत्स्वरापवादाविमौ
 योगौ ॥ ईषद ॥ ईषदिति पूर्वपदम्बाप्रकृत्येत्यर्थः पक्षे समासान्तोदात्तः
 कृत्स्वर एवेति । इषद्गणवचनेनेति प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहणादिति भावः
 अत एव बहुव्रीह्यात्रपीठं न केचित्तु परत्वात्कुस्वर एवेत्यर्थे इत्याहुः । बहुव्री-
 हावपीति । तत्पुरुषाधिकाराभावादिति भावः ॥ प्रथमोचिरो ॥ अचिरोप-
 संपत्तिः अभिनवत्व प्रथमोवैयाकरण इति वैयाकरणानामाद्योमुख्य इत्यर्थः ।
 केसमासे । अयन्तोदात्त एव कतरकतमौ उत्तरउत्तमयोश्चित्त्वादन्तोदात्तौ ।
 प्रतिपदोक्तत्वादिति । कतरकतमौजातीति प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणादित्यर्थः कर्म-
 धारय इत्येवेति तेनार्यस्य ब्राह्मण इत्यर्थे न दोषः ॥ राजब्राह्मण इति ।
 आद्युदात्तो राजन्शब्दः पक्षे ऽन्तोदात्तत्वं राजशब्दो ब्राह्मणे तादृम्यादुत्तं
 इति समानाधिकरण्यं षष्ठीसमासे ऽन्तोदात्तत्वमेवयोगविभागो यथासंख्य-
 निवृत्त्यर्थे उत्तरार्थश्च अत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषानेति व्यापसूत्रे भाष्ये स्पष्टं
 एवं समासरूपसमुदायग्रहणे ऽपि सा न तेन बहोर्नञ्चदिति सूत्रं बहुगो-
 मतीत्यत्र न अन्यत्र वेति कर्मधारय इत्यर्थः ॥ क्ते नित्या ॥ नित्यमाभीक्ष्ण्यम् ।
 काला इति । अत्यन्तसंयोगेचेत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् द्वितीयासमास इति द्विती-
 याऽत्यन्तसंयोगे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवाद थाद्यादिस्वरस्य पात्तिको
 ऽपवादोयम् । यामः शिल्पिनि ॥ शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे इत्यर्थः । यामनापित
 इति । षष्ठीसमासः । राजनापित इति ॥ कर्मधारये राजगुणाधारोपेणोत्तरप-
 दार्थप्रशंसासमासे राजयोग्यतया । अधिकारोयमिति । अन्तइत्यतः प्रागादि-
 रिति प्रकृत्याभगालमित्यतः प्रागुदात्त इति चाधिक्रियत इत्यर्थः । धर्म्यमिति ।
 धर्मोनामयामजनपदकुलेषु परंपरायातः सदाचारः तस्मादनपेतन्नेन प्राप्यं वा-
 धर्म्यं आचारवशादवश्यं कार्यमित्यर्थः । देयमिति । प्रकृते व्याख्यानलभ्यं हारि-
 य्युदाहरति । याज्ञिकाश्च इति । षष्ठीसमासाविमौ हारीत्यावश्यकणनिः कृञा

ॐ च यद्व्यमर्थः । वाहवहरणमिति । हरणशब्दः कर्मसाधनः कृतस्वरो हारिस्वरो-
 ष्येति कृतस्वरापवादानोभावकर्मवचन इति स्वरबाधे कृतस्वरबाधस्यपि कलि-
 तत्वादिति भावः चित्स्वराट्टारिस्वरः परत्वात् मातुलगवः टर्चाश्चत्वन्तु
 अतिगव इत्यादौ चरितार्थम् । युक्तेव ॥ युक्तः समाहितः युजसमाधावित्यस्य
 रूपं गोवल्लव इति तत्परतया गवांपालक इत्यर्थः कृतस्वराथादिस्वराच्च
 पूर्वविप्रतिषेधेन युक्तेवेति स्वरएषेथ्यते गोद्विट् गोसद्व्युः समित्य इति कः ।
 विभाषाभ्यते ॥ अथ्यतशब्दे युक्तवाच्येति प्राप्रविभाषेयम् । प्रापश्चशिल्पि ॥
 शिल्पिवाचकेपर इत्यर्थः । गोत्रान्ते ॥ आद्ययोरर्थयहणं अन्ययोः शब्दयहणं
 अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्र यहणादाह सुश्रुता ऽपत्यस्यति । माणव-
 ब्राह्मणयोगोत्रत्वेन प्रसिध्यभावाद्गहणं आदनपाणिनीया इति आदन-
 कामत्वेन तेषाङ्गेषुः । अङ्गानि मरेये ॥ मुख्यतिरिक्तं मद्यं मरेयन्तद्वाचके
 उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानीत्यर्थः आसवा मद्यम् ।
 भक्ताख्यास्त ॥ भक्तशब्दे ॐ अदनीयवस्तु मात्रपरः भित्तकं सादयः
 षष्ठीसमासाः बहुवचनात्स्वरूपविधिनिरासे मिट्टे आख्यतिराद्याविशेषस्य
 भित्तार्थेयहणार्थेत्याहुः । क्रियामात्रमिति । न द्रव्यमित्यर्थः । बहुव्रीहिरिति ।
 षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वम् ॥ गोत्रिहाल ॥ उपमानार्थेष्विपत्तरपदेपु पूर्व
 पदेमाद्युदात्तमित्यर्थः । गवाकन्येति । एव यत्र यथापमानभावः संबधति तत्र
 तथायोज्यमिति बोद्धम् । अक्रेत्री ॥ जीविकार्थं समासे अक्रेत्यप्यान्ते उत्तर-
 पदे पूर्वपदेमाद्युदात्तमित्यर्थः कृतस्वरापवादः दन्तलेखनार्दजीविकायाः
 समासे प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्समासस्य जीविकार्थत्वमित्याह यस्याति । प्राप्ति-
 पदेकात्वाच्चित्यं क्रीडेति विहितसमास एवेद अक्रेत्यहणन्तु म्यष्टार्थम् । प्राचा-
 मिति । प्राग्देशवर्तिषु लाक्षणिकमित्याह प्राग्देशवर्तिनामिति । अजीविकार्थ-
 मिदं उदात्तकेत्यादौ नित्यक्रीडेति समासः । तत्रपुष्येति । षष्ठीसमासः । नियुक्त-
 इति । अधिष्ठत इत्यर्थः स च कस्मिश्चित्कन्ये तत्परो न भवतीति युक्ते-
 इत्यनेन न सिद्ध्यति ॥ शिल्पिनि च ॥ युक्तेत्येव मिट्टे कृजः प्रतिषेधाद्यं वचन
 सञ्ज्ञायां अत्राणीति शिल्पिनिचाकृज इति वसति अयुक्तार्थमनियुक्तार्थ-
 कृजः प्रतिषेधार्थं च वचनहेतुति । पालशब्दे परे मने आद्युदात्ता इत्यर्थः
 वत्सानां बन्धनरज्जुस्तन्तिः ॥ गानि ॥ गिन्यन्ते उत्तरपदे पूर्वमाद्युदात्त-
 मित्यर्थः अत्र सञ्ज्ञायहणमनुववसति इति व्रते इति सूत्र भाष्यादौ तेना-
 आद्युभोजीत्यादौ न अत्र कृतस्वर एव उत्तरसूत्रस्यभाष्यात् नानुव्रते इति
 प्रतीयते तत्त्वं ऋषयोविदुः वस्तुत उत्तरसूत्रे ऽपि संज्ञायामित्यस्य मन्वन्ध-
 कश्चिद्वेषः । उपमानम् ॥ शब्दार्थकथानुप्रकृतिके एव गिन्यन्ते परे इत्यर्थः ।

उपक्राशति । उप इव क्राशतीत्याद्यर्थे कर्तर्युपमान इति णिनिः एवेतिकम् ।
 उपमानमेवेत्येवं नियमोमाभूत् तथा च साध्वध्यायीत्यादौ पूर्वणाद्युदात्तता
 न स्यात् वृक्वञ्चीत्यत्र च स्यादिति बोध्यं । युक्तारो ॥ एतेसमासा एव
 गणे पठ्यन्ते । युक्तारोहीति । एषु णिनीत्येव सिद्धे युक्तादीन्येव पूर्वपदानि
 आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानीत्येवं पूर्वपदोत्तरपदनियमार्थमिदमिति केचित्
 असञ्ज्ञार्थमित्यन्ये । तीरहोतेति । अत्र समासस्वरापवादे कृतस्वरे प्राप्ते तद्
 पवादे मन्क्तिनिति प्राप्ते तदपवादोयं एकाशतिपाच्छब्दात्र पठ्यते तत्रैक
 शितिः पादोऽस्यति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषः नन्ववान्तरतत्पुरुषे
 समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वेगन्तेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं सिद्धं
 एकशब्दस्य कचन्तत्वादितिचेत् उत्तरपदोऽशित्यन्तस्य द्विगुस्वराभाव ज्ञापना-
 र्थत्वात् तेन द्विशितिपातिति शब्द एवोदात्तः नन्वेवमपि समासान्तोदात्तत्वं
 बाधित्वा बहुव्रीहानिमित्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति व्यर्थ एव पाठ
 इति चेत् निर्मितस्वरबलीयस्त्वस्यापि ज्ञापनात् फलन्तकमेवेति केचित् । परे
 तु समर्थसूत्रे एतच्छब्दपाठेन नेहार्थः इगन्ते द्विगावित्यस्य बाधकत्वाच्च
 स्वरे दोष इत्युक्तत्वेन द्विशितिपादित्यत्रापि द्विशब्दस्वर एवेति लभ्यते अत
 एव निर्मितस्वरबलीयस्त्वं वाचनिकमिति कैयटेनेक्तं सतिशिष्टन्यायसिद्ध-
 मितित्वन्यदित्याहुः पात्रेसमितादयोऽप्यत्र बोद्ध्याः अधिकशतवर्षशब्दाप्यत्र
 पठनीय इति समर्थसूत्रे भाष्यं अयमाकृतिगणः ॥ दीर्घकाश ॥ दीर्घान्तं
 काशादीनि च जेपरे आद्युदात्तनीत्यर्थः दीर्घादिति किं बुद्धिजः जेकिं शमी-
 वृत्तः कृतस्वरापवादोऽयम् ॥ अन्यात्पर्वम् ॥ आमलकीज इत्यत्र दीर्घकाशेति
 बाधित्वा परत्वादयमेवस्वरः तच्चेदिति पूर्वपदञ्चेदित्यर्थः निवसत् निवा-
 सकर्तृसूत्रे व्यत्ययेन बहुवचनं केचित्त्वधिकरणे औणादिककचन्तंसमासविशे-
 षणमित्याहुः मल्लयामादौ षष्ठीसमासः दाक्षिण्यमः दाक्षयोनिवसन्त्यस्मिन्स
 एवमुच्यते ॥ घोषादि ॥ एषु पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः । घोष । कठ । पल्लव ।
 हृद । वदरी । पिङ्गल । पिशङ्ग । माला । रत्ना । अश्वत्य । शिल्पी । वृष ।
 शाल्मली । मुनि । कूट । दाक्षि । अत्रानिसन्त इत्यनुवर्त्तत इत्येके नानुवर्त्तत इ-
 त्यन्ये द्वात्र्यादयः । द्वात्रि । ऐलि । भाण्ड । व्याडि । आपिशलि । आखण्डि ।
 गौपि । अयमेवस्वर इति स्पष्टञ्चेदं वृत्तौ । भाष्ये तु नैतद्दृश्यते । प्रस्य ।
 मालादीनाञ्चेति सूत्रारम्भात्कर्त्तृादिपर्युदासाच्चाह अत्रुद्धमिति । प्रत्युदाह-
 रणे ऽन्तोदात्तत्वं कर्कोमघ्रीमकरीकर्कन्धू । शमीकरीरकटुककवलवदरशौषोति ।
 शौषोति पाठे एह्प्राचान्देशे इति वृद्धत्वम् । माला । शाला । शोण ।
 शौषोतिवा । द्राक्षा । लाक्षा । काञ्ची । एकाकामात्तामानवार्ममिति नवशब्दः

प्रत्ययवाची अकारान्तः महार्ममित्यात्रात्वे कृते प्राप्तिः । नभू ॥ मद्राश्मस्या-
 नोश्माय इति टजन्तत्वादवर्णान्तत्वम् । सङ्घातेति ॥ स्वरविधौ नलोपस्या
 सिद्धत्वेनाश्मनो ऽवर्णान्तत्वाभावादप्राप्तेर्भाष्ये ऽनुक्तत्वाच्च वृत्त्युक्तिमद
 चिन्त्यं वृत्तिप्रामाण्यादयश्मशब्दा ऽकारान्तोप्यस्तीत्यन्ये । द्विवोदासायेति ।
 द्विवश्वदास इति षष्ठ्याञ्जलुक् सर्वश्वेत इति श्वेतादिगुणेन सर्वोपययाना
 व्याप्तिरिति गुणकात्स्न्यवृत्तिरत्र सर्वशब्दः यत्र हि गुणान्तराभावस्तत्र गुण
 कात्स्न्यं भवति सर्वमहानित्यत्र सर्वशब्दस्य पुन्यमानार्थत्वाभावात् पूर्वकालेक-
 त्येवसमासः । आश्रयव्याप्येति । नतूज्ज्वलत्वेनेत्यर्थः । सर्वसौवर्ण्ये इति । विकार
 कात्स्न्यमत्र सर्वेषामिति गुणिकात्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दा ऽत्र गुणत्वेणोत्तं समास
 सर्वेषां पठानां मध्ये श्वेतगुणवद्व्यन्तरापेक्षया सातिशयश्वेतगुणवानर्याम
 त्यर्थः । द्रव्यान्तराधेयश्वेतापेक्षया सर्वेषां पठानामयश्वेता गुणः सातिशय
 इत्यर्थः इत्यन्ये । अञ्जनागिरिरिति । वनगिर्योरिति दीर्घः गिरौत्यादिर्द्विक शरवण
 दूर्वावणं । कुमायौ वयसि । वयसिवर्त्तमानं पूर्वपदमित्यर्थः वृद्धकुमारोति ।
 विशेषणसमासः पुंस्वत्कर्मधारयेति पुंस्वत् । अमप्रयोगमात्रेति । तन्मात्रेण कुमार
 त्वरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादायारोप्यप्रयुक्त इत्यर्थः अत एव कुमारोत्यत्र ङीप्
 सिद्धिः तच्च वय इति वृद्धत्वमित्यर्थः नकुमारत्वमेवेति यत्कुमारीशब्दस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तं न तदेववयो वृद्धते इत्यर्थः एवञ्च वयसीति पुंस्वपदविशेषण
 मिति सूचित । स्वरे कृते इति । नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदानामन्यथाप्य
 र्थमेकादेशभावज्ञापनादिति भावः । गर्गात्ररात्रमिति । सख्यापूर्वरात्र क्लीबमिति
 क्लीबतापुल्लिङ्गपाठस्तु क्वाचित्क । प्रामादिक एव चिन्त्वसन्तरात्रमित्येषपाठः ।
 प्रतिपदोक्तेति । सभाराजेति विहितेत्यर्थः । प्रत्युदाहरणे बहुधाः । ब्राह्मणकुल
 विशेष्यम् । पुरेप्राचाम् । स्वतन्त्राकारान्तपुरशब्दस्य अकारान्तप्रत्ययान्तस्य च
 यहणामविशेषात् अप्रत्ययान्तस्यापि परत्वसम्भवात् नह्यत्रोत्तरपदाधिकारा
 ऽस्तीत्याहुः । इहापीति । अरिष्टगौडावित्येवमित्ते पूर्वं यहण तदादिमनाम
 यहणार्थमिति भावः अप्रागर्थञ्चेद सूत्रं हास्तिनपुरमिति एषु ममासान्ता
 दात्तत्वमेव । ठगिति । ठेलोप इत्युलोपः । कुमुलरूप ॥ प्रत्युदाहरणेषु ममामा
 न्तादात्तत्वं ॥ दिक्शब्दायाम् ॥ चानराटे स्वरूपपहणाम् अन्यत्रार्थपहण
 पूर्वाष्विति एकादेशः स्वरितउदात्ता वा । पूर्व पञ्चाना इति । पञ्चानेकदश
 पञ्चानशब्दस्य वृत्त्या पूर्वदिनासामानाधिकरण्ये पूर्वापरिति विशेषणमसमासः ।
 यायातमिति ॥ ययातिर्माधकृतमाख्यानमित्यर्थः पूर्वयायातमित्यादौ पूर्वशब्द
 स्य दिक्शब्दत्वाभावात् कथं प्राप्तिरित्यत आह शब्दयज्ञमिति । यदा कदा
 चिद्विशदृष्ट इत्यर्थलाभादिति भावः आचार्योपसर्जनश्चाङ्गमन्त्यर्थः प्रथमा

अन्तेवासिविशेषणञ्चैतत् उत्तरपदस्येत्यधीति । स्पष्टञ्चेदं वृद्धिरादैस्सूत्रे
भाष्ये वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावेन सामर्थ्यावृद्धिमदुत्तरपदे लब्धे उत्तरपद-
हणास्य स्वरितत्वाद्वा तदधिकारलाभः अस्य वृद्धिशब्देन विहितवृद्धिशब्दे-
नापि धारयितुं शक्यत्वादाह । सर्वकारक इति । बहुव्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञाया-
मिति बहुव्रीहेर्विशेषणं कर्मधारये विश्वेदेवा इत्यन्तोदात्तं विश्वेदेव
इत्यसञ्ज्ञायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः विश्वमित्रविश्वानिनयोः सञ्ज्ञायां मित्रा-
जिनयोरित्येतद्विप्रतिषेधेन ऋषौ विश्वामित्रे अयमेव स्वरो भवति ऋषिप्रति-
षेधोमित्रे इति वचनात् । हर्यश्व इति । नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकात्पूर्वं पूर्वोत्तर-
पदनिमित्तकार्यमिति स्वरोत्तरं यथादि तेनोदात्तस्वरितयोरित्यादिप्रवृत्तिः
अत्रापि सञ्ज्ञायामित्यनुवर्तत इत्याहुः । क्षेपे ॥ अक्षेपे सञ्ज्ञात्वाभावे पूर्वपद-
प्रकृतिस्वर एव । घटोदर इति । घटशब्दो वृषादिनादाद्युदात्तः कटुकशब्दस्तु
कचन्तत्वात्तथा चला चलस्याजन्तत्वाच्चलाचलेषुरित्युदाहरणं चिन्त्यं एवं
मेहेषुरित्यापि । अनुदर इत्यत्रेति । क्षेपे सञ्ज्ञाचेदं अक्षेपे ऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरा-
पवादात्त्वात्तदेवसूदर इत्यत्र ततोपि परत्वाद्पसर्गात्स्वाङ्गमिति बोध्यम् । ब्रह्म-
शब्द इति तु क्वाचित्को ऽपपाठः गौरीशब्दस्य ङीष्न्ततयान्तोदात्तत्वेना
विशेषाभावात् प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः प्रत्येकशब्दः कृदुत्तरप्रकृ-
तिस्वरेण लित्वान्मध्यादात्तः शुष्कशब्दः शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तः ॥ उत्तरप-
दादिः ॥ उत्तरपदेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् ॥ कर्णो वर्ण । कर्ण इति षष्ठ्यर्थं
प्रथमा उत्तरपदस्य कर्णोत्यादिरुदात्त इति वाच्योऽर्थः फलितमाह परः कर्णेति ।
एवमप्ये ऽपि बोद्धुं अत्र लक्षणशब्देन पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्र शङ्कुप्र-
तिरूपकं यत्कर्णोदिषु चिन्हं क्रियते तदुच्यते पृथक्वर्णग्रहणात् तेन स्थूलकर्णं
इत्यत्र न स्थूलशब्दो ऽन्तोदात्तः । शङ्कुकर्णं इति । कर्णं लक्षणस्येति दीर्घत्वं
श्वेतः पचाद्यजन्तः शोभनो युजन्तः प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तत्पुरु-
षेत्वन्तोदात्तत्वम् ॥ कण्ठपृष्ठ ॥ उत्तरपदान्यतान्याद्युदात्तानीत्यर्थः । सुधीव
इति । यद्यपि परत्वाच्चसुभ्यामुपसर्गात्स्वाङ्गमित्युच्यते तथापि नीलधीव
इत्युदाहरणं बोद्धुं चेन पुनर्विधानात् अयं परस्यापि बाधक इति हरदत्तः
विशेषा ऽवस्येति गम्यते इति शेषः औपम्ये गोशङ्कु इत्युदाहरणम् ॥ नजो-
ज्जर ॥ नञसुभ्यामित्यस्यापवादः जरणंजरः । अदोरप्, मरणंमरः अत एव
निपातनादप् मिदंस्त्रः मित्रम् । मृते नपुमिति भावेत्तः सूत्रे तु शब्दपरत्वा-
त्पुंस्त्वम् । अमित्रेति । अयं बहुव्रीहावनेन मध्यादात्तः नञतत्पुरुषे अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः अमेरिचवि अन्तोदात्तोपि मित्रयोपि पुल्लिङ्ग भृत्रामि-

चवृत्रमेष्टाः पुंसोत्युक्तेः न च तत्पुरुषे परबल्लिङ्गतापत्तिरिति वाच्यं लिङ्गानु-
 शासनसूत्रे एकशेषेणास्यापि निर्दृशाच्च दोष इत्याहुः । हरदत्तस्तु तत्पुरुषेण-
 पुंसकमेव आद्युदात्तश्चेत्याह एवञ्चाशनेतेराशुर्कर्मणि इत्युणादिसूत्राक्तम-
 नोरमादिरीत्या ईश्वरीशब्दवदमित्रशब्देऽपि त्रिप्रकारः । सोर्मनसी । अथवाद्
 इति । एवमुत्तरसूत्रत्रयमपि तदपवाद एव मन्वासच मनसी । सुकर्माण इति ।
 यद्यप्याद्युदात्तं दृच्छन्दसीत्यनेनैव सिद्धमिदन्तथापि अनिनस्मन् ग्रहणानीति
 न्यायेन सुप्रथमेत्यादि बहुजन्यमच्छन्दोर्थञ्चेदम् । स्रदित्यत्रापि स्वरोक्तञ्च
 बहिरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धत्वाद्वादत्वस्यासिद्धत्वेनासन्तत्वादयं स्वरोभवत्यत्र
 यत्तु वस्वादिषु दत्त्वं सिद्धमिति तत्तु सौदीर्घत्वे इति वाच्यशेषात् दीर्घञि
 धावेव सुलोमेत्यादौ नञ्सुभ्यामिति भवति ॥ क्रत्वादयश्च ॥ क्रतुदृशोक ।
 प्रतीक । प्रतूति । हव्य । भव्य । भग । इति क्रत्वादयः ॥ आद्युदात्तं दृग् ॥
 बहुव्रीहावाद्युदात्तमिति । आद्युदात्तमेवेत्यर्थः । सोः किं अर्थः । मुञ्जादुरिति ।
 कुप्रत्ययान्तेऽबाहुशब्देऽन्तोदात्तः । हिरण्यशब्द इति । कन्यनन्तायम् । वीर-
 वीर्यौ ॥ वीरोरूपप्रत्ययान्तः । आद्युदात्तत्वेनेति । छन्दसिनेति ज्ञाप्यते इत्यर्थः
 तेन भाषायां वभत्येव तथा च छन्दसि वीर्यशब्दस्तिस्वरान्तस्वरित इति
 भावः बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसीति फिट्सूत्रन्वस्यैवानुवाटकमिति बोद्धव्यम् ॥
 कूलतीर ॥ कूलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानिस्युः । सुवर्णमिति । ऋधिमर्णमन्त्यत्र
 तु न प्रतिपदोक्तित्पठसमासघटकस्यैव ग्रहणात् इति करिचत् ॥ कममन्य ॥
 एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानीत्यर्थः द्विकंसादौ क्रमेण टिटन् टक् अत्र
 ठजामध्वट्टिति लुक् । पाय्य परिमाणविशेषः । द्विकाण्डमिति । अत्र प्रमाणलो-
 द्विगोरिति मात्रवालुक् । कंसादीनि किं पञ्चपूनी ॥ तत्पुरुषे शाला ॥ क्वात्रिशा-
 लमित्यादौ क्वाच्चादयः शालायामित्यतः परत्वादयमेवस्वरो भवति । वृद्धशा-
 लमिति । विभाषासेनेति प्रतिपदोक्तनपुंसकत्वग्रहणमुत्तरार्थमिति हरदत्तः ।
 सौशमिकन्यमिति । सज्जायां कन्येति क्लीबत्वाच्चिह्नकन्यमिति चिह्नणस्य
 कन्येति तत्पुरुषः चिह्नण । मटुरमटुरकैतुल । पटन्कवैडालिकार्ण । कुक्कुट ।
 चिक्कण । चिक्कण । पुत्रवेलमिति चेलवत्तुच्छ इत्यर्थः खटं तृणं कटुक
 मस्वादुकाण्डंशरः ॥ पललसूप ॥ मिश्रसमासार्थे इत्यर्थः दाग्दायनस्यर्णमिति
 लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दाग्दायनस्यलीत्यत्रापि राज्यशब्दावगन्ता ऽन्तो-
 दात्तः । अथयस्वर इति । अथयपूर्वपदप्रकृतस्वर इत्यर्थः । वगादिरिति । त एव
 तन्मन्ययान्ता इह वर्गादयः वर्गादिपाठाभावात् ॥ पुत्रः पुंभ्यः ॥ नियधकात्तर
 सूत्रादेवपुल्लिङ्गशब्दलाभेसिद्धे बहुवचनं स्पष्टार्थं । तद्विशेषाणाञ्चेति । चात्स्व

रूपस्यापि संबन्धिन इति स्त्रीसंबन्धिनः शालादय इत्यर्थः । धातुः पुत्र इति ।
 चेतोविद्यायोनीति षष्ठा अलुक् धातृपुत्र इति तु काचित्कोपपाठः एवं होतुः
 पुत्रेपि एष पुत्रस्वरप्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वम् ॥ चूर्णादीन्य ॥ चूर्ण । करिव
 करिप । शाकिन । शाकटाद्रात्ता । तूस्त । कण्टुम । दलप । चमनी । चक्रण ।
 चक्रन । चैल इति चूर्णादिः ॥ षट्चकां ॥ काण्डस्यागर्हार्थञ्जीरस्यानुपमा-
 नार्थं पललसूपशकानाममिश्राद्यं कूलम्यासञ्जार्थञ्जेलखेटेति सूत्रस्यकाण्डश-
 ब्दमादाय कूल सूद्रेति सूत्रस्यजूलपर्यन्ताः षट्काण्डादयः कुण्डशब्दा ऽत्रेति
 सादृश्येन घने घर्त्ते इत्यर्थः भाजनविशेषवाचिनः कुण्डशब्दस्य विना सादृश्येन
 घने वृष्यसम्भवादित्याशयः घनशब्दश्च समूहवाची प्रसिद्धत्वाच्चादकवाची अन्ये
 तु समूहरूपवने ऽपि मुख्या एष कुण्डशब्दः पूर्वमते सादृश्यस्य दुरुपपाद-
 त्वात् घनविशेषणेन च भाजनवाचिनो दुर्गाकुण्डमित्यादौ विशिष्टाधार-
 ङलवाचिनश्च प्रसिद्धस्य निवृत्तिरित्याहुः उक्तञ्च कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समु-
 दायग्रहणमिति अत्र भाष्ये तच्छब्देन पूर्वपदार्थः अपरे तु तत्समुदायेत्यस्य
 घनसमुदायेत्यर्थः तेन दर्भवनसमुदायो दर्भकुण्डशब्देनोच्यत इत्याहुः । मृत्कु-
 ण्डमिति । मृद्वाजनविशेष इत्यर्थः भगालवाचीति अत्र च व्याख्यानमेवशरण ।
 मध्यादात्ता इति लघावन्त इत्यनेनेति भावः ॥ शितेर्नित्या ॥ शितेः परं
 भसच्छब्दमिच्चं यच्चित्यमन्नहृच् उत्तरपदन्तदुहोहौ प्रकृतिस्वरमित्यर्थः । दश-
 नीयपाद इति । दर्शनीयशब्दो रित्युपोत्तमोदात्तः ॥ नित्या ॥ बहुचकिं
 शितिललाटः नित्येति किं शितिक्रुत् क्रुदस्यावस्थायां लोपः अन्यत्र शिति-
 कक्रुद इत्येवेति नायं नित्याबहुचकः ॥ गतिकारकोप ॥ इह शितेर्नित्याब-
 हुचबहुव्रीहावभसदिति पूर्वसूत्रस्य बहुव्रीहियहणं नानुवर्त्तते ऽस्वरितत्वात्
 किंतु व्यवहितमपि तत्पुरुषेशालायां नपुंसकमिति सूत्रस्यन्तत्पुरुषग्रहणम-
 नुवर्त्तते तदाह तत्पुरुषे इति । प्रकारक इति । कुगतीति समासः लित्स्वरे-
 षोत्तरपदमाद्युदात्तं । नृषाहसेति । नृन्वहत इति विग्रहः बहिधा इत्यादिना
 असुन् वसेदिति सूत्रात् णिदित्यनुवृत्तेरसुनो णित्वाद्युपधावृद्धिर्नित्स्व-
 रेणोत्तरपदमाद्युदात्तं । इधमप्रश्चन इति । कण्येत्युट् कर्मषष्ठासमासः प्रश्-
 चने गतिप्रयुक्ते कृतस्वरे कृते इधमशब्देन समासे कारकप्रयुक्तः कृतस्व-
 रश्चनो लित्स्वरेणाद्युदात्तः उच्चैः कारमिति षामुलविधावुच्चैरित्युपपद । ईष
 त्कार इति । इषदुःसृष्विति खल् शेषेष्ठीति तदन्तेन समासः कार्य इत्यर्थः
 इदङ्गत्वंशे अथयपुत्रपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकं कृदुहणप्रत्याख्याने अन्यविन्द-
 त्वादी परत्वात्तद्विचेति निघाते कृते यद्यपीदं सावकाशं तथा ऽपि पर-
 त्वाद्बाधकं बोध्यं कारकोपपदांशे तु समासान्तोदात्तत्वापवादः कृदुहणं

स्पष्टार्थमिति क्रियायोगे गतिसञ्जाविधानात् क्रियानिरूपितस्यैवकारक-
 त्वाच्च धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टस्यैवोपपदत्वाच्च केवलधातोः प्रयोगा-
 भावाच्च कृदन्तक्रियापदात्तेषु सिद्धे इत्यर्थः तथा च वार्तिकं गत्यादिभ्यः
 प्रकृतिस्वरत्वे कृदुद्घटानर्थक्यमन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति न च यत्क्रिया-
 युक्ताः प्रादय इत्यत्र यस्य क्रियेति षष्ठीसमासे यस्य धातोर्वाच्याक्रियेत्य-
 र्थात्प्रतीति वाक्यशेषेपि तच्छब्देन धातोरेवग्रहणे प्रत्यासन्त्या तस्यैवोत्तर-
 पदत्वे प्रणीरित्यादावेवस्वरः स्यात् न तु प्रणायक इत्यादाविति कृन्मात्र-
 सङ्ग्रहाय तदिति वाच्यं यत्क्रियेत्यत्र कर्मधारयस्यैवस्वीकारेण तं प्रतीत्यत्र
 वाक्यशेषे निरूपितरीत्या तस्या एव परामर्शनं क्रियारूपमर्थं प्रत्यक्षगति
 त्वात् तत्र गतिकारकोपपदेषु सर्वत्र विशेष्यभूतक्रियावाचकमुत्तरपदं न
 सम्भवतीति सामर्थ्यात्साधनादिविशेषणक्रियावाचकमुत्तरपदं एह्यते इति
 सर्वत्रेष्टसिद्धिः । न च प्रभवन्मित्यादौ केवलक्रियावाच्यतापदमन्वेन मा-
 मर्थ्यं दुरुपपादं लिङ्गाद्यनन्वयि साध्यरूपार्थस्यैवक्रियाशब्देन ग्रहणान् पद-
 मत्र शक्तमेव न परिभाषितं तेन कृता सुब्रुवन्तिः प्राक् समासे ऽपि न सतिः
 एवञ्च प्रशब्दस्य पवतितरामित्याद्यन्तेनममासेऽय स्वरो भवत्येवमेति भाष्ये
 स्पष्टम् सूत्रमधियाम् । एके इति । अत्राहचिञ्जीजन्तु तथापि प्रपवतितरशब्दस्य
 घान्तत्वाभावात् तत आमभावे एकदेशाद्ग्रामितदन्तत्वेन पवतितरामित्यस्यैव
 प्रातिपदिकत्वे तत एव सुपि तदन्तस्यैकपदत्वाभावात्प्रशब्दस्वर एवकृष्येत
 किञ्चाम्प्रपवतितरां देवदत्तेत्यत्रामेकान्तरमामन्वितमिति निषेधा न स्यात्
 तस्मादात्मन्तेनैवममासः तत्र भाष्यप्रामाण्यदायं स्वरो भवत्येवमेति प्रपवतितरे
 श्यादावपि अत्र च नोपपदसमासे ऽतिङित्युक्तेः किंनृदात्तवनेति धातौ-
 केन तत्र तिङ्घटितेनेत्यर्थः तदुदाहरणानाञ्च भाष्ये सहेति
 योगविभागेनापि साधनात् तत्पुरुषत्वतदभावाच्चैकान्यिकत्वञ्च नस्यानुमा-
 रणेति न तिङ्घोदात्तवतीति सूत्रस्यभाष्यविरोधः, अन्य इति । अत्रापि
 भाष्यविरोध एवाहचिञ्जीजन्तिङन्तसमासेष्वय स्वरो भवत्येवमेति यथायाजानः
 पर्यभूषादित्यादौ नित्यक्रीडेत्यत्र नित्यमिति योग विभज्य नत्यानुरोधेन
 क्वचित्पुरुषत्वाङ्गीकारात् अत एवादात्तवनेत्यस्य भाष्ये द्विपाठः अत्र
 यच्छब्दयोगात्तिङन्तस्यानिघातः उदानवता गतिमतावेति तिङन्तस्य गति
 समासः अव्ययपूर्वप्रकृतिस्वरं बाधित्वेत्तापदप्रकृतिस्वरेणाट्स्वरा शिष्येने
 यत्र तु तिङन्तात्तरपदके ऽन्तोदात्तत्वमिष्येने यथा यत्रानुरोदेयपन्तो युगा-
 निवितन्वते इत्यादौ तत्र त्रिवक्त्रादित्वात्कन्व्यः अन्यायादीत्यादौ यच्छ-
 ब्दयोगाभावात्तिङ्घटित इति निघाते आडा सहेति योगविभागात्सः उत्तर-

पदस्यादात्तशून्यत्वात् गतिशून्यत्वाच्च गतिप्रयुक्तसमामाभावात् तत्पुरु-
षत्वाभावेनायंस्वरः उदात्तस्वरितयोगिन एव प्रकृतिभावविधानादस्य तच्छू-
न्यतयापि नायं स्वरः एवञ्चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेशाङ्गुदात्तः ततो ऽति-
शब्देन गतिसमासे अनेनोत्तरपदप्रकृतिस्वरे आङ्स्वर एव शिष्यत इति दिक् ।
परं तु ऋदुहणाभावे प्रभयनमित्यादौ क्रियायाश्चिष्येयत्वात्तत्रैव स्यात् न तु
प्रकीरित्यादाविति ऋदुहणं कर्त्तव्यं तदुक्तं भाष्ये आधिकार्ये ऋदुहणं कर्त्त-
व्यमिति प्रपञ्चितरामित्यादौ स्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरात्परत्वेन तिङ्ङित्वा
दात्तवतीत्यस्य प्रवृत्तावेतत्प्रवृत्तौ न फलं एतत्प्रवृत्त्यापि तत्रान्तोदात्तमेव-
लभ्यते तिङ्ङित्वादात्तवतीति सूत्रे एतदर्थमेवभाष्ये तिङ्ङ्यहणं प्रत्याख्यातं
अतिप्रसङ्गस्तु प्राग्वदेवपरिहारायः अत एवात्र सूत्रे तस्मात्कृद्गुहणं न कर्त्त-
व्यमिति नोक्तमित्याहुः । वनस्पतिमिति । वनशब्दो नञ्विषयत्वादादात्तः
पतिशब्दश्च प्रत्ययस्वरेण तथा निपात्यत इति अन्यथा अतिप्रत्ययान्तत्वा-
दन्तोदात्तः स्यादिति भावः एवमप्रत्ययान्ततनूशब्दोऽप्याद्युदात्तोनिपात्यते
नपाच्छब्दोऽपि नभाडिति सूत्रे आद्युदात्तो निपात्यते वनस्पत्यादयः षष्ठी-
तत्पुरुषाः तनूनपादित्यत्र तन्वानपादिति विग्रहः । नराशंसमिति । नराशंसश-
ब्दावप्यप्रन्तत्वादाद्युदात्तौ नरा एवशंसन्ति स नराशंसः । निपातनादिति ।
अन्येषामपीति दीर्घ इत्यन्ये । शुनः शेष इति । श्वन्शेषशब्दौ प्रातिपदिकस्व-
रनिपातस्वरान्यतरं स्वाङ्गस्वराभ्यामन्तोदात्ताद्युदात्तौ शण्डामकौ घञन्त-
त्वादाद्युदात्तौ द्वन्द्वः अन्येषामपीति दीर्घः । वृष्णावरुञ्जी वृष्णाशब्दो निष्ठा
चट्टाजित्याद्युदात्तः वसितस्कभितेत्यत्र वरुञ्जीशब्द आद्युदात्तो निपात्यते
पञ्चाविश्ववयसौ अन्तोदात्तौ । मर्मुत्युः । अन्तोदात्तौ वृत् । इन्द्रावरुणाविति ।
इन्द्रोरनन्तआद्युदात्तः वरुणोऽप्यनन्तत्वात्तथैव नोत्तरपदे इन्द्राग्निभ्यामिति
अग्निशब्दो ऽन्तोदात्तः । सोमावुदात्तौ । सोम आद्युदात्तः मवन्तत्वाद्गुद्वार-
गन्तत्वादनन्तोदात्तः । रुद्रसोमाविति क्वाचित्कोपपाठः शुक्रामन्विनाविति ।
शुक्रोरगन्तत्वान्मन्विन्मत्पर्ययि निनान्तोदात्तोमाभूदिति तथासति सूर्या-
चन्द्रमसाश्चित्यादावित्त्वं न स्यात् सूर्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः चन्द्रमस्-
शब्दो दासीभारादित्वान्मथोदात्तः । विषयविभागार्थमिति । न च पृथिव्या-
द्वयो विधेर्विषयो ऽन्यत्र प्रतिषेध इति विषयविभागः सिद्ध इति वाच्यं
पूर्वसूत्रे पृथिव्यादिग्रहणेन सिद्धे एतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः अयमेवपृथिव्यादिपर्यु-
दात्तो ज्ञापयति स्वरोद्वेश्यकेविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति तेन अग्निमीड
इत्यादौ उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः सिद्धमिति ॥ आथघञ् ॥ कृत्स्वरापवा-
दोयं प्रभृयेष्वन् । आवसथ इति । उपपन्नैवसेरित्यथः उपपदोदाहरणमेतत्

प्रभेदे घञ् । पुरुष्विति । तृतीयातत्पुरुषे तु तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
एष स्तुतो निष्ठाचद्वयजनादित्याद्युदात्तः तयः स्योनिवासे इत्याद्युदात्तः
निश्चय इत्यत्रायं स्वरो नेष्यते किंतु कृत्स्वरएवेति यहवृद्ध इति सूत्रे भाष्यम् ।
सुस्तुतमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोच कृष्टपद्या इत्यत्राप्ययं स्वर इष्यत
इति । राजसूयेति सूत्रे भाष्ये स्थितं अत्रापपदग्रहणानुवृत्तिः समासनिर्द्देशा-
त्कृतानात्यन्तं फलवती गतिकारकाभ्यांसिद्धत्वात् ॥ सूपमानात्कः ॥ गति-
स्वरापवादाद्यं अत्रापि गतिकारकोपपादादित्येव नेह सुस्तुतं शशप्लुत इति
शश इव प्लुत इत्यर्थः ॥ सञ्ज्ञायामना ॥ अपमपि गतिस्वरापवादः कृदा
लखातमित्यादौ तृतीयाकर्मणीति प्राप्तं आचितं आस्थापित परिप्लुतं
निरुक्तं प्रतिपक्षं उपस्थितं उपश्लिष्टं अगविसंहितावृत् । गोरन्यस्य सञ्ज्ञाया
संहिताशब्दान्तोदात्तः ॥ कारकादृत् ॥ सञ्ज्ञायामनाचितादीनामित्यस्य
नियमोयम् । देवदत्त इति । देवाएनं देयासुरित्यर्थः विष्णुश्रुतः कारकात्क
सम्भत इति कारकादित्यस्याभावे त्रितयाधिकारात् गतेरपि नियमः स्यात्
सम्भयादिति सम्भत इति भावः संश्रुतोरामायण इति पाठस्तु अयुक्त
आशिषो ऽपतीतिः । माभूदिति । तेन संश्रुता विश्रुत इत्यत्र भवत्येवान्तादा
त्तत्वं आशिषिक अनशिषिनियमोमाभूत् ततश्चहनस्यात् देवैः खाता देव
खाता । इत्येवमत्रैत । इत्येवमप्यत्रैत्यर्थः अत्र कारकभेदात् योगं विभज्य
दूरादागत इत्यत्रान्तोदात्तत्वं विधेय गतिरनन्तर इति बाधनार्थमित्युक्त
कृत भवतीति भावे यदा प्रलपितादयस्तदा शथादिस्वरैर्गोर्षामवृत् ॥ अना
भाव ॥ कृत्स्वरापवादाद्यं पयःपानमिति । कर्मणिच येनेति क्रमण्युपपदे भावे
ल्युट् राजभोजना इति । बाहुलकात्कर्मणिल्युट् । कृत्स्वरापवाद इति । कृते तु
तृतीयाकर्मणीत्यस्येत्याहुः । व्याख्यानादिषु करणेल्युट् याज्ञकादयो याज्ञका-
दिभिश्चेति सूत्रगणपठिताः । अध्ययनपुण्यमिति । सुप्तमिति समासः पुण्यश
ब्दस्याव्युत्पन्नत्वे आह तत्पुरुषेतुल्येति । निञ्जिष्यस्यत्याद्युदात्तः पुण्यशब्दः
व्युत्पन्नत्वे तु यतोनाव इत्याद्युदात्तः तदा कृत्स्वरापवादाद्यं उक्तमसाम
स्यः प्रतिपदोक्तत्वादितदपवादत्वमवयुक्तं सप्तमीति योगविभागस्तु भाष्या
नारुद्धः तत्पुरुषे इत्यस्यात्रासंबन्ध एव सामर्थ्यात् घटेन पुण्य वेदपुण्यमिति
व्युत्पत्तो कृत्स्वरः अव्युत्पत्तौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः वेदशब्दो ऽत्र वृथादित्वा
दाद्युदात्तः ॥ जनार्थकलहम् ॥ तृतीयात्तात्पदान्येतान्यन्तोदात्तानीत्यर्थः
तदर्थानामिति स्पष्टार्थमिति भावः न च धान्यायापन्थान्याथे इत्यतद्व्याख्यानं ।
अर्थ इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकस्य सत्त्वात् इदं तृतीयासमासे मावकाग
न च समस्य सर्वानुदात्तत्वात्प्रकृतिस्वराभावे समार्थमित्यतद्व्याख्यानं न्तद-

भावे समासस्वरेणान्तादात्तस्येयमाणात्वादित्याहुः परत्वत्रो नशब्देन तद
 र्थग्रहणेन भाष्यानुग्रहः माषविकल इत्यस्यान्तादात्तस्ये च न दृढं मानं अत्र
 तृतीयाया इत्यनेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्त्यभावो ज्ञायते तेन वाचाकृतः
 कलह इत्याद्यर्थके वाक्कलहादावन्तादात्तत्वं भवत्येष अर्थेऽतस्त्र स्वह
 पयग्रहणमेवेत्याहुः । ऊनेत्यादिकिं मासपूर्वः ॥ मिश्रञ्च ॥ तृतीयान्तादुत्तरपदं
 अनुपसर्गमिश्रमन्तादात्तमित्यर्थः । पणञ्चनेति । यदिभवन्त इदमेकार्यं कुपु-
 स्सदाऽहमपि भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवं रूपेणेत्यर्थः । मिश्रग्रहणे इति ।
 अन्यथा प्रतिपदोक्तपरिभाषया मिश्रश्लत्कारिति समासस्यैवग्रहणे तद्वैयर्थ्यं
 स्पष्टमेव । अकारणवैष्टकिमिति । क्रमेणसम्पादिनीति ठञ् च्छेदादिभ्योऽनित्य-
 मिति ठक् तस्मैहितमिति छः तस्मैप्रभवतीति ठक् । विगार्दभेति । तद्वर्हतीति
 ठक् । गार्दभरथिकादय इति । नचास्य गर्दभरथाहृणकतृभिञ् इत्यर्थः तत्रार्थत
 अहंत्वाभावस्यापि बोधनादस्यैवगुणप्रतिषेधः यथाघटभिञ् इत्युक्ते घट
 त्वाभाववानिति प्रतीयत इति वाच्यं नगर्दभरथमहतीति गर्दभरथस्य
 नञर्थ्याभ्यां युगपदेकार्थीभावविवक्षायां परत्वात्तद्वृत्ते एकदेशद्वाराकसामर्थ्यं
 माश्रित्य तद्वृत्तान्तेन समासे आरोपितगर्दभरथमहतीत्यर्थके ऽतिप्रसङ्गवार-
 णार्थत्वात् न च प्रत्ययार्थापसर्जनगर्दभरथस्य नञर्थ्यापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्-
 तस्तद्वृत्तोदुर्लभः अस्मादेव गुणप्रतिषेधात् ज्ञापकावञर्थसापेक्षादपि तद्वृत्तो
 त्यत्तिस्वीकारात् स्पष्टञ्चेदं ननञपूर्वात्तत्पुरुषादिति सूत्रे भाष्ये यत्तु
 कैयटेन एतदन्तादात्तत्वविधानमेवैतदर्थंज्ञापकमित्युक्तं तत्र वत्सेभ्योऽनहित
 इत्यर्थं प्रधानस्य नञर्थ्यापेक्षत्वेऽप्युपसर्जनवत्सानां तदर्थानपेक्षत्वेन तद्वृत्तो-
 त्यत्तिसाम्राज्ये सूत्रसार्थक्यात् किचेदृशेऽर्थेऽपि हितस्य धर्मिण एव प्रत्य-
 यार्थतया तत्र नञर्थ्यान्वये ऽत्यन्ताभावार्थकत्वे हिताभाव एव प्रतीयते
 न तु हितत्वरूपगुणप्रतिषेधः भेदार्थकत्वे तु अस्मद्रीत्यैवगुणप्रतिषेधार्थत्व-
 मुपपन्नम् । एवञ्च नञर्थ्यानपेक्षवत्सशब्दात्पूर्वं प्रत्यये पश्चाच्चञ्समासेऽपि
 तदुदाहरणं सुलभं किञ्च त्वदुक्तीत्या प्रत्ययार्थस्य सापेक्षत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य
 तत्त्वाभावात्सापेक्षादधीति भाष्याक्तज्ञाप्यासिद्धिः वत्से युगपदुभयान्वय-
 विवक्षेति न वक्तुं युक्तं तथाहि सति वत्सभिर्बाहृत इत्येवप्रतीत्या गुण-
 प्रतिषेधानवगमादित्याहुः अगर्दभरथशब्दात्प्रत्यये तु नञपूर्वपदकतद्वृत्तान्तो-
 तरपदकसमासाभावात्स्वरस्याप्राप्तिरेवेति न तद्व्यावृत्तये तत् । अत्रोडेति ।
 ग्रहं कृत्यवृच इति वृच् अत्र नञस्वर एव । ययतोश्चा ॥ ययतेः किम् । अपा-
 णिनीयम् । नञः किं विपाश्या । तद्वृत्ते किमिति अत्र तद्वृत्ते इति नानुवर्तते
 इति मतान्तरं अत्वसन्तस्येति सूत्रे आकरे ध्वनितं तत्र हि ययति तद-

नुबन्धकपरिभाषया ऽस्याप्रवृत्तिरित्युक्तं । दन्त्यादन्त्यदिति । उक्तरीत्या आरो-
 पित दन्तभ्रममित्यर्थो ऽस्य बोद्धः उदाहरणे तु दन्तभ्रमभ्रमिति दन्त-
 भ्रमत्वभाववदिति यावत् । अचक्रा ॥ नञापरिमिति गुणप्रतिषेधार्थात्प्र-
 इत्यर्थः । दीक्षित इति । अस्य हि शास्त्रनिषिद्धः पाको न तु तत्राशङ्काय
 अन्यायं पचादित्यस्यारोपितपाककर्तव्यर्थः पूर्ववन उत्तरकृत्याकादिसाहच-
 र्याद्वाचकौक्यतावेव कृद्गुहणादेव गतिकारकपूर्वत्वे ऽपि भवति अप्रपन्न
 इति नञः पराविति गुणप्रतिषेधार्थादित्येवपक्तं नेति केचित्तु पक्तुं सम-
 र्थापि नपचतीत्येवमाकुशयत इत्याहुः अत्राचक्राविति वृत्त्यनुरोधाद्नुब-
 र्त्तितं नवेति सूत्रभाष्ये तु अत्राचक्राविति नानुवर्तते विभाषानुबन्धव्यपे-
 क्षया आक्रोशे इदमेव पूर्वविप्रतिषेधेन भवतीति स्थितं सञ्ज्ञायामित्यन्तर-
 सूत्रे गुणप्रतिषेध इति नानुवर्तते इति नात्र पत्ते तद्व्यपथं । अद्वेषदत्त इति ।
 देवदत्तः सन्यस्तकार्यं न करोति स एव माकुशयत ॥ कृत्योक्त्या ॥ अत्र
 गुणप्रतिषेध इति संबध्यते । इकारादेरिति । इदं विष्णुविधावाकरेण्यष्टं साह
 साधुवैधिक अनङ्गमेजयवदान्य अनकस्मात् घतमानवर्तमानत्वामागणिय-
 माणरोचमानाः सञ्ज्ञायां प्रीयमाणक्रीयमाणशोभमाना अपि कृत्यव्यन्ते
 विकारसदृशेऽस्तसमासे गृहपतिकराजान्हारिति गणमूत्रं कृन्दम्यवन्ते
 चार्वादीत्यर्थः । विभाषानुबन्धतीत्यणु ॥ नञः पराण्येतान्यन्तादात्तानात्यर्थं
 गुणप्रतिषेध इत्येव पत्तेव्ययेति एतस्मिन् यावत् तन्नु र्गागानायांमिति सूत्र-
 स्यतत्पुरुषपदानुवृत्तिरिति भावः वृत्तौचदं स्पष्टम् ॥ बहुव्रीहौचदमे ॥ अनयो-
 रिति क्रियागणनवृत्त्याः प्रथमशब्दपूरणप्रत्ययान्तयोत्तरपदयोरित्यर्थः इदं
 प्रथमस्येति गमनमागमनं वेति शेषः । वृत्तौचतीति । एवञ्च वृत्तौचापृषपदप्र-
 कृतिस्वरोच्चेति भावः इदं पदमञ्चयां स्पष्टं काचित्तु वृत्तौचत्यत्र योगश्चिभा-
 गस्य भाष्ये ऽनुक्तत्वात् सुप्सुपेति समामे ऽन्तादात्तत्वमेव अपामिषप्रथम
 इदं प्रथमः स इत्युदाहृतुमुचितं प्राथम्यमेवसाधारणोऽर्थम् इत्याहुः अयं
 प्रथम इति देवदत्तादिः अयं प्रथम एवामिति अयं पाकादिः प्रधान येषां
 मित्यर्थः उत्तरपदस्य कार्यित्वादिति समासान्तस्सु समासाद्येव एवेति भावः ।
 द्विस्तनाचतुस्तनेति । द्विस्तनीत्यादौ तु डीपि सतिशब्दत्वाद्नादात्तत्व
 सिद्धमिति तत्रोदाहृतमित्याहुः ॥ विभाषाकृन्दमि । पूर्वमूत्रे कस्य विभाषा पत्ते
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सञ्ज्ञामिति । एतयोत्तरपदयोरन्त उदात्ता बहुव्रीहौ
 सञ्ज्ञायां विश्वामित्र इति । मित्रवर्षाविति दीर्घः अत्र बहुव्रीहौ विश्वसञ्ज्ञा-
 यामित्येवभवति अनृषौ तु विश्वमित्रे इदमेवसत्त्वादित्युक्तं ॥ व्यवधानो-
 न्तर ॥ उदाहरणप्रत्युदाहरणयोरन्तरशब्दस्य परनिपाता ऽस्माद्वेषज्ञापकात्

आत्मान्तर इति आत्मास्वभावो ऽन्योयस्येत्यर्थः अन्यस्वभाव इत्यर्थ इति युक्तः पाठः अन्तरं किं वस्त्रशब्दव्यापकः ॥ सुखं स्वाङ्गः ॥ बहुव्रीहावुत्तरपदभू-
 तमद्रवमित्यादिलक्षणलवितस्वाङ्गवाचिमुखमन्तोदात्तमित्यर्थः पूर्वपदेति उच्चै-
 रादीनि पूर्वपदान्यन्तोदात्तान्यत्र उपमानलक्षण इति निष्ठोपमानादित्युत्त-
 रसूत्रविहितः । बाध्यत इति । पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः वृत्तौ स्पष्टमेतत्
 अत्राश्रयशब्देनाव्ययीभावस्यापि ग्रहणमिति अश्रयीभावश्चेति सूत्रस्वभाष्य-
 स्वरसः । प्रकृतमितेति । ऋद्गृहणपरिभाषया ऽप्य निष्ठान्तत्वं तस्यापि वैक-
 ल्यिकत्वत्तदभावे आह । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनेति । सिंहमुखे पक्षे पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरः । जातिकाल ॥ जात्यादिभ्यः परङ्गान्त बहुव्रीहावन्तोदात्तं
 कृतादीन्वर्जयित्वा नचेद्वस्त्रार्थात्परं क्तान्तभवति । मासजात इति । मासो-
 जातोतस्येति विग्रहः । कालाः परिमाणेनेति तत्पुरुषेतु सिद्धमेवान्तोदात्त
 त्वम् । पुत्रजात इति पुत्रशब्देन्तोदात्तः । वस्त्रशब्दस्त्रन्प्रत्ययान्तत्वादा-
 द्युदात्तः । नञ्विषयत्वात्कुण्डमाद्युदात्तम् ॥ वाजाति । पक्षे पूर्वपदप्रकृति
 स्वरः दन्तशब्दः स्वाङ्गत्वादाद्युदात्तः । मासोपामादित्वात्तथा सुख । दुःख ।
 ऋच्छ । अस । अलीक । प्रतीय । करुणा । कृपण । वृष । सोढ एते सुखा-
 दय इति हरदत्तः । सुखदुःखगहनऋच्छास्तृपालीकप्रतीपकरुणाः कृपणसोढ
 इमे सुखादयोदशगणो पठिता इति श्लोकागणकारः गणारवे तु आस्य शब्दो
 पीह पठ्यत इत्युक्तं पूर्वसूत्रे जातातिरिक्तान्तमुद्राहर्तुमुचितम् । नञ्सुभ्याम् ॥
 उत्तरपदमिति । समासान्तानां समासाद्यवत्त्वं ऽपि कपूर्वमित्यस्मादेवज्ञाप-
 कादुत्तरपदाधिकारेष्वत्र सूत्रे समासस्यैवकार्यित्वं अन्यत्रोत्तरपदस्यैवकार्यित्वं
 समासान्तररहितस्येति स्पष्टञ्चेदमन्त इति सूत्रे भाष्ये । कपिपूर्वं । नञ्सुभ्यां
 परं यदुत्तरपदं तस्य कपिपरे पूर्वमुदात्तमित्यर्थः । तदन्तस्य समासस्येत्यर्थो वा
 पूर्वसूत्रापवादः । इत्स्वान्ते ॥ नञ्सुभ्यां कपि इति वर्त्तते । कपिपूर्वमित्यस्याप-
 वादः । इत्स्वान्तोत्तरपदसमासे नञ्सुभ्यां परस्य कपिपूर्वस्योत्तरपदस्यान्त्या-
 त्पूर्वं उदात्त इति सूत्रार्थः । पूर्वग्रहणमिति । पूर्वग्रहणे ऽनुवर्त्तमाने पुनस्तद्-
 ग्रहणमित्यर्थः एतदर्थमेव पूर्वसूत्रे पूर्वग्रहणं अन्यथा कपीत्यववर्त्तदिति भावः ।
 अञ्जक इति । अन्त्यात्पूर्वं उदात्तभावीनास्तीति एतदभावे कपिपूर्वमिति
 प्राप्तमनेन नियमेन व्यावर्त्यतेनेन नञ्सुभ्यामिति कप एवोदात्तत्वमिति
 भावः । बहोर्नञ्प्रत् ॥ ननु लाघवाद्बहुः सुवदित्येवास्तु इत्यत आह बहु
 मित्र इति । नञोञ्जरमित्यस्य अतिदेशेन प्रशस्यथे तथोक्तमिति भावः ।
 बहुमाने पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुः फिट्स्वरणान्तोदात्तः । नगणादयो । अश-
 यववाचिनागुणादयो बहोः परा इत्यर्थः । बहोर्नञ्प्रदिति प्राप्तिः गुण

आमन्त्रणेचुरादेः पवाद्यच्च नान्तादात्ता इति नञ्चद्वारप्राप्तस्वरोपलक्षणमे-
 तत् तेन बहुगुणकादत्यादौ कपिपूर्वं ह्रस्वान्तेत्यात्पूर्वमिति बोध्यम् । उपस-
 र्गात्स्वाङ्गन्ध । प्रादेरुत्तरस्वाङ्गवाचिपशुशब्दभिन्नोत्तरपदकसमासधुवायंवाधकं
 यदुत्तरपदन्तदन्तादात्तं स्यादुहुव्रीहावित्यर्थः । यद्वा धुवायंवाधकसमासघ-
 टकमित्यर्थकं स्वाङ्गविशेषणमेव उद्गुहुरिति न हि बाहोर्नित्यमध्वेदिगव-
 स्थानमिति भावः । तत्पुरुषेत्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव पशः पोश्वं प्रवण
 इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नः प्रनिरन्त इति कस्य
 परिवने परिप्रत्युपापेति प्राप्नम् । उपसर्गात्क शरवलोदेशः बहुव्रीहावित्यस्य
 निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् । अन्तः अन्तर्वर्णमित्यव्ययीभावेऽप्येतद्व । ननिवि-
 भ्याम् ॥ निविभ्यामुत्तरोन्तशब्दो नान्तादात्त इत्यर्थः । परेरभिन्नाभावमि ॥
 अभित उभयतो भवत्यवश्यमिति सुष्यजाताविति णिनिः नद्यादौ कृताद्युभ-
 यतो भवति । परिकूलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासाव्ययीभावा वा अत्र
 परिप्रत्युपेति कूलतीरेति वा प्राप्नम् । प्रादस्वाङ्गम् ॥ प्रादुत्तरपद अस्याङ्ग-
 विसञ्जायामन्तादात्त समासमात्रे इत्यर्थः । प्रयहादयोः प्रहहादयो वा प्रादि
 समासाबहुव्रीहयो वा । निरुदकादिराकृतिगणः अभिमुवाशानेति । प्रादिस-
 मासः बहुव्रीहिर्वा । अपाञ्च ॥ मुखमिति वचन्ते । अपमुखमिति । अश्रयो-
 भावे ऽप परिप्रत्युपापेति प्राप्तम् । एतदेवर्चति । अन्यथा चश्चित्वादेश-
 सिद्धं स्यात् इति भावः सीरनामेति नामग्रहणं सीरौवसंबन्धते नाम्फगा-
 दिभिः । स्फिगपूतकुतीणां पृथक्ग्रहणात् हरदत्तप्रमाण्या द्वेषा पर्यायत्वम-
 वगम्यते । व्याख्यानादेशास्य सीरग्रहणेन संबन्ध इति तत्त्वम् । स्फिगपूत-
 कुतिग्रहणमिति । वीणाग्रहणसहितः पाठो ऽपपाठः । प्रादिममाम इति ।
 अश्रयोभावे तु समासान्तादात्तत्वे नापि सिद्धम् । पुरुषश्चान्वा । अन्या-
 दिष्टोऽप्रधानशिष्टः यथाभिन्नामटेत्यादौ ॥ यद्वा कस्मिंश्चित्कार्थं यान्यः
 पश्चात्कथ्यते सोन्वादिष्टः । असेर । अकृदन्तम् । पदशब्दश्चेति । अय-
 ष्वार्थोवृत्तौ भाष्यात् अतेरुत्तरपदमन्तादात्त कृदन्त पदशब्दश्च वर्जायत्व-
 त्यर्थः प्रतीयते । तेरनि ॥ निशब्दादुत्तरपदमन्तादात्त स्यादनिधानेयं ।
 निर्मूलमिति । निर्गतं मूलमस्येति निर्गतं मूलमिति वायं । अन्ययोभावे
 तु समासान्तादात्तत्वेनैवसिद्धम् । निदण्ड इति निशब्दात्त्र निधानार्थं
 ब्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविवये सक्रिय साधनमाहुः । अनित्यत्वार्थादिति ।
 अश्वदिषु राजन्शब्दपाठ एवात्र ज्ञापकाबाध्यः अशुराजन् उपसृष्टक
 अजिर आद्रा ॥ श्रवणः कृत्तिका । अर्घं । पुरवृत् उपाद्भ्यु । गौर । तेष ।
 लटलोट । जिह्वाकृष्णाकन्यागुधः कल्प । पाद । वृत् उपगौर इति ॥ अश्रय

पूर्वपदस्वरः बहुव्रीहावप्येवम् । सौरव । सौरुत्तरपदमन्तोदात्तं निन्दायां तत्पुरुषे इत्यर्थः । पूजायामेवेति । एषञ्च कर्मप्रवचनीयत्वेन गतित्वाभावात्प्राथम्येति स्वरोत्र नास्ति निन्देति । अनर्थे उपास्यतेयः सुखायमानश्चेति तं प्रतीदं वाक्यमसूयया प्रयुज्यते । कुन्नास्त्वण इति । नञ्कुनिपातानामिति-पदार्थं चरितार्थम् । विभाषेत्यु । तत्पुरुषे उत्पुच्छशब्दे यदुत्तरपदन्तदन्तोदात्तं वेत्यर्थः । उत्क्रान्तः पुच्छादिति । अत्र अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्ः यदाचिति । केचित्तु अस्य लाक्षणिकत्वादत्र न ग्रहणम् । किंचायामुत्पुच्छो न तत्पुरुषः किंतु तदवयवकः नापि तत्प्रकृः पुच्छशब्द उत्तरपदमित्याहुः । मूर्धन्निवृत्तेति । केचित्तु अत एव बहुव्रीहियहणं चरितार्थं अन्यथा मूर्धन्निवृत्त्येववदेत् बहुव्रीहिभिचञ्च समासान्तबिरहादेशवारयिष्यते । न च द्विदन्त इति बहुव्रीहौ घयोवाचकत्वाभावाद्ब्रुवादेशाभावे शमादौ पदचिति ददादेशे प्रवृत्त्यर्थं बहुव्रीहियहणस्यावश्यकत्वेन समासान्तनिर्देशे गौरवम् । किं च समासान्तनिर्देशे च प्रवृत्तिर्न सुलभा । कृतसमासान्तसाहचर्येण दत्तादेशस्यैवग्रहणापत्तेः । अत एव द्वयोर्दन्ता इति विग्रहद्विदन्तः पश्यत्यादौ षष्ठीतत्पुरुषेन प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । यथान्यासे ऽहि पूर्वात्तरसाहचर्येण विभक्त्यानिमित्तदत्तादेशस्यैवग्रहणान् । शमादिनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वेनासि-द्वत्वाच्च भाष्येऽन्तप्रकृत्यन्तरत्वपक्षे च तदपक्षे च एषञ्च बहुव्रीहियहणमपि समासान्तानित्यत्वे ज्ञापकमित्याहुः । बहुव्रीहिकार्यत्वादिनां । अस्य स्वर-स्येति शेषः । तदेकदेशत्वाच्चेति । समासान्तस्येति शेषः समासान्तोदात्त-त्वम् । एतत्सन्निविहितम् । पक्षे भवत्येवेति । अत्र च सूत्रे समासस्यैवकार्यि-त्वमिति सिद्धान्तः सक्यञ्चा । बहुव्रीहौ सक्योति षजन्तः सक्यशब्दोन्तो-दात्तो वाप्यात् कृशब्दन्तात्परश्चैवभवतीत्यर्थः । चित्वाचित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोपयम् । नञ्दु सुभ्य इत्यजन्तस्तु न एह्यते व्याख्यानात् इत्याहुः । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः शुक्लगौरयोरादिति गौरः पर्यायेणाद्यन्तोदात्तः । परादिशुक्लन्दास । इदञ्च समासमात्रं । परादिश्चेत्यस्योदाहरणम् । उह-सया इति । उरुणां बहूनाहुयावित्यर्थः । त्रयशब्दः त्रयोनिशस इत्याद्यु-दात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैणोत्तरपदाद्यु-दात्तत्वं प्राप्तं तत्प्राथम्येण बाधितमता बाहुल्येनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं इति वेदभाष्ये स्थितम् । इदञ्च त्रिनिशसगत्योरित्यतो बाहुलकादधिकरणे एरजन्तः त्रयशब्द इत्यभिप्रायेण यदि तु घान्तः त्रयशब्दस्तदाथाथादिस्व-राप्राप्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैवेदं सिद्धं अस्योदाहरणान्तु चोदयित्रीसूनृता-नामिति सुपूर्वात् जनयतेः क्लिप् सुतरामूनयस्य मियमिति सून् प्रियन्तञ्च

तदृत्तश्चेति सूत्रं अयस्मयादीति भन्वात्रलोपोन । परान्तादाहरणं मुष्टिह
 त्ययेति । मुष्ट्याहननं मुष्टिहत्या । हनस्तचेति क्यप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्य
 रोत्रं प्राप्तेः त्रिचक्रे बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परान्तादात्तः
 पूर्वान्तस्थे विश्वायुरिति विश्वमायुर्योस्मन्थने इति बहुव्रीहिरयम् । विश्व
 शब्दः क्वन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्राप्ते व्यत्ययो
 बहुलमिति अनेनैवांसद्वे परादिरिति सूत्रन्विचक्रादीनाञ्छ्रद्धस्यन्तादात्तत्व-
 मिति वार्तिकं च न कार्यमित्यर्थः । यद्वा वायवहणे नृत्रत्माने । बहुलवहण-
 मितदर्थलाभाय कृतमित्यर्थः । यतोऽव्यत्ययो बहुलपदार्थे इति भावः बहुलवह-
 णादेवपुरः सो अस्तु इत्यादौ शिट्स्वराप्रवृत्तिः । अस्यन्त यदनस्या विभर्त्स
 इत्यत्र भी हि इत्यस्य च स्वस्याप्रवृत्तिरित्याद्युदात्तम् ॥ इति समासस्वराः ॥

पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एव हि कुत्साभर्षति
 पचतिपचति गोत्रमिति । अनेकार्थत्वात्कारोत्यर्थं पचिः विश्वाहादौ गोत्र
 पुनःपुनः सुखाकरोतीत्यर्थः । पाठविशेषणमिति । योगविभागः कार्यः ।
 कुत्सनाभीदण्ययोरिति गोत्रादिनीति परिभाषेयं यानि कुत्सनाभीदण्यवि-
 षयाणि तान्येवात्र शास्त्रेगोत्रादीनित्यर्थः यत्र गोत्रादिपदार्थतत्वात्क्येन कस्य
 चित्कुत्साबोधयते क्रियागतमाभीदण्य वातानीति यावत् अन्वयापीति च न
 चिद्विश्वेत्यादौ गोत्रबुधप्रवचनप्रयजनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायुर्बवत्तणप्रवत्तणस्य-
 ध्याय अवरत्तणयवनप्रजनभूयिष्ठबानाकनामित्येतद्वा निहन्त्ये इत्यर्थोऽप्य श्तु ।
 तिङ्ः किं कुत्सितङ्गोत्रम् । खनतीति गोत्रं समेत्य कृपद्वन्द्वनीत्यर्थः तिङ्-
 तिङ्ः पदस्य यदात् अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारात् । अत्र प्रकरण
 निहन्त्ये सर्वानुदात्तं क्रियते इत्यर्थः । यथात्र सर्वानुदात्तना तथा निह
 पितं युष्मद्प्रकरणे । उदात्तस्वरितगुणांवांशष्टमवानहन्त्ये नान्यादानि
 स्वरितेष्वनुदात्त इति सूत्रस्यभाष्यस्वरसः अतिङ्इति किं पचति भर्षति
 पाकौ भवतीत्यर्थः । वस्तु तो ऽतिङ्ग्रहणे व्यर्थं समानवाक्याधिकारस्य
 वार्तिकोक्तस्य वश्यकत्वात् । एकतिङ्ग्रहं तत्र वाक्यमिति भाष्यं स्पष्टम् ।
 अपादादौकिम् । तन्त्वावाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । निपातिय-
 द्वादि । यदादियत्रान्तानां द्वन्द्वे वृत्तीपादाः सौत्रानुक्तं न तु युक्तं शब्द-
 समासः । निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेः । यदादयो निपातत्वादाद्यु-
 दात्ताः सर्वनाम्नोपच्छब्दस्य तु न ग्रहणम् । यत्र यद्वाः पृथग्रहणात् ।
 यद्वदार्थं च हेतौ च विचारयेदित्येच्छणः । हन्तहर्षं नुकम्पायां वाक्याम्भविषा
 दयोः । कच्चित्प्रश्ने निषेधे च प्रशंसायां क्वचित्स्मृतः निषेधे । अत्रत्याधार
 हन्तकरोति । हन्ताहं पृथिवीमिमां निधानीहवहस्येत्यादिनिपातशक्यम् ।

एतेन हन्तोऽनुक्ति माससे इत्यादिव्याख्यातम् । हन्तो इत्यखण्डौ वा निपातो
 बोद्धव्यः । तथैवपदकारैः पाठात् नेदेषमायुनजत्रत्र देवाः युनजत्रिति युजे-
 लंठि रूपम् । अन्यश्चेन्माभिगच्छति अत्र त्वन्वाचिच्छिद्यो च्छब्दस्य पदकाले
 पाठात् निपातसमुदायाविमोचणम् । इति चेदर्थेणित् । अन्यत्रत्वणित् ।
 इन्द्रश्च मृगयातिनः इन्द्रश्चेदस्मान्सुखयोदित्यर्थः । कच्चिदिति । निपातसमु-
 दायः प्रश्ने । चक्रमाकच्चिदिति । यद्यप्यत्र एतैरेवपरभूतैर्योगे नियमानान्यै-
 रित्यर्थकयद्रितु परमिति नियमाच्चिषेधो न प्राप्नोति तथापि छान्दसत्वेनात्र
 नियमाप्रवृत्तिरित्याहुः निपातैः किम् । यत्कूजति शकटं इणः शतरि इणो-
 यणि रूपं ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यथादिभिर्निपातैः साहचर्याच्च निपात एव
 यहीष्यते सत्यं अत्र प्रकरणे क्वचित्त्व्याया प्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् तेन यावद्व-
 थाभ्यां इति सूत्रे षत्वन्तस्याश्रयस्य च यावत्शब्दस्य ग्रहणमिति स्पष्टमा-
 करे । युक्तग्रहणं किम् । अन्यत्र साक्षादन्वितैरतैः परम्परासंबन्धेमाभूदिति यत्र
 क्वचते मनोदत्तदधस उत्तरम् । यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन तत् संबन्धः दधधारणे
 अनुदात्तेत् । नहप्र ॥ नहेति निपातसमुदायो निषेधे वर्त्तते । प्रतिषेध युक्त
 इति । पूर्वं भुङ्त्वित्युक्ते कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरेवज्ञाने ऽवज्ञातुरुर्पाल-
 प्स्यापुनः क्राधेनापहासेन वा यत्र प्रतिषेधयुक्तं पृच्छत्यत स प्रत्यारम्भ इत्यर्थः ।
 भोक्तव्ये इति । स्यात्प्ररेणमध्यादात् अद्रुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः ।
 सत्यम्भोक्तव्ये इति सत्यशब्दः सत्यादशपथे इत्यन्तोदात्तानिपात्यत इत्या-
 हुः । अङ्गामा ॥ अङ्गेति लुप्ततृतीयाकं अप्रातिलोम्यमानुकूल्य अङ्गेति आमन्त्रित-
 त्वादाद्युदात्तम् । अन्तोदात्तमिदमश्रयं इन्द्रो अङ्गेत्यादौ तथादर्शनादित्यन्ये ।
 अङ्गकूजतीति । अत्राङ्गेत्यमर्षं कूजतीत्याद्युदात्तम् । हि च ॥ आनुकूल्यइत्येव ।
 नेह हि कूजवृत्तलअत्रामर्षं हिशब्दः उदाहरणे ऽवधारणे । स्मशब्दो निपा-
 तत्वादाद्युदात्तः छान्दसे दीर्घत्वम् । छन्दस्यनेकमपि । अपिना एकमपि ।
 अनृतवदनदोषेण नयुज्यत इत्यर्थः युञ्चन्धन इत्यस्य रूपं युनातीति ।
 अग्निर्हिपूर्वमुदजयत्तमिन्द्रानुदजयत् । अत्रैकमाद्युदात्तमपरं निहतं अत्र हेतु
 हेतुमद्भावद्वयात्तेका हिरिति अनेकमपितिङन्तं हि युक्तम् । तत्र पूर्वस्य सर्वस्य
 निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिद्वेकस्य क्वचिदनेकस्येत्यतदर्थमिदम् । छन्दसिद्व-
 ष्टानुविधानात् यथा प्रयोगं व्यवस्था । यावद्व । यावदिति निपातानिपा-
 तयोहभयोरपि ग्रहणमित्युक्तम् । आद्यः साकल्ये द्वितीयः परिमाणोपाधिके
 वतुबन्तः यथा योग्यतादिषु भ्यामि त्रितीया ॥ तुपश्य ॥ पूजायामिति वर्त्तमाने
 पुनः पूजाग्रहणं अनन्तरग्रहणस्य अनिघातनिषेधस्य चानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं निषे-
 धानुवृत्तौ निपातैर्यद्व्यद्रीत्यस्य प्रतिषेधः सम्भाव्येत । पूजायां किं पश्यमृगोधा

वति तस्वकथनमेतत् अहेत्यस्योदाहरणमाह आदहेति त्वादीनान्तु माणव
 कोभुङ्क्ते शोभनमित्यन्तम् । अहोचष्ट ॥ पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं अहोदेवः करोति
 शोभनमत्रापि पूजायामित्येष । शेषे त्रिभाषा ॥ पूर्वपूजायारमित्युक्तेषुः अहो-
 कटमिति पत्तेस्य प्रत्ययस्वर अनारच्यभूतमेववस्तु असूपता आरच्यैश्चत्पति
 पाद्य तेन पूजाशेषयहयं स्पष्टार्थम् । पूर्वत्र चानुक्तशब्दादेश पूजायामित्यस्य
 निवृत्तेः योगविभागसामर्थ्याच्च तेन पूजायां नित्य तदभावे विकल्प इति
 व्यवस्थोपपत्तेः ॥ पुराच ॥ परीप्सा त्वा । निकटोति । विद्योतनादाश्रयनं
 प्रतिषिद्धमतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते पत्ते द्योतन इत्युदात्त
 पुराशब्दोत्र निपात एव पूर्वोत्तरसाहचर्यात् परीप्सेत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह
 न तेन स्मेति लट्स्मे इति भूतेलट् भूतव्याध्ययनस्य चिकानप्रवृत्तस्य गम्यते
 नत्वर ॥ नन्वित्यनुज्ञे ॥ किञ्चित्कर्तुमुद्यत इत्यस्यैवं क्रियतामित्यभ्युपगमा-
 नुज्ञा तस्याः प्रार्थनानुज्ञेपणा ननु गच्छामि भोरित्युदाहरणे वत्तेमानमामी
 प्येलट् गमनं प्रति मामाज्ञापयेति गम्यते ष्टप्रतिवचनाभावाच्चनैषष्टप्रतिव-
 चनेत्यस्य न प्राप्तिः नन्वित्यस्यैकनिपातत्वं ज्ञापयितुमिति शब्दः सूत्रे ।
 किङ्कियाप्रश्नेनुप ॥ किप्रिति लुप्तवृत्तीयान्तं क्रियाप्रश्न इति किमाविशेषणम्
 अनुपसर्गमित्यादि तिङोविशेषणं अप्रतिषिद्धमित्यप्रतिषिद्धार्थकतिङन्तविशे-
 षणं किङ्केवदत्तः पचति आहोस्वित्यठतीत्यादौ उभयोः संशयविषयत्वात्
 उभयोरपि क्रियायुक्तत्वेन निघातनिषेधक इति केचित्, इदत्तन्तु उभयोः
 संशयविषयस्ये ऽपि किंशब्देन स्वसविहितक्रियाविषय एव प्रज्ञेयात्वात्
 क्रियान्तरविषयत्वाहोस्वित्यनेन तस्मात्सम्यैनिघातप्रतिषेध इत्याह ।
 क्रियाप्रश्नेकिम् । कारकप्रश्नेमाभूत् किभक्तं पचति आहोस्वित्युपपत्तिर्नाति । प्रश्ने-
 कि किंपठतीति पाठः । किमधीत इत्यपपाठः उपसृष्टत्वात् किद्विज इति द्विज-
 स्यापठनं हि प्रतिषिद्ध इदन्तु युक्तमुदाहरणं किमन्यामीपचति केचित्तु प्रति-
 षिद्धप्रतिषेधस्तदप्रतियोग्यर्थकं तिङन्तमित्यर्थस्तदा मूनाकमेव उदाहरणमि-
 त्याहुः ॥ लोपेवि ॥ किमर्थयोगे ऽपि किमोप्रयोगे इत्यर्थः पत्ते निघातः पत्ते
 आद्युदात्तं पचतीत्यादि किंशब्दाप्रयोगादप्राप्तविभाषेय केचित्तु तदर्थयोगस्य
 सत्यात्प्राप्तिविभाषे वेत्याहुः क्रियाप्रश्ने इत्यादि सर्वे इहाप्यनुसन्ते ॥ णिह-
 मन्येप्रहासे ॥ उदाहरणे प्रहासेचमन्योपपदे इति पुरुषव्यत्ययः णिहमन्यमे इति
 सूत्रे एहि मन्ये इति प्रहासेवेति सूत्रविहितलडनुवाद एव धातुमात्र विवर्ति
 तमिति भावः, इदञ्च वृत्तौ स्पष्ट, भाव्यात् उक्तमपि विश्वतित णिह मन्ये
 रथेन यास्यतीति प्रत्युदाहरणम् । एहित्य रथेनयास्यतीत्यहं मन्ये इत्यर्थं

इति प्रतीयते गत्यर्थेति वहीत्यस्य गत्यर्थत्वादिति भावः ॥ जात्वपूर्वे ॥ तृती-
यास्याने व्यत्ययेनप्रथमोभयत्राविद्यमानपूर्वमिति जातुविशेषणं नतिङन्तस्य
आहोउताहोसूत्रेनन्तरग्रहणादिति वक्ष्यते ॥ किञ्चत्त्वंचि ॥ विदुत्तरमिति
बहुव्रीहिः किञ्चत्तविशेषणं प्रथमापूर्ववत् पूर्वसूत्रादपूर्वमिति वर्त्तते तेन देव-
दत्तः किञ्चित्पचतीत्यादौ न विभक्त्यन्तमित्यादिव्याख्यानमेवशरणम् । किमा-
वृत्तं निष्पत्तमित्यर्थः चिच्छ्रस्वादिगणे नुवृत्तो निपात्यते ॥ आहो एत ॥
वक्ष्यतीति सान्तरं हि तत्र शेषः तथा च तत्र शेषप्रकृत्यर्थमनन्तरग्रहणमिति
भावः न च पूर्वमित्यनुवर्तनात्तस्य च तिङन्तविशेषणत्वात्सपूर्वन्तिङन्त
शेषोभविष्यति किमनन्तरग्रहणेनेति चेन्न इदमेवज्ञापयति अपूर्वमिति न
तिङन्तविशेषणमिति स्पष्टं भाष्ये ॥ शेषेविभाषा ॥ अपूर्वमित्येव तेनायमा-
होदेवोवर्षति इत्यत्र निहतमेव । गत्यर्थलोटा ॥ अत्र सर्वति लुप्तविभक्तिऋद्धा-
कारविशेषणं कारकपदेन प्रत्यासत्या लकारवाच्यं कर्तृकर्मरूपमेवकारकं एह्यते
स्पष्टञ्चेदं भाष्ये तदाह । पञ्चवेति । अस्य फलमाह ऊह्यन्तां देवदत्तेनेति अत्र
यद्यपि कर्तृभेदोस्ति तथापि लवाच्यकर्मभेदोनास्तीति भवत्येवप्रतिषेधः एव-
मागच्छदेवयामं रामं द्रव्यास इत्यादौ कर्मभेदे ऽपि लवाच्यकर्त्रैतद्व्यत्येव ।
पचौदनमिति । अत्र लङन्तं निहतमेवपि ताते औदनमिति आगमने देवः
कर्ता यामः कर्म भेज्जने तत्पिता कर्ता औदनः कर्म कारकभेदः । त्वञ्वाह-
ञ्चेति लोड्वाच्यकारकापेतया यत्र लङ्वाच्यकारकं किञ्चिदधिकं भवति
तत्राप्ययं प्रतिषेधोयथास्यादित्यर्थं सर्वग्रहणं प्रकृते एकस्यान्यत्वे ऽपि सर्वं
नान्यदिति भावः एष लोड्वाच्यकारकापेतया लङ्वाच्यं कारकं यदा न्यूनं
भवति लोड्वाच्यमधिकं भवति आगच्छन्तं देवदत्त यज्ञदत्तौ देवदत्त औदनं
भेत्यते इति अत्रापि प्रतिषेधो भवत्येव शब्दस्वारस्येन लट्सर्वकारके एव
लोट्संबन्धि तदपेतया अन्यत्वाभावस्य निमित्तत्वप्रतीतेरित्याहुः । लोट् व ॥
नचेत्कारकमिति गत्यर्थलेट्वाच्ये कारकपेतया उदाहरणम् । लोट् वाच्य कारकं
सर्वञ्चेदन्यत्रभवति इत्यर्थः । विभाषितं सोपसर्गमनु ॥ अनुत्तममित्यस्योत्तमपुरुष-
भिन्नमित्यर्थः नचेत्कारकं सर्वान्यदित्येषपत्ते निहतं पत्ते त्रैस्वयं प्रत्युदाहरणे
पूर्वणानित्यं निघातप्रतिषेधः । हन्तव ॥ विभाषितमिति सम्पूर्णसूत्रं लोडिति
चवर्त्तते गत्यर्थलोटेत्यादिनिवृत्तं अस्य पि विकल्पेन निषेधविधायकत्वाच्चिपा-
तैर्यञ्जद्रीति निषेधमाप्तेः प्राग्विभाषेयं हन्तप्रविशेति पत्ते तेःदात्तं पत्ते निहत
प्रभुनजावहै इति भुजोवनन इत्यात्मनेपदम् अत्रापि निपातैर्यञ्जिती नित्यनि-
घातप्रतिषेधः ॥ आमएकान्तर ॥ अनन्तिक्रशब्देनासन्निहितमदूरञ्चेद्यते आ-
एवोदाहरणे प्रतिक्रमती न आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तं पदं आमोदेवदत्तेत्यः

नामन्विते इत्यविद्यमानत्वे त्वनिषेधादेः
 अत्रनिघातो भवत्येव । आमःकिम् शाकं पत्रास देवदत्त आष्यचमि देवदत्तेति
 आमप्रपञ्चसीति
 अत्रान्तिकत्वाच्चैकश्रुतिः किंतु निघात एवभाष्ये नन्तिकद्वारमिति पदान्तर-
 मप्युक्तं तत्र सामर्थ्यादेकश्रुतेर्बाधः अन्यथा निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात्
 इदं व्यर्थमेव स्यात् अत एवैकश्रुतिरसिद्धत्वाभाष्येपि बोद्धाः प्रकरणाच्च निघा-
 तस्यापि बाधः । अन्यथैकश्रुतिप्रकरण एव नाम एकान्तरमिति वृथात् प्रतोदात्त
 स्वस्य तुनायं प्रतिषेधः आमएकान्तर एकश्रुत्यप्रतिषेध इति धातिकात् मूलपि
 अनन्तिकं दूरं तत्र त्रिहितमैकश्रुत्यं न निघातनिषेधप्रकरणे पाठात् अत्रनसा-
 मर्थ्याद्विघातोनेत्येवपाठः प्रुतश्चनेत्येवपाठ अस्य धातिकात्कृतवत्य नैव वा
 पुनरैकश्रुतिः प्राप्नोतीत्यादिना भाष्यकृता प्रत्याख्यानात् अत्र सूत्रे आद्यः
 पक्ष एवञ्चेतदुदाहरणविषये प्रुतोनेवेति भाष्यप्रदीपाद्योने निरूपितम् । यद्वि-
 तु परम् । इदं बहुव्रीहिणातिहेयविशेषणं नान्येरिति यद्विदन्नेत्यादिभिर्
 त्यर्थः निघातो भवतीति न तु लोट्चेति प्राप्ता निषेधेभवतीत्यर्थः अत्र
 सूत्रे हहेगंत्यर्थत्वस्य भाष्ये उक्तत्वेन तद्योगादेहीत्यस्य प्राप्तेः निघातनि-
 षेधो विभाषितसोपसर्गमित्युक्तेः नभवतीत्याहुः भाष्ये तु कृन्तमस्व न समा-
 हितम् । चनचि ॥ अत्र गतियहणे न उपसर्गग्रहणम् तेन श्रुक्तीकरोति च
 नेत्यत्र करोतिशब्दोऽनिहत एवेति स्पष्टं भाष्ये कुम्भनाभोरण्ययोरत्र गोत्रा-
 दीनि नेह सुखीकरोति गोत्रम् अत्र निघात एव । चादिषु च ॥ न च धादिति
 सूत्रनिर्दिष्टाश्चादय एव गृह्यन्ते सत्रिकृष्टत्वादाह चवेत्यादि । उदाहरणे
 खादतीत्यस्य न निघातप्रसङ्गः नानावाक्यत्वात् समुच्चयविषयक्ययोरनकथ-
 मन्वात्परन्तदुक्तिः । चवायोगे इति । चवायोगे प्रथमेत्युत्तरमूत्रेत्यर्थः इदञ्च श्रु-
 त्वात् सानुकृष्टत्वादाहगतैरिति नानुवर्तते इति तदाशयः । चनचादत्रत्यत्र
 कैपटस्तु चवायोगे इति अत्राप्यनुवर्तते इत्याह ॥ चवाया ॥ प्रथमोच्चारितेत्यर्थः
 योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधार्थेननुवर्तुदाहरणं गान्धारप-
 तीति । नियमोपशमैवनायेति इतोषायातिमिति अस्य द्विवेशपार्थिवत्वादि
 इन्द्रं वामहोरज स इत्युत्तरवाक्ये इन्द्रं प्रतिसाति धनदानं अधि साधिक्येन
 ईमहे वैदिकनिघण्टो याञ्चाकर्मसु ईमह इति पाठात् कम्पाङ्गाकारित्या
 काङ्गायां आह इतो ऽस्मात् लोकात्पार्थिवत्वादिषोवा मन्नामहनः प्राडान
 रजसः रज्जकात् अन्तरितलोकादिति मन्तार्यः । ननु श्रुतस्यैवनिहनयोपर
 त्रानुपपङ्गात्कथं प्रथमेतदिति चेत् अनुपपत्त्यापि औपाधिकरित्वात् पुरस्कृत्य प्राथ-
 म्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य कृन्दास बहुशोदृष्टत्वात् एतच्च प्रथमाद्ये

स्पष्टम् । हेतिवि ॥ अस्यादाहरणे द्वितीयस्य निघातोभावस्यैव
 हयोगा भावादिति बोद्धव्यम् ॥ अहात्तविनि ॥ अनेकस्मिन् प्रयोजने प्रेषणं
 विनियोगः अस्यादाहरणे पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः पुनश्च बोद्धव्यः ॥ चाहलोपे ॥
 लोपोत्राप्रयोग एव शास्त्रेण लोपविधानाभावात् अर्थप्रकरणादिना गम्यमा-
 नत्वाच्चाप्रयोगः चः समुच्चये अहशब्दः केष्वलार्थः समानकर्तृके चशब्दस्य
 नलोपः नानाकर्तृकेत्वहशब्दस्य एवेत्यादेरवधारणार्थकैश्चशब्दप्रयोगे सतीत्यर्थः ।
 अनघकृताविति । असम्भावनायामित्यर्थः नक्वचिदद्वात्स्ये नक्वचिदध्येषे
 इत्यर्थः ॥ इन्द्रवाजेष्विति । अवेति । तिङन्तस्येहनिघाताभावस्य तूदाहरणान्तरम्
 बोद्धव्यम् । शुक्लाग्नीहय इति । समानकर्तृके च लोप इति नियमोवधारणार्थैश्च-
 ष्टप्रयोगे न तु सर्वत्रेत्यास्ति चलोपः पत्ते निहतं पत्ते आद्युदात्तम् ॥ वैवा-
 वेति ॥ वैस्फुटार्थेऽसमायाञ्च वावेति प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च ॥ एकान्या ॥ सम-
 र्थाभ्यां समानार्थाभ्यामित्यर्थः । अजमेकामिति । अन्यामित्यर्थः जिविप्रीणनार्थः
 अत्र प्रकरणे क्वचित्साहचर्यानाश्रयणज्ञापनार्थे समर्थयहणम् ॥ यदृत्ता ॥ तद्वृ-
 त्तमिति न तु इतरइतमविभक्त्यन्तमेवेत्याहः इदञ्च भाष्ये ध्वनितम् । अत्र-
 च्यवहिते इति । तेन योजात एव पर्यभूषदित्यादौ निघातप्रतिषेधः सिद्धमिति
 अत्र मानन्तु पूजनात्पूजितमिति सूत्रे पूजितयहणं तद्विकाष्ठाध्यापक
 इत्यादौ अनुदात्तताविधानाय तत्र काष्ठादिभ्य इति वार्तिकम् । तत्र पूज-
 नादित्येष प्रत्यासत्त्या ससंबन्धिकतया च पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितयहणम-
 नन्तरप्रतिपत्त्यर्थे सद्विहप्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽप्यानन्तर्था नाश्रीयत इति ज्ञाप-
 यतीत्याहुः । यथेच्छप्रवृत्तौ वेति वाच्यम् । यत्र क्वचनयजते, अत्र पत्ते निहतं
 पत्ते आद्युदात्तम् ॥ पूजनात्पू ॥ अत्र वृत्तिकृत्काष्ठादिभ्य इति सूत्रे पपाठत-
 दुमात् काष्ठादिगणपाठेन सूत्रकारेणापि ज्ञापितमेतत् । काष्ठादयोद्भूतप-
 र्यायाः पूजनवचनाभवन्ति उत्तरसूत्रे तिङ्यहणादिदं सुबन्तविषयम् । अत्र
 वृत्तिन्यासादयः समासविषयमेतत् काष्ठादारूणादीनां प्रवृत्तिनिमित्तभूताध्य-
 यनाभिरुप्यादिविशेषणत्वेनासामानाधिकरण्यात्समासाप्राप्तौ मयूरध्वंसका-
 दित्वात्समासः । तन्निमित्तविभक्तेर्लुकि काष्ठाध्यापकादिसिद्धिरित्याहुः ।
 भाष्यकारास्तु असमासे एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारूणमित्यादीनां मलोपो
 निपात्यते । युक्तञ्चेत्समासाधिकाराभावात् मयूरध्वंसकादित्वे प्रमाणाभा-
 वाच्च । अत एव मलोपो वक्तव्य इति वार्तिककृता आरब्धम् । एवञ्च दारू-
 णमित्यादयः प्रयोगा असाधव एव भाष्यविहृतत्वादिति ध्येयम् । पूजनात्किम् ।
 दारूणाध्यापकः दारूणसञ्ज्ञक इत्यर्थः । काष्ठादिभ्यः किं शोभनाध्यापकः ॥

सगतिरपि ॥ अपिना ऽगतिस्सदाह । तिङन्तमिति । न लुडित्यादिनिषेधापवादः ।
सगतिरिति तुल्ययोगे सहशब्दः तेन गतेरपि निघात इत्याहुः । तिङ्प्रहणं पुत्र-
सूत्रस्यातिङ्विषयत्वलाभार्थम् । अत्रापि ग्रहणेनोपसर्गस्य ग्रहणमिति चनोदिति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन यत्काष्ठाशुक्लीकरोतीत्यादौ निघातैयद्वीति प्रांत-
बोध एव । यत्काष्ठापचतीति । यत्काष्ठ पचतीत्यपपाठः । भाष्यविरोधान् ।
काष्ठा इत्याकारान्तस्यैव गणे पाठाच्च । काष्ठति इत्थं पठतां तु भाष्यविरोध-
एव । काष्ठा । दांरुण । परम । अति । अमातापुत्र । वेश । सुभगार्थः । अना-
ज्ञात । अयुतः । अद्रुत । भृश । घोर । कल्याण । सुखः । वृत् ॥ कुत्सने च सु ॥
पदादिति निश्चत्म् । कुत्सनायं सुवन्ते परे इत्यर्थः । अयं विधिः परत्वात्प-
तिषेधान् बाधते यत्पचतः पूतीत्यादि । पूतीति क्रियाविशेषणत्वाच्चपुमक-
च ॥ पचति क्लिश्नातीति । पाकक्रियाकर्मककृश इत्यर्थः । पूजः पूयीधानो वा
बाहुलकादौणादिके तिति तत एव गुणाभावे आद्रुदात्तस्य पूतिशब्दस्य
प्राप्नोतीत्यत आह । पूतिश्चानुबन्ध इति । चकारानुबन्ध इत्यर्थः । इदञ्च
निघातसंनियोगशिष्टम् । तेन यद्वा निघातस्सदान्तादात्तम्, अन्यदा त्याद्रुदा-
त्तमेवेति बोध्यम् । वा बहुवचनान्त तिङन्तमित्यर्थः । गतिगती ॥
अयमुपसर्गा इत्याद्रुदात्तत्वापवादः । गतौपरे नुपसर्गस्य गतेरनभिधानेन
प्रयोगाभावात् । उपसर्गा इति वक्तव्ये गतिग्रहणं लावघार्थमुत्तरार्थञ्च ।
यद्वाप्ययमभौ सावकाशस्तथाप्यभिगताविति वक्तव्ये गतिग्रहणात्सर्वत्रापि
प्रवर्त्तते एतावतैव तदपवादत्वव्यवहार इत्याहुः । अभ्युद्वृत्तीति । अत्रा-
च्छब्दे यणि अभेर्निघाते ऽनिघाते वा विशेषाभावे प्रवृत्तमात्रेणोदाहृ-
तम् । अभिसंहरतीति मुख्यं फलम् । गतौकिमिति । गतेः शुद्धतिङन्ते प्रयोगा-
गति युक्ते वा कृदन्ते वा । तत्र कृदन्तं सगतावगतौ च कृत्स्वरथादि-
स्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गते नैघातस्य भाषासिद्धिवादात्तत्वात्तीति
तिङ्मुदात्तवत्येवेति नियमाद्रनुदात्तवति तिङन्ते तदप्रसङ्गादुदात्तवति तनेव
सिद्धेश्च पारिशेष्याद्गतावेव भविष्यतीति प्रश्नः । आमन्दैरिति । तेषाकधा-
तोरित्यस्य प्रयोगनियमार्थत्वे इदं प्रयोगनियमपक्षमभिप्रेत्यैव कृन्दिपर्यपि
व्यवहितार्थेन्यारब्धम् । यदातु भाष्यरीत्या सञ्ज्ञानियमाद्येत्वमभिप्रेत्य तत्त्व-
त्याख्यायते तदा गताविति व्यर्थे आडौ गतित्वाभावद्वेषात्प्राप्तः । मन्द्रश-
ब्दसु कृतिशब्दत्वाच्च क्रियावाची । आमन्दैरित्यत्र न दोषो ऽगतित्वात् ।
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गतिसञ्ज्ञा न वाचाडा मन्द्र प्रति क्रियायोगः क्लिप्तं
याहि शब्दे प्रतीति भाष्यस्यापि अयमेवार्थः । यत्क्रियावयसत्क्रियाव्यव

हितन्वाद्यगतित्वं मन्द्रस्तु न क्रियावाचीति । यत्तु कैयटादयः । ननु परनिर्मि-
 तानुपादाने यत्क्रियायुक्ता इति कथं लभ्यते उच्यते पदस्येत्यधिकारात्पदवि-
 धित्वात्समर्थपरिभाषापस्थानादेतद्विशेषलाभ इति तत्तुच्छम् । अस्मदुक्तीत्या
 भाष्यस्य सामञ्जस्यात् एकार्थीभावे एव परिभाषाप्रवृत्तेश्च । युष्मदस्मदादे-
 शानघातविधौ परिभाषा ऽप्रवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तत्वाच्च । न च मन्द्रा-
 दिकरणकेन्द्रकर्तृकं यातमाह्ला विशेष्यते समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रति
 गतित्वमन्वेष्येव अत एवाभ्युदुरतीत्यादावभेगात्स्वमिति वाच्यम् । धातूपसर्ग-
 संबधस्यान्तरङ्गत्वे च साधनान्वयात्पूर्वमेव तदघात् । अत एवोपास्यते गुरु-
 रित्यादेः सकर्मकत्वमिति भाष्यएव स्पष्टम् । तिङ् चो ॥ निपाता आद्युदात्ता
 इत्यस्यापवादोपम् । अनुपसर्गस्यापि गतेर्धात्वव्यवहितस्य सत्त्वात् । उदाह-
 रणे निपातैर्यद्वदीति निघातप्रतिषेधाद्दुदात्तवत्त्वन्तिङन्तस्य । यत् शुक्लीक-
 रोतीत्यत्र च्छेशित्वे ऽपि चित्स्वरो येन नाप्राप्तिन्यायेन निपाताद्दुदात्तत्व-
 मेष बाधते । नत्वेतमिति । अत्र शुक्लीशब्दस्य निघातः । नन्वामन्दैरित्यत्र
 रक्षप्रत्ययान्ते मन्द्रशब्दपरे आहो निघातनिवृत्त्यर्थन्तदित्यत आह । यत्क्रि-
 येति । एवञ्च तिङ्ग्रहणाभावे ऽपि गत्यात्तिप्तक्रियावाचकस्यादात्तवतीति
 विशेषणादपि तद्विवृतिः सिद्धेति भावः । तत्र दोषमाह । धातावेवेति ।
 यस्य वाच्ययाक्रियया युक्तास्तं धातुं प्रत्येवगतित्वादिति भावः । एवञ्च
 यत्प्रपञ्चतीत्यादावेवम्याच्च तु यत्प्रकरोतीत्यादौ तिङ्ग्रहणे तु सतियन्धातुं
 प्रति गतित्वं तद्घटिते तिङन्ते परे इत्यर्थः सम्प्रत्यये इति न दोषः । अत्र
 तिङ्शब्देन क्रियाप्रधानं लभ्यते । तेन प्रपञ्चिततरामित्यत्र उदात्तवत्यामन्ते
 गतेर्निघातः सिद्धः तिङन्तं तु तत्र नोदात्तं आम्स्वरेण शेषनिघातात् ।
 ध्वनितश्चेदं भाष्ये । एते निघातास्तस्मत्प्रतिषेधाश्च पदकाले विच्छिद्यं पाठे
 ऽपि भवन्ति संहिताधिकाराभावादित्याहुः ॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

वस्तुतस्त्विति । इगन्तानाञ्च द्रुषामित्यस्य फिष इत्यपवादस्य
 सत्त्वादिति भावः । संहितायान्त्विति । तयोर्व्यावचीति सूत्रस्यसंहितायग्रहणस्या-
 शास्त्रसमाप्तेरधिकारात् स्वरितविधेश्च तदन्तर्भावादिति भावः । अयमेव
 संहिताधिकारो ज्ञापयति एतदधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवाये ऽपि प्रवृत्तिः ।
 अन्यथा संहितायां कालव्यवायादेव न भाव्यति किं तदधिकारपाठेन तेन
 पदकाले ऽपि ईडे इत्यादीनां निघातः अग्नाग्निष्ठा इत्यादाववयहे आनडा-
 दयः पदविभागे च वसन्सादयः सिद्ध्यन्ति अशक्त्यादिना कालव्यवाये ऽपि
 नसादयः व्यवधानञ्च मात्राकालेन न तदधिकेनेत्यादिनिरूपितं संहिता-

धिकारस्यन्तु यथादिकं स्वरितप्रचयादिकञ्च नेति बोद्धव्यम् । नन्वेवं पुरः हितमि-
त्यवग्रहे हिशब्दस्य स्वरितस्वं बहुवैः पठ्यमानं न सिद्धेन महिताधिकार-
स्यन्त्विन कालव्यवाये प्रवृत्तेरिति चेत् । “यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतां स्वरः ।
उपदिष्टस्तथा विद्यादतराणामवग्रहे” इति प्रातिशाख्ये विधिष्य विधानान्
अनेकीभवतां प्रश्लेषमाप्नुवतां पुनःसन्धीयमानानामेकीकृत्यमाणां यथा येन
प्रकारेण स्वर उपदिष्टः शास्त्रे तं स्वरमतराणामवग्रहे ऽपि तथैव कुर्याद्वि-
त्यर्थः । नन्वेवमुपगन्तव्ये अचेतश्च इत्यादीनामवग्रहे उत्तरखण्डाद्यवर्णास्य
प्रचयः स्यादिति चेत् पद्यादींस्तु द्युदात्तानामसहितवदुत्तरानिति विशेषव-
चनात् । पद्यं पदार्थं द्युदात्तानां पदानां उत्तरान् पदाध्यायोःस्वरविधावसंहित-
वज्जानीयादित्यर्थः एवं रत्नधातमं अलला भवन्तीरियादीनाङ्गमकाले इति
शब्दान्तरभागे प्रचयो न प्रवर्त्तते परिग्रहेऽनार्षान्तासैनैवैकातरीकृतात् पांषा
न्यासमाचारं व्यालिनौदेस्वरौ इति वचनात् परिग्रहे षेष्टक उच्यते
अनार्षशब्देन तथाभूतकरणे स च द्युतर आद्युदात्तः पदाध्यामस्य मध्य
वर्त्तमानः पूर्वपदान्तमादिना स्पृशतिद्वितीयपदादिमन्तिमेन स्पृशति तदा
तस्यायं त्रिकारः पदं सन्धिरुक्तः स च व्यञ्जनादिः स्वरादि वा भवति याद
व्यञ्जनादिस्तदा प्रचये प्राप्ते ऽयमपवादः अनार्षादिति करणात्परेषां न्यास-
मिति तुल्यम् । तौ उदात्तस्वरितौ वेरस्वरौ परौ भवत इत्यर्थः । अनार्षान्तादि
त्यस्योदाहरणं रत्नधातममिति रत्नधातमन्तेनैवैकातरीकृतादिव्यम्यादाहाणम् ।
अललाभवन्तीरिति । अलला इति शब्दानुकरणमिति तदभाष्यकृत इति
सर्वेष्टसिद्धिः ॥

शब्देन्दुशेखरः पुत्रो मञ्जूषा चैव कन्यका ।

स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥ १ ॥

शब्देन्दुशेखरः सोयं फणिभाष्येक्तिभूषितः ।

सतां हृत्कमलेष्वास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ २ ॥

इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजननागेशभट्टार्यवते
लघुशब्देन्दुशेखराख्ये सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने उत्तराहुं समाप्तम् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

विद्योदयो निराकुर्याद्विद्यातिमिरं सदा ।

सहस्रांशुर्वाशेषं मुद्राकिरणरात्रिभिः ॥ १ ॥

